

3456

HISTORY OF THE ACHÆMENIDÆS:

BEING

A CHRONICLE OF THE PARSEE MONARCHS

OF THE

ACHÆMENIAN DYNASTY OF ANCIENT PERSIA,

COLLATED FROM THE WORKS OF

EUROPEAN AND ORIENTAL AUTHORS,

WITH SPECIAL REFERENCE TO

THE LATEST RESEARCHES IN ACHÆMENIAN INSCRIPTIONS
AND ARCHITECTURE,

BY

BARJORJI PALANJI DESAI

AND

PALANJI BARJORJI DESAI.

Authors of the History of the Sassanides.

“Adatayya.dâ bavâtîe Parsahyê Martiyahyê dârac arshîsh paraldhamata?
Adatayya.dâ baratya Pârs martiya dârac hachâ Pârsâ hamaram patiyajâtâ?”

Inscription on the Naksh-e Rostam.

(Registered under Act XXV. of 1867.)

Bombay:

PRINTED AT THE DUFFUR ASHKARA PRESS,
No. 87 COWASJI PATEL STREET, FORT.

A. D. 1889. A. Y. 1258.

TO
SIR JAMSETJE JEEJEEBHOY, BART., C.S.I.,
THE HEAD OF THE PARSEE COMMUNITY,
BY THE PHILANTHROPY OF WHOSE ANCESTORS
THE PARSEES OF INDIA HAVE GAINED HONOUR AND RENOWN,
THIS WORK,
ILLUSTRATIVE OF THE GREATNESS OF THE
ANCIENT PERSIAN EMPIRE
AND
COMMEMORATIVE OF THE FORMER PRESTIGE AND FAME
OF ZOROASTRIANS,
IS RESPECTFULLY DEDICATED BY
THE AUTHORS.

તવારીખે હુખામનીઆન :

યા ને

ઈરાનના હુખામની તબક્કાના પાસી પાદશાહોની

ત વા રી ખ :

ઈંગ્રેજ તથા શાસી ગ્રંથો ઊપરથી, તેમજ ખીલારોફી તખ્તીઓ

અને ખીજ છેલ્લી શોધોને આધારે,

ખ ના વ ના ર

અરજોરજ પાહલનજ દેસાઈ,

ત થા

પાહલનજ અરજોરજ દેસાઈ.

તે

“તવારીખે આમાનીઆન” ના કર્તા.

“અગરચે તું વીચારે કે કેટલા તે મુલકો (હતા) જે દારયવુશ ધરાવતો હતો, (તો આ) ચીતાર જો. જેઓ મારું તખ્ત કબ્જે છે તે ઉપરથી તું તેઓને ઓળખશે. હવે કોઈ (આ ખીનાથી) નાવાકેડ રહી શકશે કે પાર્સી મર્દના બાણો દુરવેર પહોંચ્યો હતો ? હવે કોઈ નાવાકેડ રહી શકશે કે પાર્સી મર્દો લડાઈને ખાતર પાર્સીથી ઘણા દુરવેર ગયા હતા ?”

નહો રસ્તમ ઊપરનો પાદશાહ દારયવુશનો લેખ.

મું બ ઈ ,

દફતર આશ્કારા છાપાખાનાંમાં છાપી છે.

કોટ :—કાવસજ પટેલ સીટ, નાં ૮૭.

૧૮૮૯ ઇસવી. ૧૨૫૮ યન્દેનદી.

આ પુસ્તક ઇસવી સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા કાયદા પ્રમાણે સરકારમાં નોંધાયું છે,
અને એ ઉપર સંબંધો હક એના બતાવનારાઓનો છે.

જ. ર તો રતી શી ર કા ના
વડા આકાબર સાહેબ,

સર જમશેદજી જીજીભાઈ, બેરોનેટ, સી. એસ. આઈ.,

જે આ ના પુજગોની સખાવતથી
હીંદુસ્તાનના પારસી ટોળાને નામદારી અને કીર્તી મળી છે,
તેઓને

પારસીઓની પુરાતન પાદશાહુતની મોટાઈ

અને

જરતોરતીઓની આગળી જાહોજલાલીની યાદગારીનું

આ પુરતક

તેના બનાવનારાઓએ

માન સાથે અર્પણ કર્યું છે.

દી બા ચો.

~~~~~

“હોરમજદ યુગર્ગ બગવાન છે), જેણે આ બુમી પેદા કીધી, જેણે પેલું આસ્માન પેદા કીધું, જેણે માણસ જાતને પેદા કીધું, જેણે માણસને વાસ્તે રહેકાણુ પેદા કીધું, જેણે દારયવુશને પાદશાહ કીધો, સઘળાઓનો એકલો પાદશાહ, સઘળાઓનો એકલો ફરમાવનાર...
.... હોરમજદની મરજીથી પાર્સી સીવાયના આ મુલુકો જે મેં મેળવી લીધાછે તેઓ ઉપર હું હાકમી ચલાઉં છું. ....ઓ મર્દ!
આ હોરમજદનું ફરમાન છે, જે તને પોહિંચેછે:—રસ્તો મા છોડતો ને રાસ્ત છે; મા ખીગાડતો, મા બંધ કરતો.”

જે નામચીન પાદશાહે પોતાના મજકુર યાદગાર સંપ્રતોમાં જગતના પેદા કરનારનું નામ જખાન ઉપર લખને પોતાના મહાભારત કામગી શરૂઆત કીધીછે તેજ બખાવર શેહનશાહેને પગલે ચાલીને અમો અમારું નાનું કામ શરૂ કરી તેના આજના વંશજોની હજુર ધરીવેછીયે. બુલંદ બખ દારાયસ હીસ્તાપીસ કહેછે કે તેની તમામ ક્તેહોમાં તેના પવીત્ર મજહબના એકલા ખાદા અહુરમજદે મદદ આપી હતી, તેવીજ મદદ ઉપર મુસ્તાક રહીને જરૂરોશ્તી આજમ આગળ તેજ દલેર પાદશાહે રચેલી શેહનશાહતની તવારીખનું આ પુસ્તક નજર કરવાને તેજ ખાવંદની બક્ષેશથી અમો શકતીવાન થયાછીયે. પાદશાહ દારોનો હોરમજદ તેજ અમારો અને સર્વ જરૂરોશ્તીઓનો ખાદા છે; અને તે નામદારને ખાદાએ ડુનીયાના મુલુકો ક્તેહ કરવાની તોશીક બક્ષી ત્યારે અમે તે પાદશાહ અને તેનાં આખાં વંશની સઘળી ક્તેહોનો હેવાલ એકઠો કરવાની સરજત પામ્યા છીયે.

કદીમ દરિાનમાં પાર્સી પાદશાહતો માત્ર બેજ થઈ ગઈ છે: પહેલી હખામની, અને ખીજી સાસાની. પાર્સીઓને માટે સહી અને સંપુર્ણ તવારીખ માત્ર એજ બે શેહનશાહતોની મળી શકે એમ છે. એઓમાંની ખીજી શેહનશાહતની બની એટલી સંપુર્ણ તવારીખનું પુસ્તક ૧૮૮૦ નાં સાલમાં “તવારીખે સાસાનીઆન” નાં નામથી અમે બહાર પાડવાને શકતીવાન થયા હતા. આજે એઓમાંની પહેલી શેહનશાહતની બની શકી એટલી સંપુર્ણ તવારીખનું પુસ્તક “તવારીખે હખામનીઆન” ને નામે બહાર પાડવાને અમે શકતીવાન થયાછીયે. તોપણ કુરૂશ અને દારયવુશ;—
કેચાર્શી અને અર્તક્ષત્ર;—બાહુમન અને દારાય;—એ સઘળા અને તેમનાજ ટોળાના ખીજા પાર્સી પાદશાહોની એક સીઝસીઝાબંધ આખી તવારીખ પાર્સી કલમથી

૧ પાદશાહ દારાયસ હીસ્તાપીસનો નક્ષે રસ્તખ ખાતેનો લેખ—૧૨૦ અબ્યા૦, અંક ૫, સરે ૨૪૯—૫૨. આ આખા લેખને ચાટે જુઓ સરે ૬.

લખાયલી આ પહેલીજ છે એમ અમે કહેતા નથી. અમારી આગમજ “ધરાનની તવારીખ” નાં નામથી મી૦ બેદુરામજી લીખાજી કાંગાએ, અને “તવારીખે કદીમ ધરાન” નાં નામથી મી૦ જમશેદજી પાલુલનજી કાપડીયાએ ૧૮૬૨ અને ૧૮૬૮ નાં વરસોમાં બે જુદાં જુદાં દફતરે પ્રગટ કીધાં હતાં. મી૦ કાંગાનું પુસ્તક પાર્સીઓમાં એવું પહેલુંજ હતું કે જેમાં યુમ થયતી હજામની પાદશાહતનું દુક વર્ણન દાખલ કીધું હતું. તે પછી મી૦ કાપડયા વાળું મોટું પુસ્તક બહાર પડ્યું તેમાં આ બાબતમાં ઘણું અજવાળું પાડ્યું હતું અને તેથી તે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું. એ બંને ગ્રંથોએ એ રીતે ઘણી મહિનતે એક આખા ટોળાની તવારીખને પાર્સી આગમ વચે હયાતીમાં આણવાની પહેલ કરી માન લીધું હતું. પણ ઉપલાં બંને પુસ્તકોમાં જ્યારે ધરાન દેશની તમામ જુદી જુદી પાદશાહતોની તવારીખ સંક્ષેપમાં સમાવીછે, ત્યારે અમારું પુસ્તક તેઓમાંની માત્ર એકજ ચાને હજામની પાદશાહતનું વર્ણન વાંચનાર આગળ રજુ કરેછે. એટલામાટે આ દફતરને સંપૂર્ણતામાં અને હકી. કતોના જથ્થામાં પહેલવહેલુંજ ગણી શકાય.

આ નવી તવારીખ સંબંધી એક વાત જાણવાજોગ એ છે કે એમાં એક તદ્દન યુમ થઈ ગયલી શેનશાહતની ખીના સમાવેલછે. જે હજામની વંશની આ તવારીખ છે તેના પાદશાહો પાર્સીઓ હતા. ખરા અને પહેલવહેલા પાર્સીઓ તેઓજ હતા, તેઓ આગમજ જે કોઈ પાર્સીઓ હોય તો તેઓ વીશે આજે આપણુ કશું જાણતા નથી. હવે એ હજામની ટોળાના પાર્સીઓ, તેમના પાદશાહો, અને તેમની પાદશાહત વીશે આજ ૫૦—૬૦ વરસો આગમજ બહુ યુચવાડો ચાલતો હતો. ઉગમણ તરફના મહમદીઆન કે ખીજ તવારીખવેશને તેઓ વીશે કશી ખબર ન હતી. ફીરદોસ્તી તુસી—જેનાં નામ ઉપર હજારો આફ્રીન અને દુઆ હોજો!—પોતાનાં યાદગાર “શાહનામા” માં આ પાર્સી પાદશાહો વીશે કેવળ અજાણો જણાયછે. તે વખતે અમરા પુનાની તવારીખવેશના અંથોમાંથી કાઈરસ અને કરબાઈસીસ, દારાચસ અને જહંસીસ, વગેરે હજામની પાદશાહોના નામો છુટાં છવાયાં મળ્યાં હતાં, અને તે ઉપરથી એફ્રીમીઅન વંશના કોઈ પાદશાહો ધરાનમાં પાદશાહી ચલાવી ગયલા પુરોપીયન વીદ્વાનો જાણતા હતા. પણ એ પાદશાહોની શાહનામામાં કયાં જગા કરવી તે કોઈ જાણવું ન હતું, અને તેથીજ યુચવાડો ચાલતો હતો. અંતે તેનો તોડ એમ નીકળ્યો કે શાહનામામાંના કયાની તેજ આ હજામની પાદશાહો હતા, કાંએકે ફીરદોસ્તીએ કયાની ટોળાના ધરાની પાદશાહોનો જે હેવાલ આપ્યોછે તેમાંનો કેટલોક હજામની ટોળાના પાર્સી પાદશાહોને મળતો આવતો દીસેછે. આ ઉપરથી આજ આશરે પોણાશો વરસ ઉપર પુરોપના વીદ્વાનો એમ માનતા હતા કે કયાની અને હજામની ટોળાઓ કંઈ અંકિકથી જુદા નથી, માટે એ ટોળાઓના પાદશાહોની એકનાએકજ છે. ફીરદોસ્તીએ જાણવેલાં કયાની પાદશાહોનાં નામો અવસ્તાવાણીનાં લખાણોમાંથી મળી આવેછે; પણ તેમ પુનાની તવારીખવેશમાં મુખ્ય હીરોડોસે અને ત્યારબાદ ઇયુસીડીડીસ તથા જેનોફોને જાણવેલાં હજામની પાદશાહોનાં નામો ધરાનમાં

પર્વતો ઉપર કોરાવેલા નવાઇ જેવા લેખોમાંથી મળે છે. એ લેખોની શોધ તથા તેમનાં ઉકળાણ તવારીખના બનાવોની એક અભ્યાસની છે. એ શોધ અને ઉકળાણથી મુખ્ય કરીને જર્મન અને ફ્રેંચ વીદ્વાનો મારફતે આખી દુનિયાએ જાણી લીધું કે કયાની અને હામામની કંઈ એક નહીં પણ જુદા ટોળાઓ હતા, અને તેઓ ધરાનમાં જુદે જુદે વસ્ત્રો જુદા જુદા ભાગો ખાતે અમલ ચલાવી ગયા હતા. તેમનાં નામો જુદાં હતાં તેમજ તેમનાં કામો પણ જુદાં હતાં. દુકમાં તેઓ દરેક વાતે અકેકથી જુદા હતાં. મળતાપણું માત્ર એટલીજ હદમાં છે કે ગુરુશાસ્ત્ર અને તે પછીના કયાની પાદશાહો અને જરતોશ્તીઓ સર્વ શક્તીમાન પરમેશ્વરને જે નામે ઓળખતા હતા તેજ નામથી તે સાહેબને હામામની પાદશાહો અને પાર્સીઓ પણ ઓળખતા હતા, તથા તેમના મજહબનો મૂળ પાયો એકસરખોજ હતો, માટે તેમનો ધર્મ પણ એકજ હતો.

એ રીતે ત્યારે જે પાદશાહોનું વર્ણન શાહનામાંમાં અને અવસ્તાવાણીમાં નથી તે યુનાની ગ્રંથો અને ખીલાશોકા લેખોમાં છે. અને આ પાછળ આધારો ઉપરથીજ અમે અમારું હાલનું પુસ્તક રચ્યું છે.

ખીલાશોકા લેખો અને તેમનાં ઉકળાણથી હામામની પાદશાહોની કાર્કીર્દીને નવો જીવ મળ્યો છે, તેમાં કશો સંદેહ નથી; તેમ નહીં બનત તો આજસુધી એ પાદશાહતની જે ભાગી તુટી વાતો હતી તેની માત્ર યુનાની ગ્રંથોમાંજ ડટાઈ રહેત, અને આજના પાર્સીઓ તેથી કેવળ અજાણા અને બેનસીય રહી જાત. એટલામાટે આ હામામની શેહનશાહતને પાછી જીવતી કરવાનું માન મજકુર લેખો ઉકળાવનારા વીદ્વાનોને ધોડે છે, જેમાં મુખ્ય અને પહેલા દરજ્જે નામીયા જર્મન વીદ્વાન ઓટ્ટેકેંડને અને ખીજો તેહરાનની દરબારના આગળા ખીટીશ એલચી સર હુનરી શૌલીન્સનને આપી શકાશે. એ ઉકળાણને લીધેજ તેઓ બંનેનાં નામો યાદગાર રહી જશે. હામામની શેહનશાહતને સજીવણ કરનારાઓમાં એક ત્રીજું નામ જ્યાન્ શૌલીન્સનનું છે, જે મજકુર સર હુનરીનો ભાઈ થાય છે. તેણે પુરાતન પાદશાહતોના મોટા ગ્રંથો રચ્યા છે, જેમાં એક પાદશાહત દાખલ હામામની વંશની જાહોજલાલી વીસ્તારવા માટે એક આખું દફતર લખ્યું છે. કોઈની પુરોષાયન વીદ્વાને જો આ પાદશાહતને છુટી પકડીને તેની સ્વતંત્ર તવારીખ આપી હોય તો તે આ શૌલીન્સન એકલોજ છે. આ વીદ્વાન તવારીખ-નવિશનો આ અમુક ગ્રંથ આ પુસ્તક બનાવવામાં અમને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. વળી ખીજાંની કેટલાંક પુસ્તકો અમને વધતાં કે ઓછાં મદદગાર થઈ પડ્યાં છે, તેમની એક ટીપ શેવે આપી છે.

મોટા અફસોસની વાત છે કે ધરાન દેશની તવારીખ લખનારને પોતાની હકીકતોને માટે મુખ્ય કરીને તેની જોડે થતુ દાખલનો સંબંધ રાખનારા દેશોના તવારીખનવિશો ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે. અમારી પહેલી કેતાબ “તવારીખે સાસાનીઆન” લખતી વેળા જેમ રૂમી લખનારાઓ ઉપર મોટો આધાર રખાયો હતો તેમ આ નવી કેતાબ “તવારીખે હામામનીઆન” માટે અમને યુનાની લખનારાઓને બસ પડવું પડ્યું છે, એમ કીધા વીના છુટક નથી, કેમકે પુરાતન જમાનાની હામામની

શિહનશાહતની તવારીખનો એક સ્વદેશી લખનાર તરફનો કુરજો પણ આજસુધી જળ-
વાઈ રહેલો આપણી કને નથી. સાસાની પાદશાહોનું દફતરખાનુ આરખ થનુઓએ
બાળી નાખ્યું હતું, તેમજ હખામની પાદશાહોનું દફતરખાનુ સેફંદરે બાળી નાખ્યું
હતું. અને તેથી પાર્સી તવારીખ પાર્સી કલમથી જળવાઈ રહેલી મળવી અશક્ય છે. પણ
એકબારગી હખામની તવારીખની ખરેખરી નોંધ યુનાની લખનારાઓએ, અને
સાસાની તવારીખની તેવીજ નોંધ રૂમી તવારીખનવેશોએ લીધી હોત તો આપણને
આટલો બધો અફસોસ કરવાની જરૂર રહેત નહી. પણ રૂમ તથા યુનાનને ઇરાનના
સાસાની તેમજ હખામની પાદશાહો સાથે લડાઈઓ થયલી હોવાથી, અને તે મુલુકો
ઉપર એ પાદશાહોના મહાભારત હુમલા તથા કેટલીકવાર ફતેહો થયલી હોવાથી, ત્યાંના
તવારીખનવેશો પાર્સી પાદશાહોની ખરેખરી મદદગી જાહેર કરી જાય એ કેવળ
અશક્ય છે, એમ જો કોઈ ઘણી મત ઉચારે તો તેમાં કેટલીક સંસાઈ છે એમ અમે
હીમતથી કહીશું. જેમ સાસાની તવારીખમાં તેમજ આ તવારીખમાં ટુકાણે ટુકાણે
અમે કેટલાક એવા દાખલાઓ પકડી કહાડ્યાછે કે જેમાં જેમ રૂમી તેમજ યુનાની
તવારીખનવેશોએ પોતાના રાજકારેખાઓની ચોકસ એમાં, શીકસ્તો, ખુહારી, દગા
ફટકા, નહાસભાગ, નખજાઈ, અને એવીજ બીજી ખામીઓ છુપાવેલી આસપાસના
સંજોગો ઉપરથી દેખાઈ આવેછે. હવે એવી વસ્તુ જો આપણી કને ઇરાનની ખાસ
સ્વદેશી તવારીખ હોત તો તેને આધારે સામી પક્ષનાં લખાણોનાં વધારે બખંકાર
ભોવાળાં પકડી કહાડવાને આપણુ શકતીવાન થઈ શકત. માઠાં ભાગ્યે જ્યારે તેવું કશું
નથી ત્યારે સામી પક્ષનાં લખાણોમાં જે કંઈ ઘણુંજ અસંભવીક અને પાયા વીનાનું
લુલું લખાણુ છે તેજ પકડી આપવાને અમે પોતાને ચોડાઘણુ શકતીવાન થયલા
મમજીયે છીએ. દુખ ભરેલું એ છે કે ઇરાનની ખાસ સ્વદેશી તવારીખની ગેરહાજરીમાં
યુરોપીયન લખનારાઓને બી યુનાનીઓને આધારે ચાલવું પડેલું હોવાથી તેઓએબી
ઘણુંકરીને તેમના જાણવેલા હેવાલોને ખરા ગણવાની અને ગણવવાની ફરજ વીચારી
છે—જોકે તેઓએ કોઈ કોઈ ટુકાણે તે હેવાલોમાં અતીથયોક્તી, ખોટાઈ અને સ્વદેશ-
ભીમાનની ખોટી બડાઈ ખુલ્લી જોઈ લીધીછે. આમ ચોકસ ટુકાણે ખોટાઈ પકડી
આપનારા ઇંગ્લેજ તવારીખનવેશોમાં થર્લ્ડવાલ, રૉલીન્સન અને કૉકસ છે; અને
તેમનેજ પગલે ચાલીને અમે બી બીજી આલ્યું ત્યાં એવાંજ ખોટારાં પકડી કહાડવાની
અદના તજવીજ કરીધીછે.

હીરૉડોટસની તવારીખમાં ઇરાનની ખોટાઈને કેટલોક ઇનસાફ મળેલોછે; પણ
માત્ર પાદશાહ જર્ફેસીસ સુધીનોજ હેવાલ આપ્યા બાદ તેની તવારીખ અતમ થાયછે.
તેણે આ હેવાલમાં ઘણીએક બુલ ભરેલી હકીકતો પાર્સી પાદશાહોના સંબંધમાં—
અગત્ય કરીને કમ્બાર્થસીસ અને જર્ફેસીસના સંબંધમાં—જણાવી છે, જેનાં
ખાસ કારણો અમે લાચુ પડેલેટુકાણે આપેલાં છે. અવસ્તા વાણીનાં પુસ્તકો યુરોપમાં
પહેલાં દાખલ કરનાર નામચિ ઝ્વે સીપાહ અને શોધક એંકુટલ ડુ પેરૉ પોતાની
“જગતની તવારીખ” માં જણાવેછે કે પાર્સીઓની તવારીખ લખતાં હીરૉડોટસને

જ્યાં ખરી વાતો મળી આવી નથી ત્યાં તેણે કહીત વાતો ઘુસાડી દીધાં છે; અને આમ હકીકતો જોડી કહાડવાની તેની આદતજ હતી. પણ એટલુંજ નથી. યુનાન ઉપરની પાર્સીઓની ચહાડ વીથેનાં હીરોડોટસનાં આખાં દારતાનમાં ખરું શું છે અને ખતાવટ ભરેલું કેટલું છે તે સર જ્યારે કૉકસે ખુલું પાડી આપવાની તજવીજ કીધી છે, જેથી હીરોડોટસની તવારીખની સચાઇ ઉપર ઘણો શક નાખવાનું કારણ મળે છે.

ખીજો યુનાની તવારીખનવેશ જે નોકૂન છે, જેણે વળી ખાસ મતજબાને થકી પોતાના વખતા ધરાની પાદશાહ આર્ટાજર્ક્સીસ 'નીમન' (અર્દશીર) ને ખુરે દેખાડવામાં કશું ખાકી રાખ્યું નથી. વળી તેણે પોતાની તવારીખમાં કેટલીક ચોક્કસ ખાખતોના સંબંધમાં અજળખ જોવી રીતે ઢાંકીછોડા કરવાની તજવીજ કીધી છે, ફીરદોસ્તી અને ખીજ મહમદીઆન તવારીખનવેશની હકીકતો ઉપરથી પકડાઈ આવે છે.

એક ત્રીજો યુનાની તવારીખનવેશ, જેનાં લખાણ ઉપર ઘણો આધાર રાખી શકતો નથી, તે આર્થેન નામનો છે. એ ધણીએ સેકંદરનું ચરિત્ર લખ્યું છે, જેની શરૂ મજાવવાના હું નરમાં તો તેણે મહમદીઆન નામાં લખનારાઓને ખી ખાજીએ મેલ્યા છે ! એ ધણીએ સેકંદરની ધરાન ઉપરની ચહાડમાં તે સરદારને દેવતાઈ માન આપ્યું છે અને બાર પંદર લડાઈઓમાં તેને મરતો મરતો ખચી ગયેલો દેખાડી તેનામાં દેવતાનો અંશ હતો તે સાબિત કરવા માગ્યું છે. હવે આ અને એજ કીસમના યુનાની લખનારાઓ ઉપર આપણી તવારીખનો આધાર રહ્યો છે, એ જોકે બહુ દુખ ભરેલું છે તોપણ પાર્સીઓ વીથેની આ જાતની મતજબી અને તેટલામોટ કેટલેક દરજ્જે ખોટી તવારીખ આપવામાં આવી છે તેનાજ આપણને અફસોસ નથી. યુનાની લખનારાઓએ પોતાનાજ દેશ અને દેશીઓની કીર્તી દેખાડી છે અને ખુખીઓ ગાંધ છે, અને તેમ કરતાં ધરાનીઓ પોતાના સંબંધમાં જેટલી હદ સુધી આપ્યા તેટલીજ હદ સુધી તેમને લગતું ભાગ્ય વૃદ્ધ, થોડું ઘાત્યું, જોયલું કે સાંભળેલું, ખરું કે ખોટું તેઓએ ટપકાવી લીધું છે; મોટે વળી એ કીસમનાં અધુરાં લખાણ ઉપરથીજ અમેને હખામતી તવારીખની ધમારત ઉઠાવવી પડી છે. એટલામોટ આ તવારીખમાં વાંચનાર જ્યારે ધરાન દેશના આથમણ ભાગ તરફ અનેલા તરેહવાર અને પુઠકળ ખતાવોની હકીકતો વાંચશે ત્યારે તેને ઉગમણ તરફ અનેલા ખતાવો વીથે લગભગ કશું મળવાનું નથી ! ધરાનની હકુમત છેક પંજબ સુધી હતી; પણ આખી તવારીખમાં ઉગમણ તરફના મુલુકો સંબંધી જાણે કંઈ ખન્યુંજ ન હોય તેમ આપણી તવારીખ તે ખતાવોના સંબંધમાં ઘણે દરજ્જે ચુપ રહેલી માંલુમ પડશે. એ ખોટી ખામી છે; તે મોટે અમે બહુ દલગીર છીએ; પણ અમે ઉપર જણાવેલા સંખખને લીધે એ ખામી દુર કરવાને આજનો ગમે એવો સ્વતંત્ર તવારીખનવેશ લાઠલાજ છે. જે કંઈ યુનાનીઓથી મળ્યું તેજ આપણી કને છે—ખીજી કશું નથી; જે હવું તે તો સેકંદરે કૃતા કીધું છે.

એક યુનાની તવારીખનવેશ ટીસ્થસ નામનો થઈ ગયો છે, જેણે આશરે પંદર વરસો પાદશાહ આર્દશીરની દરબારમાં એક તખીય દાખલ ચુલખી હતો. તેણે ધરાન

દેશનો એક ઇતિહાસ લખ્યો હતો, પણ માઠાં ભાગ્યે તેના થોડાક કકડા સીવાય આજે તેમાંનું કશું બાકી રહ્યું નથી. હીરીન આ તવારીખનવેશની તારીફ કરતાં લખે છે કે અગરજો તેનો આખો ગ્રંથ આજ સકામત હોત તો તે હીરોડોટસની બરાબરનો ગણાત. આપણુ એટલું ઉમેરીશું કે જો દીક્ષિતનો ઇતિહાસ આજ હયાત હોત તો યુનાની તવારીખનવેશાનું ધણું ભોપાણું બહાર આવત, તથા આપણી તવારીખ ધણી રીતે સંપૂર્ણ બની શકત. પણ ઇરાનને લગતું સર્વ નાશ પામવાનેજ સરખાવણું હતું, માટે દીક્ષિતનો ગ્રંથ કેમ કાયમ રહે ? અને યુનાનીઓ તેને કાયમ રહેણા જોવાને કેમ રાજી થાય ?

યુનાની લખનારાઓએ ક્યાં ક્યાં ગોથું ખાધું છે, અથવા વાંચનારને ગોથું ખવાડવા માંગ્યું છે, તે જ્યાં જ્યાં બની આવ્યું ત્યાં ત્યાં અમે દેખાડી આપવાની તજવીજ કીધી છે. તેઓએ અંકેકથી ઉલટી હકીકતો લખી છે, નહી કમ્બલ રાખી શકાય એવી ગણતરીઓ આપી છે, નહી બની શકે એવા બનાવોને જન્મ દીધા છે;—તે સંધણું બનતી જોસ્તેજોઈ અને મહેનતથી શોધી કઠાડવાની અમે ફરજ વીચારી છે. એટલા માટે આ તવારીખ ગમે એટલી મુશ્કેલી વચે લખવાની ફરજ પડી છે, તેનો આધાર ગમે એટલો યુનાની લખનારાઓ ઉપર રાખવો પડ્યો છે, તોપણ તેને તદ્દન અધૂરી કે ખામીથી ભરપૂર ગણી શકાય નહી. પાર્સીઓને યુનાનીઓએ જેવા ચીતાર્યા છે તેવાજ અમે પણ તેમને દેખાડ્યા છે; તોપણ આ ચીત્રમાં જ્યાં કસુર યા ખામી, ભુલ કે અતીથયોક્તી, અગને માલુમ પડી છે યા ખીજા પુરોવાયન તવારીખનવેશોએ બતાવી છે, ત્યાં તે દેખાડી આપવાની તક અમે જતી મેલી નથી. હરેક નવાંચવાં કામને પાર ઉતારતાં પુષ્કળ મહેનત પડે છે; તેજ રીતે આ તદ્દન નવી ધારણામાં નવાં કામને સંપૂર્ણ કરતાં ધણી ધીરજ અને ખંત, ધણી મહેનત અને કાળજીનો ખર્ચ કરવો પડેલો અંચલ વાંચનાર મહેજમાં પીછાળી શકશે. એક નહી પણ અનેક જાતના ગ્રંથો ઉપરથી આ પુસ્તકને તૈયાર કરવા માટે અવશ્યની બાબત મદદમાં લેવી પડી છે તે લગભગ દરેક પાને આપેલી નોંટા વગેરે ઉપરથી માલુમ પડી આવશે.

આ તવારીખ એક તદ્દન નવાજ ટોળાની હાવાથી તેને ક્યાની ટોળા સાથે મિળી નાખનારાઓ કેટલા ભાજવાયા છે તે દેખાડવા માટે અમે એક ખાસ પ્રકરણ લખીને ખર્ચ શું છે તે દેખાડી આપવાની તજવીજ કીધી છે. વળી અમે આ તવારીખમાં જરૂરતોશ્તી મજહબની ચહડતી પડતીનો ઇતિહાસ આપવા માટે ખાસ અબ્યાસ અને અવલોકનથી એક પ્રકરણ દાખલ કીધું છે, જેમાં હખામની પાર્સીઓના ધર્મ વીશેખી કેટલીક હકીકતો લખી છે.

એક ખીજા વાત આ તવારીખના સંબંધમાં જણાવવાની છે તે એ કે તેમાં અમે હખામની ભાષાની અવસ્તા ભાષા સાથે સરખામણી કરીને એ બંનેનાં વ્યાકરણોનો મુકાબલો કરવાની ખાસ પણ અદના તજવીજ કીધી છે. એ કોશિશમાં અમે એરવદ શેહુરચારણ દાદાભાઈ ભક્ષ્યાનાં જદ વ્યાકરણની મદદ લીધી છે, તથા વળી અમારી એ તજવીજમાં અમેને એરવદ એદલણ કરશાસ્ત્ર આંદીયા તરફથી

ચોક્કસ મદદ મળીછે, માટે આ ટુકાણે અમારા આ ખાતે કામિલ મીત્રોનો ખાસ ઉપકાર માનીયે છીયે. વળી એજ પ્રકરણુ જોડે રૉલ્લીન્સને આપેલાં હખામની નામો અને તેમની સમજણુ અમે આ તવારીખમાં ઉતારી લેવાની અગત્ય જોઈછે, પણ તે સમજણુમાં અમને કેટલીક ખામી માલુમ પડવાથી અમેએ અમારી તરફથી તે ઉપર શરૂ કરવાની જરૂર વીચારીછે. અમને ઉમેદ છે કે તે શરૂ વાંચનારને મદદગાર થઈ પડશે.

આ તવારીખમાં ઘણાંખરાં પાર્સી નામો પુનાનીઓ ઉપરથી જેમ મળ્યાં તેમજ લખવાની અમને ફરજ પડીછે, કેમકે અસલ પાર્સી નામો કયાં હતાં તે માલુમ પડતું નથી. કોઈ કોઈ નામો શાહનામાંનાં જાણીતાં નામો સાથે સરખાવી શકાય એવાં લાગવાથી અમે તે છુટથી વાપર્યાંછે; અને ખીજાં થોડાંક નામો ફાર્સી ઢપમાં જે રીતે ઉતારી શકાય તે રીતે દાખલ કીધાંછે. આ છેલ્લી કીસમનાં નામો સુચવવા માટે અમે એરવદ શૈલુશ્ચારજીના આભારી છીયે. વળી આ પુસ્તકને કેટલોક આશી આપવા માટે સુર ૪૦ જીજીભાઈ ત્રાન્સલેશન ફંડના ત્રસ્ટી સહિયોનો પણ ઉપકાર માનીયે છીયે, તથા આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જે જે ગ્રંથોની અમને મદદ લેવી પડીછે તે સર્વના કર્તાઓને પણ આ પુસ્તક આભારી છે. જે ગ્રંથોની મુખ્ય મદદ લીધીછે તેમનીજ ટીપ નીચે આપીયે છીયે:—

ઈંગ્લેંડ પુસ્તકો.

Ancient History of the Persians, &c.

Bundehehsh.

Sir G. W. Cox, History of Greece, Vols. I. & II.

Sir E. Creasy, Fifteen Decisive Battles of the World.

Grote, History of Greece, Vols. V. to VIII.

M. Haug, Essays on the Parsees, &c.

„ „ First Speech of Zoroaster.

Heeren, Historical Researches.

Plutarch, Lives of “ Artaxerxes ” and “ Alexander ”.

G. Rawlinson, History of Herodotus, Vols. I. to IV.

„ „ Ancient Monarchies, Vols. III. & IV.

Rollin, Ancient History, Vols. I. & II.

- Darab Dastur Peshotan Sanjana, Next of Kin Marriages
[in old Iran.

Strabo, Geography, Vol. III.

The Holy Bible.

Thirlwall, History of Greece, Vols. III. & IV.
 Thucydides, History of the Peloponnesian War.
 Xenophon, Anabasis, &c.

„ Cyropœdia.

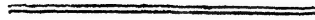
„ Hellenics, or Grecian History.

ગુજરાતી પુસ્તકો—

અદ્વિતીયર યશ્ત બા માએની—એરવદ તેહમુરસ દીનશાહ અંકલેશ્વરીયા.
 ખોદેહ અવસ્તા બા માએની—એરવદ કાવસજી એદલજી કાંગા.
 જરતોશ્તી અભ્યાસ—મીં ૫૦ ૩૦ કામા.
 જંદ બાધાનું નાધલું વ્યાકરણ—એરં શેહરયારજી દાદાબાઈ ભર્યા.
 તવારીખે તવાએફે ઈરાન—મીં જમશેદજી પાહલનજી કાપડીયા.
 તવારીખે શાસાનીઆન—મેશર્ફ ૫૦ ૫૦ દેસાઈ અને ૫૦ ૫૦ દેસાઈ.
 દારાબ નામું.
 પુરાતન જમાનાના પાર્શ્વિઓ—મીં પાહલનજી અરજોરજી દેસાઈ.
 બહમન નામું.
 વંદીદાદ—એરવદ કાવસજી એદલજી કાંગા.

પ્રાસી પુસ્તકો—

નીળમીનું સેકંદર નામું.
 પ્રીતદોસીનું શાહનામું.
 મીરખુદની રાજેતસસકા.

સાં ક જી યું.

દીબાચો... .. ૨

બાબ ૧—દેશ અને દેશીઓ.

ફસલો. ૨૩૨.

૧—પર્સિયી... .. ૧

૨—પાર્સીઓ... .. ૫

બાબ ૨—હુનર અને ઉદ્યોગ.

૧—યુદ્ધ કળા... .. ૧૪

૨—ધર્મારતબંદી, શીલ્પશાસ્ત્ર, અને નક્ષીકામ... .. ૧૮

બાબ ૩—ભાષા.

૧—ભાષા અને તેનું આકરણ... .. ૩૩

૨—હુખામની નામો અને તેમની સમજણ... .. ૫૦

બાબ ૪—જરતોશ્તી મજહબની તવારીખ.

૧—મજહબની ખાલેસી... .. ૬૭

૨—ખીગાડો કેમ દાખલ થયો?... .. ૭૨

૩—કેટલાક ઇજદોની એસીર્યન દેવતાઓ સાથે સરખામણી... .. ૮૦

૪—માજી ધર્મ—જરતોશ્તી મજહબ સાથે તેનો સંબંધ... .. ૮૮

૫—હુખામની પાર્સીઓનો ધર્મ... .. ૯૯

બાબ ૫—કયાનીઓ અને હુખામનીઓ.

૧—કયાની પાદશાહો અને હુખામની પાદશાહો વચ્ચે તફાવત... .. ૧૦૫

૨—બહમનથી દારા મુઝીના પાદશાહો કયાની નહીં પણ હુખામની વંશના છે... .. ૧૧૫

બાબ ૬—પાર્સી પાદશાહતની શરૂઆત.

૧—હુખામની વંશના પહેલા પાદશાહો... .. ૧૨૪

૨—મીડયાનાં રાજ્યનો ટુક ઈતેખાબ... .. ૧૩૦

૩—કાઈરસ (કુરુશ) ના જન્મની કહાણી... .. ૧૩૪

બાબ ૭—મહાત્મા કાઈરસ (કુરુશ)—૧.

૧—મીડયાનાં રાજ્યની મહાભારત ક્તેહ... .. ૧૩૯

૨—લીડયાનાં બળવાન રાજ્યની ક્તેહ... .. ૧૪૬

૩—નાનાં ધુનાની રાજ્યોનું તાબે થવું... .. ૧૫૫

બાબ ૮—મહાત્મા કાઈરસ (કુરુશ)—૨.

૧—પુરાતન ઇરાન અને પુરાન દેશોની ક્તેહ... .. ૧૫૯

૨—એખ્ખિલિન્યાનાં મોટાં રાજ્યની ક્તેહ... .. ૧૬૪

૩—પાદશાહની છેલ્લી લડાઈ... .. ૧૭૫

બાબ ૯—મહાત્મા કાઠરસ (કુરૂશ)—૩.

ક્રમસં.	સં.
૧—કુરૂશ સંબંધી જોનોફનો હેવાલ..	૧૮૧
૨—કુરૂશ બક્ષેલું ધર્મ સંબંધી છુટાપછુટું..	૧૮૬
૩—કુરૂશ એક ઇનસાન અને એક પાદશાહ દાખલ..	૧૯૨

બાબ ૧૦—કમ્બાઈસીસ (કયુલ્ય).

૧—મીસર દેશની મોટી ક્તેહ..	૧૯૮
૨—આફ્રીકાનાં ભીતરમાં ચહડાઈઓ..	૨૦૫
૩—મીસરનો બલવો અને તેનાં પરીણામો..	૨૦૯

બાબ ૧૧—સ્મર્દીસ (મર્દીય).

૧—ઈરાનમાં બલવો..	૨૧૪

બાબ ૧૨—દારાયસ હીસ્તારૂપીસ (દારયવુશ)—૧.

૧—પાદશાહનું ખાનદાન..	૨૨૩
૨—રાજ્યમાં ઉઠેલા મોટા બખ્ષેડાઓ..	૨૨૭

બાબ ૧૩—દારાયસ હીસ્તારૂપીસ (દારયવુશ)—૨.

૧—પંજાબ અને બેખીલનની ક્તેહો..	૨૩૬
૨—સ્કીથયા ઉપરની મહાભારત ચહડાઈ..	૨૪૨
૩—મેસીડોન્યાની ક્તેહ..	૨૫૨

બાબ ૧૪—દારાયસ હીસ્તારૂપીસ (દારયવુશ)—૩.

૧—ઇયોન્યન રાજ્યનો બલવો..	૨૫૫
૨—ઇરાનીઓ અને યુનાનીઓ..	૨૬૨
૩—યુનાન ઉપર ચહડાઈ—મેર્યનની લડાઈ..	૨૬૭
૪—પાદશાહના છેલ્લા દીવસો..	૨૭૫

બાબ ૧૫—દારાયસ હીસ્તારૂપીસ (દારયવુશ)—૪.

૧—રાજ્ય કારભારની ગોઠવણો અને બંદોબસ્તો..	૨૮૧

બાબ ૧૬—માહુત્મા જર્ફસીસ (ક્ષયાર્શી)—૧.

૧—ચહડાઈ મોટી ભારે તૈયારીઓ..	૨૮૮
૨—મોટી લશ્કરી કુચ..	૨૯૮

બાબ ૧૭—મહાત્મા જર્ફસીસ (ક્ષયાર્શી)—૨.

૧—યુનાનીઓની તૈયારીઓ..	૩૦૪
૨—થર્મોપીલીની લડાઈ—યુનાનમાં ઇરાનની મોટી ક્તેહ..	૩૧૦
૩—આર્ટીમીશ્યમની લડાઈઓ..	૩૧૭

બાબ ૧૮—મહાત્મા જર્ફસીસ (ક્ષયાર્શી)—૩.

૧—ઉત્તર યુનાનની ક્તેહ અને સાલામીસની લડાઈ..	૩૨૧
૨—પાદશાહની વીદાયગીરી પછીના બનાવો..	૩૨૮

બાબ ૧૯—બહુમન (અર્તક્ષત્ર).

૧—નાના પાદશાહની શરૂઆતની ક્તેહો..	૩૪૧
૨—મીસરનો બલવો—એક બનાવટ ભરેલી સુલેહની કહાણી..	૩૪૪
૩—પાદશાહના છેલ્લા દીવસો..	૩૫૨

ફસલો. બાબ ૨૦—દારાયસ (દારયવુશ). મરે.

૧—બલવાનો એક આખો અમલ ..	૩૫૯
૨—ધરાનનો સ્પાર્ટા માથનો સંખંધ ..	૩૬૩
૩—શાહનદા કુરુથ ..	૩૬૮

બાબ ૨૧—અર્દશીર (અર્તક્ષત્ર)—૧.

૧—ધરાન ઉપર પહેલવહેલી અહાધ ..	૩૭૩
૨—કુનેકસાની લડાઈ ..	૩૮૨

બાબ ૨૨—અર્દશીર (અર્તક્ષત્ર)—૨.

૧—ધુનાન ધરાનનો હુકમ માથે અહાવેછે ..	૩૮૮
૨—સ્પાર્ટાને ધરાન તરફની સળ ..	૩૯૯

બાબ ૨૩—અર્દશીર (અર્તક્ષત્ર)—૩.

૧—એશ્યા મૈનરમાં બલવાની આગ ..	૪૦૬
૨—રાણી હોમાયનો હેવાલ ..	૪૧૪

બાબ ૨૪—દારાબ (દારાયવુશ).

૧—પાદશાહનું ધાતકીપણું ..	૪૧૮
૨—એશ્યા મૈનરમાં બલવાની આગ ..	૪૨૧
૩—મીસરની નવી ક્તેહ ..	૪૨૪

બાબ ૨૫—આર્સીસ (અર્ધ).

૧—ધરાનનો એક મોટો શત્રુ ..	૪૩૧

બાબ ૨૬—દારા (દારયવુશ)—૧.

૧—નવો પાદશાહ ..	૪૩૫
૨—ધરાનનો નવો કુશ્મત—સેકંદર ..	૪૪૦
૩—ત્રેનાધકસની લડાઈ ..	૪૪૪

બાબ ૨૭—દારા (દારયવુશ)—૨.

૧—મિસીડાન્યનો નાની મોટી ક્તેહો ..	૪૫૧
૨—ગ્રીનાશકાળે વીપરીત યુદ્ધી ..	૪૫૬
૩—ધસસની લડાઈ ..	૪૬૦

બાબ ૨૮—દારા (દારયવુશ)—૩.

૧—સેકંદર અને દારા ..	૪૬૬
૨—શત્રુઓની સહેલ ક્તેહો ..	૪૭૦
૩—આર્ધબાની લડાઈ ..	૪૭૫

બાબ ૨૯—દારા (દારયવુશ)—૪.

૧—પાદશાહની નહાસભાગ અને યુત્ત ..	૪૮૩
૨—ચેહનશાહતની તમામ્યત ..	૪૮૮

બાબ ૩૦—સેકંદર.

૧—પર્સીયોલીસનો નાથ ..	૪૯૩

હુઆમની પાદશાહતની વંશાવળી ..	૪૯૯

નક્ષે રૂઝતમ ખાતેનો મોટાપારસી પાદશાહ દારાયસ હીરતારસીસનો પાદગાર લેખ.

હોરમજદ જુજરગ ભગવાન છે), જેણે આ જમી પેદા કરી, જેણે પેલુ આસ-
માન પેદા કરી, જેણે માણસ જાતને પેદા કરી, જેણે રૈહકાંણુ પેદા કરી માણસને
વાસતે. જેણે દારયવુથને પાદશાહ કરી, સૂઘલાએનો એખલો પાદશાહ, સૂઘલાએનો
એખલો ફરમાવનાર હું દારયવુથ પાદશાહે જુજરગ, પાદશાહેનો પાદશાહ. પાદશાહ
મુલુકોનો સૂઘલા જાત જાતના, પાદશાહ આએ જમીનો મોહરી દુરવેરની, વીશતાસપ-
નો છોકરો હાખામંજીથ (ખાનદાન) વાલો, પારસી, પારસીનો છોકરો, ધરાની, ધરાની
તોખમનો કેહેછે દારયવુથ પાદશાહ. હોરમજદની મરજીથી આએ મુલુકો મેં મેલવી
લીધાછે પારસ સીવાએના, તેઓની ઉપર હું હાકેમી ચલાઉ છેઉં, માહરે વાસતે
ખંડણી (તેઓ) લાયા, જે તેઓને માહરી તરફથી કેહવામાં આવીઉ તે (તેઓએ)
કરી. ધરમ જે માહરે (હતો) તે (તેઓએ) ધરીઓ, મદાયાન, સુથતર, પેહલુ, હેરાત,
બજબ, સોગદ, પારેજમ, જરક, સરસવત, સતયુથ, કનદાહર, હીનદુસતાન, સૂકાએ
હોમવરકા (હોમાવરાન ?), સૂકાએતીગરખોદા (તાઈગીરસ ઉપરના ?), બાબુલ, સુરીઆન,
અરબસતાન, મીસર, અરમની, કતપટુકા, સપારતા, ઇઉનાન, સૂકા જેઓ પેલે (પાર)
દરીઆની, સૂકુદર, કોહલા પેહરનારા ઇઉનાની, પુતીઆ, કુશીઆ, મચીઆ કરકાં
કેહેછે દારયવુથ પાદશાહ, હોરમજદે જરે આએ દુનીઆ ઉપર નજર કરી * * * * *
પછે તે મહને આપી, મહને પાદશાહ કરી, હું પાદશાહ છેઉ, હોરમજદની મરજીથી
મેં તેને જગોઆમાં સૂથાપી ખેડાડી, જે તેઓને મેં કહીઉં તે તેઓએ કરી, જેમકે
માહરી મરજી હતી (તેમ). “ અગરચે તું વીચારે કે કેટલાં તે મુલુકો (હતાં) જે દારયવુથ
પાદશાહ ધરાવતો હતો, (તો આએ) ચીતાર જો. ‘તેઓ માહરે’ તખ્ત ઉચકેછે તે
ઉપરથી તું તેઓને બોલખશે.’ હવે કોઈ (આએ ખીનાથી) નાવાકે રૈહી શકશે કે
પારસી મરદનો બાલો દુરવેર પોંહચીઓ હતો ? હવે કોઈ નાવાકે રૈહી શકશે કે પારસી
મરદો ઘણું દુરવેર પારસથી લડાઈને ખાતર ગીઆ હતા ” ? કેહેછે દારયવુથ પાદશાહ,
આએ જે કરી મેં તે તમામ હોરમજદની મરજીથી કરી, હોરમજદે મને મદદ
પોહચાડી, જાહેર હું કામ કરતો હતો (તાહેર). મહને હોરમજદ ખચાવે સર * * * થી
અને મારા કુટુંબને અને માહરા મુલુકને. આએ હું હોરમજદને અરજ કરું છેઉં
આએ મને હોરમજદ ખખશે. ઓ ! મરદ ! આએ હોરમજદનું ફરમાન છે જે તુહને
પોંહચેછે, રસતો મો છોડતો જે રાસત છે, મો ખીગાડતો, મો ખંધ કરતો.

પુરાતન પહેલવહેલી પાસી પાદશાહત.

તવારીખે હુખામનીઆન :

યા ને

ઈરાનના હુખામની તબક્કાના પાસી પાદશાહોની
તવારીખ.

ખાખ ૧.

દેશ અને દેશીઆ.

૧. પહેલી પાસી શહેનશાહતો હુખામની અને સાસાની : તેમની હદ—વીરતાર—મોટાઈ ; હુખામની શહેનશાહતની ખીજ શહેનશાહતો સાથે સરખામણી. પર્સીસ પ્રાંત—તેનું નામ અને વીરતાર ; પર્સી પોલીસ અને પાસીગર્દ શહેરો. હુખામની પાદશાહોએ કંતેહ કરેલા પ્રાંતો અને સુલુકોની ટીપ.
૨. પાસીઆ—પુનાની પુખથી તેમની રતુતી—તેઓ અસલથીજ આપ હતા ; સચાઈના સાથી—સચાઈના તરીકા—ગરબને વખે જુકું બોલવાનો દોષ ; એક ખીજ પુખી : માતપીતાનો પુત્રી કોઈ નહી ; સકાઈ સુઘડાઈ : પાણીને ખરાબ કરવું નહી. ખાનખાનનું લખલુટપણું : સાલ-ગરેહની ખુશહાલી—શરાબ અને તે પછીનાં કામકાજ ; સુલાકાતના પ્રકાર : અકેકને માન આપવાની રીત ; પારકી રાહરસમ એખતપાર કરવાની આદત : જુદીન સાથે જમવાનો રેવાજ ; ખોરાક દાખલ ગાય વગેરેનું ગોશ્ત ; ઘણું ફરજી દોની મોટાઈ—ખયાની કેળવણી ; પહેલવહેલી સાદાઈ ; પરદેશી બદી : સુલાખબાગી ; સગાઓમાં લગન—એક ખોટું તહોમત ; વહેમો ; માણસના ભોગનું તહોમત—તેનું ખોટાઈ ; અનેક બાયડીઓનો રેવાજ ; વેપાર વણજની ગેરહાજરી—ધંધા વીરો ધીકકાર ; પાદશાહ તરફ માન અને ચાહ ; ધારાની સત્તાનો અધીકતા. પાસીગર્દી ટોળો. પરચુટણ રીતભાતો.

ફસલ ૧. પર્સીસ.

પુરાતન ઈરાન દેશ ખાતેની બે મોટી પાસી પાદશાહતો પોતાના વખતની દુનિયામાં ખુબ મથહુર થઈ ગઈ છે. આ બેમાંની પહેલીએ ધસ્તી અનેની પૂર્વે, અને ખીજીએ ધસ્તી અનેની પછી, પુનાનીઓ અને રમીઓ જેવી તે વખતની મોટી પુરેપીયન પ્રજાઓ જોડે યુદ્ધમાં ઉતરીને એશિયા અને પુરેપાખાંડો વચેનો ઘણો સંબંધ વધારી આપ્યો હતો. આ બે પાસી પાદશાહતોમાંની છેલ્લીની તવારીખ અમે આપી ચુક્યા છીએ ;

૫ જુઓ “ તવારીખે સાસાનીઆન.”

અને આ પુસ્તકમાં હવે પહેલી શહેનશાહતની તવારીખ આપવાનો ઇરાદો રાખીયે છીયે. આ બંને પાદશાહતોમાં જે વધારે મોટી હતી તે પહેલીજ છે. તવારીખમાં તે હપ્પામની પાદશાહતને નામે ઓળખાઈ છે. ખીજી સા સા વી પાદશાહત છે. સાસાની પાદશાહતનું રાજ્ય ઉત્તરે કૉકેસસ પર્વત, કેસીયન, સમુદ્ર અને તુરકસ્તાન સુધી; પૂર્વે સીંધુ નદી સુધી; દક્ષીણે ઇરાની અખ્તાત તથા અરબસ્તાનના મુલુક સુધી; અને પશ્ચિમે સીરિયા અને એશીયા મૈનરના મુલુકો સુધી વધેલું હતું. પણ હપ્પામની પાદશાહતના મુલુકોની હદ મેલેકુદ એ કરતાં ઘણી બહોલી પથરાયેલી હતી. એ શહેનશાહતની ઉતરે કાળા તથા કેસીયન સમુદ્રો, કૉકેસસ પર્વત, અને એકગમથી ઉત્પન્ન નદી યુરૅપ ખંડમાં, તથા ખીજીગમથી જીહુન નદી એશીયા ખંડમાં; ઉગમણે ટીમેટનું જંગલ, પંજબની મોટી નદીઓ અને સીંધનો પ્રાંત ભરત ખંડમાં; દક્ષીણે હીંદી મહાસાગર, ઇરાની અખ્તાત, અરબસ્તાન, તથા ન્યુબ્યાનાં જંગલો આફ્રીકા ખંડમાં; અને આયમણે ભુમધ્ય તથા ઇજીપ્તન સમુદ્રો, મોટી સર્ટીસ તથા સ્નાઇમન નદીઓ, અને યુનાન દેશ તથા ટાપુઓ યુરૅપ ખંડમાં; એ રીતે આવેલાં હતાં.

હપ્પામની તખ્તકા અથવા વંશના પ્રાર્શી પાદશાહોના મુલુકોની આ હદનો વીસ્તાર અતી મોટો હતો. આ મુલુકો ઉગમણથી આયમણ સુધી લગભગ ૩૦૦૦ માઇલની લંબાઈ, તથા ઉતરથી દક્ષીણ તરફ કેયે ૫૦૦ તો કેયે ૧૫૦૦ માઇલની પહોળાઈ ધરાવતા હતા. એ રીતે આ મોટાં રાજ્યોનો વીસ્તાર ૨૦ લાખ ચોરસ માઇલનો હતો. શૅહીન્સન આ સઘળી વીગતો આપીને કહેછે કે ઇરાની શહેનશાહતનો આ વીસ્તાર આજના યુરૅપ ખંડના અરધાઅરધ ભાગ કરતાં પણ વધારે છે.^૧ એટલું જ નહી પણ એજ લખનાર ગણતરી આપેછે તેમ હપ્પામની પાદશાહતની પહેલાં પશ્ચિમે એશીયામાં જે જે મોટી પાદશાહતો થઈ ગઈ તેઓમાંની બિખિલિન્યન કરતાં આ પ્રાર્શી પાદશાહત ઓછાંમાં ઓછી આઠ ગણી, અને એસીર્યન કરતાં ઘણું કરીને ચાર ગણી મોટી હતી. વળી મીડયન શહેનશાહત કરતાં પણ આ હપ્પામની શહેનશાહત વીસ્તારમાં ચાર ગણી મોટી હતી; કેમકે મીડયન પાદશાહોનો મુલક તેમની મોટાંમાં મોટી જહોજલાલી વખે ૫૦૦૦૦૦ ચોરસ માઇલ કરતાં વધારે વીસ્તારનો ન હતો.^૨ પણ આ સઘળી સ્તુતી છતાં આપણે જાણવું જોઈયે કે હપ્પામની શહેનશાહતનો ઉપર કહેલો વીસ્તાર અને હદ પહેલેથી છેલે સુધી કાયમ રહ્યાં ન હતાં. એ હદ અને વીસ્તાર મોટા હપ્પામની પાદશાહો કાર્દસ્ત અને દારાયસની ક્તોહોને આભારી હતાં, અને તે ઈ. સ. ૫૦ ૫૦૬ થી ઈ. સ. ૫૦ ૪૭૬ સુધી ચાલુ રહ્યાં હતાં. આ છેલ્લાં વરસ પછી તે ઘટવા માંડ્યાં હતાં, જેના સ્વર્ણમાં આપણુ આગળ ચાલતાં જોઈશું.

૧ “પુરાતન પાદશાહતો,” દરતર ૪, સર્ષ ૧—૨.

૨ યુરૅપનો વીસ્તાર ૩૮૩૦૦૦૦ ચોરસ માઇલનો છે.

૩ “પુરાતન પાદશાહતો,” દર. ૩, સર્ષ ૬.

હવે આ મોટી પાર્સી શહેરશાહતનો વધારો અને ખીલવણી માત્ર એક નાના પહાડી પ્રાંતમાંથી સર થયાં હતાં, જે પ્રાંત કેટલેક ડોકાણેથી સાંકડો, વળી પાકને મોટે કંગાલ અને બંધાઈમાં ૫૦૦ માઈલથી વધારે ન હતો. આ મુલકનું નામ પર્સીસ છે, અને તે રમી-આમે આપ્યું હતું. હામામની પાદશાહિએ પહાડો ઉપર કોરાવેલી તખ્તીઓમાં પોતાના મુલકને ‘પાર્સી’ કહોછિ, જે ઉપરથી ત્યાં વસનારાઓ ‘પાર્સી’ને નામે ઓળખાયા, અને તેમને યુનાનીઓએ ‘પર્સી’ ને નામે પીછાન્યા. આ લોકોને યહૂદીઓ સાથે પણ કામ પડ્યું હતું મોટે તેઓ તેમના મુલકનું નામ ‘પારસ’ આપી ગયાછે. આ મુલકનાં પુરાતન નામો ઉપરથીજ આજના ‘પાર્સી’ અને ‘પર્સી’ નામો નીકળ્યાછે. પાર્સી પ્રાંત અને તે માંહેલાં ‘પર્સીપોલીસ’ (પાર્સીઓનાં શહેર) નું વર્ણન આગળ પ્રગટ થઈ ચુકેલાં પુસ્તકમાં જે અમે આપી ચુક્યા છીએ, મોટે આ ડોકાણે તેને ફરીને ઉતારી સેવું દરસ્ત લાગતું નથી. પર્સીસની રાજધાની દાખલ પ્રથમ પાર્સીગર્દ (પાર્સીઓનો કીલ્લો) ઓળખાયું હતું, અને ત્યારબાદ એ શહેરથી ૩૦ કે ૪૦ માઈલની વેગળાઈએ પર્સીપોલીસ મુખ્ય શહેર થઈ પડ્યું હતું. તેઓ બંનેને મેદાનોમાં વસાવેલાં હતાં, પણ પર્સીપોલીસનું મેદાન પાર્સીગર્દ કરતાં વધારે મોટું તેમજ વધારે ફળદ્રુપ હતું. તે મર્દશ્તનું મેદાન હતું, જેમાંથી બિંદામીર અને પુલવાર નામની નદીઓ પસાર થતી હતી. પર્સીસનો વીસ્તાર એક લાખ ચોરસ માઈલનો હતો, જેથી ગણતરી થઈછે કે તે હાલના ઈરાન દેશ કરતાં પાંચ ગણો નાનો હતો, અને આજના રૂપે ન દેશના અરધા ભાગ કરતાં કંઈક મોટો હતો. ૨ પણ એમ છતાં આ પ્રાંતનો અરધોઅરધ ભાગ વસ્તી વગરનો, ઉજડ, અને રૈતાળ હતો; જ્યાં પાણીની બહુ તંગી હતી અને જમીન તદ્દન ખારી હતી.

પર્સીસના આ એક પ્રાંત ઉપરથી મહાત્મા **કાર્દેસ** પાદશાહ પોતાના રાજ્યની અતી મોટી હદ વધારી મેલી, અને તેની પછી તેના બેટા **કબાઈસીસે** તથા તેના જમાઈ **દારાયસ હીસ્તાસ્પીસે** મુલકોમાં ધણુ પ્રાંતો જીતી લઈને પુરક વધારો કરીધો. વધારાના આ સર્વ પ્રાંતોનું આ ડોકાણે વર્ણન આપવાની જરૂર નથી, તોપણ તેમનાં નામોની ટીપ્પણી ઉતારી લેવી જોઈએ. આ નવા પ્રાંતોમાંના કેટલાકની હકીકત આગળ ચાલતાં ચોક્કસ ડોકાણે વાંચનારના જોવામાં આવશે. આ ટીપ્પણી પાદશાહ **દારાયસે** પર્વતો ઉપર કોરાવેલી તખ્તીઓમાં જેમ આપીછે તેમ ઉતારી લીધીછે. એઓમાં સર્વથી મોટી અને તેટલામોટે સર્વથી છેત્રી નક્કી રસ્તમ આતેની છે, જેને મળતાં તખ્તીમાંના અમલ નામો પણ અમે ઉતાર્યાછે :—

૧ “તવારીખ સાસાનીઆન.” જુઓ બાબ ૧.

૨ પુરા. પાદ. ૬૨૦ ૪, સર ૧૪.

ખી હી રતુ ન ની પર્મી પો લી મ ની ન કો રસ્ત મ ની
ત ખી માં : ત ખી માં : ત ખી માં :

પર્મી . સુ ર્યા ના . મી ડ યા .
સુ ર્યા ના . મી ડ યા . સુ ર્યા ના .
ખે ખી લો ન્યા . ખે ખી લો ન્યા . પા ર્યા .
એ સી ર્યા . અ રે ખ્યા . આ ર્યા .
અ રે ખ્યા . એ સી ર્યા . ખે ક ત્રી યા .
મિ જી પ્ત . મિ જી પ્ત . સો ગ દ યા ના .
મ્યા ઠી . આ મી ન્યા . આ રા રમ્યા .
અ યો ન્યા . કે પે ડો ર્યા . ઝ રં ગ્યા .
મી ડ યા . રપા ઠી . એ રે કો ર્યા .
આ મી ન્યા . અ યો ન્યા . મ તે ગી દ યા .
કે પે ડો ર્યા . મ ગ ર્યા . ગં દા ર્યા .
પા ર્યા . પા ર્યા . છં ડ યા .
ઝ રં ગ્યા . ઝ રં ગ્યા . મ ક યા .
આ ર્યા . આ ર્યા . ખે ખી લો ન્યા .
આ રા રમ્યા . ખે ક ત્રી યા . અ રે ખ્યા .
ખે ક ત્રી યા . સો ગ દ યા ના . એ સી ર્યા .
સો ગ દ યા ના . આ રા રમ્યા . મિ જી પ્ત .
ગં દા ર્યા . સે તે ગી દ યા . આ મી ન્યા .
મ ક યા . એ રે કો ર્યા . કે પે ડો ર્યા .
મ તે ગી દ યા . છં ડ યા . રપા ઠી .
એ રે કો ર્યા . ગં દા ર્યા . અ યો ન્યા .
મી ર્યા . મ ક યા . મ ક યા . (મા મ ક ડે ડ મ ?)

મી ર્યા .

અ યો ન્યા .

રે કો દ્રી (?) .

ટે કે ખી (?) .

બુ દી ય ન .

મ થી યો પી ય ન .

મા દી ય ન (?)

કા ર્યા ય ન .

} પ્રભાઓ.

ન કો રસ્ત મ ની
ત ખી માં નાં
અ મ લ ના મો :

મા દ .
ઉવ જ .
પ ર્થ વ .
હ ર ઈ વ .
ખા ખિ જી શ .
શુ બુ દ .
ઉવા જી મ .
જ ર ક .
હ ર ઉવ તિ શ .
થ ત યુ શ .
ગ દા ર .
હિ દુ શ .

{ મ કા હ ઉ મ વ કી .
મ કા તિ થ ખુ દા .

ખા ખિ ર ઉ શ .
અ ર ખા ય .
અ યુ રા .
મુ દ્ર આ ય .
અ ર મ .
ક ત પ તુ ક .
સ્પ દ .
ય ઉ ન .

{ મ કા ત્ય ઈ ય
ત ર દ ર ય .

ય ઉ ના .

રુ કુ દ .

ત ક ખા .

પુ તિ યા .

કુ શિ યા .

મ ચિ યા .

ક કી ,

ફક્સલ ૨. પાર્શ્વિઓ.

પુરાતન પાર્શ્વિઓની યુનાની દફતરોમાં જાપાન વખાણ થયેલું. **ઈફકાર્થલસ** નામે એક યુનાની કવી, જેણે આમઆ પોતાના વતન ઉપરની પાર્શ્વિ પાદશાહ **જર્ફસીસ** ની ચહાઈ ઉપરથી “પાર્શ્વિઓ” નામનો એક નાટક રચીને તેમાં પોતાના જાતબાઈ-ઓને રાજ કરવાની નેમ રાખીએ, તે પોતેની યુનાન ઉપર ચહાઈ લાવીને તેની આરાખી કરનારાં પાર્શ્વિ લશ્કરના મદદગારો જોઈને એટલાવધો છક થઈ ગયેલો જણાયે છે કે ઉપજા નાટકમાં તેમને “આહુર મનનાં લોકો”^૧ દાખલ પીછાન્યા વીના તેને ચાલ્યું નથી.

અમસી પાર્શ્વિઓ એક આર્ય પ્રજા હતી. તેમની આગમજ ઈરાનમાં પુરાતનીજ રાજ્ય ભોગવી ગયેલી મીડ પ્રજા પણ આર્ય વંશની હતી. વં દી દા દની પહેલી પરગરદ વાણું ‘ઐર્ય નેમ-વ એ જો’^૨ તેમનું પ્રથમ વતન હતું. નામાંકીત **ફીરદોસી**એ તેને ‘ઈરાન વેજ’ નાં નામથી આશ્કારા કીધું છે, અને એ અમસ વતનનાં નામ ઉપરથીજ આજે હીંદુ સ્તાનને ‘આર્ય વૃત’ નું નામ મળ્યું છે. ઈરાન વેજ ના પુરાતન વતની-ઓમાં પાર્શ્વિઓ અને મીડ લોકો સમાયલા છે; તે જોડે વં દી દા દમાં, યા અવ સ્તાના ખીજ કોઈ પણ ભાગમાં, જેમ મીડ લોકોનું તેમજ પાર્શ્વિ લોકોનું કશું નામ યા તેઓ સંબંધી દર્શાવે પણ આવેલો જણાતો નથી. યુનાનીઓ, અને હીંદુઓ, અને ખીજ બધી પ્રજાઓ અમસ આર્ય હતી, પણ તે દરેક પોતાના છુટાં છુટાં નામને બદલે માત્ર ‘આર્ય’ નાં સાધારણ નામથી ઓળખાઈ. ખીજું એ કે અવસ્તાવાણી હામામની પાદશાહના જમાના આગમજના બધા પુરાના વક્ત્રમાં બનેલી હતી, અને તે વક્ત્રે ઈરાની આર્યોના પાર્શ્વિઓ કે મીડ લોકો જેવા ટોળાઓ અને તાવજાઓ બન્યા ન હતા, કેમકે “તવારીખનો પીતા” **હીશંડોસ** કહે છે કે તેના જમાનામાં મીડ લોકો ‘આર્ય’ નાં નામથી ઓળખાતા હતા, અને પર્સિય પ્રાંતમાં વસનારા લોકોજ પોતાને પાર્શ્વિના નામથી ઓળખાવતા હતા. મોટે જેમ મીડયાના રહેવાસીઓ દાખલ મીડ લોકો તેમજ પર્સિયના વતનીઓ દાખલ પાર્શ્વિઓ ‘ઈરાની’ અથવા ‘આર્ય’ (અવસ્તાનું ‘ઐર્ય’) નાં સાધારણ અને માન ભરેલાં નામથીજ પોતાને ઓળખાવવામાં ઈજત ભરેલું સમજતા હતા. હામામની પાદશાહો, અને તેમાં અગત્ય કરીને મોટા **દારાયસ હીસ્તાપીસ** પોતાની તખ્તીઓમાં પોતાને “આર્ય કુળનો” જણાવવા અને જાહેર કરવામાં મગર્સી મેળવી ગયો છે. નક્કી રૂસ્તમ ઉપરના પોતાનાં લેખોમાં આ નામવર પાર્શ્વિ પાદશાહ લખે છે કે તે અને તેના આપદાદા આર્ય હતા. અને વળી સાસાની પાદશાહો, જેઓ પોતેની પાર્શ્વિઓ હતા, તેઓ પોતાને આર્ય વંશના જણાવીને જેઓ પોતાથી ઉલટા હતા તેમને ‘અન-આર્ય’^૪ નું નામ આપી ગયા છે.

અવસ્તામાં પાર્શ્વિઓ કે મીડ લોકોનું જુદું નામ આવ્યું નથી તેનું દાખલું કારણ એ છે કે એ બંને પ્રજાઓ જુદે જુદે નામે ઈરાનમાં અહિંની ભોગવી ગઈ તે બનાવો

૧ “પાર્શ્વિઓ”, સંદે ૯૪. ૨ પરગરદ ૧, ૪૬રો ૧. ૩ દરતર ૭, પ્રકરણ ૬૨.

૪ આ ઉપરથી આજને યુનરાતી શબ્દ “અનારી” નીકળ્યો છે.

૬૦ સ૦ ૫૦ સાતમી અને આઠમી સદીઓમાં બન્યા હતા, અને તેમની આ સાહેબી વખતે તેઓ જે પ્રાંતોમાં વસતા હતા તે પ્રાંતો ઉપરથી તેમને ખીજી પ્રજાઓથી જુદા પાડીને ઓળખાવવા માટે ખાસ નામો મળ્યાં હતાં; આથી જેમ તેમના હાથ હેઠલની ખીજી પ્રજાઓનું તેમજ તેમનું સાધારણ નામ તો એકજ હતું. આ આર્ય પ્રજા પોતાના વજ્ર પ્રમાણે સુધરેલી અને સારા ગુણો ધરાવનારી હતી. પાર્સીઓ કે માડ લોકોના સુધારે પુ રે પ ની યુનાની જેવી પ્રજાના જેવો યા તેજોખંધો ન હતો; પણ પાર્સીઓમાં નીતી અને નેકીના જે સુધના ગુણો હતા તેઓમાંના ઘણાથી યુનાનીઓ પોતાના ગમે એટલા સુધારા છતાં ખાસી હતા. **હીરોડોટસ** પાર્સીઓની રીતભાત અને ચાલ-ચલણનું જે કેટલુંક અરધું સાચું અને અરધું જુઠું, કેટલુંક સહરાવેલું અને કેટલુંક અધુરું વર્ણન આપેછે તેમાં તે પાર્સીઓના સચાઈવગેરે સદગુણોની બહુ તારીફ કરેછે. પણ પાર્સીઓના આ અને એવાજ ખીજા ગુણોથી ઘણાખરા યુનાનીઓ અન્યાયી હતા.

પાર્સી રીતભાત વીશે આ ડોક્ટરે લખાણ હેત્રાલ આપવાની જરૂર નથી, કેમકે તે સુધનો અમે આપી ગયા છીયે. પણ હિઆં પાર્સીઓ વીશે **હીરોડોટસ** જે કંઈ કહ્યુંછે તે ઉતારી લઈ તેમાં ખરું કેટલુંછે અને ખોટું કેટલુંછે તે ટુકમાં બતાવી આપવાની અમે નેમ રાખીયે છીયે. **હીરોડોટસ** એક મોટા તવારીખનવેશ થઈ ગયોછે, અને તેનો આધાર ઘણા તવારીખનવેશોએ પડયોછે, તથા તે ઇરાનીઓ અથવા પાર્સીઓ વીશે જે કંઈ કહી ગયોછે તે સુધનું ખરું માનવામાં આવ્યુંછે. માટે પાર્સી પાદશાહતની આ તવારીખમાં આ તવારીખનવેશની વીગતોમાં શી શી ભુલ છે અથવા સરીયામ ખોટાઈ કયાં કયાંછે તે દેખાડી આપવાની અમારી ફરજ સમજીયે છીયે.

પાર્સીઓની સચાઈ વીશે **હીરોડોટસ** લખેછે કે “તેમના દીકરાઓને પાંચમાં વરસથી વીસમાં વરસ સુધી માત્ર ત્રણજ આખતોમાં સંભાળથી તાલીમ આપવામાં આવેછે, જેમકે—ઘોડા ઉપર સવારી કરવી, તીર ફેંકવા, અને સાચું બોલવું.”^૩ વળી તે લખેછે કે “જે કામ કરવું કાયદા વીરૂધ્ધ હોય તે કામ વીશે વાત કરવી પણ પાર્સીઓ ગેરકાયદેની ગણેછે. તેઓ ધારેછે કે જગતમાં સર્વથી નામોસી ભરેલી ચીજ જુઠું બોલવુંછે; તેથી ઉતરતી ખરાબ ચીજ કરજ કરવુંછે; કારણ કે એક કરજદારને ખીજાં કારણો ઉપરાંત જુઠું બોલવાની ફરજ પડેછે.”^૪ પાર્સીઓની સાચવટને માટે આ કરતાં વધારે ઉતમ આતરિપત્ર ખીજું એકે નહીં મળશે. અને **હીરોડોટસ** જે જે કંઈ લખ્યુંછે તે પાર્સીઓનું ગોયા ધર્મનું ફીમીન ટાંકવુંછે. આ તવારીખનવેશ એક ડોક્ટરે^૫ આપણને એવું સમજાવવાની તજવીજ કરેછે કે પાર્સીઓ ગરજને થકી જુઠું બોલતા હતા. જુઠાણું વીશિના તેમના ભારી વીકાર છતાં આ જાતની તેઓમાં ઘુટ હોય એ નહીં માનવામાં આવે એવુંછે, અને આમ લખીને **હીરોડોટસ** પોતાના આગલા અભીપ્રાયને ગોયા પોતેજ તોડયોછે. ગરજને માટે કોઈ ઘણી જુઠું બોલ્યો હોય

૧ ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૧૩૦ થી ૧૪૦ સુધી, તેમજ ખીજાં દશતરોના ઘુટા છવાયા ભાગોમાં.

૨ “તવારીખે સાસાનીઆન”, આખ ૨.

૩ ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૧૩૬.

૪ ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૧૩૫.

૫ ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૭૨.

અથવા બોલવાની ખીજને બલામણુ કરે તો તે માત્ર એકજ માણસનું કામ ગણાય; તે બદી આખી પ્રજાને લાગુ પાડી શકાય નહીં. ૨

પાર્સીઓની એક ખીજ પુખ્તિ એ હતી કે તેઓમાં કોઈ પણ માત્ર પીતાનું પુત્ર કરનાર ન હતો. હીરોડોટસ લખે છે કે “પાર્સીઓને એવા એતકાદ છે કે તેઓમાંના કોઈ એકે પણ હજીસુત્રી પોતાના આપ યા માનું પુત્ર કર્યું નથી; પણ એવા બનેલા સંઘના દાખલાઓ વીશે તેઓ એવું માને છે કે જે છેક તર્જાણે સુત્રી શેઠ સંઘાવવામાં આવે તો એવું માલુમ પડશે કે તે પુત્ર કરનાર ખાળક જનાકારીનું ફળ છે, અથવા તો કોઈનું લાવી રાખેલું છે; કાંઈકે પાર્સીઓ કહે છે કે એક ખરો પીતા પોતાનાજ ખાળકને હાથ માર્યો જાય એ બનવાજોગ નથી.” ૨ કદાચ પાર્સીઓ આ બાબતમાં મગફરી લે તો તે કેવળ ખરી છે, કેમકે પાછલા સદીઓમાં આપણુ જોઈશું તો માલુમ પડશે કે એક પણ પાર્સીએ પોતાના માત્ર પીતાનું પુત્ર કરવાનો દાખલો મળ્યો નથી એટલુંજ નહીં, પણ રાજકુટુંબમાં વન્નેવન્ને ખટખટ ચાલ્યા છતાં એક પણ પાદશાહેના જીવ તેના હકદાર શાહજાદાએ લીધો હોય એમ જણાતું નથી.

સકાઈ સુઘડાઈની બાબતોમાં પાર્સીઓ નમુના જેવા હતા. તવારીખના પીતા લખે છે કે પાર્સીઓ “પોતાના શરીરના મેલ વડે નદીનાં પાણીને કઢી ખરાબ કરતા નથી, તેમજ તે પાણી વડે પોતાના હાથ પણ ધોતા નથી; વળી તેઓ ખીજઓને પણ તેમ કરવા દેતા નથી.” જે નદીનું પાણી રહેવાસીઓના પીવામાં અને ખીજ વપરાશમાં આવતું હોય તેજ પાણીમાં શરીરના મેલ આમેજ થવા દેવો એ તનદેશસ્તીની બાબતમાં કેટલું બધું અવગણકારક છે તે અસહ્ય પાર્સીઓ ખરાબર સમજતા હતા, અને તેમની આગમજ વંદીદાદમાં પણ પાણીને પતીત ગણવાનું જે ફરમાન છે તે પણ એજ કાનુન ઉપર રચાયલું છે. એજ કારણે થકી તેઓ એક કોહાડના દહીંને વસ્તીમાં રહેવા દેતા ન હતા, અને પરદેશી કોહાડીયાઓને ગામમાંથી હાંકી કહાડતા હતા. હીરોડોટસ એ બાબતમાં લખે છે કે “જો એક પાર્સીને કોહાડ થયો હોય તો તેને કોઈ શંકરમાં દાખલ થવા દેતા નથી અથવા ખીજઓ જોડે કશું કામ પાડવા દેતા

૧ લાર્ચર નામે એક લખનાર એવું કહેવા માંગે છે કે દારાયસે પોતે રાજ્ય મેળવ્યા આગમજ ધરાની બિચરાઓની સભામાં પોતાની ગરજને માટે જે બાબત કીધું હતું તે સચાઈથી વેગળું હતું, માટે પાર્સીઓને સચાઈના સાથી કહેવા જીલ ભરેલું છે. આ બાબતે હીરોડોટસ બિપરથી જીલવો આધેલો દીસે છે. જે બાબતની તે વાત કરે છે તે આ તવારીખ-નવેશે પોતાનાંજ ભેખમાંથી બપળવી કહાડેલું છે. લાર્ચરે બપલો શક બહેર કરવા આગમજ દારાયસના પોતાના કોરાવેલા લેખોની તપાસ કરી હોત તો તેને જણાત કે તેમાં એજ પાર્સી પાદશાહે સચાઈને કયો જીલદ મર્ત્યો આપ્યો છે અને જીલણને કેવું હીલ્યું છે. એક કહાણે તે કહે છે કે “હું કુપર નથી; હું જીલો નથી, હું જીલમગાર નથી, અને તેથીજ કોરબની મારા બિપર મેરેરખાનગી છે.” ખીજે કહાણે તેણે પોતાના વારસાને બોધ દીધો છે—જીલ જાણસને લઈ ચલાવવો નહીં પણ સજ કરવી. હવે પાર્સીઓને તેમના ધર્મેજ સાચું બોલવા શીખવેલું છે; પણ યુનાનીઓના દેવતાઓ તો સચાઈ અને જીલ વચે કયો તરાવત જોતા ન હતા. લાર્ચર આ જવાબ બિપરથી શું કહેશે ?

નથી.... જે પરદેશીઓને આ રોગ થયો હોય તેમન દેશ છોડી જવાની ફરજ પાડવામાં આવેછે.” અને આખી અસલી પાર્સીઓના સંબંધમાં ઘણી વખાણવાલાયક રીતભાંત છે કે “ખીજ ધણીના દેખતાં ઓકવા યા કુદરતી હાજતે જવાની તેઓમાં મનાઈ” હતી.૨

ખાના પીનામાં પાર્સીઓ અસલથીજ અંદાજે રાખતા નથી એવું જણાયછે. મોજ મજહના તેઓ આજેજ નહીં પણ અસલથીજ શોકાન નજર આવેછે. આપણને જણાવવામાં આવ્યુંછે કે “વરસના સુધળા દીવસોમાં પાર્સીઓ જોને સર્વથી મોટા મર્તબા આવેછે તે તેમની સાલગરેહનો દીવસ છે. તે દહાડે ખાનાના સુફરા ઉપર સરેશ્તા કરતાં વધારે આરાં પકવાનો લાવવાનો રેવાજ છે. માતખર પાર્સીઓ એ દીને એક બલદ, એક ઘોડો, એક ઉંઠ અથવા એક ગોરખર આપ્યુંને આપ્યું બુંછ કહાડીને તેની જીવાફત કરેછે; પણ ગરીબ વર્ગો એક મંદાં અથવા એક બકરાં ઉપરજ સંતોષ પકરેછે. તેઓ સંગીન ખોરાક થોડોજ ખાયછે, પણ તે પછી ફળ ફળાદી વગેરે પુષ્કળ ખાયછે, જેની તખકો થોડી થોડી કરીને સુફરા ઉપર લાવી મેજવામાં આવેછે. એજ મુજબ શરાબના પણ પાર્સીઓ થોડા તલબગાર નહતા. આપણે તવારીખનવિશ તે વીશે આ મુજબનું વર્ણન આવેછે ૩:—“તેઓ શરાબના ઘણા શોકાન છે અને તે મોટા જથામાં પીયેછે . . . . વળી શરાબ પી છાકરા થયા પછી અગત્યની બાબતો વીશે તકરાર ચલાવવાની પાર્સીઓમાં સાધારણ રીતી છે; અને પછી ખીજે દીને તેઓ હુશીયાર હોય તે વેળા આગળી રાત્રે તેઓએ જે ચુકાદો કર્યો હોય તે, જે ધણીનાં ઘરમાં તે ચુકાદો થયો હોય તે ઘરઘણી રજુ કરેછે; જો એ વખતે તે કમ્બલ રાખવામાં આવેછે તો તેઓ તે મુજબ અમલ કરેછે; જો તે મંજુર રહેતો નથી તો તેઓ તેને રદ કરેછે. કોઈ કોઈ વખતે પહેલા વીચાર કરતી વેળા તેઓ સાવધ હોયછે, પણ જ્યારે એમ બનેછે ત્યારે તેઓ શરાબમાજુ પછી તકરારની બાબત ઉપર હંમેશાં ફરીને વીચાર કરેછે.” કદાચ હુશીયારીનાં આ વર્ણનમાં કેટલીક અતીથયોક્તી હશે, તોપણ અસલી પાર્સીઓના શરાબના શોક વીશે બે મત છેજ નહીં.

તેઓની અકેકને મજબા ભેટવાની અને મુલામ અકરામની રીત આજે આપણને નવાઈ સરખી લાગેછે. આપણે તવારીખનવિશ લખેછે કે “જ્યારે તેઓ મહેલાઓમાં એકખીજને સામસામા મળેછે ત્યારે બંને જણની પદવી સંહલથી માલુમ પડી આવેછે: જો તેઓ એકસરખી પદવીના હોયછે તો તેઓ કંઈ પણ બોલ્યા વીના એકખીજને હોઠ ઉપર ચુપ્પન કરેછે. અગરજો એક જણ ખીજ કરતાં સહેજ ઉતરતી પદવીના હોયછે તો ચુમી ગાલ ઉપર આપવામાં આવેછે; પણ જો પદવીનો તફાવત મોટો હોયછે તો ઉતરતા દરજ્જાવાળો જમીન ઉપર વાકો વળી જાયછે.”૪ મોટાને નાનાએ માન આપ-

વાનો શુભ રેવાજ^૧ ધરાનીઓ અંને પાર્સીઓમાં અસજથી હતો, ^૨ અંને આજની ઘણાં મુલુકોમાં એવોજ રેવાજ ચાલુ છે. પાર્સીઓની એક આદત વીશે હીરોડોટસે જે કંઈ લખ્યું છે તે એટલું તો ખરું છે કે અગરજો આજે તે હૈયાત હોત તો આજે પણ તે એમજ લખત. તે કહે છે કે “એવી કોઈપણ પ્રજા નથી કે જે પાર્સીઓની પેઠે પારકી રાહરસમોને સહેલથી પોતાની કરી લેતી હોય. જેમકે તેઓએ મીડ લોકોના પોશાકને પોતાના કરતાં ચઢડતો ગણીને તે અખ્ત્યાર કર્યો છે; અને લડાઈમાં તેઓ ઈજીપ્શન લોકોનાં બન્નરો પહેરે છે.” આજે જ્યારે આપણુ પ્રથમ હીંદુઓની અંને પાછળથી યુરોપીયનોની નકલ કરવામાં કરી હરકત જોતા નથી, ત્યારે આપણા અસજના પુર્વજોની તેમજ કરી ગયા હોય તેમાં આપણું નવાઈ લાગતી નથી. પણ એ ઉપરથી એમ કહે છે કે આજે તેમજ અસજ પાર્સીઓનો પોતાનો ક્રાઈ ખાસ પહેરવમ હતોજ નહી. જે ક્રાઈ દીસે તે અખ્ત્યાર કરવું એજ પાર્સીની ખાસીયત જણાય છે. અને મોજ જોકમાં પણ તેમજ છે. આજે પાર્સીઓને માજીસા કહેવામાં આવે છે, ^૪ અને આજ હડી હજર વરસો ઉપર પણ પાર્સીઓને માટે એમજ કહેવાયું હતું; કારણ કે હીરોડોટસ લખી ગયો છે કે “ક્રાઈ પણ માજીને માટે તેઓ જેવા સાંભળે છે તેવાજ તેઓ તેને પોતાની કરી દે છે.” ^૫ હડી હજર વરસો ઉપરની આ મુઆઈન આજની પાર્સી રીતભાંતથી ઘણો ટેકો મળ્યો છે. જેમ પોશાકમાં તેમજ મોજ મજહ-માંની પાર્સી બધા હમથાં નવું નવું પસંદ કરનારો છે. પછી તે નવી મોજ ગમે એવી ખમ્મીલી હોય, ગમે એવી નુકસાનકારક હોય, ગમે એવી નજીવી હોય. અમલી પાર્સી-ઓનાં ખાનાંખાનાં વીશે ખાલતાં આ વાત નોંધવાજોગ છે કે તેમને જુદીની માથ જમવાની^૬ કરી છીટ ન હતી, અને તેમ કરવામાં ધર્મના કશો અટકાવ હોય એમ તેઓ મુમજતા ન હતા. અજખત તેમના ધર્મમાં તેવા કશો અટકાવ ન હતો, તોપણ આજના પાર્સીઓની પેઠે તેઓ તેમ કરવા સામે જોટો અટકાવ રાખી બેઠા ન હતા. વળી તેઓ કંઈ આજની પેઠે મહીનાના ચાક્ર દીવસો ગોસ્ત ખાવાથી પરહેજ રહેતા ન હતા, પણ તેને બદલે ગાય, ઘોડા, ઉંક, ગોરખર વગેરેનું ગોસ્ત ખાતા હતા, ^૭ જેમ આજે થતું નથી. અજખત તેઓ માણુમખાઈ નહી હતા, ^૮ અને તે ખાખતમાં તેમને ચાક્ર મનાઈ હતી. ^૯ તેઓમાં વળી સ્ત્રી પુરોનો જીયાફતો ભેગી થતી હતી. ^{૧૦}

૧ ૬૪૦ ૭, ૪૦ ૧૩.

૨ નવસારીના ત્રોટ દેસાઈ ખાનદાનમાં આજસુધી એવો રેવાજ છે કે એક વડો ખાનદાની જતો હોયતો બીજા સઘળાઓએ ઊઠી ઊભા થવું અને જો તે મનલેમમાં બેસનાર હોયતો તેને ચઢડતી પદવીની બેઠક આપવી.

૩ ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૧૩૫.

૪ “પારસીઓ” વીશે સુંબઈના માજી ગવર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલનું ભાષણ—અજસતી તરજુઓ.

૫ ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૧૩૫. ૬ ૬૪૦ ૮, ૫૦ ૧૫—૧૬. ૭ ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૧૨૬—૧૩૮.

૮ ૬૪૦ ૩, ૫૦ ૨૫. ૯ ૬૪૦ ૫, ૫૦ ૧૮. ૧૦ વંદીદાદ, પરગં ૭, ૪૦ ૨૩—૨૪.

આળકોની વૃદ્ધિને માટે પુરાતન પાર્સીઓ બહુ આતુર હતા. હીરોડોટસ લખે છે કે “લડાઇમાં બહાદુરી પછી મદીનગીની જે સર્વથી મોટી સાથિતી ગણાય છે, તે ઘણા બેટાઓનો પીતા થવાની છે. જે ઘણીને ધર બેટાઓની સર્વથી મોટી સંખ્યા હોય તે ઘણી ઉપર પાદશાહ દરજાન કીમતી બેટ સોગાદ મોકળાવે છે. કાંચે કે તેઓ એવા મત ધરાવે છે કે સંખ્યા તે બળ છે.”^૧ આળકોની કેળવણીના સંબંધમાં લખતાં આપણે તવારીખનવિશ જણાવે છે કે ‘અચુ’ પાંચ વરસનું થાય ત્યાં સુધી તે પોતાની જીંદગી પોતાની મા અને બીજી સ્ત્રીઓ રહીને ચુલ્લરે છે, અને એ પછી ૨૦ માં વરસ સુધીની સુદૃઢતામાં તેને માત્ર સવારી કરવા, તીરે ફેંકવા અને સાચું બાલવાને લગતી કેળવણી આપવામાં આવે છે.^૨ ઘોડસવારીમાં અને તીરંદાજીમાં અસલી પાર્સીઓ નામ કહાડી ગયા છે, પણ પાંચમાંથી વીસમાં વરસ સુધી “સાચું બાલવા” ની તાલીમ મળતી હતી તે વીચે અને ધારીયે છીયે કે તે ધર્મની કેળવણી હોવી જોઈયે. જરતોસ્ત્રી ધર્મનો પાયોજ સ્વાઈ ઉપર રચાયેલો છે, માટે સાચું બાલતાં શીખવું તે એ ધર્મને પીઠાનતાં શીખવા બરાબર છે; અને તેટલામાટે પાર્સીઓ પોતાના બેટાઓને ઘોડસવારી અને તીરંદાજીની તાલીમ જોડે જે બીજી તાલીમ આપતા હતા તે તેમના મજબબની તાલીમ હતી.

પાર્સીઓ પ્રથમ બહુજ સાદા હતા, અને તેમની તે સાદાઇમાં તેમની ખુબી અને તારીફ હતી. મહાત્મા કાર્ટરસના વક્તમાં તેઓ આમડાંના પોશાક પહેરતા હતા અને તે વસ્ત્રે તેમનો મુલક પહાડી હોવાથી ખેતી જેવું પણ કંઈ ન હતું. તે વેળા તેઓ શરાબની લાહુરતથી અજાણ હતા અને પાણી પીને સંતોષ પકડતા હતા. માજમજનહની તેમને ખબરજ ન હતી.^૩ પણ પાછળથી આ માજમજનહ નવા નવા મુલુકોની કંતેલ પછી એટલીયથી હદ સુધી વધી ગઈ કે તેજ તેમના નાશનું કારણ થઈ પડી. કેટલીક માજમજનહ તેઓએ પરદેશીઓ ઉપરથી લીધી તેમાં થોડી ઘણી બદોઓ પણ હતી. એ બદોઓમાંની એક યુવામઆર્ગીના યુનાહને લગતી હતી. હીરોડોટસ કહે છે કે એ બદો તેઓએ યુનાનીઓ ઉપરથી લીધી હતી, પણ જ્યારે વંદીદાદમાં એ બદો વીચેના ઈશારા આવેલા છે અને તેમાં તેના યુનાહનું વર્ણન છે^૪ ત્યારે અમને લાગે છે કે એ બદોથી પુરાતન જરતોસ્ત્રીઓ અજાણ હોય નહી. પણ જે બદો યુનાનીઓ ઉપરથી પાર્સીઓએ લીધેલી હોવી જોઈયે તે તો અતલગના ખેશીઓ સાથની શાદીને લગતી છે. યુનાની અને બીજા પરદેશી લખનારાઓ હપ્પામની તથા સાસાની પાર્સીઓ ઉપર નજરકીકતાં ખેશીઓ સાથ લગ્ન કરવાનો વાંક મળી ગયા છે, પણ એ વાંક ફેટલો આશે છે અને તે પાર્સીઓને નહી પણ ખુદ યુનાની અને રૂમીઓનેજ ફેટલીયથી હદ સુધી લાય પડે છે તે અને પુરતા દાખલા દલીલ સાથ બતાવી આપેલું છે.^૫ તોપણ હીરોડોટસે પોતાની તવારીખમાં એકજ હપ્પામની પાદશાહોની આ બદોલીના એકાદ બે

૧. ૬૧૦ ૧, ૫૦ ૧૩૬. ૨ તેજ. ૩ ૬૧૦ ૧, ૫૦ ૭૧. ૪ ૬૧૦ ૧, ૫૦ ૧૩૫.

૫ વંદીદાદ, પ્રગ ૧, ૨૦ ૧૨; પ્રગ ૮, ૨૦ ૩૧—૩૨.

૬ જુઓ “તવારીખે સાસાનીઆન,” સર્ ૩૦—૩૬.

દાખલા આપેલાછે તેને જો પરાજ માનીયે તો તેવા એક બે જાણનાં પાપને માટે આખી કોમ અથવા પ્રજાને કથો દોષ લાગતો નથી. સ્વર્ણંદી અને સ્વાર્થી પાદશાહો આહિ તે કરી શકેછે. તેમની મરજી તેજ તેમનો કાયદો હોયછે.

હામની પાર્સીઓ ઉપર એક બીજું તહેમત એ મેળાણું છે કે તેઓ 'બહુ વહેમી હતા, અને વહેમને ખાતર તેઓ માણસોનો જીવ લેવાને પણ ચુકતા ન હતા. હીરોંડોટસે એ આખતમાં એકાદ બે દાખલાઓ આપ્યાછે, જેમાં તે જાણવેછે કે યુનાન ઉપર અહાઈ લાઈ જતી વેળા એકવાર **જર્ફસીસ** પાદશાહે નવ રસ્તા નામની જગા ઉપર નવ જવાન મેદો અને તેટલીજ જવાન સ્ત્રીઓને જીવતી ડટાવી હતી.^૧ વળી તે લખેછે કે **જર્ફસીસ**ની રાણી **એમેલીસે** પોતાના બ્રુહાપાના વસ્ત્રમાં જમીનની નીચેના કોઈ દેવતાનાં માનને ખાતર ઉંચાં ખાંદાનનાં ૧૮ ધરાની ખાળકોને જીવતાં ડાટવાનો હુકમ આપ્યો હતો. આ તહેમતો તદ્દન ખોટાં છે, કેમકે હામનીઓ જમીનની નીચે વસતા કોઈ પણ દેવતાને ઝોળખતા ન હતા. પણ **હીરોંડોટસ** જ્યારે આમ કહેવાની હીમત કરેછે કે “જીવતાંજીવત ડાટવાનો આ રેવાજ ધરાનમાં સાધારણ છે,”^૨ ત્યારે તેના આપેલા મજકુર દાખલાઓનું જુઠાણું ખુલ્લું જણાયછે. આ આખતમાં તેને કોઈએ ભાવિલો હોવો જોઈયે. પણ પાર્સીઓના બીજા કેટલાક વહેમો કદાચ આપણ કબ્બલ રાખીશું; જેમકે ઝોવાખની તાસીર, ભરીપ, મગન વગેરે જોવું. પણ એ વહેમોથી યુનાનીઓ પોતે કંઈ બકાત નહી હતા.

હીરોંડોટસ કહેછે કે પાર્સીઓ એકથી વધારે ખાયડી કરતા હતા, અને વળી તે કરતાં વધારે સ્ત્રીઓને રાખતા હતા.^૩ પાર્સીઓ ઉપર આ એક નવું તહેમત છે, તોપણ તેના ટેકામાં આપણ તવારીખનવેશે એક પણ ધરાનીનાં એવો દાખલો નથી આપ્યો કેજેમાં તેણે એકથી વધારે ખાયડી કીધેલી હોય. કદાચ પાદશાહોની અનેક રાણીઓ ઉપરથી તેણે હામની પ્રજાને બીજી અનેક સ્ત્રીઓ કરનારી ગણી હશે. જે મજબૂતને હામની પાર્સીઓ માન આપી ગયાછે તેમાં માત્ર એકજ ખાયડી કરવાનો હુકમ છે,^૪ અને તેજ મુજબ જેમ સામાની વસ્ત્રમાં તેમજ આજના જમાનામાં પણ પાર્સીઓ અમલ કરતા આવેલાછે. હામની પાર્સીઓમાં જુદદીન સાથે લગ્ન કરવાની કશી છીટ ન હતી, અને તેમના ધર્મમાં એ વીશે કશી ખુલ્લી મનાઈ કીધેલી જણાતી નથી.

પુરાતન પાર્સીઓ ઉપર **હીરોંડોટસ** એક બીજું તહેમત એ સુકી ગયોછે કે તેઓમાં વેપારવણજ મુજે ન હતો. વેપારી જીણસોની આપણે માટે પાર્સીઓ ખજાર ભરવાના રેવાજથી અજાણ છે, અને તેઓ જાહેર ખજારમાં કદી ખરીદી કરતા નથી, તથા તેમના આખા દેશમાં એક પણ ખજાર નથી : આ સઘળા **હીરોંડોટસ**ના શબ્દો છે.^૫ આમ કરવાનું કારણ તે એવું સમજાવેછે કે ખરીદી અને વેચાણથી કગાઈ અને જુઠાણું જન્મ લેછે, અને પાર્સીઓ તો સચાઈના સાથી અને જુઠાઈને ધીકારનારા હોવાથી તેઓ

ઉપલી બદીઓને આપીત થવાથી કરતા હતા. આ મુઘળું ખરું છે, તોપણ નાનાં કે મોટાં બલદ વીના અંત એકે યા બીજી રીતની બદીથી કે વેચાણ વીના પાર્સીઓ પોતાના મુઘલેલા શોખ અંતે બપકાને, પોતાની માટાઈ અંતે માબાને થોડોવાર પણ તકાવી શકે એ દેવળ અશક્ય છે. તોપણ આટલી વાત બદી છે કે પાર્સી અમીરબદાઓ પેચવું માટવું જાણતા ન હતા, કેમકે તેઓ પોતાની મતા અંતે દોહતનાં જોરથી ચાહે તેવી ચીજો દેશ પરદેશથી મેળવી શકતા હતા,^૧ પણ વચલે વાંગેના અંતે ગરીબ લોકો તો દુકાનો ઉપરથી પોતાની બદી કરતા હતા,^૨ જેમ નહીં અને તો ઇરાનમાં સુદાનો દુકાણ ચાલે. પાર્સીઓમાં પેપાચલુજ ઉપરાંત જુદા જુદા ધંધાદારીઓમાં આપણને તળીયનો, નાજુમ જોનારનો, ધર્મગુરનો, સીપાહીનો, એકુનો, શીલ્પ શાસ્ત્રીનો, વગેરે ધંધાઓનાં નામો મળે છે. બીજી પ્રજાઓ જોડે પાર્સીઓ પણ ધંધો કરનારાઓને બીકારતા હતા એવું હીરોંડોટસનું કહેવું^૩ બુઝબરેલું છે, અંતે યુનાનીઓની તે વખતની તેવી ચત્રગત ઉપરથી તેણે પાર્સીઓનું માપ લીધેલું જાણાય છે.

હવે અમલી પાર્સીઓની રીતબાંત વીશે આપણને થાકુંજ જાણાવવાનું બાકી રહ્યું છે. તેઓ બહાદુર હતા અને હીચકારાપણને બીકારનારા હતા.^૪ તેઓ ઉદાર દીનતા હતા, અંતે મામા માણુમ તરફ હમદર્દી પાચું કેમ બતાવવું તે તેઓ જાણતા હતા.^૫ તેઓ કેળવણી પસંદ કરનારા અને પોતાના દેશ તથા પાદશાહ તરફ ચાહ અને માન ધરાવનારા હતા. પાદશાહને તેઓ વફાદારીથી વજાગી રહી મુઘળું માન આપતા હતા, તોપણ તે માત્ર ઘટવુંજ માન હતું. અઘરીત માન આપીને તેઓએ પોતાને મુજામ જ્યા બનાવી દીધા ન હતા. હીરોંડોટસ લખે છે કે તેના વીચાર મુજબ પાર્સીઓમાં આ એક “હાપણુ બહેલો કાયદો છે કે માત્ર એકજ વાંકને થકી પાદશાહ કોમને પણ મળ કરમાવી શકે નહીં, તથા બોધાળી પાર્સીએ પોતાના મુજામની એકજ તકસીરને મોટે તેને કશી શેવટની બારી મળ કરવી નહીં; પણ દરેક બાબતમાં તકસીરવારે કહેલી સેવાઓ તેના મુતાહ ઝામિ જેળવી, અંતે જો મુતાહ તેની સેવાઓ કરતાં વધારે માલુમ પડે તોજ નુકસાન બનાવે મળ કરવાનું કામ ચલાવવું.”^૬ આ કુકરા ઉપરથી જાણાય છે કે પુરાતન પાર્સીઓ મુજામો પાસે કામ લેતા હતા બરા, તોપણ તેઓ બીજી પ્રજાઓની પેડે તેઓ ઉપર મુજામ વાપરતા ન હતા. પણ પાદશાહના મંબંધમાં બાલતાં આપણે તવારીખનવેશ એક બીજે દુકાણે^૭ જાણવી ગયો છે તે મુજબ ઇરાન દેશના ધારાની મતા પાદશાહની મતા કરતાં પણ સહડતી હતી; અંતે એટલામોટે પાદશાહ આગળથી ચાલતા આવેલા ચાકમ ધારાઓ તોડવાને દેવળ અશક્ય હતા.

૧ જો બો, પ્ર૦ ૧૫.

૨ જો નોશન, “કાઇરોપીડ્યા”, ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૨, પ્રસલ ૩.

૩ ૬૪૦ ૨, પ્ર૦ ૫૬૭.

૪ હીરોંડોટસ, ૬૪૦ ૮, પ્ર૦ ૬૨, ૭૧, ૧૦૭; ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૧૧.

૫ તેજ, ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૭૨.

૬ તેજ, પ્ર૦ ૧૩૭.

૭ તેજ, ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૮૦.

દુકમાં, માત્ર આપણુદી સીવાય તે કશું કરી શકતો ન હતો કે જે દેશના ધારાને અનુ-
મરણું નહીં હોય. પાર્સીઓ પોતાના પાદશાહની જીંદગીના મંભાળ લેવાને બહુ
આવુરતા ધરાવતા હતા,^૨ અને તંજના વારે અને મનામત જોવા માટે તેમને એટલીયથી
કાળજી હતી કે પાદશાહ પોતાનો વારેસ મુકરર કરે નહીં ત્યાંસુધી તેઓ તેને લડાઈમાં
હિતરવા દેતા ન હતા.^૩

પાર્સીઓની દશ ટોળીઓ અથવા ખાનદાનોના હીરોંડોટસ અને ખીજીઓ નામો
આપી ગયાછે તેઓ અર્ધમાં “પરગાંદી” અથવા અરાયર બોલીયે તો પાર્ગાંદી
ખાનદાન અથવા ટોળો અર્ધથી પહેલો અને અર્ધથી અલડતો હતો. હખામની પાદ-
શાહો એજ ટોળાના હતા.

હખામની જમાનામાં સોનાં રૂપાંનાં ધરેણું વપરાતાં હતાં,^૪ અને સોનાંનાં આવળાં
ખનાવવાનો પણ પાદશાહોમાં રેવાજ હતો.^૫ પાદશાહ દારાયસ હીરતાશીસે પોતાની
એક વહાલી રાણીનું આ કીમતી ધાતુનું આવળું ખનાવ્યું હતું. પોતાનાં સીર હાંકણુ
દાખત પાર્સીઓ પાઘડી પહેરતા હતા,^૫ અને માથાં ઉપર પાઘડી કાયમ રહેવાથીજ
હીરોંડોટસ કાઢી જાયછે કે પાર્સીઓની માથાંની બોપરી ઘણી નરમ હોયછે. પણ
જ્યારે તે એમ કહેછે કે આ બોપરી એટલી નરમ હોયછે કે તે ઉપર એક કાંકરો લાગે
તો જખમ પડેછે, ત્યારે આપણને હમણું આવેછે; અને હીરોંડોટસ પોતાના વીચારે
વજ્રોવજ્ર કેવા બદલીને અંકેકથી ઉલટા કરી નાંખેછે તેના આ એક નવો દાખલો છે,
કેમકે પાર્સીઓ જો એટલા નખખા હોયતો તેઓની બહાદુરીની કદી તારીફ તે
કરી શકેજ નહીં.

૧ હીરોંડોટસ, ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૮૮; ૬૪૦ ૪, પ્ર૦ ૧૩૫; ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૧૦ ૬૪૦
૮, પ્ર૦ ૯૯.

૨ તેજ, ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૨—૩.

૩ તેજ, ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૮૩.

૪ તેજ, ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૬૯.

૫ તેજ, ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૧૨.

ખા ખ ૨.

હુનર અને ઉદ્યોગ.

૨. પાર્સી બહાદુરી અને હીકમત; દુશ્મનો તરફ સખી દીલગુદો; લડાઈના રથ અને હાથીઓ—લડાઈ કરવાની રીત—ફતેહ અને શીકસ્ત—હથીપારો—લશ્કરની સરદારી—પાર્સી લશ્કરની મોટાઈ—ફતેહ પછીનાં કામો. દરીયાઈ કાફલો—બોટોના પુલ. ધંધા ઉદ્યોગની બેઝીકરાઈ—ખરાબીતું મુળ.
૨. ઇમારતબંદીનો હુનર; યુનાનીઓ તરફથી ગેરઇતસાફ—યુરોપીયન શોધકોથી નવું અભિવાણું. પાર્સી ઇમારતબંદી; ચાર નામીયા મહેલો—તેમનાં ખંડીયેર; પાર્સી ઘોડીસ ખાતેના મહેલોનાં ખંડીયેર—તે ઉપરના દાદર, ચીત્રકળા, કોતરકામ અને લેખ; મહેલો બંધાવનારા પાદશાહો; દારાપસનો મહેલ—જર્કીસીસના મહેલ સાથે સરખામણી; એક પુરાનો મહેલ; મહેલોની બહારની ભાગળો અને દરવાજાઓ; સ્થંભોવાળાં દેવાનખાનાં—૧૧૬ સ્થંભવાળાં શણગાર; મહેલ મીનાર; સુસાનો મહેલ; કુરશના મહેલો; પથરનો મીનારો અને પથરનો તખ્તો. કુરશનું અસ્તોદાન—બીજાં અસ્તોદાનો. પાર્સી શીલ્પશાસ્ત્ર; ગોધા અને વીચીત્ર પ્રાણીઓનાં બાવળાં; જાત જાતનાં પથરનાં કોતરકામો—તેમની સ્તુતી. પાર્સી સીફાઓની ત્રણ જાત—તે ઉપરનાં નક્કીકામ. જમીનની ઝોળણી. ટપાળખાતું—હરકારા. જાહેર બાંધકામોની સંભાળ—નહેરો.

ફસલ ૧. યુદ્ધ કળા.

પાર્સીઓ લડાયક હતા એટલુંજ નહીં પણ તેઓ બહાદુર અને હીકમતવાળા હતા. વળી તેઓ કેદ પકડાયના શત્રુ સાથે બહુ મ્મછી રીતે વર્તતા હતા, જે વીશે તેમના દુશ્મનો પણ સ્તુતી કરી ગયાછે. આગળ ચાલતાં આપણુ જોઈશું કે કેટલાક શત્રુઓને તેમના પડતા વખતમાં પાર્સી પાદશાહોએ આગળી સુધળી શત્રુતા ભુલી જઈને બહુ માન સાથે પોતાની દરબારમાં રાખ્યા હતા, અને તેઓમાં કોઈને જ્યારે મૃત ગણીને પોતાની જોડે રાખ્યા હતા ત્યારે કોઈને ચોકસુ શહેરો અને પ્રાંતો અથવા તો વાડી વજીરોએ ઉપજાવ્યા માટે રાખ્યા હતા. લીડયાના રાજા શ્રીસસ, મીસરના રાજા સેમેટીકસ, યુનાની સરદાર થેમીસ્ટોકલીસ, અને એ વીના ખીજ ઘણા શત્રુઓ જેઓ બહુ કડવામૂઠી ઈશિન સામે લડ્યા હતા તેઓ સર્વને તેમના પડતા વખતમાં પાર્સી પાદશાહોએ કેવા નવાજ્યા હતા તે આગળ ચાલતાં આપણુ પુરતી વીગતો સાથે જોઈશું. તે બહાદુર આપદાદાઓના સખી દીલગુદો આજસુધી પાર્સીઓમાં જળવાઈ રહ્યોછે.

પાર્સીઓ નીતીમાન હતા તેની જોડે તેઓ હીમતવાન હતા. આપણી તવારીખ દેખાડે છે એ શીયા અને આફ્રીકા ખંડની તેમના વખતમાં જાણીતી એકામી પ્રજા તેમના સામે લડાઈમાં ઉતરીને ફતેહ મેળવવાને શકતીવાન થઈ ન હતી. જે ખીલ ન અને મીડયાની શહેરનાહતા પાર્સી બળ અને બહાદુરી, હીમત અને હીકમત આગળ ચલામ થઈ પડી હતી. સ્કીથિયન જેવી લુટાર પ્રજામાંથી એટલો ખોસા ધાક બેસી ગયો હતો કે તે ઈશિનનાં રાજ્યમાં ફટકવા પામી ન હતી. યુનાન સુધી પાર્સી હીમતે પગ લંબાવ્યો હતો, અને ત્યાં જો તેની જીત થઈ નહીજ હોય તો તે તેની બહાદુરી અને હીકમતની ખામીથી નહીં પણ લડાઈનાં હથીયારોની અસમ્પૂર્ણતા

અને લશ્કરની ખીન ક્વાયદને લીધે હતું. આકી યુનાનીઓ કરતાં ધરિનીઓ હીમત અને મહાન્ગીમાં એક રૂઝ ભાર પણ ઓછા ન હતા, એમ હુરિશોટસ પોતે કહી જાય છે.^૧ તે વખતના લડાઈના હુનર અને લશ્કરના પોશાક વગેરે આખતોને આ ઠેકાણે નહીં લખાવતાં અમે પાર્સી લશ્કરને લગતી થોડીક વીશેષર આખતોજ હ્યાં નોંધીશું.

લડાઈમાં પાર્સીઓ રથો થોડાજ વાપરતા હતા;—અલોકે હખામની શહેનશાહતની હેયાતીની પહેલી પોણી મુદતમાં આપણુ આ ચારેડાનું નામ પણ જાંભળતા નથી. કાઈ-રક્ષ કે કબાઈસીસ, દારાયસ કે જર્ફસીસ જેવા મોટા પાદશાહોની મહાભારત અહાધઓમાં યા લડાઈઓમાં આવા રથોનું નામ જણાતું નથી. છેક શહેનશાહતની આખરીએ સેકંદર સાથની પહેલી યે લડાઈઓમાં પણ આ રથોની હસ્તી માલુમ પડતી નથી. માત્ર છેક આર્મેલાની છેલ્લી લડાઈ વખતે આવા ૨૦૦ લડાઈના રથો લશ્કરે સાથ હતા, એવું તવારીખનવેશો આપણને જણાવી ગયાછે. પણ એમ છતાંની પાદશાહોએ કરાવેલાં કોતરકામોમાં આવા રથોની તસ્વીર જણાઈછે. એજ મુજબ પાછળથી હખામની પાદશાહોએ લડાઈમાં હાથીઓને પણ આણ્યા હતા એવું જણાયછે. આર્મેલાની લડાઈમાં એવા ૧૫ હાથીઓ ગણાયા હતા. પણ લડાઈમાં તેઓએ શો ભાગ લીધો હતો તેની કશી નોંધ આપણને મળી નથી.

લશ્કરોની સફ સમારતી વખતે પ્રથમ લડાઈના રથો, પછી આજુબાજુએ ઘોડ-સ્વારો, તથા વચમાં પેદલ ફોજને રાખવામાં આવતી હતી. આ ફોજોમાં જેઓ બહાદુર હોય તેમને આગળ રાખતા હતા. લડાઈમાં પાર્સીઓ પહેલો હુમલો કરવા છતાં દુશ્મનો ઉપર એકદમ ધસી જઈને તેમને હાથોહાથની લડાઈમાં શીકરત આપવાનું પસંદ કરતા ન હતા. તોર અને ગોફણની મારફતે પોતાનો મારો ચાલુ રાખ્યા પછી જો દુશ્મનો પોતેજ ધસીને નજદીક આવતા તો ધરિનીઓ તેમની જોડે બાલા અને તલવાર વડે લડતા હતા, જેમાં કેટલીક વખતે તો સહેજમાં લડાઈનો અંત આવી જતો હતો.

ફતેહને માટે પાર્સીઓ પોતાનાં ભારી લશ્કર ઉપર વીચામ રાખતા હતા, પણ તેમાં તેમને ઘણીવાર નીબૂજ થયું પડતું હતું. લશ્કરની સરદારી પાદશાહ લેતા અને તેની ગેરહાજરીમાં માત્ર એકજ પાર્સી અથવા મીડ સેનાધીપતી નેમાતો હતો, જે પોતાની બહાદુરી દેખાડવા માટે લડાઈમાં પહેલો આગળ પડતો હતો. લશ્કરને હીમત પકડવાને આ એક રૂઝો દાખલો હતો, પણ એથી એક મોટો ગેરફાયદો એ થતો હતો કે અગરજો આ સરદાર લડાઈમાં માર્યો જતો તો સુઘળી ફોજ પોતાની હાર થયલી સમજતી અને નહાસવા માંડતી. લશ્કરોનો વડો સરદાર એક હતો, તોપણ દર દશ, શો, હજાર અને દશ હજાર માણસે અકેકો સહડતી પદવીનો સરદાર નેમાતો હતો. આ સર્વ સરદારો વડા સેનાધીપતીના હુકમ મુજબ અમલ કરતા હતા.

હાયામગી પાદશાહના વખતમાં તેમની માટાઈ વખતે મુમય મુમુદ્રનો મુઘળો કબ્જો તેમનાજ હાથમાં હતો. પાદશાહ કાઈસે એ સમુદ્રના પુર્વ ભાગના એશીયા મૈનર તરફના આયોન્ય નાટપુઓ ફતેહ કરવાથી ઈરાનને દરીયાઈ કાફલાનું માર્ગ બંધ બિંધું કરવાનું દર જરૂરની વેળાએ બની આવતું હતું. ઈરાનીઓ પોતે કંઈ દરીયાવર્તી લોકો ન હતા, માટે તેઓ દરીયાને માર્ગે સહડાઈઓ લઈ જતી વેળા પોતાની આયોન્યન તેમજ ઇસ્લામીય પ્રજાઓને માથે લડાઈનાં આરકસો ભેગાં કરવાનું કામ નાંખતા હતા. પણ આમ પારકે હાથની મદદથી કોઈજવાર પાર્સીઓ દરીયાઈ લડાઈમાં ફાવતા હતા, અને તેની હંમેશાં શીનીશ્ય ન જેવી વફાદાર પ્રજાનાં દરીયાઈ બળથીજ તેમને ફતેહ મળતી હતી. પાર્સીઓનાં લડાઈનાં આરકસોમાં જેઓ સર્વથી સહડતાં ગણાતાં હતાં તેમની ઝડપ આજનીં આપણી સ્ટીમરોના જેવડી હતી એમ ડૉ. સમીલજી જણાવેછે. સૌલીસને પાર્સીઓની વહાણો બાંધવાની કળા વીશે લખતાં તેઓ બોટોના પુલો બાંધતા હતા તેની સ્તુતી કરેછે. હારાયસ અને જર્કસીસે બોટો રચી અને હેલેસ્પોંટની ખાડીઓ ઉપર આવા પુલો બાંધ્યા હતા, જે ખાડીઓમાંની પહેલી એક અને બીજી પોણા માઈલ જેટલી પહોળી હતી. જર્કસીસે બાંધેલા આ પુલનું વર્ણન આગળ આલતાં આપણે વાંચીશું. જોકે પાર્સીઓ લડાઈને વખતે દરીયાઈ આરકસોને માટે પારકે આધાર પડતા હતા તોપણ તેમાંના લડાઈ કરનારા માણસો તો સૂઘળા ઈરાનીજ હતા. પાર્સીઓ અને મીડ લોકો, અને કોઈક વાર સૂરી લોકો સીવાય બીજા કોઈપણ પ્રજાને લડાઈનાં આરકસોમાં લડવા મોકળવામાં આવતી ન હતી. જેમ માણસોની સંખ્યા ઉપર તેમજ આરકસોની સંખ્યા ઉપર પાર્સીઓ પોતાની ફતેહને આધાર બાંધતા હતા, અને તેવા વીચારથી દુસ્મનોનાં થોડાં આરકસોને ઘેરી લેવાની મતલબ રાખીને તેઓ એક અર્ધગોળ ચક્રરડામાં દુસ્મનો સામે ધસી જતા હતા, અને પોતાની હાર થશે એવી કશી પણ ધાસ્તી વીના, થોડાંક આરકસોને બધીબધી મદદને માટે હેઝારદાં નહીં રાખતાં, સૂઘળાનેજ ધસી જવાનો હુકમ આપતા હતા. આથી જેમ આપણે ધારી શકીએ તેમ ભારી ખરાબી થતી હતી, અને જેમ વાહાણો બાંધવાની કળાથી પોતે બેનસીબ હતા તેમજ તે સલાવવાની કળાથી પણ અજાણ હોવાથીજ પાર્સીઓ પુતાન દેશ પૂરેપૂરું ફતેહ કરવામાં નીષ્ફળ થયા હતા.

પાર્સીઓનાં હયાયારોમાં આપણને બાલો, કમાન, તીર અને કટારીનાં નામાર મળે છે, અને તે વીનાએ બીજાં ઘણાં હયાયારો તેઓમાં જણીતાં હશે; પણ દારૂગોળાની ઉત્પત્તિ તે વેળા થયેલી ન હોવાથી અંદુક અને તોપ જેવી શસ્ત્ર અસ્ત્રકળાથી તેઓ અજાણ હતા. પાર્સી લશ્કરના પોશાક વીશે હીસ્ટોરિસે વર્ણન આપ્યું છે તે મુજબ પાર્સી સીપાહ પોતાનાં માથાં ઉપર “ટીઆરા” નામની એક તોપી પહેરતો હતો, અને બાહ્ય સાથના એક રંગબેરંગી ડગલાથી શરીરને ઢાંકતો હતો, જે ઉપર માછલીની પેંડ

૧ અવસ્તામાંથી આજ ચાર હયાયારો મારે આ ગ્રન્થના ચાર શબ્દો મળેછે :—અશત્રુ, થનપરે, ઈપુ, કરેત.

સોખંડનાં ભીંગડાં જડી લીધેલાં હતાં. પગમાં પાયજામા અને જુટ પહેરતો હતો. હાથમાં મોટી કમાન, ટુકો ભાણો અને તીર પકડતો હતો, તેમજ ઢાલ પોતાનાં રક્ષણને માટે રાખતો હતો. તેની એક પાંધે તીરનો ભાથો લટકાવેલો રહેતો હતો, અને જમણી કમરેથી પંજર લટકવું હતું.

લશ્કરોની કુચ બહુ ભપકા માથે થતી હતી.^૨ લશ્કરોની સરદારી ઘણું કરીને પાદશાહી પાનદાનનાજ,^૨ અથવા તે પાનદાન તરફ જીવ આપી દે એવા વફાદારીને માટે સારી પેઠે કસાયલા ધણીઓને મળતી હતી. પાદશાહનાં પોતાનાં લશ્કર ઉપરાંત વળી રાણીનું પોતાનું પણ લશ્કર હતું. પાદશાહો જે રાણીઓ ઉપર ખુશ થઈ જતા હતા તેમને બક્ષેશોથી નવાજી નાંખતા હતા, અને આ બક્ષેશોમાંની એક લશ્કરની નવાજેશ હતી.^૩ સરહદના બચાવ માટે લશ્કરો રાખવામાં આવતાં હતાં,^૪ અને સર્વ લશ્કરોમાં ખુદ પાર્સી લશ્કર વધારે બહાદુર, વધારે દરજ્જવાળું અને વધારે વફાદાર હતું. પાર્સીઓથી ઉતરતા મીડ સીપાહીઓ ગણાતા હતા. હીરોડોટસ લખે છે કે પાર્સી લશ્કર જીત મેળવ્યા પછી દુશ્મનના મુકબલે આગ લગાડી મેળવું હતું,^૫ અને જીતાયલા યાને કેદ પકડાયલા શત્રુઓને યુગ્માં બનાવવું હતું;^૬ તોપણ જીતાયલા પાનદાનીઓ તરફ બહુ દયા અને ભલાઈ બતાવવામાં આવતી હતી.^૭

પાર્સીઓ વેપારી યા ઉદ્યોગી પ્રજા ન હતી. તેઓના ઉપયોગની દરેક વસ્તુ દેશાવરે આતેથી પુરતા જ્યામાં પુરી પડતી હતી; જેમકે ખેતીબાન અને સાર્દેસ આતેથી ફરશ, કાથમીર આતેથી શાલ, મીસર આતેથી ઝીણા કુમાશનું કપડું, યુનાન આતેથી સુંદર ધાતુકામ, ખેખીલોન્યા આતેથી મલમલ, અને એ રીતે દેશાવરોના પણ પોતાનીજ મોટી શહેનશાહતને તાબેના મુલુકો આતેથી પર્સિસના પાર્સીઓના જીત જીતના ઉપયોગને માટે ભાત ભાતની એટલીબધી વસ્તુઓ ખેંચાઈ આવતી હતી કે તે જીતસોને થકી પોતે મહેનત કરવાની તેઓ અગત્ય જોતા ન હતા. તેમની આ બેદરકારીને લીધે તેઓ માત્ર લડાઈનેજ પોતાનો પેશો કરી બેઠા, અને તેથીજ તેમને જલદીથી ખમવું પડ્યું. જે તેઓમાં કોઈપણ જીતનો ખીજો વહેવાર અગત્ય ધરાવનારે ઉદ્યોગ હોય તો તે ધણેજ નાના પાયા ઉપર અને તેટલામાટે દુર્બળ હોવા જોઈએ. આ રીતે સધળા

૧ હીરોડોટસ, ૬૧૦ ૭, પ્ર૦ ૪૦.

૨ તેજ, ૬૧૦ ૫, પ્ર૦ ૧૧૬; ૬૧૦ ૬, પ્ર૦ ૪૩; ૬૧૦ ૭, પ્ર૦ ૬૫, ૬૨, ૬૪—૬૬, ૭૨—૭૩, ૮૩, ૮૮; ૬૧૦ ૮, પ્ર૦ ૧૦૮—૧૧૩. ૩ તેજ, ૬૧૦ ૮, પ્ર૦ ૧૦૮.

૪ તેજ, ૬૧૦ ૨, પ્ર૦ ૩. અવસ્તાના વખતે આજ સરહદ ઉપર બચાવને શાટે શાજો રખાતી હોવી જોઈએ. એ શાજ અથવા તેના વડાને ‘સરેન્પાગો’ નામ મળેલું છે, જે ઉપરથી શાસી ‘મર્જપાન’ શબ્દ નીકળ્યો છે.

૫ તેજ, ૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૧૬૧; ૬૧૦ ૬, પ્ર૦ ૧૬; ઇત્યાદી. પાર્સીઓના ઘરેથી આ વાત ઊલટી લાગે છે. આતશને તેઓ બહુ માન આપતા હતા.

૬ તેજ, ૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૧૬૧; ઇત્યાદી.

૭ તેજ, ૬૧૦ ૩, પ્ર૦ ૧૫.

ઉત્તમ હુનરો તેઓ મુકી બેઠા હતા અને તેથીજ વીદ્યાભ્યાસની બાબતમાં હિંદુસ્તાની પાસીઓ એક સુન્ય જેવા તવારીખમાં જાહેર થયાછે.

ફસલ ૨. ઈમારતબંદી, શીશપરાશ અને નક્શીકાશ.

પણ એક ચોક્કસ જાતના ઉત્તમ હુનરમાં હિંદુસ્તાની પાસીઓ ખુબ કુશળ હતા. તેઓ એક લડાયક પ્રજા હતાં ખરી, પણ તેમની આખી જીંદગી લડાઈમાંજ યુજરતી ન હતી. લડાઈને વખતે તેઓ મુલુકો વધારીને અને શત્રુઓનો સંહાર કરીને પોતાનો કાશ્ત્રુ વધારતા તથા નામ કલાડતા હતા; પણ તેમ વળી સુલેહને વખતે તેઓ એક જુદાંજ કામમાં શેકાઈને પોતાનું નામ કલાડી ગયાછે. એ માટે ધરાનના પુરોપાધ્યક્ષ મુસાફરોનાં દફતરોમાં તેમની જાખજ સ્તુતી થઈછે. તેમના વખતના યુનાનીઓ જ્યારે પોતાની નવરાસનો વજ વીદ્યાભ્યાસમાં અને શીશમુશી તકરારોમાં યુજરતા હતા ત્યારે પાસીઓ તે વેળા ઈમારતબંદીના હુનરની ખીલવણીમાં યુજરતા હતા. જોકે ધરાનમાં આ હુનરની એસીર્યનો અને બેબીલોન્યનો ઉપરથી નકલ કરવામાં આવી હતી, તેપણ એ બંને પ્રજાઓને પાછળ નાંખી દે એવી કળા અને કુનેહ, તથા હીકમત અને અવુરસ પાસી ખાંધકામોમાં જાહેર થઈછે. અસલી યુનાની લખનારાઓ ધરાનીઓને હરેક બાબતમાં ગેરહનસાફ કરી ગયાછે. તવારીખના ઘણાખરા ખનાવોમાં આ ગેરહનસાફ થયેલાછે; અને યુનાનીઓ માથની ધરાનીઓની લડાઈઓનાં વર્ણનોમાં આ ગેરહનસાફ ખુલ્લો જાહેર થઈ ચુકયોછે. પણ એટલુંજ નથી. ઈમારતબંદીના જે હુનર વીશે આપણ બાલીયે છીયે તે વીશેખી યુનાની લખનારાઓએ ધરાનીઓને ઘરતો હનસાફ આપ્યો નથી. તેઓ બેબીલોન્યનો અને એસીર્યનો ના એ હુનરની પુરૂજ વખાણ કરી ગયાછે; પણ ધરાનીઓનાં ખાંધકામોમાં તેવું સ્તુતી કરવાજોગ તેમને કશું જણાવુંજ નથી. **હીશીડાટસ** તથા **જે. નોફન**ની આ બાબતની ચુપકીદી વીશે એવો ખચાવ થયોછે કે પહેલા તવારીખનવેશ જેમ બેબીલ ન અને નીનીવેહ ખાતે ફર્યો હતો તેમ તે ધરાનમાં ફરેલો ન હતો. ૧ પણ જ્યારે **હીશીડાટસ** પોતાની તવારીખમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચોક્કસ બાબતો ધરાનીઓથી સાંભળેલી જણાવેછે, ત્યારે શું તેને ખબર આપનારા ધરાનીઓએ પોતાના પાદશાહોના ખાંધલા બપકાદાર મહેલો વીશેની ખબર તેને નહીજ આપી હશે? અથવા **જે. નોફન** જેવા સીપાહ દશ હજાર યુનાની ફોજ જોડે ધરાન ખાતે લડવા ગયો હતો, અને ત્યારપછી તેણે પાસીઓની તવારીખના ગ્રંથો લખ્યા હતા, તો શું તેણે ધરાનમાં સુસા અને હમદાન ખાતે, પસી પોલીસ અને પાર્સી ગર્દ ખાતે ત્યાંના જગપ્રસીદ મહેલોમંત્રો એક પછી દીઠા ન હશે, અથવા તેમની મોટાઈ વીશે અછડતું સાંભળ્યું પણ નહી હશે. ૧ વળી **ટીફથસ** નામનો યુનાની નવારીખનવેશ તો ૧૭ વરસોની મુદત સુધી ધરાનના પાસી પાદશાહની દરબારમાં વસી ગયો હતો : તો શું એવડી મોટી મુદત સુધી તેના દીઠામાં એકખી પાદશાહી મહેલ કે કોતરકામ આવુંજ નહી? ખચીત, યુનાની લખનારાઓની

આ બાબત સંબંધી ચુપકીદી તેમની તવારીખની સચાઈ વીશે શક પેદા કરવાને પુરતી છે; અને તેમનાં લખાણો જો બુદ્ધ ભરેલાં નહીં હોય તો આમી ભરેલાં તો છેજ, એમ ચોક્કસપણે સાબિત થાયછે. છેક મેસીડોનિયન લોકોની ધરા ન ઉપરની ચહાઈ પછીનાજ યુનાની તવારીખનવેશો આ ગંજવર બાંધકામો વીશેનાં લખાણો કરી ગયાછે,—પણ અફસોસ! કે તે વખતે તો આ મહેલો અને હવેલીઓ તદ્દન નાશ પામેલી હાલતમાં આવી પડેલી હતી.

પણ યુનાની લખનારાઓએ ધરાનીઓને આ ચોક્કસ બાબતમાં જે જાતનો ઇતિહાસ નથી આપ્યો તે આજના યુરોપીયન મુસાફરોએ પુરતો આપીને પુરાતન પાર્સીઓની એક ખીજીજ મોટાઇને સુધરેલી કુનીયા આગળ જાહેરમાં મેલીછે. ઇંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને જર્મન વીદ્વાનો અને મુસાફરોએ પર્સિયોલીસના અને ખીજા મહેલોની બિટ લઇને તેમનું બારીક વર્ણન આપણી સન્મુખ રજુ કર્યુંછે. એઓમાં શાર્ડીન, નાર્થબુર, કેર પોર્ટર, ઉન્ડલી, બર્નુક, લાંફટસ, રીચ, ફલેન્ડીન, વીલ્ચમ્સ, ફર્ગસન, ટેલ્ફર્ડ, મેથર્સ વગેરે અત્યારસુધીમાં જાણીતા થઈ ચુકેલા મુસાફરો અને લખનારાઓનાં નામો પાર્સીઓ મગરૂરી સાથે યાદ રાખ્યે, એમાં થોડાજ શક છે.

પાર્સી ધર્મશાસ્ત્રના નમુનાઓ બે રૂપમાં મળેલા પડ્યાછે : (૧) મહેલો, અને (૨) અસ્તોદાનો. કેટલેક ઠેકાણેથી વળી આતશ રાખવાનાં મકાનોની ખંડણુ ધર્મશાસ્ત્રની નીશાનીઓ પણ મળીછે, પણ તે ઉપર શોધક બુદ્ધિના મુસાફરોનું ઝાઝું લક્ષ લાગેલું દેખતું નથી. જે મહેલોની કંઈક નોંધી લેવાળેજ નીશાનીઓ હજી સુધી હયાત રહેલીછે તેમની સંખ્યા માત્ર ચારનીજ છે. આ ચારમાંના એક હમદાન ખાતેના, ખીજો સુસા ખાતેના, ત્રીજો પર્સિયોલીસ ખાતેના, અને ચોથો આ છેલાં પાર્સી શહેરની પડોશમાં બાંધેલો, તથા પાછળા હામમની પાદશાહોનાં મુખ્ય રહેઠાણુ દાખલ ગણતો મોટો મહેલ છે. આ સઘળા મહેલો ઉપર તરેહવાર આકૃતો યુગ્મરી છે. છેલ્લો મોટો મહેલ મેસીડોનના રાજા સેકંદરે ધરાન ઉપરની પોતાની ચહાઈ વખતે બાંધી નાંખીને પોતાનાં નામ અને કોમને સદાની એવ લગાડી છે. હમદાન વાળા મહેલની નીશાનીઓ જુજ છે. સુસા ખાતે દારાયસ હીસ્તાકીસ અને તેના મહાત્મા બિટા જર્જેસીસે બાંધેલા મહેલનાં તો માત્ર ગોચા મુખ્યાંજ બાકી રહ્યાંછે,—ઉપરની સઘળી ધર્મશાસ્ત્ર તારાજ થઈછે. ૨ પર્સિયોલીસ ખાતેના મહેલની વ્યવસ્થા હમદાન

૧ ૧૮૫૨ નાં સાલમાં સર કેનેટ લૉશ્ટરે સુસા શહેર ખાતેના પુરાતન પાર્સી મહેલોની ખંડણુ ધર્મશાસ્ત્રના હમદાન ખાતેની કહાડવાની તજવીજ કીધી હતી ત્યારપછી એ અસંખી રાજાની શહેર વીશે કાંઈએ રીતે તજવીજ કીધી નથી. એનું કારણ એનું જાણવવામાં આવેલું કે ધરાની સરકાર આ ખંડીયેર ધર્મશાસ્ત્રનાં ખાદકામ ચલાવવા દેવાને નમ્રુસ છે, અને તે કામ સાથે લેનારના માર્ગમાં બહુ મુશ્કેલી નાંખે. ૧૮૮૪ નાં સાલમાં મો. ડ્યુ લા શૉપના વડાપણું હેઠલ એક ફ્રેંચ કારજાને એવો હુકમ આપીને મોકલ્યો હતો કે લૉશ્ટરે બધાંથી પોતાનું કામ અધુરું નાંખ્યું છે ત્યાંથી તેણે ચાલુ કરવું. મો. ડ્યુ લા શૉપ અને તેના સહાયતાઓ ૧૮૮૫ ની શરૂઆતમાં સુસા તરફ જઈ પુગ્યા અને તેમને ૧૬૬ આપવાની આરાખીસ્તાનના હાકને સઘળી કબુલત આપવા છતાં તેમને

ખોતેના મહેલના જેવીજ થયલીછે. આ સઘળા મોટા, શોભાયમાન, અને પ્રખ્યાત મહેલોમાં વપરાયેલા કીમતી સામાન તમામ લુટાઈ ગયોછે. તેમાંની સઘળી નાદર કારી-ગરી નાશ પામીછે. પથરોમાં લાગુ કરેલી સોનાં રૂપાં તથા ખીજી ધાતુઓની ખીલીઓ અને ચપરાસો ચોરાઈ ગઈછે, અને ખુદ પથરાઓખી—પછી મોટા કે નાના સર્વ—આસપાસના રહેવાસીઓ પોતાની ઇમારતો બાંધવા માટે ઉઠાવી ગયાછે. એ રીતે આ ચારે નામીયા મહેલો આજે જમીનદોસ્ત પડેલાછે.

પણ એમ છતાંખી, નાકદર **સેકંદરે** જે મહેલ ફના કીધો હતો તેની હજી સુધી એટલીખધી નીશાનીઓ બચેલી જણાયછે કે તે ઉપરથી આ મરણ પામેલી પણ ઉત્તમ અને સ્તુતીપાત્ર ઇમારતનાં આખાં ઉભું કરવાને સુસાફરો કંઈક શકતીવાન થયાછે. આ મોટા મહેલો તરફજ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયલું રહ્યુંછે; કેમકે જે કંઈ જોવાનું છે તે જાણ સહેજસહજ બાકી રહેલું છે. આગનો ભાગ થવા છતાં એ પાદશાહી ઇમારત પોતાની નામના ભવીબની સુધરેલી પ્રજાઓની તારીફ મેળવવા માટે જળવી શકીછે. સુસાફરોનાં ખોદકામ, ભરત અને માપ, અને નક્ષાઓથી આ ઇમારત ખીજી નામચીન પાર્સી ઇમારતોના નમુના દાખલ આપણી આગળ રજુ થાયછે. તેના નક્ષાજ નહી પણ તસ્વીરો લેવાઈછે, અને તેના દરેક ભાગની લંબાઈ પહોળાઈ વગેરેનાં ભરતો લેવાયાં છે અને બયાનો અપાયાંછે. એટલામાટે આ ઘણા મહેલોના એક મહેલનું થોડુંક વર્ણન આપણે આ ઠેકાણે ટપકાવી લઈશું. ૧

પાર્સી પોલીસ ખાતેના મહેલો એક ઉંચા તખ્તા ઉપર બાંધેલા જણાયછે. પર્વ-તોની હારની તળેટીમાં પથરની એક મોટી અને કંઈક સ્પષ્ટ બેઠક અથવા મારઆ ઉપર આ મહેલો બાંધ્યા હતા. બેઠલાકો કહેછે કે કુદરતી પથરની સ્પષ્ટી જોડે ખીજા પથરો જોડી લઈને આ મારઆ અથવા તખ્તો બનાવ્યો હોય એમ જણાયછે. આ

બહુ મુશ્કેલી નહી. તોપણ તેઓએ કાચ ચલાવ્યું અને તેનાં રજ દાખલ ફટલીક એવી ખીના બહેરમાં આણીછે કેજે ઉપરથી સુસા તરફ અને ધરાનમાં બીજે ફટલેક ઠેકાણે આવાં ખોદકામ કરવાની ઘણી અગત્ય સાધેત થઈછે. સુસા શહેર આખે ખિરખાહ નામે એક નદીથી બે ભાગમાં વહેંચાયલુંછે. શહેરનો જે નાનો ભાગ કહેવાયછે ત્યાં સઘળાં આતશખાનાંઓ, મહેલો અને કીલ્લા વગેરે આવેલાંછે. એજ ભાગમાં અસલી પાર્સી પાદશાહોના મહેલોના ઠગલા પડેલાછે. જે પાર્સી મહેલ ચાલુસ પડ્યોછે તે પાદશાહ દારા-યસનો બાંધવેલો હતો એમ જો. ડયુ લા રોયનાં ખોદકામના નમુનાઓ ઉપરથી ચાલુસ પડેછે. તેના જણાવ્યા મુજબ પાછળથી આ મહેલ આગમાં બળી ગયો હતો અને તેને પાછળ પાદશાહ આતાજ્જક સીસ નીચને રીતે બાંધ્યો હતો. આ રૂંચ શોધકને ચાલુસ પડ્યુંછે કે મહેલની દેવાલો ઉપર બીના લગાડેલી બહુજ પુરાતુમારંગની અને શોભઈતી ઇંદરડીઓનું પડકરી લીધું હતું. આ ઇંદરડીઓ પાર્સી હુબરના નમુના નથી, પણ પાર્સી શહેનશાહતની આગમજ થઈ ગયેલા ઇલાખી વંશના વખતનો એ હુબર છે એવું જો. ડયુ લા રોયનું જત છે, કેમકે એ છેલાં વંશના વખતના મહેલોની નીશાનીઓ મળીછે તેમાંથી એજ ખતની ઇંદરડીઓ વાપરેલી જણાયછે.

૧ આ બયાનના સારનો મુખ્ય આધાર રૉલી-સન ઉપરથી લેવામાં આવ્યોછે. (પ્રશં ૫૬૦ ૬૪૦ ૪. પ્ર૦ ૫.)

જોડેલા પથરો આજે દીલા પડી ગયાછે, પણ તેમને બે ત્રિકાણાકારની ચપરાચ વડે જોડી લીધેલા જણાયછે, જે ચપરાચ કીમતી તેમજ હલકી ધાતુઓની હતી, અને તે આજે તમામ ગેબ થઈ ગઈછે. કેટલાક પથરો તો ૫૦ થી ૫૫ શીટ લાંબા અને ૬ થી ૧૦ શીટ પહોળા હતા. તેઓને જેમ ફરે તેમ એક ઉપર મજબુતી પકડે એવી રીતે ગોઠવીને ઓઠામાં ઓઠી ૨૦ શીટની ઉંચાઈ સુધી ચઢાવી લેવામાં આવ્યા હતા. પથરોના આ મારચો મો. ફર્ગસનને ગણતરી કર્યા મુજબ ૧૫૧૯ શીટ લાંબા અને ૯૩૮ શીટ પહોળા છે. મી. ફર્ગસન તેની પહોળાઈ ૯૫૦ શીટ સુધી વધારે છે. આ આખો મારચો સઘળી બાજુએથી એકસરખી ઉંચાઈનો નથી. એવું જણાયછે કે અસલ બાંધનારે તેને પ્રથમ એકસરખી ઉંચાઈનો બનાવીને તેના ઉપર જુદી જુદી ધમારોતોની ગોઠવણ મુજબ ખીજા ઉંચા મારચા બાંધ્યા હતા; કેમકે એવી ત્રણ ચઢતર ઉંચાઈની અગાસીઓ મુસાફરોને જણાઈછે. આ ત્રણમાંની સર્વથી નીચી યાને ખીજીઓ સાથે સરખાવતાં જે ઉંચાઈમાં ઓઠી છે, તે ૮૦૦ શીટ લાંબી અને ૧૮૦ શીટ પહોળી છે, તથા નીચે આવેલાં ખુલ્લાં સપાટ મેદાનથી તે માત્ર ૨૩ શીટ ઉંચી છે. ખીજી અગાસી ઉત્તર બાજુએ છે, જે ઉપર કહેલી દક્ષીણ બાજુ તરફની કરતાં ત્રણગણી પહોળી છે. તેની ઉંચાઈ ૩૫ શીટની છે. આ બંનેની વચે એક ત્રીજી અગાસી છે, જેની ઉંચાઈ તેઓ કરતાં વધારે યાને ૪૫ શીટની, લંબાઈ ૭૭૦ શીટની અને પહોળાઈ ૪૦૦ શીટની છે. આ વચ્ચેની અગાસી અથવા ફરસખંદી ઉપર પાદશાહના સઘળા કીમતી અને તારીફ લાયક મહેલો બાંધેલા જણાયછે.

આ મહેલો ઉપર જ્યાં મોટેડકાણે ટુકાણે કાળા સંગેમરમરના દાદર બનાવેલાછે. આ દાદરો પહોળા છે એટલુંજ નહીં પણ ચઢવાને મોટે એટલા તો ચઢેલા છે કે પુરોપીયન મુસાફરો પોતાના ઘોડા સુધાં તે ઉપર ચઢી જાયછે. કદાચ પાર્સી પાદશાહોએ પોતેખી એવીજ સહેલાઈથી ચઢી જવા મોટેજ આવા નીચી સીડીના દાદરો ખામખા બનાવ્યા હશે. દરેક સીડી ત્રણથી ચાર ઇંચ કરતાં વધારે ઉંચી નથી. દાદરોમાંનો એક જે સર્વથી મોટો અને ભવકાદાર છે તે ઉત્તર બાજુ તરફ બાંધેલા મારચાને લગતો છે, અને તે ૨૨ શીટ પહોળો છે. ફર્ગસન આ કારીગરીની તારીફ કરતાં કહેછે કે દુનીયામાં મળી આવતા એવા દાદરોમાં તે સર્વથી ઉત્તમ નમુનો છે. ૧ આ દાદર છોડ્યા પછી એક ખીજો શરૂ થાયછે અને તે ઉપર થઈને વચ્ચા મારચા ઉપર જવાયછે. આ દાદરની લંબાઈ ૨૧૨ શીટની છે. તેનાં પગથાં ૧૬ શીટ પહોળાં છે, અને દર દશ શીટ એવાં એકત્રીસ પગથીયાંઓ બાંધી શકાય એવાં તે નીચાં છે. હવે આ બંને ઉપલા અને નીચલા દાદરોમાં તફાવત એ છે કે મેદાનની સપાટીથી શરૂ થતો નીચલો દાદર તદ્દન સાદો છે, પણ તેની ઉપરની ખીજો દાદર નક્કીઓથી ભરપુર છે. આ ઉપલા દાદરની બંને બાજુઓની દેવાણો ઉપર મીંદ અને ગોધાની લગાઈનાં, હથીયારબંધ નકીબ અને ચોપદારોનાં, સરવનાં ઝાડોનાં, પાદશાહને મોટે ભેદે લાવનારી પ્રજાઓનાં, તથા ખીજી અપ જોગી વસ્તુ લાવનારા એદમતગારોનાં ચીત્રો પથર ઉપર

કેરિલાં નજર આવેછે. પણ આ આપ્પા દાદર ઉપર ત્રણ ઠેકાણે ત્રણ મોટા પથરો આવા કયા ચીતાર વીના કોરા રાખેલા જણાયછે, જેમાંના માત્ર એકજ પથર ઉપર આ લેખ કોરેલોછે:—“જુર્જસીસ, મોટા પાદશાહ, પાદશાહેનો પાદશાહ, પાદશાહ દારી-ચક્કનો બેટા, હપ્પામની.” એવું અનુમાન કરવામાં આવેછે કે ઉપલા બાકીના બે કોરા પથરો ઉપર ઉપલા લેખનો બેબીલાન્યન અને સ્કીલ્યન જબ્બાનોમાં તરજુમો લખવાની નેમ રાખી હશે.

મહેસોના ઉપલા બે મોટા દાદરો ઉપરાંત ખીજ છ દાદરો મુસાફરોએ નોંધ્યાછે. આમાંના બે દારીચક્ક પાદશાહના મહેલને લગતા, તથા ખીજ બે જુર્જસીસના મહેલને લગતા છે. આ છેલા ઉપર જુર્જસીસનો લેખ છે, અને તેની ઉપરથી કોતર-કામ કીધેલું છે. બાકીના બે દાદરોમાંનો એક પાદશાહ આતીજુર્જસીસ એકસનો બાંધેલો જણાયછે. દારીચક્કના મહેલની પ્રશ્વીમ બાજુ ઉપર તે બાંધેલોછે, અને એવું ધારવામાં આવેછે કે મહેલમાંથી જનાનખાનામાં જવાનાં કામને સહેલું કરવા થકી આ દાદર બાંધ્યો હશે. શાંખી ગોધા અને સીંહની લડાઇ વગેરેનાં ચિત્રો કોતરેલાંછે. છેલ્લો ચાને છોટો દાદર પણ આજ પાદશાહનો બાંધેલો જણાયોછે, જે ઉપરનું કોતર-કામ તદ્દન ખીગડી ગયું છે. તેના ઉપર આ પાદશાહનાં નામનો એક લેખ પણ મીઠો રીતે મળ્યોછે. વળી એક દાદર તો ખુદ પહાડમાંજ પગથાં કોરીને બનાવેલો મળી આવ્યોછે.

આ સઘળા દાદરો ઉપરથી જે જે મહેસોમાં જવાનું હતું તેમની સંખ્યા મુસાફરો દેખી શકાયેછે, જેમાંના પાંચ ખીજઓ કરતાં મોટા અને કામતી હતા. આ પાંચમાંના ચાર ફરસખંદી ઉપરના વચ્ચા ચાને સર્વથી ઉંચા મોરચા ઉપર બાંધેલા હતા, અને પાંચમો મોરચા અને પર્વતની વચેની જગા ઉપર હતો. ચારમાંનો એક મોઢાં દેવાનખાનાં તરફ હતો, અને બાકીના ત્રણ ઉપર કહેલા ત્રણે પાદશાહો—દારીચક્ક, જુર્જસીસ અને આતીજુર્જસીસ એકસ—ના બાંધેલા હતા. આમાંના દારીચક્કનો મહેલ મોઢાં દેવાનખાનાંવાળા તથા એકસના બાંધેલા મહેલોની વચે આવ્યો હતો. તે ૧૩૫ ફીટની લંબાઈ અને ૯૭૦ ફીટની પહોળાઈનો હતો. ખીજ સઘળા મહેલો કરતાં તે ઉંચો છે; જુર્જસીસનો મહેલ તેના કરતાં ચાર પાંચ ફીટ નીચો છે. તે માહેલાં નાનાં મોઢાં દેવાનખાનાંઓની રચનાનું વર્ણન આપવાનું આ ઠેકાણે બંને એમ નથી. આ મહેલને માથે ખીજો મળ્યો હોય એમ જણાવું નથી, તોપણ ફર્જસીસનો એવો વીચાર છે કે જે જે દેવાનખાનાંઓમાં સ્થંભો જણાયોછે ત્યાં ત્યાંથી ખીજો મળ્યો અહાવેલો હોયો જોઈએ.^૧ આ મહેલની ઉંચાઈ ૨૨ થી ૨૫ ફીટની હતી. તેનો એકંદર ઘેરાયો ધુમારે ૧૩૦૦૦ ફીટનો હતો.^૨ ફર્જસીસ કહેછે કે દારીચક્કનો આ મહેલ બહારથી તો

૧ બીબીચેલા મહેલો, સર ૧૨૪—૧૩૧.

૨ આ ઉપરથી જણાયેછે કે દારીચક્કનો મહેલ અક્ષરિયે મહેલો કરતાં ઘણું જ નાનો હતો. બીબીચેલા મહેલના પાદશાહ સેનચરીયલા મહેલનો ચોરસો રજકિમ કુલખ ૪૦૦૦૦ ચોરસપારનો ચાને ૭૬૦૦૦૦ ફીટનો હતો.

પ્રત્યક્ષીએતાં આદ્યં દિવસેની દ્યુતિના લાગણી જોઈએ, — સ્ત્રીનાય કે મહેલ ઉપર નક્ષત્રીય હવે, અને તેને લગતી બપોરના દાદરો બાંધેલા હતા. માહેલા બાગમાં ૧૨ થી ૫૫ ચોરડાઓ હતા, જેમાંના કેટલાક તો મધ્યમ કદના હતા. મહેલનું વચ્ચું દેવાનમ્બનું ૨૫૦૦ ફીટના ધોરણનું હતું. તેના સ્થંભો પથરને બદલે લાકડાંના હશે એવું મનાય છે કેમકે તેમની કશી જોશાની આજે બાકી રહેલી નથી.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર મહેલની પડોશને જોઈએ પાદશાહનો મહેલ આજે લગભગ હાલતમાં છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર મહેલ તેના બાપના મહેલનીજ દ્વયાં બાંધેલો, પણ તદ્દપત એ છે કે તેને જ્યોતિષશાસ્ત્ર મહેલ કરતાં વધારે મોટા પાયા ઉપર બાંધેલો આ જ્યોતિષ મહેલનાં વચ્ચું દેવાનમ્બનું લંબાઈ, તેના સ્થંભોની સંખ્યા, તેમજ ચોરડાઓની લંબાઈ અને સંખ્યા વગેરે જ્યોતિષશાસ્ત્ર મહેલ કરતાં વધારે છે. મોટું દેવાનમ્બનું ૮૦ ચોરસ ફીટનું તથા ૩૬ સ્થંભોનું છે, જે મોટા ચોરડાઓ ૩૧ ચોરસ ફીટના હતા અને દરેકનું ક્ષપર ચાર ચાર સ્થંભોના આધાર લઈને બાંધેલું હતું. નક્ષી અને કોતરકામના શક્તિગારમાં પણ બંને બાપ દોકરાના મહેલો એક સરખીજ સુખી કરાવતા હતા, — ફક્ત એટલેજ હતો કે બાપના મહેલમાં બારે રાક્ષસો અને મીઠા સાથની લાકડાંના કોતરકામ હતાં, ત્યારે દોકરાના મહેલમાં ખીંચતારો અને તામેદાર પ્રજાઓ વચેરેના નક્ષી હતા.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર મહેલની ઉમરએ ૨૦ કે ૨૫ વારને છે એક નાનકે ઇમારતની નીચાની બાજુએ, જે ઉપર કોઈ પણ પાદશાહનો લેખ આલેખ પડેલ નથી. જોઈની જ્યોતિષ શાસ્ત્રે કે આ મહેલ પહેલવહેલા હયામની પાદશાહનો હતો, — જ્યોતિષશાસ્ત્ર મહેલનાં કોઈએ તે બંધાવ્યો હશે, અને યમીની માસમાં તેઓ ત્યાં રહેતા હશે.

આ સમયના મહેલમાં દાખલ થવાને માર્ગ આશવવા મોટે પાદશાહનો મોટી બાગીચા, અને મોટી જગતગાહો, અને દરબાર બરવા મોટે મસનામાં દેવાનમ્બનું બાંધેલાં જગતગાહો ઉપર કહેલા પથરના ચોરસ ઉપર ચાર મોટી બાગીચો સમજા દરવાજાઓ બાંધેલા હતા. એની સહેલે બાગીચને લગતું દેવાનમ્બનું ૮૨ ચોરસ ફીટનું હતું, અને તેમાં કાપરોના આધાર ૫૦ થી ૬૦ ફીટ ઉંચા ચાર બપોરના સ્થંભો ઉપર રાખેલો હતો. વાકી આ દેવાનમ્બનું દેવાલ ૧૬ થી ૧૭ ફીટ જાડી હતી. તેમાં દાખલ થવાને મોટા દરવાજાઓમાંના દરેક ૧૨ ફીટ પહોળા અને ૩૬ ફીટ ઉંચા હતા. બંને દરવાજાઓની બાજુએ સંબંધિત કરવા મોટાએ પથરનાં કોની કાઠ-ઉંચા અથવા ખાખેલા હતા. આમાંના એક મોંઘાની શીકલ તે પ્રાચીને મળતી, અને ખીજા ત્રણ બાજુઓની ઇમારતોમાં પણ મળી, અને તેમની તોષ ઉપરને અગાળ જગતગાહ.

ઈમાની ઇમારતમાંના હુબરમાં એક ખીજા જગતગાહ માંજ સમજાવી શકાય તારીફ થઈ છે તે મોટા સ્થંભોમાંનાં દેવાનમ્બનું છે. “પ્રાચી ઇમારતમાંની તેઓ પ્રાચી છે અને તેઓ તેમની ખંડીયર હાલતમાંની આજલા પુરાણીયને હેત કહે છે અને વખાણ મળેલે, તે જોકે તેઓ પશ્ચિમ તરફના કુશલની સમજા જોઈએ, — હુબરમાં, ઇમારતમાં.

નાંઓ અને નાટકશાળાઓ, સુરીશ મહેલો, ટુકડી મસ્જિદો, અને ખીસ્તી દેવગૌથી—સારી-
 થેકે માહિતગાર છે.”^૧ ખુખી પીછાનનારા ધણીઓને આ રીતે હરત ઉપજવનારી અને
 તેમની વપ્પાણુ મેળવનારી જે ઉત્તમ કારીગરીના નમુના આજે બચી રહ્યાં છે તે ૧૦૦
 મીનારાનાં અને ૪૦ મીનારાનાં મોટાં દેવાનખાનાંઓ છે. આ દેવાનખાનાંઓમાંના બે
 પર્સી પોલીસ ખાતેના ઉપર કહેલા પથરના મોરચા ઉપર બાંધેલાં હતાં, જેમની બાંધણી
 લગભગ એકમળતીજ માલુમ પડી છે. આમાંનું એક હપ્પામની અમલની શરૂઆતનું
 અને ખીજું પાર્સી પાદશાહના ભારી દમામ વખતનું જણાય છે. ૧૦૦ મીનારાવાળું
 દેવાનખાનું વધારે પુરાણું મનાય છે, જેની એક અગાસી બહાર ખેંચી કઢાડેલી હતી.
 અગાસી પોતે ૧૮ ફીટ લાંબી અને ૫૨ ફીટ પહોળી હતી, જેને ૩૫ ફીટની ઉંચાઈના
 ૧૬ સ્થંભો ઉપર ઉઠાવેલી હતી. આ સ્થંભો આઠ આઠની બે હારમાં ઉભા કરેલા
 હતા. અગાસી આખી ધમિરતના મુખડા ઉપર હતી, જેની પછાડીથી ૨૨૭ ચોરસ
 ફીટનું મોટું દેવાનખાનું બાંધેલું હતું. દશ દશ સ્થંભોની દશ હારમાં ૧૦૦ સ્થંભો
 આ દેવાનખાનામાં ૩૫ ફીટની ઉંચાઈ સુધી ઉભા કરેલા હતા, જેમાંના દરેક અંકુશથી
 નજીક વીશ ફીટને તફાવત હતો. આ આખાં દેવાનખાનાંથી ૫૧૦૦૦ ફીટ જગા
 રોકાઈ હતી. દેવાનખાનાંની ચારે દેવાલોની જડાઈ ૧૦૧ ફીટની હતી અને દરેકમાં
 બે દરવાજા હતા. આ દરવાજાઓ અંકિકની સામસામે બાંધેલા હતા. તેમની દરેક
 બાજુએ ત્રણ ત્રણ ચોરસ મથાળાના તાક અથવા તાકાંબારી બાંધેલી હતી, તથા તેઓમાં
 કોતરકામ અને નક્શીકામનો સહુગાર કરેલો હતો. પણ ઉત્તર તરફના દરવાજાઓ તરફ આવા
 તાકને બદલે સાત બારીઓ બનાવેલી હતી. આ દેવાનખાનામાં કરેલાં કોતરકામ અને
 સહુગાર ઉપરથી એવું જણાય છે કે તે એક જાહેર ધમિરત હતી. તેને તજગાહ અથવા
 અજ્જિસગાહનું નામ મળ્યું છે. જેમ પાદશાહના મહેલોમાં ખીદમતગારો વગેરેના ચીતાર
 કોરેલા છે તેવું હાં કશું જણાતું નથી. હાં તો, તેથી ઉલટું, પાદશાહ રાક્ષસોના સંહાર
 કરતો, અથવા તો તાજ સુધાં પોતાનાં તજ ઉપર બેઠેલો નજર આવે છે અને તેના જમણા
 હાથમાં સોનાનો રાજદંડ આપેલો છે. કોઈ ટુકાણે પાદશાહની જોડે પાંચ ખીદમતગારોના
 ચીતારો છે, અને તેમની નીચે દશદશની પાંચ હારમાં ભાલા, તલવાર, તીરકમાન
 અને ઢાલ સાથે પહેરેલી રોનો ચીતાર આવેલો છે. આવા ચીતારો દેવાનખાનાના
 દરવાજાઓ ઉપર કોરેલા છે, અને બે આગળા દરવાજાઓ ઉપર એ રીતે પાદશાહ જોડે
 ૨૭૦ ખીદમતગારો વગેરેનાં ચીત્રો બનાવેલાં છે. પાછળા દરવાજા ઉપર પાદશાહે ત્રણ
 તખ્તવાળી બેઠક ઉપર ગોઠવેલાં તજ ઉપર ખીરાજેલો ચીતારો છે. આ દરેક તખ્તવાળી
 ઉપર રાજ્યને તાબેના પ્રતાપના રહેવાસીઓને તેમના દેશી લેખાસમાં દેખાડાય છે.

હવે એક આવડાં મોટાં દેવાનખાનામાં રાશની ક્યાંથી દાખલ થતી હશે, એ સુસા-
 ફરોને માટે એક મોટી મુશ્મલ પેદા કરનારો સવાલ છે. ૨૨૭ ફીટની લંબાઈ તથા
 તેમની જ પહોળાઈવાળાં એક મોટાં દેવાનખાનામાં ૮ દરવાજાઓથી જેવું જોઈએ તેવું

ઉત્તરેડું દાખલ થઈ શકે નહીં. વળી દેવાનપ્પાનાની માત્ર એકજ, ઉત્તર તરફની, બાજુએ બારીઓ હતી, અને બાકીની ત્રણે બાજુએ ઉપર દરવાજા સીવાય બારીઓ હતી નહીં : ત્યાં તો બારીને બદલે ટાંકાંબારીઓ હતી. એટલામાટે એવું ધારવામાં આવે છે કે દેવાનપ્પાનામાં છાપરાં ઉપરથી રાશની દાખલ કરવાની કંઈ ગોઠવણ કીધી હશે, અથવા તો ટાંકાંબારીઓને માથેથી બારીઓ મેલી હશે. ફૂલેન્ડીન તથા ફૂર્ગ-સેનના વીચાર મુજબ છાપરાં ઉપરથી રાશની દાખલ કરવાની ગોઠવણ થઈ હશે; પણ સૌલોભનનાં દહેરામાં તેમજ એસીર્યન હમારતામાં બારીઓ ઘણી ઉંચી હતી તે ઉપરથી શૌલીન્સન ધારે છે કે હાં પણ ગોખ્જાને મથાળેથી બારીઓ બનાવેલી હશે. દેવાનપ્પાનાની અગાસીની બંને બાજુએ ઉપર મોટા કદના પથરના ગોધાઓ કોરેલા હતા, પણ તેમની શીકલ એટલી તો ખરાબ થઈ ગયલી છે કે તેઓ માણસનાં રૂપના હતા કે નહીં, તથા તેમને પાંખ હતી કે પાંખ વીનાનાજ હતા, તે કશું ચોકસપણે કહેવાઈ શકતું નથી. અગાસીવાળા સ્થંભો પથરના મોટા કકડાઓને અંકેક સાથે સાંધીને બનાવ્યા હતા. તેમની કુંબીઓ અથવા ખાંભા બે શ્રીશ્રીન પક્ષી અથવા ગોધાઓને અંકેકને પાઠ કરીને ખેસાડ્યા હોય એવી શીકલની બનાવી હતી, અને સ્થંભની આખી ઉંચાઈ ઉપર અરધાં ચક્ર જેવી નક્ષી ઉપરથી નીચે સુધી એકસરખાં કદ અને તફાવતની કોરી કહાડેલી હતી. સ્થંભોના ખાંભોની ત્રણ જાત જણાય છે. શ્રીશ્રીન અથવા ગોધાની શીકલ ઉપરાંત કેટલેક ટોકાણે કમળ ફુલ તેનાં પાદડાં સાથે, અથવા ફુલ વીના ખાલી પાદડાં સ્થંભ જોડે કોરેલાં હતાં; અને એ નક્ષી જોડે વળી કેટલીક કુંબીઓ ગોધા વગેરેની શીકલ ધરાવતી હતી.

એકથો ને શેલ સ્થંભિવાળાં દેવાનપ્પાનાના આ હેવાજ છે, તો જોકે આ સંખ્યામાંના માત્ર આઠ સ્થંભોજ આજે મુસાફરોના દીકામાં આવે છે. અને વળી આ બચેલા સ્થંભોમાંનો એક પણ તેની અસલ સ્થિતીમાં જણાતો નથી, તેથી તેની ઉંચાઈ પણ ભાંગી પડેલા સ્થંભના કકડાની મધ્ય રેખા ઉપરથી ગણી કહાડવામાં આવેલી છે.

‘અહેલ મીનાર’, યાને ચાલીશ મીનારાવાળું દેવાનપ્પાનું પાદશાહ જર્કેસીસનાં નામથી ઓળખાય છે. તેની સ્તુતી ઉપર જણાવેલાં ‘૪૬ મીનાર’ કરતાં પણ વધારે થઈ છે. ફૂર્ગસેન તેની તારીફમાં લખે છે કે “તેનાં કદની બરાબરી કરી શકે એવું એક પણ દેવળ હ’ગ્ગડમાં નથી; તેમજ ફ્રાન્સ કે જર્મનીમાં પણ એવું એક નથી કે જેણે આટલીબધી જગા રોકી હોય.”^૧ અહેલ મીનારનું દેવાનપ્પાનું સમચોરસ ન હતું. તેની લંબાઈ ૩૦૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૨૪૬ ફીટની ગણાઈ છે. તેના ચાલીશ મીનારાઓને ચાર નાના મોટા ભાગોમાં વહેંચવામાં આવેલા છે, જેમાં મોટા ભાગ ૩૬ સ્થંભોનો એક સમચોરસ છે, જે વડે શુમારે ૨૦૩૦૬ ફીટની જગા રોકાઈ હતી. આ દેવાનપ્પાનાની ત્રણ બાજુઓ ઉપર છ છની બંને હારમાં બાર બાર સ્થંભોના ભપકાદાર રૂબાઓ બાંધેલા હતા. તેઓ દેવાનપ્પાનાંથી ૭૦ ફીટની વેગળાઈએ હતા. તેમની લંબાઈ ૧૪૨ ફીટની અને પહોળાઈ ૧૩૦ ફીટની હોવાથી તેઓમાંના દરેક વડે

૬૨૬૦ શીટની જગા રોકાઈ હતી. આ આખી હમારતમાં જેણે સુસાફરોને વધારે હેરત કર્યાં છે તે આ સ્થંભોની ઉંચાઈ છે. ફલેન્ડીનનાં ભરત મુજબ દરેક સ્થંભ ૬૪ શીટ ઉંચો હતો. હાલની ખીસ્માર હાલતમાંથી તેઓ ૬૦ શીટની ઉંચાઈ ધરાવે છે. આ મોટાં દેવાનખાનાંની મધ્યની રચના જર્કસીસના મહેલને મળતીજ છે, પણ તફાવત એટલોજ છે કે હ્યાં લાકડાંને બદલે પથરના સ્થંભો બનાવેલા છે.

ઉપજા સફાઓમાં આપણે પર્સી પોલીસ ખાતેના મહેલો વગેરેનું બપાન વાંચ્યું છે. એ ઉપરાંત ખીજે ડોકાણેનાં બાંધકામોના જે હેવાલ આપણને મળ્યા છે તે આ કરવાં બહુ ઉતરના અને હુખ્યા છે. ઈસ્ત્ર ખ, પાર્સી ગર્દ, અને સુસા ખાતેના મહેલો અલબત્ત ઘણા ભવકાદાર હોવા જોઈયે; પણ તેઓ વીથે આપણું જ્ઞાન બહુજ કમતી છે, કેમકે એ મહેલોનાં ખંડીયેશમાંથી તેમનું ખાખું ઉભું કરવાને સુસાફરો કેવળ અશકત જણાયા છે. સુસા અને પર્સી પોલીસ ખાતેના મહેલો પાદશાહોનાં શીયાળાની માસમનાં રહેઠાણો હતાં. સુસા વાળો મહેલ જર્કસીસના ચહેલ મીનાર ને બરાબર મળતો જણાયો છે. તેનેખી એક ઇંટરડીના બાંધેલા ઉંચા મોરચા ઉપર બાંધ્યો હતો. તે ઉપરના લેખ ઉપરથી જણાયું છે કે પાદશાહ દારાયસ હીસ્તાસ્પીસે આ મોટાં દેવાનખાનાં રોકો મહેલ બાંધાવેલો હતો, અને પછી પાદશાહ આર્તાજર્કસીસ લોંગીમાનસે તેની મરામત કીધી હતી. જર્કસીસના ચહેલ મીનારની નકલ આ અસલ મહેલ ઉપરથી થયેલી હોવી જોઈયે, એમ અનુમાન થયું છે.

પાર્સી ગર્દ ખાતેથી ખે મોટી હમારતોનાં ખંડીયેર મળ્યાં છે. આમાંનાં એકની લંબાઈ ૧૪૭ શીટની અને પહોળાઈ ૧૧૬ શીટની હતી. તે ઉપરના એક લેખમાં આ શાદા ચમ્પ્દો નજરે આપ્યા છે:—“હું છું કુશ્વ, પાદશાહ હામમની.” આ હમારત અથવા મહેલની વચાવચમાં સ્થંભોવાળી એક ખીજી હમારત હતી, જેની ઉંચાઈ મહેલની પોતાની દેવાલો કરતાંખી વધારે હતી, એમ માત્ર એકજ હેયાત રહેલા સ્થંભની લંબાઈ ઉપરથી માલુમ પડે છે. આ બાકી રહેલો સ્થંભ કુંખી અથવા ખાંબ વીના ૩૬ શીટ ઉંચો છે. એ ઉપરાંત ખીજા શાત સ્થંભોના પાયા અથવા થડ સુસાફરોને મળી આવ્યાં છે, અને તેમની ગોડવાણુ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે દર ચાર સ્થંભોની ત્રણ હારમાં બાર સ્થંભો આ ડોકાણે હશે. આ મહેલની પડોસમાંજ ૧૨૫ શીટ લાંબા અને ૫૦ શીટ પહોળા એક ખીજા મહેલની નીશાનીઓ મળી આવી છે, જ્યાં દર છ સ્થંભોની ખે હારમાં બાર સ્થંભો છે. તે ઉપરના લેખખી ઉપલાના જેવાજ પાદશાહ કુશ્વ (કાઈરસ) નાં નામનેા છે. પાર્સી ગર્દ ખાતેની ખીજી ભાગેલી હમારતોમાંની એક ૫૨ શીટની ઉંચાઈનો એક ચોરસ બરજ છે. તે પથરના મોટા કકડાઓના બાંધેલો છે. એક ખીજું બાંધકામ એક પથરના તખ્તો છે, જે તમામ ચોરસ પથરોના અછી સફાઈ અને કારીગરીથી બાંધી લીધેલો છે. તેમાંના એકેક પથર ઘણે ડોકાણે ૮ થી ૧૦ શીટ લાંબો છે. પથરના આ તખ્તોની ખુખીમાં કહે છે કે તેની બરાબરનો સુંદર અને વળી આવડો મોટો નમુનો ખીજે કેથે નથી.

ઈસ્ત્ર ખ ખાતેના મહેલખી ખંડીયેર હાલતમાં છે. તેનોખી માત્ર એકજ સ્થંભ હેયાત રહ્યો છે, તોપણ ખીજા આઠનાં થડ અથવા પાયા જણાયા છે.

પાસી ગઈ ખાતે મહેલો ઉપરાંત ખીજી જે બાંધકામ મુસાફરોના દીકામાં આવ્યું છે તે કાઈરસ્તનું અસ્તોદાન છે. બહુજ સુંદર મકદ મંગેમરમરના તખ્તા ઉપર આ અસ્તોદાન બાંધેલું છે. તે બહુ ઉંચું છે. મંગેમરમરની ઉપલી બેઠકને સાત તબક્કે ઉંચી ચઢાવીને આ ધમારત બાંધી છે. તે જેમ ઉંચી ચઢી છે તેમ તે મથાળેથી સાંકડી થતી ગઈ છે. એ સાત તબક્કાઓને માથે કાઈરસ્તનું અસ્તોદાન બાંધેલું છે, જેને માથે યુનાની દોરોંઓ મીસાલે એક પથરનું છાપરું બાંધી લીધેલું છે. અસ્તોદાનની એક પણ બારી નથી, પણ માત્ર એક નાના, નીચા, સાંકડા દરવાજામાંથી તેમાં દાખલ થવાનો માર્ગ બાંધેલો જણાય છે. અસ્તોદાનવાળો ચોરડો ૧૧ ફીટ લાંબો છે, પણ તેની પહોળાઈ અને ઉંચાઈ એકસરખી યાને સાત સાત ફીટની છે. છેક સપાટીથી તે મથાળાં સુધીની ઉંચાઈ હાલ ૩૬ ફીટની છે; પણ પથરનું છાપરું ધસી ગયું છે તેનેથી માથે ગણવામાં આવે તો એક યા દોડાડ ધુટનો ખીજો વધારો થાય. અસ્તોદાનની બેઠક છેક તળીયે સપાટી ઉપર ૪૭ ફીટ લાંબી અને ૪૩૧૧ ફીટ પહોળી છે. તેની આસ-પાસ કેટલાક સ્થંભોની ખંડીયેર નીશાનીઓ જણાય છે. તેઓ ગોળાકાર તથા સફાઈદાર છે અને તેમની મંખ્યા ૨૪ ની હશે એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે. એમ ધારવામાં આવે છે કે આ સ્થંભો કોઈ એક મોટી ધમારતના હશે, અને તેની વચે, અસ્તોદાનવાળી ધમારત બાંધી લીધી હશે.

પાસી પાદશાહોનાં ખીજાંખી અસ્તોદાનો મળી આવ્યાં છે, પણ તે સઘળાં પહાડો ઉપર કોતરકામ કરીને બનાવેલાં છે. તેઓ ઘણાંખરાં ઉંચાં છે, જેથી સર્વ રાહદારીની તે ઉપર નજર પડી શકે છે. પણ તેમને પહોંચવાનું કામ બહુ દીકટ છે. આ જાતનાં આઠ અસ્તોદાનો મળી આવ્યાં છે, જેમાંનાં ત્રણ પાસી પોલી સુની ધમારતોની પડોશમાં છે, ચાર સુધીયા નદીની વાચ મહદ ઉપર નક્ષ રુસ્ત મ પહાડ ઉપર બાંધેલાં છે, અને બાકીનું એક પાસી પોલી સુની દક્ષીણ તરફના પર્વત ઉપર છે. આ સઘળાં અસ્તોદાનોની રચના લગભગ એકસરખી છે. દરેકના ત્રણ તબક્કા પાડેલા જણાય છે. સર્વથી ઉંચે પાદશાહ ત્રણ પથરની બેઠક ઉપર ઉભો રહીને બંદગી કરતો જણાય છે અને તેની સન્મુખ તેનું ફરોહર છે. આ સઘળું પથર ઉપર માત્ર કોતરકામ કરેલું છે. એ ચીત્રોની નીચે દર ચોદની બે હારમાં ૨૮ ખીદમતગારો અને પહેરેગીરો વગેરેનાં ચીત્રો છે. સર્વથી નીચે ચાર સ્થંભોની સાદી પણ સુંદર રચના કરીને તેઓની વચમાં એક દરવાજાની શીકલ બનાવી છે, જેનો ઉપલો અરધો ભાગ તદન ખડકનો છે, પણ બાકીનો નીચલો અરધો ભાગ કોરી કહાડીને તેમાંથી ખુદ અસ્તોદાન તરફ જવાનો માર્ગ બનાવ્યો છે. આ માર્ગ વાટે અંદર દાખલ થયા પછી ૧૩૧ ફીટ લાંબો અને ૭ ફીટ પહોળો એક મેહરાબદાર ચોરડો બાંધી લીધેલો જણાય છે. તેમાં થઈને આગળ વધતાં જમીનથી ચાર ફીટની ઉંચાઈ ઉપર એક ખીજો મેહરાબદાર માર્ગ આવે છે તેની આગળ લંબાઈમાં ૬ ફીટ ૧૦ ઇંચ અને પહોળાઈ તથા ઉંચાઈમાં ૩ ફીટ ૩ ઇંચ જેવડું એક

૧ મી. ૦. ૩. કાચા પાંખવાળાં ચાણસનાં ચીત્રને ફરોહર કહે છે; મી. ૦. રૌલી-સન તેને હોરમજદનું ચીત્ર ગણે છે.

કોતરકામ માલુમ પડેછે. આ અસ્તોદાનની જગા છે. કેટલેક ડોકાણે એવી અનેક જગા બનાવેલીછે. દારાશીખનાં અસ્તોદાનમાં જુદી જુદી ત્રણ મેહરાબદાર જગામાં ઉપર જણાવેલી લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંચાઈવાળી જુદી જુદી ૯ જગા બનાવેલી છે, જ્યાં ૯ ધણીઓનાં અસ્તોદાન બનાવી શકાય.

નક્શો રસ્ત મ આતેનાં ચાર પાદશાહી અસ્તોદાનોની હરોલમાં એક સુંદર ચોરસ ખજૂર બાંધેલા છે. તે માત્ર ચાર મોટા સંગેમરમરના કકડાઓના છે, જેમને બહુજ સફાઈથી કાપીને કશી પણ વસ્તુ વીના એકેક સાથ અજાયબ જેવી રીતે જોડી લીધેલા છે. તે ૩૬ ફીટ ઉંચા અને દરેક બાજુથી ૨૪ ફીટનો છે. તેનો દરવાજો વચ્ચેથી છે, જે ઉપર સીડીની મારફતે ચઢી શકાય છે. તેમાંથી એક ૧૨ ફીટ પહોળા અને ૧૮ ફીટ ઉંચા ચોરડામાં દાખલ થવાય છે. આ ચોરડાને મથાળે પથરના ચાર કકડાઓથી છાપર બનાવી લીધું છે, જેઓમની દરેક ૨૪ ફીટ લાંબા, ૬ ફીટ પહોળા અને ૩ ફીટ જડા છે. મથાળેથી તેમને એવી રીતે કાપ્યા છે કે તેમની ચારે બાજુએથી તેમને ધોળાવ મળે.

ધરાની બાંધકામોની આવીજ ખીજ ખંડીયર ઇલાહીઓ ઘણે ડોકાણેથી મળી આવી છે, પણ હવે આ બાબતને વધારે લંબાવવાની જરૂર નથી. પાર્સીઓના ઇમારત-ખંદોના હુન્નરનાં ઉપલાં વીવચનમાં આપણે જોયું છે કે કેટલેક ડોકાણે પથરામાં કોરેલાં ચીત્રો મળી આવ્યાછે. પણ તે ઉપરાંત પાર્સીઓએ પાદશાહ પેહલવાનોનાં પથરનાં બાવળાં બનાવવાનો હુન્નર ખીલ્યો હોય તેની કશી નીશાનીઓ આપણને મળી નથી. સાસાની પાદશાહતના વખતમાં પથરનાં બાવળાંઓ બનાવવાનો રવૈયો હશે, કેમકે એક પાદશાહ શાહુર ૧ લાનું પથરનું એક બાવળું મુસાફરને મળી આવ્યું છે. પાદશાહોનાં આ જાતનાં બાવળાંને અદલે હુમામની જમાનામાં ગોધાઓ અને સીંહોનાં કોરી કહા-ડના પથરનાં બાવળાંઓ મહેલોના ઝરખાઓ અને દેવાનખાનાંઓની અગાસીઓનાં ખુલ્લાંઓમાં ગોઠવેલાં મળી આવ્યાછે. એ બાવળાંઓ મોટાં કદનાં છે. તેમની બે જાત જણાય છે. એક શુદ્ધ પ્રાણી,—પછી તે સીંહ હોય કે ગોધા,—ખીજ રાક્ષસી દેખાવનાં, યાને ગરૂડ પક્ષીની પાંખ અને માણસનાં ડાકાં સાથનાં, પ્રાણી. એઓમાં ઘણાં ખરાં પહેલીજ જાતનાં બાવળાં મળી આવ્યાછે. એ બંનેમાં કોતરનારે પોતાનાં અછેા હુન્નર દેખાડ્યો છે. આ બાવળાં મુજબનાં વીચીત્ર પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ ઇરાનમાં થયેલી નથી, પણ એસીર્યન નમુનાઓ ઉપરથી તેમને ઉપજવી કહા-ડેલાં છે. તોપણ તેમની ઇરાની નકલમાં ઘણા સુધારા નજરે આવે છે. ઇમા-રતોની દેવાલો ઉપર અને ખીજે ડોકાણે જે જે કોતરકામ છે તેમાં પાદશાહ અને તેની દરબાર, અને ખીદમતગારા અને રૈયતોનાં સરઘસો, સીંહ અને ગોધા, અને ઘોડા અને ખચર, અને મેઠાં અને ઉંઠ, અને લડાઈના રથો, સરેાવરનાં ઝાડો, અને કમળ ફુલ તથા તેનાં પાદડાં વગેરેના નક્ષ ઉપરાંત કેટલાક રાક્ષસોનાં પણ કોતરકામ નજરે પડે છે, જેમની જોડે પાદશાહો અને શિકારીઓને એકસે હાથે લડાઈ કરતાં દેખાડ્યા છે. આ રાક્ષસોનાં શરીરના ભાગો તરેહવાર કીસમના બતાવ્યા છે. માધનું

માયું ગ્રીષ્મીનના જેવું, પાંખ પક્ષીના જેવી, પુછડી વીધુતા જેવી, અને પંજ ગરૂડના જેવા; તો વળી કોઈનું માયું ગરૂડના જેવું, કાન ગધેડાંના જેવા, શરીર સીંહના જેવું, ગદૈન, પીઠ અને છાતી પક્ષીના જેવી, અને તોપણ પગ અને પુછડી પશુના જેવાં. એવાજ રાક્ષસોના નક્ષ એસીર્યન ધમારતો ઉપર પણ જણાયા છે, પણ ધરાની ચીત્રકળા કંઈ તેમના ઉપરથી ઉપજવી કહાડવી નથી. **શૈલીન્સન** કહે છે કે આ નક્ષમાં ધરાનીઓએ એસીર્યન કારીગરની કલ્પના ઉછીકી લીધી છે, પણ ધરાની બુદ્ધિએ તેમાં એટલો તો સુધારો, વધારો અને ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે કે તે ગોયા ધરાની કલ્પના શકતીનુંજ ફળ હોય એમ જાહેર થાય છે.^૧ કેટલેક ટુકાણે વળી ખમે પુછડીઓ, અને મેંઠાં તથા સાંપરનાં જેવાં શર્ંગિડાં સાથના પાંખવાળા સીંહા, અને ગ્રીષ્મીન તથા ‘મ્પ્રીન્કસ’ અને ખીજ નામ વીનાના જુદી જુદી જાતના કલ્પીત રાક્ષસોનાં કોતરકામ મુસાફરને તેની મહેનતનાં દામ દાખ્ખ વીરમ્પ પમાડે છે, રાજ કહે છે, તથા તેનું મન વેરી નાંખે છે. સીંહ અને ગોધાની લડાઈનાં કોતરકામ પણ પર્સી પો લી સ ના મહેલોની દેવાલો ઉપર ટુકાણે ટુકાણે છે, જેમની સ્તુતીમાં **શૈલીન્સન** કહે છે કે જેવી રીતે ધરાની શીલ્પ-શાસ્ત્રીઓએ પ્રાણીઓના રાજને તેનો શેકાર પકડતી વેળા કોતર્યો છે તે કરતાં વધારે અછી રીતે એસીર્યન શીલ્પ શાસ્ત્રીના હુન્નર જાહેર થયો નથી.^૨ દેવાલો ઉપરના પાદ-શહેના નક્ષીમાં કોઈ ટુકાણે તે આતશને બળતો રાખીને બંદગી કરતો ઉભો છે,^૩ કોઈ ટુકાણે તેની જોડે એક એદમતગાર અને કોઈ ટુકાણે એક અર્ધીબરદાર તથા એક છત્ર ઉઠાવનાર ચાલતા જણાય છે. ખીજે ટુકાણે તે તખ્ત ઉપર ખીરાજ્યો છે અને આસપાસ હજુરીયાઓ ઉભા છે. એદમતગાર અને રૈયતોનાં ટાળાંમાં કોઈ ટુકાણે એકજ તરેહના અને ખીજે ટુકાણે જુદી જુદી ૬૫ અને રૈનકના માણસો ચીતાર્યા છે. એક ટુકાણે એક હબસીના નક્ષ ગોયા કુદરતીજ છે. ખીજે ટુકાણે સ્ત્રીરચનો અથવા પુરાનીઓને ચીતાર્યા છે.

ઝવેરાતો અને સીકાઓ ઉપરનાં નક્ષીકામ જેવી જોઈયે તેવી ખુખી ધરાવનારાં જણાતાં નથી. એક ઝવેરાત ઉપર એક ધરાનીની અરધાં કદની તસ્વીર કોરેલી મળી આવી છે, અને તે ઉપરથી આગળા પાર્સીઓની આ જાતની કળા આપણી જાણમાં આવી છે. આ અર્ધ બાવળું સા ઇપ્રસ ના ટાપુમાં આવેલાં સેલે મી સ ના ધરાની હાકમનું ધારવામાં આવે છે, જેની સઘળી ઢપછપ સંભાળથી રચેલી જણાય છે. પણ ધરાની સીકાઓ ઉપરનું નક્ષીકામ આ કરતાં વધારે કોર જણાય છે. આ સીકાઓ ત્રણ ક્રીસમના મળી આવ્યા છે. એઓમાં જે સર્વથી જુના છે તેમની એક બાજુએ પાદશહેને તાજ પહેરાવીને તથા હાથમાં કમાન અને બાણો આપીને બેસાડયો છે; અને ખીજ બાજુએ કોઈ વાર કોઈ ઘોડસ્વાર, કોઈ વાર કોઈ વહાણનો આગળો ભાગ,

૧ પુરા. પાદ. ૬૧. ૪, સરે ૩૧૩—૧૪.

૨ પુરા. પાદ. ૬૧. ૪, સરે ૩૧૬.

૩ અસ્તોદાનો ઉપરનો સાધારણ દેખાવ આજ છે.

અને કોઈ વાર પાદશાહને કમાન ઉપર ચીલો ચઢાવેલો દેખાડ્યો છે. ખીજા નમુનામાં એક બાજુ ઉપર પાદશાહ સીંહ જોડે લડાઈ કરે છે, અને ખીજી તરફ કોઈ વાર લડાઈનાં બારકઝ અને કોઈ વાર કીલ્લિઅંદીવાળું શેહર અને તેની નીચે બે સીંહોને એકેકની પીઠે પીઠ કોતરેલાં નજરે આવે છે. ત્રીજી જાતના નમુનામાં પાદશાહને તેના ખીદમતગાર અને ગાડીવાન જોડે રથમાં હંકારી જતો બતાવ્યો છે. પાદશાહ આ બંનેની વચે છે. ગાડીવાન બે ઘોડાનો રથ હાંકે છે અને ખીદમતગાર પાદશાહને સચ્ચી ઓઢાડે છે. સીકાની એક બાજુ ઉપર આ નક્ષીકામ છે ત્યારે ખીજી બાજુ ઉપર દરીયાનો દેખાવ છે, જેનાં પાણી ઉપર લડાઈનું બારકઝ તૈયાર ઉભું છે. આ ત્રીજી જાતનો સીકો બંને બાજુએથી પાદશાહની લડાઈગાહની તૈયારીઓનોજ ખ્યાલ આપે છે. ખીજો નમુનો શેકારગાહનો વીચાર પેદા કરે છે, અને પહેલા નમુનો પાદશાહને શેકારમાં સ્થવા લડાઈમાં જતો જાહેર કરે છે. આ સ્થળા સીકાઓ ચઢા ઉતર કદના જણાય છે. પહેલા નમુનો સર્વથી નાનાં અને ત્રીજો સર્વથી મોટાં કદનો છે. આ સીકાઓ ચલણી હતા કે માત્ર હરેક બનાવની યાદગારીમાં પડાવામાં આવતા હતા, તે જણાવું નથી. પાદશાહ દારાયસના સીકા સોનાના તેમજ રૂપાના હતા. યુનાનીઓ તેમને ‘દારીક’ ને નામ ઓળખાવી ગયા છે. દારાયસના આ સોના રૂપાના સીકાઓ છેક યુરોપ સુધી મથકુર થયા હતા. તેના સોનાના સીકાનો વજન ૧૨૩.૭ ગ્રેનનો હતો અને તેની કીમત લગભગ રૂ. ૧૧ જેટલી થતી હતી. રૂપાના સીકો વજનમાં આશરે ૨૩૫ ગ્રેનનો હતો. આ સીકાઓને “દારીક” નામ કેમ મળ્યું તે ચોક્કસ કહેવાઈ શકાવું નથી. કોઈ કહે છે કે હપ્પામની શબ્દ “દારા” યાને પાદશાહ ઉપરથી એ નામ મળ્યું છે; ખીજાઓ કહે છે કે દારાયસ હીસ્તારુષીસે પહેલા સીકા પડાવ્યા તેથી તેણે તેમને ‘પોતાનું’ નામ આપ્યું હતું. સીકાની એક બાજુ ઉપર પાદશાહ તીરકમાન લઈ એક ધુટણ મંડી બેઠેલા જણાય છે; ખીજી બાજુ ઉપર કોઈ ચાર ખુણાનો કકડો છે, પણ તે શું છે તેની સમજ પડતી નથી. કદાચ આ સીકાની નકલ પાર્સી પાદશાહોએ લીડવાના સીકા ઉપરથી કરી હોય, કેમકે તે દેશના સીકાની એક બાજુએ તીરકમાન સાથેના પાદશાહ બેઠેલા પાડ્યો છે અને ખીજી બાજુએ ઉપર મુજબ કંઈ ચોરસ કકડાનો નક્ષ બનાવેલો જણાય છે. ૧

ધરાની નક્ષો ઉપરથી પુરાતન પાર્સીઓના પોશાક વગેરેનો આપણને જેટલો ખ્યાલ આવી શકે તેટલો તેમના વપરાશની વસ્તુઓનો આવતો નથી. શરાબની જાંતો અને ખાનાંની ઢાંકણ સાથની રકાખીઓ અને એવીજ ખીજી થોડીક જીનસો સીવાય ખીજું કશું જાહેર થયું નથી. પણ તેમના બેસવા ઉઠવાના તથા એવાજ ખીજા સર-સામાન વીશે આપણને પૂરતો ઉપરના નક્ષોએ તેમજ ધમિરતો ઉપરનાં કોતરકામે જેવાને તેવાજ અજ્ઞાન રાખ્યા છે.

પણ માત્ર ધમિરતઅંદીના હુન્નરમાંજ પાર્સીઓ કુશળ હતા એમ નથી. હીરોંડો-દસ ઉપરથી આપણને માતવાને કારણ મળે છે કે તેઓ જમીનની મોજણી પણ કરી

જાણતા હતા.^૧ પણ આ મોજણીને માટે ફર્મિંગ કરતાં વધારે નાનું માપ જમીનના કકડા ગણવા માટે તેઓમાં જણાયલું હોવું જોઈયે. વળી પાર્સીઓ પોતાના ટપાળને માટે પણ કંઈક ગોઠવણ કરી શક્યા હતા.^૨ હીરોડોટસ જણાવેછે કે કાસ્ટોની મારફતે પેગામો રવાના થતા હતા, અને જે શેહર ખાતે કાસ્ટ જનાર હોય તે શેહર બ્યાંથી તે ઉપડનાર હોય ત્યાંથી જેટલા દીવસની મંજલ ઉપર હોય તેટલા માણસો અને ઘોડાઓ દર મંજલ ઉપર તૈયાર રહેતા અને એક દીવસની મંજલ એક કાસ્ટ પુરી કરી ખીજી મંજલવાળા ઘોડરવાર થઈ તૈયાર ઉભેલા ખીજી કાસ્ટને પોતાની કનેના મધ્યના દસ્તાવેજો સ્વાધીન કરતો, અને એ રીતે દરેક કાસ્ટ વરસાદ, ખર્ચ કે ખીજી કોઈ ખી હરકતની દરકાર ન કરતાં દરરોજની પોતાની મંજલ પુરી કરતો હતો. આમ થવાથી એક શેહરથી ખીજે શેહર પાદશાહી નામાંઓ અને ફરમાનો વગેરે રવાના કરી શકાતાં હતાં. પણ ખીજી સાધારણ પ્રજાને આ જાતની ગોઠવણનો લાભ મળતો હતો કે નહીં તે જણાવું નથી. હીરોડોટસ કહેછે કે આ કામ બજાવવામાં આવતું તેને પાર્સીઓ “અં ગા-ર મ”^૩ ને નામે ઓળખતા હતા. પુરાતન પાર્સીઓ પોતાના દીવસોના જુદા જુદા ભાગ પાડતા હતા. બ્યારે ખુદ અવસ્તામાં વખતની વહેંચણી કીધેલી આપણને મળેછે^૪ ત્યારે પાર્સીઓ તેથી બેખબર હોય એ બનેજ નહીં.

પાદશાહો જાહેર બાંધકામોની સંભાળ લેવાને બહુ ખતી રહેતા. હીરોડોટસે પાર્સીઓ પોતાનાં દેશમાં કેવી રીતે સંભાળ લેતા હતા તે વીશે આપણને કશા દાખલા આપ્યા નથી, પણ બ્યારે મીસર દેશ પાર્સી પાદશાહને તાબે હતો તે પેળા મે મ્પ્રી મ શેહર ના ઈલ નદીની રેલથી તણાઈ નહીં જાય તે માટે પાર્સી પાદશાહોએ લીધેલા ઇલાજની આ તવારીખનવેશ નોંધ લે છે,^૫ ત્યારે આપણને માનવાને કારણ મળેછે કે પાદશાહો પોતાના દેશનાં જાહેર બાંધકામોની સંભાળ ઓછી લેતા નહીં હશે. વળી પાદશાહો અધુરાં રહેલાં કામો પુરાં કરવાને સદા તૈયાર રહેતા હતા. અધુરો રહેલો એક પાદશાહનો મહેલ ખીજો પાદશાહ પુરો કરાવતો હતો, એટલુંજ નહીં પણ હીરોડોટસ ઉપરથી આ દાખલો ઘણો મોતેબર મળેછે કે મીસરના એક રાજાએ પોતાનાં રાજ્યમાં એક નેહર ખોદીને તેમાં રાતા મસુદનું પાણી લેવાની ગોઠવણ કીધી હતી, પણ

૧ ૬૪૦ ૬, પ્ર૦ ૪૨. ઇરાની ફર્મિંગ ૩૦ ફર્લોંગનો હતો. હીરોડોટસ એક ખીજે ઠેકાણે (૬૪૦ ૨, પ્ર૦ ૬) કહેછે કે જેમનો સુલક બાનો હોય તેઓ તેની મોજણી વાચથી અને ફર્લોંગથી કરતા, પણ જેમના સુલકની હદ મોટી હતી તેઓ ફર્મિંગથી માપતા હતા. આ ઉપરથી જણાયછે કે આ નાનાં માપો પાર્સીઓને જાણીતાં હોવાં જોઈયે. આજે મોટા વીસ્તારની જમીનો આધલથી માપાયછે : પુરાતન પાર્સીઓનો ફર્મિંગ લગભગ ચાર આધલનો હતો.

૨ ૬૪૦ ૮, પ્ર૦ ૯૮.

૩ સર હેનરી રૉલીન્સન ધારેછે કે આ શબ્દ “હકારિડ” ને અર્થે અસલી પાર્સી-ઓને શબ્દ વાપરતા હશે તેના યુનાની અપભ્રંશ હશે.—રૉલીન્સનકૃત હીરોડોટસ, ૬૪૦ ૪, સર્કે ૨૭૯, નોટ ૧.

૪ અવસ્તામાંથી વરસના, મહીનાના અને દીવસના વીભાગોની હકીકત મળેછે.

૫ ૬૪૦ ૨, પ્ર૦ ૯૯.

તે કામ પાછળથી અધુરું રહી જવાથી પાર્સી પાદશાહ દારાયસે તે પુરું કીધું હતું.^૧ આ ઉપરથી જાણાય છે કે પાર્સીઓ નેહરનાં આંધકામની અગત્ય અછી રીતે સમજતા હતા. પણ એટલું જ નથી. જાહેર આંધકામો કરતી વખતે યા તેની સંભાળ લેતી વખતે જો ઇજનેરોની કસુર માલુમ પડતી તો પાદશાહે તેમને સજા કરવાની ફરજ સમજતા હતા. હેલેસ્પોટની ખાડી ઉપર જર્કીસીસે બાંધેલા બોટોના પુલ તુડાન થવાથી ભાગી ગયો ત્યારે તે પુલની દેખરેખ રાખનારાઓને એ પાદશાહે માતની સજા ફરમાવી હતી.^૨

એક ખીજી વાત જાણવાજોગ છે, અને તે પુરાતન પાર્સીઓ પોતાના જમાનાની સ્થિતિ મુજબ વીદ્યાભ્યાસના અને નવી શોધ ઝોળના કેવા શોકીન હતા તે બતાવે છે. હીરોડોટસ લખે છે કે એશ્યાખંડનો મોટો ભાગ દારાયસે શોધી કહાડ્યો હતો,^૩ અને સીંધુ નદીનું મુખ પણ તેનીજ ઉલટને લીધે શોધી કહાડવામાં આવ્યું હતું. એ નદી દરીયામાં કઈ જગા ઉપર પડે છે તે શોધી કહાડવા થકી તેણે સ્કાઈલેકસ નામે એક શખ્સ જોડે એક કાફલો રવાના કીધો, જેણે ૩૦ મહીના સુધી તપાસ કરીને અંતે આ મોટી નદીનું મુખ શોધી કહાડ્યું, જેથી દારાયસને પાછળથી પંજાબનો મુલક ફતેહ કરવામાં મદદ મળી હતી.^૪

પાર્સીઓના ઇમારતખંદીના હુબરની ચારી તારીફ થઈ છે, અને તેની ખુખીઓનું વર્ણન કરતાં શૈલીન્સન લખે છે કે તેમની અસહી ઇમારતો એટલીબધી મજબુત અને તકાડિ હતી કે તેમની આંધણી પછી આજસુધીમાં હજારો વરસો વીતી જવા છતાં, વખતની ગીદેશ છતાં, ધર્તીકંપની ખરાબીઓ છતાં, વેરભાવીક અથવા કમબુદ્દીના દુસ્મનોના જીવમાત છતાં, તેઓ હજી સુધી ભાગી પુટી હાલતમાં પણ ઉભી રહી છે, અને ૨૩૦૦ વરસો ઉપર તેમને જે હાલતમાં છેલો હાથ મારીને તૈયાર કીધી હતી તેવી ને તેવીજ તેઓ આજે પણ સંપૂર્ણ કારીગરીની રહી છે. વળી તે કહે છે કે ઇમારતખંધીની પોતાની ૬૫ ઇરાનીઓ એસીર્યનો ઉપરથી શીખ્યા ન હતા, પણ ખુદ હુનાનીઓએ પોતાની સુંદર ઇમારતોનો નમુનો જ્યાંથી મેળવ્યો હતો.^૫

૧ આ અસહી નેહરનાં મુખ આગળ સુએજ ખાતેના પથર ઉપર ઇરાની ખીલારોકી જ્યાનમાં ફેરેલો એક નાનો લેખ મળી આવ્યો છે, જે ઉપર લખ્યું છે કે “દાર્યવુશ નક વર્ક,” યાને “મોટો પાદશાહ દારાયસ.”

૨ ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૩૫.

૩ ૬૪૦ ૪, પ્ર૦ ૪૪.

૪ તેજ.

૫ પુરા. પાદ. ૬૪૦ ૪, ચરે ૩૧૦.

ખા.ખ.૩.

ભા.પા.

૧. વીધાભ્યાસની ખામી—પાર્સીઓ ઉપર અજ્ઞાનપણું તોહમત—તેનો રદ જવાબ. ખીલારોકી તખ્તીઓ—હખામતીઓમાં એક વહેવાર ભાષાની ખુટ—હખામતો ભાષા—તે વીશે વીદાનોનાં મત—અવસ્તા ભાષા સાથે તેનો સંબંધ. હખામતી વ્યાકરણ, અવસ્તાનાં વ્યાકરણનાં મુકાબલા સાથે :—નામ : પુલ્લીંગ ; સ્ત્રીલીંગ—તેની વીભક્તીઓ ; સર્વનામ ; વીશેષણ ; ક્રીયાપદ ; અવ્યય. ખીજું મળતાપણું ; લીપીનો ફકર. ખીહીસ્તુન ઉપરની તખ્તીઓ—ખીજી તખ્તીઓ અને તેઓ—તેમનાં ફોતરકામતી મુદત. ખીલારોકા અક્ષરો—તેમાં મીડયનો તરફનો સુધારો ; મીડયન ભાષા સાથે હખામતીનો સંબંધ—મીડ ભાષા વીશે એક ભુલ ભરેલો તર્ક.
૨. હખામતી નામો—તેમનો શુભ ; નામોની મુળાક્ષરો વાર દીપ, તેમના અર્થ તથા અવસ્તાનાં મુકાબલા સાથે. તવારીખમાં આ નામોનો વપરાસ—યુતાનીઓ તરફની ચેરચુંઠ.

ફસલ ૧. ભાષા અને તેનું વ્યાકરણ.

પુરાતન પાર્સીઓ વીધાવાન ન હતા. વીધાભ્યાસ તેમનાં ધર્મો ન હતા. રૉલીન્સન વાજખી લખેછે કે જે ધીરા અભ્યાસ અને મહેનત ભરેલી ખોળથી વીધા પોતાનો વધારો પામેછે તેથી ઉલટીજી બુદ્ધીની આ પ્રજ્ઞ હતી.^૧ જેમ ઉદ્યોગો તેઓએ ખીજી પ્રજ્ઞોને સોંપી દીધા હતા, તેમજ વીધાની પ્રક પદ્ધવાનું કામ પણ ખેતીલોન્યન અને યુતાની લોકને માટે રાખીને પોતે એ આખતમાં કરી કાળજી ધરાવી ગયા નથી. પણ તેમના અમલ હેઠલ તેમને તામિના મુલુકોમાં વીધા વધી તેમાં અટકાવ નાંખવાને બદલે તેઓએ તેને વધવા દીધી ;—એ ખીના દેખાડી આપેછે કે તેઓ વીધાના શત્રુ ન હતા. પણ તેમજ વળી તેઓએ તે વીધાના વધારાનાં કામમાં મદદ આપી હોય એમ પણ નથી. પોતાના રાજ્યની શરૂથી તે આખર સુધી પોતાના આજ્ઞાની વંશજોથી ઉલટીજી રીતે હખામતી નેયાગાનોએ વીધાને પડતી નાંખી, અને તેથી તવારીખનંવશો એક આવાજે તેમની એ ખામતિ માટું રૂપ આપી ગયાછે, તે છાં સુધી કે તેમના જણાવ્યા મુજબ પાદશાહો કદો ચોપડી ઉંઘાડતા ન હતા, અથવા વીધાની કોઈ પણ આખતનો અભ્યાસ કરતા ન હતા. વળી તેમનાં કાગળો, નામાંઓ, ફરમાનો અને ધાણું કરીને લેખો પણ દરબારના મુનશીઓ ધડતા હતા, જેમને તેમ કરવાનો પાદશાહ યા તેના પ્રધાનોથી હુકમ મળતા હતા અને તેઓ તેમને પોતાના શબ્દોમાં રચતા હતા.^૨ પણ એટલુંજ નથી. દરિની પાદશાહોનાં લખી વાંચી જાણવાનાં ટુક જ્ઞાન ઉપર પણ શક ઉઠાવવાનું સાંકડું મન દેખાડવામાં આવ્યુંછે, અને તેનું કારણ એ કે ખેલો યા જોનોફન પાર્સી શાહજવાની કેળવણી વીશેના પોતાના હેવાલમાં તેમની લખવા વાંચવાની કેળવણી વીશે કશું જણાવી ગયા નથી !^૩ પાર્સી પાદશાહોને માથેનું આ તોહમત એક ઘડી પણ તકા રહે એમ નથી. તેઓ પોતાના મુનશીઓ કને ફરમાનો વગેરે લખાવતા હતા તે ઉપરથી તેઓને માથે લખવા વાંચવાના સાધારણ હુબરની ખેખખરતિ દોષ મુકવામાં રૉલીન્સન જોયો

૧ પુરા. પાદ. ૬૩. ૪, સર્ક ૩૨૭.

૨ તેજ, સર્ક ૧૮૫.

૩ તેજ, સ. ૧૮૫, જા. ૨.

મુઠ્ઠી લખનાર પણ ભાજવાયલા દીસેછે. એક રાત્ર્ય નાબુદ થાય તેની જોડે તેનું સર્વસ્વ જ્યુ જોઇયે; અને તેમજ હપ્પામની પાદશાહતના પડી ભાગવામાં તેની સઘળી મોટાઈ નાશ પામી, અને તેની જોડે તેનાં દફતરે પણ નાશ પામ્યાં હતાં. ઇરાની પાદશાહોની તવારીખનાં દફતરે ખતતાં હતાં, અમ્મપત્ર ઉપર તે લખાતાં હતાં, પાદશાહ તે વંચાવતો હતો, અને તેમાં પાદશાહી ફરમાનો વગેરેની ખીના પણ દાખલ થતી હતી, એમ ખૈબલ^૧ ઉપરથી જણાયછે. વળી મહાત્મા સેકંદરે પાર્સી પાદશાહતનું શેવટ આણતી વેળા મહેલમાંનું દફતરખાનું ખાળી નાખ્યું હતું, એ વાત કંઈ છુપી નથી.^૨ પણ જો એ સઘળી સાબિતીઓ ૨૬ જાય તો પર્વતો ઉપરના આજ ૨૩૦૦ વરસો ઉપરના લેખો કોઈથી ૨૬ થવાના નથી. એ લેખો દેખાડેછે, અને બળી ખાતરીપૂર્વક રીતે દેખાડેછે, કે પાર્સીઓ અને તેમના પાદશાહોમાં જો કંઈજ વીધાબ્યાસ નહી હોય તોપણ તેઓ પોતાના સહાસકર્મો વગેરે જાળવી રાખવાને બહુ ખતી હતા.

આ લેખોથી એક ભાષા બનીછે અને તે ‘ખીલારાકી’ ને નામે ઓળખાયછે.^૩ એ ભાષા પથરો ઉપર અક્ષરો કોતરવાનેજ કામની જણાયછે; તે ખીજી રીતના વહેવાર ઉપયોગને માટે મુશ્કેલ છે. અસલી ખેખીલિઅને અને એસીયનોની ભાષા પણ ખીલારાકીજ હતી. પણ તે ઉપરાંત તેમના વહેવાર ઉપયોગને માટે તો એક જુદીજ ભાષા હતી, જે સાધારણ વપરાસમાં આવતી હતી. એટલામાટે એવું ધારવામાં આવેછે કે મીડયને તેમજ હપ્પામન્યને ખીલારાકી લીખીને માત્ર કુંગરે ઉપરના પોતાના લેખો સત્તામત રાખવાની મતલબથીજ વાપરી ગયા હશે, પણ ખીજાં સાધારણ લખાણને માટે તો તેમની હપ્પામની ભાષા જુદીજ રીતે લખાતી હશે. એવી જુદી ભાષાનાં કથાં પુરતકો મળ્યાં નથી, પણ જે દફતરખાનું પર્સીપોલીસના મહેલની જોડે સેકંદરને હાથ નાશ પામ્યું તે જો હૈયાત રહ્યું હોતતો, જેમ સાસાની પાદશાહોની સાધારણ ભાષા મહેલવી માલુમ પડેછે, તેમ હપ્પામની પાદશાહોની સાધારણ ભાષા કેવી હતી તે વીથે આપણને પુરતું જાન થાત. તેઓ અમ્મપત્ર ઉપર લખતા હતા, અને તે લખાણ જે સંહલી, વહેવાર ભાષા અથવા લીપીમાં થયું હશે તેમાંજ પાદશાહોની તવારીખનાં દફતરે પણ લખાયાં હશે, એમ ધારી શકાયછે.

પર્વતો ઉપરના લેખોથી એક ભાષા બનીછે અને હપ્પામની વખતના ઇરાનીઓની સાધારણ ભાષા અથવા લીપીની ગેરહાજરીમાં આ લેખોની ભાષાએ તેમની નોક સાચવીછે. કુંગરે ઉપર ખીલાના આકારના અજ્ઞયખ જાતના અક્ષરોની મારફતે આ ભાષાનું લખાણ કરવામાં આવ્યુંછે. આવી ખીલારાકી ભાષા કંઈ હપ્પામનીઓની પોતાનીજ હોય એમ નથી. એ જાતના અક્ષરોથી લખાતી અને વંચાતી ભાષા ઘણા

૧ જુએ Esther, પ્ર૦ ૩, ૫૦ ૧૨; પ્ર૦ ૬, ૫૦ ૧; પ્ર૦ ૮, ૫૦ ૯; પ્ર૦ ૯, ૫૦ ૨.

૨ અદાવીરાશનાયુ, પ્ર૦ ૧. સાસાની લેખો અને સીક્રાઓ, સર ૧૭-૧૪, તથા નોટ.

૩ તેને આ નામ એટલા માટે મળ્યું છે કે તેના અક્ષરો સઘળા ખીલા જેવાછે. જેમકે કને માટે 𐭠, અને માટે 𐭡, અને માટે 𐭢, એવા ખીલાઓની આકૃતિઓ વપરાયછે.

પ્રકારની જાહેર થઈ છે. એવા છ પ્રકારો છે, જેમાં અક્ષરો મધ્યના તીરનાં માથાંવાળા ખીલાની શીકલના છે; તે જોકે તેમાંની ભાષા, સ્પષ્ટરચના, વગેરે જુદાં છે. જેમકે ૧—જુની સ્કીથીક-બેબીલોન્યન; ૨—સુસીયાન્યન; ૩—આર્મીન્યન; ૪—ત્રણ લીલીવાળી તખ્તીઓમાંની સ્કીથીક; ૫—એસીર્યન; અને ૬—હાપ્પામની ધરાની. આ મધ્યની ભાષાઓના અક્ષરોની ૮૫ એકસરખી છે, તે જોકે દરેક ભાષા અકેકથી જુદી છે. વળી ઉપલી છ ભાષાઓમાંની પહેલી ચારને અકેક માથે થોડો ઘણો સંબંધ છે ખરો, પણ છેલ્લી બે એ ચારથી તદ્દન જુદીજ છે એટલુંજ નહીં પણ એ બે પોતે પણ અકેકથી જુદી છે. હીરોડોટસના વખતમાં ધરાની ખીલારોડાં લખાણોની કોમને ખબર હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે દારાયસ પાદશાહે યુનાન ઉપર ચઢકાઈ લઈ જતી વેળા ખોસ્દ્રેસની આડીના કાંઠા ઉપર બે તખ્તીઓ કોરાવીને તેમાં પોતાની ફોજમાં શામેલ થયેલી જુદી જુદી પ્રજાઓનાં નામે ઉતાર્યાં હતાં તે વીથે જણાવતાં આ તવારીખનવેશ માત્ર એટલુંજ લખેછે કે પાદશાહે એક તખ્તી યુનાની ભાષામાં અને ખીજી એસીર્યન જાપાનમાં બનાવી હતી.^૧ હવે ખરું જોતાં આ છેલ્લી એસીર્યન જાપાન તે કંઈજ નહીં પણ એસીર્યન ખીલારોડાં તખ્તીમાંના અક્ષરોને મળતાજ અક્ષરોથી લખેલી હાપ્પામની જાપાન હતી, અને ખરેખર દારાયસે એજ ભાષામાં પોતાની તખ્તી કોરાવેલી હોવી જોઈએ. તેણે ખીજી તખ્તી યુનાની ભાષામાં કોરાવી તેનો સ્વયં શોધવા જવું પડે એમ નથી. ધરાની પાદશાહેના તાબા તજે જેમ આર્ય તેમજ તુરાની અને સેમીટીક પ્રજાઓ પણ હતી, અને તેથી તેવી પ્રજાઓના મુલુકોમાં તખ્તી મારવી પડતી તે ત્યાં તે પ્રજાની ભાષામાં હાપ્પામની ભાષાની તખ્તીના તરજુમે આપવાની જરૂર જણાતી હતી. મીસરની ધરાની ક્તેહ પછી ત્યાંની તખ્તીમાં હાપ્પામની તખ્તીમાંના ફરમાનનો ઇજીપ્શ્યનોની ચીત્રોની ભાષામાં તરજુમે આપવો પડ્યો હતો. એજ મુજબ ઉપલી ખોસ્દ્રેસના કાંઠા ઉપરની તખ્તીમાં જે યુનાની ભાષા વાપરી હતી તે હાપ્પામની ભાષામાં કરેલાં લખાણોના માત્ર તરજુમેજ હોવો જોઈએ.

હાપ્પામની ખીલારોડાં ભાષા એ રીતે ધરાની પાદશાહેની અને રાજ્ય કરતી કોમની ભાષા હતી. તે એક ઉત્તમ ભાષાની પુત્રી હતી અને એક ખીજી તેવીજ ભાષા જોડે માસી ભાણેજના જેવા સંબંધ ધરાવતી હતી. હાપ્પામની ભાષા પાછળી પહેલવી અને પાજંદ અને ફાર્સી ભાષાઓની માતૃશ્રી જેવી છે, પણ એ ભાષા પોતે પુરાની અવસ્તા ભાષા ઉપરથી નીકળી હતી. બર્નુક, લંસન, વેલ્ડર્ગાર્ડ, અને વળી હાઉગનો પણ એવો વીચાર છે કે ધરાની જાહેજલાલીના વખતમાં હાપ્પામની (અથવા મીડો-પર્સીક) અને અવસ્તા (અથવા સોગ્દો-બેકત્રયન) ભાષાઓ વપરાતી હશે, જેમાંની પહેલીનું ખીલારોડાં લેખો અને તખ્તીઓનાં રૂપમાં ધરાનના પશ્ચીમ ભાગમાં અને ખીજીનું અવસ્તાની ભાષા દાખ્ખ ધરાનના પૂર્વ ભાગમાં મથક હતું. પણ એ વીચાર આજે કબ્જ રાખી શકાશે નહીં. અવસ્તા અને હાપ્પામની જેમ અકેકથી જુદી નથી તેમજ

જુદી જુદી ભાષાઓ દાખલ તેઓ ધરાવતા જુદા જુદા ભાગોમાં એકજ વસ્તે વપરાતી પણ ન હતી. મંડસ મ્યુલર જેવા ભાષાશાસ્ત્રીનું કહેવું એક અભ્યાસીને તપાસ કરતાં લગભગ ખરું લાગ્યા વીના રહેશે નહીં કે અવસ્તા અને હામમની એકજ વસ્ત્રની ભાષાઓ ન હતી, પણ માત્ર એકજ ભાષાનાં બે જુદે જુદે વસ્ત્રે જાહેર થયલાં બે જુદાં જુદાં રૂપો હતાં. મુળમાં એક ભાષા પાછળથી ચોક્કસ અવધાને લીધે ખીન્ન તત્ત્વકા ઉપર આવીને જે ફેરફાર દેખાડે તેવી આ બંનેની રચીતી હતી.^૧ મુળ ભાષા અવસ્તા હતી અને તેના ઉપરથી હામમની ભાષા નીકળી હતી; અથવા તો અવસ્તા ભાષા ખીગડ્યા પછીનું જે રૂપ તે હામમની ભાષા હતી. તેમને સરખાવી જોતાં ખુલ્લું જણાયે છે કે અવસ્તા પછીની હામમની હતી—અવસ્તાનો તત્ત્વકો ઉતર્યા પછી હામમનીનો તત્ત્વકો શરૂ થયેલો હોય. તેમનું વ્યાકરણ અને તેમના શબ્દો તેમજ ખીજી રચના એ મધ્યગું દેખાડી આપે છે. ઘેરન બુન્સન મંડસ મ્યુલરની આગમજ આ બંને ભાષાઓના એક પછી એક થયેલા તત્ત્વકાઓ વીધે દર્શાવે કરી ગયો હોય.^૨ અવસ્તા અને સંસ્કૃત ભાષાઓ વચ્ચેના સંબંધ આજે ખોરશેઢની રાજ્યની પેઠે જાહેર થઈ ચુકયો છે; મોટે એ બંને જોડે હામમની પાર્સીઓની ભાષા અતલગનો સંબંધ ધરાવે છે. એવો મોટો સંબંધ ધરાવનારી એક ભાષા પોતાના ભંડાર દાખલ માત્ર પર્વતો ઉપરના લેખો અને છૂટી છવાઈ તપ્તીઓમાંજ સમાઈ રહી હોય, એમ તો કાઠથી કહેવાઈ શકાશે નહીં. તેમાં રચાયલાં મોટાં અને વળી નાનીયાં દફતરો હોવાં જોઈએ;—જેવું એક દફતર પાર્સી પાદશાહોની તવારીખનું હતું એમ ખેંચક ઉપરથી આપણા જાણવામાં આવ્યું છે: અને દીન્દર્દ તથા અદાવીરાફનાં ઉપરથી જાણાયે છે કે પાર્સી પાદશાહોનું દફતરઆનું ધાતું મોટું હતું, જેની રચેવાળી કરનારાઓ, લેખો પૂર્વકાવીકારીઓ અને ખીન્ન ઓફિસરો હશે, તેમને સેકંદરે કતલ કરીધા હતા.

પણ આ મધ્યગું આજે નાથ પામીને માત્ર પર્વતો ઉપરની થોડીએક તપ્તીઓમાંજ હામમની ભાષાનું લખાણ જાણવાઈ રહેલું મળી આવે છે. અને એ નજીવા સંગ્રહ ઉપરથીજ એક ભાષાને મજબૂત કરી તેનું વ્યાકરણ બતાવવામાં આવ્યું છે. એ વ્યાકરણ આ ભાષાની જે જાતની પાંચમી દેખાડે છે તેને અવસ્તા અને સંસ્કૃત સાથે જોડાયેલો સંબંધ છે તે બતાવવાની અમે આ ભાષાની મુખ્ય નેમ રાખી છે.

હામમનીઓની ભાષાને તેમની આગમજ અમલ ભાગવી ગયલા મીડ લોકોની ભાષા સાથે બહુ સંબંધ છે—ખરેકે તેઓ એકની એકજ છે. જેમ હામમનીઓ તેમજ મીડ લોકો પણ આર્ય હતા. ભાષાઓની સરખામણી તેમના શબ્દોનાં મુળનાં મળતા-પણાં ઉપરથી કરવાનું વધારે સહેલ થઈ પડે છે, અને એ રીતે તપાસ કરતાં હામમની અને અવસ્તા ભાષાઓ કેવી બરાબર દીકરી અને માતા સંબંધ ધરાવે છે તે સહેલાઈમાં

૧ “લડાઈનાં મથક ઉપરની ભાષાઓ” સર ૩૨.

૨ “તવારીખની શીલસુશી,” ૬૧૦ ૩, સર ૧૧૦—૧૧૫.

માલુમ પડી આવેછે. તેઓ બંનેનાં વ્યાકરણો દેખાડી આવેછે કે અવરતા ઉપરથી બીગડેલી અથવા બદલાયલી જે ભાષા તે હામની છે. એકલામો યસ્તો બન્યા પછી અવસ્તાની ભાષાએ જે રૂપ ધારણ કર્યું તે આ નવી ભાષાનું હતું. એક ઉપરથી બીજી ભાષા નીકળતી વખતે જેમ અનેછે તેમજ આ હામની ભાષાના મંબંધમાં પણ બન્યું-છે; અને એક ભાષા બીજીમાં બદલાઈ જવા છતાં પોતાની અમલીયાત જેવી કાયમ રાખી શકેછે તેવીજ અવસ્તાની ભાષાએ પણ પોતાની મા તરીકેની આસીયત તપાસી રાખેલી નજર આવેછે. આ સૂઝનું કેટલે દરજ્જે ખરું છે તે આ બંને ભાષાઓનાં વ્યાકરણોના કાયદાઓની દૃક તપાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

નામ.

વ્યાકરણના સૂઝના ભાગે હામની ભાષામાંથી મળી આવેછે. અગત્ય કરીને તેનાં નામોને વીભક્તીના જે જે પ્રત્યયો લાગેછે તે અન્યથા જેવી રીતે અવસ્તાને મળતા છે. તેમાં એવો કાયદો છે કે જે નામરકારાંત હોય, યાને જેને છેડે ‘ર’ અક્ષર હોય, તે નામને પ્રથમ વીભક્તીના પ્રત્યય લગાડતી વખતે છેડેનો ‘ર’ નીકળી જાયછે. એજ કાયદો હામની ભાષાના રકારાંત નામોને પણ લાગુ પડેછે. જેમકે અમ્મલ બોલ ‘પ્રાતર’, ‘પીતર’, વગેરેમાંથી શેવડેનો ર નીકળી જઈને પહેલી વીભક્તીનાં એકવચનમાં ‘પ્રાતા’, ‘પીતા’ થઈ જાયછે. એજ કાયદો નકારાંત નામોને પણ લાગુ પડેછે. જેમકે અમ્મલ બોલ ‘નામત્’ તેનું પહેલી એક વચનમાં ‘નામ’ થયું.

વીભક્તી—હામની ભાષામાં સૂઝની મળીને છ વીભક્તીઓ છે, જેઓ ઉપરાંત બીજી બે જોડે ખુદી રીતે વપરાયલી જણાતી નથી, તોપણ તેમનો ભાવાર્થ જુદીજ વીભક્તીઓથી સમજાયછે. ૩ જી અને ૪ થી વીભક્તીઓ એ ભાષામાં નથી, પણ આ બેમાંની ત્રીજીનું કામ કોઈવાર પાંચમી કે સાતમીથી અને કોઈવાર છઠ્ઠીથી, અને ચોથીનું કામ છઠ્ઠીથી મરતું જણાયછે. કદાચ આ બંને (૩ જી અને ૪ થી) વીભક્તીઓ ભાષામાં હોય, પણ જે લેખોનું લખાણ જળવાયલું મળ્યુંછે તેમાં તે તેઓ ખુદી જાહેર થયલી નથી. વીભક્તીઓના જે જે પ્રત્યયો જણાયછે તે ઉપરથી સીધું થાયછે કે તેઓ મુજ અવસ્તા ભાષાનાજ પ્રત્યયો છે અને માત્ર ભાષાની ઉપજનીપજના સૂરેશ્તોને અનુસરતો ફેરફાર તેઓમાં થયોછે. અમને એમ લાગેછે કે હામની ભાષાની ઉત્પત્તિમાં અવસ્તાની જોડે ખુદ ગાથાવાળી ભાષા, જે અવસ્તાની ભાષા કરતાં પણ પુરાણી છે, તેની પણ મદદ છે, કેમકે કેટલેક ડોકાણે જે પ્રત્યયો જોવામાં આવેછે તે અવસ્તાનાં પાછળાં લખાણોને બદલે આગળાં જુનાં લખાણોમાં વપરાયલા પ્રત્યયોને મળતા છે. જેમકે ગાથામાં છઠી વીભક્તીનો પ્રત્યય ‘હ’ (𐤁) અથવા ‘ખ’ (𐤂) છે; તખ્તીઓવાળી ભાષામાં એ પ્રત્યય ‘હા’ છે, પણ વંદીદાદ વગેરેમાંથી એ પ્રત્યય ‘હે’ (𐤃) મળેછે. ગાથામાં સૂઝના સ્વરે લાંબા અથવા દીર્ઘ બોલાયછે. જેમકે ‘અહુરા-મજ્દા’: પણ અવસ્તામાં તે ટુકા થઈ ગયાછે, જેમકે અહુર-મજ્દ. પણ એજ શબ્દ હામનીમાં ‘અહિર-મજ્દા’ મળેછે.

પુલ્હીંગ—જ્યારે પુલ્હીંગ નામ ઉકારાંત હોય, યાને જો તેની આખેરીએ ઉચ્ચર હોય, તો તેને પહેલી વીભક્તીના એક વચનનો પ્રત્યય શ્ અથવા સ્ લાગેછે; જેમકે કુર+શ્, દુર્પણુ+શ્. એજ કાયદો અવસ્તાનો પણ છે. તેમાં ઉકારાંત પુલ્હીંગ નામને પહેલી વીભક્તી એકવચન (૧/૧) નો પ્રત્યય સ્ (●) લાગેછે, જેમકે પસુ+સ. અવસ્તામાં પહેલી અનેકવચનનો પ્રત્યય છે, પણ હપ્પામનીમાંથી તે મળતો નથી. જો પુલ્હીંગ નામ આકારાંત હોય તો તેને છઠી એકવચનમાં પ્રત્યય હ્યા લાગેછે; જેમકે અસ્ય+હ્યા (==ઘોડાનું), મદ+હ્યા (==મીડનું). આ પ્રત્યય હ્યાનો અને તેટલામાટે ગાથાનો છે; અવસ્તામાં તેને બદલે હે વપરાયોછે, જેમકે અસ્ય+હે (==ઘોડાનું). ઉકારાંતની છઠી એકવચનમાં પ્રત્યય લાગ્યા આગમજ ‘ઉ’ ની ગુણ થઈ જાયછે; જેમકે કુર—કુરઘોશ્ (==કુરશનું). આ કાયદો અવસ્તાને મળતો છે. તેમાંની ‘પસુ’ શબ્દની છઠી એકવચન ‘પસઠશ્’ (==પશુનું) થાયછે. ઉકારાંતની પહેલી અનેક વચનનો પ્રત્યય ‘વ’ છે, જેમકે દપ્પુ+વ. અવસ્તામાં એ પ્રત્યય ‘ઓ’ (ફે) જેવો લાગે છે પણ તે ખરેખરો પ્રત્યય નથી, કેમકે શેવટનાં ઉ (ડ) ની ગુણ ‘અડ’ (ફે) થઈને તેને અનેકવચનનો પ્રત્યય ‘ઓ’ (ફે) લાગવાથી ‘અવો’ (ફે) થાયછે; જેમકે ‘પસુ’ ઉપરથી પહેલી અનેકવચન ‘પસવો’ (==પસુનું) થયું. પહેલી અનેકવચનનો પ્રત્યય આકારાંતમાં ‘આહ’ મળેછે, જેમકે ‘બગ’ (દેવતા) ઉપરથી અનેકવચન ‘બગાહ’ (દેવતાઓ). અવસ્તામાં આ પ્રત્યય ‘અહો’ (ફે) છે, જે વેદના ઍસઃ ને મળતો છે.

સ્ત્રીલીંગ—સ્ત્રીલીંગ નામો ધણું કરીને આકારાંત હોયછે, અને તેઓ કોઈજ વાર ઇકારાંત મળેછે. અવસ્તામાં પણ એમજ છે. આકારાંત સ્ત્રીલીંગ નામો પહેલી એકવચનમાં શો પ્રત્યય લેછે તે જણાયું નથી; અવસ્તામાં તેમને માટે કશો પ્રત્યય નથી. પણ ઇકારાંત સ્ત્રીલીંગ નામો પહેલી એકવચનમાં શ્ પ્રત્યય લેછે, જેમકે—શિયાતિ+શ્ (==સુખ). અવસ્તામાં એવો કાયદો છે કે જે ઇકારાંત નામો અસંજ્ઞીજ સ્ત્રીલીંગ હોય, પણ પુલ્હીંગ ઉપરથી સ્ત્રીલીંગ થયાં ન હોય, તેમને પહેલી એકવચનમાં—સ્ (●) પ્રત્યય લાગેછે; જેમકે—પદતિ+સ્ (●+પદતિ) (==પદતિ). આકારાંત સ્ત્રીલીંગ નામો છઠી એકવચનમાં પ્રત્યય ‘યા’ (●●) લેછે; જેમકે ‘તઓમા + યા’ (==કુટુંબનું). અવસ્તામાં પણ તેમજ છે, પણ તેમાં તેનો કાયદો એમ સમજાવ્યો છે કે આકારાંત સ્ત્રીલીંગ નામોને માત્ર છઠીજ નહી પણ ત્રીજીથી સાતમી સુધીની એક વચનની દરેક વીભક્તીના પ્રત્યયો લાગ્યા આગમજ નામ અને પ્રત્યયની વચમાં એક ‘ય’ (●●) દાખલ થાયછે; જેમકે ‘ગાથા’ શબ્દની છઠી એકવચન ગાથ+ય +અસ્ (●●+●●+અસ) (==ગાથયાઓ (==ગાથાનું—કવીતાનું). એ રીતે જોતાં અવસ્તામાં ‘ય’ કંઈ છઠી વીભક્તીનો કોઈ પ્રત્યય નથી પણ વચમાં દાખલ થનારો એક વીશેષ વર્ણ છે. ઇકારાંત સ્ત્રીલીંગ નામોની છઠી એકવચનમાં પણ ય ધુસેલો જણાયછે; જેમકે બ્રુમિ+ય (==જમીનનું). આ ય વીશે પણ અવસ્તાના ઉપર લખેલા કાયદા મુજબજ સમજવું. અવસ્તામાં જેમ આકારાંત નામમાં તેમજ ઇકારાંત નામ-

માંથી ત્રીજીથી સાતમી સુધીના પ્રત્યયો લાગ્યા આગમજ્ઞ નામ અને પ્રત્યયની વચ્ચેમાં એક ય દાખલ થાયછે; જેમકે ‘દએવી’ (==દેવી) શબ્દને ત્રીજીનો પ્રત્યય ‘અ’ લાગે તે આગમજ્ઞ વચ્ચેમાં ય ધ્રુસવાથી દએવી + ય + અ = ‘દએવ્યા’ (dāyē-vi-ya) થાયછે. એજ મુજબ સાતમી સુધીની પીજી વીભક્તીઓનું પણ સમજવું. છઠી અનેક વચ્ચેનો પ્રત્યય ‘નામ્’ છે; જેમકે ‘બગ’ (દેવતા) ઉપરથી ‘બગનામ્’ (==દેવતાઓનું). અવસ્તામાંથી તેમજ છે, તોપણ કોઈ વસ્ત્રે યાને વ્યંજનથી આખર થતાં નામોને ‘નામ્’ (જ્ઞા) ને બદલે ‘આમ્’ (જ્ઞ) પ્રત્યય લાગેછે; જેમકે આતર + આમ્ = આત્રામ (ātara-āma = આતશનું). પીજી વીભક્તીનો પ્રત્યય એક વચ્ચેનાં ‘મ્’ છે; જેમકે અસ્પ + મ્. અવસ્તાનો પ્રત્યય પણ એજ છે. અવસ્તામાં જો નામોનાં છેલ્લા અક્ષર વ્યંજન હોય તો તેને ‘એમ’ (જ્ઞ) અને જો સ્વર હોય તો તેને ‘મ્’ (જ્ઞ) પ્રત્યય લાગેછે; જેમકે અસ્પ + મ્ = અસ્પેમ્ (==ધોડાને); માએધ્ + એમ્ = માએધેમ્ (==માહ તાબને). પીજી અનેક વચ્ચેનો પ્રત્યય પહેલી અનેક વચ્ચેનાં મળતોજ યાને ‘આ’ છે; જેમકે ‘મર્ત્ય’ ઉપરથી મર્ત્ય + આ = મર્ત્યા (==માણસોને). અવસ્તામાં એ વીભક્તીના પ્રત્યય વીથે પહેલી અનેક વચ્ચેનાં મોટે ઉપર આપેલો ઓલાસો હાંખી લાગુ પડેછે.^૩ આઠમી વીભક્તીનો પ્રત્યય ‘અ’ છે. એવો કાયદો છે કે જે અકારાંત નામ હોય

૧ સ્વીગલ ધારેછે કે ખરો પ્રત્યય તો આમ્ (જ્ઞ) છે અને તેની આગમજ્ઞનો ન (૧) માત્ર કાનને મધુર લાગવાથી દાખલ થયેલોછે.

૨ ઇંગ્રેજી whom અને him માંનો m પ્રત્યય આને મળતોજ છે.

૩ બોપનો એવો વીચાર છે કે અસલમાં પીજી અનેક વચ્ચેનાં પ્રત્યય ન્ મળતો. આ ઉપરથી સૌંદર્ય ન કહેછે કે એ પ્રત્યય ગ્રીક ભાષામાં હજી મળેછે. તે જણાવેછે કે સંસ્કૃતમાં આ પ્રત્યયમાંનો માત્ર ન રહી ગયો અને ગ્રીક, લેટીન તથા લીથુઆનિયન ભાષાઓમાં સ્ રહી ગયો, પણ અવસ્તામાં ન અને સ્ બંને ઊડી ગયા અને તેમને બદલે આ (જ્ઞ) દાખલ થયો, અને તે ઉપરથી ખીલારોડી ભાષામાં ‘આ’ થયો. પણ અવસ્તામાંથી છેક એટલીબધી હદ સુધી ઊપલો પ્રત્યય ગેય થયો નથી. તેમાં પીજી અનેક વચ્ચેનાં પ્રત્યય આન (જ્ઞ) છે; જેમકે અસ્પ—અસ્પાન. પણ તે ઉપર કેટલીક વસ્ત્ર આ પ્રત્યયમાંનો શેવરનો ન નીકળી જઈ માત્ર આં (જ્ઞ) રહી જાયછે; જેમકે ‘અસ્પેન્ત’ (aspēnt) શબ્દની પીજી અનેક વચ્ચેનાં એક રૂપ ‘અસ્પેન્તાં’ (aspēntā) થાયછે. વળી કેટલેક કેટલાં એકલો શ્ (જ્ઞ) લાગેછે; જેમકે ‘સએવેશ્વ’ (sāvēśva) (==શાયદાઓને). આ શ પ્રત્યય ગ્રીક અને લેટીન સ્ ને મળતો છે. પણ વળી બોપ કહેછે તેવો અસલ પ્રત્યય ન્સ પણ અવસ્તામાંથી મળી આવેછે; જેમકે ‘અએસ્માંસ’ (āyēsmaṃsa) (==બાળવાનાં લાકડાંઓને). આ બાલાત્રા ઉપરથી જણાયે કે બોપના મત મુજબ ન્સ શુદ્ધ અને અસલ પ્રત્યયને પીજી કોઈ પણ પુરાની ભાષાએ જાળવી રાખ્યો નથી તે અવસ્તામાં જાળવાઈ રહ્યોછે. એરવદ એન્ડેન્. આર્યાયીનો એવો વીચાર છે કે ન્સ કંઈ ખરો પ્રત્યય નથી, કેમકે તેમાંનો સ્ તો આન (જ્ઞ) પ્રત્યય લાગ્યા પછી કાનને ખુશ લાગવા માટે વધારાનો દાખલ થયોછે. એજ મુજબ એ સ્ અક્ષર બીજા શબ્દોનાં પીજી વીભક્તીનાં અનેક વચ્ચેનાં રૂપ બનાવતી વસ્ત્રે પણ વધેછે, પણ તે વેળા તેની પાસે ચ (જ્ઞ) જાળવાયવધી અવ્યય આવેલો હોવો જોઈયે. જેમકે ગાથાઓરચ, ઊર્વરાઓરચ, ઇત્યાદી.

તેમને આઠમી એકવચનમાં આકારાંત કરવાં; જેમકે મર્થ (માણસ) ઉપરથી મર્થા (એ માણસ!). અવસ્તામાં ૮ મીને મટિ ક્ષેપ પ્રત્યય નથી. તેમાં ફેટલીક વસ્તે નામો પોતાના અસૂજ આકારમાંજ રહેછે, અને કોઈવાર પહેલી એકવચનમાં આઠમીનું રૂપ લેછે. તજ્જીનો કાયદો આ ઉકાણે ગાયાની ભાષાના કાયદાને અનુકૂળ જણાયછે. પાંચમીના પ્રત્યય પ્રથમ ‘અત્’ હતો, પણ પાછળથી શેવટનો ત્ નીકળી જવાથી માત્ર અ રહી ગયો, અને તેથી અકારાંત નામો પાંચમીમાં આકારાંત રૂપે વપરાયાં; જેમકે અસ્પ+અત્=અસ્પા (ધોડાથી). આ અત્ પ્રત્યય અવસ્તાને મળતો છે, કેમકે તેમાં પાંચમી એકવચનમાં ત્ (જ) કે અત્ (જ) પ્રત્યય લાગેછે; જેમકે અસ્પ+અત્=અસ્પાત્ (જૂઠાં=જૂ+જૂઠાં) (==ધોડાથી); પછતિ+ત્=પતોષત્ (જૂરજૂઠાં=જૂ+જૂઠાં) (==ધણીથી). પાંચમી અનેકવચનનો પ્રત્યય ‘બીર’ છે; પણ એ પ્રત્યય અવસ્તામાં ત્રીજી અનેકવચનને મટિ વપરાયછે. ત્યાં પાંચમી અનેકવચનનો પ્રત્યય તો ‘બો’ (કેમ) છે. આ ફેરફારનું કારણ એવું જણાયછે કે તજ્જીની ભાષામાં ત્રીજી અનેકવચની વીભક્તીઓનાં રૂપ મળતાં નથી, અને શરૂઆતમાં કદ્યું તેમ ત્રીજીનો અર્થ પાંચમીમાં સમાયલોછ. સાતમી વીભક્તીનો પ્રત્યય ‘ય’ છે, પણ (૧) અકારાંત પુલ્લીંગ નામો ‘હય’ પ્રત્યય લેછે અને (૨) આકારાંત સ્ત્રીલીંગ નામો ‘યા’ લેછે; જેમકે (૧) અર્મિન+હય=અર્મિનૈય; (૨) અયુરા+યા=અયુરાયા. ઇકારાંત સ્ત્રીલીંગ નામો ૭ મી વીભક્તીમાં કોઈવાર અમરથો ‘યા’ પ્રત્યય લેછે, જેમકે અપિ+યા. વળી કોઈવાર તેઓ શેવટની ‘હ’ ની ગુણ કર્ત્તે આ પ્રત્યય લેછે; જેમકે બપ્પાનું બપ્પયો. ૭ મી એકવચનનો પ્રત્યય અવસ્તામાં ઇ (ગ) છે, પણ અકારાંત પુલ્લીંગ નામોમાં આ પ્રત્યય દાખલ થયા પછી શેવટનો અ (જ) નીકળી જઈને ‘હ’ નો ‘એ’ (ખ) થઈ રહેછે; જેમકે અસ્પ+હ=અસ્પે. તજ્જીની ભાષામાં અકારાંત નામો ૭ મી એકવચનમાં ‘હય’ પ્રત્યય લેછે. અવસ્તામાં પણ ફેટલીક વસ્તે આ પ્રત્યય જોવામાં આવેછે. તેમાં ૭ મી એકવચનનો ઇ પ્રત્યય પછી એક અ (જ) આવેને આઓ ‘ય’ (ગ) બનેછે; જેમકે—ગ્રિવ+હ+અ (જ+ગ+જૂઠાં) =ગ્રિવય. ૭ મી અનેકવચનનો પ્રત્યયો જેમ અવસ્તામાં તેમજ હપ્પામળી ભાષામાં એકસરખાજ છે. અવસ્તામાં એ પ્રત્યયો ફૂં, હૂં, પૂં, રૂં અને ભૂં (જૂઠાં, જૂ, જૂઠાં, જૂઠાં) છે; ખીલાંરોકમાં એમને મળતો ‘ધુવ’ પ્રત્યય છે, જે અક્ષયત ‘વ’ ઉપરથી ફેરવાયલોછ; જેમકે—‘મદ’ ની ૭ મી અનેકવચન ‘મદેધુવ.’ આ દાખલામાંનાં અકારાંત નામ—મદ—અને પ્રત્યય—ધુવ—ની વચમાં એક ઇ દાખલ થઈછે, જેમ થવું અવસ્તાને અનુસરતું છે. તેમાંની અકારાંત નામ અને ૭ મી અનેકવચનનો પ્રત્યય વચે એક ‘હ’ (ગ) દાખલ થાયછે; જેમકે અસ્પ+હ+ધુ=અસ્પેધુ (==ધોડાઓમાં).

૧ અવસ્તામાં પૂ અને ભૂ કંઈ ખરેખરા પ્રત્યયો નથી, પણ સ્વરોના એક એક કાયદાને લીધે હું અને ફૂં બદલાઈને આ રૂપ થયાંછે. તે કાયદો એવો છે કે અ અને આ સીવાય જો કોઈની વચ ૩ (જ) ની આગળ આવે તો ૩ બદલાઈ જઈને ૫ (જૂ) થઈ જાયછે.

અવસ્તા અને હામના ભાષાઓ, અવસ્તા અને સંસ્કૃત જોવી યા ગ્રંથ અને લેટીન જોવી, અકેકથી જુદી નહીં પણ અકેકને લગભગ સઘળી રીતે ચોક્કસ ફેરફાર છતાં મળતી આવતી છે, અને એક પછી બીજી અથવા એક ઉપરથી બીજી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ છે તે દેખાડવા માટેની અમારી ઉપલી તજવીજમાં બીજી ઘણી શાહદતો હજી ટાંકવાની બાકી રહેલી છે. અવસ્તામાં એક એવા કાયદો છે કે ૨ (૧) અને ન (૧) એ બે વ્યંજનોથી આખર થતાં નામોને ૧ લી વીભક્તીનો પ્રત્યય મુદ્દલ લાગતો નથી, એટલુંજ નહીં પણ નામની આખરનો આ વ્યંજન પોતે પણ ઉડી જાય છે; જેમકે ‘નામન’ શબ્દની ૧ લી એકવચન ‘નામ’ (nam—nam); ‘દાતર’ શબ્દની ૧ લી એકવચન ‘દાત’ (dat—dat). આ બંને શબ્દોમાંના શેવટના વ્યંજનો ન અને ૨ નીકળી ગયા છે. હવે એજ કાયદો હામના ભાષામાં પણ જળવાઈ રહેલો જણાય છે; તફાવત એટલોજ છે કે વ્યંજનતા ઉડી જવા પછી શબ્દોમાંના અકારાંત સ્વર આકારાંત યાને લાંબા થાય છે, અને તે ગાથા પ્રમાણે છે; જેમકે ‘પ્રાતર’ અને ‘પિતર’ એ શબ્દો પહેલી એકવચનમાં શેવટનો ૨ નીકળી જવા પછી ‘પ્રાત’ અને ‘પિત’ નહીં થતાં ‘પ્રાતા’ અને ‘પિતા’ થયા છે. આ ભાષામાં તકારાંત નામોના છેલ્લા અક્ષર પણ એજ રીતે ઉડી જતો જણાય છે; જેમકે—‘નપતર’ નું ‘નપત’ (=પૌત્ર) નહીં થતાં પહેલી એકવચનમાં ‘નપા’ થયું છે.

નપુસક નામો—વળી એક બીજો કાયદો નપુસક નામો સંબંધી છે અને તે આપણું વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. અવસ્તામાં કાયદો છે કે અકારાંત નપુસક નામોની ૧ લી તથા ૨ જી વીભક્તીઓ એકવચન તથા અનેકવચનમાં એક સરખીજ છે; જેમકે જનન (janam) (=માન) શબ્દની એકવચનની ૧ લી તેમજ ૨ જી વીભક્તી એકસરખી યાને ‘જનનમ્’ (janam) છે. એજ કાયદો હામના ભાષામાં પણ છે; જેમકે—‘હમરન’ (=લડાઈ) શબ્દની એકવચન તથા અનેકવચનમાં ૧ લી તથા ૨ જી વીભક્તી એકસરખી યાને ‘હમરનમ્’ છે.

સર્વ નામ.

અવસ્તામાં સર્વનામોને સઘળી વીભક્તીઓ જેમ લાગે છે તેમ જોતાં બીજારીકા તખ્તોમાંથી મળતાં સર્વનામોની કંઈ ઘણાં જુદાં પડતાં જણાતાં નથી. મળતાં આવતાં સર્વનામોના એક આખો કોડોજ અમે નીચે આપીયે છીયે જે ઉપરથી વધારે ખાતરી થશે :—

પહેલો પુરૂષ એકવચન.		પહેલો પુરૂષ અનેકવચન.	
અવસ્તા :	હામની :	અવસ્તા :	હામની :
૧ લી અજમ્	અદમ્	૧ લી વએમ્	.. ..
૨ જી માં, મામ્, આમામ્	મામ્, —મૈય	૨ જી અહા, નો, ને	.. ..
૩ જી [મા]	.. ..	૩ જી અહાકાઈશ	.. ..
૪ થી મે, મોઈ	.. ..	૪ થી અહાઈપ્યાય, ને, નો	.. ..
૫ થી ચત્	ચ	૫ થી	.. ..
૬ થી મન, ચવ, મે, મોઈ	મના	૬ થી અહાઈમ, ને, નો	અચાઈમ્
૭ થી મે,	.. ..	૭ થી	.. ..

બીજો પુરૂષ એકવચન.		બીજો પુરૂષ અનેકવચન.	
અવસ્તા :	હપ્પામની :		
૧ લી ગુચ, તૂચ, લેચ	ગુવચ		
૨ છ ઇવા, ઇવાચ	થુવાચ		
૩ છ ઇવા	.. ..	બીજો પુરૂષ અનેકવચનના સઘળા પ્રત્ય- યો અવસ્તામાં છે, પણ તત્ત્વીની ભાષામાંથી તે સળ્યા નથી.	
૪ થી તે, તોઇ, ઇવોઇ	.. ..		
૫ મી ઇવત્	.. ..		
૬ ઠી તે, તોઇ, ઇવઠા, તવ	તય,—તૈય		
૭ ચી ઇવે, ઇવોઇ, ઇવઠિ	.. ..		
૮ મી તૂચ	ગુવચ		

ત્રીજો પુરૂષ એકવચનની સઘળી વીભક્તીઓના પ્રત્યયો અવસ્તામાં જોવા મળે છે તેવા એકમજતા હપ્પામની ભાષામાંથી મળતા નથી. ૧; પણ તેને બદલે દર્શક સર્વનામના પ્રત્યયો નીચે મુજબના એકસરખા મળે છે:—

૫ હેલી વીભક્તી :

પુલ્લીંગ :		સ્ત્રીલીંગ :		નપુસક લીંગ :	
એકવચન.	અનેકવચન.	એકવચન.	અનેકવચન.	એકવચન.	અનેકવચન.
અવતઃ અએમ્. ઇમે.		ઇમ્.	ઇમાઓ.	ઇમત્.	ઇમા.
હપ્પાઃ ઇમ્. ઇમૈય.		ઇમામ્.	ઇમાં.	ઇમ.	.....

બીજી વીભક્તી :

પુલ્લીંગ :		સ્ત્રીલીંગ :		નપુસક લીંગ :	
એકવચન.	અનેકવચન.	એકવચન.	અનેકવચન.	એકવચન.	અનેકવચન.
અવતઃ ઇમિમ્. ઇમાં.		ઇમાંમ્.	ઇમાઓ.	ઇમત્.	ઇમા.
હપ્પાઃ ઇમ્. ઇમૈય.		ઇમામ્.	ઇમા.	ઇમ્.	ઇમા.

પુલ્લીંગ : ૩ છ વીભક્તી :

એકવચન.	અનેકવચન.
અવસ્તા : આંન અન.	.....
હપ્પામની : અના.	.....

૧ તત્ત્વીનાં લખાણોમાંથી ત્રીજો પુરૂષ, પુલ્લીંગ, ૧ લી એકવચન 'હૌવ', અનેક વચન 'અવૈય'; તથા સ્ત્રીલીંગ ૧ લી એકવચન 'હૌવ', અનેકવચન 'અવા'; તથા નપુસકલીંગ એકવચન 'અવ', એવાં રૂપો મળે છે. પણ એને મળતાં અવસ્તામાં દર્શક સર્વનામ 'અવત' (अवत) નાં રૂપો આ મુજબનાં મળે છે:—પુલ્લીંગ, ૧ લી અને ૨ છ એકવચન 'અએમ', અનેકવચન 'અવે, અવ'; સ્ત્રીલીંગ ૧ લી એકવચન 'અવ', અનેકવચન 'અવાડ'; બીજી એકવચન 'અવાંમ', અનેકવચન 'અવાડ'; નપુસકલીંગ, ૧ લી એકવચન 'અવત'. રોલી-સન ધારે છે કે તત્ત્વીમાંનો ૩ છ પુરૂષ એકવચન 'હૌવ' તે અવસ્તાના 'હે' (हे) બાદથી નીકળ્યો છે.

મંબંધી સર્વનામો પણ બંને ભાષાઓમાં મળતાંજ છે. જેમકે :—

અવસ્તા :	હાપ્પામની :
પુલ્લીંગ—યો.	હ્ય.
સ્ત્રીલીંગ—યા.	હ્યા.
નપુમ્સકલીંગ—યત્.	ત્ય૨.

બીજાં સર્વનામો :—

અવસ્તા :	હાપ્પામની :
ક્રો.	ક્ર (==ક્રોણ).
ક્રો.	ક્રવ. (==પોતે).
હોર્વ.	હરવ. (==સધણું, મર્ચ).

વી શે પ લુ .

વીશિષણુના મંબંધમાં પણ અવસ્તા અને હાપ્પામની ભાષાઓ એકસરખી દેખાય છે. તેઓ બંનેમાં તેના ત્રણ અર્થ જણાય છે. અમુક અને શુદ્ધ વીશિષણુને અવસ્તામાં અધીકાર્યકની નીશાની 'તર' (tar) અને 'યહ્' (yah) લાગે છે. હાપ્પામનીમાં પણ તેમજ છે; જેમકે—અપ+તર (==વધારે દુર). અવસ્તાના 'યહ્' ને મળતી હાપ્પામનીની બીજી નીશાની અથવા પ્રત્યય 'યાસ્' છે. અવસ્તામાં અતીપયાર્યકના પ્રત્યયો એ છે :—'તેમ' (tam) અને 'ધક્તિ' (dhakti). હાપ્પામનીમાં પણ તેમજ છે; જેમકે—ક્ર+તમ (==પહેલું); મય્+ધક્તિ (==મર્ચથી મોટું).

જેમ ગુણવાચક વીશિષણો તેમજ સંખ્યાવાચક વીશિષણો પણ બંને ભાષાઓમાં એકસરખાંજ છે; જેમકે—

અવસ્તા :	હાપ્પામની :	અર્થ :
ક્રતમ (kratam)	ક્ર.તમ.	પહેલું.
બિત્ય૨ (bitya)	દ્વિવિતિય.	બીજું.
ત્રિત્ય (tritya)	ત્રિવિતિય.	ત્રીજું.
નાઉમ (naum)	નવમ.	નવમું.

ક્રી યા પ દ .

અવસ્તાની પૈકે તન્ત્રીઓનાં લખાણોમાં ક્રીયાપદના વીભાગોની બહોળી ગોઠવણ જણાતી નથી. તેમાં ભવીષ્યકાળનું ૩૫ તો છેજ નહી. એ કાળની મતલબ મંશ્યાર્થ-વર્તમાનકાળથી સરતી જણાય છે. અવસ્તામાંની આમાર્થ, મંશ્યાર્થ અને શક્યાર્થના અર્થ ભવીષ્યમાં થાય છે. પણ જાણવાજોગ એ છે કે બંને ભાષાઓમાં કાળોના પ્રત્યયોના મુકાબલો ઘણી અઢી રીતે થઈ શકે છે. અહ્(મ૦ અસ) = હોવું, થવું : એ ધાતુ ઉપરથી બંને ભાષાઓમાં ત્રણડે પુરવોના વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો નીચે મુજબ લગાડી શકાય છે :—

૧ અવસ્તામાં અસલ શબ્દ ત્યિતિય હોવો જોઈએ જેમાંથી ત્ નીકળી ગયો છે.

૨ અસલ અવસ્તા હ્યમ્ (યત્) શબ્દના અક્ષરોનો ક્રમ ફરવાયાથી 'ત્ય' બન્યું છે.

એ ક વ ચ ન :

અવસ્તા :	હપ્પામળી :	અર્થ :
૧ લો પુઠ અહ + મિ = અહિ.	અમિય.	હું છું.
૨ જો પુઠ અહ + હિ = અહિ.	અહ.	તું છે.
૩ જો પુઠ અહ + તિ = અહિ.	અસ્તિય.	તે છે.

અ ને ક વ ચ ન :

અવસ્તા :	હપ્પામળી :	અર્થ :
૧ લો પુરૂપ : અહ + મહિ = મહિ ^૧	અમહ	અમે છીયે
૨ જો „ : અહ + થ = રા ^૨	[જણાયો નથી]	તમે છો
૩ જો „ : અહ + અંતિ = હિન્તિ ^૩	હતિય	તેઓ છે

બુતકાળમાં પહેલો પુરૂપ એકવચનનાં ૩૫ દાખલ તખ્તોમાં ‘હું’ હોતો ‘એ’ વાક્યને માટે ‘અહમ્’ શબ્દ માળ્યોછે, જેને મળતું અવસ્તાનું કોઈ ૩૫ નથી. બુતકાળને માટે જેમ અવસ્તામાં તેમજ હપ્પામળીમાં ક્રીયાપદને માથે એક ‘આ’ ઉમેરવામાં આવેછે; જેમકે જન્ = મારવું, તે ઉપરથી આજન્મ = મેં માર્યો. એને મળતું અવસ્તાનું ૩૫ અજન્મ (જાન્મ) છે. વળી ખીજા અથવા પુણું બુતકાળને માટેનો અવસ્તાનો કાયદો હાં પણ જળવાયેલો રહ્યોછે; તે એકે એ કાળમાં ક્રીયાપદને આણતી વખતે ધાતુને બિંદો કરવો અને પછી વચન પ્રમાણેનાં ત્રણ પ્રત્યયો લગાડવાં. જેમકે કર = કરવું, તે ઉપરથી ‘અપ્રિયા.’ અવસ્તામાં કેરે (ઈઈ) = કરવું, તે ઉપરથી આપ્રા (અઈપ્રા).

હપ્પામળીમાં બુત કૃદંત ધાતુને ત્રણ પ્રત્યય લગાડવાથી બનેછે; જેમકે કર (= કરવું) + ત = કર્ત (=કાયેલું). આમ થવાનો અવસ્તામાં એવો કાયદો છે કે કોઈપણ ધાતુને ‘ત’ (અ) પ્રત્યય લાગ્યાથી કર્મણી ક્રીયાપદનાં બુત કૃદંત બનેછે; જેમકે ઉપલા હપ્પામળી દાખલાને મળતું જ કેરે (ઈઈ) = કરવું, તે ઉપરથી કેરેત (અઈઈ) = કાયેલું.

અ વ્ય ય.

અળ અને કાળવાચક અવ્યયો તખ્તોઓમાંથી પુરતાં મળેછે; તેમનો તેમજ ખીજાં અવ્યયોનાં અવસ્તા માર્થનો મુકાબલો નીચે આપ્યોછે:—

અવસ્તા :	હપ્પામળી :	અર્થ :
ચત્	યથા	જ્યાં
પરચ	પર્યાવ	પછી
પર, પૌર્વ	પરિવમ	આગળ
આઅત	થકતા	ત્યારે
અવધ		
હંધ	દદિ	હાં
અધ		
તધ	અવદા	ત્યાં
નોધત્	નિય	નાહી
મા	મા	નાહી.

૧ જોઈયે ‘અસ્મહિ’, પણ ધાતુ નીકળી જઈ માત્ર પ્રત્યયજ રહી ગયો.

૨ ‘અસ્થ’ જોઈયે, પણ ધાતુની શરૂઆતનો અ નીકળી ગયો.

૩ ‘અહિન્તિ’ જોઈયે, પણ ધાતુમાંનો પ્રથમનો અ નીકળી જવાથી આ ૩૫ રહ્યું.

ઉભયાન્વયી—આ જાતના જે બે અવ્યયો અવસ્તામાંથી મળેછે તેજ તન્મીઓ-
માંથી પણ આપાદ મળેછે. જેમકે (૧) અવ૦ ઉત (અવ૦): હપ્મા૦ ઉત = બી, પણ;
(૨) અવ૦ ચ (અવ૦): હપ્મા૦ ચ = અને.

શબ્દયોગી—આ અવ્યયોમાં નીચલા અકેકને મળતા છે :—

હપ્મામળી :	અવસ્તા :	અર્થ :
હચા	હચ (અવ૦ચ)	થી
નિ	નિ (નિ)	માં, નીચ
હદા	હધ (અવ૦ધ)	માથે
ઉપ	ઉપ (અવ૦પ)	નજદીક
અંતર	અંતર (અવ૦અંતર)	માંહિ
પતિય	પદિતિ (અવ૦પતિ)	તરફ, સામે
અનુપ	અનુ (અવ૦અનુ)	જેવું, પ્રમાણે
અમિશ	{ અમિ (અવ૦અમિ) અમિ (અવ૦અમિ) }	ઉપર, તરફ
ઉપરિય	ઉપદરિ (અવ૦ઉપરિ)	ઉપર
પરિય	પદરિય (અવ૦પરિય)	આસપાસ
હમ	હમ (અવ૦હમ)	માથે, માંહિમાંહિ
તર	તરે (અવ૦તર)	પેલેપાર, આગળ
પરા	કા, કે (અવ૦કા, અવ૦કે)	આગળ, આગાઉ.

છુટા પાડનારા અવ્યયોમાં નીચલા મળતા આવેછે :—

હપ્મામળી :	અવસ્તા :	અર્થ :
વા	(અવ૦વા)	અથવા
અવથા	(અવ૦અવથા)	એ પ્રમાણે
યથા	(અવ૦યથા)	જેમ
યદિય	{ (અવ૦યદિય) યેજિ (અવ૦યદિય) યેદિય }	અગરજો

હપ્મામળી ભાષાનાં લખાણુની રીતી પણ અવસ્તાને મળતીજ જણાઈછે, અને તે બીજી આર્ય ભાષાઓથી ઉદ્ભવી નથી. વીશેષણોનાં જાતી, વચન અને વીભક્તી, જે નામનો તેઓ યુગ્મ બતાવતાં હોય તેમનાં જાતી, વચન અને વીભક્તીને મળતાંજ હોયછે. સંબંધી સર્વનામો જે નામને માટે મેળાયાં હોય તેનીજ જાતી, વચન વગેરે લે છે. ક્રીયાપદના બે કર્મ હોય તો જેના ઉપર વીશેષ ભાર હોય તે છઠ્ઠી વીભક્તીમાં મેળાયછે, ઇત્યાદી. એક બાબતમાં હપ્મામળી અને અવસ્તા ભાષાઓ અભ્યયમ જેવું મળતાપણું દેખાડેછે, જેવું બીજી આર્ય ભાષાઓમાં જવળેજ હશે. તે એકે ધણીવાર સર્વનામ ક્રીયાપદ વીના એકજુલ વપરાયછે; જેમકે કુદ્દશની તન્મીમાં તે જણાવે છે કે “અદમ્ કુદ્દશ” યાને “હ કુદ્દશ (હુ).” જેમ જ્યાં ક્રીયાપદ યુગ્મગો નથી તેમજ અવસ્તામાં

પણ તે એવાજ દાખલામાં નજર આવતો નથી; જેમકે *સુર્યોદય કીર્તન* ૬૫ (અને મુ. યો અહુરે મજદાઓ) યાને “હું કેને અહુરમજદ (છું)”.

અવસ્તા સાથના હપ્પામની ભાષાના મુકાબલાની મજકુર ટુક તપાસ પુરી કર્યા આગમજ તેમની લખવાની રીતોનો એક ફક્ત જણાવવો જોઈયે. આ વાત ઘણી અચરતી ભરેલી છે કે સર્વ આર્ય ભાષાઓ જ્યારે ડાવાથી જમણા હાથ તરફ લખાયછે, ત્યારે અવસ્તા ભાષા જમણા હાથ તરફથી લખાયછે. પણ અવસ્તા ઉપરથી નીકળેલી હોવા છતાં હપ્પામની એજ રીતે લખાતી નથી; તોપણ ખુદ તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલી પેલ્લવી અને પાર્સી તથા કુર્મી ભાષાઓ અવસ્તાની માફકજ જમણા હાથ તરફથી લખાયછે. હવે પેલ્લવી અને અવસ્તાના અક્ષરોની ૯૫ આર્ય નહી પણ સેમીટીક છે, અને તેટલામટિજ તેઓ હીબ્રુ ભાષાની પેઠે જમણા હાથ ઉપરથી લખાયછે. એ ભાષાઓની લીપીનો મુજ પાંચે શીનીશ્યન અક્ષરો ઉપરથી લીધેલોછે, જે પ્રજા ભાષા લખવા માટેના અક્ષરોની પહેલી શ્રેણી કરનાર કહેવાયછે.

ખીલાશિકી જ્યાનનાં લખાણો અત્યારસુધી જેટલાંની મળી આપ્યાં તે સઘળાં માત્ર ખડકો ઉપર કોરેલા લેખોમાં, ધમારતો ઉપરની તખ્તીઓમાં, તથા હુનરકામના સુંદર નમુનાઓ ઉપરના ટુકા લેખોમાંજ મળી આપ્યાંછે. ખડકો ઉપરનું સર્વથી લાંબું લખાણ ખીહીસ્તુન ખાતેથી મળ્યુંછે. આ ખડક ઉપરના લેખોમાં સઘળી મળીને પાંચ હાર ખનાવેલીછે અને તે દરેકમાં ૪૦૨ લીટીઓ છે. ખીહીસ્તુન ખાતે ખીજી છુટી છવાઈ નાગો નાની દશ તખ્તીઓ છે, જેમાં સઘળી મળીને ૧૦૯ લીટીઓ છે. આ સઘળી તખ્તીઓ પાદશાહ દારાયસ હીસ્તાસ્પીસની કોરાવેલીછે અને તેમાં તેણે પોતાનાં રાજ્યની શરૂઆતમાં ખલવો કરનારાઓ ઉપર મેળવેલી કૃતેહોનો હેવાલ લખેલોછે. ખીહીસ્તુનથી ઉતરતો દરજ્જો નક્ષે રસ્તમના ખડક ઉપર ખાવેલાં દારાયસનાં અસ્તોદાન ઉપરના લેખોનો છે. અહ્યંદ પર્વતની તળેટીમાં અને હમદાન શહેરની પડોશમાં દારાયસ તથા તેના બેટા જર્ફસીસના કોરાવેલા બે લેખો મળી આવ્યાછે. એજ સુજ્ય વૈન શહેર ખાતે એક ખડક ઉપરથી પાદશાહ જર્ફસીસનો એક ટુકો લેખ મળ્યોછે. મહેલો ઉપરના લેખોમાં પાર્સીગર્દ ખાતેના મહેલ ઉપર કાઈરસ પાદશાહનાં નામની એક લીટી કોરેલીછે. વળી પર્સીપોલીસના મહેલો ઉપરથી દારાયસ, જર્ફસીસ અને આર્તાજર્ફસીસ એકસનાં નામે સાથની ટુકી તખ્તીઓ અથવા નાના લેખો મળી આવ્યાછે. સુસા ખાતેના મહેલના ખંડીયેરમાંથી આર્તાજર્ફસીસ નીમનનાં નામનો એક ટુક લેખ મળી આવ્યોછે. વળી સુએજની પડોશમાંથી એક પથર મળ્યોછે, જે ઉપરના લેખમાંથી દારાયસ હીસ્તાસ્પીસનું નામ મળેછે. જર્ફસીસનાં નામ સાથના કેટલાક નક્ષીદાર વામણો મળી આવ્યાંછે, તેમજ બેખીલન વગેરે ડોકાણેથી દારાયસ અને ખીજા પાદશાહોનાં નામે કોરેલા નજાકાર પથરો મળ્યાછે.

આ સઘળા લેખો ઉપરથીજ એક ભાષા ઉભી કરવામાં આવીછે, જેનાં વ્યાકરણનો અવસ્તાનાં વ્યાકરણને કાયદે એક ટુક મુકાબલો અમે ઉપર આપ્યોછે. આ સઘળા લેખો અને તખ્તીઓ ઉપરના અક્ષરો એકસરખા જણાતા નથી. પર્વતો ઉપરના લેખોનો

અકેકો અક્ષર અમે ઈંચ જેવડો મોટો છે, પણ ‘વાસ’ ઉપરનો અક્ષર એક ઈંચના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો છે. આ સઘળા લેખો કંઈ એકજ વસ્તુમાં વા એકજ જમાનામાં કોરેલા જણાતા નથી. **સૈલીન્સન** કહેછે કે આઠમાં આંધ્ર ૧૮૦ વરસોની મુદત સુધી આ લેખોનું કામ ચાલેલું જણાયછે, કેમકે જ્યારે સર્વથી પુરાના લેખમાં આપણુ **કુશીનું** નામ જોઈયે છીયે, ત્યારે સર્વથી પાછળો **આર્તીબ્કસીસ ઓક્સ** પાદશાહનાં નામનો જણાયછે, અને એ રીતે જોતાં આ બંને પાદશાહો વચ્ચે પોણીબસાથી વધારે વરસો વીતી ગયલાં હોવાથી એટલીમંત્રી મુદત સુધી લેખોનું કોતરકામ ચાલેલું જાહેર થાયછે. પણ આ લાંબી મુદત છતાં આ સઘળા લેખોનાં લખાણની ઢપ એક-સરખીજ જણાયછે. પાછળા લેખોમાં માત્ર બેજ નવા અક્ષરો દાખલ થયા હતા. એક ખીના જણવાજોગ છે કે આ લેખો પાછળા પાદશાહોના વખતમાં પુરતી સંભાળથી લખાયલા જણાતા નથી, કેમકે તેઓમાં જોડણી અને વ્યાકરણની કેટલીક ખામીઓ જાહેર થઈછે.^૧

લેખોની ભાષા હુઆમનીઓએ મીડયન પ્રજા કનેથી લીધેલી કહેવાયછે, તે જોકે તેમ ગણવાને કશી શાહદતો મળી નથી.^૨ જ્યારે મીડ લોકો પ્રથમ બહામના મુલક તરફથી છુટા પડીને જાંઝોસના પર્વતો તરફ આવી વસ્યા ત્યારે ત્યાં બે જાતની ભાષા વપરાતી હતી : એક અસલી આર્મીન્યનોની તુરાની ભાષા, અને ખીજી એસીર્યનોની સેમીટીક ભાષા. આ બંને પ્રજાઓ તથા તેમની ભાષાઓ અકેકથી જુદી હતી તે છતાં તેઓ પોતપોતાની ભાષા લખવા માટે એકજ જાતના અક્ષરો વાપરતી હતી. હવે તેઓ વચ્ચે જ્યારે મીડ લોકો આવ્યા ત્યારે આ ત્રણુડે જુદી જુદી પ્રજાઓ એકજ મુલકમાં ભેગી થઈ : આર્ય, સેમીટીક અને તુરાની. આ ત્રણુડે પ્રજાઓ—મીડ, એસીર્યન અને આર્મીન્યન—જેમ અકેકથી જુદી તેમ તેમની ભાષાઓ પણ અકેકથી જુદી હતી. પણ તેમ છતાં છેલ્લી બંને પ્રજાઓ પોતપોતાની ભાષા લખવા માટે ઉપર કહ્યું તેમ એક-સરખા અક્ષરો વાપરતી હતી, તેમ મીડ લોકોએ પણ પોતાની ભાષા લખવા માટે તેજ જાતના અક્ષરો વાપરવા માંડ્યા, અને તે અક્ષરો ખીલારોડા હતા. હવે સેમીટીક અને તુરાની લોકોનાં આ ખીલારોડાં લખાણોની ઢપ બહુજ કઢંગી હતી. તેમના અક્ષરોની સંખ્યા, તેમના ઉચારોની મુશ્કેલી, અને તેમજ અકેક અક્ષર માટે દશથી પંદર નીશાનીઓને ભેગી ગોઠવવાનો યુગ્મવાડો મીડ લોકોને પસંદ આવ્યો નહી. એટલામાટે તેઓએ પોતાની સાદી ભાષા માટે સાદી નીશાનીઓ પસંદ કાઢી, અને અક્ષરો માટે ખીલાઓની આકૃતિ લઈને દરેક અક્ષરની રચના અથવા ખનાવટમાં ફેરફાર કરી નાંખ્યો. દાખલા તરીકે સેમીટીક અને તુરાનીમાં દરેક ઉચારને માટે ૩૦૦ થી ૪૦૦ જુદી જુદી નીશાનીઓ હતી, તથા દરેક અક્ષર લખવા માટે ૧૪ થી ૧૫ ખીલાઓને ભેગા કરવા પડતા હતા. પણ મીડયનોએ એ સઘળી કડાકુટ નહી કરતાં પોતાના અક્ષરોની સંખ્યા ઘટાડી નાંખીને માત્ર ૨૪ ની રાખી, જેને

૧ પુરા. ૫૬૦, ૬૪૦ ૪, સર્ ૨૭૦.

૨ તેજ, ૬૪૦ ૩, સર્ ૧૫૩, નોટ ૧૨.

પાછળથી ૩૭ સુધી વધારવામાં આવી હતી, અને દરેક અક્ષરને માટે પાંચથી વધારે નીશાનીઓ રાખી નહી.

હપ્પામનીઓના વક્તમાં આ અક્ષરોની સંખ્યામાં ખીજ બેનો વધારો થયો હતો. આપણે ઉપર જોયું છે કે મીડયન ખીલારોની જગ્યાએ ઉપરથી હપ્પામની જગ્યાએ નીકળેલી ફેટલાકો ધારે છે, જેનો તેઓ કને કશો પુરાવો નથી. હવે આ તર્ક આ બંને ભાષાઓ અંકેક સાથ મળતી આવવા ઉપરથી પાંધાયલો છે. પણ તેની જોડે વળી ફેટલાક યુરોપીયન લખનારાઓએ એક એવો ખી તર્ક ચલાવ્યો હતો કે અવસ્તાની ભાષામાં મીડયાના અસલ લોકોની ભાષા મળી આવી છે. આ તર્ક ઉઠા કરનાર મા. એ. ફુલે ડુ પેરેં હતો, જેને પગલે રસ્ટક, હીરીન અને ખીજ ફેટલાક વીદ્વાનો ચાલ્યા હતા. તે મનું કેહેવું એમ હતું કે જરતોસ્ત્ર પેગામ્બર ૨એ શેહરમાં જન્મ્યો હતો, જે શેહર આજર-બાઇજનના પ્રાંતમાં હતું, અને એજ પ્રાંતમાં આતશની આરાધનાએ પ્રથમ જન્મ લીધો હતો. વળી તેઓ આગળ વર્ધાને એમ જણાવી ગયા છે કે મીડયાના મોટા રાજા કસરીસના વક્તમાં અવસ્તાનું ભણતર મીડયા દેશ ખાતે બન્યું હતું. આ સંધ્યું જાહેર કરનારાઓને તેમ કરવાનો મુખ્ય સખ્ય એ મળ્યો હતો કે જેમ જરતોસ્ત્રી ધર્મમાં તેમજ મીડયન લોકોના ધર્મમાં આતશની આરાધનાને મુખ્ય મર્મમાં આપેલો તેમને જણાયો હતો. આગળ ચાલતાં એક પ્રકરણમાં સીદ કરવાની આપણ તજવીજ કરીશું કે મીડયન લોકો અસલ જરતોસ્ત્રી હતા અને પાછળથી મીડયા ખાતે જઈ વસ્યા હતા, તેથી તેમનો ધર્મ અસલ જરતોસ્ત્રી નહી રહેતો ખીગડી જાહેર લગભગ માજી ધર્મ જેવો થઈ ગયો હતો, અને આ બંને ધર્મોને પ્રથમ એકખીજ સાથ કશો સંબંધ ન હતો. એ ઉપરથી મજકુર તર્ક કેવળ ખોટો માલુમ પડશે; પણ વળી આજ સુધીમાં આ ખીના તો ખુલ્લી સાબિત થઈ ચુકેલી છે કે અવસ્તાનાં ભણતરે પાછળથી મીડયા ખાતે જઈ વસેલા જરતોસ્ત્રી આર્યો તે વક્તની મહાદે રાખવાની રીત મુજબ પોતાની જોડે યાદદાસ્તમાંજ લઈ ગયા હતા. એ રીતે જોતાં જેઓ મીડયા ખાતે જઈ વસ્યા તેઓ પ્રથમ જરતોસ્ત્રી હતા, અને પાછળથી તેઓ ઉપર ત્યાં ચાલતા માજી ધર્મનો વગ અને દબાણ ચાલ્યાથી તેનાં પરીણામ દાખલ એ બંને ધર્મોનો મીઝ થયો. ૨

એ રીતે ત્યારે અવસ્તા ભાષા મીડયાની નથી, પણ મીડયા ખાતે જઈ વસેલા જરતોસ્ત્રી આર્યોનો એક ટોળો પોતે પ્રથમ અવસ્તાની ભાષા વાપરતો હતો, જેથી પાછળથી એ ટોળાની નવી યાને મીઝ ભાષામાં અવસ્તાનો ભાગ રહી ગયો હતો. મીડયન ભાષામાંનાં માત્ર થોડાંક નામો અને ગણતરીના શબ્દો સીવાય આજે કશું બાકી રહેલું નથી, માટે તેઓની ભાષા અવસ્તાને ફેટલી આભારી હતી તે ખતાવવું તદ્દન અશક્ય છે. પણ મીડયન ભાષા હપ્પામનીને મળતી જણાઈ છે—હપ્પામની નામો મીડયન નામોને, હપ્પામની અક્ષરો અને લખાણની રીત મીડયન અક્ષરો અને રીતોને, ખુલ્લી રીતે મળે છે—તે ઉપરથી, તેમજ આગળ સૂચાઓમાં હપ્પામનીનો અવસ્તા સાથનો

મુકાબલો કરવાની આપણે તજવીજ કીધી છે તે ઉપરથી, મીડયન ભાષા અવસ્તાને કેટલી આભારી હોવી જોઈયે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે.

આપણે ઉપર જોયું છે કે હપ્પામની અને અવસ્તા ભાષાઓ લગભગ એક મળતી છે, અને તેનું કારણ તપાસતાં કહ્યું છે કે અવસ્તા ઉપરથી હપ્પામની નીકળેલી છે. આ ખીના સાબિત કરવા માટે આ ઠેકાણે એકજ દાખલો આપીશું :—

**અસલ હપ્પામની
ઈ ભા રત .**

૧	૨	૩
ખધ	વજરક	અઉર-
૪	૫	૬
મજદાહ	હમામ્	ખૂમીમ્
૭	૮	૯
અદા	અવમ્	અસ્માનમ્
૧૧	૧૨	૧૩
અદા	હ	મતીયમ્
૧૪	૧૫	૧૬
હ	શિયાતીમ્	અદા મતીયહા
૧૮	૨૦	૨૧
હ	દાર્યવૂમ્	ક્ષાયથિયમ્
૨૨	૨૩	૨૪
અકુનઉશ્	અધવિમ્	પરુવનામ્
૨૫	૨૬	૨૭
ક્ષાયથિયમ્	અધવિમ્	પરુવનામ્
૨૮	૨૯	૩૦
ક્રમાતરમ્	અદમ્	દારયવુશ્
૩૧	૩૨	૩૩
ક્ષાયથિય	વજરક	ક્ષાયથિય
૩૪	૩૫	૩૬
ક્ષાયથિયાનામ્	ક્ષાયથિય	દહુ-
૩૭	૩૮	
નામ્	વીસ્પ	જનાનામ્
૩૯	૪૦	૪૧
ક્ષાયથિય	અહાય	ખૂમિયા
૪૨	૪૩	
વજરકાયા	દૂરધઆપિય	
૪૪	૪૫	૪૬
વિસ્તારપહા	પુત્ર	હપ્પામનિ-
૪૭	૪૮	૪૯
શિય	પાર્સ	પાર્સહા
૫૦	૫૧	૫૨
અરિય	અરિય	ચિત્ર૦

અવસ્તામાં ઉતારો.

૧	૨	૩
ખધો	વજરકો	અહુરો-
૪	૫	૬
મજદાહ્યો	હો	હમામ્
૭	૮	૯
ખૂમિમ્	દાત્	હો અકુમ્
૧૦	૧૧	૧૨
અસ્મનેમ્	દાત્	હો મપીમ્
૧૪	૧૫	૧૬
દાત્	હો	પાધતીમ્
૧૮	૧૯	૨૦
મધ્યેહ	હો	દારયકુમ્
૨૨	૨૩	
થીમ્	અકેરેનકુત્	ઓયુમ્
૨૪	૨૫	
પોહિરનામ્	ક્ષાયેધથીમ્	
૨૬	૨૭	૨૮
અકુધમ્	પોહિરનામ્	ક્રમાતા-
૨૯	૩૦	
રેમ્	અજેમ્	દારયકુશ્
૩૧	૩૨	૩૩
ક્ષાયેધયો	વજરકો	ક્ષાયેધ-
૩૪	૩૫	
થયો	ક્ષાયેધયાનામ્	ક્ષાયેધ-
૩૬	૩૭	
થયો	દખ્યુનામ્	વીસ્પો
૩૮	૩૯	૪૦
જનનામ્	ક્ષાયેધથયો	અધહ-
૪૧	૪૨	
હાક	ખૂમયાક	વજરકયા
૪૩	૪૪	
દૂરએ-અધપિ	વિસ્તારપહા	
૪૫	૪૬	૪૭
પુશ્રો	હપ્પામૈનિયો	પાર્સો
૪૮	૪૯	૫૦
પાર્સહા	પુશ્રો	એયો
૫૧	૫૨	
ચિત્રો		

ગુજરાતી તરજુમો.

હારમજદ બુજરગ ભગ-
વાન (છે), જેણે આ ભૂમી
પેદા કીધી, જેણે પેલું
આસ્માન પેદા કીધું, જેણે
માણુમ્ જાતને પેદા કીધું,
જેણે માણુમને વાસ્તે રહે-
કાણુ પેદા કીધું, જેણે દાર-
યવુશને પાદશાહ કીધો, મધ-
જાઓનો એકલો પાદશાહ,
મધજાઓનો એકલો હરમા-
વનાર. હું દારયવુશ, પાદ-
શાહે બુજર્ગ, પાદશાહોનો
પાદશાહ, મધજા જાતજાત-
ના મુલુકોનો પાદશાહ, મોટી
દુર વેરની આ જમીનનો
પાદશાહ, વીસ્તારપનો દોક-
રો, હપ્પામનીશ (પ્પાનદાન)
વાળો, પાર્સી, પાર્સીના દોક-
રો, હરાની, હરાની તોખ-
મનો.

પાદશાહ દારાયસ હીસ્તારૂપીસે નહીં રસ્તમ ખાતેની તખ્તીમાં પોતાનાં રાજ્યોની એક લખાણુ ટીપ આપીછે. આ તખ્તીના લેખમાંથી અમે શરૂઆતના થોડાક ફકરા ઉપર ઉતારી લીધાછે, અને તેની પાસેજ તે ફકરાઓને અવસ્તા ભાષામાં ઉતાર્યા હોય તો તે કેવા દીસે તે દેખાડવા માટે અને આ બંનેને સરખાવી જોવાનું વાંચનારને બની આવવા માટે અમે આ હુખામની અને અવસ્તાના ફકરાઓને પાસે પાસે ઉપજવી લીધાછે. ૧ આ ઉપરથી વાંચનાર જોશે કે અવસ્તા ભાષા અસલ હોવાથી અને હુખામની તે ઉપરથી નીકળેલી હોવાથી પહેલી કરતાં ખીજી કેટલીક બાબતમાં કસુરવાળી અને ખામી ભરેલી લાગેછે.

ફસલ ૨. હુખામની નામો અને તેમની સમજણ.

ઉપરથી ફસલમાં આપણુ જોઈ ચુક્યા છીએ કે હુખામની ભાષા અવસ્તા ઉપરથી નીકળેલી હતી અને તે એક આર્ય ભાષા હતી. આ ફસલમાં એજ ખીના એક ખીજી રીતે સાબિત કરવાની તજવીજ કરવામાં આવીછે, તે એમ કે હુખામની વખતમાં વપરાયલાં નામો લગભગ અવસ્તાને મળતાં નામો છે, અને માત્ર લાંબો જમાનો પસાર થવાને લીધેજ તેઓમાં કેટલોક ફેરફાર નજર આવેછે. નીચે જે ટીપ આપીછે તેને માટે અમે **જયોજી રૉલીન્સન**ને આભારી છીએ, પણ તેમાં કેટલીક નવી શરૂદ ઉમેરવાની અમે આભારી તરફથી અદના તજવીજ કીધીછે, અને તેને અમે ચોરસ કૉસ [ ]માં મુકવાની નજર વીચારીછે. આ ટીપ દેખાડવાને પુરતી છે કે હુખામની નામો અસલ આર્ય નામો છે, તે અવસ્તાનાં નામો છે, અને તે જરૂરતોસ્તી નામો છે. એ નામો આપણને દેખાડેછે કે હુખામની પાર્શ્વિઓનાં જોડલાં નામો જાહેર થયાછે તે, તેમજ તેમના વખતમાં જાણીતી થયેલી કેટલીક પ્રજાઓ, તથા નદીઓ, અને વળી તેમના ઇજ્ઞા વગેરેનાં નામો સુધમાં અવસ્તામાં જાણીતાં થઈ ચુકેલાં છે. આ ઇજ્ઞા અમશાસ્પદોમાં હોરમજ્દ, બહમન, અરપદાદ, આદર, ખોરશેદ, માહ, તીર, મેહર, મેહરામ, ગોવાદ, વગેરેનાં નામોજ માત્ર નહીં પણ તેમની આરાધનાના ઇશારા પણ જોઈએ છીએ. તેમજ વળી **જરૂરતોસ્તનું** નામ તેમાંથી મળી આવેછે, અને તેની જોડે તેના ખાપ **પોરોશસ્પનું** નામ પણ છેક હુખામની વખત સુધી કાયમ રહેલું આપણુ જોવામાં આવેછે.

હુખામની નામોનો એક ખાસ ગુણ એ છે કે ઘણાંખરાં નામોની રચના ચોક્કસ મુળ તત્વો ઉપરથી થયેલીછે. આ મુળ તત્વોમાં એક મુખ્ય ‘આર્ય’ છે. એ શબ્દ ઘણાંખરાં નામોની શરૂઆતમાં વપરાયેલો જણાયછે, અને તે પોતેજ દેખાડી આવેછે કે એ તત્વવાળું નામ આર્ય છે અને તેથી એ નામવાળો પુરુષ કે ખીજું હરકોઇ પણ આર્યજ છે. એક ખીજું મુળ તત્વ ‘આત્ર’ અથવા તેનાં ફેરવાયલાં રૂપ મુજબ ‘આર્ત’ છે. એ શબ્દ આતશને માટેનો છે, કેજે અવસ્તાનો શબ્દ છે. એક ત્રીજો મુળ શબ્દ ‘બગ’ દેવતાને માટે વપરાયેછે, અને તેખી અવસ્તાનોજ શબ્દ છે, તોપણ

૧ આ અસલ ફકરાઓ તથા તેમનો તરજુમો ચી. ખ. ૩. કાશાના જરૂરતોસ્તી અખ્યાસ, ૬૪૦ ૧, એક પાંચમા ઉપરથી ઉતારી લીધાછે.

ધણા પાછળા વજનો છે. શબ્દોના પહેલા કકડાઓ એરીતે અવસ્તાને મળતા છે એટલું જ નહીં પણ તેમના પાછળા કકડાઓ પણ તેવાજ જાહેર થયા છે. એ પાછળા કકડાઓમાં મુખ્ય ‘અસ’, ‘મન’, ‘પતી’, ‘પાન’, ‘પાત’, ‘દાત’, ‘તામ’, વગેરે છે, અને એ સઘળા પણ અવસ્તાવાણીતાજ છે. આપણ હવે આ સઘળા શબ્દોનું પ્રયકરણ કરીયે, પણ તે આગમજ વાંચનારને યાદ આપી મેલવી જોઈયે છે કે જે નામો નીચે ઉતાર્યા છે તે સઘળાં યુનાની ગ્રંથકારોએ પોતાને ગમે તેવી રીતે મરડી મચડીને બનાવેલાં છે, જે ઉપરથી આપણ અવસ્તાને મળતાં નામો શોધવાની ચવતંત્ર તજવીજ કરીશું.

અ.

અમદાઈ : એક ધરાની ટોળો. પાંડ નામે એક વીદ્વાનનાં મત મુજબ અ (જ'ં ૦ હું = સાઈ) + મદ (માણસ) એવા બે ભાલનો આ શબ્દ બન્યો છે, જેનો અર્થ ‘પેહલવાન’ નો થાય છે. પણ મર હેનરી શૅલીન્સન એમ સમજાવે છે કે ‘માણસ’ ને માટે અમ્મલ હાપ્તામની શબ્દ ‘મર્તિય’ (જ'ં ૦ મરેતો) છે અને તેનો અર્થ ‘મૃત્યુ’ એવો થાય છે માટે ‘અ’ નો અર્થ જ'ં ૦ ‘હું’ ના જેવો થાય નહીં.
[જો ‘અ’ નો અર્થ ‘નહીં’ લખાયે તો આ ટોળાનાં આખાં નામનો અર્થ ‘અમર લોકો’ એવો થાય.]

અરપાત્રીસ : જ'ં ૦ અસ (ઘોડો) + મિત્ર (દોસ્ત) = ઘોડાનો શોકીન.

અનાક્રીસ : [ખોલાસો મળતો નથી.]

અરપાત્રીનીસ : અમ્મલ હાપ્તામની નામ અરપથન : અસ + (સં ૦) ધંજ = ઘોડાઓમાં માતબર; અથવા જ'ં ૦ અરપથ (સવાર) + ધન (પ્રત્યય).
[આનો અર્થ ‘ઘોડા શોધનાર’ અથવા ‘ઘોડાની ખાદેશ કરનાર’ એવો થઈ શકે. અવસ્તાના ધાતુ ચિ (ગ) નો એક અર્થ શોધવું અથવા ખાદેશ કરવી એવો થાય છે, અને તેને ‘ન’ (ગ) પ્રત્યય લાગ્યા પછી (ગન) ‘ચિન’ માંની ધ નીકળી જઈ અ દાખલ થવાથી ‘અન’ થયું હોય.]

અમેલીસ : [ખોલાસો મળતો નથી.]

આત્રાદાતીસ :

[આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ મુજબની થઈ શકે છે :—અવસ્તાના આતર (આતર) + દાત (દીધેલું) = આતરને અથવા આતરે આપેલું. આ અમ્મલ શબ્દ ઉપરથી ‘આદરદાદ’ શબ્દ બની શકે. અવસ્તામાં ‘આતરદાત’ શબ્દ મળે છે.]

આત્રોપાતીસ : જ'ં ૦ આતર + પહતિ (સાહેબ) = આતરનો સાહેબ.

[અમ્મલ શબ્દ ‘આતરે પાત’ (પાતરે પાત) થઈ શકે; અને જો ‘પા’ (પચાવવું) ધાતુ લખાયે તો તેને ભુતકાળનો ‘ત’ પ્રત્યય લાગ્યાથી ‘પાત’ નો અર્થ ‘રક્ષણ થયેલું’ થાય અને આખા શબ્દનો અર્થ ‘આતરથી રક્ષણ થયેલું’ એવો થાય, જે બંધખેસ્તો અર્થ છે. ‘પહતિ’ (પહાણ) શબ્દ આ ડોકાણે લેવાની જરૂર નથી; અમ્મલ યુનાની શબ્દમાં ‘આત્રોપાત’ છે, જે ઉપર ‘હસિ’ પ્રત્યય એવું દેખાડવા માટે મેળવામાં આવ્યો છે કે આ શબ્દ કર્તા રૂપે છે.]

આતીઈકતીસ : આતી (ઘણું જ યાને મોટું) + ઉકત = વપાણાયણો.

[આનો અમ્મલ અર્થ 'સાચો બોલાયણો' થયો જોઈયે, અને તેને માટે અવસ્તામાં 'એરેતો-ઉપ્પ' (એરેતો-ઉપ્પ) શબ્દ અમ્મલમાં હોયો જોઈયે.]

આતીઈનતીસ : { આતી (મોટું) + વન્ત.

[આ બ્યુત્પત્તી આપીને સર હેં રાંલીન્સન આ શબ્દનો અર્થ 'મોટાઈવાળો' એવો કરવા મળેછે. કદાચ આ નામનો ખરો અર્થ 'સચ્ચાઈવાળો' પણ થઈ શકે, કેમકે અવસ્તામાં 'એરેતો' નો અર્થ 'મોટાઈ' ને બદલે 'સચ્ચાઈ' નો થાયછે, જેને 'વન્ત' (વન્ત) પ્રત્યય લાગેછે.]

આતીકમીસ : આતી + (જ) તમ્મ (મજબુત) = ઘણો જોરાવર.

[અવસ્તાના ધાતુ 'તુજ્' (જ) નો અર્થ મજબુત કરવું થાયછે, પણ આ ઉદાહરણે જે ધાતુ લેવો જોઈયે તે 'તુય્' (જ) (જન્મ આપવો) છે, કેમકે તે ઉપરથીજ 'તકમ્મન્' (તકમ્મન્) (ખી અથવા તોખમ) શબ્દ નીકળેલાછે. એ રીતે લેતાં આપ્પા શબ્દનો અર્થ 'સાચાં તોખમનો' એવો થાય.]

આતીજઈસીસ : અમ્મલ હપ્પામની—**અર્તક્ષત્રા :** આતી + ક્ષત્રા (પાદશાહ).

[આ શબ્દનો અર્થ 'મોટા પાદશાહ' ને બદલે 'સાચો પાદશાહ' થયો જોઈયે. અને તેને માટે અમ્મલ અવસ્તાનો શબ્દ એરેતો-ક્ષત્રા (એરેતો-ક્ષત્રા) હોયો જોઈયે. એજ મુજબ 'બત્રા પાદશાહ' ને માટે અવસ્તામાં (એરેતો-ક્ષત્રા) 'હક્ષત્ર' શબ્દ મળેછે.

આતીજઈસીસ : આતી + (જ) જર (સોનું) = સોનાથી બરપૂર.

[આ નામ આતીજઈસીસનું ખીજું રૂપ હોય એમ લાગેછે. એનો અર્થ 'સચ્ચાઈનો ચત્રકાટ' એવો થઈ શકે. ધાતુ 'જર' (જ) નો અર્થ 'ચલકવું' થાયછે. પાછળા વસ્તુનું અર્દશર નામ આ ઉપરથીજ નીકળેલું હોય. એ નામનું અમ્મલ અવસ્તા રૂપ 'એરેતો-ક્ષત્ર' થાય, અને તેમજ 'જર' ધાતુ ઉપરથી ખીજું રૂપ બની શકે.]

આર્તેમ્બારીસ : (જ) આતર + ખર = આતથને લઈ જનાર.

[અર્થોરનાંના ચોક્કસ દરજ્જાઓમાંનો એક આ 'આતથ લઈ જવા' નો હોયો જોઈયે. એ અર્થનો અમ્મલ અવસ્તાનો શબ્દ મળતો નથી. પણ જેમ 'પાણી લઈ જનાર' નું નામ અવસ્તામાંથી મળેછે તેમ આતથ લઈ જનારનું પણ હશે. વંદીદાદની પાંચમી પરગરદમાં આપણુ 'આર્તેતર' (આર્તેતર) યાને 'નાહાન નહવાડવા સાર' પાણી લઈ જનાર' એવા એક અર્થોરનાનના અર્ધીકારનું નામ જોઈયે છીયે. એવીજ રીતે કોઈ ચોક્કસ ક્રીયાને માટે આતથ લઈ જનારને થકી પણ કોઈ 'આતરે ખરેતર' (આતરે-ખરેતર) જેવા બોલ હોય, અને તે ઉપરથી હપ્પામની પાર્સીઓમાં કિયલું નામ ચાલ્યું હોય.]

આતીપાતસ : આતર + પા (અંચાવવું) = આતશથી રક્ષણ થયેલો.

[આ શબ્દનું સાધારણ જાણીતું રૂપ **આદરબાદ** થાય છે. અમુક રૂપ 'આતરે પાત' (આદર આપવું) થઈ શકે.

આતીફનીસ : આતર + પ્રિ (અંચાવવું) = આતશનું રક્ષણ કરનાર.

[સર હેનરી રૉલીન્સને આ શબ્દની બુત્પત્તીમાં સંસ્કૃત ધાતુ 'પ્રિ' લીધે છે, જેનો અર્થ 'અંચાવવું' થાય છે; પણ તેને બદલે અવગ ક્રી (ક્રી) સંઠ પ્રી (વખાણવું અથવા બંદગી કરવી) ધાતુ હોઈ વધારે અંધ ખેતો લાગે છે, અને ઉપલાં આખાં નામનો અર્થ 'આતશની બંદગી અથવા વખાણ કરનાર' એવો થઈ શકે છે.]

આતીબાજસ : આતર + (સંઠ) બજ (સેવા કરવી) = આતશની પૂજા કરનાર.

[સર હેનરી આ શબ્દમાં તેમજ બીજા ઘણામાં અવસ્તાના ધાતુ છોડી દેખે સંસ્કૃત ધાતુ કંચ પડે છે તેની સમજ પડતી નથી. સંઠ બજને મળતો અવગ બજ (બજ) ધાતુ છે, અને બંનેનો અર્થ એકસરખો જ છે. અગરજો આ બજ ધાતુને પડતો મેળીને વક્ષ (વક્ષ) (વધવું) ધાતુ લઈયે તો અમુક અવસ્તા બાપાનો 'આતરેવક્ષ' (આતર વક્ષ) શબ્દ બને છે, જેનો અર્થ આતશ વધારવાનું યાને શેશન રાખવાનું કામ કરનાર મોખે—આતર્વક્ષી—નો થાય છે.

આતીકીઈસ : અથવા **આતીકીઅસ :** આતી (ધાતુજ) + હા (દોસ્ત) = ધણીજ દોસ્તી રાખનાર.

[અગરજો હાં 'આતી' ને આતર (આતશ) નાં રૂપમાં નહીં લઈયે પણ 'એરેત' ના રૂપમાં લઈયે તો તેનો અર્થ 'સાચી દોસ્તી રાખનાર' થાય.]

આતીબાજનીસ : આતી + (જંઠ) ખેરજ (ચકકવું) = ધણીજ તેજશ્વી.

[આ અર્થ તદન ખોટો છે. અવસ્તામાં 'ખેરજ' (ખેરજ) ધાતુનો અર્થ વધવું—ઉંચું થવું થાય છે, કંઈ ચકકવું થતો નથી. અમારી સમજણ મુજબ આ નામના આ મુજબના ભાગ થવા જોઈયે : આતર (આતશ) + ખેરજ (બુલંદ) = બુલંદ આતશ. અને આ ઉપરથીજ 'આદરબુજન' શબ્દ નીકળેલો હોય.]

આતીબાદીસ : અમુક હામામની શબ્દ **આતીવદીય :** આતી (જંઠ) એરેત અથવા અરેત + વદીય (જંઠ) વેરેતો + ય = ધણીજ વખાણાયેલો.

[આ બુત્પત્તી અમને દરેક લાગતી નથી. આખા શબ્દના સર હેનરીએ છુટા પાકી દેખાડેલા ભાગો ખરા છે, પણ તેમના અર્થ દરોબસ્ત નથી. 'અર્ત' નો અર્થ તેણે અતીથયાર્થકમાં લીધે છે, પણ અવસ્તામાં તો 'અરેત' ધાતુનો અર્થ 'સાચું અથવા વાજબી બોલવું' એવો થાય છે; તેમજ 'વેરેતો' (ફેરવે) શબ્દના ધાતુ 'વરેત' (ફેરવે) નો અર્થ પણ તે લખે છે તેમ 'વખાણવું' થતો નથી. તેનો અર્થ તો 'આડે મારે' લઈ જવું' અથવા 'ઘેરી લેવું' એવો થાય છે.

૧ એરવદ એ. કે. આંટીયાનો વીચાર એવો છે કે જો ધાતુ ખરાજ લઈયે તો તેનો અર્થ સર હેનરી રૉલીન્સને કીધેલો તેવો થઈ શકે.

એટલામાટે અવસ્તાને કાયદે જો ઉપલાં નામનો અર્થ કરીયે તો ‘સચ્ચાઈને આડે માર્ગે લઈ જનાર’ અથવા ‘સચ્ચાઈને ઘેરી લેનાર’ એવો થાયછે.]

આર્તામીનીસ : આર્તા+મન=મોઠાં મનનો.

[જ્યુઓ ‘આર્તાકીઈસ’ શબ્દમાં આપેલો ખોલાસો. ઉપલાં નામનો અર્થ ‘સાચાં મનનો’ થયો જોઈયે. અવસ્તામાં એ નામનું અસલ રૂપ અષ+મન+ધો (સંસ્કૃત-મનુ) થાય. ‘અષ’ અસલ શબ્દ ‘એરેતો’ ઉપરથી બન્યોછે અને તે તેનું ખીજું રૂપ છે.]

આર્તાપાનસ : અસલ ‘આતર’ ઉપરથી નીકળી આ શબ્દ ‘આત્રાપાનસ’ થયો હશે એમ ધારવામાં આવેછે. વળી તેને ‘આત્રાપાનસ’ પણ ગણવામાં આવેછે, અને તે ઉપરથી તેને આ રીતે છુટો પાડયોછે:—જંં આતર+પા=આતશનું રક્ષણ કરનાર.

[આ શબ્દ પાછળા વખતનાં અર્દવાન નામનું હપ્પામની રૂપ છે. અસલ અવસ્તાનું રૂપ આત્રવન્ (આત્રવન્) હોયું જોઈયે, જેનાં મુળ તત્વો આ મુજબનાં છે:—આતર+વન્ (રક્ષણ કરવું). આ છેલ્લા ધાતુ ઉપરથી જણાયછે કે સર હેનરીએ ‘પા’ ધાતુ લીધેછે તેની કશી જરૂર નથી.]

આર્તાસીરસ : આર્તા+સુર (મંં સુર્ય) અથવા યુર (પ્રારશેદ)=ચલકતો પ્રારશેદ.

[અમને લાગેછે કે આ એક આતશનું નામ છે, અને તે આદર પ્રારદાદ છે. તે આ રીતે:—અવં આતર+દૈદાત (અવદાઈ) અથવા હૈર્વાતા (અવદાઈ) થયું. આ ઉપરથી હપ્પામની આત્ર+યુરદાત બન્યો હશે, અને છેલ્લાં તત્વમાંથી ‘દાત’ નીકળી જવાથી આત્ર યુર (=આદર પુર) રહી ગયું હોય.]

આર્તીફીડિસ : [ખુલાસો મળતો નથી.]

આન્ડનીસ : જંંં અઓન્ડો (જેર)=જેરાવર; અથવા અ (સંં સુ)+જનં (માણસ)=બહો માણસ.

[આ શબ્દના અર્થ વીશે આ રીતની અટકળ થઈછે. જો ખીજી અટકળ ખરી હોયતો અસલ અવસ્તાનો શબ્દ ‘હુજન્’ (હુજન્) થયો જોઈયે; અથવા જો અસલ શબ્દ ઉમ્-જનો (ઉમ્-જનો) લઈયે તો તેનો અર્થ ‘બુલંદ જન્મ પામેલો’ થાય.]

આર્તીસ્તોની : [ખોલાસો મળતો નથી.]

આરાસ્પીસ : અરાસ્પીસ: જંંં અર્ધ, સંંં આર્ય (બહુ)+અસ્પ=ઉત્તમ ધોડા ધરાવનાર.

[કદાચ આ શબ્દ શાહનામાવાળા અર્જસ્પ નામની મુકાબેલ મુકી શકાય.

અવસ્તામાં તેનું નામ ‘અરેજત્ અસ્પ’ (=કીમતી ધોડા ધરાવનાર) મળેછે.]

આર્થબીગનીસ : અર્ધ+ (સંંં) બજ (સેવા કરવી) તે ઉપરથી ‘ઉત્તમ (યાને ખોદા) ની સેવા કરનાર’, એમ સર હેનરી અર્થ ઉઠાડેછે.

આર્થશરનીસ : અર્ધ+રામન્ (પુરુષી)=બહી યાને ઉત્તમ વસ્તુનો શોધીન.

આર્યરથીસ : અર્ધ્ય + રતુ (સરદાર) = ભણો સરદાર.

આરીજંતાઈ : એક મીડયન ટોળાનું નામ છે. અર્ધ્ય + જન્ (જણવું) = ઉતમ તોખમથી ઉતરેલો.

આરીમછસ : અર્ધ્ય + મજ્ (મોટું).

[આ નામનો ખરો અર્થ ઉઠતા નથી; ‘બુલંદ મોટાઈવાળો’ એમ થઈ શકે.]

આર્યોમાઈસ : અર્ધ્ય + મઈ (ફાં) = ભણો પેહલવાન.

[મઈ શબ્દનું અવસ્તાનું ૩૫ મત્થ (મત્થ) છે, જેનો અર્થ ‘મરણ પામનાર’ થાયછે. એ ૩૫ ઉપરથી હુખામની શબ્દ ‘આર્યમઈ’ થઈ શકે.

આર્શામીનીસ : અર્શ અથવા (સં) અર્થ (માન લાયક) + મન = માન લાયક મનવાળો.

[આ શબ્દના પહેલા કકડાને જો અવગ ‘અરજ’ (ફાં) (સાચું ખાલવું) ધાતુ ઉપરથી લઈએ તો આખો અર્થ ‘સાચાં મનનો’ એવો થાય, અને તેનો અસલ શબ્દ અર્શ-મનંધ્ (અર્શ-મનંધ્) થાય.]

આર્શામીસ : હુખામની શબ્દ આર્શામ : અર્શ + મા.

[આનો અર્થ નકી થયો નથી; પણ જો ઉપર કહ્યું તેમ ‘અરજ’ ધાતુ લઈને તેની ઉપર ‘આમા’ (મા) (અજમાયશ કરવી) ધાતુ ઉમેરીએ તો ‘આર્શામા’ યાને ‘સચાઈની અજમાયશ કરનાર’ એવો અર્થ નીકળેછે.]

ઈથામીત્રીસ : [અર્થ નકી થયો નથી.]

ઈન્તાફીનીસ : અસલ હુખામની વીદફન : } સં વિદ્ (માન) + પ્ર (અચાવવું) =

ઈન્તાફીસ : " " વીદફ : } માનનું રક્ષણ કરનાર.

[અવગ વિદ્ (વિદ્) (જાણવું) + ફ (ફાં) ઉપરથી આ શબ્દો નીકળી શકે.]

ઈથામાત્રીસ : { હુખાં વીથ (ધર અથવા મહેલ) + મિત્ર = મકાનનો શાકીન.

ઈથામીત્રીસ : { [અવગ વિસ્ (વિસ્) (મહેલો) તે ઉપર ‘મહેલોનો દોસ્ત’ એવો અર્થ થઈ શકે.]

એકીમીનીસ : અસલ હુખાં શબ્દ હુખામનીશ : હુખા (દોસ્ત) + મન્ (સાથે, ધરાવતો) = મીત્રો ધરાવતો, મીત્રાચારી ભરેલો.

[આ શબ્દના બંને કકડાઓમાં અવસ્તાના તત્વો ભિન્ન થયાં છે. અવસ્તામાં ‘હખ’ (હખ) અથવા ‘હખી’ (હખી) નો અર્થ દોસ્ત અથવા સાથી થાયછે, અને તે ઉપર જો ‘મન્’ (મન્) (વીચારવું) ધાતુ ઉપરથી નીકળેલો ‘મનંધ્’ (મનંધ્) (વીચાર, મન) શબ્દ મુકીએ તો ‘હખમનો’ (હખમનો) શબ્દ થાય, જેનો અર્થ ‘દોસ્તી ભરેલો વીચાર ધરાવનાર’ એવો થાય. અવસ્તામાં એવીજ રીતના ‘વોહૂમનો’ (વોહૂમનો), ‘અકમનો’ (અકમનો), વગેરે શબ્દો મળેછે.

એતાફસા : [અર્થ નકી થયો નથી.]

ઓઈથોબાજસ: અસલ હપ્પામની વહબાજુશ: જ'ં વહ (અહડુ) + ખજુ, (હાથ) = મજબુત હાથનો.

[અમે ધારીયે છીયે કે જેમ ઉપર આપી ગયલા 'આર્તાબાજસ' અથવા નીચે આવતા 'બગબાજસ', 'ફનીબાજસ' વગેરે શબ્દોમાંના સાધારણ 'બાજસ' નો અર્થ 'પ્રાર્થના કરનાર' નો લીધોછે તેમજ આ ઉકાણે પણ લેવો જોઈયે, અને 'ઓઈથો' ને અવસ્તાના 'વહો' (فهد) સાથે નહી પણ 'વયો' (فهد) સાથે સરખાવવો જોઈયે. આમ થવાથી આ આખાં નામનો અર્થ 'પવનની પ્રાર્થના કરનાર' નો થાયછે, અને તે દરોબસ્ત લાગેછે; કેમકે હપ્પામનીઓ જેમ આતશને તેમજ પવનને પણ પોતાનો એક ઇજદ ગણતા હતા.]

ઓઆરીજસ: [અર્થ નકી થયો નથી.]

ઓઈબારીસ: અસલ હપ્પાં ઉબાર: હપ્પાં ઉ (જ'ં હુ) + બર = સાફં યાને ખુશ-ખબર લઈ જનાર.

ઓકસ: ઓપર્ટ મુજબ આ નામનો પહેલો કકડો જ'ં 'વોહુ' (હાલતમંદ) છે; પોટ કહેછે કે હપ્પાં ઉ + ખુજ (ફાં) (મીઝજ) મળીને આ નામ બન્યુંછે, અને તેનો અર્થ 'સારા સ્વભાવનો' અથવા 'ખુશ મીઝજનો' થાયછે.

ઓતાનીસ: અસલ હપ્પાં હુતન: હપ્પાં ઉ + તન = મજબુત તનનો.

[અવસ્તા મુજબ આ નામનો અર્થ 'ખુબસુરત બદનનો' (હુ + તન) થવો જોઈયે.]

ઓતારુપીસ: સં વાત (પવન) + અસ્પ = વુફાનનો ઘોડો.

[પોટે કરેલો આ અર્થ મનપતીજ નથી. અવસ્તામાં 'વાતો-અસ્પો' (فهد-فهد) એવો એક શબ્દ મળેછે, અને તેની મતલબ 'પવનના જેટલી ઝડપથી દોડનાર ઘોડો' એવી થાયછે.]

ઓમાનીસ: અસલ હપ્પાં ઉમનીશ.

[આ શબ્દનો અર્થ 'નેક મન' નો થાયછે. આ એક અમશારફંદુનું નામ છે, કે જે કોઈજ નહી પણ બહુમન (અવસ્તાનો 'વાહૂમનો') છે.]

ઓમાર્તીસ: અસલ હપ્પાં ઉમર્થ: યાને બહાદુર.

[આ શબ્દનું અવસ્તાનું રૂપ 'હુમખ' જેવું કંઈ થવું જોઈયે, જેનો અર્થ 'નેક માણસ' થાય.]

ઓમીસદાતીસ: જ'ં 'અહુરમજદ' નું ટુકું રૂપ.

[દિપ્પહતી રીતે આ કંઈ અવસ્તાના મજકુર શબ્દનું ટુકું રૂપ નથી. 'અહુર-મજદ' હપ્પામનીમાં 'અહુરમજદ' લખાયોછે, જે ઉપર 'દાત' શબ્દ ઉમેરવાથી 'અહુરમજદદાત' જેવો કંઈ શબ્દ બને; પણ અવસ્તામાં આ જાતનો કોઈ શબ્દ આવતો નથી. ત્યાં 'મજદદાત' (مجددات) શબ્દ વપરાયોછે, જેનો અર્થ 'હુરમજદનું પેદા કરેલું' એવો થાયછે. ફાર્સીમાં એ નામ હુરમજદદાદ થવું જોઈયે.]

ઓકાઝીસ: અસલ હપ્પામની ઉકાઝ: ઉ + કાઝ = બહો પાદશાહ.

[અસલ અવસ્તા રૂપ 'હુકાઝ' છે.]

ક.

કરબાર્હસીસ : અસલ હપ્પાં કલુજિય : સંં કલ્ (વપ્પાલુંવું) + ઉજી (ખાલનાર) = ભાટ અથવા કવી. હજી આ શબ્દનો ખરો અર્થ જણાયો નથી.

કરપાર્હ : એક પ્રજનું નામ છે : જ્ંં હુ + અસપ.

[ઉપલાં નામનો અવસ્તાનાં મુળત્વો મુજબનો અર્થ ‘ઉત્તમ ઘોડાવાળું’ એવો થાયછે. એજ અર્થને મળતો શબ્દ ‘કૃપાર્હ’ (कृपाह) અવસ્તામાંથી મળેછે, જેનો અર્થ ‘સારા ઘોડાવાળું’ એવો થાયછે. ‘મસ્પાહ’ નામે એક ટોળાનું નામ છે, જેનો અર્થ મોટા ઘોડા રાખનાર થાયછે. તે અર્થ ધ્યાનમાં લેતાં ઉપલાં ‘કરપાહ’ નામનો અર્થ ‘નાના ઘોડા ધરાવનાર’ પણ થઈ શકે.]

કથકસરીસ : } અસલ હપ્પાં ઉવક્ષતર : ઉ (જ્ંં હુ) + અક્ષ (આંખ) = સુંદર
કથભરીસ : } આંખવાળો.

[અવસ્તાના હુ + વક્ષ + તર (वृक्ष + प्रत्यङ् + त्र) આ ત્રણ કકડાએને ભેગા કરીશું તો તે ઉપરથી અસલ હપ્પામન્ની નામ ‘ઉવક્ષતર’ નીકળેલું જણાયે. આ રીતે ગોઠવેલા અવન ‘હુવક્ષતર’ શબ્દનો અર્થ ‘ઉત્તમ રીતે વધારે વધનાર’ અથવા ‘ઉગનાર’ થઈ શકેછે.]

કાઈરસ : અસલ હપ્પાં કુફરી : પ્રથમ આ શબ્દનો અર્થ ‘સુર્ય’ કરવામાં આવતા હતો, અને તેને સંં સૂર્ય, જ્ંં કૃરે (कुरे) અને કાસી ખૂર (खूर) માથે મળતો દેખાડવામાં આવતો હતો ; પણ પાછળથી સીદ્ધ થયુંછે કે હપ્પાં ક સંં સ ની જગા ઉપર બદલી શકાતો નથી.

કેનારખીસ : સંં કરીન્ (ચાલાક) + અસપ = ચાલાક ઘોડા ધરાવનાર.

ગ.

ગોપ્રાયસ : અસલ હપ્પામન્ની ગચ્ચો બરવ : કાંં ખુખ + રમ્ ; અથવા સંં ગો (ભાષા) + ત્રુ (કહેવું) = ભાષણ કરના ; અથવા જ્ંં ગચ્ચો (ગાય) + ખવત (ભવાં) = ગોધાનાં જેવાં ભવાંવાળો.

[આ શબ્દને ‘ગચ્ચોખરંત’ (गच्छोभरंत) આમ ગોઠવીયે તો ‘ગાય લઈ જનાર’, અથવા ‘ગોવાળોયો’ એવો અર્થ ઉઠેછે. અથવા જો ‘ગચ્ચો’નો અર્થ ‘જમીન’ લઈયે અને ‘ખર’ (ખ) ધાતુનો અર્થ ‘કાપવું’ લઈયે તો ‘જમીન કાપનાર’ યાને ‘એકત’નો અર્થ નીકળેછે.]

ગોમાતીસ : અસલ હપ્પાં ગઉમત : જ્ંં ગચ્ચો + મત = ગાય દોર ધરાવનાર.

ચ.

ચોઆહપીસ : એક નદીનું નામ છે : અસલ હપ્પાં ઉવરપ : ઉ + અસપ.

[જુઓ ‘કરપાર્હ’ શબ્દ નો અમે આપેલા જોલાસો.]

ચેરાહપીસ : [અર્થ નકી થયો નથી.]

જ.

જઞ્નઉશ્તીસ: જઞ્નં ક્ષત્ર+ઉશ્ત્ર (ઉંઠ)=ઉંઠાનો માહેબ.

[અવસ્થાનો 'જઞ્નયુશ્ત્ર' (જઞ્નયુશ્ત્ર) શબ્દ આ નામને મળતો જણાયેલો, અને કદાચ તે ઉપરથીજ આ નામ અપભ્રંશ થયું હશે. બંનેમાં 'ઉશ્ત્ર' શબ્દ સ્વાધારણ છે, અને અવળ 'જઞ્નયુ' નું હપ્પામનીમાં 'જઞ્ન' થયેલું લાગેલું. 'જઞ્નયુશ્ત્ર' નામનો અર્થ આજ સુધી ચોક્કસ થયેલો નથી, જોકે તેના જુદા જુદા રીતના નવ અર્થો થયાં છે અને તેમાં ઉપલો દશમાં અર્થ (ઉંઠાનો ઘણી) નવા ઉમેરાયેલો.]

જઞ્ઞીતીસ: અસજ હપ્પાં ક્ષત્રીત: ક્ષત્ર+ઈત=જેને રાજ મળ્યું હોય તે.**જઠ્ઠસીસ:** અસજ હપ્પાં કથારી: કથ(પાદશાહ)+અર્શ (પુજર્ગ)=પુજર્ગ પાદશાહ.

[અર્શ (પુજર્ગ) નો અર્થ અવસ્થા મુજબ 'જવાન' અથવા 'બહાદુર' નો થાયેલો, મોટે આ આપ્પા શબ્દનો અર્થ 'બહાદુર પાદશાહ' નો થવો જોઈયે.]

જરીયાસપીસ=જઞ્નં જર (સોનુ)+અરપ=સોનરી ઘોડાવાળો.**જોરીઆસ્તર:** મર હેનરી રોલીન્સન મુજબ—જર+ઈસ્તર=ઈસ્તર (વીનસ) દેવીનું બાળક. 'મરુક મુજબ—જરયુ+ઉશ્ત્ર=વીળાં ઉંઠ ધરાવનાર. 'પ્રોફેસર મુજબ—જર+યુશ્ત્ર=સોનરી તારો.

[આ શબ્દના આ ઉપરાંત બીજા ઘણા અર્થો થયાં છે, જેમકે—જર+યુશ્ત્ર=સોનું ધડનાર; જરયુ+ઉશ્ત્ર=મરુક ઉંઠ રાખનાર; જરયુ (જરયુ)+ઉશ્ત્ર (સંં ઉત્તર)=મરસ દીલ ધરાવનાર; જરયુ (સંં ગરત્)+ઉશ્ત્ર (ઉત્તર)=સૌથી મરસ ગાનાર; જરયુ (સંં જરત્)+ઉશ્ત્ર (ઉત્તર)=વડો ધર્મયુક્ત; જરયુ (સંં હરત્)+ઉશ્ત્ર=ઉંઠ પકડનાર; સંં જરત્ (ગાનાર)+ત્વષ્ટ્ર (એક દેવતા)=ત્વષ્ટ્ર દેવતાની સુતી કરનાર; જર (સંં હલ્)+ઉશ્ત્ર=ખેતી મોટાં ઉંઠો ધરાવનાર.]

ત.

તખ્મસપીસ: અસજ હપ્પાં તખ્મસપાદ: જઞ્નં તખ્મ (જોરાવર)+પમતિ=જોરાવર ઘણી.

[કદાચ આ નામની વ્યુત્પત્તિ આ મુજબની હોય:—તખ્મ+અસપ+પમતિ= 'તખ્મસપમતિ' (તખ્મ+અસ+પમતિ=તખ્મસપમતિ)=જોરાવર ઘોડાનો ઘણી. ફાર્સી નામ તેહમસપનું આ મુળ હોય એમ લાગેલું.]

તયોજ્ઞર્સીસ: જઞ્નં તનુ (શરીર)+વજર્ઝ (હપ્પાં) (બળવાન, મોટા)=બળવાન શરીરવાળો.**તાઈગ્રીસ:** અસજ હપ્પાં તીગ્ર: એક નદીનું નામ છે, જેનાં પાણીની ઝડપ ઉપરથી તેને 'તીર' નું નામ મળેલું લાગેલું.

[આજે ફાર્સીમાં આ નદી 'તીર' (تير) ને નામેજ આજપાયેલું. અસજ અવસ્થામાં તેનું નામ 'નિઘ્રિશ્' (نغريش) છે.]

તારંદ્રેનીસ : ‘તીર’ નો અર્થ ‘તીર’ નો થાય છે તે ઉપરથી આ નામનો અર્થ ‘તીરંદાજ’ કરવામાં આવ્યો છે.

[અવસ્તામાં તિજ્ (તિજ્) (તીરણ થવું) ધાતુ ઉપરથી ‘તિજ્’ (તિજ્) (આહ્વાન દાર અથવા તીરણ) શબ્દ નીકળ્યો છે, જે પાછળથી નામ રૂપે ‘તીર’ ને અર્થે હપ્પામળી જમાનામાં વપરાયો હશે, અને તેજ ‘તિજ્’ શબ્દમાંથી ‘ધ’ નીકળી જમને આજે ફાર્સીમાં ‘તીર’ શબ્દ રહ્યો હશે. ઉપરાંત યુનાની નામનો હપ્પામળી શબ્દ તીગ્રન હોયો જોઈયે.]

તીઆરપીસ : [અર્થ નકી નથી.]

ત્રાઈતનતીખમીસ : જાંત તખમ તથા ત્રાઈતન ઉપરથી.

[અવસ્તામાં ફરેદુન મોટે ‘અચેતકન’ (અચેતકન) નામ વપરાયલું છે, જેના ઉપર ‘તખમ’ (તખમ) શબ્દ ઉમેર્યાથી ઉપલું આખું નામ ‘તખમી’ શકે છે, કેમકે ‘અચેતકન’ ને મળવું સંસ્કૃતનું વેદીક નામ ત્રૈતન છે. ઉપરાંત આખાં નામનો અર્થ ‘ફરેદુનના જેવો જોરાવર’ એવો થઈ શકે છે. પણ હપ્પામળીમાં ‘ત્રૈતન’ શબ્દ અથવા નામ ક્યાંથી આવે? કદાચ ‘અચેતકન’ ઉપરથી અપભ્રંશ થઈને હપ્પામળીમાં ‘ત્રાઈતન’ જેવું કંઈક થયું હોય.]

તીરીદાતીસ : યાને તીર ફરેસ્તાને અર્પણ કરેલું.

[આ નામ ઉપરથી પાછલું તીરદાદ નામ નીકળેલું છે. ‘તીર’ નું અમુક અવસ્થા રૂપ ‘તિસ્ત્ર’ (તિસ્ત્ર) છે, મોટે આખાં નામને ‘તિસ્ત્રો દાત’ (તિસ્ત્રો દાત) એવું રૂપ આપી શકાય.]

તીરપીસ : અમુક હપ્પાત ચીરપાઈશ : આ નામ પ્રથમ અવત ‘તેવિમિ’ (જોરાવર) ઉપરથી નીકળેલું ગણાવું હતું, પણ પાછળથી તખ્તોમાંથી એ નામનો ખરો ઉચાર મળી આવ્યાથી જણાવું કે ઉપલી સમજણ ખોટી હતી. ત્યારપછી હપ્પાત ‘ચીશ’ (આલ) ઉપરથી આ શબ્દ નીકળેલો સમજવવામાં આવે છે. ચીશ + પા + ધશિ = વધારે ઉગાડનાર, યાને જાંખા બાંધવાળો.

તરીબાજુસ : | તીર (ફરેસ્તો) + (જાંત) ખજ્ (વખાણવું) = તીરે ફરેસ્તાની આરાધના

તરીબાસીસ : | કરનાર.

૬.

દાતામીસ : આ શબ્દ ‘માદાતીસ’ ને મળતો હશે. અને માત્ર અક્ષરો ફેરવદન થયા હશે, એવી અટકળ થઈ છે.

[જુઓ ‘માદાતીસ’ શબ્દ.]

દાદાસીસ : અમુક હપ્પાત દાદરીશ : હપ્પાત ‘દર્શ’ (હિમત કરવી) ધાતુનું આ ખેવડું રૂપ હોવું જોઈયે.

[અવસ્તાના ધાતુ ‘દરેષ્’ (દરેષ્) (હિમત કરવી) ઉપરથી એક શબ્દ ‘દરેષિ’ (દરેષિ) નીકળ્યો છે, જેનો અર્થ ‘મજબૂત, જોરાવર’ એવો થાય છે. આ શબ્દને ખેવડો કર્યાથી ‘દરેષી’ (દરેષી) થાય, અને તે ઉપરથી ઉપલું હપ્પામળી નામ ‘ધન્યું’ હોય.]

દામારુધા : હિંમ્મત દમ (તામે કરવું) + અસ્ય મર્જાને આ નામ બનેલું થોટ જણાવેછે.
[કદાચ આ નામ અવસ્તાના જામારુધ ઉપરથી નીકળ્યું હોય. તેમ જો
હરે તો તેની ઉત્પત્તિ આ મુજબની થવી જોઈયે :—જમ્ + અસ્ય = ‘ધોડાપર જતાર’
યાને સ્વારી કરતાર.]

દારાયસ : | અમ્મલ હિંમ્મત દાર્યધુરી : હિંમ્મત (દર પકડવું) ધાતુ ઉપર પ્રત્યય લાગ્યાથી
દારિયુસ : | આ નામ બનેલું ગણાયછે. પણ તેના ખરે અર્થ જણાયો નથી.

દાતીસ : ‘દા’ ઉપરથી વીશેપણ રૂપ.

[અવસ્તાના ‘દાત’ યાને ‘આપેલું’, ‘બતાવેલું’ ઉપરથી આ નામ બનેલું છે.
કાર્મીમાં એને મળતો ‘દાદહ’ (દાહ) શબ્દ છે.]

દોતસ : [અર્થ નકી થયો નથી.]

ન.

નાબાજેનીસ : જાં નવ્ (નવું) + ખેરજ (તેજસ્વી) = નવા પ્રકાશ સાધવું.

[પણ અવસ્તામાં ‘ખેરજ’ (ફીફ) નો અર્થ ‘પ્રકાશવું’ થતો નથી, પણ
‘વધવું’, ‘ઉંચું થવું’, એવો થાયછે. માટે આ નામ કદાચ ‘નોબુજેન’ હોય.
જુઓ ‘આર્તીબાજેનીસ’ નો ખુલાસો.]

પ.

પરીસાતીસ : પડ (જાં પડે = ધાવું) + જાં શીતી (જમીન) = જેની કને ઘણી જમીન
હોય તે.

[અમારા ધારવા મુજબ ઉપલાં નામનો ખરો અર્થ ‘પરીથી જન્મ પામેલું’
એવો થયો જોઈયે. એ નામ આજના કાર્મી ‘પરીજાદહ’ (પરી જન્મ) ને
મળતું છે. અવત પદરિક (પરીજાદહ) (=પરી) + જાત (જન્મ) (=જન્મેલું)
ઉપરથી ‘પરીની તોખમનું’ એવો અર્થ થઈ શકેછે, તો જોકે અવસ્તામાં ‘પદરિક’
(પરી) શબ્દ ખરાબ ચાલતી ઓરતને માટે વપરાયોછે.]

પાતીરામ્હીસ : જાં પમતિ + રહ્ન (ખુશાલી), યાને ખુશીનો સાહેબ.

પાસીસ : [અર્થ નકી નથી.]

પ્રીક્સાસયીસ : અવસ્તાનો પોહિષ્ઠરુપ : જાં પોહિ (બરપર) + અસ્ય = પુરકજ
થોડા ધરાવતાર.

પૂ.

ક્રવોતીસ : અમ્મલ હિંમ્મત ક્રવતીશ : આ નામનો અર્થ ‘રક્ષણ કરનાર’ થાયછે.

કદાસમીનીસ : જાં કદત (મખી) + મન = મખી મનનો.

કદાતીસ : જાં ‘કદત’ ઉપરથી આ નામ બન્યું છે.

કારન્દાતીસ : કારન (બેહરામ ફરેસ્તો) + દાત (આપેલું, અર્પણ કરેલું) = બેહરામ
ફરેસ્તે અર્પણ કરેલું.

[‘બેહરામ’ ને માટે અમ્મલ અવસ્તાનો શબ્દ ‘વેરેઝધ્ર’ (ખુશાલી) છે,
જેનો ખરો અર્થ ‘વેરેઝ નામના દેવને મારનાર’ એવો થાયછે.]

હપ્પામનીમાં એ શબ્દ પાછળથી 'વરહરાન' થઈ ગયો, જે ઉપરથી યુનાનીઓએ તેને ઉપર આપેલાં નામ (કારન) મુજબ એક ખીગાડી નાંખ્યોછે. એ નામનું સાધારણ રૂપ બેહુરામદાદ થઈ શકે.]

ક્રાનીપતીસ : ક્રાની (પુઠકળ) + પતી (ધણી) ; અથવા ખીજી રીતે વરહરાન + પાત = પાને બેહરામ દળદથી રક્ષણ થયલું.

[આ છેલ્લો અર્થ ખરો છે. આ નામને મળતું કાર્મીમાં 'બેહુરામબાદ' થઈ શકે, અને અમલ અવસ્થામાં 'વેરેશ્રદ્ધપાત' (વેરેશ્રદ્ધપાત) થઈ શકે.]

ક્રાનીબાજસ : કારન (બેહરામ) + જં'ં બજ (વખાણ કરવી) = બેહરામ દળદની સેતાયશ કરનાર.

ક્રાનીદીપીસ : ક્રાની (પુઠકળ) + અમ્પ = ઉત્તમ અથવા ઘણા ઘોડા ધરાવનાર.

[અવસ્થામાંથી 'ક્રાનાસ' (ક્રાનાસ) શબ્દ મળી આવેછે, જેનો અર્થ 'ઘોડા ઉપર ખ્યાર રાખનાર' થાયછે. પણ ઉપરનાં નામને ખરાખર મળતો શબ્દ તો 'ક્રાનાસ' થયો જોઈયે, તો જોડે તે અવસ્થામાંથી મળતો નથી.]

ક્રાનીજાગ્રીસ : ક્રન + જાગ્ર.

[કદાચ આ નામનું અમલ રૂપ 'પેરેન ક્ષાગ્ર' (પેરેન ક્ષાગ્ર) અને 'મિટો' પાદશાહ' થઈ શકે.]

ક્રાનીસીસ : ક્ર. (પુઠકળ) + ની (જઈ જવું) + ક = મરદાર અથવા આગેવાન.

[અવસ્થાના ક્ર. + નિ + અક ઉપરથી આ શબ્દ બની શકે, જેનો અર્થ ઉપર મુજબ થઈ શકે.]

બ.

બગવાતીસ : જં'ં બાઘ (નસીમ) + પતી = નસીમનો ધણી ; અથવા ખીજી રીતે— બાઘ (બાદા) + પાત = બાદાથી રક્ષણ થયેલો.

[છેલ્લો અર્થ ખરો છે, કેમકે 'બાઘ' નો અર્થ 'નસીમ' કરવો કેવળ ભુલ ભરેલું છે. અવસ્થામાં 'નસીમ' ને મારિતો શબ્દ 'બપ્ત' (બપ્ત) છે. વળી 'પતિ' અને 'પાત' શબ્દોના ઉચ્ચાર તેમજ અર્થમાં પણ ફેર છે ; મારિ ઉપર શબ્દનો પોંટે જે પડેલો અર્થ આપ્યોછે તે કરતાં **બાપટ** નો ખીજો અર્થ વધારે ભરસેદાર છે.]

બગીઉસ : જં'ં બાઘ (બાદા) + બજ (મજવું).

[અવસ્થાના બજ (બજ) (બંદગી કરવી) ધાતુ ઉપરથી બાદાને મારે 'બા' (બા) શબ્દ નીકળ્યોછે. અવસ્થામાં ફેરલેક ડોકાણે એ શબ્દ પાછળથી બાદા—અથવા મજદને મારે વપરાયેલો, જે ઉપરથી 'દેવતાની બંદગી કરનાર' એવા અર્થનો શબ્દ બતાવેલો હોય તો 'બાઘ-યરન' (બાઘ-યરન) નામ બની શકેછે.]

બગસાસીસ : જં'ં બાઘ + સં'ં સક્ (મજબુત થવું) = દેવતા જેવો મજબુત.

બગ્રેઆસ અથવા બગવાસ : પોંડ મુજબ—જં'ં બગવત્ (સુખી, નસીમવાન) :

ઓપટ મુજબ—અધ+અવ્ (મદદ કરવી)=દેવતાથી રક્ષણ થયેલો.

[કદાચ આ નામનો પહેલો અર્થ 'અરે ડરે. અવસ્તામાં 'ત' થી આપ્ત થતાં વીશિષ્ટોને પહેલી વીભક્તીનાં એક વચનનો પ્રત્યય લાગ્યા આગમજ 'ત'ની આગમજ એક 'ન્' લાગ્યો થાયછે, અને ઉપલો પ્રત્યય કેળે 'સ' છે તે જાગતી વેળા 'ન્' નીકળી જાયછે. એટલામાટે અગરજો આ નામ પ્રથમ 'અગોઅત્' હોય તો સંસ્કૃતના 'ભગવત્' ને તેં અરાઅર મળેછે, પણ અવસ્તાના મજકુર કાયદાને લીધે 'અગોઅત્' નું પ્રથમ 'અગોઅન્ત' અને પછી 'અગો-અન્ત્સ' યાને 'અગોઆંસ' થઈ ગયું, જેનું 'અરે' રૂપ અગ્વાંસ (અગ્વાંસ) થાય. અને તે ઉપજાં હપ્પામની **અગ્વાંસ** નામને અરાઅર મળતું છે.]

બોજોફાનીસ: પોટ મુજબ—મંં બગવાન્=ઉત્તમ. **ઓપટ મુજબ**—જંં અધ+પા=રક્ષણ કરતો ખોદા.

બાદ્રીસ: મંં બધ્ર=તસીપવાન.

[અવસ્તામાં 'બુધ્ર' (બુધ્ર) નો અર્થ 'મુગધ આપનાર' થાયછે તે ઉપરથી કદાચ ઉપજાં નામને 'બુધ્રખોદાર' ને અર્થ વાપર્યું હોય.]

બાજેંન્તીસ: જંં બેરેજ (તેજસ્વી)+અંત=ચલકતો.
બાસંઈન્તીસ: જંં બેરેજ (તેજસ્વી)+અંત=ચલકતો.

[અવસ્તાનો શબ્દ 'બેરેજન્ત' (બુધ્રર્ગ અથવા મોટો) (અગ્વાંસ) ઉપજાં નામનું મુજ રૂપ છે. પણ 'બેરેજ' નો અર્થ 'તેજસ્વી' કરવામા મર હેનરી શંલીન્સને ઘણે ઉદાહરણે મુજ આપીછે.

બાજેંનીસ: જંં બેરેજ (તેજસ્વી)+અન.

[આ નામ કદાચ 'બુજેંન' હશે.]

બાસંનીસ: જંં બેરેજ (તેજસ્વી)+નન.

[આ નામ પણ 'બુજેંન' નું અમલ રૂપ હશે.]

બાસસાકીસ: [અર્થ નકી નથી.]

બુબારીસ: મંં બૂ (કીયાનો આતશ)+અર (જઈ જતો)=કીયાનો આતશ લઈ જનાર.

બોગીસ: જંં અધ=ખોદા.

મ.

મગીઉસ: 'અગીઉસ' નું 'મીજુ' રૂપ હશે.

['અધ' (ખોદા, ધરિદ) એ અવસ્તાનો શબ્દ છે. જેમ એ શબ્દ ઉપરથી હપ્પામની નામો નીકળેલાંછે તેમ આ અને નીચલાં કેટલાંક નામો 'મગ' શબ્દ ઉપરથી પણ નીકળ્યાંછે, અને તેમને 'અધ' ના અર્થમાંજ લેવામાં આવેછે. અવસ્તામાંથી 'મધ' (મધ) શબ્દ પણ મળેછે, પણ તેનો અર્થ કંઈ 'અધ' ના જેવો થતો નથી. વળી અવસ્તામાં 'મ' ને બદલે 'મ' વપરાતો જણાતો નથી. કદાચ હપ્પામનીમાં 'મગ' પદથી શરૂ થતાં નામોને 'માજુ' અથવા 'મોગ' શબ્દો માથ વધારે તાલુકો હશે. અવસ્તામાંથી 'મગવ' (મગવ) નામે એક ગ્રાણાનું નામ મળેછે.]

મગબાતીસ : મગ (બગ) + સં + બાત (પ્રકાશિલો) = ખાદ્યાં શેષન થયેલો.

[આ નામ ‘બગપાતીસ’ ને મળતુંજ લાગેછે. જુઓ તે વીશિનો ખાલાસો.]

મગબાજસ : મગ (બગ = ખાદા) + સં + બજ (બજવું) = ધિરને બજનાર.

[સં + બજ ધાતુને મળતાજ અવગ બજ ધાતુ છે, જેનો અર્થ ‘બંદગી કરવી’ થાયછે.]

મગબીજસ : અસૂત હપ્પાં બગબસ : ખાદાનો બક્ષેલો.

[આને મળતું અસૂત અવસ્તાનું રૂપ ‘બગોબસ’ (*bagobas*) છે.]

મગદોસ્તીસ : અસૂત હપ્પાં બગદઉસ્ત : મગ (બગ) + દઉસ્ત (મીત્ર) = ખાદાને સાહનાર.

મગપાનસ : ‘બગોફાનીસ’ ને મળતુંજ આ નામ છે.

મગસીદ્રસ : કદાચ અસૂત હપ્પામન્નીમાં બગચીત્ર : મગ (બગ) + ચીત્ર (તોપ્પમ) = આકાશ ઉપરથી ઉતરી આવેલો, અથવા ખાદાનાં તોપ્પમનો.

મજરીસ : જં + મજ (મોટું) ઉપરથી આ મુઘળાં નામો નીકળેલાંછ. આમાંનું
મજસીસ : જીજી + મજ + ક મળીને અનંતે ત્રીજું મજ + યજ (મજવું) મળીને
મજઉસ : બનેલાછે.

[પણ ‘મજરીસ’ કેમ બન્યું તે આપણને જણાવવામાં આવ્યું નથી. કદાચ મજ (*maj*) + ક્ષત્ર (*skhat*) (પાદશાહ) ઉપરથી અપભ્રંશ થઈને ‘મોટાં પાદશાહ’ ના અર્થને મોટે આ નામ પાછળથી વપરાયું હોય.]

મક્સજસ : મજસીસને મળતુંજ.

માદાતીસ : હપ્પાં માહ અથવા મા (ચંદ્ર) + દાત (આપેલું) = ચંદ્રને અર્પણ કરેલું, અથવા ચંદ્રે આપેલું.

[માહુદાદ આ અસૂત નામનો અપભ્રંશ. અસૂત અવસ્તાનું રૂપ ‘માઓદાત’ (*maodhat*) થઈ શકે.]

માદોન્તીસ : અસૂત હપ્પાં મદુનિય : સં + મૃધ (મારી નાંખવું) તે ઉપરથી મૃધન (લડાઈ), અને તે ઉપરથી ઉપલાં નામનો અર્થ ‘પેહલવાન’ થઈ શકેછે.

[અવગ ધાતુ ‘મેરે’ (*mare*) (મરી જવું) ઉપરથી ‘મર્ત્ય’ (*martya*) શબ્દ બન્યોછે, જે અવસ્તાનાં લખાણની ચોકસ જુગીને લીધે ‘મર્ય’ (*marya*) થઈ ગયોછે, જેનો અર્થ ‘માણસ’ થાયછે. આ ‘મર્ય’ ઉપરથી ઉપલું હપ્પામન્ની નામ નીકળેલું હશે, જેનો અર્થ ‘મરવાને ચોગ્ય, મૃત્યુ’ એવા થવા જોઈયે. અગરજો અવગ ‘મરેધુ’ (*maredu*) (મારી નાંખવું) ધાતુ ઉપરથી આ નામ નીકળ્યું હોયતો તેના અર્થ ‘લડાયક’ અથવા ‘પેહલવાન’ થઈ શકે.]

માદોન્તીસ : [અર્થ ચોકસ નથી.]

મરપાઈ : એક ધરાની ટોળો : સં + મેહ (મોટું) + અપ્પ = જેઓ કને મોટા ઘોડા હોય તે.

[અસૂલી ધરાનીઓમાં એવા ચોકસ ટોળાઓ જણાયછે કે જેઓ પોતાના ઘોડાઓની ખુબી ઉપરથી વધારે જણીતા થયલાછે. ‘મરપાઈ’ નામતા જે ટોળા વીશિ ઉપર નામ આવી ગયુંછે તેવાજ આખી એક ટોળો હોવા જોઈયે, જેને પોતાના ઘોડાઓનાં ઉંચાં કદને લીધે વખણાયો હશે.]

મસીદતીસ : અસલ હપ્પાં **મથીરત :** આગિવાન ; જં૦ મહુસ્ત=સર્વથી મોટા.

મીઝીદાતીસ : { અસલ 'મિઝ' ઉપરથી 'મિઝ' અને પછી 'મેહર' થઈ ગયું છે. મિઝ
મેહરદાતીસ : } (મેહર) + દાત=મેહરનું અક્ષરું, અથવા મેહર ઇજદને અર્પણ કરેલું.

[આ ઉપરથી ફાર્સી નામ **મેહરદાદ** (مهرداد) બનેછે.]

મીઝીઉસ : { આ સૂઘળાં નામો 'મેહર' કે 'મિઝ' ઉપરથીજ નીકળેલાં છે,
મીઝાઈનીસ : { જેમને લાગેલા પ્રત્યયોની સમજણ આગલાં નામોમાં આપેલી છે.
મીઝીનીસ : {
મીઝઉસતીસ : જં૦ મિઝ + આવસ (પુન કરવી)=મેહરની પુન કરનાર.

[આ અર્થ આપરું નોંધેલો છે, પણ અવસ્થામાં 'આવસ' (પુન કરવી) જેવો કોઈ ધાતુ હજી નહીં.]

મીઝોબાજનીસ : જં૦ મિઝ + બેરજ (તેજસ્વી)=ખારશદ જેવો પ્રકાશીત.

[ખરે અર્થ 'મેહર જેવો બુદ્ધિ' થાયછે. જુઓ અવઠ ધાતુ 'બેરજ' ના ખરા અર્થ વીશે 'આર્તાબાજનીસ' નામનો ખોલાસો. ઉપલાં નામ ઉપરથી **મેહર બુજીન** નામ નીકળેલું છે.]

મીઝોબાતીસ : મિઝ + જં૦ બાત=મેહરથી પ્રકાશીત થયલું.

[અવસ્થામાં 'બા' (ب) (પ્રકાશવું) ધાતુ સંસ્કૃતના ધાતુને મળતોજ છે. આ નામ ઉપરથી **મેહરબાદ** નામ બનેછે.]

૨.

રીયોમીઝીસ : જં૦ રય (ચલકાટ) + મિઝ (શોકીન) = ચલકાટનો શોકીન.

રોક્ષાના : { જં૦ રજ ઉપરથી આ નામ નીકળ્યું છે.
રોક્ષાના : {

[આમ પોટ કહેછે; પણ અવઠ ધાતુ રજ (ر) નો અર્થ તો 'છોડી દેવું' થાયછે, મોટે તે ઉપરથી નહીં પણ 'રૂઝ' (روز) (પ્રકાશવું) ધાતુ ઉપરથી આ નામ બન્યું છે, અને તે ઉપરથી 'રુઝદન' (روزدن) અને 'રુઝન' (روزن) (રોશની, દીવજ) શબ્દો બન્યાં છે; મોટે 'રોક્ષાના' નામનો અર્થ 'રોશન' થતા જોઈયે, અને આ 'રોશન' (روشن) શબ્દ પોતે પણ અવસ્થાના મજદુર શબ્દો ઉપરથીજ નીકળેલો છે.]

૩.

સતારૂપીસ : જં૦ સત (શા) + અસ્પ = એકસો ઘોડાવાળું.

સતીબાજનીસ : જં૦ જતી (ઓલાદ) + જં૦ બેરજ = નામીચી ઓલાદ.

સત્રોપાતીસ : હપ્પાં ક્ષત્રમ (તાજ) + પાત = તાજથી રક્ષણ થયેલો.

સ્પામીત્રસ : અસ્પ + માત્ર = ઘોડાઓનો શોકીન; અથવા સ્પક (કુત્રો) લઈયે તો કુત્રાનો શોકીન.

સ્પેન્દાદાતીસ : જં૦ સ્પેન્ત (પવીત્ર) + દાત = પવીત્રાત્માને અર્પણ કરેલું.

[ખરે અર્થ આ મુજબનો થઈ શકેછે :—અસલ શબ્દ 'સ્પેન્તો દાત' (اسپنتو دات), જે ઉપરથી ઉપરો શબ્દ અપભ્રંશ થયેલો છે. 'સ્પેન્' (اسپن)

(વૃદ્ધી કરવી) ધાતુ ઉપરથી ‘રપેન્ત’ (વૃદ્ધી કરનાર) શબ્દ બન્યોછે, જેની જોડે ‘દા’ ધાતુ ઉપરથી થયેલું બુતકૃદંત ‘દાત’ મેળ્યાથી ‘રપેન્તોદાત’ નામ બનેછે, જેના તરેહવાર અર્થો થઈ શકે. આજે આ નામને આપણુ સર્પદાદ કહીયે છીયે.]

રપીતાસીસ: જ્ઞં સ્પિત્ (પવીત્ર થયું) + અક.

રપીતાદીસ: પવીત્ર આત્માએ આપેલું.

રપીતમસ: રપેન્ત + મજ = સર્વથી પવીત્ર.

[આ નામ દેખાઈતી રીતે અવસ્તાનું ‘સ્પિતમ’ (स्पितम्) છે, જેનો અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે. જરૂરોરના વડવાનું એ નામ છે.]

રપીતમીનીસ: જ્ઞં રપેન્ત + મન. પોંટ મુજબ—પવીત્ર સ્વભાવનો.

[અગરજો આ શબ્દ ‘સ્પિતમાન’ ને મળતો નહી હોય, કેજે એકકાલ્ય હજારત જરૂરોરના મોટે વપરાયોછે, તો આ નામ ખચીત બે ગેળી મીનો શકતીઓમાંની એક સુપેનામીનો (અવસ્તામાં રપેન્તો મહંત્ય મજ્જ-રેજ્જલ) નું અપસંશ થયેલું હોવું જોઈયે, જેનો ખરો અર્થ ‘વૃદ્ધી કરનાર મીનો’ અથવા ‘છુપો રહી આપાદી કરનાર’ થાયછે.]

રપીયોબાતીસ: જ્ઞં સ્પિત + સંભાત = પવીત્ર આત્માથી પ્રકાશીત થયેલો.

[ખરો અર્થ ‘વૃદ્ધી કરનારથી પ્રકાશીત થયેલો’ થાયછે. અસજ શબ્દ ‘રપેન્તોબાત’ થઈ શકે.]

રપીરીદાતીસ: ‘રપેન્દાદાતીસ’ ને મળતોજ શબ્દ છે.

રતામીનીસ: જ્ઞં રતા (ઉઘું રહેવું) + મન = સ્થીર મનનો.

રમદીસ: અસજ હપ્પાં બદિય: આંપટ મુજબ—જ્ઞં ખેરજ્ય (કીર્તીવાન) ઉપરથી આ નામ નીકળ્યુંછે.

રમદોમીનીસ: જ્ઞં ખેરજ્ય + મન = મોટાં મનનો.

સીત્રાખમીસ: અસજ હપ્પાં ચીત્ર તખમ: સંચિત્ર (ચીતાર) + જ્ઞં તખમ (જોરાવર.)

સીબારીસ: અસજ હપ્પાં ઉબર: આ નામ ‘ધબારીસ’ ને મળતુંજ છે.

સીશીમીત્રસ: કદાચ જ્ઞં સ્તિર (સોહામણું) + મિત્ર (શોકીન) ઉપરથી આ નામ બન્યું હશે.

સીસીમીત્રીસ: જ્ઞં સુચ્ (પ્રકાશવું) + મિત્ર = રોશનીનો શોકીન.

સીસામીનીસ: [અર્થ નકી થયો નથી.]

હં.

હુઉરતાનીસ: ઓરતાનીસ: ઓરથાનીસ: હીરતાનીસ: (ફાં) ખુશ + (જ્ઞં) તન (શરીર) = સારાં અથવા મજબુત તનનો.

[અવસ્તાનો અસજ શબ્દ ‘હૂરતાન’ (हूरतान) હોયો જોઈયે, જે આ રીતે બની શકેછે:—હુ + ઉશ્ + તન = દીઝને ખુશ ગમી આપનાર. અસજ હપ્પમાની નામને યુનાનીઓ મરડી મચડીને કેવાં ખીગાડી નાંખેછે અને કેટલીખંધી રીતે બોલી તથા લખી બપેછે તે મજકુર નામનાં ઉપર આપેલાં જુદાં જુદાં રૂપો ઉપરથી માલુમ પડેછે.]

હાઈદાનીસ : અસ્ર હપ્પા૦ વીદન : આપે મુજબ—‘તામે કરનાર,’

[અવ૦ વીદન (159-26) (=હાય પકડીને લઇ જવું, ટેકો આપવો) ધાતુ ઉપરથી જો આ નામ બન્યું હોયતો તેનો અર્થ ‘મદદગાર’ અથવા એવોજ કોઇ થઈ શકે.]

હાયરમીનીસ : મં૦ વૈય (ઉત્તમ)+મન=ઉત્તમ મનનો.

[અવ૦ વૈય (159-26) (=મુખ્યાર) શબ્દ ઉપરથી આ નામનો અર્થ ‘સ્વતંત્ર મનનો’ થઇ શકે.]

હીમ્યસ : ‘હમ્યસ’ ને મળતું જ નામ : જદં અવસ્તાના ચિમકાયત (જમશેદ) ઉપરથી આ નામ નીકળેલું ધારવામાં આવેછે.

હીસ્તારૂપીસ : અસ્ર હપ્પા૦ વીસ્તારૂપ : જં૦ વિસ્ત+અસ્ર=ધોડા ધરાવનાર.

[ફ૦ ગુસ્તારૂપ નામ આ ઉપરથીજ બન્યુંછે, અને જે અવસ્તાનું નામ છે તેજ હપ્પામનીમાં જળવાઈ રહ્યુંછે. અવસ્તાનો ‘વ’ ફાર્સી ‘ગ’ સાથે બદલાયછે તેનો આ એક દાખલો છે.]

હીસ્તીખમીસ : ઉસ્ (ધણુંજ)+તખ્મ=ધણો જોરાવર.

[અવસ્તામાં ઉસ્ (જ) ધાતુનો અર્થ ‘ધણું’ થતો નથી, પણ ઉંચે, ઉપર, ઘૂસી, બહાર, સીવાય, એવા અનેક થાયછે.]

શંલીન્સને જે જે હપ્પામની નામોની ટીપ આપાંછે તેમને ઉપર મુજબ ઉતારી લેતાં અમારે અમારી તરફથી કરેલી શરેહ ઉપરથી વાંચનાર જોશે કે કેટલાંબધાં નામોના ખોટા અથવા ભુત ભરેલા અર્થો થયાછે, અને કેટલાંબધાં નામો અવસ્તાને કાયદે હપ્પામનીમાં જેવી રીતનાં બનવાં જોઈએ તેને બદલે યુનાનીઓએ તેમને ખીગાડી નાખ્યાંછે. આ સ્થળનાં નામો આપણી તવારીખમાં આવશે એમ નથી, તોપણ હપ્પામની જમાનામાં વપરાતાં જેટલાં નામો મળી આવ્યાંછે તેમને જળવી રાખેલાં ત્રીપયોગી નથી એમ સમજીને અમે તેમને આ ટુકાણે મેળાં ઉતારી લીધાંછે, તો જોકે એખી ઘણાં અધુરાં નામો છે. યુનાનીઓએ આપેલાં જે જે નામોનાં અસ્ર હપ્પામની નામો મળી આવ્યાંછે તેજ હપ્પામની નામોમાંનાં ઘણાંખરાં જે આપણે મહાડે જલદીથી ચઢી જાય એવાંછે તેમને બનતાં સુધી અમે આ તવારીખમાં વાપરવાનું દરસ્ત ધારીએ છીએ. જેમકે યુનાની નામ કાઈરસ છે તેને અમે કુરુશને નામે પણ ઓળખાવ્યુંછે, કેમકે અસ્ર હપ્પામની નામ એજ છે. વળી યુનાની નામ આર્તાજર્કસીસ છે તે હપ્પામનીમાં અર્તક્ષત્ર મળેછે, પણ એજ છેલાં નામ ઉપરથી પાછળથી ફાર્સીમાં અર્દશીર નામ બન્યુંછે, માટે અમે આ વધારે મહાડે ચઢેલું અને સહેલું તથા મીઠું નામ વાપરવાનું પસંદ કરીએ છીએ. ખીખાં નામોને માટેખી એમજ સમજવું.

ખા.ખ. ૪.

જરતોશ્તી મજહબની તવારીખ.

ફસલ ૧. મજહબની ખાલેસી.

મજહબ—તેમાં ફેરફારો; મજહબની તવારીખના વીભાગો. જરતોશ્તનો ધર્મ; તે આગમનનો મજહબ: કુદરતની પરસ્તેશ—સોમનો રસ—કર્ષી અને કર્પન—અનેક દેવતાઓ—તેમની ટીપ. અનેક દેવતાઓ ખાત્રે જરતોશ્તની નાપસંદગી અને શીખવણી; એકજ દેવતા ‘અહુરમઝદ’—તેમ નહીં માને તે ‘દઝેવ’—તેમ માને તે ‘અસુર’; ગાથામાંની નીતી—તેનો ભેદ: બે અકેકથી ઉત્પત્તી શકતીઓ—વૃહી અને નાશ અકેકને માટે ઉપયોગી—વૃહી કરનાર શકતીને પસંદ કરવી—બહીનો ધીકાર—નેકી પસંદ કરનારને છ બક્ષે શો.

જરતોશ્તી મજહબની અપક્ષપાત તવારીખની ખાલ કરનારને એ ધર્મે પોતાની શરૂથી તે હાલ સુધીની ચહડ ઉતર સ્થિતિમાં અનેક રૂપો લીધેલાં માલુમ પડેછે. એ તવારીખનો ટુક ઇતેખાખ અમે આગળર આપી ગયા છીયે, માટે આ ટુકાણે જોકે તેજ હકીકતોને પાછી દાખલ કરવાની મતલબ રાખી નથી, તોપણ હખામની પાર્સીઓના મજહબની તવારીખની નોંધ વીના આ ગ્રંથ અસંપૂર્ણ ગણાય; માટે આ પ્રકરણમાં પુરાતન પાર્સીઓના ધર્મની ફેરવાયલી પ્રકૃતિઓ દેખાડવાની નેમ રાખીછે, જેમાં એ મજહબની શરૂઆતની ચહડતી પડતીનો થોડોક માર પણ સમાઈ શકશે.

જરતોશ્તી ધર્મ આજ કાલનો નથી. પુરાના ધર્મોમાંના તે એકછે, અને એવું કહેવાયછે કે એવો કોઈજ પુરાતન ધર્મ હશે કેજે આ મજહબની પેઠે આજ સુધી પોતાની વધતી કે એછી અમલીયાત સાથે હયાતી ભોગવી શકયો હોય. પણ આ અમલીયાત ધરાવ્યા છતાં આજનો જરતોશ્તી ધર્મ કાંઈ હજરત જરતોશ્તે પોતે જાહેર કરેલો ખાલેસ ધર્મ નથી. એ મજહબની તવારીખ શોધવા જતાં આપણને અનેક પ્રકૃતિઓની તપાસ લેવી પડેછે, કેમકે કાળક્રમ પ્રમાણે, રાજપાટની ચહડતી પડતી પ્રમાણે, લોકોની સમજણશક્તી પ્રમાણે, દીનદુસ્મનોની સજાઈ પ્રમાણે, તરેહવાર રૂપો એ મજહબને ધારણ કરવાં પડયાછે; અને એવાં એકપછીએક બદલાયલાં અનેક રૂપો પછી આજે જે હાલતમાં એ ધર્મ દેખાવ દે છે તેમાં અને અમુક મજહબની સાદાઈમાં ફેરલાયધો તફાવત પડેવો જોઈયે તે સહેજથી વીચારી શકાયે. આપણ આ સઘળા ફેરફારોને વીભાગોમાં વહેંચીશું. પ્રથમ, જે રૂપમાં જરતોશ્તે પોતાનો મજહબ જાહેર કરીધેછે તે; બીજું પાછળથી તેમાં આસપાસની પ્રજાઓ સાથના સંબંધોને લીધે જે ભિન્ન અને ફેરફાર થયેછે તે; અને ત્રીજું, હખામની પાર્સીઓના વખતમાં એ ધર્મ જે હાલતમાં માલુમ પડયો હોતો તે. ત્યારપછીના વખતમાં તેણે કેવું રૂપ પકડયું—યાને ફોર્મલર પછી, અને પાર્થન લોકોના અમલમાં તે કેવી ખરાબ હાલતમાં આવી ગયો હોતો તે, તથા ત્યારબાદ સાસાની પાર્સીઓના વખતમાં તે પાછો ફેરજે દરજ્જે સુધર્યો.

૧ “તવારીખે સાસાનીઆન”, ખાખ ૪.

૨ “જંદ અવસ્તા અને પાર્સીઓનો ધર્મ,” સર ૨—૩.

તે, તથા પાર્શ્વી પાદ્યાહતના નાશ પછી આજસુધીમાં તેની કેવી વળે થઈ—તે વીશે આ ઠોકાણે વર્ણન કરવાની મક્કસદ રાખી નથી.

જરૂરતાશત્રને. ધર્મ સુધારાનો ધર્મ હતો; તેની આગમજ જે મજહબ ચાલુ હતો તેમાં દીક્ષતી ખામીઓ સુધારીને એ ધર્મની તેણે સ્થાપણા કરી હતી. તેની આગમજનો આર્થિક ધર્મ કુદરતની પરસ્તેશનો ધર્મ હતો. કુદરતની શક્તીઓને માનવાનો, તેમની સત્તા અને દરજ્જો પીછાની તેમને આરાધવા અને સંતોષવાનો, તે ધર્મ હતો. તે વખતે અધર્મનમ્-વચ્ચે (ધરિનવેજ) ના મુલકમાં આર્થિક પ્રજા વસતી હતી. ત્યારપછી જેમ જેમ વસતી વધતી ગઈ, યુજરાણુ સત્તાવવાની જરૂરીયાતોમાં વધારો થતો ગયો, બુદ્ધી ખીલતી ગઈ અને નવી યુક્તીઓ સુઝ પડતી ગઈ, તેમ તેમ આ પ્રજાના તાવકાઓ છુટા પડતા ગયા. કદાચ તેઓ પ્રજાના ઉતરતે વાંગિના લોકો હશે,—તેઓ ખીજ વર્ગો કરતાં વધારે મુક્તિ અને દુર્બળ હશે,—કેમકે જ્યારેની વતન છોડીને એક તાવકો ખીજે મુલક જાય છે ત્યારે તેની મુખ્ય ફરીયાદ ગરીબાઈ અને કંગાળીયતપણાની હોય છે. આવા અનેક તાવકાઓ છુટા પડ્યા, પણ અમુક વતનમાં એક ટોળો હતો આકી રહ્યો, જે પાછળથી આર્થિકનાં નામથી ઓળખાયો. ‘આર્થ’ નો અર્થ ‘સોલમ’ અથવા ‘ઘણી’ નો થાય છે; અને જેઓ આર્થ નહીં હોય તેમને અન-આર્થનું નામ મળ્યું હતું. યુનાનીઓ પોતાના દેશ અને પ્રજા સીવાય આકીના સર્વ દેશો અને પ્રજાઓને જાગૃતી કહેતા હતા; તેમજ આર્થિક પ્રજા પોતાની કામ અને દેશ સીવાયની ખીજ સર્વ પ્રજાને અન-આર્થ ગણતી હતી. પણ ધરિનવેજમાંથી જે તાવકાઓ છુટા પડ્યા તેઓ સર્વ એકજ યાને ‘આર્થ’ ને નામેજ ઓળખાતા હતા.^૧ તેઓ સર્વનો ધર્મ એકસરખો અને એકજ હતો; અને તે કુદરતની શક્તીઓનો ધર્મ હોવા જોઈએ. શાશ્વતી, વરસાદ, પવન, આતશ, જમીન, પાણી, વગેરેને તેઓ મોટા દેવતા દાખલ માનતા હતા. તે વખતે તેમને માત્ર એકજ ખાદાનો વીચાર હોય એમ જણાતું નથી; કેમકે એકને બરેલે અનેકને તેઓ માન આપતા અને દરેકને તેઓ એકસરખી શક્તીનો ગણતા હતા. એ સર્વને તેઓ ‘અસુર’ ને નામે ઓળખતા હતા, અને તેટલા મોટે એકથી વધારે અસુરો તેમને જાણીતા હતા.^૨ તે વખતે વર્ગી એક દેવતાની આરાધના ખાસ હતી, જેનું નામ ‘સોમ’ અથવા ‘હ્યોમ’ છે. એક જાતનો કેરી પ્રવાહી બનાવીને તે વખતના આર્થો પોતાના આ દેવતાને અને

૧ ‘આર્થ’ શબ્દ સંસ્કૃત છે; અવસ્તામાં તે ‘અધર્થ’ લખાય છે.

૨ ત્રીં માહદેવ મોરેશ્વર કુટે કહે છે કે યુનાનીઓ ધરિનવેજમાંથી છુટા પડીને યુરોપ તરફ ગયા, અને જે મુલક પસાવ્યો તેને તેઓએ ‘હેલાસ’ નું નામ આપ્યું તે ‘આર્થ’ નું અપભ્રંશ છે. તેઓ પોતાને ‘હેલેનીસ’ કહેવાડતા હતા, અને એ નામ પણ ‘અધર્થનમ્-વચ્ચે’ માંના પહેલાં પદનું અપભ્રંશ હોવું જોઈએ, એવો તેનો વીચાર છે.—“આર્થિક પ્રજાઓની ઊંચલ પાથલ,” પ્ર૦ ૧, સર્ ૬૬—૬૭.

૩ ‘અસુર’ શબ્દ વેદીક છે, જેને જાણતા અવસ્તાનો શબ્દ ‘અહુર’ છે. ઘણા ‘અહુરો’ ની આરાધનાનો ખ્યાલ અવસ્તામાં ‘અહુરાકા’ શબ્દ સજે છે તે ઊપરથી આવી શકે છે. ગાથામાંથી પણ એ શબ્દ સજે છે.

ખીજાઓને નજર કરતા, અને પછી તેમના ધર્મગુરુઓ તે ખી જતા હતા. આ ધર્મ-ગુરુઓ ‘કવિ’ને નામે ઓળખાતા હતા. તેમનો એક ખીજો વર્ગ ‘કર્પન’ નામનો હતો. વેદીક સોમ તે અવસ્તાનો હોયોમ છે. એ બંને સીવાય વેદ અને અવસ્તાના ખીજા એકમળતા દેવતાઓનાં એકસરખાં નામે આ મુજબનાં હતાં :—

વેદીક: ઇંદ્ર, સૂર્ય, મિત્ર, અર્ધમનુ, વૃત્રહનુ, નાસત્ય, વાયુ, અર્મનિ, ઇત્યસદી. અવસ્તા: અંદ્ર, જૈર્વ, મિત્ર, ઐર્ધમનુ, વૈરેઅગ્ર, નાકુંઘમતી, વધુ, આર્મનિ, ઇત્યાદી.

આર્ય પ્રજાના દેવતાઓ આ અને એવાજ ખીજા હતા. ‘દેવતા’ શબ્દ અસલ આર્ય ધાતુ ‘દિવ્’ (ચક્રકવુ) ઉપરથી નીકળ્યોછે, અને એ ધાતુ ઉપરથી જોયો ‘ચક્ર-કાટ આપનારા’ તેઓ ‘દેવ’ કહેવાયા. ૨ આ ‘દેવ’ તે ઉપરથી ગ્રીકમાં જણાવ્યા તે હતા. એ સૂર્યની અને એવાજ ખીજા ધણાઓની આરાધના કરવાને આર્ય મન લલચાવું; અને તોપણ તેની લાજય એટલાંમાંજ અટકી નહી. તેણે ખીજા નવા દેવ અથવા દેવતાઓ કહી કહાડ્યા, અને તે નવાઓની ખી એક સરખાજ દરજ્જો આપ્યો.

પણ મુઘળાજ આર્યો આ અનેક દેવતાઓને આરાધવાનું રાજી હતા નહી. તેઓ-માંના કેટલાકને આ અનેકની પૂજા વાંધા ભરેલી લાગી. તેઓ પોતાના દેવતાને ‘અસુર’ નાં નામથી ઓળખવાને રાજી હતા, પણ મુઘળાનેજ ‘અસુર’ ગણવાનું તેમને ઠીક લાગ્યું નહી. આ ઉપરથી આર્યોમાં બે પક્ષો યજ્ઞ. અજ્ઞાતે આ પક્ષો વચ્ચે લાંબો વખત સુધી મતદેર ચાલ્યા કીધા હશે અને પછીજ સુધરેલા આર્યોએ પોતાના વીચાર મુજબની નવી વળાણ લેવાની હિમત કીધી હશે. એ હિમતને આગળ વધારનારે અને આકાર આપનારે નર જરતોસ્ત હતા. ગ્રીક વેદમાં જે કેટલાક દેવતાઓની સ્તુતી આપણુ જોઈએ છીએ તે જરતોસ્તની આગમજના આર્યોની આરાધના વેળાના દેવતાઓ હતા. પણ તે મુઘળા એકસરખી સ્તુતીને પાત્ર નથી એમ જરતોસ્તને લાગ્યું. તેને વળી એમ લાગ્યું કે આવી સ્તુતીને અનેક દેવતાઓ યોગ્ય હોય નહી. વળી આ દેવતાઓને આરાધવા અને તેમની મદદ માંગવા માટે ‘સોમ’ નામનો જે પ્રવાહી પીધા પછી ધર્મગુરુઓ કેરી બની અને ગસ્તીમાં આવી જઈ મારફાડ કરતા હતા તેખી જરતોસ્તે પસંદ કીધું નહી. તેને લાગ્યું કે પરસ્તેશને લાયકનો માત્ર એકજ દેવતા હોવા જોઈએ. તેજ સૂર્ય પેદાયશનો કર્તા અને મૂર્છીનો મૂજનાર હોવા જોઈએ. નેકી અને બદી તેનાંજ અખુટ ડહાપણમાંથી નીકળવાં જોઈએ. એટલામાટે તેણે ધણા અસુરે (અહુરાકુધો) ને બદલે માત્ર એકજ ‘અહુર’ ને કહ્યો અને તેને ‘મજ્દ’ નું નામ આપ્યું કેજે આખાં નામનો અર્થ ‘દૈયાતી ભાગવનાર મોટા જ્ઞાની’ નો થાયછે. એ ઉપરથી જરતોસ્તે પોતાને પગલે ચાલનારાઓને તેમજ વીરધ પક્ષીઓને દેખા-

૧ મધ્ય એશીયા અથવા ઇરાનવેજમાં પાર્સીઓ અને હીંદુઓના વડવાઓ એકઠા શેવર સુધી વસેલા હોવાથી દેવતાઓનાં નામે તેઓમાં એકસરખાં જળવાઈ રહેલાંછે.

૨ અવસ્તામાંથી પણ એજ ધાતુ મળેછે, જે ઉપરથી ‘દિવેવ’ शिव શબ્દ નીકળેલોછે. પ્રથમ એ શબ્દ સારે અર્થે વપરાતો હતો; પાછળથી તે અર્થ તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો.

ડયું કે જે સર્વોપરી દેવતા તેણે પસંદ કરીધેછે તે હૈયાતી ભાગવેછે, યાને સુધળે તે સર્વ-
આપક છે, એટલુંજ નહી પણ તે સર્વ કરતાં મોટું જ્ઞાન ધરાવનાર યાને દરેક બનતા,
બનેલા અને બનવાના બનાવની બધી રાખનાર છે. એવા એકે દેવતા આગળાં આર્ય
મળે ઉપજતી કલાડયો ન હતો, મોટે એકલા ‘અહુરમજ્દ’ સીવાય બાકીના સર્વ તે
વજ્રના જાણીતા દેવતાઓની આરાધના જરૂરેશ્તે રદ કીધી. સોમની ક્રીયા અને તેને
લગતું સર્વ હસી કલાડયું અને તેને ખરાબીનું મુજ ગણ્યું. હોરમજ્દને સર્વોપરી
ગણીને આતચને તેનો કેબલો કીધો. અમશાસ્પદને તેણે હોરમજ્દની ખરાબરીયા
અથવા તેનાથી ઉતરતાખી નહી ગણતાં તેઓ માત્ર કહીત શકતીઓ છે એમ ગણીને
તેમની સમજણ આપી. ૧

જરૂરેશ્તની આગમજના આર્ય ધર્મગુરુઓ ‘કવિ’ ને નામે ઓળખાતા હતા,
પણ જરૂરેશ્તના વજ્ર પછી તેને પેગામ્બર ગણનારા ટોળાએ પોતાના ગુરુઓને ‘કવા’
નું નામ આપ્યું. એ ગુરુઓ સોમ વગેરેનો ધીકાર કરનારા હતા મોટે વેદમાં આ ‘કવા’-
ગુરુઓના ટોળાને હાંદ દેવતાના શત્રુઓ ગણ્યાછે. આ હાંદ એકવાર આખી આર્ય
પ્રજાનો દેવતા હતો. પણ જરૂરેશ્તે એકલા અહુરમજ્દ સીવાય બીજા સર્વને રદ
કરવાથી તે અને બીજા દેવતાઓ જરૂરેશ્તીઓના ધીકારમાં આવી ગયા અને ‘દેવ’
(યાને ‘અન્નકતા’) ઉપરથી તેઓ ‘દએવ’ (યાને ‘બુરા’) થઈ પડ્યા. એ રીતે
અસુર ‘દેવ’ શબ્દનો ખરો અર્થ અવસ્તા ભાષામાં બદલાઈ ગયો. જરૂરેશ્તીઓએ
જ્યારે એ રીતે અસુર શબ્દો ‘કવિ’, ‘દેવ’, વગેરેને બદલી નાખી બીજાંજ ૩૫
અને અર્થમાં લીધા, ત્યારે સોમના રસની હીમાયત કરનારા આર્ય ટોળાએ પોતાના
હરીફોને ‘મજ્દા’ નામના એકજ ‘અહુર’ (અસુર) ને આરાધતા જોઈને તેમને
‘અસુર’ નું નામ આપી પોતાના ટોળાથી હલકા પાડ્યા, જોકે એ શબ્દ (અસુર)-
નો મુજ અર્થ ઘણો સારો છે અને વેદનાં ઘણાં જુનાં અને પહેલપહેલાં લખાણોમાં
અગ્ની વગેરે મોટા દેવતાઓને ‘અસુર’ કહેતાછે. ત્યારે એ રીતે આ બંને વીરૂધ્ધ
પક્ષો જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાઈ. એકને ‘અસુર’ નું અને બીજાને ‘દએવ’ નું
નામ મળ્યું. ‘અસુર’ તે ધરાનીઓ—બધે જરૂરેશ્તીઓ; ‘દએવ’ તે પાછળા
ખ્રિસ્તી ટોળાના લોકો.

જરૂરેશ્તે શીખવેલા ધર્મની ખુખીઓ વર્ણવવી બેજા છે. પણ તેણે બનાવેલા
ગાથામાં જે નીતી શીખવીછે તેની આ ઠેકાણે કંઈક નોંધ લેવી જરૂરની છે, કેમકે પાછળા
વજ્રનાં લોકોએ બુલાવો ખાઈને ધર્મમાં બીગાડો કરવાનું કારણ આપ્યુંછે તે આ
નીતીની ખરી સમજણ પાછળથી બુલી જવાને લીધે બન્યુંછે. જ્યાંસુધી એ ખરી
સમજણ મનમાં તાજ રહે નહી ત્યાંસુધી બુલાવો ચાલુ રહે તેમાં તવાઈ નથી. જરૂરેશ્તે
પોતાના શાગેઈ અને બીજાઓને સમજાવ્યુંછે કે નેકી અને બદી કંઈ બે જુદી જુદી

૧ જરૂરેશ્તના આ સુધારેલા ધર્મ વીશે જુઓ “તવારીખે સાસાનીઆન,”
બાબ ૪, પ્રસલ ૨; તથા ડૉ૦ હાજીગના પાર્સીઓ વીશેના રસાલા, બીજી આવૃત્તી,
પા. ૨૯૪, ઇત્યાદી.

ચીજો નથી પણ એકજ છે; તેમની ઉત્પત્તી પણ એકજ સુજમાંથી થયલી છે; તોપણ તેઓ અકેકથી ઉલટી લાગવાને લીધે જુદાપણું ધરાવે છે, અને તેથી તેઓ ખે ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. એટલામાટે તેણે સમજાવ્યું કે આ અકેકથી ઉલટી ચીજો ઉપર ખે અણુદીઠ શકતીઓના કાષ્ટ છે, જેઓ વચે સદાની લડાઈ ચાલી જાય છે. આ ખે શકતીઓમાંની એક ‘સ્પેન્તો મૈન્ધુ’ અને ખીજી ‘અહર મૈન્ધુ’ નામની છે. આ ખેમાંની પહેલી પેદાયશને બનાવનારી અને બચાવનારી છે; ખીજી તેને કોતાહ કરનારી અને તેનો અંત લાવનારી છે. એ રીતે તેઓ બંને એકસરખા દરજ્જાની છે. તેમનાથી પેદાયશનું કામ આગળ ચાલે છે; કેમકે જો એક શકતી વૃદ્ધી કરે પણ તે વૃદ્ધીના નાશ નહી થાય તો નાશ કરનારી શકતીથી જેવી ખરાખી થાય તેવીજ ખરાખી આ વૃદ્ધી કરનારી શકતી પણ કરે છે. એટલામાટે વૃદ્ધી થવા પછી ચાકસ વસ્ત્રે તેનો નાશ થવો જોઈયે, અને તે નાશ કરનારી શકતી કરે છે. એ રીતે આ બંને શકતીઓ યુલુગારી છે—જોકે તેઓ અકેકથી ઉલટી છે; બંને એકસરખું કામ બજાવનારી છે—જોકે દેખાઈતી રીતે એક ભલી અને ખીજી ખુરી છે. પણ તેઓ બંને અહરમજ્જની પોતાની શકતીઓ છે; અહરમજ્જદે પોતાનાં કામના ખે વીભાગો પાડેલા છે તે આ ખે શકતીઓ ઉપરથી પીછાની શકાય છે. મારવાનું અને જીવાડવાનું કામ તેનુંજ છે એમ સાધારણ રીતે એક જરતોસ્ત્રી માને છે તે જરતોસ્ત્રી આ નીતીની શીખવણીનું પરીણામ છે. તોપણ પાછળથી મારવાનું કામ હૅરમજ્જની ઉપલી નાશ કરનારી શકતીનું નહી પણ હૅરમજ્જના એક હરીફ હારેમનનું સમજવા અને સમજાવવામાં આવ્યું હતું; અને જરતોસ્ત્રના ચોખ્ખા મજબૂબમાં પહેલા ખીગાડો એ ઝોટી શીખવણીથી શરૂ થયો હતો. ઉપલી બંને શકતીઓ હૅરમજ્જની પોતાની છે અને તેઓ એકસરખી સત્તા ધરાવનારી છે, માટે સાધારણ રીતે તેમને હૅરમજ્જદે પેદા કીધેલી ગણીયે તો ઝોટું નથી—જોકે તેઓ કંઈ હૈયાતી ભાગવનારી યા આકાર ધરાવનારી હોય એવું કશું નથી. તેઓ માત્ર કલ્પના છે. તેમને માત્ર મનની આખિજ જોઈ શકાય એમ છે. તેમની પીછાન માત્ર ખ્યાલથીજ થઈ શકે છે.

તોપણ આ બંને શકતીઓ અકેકની હરીફ છે; એક પેદાયશની વૃદ્ધી કરે છે અને ખીજી તેના નાશ કરે છે; માટે જરતોસ્ત્રે શીખવ્યું કે નાશ કરનારી શકતીને પસંદ કરવાને બદલે વૃદ્ધી કરનારીનેજ પસંદ કરવી જોઈયે. એ વીધે તેના પોતાના શબ્દો આ છે:—“આ બંને મીતોમાંની એક પસંદ કરો; પણ નેક થજો, બદ ના થતાં.”^૧ આ ઉપરથી સમજવાનું છે કે ખે મીતોમાંની ગમે તેને પસંદ કરવાનું જરતોસ્ત્ર પોતાના ચેલાઓ અથવા શ્રોતાજણોની રૂઠી બુદ્ધી ઉપર રાખે છે, તોપણ દરેકને પોતાની બુદ્ધી વાપરતાં મદદ થઈ પડે એટલામાટે તે તેમને વીનવે છે કે તેઓએ બદ નહી થવું પણ નેક થવું; એટલે જ ખરાબ રસ્તે—ફનાઈને, નાશને રસ્તે—લઈ જનારી શકતી જે અહરમૈન્ધુ (ગનામીનો) છે તેને પસંદ નહી કરવી, પણ નેકી અને ખુશી ભરેલી, વૃદ્ધી અને આખા-દાની કરી આપનારી જે સ્પેન્તો મૈન્ધુ (સપેનામીનો) છે તેને પસંદ કરવી. જરતો-

શ્વેતના મજ્જુર સખુનોનો આ ભાવાર્થ છે. જરતોસ્ત્રી મજ્જહપ્પના શત્રુઓ દેવપરસ્ત કહેવાતા હતા, તેઓ એ ધર્મના મોટા હરીફ થઈ લાગ્યા હતા, મોટે જરતોસ્ત્રે પોતાના સાંભળનારાઓ આગળ પોતાની હોરમજ્જદી અને તેઓની દેવપરસ્તી દીનના કાનુનો ખુલ્લા મેલીને સર્વ કોષને સુચત્વું કે આ બિમાંથી તેઓએ પોતાને ગમે તે દીન એપ્ત્યાર કરવી. પણ જો કોઈ એ બંને ધર્મો કયુલ રાખવાનું મન કરે—યાને એક ખોદાને માનવાનું તેમજ અનેક દેવતાઓને પુજવાનું તે પસંદ કરે—તો તેમને સાફ મના કીધીછે કે “તમારેથી દેવપરસ્તી અને અહુરમજ્જદી એ બંને મજ્જહપ્પા એપ્ત્યાર થઈ શકશે નહીં.”^૨ એ રીતે આ બિમાંની એકજ અને તેની હોરમજ્જદી દીન પસંદ કરવાનો જરતોસ્ત્રે ખોધ દીધોછે, અને તમામ જગતના પેદા કરનાર દાખ્તર એકજ ખોદાને ગણવાના મુખ્યો જાહેર કર્યાછે,^૨ તથા તેની ભકતીથી નેક રહેતે ચાલનાર અને વૃદ્ધી કરનાર માણસને હોરમજ્જદ તરફથી છ તરેહની બક્ષેશો મળેછે એમ કહીને તે બક્ષેશોનાં નામો આપ્યાછે, જે નામો પાછળથી અમશાસ્પંદો દાખ્તર જાહેર થયાછે. તે બક્ષેશો આ છે:—૧—ભલું મન, ૨—સર્વથી ખુલ્લું સુચારું, ૩—દોહત, ૪—તાબિદારી અને ભકતીભાવ, ૫—તનદરોસ્તી, અને ૬—અમર્ગી.^૩

એ રીતે જરતોસ્ત્રની દીન એક ખોદાનેજ માનવાનું શીખવનારી હતી. તેની ખીજ ખુખીઓ અનેક છે, જે વીશે અમારાં આગળાં દફતરમાં^૪ પુરતી મુમજલ આપેલીછે. પણ એ મુઘળી ખુખીઓ જાયત્રી આ દીન જેવી ને તેવી હાલતમાં હંમશાં રહી શકી નથી. જરતોસ્ત્રના વાત પછી તેમાં ધણું નવું ઉમેરાયું અને ધણું અમુલી જવું રહ્યું.

ફસલ ૨. બીગાડો કેમ દાખલ થયો?

તવારીખના જમાના આગમયના બનાવો; વંદીદાદનો જમાનો—પહેલી પરગરદની રચના કયાની જરતોસ્ત્રી પાદશાહોના વખતમાં: યરત હપ્તગંધતી—ખાલેસ ધર્મમાં બીગાડાની શરૂઆત; ગાથાના ચોકસ ભાગો જરતોસ્ત્રના નથી; ગાથા અને વંદીદાદના જમાનાઓ વચ્ચે ફર્ક—તે દરમિયાન બીગાડાની ઉત્પત્તિ; અવસ્તાના પાછળ કલામોમાં જરતોસ્ત્રની શીખવણીથી ઉલટું; જરતોસ્ત્ર ધર્મ રચાપનાર નહીં પણ ધર્મ સુધારનાર—તે અને તેના ચેલાઓ સુધારાવાળા. જરતોસ્ત્ર પછીના પહેલો બીગાડો: યરત હપ્તગંધતીનો બંદગી; હોરમજ્જદે જોડે અમશાસ્પંદોની પરસ્તેશ; વંદીદાદના જમાનામાં બીગાડોના વધારો—હોરમજ્જદનો ખરાખરીયો અને હરીફ હારેમન! હઝ્મામની આરાધના—તેનો રસ—હઝ્મામ અને સોમ વચ્ચે તફાવત—હઝ્મામની કીયા વીશે ડૉ. હાઉગનું મત. પોર્સીંદકેશી લોડો સાથે જરતોસ્ત્રીઓનું જોડાણ—ખરાખીનો બીનો પહેલી વાવણી—ઈજ્ઝદોની આરાધના—તેમનાં કરતાં હોરમજ્જદની ઉતરતી રથીતી!

તવારીખના જમાના આગમજ બનેલા બનાવો વીશે ચોકસપણે બોલતાં એક તવારીખનવેશને પુરૂજળ મુશ્કેલી નડેછે. જરતોસ્ત્રે અમુલી આર્થ ધર્મને સુધારીને બનાવેલો ખાલેસ મજ્જહપ્પ તેનાં મરણ પછી ક્યારે અને કોણના જમાનામાં બીગડવા માંડયો, અથવા કોણના જમાના સુધી તે પોતાની સ્વછ હાલતમાં રહ્યો, તે નકી કરવાનું

૧ ઈજ્જને, હા ૩૦, ૨૦ ૬.

૨ તેજ, હા ૪૩, ૨૦ ૪૪.

૩ તેજ, હા ૪૭, ૨૦ ૧—૨.

૪ તવારીખે સાસાનીયાન, આખ ૪.

કામ મુશ્કેલ અને તવારીખની ગેરહાજરીને લીધે કેવળ અશક્ય છે. ક્વા **પ્રીસ્તાસ્પા** (શાહનામાના કાએ **ગુસ્તાસ્પ**) ના વખતમાં હજારત **જરતોશ્તર** ધર્મ ફેલાવ્યો હતો એમ અવસ્તા ઉપરથી જણાય છે.^૧ એ પાદશાહનું રાજ્ય અહમ્મના મુલકમાં હતું, અને તે પુરાતન શેહનશાહતનું મુખ્ય શેહર એજ “ઉંચા વાવટાવાળું” અહમ્મ.^૨ **ગુસ્તાસ્પ** એ રીતે પહેલવહેલા જરતોશ્તી પાદશાહ હતા; પણ તેના પછી અહમ્મમાં કોણ કોણ જરતોશ્તી પાદશાહો થઈ ગયા અને કયાંસુધી તેમનો તે અમલ ચાલુ રહ્યો તે કહેવું કેવળ અંધારામાં ગોથા ખાવા સરીખું છે. વંદીદાદની પહેલી પરગરદ રચાઈ તે જમાનામાં અહમ્મ ખાતે કયાની પાદશાહો યાને પાદશાહ **ગુસ્તાસ્પ**નાજ વંશજોની હકુમત હતી કે નહી તે કહી શકાતું નથી. તેમાં અહમ્મને “ઉંચા વાવટાવાળું” યાને રાજધાની શેહર દાખલ જણાવેલું છે, પણ આ પરગરદ રચાઈ તે વખતે તેજ રાજધાની કાયમ હતી કે નહી તે કહેવાઈ શકાતું નથી. કેટલાકો એવો તર્ક બાંધે છે કે **ગુસ્તાસ્પ**ના જમાના પછી કેટલીક મુદતે એસીર્યા દેશના **નાઈનસ** નામે એક પાદશાહે, અથવા ખીજાએ મુજબ **સેમીરામીસ** નામે બેબીલોન્યાની એક રાણીએ, બેકત્રયા (અહમ્મ) ફતેહ કરીને ત્યાંના **હુકીઅ** નામે પાદશાહને શેકસત આપી હતી અને ત્યાં એ વખતે પછી એસીર્યાન અમલ ચાલુ થયો હતો. પણ એ અટકળ પાછળી શોધો ઉપરથી લગભગ ખોટી પડી છે, કેમકે એસીર્યાન તવારીખના ખણી કલાડવામાં આવેલા લેખો ઉપરથી જણાય છે કે જે મુદતમાં એસીર્યાન પાદશાહત પોતાનાં પુર તેજમાં ખીલી રહી હતી તે વેળા બેકત્રયા (અહમ્મ) તેના કબજામાં ન હતું, એટલુંજ નહી પણ તે એસીર્યાન પાદશાહોથી તે વેળા તદ્દન સ્વતંત્ર હતું.^૩ એસીર્યાન અમલનો પુર દમામ ઈ ૨૦ પુ ૧૪ મી અને ૧૩ મી સદીઓમાં હતો એમ જણાય છે, માટે ડૉ ૭ **હાઉગ** માને છે કે વંદીદાદની રચના એ જમાનાની આગમજ થયલી હોવી જોઈયે, કેમકે એસીર્યાન અમલમાં યા ત્યારપછી અહમ્મ “ઉંચા વાવટાવાળું” યાને રાજધાની શેહર હોય નહી. જોકે અમે ઉપર કહ્યું છે તેમ વંદીદાદની પહેલી પરગરદમાં અહમ્મને ઉપલા એલકાબથી ઓળખ્યું છે તેથી કંઈ તે વેળા તે કયાની શેહનશાહતની રાજધાની દાખલ કાયમ હતું એમ ડરતું નથી, તોપણ વંદીદાદનો જમાનો એસીર્યાન અમલની પુર દમામવાળી મુદત કરતાં ઘણો જુનો હોવા જોઈયે એમાં શક જણાતો નથી. **નાઈનસ**નો જમાનો છેલ્લી શોધખોળ મુજબ ઈ ૨૦ પુ ૨૦૫૬ નો છે, તે વખતે કંઈ તેની શેહનશાહત માટું બળ ધરાવતી ન હતી, અને તે જ્યારે બળવાન હતી ત્યારે તેણે અહમ્મ જીત્યું ન હતું. વળી **નાઈનસ**ની આગમજ તો ઈ ૨૦ પુ ૨૨૩૪ માં “મીડયન” નામે એક આર્ય ટોળાએ બેબીલન જીતી લઈ કેટલાંક વરસો સુધી ત્યાં હકુમત ચલાવી હતી. ડૉ ૭ **હાઉગ** **જરતોશ્તર**નો જમાનો ઈ ૨૦ પુ ૨૩૦૦ વરસો ઉપર મુકે છે, માટે તે જો કયુલ રચાયતો ત્યારપછીનાં ૧૦૦૦ વરસોમાં હરકોઈ વખતે વંદીદાદની રચના થવી

૧ જરતોશ્તના પહેલા એલાઓમાંનો એક મુખ્ય પાદશાહ ગુસ્તાસ્પ હતો એમ ગાથા ઉપરથી જાણ થઈ છે.

૨ વંદીદાદ, પરગરદ ૧, ૨૦ ૭.

૩ પુરા ૦ પાદ ૦, ૬૨૦ ૩, સર્ ૧૦૭, નોટ ૧.

જોઇયે. અને જરતોશ્તના ખાલેસ મજહબમાં જે કંઈ ખીગાડો થવાનો વંદીદાદની પહેલીજ પરગરદ ઉપરથી આપણને ધ્વજાઈ મળેછે તે ઉપલી મુદતમાં બનવું જોઇયે. એ મુદતને દરમયાન અવસ્તાવાણીના ખીજ કટલાક પવીત્ર કલામોની રચના થયલી હોવી જોઇયે, જેઓમાં “યસ્ન હપ્તંગધતી” વગેરેને મળવામાં આવીછે. આ કલામો પુરાણા— વંદીદાદની પહેલી પરગરદ કરતાં પણ પુરાણા—છે, કેમકે તેમની ભાષા ગાથાવાણીને મળતી છે. પણ એ કલામોમાં જે જાતની ધર્મનીતી આવેલીછે તે દેખાડી આવેછે કે તેમની રચનાના જમાનાથીજ જરતોશ્તના ખાલેસ મજહબમાં ખીગાડો થતો ચાલ્યો હતો.

હવે આ ખીગાડો ક્યારથી શરૂ થયો—જરતોશ્ત પછી કેટલી મુદતે શરૂ થયો—તે કોઈથી પકે પાયે કહી શકાયે નહી. પણ જ્યારે “યસ્ન હપ્તંગધતી” ની ભાષા ગાથાવાણીને મળતીજ છે, ત્યારે એવું યુમાન જાયછે કે જરતોશ્ત પછી થોડીજ મુદતમાં આ ખીગાડો શરૂ થયો જોઇયે. તે શે છે તેની હવે આપણુ ટુક તપાસ લઈએ.

ગાથાવાણી જરતોશ્તે બનાવી હતી એમ સાધારણ રીતે મનાયછે, અને જેટલી હદ સુધી તેમાં ખુદ જરતોશ્તના પોતાના વચનો છે તેટલી હદ સુધી તે કલામો તેના પોતાનાજ બનાવેલા કમુલ રાખવા જોઇયે. પણ પાંચ ગાથાનાં નામથી જે વચનો આજ સુધી આપણી કને જળવાઈરહ્યાછે તે સંઘણાંજ જરતોશ્તનાં હોય એમ લાગતું નથી; કેમકે કેટલેક ટુકાણે આપણુ જોવામાં એવાં વાકયો આવેછે કે જેમાં જરતોશ્ત પોતે બોલતો જણાતો નથી પણ જરતોશ્તને માટે કોઈ બોલતું હોય એમ ખુદ્દુ મારુમ પડેછે. એ ઉપરથી એવું સમજાયછે, અને તે ખરું લાગેછે, કે જ્યાં જરતોશ્ત પોતે બોલતો નથી પણ તેને માટે બોલવામાં આવેછે તે ગાથાનો ભાગ જરતોશ્તે નહી પણ તેના સર્વથી પહેલા ચેલાઓ—ફરીશ્તર અને જામારુપ—એઓએ રચ્યો હશે. હવે જ્યારે ખુદ ગાથાના ચોક્કસ ભાગોના સંબંધમાં આમ છે ત્યારે ગાથાની રચના થવા પછી કેટલીક મુદતે રચાયલી “યસ્ન હપ્તંગધતી” ની રચના જરતોશ્તથી થયલી માનવી કેવળ અશકય છે, એટલુંજ નહી પણ વળી એ બંદગી જરતોશ્તના ઉપર કહેલા શાગેર્દી યા તેમના ખીજ જોડીયાઓએ રચી હતી એમ માનવાને પણ કશું કારણ મળતું નથી; કેમકે જે ધણી એક મજહબને સુધારનાર અને સ્વછ કરનાર મહાપુરુષની શાગેર્દી કરે તેજ ધણી તેજ મહાપુરુષના સુધારાઓ ઉપર પાણી ફેરવીને આગળી તર્ફ કરેલી બાબતોને પાછી નવેસરથી તાજ કરવાની હીમત ચલાવે,—અને તેખી પોતાના ઉસ્તાદની હૈયાતી પછી ગુરતજ,—એ નહી મનાય એવી વાત છે. પણ તોખી આ વાત માનવાજોગ છે કે જરતોશ્ત પછી થોડીક સદીઓમાં તેના સુધારેલા મજહબ ઉપર તેને પગજે ચાલનારાઓએ પાણી ફેરવ્યું હતું, અને તેમ કરીને તેઓ પોતે સુધારાવાળા હોવા છતાં ખીગાડાવાળાઓને મળી ગયા હતા.

આપણુ ઉપર કહી ગયા છીયે કે અનેક દેવતાઓને માનવાનું જરતોશ્તને પસંદ આવ્યું નહી તેથી તેણે એકલા એકજ ખાદાની પરસ્તેશમાં પોતાનો મજહબ ઉભો કરીધો. તેની આગમજ “સઓબ્યંતો” નામે આતશની સંભાળ લેનારા અને તેની

ખુખી જાહેર કરનારાઓનો એક વર્ગ હતો, જે વર્ગમાંનો જરેતોશત પોતે પણ એક હતો. તેઓને પોતાની બાઈએ એસી લેવા માટે તેણે આતશને પોતાના આદાનાં નુર અને કેપજા દાખલ ગણ્યો ખરો, પણ તે ઉપરાંત ખીજી ઘણી બાબતો તેણે છોડી દીધી. “હમોમ” (સોમ) ની કીયાને તેણે ધીકારી, અને તેના રમ કહાડીને પીનારાઓને તેણે મજા શબ્દોમાં ધીકારી કહાડયા. દુન્યાની મુશળી ખરાખી તેઓથીજ થાયછે એવા તેણે આ કેશી વસ્તુ પીનારાઓ ઉપર દોષ મેળ્યો. ગાથામાં જેમ હમોમનું નામ નથી, તેમજ મિત્ર, અનાહીત, જેવા ધજ્જોનુંજ નહી પણ જેમને આજે આપણુ અમશાસ્પંદોને નામે ઓળખીયે છીયે તેઓમાંના એકનું પણ નામ અમશાસ્પંદ તરીકે જણાવેલું નથી. ગાથામાં બહુ મન (વોહુમનો—અહમન), અશોધ (અપ-વહિશ્ત—અદીમહિશ્ત) વગેરે મનસ્થ નામો આપણુ જોઈયે છીયે, પણ એ નામો તેમાં અમશાસ્પંદ રૂપે વપરાયાં નથી. તેમાં એક પણ ડોકાણે જરેતોશતે હરકોઈ અમશાસ્પંદને અથવા ધજ્જને તેનું નામ લઈ આપ્યો નથી કે યાદ કીધો નથી; વખાણ્યો નથી કે તેનાથી કંઈ ઇચ્છા કીધી નથી. ગાથામાં જરેતોશતે મુશળો આધાર પોતાના એકનાએક પેદા કરનાર ઉપર બાંધ્યોછે, જેને બદલે અનેકને માનનારાઓથી તે જુદો પડ્યોછે. અનેક દેવતાઓનાં નામોની હસ્તી નાશ્વદ કરીને માત્ર એકજ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવા અને કરાવવાની તેની નેમ હતી; માટે જરેતોશત નવો ધર્મ સ્થાપનાર ન હતો, પણ ચાલુ ધર્મમાં જે તેને ખીગાડો જેવું લાગ્યું તે ગાળી કહાડીને રદ કરનાર—યાને ખીજા બોલોમાં બોલીયે તો તે ધર્મ સુધારનાર—હતો. એ રીતે ત્યારે તેનો ધર્મ સુધારાનો હતો; ચાલુ ધર્મમાં સુધારો કરીને તેણે નવી ગોઠવણ રચી હતી. એટલામાટે તે ધર્મનો સુધારો કરનાર પહેલપહેલો મહાપુરૂષ હતો, અને તેના ચેત્તાઓ તેના સુધારેલા ધર્મનો ઝુંડો ડોકાવનારા પહેલપહેલા સુધારાવાળા હતા.

પણ જેમ સુધારાનાં દરેક કામમાં બને છે તેમ જરેતોશતના આ સુધારાના સંબંધમાં પણ બન્યું. દરેક સુધારાના આરંભમાં એકદીક્ષીની જરૂર હોયછે, કેમકે તેની એકદીક્ષીથીજ સુધારાનું કામ મજબૂત જડ ધાત્રી શકેછે. પણ તે એકદીક્ષી મદા રહેતી નથી; સુધારાવાળામાં ખપનારાઓ પાછળથી કીજા થઈ જાયછે; તેમના આગેવાનની હૈયાતીમાં તેઓ બહુ મજબૂતી દેખાડેછે, પણ તેનાં મરણ બાદ તેઓ પોતાનું કામ આગળ વધારી શકતા નથી. તેથી બને છે એમ કે તેઓની પક્ષ નમળી પડી જવાથી તેમના મોભો રહેતો નથી ત્યારે તેઓમાંના ઘણાએક પોતાનાં આગળાં કામ ઉપર પાણી ફેરવી દઈને શેવટે પોતાના હરીફો જોડે મળી જવાને શરમાતા નથી. જરેતોશતના સુધારેલા સાદા પણ પવીત્ર મજહબના સંબંધમાં પણ એમજ બનેલું જણાયછે. તે મહાપુરૂષની હૈયાતીબાદ તેના કોઈએક પાછળા શાગેઈ અથવા શાગેઈએ અસલી વીચારનાઓ અને પોતાના નવા સુધારેલા મજહબને નાપરંદ કરનારાઓને ચોકસ કારણોને થકી રાજી કરવાની મતજબથી એકલા એકજ સાદા અહર-મજ્જનેજ આરાધવા અને વખાણવાને બદલે તેની જોડે તેના ૬ મદદગારો—અમશાસ્પંદો—ની આરાધના ઉભી કીધી, અને એ રીતે અહરમજ્જની જોડે આ અમશાસ્પંદોની પરતેશમાં

જે નવી ખંદગી જોડાઈ તે “યસ્ત હપ્તંગધતી” નામની હતી. એ રીતે જે કામ જરૂર-
તોસ્તે પસંદ નહી કીધેલું પણ પોતાના મજહબમાંથી રદ કરેલું તે તેની હેયાતીઆદ
પાછો પગપેશારો કરવા પામ્યું, જેનું પહેલું મંડાણ તે ઉપલી ‘યસ્ત’ હતી. ખરી
વાત છે કે જરૂરતોસ્તી ધર્મમાં પછવાડેથી જે ખીજી તરેહવાર ઉઘી અને ઉલટી, આણ-
ધટી અને આણગમતી આવતોનો મિળ થયો હતો તેવું કશું આ યસ્તમાં નથી; તોપણ
જ્યાં અહુરમજ્દ એકલોજ પરસ્તેશને લાયકનો ફરી ચુકયો હતો ત્યાં હવે તેની જોડે,
તેના મસજત આપનારા હોય તેમ, તેની રાજ્યસભાના દરબારીઓ હોય તેવી રીતે, છ
અમશાસ્પંદો પણ દાખલ થયા; એ ધમના ખીગાડાનું પહેલું કામ ‘મુહલું’ જાહેર થાય છે.
એ યસ્તમાં જેમ અહુરમજ્દની તેમ તેની જોડે દાખલ કરેલા છ અમશાસ્પંદોની,
તેઓ દરેકનું નામ દઈને, ગોયા તેઓ અહુરમજ્દના જેવીજ આરાધનાને યોગ્ય હોય
તેમ, સ્તુતી કરવામાં આવી છે; અને “યજ્ઞમધદે” યાને “અમો પરસ્તેશ કરીયે
છીયે,” એવા શબ્દથી તેમની આરાધના શરૂ કીધી છે. જરૂરતોસ્તી ધર્મની ખાલેસીમાં
પેવશ થયેલા પહેલા ખીગાડો એ રીતે આ યસ્ત હપ્તંગધતી હતી.

જરૂરતોસ્તની હેયાતીઆદ કેટલીક સદીઓ પછી વંદીદાદ—અવસ્તા મુજબ “વી-
દએયેા દાત”—ના મોટા ભાગની રચના થઈ હતી. હવે જ્યારે આપણ એકવીશ
નુસ્કોમાંનાં આ ૧૯ માં નુસ્ક ઉપર આવીયે છીયે—કેમકે તે નુસ્કોમાંનું જો
કંઈ પણ બાકી રહ્યું હોયતો તે માત્ર આ એકજીજ છે—ત્યારે આપણને
જણાય છે કે તે બનવાના વખતમાં ખાલેસ જરૂરતોસ્તી મજહબમાં અનેક પ્રકાર-
ના ખીગાડો દાખલ થઈ ચુકેલા હતા. યસ્ત હપ્તંગધતીમાં અહુરમજ્દ અને
અમશાસ્પંદો જોડે આતશ, પાણી, જમીન, ફરોહરો વગેરેની આરાધના થયેલી
આપણ જોઈયે છીયે. પણ એ યસ્તના વખત પછી, ઉપલા ઈન્દો ઉપરાંત, વળી
સુરજ, ચંદ્ર, સેતારા, રોશની, પર્વત, કુવત, હઓમ, વગેરે વગેરે આકાશી ગ્રહો,
કુદરતની ચોક્કસ શક્તીઓ અને આ પૃથ્વી ઉપરની નીજીવ વસ્તુઓ, એ સર્વની
આરાધના કરવાનું ચાલુ થયેલું જણાય છે. એ રીતે જરૂરતોસ્તની આગમજ જે જે
આરાધના ચાલુ હતી તે પાછી જરૂરતોસ્તી મજહબ પાળનારાઓમાં કાયમ થઈ, એટલુંજ
નહી પણ તે ઉપરાંત ખીજી નવી નવીનો વધારો થતો ગયો; અને એ રીતે જે મજહબને
એક આગળા મજહબનાં કોતલામાંથી ઝૂમારી તથા સ્વછ કરીને જરૂરતોસ્તે આલમની
હજીર મેલ્યો હતો તે પાછળથી એટલોખધો ખરાબ થતો ચાલ્યો કે કદાચ પેલો અસજ
મજહબ આ પાછળા ખીગડેલા ધર્મ કરતાં વધારે ઝારો ગણી શકાય. વંદીદાદના
જમાનામાં જરૂરતોસ્તનો ધર્મ કેટલીખધી હદ સુધી ખીગડયો હતો તે તેની ખીજી સમ્રજી
પરગરદો કરતાં પુરાણી ગણાતી પહેલીજ પરગરદ ઉપરથી માલુમ પડે છે.

ફરી ફરીથી આપણે કહ્યું છે કે જરૂરતોસ્તનો મજહબ એક જોદાને માનવાનું
શીખવનારો હતો; તેનો એકલો જોદા અહુરમજ્દ હતો, જેનો કોઈ મદદગાર કે
સલાહકાર જરૂરતોસ્તે કહ્યેલો ન હતો, જેનો કોઈ હરીફ કે શત્રુ તે મહાપુરૂષ ધારેલો
ન હતો. અનેતોપણ જ્યારે યસ્ત હપ્તંગધતીમાં હોરમજ્દના મદદગારો અને સલાહકારો

દાખલ આપણુ છ અમશાસ્ત્રદાને ઉભા કીધેલા જોઇયે છીયે ત્યારે વંદીદાદની સર્વથી પુરાણી પહેલીજ પરગરદમાં હોરમજ્જદના હરીક અને શત્રુને દાખલ કીધેલા આપણુ જામજ વાંચીયે છીયે ! જ.રતોશ્ત અહુરમજ્જદને તમામ સૃષ્ટીનાં સહિય કહેછે, માનેછે, અને આપણી પાસ મનાવેછે; ત્યારે વંદીદાદમાં આપણુ તેથી ઉત્કૃષ્ટ જોઇયે છીયે. તેમાં આપણુ વાંચીયે છીયે કે પેદાયશ કરનારે એકલા હોરમજ્જદ નથી, પણ હોરમન તેનો હરીક છે અને તે હરીક પણ પેદાયશ પેદા કરવાની શક્તી ધરાવેછે. અલખત તેને જુરી પેદાયશનું નામ મળ્યું છે, પણ એ જુરી પેદાયશ હોરમન અથવા ગનામીના અથવા અહુરમૈન્યુ અહુરમજ્જદની ભત્રી પેદાયશની વીરધમાં, તે પેદાયશને હોરન કરવા અને તેનો નાશ કરવાની મતલબથી બનાવતો જણાયછે. હવે જ.રતોશ્તની ગાથાવાણી આપણને શીખવેછે કે રાશની તેમજ આંધકાર,^૧ મુખ્ય અને દુખ,^૨ ભલું અને જુરું^૩ મન,^૩ એ સર્વ અહુરમજ્જદની પેદાયશ છે. પણ વંદીદાદમાં તો આપણને એથી જુદું અને ઉત્કૃષ્ટ શીખવવામાં આવેછે. ત્યાં આપણુ જોઇયે છીયે કે જે સધળું ભલું, સારું અને સુંદર છે તે હોરમજ્જદનું પેદા કીધેલું છે, પણ જે સધળું જુરું છે તે તેના મજ્જુર હરીક ગનામીનાનું બનાવેલું છે.^૪ હોરમજ્જદની પેદાયશને તોડવા માટે તેનો એક હરીક છે, તે તેના જોડેલા શક્તીવાન છે, અને તેજ ભત્રી પેદાયશનો નાશ હોરમજ્જદની મરજી વીરધ કરેછે, એમ હાંજ, વંદીદાદની આ પહેલી પરગરદમાંજ, આપણુ પહેલપહેલું શીખીયે છીયે. હોરમજ્જદના હરીકનું નામ પણ હાંજ આપણને પહેલું મળેછે. ગાથામાં એવો કોઈ શત્રુ નથી; યસ્ત હપ્તંગમતીમાં તેની કલ્પના કરેલી જણાતી નથી;—પણ માત્ર વંદીદાદથીજ આપણુ શીખીયે છીયે કે ગનામીના જુરો છે અને તે જુદા હોરમજ્જદનો નાશકારક હરીક છે.

હવે આ ટુકાણે સ્વપણ વાંચનારને આમ ફરીથી જણાવવાની કશી અગત્ય રહીજ નથી કે અહુરમૈન્યુ યાને ગનામીના જ.રતોશ્તના જોડે કરેલા એકનાએક ખોદાનો કોઈ ખરેખરો હરીક યા જોડીયો નથી, પણ તેનો તેની ખે મુખ્ય, એકસરખા દરજ્જાની, એકસરખા ક્ષાયદો કરનારી, તોપણ અંકેકની વીરધમાં કામ કરનારી શક્તીઓમાંની એક છે. જે શક્તી રૂપેન્તોમૈન્યુ (સપેનામીનો) નામની છે, અને જે ભત્રી પેદાયશનો વધારો કરનારી ગણાઈછે, તેની સામે પેદા કરેલી બીજી શક્તી તે અહુરમૈન્યુ (ગનામીનો) છે, જે વીશે આપણે ટુકમાં આગળ ખોદાસો મેળવ્યો છે.^૫ આ ઉપરથી જણાય કે જ.રતોશ્તની શ્રીઝસુરી ભરેલી શીખવાણી પાછળથી કોઈ સમજી નહી શકયું તેથી તેનો ખરાને બદલે ખોટો અર્થ થયો હતો, અને તેથીજ ધર્મમાં ખોટો અનર્થ થયો હતો. આ અનર્થ કરનારાઓ હજીબી જરતોશ્તીજ હતા, હજીબી તેઓ એક

- ૧ ઇજ્જને, હા ૪૪, ૨૦ ૫.

૨ તેજ, હા ૪૫, ૨૦ ૬.

૩ તેજ, હા ૪૮, ૨૦ ૪.

૪ જુઓ અગત્ય કરીને પરગરદ ૧.

૫ જુઓ ઊપર, ફક્સલ ૧. એ બાબતમાં વાસ્તવીક ખોલાસા માટે જુઓ અસારી "તવારીખે સાસાનીઆન," બાબ ૪, ફક્સલ ૧, સર્કે ૮૬—૯૫.

આદાને માનનારા હતા, હજીબી તેઓ મુર્તીપુજને વીકારતા હતા, હજીબી તેઓ સોમના રસ પીનારાઓને પોતાના શત્રુ ગણતા હતા અને પોતે ખેતીવાડીનાં કામમાં મથકુલ હતા : પણ એ મધ્યુ^૧ છતાં તેઓમાં એક બુરે વીચાર એ પેવશ થયો હતો કે દુન્યામાં જે કંઈ ખરાબી થાયછે તે હજરત જ.રતોશ્તે કહેલી સપેનામીનાની હરીફ શક્તી ગનામીનાથી થતી ન હતી, પણ તે કરનાર તો હોરમજ્દનો પોતાનો હરીફ હારેમન હતો ! પેગામ્બરના ભેદ ભરેલા કજામો નહી સમજવાથી, તેમની ખુબી બુલી જવાથી, સપેતોમીનો અને સપેતોતેમો મીનાર એ બંનેને અકેકથી જુદી નહી પણ એકનીએકજ શક્તી ગણવાથી આ મોટા ક્ષયકોને લાયકનો ખોટો ખયાલ તેમનાં મનમાં ઉભો થયો હતો. ગાથા મુજબ સપેતો મીનો વૃદ્ધી કરનારી શક્તી છે ; અહર મીનો નાશ કરનારી શક્તી છે : પણ સપેતોતેમો મીનો ઘણીજ વૃદ્ધી કરનારી શક્તી છે, જેની ખરાબરી ઉપલી ખેમાંની એક પણ શક્તી કરી શકે નહી. એ રીતે પ્રથમ જે એક શક્તી હતી તે પાછળથી એક ફરેશ્તા જેવી થઈ પડી ; જે શક્તી એક વડી શક્તીની પેદા કરેલી જેવી હતી તે હવે પોતાને પેદા કરનારની ખરાબરીની થઈ પડી !

પણ એટલુંજ નથી. ધર્મનો ખીગાદો આટલી હદ સુધીજ આવીને અટકેલો જણાતો નથી. સોમના રસને અને તે પીનારાઓને જ.રતોશ્તે વીકારીને તેમને તથા તેમના તાયફાને પોતાના શત્રુઓ ગણ્યાછે, પણ ઈજરનેના જમાનામાં તેજ શત્રુઓ પાછા મીત્ર થઈ ગયલા જણાયછે ; કેમકે હએમ (સોમ) ની સ્તુતીમાં એક આખો મોટો હા રચવામાં આવ્યોછે અને તેમાં તેના રસની ખુબીઓ વર્ણવી છે. પણ માત્ર હએમની ખુબી ગાવાથી સોમના પુજારીઓ જરતોશ્તીઓ સાથ મળી ગયા હતા એમ સમજવું નહી. તેઓને તો દેવપરસ્તોનું જે નામ મળ્યું હતું તેજ નામે તેઓ હજીબી ઓળખાતા હતા : વળી હએમનો જે રસ ગાળવામાં આવતો તે સોમની ક્રીયાથી જુદાજ હતો. કક અહડયા આગમજ હએમનો રસ પી જવામાં આવતો હતો ; અને વળી હએમ અથવા સોમના શેપાને નામે પ્રથમ જે ઝાડ આર્ય લોકને જાણીતું હતું તેને બદલે પાછળા જરતોશ્તીઓએ એક ખીજુંજ ઝાડ પસંદ કીધું હતું.^૨ ડાંઠ હાઉગ કહેછે કે હજરત જ.રતોશ્તની આગમજના લોકો, જેઓ જરતોશ્તી મજહબને પસંદ કરવા છતાં હજી પોતાની આગળી ફેટલીક રાહ રમ્મ અને આરાધનાને વળગી રહેલા હતા તેમને રાજી કરવા માટે, તેમને પોતાની તરફ ખેંચી લેવા માટે, જ.રતોશ્તના પાછળા શાગેર્દાએ અને મોટા ધર્મગુરુઓ—જરથુશ્ત્રો—તેમો—એ તે આગળી દીનવાળાઓને પસંદ પડતી જે ફેટલીક ક્રીયાઓ પોતાના મુધારેલા ખાલેમ ધર્મમાં દાખલ કીધી હતી તેમાંની એક આ હએમની ક્રીયા છે. આગળી દીનવાળા આ લોકો “ચોર્યોદકેશી”

૧ આ બંને અકેકથી જુદી જુદી શક્તીઓ છે. સપેતોમીનો તે સાધારણ રીતે ઓળખાતી સપેના મીનો શક્તી છે, જે સઘળી બલી પેદાયશ પેદા કરનારી છે. પણ સપેતોતેમો મીનો તે અહરમજ્દનું પોતાનું ખીજું નામ છે. જેમકે “સપેતોતેમો નાચ અહિ,” અને “ઘણીજ વૃદ્ધી કરનારી મીનો નાચ સાડે છે.”—જુઓ હોરમજ્દ યશત.

૨ પાર્સીઓ વીશેના રસાલાઓ, ખીજી આવૃત્તી, સર્ગ ૨૫૯.

(“પદ્મધર્મી-નકાએષો”) ને નામે ઓળખાયાછે. તેઓ ઘણા દેવતાઓને માનનારા હતા તોપણ તેઓ પેલા મુર્તીપુજક અને છાકરા દેવપરસ્તોને છેક મળી ગયલા હોય એમ લાગતું નથી. એ લોકોને રાજ કરવા માટે જેમ જરૂરોશતની ખાલેશ દીનમાં નવી ક્રીયાઓ દાખલ થઈ તેમ વળી નવી બંદગીઓ જુદા જુદા ઇજ્જદ અમશાસપંદોની યાદમાં જોડાઈ; અને એ રીતે મિથ્ર, વધુ, અધિ, વેરેઅધ્ર, વગેરે આગળા નરનારી ઇજ્જદો જેઓને જરૂરોશતે પોતાની સુધારેલી દીનમાંથી પછાત રાખ્યા હતા તેમને જરૂરોશતી મજહબને નામે ઓળખાતા ધર્મમાં પાછા દાખલ કરવામાં આવ્યા, અને જરૂરોશતે કલ્પેલું નહીં પણ તર્ક કરેલું દેવતામંડળ પાછું સજીવન થયું. અજબત એ દેવતામંડળ દેવપરસ્તોનાં દેવતામંડળથી ઘણી વાતે જુદું હોવું જોઈએ, તોપણ જરૂરોશતીઓના ઇજ્જદ અમશાસપંદોનાં જે નામો સુધળા આર્યો એકલા વસતા હતા ત્યારે તેઓમાં ચાલુ હતાં તેજ નામો આ નવાં દેવતામંડળમાં માલુમ પડ્યાંછે. જરૂરોશતી ઇજ્જદ અમશાસપંદોમાંના કેટલાકનાં નામો પુરાતન રીગવેદમાંથી મળી આવેછે, કે જેમાં દર્શાવેલા ધર્મ જરૂરોશતની આગમજનો હતા. એટલાજ માટે એ નામો જરૂરોશતના ગાથાઓમાં નથી. ત્યાર પછી બનેલી યસ્ત હપ્તંગધતિમાં આપણુ અમશાસપંદોનાં નામો જોઈએ છીએ, અને વંદીદાદ તથા ઇજ્જતોનમાં નરનારી ઇજ્જદોના નામો વાંચીએ છીએ.

એ રીતે એકને બદલે અનેક દેવતાઓની આરાધના બીકારનારા અને તર્ક કરનારા મજહબમાં પાછી તેવાજ અને તેનાતેજ દેવતાઓની આરાધના દાખલ થઈ. તેમ થવાથી જરૂરોશતીઓ અને પોર્ષોદકેશી લોકો જોડાઈ ગયા, અને એ જોડાણથી ખાલેશ દીનમાં ખરાબીનાં પહેલવહેલાં ખી વવાયાં. કેમકે એ વસ્ત પછી એવું બન્યું કે આ નવા પણ નાના ઇજ્જદોની સ્તુતી જોડનારાઓએ એટલીબધી હદ કીધી કે તેઓએ પોતપોતાના મનગમતા ઇજ્જદોને હોરમજ્જદ કરતાં પણ વધારે ચહડતો દરજ્જો આપ્યો, અને હોરમજ્જદ તે ગાયા તેમનો જોડીયો—બલકે કેટલેક ડોકાણે તો તેમનો મદદનીશ—હોય તેમ તે સર્વશક્તીવાન માહુબને તેનીજ પેદા કીધેલી શક્તી—ઇજ્જદો—ની આરાધના કરતો અને મદદ માંગતો આપણુ જોઈએ છીએ. ૧ એ સુધળું જરૂરોશતી મજહબનો ખીગાડો દેખાડેછે. જે ધર્મને સ્વચ્છ કરનારે એકલા એકજ ખોદાને માનવા તથા મનાવવાનું ફરમાવેલું, તેનાજ મજહબમાં અનેક દેવતાઓને માનવાનું દાખલ થાય, તથા વળી તે દેવતાઓની તેમને પેદા કરનાર પોતેજ આરાધના કરે, એ જરૂરોશતના સાદા, સ્વચ્છ, ખોદાઈ મજહબમાં કેવડો મેટો ખીગાડો ગણાય !

યસ્તોના જમાના પછી જરૂરોશતના મજહબમાં ખીજો કેટલો નવો ખીગાડો થયો હશે તેની આપણને ખુદ અવસ્તાવાણી ઉપરથી કશી શાહદત મળતી નથી. પણ તવારીખનવેશો ઉપરથી આગળ ચાલતાં આપણુ જોઈશું કે આ ધર્મમાં હજી ખીજો ઘણો ખીગાડો વસ્ત જતાં દાખલ થવા પામ્યો હતો, તે એટલીબધી હદ સુધી કે દેવતાઓની મુર્તિઓ પણ બનાવવામાં આવતી હતી અને તેમને સરધસ કહાડીને ફેરવવામાં આવતી હતી !

ક્રમલ ૩—કેટલાક ઈજ્ઞદોની એસીયન દેવતાઓ સાથે સરખામણી.

બહુનાં રાજ્યની સમાપત્તિ; બેબીલન ખાતે જરતોસ્તી રાજ્ય—તે વીરો તર્ક. મીડ તાપકાતું ઈરાન છોડી જવું—તેણું એસીયન અને તુરાની લોકો સાથે બેબાણું—મીડયા ખાતે જરતોસ્તી ધર્મમાં ભેજ; ઈરાની, તુરાની અને સેમીટીક ટોળાઓનાં એકમળતાં દેવતા મંડળો—તેમની ટીપ. ‘અહુર’ અને ‘અશુર’—તેઓ વચ્ચેનો તફાવત—અશુરની નીશાન—તેને ‘કરોહર’નું મળેલું નામ—મનુષ્ય રૂપી ગોધા અને સીંહનાં પુતળાં અને ચીત્રો—તેમની ઉત્પત્તિ એસીયનના ઉપરથી; ‘નીન’ અને ‘બેહરામ’—તેમની મળતી આવતી નીશાનીઓ; ‘નરસીહ’ અને ‘નર્થો સંગ’—શું તેઓ એકજ છે? એક કલ્પના. અવસ્તાના ગનામીનોની ઉત્પત્તિ એસીયન ‘અનુ’ ઉપરથી; બીજા ઈજ્ઞદોની સરખામણી: ‘અનાહીત’ ની ઉત્પત્તિનું મુજ; એસીયન દેવી ‘એરટાટ’—તેના એકકાળ; અનાહીત સાથે બીજા દેવીઓની સરખામણી—અનાહીત અને એરટાટ—અનાહીતના એકકાળો—તે અને એરટાટ વચ્ચે મળતાપણું.

જરતોસ્તી ધર્મની પહેલવહેલી રચાપના બહુપ્પામીમાં પાદશાહ ગુરતારુપનાં રાજ્યમાં થઈ હતી, એમ કીરદોસી આપણને જણાવી જાયછે. એ ખીનાને ગાથાવાણીથી ટેકો એમ મળેછે કે જરતોસ્તના પહેલા શર્ગેદીમાંનો એક મુખ્ય પાદશાહ ગુરતારુપ પોતે હતા. પાદશાહનું ખાનદાન કયાનીને નામે ઝોળખાયે, અને તે અવસ્તામાં કવા વીરતારુપને નામે જાણીતો થયેલોછે. ગુરતારુપ પછીના પાદશાહોનાં નામ નીશાન અવસ્તામાંથી મળતાં નથી. ત્યારપછીની તવારીખ સૂચની અંધારામાં છે, મોટે આ કયાની વંશની પાદશાહત કયાં સુધી ચાલી હશે તે કહેવાઈ શકાતું નથી. વળી એ પાદશાહત પછી બહુપ્પા અને તેને લગતા મુલુકોમાં કેનો અમલ ચાલ્યો તેખી ચોકસપણે કહેવાઈ શકાય એમ નથી. કેટલાક અમુક તવારીખનવેશના જણાવ્યા મુજબ એસીયન લોકોએ બહુપ્પાને તાંબે કરીને તેને પોતાની સહનતનના એક પ્રાંત બનાવ્યું હતું. આમ ક્યારે બન્યું તે વીશે ચાકસ તારીખ મળવી કઠણ છે. આ ખીનાની સચાઈ હજી પુરવાર થઈ નથી, તોપણ જો એમ બન્યું હોયતો તે આગમજ ધણું વરસો ઉપર, પણ ગુરતારુપના જમાના પછી, ખેલ્દયા ખાતે પરદેશી ટોળાના જે આક પાદશાહો અમલ ચલાવી ગયલા ત્યારે એક રવદેશી તવારીખનવેશ બેરોસસ જણાયેછે તેઓ જરતોસ્તી પાદશાહો હોય એમ જણાયેછે. આ મીડ ટોળાના પાદશાહો હતા એમ ઉપલો ઇતિહાસ કર્તા લખેછે.

હવે તવારીખમાં જેઓ મીડ લોકોને નામે ઝોળખાઈ ગયાછે તેઓ આર્ય હતા, અને વધારે હકીકતો ઉપરથી એવું યુમાન જાયછે કે તેઓ જરતોસ્તી હતા. કદાચ તેઓ કેવળ જરતોસ્તી નહીં હોય તોપણ તેમના અને જરતોસ્તી ધર્મ-મતો એક ખીજ સાથે એટલાંબધાં બળી ગયાં હતાં કે તેઓ લગભગ એકજ લાગી જાયછે. કહેછે કે ખેલ્દયા ખાતે રાજ્ય ચલાવી ગયલા જે આક પાદશાહોને મીડયન વંશના દાખલ તવારીખનવેશ બેરોસસ ઝોળખાંવી ગયોછે તેઓમાંના પહેલાનું નામ જરતોસ્ત હતું.^૧ શંહીન્સન^૨ મુજબ આ પાદશાહનું નામ ખેલ્દયન તખ્તીઓમાંથી કુદુર-નખુન્તો

૧ હાગિગ, “જરતોસ્તનું પહેલું ભાષણ,” સર્ગે ૨૩.

૨ પુરા ૦ પાદ ૦, ૬૪ ૦ ૧, સર્ગે ૧૫૬—૧૬૦, તથા નોટો.

મળી આવ્યું છે. હવે આ બંને નામો ઉચ્ચારમાં ગમેએટલાં જુદાં છે તોપણ તેમના અર્થ એકજ છે, એમ સર હેનરી શૉલીન્સન આપણને સમજાવે છે. તફાવત એટલોજ છે કે 'જરતોશ્ત' નામ જ્યારે આર્ય જાપાનનું છે ત્યારે 'કુકુર-નખુન્તા' તેના સેમીટીક તરજુમો છે. હવે ઉપરોક્ત જરતોશ્ત નામ ધરાવનારો પાદશાહ તે પોતેજ હજરત જરતોશ્ત હોય એમ સામેત થવું નથી, ૧ પણ તે જરતોશ્તી મજહબનો કોઈ વડો યુર હોવો જોઈયે, કેન્ને આગળા વખતમાં એ નામેજ ઓળખાતો હતો. બેરોસસ તવારીખનવેશે આ હાકમને મીડ ટોળાના પાદશાહને નામે ઓળખાવ્યો છે, પણ તે વખતે મીડ નામનો કોઈ ટોળો જાણીતો હોય એમ જણાવું નથી. મીડ ટોળાને નામે જે તાયફા પાછળથી જાહેર થયો હતો તે ઉપક્રાથી તદ્દન જુદોજ હોવો જોઈયે. એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે પેગામ્પર જરતોશ્તને પાદશાહ ગુરતાસપનો આમો હતો, માટે એ પાદશાહ અથવા તેના પછી તેના વારસો અને તત્ત આવનારાઓએ નવા મજહબના ફેલાવાને માટે જે જે તજવીજો કીધેલી હોવી જોઈયે તેમાંની એક બેખીલનની કૃતેહ પણ હશે. ત્યાં તેણે 'જરતોશ્ત' યાને એક વડા ધર્મયુરને એક મોટી ફોજ આપીને મોકલ્યો હશે, અને તે જરતોશ્તે ખેદયાના તે વખતના રાજાને શેકરત આપીને ત્યાં કયાની પાદશાહનાં નામથી પોતાનો અમલ ચાલુ કીધો હશે. કદાચ એમ પણ બન્યું હોય કે જરતોશ્તી ધર્મના ફેલાવાને માટે પાદશાહ ગુરતાસપનો વડો બેટો તેહમતન અરફંદીયાર (અવસ્તાનો 'સ્પેતોદાત') મોકલું લશ્કર લઈ બેખીલન તરફ ધસી ગયો હોય અને ત્યાં કૃતેહ મેળવીને પછી તે દેશને કયાની રાજ્ય સાથે જોડી દેવા અને ત્યાં જરતોશ્તી મજહબનો વધારો કરવાની મતલબથી તેણે એક એવા માણસને રાજ્ય આપ્યું હોય કેન્ને ધર્મયુરનું તેમજ રાજનું કામ એકસરખી રીતે બજાવી શકે. તે વખતે રાજાએ ધર્મયુર પણ હતા. તેઓ દીનતા તેમજ દુન્યાના પાદશાહ ગણાતા હતા. માટે બેખીલન ખાતે નવું કયાની રાજ્ય ચલાવનાર પહેલો પાદશાહ 'જરતોશ્ત' નાં નામથી ઓળખાયો તે તેનું જાતી નામ નહીં પણ સેફાતી નામ હતું, કેમકે જરતોશ્તી ધર્મ ફેલાવનારા વડા યુરઓ પાછળથી 'જરતોશ્ત' નાં નામથીજ ઓળખાઈ ગયા છે. હવે આ કૃતેહ કરનાર કયાની લશ્કર જીતી નહીં પસાર કરી, મીડયાના મુલકમાં રહીને બેખીલન તરફ કુચ કરી ગયું હશે તે ઉપરથી બેખીલન ખાતે રાજ્ય ચલાવી જનારા પાદશાહને મીડયા ખાતેથી આવેલા સમજીને તેમને મીડયનનું નામ આપવામાં આવ્યું હશે, અગર નહીતો બેરોસસ તેમને બેકત્રયનને નામે ઓળખાત.

આ માત્ર એક તર્ક છે, અને ખરી તવારીખની ગેરહાજરીમાં એ તર્ક ઉભી કરવાનું કારણ મળ્યું છે. અવસ્તામાંથી મીડ જેવી કોઈ પ્રજાનું નામ મળતું નથી, તે ઉપરથી જણાય છે કે પાછળથી જે ટોળો ધરાનવેજમાંથી ઉતરી આવીને મીડયાના મુલકમાં જઈ વસ્યો તેને આ નામ મળ્યું હશે. હવે આ ટોળો ક્યારે છુટો પડ્યો તે પણ ચોક્કસ નથી. પણ એમ જણાય છે કે તે પોતાની જોડે જે ધર્મ લઈ ગયો હતો તે જરતોશ્તી અથવા તેને લગભગ

મળતો ધર્મ હતો. અલખત આ ધર્મને તે ટોળો તેની અમલ સ્વછ હાલતમાં જ લઈ ગયો હોય એમ નથી, કેમકે આપણે ઉપર જોયું તેમ વંદીદાદની પહેલી પરગરદ, જે પાછળી સઘળી પરગરદો કરતાં ઘણી પુરાણી છે, તે મીડયન લોકોના અમલ કરતાં બહુ જુની છે તે છતાં તેમાંની એકલા હારમજદ (પેદા કરનાર) ને બદલે તેની હરીફાઈમાં હારેમન (પેદાયશ) ને ઉભો થયેલો આપણુ જોઈએ છીએ. એ રીતે મીડયા ખાતે જઈ પસનારે ટોળો એકલા હારમજદને જ પેદાયશના સાહેબ દાખત ગણીને તેની જ એકલી પરસ્તેશ કરતો હતો એમ જણાવું નથી. કદાચ તે આ બુત ભરેલા વીચારે લઈને જ મીડયા ખાતે જઈ વસ્યો હોય—કેમકે તે ઇશાનવે જ છોડી જાય તે આગમજ આ બુત ભરેલા વીચારે ત્યાં આતતા હતા એમ વંદીદાદ ઉપરથી જણાયે છે; અથવા કદાચ મીડયા ખાતે જઈ વસ્યા પછી એ ટોળામાં આ બુત ભરેલો વીચાર પેવશ થયો હોય. વંદીદાદની પહેલી પરગરદની રચનાનો જમાનો મુકરર થાય તો જ આપણાથી ચોક્કસપણે કહેવાઈ શકાય કે આ બેમાંની વધારે માનવાજોગ ખીના કઈ હતી. પણ આટલી વાત સીદ થઈ છે કે જ્યારે મીડ લોકોના આર્ય તાયફે મીડયા ખાતે પહોંચવેલો જઈ વસ્યો તે આગમજ ત્યાં જુની અર્મીની અને એસીર્યન નામની બે પ્રજાઓની બોલીઓ ચાલુ હતી. ૧ આ જુની અર્મીની ભાષા તુરાની હતી, અને એસીર્યનોની ભાષા સેમીટીક હતી. તેઓમાં મીડ તાયફાની આર્ય (ઇરાની) ભાષા વધી, અને એ રીતે ઉપલી બોલી બોલનારી પ્રજાઓ જોડે મીડ તાયફે ભેળાવે જોઈએ, અને વજ જયે તેમની બોલીઓ જ નહી પણ તેમના ધર્મની આપતોથી પણ માફીતગાર થઈને તે પોતાના મજહબમાં તે ધર્મોમાંની કેટલીક ખીના દાખત કરવાને લગ્નચાયો હોય. અને જ્યારે આપણુ આ સેમીટીક અને તુરાની તાયફાઓના ધર્મોની તપાસ કરીએ છીએ ત્યારે એવું લાગે છે કે જરૂરતોરતના સ્વછ મજહબમાં જે ન હતું તે પાછળથી દાખત થયું તેમાં તુરાની અને સેમીટીક મજહબોમાંની કેટલીક આપતો પણ આમેજ થયેલી હશે.

કદાચ એમખી હોય કે આ ટોળાના ધર્મ સંબંધી વીચારે તે જુદીન તાયફાઓએ પોતાના કરી લીધા હોય. તેઓ સર્વનાં દેવતામંડળોમાં ઘણું એવું છે કે જે એક-મળવું લાગે છે. એસીર્યન લોકોનાં દેવતામંડળમાં સર્વથી વડા દેવ અશુર નામનો હતો, અને તેની નીશાન માત્ર એક પાંખ સાથનું ચક્ર હતું. તેનાથી ઉતરતા દરજ્જાના ત્રણ દેવતાઓમાં એક પાતાળનો અને ખીજો પાણીનો હતો. વળી એક દેવતા પવનનો, ખીજો સુર્યનો, ત્રીજો ચંદ્રનો, ચોથો સેતારાઓનો, એ માંસાલ એસીર્યનોમાં કુદરતી શક્તીઓના મવજ્જ સઘળા દેવતાઓ હતા. તેઓમાં વળી કેટલીક દેવીઓ પણ હતી : જેમકે એક દેવી સર્વથી માટી અને વડી ગણાતી હતી; ખીજી સુર્ય દેવી હતી; ત્રીજી એક દેવતાની સ્ત્રી હતી; અને ચોથી ખુબસૂર્તીની રાણીને મળતી હતી. હવે એજ મુજબ તુરાની લોકોમાં પણ કુદરતી શક્તીઓની દેવતારૂપે આરાધના થતી હતી. તેઓમાં આતશની અને જમીનની દેવીઓ, તથા પવન, પાણી, સુર્ય, ચંદ્ર એ સર્વના દેવતાઓ હતા. હવે જરૂરતોસ્તી ધર્મના દેવતામંડળ વીશે જેઓને થોડું ઘણુંખી માન

હશે તેઓ જોશે કે આવાજ દેવતાઓ ઇન્દ્ર અમશાસ્પદોના નામથી એ મજહબમાં પણ જાણીતા છે. તેમાંની જમીનની અને પાણીની, આમદાદની અને ખીજી નારી ઇન્દ્રો છે; તેમાંની પવન, આતશ, આકૃતાય, માહતાય, સેતારા, વરસાદ, રોશની, ક્તેહ, આકાશ વગેરેના નર ઇન્દ્રો છે. આપણુ આ ત્રણે અકેકથી જુદા તાયફાઓ (મીડ-ધરાની, એસીર્યન-સેમીટીક, અને સ્કીથયન-તુરાની) નાં એકમળતાં દેવતામંડળોની એક સામગ્રી ટીપ આપીને જોઈએ કે તેઓ અકેકને કેવી પ્રકારે મળતાં આવે છે:—

મીડ--ઈરાની. એસીર્યન--સેમીટીક. સ્કીથયન--તુરાની.		અર્થ.	
અહુર-મજ્દ.	અશુર.	પાપીડસ.	વડો દેવતા.
અનાહીત (નારી ઇન્દ્ર.)	{ ડીયા (દેવતા). ધસ્તાર (દેવી). એસ્પાટ. (II) }	થામી-મમ્દસ (દેવતા).	પાણીનો દેવતા અથવા દેવી.
આતર.	.. .. .	તાખીતી.	આતશનો દેવતા.
અર્મહતિ (નારી ઇન્દ્ર.)	{ મીલીદા. મેહીસ. }	(દેવી).	અપીય (દેવી).
ફર-ક્ષયત.	{ શમસ, માન. }	ઓમતોસીરસ.	સુર્ય દેવતા.
માડંધ.	સીન.	આર્તીમપાસા.	ચંદ્ર દેવતા.
વધુ.	વુહ.	['પાપીડસ' હશે એમ મનાયછે].	{ પવન અથવા આ- કાશનો દેવતા.
વરેઝદ્ર.	નીન.	[નામ મળ્યું નથી-- દેવતા છે].	બજદેવ.
અહુર-મૈ-યુ.	અનુ.	.. .. .	{ પાતાળ અથવા દોજખનો દેવતા.

જોકે આ ત્રણે તાયફાઓમાં ખીજી અનેક દેવતાઓ છે તોપણ ઉપલી ટીપ ખુલ્લું દેખાડે છે કે ચોથી હારમાં આપેલા અર્થ મુજબના દેવતાઓ ત્રણેમાં જણાયછે. એ ઉપરથી આપણી ઉપર કહેલી અટકળને ટેકો મળેછે કે અગરજો મીડ લોકો ધરાનેજમાંથી છુટા પડે તે આગમજ તેઓમાં ધર્મ સંબંધી ઓટા વીચાર પેવશ થયેલા નહી હોય તો તે વીચાર તેમના મીડયા ખાતે આવી વસવા પછી અને એસીર્યન અને સ્કીથયન પ્રજાઓ સાથના સંબંધ પછી દાખલ થયે હતા; કેમકે જે શક્તીઓની આરાધના જ.સ્તે.સ્તે પોતાના સુધારેલા મજહબમાંથી તર્ક કરી હતી તેજ અને તેવીજ ખીજી આરાધનાઓ મીડયા ખાતે આગમજથી જામ વસેલી તુરાની અને સેમીટીક પ્રજાઓમાં ચાલુ હતી. વળી એમની જણાયછે કે પોર્ષોદકેશી લોકોમાં જે કેટલીક વાતો જાણીતી ન હતી, પણ જે આ જુદાદીન ટોળાઓમાં મથકુર હતી, તે પાછળથી મીડ લોકોના ધરિની તાયફાનાં ધર્મમતમાં ભેળાઈ ગઈ હતી.

‘અશુર’ એસીર્યન લોકોનો સર્વથી વડો દેવતા હતો, તેવાજ જરતોશ્તીઓનો અહુર-મજ્દ પણ છે. પણ ‘અહુર’ અને ‘અશુર’ એ એકમળતા શબ્દો ઉપરથી આ બંને વડા દેવતાઓને એકમળતા ઠરાવવાની આપણે જુલ કરવી જોઈતી નથી. ખતે જુદી જુદી ભાષાઓના શબ્દો છે માટે તેમના ધાતુઓ અને તેમના અર્થો પણ જુદા

જ્યુદા હોવા જોઈયે. વળી તેમની ખુખી અને શકતીનાં વર્ણનો પણ ખુબ તફાવત ધરાવેછે, તે હંધ સુધી કે અહુર-મજ્દની શકતી આગળ અશુર એક નાના દેવતા સરીખો લાગી જાયછે. ૧ પણ અશુર દેવતાની જે નીશાન એસીર્યનોમાં જણાતી હતી, તેજ પાછળથી મીડ અને હપ્પામની ચીતારો ઉપર આપણુ જોઈયે છીયે. એ નીશાન એક પાંખવાળું ગોળ ચક્રરૂં છે, જેમાં પાછળથી એક માણસની સુરતનો વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. હવે આ માણસની સુરત સાથનાં તેમજ તે સુરત વીનાનાં પાંખ સાથનાં ચક્રને એસીર્યનો પોતાના વડા દેવતાની નીશાન અથવા કેવલા દાખલ ગણતા હતા. આવોજ ચીતાર પાદશાહ દારીયુસનાં અસ્તોદાન ઉપર તેમજ ખીજે ડુકાણે જોવામાં આવ્યોછે, જે અલખત એસીર્યન લોકો ઉપરથીજ લીધેલો ખુલ્લે ખુલ્લો સાબિત થાયછે. તોપણ કેટલીક તરફથી એવું સમજાવવાની કોશિશ થઈછે કે એતો પાદશાહનું ‘ફરોહર’ છે. કદાચ મીડ અને હપ્પામની જરતોશતીઓ આ ચીતારની એવી સમજણુ ધરાવી ગયા હશે, પણ તેઓએ તેની નકલ કીધી હતી તેમાં કશો શક જણાતો નથી. એ ઉપરથી જણાયછે કે મીડ લોકોએ એસીર્યન વગેરે લોકો ઉપરથી નકલ કરીને જે કંઈ એખ્ત્યાર કર્યું હતું તેમાંની એક આ વડા દેવતાની મુર્તિ અથવા મુર્તીની નકલ છે. એક ખીજી નકલ પાંખવાળા ગોધા અને સીંહીની છે. આપણુ આગળાં પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે પાદશાહોના મહેલોમાં જે એક નવાઈ જેવું કોતરકામ જણાયછે તે માણસની શીકડનાં પણ સીંહ અને ગોધાનું શરીર ધરાવનારાં મોટાં કદનાં પ્રાણીઓનાં પુતળાંનું છે. હવે આ મનુષ્યની ગોધા અને સીંહનાં કોતરકામ ધરાવતી મગજની કલ્પના હોય એમ નથી. મીડ અને હપ્પામની પાદશાહોના મહેલો ઉપર આ ચીત્રો અને કોતરકામો જગા મેળવે તે આગમજ તેમને એસીર્યન મહેલો અને મંદીરો ઉપર જગા મળી ચુકી હતી—જોકે એસીર્યન કરતાં હપ્પામની ચીતારો અને કોતરકામો વધારે ખુખીવાળાં સાબિત થયાછે. એસીર્યન લોકોના પિ જ્યુદા જ્યુદા દેવતાઓ મોટે આ બંને પ્રાણીઓની નીશાન તેઓમાં જણાતી હતી. જેમ અશુર દેવતાને મોટે પાંખ સાથનું ગોળ ચક્ર, તેમ નીનીપ અથવા નીન—જેને ઉપલી ટીપમાં બળદેવને નામે ઓળખ્યોછે અને જે વેરેઝદ્ધ (બેહરામ)ને મળતો દેવતા જણાયછે તે—દેવતાની નીશાની મનુષ્યની ગોધાની અને નરગાલ નામે દેવતાની નીશાની મનુષ્યની સીંહની જણાયછે. આ બંને દેવતાઓને અંકેક સાથ સંબંધ હતો, અને તેમની એ નીશાનીનાં પુતળાંઓ બન્યાં હતાં, જે ઉપરથી પાછળથી મીડયન અને હપ્પામની પાદશાહોનાં મહેલો ઉપર આ જાતનાં પ્રાણીઓનાં પુતળાંઓએ જગા મેળવી હતી. બેહરામ યસ્તમાં આપણુ વાંચીયે છીયે કે તે ઇન્દ્ર જે તરેહવાર રૂપો ધારણ કરતો હતો તેઓમાંનું એક નર ગોધાનું હતું. બેહરામ કુવતનો સાહેબ ગણાયોછે, અને તેણેજ ગોધાની નીશાનવાળો ઉપલો એસીર્યન દેવતા નીન પણ હતો. આ ગોધા અને સીંહની મુર્તીઓને ધરાવતી મજબૂત સાથ શે તાલુકો છે તેની કશી સમજણુ આપણને કોઈ તરફથી આપવામાં આવી નથી. પણ જે એસીર્યન ગોધા ઉપરથીજ હપ્પામની ગોધાની નકલ થયતી હોયતો કદાચ એમ અટકળ.

મીલીદ્વા દેવીઓની રાણી હતી, તેમજ અર્મ્મંતિનો અર્થ પ્રથમ ‘ભણી વીચાર’ થતો હતો, તે પાછળથી પુરૂષપણું મેળવીને સુધળી સ્ત્રી ઇર્જદામાં સર્વથી વડી એક નારી-અમશાસપદ દાખલ ઓળખાઈછે. એક ખીજી સ્ત્રી-ઇર્જદ અનાહીત છે, જે એસીર્યન લોકોની એસ્ટ્રાઈ દેવીને આપાદ મળતી આવેછે. તવારીખનવેશ **મેદાસસ** લખી ગયોછે કે ધરિાનમાં અનાહીત જેવી કોઈ સ્ત્રી-ઇર્જદ પ્રથમ હતીજ નહી, પણ હપ્પામની પાદ-શાહ ખીજ **આતીજ ફસીસે** તેણીને પોતાના મુજકમાં દાખલ કરી હતી. ૨ પણ એ વાત આપણુ કબ્જ રાખીશું નહી. જે ઉપલો તવારીખનવેશ જણાવેછે તેમ ધરિાનમાં અનાહીત-નું દાખલ થવું છેક ઈં ૨૦ પું ૪૦૧ થી ૩૫૬ સુધીનાં વરસોમાંજ થયું હોય તો અવસ્તાવાળી અનાહીત ફરેસ્તાની સ્તુતી એ વખત પછી, અથવા ઘણુંજ તો એ મુદતમાં, જોડાવી જોઈયે. પણ તેવું કશું નથી. યસ્તોનો જમાનો ઈં ૨૦ પું પાંચમી સદી કરતાં ઘણો પુરાણો છે, અને અનાહીતની આરાધના ધરિાનમાં એ કરતાં પણ ઘણા પુરાતન વખતથી ચાલતી આવેલી હોવી જોઈયે; કેમકે એ સ્ત્રી ઇર્જદનું નામ ઇર્જસ્ને અને વંદીદાદમાં પણ જોવામાં આવેછે. પણ આ વાત ખરી છે કે પાછળા હપ્પામની પાદશાહોના વખતમાં આ સ્ત્રી-ઇર્જદની આરાધના ખીજી મર્તમે, નવા આકારમાં ચાલુ થઈ હતી. ‘અનાહીત’ શબ્દ સાથે ખીજી ભાષાઓના શબ્દોની સરખામણી કરવામાં આવીછે. એ શબ્દ ઉપરથીજ આજનો ફાર્સી ‘નાહીદ’ શબ્દ નીકળેલોછે. પણ નાહીદ તો એક સેતારાનું નામ છે, અને તે શુકનો સેતારો ગણાયછે. હવે એસ્ટ્રાઈ, જેને આપણુ અનાહીત સાથે સરખાવવા માંગીયે છીયે, તેની કેટલેક કેટલાણે—જેમકે શીનીશ્યામાં—ખુબસુર્તીની દેવી (‘વીનસ’) દાખલ આરાધના થઈછે; અને વીનસનો ગ્રહ કોઈજ નહી પણ શુક સેતારો છે. પણ આ ઉપરથી આશ્ કરેલું એમ નથી કે અનાહીત પ્રથમ એક સેતારો હતી. તેતો પાણીની ઇર્જદ છે, અને તેથી તેને યુનાની લોકોની ‘એફ્રોડીટ’ દેવી સાથે પણ સરખાવવામાં આવીછે.

ધસ્તાર અથવા એસ્ટ્રાઈ એસીર્યનોમાં લડાઈની દેવી ગણાઈછે. તે (૧) ‘ફતેહની રાણી’, (૨) ‘લડાઈમાં સજ કરનારી’, (૩) ‘હુમઝામાંથી બચાવ કરનારી’, (૪) ‘આરમાન અને જમીનની શેડાણી’, (૫) ‘અસુરાહ’, યાને નસીયવાન અથવા સુખી (૬) ‘બાનુ’ હતી. આ સુધળા એકકામો અથવા તેમને મળતી ખુબી અવસ્તામાંની અનાહીત પણ ધરાવેછે, જે ઉપર કહ્યું તેમ ‘અદ્વિસર અનાહીત’ ને નામે ઓળખાઈછે. પણ એટલુંજ નથી. એસીર્યન દેવી ઓરત જાતનાં ફર્જ જણવાનાં કામ ઉપર મવફલ હતી; તેજ મતલબનું લખાણુ અનાહીત વીશે પણ મળેછે. અનાહીત લડાઈની ઇર્જદ હતી, તેમાં કશો શક નથી. ફહેછે ૨ કે અનાહીતની આરાધના મીસરમાં છેક પુરાણા વખતમાં થતી હતી, જ્યાં તેણીને ‘અનત’ અથવા ‘અંતા’ યાને ‘લડાઈની દેવી’ નાં નામથી ઓળખવામાં આવતી હતી. મીસરનાં લોકો તેણીની મુર્તી બનાવતી વેળા તેના એક હાથમાં એક ઢાલ અને બાણો આપતા, અને ખીજા હાથમાં કોઈ શત્રુનો વધ કરવા માટે ચાપછે ત્યારે અસજનું કેટલુંક મુકી દેવાયછે અને નકલમાં કેટલુંક નવું ઉમેરાયછે.

એજ મુજબ આ બાબતમાં પણ બનેલું સમજવું. એસીર્યન દેવી ‘દેવતાઓની વડી’ કહાડી ઉઠાવેલી દેખાડતા હતા. એમ છતાં પણ મીસરમાં આ એક પરદેશી દેવીની આરાધના દાખલ થયેલી હતી, પણ તે દાખલ કરનારા ધરાનીઓ ન હતા; કેમકે હાખામની પાદશાહો મીસર ક્તેહ કરે તે આગમજ ત્યાં તેણીનું નામ મથહુર થઈ ચુકેલું હતું.

હવે આપણુ આપણા મુકામના ઉપર આવીએ. આપણે ઉપર કહ્યું છે કે એસીર્યની એસ્ટ્રાઈ દેવી ‘અસુરાહ’ કહેવાતી હતી. જરતોશ્તીઓની અનાહીતનું આખું નામ અર્ધિ-શ્વર-અનાહીત છે. અસુરાહનો અર્થ ‘નસીયવાન’ અથવા ‘સુખી’ થાય છે; ‘શ્વર’ નો અર્થ ‘પ્રતાપી’ થાય છે. જેમ એસીર્યન દેવી ‘બાનુ’ નો ખેતાબ ધરાવતી હતી તેમ તેજ ખેતાબ અનાહીતને પણ મળેલો છે. આવાં યશ્તની દનુમનમાંજ તેણીને ‘બાનુ’ નાં નામથી ઓળખાવી છે. પણ તે ઉપરાંત ખુદ આવાં યશ્તમાં એક ‘બાનુ’ માત્ર નહી પણ ‘ખુબસુર્ત બાનુ’ દાખલ ચારથી વધારે ટુકાણે તેણી વીશે સુંદર વર્ણન આવેલું છે.^૧ એ રીતે અનાહીત એક સુંદર બાનુ છે, પણ તેમજ તે વળી લગાઈ ઉપર એક મવજ્જલ સ્ત્રી ઇજ્જદ છે. તેણીની મારફતે લગાઈ જીતવા થકી હોશંગ, જમશીદ, ફરેદુન, કેશાસપ, કાઉસ, કેખુસરો, તુસ, જામાસપ વગેરે પાદશાહો અને પેહલવાનોએ તેને વીનવી છે, અને તેમના માંગ્યા મુજબની મદદ તેણીએ તેમને આપી છે. વળી ફરેદુન અને કેખુસરો, તેમજ ગોશ્તે ફરીયાને તેણીની મારફતે પોતાના ચોકસ કીના લીધા છે.^૨ એક ખીજી વાત જાણવાજોગ છે, અને તે એકે અનાહીત ધરાનીઓ ઉપરજ મેહરબાનગી રાખનારી સ્ત્રી-ઈજ્જદ હતી, અને તેટલામાટે જ્યારે સ્કીયન જે. હાક અથવા તુરાની અફરાસીયાબ, અને ધરાનીઓથી ઉત્તરા તાયફાના ખીજા ધણીઓએ તેણીને આરાધી તથા તેની મદદથી ધરાનીઓને શીકસ્ત આપવા માંગી ત્યારે અનાહીતે તેમને મદદ આપી નહી.^૩ આ સંઘના દાખલાઓ એવું દેખાડે છે કે અનાહીતની આરાધના ધરાનમાં જરતોશ્તની પણ આગમજની હતી. પણ એ વીશે ચોકસાઈથી કશું કહી શકાય એમ નથી. અગરજો જરતોશ્તની આગમજ તેણીની આરાધના હોયતો તે મહાપુરૂષે પોતાના ધર્મસુધારા વસ્ત્રે તેણીનું નામ ખીજા કેટલાક ઇજ્જદોની પૈકે કહાડી નાખેલું હોવું જોઈએ. પણ ખીજી તરફથી જ્યારે આપણુ જોઈએ છીએ કે રીગવેદમાંથી જરતોશ્તની આગમજના ધરાની ઇજ્જદોનાં નામ એકસરખાં મલી આવે છે તેમ અનાહીતનું નામ તેમાંથી મળતું નથી. એ ઉપરથી લાગે છે કે અનાહીતની પરસ્તેશ જરતોશ્ત પછીજ જન્મ પામી છે, અને તે એસીર્યનો ઉપરથી જરતોશ્તીઓને મળી છે. લગાઈની ક્તેહ અને બચાવ ઉપરાંત અનાહીત વળી અશોઈની પેદાયશનું રક્ષણ કરીને,^૪ તથા દુન્યામાં આબાદી પાંચરીને^૫ ‘આસ્માન અને જમીનની શેઠાણી’ નો એલકાબ ખરે પાડી આપે છે. એસ્ટ્રાઈ અને અનાહીત વચેની આ સરખામણી ધણીક રીતે અધુરી જણાશે, પણ જ્યારે ખી એક ઉપરથી ખીજાની ઉત્પત્તી ગણાઈ છે. આવાં યશ્તમાં યા અવસ્તાનાં ખીજાં કોઈની લખાણમાં એવું ખુદ્લું કેમે

૧ આવાં યશ્ત, કદા ૪, ૧૬, ૧૯, ૩૦, ઇત્યાદી.

૨ કદા ૬ થી ૨૦ સુધી.

૩ કદા ૮, ૧૧, ૧૫, ઇત્યાદી.

૪ કદા ૨૧.

૫ કદા ૧૯.

જણાવેલું નથી કે અનાહીત ખીજ ઇજદ અમશાસ્પદો કરતાં વડી હતી. પણ કેટલેક ઠેકાણે જ્યારે આપણુ જોઈએ છીએ કે ખીજ પાદશાહ પેહલવાનોની પેઠે અહુરમજદે પોતેખી અનાહીત કનેથી બક્ષેશો માંગીછે,^૧ તથા તેણીને ચોક્સ કામો માટે વીનંતી કરીછે^૨ ત્યારે આપણને જણાયછે કે અનાહીતનો દરજ્જો કંઈ નાનો નથી. વળી એસીર્યન દેવીની પેઠેજ અદ્વિચ્છર અનાહીત “પરણુવા લાયકની કન્યાઓ” ને “પાદશાહી લાયક તથા ખુખીવાળાં ઘરો અને બહાદુર ધણી” બક્ષેછે, તેમજ “જણતી ઓરતો” ને “આસાનીથી જન્મ આપવું” બક્ષેછે.^૩ એસીર્યન એસ્ટાઈને બદલે યુનાની વીનસ દેવીનું ખુખસુતીને લગતું વર્ણન અનાહીતને બરાબર મળતું આવેછે, જેમાં એક અજબબ જ્યેવી સરખામણી બને દેવીઓના કમરબંદ સંબંધી છે. વીનસના કમરબંદમાં એવી ખુખી હતી કે જ્યારે તેણી તે બાંધતી ત્યારે સર્વ કોઈ તેણી ઉપર શ્રીદા થતું હતું. અનાહીતના કમરબંદ વીશેખી એવુંજ બયાન આવેલું છે.^૪

આપણી તકરારને હવે વધારે લંબાવવાની કશી અગત્ય રહી નથી. જરૂરતોશ્તી ધર્મમાં પાછળથી દાખલ થયેલા કેટલાક ઇજદો મુજબમાં એજ મજહબના હોય કે નહી હોય તોપણ એસીર્યન યાને સેમીટીક તાત્પર્યાના દેવતાઓ સાથે તેઓ મળતા આવેછે તે સાબિત કરવા માટે આટલો લંબાણ ખોજાસો કરવાની ફરજ પડીછે. અમે કબુલ કરીએ છીએ કે આ મુકાબલો ઘણો અધુરો છે, પણ એટલીખી હદ સુધી એવી તજવીજ આગળ થઈ નથી એમ અમા માનીએ છીએ.

ફસલ ૪. માલ્લ ધર્મ—જરૂરતોશ્તી મજહુબ સાથે તેનો સંબંધ.

માલ્લ લોકો કોણ હતા? એક નવું સીક્ષાંત. આતશની આરાધના; માલ્લોના વગ—તેમનો સાદો ધર્મ, પણ જરૂરતોશ્તી ધર્મથી જુદો—‘ચાર તત્ત્વો’ સંબંધો માલ્લોના ધર્મ—તત્ત્વો તરફનું તેમનું માન—તેમને બરાબર નહી કરવા વીશે ફરમાન. આતશઆનાં; જરૂરતોશ્તી ધર્મમાં પહેલો ખીગાડો—તે વીશેનું અનુમાન. માલ્લ ઉપરથી જરૂરતોશ્તી રેવાજો:—(૧) હોરમજ્દના હરોક્તની ઉત્પત્તિ; (૨) બર્સમ; (૩) લાસને ઠેકાણે પાડવાની રીત—‘દખ્મ’ ખાલનો અસલ અર્થ—અસ્તોદાન—વંદોદાદનો ચોક્સ પરગરદો બનવાનો જમાનો. મોડ-જરૂરતોશ્તીઓના મજહુબમાં લેખ—તેમના પાછળા ધર્મ વીશે સંદેહ.

હજરત જરૂરતોશ્તનો મજહુબ પ્રથમ કેવો ખાલેસ હતા, તેમાં પાછળથી એક ખોદાની પરસ્તેશ ચાલુ રહેવાને બદલે તેનો એક હરીફ કેમ ઉભો થયો, તથા અવસ્તાના કેટલાક ઇજદો એસીર્યનોના દેવતાઓ સાથે કેવા મળતા આવેછે, તે વીશે અમે ઉપલી ફસલોમાં સમજણ પાડીછે; અને હવે મજહુબની તવારીખ સંપૂર્ણ કરવા માટે એક ખીજ અગત્યની બાબતનું જ્ઞાન મેળવવાનું રહેલું છે. અજબત આ કામમાં અમેને કેટલાક વીચારો તદન નવાજ સુઝ પડ્યાછે, અને તે અમે દલીલો સાથે જાહેર કરવાની તક લીધીછે. આ વીચારો આપતાં અમારા આગળા વીચારોથી અમે કંઈક વેગળા જતા જણાઈશું; પણ વીધાની શોધખોળને અનુસરીને ચાલતાં આ ફરવાયલા વીચારોને માટે જરાખી દલગીર થવું જોઈતું નથી. અમે આગળ એમ માનતા હતા કે ધરાનમાં

મોટા કાચુ લાંબા વસ્ત્ર સુધી ભોગવી ગયલા માણુ ધર્મગુરુઓના અમુક એક જર-
તોસ્તી યોગો હતા; પણ નીચલાં સફાઓ ઉપરથી વાંચનાર જોઈ કે તે વીચારને વળગી
રહેવાનો કશો સુખ્ય નથી.

આપણે ઉપર જોયું છે કે મીડ લોકોનાં નામથી જે આર્ય તાયફા પાછળથી
ઓળખાયોછે તેણે મીડયાના મુજકમાં મથક ક્રીડું તે વેળા ત્યાં એસીર્યન અને સ્કીથ્યન
લોકો વસતા હતા. તેઓ બંને આર્ય તાયફાનાં ધર્મ અને રાહરસમથી ઉત્તરાજ પ્રકારનાં
ધર્મ અને રાહરસમ પાળનારા લોકો હતા, કેમકે તેઓમાંની પહેલી પ્રજા સેમીટીક અને
ખીજી તુરાની મુળની હતી. તેઓ બંને વળી અકેકથી ઉત્તરા ગુણો બતાવનારી
પ્રજાઓ હતી, પણ લાંબા વસ્ત્રના વસીલાથી તેઓ અકેક સાથે ભળી ગઈ
હતી, અને તેઓમાં જ્યારે આર્ય તાયફાવાળા મીડ લોકો જઈ વસ્યા ત્યારે તેમના-
ખી તેઓ વચે સમાસ થયો હતો.

અમુક જરતોસ્તી ધર્મમાં જે મોટા ભિન્ન, વધારા કે ખીગારો જે કંઈ થયો તે
મીડયા ખાતેજ થયો હશે એમ દીસેછે. પ્રથમ બહુખ્યામાં અને તેને લગતા મુલુકમાં
જે સ્વછ મજહબ જરતોસ્ત પેગામ્બરે શીખવેલો હતા તે ધર્મ પાળનારો એક યોગો
અમુક વતનમાં સમાસ થઈ શક્યો નહી તેથી અથવા પોપણુ થઈ શક્યું નહી તેથી,
અથવા ખીજાં હરકોઈ કારણને મોટે વતન છોડીને આગળ વધ્યો અને મીડયા તરફ
ઊંઘ્યો, જે વેળા ત્યાં ઉપલી જુદદીન પ્રજાઓ વસતી હતી. બહુખ્યામીવાળા જરતોસ્તી-
ઓનું શું થયું તે આપણુ જાણતા નથી. ગુરતારુપ પાદશાહ પછી ચોકસુ મુદતે ત્યાં
જે અફઝાતફૂડી થઈ હશે તેનાં એક પરીણામ દાખલખી કદાચ ઉપલો જરતોસ્તી તાયફા
મીડયા તરફ નીકળી ગયો હોય. તે મીડયા ખાતે જઈ વસ્યો તેથીજ તે 'મીડ' ને
નામે ઓળખાયોછે. ગુરતારુપ પછીજ તે ત્યાં જંબા જોઈયે; અને ગુરતારુપ સુધીનાજ
ધરાની પાદશાહો અને પેહલવાનોનાં નામે અવરતાવાણીમાં આપણુ વાંચીયે છીયે
તેનું એક કારણુ કદાચ એજ હશે કે ગુરતારુપ પછી બહુખ્યામીમાં શું થયું તેની
ઉપલા જરતોસ્તી તાયફાને ખબર હતી નહી. વળી એમખી તર્ક ખાંધી શકાયછે કે
વંદોદાદ, યસ્તો વગેરે લખાયાં અથવા જોડાયાં તે મુદ્દાનું મીડયા ખાતેજ બન્યું હશે,
કેમકે જેમ ગાથા પછીનાં એ મુદ્દાનાં પાછળનાં ભણુતરમાં ગુરતારુપ સુધીનાજ નામે છે
તેમજ વળી ગાથાની ખુબીથી ઉલટી જતની જે કેટલીક શીખવણીઓ ત્યાં વસનારી
જુદદીન પ્રજાઓમાં ચાલુ હતી તે તે ભણુતરમાં આપણુ જોઈયે છીયે.

આપણે ત્રીજી ક્ષણમાં તકરાર લીધીછે કે જરતોસ્તી ધર્મમાં ઘણા દેવતાઓની
પરસ્તેશ અથવા આરાધના દાખલ થઈ તેને કદાચ એસીર્યન લોકો સાથે મીડ-જરતો-
સ્તીઓના આમિજ થવાને લીધે કારણુ મળ્યું હશે. પણ એજ તકરાર વધારે મજબુતી
સાથે માણુઓ સાથના સંબંધને લાગુ પડેછે. જેમ એસીર્યનો તેમજ સ્કીથ્યનો આક્રતાબ
અને માહતાબને, આતશ અને પાણીને, નમતા અને માનતા હતા. પુરાતન આર્ય
ધર્મમાં પણ સુર્ય, ચંદ્ર, અગ્ની, વગેરેની આરાધના ચાલુ હતી—જેને પાછળથી
જરતોસ્તે રદ કરીને એકલા એકજ ઓદા અહુરમજ્દને માનવાનું પોતાના એલાઓને

શીખવ્યું હતું. માડજરતોસ્તીઓ પણ આ નવા સુધરેલા તરીકાને કબુલ રાખનારા હતા; પણ જ્યારે પોતાના અસલ દેવતાઓને માનનારી ખીજી પ્રજાઓ વચ્ચે તેઓ જઈ ઉભા અને તેમને તેઓએ તેજ દેવતાઓને યાદ કરતી દીઠી, ત્યારે આ ખાલિસ દીનવાજાઓનું મન ઉપલા મુશળા કુદરતી પદાર્થો તરફ દોડતું, અને એ રીતે માડયામાં વસનારા એસીયન, રફીયન અને માડયન ટોળાઓના ધર્મોના એકઠા ઝુમખા બની ગયા.

જે વખતે ઉપલા બે જુદુદીન તાયફાઓ વચ્ચે માડ તાયફા જઈ વસ્યા તે વખતે રફીયન યાને પુરાની લોકો આર્મીન્યા, આજરખાઈજન, કુદીસ્તાન અને લુરીસ્તાનના કુંગરો ઉપર વસતા હતા. તેઓ માજીર ધર્મ પાળતા હતા. અજયન આ માજીર ધર્મ કંઈ હજરત જરતોસ્તનો મન્દહય ન હતો. આ રફીયન માજીઓ આર્થ તાયફાના ન હતા, મરિ જરતોસ્તી ધર્મ સાથે તેમના ધર્મને તાલુકો હતોજ નહી. અને તેપણુ જે અમૂલી લખનારાઓરે જરતોસ્તને એક અમીની, અથવા એક માડ, તરીકે ઓળખાવી ગયાછે, તેઓના વીચાર મુજબ માજીર ધર્મ જરતોસ્તે સ્થાપ્યો હતો, અને તેની પ્રથમ સ્થાપના ઉપલા પર્વતો ઉપર થઈ હતી, જ્યાં કેટલાક પુરાણાં મકાનોને આજે

૧ માજીઓનું નામ વગર તરાવતે પુરાતન જમાનાની કેટલીક પ્રજાઓના ધર્મગુરુઓ અને વીદ્વાનોને અપાયું હતું, અને તેમ ધરાનીઓમાંથી માજીઓ હતા, બલકે ધરાની ધર્મગુરુઓને પણ એ નામ મળ્યું હતું, એમ સાધારણ રીતે મનાયછે. કેટલાક લખનારાઓ મુજબ જરતોસ્ત પહેલો માજી હતો માટે તેનો ધર્મ માજીઓનાજ હતો. ફરવરદીન યસ્ત મુજબ જરતોસ્ત પહેલો અધીરનાન હતો, અને અધીરનાન તે જરતોસ્તી ધર્મગુરુઓના એક ચહડતા તપ્પકાનું નામ છે, માટે એમ સાર બિંચાતો હતો કે અધીરનાનોને ધર્મગુરુ દાખલ માજીઓનું નામ મળ્યું હશે, તથા માજી અને અધીરનાન એકજ છે. પણ અમે આ પ્રસંગમાં જે બિલાસો કરવા માંગીયે છીયે તે ઊપરથી વાંચનાર જોશે કે આજના અધીરનાનો તે પુરાતન માજીઓ જેવાછે ખરા, પણ જરતોસ્તના વખતના અધીરનાનો યા ધર્મગુરુઓ તે કંઈ માજીઓ ન હતા. ખીજી એક યા વધારે પ્રજાઓના માજી ધર્મગુરુઓ હતા તેમની નકલ કરવાથી અથવા તેમની શીખવણીઓ મુજબ અમલ કરવાથીજ જરતોસ્તીઓમાં જરતોસ્ત પછી માજી ધર્મગુરુઓ દાખલ થવા પામ્યા હતા એમ લાગેછે. એ પછી જરતોસ્તી અને માજી ધર્મગુરુઓ અકેક સાથે ભેળાઈ ગયા અને તેઓ ખીજી પ્રજાઓમાં જ્યારે માજીઓને નામે ઓળખાયા ત્યારે જરતોસ્તીઓમાં તેમનું અસલ અધીરનાન દાખલનું નામ રહીજ ગયું. યુનાનીઓ અને રૂમીઓ વગેરે જરતોસ્તી ધર્મગુરુઓને એકસરખી રીતે માજીને નામે લખી ગયાછે, પણ જરતોસ્તી મન્દહયનાં લખાણમાં કે ખીજાં તે પછીનાં કોઈપણ લખાણમાં જરતોસ્તી ધર્મગુરુઓને માજીને નામે ઓળખેલા જણાતા નથી. આ ઊપરથી જણાયછે કે અસલ માજી ધર્મ જરતોસ્તીથી જુદોજ હતો, અને અમે જે વીગત આપીયે છીયે તે મુજબ તે પાછળથી જરતોસ્તી ધર્મમાં દાખલ થવા પામ્યો હતો. ગાથામાંના જે શબ્દ ઊપરથી ‘માજી’ બોલની ઊત્પત્તી કહાડવાની કેટલાકે તજવીજ કરેછે તે તકનીદી જણાયછે. વંદીદાદના જે શબ્દ “મગવ” ઊપરથી આ નામ નીકળેલું ખીજાઓને લાગેછે તે એકપ્રારગી ખરૂંબી હોય, પણ ત્યાં તો એ ‘મગવ’ ટોળાને તેની કુમારાવસ્થાને માટે લીકારી કહાડેલોછે.

૨ હીરયસ મુજબ તે અર્માની હતો; ખીરનવાજા સુસા અને સેકંદરીયાવાજા કલેમન્સ મુજબ તે મીડ હતો.

આતશખાનાંઓ દાખલ ઝોળખવામાં આવ્યાં છે.^૨ પણ એકબારગી આ અમલી હમારો ખરેખર પુરાણ વખતનાં આતશખાનાંઓની જ હોય તોખી આ દલીલ ઝોટી છે કે જરૂરતોસ્તે ત્યાં પોતાના ધર્મનો પાયો નાંખ્યો હતો. આજરખાઇખન પ્રાંત અમલ આતશખાનાંઓને મોટો વખાણયો હશે એમ તેનાં નામ ઉપરથી જણાય છે ખરું, પણ આ આતશખાનાંઓ જરૂરતોસ્તના ધર્મની રૂએજ બંધાયલાં માંખેત થશે નહીં. આતશખી આરાધના પુરાતન પ્રજાઓમાં ઘણા જૂના વખતની અને એકમરખી રીતે ચાલતી આવેલી છે. જેમ જરૂરતોસ્તે તેમજ ખીજ પેઠાખપરોએ તેને મોટો દરજ્જો આપેલો છે; અને તેવોજ અહડતો દરજ્જો અમલી રકીચન લોકોએ પણ આતશને આપેલો હોય તો તેમાં નવાઇ નથી. એ પ્રજા જે એકમ દેવતાઓની આરાધના કરતી હતી તેમાં એક દેવતા આતશનો હતો, જેને તેઓએ હીરોડોસ મુજબ^૩ ‘તાખીતી’ નું નામ આપ્યું હતું.

આ માછ લોકો એક અન્યમ જાતની પ્રજા જણાય છે. ઈરાનની તવારીખમાં લાંખી મુદત સુધી આપણુ તેમનું નામ વાંચીયે છીયે. આમાની પાદશાહત વેળા તેમનો વગ વસીલા ઈરાની દરખારમાં ભારી હતો; પાર્શ્વન પાદશાહત વેળા પણ તેમનો કાચુ હતો; હખામની પાદશાહતનેખી તેમના વીના ચાલવું ન હતું; મીડયન પાદશાહના ધર્મના રાહખર માછઓ હતા; અને કહે છે કે ગાથાવાણીમાં^૪ હજરત જરૂરતોસ્તે ‘મયવ’ નામે જે ટોળાને મોટો દેશો કીધો છે તે આ માછ ટોળો છે. હવે આ ટોળાના આવા મોટા વગવસીલાનું મુજબ જોમથું તો મીડ તાયફો એસીધન અને રકીચન લોકો માથ જઈ વચો ત્યારથી તે શરૂ થયું જણાયે. હીરોડોસ^૫ કહી જાય છે કે મીડયન લોકોના છ તાયફાઓમાંનો એક માછ હતો. પણ મીડ લોકોની શેહનશાહત ચાલુ થવાની

૧ નક્કે રસ્તમ અને એવીજ ખીજ જગાઓ ઊપર સર. આર. ઈર પોર્ટર અને ખીજ મુસાશરોએ આ મકાનો દીધં છે.

૨ એ બાખે જુઓ ‘આતશ’ વીશેનો રસાલો : બાખ ૩ તથા ૪; ‘નૂરએલમ’ ના ઓગરથી અકરોખર ૧૮૮૪ સુધીના ત્રણ અંકોમાં. ૩ ૬૨૦ ૪, પ્ર૦ ૪૯.

૪ ગાથા વોહુક્કઃ ઇજરને હા ૫૧, ૨૦ ૧૫. ગાથાવાણીમાં માછ ટોળાનું નામ આવ્યું છે એ ખરી વાત, પણ ત્યાં જરૂરતોસ્તે પોતે તેમને નામ દઈ વણ્યા હોય એવું કશું નથી. ઊપલા રકરાની સમજણમાં ડાં હાઊગ લખે છે કે ‘માછ’ નું અસલ રૂપ ગાથામાં આવેલો ‘મગવસ’ શબ્દ છે, જે ઊપરથી ખીલારોકી જખાનમાં ‘મથુશ’ બોલ નીકળ્યો છે, અને આ રકરા મુજબ માછ તે જરૂરતોસ્તના સર્વથી પહેલા એતાએ હતા એવું જણાય છે (રસાલાઓ ખીજ આવૃતી, સર્ ૧૬૯, નોટ ૧). અમને એમ લાગે છે કે ગમથામાં ઊપલો રકરો પાછળથી ધુસેલો હશે. માછ પુરાનીઓ અને મીડ જરૂરતોસ્તીઓ વચે સંબંધ પડ્યા પછી જરૂરતોસ્તી શાસ્ત્રોમાં જે જે રશરો અને વધારા ઘડાડ—ખલકે ખીગાડ થયા તે વખતે આ માછ (‘મગવસ’) ટોળાની રતુતીવાળો રકરો ગાથામાં દાખલ થયેલો હશે. એમ ઘણા રકરાઓ પાછળથી અવરતાવાણીમાં દાખલ થયા જાહેર છે.

૫ ૬૨૦ ૧, પ્ર૦ ૧૦૫.

ધણું વરગ આગમજથી તેમને માજી તાયફા સાથે બનાવ થયો હતો તે વાત આપણે વીસરી જવી જોઈતી નથી. તે વાત ધ્યાનમાં રાખ્યા પછી આપણુ કહી શકીશું કે શેંદ્રો વરસોના અમાગમ અને મેળાપને લીધે માજી ટોળો મીડ થઈ ગયો હતો અને મીડ ટોળો માજી બની ગયો હતો—યાને કે તુરાની અને ધરાની ટોળાઓ અંદ્રેક સાથે મળી ગયા હતા. તેમના આ મળી જવાયે કરીને મીડ લોકોના ધર્મમાં અમલ માજી ટોળાના રક્ષીત્વન ધર્મનો પણ કેટલેક દરજ્જે ભેજ થયો જોઈયે અને વળી માજી તે એક ધર્મગુરૂઓનાજ ટોળો હતો તેથી આદો ધર્મ ધરાવનારા જરતોસ્ત્રી મીડ લોકોને માજી તાયફાએ પોતાના ધર્મ અને ક્રીયાના બમુકથી વધારે અને વળી જલદીથી આંજી નાંખ્યા હોય. રક્ષીત્વન માજી તાયફો એક તુરાની પ્રબ્લ હતી. આ લોકો મીડયા અને તેની આમુપામ વમુનારા રક્ષીત્વનોના ધર્મગુરૂ હતા. તેમનો ધર્મ પોતે પણ આદો હતો, તોપણ તે મીડવનોના આદા એક ખોદાને માનનારા અહુરમજ્દી-જરતોસ્ત્રી ધર્મ જેવો ખાલેસ ન હતો. એસીર્યનોના દેવતામંડળ જેવું તેઓમાં કાંઈ ન હતું, પણ તોખી અનેક દેવતાઓને આરાધવાના અન્યાયથી તેઓ બકાત ન હતા. તેઓ ચાર તત્વો—આતશ, પાણી, હવા અને મીટી—ની પરસ્તેશ કરતા હતા. કોઈ અસલી લખનારાઓ કહી ગયા છે કે માજી ટોળો માત્ર આતશ અને પાણીનેજ માનતો હતો; ખીજાઓએ આ બિમાં વળી જમીનના દેવતા અથવા દેવીનું નામ વધાર્યું છે; પણ હીરોડોટસ,^૧ સ્ટ્રેબો^૨ અને ખીજા તવારીખનવેશોએ ઉપર કહેલાં ચાર તત્વોને માજી ધર્મનાં દેવતામંડળમાં દાખલ કરી આપ્યાં. એક લેખે જોઈયું તો માજી ધર્મ સર્વથી પહેલા આર્ય ધર્મમાંથી કુટી નીકળેલી એક અસલી શાખા જેવો હતો; કેમકે આપણા પહેલવહેલા આર્ય આપદાઓ જેજ મુજબ કુદરતી વસ્તુઓની પરસ્તેશ કરતા હતા. તેઓ ઉપલા ચાર ઉપરાંત આકતામ, માહતામ, આકાશ, પવન, આમદાદ વગેરેને પણ વખાણી ગયાં, જેની આખેતી રીગવેદ ઉપરથી જાણજ મળે. હવે જ્યારે મીડ લોકોને આ માજી ધર્મગુરૂઓ સાથે પ્રથમ સંબંધ થયો ત્યારે તેઓએ તે ગુરૂઓના અનેક દેવતાઓની આરાધનાને પોતાના ખાલેસ મજલબ તરફ વફાદાર રહીને પુરતા બીકાર સાથે હસી કહાડી હશે; પણ રફતે રફતે વખ જતે તેમને પોતાની આદાઈમાં પારકી ઝલેહ દાખલ કરવાનું મન થયું હશે, અને એ રીતે તેમના ખાલેસ જરતોસ્ત્રી મજલબ ઉપર એકગમથી એસીર્યન અને ખીજાગમથી માજી દેવતાઓનું બેવડું દબાણ ચાલ્યું હશે. કદાચ એમની બચું હશે કે તેમને મીડયા કરતાં વધારે આગળ જગા મળી નહી હશે, તે મેળવતાં મુશ્કેલી નહી હશે, એસીર્યન લોકે પોતાનાં બળને લીધે તેમને આગળ વધતા અટકાયા હશે, અને એ રીતે મીડયામાંજ તેમને ફરીકામ થવાની ફરજ પાડવા સાથે તેઓને માથે ચોકસ જાતની શરતો લાગુ કરી હશે તથા તેમાં પોતાનો ધર્મ કબ્જા રાખવાની જરૂર દેખાડી હશે. વાખાના મારેલા, આમો શોધવા ગયલા, પરદેશીઓને પોતાના મુલકમાં રાખવા આગમજ એવીજ શરતો થતી હતી. મીડ લોકોના સંબંધમાંખી

૧ ૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૧૩૧.

૨ ભુગોળ વીદ્યા, ૬૧૦ ૧ તથા ૩ ચાંના જુદા જુદા પ્રકારો.

એમજ બન્યું હોય. વળી કદાચ એમની બન્યું હોય કે જરતોસ્ત્રની આગમજના પોર્ષોદકેશી લોકો જેઓ અહુરમજ્દ ઉપરાંત અનેક ઇજ્ઞોને માનતા હતા તેમની જોડે ધરાવેજમાં મળી ગયા પછી મીડ તાવરો મીડયામાં જઈ વસ્યો હોય અને ત્યાં પોતાના ઇજ્ઞોને મળતા દેવતાઓ જોઈને તેણે અમ્સજ ઇજ્ઞ અમશાસ્પદોની પરસ્તેજ ઉપર વધારે વહાલ બતાવવા માંડ્યું હોય, અને પીજી તરફ સ્કીયન ધર્મયુરુઓને પોતાના ખાસ અથવા નવા યુરુ દાખલ કબુલ રાખ્યા હોય. મીડયા ખાતે ડરીકામ થયા ત્યારેજ તેઓ 'મીડ' ને નામે ઓળખાયાછે; તે આગમજ તેઓ મીડ નહી પણ ધરાની જરતોસ્ત્રી હતા. પણ ડરીકામ થયા બાદ તેઓએ ઉપર મુજબ અમ્સજ કીધો હશે.

આ રીતે બંને બંધકે ત્રણે વીરધ ટોળાઓ—ધરાની, પુરાની અને સેમીટીક—નો સમાજ થયા બાદ એક નવી જાતનો ધર્મ જાહેર થયો, અથવા ખરાબર બોલીએ તો ખાલિસ જરતોસ્ત્રી મજહબે મીડયા ખાતે નવી વળાણ પકડી. જો અપક્ષપાત નજરથી જોવામાં આવશે તો જણાશે કે વંદીદાદમાં જે જે વર્ણનો છે તે માજી અને જરતોસ્ત્રી લોકોના ભિન્નતા પછીની ધર્મની વળાણ બતાવેછે. તેમાં જેમ જમીનને તેમ આતશને, જેમ પાણીને તેમજ હવાને, ખરાબ નહી કરવાના હુકમો અને તાકીદો છે, તથા સજાઓ ફરમાવેલીછે, તે આપણ સર્વને રાશન છે. એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખ્યા પછી અગરજે માજી ધર્મનો તરીકો તપાસીશું તો તે વંદીદાદનાં ફરમાનોને ઘણે દરજ્જે ખરાબર મળતોજ જણાશે. આ તરીકો મુજબ માજીઓ કુદરતનાં ઉપર કહેલાં ચાર તત્વોને માનતા હતા. આતશ, પાણી, હવા અને જમીન તેમની પ્રાર્થનાની મુખ્ય વસ્તુઓ હતી. તેઓના મનકહીત દેવતા જેવું કશું હતું નહી, જેથી તેઓ કોઈ પણ અણુદીક, મનસ્થ યાને મનમાં વસેલા, દેવતાને બીજાણવા માટે તેની મુર્તી બનાવતા ન હતા. તેઓ માત્ર દેખાઈતા પદાર્થોને તેમનું બળ જોઈ આરાધતા હતા. એઓમાં આતશ સર્વથી વડો હતો. તેનું બળ, તેનો પ્રકાશ, તેના યુણ, તેમની અકબને હોરાન કરતાં હતાં, અને તેથી માજી લોકો આતશને પોતાના પેદા કરનારથીજ ઉતરતો ગણતા હતા—જોકે તેમનો કોઈ સર્વશક્તીવાન પરમેશ્વર હતો કે નહી તે ચોક્કસપણે જણાયું નથી. આતશને માટે તેઓ મકાનો બાંધતા ન હતા પણ તેના પ્રકાશને આકાશ ઉપરથી મળેલો ગણીને તેઓ તેના ચમકુંડ પર્વતો ઉપર બનાવતા હતા. તેને તેઓ સદા બળતો રાખતા હતા, તેને પવીત્ર ગણીને તેની સેવામાં ચોક્કસ યુરુઓને મુકરર કરતા હતા, જેમની ખાસ ફરજ એ હતી કે આ પવીત્ર પ્રકાશને બુઝાઈ જવા દેવો નહી; ૧ પણ જો કોઈ દુક મારીને તેને બુઝાવે તો તેનું તે કામ એક મોટો ગુનાહ ગણાતું હતું.^૨ વળી આતશમાં મુકું બાળવાની પણ મોટી તકસીર હતી.^૩ પણ એમ છતાંપી તેઓ આતશને ભોગો આપતા હતા, જે કેળા માસનો કશો દુકડો તે ઉપર નહી નાંખતાં માત્ર અર્પાંનો નાનો કકડો ફક્ત સોહરમને ખાતર તેઓ તે ઉપર મુકતા હતા.^૪

૧ સ્ત્રેઓ, ૬૧૦ ૧૫, પ્ર૦ ૩, ૧૦ ૧૫.

૨ તેજ, ૧૦ ૧૪.

૩ તેજ. સ્ત્રેઓ લખેછે કે એમ કરનારને ત્રીસ મળ મળતી હતી; હીરો, ૬૧૦ ૩, પ્ર૦ ૧૬.

૪ તેજ, ૧૦ ૧૩.

આતશ પછીના દરજ્જે પાણીના છે, અને કહેછે કે માણ લોકો નદી, સરેવર, ઝરા વગેરેનાં પાણીને પણ આરાધતા અને ભાગે આપતા હતા. પણ આમ કરતી વેળા પાણીમાં લોહીના એક છાંટો પણ નહી પડે તેની તેઓ પુરતી સંભાળ લેતા હતા. વળી ભાગ આપેલાં પ્રાણીનાં છાણ કે હાડકાં વગેરેથી પણ પાણીને ખરાબ કરવાની તેઓમાં સજ્જ મનાઇ હતી. કહેછે કે નદીનાં પાણીમાં હાથ ધોવાનું પણ તેઓમાં ગુનાહનું કામ ગણાતું હતું. તેઓ લાસને પાણીમાં કદી નાંખતા ન હતા.^૧ જમીન-નેખી એવુંજ માન મળતું હતું, અને તે વીથિના સર્વથી ઝરઝ દાખલો એ છે કે જેમ માણ લોકો લાસને આતશમાં બાળવાનો તેમજ તેને જમીનમાં ડાટવાનો પણ ગુનાહ સમજતા હતા. તેઓ જેમ ખીજ દેવતાઓને તેમજ પવનને પણ ભાગો આપતા હતા, એમ હીરોડોટસ ઉપરથી માલુમ પડેછે. આ સઘળા હેવાલ ઉપરથી અવસ્તાના અભ્યાસીને તપાસવાનું છે કે વંદીદાદમાં કેટલુંબધું એવું છે કે જે ઉપલાં ટુક વર્ણન સાથે આબાદ સરખાવી શકાય. તે સરખામણી કરવાને અમે પુરતા શકતીવાન છીએ; પણ ઉપલી હકીકત પછી હરકોઇ શબ્દ કહી શકશે કે જે આખતોખી વંદીદાદમાં મનાઇ ગણાયછે તેવીજ મનાઇઓ માણ ધર્મમાં પણ હતી. પણ સરખામણીને મોટે એટલુંજ બસ નથી. માણ લોકોમાં ધર્મચુરને અતી મોટો દરજ્જો મળ્યો હતો. કોઇખી ધર્મને લગતું કામ અથવા ક્રીયા ધર્મચુર વીના થતું ન હતું. આ ચુર ગોયા દેવતા અને પુનઃરી વચ્ચે કામ કરનાર જેવો હતો. ચુર પોતેજ ભાગને કાપતો, ભણતર ભણતો, અને અગત્ય જોગી ક્રીયા કરતો હતો. વળી તે આખની તાસીર કહેતો, સગન જોતો અને ભવીષ્ય વર્તતો હતો. આ છેલું કામ તે પોતાના હાથમાં આમલીની પતલી ડાંખળીઓ લઇને બજાવતો હતો. આ ડાંખળીઓને તે મોટા મર્ત્યો આપતો, અને તે વગર ક્રીયાનું કામ અટકી પડતું હતું. પોતાની અને પોતાનાં કામની આવી મોટી અગત્ય બતાવીને માણ ધર્મચુર જજ્જમાનોમાં પોતાને વીથે મોટો વીચાર પેદા કરતો હતો. તે સફેદ જામે પહેરતો અને માથાં ઉપર ઉંચી તોપી મુકતો, જેને એટલીબધી નીચેથી લંબાવેલી હતી કે તેથી તેના જડબાં અને હોડો પણ ઢંકાઇ જતાં હતાં. તે હાથમાં આમલીની ડાંખળીઓની ભારી લઇને પોતાના ખીજ હમશરીકો જોડે સરઘસના આકારમાં આતશની જગા તરફ જતો, જ્યાં તેઓ સઘળા ગોળ ચકરડાંમાં ઉભા રહીને લાંબો વજ્ર સુધી ભણતર ભણતા

૧ સ્ટ્રેબો, ૬૧૦ ૧૫, ૫૦ ૩, ૫૦ ૧૬.

આ સઘળી ખીના જણાવતાં સ્ટ્રેબો લખેછે (૧૦ ૧૪) કે પાણીને તેઓ આ રીતે ભાગ આપતા હતા :—તળાવ, નદી કે કુવારા આગળ બધે એક ખાડો ખોદી તે ઉપર ભાગવાળાં પ્રાણીને કાપતા, અને સંભાળ લેતા કે લોહીનો એક પણ છાંટો સ્વછ પાણીમાં પડે નહી. પછી ગોસ્ત પાદડાંમાં ચુકતા, માણ ધર્મચુર ડાંખળી વડે તેને અડકીને ભણતર ભણતો, તથા દુધ અને ચર્મ સાથે તેલ લેળીને આતશ ઉપર નહી, પાણીમાં નહી, પણ જમીન ઉપર તે પ્રવાહી ધાળતો હતો. હાથમાં પાતળી ડાંખળીઓની ભારી લઇને તે લાંબો વજ્ર સુધી ભણતો હતો.

હતા.^૧ આ દેખાવથી તેમના જજમાનો ઉપર ભારી અસર થતી હતી, અને તેવીજ અસર મીડ-જરતોસ્તીઓ ઉપર પણ થઈ, કેમકે તેમના સાદા ધર્મમાં એવું કશું ન હતું. આતશ-ની યુજગીથી તો જરતોસ્તીઓ પોતે માહીતગાર હતાજ. તેમના પોતાના પેગામ્પરે તેમને તેની ખુબી શીખવી હતી; અને તેવી ખુબીઓવાળા એક દેવતાને આ માણુ લોકો પણ માનેછે એવું જોઈને મીડ-જરતોસ્તીઓ તેઓના ધર્મને પોતાના ધર્મથી કંઈ ઘણું જુદા ઝમઝયા નહી. વળી સ્કીથન લોકો પશ્ચીમ એશ્યામાં ઘણા પુરાણ વખતથી આવી વસેલા હતા તેથી તેઓમાં પણ ધરિની (આર્ય) લોકોની સંસારી તેમજ ધર્મ સંબંધી કેટલીક રીતભાંતો આમિજ થઈ ચુકેલી હતી. અને તેવી આમિજ થયેલી રીતભાંતવાળા માણુ લોકો વચે પોતાને જઈ પડેલા જોઈને મીડ-જરતોસ્તીઓએ તેમને વધારે વહાલથી કબ્જ રાખ્યા હોય. જરતોસ્તે સુર્તીપુજને ધીકારી હતી: માણુઓ પણ તેને ધીકારતા હતા. બંનેને આતશને માટે માન હતું; અને એજ મીસાલે કેટલીક બાબતોમાં બંને એકસરખા હોવાથી બંનેનું દીવ એકસરખી રીતે અકેક તરફ દોડ્યું હોય; અને તેથી શેવટે માણુ અને જરતોસ્તી મજહબો અકેક સાથ ભિજાઈને એક થઈ ગયા હોય. પણ હજી સુધી જરતોસ્તી ધર્મનું નામ કાયમ છે, માટે એવું બારી શકાય છે કે એ મજહબને કાયમ રાખીને તેમાં માણુ ધર્મની થોડીક મુખ્ય અને તેખી ગુણ થાય એવી બાબતો દાખલ કરવામાં આવી હોય.

સ્કીથન માણુઓ સાથનાં જોડાણ પછી જ્યારે મીડયન જરતોસ્તીઓનો વગ વસીલો વધતો ગયો અને તેમની સંખ્યા મોટી થતી ગઈ ત્યારે ત્યાં વસનારી પ્રજાઓમાંની એક દાખલ માણુ લોકો પણ ગણાવા લાગ્યા, તો જોડે તે અસલ એક સ્કીથન તાયફે હતા અને મીડયામાં જઈ વસ્યો હતો. હીરોડોટસ લખેછે કે છ મીડ-યન તાયફાઓમાંની એક માણુઓનો હતો,^૨ તેનું કારણ એજ જણાય છે. એ રીતે માણુઓ મીડ-જરતોસ્તીઓ સાથ ગોયા એકજ પ્રજા હોય તેમ મળી ગયા.

હવે આપણુ જોઈએ કે માણુ ધર્મે મીડ-જરતોસ્તીઓને પોતાના કાષ્ટ હેઠલ કેટલે દરજ્જે ખેંચી લીધા હતા. જરતોસ્તીઓ ‘અર્શમ’ને નામે જે વસ્તુ વાપરેછે તે ખચીત માણુ લોકોની આમલીની ડાંખળીઓને મળતી આવેછે. ક્રીયામાં જે કામ અર્શમનું છે. તેવુંજ કંઈ પવીત્ર કામ આમલીની ડાંખળીઓનું સ્કીથન માણુઓ ગણતા હતા. હવે અર્શમ વીશે ગાથાવાણીમાં કશું આવેલું નથી. એટલુંજ નહી પણ ગાથા પછીના જમાનામાં બનેલી યસન હતતંગઘટિમાં પણ અર્શમનું નામ નથી. એ ઉપરથી ઠરે છે કે અર્શમનો રેવાજ જરતોસ્તે પછી ઘણી મુદતે દાખલ થયો હતો. પણ

૧ સ્ત્રેઓ, ૬૪૦ ૧૫, પ્ર૦ ૩, ૪૦ ૧૫.

સ્ત્રેઓ લખેછે કે માણુઓમાં જેઓ આતશને રોશન કરતા હતા તેઓ ‘પાઈરીથાઈ’-ને નામે ઓળખાતા હતા, અને યમકુંડ ઉપર પુષ્કળ રાખ પાંથરી તે ઉપર આતશ ચુકીને માણુ તેની જળવણી કરતા હતા. માણુઓ આતશગાહ તરફ દરરોજ જતા અને આતશની આગળ ડાંખળીઓ પકડીને ઘણા વખત સુધી બંદગી કરતા હતા.

૨ ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૧૦૧.

શું મીડ--જરતોસ્તીઓએ મીડયા ખાતે માણુ ધર્મચુર્યોનું જોધને તે દાખલ કીધો હશે? પરંમ ખાખની સરખામણી જાણવાજોગ છે. માણુઓ જુદી જુદી ક્રીયા વેળા ડાંખળીઓની જુદી જુદી સંખ્યા વાપરતા હતા : કોઈવાર ત્રણ તો કોઈવાર પાંચ ; એકવાર સાત તો ખીજીવાર નવ. ડાં હાઉંગના જણાવ્યા મુજબ આજે જરતોસ્તી ધર્મચુર્યો ચોકસ ક્રીયાઓ વેળા ઓછાંમાંઓછી પાંચથી વધતાંમાંવધતી તેત્રીસ ડાંખળીઓને બદલે પીતલના તાર પરંમ દાખલ વાપરેછે.^૧ માણુઓ આ ડાંખળીની સંખ્યા હંમેશાં એકીપરજ લેતા હતા : આજે આપણા મોખેદો પણ તેમજ કરેછે.

પણ પરંમ અથવા એવીજ ખીજી થોડી અગત્યની વસ્તુઓ પડતી નાંખીને એક બહુ અગત્યના રેવાજની સરખામણી વીશે આ ડેકાણે લગાર લંખાણથી નોંધ લેવાની જરૂર છે. એ રસમ લાસને ડેકાણે પાડવાને લગતી છે. આપણે આગળ જોયું છે કે માણુ લોકો આતશ, પાણી, હવા અને જમીનને પવીત્ર ગણી માન આપતા હતા. એ કારણને થકી તેઓ આતશ ઉપર માત્ર કુક મારવાનું કે પાણીમાં માત્ર હાથ ધોવાનું કામ પણ યુનાહ ભરેલું સમજતા હતા ; તેમજ વળી જમીન યા હવાને ખરાબ કરવાની પણ તેઓમાં મનાઈ હતી. એ મનાઈ જ્યારે નજીવી ચીજોના સંબંધમાં હતી ત્યારે લાસ—જેને તેઓ તદન અપવીત્ર ગણતા હતા તે—ના સંબંધમાં ઘણી મહાભારત અગત્ય ધરાવનારી ગણાય તેમાં નવાઈ નથી. તેઓ લાસને આતશમાં ખાળવાનું ધીકારતા હતા, તેમજ તેને જમીનમાં ડાટવાનુંખી તેમને પસંદ ન હતું. વળી લાસને પાણીમાં નાંખવાનું કામ અતીઘણું ખરાબ ગણાયું—કેમકે જે પાણીમાં હાથ નહીં ઘોઈ શકાય તે પાણીને લાસ જેવા એક અપવીત્ર નસાથી ખરાબ કરવાનો શી રીતે હુકમ આપી શકાય? હવે અસહી જરતોસ્તીઓમાં પણ તેમના પેગામ્બરે ફરમાવેલી આ જાતની મનાઈ હતી કે નહીં તે કશું જણાતું નથી. વંદીદાદમાંજ આ સૂઝણી મના-ધઓનો હેવાલ આપણે જોઈયે છીયે. પણ તેની આગમજ લાસને ડાટવાનો, તથા વળી તેથી વધારે આગળા જમાનાઓમાં લાસને ખાળવાનો, રેવાજ હશે એમ એક શબ્દ ઉપરથી ખુલ્લું સાબેત થાયછે. એ શબ્દ ‘દખ્મ’ (دخم) છે. તેના ધાતુ દખ્ (dax) નો અર્થ ‘ખાળવું’ એવો થાયછે, જે ઉપરથી આ શબ્દ નીકળ્યોછે. એટલામોટે ‘દખ્મ’ નો અસહ અર્થ લાસને ખાળવાનાં કામ અથવા તે મોટેના મકાન-નો થવા જોઈયે. પણ પાછળથી એજ શબ્દ ‘કપર’ ને મોટે વપરાયોછે, જે ઉપરથી જણાયછે કે જોકે આ શબ્દના અસહ અર્થ મુજબ પ્રથમ જરતોસ્તીઓમાં કદાચ લાસ-ને ખાળવાનો રેવાજ હશે, અને ત્યારબાદ ડાટવાનો રેવાજ દાખલ થયો હોય, જે ઉપર કરેલાં બાંધકામને, અસહ અર્થ ભુલી જવાયાને લીધે, ‘દખ્મ’ (યાને કપર) નું નામ મળ્યું હશે. હજરત જરતોસ્તના જમાનામાં લાસને અવલ મંજલ કેમ પુગાડવામાં આવતી હતી તે વીશે ગાથામાંથી કશો ઇશારો મળતો નથી; પણ જરતોસ્તની આગ-મજના ઇરિનીઓ વેદ ધર્મ પાળતા હતા અને તે ધર્મમાં લાસને ખાળવાનો રેવાજ હતો એ વાત ચોકસ જણાયલી છે. મોટે ‘દખ્મ’ શબ્દ તે વખતનો પુરાણો હોવો જોઈયે,

અને તેના અમલ અર્થ આજવા માથ તાલુકા રાખતો હોવા જોઈએ. હવે ‘દખ્ખ’ નો અર્થ વંદીદાદમાં કેટલેક ડોકાણે ‘કપર’ નો કીધો છે અને તેમનું બાંછુ તોડી નાંખવા કુરમાબુ છે,^૧ તથા કપર બાંધવાનાં કામને ગુનાહ ભરેલું ગણ્યું છે.^૨ એ ઉપરથી જાણાય છે કે જે વક્તના જરતોસ્તીઓમાં જેમ લાસને આજવાનો તેમજ તેને ડાડીને ઉપર કપર બાંધવાનો રેવાજ કીકાર પામ્યો હશે, તે વેળા ‘દખ્ખ’ નો અર્થ ‘કપર’ નો લેવાયો હશે. વંદીદાદની પહેલીજ પરગરદમાં આ બંને કામો—નસાને આજવા તથા ડાટવાનાં—ને ગુનાહ ભરેલાં કહ્યાં છે. હારમજદ કહે છે કે તેણે જ્યારે “તરમું જોઈથી મરમ શેહર બહાદુર અને અશો લોકોથી વસેલું” અથવા પેદા કીધું ત્યારે ગનામીનાંમે નસાને આજવાને લગતાં ગુનાહ ભરેલાં અને પાપનું નીવારણ નહીં થાય એવાં કામો ઉત્પન્ન કીધાં;^૩ તેમજ જ્યારે દશમું જોઈથી મરમ અને સોહામણું હરખહતી શેહર પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરધમાં નસાને ડાટવાનાં ગુનાહ ભરેલાં અને પાપની માફી નહીં થઈ શકે એવાં કામો ઉત્પન્ન કરવામાં આયાં.^૪ આ ઉપરથી જાણાય છે કે વંદીદાદની પહેલી પરગરદના જમાનામાં જરતોસ્તીઓ લાસને જેમ આજતા નહીં હશે તેમ ડાટતા પણ નહીં હશે, તોપણ એ કામો ખીછ તરફ થતાં હશેજ. એજ મામલે લાસને પાણીમાં નાંખવાની પણ પાછળી પરગરદમાં મનાઈ કીધી છે, કેમકે એક ડોકાણે^૫ કુરમાબુ છે કે જે ધણી પાણીમાં પડેલી લાસ અથવા નસો જુએ તેની ફરજ છે કે ડોકાં સુધીનાં પાણીમાં પણ જઈને તે નસાને બહાર ખેંચી કહાડે. અને વળી કુરમાબુ છે^૬ કે જે ધણી પાણીમાં નસો નાંખે તે હંમેશાં હંમેશ સુધીનાં અપવીત રહે છે. હવે માછ લોકો લાસને હવામાં ખુલ્લી પણ મેલતા ન હતા, કેમકે તેથી લાસ કોહીને હવા ખીગડે. નસાથી હવા ખીગડે છે અને તે ખીગડેલી દર્દી હવા દરજે નસુશનાં નામથી એક દર્દી દાખલ માણસજાત ઉપર ગત્તો કરે છે તે વીશે વંદીદાદમાં અનેક ડોકાણે વર્ણન આવેલું છે.^૭

આ રીતે પુરાતન માછીઓમાં આતશ, પાણી, હવા અને જમીનને ખીગડવાની જેવી મનાઈ હતી તેવીજ મનાઈ વંદીદાદ ઉપરથી પણ જોવામાં આવે છે. આ ખીતા દેખાડે છે કે માછીઓ સાથના મીડ-જરતોસ્તીઓના સંબંધ પછી સુધડાઈના ઘણા-ખરા કાયદા બંધાયા હતા, કેમકે માછ લોકોના સુધડાઈ વીશેના ચોક્કસ મુખ્ય ધારાઓ મીડ-જરતોસ્તીઓને બહુ પસંદ પડ્યા હતા.

લાસને આજવાથી આતશ અપવીત થાય છે; દરીયામાં ફેંકી દેવાથી પાણી ખીગડે છે; ડાટવાથી જમીન ખરાબ થાય છે; અને ખુલ્લી મેલવાથી હવા જેહરી બને છે; આ સઘળી માછ લોકોની શીઝસુરી હતી, અને તેથી તેઓએ પોતાની લાસને ઉપલી એક પણ રીતે ડોકાણે પાડવાનું પસંદ નહીં કરતાં એક નવાઈ જેવો રસ્તો લીધો અને તે એકે તેને તેઓ કુત્રાં અથવા માસ ખાનારાં પક્ષીઓ પાસે ખવાડી દેવા લાગ્યા. હવે

૧ પરગ. ૭, ૧૦ ૫૧—૫૨, ઇત્યાદી.

૩ પરગ. ૧, ૧૦ ૧૭.

૫ પરગ. ૬, ૧૦ ૨૬—૨૮.

૭ કાખલા તરીકે પરગ. ૫, ૧૦ ૨૭—૩૨; તેજન પરગ. ૮.

૨ પરગ. ૩, ૧૦ ૩૬—૩૮.

૪ તેજ, ૧૦ ૧૩.

૬ પરગ. ૭, ૧૦ ૨૫—૨૭.

એજ રવૈયો જરતોસ્તી લોકોમાં આજ સુધી ચાલુ છે. તફાવત એટલોજ છે કે આજે લાસને કુત્રાને બદલે માત્ર પક્ષીઓજ ખાયછે. વંદીદાદ આપણને ખુલ્લું દેખાડેછે કે તે વખતના જરતોસ્તીઓ પણ લાસને ઉંચી જગા ઉપર મુકતા અને ત્યાં પક્ષીઓ તે ખાઈ જતાં હતાં. **હીશંડોદસ** કહી જાયછે કે માછીઓ દરેક માણસની લાસને કુત્રાં અથવા પક્ષી કને ખવાડી દીધા વીના તેને ડાટતા ન હતા.^૧ સ્ત્રેષો પણ કંઈક એમજ કહેછે.^૨ “પરં જોતાં આ યુનાની લખનારાઓની હકીકત તદ્દન ખરી નથી, કેમકે જે સીજને ડાટવામાં આવતી હતી તે લાસ નહીં પણ હાડપંજર અથવા છુટાં પડેલાં હાડકાં હતાં. વંદીદાદમાં ફરમાવેલું છે^૩ તે મુજબ તે વખતના જરતોસ્તીઓ માછીઓની પેંડજ લાસનાં બાકી રહેલાં હાડકાંને ઝાચવી રાખવા માટે એક હેઝાયદી જગા ખનાવતા હતા, જેને અવસ્તામાં ‘ઉજદાન’ **مزرعة** કહેછે,^૪ અને આજે તે “અસ્તોદાન” અથવા હાડકાં રાખવાની જગાને નામિ ઓળખાયછે. આ અસ્તોદાન કેમ ખનાવવું તેની જે વીગત^૫ આપણને મળેછે તે આજે ધરાનમાં પર્વતો ઉપરથી હપ્પામની પાદશહિનાં મળી આવેલાં અસ્તોદાનો કરતાં કંઈક જુદીછે.

એ રીતે ત્યારે માછીઓ અને મીડ-જરતોસ્તીઓની ફેટલીક અગત્યની સહરસ્રોએ એકમળની આવેછે, જે ઉપરથી **શૈલીન્સન** ધારે છે^૬ કે વંદીદાદની ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૬ અને ૧૭ મી પરગરદોમાં મુઘડાઈ અને પવીત્રાઈનાં જે મુઘડાં ફરમાનો છે તે પરગરદો જરતોસ્તીઓને બદલે માછીઓની ખનાવેલી દીસેછે. આ ખીના ગમે તેમ હોય પણ અંગે એમ અનુમાન કરીયે છીયે કે મીડ-જરતોસ્તીઓ મીડયા ખાતે જઈ વસ્યા ત્યારપછી વંદીદાદ રચાયો હતો. પણ તેનો જમાનો ઘણો પુરાણો હોયો જોઈયે. તે દીવસથી માછીઓ મીડ-જરતોસ્તીઓ ઉપર કાચુ વધારતા ગયા અને તે દીવસથી ખરા અસહ જરતોસ્તી ધર્મની ખાલેસીમાં ખીજી સીજોનો ભિજ થતો ગયો અને તે પ્રથમ જેવો પારદર્શક હતો તેવો પાછળથી રહ્યો નહીં.

એમ કરતાં ધરાનમાં દક્ષીણ તરફ ખીજા જરતોસ્તી તાયફાઓ આવી વસ્યા. માજન્દરાન, ઘીલાન, ખોરાસાન, કુશાક, હેરાત, એ મુઘળા બાગો ખાતે આર્ય તાયફાઓ આવી ચહડ્યા, અને મીડ-જરતોસ્તીઓનું જોઈને તેઓએખી રક્તે રક્તે પોતાના ખાલેસ મજહબમાં નવી નવી રીતો દાખલ કરવા માંડી હોયતો તે ખનવાજોગ છે. પણ આ મુઘળા તાયફાઓનું પાછળથી શું થયું તેની કશી તવારીખ આપણને મળી નથી. જેમ જેમ જમાના વીટતા ગયા તેમ તેમ મીડયા ખાતેના જરતોસ્તીઓનો વગ વસીલો વધતો ગયો. અંકત્રયાનાં રાજ્યની સમાપ્તી પછી ધરાનમાં એસીર્યન અમલ ચાલતો હતો, પણ મીડ-જરતોસ્તીઓનો કાચુ શેવે ઘણો વધી ગયો અને એસીર્યનોનો

૧ ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૧૪૦.

૨ ૬૪૦ ૧૫, પ્ર૦ ૩, ૪૦ ૨૦. તે લખેછે કે માછીઓ લાસને ખવાડીજ રહે, પણ ડાટતા નથી. ૩ ૫૨૪૦ ૬, ૪૦ ૫૦—૫૧. ૪ તેજ, ૪૦ ૫૦.

૫ તેજ, ૪૦ ૫૧. આ બાબે વધારે ખોલાસા માટે જુઓ “પુરાતન જમાનાના પાર્સીઓ,” પ્ર૦ ૩, ૬૫. ૬ પુરાં ૫૬૦, ૬૪૦ ૩, સર ૧૭૫.

બરગસ્તે દહાડા ખેડો. મીડ-જરતોસ્તીઓનાં મીડયા ખાતેનાં નાનાં રાજ્યે એસીયન હકુમત માંમે માથું ઉચકડું અને પોતાનું સ્વતંત્રપણું હાથ-કીધું, તથા પાછળથી એક મોટી શેહનશાહત સ્થાપી. આમ થવાથી હવે માછ ધર્મગુરુઓનો કામ્રુ અતીધણો વધી ગયો, અને તેની જોડે નવી દોલતની પ્રાપ્તી થવાથી નવી બલીઓ વધતી ગઈ, જેથી ધર્મમાં નવા ખીયાડા દાખલ થતા ચાલ્યા. મીડ-જરતોસ્તીઓની શેહનશાહત વેળાના મીડ લોકો અરેબરા જરતોસ્તી મજહબ પાળનારા હતા એવી આપણને કોઈ ખી શાહ-દત મળી નથી; પણ તેમના પુરાતન પુર્વજો મીડયા ખાતે આવી વસ્યા તે વેળા તેઓ ચુસ્ત જરતોસ્તીઓ હતા એમ બ્યારે આપણે જોયું છે ત્યારે તેમના વંશજોની ખી એજ ધર્મ પાળનારા ગણવા જોઈયે. તેઓ આર્ય હતા એટલુંજ ચોક્કસપણે જાહેર થયલું છે, પણ આ મીડ-આર્યો વળી જરતોસ્તી-આર્યો હતા અને તે વીશિનાં કારણો અમે ઉપલા મુકાઓમાં પુરતી રીતે મમજન્યાં છે.

આ ફસલમાં અમે જે કંઈ દિખાડવા માંગ્યું છે તે માછુઓ અને જરતોસ્તીઓની કેટલીક રાહરસો એકમળતી આવે છે તેજ છે. આ જાતના મુકાખો આગળ થયેલો અમે જાણતા નથી, અને તેથીજ તે બાબે લંગાણથી મમજાણુ લેવાની જરૂર વીચારી છે.

ફસલ ૫. હુખામની પાસીઓનો ધર્મ.

પસીસનો પાસી તાપકો—તેનો સ્વછ ધર્મ; કુરશનો ધર્મસુધારો; કમ્બાઈસીસના વજ્રમાં માછુઓનો વગ—એક માછ ધર્મગુરૂની ઠગાઈ—માછુઓ સામે પાસીઓનો તોરસ્કાર—પાસી પાદશાહત વેળા માછ મજહબની પડતી; માછુઓના બલવાના સબબો; ‘જુદાઈનો સાહેબ’ હારેમન—બલવાની નેમ રાજદારી નહી પણ ધર્મસંબંધી. હુખામની પાસીઓને જરતોસ્તી ગણવાનાં કારણો. પર્વતો ઉપરનાં કોતરકામો—કરોહર વગેરેના નક્તી કલ્પના એસીયનો ઉપરથી. વીધયનું તાત્પર્ય.

હવે આ મીડ-જરતોસ્તીઓની શેહનશાહતના વજ્રમાં ધરાન દેશના પર્સિ નામે પ્રાંતમાં એક નાનો ટોળો વસતો હતો, જે પોતાના આપદાઓના ધર્મને બનતાં સુધી સ્વછ હાલતમાં રાખવાને આતુર હતા. કદાચ તે આ મીડ-જરતોસ્તીઓમાંનો એક ટોળો હોય; અથવા કદાચ તે ધરાનવેજમાંથી કિતરી આવેલા ખીજ તાપકાઓમાંનો એક હોય. ગમે તેમ હોય તોપણ તે એક આર્ય ટોળો હતો, અને જોકે તે જરતોસ્તી મજહબ પાળતો હતો એમ કોઈ ખી તરફથી સાબિત થયું નથી તોપણ તેના એકનાએક સર્વશક્તીમાન પરમેશ્વરનાં નામ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તે પુરાતન જરતોસ્તી મજહબ પાળનારોજ તાપકો હતો. આ ટોળાનું એક નાનું મરખું રાજ્ય હતું, જેના પાદ-શાહો મીડયન પાદશાહોને ખંડણી આપતા હતા. પણ પાછળથી એ નાના ટોળાના એક પાદશાહ કાઈરસે સ્વતંત્ર થઈને મીડયાના પાદશાહ એસ્તાયજસને જયરી શીકરત આપી, અને પોતે એક મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય તે હખામની પાદશાહોનું હતું, અને તેમની તવારીખ તે આપણી આજની તવારીખની બાબત છે. હવે જે મીસાલે મીડ પાદશાહોના વજ્રમાં હતું તેજ મીસાલે પાસી પાદશાહોના વજ્રમાં પણ માછુઓનો કામ્રુ વધેલો જણાય છે, તે એટલીબધી હદ સુધી કે પાછળા વજ્રના હખામની

પાદશાહો ગોયા માજી ધર્મગુરૂઓના હાથમાં પુતળાં સૂરીઆ હતા. જેનેનાફન મુજબ પાર્સીઓમાં માજીઓનો કાશ્ત્રુ વધારનાર પાદશાહ કુરુશ પોતેજ હતો.^૨ પ્લીની નામે પુરાણો રૂમી શીઝસુફ કહી ગયો છે કે તેના જમાનામાં^૨ આ માજીઓ ગોયા પાદશાહોના પોતાનાખી ધણી હાય એવો તેમનો મર્તબો હતો. પણ હપ્પામળી પાદશાહતની શરૂઆતમાં માજીઓનો એટલોખર્ચો દાર હાય એમ લાગતું નથી. જેમ પર્સીસ પ્રાંતનાં નાનાં રાજ્યમાં પાદશાહ અને તેની પ્રજાનો એક ખોદા હોરમજદને માનવાનો જે સાદો ધર્મ હતો તેજ કાઈરસે માટી શેહનશાહત સ્થાપી તે વખતે પણ હોવો જોઈયે; અને તે વખતે માજી ધર્મનો જે કાંઈ પણ ભેજ પર્સીસ ખાતેના પાર્સી ધર્મમાં થયો હાય તો તે ઘણો થોડો હોવો જોઈયે.

પણ એમ છતાંખી માજી લોકો પ્રજામાં તેમજ રાજ્યમાં માયું મારતા ગયા, અને એ રીતે તેમનો કાશ્ત્રુ જરા જરા કરીને વધતો ગયો તે હિંસુધી કે બ્યારે કમ્બાઈસીસ (કમ્બુજય) પાદશાહ મીસર દેશ ક્તેહ કરવા ગયો ત્યારે તે પોતાનાં ધરનો સઘળો કારભાર એક માજી ધર્મગુરૂને સોંપી ગયો હતો. આ ગુરૂએ પોતાના હાથમાં કાશ્ત્રુ આવેલો જોઈને આખા દરબાન દેશમાં પોતાનો ધર્મ બરપા કરવાનો કસદ કીધો, અને એ ખાસ નેમ દયાનમાં રાખીને તેણે સઘળો રાજ્યાધીકાર પોતાના હાથમાં લેવાની નીમકહરામી કીધી. કમ્બાઈસીસનો પોતે ભાઈછે એવું જાહેર કરીને એ પાદશાહની ગેરહાજરીમાં તે તેનું તખ્ત પચાવી બેસા, અને પાદશાહ મીસર ખાતેથી પાછો ફરતાં માર્ગમાં મરણ પામવાથી આ માજી ધર્મગુરૂને પાદશાહ થઈ બેસતાં ઝાઝી હરકત નહીં નહીં. તેણે પ્રજાને રાજી રાખવા માટે કેટલીક જાતની છુટ મેલી અને ચાકસ સુદત સુધી કરેા માફ કીધા, તથા આમ કરીને પછી તેણે રાજ્યમાંનાં સઘળાં આતશનાં મકાનો ભાંજી તોડી નાંખ્યાં તથા તેમને બદલે માજી ધર્મ મુજબની કીયા અને કાનુનો ચાલુ કીધાં. અગરજો આ ડગારાનો અમલ ઝાઝા દીવસ ચાલ્યો હોત તો આખા દેશમાં માજી ધર્મ ચાલ્યાજુએ ફેલાઈ જાત પણ સારાં ભાગ્યે આમ ઘણો વખત સુધી ચાલ્યું નહીં. પોતાના અમલ ધર્મને હાલ્યું લાગે એવી કેટલીક બાબતો તેમાં દાખલ થતી જોઈને શુદ્ધ પાર્સી-જરતોશ્તીઓનાં દીલ કચવાવા લાગ્યાં; અને એટલાંમાં આ ડગારાની ડગાઈ જાહેર પડવાથી, અને દારાયસ હીસ્તારૂપીસ નામે એક પાર્સી અમારે તેને કાપી નાંખવાથી આખી પાર્સી પ્રજા માજી લોકો સામે ઉમ્મરેાઈ અને તેઓમાંના જે કોઈ

૧ કાઈરોપીડીયા, ૬૧૦ ૮, પ્ર૦ ૧, ૧૦ ૨૩.

આ ૩૬રા ઊપરથી શરૂ કરતાં એક લખનાર જણાવેછે કે પ્રથમ કાઈરસ પોતાની ચહકાઈઓ અને કુચ વેળા પાર્સી ધર્મગુરૂઓની સલાહ લેતો હતો, પણ બેબીલનની રતેહ પછી તેણે મીડ લોકના ધર્મગુરૂઓ, જે માજીઓ હતા, તેમને પોતાનાં રાજ્ય અને મહેલમાં તેણે દાખલ કરી મર્તબો આપ્યો.—કાઈરોપીડયા, રેવરંડ જે. એસ. વૉટસનનો તરજુમો, સર્ ૨૩૯.

૨ પ્લીનીનો જમાનો ઇસ્વી સનની પહેલી સદીનો હતો, કેમકે તે ઇ. સ. ૭૯ થાં મરણ પામ્યો હતો. એટલામાટે તેણે જે પાદશાહોને માટે લખ્યુંછે તે પાટર્થન પાદશાહો હોવા જોઈયે.

હાથમાં આપ્યા તેમની કતલ ચલાવી, તથા પોતાના ધર્મમાં ખીંગાડો દાખલ કરનારી આ પ્રજાને શીકરત મળવાના દીવસને પાદશાહ રાખવા મટે દર માસ એક જશન કરવા લાગ્યા. આ બનાવ પછી દારાચસ પાદશાહ થયો, જેના લેખામાં ડોકાણે ડોકાણે જલુવેલું છે કે મજદુર કઠારાએ બાંગી નાંખેલાં આતશખાનાંઓ તેણે નવેમરથી બંધાવ્યાં હતાં, અને દેશમાં જે જુઝાઈ બરપા થઈ હતી તેને જડમુળથી ઉખેડી નાંખીને તેણે હોરમજદના યાને હોરમજદી દીનના કાનુનો પાછા ચાલુ કરીયા હતા.

આ ખીના ઉપરથી ફેટલીક બાબતોનું જ્ઞાન થાયછે. પહેલું એકે માજીઓનો ધર્મ જરતોસ્તી ધર્મથી જુદો હતો, અને હાખામની પાદશાહે પ્રથમ માજી ધર્મને માન આપતા ન હતા, પણ પોતાના અહુરમજદી મજહબ પાળતા હતા. તેઓએ ડોકાણે ડોકાણે આતશખાનાંઓ બંધાવ્યાં હતાં, અને કમ્બાઈસીસ સુધી એ રીતે અહુરમજદી ધર્મ ખીજતો ગયો હતો. પણ એ પાદશાહની ગેરહાજરીનાં અને પોતાને મળેલી સત્તાનો લાભ લઈને ઉપર ફેટલા કઠારા માજી ધર્મયુરુએ ધરાનમાં બજાવો ઉઠાવ્યો, અને તેને ખીજત માજીઓએ ટેકો આપ્યો. તેઓએ પહેલું કામ એ કર્યું કે આતશખાનાંઓ જ્યાં જ્યાં હતાં ત્યાંથી બાજી નાંખ્યાં. આ આતશખાનાંઓ પહેલાં હાખામની પાદશાહના વજતી પર્સિયન બાતે બંધાયેલાં હોવાં જોઈયે, કેમકે આ પાદશાહે આતશને જુજગી આપતા હતા એવું એકસ માલુમ પડેછે. વળી આ પાદશાહે જરતોસ્તી મજહબ પાળનારા હતા એમની માલુમ પડેછે. અજબત જરતોસ્તનો પ્રથમનો ખાલેસ મજહબ તેઓ કને એમનો એમ જગવાઈ રહેલો તો નહીજ હોય, તોપણ તેઓએ જ્યારે હોરમજદનું નામ પોતાની જગ્યાન ઉપર સુદનું કાયમ રાખ્યું હતું, અને જુઝાઈને તર્ક કરવાનું પસંદ કરીને “જુઝાઈના સોલેમ” (હોરમન) ને બીકાર્યો હતો, ત્યારે જુલુ સંખેત થાયછે કે હાખામની પાર્સિઓ એક બોદાને માનવારા હતા તથા તેમની દીન કંઈજ નહીં તો અહુરમજદી હતી. દારાચસ પાદશાહના લેખામાં છે કે ઉપલા કઠારાના વજતમાં દેશમાં જુઝાઈ બરપા થઈ હતી. આ જુઝાઈ કંઈજ નહીં પણ હોરમજદના હરીફ દાખલ હોરમનને ઉઠા કરવાનો કૃતિ હોવાં જોઈયે, અને તે કૃતિ માજી લોકોથી મળેલો હોવાં જોઈયે. અને એ રીતે એ બોદો કૃતિ જરતોસ્તી મજહબમાં સજીવન કરનારા માજીઓ હોવાં જોઈયે. ફેટલાક તવારીખનવેશો એમ જલુવી ગયાછે કે ઉપલા કઠારા માજી અને તેના ધર્મવાળાઓએ ધરાનમાં બજાવો કરીયા તેની નેમ રાજદારી હતી અને તેમાં મીડ લોકોની શામેલ હતા, કેમકે મીડ રાજ્યની મહાત્મા કાઈરસે સમાપ્તી આણી તેનું વેર લઈ પાછું પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની નેમથી આ બજાવો કરવામાં આવ્યો હતો. પણ એ તર્ક ઘણી રીતે બોદો પડેછે, તેમાં મુખ્ય એકે આ બ્રજવા વીશે લખતાં દારાચસ પોતાના લેખામાં જલુવે છે કે બજાવો માત્ર માજીઓનો હતો; ત્યાં તે મીડ લોકોનું નામ સુદન જલુવતો નથી. વળી “નાજી” એ કે જે બજવાની નેમ રાજદારી હોત તો તુર્ત રાજધાની શેહર દાખલ પર્સિ-પોલીસને બદલે મીડયામાં એકબેઠાના યાને હમદાનને સ્થાપવામાં આવત, અને એવાજ

ખીજા ઘણા ફેરફાર કરી શકાત. પણ તેવું કશું થયું નથી, અને જે કંઈ થયું છે તે ઉપરથી એટલું જ સીધ થાય છે કે આ બધાં સંઝારી અથવા ધર્મસંબંધી હતા, અને તે ઉઠાવનારા માણુ ધર્મચુર્યાજ હતા.

અમારે વીચાર એવો છે કે હપ્પામની પાર્સીઓના ધર્મ અહુરમજ્દ-જરતોસ્તી હતો. કોઈ પુછશે કે હપ્પામની પાદશાહના પુત્રજ લેખોમાં માત્ર હોરમજ્દનાં નામ સીવાય એક પણ ટુકાણેથી જરતોસ્તનું નામ યા ઇશારા પણ મળતો નથી તો એ પાદશાહો જરતોસ્તી દાખલ કેમ ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે પર્વતો ઉપરના લેખો માત્ર રાજદ્વારી બાબતો સંબંધી છે, કંઈ ધર્મ સંબંધી બાબતોના નથી. અગરજો આપણી કને હપ્પામની વખતનાં ખીજાં લખાણો હૈયાત હાત તો તે ઉપરથી આ પાદશાહો અને તેમની પાર્સી પ્રજાઓના ધર્મ વીશે ખરેખરો ખોજાસો મળત ; પણ તેવાં લખાણોની ગરહાજરીમાં માત્ર રાજદ્વારી બાબતોને લગતા લેખોમાં પાદશાહો પોતાના પેગામ્બરનું નામ જણાવી ગયા નથી તેપરથી તેઓ જરતોસ્તી ન હતા એમ કંરવું નથી. તેઓ અહુરમજ્દની હતા એમ તો કોઈથી નાપાડી શકાયજ નહી ; અહુરમજ્દ નામ લેખોમાં જાખજ મળેછે. એવા રાજદ્વારી લેખોમાંથી પાદશાહો પોતાના કામની કૃતેહમંદી હોરમજ્દથી થયલી જણાયે તો તેઓ કેવા અને કેટલાખધા દીનસુસ્ત અને સર્વશક્તીમાન એક ઉપર વીચાર રાખનારા હોવા જોઈયે ? તેમનો આ પરમેશ્વર તે અહુરમજ્દ છે ; અને આ વાત વીચાર કરવાજોગ છે કે પ્રૃથ્વી ઉપર હૈયાતી ભોગવી ગયલી અસંખ્યાત પ્રજાઓમાં જો કોઈખી પ્રજાએ પોતાના ખોદાને ‘અહુરમજ્દ’નું નામ આપ્યું હોય તો તે જરતોસ્તીઓ છે—કેમકે હજરત જરતોસ્તે જાહેર કરેલો સર્વ શક્તીમાન ઇશ્વર એજ છે. અને તેટલામાટે જે પ્રજાના ખોદાનું નામ અહુરમજ્દ હોય તે પ્રજા વગર તકરારે જરતોસ્તી દાખલ સાબેત થવી જોઈયે.

પણ એટલું જ નથી. તખ્તીઓમાં માત્ર અહુરમજ્દનું જ નામ આવેલું નથી. દારાયસ અને જર્ફસીસના લેખોમાં જ્યારે આ એકજ પરમાત્માનું નામ જાહેર થયું છે ત્યારે તેમની પછીના ખીજા પાદશાહોની તખ્તીઓમાં એવાં કેટલાંક નામો આપણુ જોઈયે છીયે કે જે ઉપરથી પણ હપ્પામની પાર્સીઓ જરતોસ્તીઓ દાખલ સાબેત થાયછે—જોકે તેમનો તે જરતોસ્તી ધર્મ અમલ ખાલેસ નહી પણ ભિજવાજો હતો. વળી હીરોડોટસ અને ખીજા તવારીખનવેશોએ હપ્પામની પાર્સીઓના ધર્મ વીશે જે લકીકત જણાવીછે તે જરતોસ્ત પછી તેના ધર્મ જે વળાણુ લીધી તેને મળતીજ છે. તેઓ સુરજ, ચંદ્ર, આતશ, પાણી, પવન, વગેરેને આરાધતા હતા. પાણીની સ્ત્રી ધર્જદ અનાઇત નામની હતી. તેઓમાં વળી કેટલાક મહીનાઓનાં નામો હતાં તે આખાંદ આપણા આજના મહીનાઓને મળતાં આવેછે. ૧ તેઓમાં કેટલાક ધર્જદ

૧ પાદશાહ દારાયસની તખ્તીઓ ઉપરથી અર્દીખેહસ્ત (અત્રિયદિય), શેહરેવર (થુરવાહર), આદર (અત્રિયાતિય), દએ (બગયદિશ), બહચન (વિયખન) વગેરે મહીનાઓનાં નામો મળેછે, અને તેજ નામના શરેસ્તા ઉપરાંત હપ્પામનીઓમાં નીચલાં ઇજદાનાં નામો મશહૂર હતાં : સપદારમદ, આવાં, નેહર, તીર, ખેહરામ, ઇત્યાદી. એકંદરે લેતાં હપ્પામની પાર્સીઓને નીચલા જરતોસ્તી દાખલ ઓળખાતા ઇજદ અમશાસ્પદો વીશે વધતી યા ઓછી ખપ્પર હોવી જોઈયે :—કોરમજ્દ, બહચન, અર્દીખેહસ્ત, શેહરેવર, અસ્પદાદ, આદર, આવાં, ખોરશેદ, નેહર, તીર, નેહર, ખેહરામ, રાચ, ગોવાદ, આસ્ચાન.—જુઓ “પુરાતન જ્ઞાનાના પાર્સીઓ,” પ્ર૦ ૨, સરે ૨૬.

અમશાસ્ત્રદાનાં નામો આજે મળી આવેછે તે અવસ્તાનાં લખાણોમાંથી મળતાં નામો ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલાં પણ તેજ નામો છે. આ અને એવીજ બીજી દલીલો ૧ ઉપરથી માલુમ પડેછે કે હપ્પામની પાર્સીઓ જરતોસ્તીઓ હતા, તેમનાં પરમાત્મા અહુરમઝ્દ હતા, અને જોકે તેમના પેગામ્બરનું નામ તખ્તીઓમાંથી મળતું નથી તોપણ તેઓના ધર્મના ચોક્કસ કર્મોનાં અને રેવાજો, તથા તેમના ઈશ્વરોનાં નામો આપાદ પાછળા વખતના બીગડેલા જરતોસ્તી મજહબને મળતાં આવતાં જણાયછે. વળી બીજી તરફથી જોઈશું તો હપ્પામની ભાષા કેટલેવધે દરજ્જે અવસ્તાની ભાષાને મળતી આવેછે અને તે ઉપરથીજ તે અપભ્રંશ થયેલી સ્પષ્ટ થાયછે. એ દાખલા ઉપરથી પણ હપ્પામનીઓના ધર્મ વીશે કંઈક રીતે ખાતરી મળી શકશે. હપ્પામની ભાષા અવસ્તાનીજ ભાષા ઉપરથી નીકળેલીછે એમ આપણે એક આગળા બાબમાં ૨ જુદાં દેખાડી આપ્યુંછે. એ ઉપરથી જણાયછે કે અવસ્તાની ભાષા ઘણી પુરાણી હતી, અને તે પુરાણી હોવાને લીધેજ એવું કહેછે કે જેઓ યસ્તો વગેરેનો જમાનો ઇ. સ. પુ. પાંચમી સદી ઉપર ગણેછે તેઓ ભુલ કરેછે. તે બહુતરેનો જમાનો એ મુદત કરતાં પુરાણો હોવા જોઈએ— એટલો બધો કે તેમાં જણવેલા ઈશ્વરો વગેરેની આરાધનાનું સ્વરૂપ હપ્પામની પાર્સીઓના વખતમાં બદલાઈ જવાને પુરતી મુદત મળી શકે.

બીજારીકી તખ્તીઓ ઉપરાંત પર્વતો ઉપરના નક્ષો આપણને કેટલીક નવી વાતો જાહેર કરેછે. તેમાં પાંચવાળા માલુસો ગોયા હવામાં ઉડતા હોય એમ કોતરેલા દીઠામાં આવેછે, જેમને અવસ્તામાં જણવેલાં કુરૌહરની નીશાની ગણવામાં આવેછે. પણ એ કોતરકામ કંઈ ખુદ અવસ્તાવાણીના મુંબંધનાંજ હોય એમ નથી. વળી આ કોતરકામોમાં કેટલીક ગમ એક પાદશાહ જેવા ઘણાને સીંહ અથવા કોઈ ભયંકાર કહીત પ્રાણીઓ સાથે લડાઈ કરતો બતાવેછે. એ સુઘળા નક્ષે એસીર્યનોનાજ કદપેલાછે. પણ એજ કોતરકામ ઉપરથી શાહનામાંવાળા જેહાં પેહલવાન રસ્તમની સફેદ દેવ સાથેની લડાઈનો ચીતાર જન્મ પામ્યો હોય તો તેમાં થોડીજ નવાઈ છે.

જરતોસ્તી ધર્મની તવારીખ આપવા માટે આ બાબ તેની અસલ ધારેલી હદ કરતાં ઘણો લખાણ થઈ ગયોછે. તે પુરો કરતી વેળા તેનાં મુજતબોને પાછાં એંચી કહાડવાં અવશ્યનાં છે. આપણે જોયુંછે કે શરૂઆતમાં જરતોસ્તી ધર્મ ખાલેસ હતો. તે ખાલેસ એટલામાટે હતો કે આર્ય લોકોના અસલ મજહબમાં અનેક દેવતાઓને માનવાનું કરમાવેલું હતું તે જરતોસ્તીનાં સુધરેલાં મગજને અનુકુળ નહીં લાગવાથી તેણે એકલા એક દેવતા—અહુરમઝ્દ—સીવાય બીજા સુઘળાઓની આરાધનાને ગુનાહ ભરેલી ગણીને કહાડી નાંખી અને એકજ પરમાત્માને આરાધવાનું શીખવ્યું. તેને માથે પાદશાહતનો સાથો હોવાથી તે કાચો અને તેનો મજહબ ફેલાવો પામ્યો; પણ તેનાં મરણ

૧ હપ્પામની પાર્સીઓના ધર્મ વીશે જુઓ “પુરાતન જમાનાના પાર્સીઓ,” બાબ ૧ અને ૨. તે પુસ્તકમાં ચાલુઓ વીશે આપેલા કેટલાક વીચારો આજે ફેરવવાની તેના બખબારને જરૂર જણાઈછે.

બાદ કેટલીક મુદત રહીને તેના આ ગાળાને સ્વછ પ્રાધિક્ષા મજ્જહ્યમાં પાછો અસલી વેદાક ધર્મના કેટલોક ભિન્ન થવા લાગ્યો. આ વખતે આર્ય ભુમીમાં જગાની સંકડાસ આજવાને લીધે જુદા જુદા તાપક્રાઓમાં લોકો જુદાં જુદાં સંસ્થાનો કરતા ગયા. આમાંનું એક સંસ્થાન કેસીયન સમુદ્રની દક્ષીણે મીડયા તરફ થયું, જ્યાં આ આર્ય તાપક્રા—જેના મજ્જહ્ય જરતોસ્તી હતો તે—જર્ધ વસે તેની આગમજ સેમીટીક અને તુરાની તાપક્રાઓ કરીકામ થઈ ચુકેલા હતા. આ બંને ટોળાઓ આથ આપણો ઉપલો જરતોસ્તી ટોળો પણ મળી ગયો, અને ઇરાનીઓની આદત મુજબ પોતાના આદ મજ્જહ્ય કરતાં બીજા ટોળાઓના ધર્મોમાં તેણે જે કંઈ નવું જોયું તે તેઓ ઉપરથી ઉપજતી લીધું, અને તેની એવી વળણ જોઈને એસીયન (સેમીટીક) તાપક્રાએ તેમજ સ્કીથ્યન-માછ (તુરાની) તાપક્રાએ પોતપોતાથી બનતી તજ-વીજ કરીને આ નવા આર્ય ટોળાને પોતપોતાના ધર્મો તરફ ખેંચવા માગ્યો. આનું શેવર એ આચું કે આપણા આર્ય તાપક્રાના મજ્જહ્યમાં કેટલુંક નવું દાખલ થયું. અને આ નવી સીજોમાંનું થોડું ઘણું જરતોસ્તીની આગમજના આર્ય ધર્મમાં જાએજ હવું માટે આર્ય ટોળાએ તે માટે ઝાઝી હરકત જોઈ નહી. આ પછી તુરાની તાપક્રાના માછ ધર્મચુરોએ આ નવા ટોળામાં વધારેને વધારે પગપેશાશ કરવા માંડ્યો, અને શેવરે પોતે તેના ધર્મચુર થઈ લાગ્યા. આ રીતે જરતોસ્તી તાપક્રાના ધર્મમાં બીગાડ ચાલ્યો, અને તે બીગાડ જમાનાઓ ગુજરતા ગયા તેમ વધતોજ ગયો. વજ્જ હમયાં તરેહવાર નવા બનાવોને જન્મ આપેછે તે મુજબ ધર્મમાં તરેહવાર ફેરફાર થતા ચાલ્યા, જેથી અસજ ખાલેસી ઉપર નકલના ધુમાડાનું પડ ફરી વળ્યું. કોઈ કોઈવાર ધર્મને અસજ સ્થીતીમાં લાવવાની કંઈ કંઈ તજવીજો થઈ, પણ હવે જમાનાઓ લીટી જવા બાદ આમ લોકોને અસજના સુધા અને ખાલેસ માર્ગે ઉપર લાવવાનું કડણ થઈ પડ્યું. ખાલેસ ધર્મ માત્ર નામનોજ રહી ગયો. તે માત્ર એક કોટણું થઈ પડ્યો અને માંહેણો ગર વગર સંભાળે બીગડી ગયો. તેમાં વળી બાહરની નાપસંદ સીજો આમિજ થઈ, અને જોકે લોકો ધર્મને નામે જીવ કહાડી આપવાને તૈયાર થયાં તોપણ તે ધર્મ તેઓ પોતેજ સમજી શક્યાં નહી. સમજી નહી શક્યાં તેથી તેમને તે સમજવવાની તજવીજો થઈ, તરજુમાઓ બન્યા, શરેહો રચાઈ, અને એ સુધળું છતાં પ્રજા અમાન થતી આવી. જે હાલત મીડયન શેહનશાહત વખતે હતી તેજ હાલત હપ્પામની શેહનશાહત વખતે પણ રહી. અસજને બદલે નકલ દીપી નીકળી. ધર્મને બદલે ક્રીયા અને રસમ ફાવતાં ચાલ્યાં. ઇરાની મન પારકી બુદ્ધીની નકલ કરવાને સદા તત્પર છે. તે પ્રથમથી તેવું હતું અને આજેની તેવુંજ છે. તે વીશે હીશોડોટસ ફરીયાદ કરી ગયોછે અને આજેની તેની ફરીયાદ ચાલુજ છે. નકલ કરવાની એ તમને લીધેજ ખાલેસ જરતોસ્તી મજ્જહ્યને બીગડવાનું મોટું કારણ મળ્યું, અને તેથીજ આજે તે જેવા દેખાયછે તેવી સ્થીતી ઉપર આવી ઉભા છે.

ખા ખ પ .

કયાનીઓ અને હખામનીઓ.

૧. સર જાન માલકમનો તર્ક : કયાનીઓ તેજ હખામનીઓ; તેમ ગણવાનાં કારણો :—નામોનું મળતાપણું; કમ્પ્યુસરો અને કાઉન્ટરસ—તેમની જન્મ કહાણી એકસરખી; બીજા પાદશાહો અને બીજા વીગતો; કયાની અને હખામની વંશોની સમાપ્તિની એકસરખી હકીકત—છેલા પાદશાહો દારા અને દારાયસ. બીજા તરફનો તકરાર : (૧) હખામનીઓ તેજ કયાનીઓ નથી; (૨) બહમનથી દારા સુધીના પાદશાહો કયાની નહીં પણ હખામની છે. હખામની અને કયાની વચ્ચે તફાવત : (૧) પાદશાહોનાં નામોનો, (૨) તેમના દેશોનો, (૩) તેમનાં ખાનદાનોનો, (૪) તેમના જમાનાનો, (૫) તેમની ભાષાનો, અને (૬) તેમની તવારીખનો. ખીલારોકા લેખોથી નવું અજવાળું : હખામની અને કયાની પાદશાહોની ટીપ—તેમનાં નામો કયાં મળે છે અને કયાં નથી મળતાં; દેશો અને પ્રાંતોની ટીપ—તેમનાં નામો વીશે ખોલાસો. તકરારનું તાલપ.
૨. બહમનથી દારા સુધીના પાદશાહો—તેમને કયાની ગણવાની ભુલ—તેનું કારણ; શાહનામા અને યુનહેશના દાખલા. હખામની રાજ્યની સમાપ્તિ—તે વીશે યુનાની તવારીખ અને શાહનામાંમાં એકમળતી હકીકત—શાહનામાં અને યુનહેશનો યુગવાડો—તક્તી અને યુનાની તવારીખના ટેકા. શાહનામાંમાંની વીગતો : બહમન પછીના અને તેની આગમજતા કયાની પાદશાહો—તેમના અમલની મુદત—બહમન પછીનું રાજધાની શેહર ઇસ્તંબુલ, તેની આગમજત બદલ. શાહનામાંના યુગવાડોનો ખોલાસો : હખામની વંશની સમાપ્તિ આગમજતા પાદશાહો—તેમનો બહમન અને તેની પછીના કયાની ગણાતા પાદશાહો સાથે યુકાખેલો—તેઓમાં દીસતો ફર્ક અને તેનાં કારણો—આ ફર્ક કહાડી નાંખવાની કલ્પના; અરદેશર દરાબદેસ્ત અને આર્તાજર્કસીસ લોભાનસે એકજ—અરદેશરના બાપ બપાવા તેજ આર્તાજર્કસીસના પણ નથી—યુસ્તાસ્પ અને દારાયસ હીસ્તાસ્પીસના જમાનાઓ વચ્ચે મોટો ગાળો—એક હજાર વરસનો ગાળો કેમ પુરાય? બહમન પછીના પાદશાહો : હોમાય અને પરીસાતીસ; સેકંદર અને એલેક્ઝાંડર. તકરારની સમાપ્તિમાં નવી આડકતરી દલીલો.

ફસલ ૧. કયાની પાદશાહો અને હખામની પાદશાહો વચ્ચે તફાવત.

છેલાં પ્રકરણમાં અમે એક તકરારી બાબતનો નીચડો આગવાની તજવીજ કરીધી છે, અને તે એકે હખામની પાર્સીઓ આર્થ હતા, તેમની ભાષા અવસ્તાને મળતી હતી, અને તેમનો ધર્મ જરતોસ્તી ધર્મ હતો. હવે આ પ્રકરણમાં એક બીજા તકરારી બાબતની યુનોઅરા કરવાની અમે તક લીધી છે, અને તે કયાની પાદશાહો તથા હખામની પાદશાહો સંબંધી છે. કેટલાકોનો એવો વીચાર છે કે આ બંને વંશોમાં કશો તફાવત નથી અને તેઓ એકનાએકજ છે. ખાનગી કહે છે કે આ બંને એકેકથી જુદાં વંશો છે અને તેઓ વચ્ચે અતીથણો ફર્ક છે. આ બંને બાબતોની તપાસ લઈ તેનો નીર્ણય કરવાની આ ડોકાણે અમે મતજબ રાખીએ. જોકે એ બાબત વીશે આગળ ધણું લખાયું છે તોપણ ખુદ આ તવારીખને લગતો આ સવાલ હોવાથી તે બાબત ઉપર વીચર કરવાની અગત્ય દીસતી છે, અને તેથી અમે એ ખીતા આ ડોકાણે હાથ ધરવાનું દરસ્ત ધારીયે છીએ.

સર જાન માલકમ આજ આશરે પોણાસો વરસોની વાત ઉપર દરેક દેશની તવારીખના પોતાના ગ્રંથમાં કયાની અને હખામની પાદશાહો એકનાએકજ હતા એવું

જાહેર કરી ગયો હતો; અને ત્યારપછી તેને પગલે આજ સુધીમાં ઘણા લખનારાઓ આત્યાછે. **માહકમને** કયાની પાદશાહોની હકીકત નામાંકીત **ફીરદોસ્તી** અને તે પછીના ખીજ મહમદીયાન ગ્રંથકારોનાં દફતરે ઉપરથી મળી હતી. હપ્પામની પાદશાહોની તવારીખ તેને યુનાની ગ્રંથકારે ઉપરથી હાથ લાગી હતી. આ ખંને જાતની તવારીખો જુદા જુદા લખનારાઓથી લખાઈ હતી. મહમદીયાન લખનારાઓને કે **ફીરદોસ્તી**ને હપ્પામનીઓ વીશે કશી ખબર ન હતી; યુનાની લખનારાઓ કયાની પાદશાહો વીશે કેવળ ખેખબર હતા. તેઓ ખંનેએ પોતપોતાને જાણીતાં આ ખંને વંશોમાંનાં એકને કોઈ ખીજ સાથ સંબંધ છે કે નહી તે વીશે તદન અજાણુ રહીને પોતાનાં દારતાનો અને હેવાલો લખ્યાછે. એમ કરવામાં તેઓ કેવળ વાજખી હતા. જેમ યુનાનીઓએ હપ્પામની વંશને કયાની વંશ સાથ મેળવવાની તજવીજ કીધી ન હતી, તેમ મહમદીયાનોએ કયાની વંશ તેજ હપ્પામની વંશ છે એમ દેખાડવા માંગુ ન હતું. એનું કારણ એજ કે તેઓને એકથી ખીજ વંશની હયાતીની સુદલ ખબર હતીજ નહી. પણ સર **જાન માહકમને** આ ખબર હતી. તેણે એક દફતરમાં એક વંશની તવારીખ વાંચી, અને ખીજ દફતરમાં ખીજ વંશનો ઇતીહાસ જોયો. આ ખંનેમાંના કેટલાક પાદશાહોનાં નામો તેને કોઈ અમત્કારીક રીતે અકેકને મળતાં આવતાં જણાયાં. વળી કોઈ કોઈ પાદશાહોની જન્મકથા તેને લગભગ એક મળતી જણાઈ. હવે એથી ખીજું શું જોઈયે? કયાનીઓના જમાના પછી હજારો વરસો વીટી ગયાં હતાં, તેમજ હપ્પામનીઓની પાદશાહત પછીખી ખાવીથ-શો વરસો ગુજરી ગયાં હતાં. માટે એવડી લાંખી સુદતમાં એક માણસ અથવા વંશનાં નામનીશાન અને કામકાજોમાં સેંકડો જાતના ફેરફાર થવા જોઈયે. તે સમ્રાજા ફેરફાર છતાં નામો કંઈ કંઈ રીતે મળતાં આવી જાય, અને કામકાજો લગભગ એક સરખાં જણાય, તો શું તે ખંને પાદશાહો અથવા વંશો એકનાએક નહી કહે ?

માહકમની એ તકરાર હતી, અને તે ઉપરથી તેણે પોતાનું મત મજબુત કીધું. તેને મોટો હર્ષ ઉપજ્યો, અને તેનાં પરીણામ દાખલ તેણે પોતાની તવારીખમાં કયાની અને હપ્પામની વંશોને અકેક સાથ ભેળી નાંખ્યાં, અને તેમના પાદશાહો અકેકથી જુદા નથી એમ દેખાડવા માટે પોતાની તરફથી જબરી કલ્પના દોડાવીને એક ઇમારત રચી. યુનાનીઓએ જાહેર કરેલાં હપ્પામની વંશનો પાદશાહ **કાર્થરસ** તેજ **ફીરદોસ્તી**ના જણાવેલો કચ્છે **ખુસરો** પાદશાહ છે, તથા શાહનામોના **ગુસ્તાસ** તેજ યુનાનીઓનો **દાશયસ હીસ્તાસ્પીસ** છે, એટલુંજ નહી પણ હપ્પામની **કરબાર્હસીસ** અને **જર્કસીસ** તે કયાની **લોહુસાસ** અને **અસ્ફંદોયાર** છે, એમ ખુદખું જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ નવાઈ જેવી ગોઠવણને વળી કેટલીક રીતની મજબુતી મળી. **કાર્થરસ**નું હપ્પામની નામ **કુરુસ** છે, જેને “ખુસર” માં ફેરવી નાખીયે તો **કાર્થરસ** આપાદ કચ્છે **ખુસરો**ને મળેછે. “હીસ્તાસ્પીસ” નામ યુનાનીઓએ **ગુસ્તાસ** ઉપરથી ખીગાર્દિને કાં નહી ખતાવ્યું હોય? **કરબાર્હસીસ**ને યુનાનીઓએ **કાર્થરસ**નો ખેટો ગણ્યોછે, પણ કચ્છે **ખુસરો** પછી ઇરાનનાં તખ ઉપર આવનાર **લોહુસાસ** તેનો

પોતાના બેટા નહી હોવા છતાં તેને તે માટા ક્યાની પાદશાહે બેટા કરી લીધો હતો. અને **જર્કસીસ હીસ્તાસ્પીસ**ના બેટાનો બેટા હતો તેમ **અસ્ફંદીયાર ગુસ્તાસ્પી**નો બેટા હતો.

આ રીતે નામોનું ચોકડું તો અંધધેડું; અને તેમજ કેટલાક પાદશાહોની “તવા-રીખ” પણ ખરાખર મળતી આવતી જણાઈ. **હીશંડોલેસ કાઈરસ**ના જન્મની હકીકત જે મીસાલની આપીએ તેને લગભગ મળતીજ હકીકત કચ્છે **ખુસરો** વીશે **ફીરદોસ્તી**એ આપેલીએ. વળી ખીજ એક અગત્યની ખીના એ છે કે **કાઈરસ**ના હાથ ઉપર તેનો મમાવો **એસ્તાયજીસ** માર્યો ગયો અને તેનો મુલક ધરાવતો તામે થયો હતો, તેજ મુજબ કચ્છે **ખુસરો**ના હાથ ઉપર તેનો મમાવો **અફરાસીયાબ** બેળન થયો અને તુરાન દેશ ધરાવતો તામે થયો હતો. આ અચુક શાહદતો ઉપરથી **માહકમ** કચ્છે **ખુસરો** અને **કાઈરસ**ને એકનાએક કરાવે તેમાં નવાઈ નથી. એજ મીસાલે જ્યારે **ગુસ્તાસ્પી** અને **અસ્ફંદીયાર** ધણા મુલુકો જીત્યા હતા અને **અસ્ફંદીયાર** જરતોસ્તી ધર્મના ફેલાવોને માટે દેશદેશ લડાઈ લઈ જવાની કમર બાંધી ચોતરફ ફેરવે મેળવી હતી; ત્યારે **દારાયસ હીસ્તાસ્પીસ** અને **જર્કસીસ**ની લડાઈએ અને ફેરવે એાછી ન હતી. **જર્કસીસ** છેક યુનાન ઉપર ચહડાઈ લઈ ગયો હતો. આ રીતે પુરાવાઓ મળવાથી **માહકમ** ક્યાની પાદશાહોને હખામતી પાદશાહો સાથે મેળી નાંખી ગયોએ. પણ તેમ કરવાનાં તેને ઉપર જણાવ્યા ઉપરાંત ખીજાંખી કારણો મળ્યાં હતાં. **ફીરદોસ્તી** મુજબ ક્યાની વંશની આખરી રમી પાદશાહ **સેકંદર** આણી હતી, જેની સાથની લડાઈમાં શીકસ્ત પામીને ધરાની પાદશાહ **દારા** માર્યો ગયો હતો. એજ મુજબ યુનાની તવારીખ પ્રમાણે હખામતી વંશની આખરી **એલેક્ઝાંડર** પાદશાહથી આવી હતી, જેની જોડે એ વંશનો છેલ્લો પાદશાહ **દારાયસ** ત્રણ લડાઈએ લડી માર આપેને બેળન થયો હતો. આ રીતે બંને વંશોની આખરી આવવાના બતાવો પણ એકમરખાજ છે, એટલુંજ નહી પણ ધરાની પાદશાહોનાં નામો **દારા** અને **દારાયસ** એકમળતાં અને એકનાંએકજ છે. **સેકંદર** અને **એલેક્ઝાંડર** નામો વચેખી કશો ફર્ક નથી. **જર્કસીસ** પછીનો તખ્તનીશીન પાદશાહ **આર્તીજર્કસીસ લોંજમાનસ**ને નામે એાળખાયો છે, અને **અસ્ફંદીયાર**નો બેટા **બહુમન** પોતાના બપાવાનાં તખ્ત ઉપર બેઠા હતા તેને મહમદીયાન લખનારાઓ **અરદેશર દરાજદસ્ત**ને નામે એાળખી ગયાએ. ‘આર્તીજર્કસીસ’ યુનાની નામ છે, જે ઉપરથી ‘અરદેશર’ નામ બની શકે છે, અને ‘લોંજમાનસ’ (લાંબા હાથવાળો) નો જે અર્થ તેજ ‘દરાજદસ્ત’ નો પણ અર્થ છે. એટલામાટે આ બંને પાદશાહો પણ એકેકથી જુદા નહી પણ એકનાએકજ ફરેએ.

આ સઘળી દલીલો **માહકમ**ને અને ત્યારપછી તેના જેવો વીચાર ધરાવનારાઓને ધણી અચરતી ઉપજવનારી તોપણ બહુ મજબુત લાગી, અને એ સર્વ દલીલો ઉપરથી સીધું કરવામાં આવ્યું કે ક્યાની વંશના પાદશાહો ખરેખરા અને સૂઝી છે, અને તેમને યુનાનીઓ હખામતી વંશના પાદશાહોને નામે એાળખી ગયાએ. શું આ વાત ખરેખરી છે? વાંચનાર કદાચ ઉપલી સઘળી ખીના ઉપરથી એમજ માનવાનું મન કરે, પણ હજી આપણને ખીજ તરફની તકરાર જાણવીએ. એ જુદી તકરાર રજૂ કરનારાઓ

જે દલીલ લાવેછે તે તવારીખનું વધારે માન બતાવનારી છે. તેઓની દલીલના બે ભાગ પાડી શકાય. તેઓ એક બાબતમાં સર જૉન માલકમના તર્કથી વીરૂધ જાયછે અને કહેછે કે કયાની વંશ તેજ હપ્પામની વંશ નથી, પણ બંને જુદાં જુદાં છે; બીજી બાબતમાં તેમનું કહેવું એમ છે કે બહુમન—અરદેશર દરાજદરત—થી દારા સુધીના પાદશાહો કંઈ કયાની વંશના નથી, પણ હપ્પામની વંશના છે, અને તેઓ આ છેલાં વંશના આતીજર્કસીસ લોંગ્ગમાનસથી દારાયસ કોડોમાનસ સુધીના પાદશાહોમાંના કેટલાકોને બરાબર મળતા છે.

આમી પક્ષની તકરાર તેનાં જુદાં જુદાં રૂપમાં આપણુ એક પછી એક તપાસીયે. પહેલાં તો હપ્પામની વંશ તેજ કયાની વંશ નથી એમ કહેવાનાં કારણો શાં શાં છે તે જોઈયે. તે કારણો આ મુજબનાં છે :—

૧. કયાની પાદશાહોનાં નામો હપ્પામની પાદશાહોનાં નામોથી જુદાં છે ;
૨. તેમના દેશો જુદા જુદા છે ;
૩. તેમનાં આનદાનો જુદાં જુદાં છે ;
૪. તેમના જમાના જુદા જુદા છે ;
૫. તેમની ભાષા જુદી જુદી છે ; અને
૬. તેમની તવારીખ—અથવા તેમનાં કામો પણ અકેકથી જુદાં છે.

(૧) સર જૉન માલકમ ક્યે ખુસરો નામ હપ્પામની કુરશને મળતું ગણેછે એટલુંજ નહી પણ બંનેના અર્થોમાં પણ કશો તફાવત નથી એમ કહેછે. પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. ભાષા શાસ્ત્રની બેખબરીને લીધે તેણે આ તકરાર રજુ કરવામાં જખર ગોથું આપું છે. ક્યે ખુસરો નામ પેહલવી ‘ખુસ્રોય’ ઉપરથી નીકળ્યું છે, અને એ પેહલવી નામનું મુજબ અવસ્તાના કવિ હુસ્તવંધ માંથી મળેછે. અવસ્તામાં એ નામે જે પાદશાહ ઓળખાયોછે તેને ફીરદોસીએ ક્યે ખુસરોને નામે ઓળખ્યોછે એ નામનો મુજબ અર્થ આ રીતે કહાડી શકાયછે :—હ (જ) (સાર) + સ્વવડહ (જ) (જ) (કાર્તી) યાને “સારી કાર્તીવાજો.” પણ કાર્તરસ અથવા કુરશનો અર્થ એવા થતો નથી. યહુદીઓમાં એ પાદશાહ બહુ જાણીતો અને માનીતો હતો, જેને તેઓ ‘ઓરેશ’ ને નામે બીછાની ગયાછે. પણ કુરશનો અર્થ તો “ઓરેશ” થાયછે માટે કદાચ કુરશ અથવા ઓરેશ ઉપરથી અક્ષરે ફેરવાઈ જઈને ખુસર નામ બની જાય તોખી અવસ્તાના કવિ હુસ્તવંધ અથવા શાહનામાના ક્યે ખુસરોનો જે અર્થ થાયછે તે યુનાની કાર્તરસ અથવા હપ્પામની કુરશનો થતો નથી. એજ મુજબ ગુરતારુષ અને દારાયસ હીસ્તારુષીસનાં નામો વચ્ચે પણ કશો સંબંધ નથી. ગુરતારુષનો અવસ્તાનો લોગત વીસ્તારુષ છે, અને અવસ્તાનો વ ફાર્સીના ગ સાથ ફેરવાઈ શકેછે, માટે યુનાની હીસ્તારુષીસ તેજ અવસ્તાનું વીસ્તારુષ અથવા શાહનામાનું ગુરતારુષ નામ છે, તેમાં કશો શક નથી. પણ તેટલામાટે કયાની ગુરતારુષ તેજ હપ્પામની દારાયસ હીસ્તારુષીસ હોય એમ કહવું નથી, કારણ કે હીસ્તારુષીસ તો દારાયસના બાપનું નામ છે, અને એ નામ ધરાવનાર હપ્પામની જોકે પાદશાહી કુટુંબનો

હતો તોપણ તે તત્ત ઉપર બેસી પાદશાહી ભોગવી ગયો ન હતો. માટે તેનું નામ જો **ગુરુતારુપ** નામને મળે તો પછી બંને એકમળતા કેમ હોય ? હપ્પામની પાદશાહીમાં **દારાચસ** નામના એકથી વધારે થઇ ગયાછે માટે તેઓને જુદા બતાવવા માટે તેમના બાપનાં નામથી અથવા ખીજી રીતે ઓળખાયા છે; જેમકે **દારાચસ** હિસ્તાસીસ, **દારાચસ** નોથસ, **દારાચસ** કોડોમાનસ ઇત્યાદી. વળી **અરુદ્દીયાર ગુરુતારુપ**નો બેટો હતો તેમ **જર્કસીસ દારાચસ હિસ્તાસીસ**નો બેટો હતો, માટે તેઓ બંનેને પણ અકેક સાથે મેળવવાની તજવીજ થઇ છે, કેજે કેવળ હમવા સરખી અને તવારીખનું અમાન-પણું દેખાડનારી છે; કાંએકે જ્યારે આપણુ શાહનામાં ઉપરથી જાણીયે છીયે કે **અરુદ્દીયાર** ગમે એવો બહાદુર અને લડાયક હોવા છતાં તે ઇરાનનાં તત્ત ઉપર ખીરાજવા પામ્યો ન હતો અને તેનું માત તેના પીતાની હૈયાતીમાંજ આવ્યું હતું, ત્યારે હપ્પામની **જર્કસીસ** તો ઇરાનનાં તત્ત ઉપર ખીરાજ પોતાના બાપની હૈયાતી બાદ ધણું વરસો સુધી પાદશાહી ભોગવી ગયો હતો. તેઓ બંનેનાં નામોની એકખીજ સાથે કશી નીસબત ધરાવતાં નથી. **લોહુસારુપને કમ્બાઈસીસ** ગણવાની તજવીજની એવીજ નબળી છે. એ રીતે **માહકમની** તકરાર આ બાબતમાં રૂદ જાય છે કે હપ્પા-મની પાદશાહો તેજ કયાની પાદશાહો હતા.

(૨) વળી એ પાદશાહો જેમ એકનાએક કરતા નથી તેમ તેમના દેશો પણ અકેક સાથે કશો સંબંધ ધરાવતા જણાતા નથી. હપ્પામનીઓનું ઇરાન તેજ આજનું ઇરાન છે. તેમનું મુળ વતન પર્સીયનો પ્રાંત હતો, જેમાં તેઓએ તરેહવાર કૃતેહિથી પુષ્કળ મુલુકો વધારી દીધા હતા. તેમનું રાજધાની શેહર પ્રથમ ઇસ્તખ અને પછી સુસા હતું. પણ કયાની પાદશાહોનું મુખ્ય શેહર બહમ હતું, અને તેમનો મુલક આજનાં ઇરાનની ઉત્તરે અને ઉગમણે આવેલો હતો, જ્યાં અવસ્તાવાણી મુજબ દશ મહીના શીયાળો અને બે મહીના ગર્મી પડતી હતી. આજનાં ઇરાનમાં રૂતુની એવી કશી વીડાકારી નથી. કયાની પાદશાહોનો મુલક ઇરાનવેજ (અવસ્તા મુજબ અહર્યનેમ્ વએજો) ને નામે ઓળખાતો હતો, જેને ધણા વીદ્વાનો મધ્ય એશ્યામાં આવેલો જણાવી ગયાછે; પણ તેથીને ઉલટું આજનું ઇરાન તો એશ્યાના મુલુકોમાં દક્ષીણે આવેલું છે. પેગામ્પર **જરતોસ્ત**નો જન્મ રએ શેહરમાં થયો હતો જ્યાંથી તેણે બહમ ખાતે પાદ-શાહ **ગુરુતારુપ**નાં રાજધાની શેહરમાં જઈ પોતાનો ધર્મ ફેલાવ્યો હતો. અગરજો **ગુરુતારુપ** તેજ **દારાચસ હિસ્તાસીસ** હોય તો તેનું મુખ્ય શેહર તો સુસા હતું, જ્યાં તેણે બંધાવેલા મહેલનું ખંડીયેર આજે યુરોપીયન સુસાફરોને હાથ લાગ્યું છે.

(૩) કયાની અને હપ્પામની પાદશાહો જ્યારે અકેકથી જુદા કરે ત્યારે તેમનાં ખાનદાનો એકમળતાં હોય, એમ તો બનેજ નહી. કયાની પાદશાહો રાજ્યતા ધણી હતા તેમજ તેઓ ધર્મના વડા હતા, અને તેથી તેમને ‘કવિ’ અથવા ‘કવા’ નો એલકાબ મળ્યો હતો, અને તે ઉપરથી તેઓનું ખાનદાન ‘કવિ’ ને નામે ઓળખાયું; અને શાહનામાંમાં એ ખાનદાનના દરેક પાદશાહને આપણુ ‘કએ’ ના એલકાબથી ઓળખાવેલા જોઈયે છીયે તેનું કારણ પણ એજ છે. પણ હપ્પામની પાદશાહો કંઈ ધર્મના

વડા હતા નહી. તેમના વખતમાં જે ધર્મચુરુઓ હતા તેઓનાજ સંધજો કાણુ ધર્મને લગતી દરેક બાબતમાં ચાલતો હતો. એ પાદશાહોનું આનદાન તો તેમના મુળ પુરુષ **હપ્પામનીશ** ઉપરથી ઓળખાયું છે, જે એ આનદાનનો પહેલો પાદશાહ હતો. એ રીતે જોતાં બંને આનદાનો વચે કશો સંબંધ ન હતો.

(૪) આનદાન જુદાં છે તેની જોડે વળી તેમના જમાના પણ જુદા છે, અને એ જુદાપણું બી એક બે સદીનું નહી પણ નવશો વરસોનું છે. કયાનીઓની પાદશાહત પછી ધરાનવેજમાં પરદેશી અને જુદદીન એસીર્યનોનો અમલ ચાલેલો ગણાય છે, પણ તે કેટલાં વરસ ચાલ્યો તે નકી કહી શકાયું નથી. હપ્પામનીઓ કઈ સદીમાં રાજ્ય ચલાવી ગયા તે ચોક્કસ થયું છે, અને તેમની આગમજ મીડ લોકોના અમલ કેટલી મુદત સુધી ચાલ્યો તે પણ ચોક્કસ થયલું છે. આ મીડ લોકોએ એસીર્યનાના અમલ સામે બળવો ઉઠાવી તેમને મારી કહાડીને પોતે ધરાનના ધણી થઈ બેઠા એમ તવારીખમાં મશહુર છે; પણ તેમના હાથ ઉપર શીકસ્ત ખાધા આગમજ અને કયાની વંશની સમાપ્તી આણી પોતે ધરાનનું રાજ્ય હાથ કરી લીધું ત્યાર પછી એસીર્યનોનો અમલ ધરાનવેજમાં કેટલી મુદત સુધી ચાલ્યો તે નકી થયું નથી. ગમે તેમ હોય તોપણ આટલું તો ચોક્કસ કહે છે કે કયાનીઓ પછી ઓછામાં ઓછા બે ટોળાના પાદશાહોએ ધરાનમાં રાજ્ય ચલાવ્યા પછી હપ્પામની વંશનું રાજ્ય ચાલ્યું હતું. **જરતોશ્ત** પેગામ્બર **ગુરતારુષ** પાદશાહના વખતમાં હૈયાતી ભાગવી ગયો હતો એ વાત સીધી થયેલી છે, અને **જરતોશ્ત**ની તારીખ સંબંધી ગમે એટલી તકરાર હોવા છતાં મધ્યમ રસ્તો પકડનારાઓને પગલે ચાલીને આપણે તેનો જમાનો ઇ. સ. પુ. ૧૪૦૦ વરસો ઉપર ખેલીયે તો **ગુરતારુષ**નો જમાનો આજ શુમારે ૩૩૦૦ વરસો ઉપરનો જાહેર થાય છે અને તેથી કયાનીઓનો જમાનો આપોઆપ માલુમ પડી આવે છે. હવે હપ્પામનીઓની પાદશાહત ઇ. સ. પુ. ૫૫૮ થી ૩૩૦ સુધી તકી રહી હતી, માટે તેમનો જમાનો આજ શુમારે ૨૪૦૦ વરસો ઉપરનો જણાય છે. એટલા વાસ્તે આ બંને આનદાનો કયાની અને હપ્પામની વચે કંઈજ નહી તો આશરે ૯ સદીઓનો તફાવત હોવો જોઈયે.

(૫) વળી એ બંને આનદાનો વચેનો તફાવત તેમની ભાષાઓનાં જુદાપણાં ઉપરથી પણ માલુમ પડી આવે છે. કયાનીઓની ભાષા બેકત્રયનને નામે ઓળખાય છે. તે અવસ્તાની ભાષાથી કેટલેક દરજ્જે જુદી હતી એમ કહેવાય છે. તોપણ અવસ્તાની ભાષા કયાની વખતમાં જાણીતી હોવી જોઈયે, જેમાં વંદીદાદ, ધજ્જને વગેરે અવસ્તાવાણીનાં દફતરોની રચના થઈ હતી. ગાથાની ભાષા અવસ્તાની ભાષા કરતાં કેટલુંક જુદાપણું દેખાડે છે. કદાચ અવસ્તાની ભાષા ગાથાની ભાષા પછીની હોય, અથવા કદાચ તેઓ બંને એકજ વખતે જુદા જુદા ભાગો ખાતે ચાલુ હોય. આ એક તકરારી બાબત છે, જે વીચે હાલ જોસ્તેજોઈ કરવાની જરૂર નથી. હવે હપ્પામનીઓની જે ભાષા હતી તેની ઉત્પત્તી અવસ્તાની ભાષા ઉપરથી થયેલી આપણે એક આગળાં પ્રકરણમાં પુરતી રીતે દાખલા દલીલોથી જોઈ છે. એ ઉપરથી સીધું થાય છે કે એક અમલ ભાષા વાપરનાર અથવા જાણનાર આનદાન તે ભાષા ઉપરથી

ઊભી થયેલી નવી ભાષા વાપરનાર ખાનદાન સાથે એકમળનું આવે એ કેવળ નહીં અને એમ છે. જેમ હખામની ભાષાનાં ચલણ વખતે અવસ્તા ભાષા મરણ પામેલી ગણી શકાય તેમ હખામનીઓની હયાતી વેળા કયાનીઓની પણ આખરે આવી ચુકેલી હોવી જોઈએ.

(૧) શેવટની જે ખીના તપાસવાની રહી છે તે બંને ખાનદાનોના પાદશાહોની એકમળતી કાર્કીદી છે. અમે જાણતા નથી કે **માહકમ** અને ખીજાઓ આ તકરારના આધાર શા ઉપર રચે છે. એવા કયા બે પાદશાહ તેઓ આ બંને ખાનદાનોમાંથી બતાવી શકશે કે જેઓની તવારીખ એક સાથે મળતી આવી શકતી હોય? કદાચ કચ્છે **ખુસરો** અને **કાઈરસની** જન્મ કહાણી તરફ તેઓ આંગળી બતાવી શકે, પણ તેનો માત્ર કહાણી છે, અને એવી રીતે એકબે મળતી આવતી કહાણીઓ શોધવા જઈશું તો ખીજા ઘણી મજે એમ છે, પણ તે ઉપરથી કંઈ તે કહાણીવાળા ઘણીઓ એકમળતા ગણવાના નથી. વળી **કાઈરસની** જે કહાણી છે તે ઉપરથી **ફીરદોસી**એ કચ્છે **ખુસરો**ની કહાણી ઉપજાવી કહાડી હોય એવા વહેમ જાય છે. એજ મુજબ **કાઈરસે** પોતાના મમાવાને મારીને તેનો સુલુક લઈ ચુક્યો તે ખીના કચ્છે **ખુસરો**એ પોતાના મમાવાનો તુરાન દેશ જીતી લીધો તે ખીનાને મળતી આવે છે. પણ તેમાંની એકની હકીકત ખીજાને લાગુ પડેલી લાગે છે. કદાચ તેમ નહીં ખી હોય તોપણ એક રાજ્યની સમાપ્તિ આવે ત્યારે તે આખું રાજ્ય ક્ષતેહ કરનાર પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દે એ તવારીખનો એક હંમેશનો કાયદો છે. અને તેમ કચ્છે **ખુસરો**એ તુરાની રાજ્યની સમાપ્તિ આણીને **અફસરીયાબનું** રાજ્ય પોતાનાં રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, તથા **કાઈરસે એસ્તાથ-જીસનું** રાજ્ય જોડી દીધું તેથી કંઈ તેઓની કાર્કીદી એકમળતી ગણાય નહીં. જો તે આ બે પાદશાહોના સંબંધમાં એક મળતી ગણાય તો ખીજા મુલુકોના પાદશાહોએ એવાંજ કામો કીધાં હોય તેમના સંબંધમાં કાં નહીં ગણાય? વળી માત્ર આ બે પાદશાહો સીવાય ખીજા એક પણ હખામની પાદશાહની તવારીખ કયાની પાદશાહને મળતી જણાતી નથી.

માહકમનો તર્ક આ રીતે ઓટા પાડવામાં આવ્યો છે, અને જે બંનેને તે એકનાં એક ઠરાવવા માંગતો હતો તેમાં તેણે જગરો ખુલાવે પાધેલો સીદ્ધ થયો છે. માત્ર તવારીખની શાહસ્તાથીજ તેનો મજકુર તર્ક આ રીતે ઓટા પાડી શકાય છે; પણ ખીજો એક માતેબર પુરાવો હજી રજી કરવાનો રહેલો છે, જે ઉપરથી આ તર્કનું પહેલ વહેલું ખંડન થયું હતું. પાદશાહ **દારાયસ હીસ્તાસ્પીસ** અને **જર્ડસીસ** અને ખીજા તેઓ પછીના હખામનીઓએ પર્વતો ઉપર પોતાનાં નામનીશાન સાથે એકમ લેખો કોરાવેલા મળી આવ્યા છે, જેમાં તેઓએ પોતાના ક્ષતેહ કંડેલા મુલુકો વગેરેની નોંધ ડાળેલી છે. આ લેખો વીધે **માહકમ**ને અલબત્ત ખબર ન હતી. તે ઇરાનમાં શુમારે દશ વરસ રહ્યો હતો, પણ તેને આ પર્વતોનું અવલોકન કરવાનો સમય બન્યો ન હતો. ખ્રીષ્ટીય સરકારના એલચી દાખલ તેરાનની દરબારમાં રહેવાથીજ તેને ઇરાન દેશની પુરાતન તવારીખ લખવાનો શોક પેદા થયો હતો, પણ તે તવારીખમાં એક નવા આક્રામ્ય મીશાલે બહુ પ્રકાશીત રાજ્યની પાડે એવા આ લેખો વીધે તે કેવળ અજાણો હતો. અગરજો જેમ પાછળથી આ લેખો જાહેર થયા તેમ **માહકમ**ના વખતમાં તે જાહેર

થઈ ચુક્યા હોત તો કદાચ ક્યાની અને હપ્પામની વંશને જોડી નાંખવાની તજવીજ સુદસ જન્મ પામી ન હોત. પણ એ તજવીજ થઈ તે એક રીતે સારજ થયું છે, કેમકે તે ઉપરથીજ ખરી તવારીખ જાહેરમાં આવી છે અને ખરી રાશની પ્રકાશીત થઈ છે. એ તજવીજ ઉપરથી તવારીખનવેશો અને ઉગમણ તરફની ભાષા જાણનારા વીદ્વાનોમાં કેટલાક ગોઘાટ થયો અને ચર્ચા ચાલી. વીદ્વાનો એ પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયા. **માઉકમની** આગમજ છેક ૧૬ મી અને ૧૭ મી સદીથી યુરોપમાં એ ઇશ્વર્યન મુસાફરોએ જાહેર કર્યું હતું કે ઇરાનના પર્વતો ઉપર ચોકસું જાતના અક્ષરો કોરેલા છે. આ ઉપરથી ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને જર્મની ખાતે આ અક્ષરો કેવા છે અને તેમની સમજણ શી છે તે વીશે ચર્ચા ચાલી, અને તે મેળવવા માટે ઉલટ પેદા થઈ. રફતે રફતે કેટલાક યુરોપીયન મુસાફરોએ ઇરાન વીશેના પોતાના ગ્રંથોમાં એક નવાઈ દાખવત આ અજાયબ જેવા અક્ષરોના બની આવ્યા એટલા નમુનાઓ આપવા માંડ્યા. આ નમુનાઓ ઉપરથી ઉલટમંદ વીદ્વાનો આ અક્ષરો પીછાતવા અને તેમની ભાષા શોધી કહાડવાનાં કામમાં માંડ્યા. તેઓ કંઈ ઘણી ક્તેહ પામ્યા નહી, પણ તેઓમાં ઓટેકેન્ડ નામે એક છોકર-વન જર્મન અભ્યાસી હતો તેણે આ અક્ષરોના અભ્યાસ પાછળ ઘણાં વરસ રાક્યાં અને અંતે તે તેમની સમજણ આપવામાં ક્તેહ પામ્યો. પર્વતો ઉપરના અક્ષરોના જે નમુના મળ્યા હતા તે ખીલારાકા હતા, અને એવા ખીલા જેવા હરફે આગળકોઈ પણ ભાષાના જાહેર થયા ન હતા. તેમ છતાં પણ ઓટેકેન્ડ પોતાની આગળ રજૂ થયેલા નમુનાઓ ઉપરથી જોકે એક નવી સ્વી ભાષા નહી તોપણ તેના થોડાક શબ્દો તો ઉપજવી કહાડ્યા. તેણે જેટલા અક્ષરો મળી આવ્યા તેમની પોતાની સમજણ મુજબની એક ખારાખડી ગોઠવી અને પછી જાહેર કર્યું કે આ ગોઠવણ મુજબ તે ચાર નામે ઉકળાવી શકાયોછે. આ ચાર નામોના શબ્દો તજીવાળા નમુનાઓમાં વખતે વખત આવ્યા કીધા, જે ઉપરથી તેણે તેમને વીશેષ નામે ગણ્યાં. તેઓ ‘કુરુશ,’ ‘દાર્યવુશ,’ ‘ક્ષયાર્શી’ અને ‘વીરતાસ્પ’ હતાં. આ ચાર નામોમાં ઘણા અક્ષરો આવી ગયલા હોવાથી તજીની ભાષાના અક્ષરોના ત્રીજો ભાગ ઓટેકેન્ડ ઉકળાવી શક્યો. એ પછી ખીજા વીદ્વાનોએ આકીના અક્ષરો ધીમે ધીમે ઉકળાવ્યા, અને એ રીતે તજોઓનાં ઉકળાણ ઉપરથી જે નવી ભાષા જાહેરમાં આવી તે હપ્પામની હતી. આ ઉકળાણ ઉપરથી એક અગત્યની ખીના એ સીદ્ધ થઈ કે આ તજીઓ કોઈ ચોકસું ઘણીઓએ પોતાની હકુમતની થોડી ઘણી નોંધ દાખલ કોરાવી હતી. વધારે તપાસ કરતાં યુરોપીયન વીદ્વાનોના અભ્યાસ અને અંતથી જાહેર થયું કે યુનાની લખનારાઓ ઇરાનના હપ્પામની ટોળાના જે પાદશાહો વીશે પોતાના ગ્રંથોમાં કકડે કકડે લખી ગયા હતા તેજ પાદશાહોની કોરાવેલી આ અજાયબ જેવી તજીઓ હતી. આ ઉપરથી યુનાનીઓની તવારીખમાંનાં કેટલાંક ઇરાની નામે ચોકસું અપભ્રંશ છતાં સાચાં હયાં, એટલુંજ નહી પણ તે ઉપરથી જે મોટી જાણવાજોગ વાત જાહેર થઈ તે તો એ હતી કે આ એક તદ્દન નવાજ અને જુદોજ ટોળો હતો, જેને **માઉકમના** સમજાવ્યા મુજબના ક્યાની ટોળા સાથે કશો સંબંધ ન હતો. યુનાનીઓને આ

હપ્પામની ટોળાના પાદશાહો સાથે ઘણું કામ પડ્યું હતું, પણ કયાનીઓને તો તેઓ ઓળખતા પણ ન હતા. એટલામાટે જ્યારે તખ્તીઓમાંથી મળેલાં નામો યુનાનીઓએ આપેલાં નામોને મળતાં જણાયછે, ત્યારે કેટલાંક કયાની નામો સાથે આ યુનાની નામો મુદ્દલ મળતાં આવતાં નથી તે નીચલી એક નાની ડીપ ઉપરથી માલુમ પડશે :—

કયાની નામો :	યુનાની નામો :	હપ્પામની નામો :
.....	એક્રીમીનીય	હપ્પામનીય.
.....	તીસ્તીય	ચીસ્પાહીય.
.....	કમ્પાહસીય	કમ્પુનિય.
કએપુસરો	કાહરિય	કુરેય.
.....	સ્મર્દીય	બર્દિય.
દારાય, દારા	દારાયય	દાર્યવુશ.
યુસ્તાસ્પ	હીસ્તાસ્પીય	વીસ્તાસ્પ.
અસ્ફંદીયાર	જર્ફસીય	ક્ષયાર્થી.
બહમન	આર્તાજર્ફસીય	અર્તક્ષત્ર.
.....	અશીમીય	અશીમ.

આ નામોના સંબંધમાં એક બીજી રીતે તપાસ કરીએ. હપ્પામની પાદશાહોનો જ સીલસિલા તખ્તીઓમાં આપ્યો છે તે બરાબર યુનાનીઓનાં પુસ્તકોમાં આપેલા એકામીન્ય વંશના પાદશાહોના સીલસીલાને મળતો આવે છે, પણ કયાની વંશના પાદશાહો સાથે તે મુદ્દલ મળતો આવતો નથી, તે નીચલી ડીપ ઉપરથી માલુમ પડશે :—

કયાની વંશ.			હપ્પામની વંશ.	
અવસ્થા	યુનદેહુશ	ફીરદોસી	તખ્તીઓ મુજબ :	યુનાનીઓ મુજબ :
મુજબ :	મુજબ :	મુજબ :		
કવી કવાત	કએ કવાદ ..	કએ કોવાદ ..	હપ્પામનીય	એક્રીમીનીય.
કવી અમ્બીવંધુ ..	કએ અમ્બીવેહ [અર્મીન] ..	[અર્મીન] ..	ચીસ્પાહીય	તીસ્તીય.
કવી અર્પન ..	કએ અર્પ ..	[અર્પીય] ..	કમ્પુનિય ૧	કમ્પાહસીય ૧.
કવી બ્યાર્પાન ..	કએ બ્યાર્પ ..	.....	કુરેય ૧	કાહરિય ૧.
કવી પીસનંધ ..	કએ પીસાન ..	[પશીન] ..	કમ્પુનિય ૨	કમ્પાહસીય ૨.
કવી ઉમધન ..	કએ કાઉમ ..	કએ કાઉમ ..	કુરેય ૨	કાહરિય ૨.
કવી સ્યાવર્ષાન ..	સીયાવક્ષ ..	સીયાવશ ..	કમ્પુનિય ૩	કમ્પાહસીય ૩.
કવી હુસ્તવંધ ..	કએ પુસ્તોય. કએ પુસરો ..	કએ પુસરો ..	બર્દિય	સ્મર્દીય.
મૌર્વત અસ્પ ..	કએ લોહરાસ્પ	કએ લોહરાસ્પ.	દાર્યવુશ વીસ્તાસ્પ ૧ ..	દારાયય હીસ્તાસ્પીય.
કવી વીસ્તાસ્પ ..	કએ વીસ્તાસ્પ.	કએ યુસ્તાસ્પ.	ક્ષયાર્થી	જર્ફસીય.
	વાહુમન ..	બહમન ..	અર્તક્ષત્ર ૧	આર્તાજર્ફસીય લો-જમાનં.
		હોમાય ..	દાર્યવુશ ૨	દારાયય નોથસ.
		દારાય ..	અર્તક્ષત્ર ૨	આર્તાજર્ફસીય ની-મન.
		દારા ..	દાર્યવુશ ૩ અથવા અર્તક્ષત્ર ૩ ..	દારાયય ઓકસ.

વળી બંને વંશના પાદશાહોનાં નામોમાં, તેમની મંજ્યામાં અને અનુક્રમમાં પણ કદે છે. એ ઉપરથી પણ સાબિત થાય છે કે આ બંને વંશો એકતાંએક નથી. પણ એજ આખત સાબિત કરવાને યકી એક બીજી દીપ ઉતારવાની અગત્ય છે. કયાની વંશના પાદ-શાહ ગુરુતારૂપના વખમાં જેટલા મુલુકો જાહેર થયલા અવસ્તાવાણીમાંથી મળી આવે છે તેઓમાંના જે જે દારાયસ હીરતાસ્પીસે જીતેલા મુલુકો સાથે મળતા આવે છે તેમને ગરખાવીયું તો તેમાંથી મોટા તરાવત માલુમ પડશે, પણ તખ્તીઓમાં આવેલા મુલુકોનાં નામો યુનાની તવારીખનેવેશોનાં દફતરોમાંથી મળી આવતાં નામો સાથે બરાબર મળતાં જણાયે :—

મુલુકોનાં નામોની દીપ.

યુનાનીઓ મુજબ :	તખ્તીઓ મુજબ :	અવસ્તા મુજબ :
પર્સિય.. .. .	પાર્સી	રધા. ....
મીડયા	માદ	.....
સુરયાના	કિવર	.....
પાર્થી	પર્થ	.....
આર્ધી	હરીવ	હરેયુ. ....
પેકતયા	પાપતીય	બાખ્ધી. ....
સોમયાના	મુધુદ	સુધ. ....
ગારારયા	કિવાર્મીય	ઉર્વા. ....
હોદેન્યા	વર્કાન	વેહેસાન. ....
મગર્સ્યા	અગરત	.....
સેતેગીદ્યા	યતગુ	.....
માર્દયાના	માર્દુશ	મોઉશ. ....
ગંદાર્યા	ગદાર	.....
હોદ	હોદુશ	હુતહુંદુ. ....
બેમ્બિલિન્યા	બામ્બીરશ	બર્ડી. ....
એસીર્ધી	અથુરા	.....
અર્મરતાન	અર્મીય	.....
નીમર	મુદ્રાપ	.....
ગાર્મીન્યા	અર્મીન	.....
દ્રેપેદાર્યા	કલ્પુક	.....
દાયોન્યા	યુના	.....
આરાર્કોમ્યા	હરકિવતીશ	હરખર્ષતિ. ....
મીમ્યા	મક	.....
જેરેન્યા	જરક	.....
મ્કીય્યા	મક	.....
કુદુમ્યા	કુદરશ	.....
ગીશાપુર	ગીશાય	નીસય. ....
એકમિયાના	હગમતાનય	.....
હીરપાઓમ્કીય	વીસ્પહિજતીશ	.....
બાગ્માતીય	કિવર	.....
રામ્મીય	તીય	.....

ઉપલી ડીપમાં અમે અવસ્તામાંનાં જે જે મુલુકો તપ્તી સાથ મળતા આવ્યા છે તેમનેજ કાળે અહીં ઉતાર્યાં છે. આ ડીપ ઉપરથી જોવાનું એટલુંજ છે કે જે સુઘળા મુલુકો દારાચસ હીસ્તારપીસના વખતમાં બણીતા હતા તે સુઘળા ગુરતારપના વખતમાં બણીતા નહતા, માટે તેઓ બંને એકના એક હતા નથી. ખીજું આ ડીપ ઉપરથી એ માલુમ પડે છે કે દારાચસના વખતના મુલુકોની જે ડીપ તપ્તીઓમાંથી મળી છે તે ડીપને મળતાં નામો યુનાનીઓનાં પુસ્તકો ઉપરથી મળી આવે છે, માટે યુનાનીઓએ જે પાદશાહોને માટે લખ્યું છે તેઓ તપ્તીઓમાં જણાવેલા પાદશાહોને મળતાજ છે, પણ તેઓ કયાની પાદશાહો નથી.

આ સુઘળા ખોજાસા પછી આપણી ખાતરી થાય છે કે કયાની ટોળો તેજ હપ્પામની ટોળો નથી, પણ બંને દરેક વાતે જુદા જુદા છે.

ક્રસલ ૨. બહુમનથી દારા સુધીના પાદશાહો કયાની નહી પણ હપ્પામની વંશના છે.

ફીરદોસીએ શાહનામાંનાં કયાની પાદશાહોની જે ડીપ આપી છે તેમાં તેણે ગુરતારપ પછી ચાર પાદશાહોનાં નામો આપ્યાં છે, તે એવાં નામો છે કે તેમને કયાની વંશમાં ગણવાને શાહનામાં સીવાય ખીજો કશો આધાર નથી. અવસ્તામાંથી એ ચાર નામો મળતાં નથી. એ નામો બહુમન, હોમાય, દારાબ અને દારા પાદશાહોનાં છે, અવસ્તામાંથી કએ ગુરતારપ પછીના ડોહપણુ પાદશાહનું નામ મળતું નથી. એટલા માટે આ ચાર પાદશાહો કયાની વંશનાજ હતા એમ સાબિત કરવાને ખીજો કશો આધાર નથી. તેમ છતાં માહકમના વખત પછીખી એ નામો કયાની પાદશાહોનાંજ ગણાયાં હતાં. પણ માહકમના તર્કનું જે વેળા ખંડન થયું તે વેળા એક નવી રાજાની આ પાદશાહોનાં સંબંધમાં પણ પડી. ખીજારોકી જગ્યાનમાં ફોરેલી તપ્તીઓ ઉપરથીજ આ નવી રાજાની જાહેર થઈ. એ તપ્તીઓએ જેમ હપ્પામની પાદશાહોને એક નવા અને કયાનીઓથી તદ્દન જુદાજ ટોળાના દાખલ જાહેર કર્યા, તેમ તેઓએ જાહેર કરી આપ્યું કે બહુમનથી દારા સુધીના પાદશાહોને પેહલવીવાળાઓએ તથા ફીરદોસીએ કયાની વંશમાં લીધા છે તેઓ ખરેખરા એ વંશના નહી પણ ખુદ હપ્પામની વંશના છે, અને તેઓ માત્ર ચાર નહી પણ ઘણા વધારે પાદશાહો છે, જેઓમાંના ફેરજાએકનાં એકમળતાં નામોને લીધે તેમને એકઠા કરી નાંખવામાં આવ્યા છે. મારાં બાગે તપ્તીઓમાંથી આ નવા પાદશાહોનાં જે નામો મળે છે તેમને યુનાની તવારીખનવેશોથી ટેકા મળે છે, અને વધારે અજબજબ જેવું એ છે કે જે નામો તપ્તીઓમાં છે તેને મળતાંજ નામો જેમ યુનાની દફતરોમાંથી મળ્યાં છે તેમજ શાહનામાંમાંથી પણ મળ્યાં છે. એટલુંજ નહી પણ નામોની જોડે એ પાદશાહોનાં ચોક્કસ કામો—અથવા ખરાખર બોલીયે તો રાજ્યમાં બનેલા ચોક્કસ મહાભારત બનાવો—પણ જેમ હપ્પામની પાદશાહો વીજેની યુનાની તવારીખોમાં નોંધાયેલા છે તેવાજ તે શાહનામાં ઉપરથી પણ મળી આવે છે.

એ રીતે તપ્તીઓમાંનાં લખાણથી જેમ માહકમના તર્ક ખોટા પડ્યો છે તેમ ખુવદેહ અને શાહનામાંની ગોઠવણ પણ ખોટી પડી છે. અજબત આમાં ફીરદોસીનો કશો દોષ

કહાડી શકાશે નહીં. તે નેકબંદ શાયરે ધરાન દેશના પાદશાહોની કીસ્સા અને દાસ્તાન-રૂપી હકીકત ભેગી કરીને પાર્સીઓ ઉપર એક એવા મોટા ઉપકાર કીધા છે કે જેનો બદલો તેઓ કદી વાળી આપનાર નથી. અગરજો ફીરદોસ્તીએ જે કંઈ ભયું કહ્યું છે તે નહીં કહ્યું હોત તો શાહનામાં જેવું કીમતી દફતર દુન્યાની રોશની કદાચજ નોત અને આપણુ પુરાતન ધરાન તરફ કદાચજ ભકતીભાવ અને વહાલ ખતાવત. ફીરદોસ્તીએ તો પોતાના વખતમાં જે કંઈ જાહેર હવું તે ઉપરથી પોતાનાં નામીઆં દફતરનો પાયો રચ્યો છે, મોટે બહુમતથી દારા સુધીના પાદશાહોને તેણે જાણીજોઈને કયાની વંશમાં ધુસાડી દીધા હતા એમ કોઈથી કહી શકાશે નહીં. તેના વખતમાં લોકોને એવાજ ખયાલ હતો, એટલુંજ નહીં પણ તે વખત આગમજના પેહલવી તવારીખનાં પુસ્તકોમાં પણ એ પાદશાહોને કયાની વંશનાજ ગણેલા હતા. તેઓને અજબત હપ્પામની વંશની ખબર નહીજ હતી; વળી તેઓને હપ્પામનીઓ આગમજના મીડ અમલની પણ ખબર ન હતી; તેમજ મીડ પ્રજાએ જે પરદેશી હાકમે—એસીર્યના—ને ધરાનમાંથી મારી કહાડ્યા તેમની પાદશાહતની પણ ફીરદોસ્તીના જમાનામાં કોઈને પણ માહિતગારી હોય એ કેવળ અશક્ય છે. અગરજો એવી કંઈ પણ ખબર તેમને હોત તો તે વખતે એવી વાત નહીં ચાલત કે કયાની વંશની સમાપ્તી રૂમી સેકંદરે આણી હતી. માહમ અને ખાજાઓ હજારત જરતોશ્તને ૬૦ સં પુઠ ૬ થી સુધીમાં થઈ ગયેલા માને છે અને તેટલામોટે તેઓ કહે છે કે કયાની વંશની આખર સેકંદરથી આવી હતી. એમ નહીં હવું; સેકંદર કયાની વંશની આખરી પછી સેકંડો વરસો રહીને હેયાતી ભાગવી ગયો હતો; અને તેના વખતના ધરાન દેશના પાદશાહો કયાની વંશના ન હતા, તે સાબિત કરવાની આ ફસલમાં અમે નેમ રાખી છે. ફીરદોસ્તીના વખતમાં હપ્પામની પાદશાહો વીશે કશી ખબર નહીં હશે તોપણ તે વેળા બહુમતથી દારા સુધીના પાદશાહો લોકોને જાણીતા હશે. કયાની વંશનું ગુસ્તાશ્વ પછી શું થયું તેની જેમ આજે આપણને ખબર નથી તેમ તે વખતે ધરાની લોકોને પણ નહીં હશે; પણ તેમ છતાં સેકંદરે ધરાન ઉપર ચહાઈ લાવી મોટી પાદશાહતનો નાશ કીધો એ વાત સર્વ કોઈ જાણતા હશે. ત્યારે તેમને મનથી સવાલ ઉઠ્યો હશે કે આ તે કઈ પાદશાહત હોવી જોઈયે જેનો સેકંદરે નાશ કર્યો? અને તેઓએ મન સાથ કબુલ કર્યું હશે કે તે શેહનશાહત અજબત કયાનીજ હોવી જોઈયે. જુનદેહશના જમાનામાં પણ ઉપલા ચાર પાદશાહોને કયાની વંશમાં ધુસાડી દેવાની તજવીજ થઈ છે, મોટે ફીરદોસ્તીએ જે કંઈ કીધું છે તે તેના પોતાના વખતમાં જે કંઈ જાણીતું હવું તેના આધાર લખ-નેજ કીધું છે.

આ ફસલમાં અમે જે કંઈ સાબિત કરવા માંગીયે છીયે તે ઘણા વરસ આગમજનું સાબિત થઈ ચુકેલું છે, અને જે વાસ્તવીક દલીલો ઉપર આ સાબિતીઓની ધમારત રચાઈ છે તે દલીલો આજસુધી કદી તુટી નથી અને તેઓ નહીં તુટે એવી સંગીન અને મજબુત છે. એ દલીલો માત્ર ખાલી, ખોટા તર્ક ઉપરથી રજૂ કરવામાં આવેલી નથી; પણ પથર જેવી જલદીથી નહીં નાશ પામે એવી—બલકે ખુદ પથરની ઘડેલી તે

દલીલો છે. ખીલીસ્તુન અને નહો રસ્તમના લહોડાં મરખા મજબુત પર્વતો ઉપર પાદશાહ દારાચસ હીસ્તાસ્પીસ અને ખીજ હખામની હાકમોએ કોરવેલી અત્યાર-મુધી બિદ ભરેલા લાગતા હરફોની તક્તોએ આ દલીલ રજુ કરે છે. પણ એ માત્ર એકલીજ દલીલ નથી. ખીજ મોતેપર દલીલ કાગજમાં લખેલાં લખાણની છે, જે હજારો વરસો વીતી જવા છતાં આજમુધી જીવીની તેવી કાયમ રહેલી છે. એ દલીલો યુનાની અને યહુદી ગ્રંથકારોનાં દફતરોમાંથી મળે છે. આપણુ તપાસીએ કે એ દલીલો તે શી છે? મુળ તકરાર એટલીજ છે કે ક્રીસ્ટોસ્તીએ કયાની વંશના દાખલ જે ચાર પાદશાહોનાં નામો આપ્યાં છે તેઓ શું ખરેખર એજ વંશના છે કે ઘોષ ખીજ? આ તકરારનું તાત્પર્ય એવું આણુવું છે કે એ ચાર પાદશાહો તેમજ તેમની જોડે ખીજ નવા ચાર પાદશાહો—જેમનાં નામો ક્રીસ્ટોસ્તીએ આપ્યાં નથી તેઓ—કયાની વંશના નથી પણ હખામની વંશના છે. આ સીદ્ધાંત સાબિત કરવા માટે પ્રથમ પોતે જણાવેલા પાદશાહો વીધે ક્રીસ્ટોસ્તી શું કહે છે તે ટુકમાં નોંધી લઇએ.

તે કહે છે કે પાદશાહ ગુસ્તાસપની આગમજ તેના ખેટો રૂઢતન અરફંદીચાર તેહમતન રસ્તમના હાથ ઉપર માર્યો જવાથી તે શુરા શાહજદાનો ખેટો બહુમન પોતાના બપાવાનાં તક્ત ઉપર ખેટા અને ૧૧૨ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું. તેનાં મરણ પછી તેની ખેટી હોમાચ તક્તનશીન થઈ અને તેણીએ ૩૩ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું. એ પછી હોમાચના ખેટા દારાબનો અમલ ચાલ્યો, અને તેની પાદશાહીની મુદત ૧૨ વરસની હતી. તેનો ખેટો દારા કયાની વંશનો છેલ્લો પાદશાહ હતો, જેણે ૧૪ વરસ પાદશાહી ભોગવ્યા પછી સેકંદરના હાથ ઉપર ધરિન દેશની ક્તેહ થઈ અને પાદશાહ માર્યો ગયો. ક્રીસ્ટોસ્તીનાં આ લખાણને અલખત અવસ્તા ઉપરથી કથો ટેકો મળે એમ નથી, કેમકે તેમાં તો ગુસ્તાસપ પછીના કોઇપણ જરતોસ્તી પાદશાહનું નામ જણાવું નથી. પણ ક્રીસ્ટોસ્તીના જમાના આગમજ યુનદેહશ કંતાપ બની હતી, તેનાં સર્વથી છેલાં પ્રકરણમાં શાહનામા મુજબના ચાર પાદશાહોનાં નામો આપ્યાં છે, અને લગભગ ક્રીસ્ટોસ્તી મુજબનીજ તે પાદશાહોના અમલની ગણતરી કીધી છે;—અલખત ક્રીસ્ટોસ્તીએ એવાંજ પેહલવી પુસ્તકો ઉપર પોતાનો આધાર બાંધ્યો હશે;—તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે યુનદેહશમાં હોમાચની પાદશાહતનાં વરસો ૩૩ ને બદલે ૩૦ આપ્યાં છે. પણ વળી યુનદેહશમાં એક ખીજે ટુકાણે જ્યાં કયાનીઓની વંશાવળી આપી છે ત્યાં તો બહુમન મુધીના પાદશાહોનાં નામો આપીને પછી એકદમ સાસાની તખ્તના પહેલા પાદશાહ અરદેશર બાબકાનની વંશાવળી પકડી લીધી છે, અને બહુમન પછીના ત્રણ પાદશાહો વીધે કશું જણાવ્યું નથી.

આ રીતે શાહનામા અને યુનદેહશમાં બહુમન અને તેના પછીના ત્રણ ઉપર કહેલા પાદશાહોને કયાની વંશના ગણેલા છે, અને તેઓ બંનેમાં એકસરખી રીતે જણાવેલું છે કે કયાની વંશની આખરી રૂમી સેકંદરથી આવી હતી. અદાવીરાક

નામાંમાં પણ એમજ જણાવેલું છે. ૨ વળી શાહનામાં બહુમનની આગમજ જે જે કયાની પાદશાહો થઈ ગયા તેમનાં નામનીશાન અને તેઓએ ચલાવેલા અમલની વીગત આ મુજબની મળેછે :—કચ્છે કોબાદ, ૧૨૦ વરસ ; કચ્છે કાઉસ ૧૫૦ વરસ ; કચ્છે ખુસરો ૬૦ વરસ ; લોહુશર ૧૨૦ વરસ ; અને કચ્છે ગુસ્તાર ૬૦ વરસ. બુનદેહશ મુજબ કચ્છે કોબાદે ૩૫, કચ્છે કાઉસે ૧૫૦, કચ્છે ખુસરોએ ૬૦, લોહુશર ૧૨૦, અને કચ્છે ગુસ્તાર ૧૨૦ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. આ રીતે આ બંને દફતરોને આધારે બહુમનની આગમજ પાંચ પાદશાહો ધરાનમાં રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા, અને તેઓએ જુમલે ૪૬૫ થી ૫૧૦ વરસ અમલ ભોગવ્યો હતો. બહુમનથી દારી સુધીના ચાર પાદશાહોએ આપણે ઉપર જોયું તેમ ૧૮૧ વરસ રાજ્ય કીધું હતું. એટલામાટે શાહનામા અને બુનદેહશ મુજબ કયાની વંશના ૯ પાદશાહો હતા અને તેઓએ એકંદરે ૬૮૬ થી ૬૯૦ વરસ ચાને લગભગ સારી છથોથી સાતથો વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, જેથી દરેક પાદશાહે ૭૨ થી ૭૭ વરસ અમલ ભોગવવાની રાસ આવે છે.

શાહનામાં મુજબ છેલ્લા કયાની પાદશાહો (બહુમનથી દારી)ની રાજધાની મદાહન ખાતે હતી. પણ બહુમનના બપાવા ગુસ્તાર ૫—જેની પછી એ શાહજહેદ તખ્તનશીન થયો હતો તે—ની રાજધાની બહમ્પ ખાતે હતી. યાદ રાખવાનું એટલુંજ છે કે ગુસ્તાર ૫ પછીના પાદશાહ બહુમનનું રહેઠાણ બહમ્પમાંથીવાળા ધરાનવેજમાં નહીં પણ એમીયન સમુદ્રની દક્ષીણે આવેલા આજના ધરાન દેશમાં હતું. એક તવારીખનવિશ લખી ગયો છે કે હોમાય પાદશાહજહેદીએ પોતાના બેટા દારીબને બંધ કીધેલી સંદુક ધસ્તખ શેહરની નદીમાં નખાવી દીધી હતી. આ શેહર આજના પર્સીસના પ્રાંતમાંનું પુરાતન પર્સીપોલીસ ચાને ‘પર્સીઆનું શેહર’ છે, જેને અસસી ધરાનવેજ સાથે કચ્છે સંબંધ નથી. અને વળી રૂમી સેકંદરે ધરાન ઉપર ચહુડાઈ લાવીને એ દેશના નાશ કીધો તે વેળાનું રાજધાની શેહર આજ ધસ્તખ હતું, જ્યાંના પાદશાહી મહેલને તેણે આગ લગાડી હતી અને પાદશાહી પુસ્તકખાનું બાળી નાંખી ગંજ લુટ્યો હતો. આ રીતે બહુમનથી દારી સુધીના પાદશાહોના અમલમાં બહમ્પ મુખ્ય શેહર નહીં હતું એમ જણાય છે.

શાહનામાં અને બુનદેહશમાંથી બહુમનથી દારી સુધીના પાદશાહોના સંબંધમાં ઉપર મુજબની નોંધ આપણને મળે છે. હવે એ નોંધ ફેટલી ખરી છે અને ફેટલી ખોટી છે તેની તપાસ ઉપર આપણુ લક્ષ લગાડીયે. ઉપથી દરેક બાબતને પાછી પકડી સરખામણીથી આપણી તપાસને ખુલ્લી પાડવી દરસ્ત દીસે છે.

સેકંદરથી જે વંશની આખર આવી તેના છેલ્લા પાદશાહોની સંખ્યા શાહનામાં અને બુનદેહશમાં ચારની આવી છે, પણ ખીજારેકી તખ્તીઓ અને યુનાની તથા યહુદી તવારીખનવેશો મુજબ એ સંખ્યા ચાર કરતાં બેવડી છે. એ આઠ પાદશાહોનાં નામ નીશાન તેમના અમલની મુદત સુધાં નીચે ઉતારીયે છીયે અને તેમની જોડેજોડ શાહનામાંમાં જણાવેલા પાદશાહોની પણ તેવીજ એક ટીપ આપીયે છીયે :—

અમલની મુદત.	પાદશાહોનાં નામો.			અમલની મુદત.
	શાહનામા મુજબ.	તપ્તી મુજબ.	યુનાનીઓ મુજબ.	
૧૧૨ વરસ	અહમદ (અર દેશર દરાજ- દસ્ત)	અર્નલ્ફ ૧	આર્તાજર્ફસીસ ૧ (લોંજમાનસ)	૪૧ વરસ.
..	.....	.....	જર્ફસીસ ૨, સોંગ્દીયાનસ	૧ "
૩૭ "	હોમાય.....	દારયુશ ૨	દારાયસ ૨ (નોયસ).....	૧૮ "
..	.....	અર્નલ્ફ ૨	આર્તાજર્ફસીસ ૨ (ત્રીમન)	૫૨ "
૧૨ "	દારાય.....	અર્નલ્ફ ૩	દારાયસ ૩ અથવા આર્તાજર્ફસીસ ૩, (ઓકસ)	૧૬ "
..	.....	[આ અને પાદ- શાહોનાં નામો તપ્તીઓમાંથી મળતાં નથી.]	{ આર્મીસ ..... { દારાયસ ૪ (કોડોમાનસ).	૨ " ૮ "
૧૪ "	દારા.....			
૧૭૧				૧૩૪ વરસ.

આ ટીપ મુજબ જ્યારે તપ્તીઓના પાદશાહો યુનાનીઓએ જાણવેલા પાદશાહોને સુધળી રીતે મળતા આવે છે ત્યારે માત્ર હોમાય સીવાય શાહનામાના બાકીના ત્રણ પાદશાહોનાં નામો તપ્તી તેમજ યુનાની તવારીખોમાંનાં નામો સાથે મળે છે. તોપણ યુનાનીઓએ આ પાદશાહોના અમલની જે મુદત જણાવી છે તેની જોડે શાહનામામાં જણાવેલી અમલની મુદત કોઈપણ રીતે મળતી આવતી નથી. એકંદરે સરવાળામાં ૩૭ વરસોના ફેર પડે છે, એટલું જ નહીં પણ દરેક પાદશાહના અમલની મુદતમાં ઘણો ઘણો તફાવત છે. આ તફાવતનું કારણ એવું જણાય છે કે જેટલા પાદશાહો ફીરદોસ્તીએ જણાવ્યા છે તેટલાજ પાદશાહોમાં તેણે ૧૭૧ વરસની મુદતને વહેંચી નાખેલી હોવાથી કોઈને અદકાંતો કોઈને ઓછાં વરસો લાગ્ય પાડી દબાવે આ મંખાને સરવાળો લાવી મુક્યો છે. વળી તેણે હોમાય રાણીને વચમાં આણી છે. એ રાણી કદાચ હાયામની પાદશાહ આર્તાજર્ફસીસ નીમનની મા પરીસાતીસ (પરીજુદ) હશે. ફીરદોસ્તીને આઠ પાદશાહોનાં નામો જાણ્ય નહીં હોવાથી તેણે ચારનાં નામો આપ્યાં છે, અને તેઓમાંથી એક તો એક રાણી છે, જેણીના અમલ વીશે યુનાની તવારીખોમાં કે તપ્તીઓમાં કે યહૂદી લખાણોમાં કશો ઈશારો પણ નથી. જ્યારે શાહનોમાં મુજબના ચાર પાદશાહોમાંના દરેકે ૪૩ વરસ અમલ કરવાની રાસ આવે છે ત્યારે હાયામની આઠ પાદશાહોમાંના દરેકે ૧૭ વરસ રાજ્ય કરવાની સરાસરી આવે છે. પણ જો ફીરદોસ્તીએ ચાર આપ્યાં છે તેમને બદલે આપણે આઠ પાદશાહો ગણીએ તો દરેકે ૬૧ વરસ અમલ ચલાવેલો ગણાય. અને ચાર પાદશાહોમાં વધે તેણે હોમાય રાણીને લાવી

ખેસાડીછે તેણીને બાદ કરીયે અને ક્રીરદોસીએ માત્ર ત્રણજ પાદશાહોનાં નામો આપી બાકીના પાંચ વીશ પોતે ખેખખર રહી ગયો છે એમ લખયે, અને ઉપલા ચાર પાદશાહોના અમલનો તેણે એકંદર સરવાળો આપ્યો છે તેમાંથી હોમાયનાં ૩૩ વરસ બાદ કરીયે તો તેનો સરવાળો હપ્પામની આઠ પાદશાહોના અમલના સરવાળાને વધારે મળતો આવે એમ છે, કેમકે ત્યારે શાહનામાંનો સરવાળો ૧૩૮ નો અને યુનાની તવારીખો મુજબનો સરવાળો ૧૩૪ નો થાય છે. તફાવત માત્ર ચાર વરસનો રહે છે, અને તે કંઈ જીવ જોયો ફક્ત નથી.

આ રીતે બહુમનથી દારા સુધીના શાહનામાં મુજબના ચાર પાદશાહો ખરેખર જોતાં આઠ જોઇયે અને તેઓ યુનાની લખનારાઓએ જણાવેલા તથા તખ્તીઓ ઉપરથી માલુમ પડતા આઠ પાદશાહોને કેટલે દરજ્જે મળતા આવે છે તે ઉપલા ખોલાસા ઉપરથી સમજ પડે છે. પણ એ પાદશાહોને એકમળતા ઠરાવવા માટે એટલોજ ખોલાસો બસ નથી. શાહનામાં અને બુનદેહશ મુજબ બહુમનનો બાપ અરુફ્દીયાર હતો અને તે પોતાના બપાવા કએ ગુસ્તાફ પછી ધરિનનાં તખ્ત ઉપર બેઠો હતો. શું આમ ખરેખર હતું? બહુમન નામ બુનદેહશમાં આપેલાં વોહુમન નામ ઉપરથી ક્રીરદોસીએ લખ્યું છે. પણ એજ પાદશાહને ખીજા મહમદીઆન તવારીખનવેશીએ તેમજ ખુદ ક્રીરદોસીએ પોતે પણ “અરદશર દરાજદસ્ત” નાં નામ અને એલકાબથી જોળખાવ્યો છે. ‘દરાજદસ્ત’ એલકાબનો સાધારણ અર્થ ‘લાંબા હાથવાળો’ થાય છે, પણ મહમદીયાન લખનારાઓ પોતાની સરેસ્તાની રીત મુજબ તેનો ભેદ એમ સમજાવી ગયા છે કે આ પાદશાહની હકુમત ઘણા મુલુકો ઉપર ચાલી હતી માટે તેને ઉપલે નામે જોળખવામાં આવ્યો હતો. અગરજો બહુમન ખરેખર કએ ગુસ્તાફનાંજ તખ્ત ઉપર ખીરાજ્યો હોય તો મહમદીયાન ગ્રંથકારોએ ‘દરાજદસ્ત’ એલકાબની જે સમજણ આપી છે તે ખરી દીસતી નથી, કેમકે બહુમનના વખતના ધરાની મુલુકોનો વધારો તેના કહેવાતા બાપ અરુફ્દીયાર અને બપાવા ગુસ્તાફે કરેલો હતો, જે વીશ શાહનામાંમાં આપણે ઘણું વાંચ્યું છે. હવે બહુમનને મજકુર એલકાબ ગમે તે કારણથી મળ્યો હોય તોપણ કેવું અજાણ્ય જેવું છે કે તેને મળતોજ એલકાબ યુનાની લખનારાઓ પણ હપ્પામની વંશના એક પાદશાહ આર્તાજુર્ફસીસ ૧ લાને આપી ગયા છે ! યુનાની શબ્દો “મેક્રો કેર” અને તે ઉપરથી લેટીન શબ્દો “લોંગ માનસ” નો અર્થ ઇંગ્રેજી “લોંગ-હેન્ડ” (Long-handed) ને મળતો યાને “લાંબા હાથવાળો” એવો થાય છે. હવે આપણે ઉપર જોયું તેમ એજ અર્થ ફારસી “દરાજદસ્ત” શબ્દોનો પણ થાય છે, માટે આ ઉપરથી એક નવી ગવાહી એ મળે છે કે હપ્પામની આર્તાજુર્ફસીસ લોંગમાનસ તેજ શાહનામાંનો બહુમન અથવા અરદેશર દરાજદસ્ત છે. વળી આ બંને જ્યુદા દેખાતા પાદશાહોનું નામ પણ એકમળતુંજ છે, કેમકે આર્તાજુર્ફસીસ એ યુનાની નામ અસલ હપ્પામની અર્તક્ષત્ર ઉપરથી બન્યું છે, અને આ છેલાં નામ ઉપરથી ફારસી અરદેશર બન્યું છે. એટલામાટે અરદેશર દરાજદસ્ત તેનાં નામ અને એલકાબમાં આર્તાજુર્ફસીસ લોંગમાનસને બરાબર મળતો આવે છે.

બહુમન અને આતીજકંસીસ એ રીતે એકજ પાદશાહ ઠરે છે, પણ તેટલા માટે બહુમનનો શાહનામાં મુજબના આપ અથવા બપાવો આતીજકંસીસના તમ્બી અથવા પુનાની કે યહુદી તવારીખ મુજબના આપ કે બપાવો સાથે મળતો આવવો જોઈએ એવું કશું નથી: કારણ કે બહુમન કયાની નહી પણ હખામની પાદશાહ છે અને તેના તથા કચ્છે ગુસ્તાકુપના જમાનાઓ વચ્ચે સંકડો વરસોનો અંતર છે. સેકંદરે દારાયસ કોરોમાનસને હરાવી રાજ્યની સમાપ્તિ આણી એમ પુનાની તવારીખમાં આપણે વાંચીએ છીએ તેમજ શાહનામાંમાં પણ વાંચીએ છીએ, જ્યાં સેકંદરે દારાયને શીકરત આપી ધરાનનાં રાજ્યની આખર આણી હતી. આ મુખ્ય અને બહુ અગત્યની બાબતમાં બંને પક્ષના લખનારાઓ એક મળતા છે એ ગનીમત છે. હવે શાહનામાંમાં એક પણ તારીખ આપેલી નથી માટે જો વરસો ગણી કહાડવાં હોયતો પુનાની તવારીખ ઉપર આધાર બાંધવો જોઈએ, જેમ કરતાં જણાય છે કે સેકંદરે હખામની રાજ્યની સમાપ્તિ આણી તે આગમજ ૧૩૫ વરસો ઉપર આતીજકંસીસ લોંછમાનસ હૈયાતી ભોગવી ગયો હતો, માટે અરદેશર દરાજદરતનો સને પણ તેજ હોવો જોઈએ. એટલામાટે બહુમન ૬૦ સં ૫૦ ૮૬૫ માં, અથવા આજે ૨૩૫૩ વરસની વાત ઉપર તખ્તનશીન થયો હતો. પણ ગુસ્તાકુપ તો આશરે ૬૦ સં ૫૦ ૧૪૦૦ વરસો યાને આજે શુમારે ૩૩૦૦ વરસો ઉપર હૈયાતી ભોગવી ગયો હતો, માટે ગુસ્તાકુપ પછીના જો કોઇપણ કયાની પાદશાહ હોય તો તે બહુમન તો હોવો નહીજ જોઈએ, કેમકે ગુસ્તાકુપ અને બહુમનના જમાનાઓ વચ્ચે શુમારે લા મુદીઓનો અંતર પડી જાય છે. એટલામાટે બહુમનના વડવા દાખલ આપણે અરફંદીયાર અથવા ગુસ્તાકુપને શોધવાની કોંકરતી મહેનત કરવી જોઈતી નથી. બહુમનના ખરેખરા વડવા તો જકંસીસ અને દારાયસ હીસ્તાકુપીસ છે, જેઓને માહકમે અરફંદીયાર અને ગુસ્તાકુપ સાથે મેળવવાની વગર પાયાની તજવીજ કરેલી આપણે આગળ સફાઓમાં જોઈએ.

હાં ત્યારે ખરેખરે સાર મળે છે. બહુમનને કચ્છે ગુસ્તાકુપ સાથે કશો સંબંધ નથી. અવસ્તામાં કચ્છે ગુસ્તાકુપ પછીના કોઇપણ કયાની પાદશાહનું નામ નથી. ખીજી તરફથી બહુમન હખામની પાદશાહ જકંસીસના બેટા આતીજકંસીસ લોંછમાનસ સાથે મળતો આવે છે, માટે બહુમન કયાની નહી પણ હખામની પાદશાહ ઠરે છે. તેના અને કચ્છે ગુસ્તાકુપના જમાનાઓ વચ્ચેનાં શુમારે એક હજાર વરસોમાં ખીજા ઘણા પાદશાહો થઈ જવા જોઈએ. આતીજકંસીસ લોંછમાનસની આગમજ હખામની વંશની પાદશાહત સ્થાપનાર મુજ પુરૂષ ૬૦ સં ૫૦ ૭૦૦ માં તમ્બે ખેડા હતો તેની આગમજ, અથવા ખરાખર ગણીએ તો મહાત્મા કાઈરસે મીડયાનાં રાજ્યની સમાપ્તિ આણી તેની આગમજ, એ રાજ્યના પાદશાહોએ ૬૦ સં ૫૦ ૭૫૩ થી રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું હતું. તેમની આગમજ ધરિન દેશમાં એસીર્યન લોકોનો અમલ હતો. હવે આ અમલથી તે મીડયાનાં રાજ્યની સ્થાપના સુધી, અને વળી કચ્છે ગુસ્તાકુપ પછીથી એસીર્યન લોકોનો અમલ શરૂ થયો

ત્યાંસુધી, ફેટલી મુદત વીતી ગઈ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પણ ત્યારે એટલું તો નહીં થાય છે કે **ગુરુતાર્ષ** અને **બહુમન** વચે એક હજાર વરસોના ગાળો પડયો છે તેમાં **ગુરુતાર્ષ** પછીના ફેટલાક કયાની પાદશાહોનો અમલ, ત્યારબાદ એસીયનોનો અમલ, ત્યારબાદ મીડયનોનો અમલ, અને ત્યારબાદ **કાર્દરસથી જર્કસીસ** સુધીના હપ્પામની પાદશાહોનો અમલ થઈ ગયો છે. એ સ્વછું જ્યારે ગણતરીમાં લઈએ છીએ ત્યારે માલુમ પડે છે કે ફાર્સી શાહનામાં તેમજ પેહલવી બુનદેહશ કેતાબમાં **બહુમન**ને કયાની પાદશાહ ગણવામાં કેવળ બુલાવો ખવાયો છે. આ એક એવો જગ્યરો બુલાવો છે કે જેને લીધે હજારત **જરતોશ્તનો** અને ઘણા પુરાનો હોવા છતાં પાસે આવી જાય છે, અને ઈરાનમાં રાજ્ય ચલાવી ગયલા ત્રણ ટોળાના પાદશાહોની તવારીખ, અંધારામાં રહી જાય છે. પણ એ બુલાવો આજસુધી તકી રહ્યો નથી. બુલ પકડાઈ આવી છે. કાબેલ ઓલમાઓએ વીધાનાં બળ વડે તે ઉંઘાડી પાડી છે, અને અંધકારનો પરદો ફાડી નાંખીને જે છુપ્ત હતું તેનો મોટો ભાગ જાહેર કરી દીધો છે. શાહનામાં અને બુનદેહશમાં મીડ ટોળાનાં રાજ્ય વીશે પણ એક હરફ નથી. એ આખાં રાજ્યની હસ્તીને માટે તો આપણુ યુનાની તવારીખનવિશાનાજ આભારી છીએ.

બહુમનને મુકાને હવે આપણુ શાહનામાંમાંના ખીજ પાદશાહોને પકડીએ. **ફીર-દોસ્તી** લખે છે કે **બહુમન**ની બેટીએ પોતાના બાપનાં તખ્ત ઉપર ૩૩ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. હપ્પામની પાદશાહોમાં આવી ક્રાંતિ રાણીએ રાજ્ય ચલાવેલું જણાવતું નથી, પણ એમ જણાય છે કે પાદશાહ **આર્તાજર્કસીસ લોંઘામાનસ**ના બેટા **દારાયસ નોથસ**ની **પરીસાતીસ** (પરીબદ) નામે એક રાણી હતી, જેણીના કાષ્ઠ પાદશાહ છતાં રાજ્યમાં મોટા હતો, એટલુંજ નહીં પણ તેણીના બેટા **આર્તાજર્કસીસ નીમન**ના વખતમાંની તેણીએ પોતાનાં મરણ સુધી બહુ વગ અને દોર ચલાવ્યો હતો. એટલા-માટે કદાચ **દારાયસ નોથસ**ને બદલે, તેમજ **આર્તાજર્કસીસ નીમન**ને બદલે, બુનદેહશમાં અને તે ઉપરથી શાહનામાંમાં **હોમાય**ની પાદશાહીની વાત દાખલ થઈ હશે. એ પછી **દારાયસ**ને આપણુ **હોમાય** રાણીના બેટા દાખલ તખ્ત ઉપર આવેલા જોઈએ છીએ, પણ એ **દારાય** હપ્પામની પાદશાહ **દારાયસ ઓક્સ** સાથે મળતો આવે છે, જે છેલ્લા પાદશાહ **આર્તાજર્કસીસ નીમન**નો બેટો થતો હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે હપ્પામની **દારાયસ નોથસ** અને **આર્તાજર્કસીસ નીમન**નાં નામે બુલી જઈને તેમને બદલે પેહલવી જમાનામાં **હોમાય**નું નામ લેવાયું છે, અને તેણીના ૩૩ વરસોના અમલની ટુક મુદતમાં ઉપલા બંને પાદશાહોનાં ૭૦ વરસોના અમલની મુદતનો સમાપ્ત કરી દીધો છે. **દારાય** પછી તખ્ત ઉપર તેનો બેટો **દારા** આવે છે, પણ હપ્પામની તવારીખ મુજબ એક નવો પાદશાહ **આર્સીસ દારાયસ ઓક્સ**નાં તખ્ત ઉપર આવે છે, જે એ પાદશાહનો સર્વથી નાનો બેટો હતો. પણ એ વરસની ટુક મુદતમાં તેનો અંત આવે છે અને પછી આ વંશનો છેલ્લો પાદશાહ **દારાયસ કોડોમાનસ** તખ્ત લે છે. એ પાદશાહનું ક્રીસ્ત શાહનામાંમાંના **દારા**ને બરાબર મળતું જ છે; અને એ રીતે **બહુમન** અને તેના પછીના શાહનામાંમાંના પાદશાહો હપ્પામની વંશના જાહેર થાય છે.

હાં આપણે જે બાબત સામેત કરવાનું માથે લીધું હતું તેની પાધરી દલીલોનું શેવડ આવે છે; પણ હજી એ બાબત સામેત કરનારી બીજી આડકતરી દલીલો બાકી રહેલી છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે ગુરુતારૂપના વક્ત્રમાં રાજધાની શહેર બદલ્યું હતું તે બહુમતના વક્ત્રમાં એકદમ બદલાઈ જાય છે. તેને આપણુ ઇરાનવેજમાં નહીં પણ આજનાં ઇરાનમાં જોઈએ છીએ. તેની હકીકતોમાં બદલ્યું અને ખીજાં કયાની જમાનામાં જાણીતાં થયલાં પુરાતન શહેરોનાં નામોને બદલે ઇસ્ત્રાખ અને મદાહન અને બખ્ષીલનનાં અર્વાચીન નામો વાંચીએ છીએ. વળી યહૂદીઓ સાથે ઇરાનીઓને સંબંધ પડેલો આપણુ જોઈએ છીએ, તથા બહુમતના વક્ત્રમાં તેમનો દાન્યલ પેગામ્બર હૈયાત હતો એમ વાંચીએ છીએ. વળી હોમાયને ઇસ્ફહાનના મુલકમાં હર્ષવર્ધિનના નામનું શહેર વસાવતાં, તથા ઇસ્ત્રાખ ખાતે હજાર સ્તુતનો મહેલ બાંધતાં જોઈએ છીએ, જેને પાછળથી સેકંદરે ફના કરી દીધો હતો.^૨ વળી પાદશાહ દારાબદના જમાનામાં અફલાતુન નામનો યુનાની શીલસુક થઈ ગયો હતો, તથા એ પાદશાહે દારાબગર્દ નામનું શહેર વસાવ્યું હતું, એમની તવારીખનવેશો લખી જાય છે.^૩ એ સ્વયં શું દેખાડે છે? એટલું જ કે આ સ્વયં પાદશાહે કયાની નહીં પણ હજીમાંની હતા, કેમકે યુનાની તવારીખનવેશોના જણાવ્યા મુજબ હજીમાંની પાદશાહે આજનાં ઇરાન દેશમાં રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા, ઇસ્ત્રાખ અને દારાબગર્દ તેમના વક્ત્રમાં શહેરો હતાં, સ્થભિવાળા મહેલો તેઓએ બાંધ્યા હતા, અને દાન્યલ તથા અફલાતુન તેમના જમાનાના શીલસુકો હતા.

પણ ઉગમણ તરફના લખનારાઓએ આપણી તકરારને વધારે મજબૂતી જે મહા-ભારત બનાવતી નોંધ લખીને કરી આપી છે તે તો સેકંદર રૂમીની ચહદાઈ અને કૃતેહને લગતો છે. એ વીશે શરૂઆતમાં આપણુ જણાવી ગયા છીએ મોટે હાં લખાણ કરવાની કશી અગત્ય જણાતી નથી. ટુકમાં માત્ર એટલું જ જણાવીશું કે સેકંદર તથા તેના બાપ ફીલકુસનાં નામો યુનાનીઓનાં એલેક્ઝાંડર અને ફીલીપીકસને બરાબર મળતાં જ છે. યુનાનની કૃતેહ કરીને ઇરાન ઉપર ચહદાઈ લાવતાં દારાચસને છેલ્લી શીકસ્ત આપવા આગમજ સેકંદર મીસરની કૃતેહ કરવા ગયો હતો. એ ખીતાને અરદા-વીરાફનામાં ઉપરથી ટેકો મળે છે, જેમાં જણાવ્યું છે કે તે મીસરમાં વસતો હતો અને ત્યાંથી આવીને તેણે ઇસ્ત્રાખનો નાશ કર્યો હતો.^૪ સેકંદર અને દારા વચેની લડાઈની વીગતો ઉપર આપણુ આવીશું ત્યારે આ બાબતમાં વીગતવાર ઝોઝાસો મેળવીશું.

૧ રોજત-અસ-સાશ. આ આગળ વર્ણવેલો એકશોથી વધારે રતંભાવાળો ચહેલ હોવો જોઈએ.
૨ તેજ.
૩ તેજ.
૪ પ્રકરણ ૧.

પાર્સી પાદશાહતની રીઝ્યાત.

૧. પહેલી પાર્સી પાદશાહત. કાઈરસની મોટાઈ—તેનાં નામનો અર્થ અને ઊચ્ચાર; હપા-મની વંશની સ્થાપના; પહેલા પાર્સી પાદશાહો; પાર્સી ટોળાઓ; પાર્સી પાદશાહો ‘મોટા’ અને ‘બળવાન’ હતા—તખ્તીઓમાંના પુરાવા—તે બાબે હીરોંડોટસની લુલ. મીડયાને ખંડણી.
૨. કયાની વંશની સમાપ્તિ વીશે; નાઈનસે ઈરાન જીત્યું ન હતું—તેના સંબંધો; ઈરાન ક્રતેહ થવાની તારીખ બાબે શક; એસીર્યન રાજ્યના અમલની સુદત; મીડયાને સ્વતંત્ર થવાની તારીખ—રૉલીન્સનનો નવો તર્ક—મીડયા ઉપર એસીર્યનોનો લુલો કાબુ—રૉલીન્સનના તર્ક સામે ફલીલો—મીડયાની તવારીખમાં એક સદીનો ગુચવાડો—એક અગત્યની ફલીલ—રૉલીન્સનની તકશારતું ખંડન; કયકસરીસની ક્રતેહ. એસ્તાયલસ. મીડયન રાજ્યની સમાપ્તિ.
૩. મોજલો પાદશાહ એસ્તાયલસ; રાજ્યોના નાશનું એક મુખ્ય કારણ; એસ્તાયલસનાં ફર્જોદો વીશે મતફેર; શાહજીરી મન્દાને. કુરશના જન્મ વીશેનો તર્ક; એસ્તાયલસનો વહેમ—તેના સ્વપ્ના; કુરશની બાબકથા—તેનું એક ‘પાદશાહ’ દાખલનું કૈાતુક અને તેનું પરીણામ; વજર ઉપર પાદશાહની ખકગી; કાઈરસની ઈરાન તરફ વીદાયગીરી—હાપેંગસનો તેના જોગો પેમામ; પાર્સી લશ્કરોને કાઈરસ તૈયાર કરેછે; હીરોંડોટસના એક ટોલ્લાનો રદ જવાબ.

ફસલ ૧. હપામની વંશના પહેલા પાદશાહો.

ઈરાન દેશમાં પહેલવહેલી પાર્સી પાદશાહતનો પાયો નાંખનાર મોટા પાદશાહ કાઈ-રસનું નામ નથી અને જીગ્ની દુન્યાઓમાં, અમુલી અને આજની સુધળી સુધરેલી

૧ સાધારણ રીતે આ નામ ‘સાઈરસ’ લખાયછે તેમજ બોલાયછે, પણ અગ્રે તેને ક થી શરૂ કરીયે છીયે. યુનાની ભાષામાં આ નામનો જે ઊચ્ચાર કરેલોછે તેનેજ પગળે યુરોપના સઘળા તવારીખનવેરો આલ્યાછે, અને આપણી ભાષામાંથી ‘સાઈરસ’ બોલ સાધારણ થઈ પડયોછે. પણ અગ્રે એને બદલે ‘કાઈરસ’ ઊચ્ચાર વધારે પસંદ કરીયે છીયે તેનાં ખાસ કારણો છે. કાઈરસનો અર્થ ‘પાદશાહ’ થાયછે. યહુદીઓનાં ધર્મ પુસ્તકમાં તેને ‘ખીરેશ’ યાને ‘સુર્ય’ ને નામે ઓળખ્યોછે. એ શબ્દ ખીલા રોકી તખ્તીઓ ઊપરનાં ‘કુરશ’ નામનો અપભ્રંશ થયલોછે, અને યહુદીઓ સુજબ કુરશનો અર્થ ‘ખીરેશ’ થાયછે. હવે ‘ખીરેશ’ શબ્દ પોતે અવસ્તાના ઘૂરે-+ક્ષમેત શબ્દોથી બનેલોછે, જેના છેલા શબ્દનો એક અર્થ ‘પાદશાહ’ થાયછે. ખીરેશ પોતે જેમ પુરાની-વાળો તેમજ વળી પાદશાહ છે. માટે ‘કુરશ’ નો અર્થ જેમ સુર્યનો તેમજ પાદશાહનો પણ થઈ શકે. હવે મહારાણી વીક્ટોરીયા આજે ‘ક્રોએસર ફીદ’ ને નામે ઓળખાયછે, અને અસલી રોમના પહેલા શેહનશાહોથી ‘ક્રોએસર’ નાં નામથી વખણાઈ ગયાછે. પણ તે શેહનશાહોને બ્યારે ઊગમણ તરફના લખનારાઓ એજ નામે ઓળખતા હતા ત્યારે આથમણ તરફના લખનારાઓ તે નામનો ઊચ્ચાર ‘સીજર’ કરેછે, જોકે તેની જોડણી આ સુજબની છે:—CAESAR. અગ્રે ધારીયે છીયે કે જેમ આ અસલ શબ્દ ‘ક્રોએસર’ નો ઊચ્ચાર ‘સીજર’ નો થતો હતો તેમ અસલ શબ્દ ‘કુરશ’ નો યુનાનીઓએ અપભ્રંશ ‘સાઈરસ’ અથવા ‘સીરસ’ કીધેલો હોવો જોઈયે. વળી રશીયાના શેહનશાહો સાધારણ રીતે જ્ઞાના એલકાબથી ઓળખાયછે, જોકે એ શબ્દની જોડણીમાં આ સુજબના અક્ષરો છે:—CZAR. આ જોડણીમાં C અક્ષર હોવા છતાં તેનો ઊચ્ચાર આજે કરવામાં આવતો નથી, પણ પ્રથમ એ અક્ષર ઊચ્ચાર વીનાનો હોવો નહીં જોઈયે. તેમ જો હોય તો એ અક્ષર દાખલ થવા પામેજ નહીં. એ

પ્રજાઓમાં, જાણીતું છે. એકગમથી ધરાન દેશમાં પર્વતો ઉપર કોરેલા લેખોમાં, ખ્રીષ્ટ-ગમથી યુનાની તવારીખનવેશોનાં દફતરોમાં, અને ત્રીજગમથી યહુદીઓનાં પુરાતન ધર્મપુસ્તકમાં કાઈરોસની સ્તુતિ એકસરખી રીતે નોંધાયેલી છે. એ સંઘર્ષે ડોકાણથી તેનાં નામની યાદ આપનારી ખુશખોશ આજસુધી તાજી રહી છે: આજસુધી તે દરેક પાર્સીનાં જીગરને તાહડક આપતી ચાલુ રહી છે; આજસુધી તે યાદ જીવતી અને જાગતી માત્ર પાર્સીનાંજ નહીં પણ દરેક સુધરેલી પ્રજાનાં મુખમાં રમતી રહી છે. આજે દરેક સમજી અને દેશહીતકારી પાર્સી પોતાને કુરુશના વંશથી ઉતરેલો ગણવામાં મગ-હરી સમજે છે; અને આજે પરદેશીઓ પણ પોતાનું નામ કાઈરોસનાં નામ ઉપરથી રાખવાને રાજી થાય છે. તેનાં નામને માત્ર આપવા જતાં એ રીતે તેઓ પોતાને માત્ર આપે છે, અને એ રીતે કાઈરોસ નામ સંઘળી તરફ એકસરખો સંતોષ પાંચરી નાંખે છે.

કાઈરોસ પાદશાહ મહાત્મા ગણાય છે. તવારીખોમાં તે *magnus* અને *the great* ના એલકાબથી ઓળખાય છે. તેની મોટાઇનું વર્ણન આ ગ્રંથની ખુખી અને શોભા છે, બલકે આ તવારીખનો વીષય તેજ છે. પણ કાઈરોસ—જેને ખ્રીષ્ટારોકી તખ્તીઓમાં કુરુશ લખ્યો છે, અને જેને યહુદીઓ ખોરસનાં નામથી ઓળખી ગયા છે તે—ખરેખર જોતાં કંઈ પહેલવહેલો પાર્સી પાદશાહ ન હતો. તેની આગમજ ખ્રીષ્ટ પાંચ પાદશાહો અમલ ભોગવી ગયા હતા. પણ કાઈરોસનાં નામના પ્રકાશ આગળ તેઓ માત્ર છાંયા જેવા માલુમ પડે છે: ગોયા ખોરસની રાજ્યની આગળ તેઓ સેતારા જેવા છે. તેઓને કોઈ ઓળખતું નથી, અને જો કાઈરોસે મોટું નામ મેળવ્યું ન હોત તો આપણ આ ડોકાણે તેમની જોડી નોંધ લઈશું તેટલી નોંધને પણ તેઓ યોગ્ય ગણાત નહીં. તેઓની ગણના એટલીજ છે કે જે વંશમાંથી કુરુશ ઉતરેલો છે તે વંશના સ્થાપનારા તેઓ પહેલા પાદશાહો છે. આપણી તવારીખ હખામની વંશના પાદશાહોની છે,

શબ્દનો અસલ ઉચ્ચાર કમ્પેસરને સજાતો અથવા એ શબ્દ ઉપરથીજ ઉપજતી કહાડેલો કુરુશ જેવો કંઈ હોવો જોઈએ. એજ રીતે આરબી ભાષાનો *کورس* શબ્દ નીકળ્યો છે, જેનો અર્થ પણ પાદશાહ થાય છે, અને પાર્સીમાં *کورس* શબ્દ પાદશાહને સારે વપરાય છે તેનું મુળ પણ ઉપલાના જેવુંજ છે. આ રીતે જોતાં આ સંઘળા શબ્દો એકના એકજ છે, અને તેમનો અર્થ પણ એકસરખોજ છે. કમ્પેસર, કુરુશ, કસ્રા, ખુસર, એ સંઘળા શબ્દો અવસ્તા ભાષાના *کورس* 'ક્ષત્ર' શબ્દ ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલા જણાય છે. એ અસલ શબ્દને સજાતો સંસ્કૃતનો 'ક્ષત્ર' શબ્દ છે. તેમનો અર્થ એકસરખો છે. 'પાદશાહ' ને સારે એ શબ્દ આપણા પહેલવહેલા પુર્વજો વાપરી ગયા છે. એજ શબ્દ ઉપરથી હખામની ભાષાનો 'કુરુશ' શબ્દ પણ નીકળ્યો જોઈએ, અને આ ઇલાં નાચ ઉપરથી પાર્સીનાં 'ખુસર' શબ્દ ઇલાં એ અક્ષરો ફેરબદલ થઈને બનેલો આકાસ જણાય છે. આ સંઘળા ખોલાસા પછી અમારે એટલુંજ દેખાડવાનું છે કે યુનાનીઓએ કુરુશનું જે અપભ્રંશ નાચ વાપર્યું છે તેનો ઉચ્ચાર સાઈરસને બદલે કાઈરોસ થવો જોઈએ, જેમકે 'ક્ષત્ર' ઉપરથી નીકળેલા શબ્દનો ખરો ઉચ્ચાર 'સીર' ને બદલે કમ્પેસર થવો જોઈએ અને તેજ આજે વપરાય છે. 'સાઈરસ' ને ફેટલાકો 'સીરસ' વાંચે છે, તે જો ખરે વાંચણ હોય તો તેનો અસલ ઉચ્ચાર 'કીરસ' થાય. અને હખામની નાચ 'કુરુશ' ને યુનાનીઓએ કીરસ કરી વાંચ્યું હોય તો તે બનવાજોગ છે.

અને તે વંશનો પાયો નાખનારા તેઓ છે; પણ જો કાઈરસની હૈયાતી ન હોત તો એ વંશ તે કોણ અને તેના પાયો તે શું, તે વીશે કોઈને કશી દરકાર—બંધકે અપર પણ રહેત નહી.

‘હખામનીશ’ એ બોલ ખીજારોકી તખ્તીઓનાં ઉકળાણુનો છે. જેમ ખીજી ઘણી બાબતોમાં યુનાની તવારીખનવેશોએ આપણને બળતાં નામો આપ્યાં છે તેમ આ બાબતમાં તેઓએ આપેલું નામ ‘એક્રીમીનીશ’ છે. તેઓએ જણાવ્યું છે તેમજ ઉપલા લેખોમાં એકથી વધારે ઉકાણે નોંધેલું છે કે કુર્દીનાં વંશનો પાયો નાંખનાર હુખામનીશ નામનો કોઈએક પાર્સી મરદાર હતો, જેના ઉપરથી એ વંશને ‘હખામની’ નું નામ મળેલું છે. હખામની વંશની શરૂઆતથી મહાત્મા કાઈરસ અથવા કુર્દી સુધી પાંચ પાદશાહો થઈ ગયાછે, પણ તેમની કશી વીગતવાર તવારીખ આપણને મળી નથી. હીરાંડોટસ તેઓ વીશે કશો ખ્યાલો કરી જતો નથી, તેમજ ખીજી યુનાની ઇતીહાસ લખનારાઓ પણ આ ખુણે પડેલા પાદશાહો વીશે કશી રાશની પાડી જતા નથી. તેઓ ખુણે પડેલા હતા તેમાં તો કશો શક નથી. તેઓ પર્સીસના પ્રાંતમાં રાજ્ય ચલાવી ગયા છે, જે નાનો પ્રાંત ધરાનની દક્ષીણે દરીયાકાંઠા ઉપર પર્વતોમાં ગુચવાયેલો છે. એ પ્રાંત ઉપરથીજ ત્યાં વસનારાઓ પાર્સીનાં નામથી ઓળખાતા હતા, અને તેથી ત્યાંના હાકમોને પહેલા પાર્સી પાદશાહોને નામે આપણુ ઓળખીયે છીએ. એ પાદશાહો નાના હાકમ જેવા હતા તોપણ તેઓ સ્વતંત્ર હતા. તેઓ કરતાં વધારે અને ઘણું મોટું રાજ્ય તેમના વજ્રમાં મીડયાના પ્રાંતનું હતું, જ્યાંના પાદશાહોને આ પાર્સી પાદશાહો ખંડણી આપતા હતા, અને એ ખંડણી લઈ મીડયન પાદશાહો તેમને પોતાના તાબેદાર ગણી સંતોષ માનતા હતા. તેઓને આ ખંડણી લેવા ઉપરાંત પર્સીસના હાકમો વીશે ખીજી કશી વાતની પરવા હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે આ હાકમો પોતાને ગમે તેમ રાજ્ય ચલાવતા હતા અને તે બાબતમાં તેમને મીડયાના પાદશાહોથી કશી વાતનો અટકાવ હતો નહી. પાર્સી પાદશાહો ઉપર છેલ્લા પાદશાહોનો ખીજી પ્રકારનો કશો કાબુ નહી હોવાથી તે પાદશાહો ગોયા સ્વતંત્ર હતા. પાર્સી રૈયત ઉપર એક પાર્સી પાદશાહ પછી તેનાજ દીકરો નવા પાદશાહ દાખલ અમલ ભાગવતો હતો, અને એ નેમ-લુકમાં મીડયાના રાજાનો કશો આવાજ હતો નહી.

પણ પર્સીસનો પહેલો પાર્સી પાદશાહ હુખામનીશ ઇ. સ. ૫૦ ૬૫૮ માં પોતાના પ્રાંત અને પ્રજાનો હાકમ કેવી પ્રકારે થવા પામ્યો તે ખીના હજુસુધી અંધારામાંજ રહી ગયેલી છે. હખામની ટોજો હીરાંડોટસે જણાવેલા ઘણાએક પાર્સી ટોજાઓમાંની એક—બંધકે પાર્સીગર્દી નામે ટોજાની એક શાખા જેવો હતો. આ પાર્સી ટોજાઓ વીશે પુરાતન તવારીખોમાંથી કશો ઈશારો મળતો નથી. છેલ્લી શોધઓળ મુજબ મીડયાના ૮ જરતોસ્ત્રી પાદશાહો ઘણા પુરાણા વજ્રમાં (ઇ. સ. ૫૦ ૨૨૩૪ થી ઇ. સ. ૫૦ ૨૦૧૦ સુધી) આશરે સવા બશે વરશે સુધી ખેખીજન ખાતે રાજ્ય ચલાવી ગયલા માલુમ પડે છે; પણ કોઈખી ધરાની અથવા પાર્સી પાદશાહ યા ટોજાની હૈયાતી એટલીબધો પુરાણી જણાતી નથી. એસીર્યાની તવારીખ ઉપરથી એટલું માલુમ

પડેછે કે ૬૦ સં ૫૦ ૯ મી સદીની અધવચે ત્યાંના રાજા શાહમાનેસેર ૨ જના વંશમાં આર્મીન્યાના પ્રાંતની નૈરતખુણે પાર્સીઓનો એક ટોળો વસતો હતો, જ્યાં તેમનો પ્રાંત મીડયાની જોડેજોડ આવેલો હતો. તે ઉપર એક સરદાર યા હાકમનો અમલ ન હતો, કેમકે દરેક શેહર અથવા પરગણાનો સરદાર જુદો જુદો હતો, અને તેઓ સઘળા જેમ અંકેકથી તેમજ મીડયાના હાકમથી તદ્દન સ્વતંત્ર હતા. આ પાર્સી સરદારોમાંના પચીસ કનેથી પોતે ખંડણી લેતી કીધી હતી એમ ઉપલો એસીર્યન રાજા પોતાના લેખમાં કહી જાય છે. એ પછી પાર્સી લોકોના ટોળાએ **સેનાચરીબ** પાદશાહના વંશમાં ફરીને દેખાવ દીધી ત્યારે તેઓ મીડયાની પડોશ છેડીને મુસ્લામાની ઉત્તરે અને વાચ તરફ જઈ વસેલા હતા. એ જગા પર્સીયના પ્રાંતની પડોશમાંજ હતી, જ્યાં પાછળથી આ પાર્સી ટોળાઓ જઈ વસેલા હોવા જોઈયે; અને એસીર્યન શેહનશાહતના પડી ભાગ્યા પછી આ ટોળાઓએ તેનાથી સ્વતંત્ર થઈને, તથા સઘળાઓએ એકઠા થઈ જઈને, એકજ સરદારના અમલ હેઠળ રહેવાને કબ્જલ કીધેલું હોવું જોઈયે. એસીર્યનોના પાદશાહ **સેનાચરીબે** મીસર દેશ ઉપર ચહડાઈ કરતાં સજ્જ માર આપી તે તકનો લાભ લઈને મીડયન લોકો તેના અમલમાંથી છુટા થયા, અને તે પછી એસીર્યનોની હકુમત એટલીખધી નબળી પડતી ગઈ કે શેવટે પાર્સી ટોળાઓ પણ સ્વતંત્ર થવા પામ્યા. આ ટોળાઓનાં **હીરોં-ડોટસે** આપણને નામે આપ્યાં છે, અને તે આ મુજબનાં છે:—૧—પાર્સીગર્દી; ૨—મારાશીયન; ૩—માસ્લીયન; ૪—પાન્થીયેલ્યન; ૫—ડીર્યન; ૬—જર્માન્યન; ૭—દાહી; ૮—મદીઈ; ૯—દ્રોપીસાઈ અથવા દર્મીકાઈ; ૧૦—સગરશાઈ. આ રીતે દેશ ટોળાઓનાં નામે આપણી જાણમાં આપ્યાં છે, જેઓમાં ચહડતો અને પહેલો દરજ્જો પાર્સીગર્દી ટોળાને મળ્યો છે. એજ ટોળાનો પાદશાહ **કાઈરસ** હતો, મોટે હખામની ટોળાના પહેલા પાંચ પાદશાહો પણ એજ ટોળામાંના હોવા જોઈયે. આ ટોળાને મોટે કહે છે કે ૬૦ સં ૫૦ ૧૫ સદીઓ આગમજ છેક ઉગમણ તરફથી જે પુરાતન પાર્સી ટોળો ધરિનમાં પહેલો આવી વસ્યો હતો તેના આ ટોળાના લોકો પાધરાજ વંશજો હતા, અને આગળ ચાલતાં તે જેમ જેમ બળમાં વધતો ગયો તેમ તેણે પોતાના મુલકને પોતાનું નામ આપ્યું હતું.^૧ તેમનું મુજ મથક પાર્સીગર્દી હતું, જે પર્સી પોલીસથી ૪૦ માઈલ દુર હતું. ખીજો અને ત્રીજો ટોળો પાર્સીગર્દીઓને લગતાજ હતા. જર્માન્યન ટોળો તે કર્મીન્યા ખાતે વસનારા પાર્સીઓનો હતો. આક્રીના ટોળાઓ ભટકતા હતા, પણ મદીઈ ટોળો પહાડી હતો. મીડયાએ એસીર્યની હકુમતની તોફ પોતાને માથેથી કહાડી નાંખી તે વેળા આ સઘળા ટોળાઓ છુટા હતા, પણ ત્યારપછી એસીર્યનું રાજ્ય દીનપરદીન નબળું થતું જોઈને પાર્સી ટોળાઓએખી પોતાનું સ્વતંત્રપણું મેળવવાની તળીજ કીધી અને તેમાં ફાવ્યા. એ રીતે તેમનાં રાજ્યનો પાયો નખાયો અને **હખામનીશ** તેમનો પહેલો પાદશાહ થયો. આમ આપણુ માત્ર અનુમાન કરી

૧ રૉલી. ફત પાંચ મોટી પાદશાહતો, ૬૨૦ ૩, સર ૩૬૫.

૨ રૉલી. ફત હીરોં, ૬૨૦ ૧, સર ૪૧૨.

શક્રીયે છીયે, કેમકે તવારીખનવેશો તો આપણને એટલુંજ જાણાવી જાય છે કે પસીમને પહેલો હાકમ હપ્પામનીશ અથવા યુનાનીઓએ જાણાવ્યા મુજબ એકીમીનીસ નામનો હતો. તેનાથી તે મહાત્મા કાર્થરસ સુધીના હાકમોની ટીપ નીચે મુજબની મળે છે :—

તપ્તી મુજબ :	યુનાનીઓ મુજબ :	યહુદીઓ મુજબ :
૧. હપ્પામનીશ....	એકીમીનીસ	.....
૨. ચીરપાર્થશ	ટીરપીસ	.....
૩. કબુજિય ૧	કમ્બાર્થસીસ ૧	.....
૪. કુરશ ૧	કાર્થરસ ૧	.....
૫. કબુજિય ૨	કમ્બાર્થસીસ ૨	.....
૬. કુરશ ૨	કાર્થરસ	ખારેશ.

આ પહેલા પાંચે પાદશાહો માત્ર નાના હાકમ હયે એમ યુનાનીઓ માત્ર તેમનાં નામજ આપી ગયાછે તે ઉપરથી આપણુ અનુમાન કરી શકીયે; પણ ‘ખર’ જોતાં તેમ નથી. આ પાંચે પાદશાહોનાં નામ અને ખાનદાને મહાત્મા કાર્થરસે પોતે અને તેની પછી ધરાનનાં તખ્ત ઉપર ખીરાજનાર પાદશાહ દારાયસ હીસ્તાટીસે પર્વતો ઉપર કોરાવેલા પોતાના લેખોમાં અમર ક્રીધાંછે, એટલુંજ નહી પણ એઓ કોઈ નાના મુના હાકમો નહી પણ મોટા પાદશાહો હતા એમ જાહેર કર્યુંછે. દાખલા તરીકે બેખીલન તરફના કુંગરે આદતાં મીઠું હોર્મજદ રાસામને એક નળાકાર પથર હાથ લાગ્યોછે, જે ઉપરનો લેખ સર હેનરી રૉલીન્સને ઉકળાવ્યોછે અને જે મહાત્મા કાર્થરસનો કોરાવેલોછે, તેમાં આ પાદશાહ એક ઉકાણે પોતાની મોટાઈ જાહેર કરતી વેળા લખેછે કે “પાદશાહ કબુજિયનો હું ખેટો થાઉંછું, જે મોટો પાદશાહ હતો અને અનજાનનો રાજા હતો.” આ કબુજિય તે અલખતે ઉપલી ટીપમની કબુજિય ૨ જો હતો, કેમકે મહાત્મા કાર્થરસ આગળ ચાલતાં જાહેર કરેછે કે “હું કુરશનો નખીરો થાઉંછું, અને તેખી મોટો પાદશાહ તથા અનજાનનો રાજા હતો.” વળી તે પોતાની વંશાવળી આગળ લખાવતાં જાણવેછે કે “હું ચીરપાર્થશના નખીરાનો દીકરો થાઉંછું, જે ચીરપાર્થશ પણ મોટો પાદશાહ અને અનજાનનો રાજા હતો.” આ લેખ ઉપરથી બે વાત સીધ થાયછે. એક એકે એકીમીનીસ (હપ્પામનીશ) પછી કાર્થરસ સુધીના પાદશાહો અકેકના ખેટા હતા, અને આપનાં તખ્ત ઉપર દીકરો ખેટા હતો. ખીજી વાત એ છે કે આ સઘળા પાદશાહો કંઈ ખુણે પડેલા નાના હાકમો નહી પણ “મોટા પાદશાહો” હતા, એટલુંજ નહી પણ તેઓ વળી “ખજવાન” હતા; કેમકે કાર્થરસ પાદશાહનો એક ખીજો લેખ થોડાંક વરસો ઉપર એક મુસાફરને હાથ લાગ્યો છે, જેમાં તે લખેછે કે “હું છું કુરશ પાદશાહ, ખજવાન પાદશાહ કબુજિયનો ખેટો.” વળી સેન્કરેહ ખાતેથી મળેલી એક ઇંટ ઉપરના પોતે કોરાવેલા એક લેખમાં કાર્થરસ લખેછે કે તે એક “ખજવાન પાદશાહ છે, અને ખજવાન પાદશાહ કમ્બાર્થસીસનો ખેટો” છે. ૧ કાર્થરસ ખજવાનનો ખજવાન હતો તેમાં કશો શક નથી,

પણ તેનો પીતા, જેને હીરોંડોટસ એક “સારાં ખાનદાનનો પાર્સી” દાખલ ઓળખાવી ગયો છે, તે માત્ર એક ઇરાનીજ નહીં પણ પાદશાહ હતો, અને તેમની ‘બળવાન’ પાદશાહ હતો, એમ ઉપલો લેખ ખુદ કાઈરસની શાહદત આપીને આ યુનાની તવારીખનવેશને ગોયા ખોટા પાડે છે. હખામની વંશના આ પહેલા પાદશાહોની મોટાઈ વળી દાશયસ હીસ્તાસ્પીસના લેખો ઉપરથી મળે છે. ખીહીસ્તુન ખાતેની એક તખ્તીમાં તે લખે છે કે “અસલથી અમારું ખાનદાન પાદશાહોનું છે,” અને “મારી અગાઉ મારાં ખાનદાનના આઠ પાદશાહો થઈ ગયા છે.”

હખામની પાદશાહોની મોટાઈ આ રીતે તેમનાજ નામોના વંશજોના લેખો ઉપરથી મળે છે, તોપણ આ વાત ખરી છે કે તેઓ મીડયાના રાજ્યોને ખંડણી આપતા હતા. ખીજી રીતે તેઓ મીડયન રાજ્યોથી સ્વતંત્ર હતા. પણ તેઓએ બળવેલાં કામોની આપણને કશી નોંધ મળી નથી, માટે તેમનાં માત્ર નામોજ આપીને આપણને સંખુરી પકડવી પડે છે. ૧ આ પાદશાહોને પર્સીસની આઠમણુ તરફ છેક કેપેડોસ્યા જેવાં રાજ્યના પાદશાહો સાથે સંબંધ હોય એમ જણાય છે, કેમકે તેઓ સાથે હખામની વંશના પહેલા પાદશાહો સગાઈ ધરાવતા હતા. ૨ હખામનીશથી કુરુશ સુન્નીના પાંચ પાદશાહોમાંના દરેકને વીશ વીશ વરસના અમલની સુદત આપીને રૉલીન્સન વાજખી સાર ખેંચે છે કે હખામની વંશની પાદશાહતનો પાયો ઇ. સ. ૫૦ ૬૫૮ માં નખાયો જોઈયે. ૩ આ પાંચમાંના છેલ્લા પાદશાહ કમ્બાઈસીસ મહાત્મા કાઈરસનો પીતા હતો, જેના વખતમાં મીડયાનો પાદશાહ એસ્તાયજસ હતો. આ બંને પાદશાહો વચ્ચે જે અજબબ જાતની સગાઈનું

૧ હીરોંડોટસ લખી જાય છે કે હખામનીશ એક રાજ્યનો સ્થાપણ કરનાર હતો (૬૪૦ ડ, પ્ર. ૭૫; ૬૪૦ ડ, પ્ર. ૧૧). પણ મહાત્મા કાઈરસના પીતા કમ્બાઈસીસ ૨ અને માટે તે લખે છે કે તે સાત “એક સારાં ખાનદાનનો પાર્સી” હતો (૬૪૦ ૧, પ્ર. ૧૦૦). હીરોંડોટસની ઘણી હકીકતો પથરની તખ્તીઓમાંના સાચા લેખોએ ખોટી પાડી આપી છે, તેમ આથી તેની એક ખોટીજ ખીના છે. વળી હીરોંડોટસ ગુજ્ય સીડયાના પાદશાહ એસ્તાયજસના વખતમાં પર્સીસનો પ્રાંત મીડયન શેહનશાહત સાથે જોડાઈ ગયેલો હતો. ડચાસ્કસ વાળા નીકોલસ ગુજ્ય પર્સીસ ખાતે મીડયાના પાદશાહ તરસનો શત્રુ હાકમી ચલાવતો હતો અને એસ્તાયજસના વખતમાં કાઈરસનો પાપ આત્રાદાતીસ (૧) ત્યાંના છત્રપતી હતો. આ બંને લખનારાઓની ખીના ગલત છે એમ તખ્તીઓ ઉપરથી આપણે ઉપર જોયું છે. પણ જેનોરન નામે તવારીખનવેશે તખ્તીઓ ગુજ્યનીજ હકીકત જણાવેલી છે. તેના લખ્યા ગુજ્ય એસ્તાયજસના વખતમાં પર્સીસ તેનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર હતું, અને ત્યાં તેના પાતાના હખામની વંશના પાદશાહો રાજ્ય ચલાવતા હતા. ખોરનના સુસાનો પણ એવેજ અભીપ્રાય છે. રૉલીન્સન લખે છે કે “મીડયન શેહનશાહતના આખા અચલમાં પર્સીસ ખાતે તેનાજ રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા, અને મહાત્મા કાઈરસ એક વંશપરમપરા ઊતરેલા પાદશાહ દાખલ એસ્તાયજસના સુલક ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો હતો, એમ ચોકસ કરે છે” (પુરા. ૫૧૦, ૬૪૦ ડ, પ્ર. ૬, સર ૨૨૩). પણ કાઈરસ પાતે પ્રથમ ચઢાઈ લઈ ગયો ન હતો, તે આપણે આગળ ચાલતાં જોઈશું.

૨ દાખલા તરીકે ત્યાંના એક પાદશાહ શનાર્સીસ જોડે એક પાર્સી શાહબદી અતોસ્સાની શાદી થઈ હતી.

૩ પુરા. ૫૧૦ ૬૪૦ ડ, પ્ર. ૭, સર ૩૫૦, નોટ ૧૦.

નાવું અંધાણું હતું તે એક અતી મોટી અગત્યનો ખનાવ ગણી શકાશે; કેમકે એજ સગાઇનાં પરીણામ દાખલ મીડયાનાં મોટાં રાજ્યનો છેડો આવ્યો હતો, અને હપ્પામની વંશને ચોખ્ખું પૃથ્વી ઉપર પ્રકાશી નીકળવાનો સખખ મળ્યો હતો. આ ખનાવનું વર્ણન કરવો આગમજ મીડયાની પાદશાહત વીશે થોડાક શબ્દો આપણી તવારીખના અંખંધમાં જરૂરના થઈ પડશે.

ફસલ ૨. મીડયાનાં રાજ્યનો હુક ઈતિઆખ.

સાધારણ રીતે એવી વાત ચાલે છે કે ઈ. સં. પુ. ૧૨૫૦ નાં સાલમાં એસીર્યા દેશના પાદશાહ **નાઈનસે** ઈરાન દેશના તે વખતના કયાની વંશના પાદશાહ **હુસાઇન**ના પરાજય કરીને એ વંશની સમાપ્તી આણી હતી, અને ઈરાનને પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધું હતું. પણ આ ખીના કેટલાંક કારણોને થકી કમ્બલ રાખી શકાય એમ નથી. એસીર્યા દેશની તવારીખ ઉપર ત્યાં થતાં ઝાઝામમાંથી મળેલા પથરે અને ઈરિડીઓ ઉપરના લેખોથી ઘણું જાણવાજોગ અજવાળું પડ્યું છે. એ લેખોથી પાદશાહો અને તેમનાં કામોનો ખરો હેવાલ મલ્યો છે એટલુંજ નહી પણ એ પાદશાહોનાં ખાનદાનો અને તેમની ચોકસૂં સંખ્યાઓ પણ સીધ થઈ છે. હવે આ સૂઝણાં અજવાળાં છતાં **નાઈનસે** નામનો કોઈખી રાજ એસીર્યા ખાતે રાજ્ય ભોગવી ગયલો મળી આવ્યો નથી, જે ઉપરથી **રૉલીન્સન** તેને કહીત રાજ કહે છે અને તેને યુનાની લખનારાઓની માત્ર એક ખનાવટ ગણે છે. ૧ આ રીતે ત્યારે **નાઈનસે** કંઈ તવારીખને લગતો અને વળી એસીર્યા તવારીખમાંનો પાદશાહ નથી. તેની સામે વળી એક ખીજુ દલીલ એ છે કે અગરજો તેને એસીર્યાનો રાજ ગણીયે તોપણ તે ઈ. સં. પુ. ૧૨૫૦ માં ઈરાન જીતે એ કેવળ અશક્ય છે. **હીરૉડોટસે** પોતે પોતાની કલ્પના મુજબ એસીર્યાનાં રાજ્યની શરૂઆત **નાઈનસે**થી ગણી છે અને તેના દીકરા **આઘ્રનને** તખ્તે બેસવાની તારીખ ઈ. સં. પુ. ૧૨૨૯ ની આપી છે, તે ઉપરથી કદાચ એમ ધારવામાં આવે કે **નાઈનસે** તેના કરતાં એક જમાનો આગમજ યાને ઈ. સં. પુ. ૧૨૬૨ થી ૧૨૨૯ સુધી રાજ્ય ભોગવી ગયો હતો. પણ એમ છેજ નહી. છેલ્લી થોડો મુજબ એસીર્યાનો પહેલો રાજ **બેલ-લુશ** નામનો હતો, જે ઈ. સં. પુ. ૧૨૭૩ માં રાજ્ય ભોગવી ગયલો મનાય છે. તેની પછીના ત્રણ રાજ્યોની તારીખ ઈ. સં. પુ. ૧૨૦૦ ઉપર મેલવામાં આવે છે, જેમનાં નામો **પદીલ, વલ-લુશ** અને **શહમશર** છે. ૨ આ ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સં. પુ. ૧૨૫૦ માં **નાઈનસે** જોયો કોઈખી રાજો એસીર્યામાં રાજ્ય ચલાવી ગયો નથી. અને જ્યારે એમજ છે ત્યારે તે નામના એસીર્યાન રાજ્યએ ઈરાન જીતેલું હોય નહી.

પણ આમ **નાઈનસે**ની હૈયાતી અને કામ ના પાડવા છતાં એસીર્યાનોથી ઈરાન દેશની ફતેહ થવાની વાત આપણ ના પાડતા નથી. તે ફતેહ ખરેખરી થઈ હતી, પણ

તે ક્રીયા પાદશાહના વજ્રમાં અને ક્યારે થઈ હતી તે હજી ચોક્કસ જણાઈ નથી. એ ક્તેહ વંદીદાદના જમાના પછી થઈ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. યુનાની તવારીખનવેશો મુજબ આપણને એટલી વાત જાહેર થઈ છે કે ઈ. સ. ૫૦ ૭૪૭ માં મીડયાના લોકોએ એસીર્યાના પરદેશી અમલ સામે માથું ઊઠાવીને તેમનો પરાજય કર્યો અને પોતે સ્વતંત્ર થયા હતા. એ વજ્ર સુધી જેમ ધરાનના ખીજ પ્રાંતો તેમજ મીડયા પણ એસીર્યાને તાબે હતા. એ પ્રાંતો શરૂઆતથીજ માત્ર ખંડણી આપીને સ્વતંત્રપણે હાકમી ભાગવી ગયા હોય એમ જણાવું નથી. અગરજો તેમજ હોત તો ધરાનીઓની રીતભાત અને ધર્મમાં જે બુતપરસ્તોના ભેજ થઈ ગયો હોતો તે થાત નહી. એ ઉપરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે ધરાન ખાતે એસીર્યાન હાકમો અમલ ચલાવી ગયા હશે અને તે અમલ મીડયન લોકો પોતાને માથેથી ખંખેરી નાંખીને પોતે સ્વતંત્ર થયા હશે.

હવે મીડ લોકોએ ઈ. સ. ૫૦ ૭૪૭ માં એસીર્યાન અમલની બેડીમાંથી છુટા થવાની વાતને **હીરોડોટસ** અને ખીજ પુરાતન તવારીખનવેશોથી ગમે એટલો ટેકા મળે છે તોપણ **શૅલીન્સન** એ વાત માનવાની ના પાડે છે. તે તો કહે છે કે એક યુનાની તવારીખ લખનાર **ટીસ્થસ** લાંબી મુદત સુધી ધરાનીઓ સાથે વસેલો હોતો તેથી અને **હીરોડોટસ**ને મીડયન લોકોએ ભ્રમાચો હોતો તેથી તેઓ બંનેએ મીડયાને સ્વતંત્ર થવાની તારીખ ખરી આપી નથી. પહેલાએ જાણીજોઈને અને ખીજએ બુલાવો ખાધને તે ખોટી આપી છે, એવા તેમના ઉપર **શૅલીન્સન** આરોપ મુકે છે. તેની આ તકરાર કદાચ કોઈને નવી લાગશે, પણ એ કામિલ અને દુરઅંદેશ લખનાર તેનાં કારણો બતાવે છે. તે કહે છે કે ઈ. સ. ૫૦ ૭૪૭ માં તો એસીર્યા ખાતે **તીગલેથ પીલેસર** નામે એક એવા બહાદુર પાદશાહનો અમલ ચાલતો હોતો કે જેણે એજ વરસમાં પોતાની પડોશનાં બેખીલનનાં રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો હોતો. ત્યારપછી સાત વરસ રહીને તેણે ચહુદીઓના રાજ કનેથી ખંડણી લેતી કરી હતી. આ બનાવો પછી તેના વારસોએ બેખીલન અને મીસર ઉપર ફરી ફરીથી ચહુડાઈઓ કરીને તેમને શીકરત આપી હતી. શેવેટ એસીર્યાનું રાજ્ય ઈ. સ. ૫૦ ૬૪૦ સુધી તકી રહેવા પછી પંદર વરસે તેનાં રાજધાની શેહર નીનીવેહનો નાશ થયો હોતો. મોટે ઈ. સ. ૫૦ ૭૪૭ માં મીડયને સ્વતંત્ર થયા હોય એ આ ઇંગ્રેજ તવારીખનવેશને અસંભવીક લાગે છે. પણ **શૅલીન્સન** પોતેજ જણાવે છે કે તેમ મીડયાને એસીર્યાનો પુરેપુરું તાબે કરી શક્યા ન હતા. એક પાદશાહ તેને તાબે કરી જતો એટલો ખીજો પાદશાહ નચીતપણે ત્યાં પોતાનો કાજુ ભાગવી શકતો ન હોતો. ક્તેહ કરનારે પુઠ મરડી કે મીડયને તેની સત્તાનો અનાદર કરતા હતા. આમ ઘણીવાર બન્યું હતું. ઈ. સ. ૫૦ ૭૧૦ માં એસીર્યાના પાદશાહ **સાર્ગને** મીડયા ક્તેહ ક્રીડું હતું; પણ તેથી તેને કશો લાભ થયો નહી, કેમકે એ પ્રાંત ઉપર ઈ. સ. ૫૦ ૬૭૦ માં પાદશાહ **સેનાચરીબના** બેટા **ઈસાર-હાદન**ને ફરીથી ચહુડાઈ લાવવી પડી. **સાર્ગને**ની ક્તેહ પછી મીડયા ખાતે

એસીર્યન અમલ એટલોખધો નહી સરખો થઈ ગયો કે ઈં સં પુ ૭૦૧ માં તે વખતના પાદશાહ **સેનાચરીબ** માટે મીડયા આતેથી ખંડણી ગઈ તેથીજ તે રાજ રાજ થઈ ગયો, અને એ ખંડણી પણ આપવાની પાછળથી જ્યારે મીડયનોએ ના પાડી ત્યારે તેના બેટાને ઉપર કહ્યું તેમ ચહડાઈ લાવવાની ફરજ પડી હતી. **ઈસા-હાદને** એ વેળા મીડયા તાપે કીધું, પણ એ વખતે મીડયાનાં જુદાં જુદાં પરગણાઓમાં જુદા જુદા હાકમો સ્વતંત્ર અમલ કરતા હતા, અને તેથીજ તેઓને સંહિલથી જીતી લેવાનું એસીર્યન પાદશાહને બન્યું હશે. આ સરદારે સઘળા આર્ય વંશના હતા એમ તેમનાં નામો ઉપરથી જણાયછે. તેઓ સઘળા એકસંપ થઈને લડ્યા હોય એમ જણાવું નથી. તેમને શીકસ્ત આપનાર એસીર્યન **ઈસા-હાદન** બડાઈ મારેછે કે તે તેઓમાંના બેને કેદ પકડી પોતાને વતન લઈ ગયો હતો અને બીજાઓને પાછા તાપે કર્યા હતા.

આ છેલો બનાવ ઈં સં પુ ૬૭૦ માં બન્યો હતો, માટે ઈં સં પુ ૭૪૭ માં મીડયનો સ્વતંત્ર થવાની જો તારીખ યુનાની લખનારાઓ આપણને જણાવી જાયછે તે ખરી માલુમ પડતી નથી. આ નવું અજવાળું એસીર્યન પાદશાહોના ડટાઈ ગયલા લેખો આજે જાહેર થવાથી માલુમ પડ્યું છે. એને આધારે **રૉલીન્સન** ઇતીહાસ કર્તા **બેરોસસે** જણાવેલા પહેલા મીડયન પાદશાહોની હૈયાતી કચ્છલ રાખવાની ના પાડેછે. પણ તેનું આ મત આપણુ એકદમ સ્વીકારીશું નહી. ઈં સં પુ ૭૪૭ માં કદાચ મીડયન લોકો પુરેપુરા સ્વતંત્ર થયા નહી હશે, પણ એ વખતે તેઓએ પોતાને માથેથી એસીર્યન જીસરી કહાડી નાખીને પોતાના મુલકમાં એસીર્યન હાકમને બદલે પોતાનાજ મીડયન હાકમને નેમવાનું ચાલું કર્યું હશે, અને એ રીતે પોતે સ્વતંત્ર થયા

૧ પહેલા જે મીડયન પાદશાહે એસીર્યાઈ સ્વતંત્ર થઈ રાજ્ય ચલાવ્યું તે દીજોસીસ નામનો હતો. મીડયાના સઘળા મલીને ચાર રાજ્યોનાં નામો હીરૉડોટસ જણાવેછે, અને તે નીચે મુજબ છે:—

રાજ્ય ચલાવવાની સુદત (હીરૉડોટસ મુજબ.)

૧—દીજોસીસ.....	૫૩
૨—ફ્રેઓર્ટીસ	૨૨
૩—કયેકસરીસ ..	૪૦
૪—એસ્તાયજસ	૩૫

૧૫૦

રૉલીન્સનની તકરાર મુજબ મીડયાની ખરી તવારીખ નીચલાં વસ્તો મુજબ નકી થવી જોઈયે:—

ઈં સં પુ ૭૦૦

- ..... મીડ લોકોને એસીર્યા સાથ લડાઈ.
 ૭૧૦ એસીર્યાએ મીડયાને જીતી લીધું, જે પછી તાપે હોવા છતાં તે વારે-વાર બલવો કરતું હતું.
 ૬૩૩ (?) કયેકસરીસની રતેહોની શરૂઆત.
 ૫૫૮ એસ્તાયજસ ઉપર કાઈરસની રતેહ.

છતાં એસીર્યન પાદશાહને ખંડણી આપતા ગયા હશે. આપણે ઉપર જોયું છે કે **સેનાચરીબ** માત્ર ખંડણીથીજ રાજ થયો હતો, અને તેના દીકરો **ઈસાર-હુદન** ખંડણી લેતી કરવા માટેજ ૪૦ સં ૫૦ ૬૭૦ માં ચહડાઈ લાવ્યો હતો. **શૉલીન્સન** કયુન કરેછે કે એસીર્યન જાદુકામોમાંથી મળી આવેલા એક લેખ મુજબ ત્યાંના એક પાદશાહ **સેદમેનેસર** ૨ જાને ધરાનીઓ ખંડણી આપતા હતા. અને તે મુજબ મીડયન લોકોએજી તેમજ કરવા માંડયું હોય તથા પોતાનો અમલ પોતેજ ચલાવવા માંડયું હોય—એસીર્યનોએ તેમને તેમનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બદલ્યું હોય. આ હક મેળવતી વેળા તેઓએ ચોથાઈ આપવાનું કયુન રાખ્યું હોય, પણ પાછળથી તેઓએ એટલી તાબેદારીમાં રહેવાનું પણ પસંદ નહી કરીને એસીર્યનોનો એ હક પણ નાકચુન રાખ્યો હોય અને સામે તેઓના મુનક ઉપરજ હુમલો લઈ જવાની જરૂર જોઈ હોય. જો આમ હોય તો તે માનવાજોગ છે, અને જો આમ બન્યું હોય તો મીડયાનાં રાજ્યનો અને ઉપલાં વરમથીજ શરૂ થયેલો ગણાય. હવે **શૉલીન્સન** જોને ખરેખર મીડયન રાજ્ય ગણેછે તેની શરૂઆત એસીર્યન રાજ્યની સમાપ્તીથી શરૂ થાય છે. ૪૦ સં ૫૦ ૭૪૭ નાં વરસમાં **તીગ્લેથ પીલેસર**ના વખતમાં, યા તેની ચોડાંક વરસ આગમજ, એસીર્યનોને તાબેના ખીજા પ્રાંતો જોડે મીડયાએજી સ્વતંત્ર થવાની કમર બાંધીને રાજ્યની સત્તા કહાડી નાંખી હોય તો તેથી તે રાજ્યની એકદમ સમાપ્તીજ થવી જોઈએ એવું કયું નથી. રાજ્ય મડેલું હોવાથી, ત્યાં અંધેર કારભાર ચાલવાથી, તાબેના પ્રાંતોને સ્વતંત્ર થવાનો સપ્પા મલ્યો હોય, અને તોપણ તેઓએ ચોથાઈ આપવી કયુન રાખી હોય. આમ થવાથી એસીર્યની કંઈક સત્તા તે રાજ્યો ઉપર કાયમ રહે તેમ તે રાજ્યો પોતેજી પોતાનો અમલ ચાલુ રાખી શકે એ દીસતી વાત છે. માટે મીડયા છેક ૪૦ સં ૫૦ ૬૩૨ સુધી એસીર્યનોને તાબેજ હતું અને તેના પોતાના હાકમોની કરી સત્તા હતીજ નહી, એ વાત માનવાની અમને મોટી આનાકાની પેદા થાય છે. એટલા માટે જો **ટીસ્થસ** અને **હીરોડોટસ**, **ડાયોડોરસ** અને **યુસીબ્યસ**, **સીન્સેલસ** અને **જોરનનો મુસા**, એ સઘળા તવારીખનવેશો ૪૦ સં ૫૦ ૭૪૭ થી મીડયા ખાતે ત્યાંનાજ સ્વતંત્ર રાજ્યોની હાકમી ચાલુ થવાની વાત જણાવી ગયા છે તો તેમાં તેઓએ કયું ખોટું કે બનાવટ ભરેલું, બુઝાવો ખાધેલું કે ભુલ ભરેલું કીધું નથી. અગરજો ચોથાઈ આપનારાં દરેક સ્વતંત્ર રાજ્યને ચોથાઈ લેનારાં રાજ્યના ગુલામ સરીખુંજ ગણી શકાયું હોયતો દુન્યાની તવારીખમાંથી હજારો નાનાં રાજ્યોની હસ્તીજ યુમ થવી જોઈએ.

શૉલીન્સનની સઘળી તકરારનું શેવટ એટલુંજ છે કે ૪૦ સં ૫૦ ૭૪૭ માં નહી પણ એ મુદત પછી બરાબર એક સદી રહીને મીડયાએ એસીર્યથી સ્વતંત્ર થવાનો ઇશિદો રાખ્યો હતો. તેનું કારણ તે એમ આપેછે કે એ વખતે, યાને ૪૦ સં ૫૦ ૬૪૭ માં, એસીર્યનાં તખ્ત ઉપર **સારાકસ** નામે એક નબળો હાકમ આવી બેઠો હતો. એ રાજાના અમલમાં **કયેકસરીસ** નામે એક મીડયને ૪૦ સં ૫૦ ૬૩૨ માં એસીર્ય સામે બલવો ઉઠાવ્યો એટલુંજ નહી પણ, **શૉલીન્સન** કયુન કર્યા મુજબ, **સારાકસ** નાં રાજધાની શેહર નીનીવેહ ઉપર તે ચહડાઈ લઈ ગયો હતો. હવે સવાલ એ છે કે

આ કયેકસરીસ તે કોણ, અને તે એટલોખો બળવાન તે કયાંથી કે કરી મદદ વીના, મજબુતી વીના, બળ વીના, પોતાના પ્રાંત જોવા બીજા ધણા ઉપર સરદારી અને સત્તા ચત્રાવનાર એક મોટી શેહનશાહત સામે એકલે હાથે કમર બાંધી લડવા નીકળે, અને તેનાંજ રાજધાની શેહર ઉપર ધુળરો લઈ જાય? આનો જોવાસો એટલોજ હોયો જોખયે કે કયેકસરીસ આ ધુળરો લઈ જાય તે આગમજ તેને પોતાની મજબુતી અને બળ ઉપર ધતબાર હતો, અને તેની એ મજબુતી તેના આપ-દાદાઓએ તેની આગમજ એક સદી ઉપર સ્થાપેલાં સ્વતંત્ર રાજ્યને લીધે હતી, જે એ સુદતમાં એટલું બધું તો પગબર અને બળવાન થયું હતું કે કયેકસરીસે એસીર્યાનાં વધારે ને વધારે સદી જતાં રાજ્યને શેવરનો ફટકો લગાવવાની તક લેવાને આંચકી આધી ન હતી. હીરોડોટસ જણાવે છે કે મીડયાનું રાજ્ય સ્થાપાયા પછીના ત્રીજો રાજ્ય કયેકસરીસ હતો, અને તે પોતાના આપ ફેઆર્ટીસની જોડે નીનીવિહ ઉપર સહડાઈ લઈ ગયો હતો. એ સહડાઈનું વરસ ૬૦ સં ૫૦ ૬૩૮ નું હતું, જે વેળા મીડયન કોજની હાર થઈ અને ફેઆર્ટીસ માર્યો ગયો હતો. પણ ત્યારપછીની સહડાઈમાં એસીર્યા મીડયાને તાપે થયું અને તે મીડયન શેહનશાહતનો એક પ્રાંત બન્યું.

આપણી તવારીખ સાથે મીડયાના પહેલા સમ્રાજા રાજાઓની કારકીર્દીને કરી નીરખત નથી, માટે એ રાજ્યની સ્થાપના કરનાર વીશે તેમજ કયેકસરીસની ક્તેહની હકીકતો વીશે કદમ ચત્રાવવાનું મીડયાની તવારીખ લખનારને માટે રહેવા દેવું જોઈયે. કયેકસરીસ પછી એ દેશનાં તખ્ત ઉપર તેનો બેટો એસ્તાયજસ બેઠો અને એ પાદ-શાહથી મીડયન શેહનશાહતનો છેડો આવ્યો. એસ્તાયજસ તેના આપના જોવા શુરો અને બળવાન ન હતો. જેમ તેના આપે એસીર્યાના નખખા પાદશાહ સાશકસને હરાવીને તેનું રાજ્ય પોતાના મુલકો સાથે જોડી દીધું તેમજ એસ્તાયજસનું રાજ્ય પણ બહાદુર પાદશાહ કાર્ઠરસે પોતાનાં રાજ્ય સાથે જોડી દીધું હતું.

કંસલ ૩. કાર્ઠરસ (કુર્શ) ના જન્મની કહાણી.

૬૦ સં ૫૦ ૫૬૩ નાં વરસમાં એસ્તાયજસ તખ્ત ઉપર બેઠો, અને ત્યારબાદ તેણે ૩૫ વરસો સુધી રાજ્ય કર્યો પછી તેના અમલનું તેમજ મીડયન પાદશાહતનું શેવર આવ્યું. એટલામાટે આ પાદશાહત શુમારે ૧૯૦ વરસો સુધી તકી રહી હતી (૬૦ સં ૫૦ ૭૯૭ થી ૬૦ સં ૫૦ ૫૫૮ સુધી). એસ્તાયજસ નખજો, ઐયાસી અને મોજીલા પાદશાહ હતો. મીડયાના પાદશાહો પ્રથમ એવા ન હતા, પણ એસીર્યાન પાદશાહોનું જોઈને તેઓમાંથી પાછળથી પુરકજ મોજજોક દાખ્ખ થયલી લાગે છે, જેનો એસ્તાયજસ જખરો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. એવીજ મોજજોકથી એસીર્યાનાં રાજ્યની સમાપ્તી થઈ હતી અને એજ કારણને લીધે એસ્તાયજસની પાદશાહત પણ નાબુદ થઈ હતી. એવાજ એજ આરામથી રાજ્ય નખજું પડી જાય છે અને તેથીજ ધણા રાજ્યોની આખર આવેલી તવારીખોમાં નોંધાયલી છે. ૧ એસ્તાયજસની અનેક

૧ હુઆમની વંશની પાદશાહીની આખરીનો, તેમજ સાસાની શેહનશાહતનાં શેવરનો સખ્ખ પણ એજ હતો. પ્રથમ રોસનું રાજ્ય, અને પછી તેની શેહનશાહત, એજ કારણથી નાશ પામ્યાં હતાં. યુનાનીઓની પડતી થવાનું કારણ પણ એજ હતું.

રાણીઓ તેની મોજમજહુનું એક કારણ હતું. તે બુદ્ધિ થયો તોપણ તેને એક પણ ખેટાનું ફર્જદ નહીં થવાથી તે સદા ઉદાસ રહેતો હતો, અને તે ઉદાસીની દવા દાખલ તે એકને મુઠ્ઠી ખીજી રાણી પરણતો હતો, અને મોજમજહુનાં પોતાનો કાળ કહાડતો હતો. પણ તેથી ધારેલું ફળ નીપજ્યું નહીં. ૨ કેટલાક લખનારાઓ તો એમખી જણાવી ગયા છે કે એસ્તાયજ્ઞને ખેટાનું તેમજ ખેટીનું પણ ફર્જદ ન હતું. પણ હીરોડોટસ અને જેનોફોનના જણાવ્યા મુજબ તેને મેન્દાને નામે એક ખેટી હતી, જેણી (તેમનાજ આધાર મુજબ) મહાત્મા કાર્ધરસની મા હતી. દીસ્પસ એસ્તાયજ્ઞસની એક ખીજીજ ખેટીનું નામ આપી જાય છે, જેણી પાછળથી કાર્ધરસ જોડે પરણી હતી એમ તે જણાવે છે. પણ એ સઘળી વાત માનવાને રૉલીન્સન ના પાડે છે. તે એક બાબતમાં હીરોડોટસને અને ખીજી બાબતમાં ખીજી તવારીખનવેશને મળતો થઈ મત આપે છે કે એસ્તાયજ્ઞને જેમ ખેટાનું તેમજ ખેટીનું ફર્જદ મુદલ થયું ન હતું. કાર્ધરસ એસ્તાયજ્ઞસની ખેટી મેન્દાનેનો ખેટો હતો એમ કયુલ રાખવાની તે સાફ ના પાડે છે, અને દાખલા આપીને જણાવે છે કે એતો પાર્સીઓએ પોતાના મોટા પાદશાહનાં વંશને વધારે પ્રકાશનું કરવા માટે આ ખીના જોડી કહાડી હતી, અને તેમ કરીને તાંબે કરેલા મીડયન લોકને રાજી રાખવાનું કીધું હતું કે તેમનાં તખ્ત ઉપર તેમના છેલ્લા પાદશાહની દીકરીનો દીકરોજ ખેટો હતો. ૨

રૉલીન્સનના આ તર્ક અને તકરારમાં કેટલી સચાઈ છે તે એકદમ કહી શકાય એમ નથી. તોપણ કોઈ નવી અને ખરેખરી વાતથી આ બાબત ઉપર પુરતી રાશની પડે નહીં ત્યાંમુઠ્ઠીતો આપણુ હીરોડોટસની કહેલી વાત માન્ય કરીને જણાવીશું કે કાર્ધરસ એસ્તાયજ્ઞસની શાહજદી મેન્દાનેનો દીકરો હતો. એ વાત કયુલ રાખ્યાથી આ ખીના સીદ્ધ થાય છે કે એસ્તાયજ્ઞસના વખતમાં પર્સિસ ખાતેના પાર્સી પાદશાહો એટલાખધા પ્રખ્યાત હતા કે તેઓમાંના એકને પોતાની એકપુરી દીકરી આપવાને મીડયાનો મોટો પાદશાહ રાજી થયો હતો. એસ્તાયજ્ઞસ જેવા મોજલા અને લાભી પાદશાહ અલખતે પોતાનાં રાજ્યના કોઈખી ફાયદા તરફ જોયા વીના પોતાની દીકરીને

૧ કેટલાક લખનારાઓ મુજબ એસ્તાયજ્ઞસને ખેટાનું ફર્જદ થયું હતું. દાખલા તરીકે દીસ્પસ મુજબ તેનો પાર્સીસીસ નામનો, અને જેનોફોન મુજબ કયેકસરીસ નામનો એક ખેટો હતો. ખારનના મુસાની શાહદત મુજબ તેના ત્રણ ખેટાઓ હતા. હીરોડોટસ અને જસ્ટીન વગેરે એ વાત ના પાડે છે.

૨ રૉલીન્સન કહે છે કે આમ તવારીખોમાં વખેવખ બને છે. જેમકે સેકંદર એક રૂમી શાહજદો હોવા છતાં તેણે ધરાન તાંબે કીધું હતું માટે પાર્સીઓએ પોતાની ગરૂ પતાવવા થકી જોડી કહાડયું કે તે અમારા પાદશાહની રાણી, જે મેસીડનના રાજાની ખેટી હતી, તેને પેટે અવતરેલો હતો. એજ મુજબ કમ્પાઇસીસે મીસર જત્યું ત્યારે ત્યાંનાં લોકોએ બનાવટ કીધી કે તે એક ઇજીપ્શ્યન શાહજદીને પેટે અવતરેલો હતો.—પુરાં પાદ૦, ૬૪૦ ઉ સર્ ૨૨૦—૨૨૧. રૉલીન્સનની આ સઘળી તકરારો છતાં અગત્યનો સવાલ એ છે કે કાર્ધરસના જન્મની વાત જાણવા દાખલાઓ મુજબ મીડયન લોકોએ બનાવી કહાડવી જોઈતી હતી તે તેઓએ જોડી નથી, તેતો પાર્સીઓએ પોતે જાહેર કીધેલી છે.

હરકોઈ ધણી સાથ પરણાવી દે એમ ન હતું. મોટે જ્યારે તેણે પોતાનાં એકનાંએક ફર્જને પર્સિયના પાદશાહ **કમ્બાઈસીસ**ની રાણી દાખલ આપ્યું ત્યારે અલખતે આ પાર્સી હાકમનો દરજ્જો અને બળ મોટાં હોવાં જોઈયે—એવાં મોટાં કે જેને લીધે **એસ્તાયજીસ** જેવો પાદશાહ તેને પોતાનો જમાઈ કરવાને શરમાય નહી. પણ આ બેટી આપતી વખતે **એસ્તાયજીસ**નાં મનમાં એવોખી ખ્યાલ હોયો જોઈયે કે જ્યારે તેને બેટાનું ફર્જ નથી ત્યારે તેની હૈયાતી બાદ મીડયાનું રાજ્ય પણ તેની શાહજાદી અને તેણીના આવંદના હાથમાં જવું જોઈયે. એ સંધળી વાતો જ્યારે ધ્યાનમાં લઈ યે છીયે ત્યારે માલુમ પડે છે કે જેમ **હીશંડોટસ** જણાવી ગયો છે તેમ **કમ્બાઈસીસ** માત્ર “એક સારાં આનદાનનો પાર્સી”^૧ ન હતો પણ એક પાદશાહી કુટુંબનો શાહ-જાદો અને પાદશાહ પોતે હતો.

હીશંડોટસ ઉપરથી એમ જણાય છે કે **એસ્તાયજીસે** પોતાની શાહજાદી કોઈ મીડ અમીર સાથ એક ચોકસ વહેમને લીધે પરણાવી ન હતી. **એસ્તાયજીસ** બડો વહેમી પાદશાહ હતો તે તેનાં અનેક કામો ઉપરથી માલુમ પડે છે. અને વળી તેવોજ વહેમી આપણો તવારીખનવેશ પોતે પણ કેટલીક વેળા ચોકસ લખાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તેના જણાવ્યા મુજબ શાહજાદી **મન્દાને**ની શાદી આગમજ પાદશાહે એક ખાખ જોયો. તેને જણાવું કે તેની બેટીનાં શરીરમાંથી પુઝળ પાણી વહે છે—એટલું-બધું કે તેથી તેનું રાજધાની શહેર ધોવાઈ જાય છે એટલુંજ નહી પણ આખા એશ્યાખંડમાં રૈલ આવે છે! આ ખાખની તાસીર સાંભળીને પાદશાહ ખીધો, કેમકે સેતારે-શનાસોએ તેને બડકાવ્યો કે **મન્દાને**નાં બાળકથી રાજ્યને નુકસાન પુગશે. આ ઉપરથી **એસ્તાયજીસે** પોતાની બેટી કોઈ મીડ અમીરને બદલે પાર્સીના પાર્સી પાદશાહ અથવા **હીશંડોટસ**ના શબ્દોમાં “એક સારાં આનદાનનો પાર્સી”ને શાદીમાં આપી.^૨ પણ આ શાદી પછી વેણ વહેમી પીતાએ એક ખીજો સ્વપ્નો જોયો. આ વેળા તેણે એવું દીકું કે તેની બેટીનાં ગર્ભસ્થાનમાંથી એક દ્રાક્ષનો વેણ મુળીમાં લઈને એવડોબધો આસ-પાસ વીખરાઈ ગયો કે તેથી આખો એશ્યાખંડ ઢંકાઈ ગયો.^૩ **હીશંડોટસ** લખે છે કે આ સ્વપ્નનો ખોલાસો સાંભળીને પાદશાહે પોતાની બેટીને ઇશાન યાને પર્સિયથી પાછી બોલાવી અને તેણી ઉપર ચોકી પહેરા રાખ્યા. તેણીને પુરા દહાડાના હમ્મલ હતા, મોટે તેણે ફરમાવ્યું કે જેવું બાળક જન્મે તેવું તેને મારી નાખવું. સેતારે-શનાસોએ પાદશાહને એવી ખીક આપી હતી કે જો આ બાળક જીવતું રહેશે તો તે આખો એશ્યાખંડમાં અમલ ભાગવશે. એટલામાટે પોતાની પાદશાહીનો ડર ખાઈને **એસ્તાયજીસે** પોતાના વજીર **હાર્પેગસ**ને બોલાવી તેને પોતાની બેટીનું બધું સોંપ્યું અને પુઝળ ધમકી આપીને ફરમાવ્યું કે તેણે તે કુલ બચાવે એકદમ કતલ કરવું. **હાર્પેગસ** આમ કરવાને કબુલ થઈ ગયો, પણ તેણે પોતાની ઓરત સાથ મજલહત કરીને તે બાળકને પોતેજ કતલ નહી કરતાં **મીત્રદાતીસ** (મિહરદાદ) નામેજ

૧ રાલી. કૃત હીરો, ૬૪૦ ૧, પ્ર. ૧૦૭.

૨ તેજ.

૩ તેજ, પ્ર. ૧૦૮.

૪ હીસસ મુજબ આ ધણીનું નામ આનદાતીસ યાને આદરદાદ હતું.

એક પાદશાહી ગોવાળીયાને બોલાવી મંગાવ્યો, અને પેલાં બાળકને મારી નાખવાનું કામ પાદશાહેને નામે તેને સોંપ્યું. પેલા ગોવાળ આ બાળકને પોતાને ધર લઈ ગયો, જ્યાં તેજ પેલા તેની સ્ત્રીએ એક મુએલાં બાળકને જન્મ આપ્યો હતો. આ ઉપરથી તે જોડાંએ એવી ગોઠવણ કીધી કે પોતાનાં મુએલાં બાળકને જંગલમાં નાંખીને હુર્પેગસ-નો અને તેમજ પાદશાહેનો હુકમ બળ લાવવાનું ડોલ ધાલવું અને મન્દોનેના શાહજાદાને જીવતો રાખીને પોતાનાંજ બચાં દાખલ ઉછેર્યો. હવે બીજી તરફથી હુર્પેગસની ખાતરી કરવામાં આવી કે તેના હુકમ મુજબ અમલ થયોછે, અને એ રીતે તે વજીર પાદશાહેનું ફરમાન બળ લાવવામાં આવ્યું એમ સમજીને નચીત થયો.

આ બનાવ પછી દશ વરસો વીતી ગયાં. ગોવાળના બેટા દાખલ ને બાળક ઉછેર્યો તેનું જગત પ્રસીદ્ધ નામ કાઠરિસ છે. તે પ્રથમથીજ બહાદુર અને હીમતવાન જણાયો, મોટે દશ વરસની ઉમરમાંજ ગામનાં બાળકો જોડે રમતાં તેઓ તેને પોતા-નો પાદશાહ કરાવતાં. એક દિને કુશી પાદશાહ દાખલ કેટલાક છોકરાઓને ચોકસ કામો કરવા ફરમાવ્યું. આ છોકરાઓમાંનો એક આર્તેબ્બારીસ નામે મીડયન ઉમરનો દીકરો હતો, જેણે કાઠરિસનો હુકમ માનવાની ના પાડવાથી તેને સજા કરવામાં આવી. આ વીથિની ફરીયાદ પેલા છોકરાના બાપની મારફતે પાદશાહ એસ્તાયજસના કાન ઉપર આવી. પાદશાહે કાઠરિસને તેના બાપ (ગોવાળ) સુધાં પકડી મંગાવ્યો. પણ પેલા નાના “પાદશાહ” ને મહેડેથી પોતાની સત્તાનો અતાદર થવાની વાત ને છટાદાર ઢપમાં બોલાઈ હતી તે સાંભળીને એસ્તાયજસ વીરમય પામ્યો. તેને શક પડ્યો. તેને વહેમ ગયો કે મન્દોને શાહજાદાનો બેટા આજ છે. તેણે પેલા ગોવાળથી કેટલીક મહેનતે ખરી હકીકત મેળવી, ને ઉપરથી પાદશાહેનો શક ખરો પડેલો સામેત થયો. એસ્તાય-જસ હવે પોતાના વજીર ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો. તેણે હુર્પેગસને બોલાવી મંગાવ્યો, અને એ વજીરે સઘળો ખરો હેવાલ જાહેર કીધો. પણ તેથી પાદશાહેનો ગુસ્સો નરમ પડ્યો નહી. તેણે હુર્પેગસને પોતાની જોડે રાત્રે ખાનું લેવાનું નોતું દીધું, અને ફરમાવ્યું કે કાઠરિસના જીવતા રહેવાથી હું ખુશ થયો છું” મોટે શાહજાદા જોડે રમવા મોટે તારા બેટાને મહેલમાં મોકલજે. હુર્પેગસ આ રીતે સજામત બચી જવાથી બહુ ખુશ થયો. રાત્રે ખાનાં ઉપર તે પોતાના પાદશાહ જોડે બેઠો, પણ શેવટે તેને જાણાયું કે તેણે ને ભોજન લીધું હતું તે તો તેનાં પોતાનાંજ બાળકનાં ગોશ્તનું હતું, જેને પાદશાહે વજીર ઉપરના ગુસ્સાના આવેશમાં કતલ કરાવી તેના બાપનાજ ખોરાક મોટે પકાવ્યો હતો ! ૧ આ પછી સેતારિશનાસોએ પાદશાહેને સંધ્યારે આપ્યો કે જ્યારે કાઠરિસ એક વખત નાના છોકરાઓ ઉપર પાદશાહી ચલાવી ચુક્યોછે તો હવે તે બીજી મર્તબે રાજ્ય ચલાવી શકશે નહી, મોટે તેનાથી બીહીવાની હવે ધારની રાખવી ફાકટ છે. આજ ધણીઓની સજાહ ઉપરથી એસ્તાયજસે કુશી ઉપર મેહરબાન થઈને તેને તેનાં ખરાં માતૃપીતાની વાતથી જાણીતો કીધો અને તેને કેટલાક રસાના સાથ ધરાવ

૧ હીરોંડોટસની આ વાત કેવળ કલ્પીત લાગે છે, પણ તે એસ્તાયજસનું ઘાતકીપણું દેખાડવા માટેજ બનાવી કહાડેલી કોવી જોઈયે.

મોકલ્યો. તેનાં માખાપ પોતાનાં જખરદસ્તીથી છીનવી લીધેલાં બાળકને પાછું જીવતું અને આસુદું જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયાં.

પણ કાઈરસ્ત માત્ર આસુદોજ ન હતો. તે બોલીદરાજ, હીમતવાન અને લડાયક ખુદી ધરાવનારો બાળક હતો, એમ તુર્ત માલુમ પડી આવ્યું. તેની આ ખુબીઓની તારીફ પર્સીસમાં થઈ, અને તે છેક મીડયા સુધી ફેલાઈ. વજીર હુર્પેગસ તે સંભળીને હરખાયો. પોતાના જવાન મેટાને ઘાતકી પાદશાહિ તાહક કતલ કરાવ્યો હતો તેથી આ વજીર એસ્તાયજસ ઉપર કોઈખી પ્રકારે વેર લેવાને સ્થા તળવી રહ્યો હતો. કાઈરસ્તની ખુબીઓની વાતો સંભળીને તેણે એક સરસાંનાં ચાંમડાંમાં તેના જોગા એક પત્ર ખીડી છુપી રીતે તે શાહજાદાના હાથમાં આપી આવવાનું કામ એક વીચાશુ યુલામને સોંપ્યું. કાઈરસ્તને આ નામાં ઉપરથી જણાયું કે તે જો એસ્તાયજસ ઉપર પોતાનું ખુન કરાવવાની તજવીજ મોટો વેર લેવા છલે અને મીડયાના અમલ સામે બલવો ઉઠાવે તો હુર્પેગસ અને ખીજ સઘળા લશ્કરી અમલદારો કાઈરસ્તને આવી મજો, અને એ રીતે પાર્સીઓની ચહડતી થાય. ૧ કાઈરસ્તે હવે હુર્પેગસની ઉશ્કેરણી મુજબ અમલ કરવાનો ઠરાવ કીધો. તેણે એક દસ્તાવેજ ધડી કહાડયો અને પછી સઘળા પાર્સીઓની એક સભા બોલાવીને તે વાંચી સંભળાવ્યો, જેમાં એવી મતલબ હતી કે પાદશાહ એસ્તાયજસે પાર્સી લશ્કરનો કાઈરસ્તને સુપેહસાલાર બનાવ્યોછે. હવે સઘળા પાર્સીઓએ કાઈરસ્તના કુરમાવ્યા મુજબ તેની સરદારી કબ્જલ રાખી. તેઓના દશ ટોળા હતા, જેઓ સર્વને કાઈરસ્તે ખીજે દીને એક જંગલમાં ભેગા કરી તેઓ કને તે સાફ કરાવ્યું, અને તે દીને સાંજે તેણે તેમને ભુખ્યા વીધાય કીધા. પણ ત્રીજે દીને પોતાના બાપનાં સઘળાં મેંઠાં બકરાં કતલ કરીને તેણે આ લશ્કરને જીયાફત આપી. આથી લશ્કર ખુશ થઈ ગયું અને આગળા દીવસની રંજ કરતાં આ દીવસની માજ પસંદ કીધી. આમ કરવાની કાઈરસ્તની નેમ એવી સમજાય છે કે રંજ એંચાથી મોજ મજો છે એમ પાર્સી લશ્કરનાં મનમાં ઠસાવવું. હવે તેણે આ લશ્કર આગળ પોતાની જે ખરેખરી મતલબ હતી તે કહી સંભળાવી અને એસ્તાયજસ સામે બલવો ઉઠાવવાને તેને તૈયાર કીધું. આ વાતની ખખર તે પાદશાહને પડવાથી તેણે કાઈરસ્તને પકડવા માણસો દોડાવ્યાં; પણ તેમ ખન તે આગમજ તો પાર્સી લશ્કર ચહડી ગયું, મીડયાના પાદશાહને એકથી વધારે લડાઈઓમાં શીકસ્ત મળો, અને તે પોતે કેદ પકડાયો. હુર્પેગસે હવે તેને તાણા માર્યા, અને એ રીતે (હીરોંડોટસ મુજબ) મીડયાનાં રાજ્યની સમાપ્તી થઈ.

૧ આ સઘળો હેવાલ હીરોંડોટસ ઉપરથીજ આપણે વાંચીયે છીયે. પણ તે આપતાં આ “તવારીખનો પીતા” ભુલી જાય છે કે એસ્તાયજસના વખતમાં મીડયાની પાદશાહત પોતાના પુર દખામમાં હતી, જે વેળા એ પાદશાહ નર્ચીતે મોજ ભોગવતો હતો અને કોઈખી દુશ્મનની ચહડાઈનો તેને ડર ન હતો. તેવા વખતમાં “એક સારાં ખાનદાનનાં પાર્સી” અથવા ધરાની યાને કમ્પાઇસીસનો બેરો કાઈરસ્ત, જેની કને તેના “બાપનાં ગાય ઢોર” ચીચાય ખીજું કાંઈ હતું નહીં, તે હુર્પેગસની ગમે એવી ઉશ્કેરણી છતાં બલવો ઉઠાવવાની કેમ હીચત કરે? અને તેનો “સારા ખાનદાનનો પાર્સી” બાપ એ કાચ વગર ચદદે કેમ કરવા દે? અલાખત હીરોંડોટસે હાં જખરી થાપ આધીછ.

બા બ ૭.

મહાત્મા કાઈરસ (કુરૂશી).

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૫૫૮ થી ૬૦ સ૦ પુ૦ ૫૨૯ સુધી.)

૧.

શરૂઆતની મોટી પ્રતેહો.

(૬૦ મ૦ પુ૦ ૫૫૮ થી ૬૦ મ૦ પુ૦ ૫૪૫ સુધી.)

૧. કુરૂશનું હીરોડોટસે આપેલું કહાણી જેવું બધાનું; પરભારાં લખાણો ઉપરથી મીડયાની કતેહની નવી હકીકત; એસ્તાયલસની દરબારમાં કુરૂશ—વતન જ્યાં માટે તેની અરજ—તેને મળેલી રજા—એસ્તાયલસની દરબારમાં કાઈરસ વીરધ ગાનું—કાઈરસ વીરો મીડયન પાદશાહને નવી ખબર—તેને પકડવાની દોડધામ—કાઈરસની એક અછી તદબીર—મીડયનોની નીષ્ઠાતા. પર્સીસ ઉપર એસ્તાયલસની ચહુડાઈ—કાઈરસની સરદારો હેઠળ પાર્સી ક્રોજની બળતવારી—શેવટ વીનાની પહેલી લડાઈ—બીજી લડાઈમાં પાર્સીઓની હાર—એક પાર્સી ક્રીલ્લા આગળ નવી હાર—પાદશાહ કમ્બાઈસીસનું મરતોલ જખમી થવું. પાર્સીગર્દ ઉપર એસ્તાયલસની ચહુડાઈ—પાર્સીઓની દોડાદોડ—પર્વતો ઉપરની મોટી લડાઈઓ—મીડયનોની કતેહ; પાર્સી સીપાહીઓને આરતોથી હીમત—ચોથી લડાઈમાં તેમની કતેહ—શત્રુઓની મોટી ખુહારી; છેલી બે લડાઈઓમાં એસ્તાયલસની શીકસ્ત અને મીડયાનાં રાજ્યની સમાપ્તી.
૨. કુરૂશ બલવાખોર ન હતો; એસ્તાયલસની આખર—તેનો મોટો ખજાનો. લીડયાનો રાજા ક્રીસસ—તેની મોટાઈ—પાર્સીઓ સાથે તેનો દુસ્મતી; આંરિકલની ભવીષ્યવાણી; કેપેડોશ્યા ઉપર હુમલો અને લુટકાંટ—કાઈરસની ક્રીસસ સામે ચહુડાઈ—એક વગર શેવટની મોટી લડાઈ—ક્રીસસની નાસભાગ—કુરૂશનો સાદીસ ઉપર ધસારો—એક અસાધારણ લડાઈ—લીડયનોની હાર; સાદીસનો ક્રીલ્લો—તેની કતેહ. ક્રીસસ એક કેદી—તેને મહેલું જીવતદાન—સોલનની કથા—કુરૂશ સાથે ક્રીસસની દોસ્તી.
૩. નાનાં યુનાની રાજ્યો—ઈરાન સામે તેમની એકસંધી; વાંસલી વગાડનાર અને માછલીઓ—સ્પાટનોની સરકશી—કુરૂશની સાદીસથી રવાનગી—લીડયનોની બિવકાઈ. સાદીસમાં બલવા—પેકન્યાસની નીમકહરામી—તેની નહાસભાગ—તેનું કેદ પકડાવું. ઇયોન્યન રાજ્યો ઉપર ચહુડાઈ અને લુટકાંટ; ક્રીશ્યા અને ટીઆંસનો દગો; બીજાં નાનાં રાજ્યોની જીત—બીજા ટાપુઓનું તાબે થવું. જન્થસના લોકોનું ઘાતકીપણું.

કસલ ૧. મીડયાનાં રાજ્યની મહાભારત કતેહ.

(૬૦ મ૦ પુ૦ ૫૫૮.)

હવે આપણુ ખરેખરી તવારીખ અને ઇતિહાસીક બતાવોની નોંધ ઉપર આવીએ છીએ. છેલ્લો બાબ પુરો કરતાં હીરોડોટસ ઉપરથી આપણે એક બોલમાં જણાવ્યું છે કે કાઈરસે મીડયાનાં રાજ્યની સમાપ્તી આણી હતી. એ તવારીખનવેશ મુજબ પાર્સી ક્રોજને મીડયન લશ્કર સાથે માત્ર બેજ મોટી લડાઈઓ થઈ હતી, અને તેમાં વજીર હુર્ષિગસના દગાને લીધે પાદશાહ એસ્તાયલસની શીકસ્ત થઈ હતી. પણ “તવારીખના પીતા” ની જણાવેલી આ ખીનાને માત્ર કાઈરસની જન્મ કહાણી દાખલ પડાવી દેવા સીવાય બીજો કશો વધારે વજન આપણુ આપી શકીશું નહી. જોકે એ નામીયો તવારીખનવેશ પોતાના ઇતિહાસની શાહદત દાખલ ખુદ ઇરાનીઓથી માંબ-

જેલી વાતોને રજુ કરે છે, તોપણ હીરોંડાટસને એસ્તાયજસની મોટી પાદશાહતના છેલા દીવસોને લગતો હેવાલ ધણેજ અસમ્પુર્ણ તેમજ કસુરવાળો છે. આ અધુરા-પણું યુનાની દીસ્તસ અને ડમાસ્કસવાળા નીકોલસનાં લખાણો ઉપરથી જાહેર થાય છે. આ બિમાંના પહેલા લખનાર ઉપર એવો આરોપ મુકવામાં આવે છે કે લાંબા દીવસો સુધી તે ધરાનીઓ સાથે વસેલો હોવાથી પોતાની તવારીખમાં તેણે પાર્સીઓનું ખુબી એમ્મું છે, તેણે તેમાં ઘણી વાતો ભળતીજ જણાવી છે, અને તેણે પાર્સીઓની ખુબી ગાવા માટે ઘણી અતીથયોક્તી વાપરી છે. કદાચ આ તહોમતમાં કેટલીક સચાઈ હોયખી, પણ નીચેલો હેવાલ દીસ્તસ અને નીકોલસ એ બંને તવારીખનવેશોની શાહદતો ઉપરથી ઉપજતી કહાડવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી જણાશે કે હીરોંડાટસ કરતાં દીસ્તસે ઘણી વાતોમાં વધારે સમ્પુર્ણ તથા વધારે સાચી ખીના જણાવી છે, અને તેથી તેના ઉપરનો ખુશામદ તથા અતીથયોક્તીનો દોષ ઘણે દરજ્જે ખોટો ડરે છે.

આગળ ખાખમાં દેખાડવાની આપણે તજવીજ કીધી છે કે એસ્તાયજસના વખતમાં પર્સીસનું પાર્સી રાજ્ય સ્વતંત્ર તેમજ બળવાન હતું. રૉલીન્સનનું એવું મત છે કે કાઈરસ મીડયાના પાદશાહ ઉપર જે ચઢાઈ લઈ ગયો હતો તે એક વંશ-પરમપરા રાજ્ય ભોગવનારા પાદશાહ દાખ્તર લઈ ગયો હતો. એટલેજે હીરોંડાટસ મુજબ તેણે કંઈ પોતાના મમાવા સામે બજવો ઉઠાવ્યો ન હતો. હવે જોકે રૉલીન્સન કાઈરસને એસ્તાયજસની દીકરીના દીકરો માનવાની ના પાડે છે, તોપણ તે જવાન મીડયાના પાદશાહની દરબારમાં ઘણું વરસો સુધી રહ્યો હતો, એવી પુરાણા લખના-રાઓની વાત ખરી માનીને તે યુમાન લઈ જાય છે કે પર્સીસ કદાચ મીડયાનું ખંડુ રાજ્ય હશે, અને એ નાનું રાજ્ય બજવો નહીં ઉઠાવે તે માટે મીડયાના પાદશાહે પર્સીસના રાજના દીકરાને સ્થાનમાં પોતાની દરબારમાં બોલાવી રાખ્યો હશે. રૉલીન્સનનો આ તર્ક ઘડીભર ક્યુજ રાખીયે તોપણ તેની સચાઈ ઝાઝોવાર તકી શકતી નથી. ૫ વળી તે

૧ અગરજો આ મીસાલે દરેક ખંડયાં રાજ્યના અકેકા શાહજાને એસ્તાયજસે પોતાની દરબારમાં રાખ્યો હોયતો તેઓથી આખા મહુલ ભરાઈ જવો જોઈયે. અને જો આમ કરવાનો ઊગમણ તરફનાં રાજ્યોમાં સરેશ્તો હોયતો એસીર્યન, મેસોપોતમિયન, ધરાની અને બીજા દરેક શહેનશાહને તેમ કંઈ જોઈયે. પણ ઊપલી પાદશાહતોની તવારીખોમાંથી એવું કશું જણાતું નથી. રૉલીન્સને પોતાનો મુખ્ય મદાર દીસ્તસ અને નીકોલસનાં લખાણો ઉપર બાંધ્યો છે અને તેઓનેજ આધારે તે કાઈરસને એસ્તાયજસ સાથની ખેશાવંદીની વાત માનતો નથી. એ લખનારાઓને આધારેજ તે કાઈરસને એકવાર વંશપરમપરા હકુમત કરનારો પાદશાહ હોઈને મીડયા ઉપર ચઢાઈ લઈ જનાર ગણે છે અને વળી હીરોંડાટસને આધારે શરી શરીથી કહે છે કે કાઈરસે બલવો ઉઠાવ્યો હતો. હવે જો વાંચનાર આ રસલમાં આપેલી ઊપલાજ બંને લખનારાઓ ઉપરથી રૉલીન્સને ઊતારેલી હકીકતનો સાર ધ્યાનથી વાંચશે તો તેની ખાતરી થશે કે કાઈરસ જેમ બલવો ઉઠાવનાર ન હતો તેજ તેણે મીડયા ઉપર પ્રથમ ચઢાઈ પણ કીધી ન હતી. પાદશાહ એસ્તાયજસ પર્સીસ ઉપર પહેલી ચઢાઈ લાવ્યો હતો, અને તે પછીજ કાઈરસ મીડયા ઉપર ચઢી ગયો હતો. એસ્તાયજસની ચઢાઈ આગમજ કાઈરસે બલવો ઉઠાવેલો દીસ્તસ કે નીકોલસનાં લખાણો ઉપરથી ચાલુ પડતા નથી.

આપણને જણાવેછે કે પર્સિયાના પાદશાહ કમબાર્ઝીસે પોતાના દીકરાને જ્ઞાનમાં આપ્યા પછી કાઈરસ મીડયાની દરબારમાં રહ્યો, જ્યાં તેણે એસ્તાયજસની નામદાઈ અને આયલાપણું જોઈને તેનાં રાજ્ય ઉપર હુમલો લઈ જવાનો વીચાર કર્યો. આ કામ કાઈરસે માત્ર રાજદ્વારીજ નહીં પણ ધર્મ સંબંધી સુખભોને લીધે પણ ઉઠાવવા ધાર્યું હોય, કેમકે એ વખતે અહુરમઝ્દની પરસ્તેશના અમુક મજ્જહ્યમાં ઘણો ખીગાડો થયેલો તે જવાન શાહજનદાને જણાયાથી તેણે ધર્મ સુધારાનો વીચાર પણ મનમાં રાખીને અહડાઈ લઈ જવાનો કસદ કીધો હોય. ૧

ગમે તેમ હોય, પણ કાઈરસ અને એસ્તાયજસ વચ્ચેનાં યુદ્ધોનાં હીરોંડોટસ કરતાં વધારે સમ્પૂર્ણ અને વાસ્તવિક હોવાનું ખીજીજ તરફથી મળેછે, અને તેનો સાર આ મુજબનો છે. ૨ કહેછે કે કુરુશ મીડયાના પાદશાહનીજ દરબારમાં સદા રહેતો હતો અને ત્યાં તેના ઉપર એટલોખધો જનપતો રખાતો હતો કે તેનાથી બહાર ફટકાવું ન હતું. એક દિને તેણે ધરિાન જઈ સ્વતંત્ર થવાનો કસદ કીધો, અને પાદશાહ એસ્તાયજસને અરજ કીધી કે ‘મારો બાપ ખીમાર છે અને તેની આગળ હાજર રહેવાની મારી ફરજ છે, માટે મને ધરિાન જવાની રજા આપવી.’ પણ આ વીનંતી ઉપર પાદશાહે કશું લક્ષ દીધું નહીં, અને કાઈરસને જણાવ્યું કે ‘તારા ઉપર મારું દીવં એટલુંખધું શીદા છે કે તને એક દીવસ પણ મારી નજર આગળથી હું દુર થવા દેનાર નથી.’ આ પછી કેટલીક મુદત જવા બાદ કાઈરસે પાદશાહના એક માનીતા ગોલામની મારફતે ફરીને અરજ કીધી અને આ વેળા એસ્તાયજસે તેને પાંચ માસની રજા આપી. આ વખતે પાદશાહ હમદાનના મહેલમાં વસતો હતો, જ્યાંથી પેલો જવાન શાહજનદો થોડાક સોહબતીઓ લઈને પોતાના આપીકાં વતન તરફ કુચ કરી ગયો. કુરુશના ગયા પછી ખીજે દિને ગાયનની મજલેસમાં પાદશાહના હુકમથી એક રામશગર ગાયન ગાયું, જેમાં તેણીએ એસ્તાયજસને તાણો માર્યો કે ‘સૌંહના કબ્જામાં જંગલી ડુકરો હતો તેને જવા દીધાથી હવે તે પ્રાણી જંગલના રાજાને બહુ તોખા ખોજાવશે, અને શેવટે વનરાય ઉપર તેજ ડુકરો ફેલે મેળવશે.

હવે આજ વખતે પાદશાહના કાન ઉપર એવી વાત આવી હતી કે એલ્દયન જોષીઓના વર્તીરા મુજબ કુરુશ પાર્સીઓના બવીબનો પાદશાહ થશે. આ વાત જોઈ એસ્તાયજસે ઉપડાં ગાયનની મતજબનો તોડ કીધો, અને તેને તુરત પોતાની મુજ જણાઈ. કાઈરસને જતો મેળવા માટે તેને પસ્તાવો થયો અને તુરતજ એક સરદારને કેટલીક ફોજ આપીને તેણે ફરમાવ્યું કે કાઈરસને મુએલિયા યા જીવતો

૧ મીડયાનો પાદશાહ તે વખતના માજ ધર્મગુરુઓના હાથમાં પુતળાં જોવાં હતો તે આ બીપરથી જણાયછે કે તે દરેક આખની તાસીર જોઈ કામ લેતો અને તેઓ તેને જેમ ભાસાવતા તેમ તે અચલ કરતો હતો. માજ ધર્મગુરુઓ કંઈ મજ્જહ્યસ્ત્રી ન હતા અને તેથીજ કાઈરસે એક અસલ મજ્જહ્યને માનનારા જરતોસ્ત્રી અથવા અહુરમઝ્દી દાખલ પાછલથી ધર્મ સુધારો કરવાની જરૂર જોઈ હશે.

૨ નીકીલસના હેવાલને આધારે રોજીન્સને પ્રગટ કરેલી હકીકત બીપરથી અગે આ સાર બિખર્વી કહાડયોછે.

ગમે ત્યાંથી પકડી લાવેા. હવે તે પાર્સી શાહજાદો કથા પણ સંદેહ વીના પોતાનાં વતન તરફની રહેલાગી ચુકયો હતો, માટે કિતાવજે રવાના કીધેલા ઉપલેા સરદાર તેને એકદમ પકડી પાડી શકયો, અને પાદશાહના હુકમથી વાકેફ કર્યો. કુશરો તે હુકમને માથે ચઢાડ્યો અને હમદાન તરફ પાછો ફરવાની ખુશી ખતાવી, પણ સાંજ પડવા આવી હતી માટે રાત ત્યાં માર્ગમાંજ વાસો કરીને ખીજી સહવારમાં પાયતખ તરફ ઉપડી જવાની સુચના કીધી અને તે મંજુર રહી. તેજ રાત્રે કાઈરસે પોતાને પકડવા આવેલા સરદાર તથા તેનાં માણસોને જીવાફત આપી, અને તેઓ મન-માનતો શરખ પીને મસ્ત થયા. તેઓને ભર ઉંઘમાં પડવાની તકનો લાભ લઈને કાઈરસ અને તેના મીત્રો નીકળી નાઠા અને એક પાર્સી કીલામાં જઈ પહોંચ્યા, જ્યાં આગમજથી ગોઠવણ કર્યા મુજબ એક ધરિની ફોજ તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. પેલી તરફથી પેલા મીડ સરદારને ખાખથી બેદાર થતાંજ પોતાની જુલ માલુમ પડી. તે પાછો કાઈરસની પુઠે દોડયો; પણ આ વખતે તે જવાન પોતેજ એક પાર્સી ફોજ લઈને તેની મુકાબલ આપ્યો, જેના હાથ ઉપર મીડયેનો માર આઈને નાઠા.

આ ખાખરથી એસ્તાયજસને મીનજ ગયો. તે એક માટી ફોજ ભેગી કરીને પર્સીય અથવા ધરાન જીતવા દોડયો. તેનાં મનમાં એવું હશે કે મારા ૩૦૦૦ રથ, ૨૦૦૦૦૦૦ ઘોડસ્વારો, અને ૧૦૦૦૦૦૦ પાયદળનાં ભારી બખર વડે હું કાઈરસ અને તેના આપને કચડી નાંખી, બેડી ઠોકી, ઘસડતો મારે વતન લઈ જઈશ. પણ કાઈરસ અને તેના પીતા કમ્બાઈસીસ અને સઘળા પાર્સી સરદારો અને અમીર ઉમરાઓએ પોતાના સ્વદેશ ઉપરનો આ ધુનરો જોઈને દેશહીતકારીપણાંથી તેમજ એકલીથી લડવાને કસ્ટ કીધો. તેઓએ કાઈરસની સરદારી હેઠલ દુશ્મનોની મુકાબલ જવાને કમર બાંધી અને ૧૦૦ રથ, ૫૦૦૦૦ ઘોડસ્વારો અને ૩૦૦૦૦૦૦ પાયદળ લઈને તેઓ પોતાના અચાવમાં ઉભા. મીડયા અને પર્સીયની સરહદ ઉપર આવેલા એક ધરાની કીલાનાં ચોગાનમાં પોતાની ફોજ લઈને કાઈરસ પોતાના હરીફ એસ્તાયજસની વાટ જોતો ઉભો.^૩ જ્યાં તેને ઘણોવાર ખોટી થવું પડ્યું નહી, કેમકે

૧ આ સઘળી સંખ્યાઓમાંથી અંકકું ચીફું કઢાડી નાંખવું રૉલી-સન સબવાર ગણેછે, કેમકે તે સંખ્યાઓ અતી મોટી લાગેછે.

૨ આ પાર્સી ફોજોની સંખ્યાઓમાંથી પણ અંકકું ચીફું કઢાડી નાંખીને વાંચવું કે નહી, તે રૉલી-સન જણાવતો નથી. પણ જો દશ લાખ મીડયન પાયદળમાંથી એક ચીફું કઢાડી નાંખવાથી જ્યારે એક લાખ પાયદળ રહેછે, ત્યારે તેની મુકાબલ પાર્સીઓની ત્રણ લાખ પાયદળની સંખ્યા બહુ મોટી અને કેવળ અસંભવીક લાગેછે.

૩ જેમ હીરૉડોટસના તેજજ આ હેવાલ ઉપરથી પણ સાબિત થાયછે કે કાઈરસે બલવો બિઠાઓ ન હતો પણ પોતાના અચાવને માટે તેને લડવાની ફરજ પડી હતી. નીકોલસના બિલવા હેવાલ ઉપરથી ખુલ્લું દીસેછે કે પાર્સીઓ દેશહીતાથે લડ્યા હતા. અગરજો કાઈરસે બલવો બિઠાઓ હોત તો તે પોતાનાજ કીલામાં બરાઈ રહેત નહી પણ હમદાન પાયતખ ઉપર ચઢી ગયો હોત. તેજ તો તેણે કીધુંજ નથી, પણ તેને બદલે એસ્તાયજસ પોતેજ ચઢાડાઈ લાવ્યોછે. એ ઉપરથી કહેછે કે પર્સીસને પ્રાંત કેટલીક વાતે સ્વતંત્ર હતો, અને એસ્તાયજસ તેને તાબે કરવા ચાંગતો હતો.

દુશ્મનની ધમ્મારે લાવનારી ફોજનો પહેલો ભાગ ઉતાવળે આવે પુગ્યો; પણ પાર્સી ફોજે તેનો માર્ગ રોક્યો.

પાર્સી અને મીડ ફોજો વચે હ્યાં પહેલી લડાઈ થઈ, જે જોડે ઘણી ભારી અને ખુનખાર હતી તોપણ તેમાં કઈ ઓરડુની ફતેહ થઈ તે ચોકસ જણાયું નથી. બંને હરીફો એકસરખા નીવડયા. પણ ખીજે દીવસની લડાઈ એવી અનધન ન હતી. તેમાં પાર્સીઓ કરતાં મીડો વધારે બળતવારીથી લડયા અને જીત્યા. આ લડાઈમાં એસ્તાયજીસની માટી ફતેહ થઈ. પોતાનો સહયોગ પાસે જોઈને તેણે એક લાખ માણસોને ઉપલો ધરિની કીલો ઘેરી લેવાનો હુકમ આપ્યો, જે વીથે જીવર આવીને લડતા પાર્સીઓને કશી ખબર રહી નહી, કેમકે મીડયન પાદશાહે ઉપલી ફોજને ખીજું કામ સોંપી રવાના કરતી વેળા લડાઈ તો ચાલુજ રાખી હતી. આ લડાઈમાં મશગુલ રહેલા પાર્સી સીપાહીઓને માટેથી માલુમ પડ્યું કે જે કીલાનાં રક્ષણને માટે તેઓ લડતા હતા તે તો દુશ્મનોના હાથમાં જઈ ચુક્યો હતો; કેમકે પેલી એક લાખ માણસોની મીડયન ફોજે પછવાડેથી જઈને તે કીલો ઝાઝી હરકત વીના તાપે કરી લીધો હતો. કીલાનાં રક્ષણને માટે કાઈરસને પોતા અને પર્સીસના પાદશાહ કઠબાઈસીસ જે ફોજ લઈને ઉભી હતો તે નાની હતી, માટે ત્યાં એક ખીજી લડાઈ થઈ તેમાં તે ફોજની શીકસ્ત થઈ, અને પાદશાહ પોતે મરતોલ જખમી થઈને શત્રુઓના હાથમાં કેદ પડાયો.

આ ઉપરથી કીલાની બહાર લડતી પાર્સી ફોજ તેને પડતો નાંખી તથા ત્યાં સંઘળું થઈ ચુકેલું સમજીને એકદમ પોતાનાં પાયતખ પાર્સીગર્દના બચાવને માટે દોડી ગઈ, અને એસ્તાયજીસે પણ કઠબાઈસીસની લાસને પુરતાં માન સાથ અવલમંજલ પુગાડીને પાર્સીઓની પુક પકડી. તે સમયે કે કાઈરસ પોતાના પાપની લાસને તથા કીલાને પડતાં નાખીને નાસી જાય છે. એકજ દીવસમાં બંને ફતેહા મેળવ્યાથી તે કુલી ગયો હતો, અને જીતની ગર્મીમાંજ તેણે આગળ વધવાનો હુકમ આપ્યો. પણ માર્ગમાં તેને બહુ મુશ્કેલી નડી, કેમકે ઉપલી લડાઈઓવાળી જગા અને પાર્સીગર્દ વચે પહાડોની ઉંચી હાર આવેલી છે, જે ઉપરથી માત્ર એકેક માણસ પસાર થઈ શકે એવા સાંકડા રસ્તા હતા. આ સાંકડા માર્ગ તે પર્સીસના પ્રાંતમાં પેસવાનો ગોયા કુદરતી મજબુત દરવાજો હતો. એ પ્રાંતની હકુમતની આવી તે ગોયા આ માર્ગ હતો. એટલામાટે એ માર્ગનાં રક્ષણ સાથે ૧૦૦૦૦ પાર્સીઓની એક ફોજ ત્યાં ઉભી હતી. પણ એસ્તાયજીસની લખા માણસોની ફોજ હ્યાં કેવળ લાંબલાજ હતી, માટે આ ફતેહમંદ પાદશાહે પોતાનાં લશ્કરના એક ભાગને ખીજે રસ્તેથી કુંગરેની તજોટીમાં થઈને પર્વતો ઉપર ચઢી જવાનો હુકમ આપ્યો. આ કામ તે બહાદુર મીડયન સીપાહીઓએ ફતેહમંદી સાથ બજાવ્યું, અને તેમને કુંગરે ઉપર ચઢી જતા જોઈને સાંકડા માર્ગનાં રક્ષણને માટે ઉભેલાં પાર્સી લશ્કરે આ કંઠંગી જગા ઉપર લડાઈમાં ઉતરવાની ઉજડાઈ ન કરતાં પાયતખ શેહરની વધારે નજદીક જવું ડહાપણ બરેલું વીચાર્યું. વળી એસ્તાયજીસની ફોજ પણ આ લશ્કર સાથ લડાઈ કરવાની કશી ધારણા વીના પાર્સીગર્દ તરફ ધસી જતી હતી.

એ રીતે પાસર્ગદની થોડક છેટે બંને લશ્કરે સામસામાં આવી ઉભાં. હ્વાં તેઓ વચે જખરી લડાઈ ચાલી અને તે બે દીવસો સુધી ચાલુ રહી. પહેલે દીને મીડ સીપાહીઓ પોતાના ધસારા વેળા પર્વતો ઉપર ચઢી જવા માંગતા હતા તેમાં નીષ્ફળ થયા. આ ડુંગરે નાના તોપણુ ઉભા અને ઝાડ અંખસોથી ભરાઈ ગયલા હતા, જેમાંથી પોતાનો માર્ગ લેવાની મુશ્કેલીમાં મીડયનો હતા એટલામાં પાસર્ગ દોળે ડુંગરે ઉપરની પોતાની ઉંચી જગા ઉપરથી ઉતરી આવીને પોતાના આ શત્રુઓ ઉપર મોટા પથ-રાઓનો વરસાદ એવા તો જોશથી વરસાવવા માંડયો કે જેથી મીડયન સીપાહીઓની ખુદ ખુહારી થઈ. તેઓ લાચાર અને લાઈલાજ થઈ ગયા. એ રીતે પહેલા દીવસની કોશિશમાં તેઓ નીરાશ થયા. પણ ખીજે દીને તેઓ એજ કોશિશમાં વધારે ભાગ્યશાળી નીવડયા. પણ એ ક્તેહ પાદશાહ એસ્તાથજીસની સખાઈ વીના મળી ન હતી. ઉપર ફહું તે મુજબ પર્વતો ચઢવાનું કામ પાદશાહે પોતાની ફોજના એક યુનંદા ભાગને સોંપ્યું હતું, જે પહેલા દીવસની કોશિશમાં નીષ્ફળ થયો ત્યારે ખીજે દીને પાસર્ગીઓના સખ મારા તજે તેજ કોશિશ પાછી ચાલુ રાખતાં ખીધા. પણ એસ્તાથ-જીસે એ યુનંદા લશ્કરની પુઠે એક ખીજાં લશ્કરને એવો હુકમ આપીને તૈયાર રાખ્યું હતું કે પર્વતો ઉપર ચઢડતો જેખી સીપાહી પાછો ફરે તેને કતલ કરવો. પાદ-શાહની આ હુકતી ક્તેહમંદ નીવડી; કેમકે પર્વત ઉપર ચઢડતાં કે પાછો ફરતાં બંને રીતે જીવ જવાનો છે એમ સમજીને મીડ સીપાહીએ યાહોમ આગળ વધવાનોજ મનસુખો રાખ્યો. મારવું કે મરવું, એ કસાવ રાખીને તે આગળ વધતો ગયો અને તે ઉપર ચઢડતો ગયો, અને પાસર્ગ ફોજના મારની દરકાર રાખી નહી. આમ થવાથી અંતે પાસર્ગીઓએ પોતાની શીકસ્તનો વખ નજદીક આવેલો જોયો. તેઓ પોતાના શત્રુઓને જોર કરી ચકયા નહી. તેઓ ધારતા હતા તેમ તેમને ડુંગરે ઉપરથી ગબડાવી ચકયા નહી. મીડયન સીપાહીઓ તો પડતા ખડતા, માર ખાતા અને મરતા, શેવટે ડુંગરે ઉપર ચઢી ગયા અને એ રીતે તેઓ તેમના ધણી થઈ બેઠા. તેઓએ પાસર્ગ ફોજને ડુંગરોના છેક ઉંચી શીખરે ઉપર હાંકી ફહાડી, જ્યાં તેમના કુટુંબ કપીલાઓની ઓરતો અને બચાઓને સુનામતીને માટે લઈ જઈ રાખ્યાં હતાં.

પણ હ્વાં નહાસી આવેલા પાસર્ગ સીપાહીઓ ઉપર તેમના મીડયન શત્રુઓના માર કરતાં પણ વધારે સખ માર પડયો. એ માર તેમની માતાઓ અને બહેનો તરફનો, તેમની ઓરતો અને બેટીઓ તરફનો હતો. તેણીઓએ પોતાના નહાસી આવેલા પીતા અને ભાઈઓને, આવંદ અને બેટાઓને, તેમનાં હીચકારાપણાં અને નાહીમતને માટે સખ કપેકા આપવા માંડયો, અને ઓરતજાત કરતાંખી તેઓ નામદ અને બાઈલા છે એમ કહીને તેમને ખુદ લજાયા. આથી પેલા ખહાદુર પાસર્ગીઓને પાછી હીમત આવી અને શુર ચઢડ્યું. તેઓ પાછા પોતાના શત્રુઓની મુકાબલ ગયા, તેમને એકાએક સપાટામાં લીધા, અને પોતાના આખીકા ડુંગરે ઉપરથી તેમને એટલાબધા ધસારા સાથે હાંકી ફહાડયા કે જેથી મીડયન ફોજનાં ૬૦૦૦૦ માણસો માર્યા ગયાં.

આ રીતે પાર્શ્વગર્દ યાને પાર્સી કીલ્લાનો બચાવ થયો. આ ક્તેહ કંઈ જેવી તેવી ન હતી. તોપણ એસ્તાયજ્ઞ પોતાની ભારી શીકસ્તથી ડરી ગયો નહી. તેણે હિમત રાખી અને પર્સિય ક્તેહ કર્યા વીના પાછું ફરવું નહી એમ નીશ્ચય કીધો. એટલામાટે તેણે હુમલો ચાલુજ રાખ્યો. અત્યારમુધી થયેલી ચારમાંની માત્ર એજ લડાઈઓમાં તે ક્તેહ પામ્યો હતો; અને એ બેમાંની માત્ર સરહદનો કીલ્લો જીતવાની ક્તેહ એકલીજ તેને ઉપયોગી થઈ હતી. પાર્શ્વગર્દના કુંગરે જીતવાની તેની ક્તેહ કરતાં ત્યાંથી ખુહારી સાથે ઉતરી પડવાની તેની શીકસ્ત વધારે નાશકારક હતી. પણ એમ છતાંપી તેણે પર્સિય ક્તેહ કરવાનો વીચાર માંડી વાળ્યો નહી. તે હવે ખુદ પાર્શ્વગર્દ ઉપર ધસી ગયો; કેમકે છેલ્લી બે લડાઈઓ એ પાયતજ્ઞથી થોડેક દુર પર્વતો ઉપર થઈ હતી. પણ આ તેનાં છેલ્લાં કામમાં એસ્તાયજ્ઞ પોતાનું સર્વસ્વ ખાલું. પાર્સી કીલ્લો ક્તેહ કરવાનું તેનું કામ ન હતું. ત્યાં થયેલી છેલ્લી માટી લડાઈમાં કાઈરસે તેને એટલોબધો હંફાવ્યો અને શેવટે દરાઓ કે એસ્તાયજ્ઞને ત્યાંથી ઉભી પુછાડીએ નહાસવું પડ્યું. તેની છાવણી કુરુશના હાથમાં આવી, જે પછી આપણા આ બહાદુર જવાને તેની પુઠ પકડી અને તેને લડાઈ કરવાની ફરજ પાડીને છેલ્લે કેદ પકડાયો. ૧ કાઈરસે મીડયાના પાદશાહનું તાજ અને બીજું સઘળું હાથ કરીને પોતે તાજદાર થયો, જે ઉપરથી તેનાં ક્તેહમંદ લશ્કરે તેને ધરાન અને મીડયાનો પાદશાહ પોકારીને માન આપ્યું. એસ્તાયજ્ઞ નોડા તેવેજા તેની જોડે થોડુંજ વીચાસુ લશ્કર હતું. અગરજો તે હમદાન જઈ પુગવા પામત તો કદાચ તેને નવું જોર મળત. પણ કાઈરસે તેને પાયતજ્ઞ સુધી જવા દીધો નહી, અને છેલ્લી લડાઈમાં તેનો પરાજય થયા સાથે તે કેદ પકડાયો. ડાયોડોરસ નામે તવારીખનવેશ મુજબ પોતાની શીકસ્તનો દોષ મીડયન પાદશાહે પોતાના લશ્કરી સરદારને માથે મેલીને તેમને કતલ કરવાથી લશ્કર બેઠીલ થયું અને એકવાર પાદશાહ સામે બલવો ઉઠાવવાને તૈયાર થયું હતું. ૨

આ રીતે મીડયાનાં મોટાં રાજ્યની મુખાપ્તી થઈ, અને પર્સિયનો પાર્સી પાદશાહ કાઈરસ ઉગમણે ખોરાસાનથી આથમણે લેલીસ નદી સુત્રીના સઘળા મુલુકોનો ધણી થયો. એ બનાવ ૬૦ સં ૫૦ ૫૫૯ માં બન્યો. ખીજે વરસે કુરુશ પર્સિય તથા મીડયાનાં તાજ ઉપર બેઠો.

૧ એસ્તાયજ્ઞના લડાઈમાં પકડાવાની વાત ટીસ્પસ નાં પાડેછે. હીરોડોટસ, નીકોલસ અને બીજાઓના જણાવ્યા મુજબ એ પાદશાહ લડાઈનાં મેદાનમાંજ પંધવો થયો હતો; પણ ટીસ્પસ કહેછે કે કાઈરસે તેને હમદાનના મહેલમાંથી પકડયો હતો, ત્યાં તેણે ઘૂપાઈ બેસવાની તબવીજ કીધી હતી. ખોરનના ખુસાના જણાવ્યા મુજબ એસ્તાયજ્ઞ ઊપલી છેલી લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો. (પુરાં પાદ૦, ૬૪૦ ઉ, સર્ ૨૩૦, નોટ ૬.) એસ્તાયજ્ઞ અગરજો લડાઈમાં પકડાયોજ હોયતો પછી તેનું શું થયું તે માલુમ પડતું નથી. ગમે તેમ હોય પણ આ સઘળા હેવાલ ઊપરથી જે મુજ વાત સાબિત થાયછે તે ભુલી જવી નહી જોઈયે કે હીરોડોટસ અને તેને આધારે રોલીન્સને જણાવ્યુંછે તેમ કાઈરસે એસ્તાયજ્ઞ સામે બલવો ઉઠાવ્યો ન હતો, તેજજ તે મીડયા ઊપર પડેલી ચઢાઈ પણ લઈ ગયો ન હતો.

૨ પુરાં પાદ૦, ૬૪૦ ઉ, સર્ ૨૩૦, નોટ ૫.

કસલ ૨. લીડયાનાં બળવાન રાજ્યની ક્ષેત્ર.

(૯૦ મં ૫૦ ૫૪૬.)

છેલ્લી કસલમાં જાણવેલા બનાવ પેળા પાદશાહ કાઈરસની ઉંમર ૪૦ વરસની હતી, એમ કાઈનો નામે એક તવારીખનવેશ લખી જાય છે. પણ જો એસ્તાયજીસે માત્ર ૩૫ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હોય અને તેણે તન્ને બેઠા પછીજ પોતાની બેઠીની શાદી કરી હોય, તો કાઈરસ આ વન્ને ઘણાંમાં ઘણાં ૩૪ થી વધારે વરસની વયે પુગેલો ન હોય. પોતાનાં વતનનાં વહાજને થકી, પોતાની કોમનાં છુટાપણાંને થકી, પોતાની ભવીભયની મોટી ઉમેદોને થકી, તેણે પોતાના મમાવાનાં મોટાં સહડી આવતાં લશ્કર આમે બચાવની કમર બાંધી, અને પાંચ લડાઈઓમાંની બેમાં મુજ્ત હાર આવા છતાં અંતે પોતે ક્ષેત્ર મેળવીને તેને કેદ કર્યો, એમાં કાઈરસને માથે કશી જાતનો દોષ રહેતો નથી. ઉપરી લડાઈઓની વીગત જાણ્યા પછી, અને એસ્તાયજીસની સહડાઈનું અર્થ કારણ જીજ્ઞાસ્યા પછી, કોઈની અપેક્ષાત લખનાર આ પાર્સી મરદારને માથે બજવો કરવાનું તહોમત મુકવાની હોમત કરશે નહીં.

એસ્તાયજીસ છેલ્લી લડાઈમાં શીકરત પામીને જંગ મેદાનમાંજ, કે ત્યાંથી નહાસી જતાં માર્ગમાં, માર્યો ગયો; અથવા તે આ લડાઈમાંજ, કે નહાસીને હમદાનના મહેલમાં ભરાઈ બેઠા પછી ત્યાંથી, કેદ પકડાયો; એ અંકેકથી ઉલટી ખીતાઓમાંથી મુચાર્શિ શાદી કહાડવી મુશ્કેલ છે; કેમકે અમુકી લખનારાઓ એ બાબતમાં એકમત નથી. ગમે તેમ હોય, પણ છેલ્લી જંગ પછી કાઈરસ હમદાન પાવતખ ઉપર સહડી ગયેલો જાણાય છે, જ્યાંથી તેને અતી મોટો ખજાનો મલ્યો. તેમાં એસ્તાયજીસના બહાદુર પીતા કયે-કસરીસે એસીધા આતેથી જીતેલું પુણ્જ કીમતી ઝવેરાત વગેરે પણ હતાં. એ મુઘ-જાની જગા હવે હમદાનને બદલે પાર્સિગર્દ આતે થઈ, કેમકે કાઈરસના આપ-દાદાઓનું રાજધાની શહેર આજ હતું; અને તેથી તેણે મીડયાનાં મોજાનાં હમદાનને પોતાનું પાવતખ બનાવવાનું પસંદ કરીધું નહીં. તે પોતે સાદાઈ અને મુશ્કેલીમાં ઉઘરેલો હતો, અને તે સાદાઈનાં જોરને લીધેજ ખુદ એસ્તાયજીસના મહેલમાં વસવા છતાં ત્યાંની મુઘળી મોજ મજાહોને તે ધીકારતો હતો, જે બદીઓને લીધે એ મીડયન પાદશાહેને અંતે તાજ અને તખ્ત ખોહાવાં પડ્યાં.

હવે આ રીતે કેપેટોશ્યાથી તે આરાસાન સુધીનાં મુલક તાખ થયાથી, અગરજો કુશિ પણ એસ્તાયજીસના જેવાજ ખવાસનો હાકમ હોતો રાજ થઈને નચીતે આનંદમાં મોજ મારત. પણ આ જાતની હીચકારી મોજ અથવા સુખને મોટે તે પેદા થયો ન હતો. એવી મજાહને તે મુશ્કેલી સમજતો હતો. એટલામોટે હવે તેણે પોતાની મનશક્તી અને તનખજ જેમ વપરાય તેમ વાપરવાનો કસદ કરીધો. તેનું ધ્યાન ખીજ તરફ દોડ્યું. તેણે નવી ક્ષેત્રો મોટે મનમાં નક્ષ ત્રીતર્યા, અને તે મુજબ પોતાનાં ભવીભયનાં રાજ્યનો નક્ષો દોરવાનો તેણે વીચાર રાખ્યો. પોતાને અત્યાર સુધીમાં જે કંઈ મળી ચુક્યું હતું તેમાં હવે કશી ખામી રહી નથી—જે મલ્યું છે તે પાછું જવું

રહેવાની કશી ધાસ્તી નથી—એમ નકી કરીને હવે તેણે ઉગમણ તથા આથમણ તરફ નજર ફેરવવા માંડી, અને શેવટે અને તરફ તેણે જતે અહઠાઈઓ લઈ જઈને તે તરફના મુલુકો હાથ કીધા.

આમનિ પહેલા મુલક આથમણે લીડ્યાનો હતો. હાં આ વખતે ક્રીસસ નામનો મોટો રાજા રાજ્ય ચલાવતો હતો. તે મોટો એટલામોટો હતો કે ઉગમણે હિંદીસ નદીથી તે આથમણે મધ્ય સમુદ્રના કાંઠા મુઘીના સમુદ્રના પ્રાંતો તેના તાબા તળે હતા. તે પોતે વળી બહાદુર અને નસીબદાર હતો. તે એક જગ્યાએ દોસતમંદ રાજા હતો. તેના આપ એટલાદીસનાં તખ્ત ઉપર તે બેઠો તે પેળા તેની ઉંમર ૩૫ વરસની હતી. એ વખતથી તે કાર્નસ મીડ્યાનાં રાજ્યનો ધણી થયો ત્યાંમુઘી ક્રીસસે ડેટકાંક યુવાની શેહરે અને નાનાં રાજ્યોને પોતાનાં મોટાં બળ વડે તાબે કર્યાં હતાં; જેવાં કે—ધયોન્યન, ધયોલ્યન, ક્રીજ્યન, પેફેલેગોન્યન, ડાર્યન, પીથીન્યન, ઇત્યાદી, ઇત્યાદી. તેના પોતાના વખતમાં બહાદુર કયેકસરીસે લીડ્યન રાજ્યનું બળ તોડવાની ધણી તજવીજ કીધી હતી, જોકે તે વખતે તે ધણું નાનું અને નબળું હતું. પણ કયેકસરીસનાં સમુદ્રનાં બળ અને હીકમત છતાં તે લીડ્યાને જરે કરવાને શક્તીવાન થયો હતો નહીં. અંતે તેને એટલાદીસ જોડે વહેવાઈ થઈને સગાઈનું નાતું બાંધવાની ફરજ પડી હતી.^૧ એટલામોટો ક્રીસસ, ત્યારપછી ઉપર જણાવેલી પોતાની સમુદ્રની ક્ષેત્રે થવા બાદ, બહુજ નર્મીત થયો. તેને મુખ્ય ધાસ્તી મીડ્યાનીજ હતી, પણ ત્યાંના પાદશાહ એસ્તાયજસ તો શાદીના ગાંઠથી તેના બંધુ થયો હતો, મોટો ક્રીસસને તેની પણ ધાસ્તી રહી ન હતી.

પણ લીડ્યાના રાજ્યની આ નર્મીતાઈ ઝાઝા દીવસ તકી રહી નહીં. ક્રીસસે મોટી દલગીરી સાથે સાંભળ્યું કે તેના બંધુને માથેના કોઈએક પાસી મલ્યો છે અને તેણે તેને કેદ પકડીને તેનાં રાજ્યની સમાપ્તી આણી છે. કદાચ આ ખબરથી લીડ્યાના રાજ્યને પોતાની સજામતી મોટી ડર પેડા ન હોય; પણ જ્યારે તેના કાનપર વાત આવી કે એસ્તાયજસને તાબે કરનાર પાસી પોતેજ હવે લીડ્યા ઉપર અહઠાઈ લાવે છે ત્યારે તેને બહુ ક્રોધ ઉપજ્યો. આ વખતે તે પોતાના એક ગમમાં ગીરફતાર હતો,^૨ એટલામાં તેને વધારે જખમી કરનારી આ નવી વાત આવી. પણ હીરોંડોટસ તો એમ જણાવે છે કે પાસી લોકો બળમાં વધતા જાય છે એવી ખબર મળવાથી ક્રીસસે પોતેજ તેમને ટુકેથી તોડવાનો વીચાર કીધો, અને તેઓ સામે અહઠાઈ લઈ જવી કે નહીં તે વીશે પોતાના દેવતાઓને પુછી મંગાવ્યું. એ કારણસર તેણે ડેલ્ફી અને ડોર્ગે-

૧ કયેકસરીસે એલ્યાદીસની પેટા આર્યનીસ જોડે પોતાના પેટા એસ્તાયજસની શાદી કીધી હતી, અને તેથી ક્રીસસ અને એસ્તાયજસ સાળા બંનેવીની સગાઈ ધરાવતા હતા.

૨ આ વખતે ક્રીસસનો એટીસ નામનો એક લડાયક પેટો એક જંગલી ડુકરાનો શેકાર કરતાં એક મીઠના હાથ ઉપર અબાણપણે માર્યો ગયો હતો જેથી રાજા બહુ ગીરજ-તારીયાં હતો. આ શાહબદાનાં જાત સંબંધી હીરોંડોટસે એક વહેમ ભરી વાતથી પોતાની તવારીખના પહેલા ગ્રંથનાં ૧૨ પ્રકરણો રીકયાં છે.

નાના તે વખતે જાણીતા એપોલો અને જીવીટર દેવતાઓના યુનાની આંરેકલ? માં ખખર કહડાવી, અને ત્યાં પુઠ્ઠળ ભેટ સોગાદો મોકલાવીને તેણે આ સવાલ પુછાવ્યો કે “હું પાર્સીઓ સામે લડવા જઈ કે નહીં? અને જો જાઉં તો મને કોઈ મીત્રની મદદની જરૂર છે કે નહીં?” આનો ઉત્તર એવો મળ્યો કે “અગરજો ક્રીસસ પાર્સી લોકો ઉપર હુમલો લઈ જશે તો તેમ કરવાથી તે એક મોટી પાદશાહતનો નાશ કરશે. તેણે પોતાની મદદને માટે સર્વથી બળવાન યુનાની પ્રજા જોડે દોસ્તી કરવી.” આ ઉત્તર ઉપરથી ક્રીસસ અને તેના મીત્રો સમજ્યા અને ખુશી થયા કે દેવતાઓની વાણી સુજ્ય પાર્સીઓ ઉપર હુમલો લઈ જવાથી ક્રીસસ કંતેહ પામશે અને તેમને જીતી લેશે. આમ સમજીને તેઓએ સ્પાર્ટન લોકો સાથે દોસ્તી બાંધી અને તેમને ભેટ સોગાદી રાજી કરીને પાર્સીઓ સામેની લડાઈમાં મદદ કરવાને તૈયાર રાખ્યા.^૨

પોતાની મુઢળી ગોઠવણ કરીને ક્રીસસે હવે પોતાનાં રાજ્યની ઉગમણ સરહદવાળી હેલીસ નદી પસાર કરી. એ નદી પસાર કરવી તે કાઈરસ સાથે લડાઈની છેડતી શોધવા ખરાબર હતું; કેમકે એ નદીની આ બાજુનો મુલક કેપેડોશ્યાનો હતો, અને તે ધરાનને તાબેનો પ્રાંત હતો. ક્રીસસ લડાયક પ્રકૃતિનો હતો, માટે કુદશી સહડાઈ લાવે છે એમ જાણીને, અથવા તેને સહડાઈ લાવતો અટકાવવાની મતલબ રાખીને, તેણે કેપેડોશ્યા ઉપર હુમલો કર્યો, અને એ રીતે લડાઈની શરૂઆત કરી. હીરોંડોસ સુજ્ય આ રાજ્યની કેપેડોશ્યા જીતવાની બે મતલબો હતી. પહેલી એકે એ મુલક તેને પસંદ હતો તેથી તેને જીતી પોતાનાં રાજ્ય સાથે જોડી નાંખેલા; બીજી એકે આમ કરીને કાઈરસ ઉપર પોતાના બંધુ એસ્તાયજસનું વેર લેવું.^૩ આ વેરને માટે તેણે કેપેડોશ્યા, જેને યુનાનીઓ સીર્ધીને નામે ઓળખે છે,

૧ આ આંરેકલો તે ચાકસ મોટા દેવતાઓની પાદગારીમાં બાંધેલાં દરેડાંઓમાં કહેવાતી ભવીબવાણી હતી. એ વાણી “પાછથનેસ” નામે એક સ્ત્રી અથવા સેવકી કહેતી હતી, અને તેના જવાબો ખરા પડે કે મોટા તોપણ સવાલ પુછવા આવનારા તેણી માટે મોટી ભેટો લાવતા હતા. ક્રીસસે પણ ભારી ભેટ સોગાદો બેપલાં કારણ થકી જીત્યાં જીત્યાં સાત આંરેકલો ખાતે મોકલાવી હતી, જેઓમાં કેલ્સી અને ડોડોનાનાં તેને સર્વથી સાચાં માણસ પડ્યાં હતાં. ભવીબવાણીઓની સચાઈ વીશે મોટો શક રહે છે તે ક્રીસસને મળેલા જીતર અને તેનાં પરીણામ ઉપરથીજ માણસ પડે છે. પણ જ્યારે પોતાના જવાબો આમ મોટા પડે છે ત્યારે તે જવાબોનો બીજો અર્થ જાણવામાં આવે છે; બલકે આમ બે અર્થો જાહેર એવાજ જવાબો ઘણીવાર દેવામાં આવે છે. આ આંરેકલો તે આજના વખતના પરીયાં બોલાવવાના અને જવાબો મેળવવાના ઢોંગનું એક અસલી સ્વરૂપ ગણી શકાય.

૨ આ દોસ્તી છતાં સ્પાર્ટનો ક્રીસસને કશી મદદ કરી શક્યા નહી, કેમકે તેઓને માટે એ રાજ્યમાં મોકલાવેલી ભેટના બદલામાં તેઓ તેને સાડે એક નાદર ચીજ મોકલાવે અને તે તેને પુગે તે આગમજ તો ક્રીસસની હાર થઈ હતી અને તે કાઈરસનો બંધવો થઈ પડ્યો હતો.

૩ એસ્તાયજસ અને ક્રીસસ અકેકના બંધુ હતા એમ ઉપર જણાવ્યું છે. આ સગાઈ સંબંધી હીરોંડોસ આ સુજ્યની હકીકત જણાવે છે (૬૨૦ ૧, ૩૦ ૭૪):— કેટલાક દગામિર સ્કીથ્યન લોકોને પોતાને સ્વાધીન લેવાની મીડયન રાજ કયેકસરીસે મારાણી કરવા છતાં લીડયન રાજ એસ્પારોસે તેમ કરવાની ના પાડવાથી તેઓ વચે લડાઈ

તે ઉપર ચહડાઈ લઈ જઈને ત્યાંનાં લોકોને હેરાન કરવા માંડ્યાં અને શિવે તેમને ગોલામ બનાવ્યાં. આ લોકો ધીર્યનોને નામે ઝોળાખાયાં છે. હવે ક્રીસમના આ જીવમાતની ખબર પડતાંજ કાઈરસ એક મોટી ફાજ લઈને તેની સામે ધસી ગયો, અને ધીર્યનાં મેદાનમાં ધાવણી નાંખી. ખીજે દીને તેણે ક્રીસમ સાથ લડાઈ ચલાવી; પણ તે આગમજ તેણે એક યુક્તી લડાવી જોઈ. ક્રીસમે ફેટલાક યુનાની તાયશ-ઝોને જીતી લીધા હતા, એમ આપણે ઉપર જોયું છે. આ તાયશઝો તરફ ખેપીયાઓ મોકળીને કાઈરસે તેમને ક્રીસમ સામે બંદ ઉઠાવવા માટે ઉશ્કેર્યા, અને ખબર આપી કે તમારે જો લીડયાનાં રાજ્યથી પાછા સ્વતંત્ર થવું હોય તો તેમ કરવાની આ તક છે. પણ કદાચ લીડયાના અમલ કરતાં ઇરાનના અમલમાં પોતાને વધારે ખમયું પડશે એવો ભય રાખીને આ ટોળાઓએ સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉઠાવવાની ના પાડી. આથી કાઈરસ લગાર નાઉમેદ થયો, પણ તેથી તે શત્રુ સાથ લડાઈમાં ઉતરવાને ખીધો નહી. તે ઉતાવળી કુચ કરીને ક્રીસમની મુકામેલ આવી ઉભો, અને બંને ફોજો વચે એક જખરદસ્ત લડાઈ ચાલી. આ વેળા ક્રીસમ કેપે-ડોશ્યાની આથમણુ મરહદ ઉપરનાં ફેટલાંક શેહરો જીતી ચુક્યો હતો, અને વળી તેને “એક રાજ્યનો નાશ કરવા”ની આઘાહી મળેલી હતી તેથી તે વધતાં જોમ સાથ કુશલ સામે લડ્યો. આ પાર્સી પાદશાહ પોતે આ જખરદસ્ત શત્રુના વગર કારણના હુમલાને લીધે બહુ ખીજવાઈ ગયેલો હતો, માટે તે પણ અતી ઉમંગથી લડ્યો. હીરો-ડોટસ આ બંને હરીફોનાં લશ્કરોની બહાદુરી વખાણે છે.

કહે છે કે આ મોટાં યુદ્ધ છતાં કોઈપણ પક્ષની જીત થઈ નહી. બંને મરદારો મરખા નીવડ્યા. તોપણ ક્રીસમને લાગ્યું કે કાઈરસ કરતાં તેની ફાજ સંખ્યામાં ઓછી હતી તેથીજ તે ક્ષેત્ર મેળવી શક્યો ન હતો. ખીજે દીને લડાઈ મુદ્દલ ચાલી નહી. ક્રીસમ સામી પક્ષના નવા ધસારાની ખીલીક રાખતો હતો, પણ તેમ કશું બન્યું નહી. પાર્સી પાદશાહની આ વેળા શી મતલબ હતી તે જણાઈ નથી, પણ તે આગળે દીને જેટલો રસપર ચહડેલો હતો તેટલો આજે નથી એમ સમજીને ક્રીસમે યુપચુપ પોતાનાં રાજધાની શેહર સાર્દીસ તરફનો રસ્તો લીધો, એમ આપણે તવારીખનવેશ થંડે

ઊઠી, જેમાં ફેટલાંક વરસો વીતી જવા પછી એક દીને લડાઈ ચાલતાં દીવસની રાત બની ગઈ, જે ઉપરથી બંને રાજ્યોએ સુલેહ કીધી તથા તેને સજ્જતી આપવા માટે સીલીશ્યા અને ખેખીલનના રાજ્યોએ વચે પડીને એવું ઠરાવ્યું કે એલ્યાટીસની બેટી આર્યનીસ જેડે કપેકસરીસના બેટા એસ્તાયજસની શાદી કરવી. આ સગાઈથી એસ્તાયજસ ક્રીસમનો બંનેવી થયો; અને પોતાના આ બંનેવીને કાઈરસે કેદ પકડેલો હતો માટે તેને છોડવા અને તેનું વેર લેવાની ક્રીસમની મતલબ હતી. દીવસની રાત બની જવાને બપોલો બનાવ તે માઈલીટસના વીદ્વાન જ્યોતીષી થેલીસે વર્તેલું નાખીયું સુર્ય ગ્રહણ હતું, જેની આજે પણ વખતે વખતે નોંધ લેવાય છે. એ ગ્રહણ ક્યારે બન્યું તે વીશે મોટો મતદર છે. તે માટે આઠ જુદી જુદી તારીખો આપવામાં આવે છે, પણ એ જ જણાય છે કે તે ઇ. સ. ૫૦ સાતમી સદીની શરૂઆતમાં થયું હતું.

૧ આમ હીરોડોટસ કહે છે, પણ કાઈરસની ફાજ તેના શત્રુ કરતાં કેટલી મોટી હતી, અથવા તેઓ બંનેની સંખ્યા કેટલી હતી, તે વીશે એ તવારીખનવેશ કશું જણાવી જતો નથી.

પેટે જણાવે છે. હીરોંડોટસ આપણને સમજાવે છે કે ક્રીસસની મતલબ એવી હતી કે પોતાને વતન જાહેર નવી અને વધારે માટી ફોળે તૈયાર કરવી, તેમજ પોતાને ઇજ્જત, બેનીબન અને સ્પાર્ટાના રાજ્યો માથે થયલા કોલકરાશે મુજબ તેઓની મદદ મંગાવવી, અને આવતા શીયાળામાં કેપેડોશ્યા ઉપર નવેમ્બરથી ધસારે લઈ જવા. આ કારણે ખસાં હોય કે કહીત, તોપણ પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે પુગતાંજ ક્રીસસે મીત્રોની મદદ મેળવવાની ગોઠવણો કરવા માંડી, અને નવી લડાઈનો વખત પાંચ માસ ઉપર મુલતવી રાખ્યો. તે દરમિયાન તેણે થોડીક ફોજ સીવાય બાકીનાં સઘળાં લશ્કરને વીખેરી નાંખ્યું અને પોતે નથીતે બેઠો, એવા ભરસામાં કે લડાઈમાં કાઈરસ કૃતેહ પામ્યો નથી માટે તે હવે હેલીસ નદી પસાર કરીને લીડ્યા ઉપર ધસી આવવાની હિમત કરનાર નથી.

પણ આપણા તવારીખનવેશે ક્રીસસને જોવા હીચકારો અને બેચકલી દેખાડ્યો છે તેવા કુદરત ન હતો. તેણે લીડ્યાના પાદશાહને ઉપલી નદી પાર કરીને પાછો પોતાને વતન જવા દીધો. ખરે, પણ પછી ટીચી ખાતેથી પોતાની છાવણી ઉઠાવીને તેણે એકદમ માર્દાસી તરફની રાહ ધરી. હીરોંડોટસ પોતે કહે છે કે કાઈરસે આ કુચ વેળા એટલીખથી તો ઉતાવળ કીધી કે પોતાના આવી પુગવાની ખબર તેણે પોતેજ ક્રીસસને કહેવાડી નહી ત્યાંસુધી આ લીડ્યન રાજ તે વીશે બેખબર રહેલો હતો ! ૨ આ વખતે ક્રીસસે પોતાથી બની એટલી બળવી. જેટલું લશ્કર ટુક વખતમાં બિયું

૧ ક્રીસસની આ હીલચાલ શક ઊત્પન્ન કરે છે, જોકે તેવા શક કોઈ તરફથી બતાવવામાં આવેલો જણાતો નથી. અગરજો બંને ફોળો બહાદુરીમાં એકસરખી નીવડી હોય તો ક્રીસસને માત્ર એકજ લડાઈ પછી નહાસી જવાનું કારણ જ હોય ? અને તેની ફોજ જો આછીજ હોય તો નહાસતી વેળા કાઈરસ તેના ડુંખાળો પકડવાની તક કેમ જતી મેજે ? બનવાજોગ તો એ લાગે છે કે ક્રીસસે લડાઈમાં માર ખાધો હશે, અને પછી જ્યારે તેણે નહાસવા માંડ્યું હશે ત્યારે કાઈરસે તુર્ત વેળા પોતાના કેપેડોશ્યાના મુલકમાંથી એક પાપ ગયું એમ સમજીને તેને જવા દીધો હશે, તોપણ તેના ઉપર ચઢાઈ લઈ જવાની પોતાની ધારણા તેણે મનમાંજ રાખી હશે. “તવારીખે સાસાનીઆન” માં આપણે જોયું છે કે જુલ્યન નામે રૂમી શેહનશાહ સાસાની પાદશાહ શાપુર ૨ જ્ઞના મુલુકા ઉપર ચઢાઈ લાવી, એક પાયતખ્ત શેહર મદાઈન સુધી ઘસી આવીને પછી ગુપચુપ પોતાને વતન પાછો શ્યો હતો તેમાં જે જતનો લેદ સંચાપલો હતો તેવોજ આ ક્રીસસના પાછા ફરવાનો પણ લેદ હોવો જોઈયે. પોતાના માનીતા પાદશાહો માર ખાઈ નહાસે છે ત્યારે પક્ષપાતી તવારીખનવેશે એવાજ દાવપેચથી કલમ ચલાવે છે. જુઓ તવા. સાસા, પ્ર. ૧૦, સર્ ૨૨૧.

૨ ૬૪૦ ૧, પ્ર. ૭૯. આ બહુ વીચારવા સરખી વાત છે કે આપણા ઇતીહાસ-કર્તાના લખવા મુજબ ક્રીસસ પોતાની નાની ફોજને લીધે હાર થયલી માનીને પોતાને વતન જવા પામ્યો એટલુંજ નહી પણ નવી ચઢાઈ લઈ જવાનું પાંચ માસ ઉપર મુલતવી રાખીને સઘળાં લશ્કરને તેણે વીખેરી નાંખ્યું, જોકે તે જણાતો હતો કે તેના શત્રુ તેની નજદીકમાં બેસેલોજ છે. ક્રીસસે કાઈરસના હાથ ઉપર શીકસ્ત ખાધી છે ખરી, પણ તે તેને લશ્કર વીના અચપુચ લડતું પડ્યું તેથીજ તેનો પરાજય થયો હતો એમ દેખાડવાની મતલબથી હીરોંડોટસે બેપલો કલમપેચ વાપરેલો લાગે છે.

થઈ શકે એટલું તૈયાર કરીને તે સાર્દસનાં મેદાનમાં કાઈરસની મુકાબિલ આવી ઉભા. ૨ આ મેદાન વીસ્તીર્ણ, સપાટ અને ઝાડપાન વગરનું હતું, પણ તેમાંથી કેટલાંક નદીનાળાં પસાર થતાં હતાં. લીડયનોને હાં સફ સમારી ઉમેલા જોઈને અજાણત કાઈરસ તેમની જવાંમદીની આક્રીન કરે તો તે છાજવું હતું, કેમકે પોતાની કુચની ખપ્પર છુપી રાખવા છતાં ટુક વખતમાં આ ફોજ તૈયાર થઈને તેનો માર્ગ ઘેરવા આવી ઉભી હતી. પણ લીડયન ઘોડસ્વારોની મજબુતી તોડવાનું કુશીના હાથમાં હતું. તેની ફોજમાં ઉંઠાની મોટી સંખ્યા હતી, જેમના ઉપરનો સઘજો અસખાખ ઉતારી નાંખીને તેણે તેઓ ઉપર ચુંદા લડાયકોને સ્વાર કીધા, અને આ બહાદુર સીપાહી જાણે ઘોડા ઉપરજ ઘેરા હોય તેવી ઢપથી ધરાની લશ્કરની હરોડમાં કુચ કરતા રહીને લીડયનો ઉપર ધસી ગયા. લીડયન ઘોડસ્વારો આ દેખાવથી ખીધા નહી, પણ તેમનાં જનવરોને તેથી બહુ ડર પેઠા. ગમે એટલો કાચુ રાખવા છતાં ઘોડાઓ તેમના સ્વારોના હાથમાં રહી શક્યા નહી. કહે છે કે ઘોડાઓને ઉંઠાના દેખાવ અને વાસનો બહુ અભાવ હોય છે; અને તેથી કાઈરસે પ્રથમ ઉંઠા, પછી પાયદળ, અને શેવટ ઘોડસ્વારોને રાખ્યા હતા. તેણે પોતાના સરદારોને હુકમ આપ્યો હતો કે સામે થનાર દરેક દુશ્મનને કાપી નાંખવો, પણ ક્રીસસને સૂઝામત રાખવો, અને તે પકડાય અથવા સામે થાય તોપણ તેના એક ખાલને પણ ધજા કરવી નહી.

કુશી પોતાની યુક્તીમાં ફાવ્યો. ક્રીસસનો સઘજો આધાર તેની ઘોડસ્વાર ફોજ ઉપરજ હતો. પણ તેના ઘોડાઓ જ્યારે કુચમાં નહી રહી શક્યા ત્યારે તે ઉપરના સ્વારોને ઉતરી પડવાની ફરજ પડી. આમ કરીનેખી તેઓ પાર્શ્વી ફોજ સામે મજબુતીથી લડ્યા. તેઓને પાઉંપાદા થઈને ઉંઠસ્વારો જોડે લડાઈ કરવી પડી. આ ધણી અસાધારણ લડાઈ હતી; પણ તેમાં કાઈરસના સીપાહીઓને કંઈ વીશિષ સહેલાઈ મળી હોય એ અશક્ય છે, કેમકે જેવી સગવડ એક ઘોડસ્વારને હોય તેવી ઉંઠસ્વારને હોય નહી. આ અસાધારણ લડાઈ લાંબી વખત સુધી ચાલીર તે ઉપર-થીજ જાણાય છે કે ધરાનીઓને મુશ્કેલી વધે લડવું પડ્યું હતું, જોકે તેમની યુક્તીમાં તેઓ ફાવ્યા હતા અને લીડયન ઘોડાઓ નહાસભાગમાં પડી ગયા હતા. લડાઈનું શેવટ એ આખું કે લીડયનો હાર્યા અને નાકા. તેઓ સાર્દસના કીલ્લામાં જઈ ભરાયા; અને કુશીની ફોજ તેમની પુક પકડીને એ કીલ્લાની આસપાસ ઘેરા નાંખ્યો. ૩

૧ હીરોંડોસ લીડયનોની તારીશમાં લખે છે કે ક્રીસસના વખતમાં આખા એશ્યામાં તેઓ કરતાં વધારે બહાદુર અથવા વધારે લડાયક કોઈ પણ પ્રજા હતી નહી. તેઓ ઘોડ-સ્વાર થઈને લડતા હતા. હથીયારોમાં તેઓ લાંબા ભાલા રાખતા, અને ઘોડાને કાચુમાં રાખવામાં તેઓ બહુ ચંચલ હતા.—૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૭૬. એવું જણાયું છે કે લીડયનો આર્ય તાપશના હતા.

૨ હીરોંડોસ, ૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૭૬.

૩ આ સઘજા હેવાલ ઉપરથી એવું લાગી જાય છે કે કોંડોસ્થા ખાતેની પહેલીજ લડાઈમાં ક્રીસસ માર ખાઈને નાકો હતો, અને કાઈરસે તેની પુક પકડવાથી તેને સાર્દસનાં મેદાનમાં લડાઈ કરવાની ફરજ પડી હતી, અને તે આ લડાઈ હતી. ગમે તેજ હોય પણ ક્રીસસના ગુપ્તગુપ્ત ચાલી જવાનો આપણા તવારીખનવેશે આપેલો ખાલાસો અતુરાઈ ખરેખરા હોવા ઉતાં ખાતરીપૂર્વક નથી.

આ ઘેરે ચૌદ દહાડાં મુઘી ચાલુ રહ્યો, પણ એટલી ટુક મુદતમાં આ કીલ્લા કબ્જે કરવાને કાઠીરસે અનેક યુક્તિઓ લડાવી. તેઓમાંની એક એ હતી કે જે ધરાની સીપાહી કીલ્લાની દેવાલ ઉપર પહોંચી ચહડી જાય તેને મોટું ધનામ આપ્યું. આ રીતે ધનામ યા નામ, ક્ષેત્રે યા બહાદુરીને માટે ધરાની સીપાહીઓએ ઘણું કીધું, પણ તેમનું કશું વળ્યું નહીં. ઉપલી લડાઇ પછી ક્રીસસ પોતે પણ નાહાસીને કીલ્લામાં જઈ ભરાયો હતો. તેણે ત્યાંથી બહુજ ઉતાવળા ખેપીયાઓ મોકળાં પોતાની જોડે કોલકરાર કરનારાં સઘળાં રાજ્યોને ખમ્પર આપી કે તે પોતે કેદ પડેલો છે માટે ખનતી ઉતાવળથી મદદ મોકલાવવી. પણ આવી કોઇખી મદદ આવી પુગે તે આગમજ કીલ્લા શરણ થયો. તે ઉપરની સઘળી ખીજીઓ તરફ લીડયન ફોજે વહે-આઇ ગયલી હતી. તે દરેક તરફ કીલ્લાની દેવાલ ઉંચી હતી અને તેથી તે ઉપર ધરાની સીપાહીઓને ચહડી જવાનું ખનતું ન હતું. પણ એક બાજુએ ખડક એટલો બધો ઉંચો અને ઉભો હતો કે ત્યાં થોડીજ ફોજ રાખેલી હોવી જોઇયે. આ ફોજમાંના એક લીડયન સીપાહીની કોલાહ નીચે તુટી પડવાથી તે આ ખડક ઉતરીને હેડળ આપ્યો અને પોતાની તોપી પાછી ઉઠાવીને ઉપર ચહડી ગયો. આ ખનાવ એક પાર્સી સીપાહીએ જોયો, અને ઉપેલો લીડયન સીપાહી જેમ પેલા ખડક ઉપર ચહડયો હતો તેમ પોતેની ચહડયો અને તેની પ્રેરે ખીજા ધરાની સીપાહીઓ પણ ચહડી ગયા. હીરોંડોટસ કહે છે કે કુદરતે કીલ્લાનો આ ભાગ મજબુત બનાવેલો છે એમ સમજી ક્રીસસે ત્યાં ફરી ફોજ રાખી ન હતી. પણ તેણે પોતેજ કહેલી ઉપલી વાત ઉપરથી માન્ય થાય છે કે એ ભાગમાં થોડા કે ઘણા પણ લીડયન સીપાહીઓ હતા. હવે ધરાની સીપાહીઓ આ મુજબ કીલ્લા ઉપર ચહડી ગયા, અને એ રીતે સહેજ હરકત પછી કીલ્લો તેમના હાથમાં આવ્યો.^૨

સાદીસ આ વેળા એશ્યા મૈનરમાં સર્વથી મોટું શહેર હતું. તે તેની સઘળી હોલત મુધાં હવે કુરુશના હાથમાં આવ્યું. તેનો મરદાર અને ઘણી પોતેની એજ વખતે કેદ પકડાયો. તેને કેદ પકડનાર દરેક ધરાની સીપાહીને કાઠીરસનો હુકમ હતો તે છતાં એક સીપાહીએ તેનો જીવ લેવા માટે તત્તવાર ઉઠાવી. પણ તે કંઈ તેને લીડયન રાજ સમજીને ઉઠાવી ન હતી, કેમકે અગરજો ક્રીસસ માત્ર પોતાનું નામજ પોકારત તો તેના જનની માત્ર મજામતીજ નહીં પણ એક પાદશાહ તરીકેનાં સઘળાં આદરમાન તેને મળત. પણ ક્રીસસ તેમ બોલ્યો નહીં, અને

૧ દૃષ્ટ ૧, પ્ર૦ ૮૪.

૨ આ કીલ્લા સંબંધી હીરોંડોટસ એક વહેમ ભરેલી વાત લખેછે. લીડયાના એક રાજા નાને મીલીસની એક રાખેલી સ્ત્રીએ એક વખતે એક સીંહને જન્મ આપ્યો, જે ઉપરથી ટેહેરેશ્યન નાને એક જાતના જોખી લોકોએ ભવોધવાણી કહી કે અગરજો આ સીંહને સાદીસના કીલ્લાની આસપાસ ફેરવી લાવે તો એ કીલ્લો કોઇથી દુશ્મનથી જીતી શકાય નહીં એવો અજીત ખને: આ મુજબ આ સીંહને કીલ્લાની સઘળી બાજુએ ફેરવ્યું, પણ જ્યાંથી ખડક ઘણો ઉભો હતો ત્યાંથી તેને ફેરવી લાવવાનું બન્યું નહીં, તેથી આ તે આ અજીત કીલ્લો તેજ જગા આગળથી ધરાનીઓના હાથમાં આવ્યો! —દૃષ્ટ ૧, પ્ર૦ ૮૪.

પુછવાથી ક્રીસસે ખોલાસો કાઢે કે યુનાનીઓના દેવતાઓની ભવીભવવાણીની ઉશ્કેરણી ઉપરથી મેં ધરાની મુલક ઉપર ચઢાઈ આણી હતી, પણ તેનું પરીણામ તો ઉલટું જ નીપજ્યું છે માટે તેનો સમ્મળો જોખમ તે દેવતાઓને માથે છે. કહે છે કે ક્રીસસે આપણા પાર્સી પાદશાહની પરવાનગી લઈને કેટલાક લીડયનોના હાથમાં ખેડી આપી તેમને ઉદ્દેશ આપે મોકળ્યા, અને ત્યાંના દેવતાનાં દહેરાંના ઉંખર ઉપર ખેડી મુકીને જવાબ મંગાવ્યો કે તેની ઉશ્કેરણીથી ક્રીસસે ધરાની મુલક ઉપર ચઢાઈ લઈ જવાથી તે દેવતાની વાણી કરતાં કેવળ જુદું જ પરીણામ નીપજ્યું છે તેનું કારણ શું ? હત્યાદી. આ ફરીયાદનો એવો ઉત્તર મળ્યો કે “ક્રીસસ ધરાન સાથની લડાઈમાં એક માટાં રાજ્યનો નાશ કરશે એવી જે ભવીભવવાણી મળી હતી તે ખરી જ હતી, પણ તેણે તેનો ખોટો અર્થ ઉઠાડ્યો હતો ; કેમકે તેણે જો ફરીને પુછાવ્યું હોતો તો તેને જણાવવામાં આવત કે નાશ પામનાર રાજ્ય ધરાનનું નહીં પણ લીડયાનું છે,” હત્યાદી. આ જવાબથી હવે ક્રીસસની પાતરી થઈ કે સમ્મળો વાંકે તેના પોતાના જ હતા. ૩

કાઈરસ સાથની ક્રીસસની કેટલીક સુંદર વાતચીતો હીરોડોટસ જણાવે છે. ૪ તેઓ જવા દુસ્મન હતા તેવા હવે અંદેકના દોસ્ત થઈ પડ્યા. ક્રીસસે પોતાના મુલક

હાકમ—જેની મોટી દોલતને માટે “કાઝનના ખજાના” ની કહેવત યાદગાર રહી ગઈ છે તે—રાજ થયો નહીં, અને સોલનને સાચું ખોલવાનાં ધનામ દાખલ ગુપ્તપ લીડ્યા છોડી જવું પડ્યું. એ પછી જ્યારે ક્રીસસ કાઈરસના હાથમાં કેદ પકડાયો અને મોતની તૈયારી ઉપર આવ્યો ત્યારે તેને સોલનનો ઉપસો વચન યાદ આવ્યો કે “કોઈથી માણસ પોતાની જીયાતીમાં સુખી ગણાતો નથી.” આ ઉપરથી તે સોલનનું નામ બે ત્રણ મર્ત્ય પોકાર્યો હતો.

૧ હીરોં ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૯૦.

૨ ઉદ્દેશનો દેવતા એપોલો (સુર્ય) હતો. ડોડોના જુપીટર (બુરખતી) ને અર્પણ કરેલું હતું. ભવીભવવાણી કહેનારાં આ બે સર્વથી ચઢતાં આંરકસો હતાં.

૩ હીરોં ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૯૦—૯૧. ક્રીસસ આ જવાબથી જો આમ રાજ થયો હોયતો તે અણબધા દરે છે. ધરાન ઉપર ચઢાઈ કરવાની ઉદ્દેશના દેવતા તરફથી તેને ઉશ્કેરણી થઈ તે વખતે જો દેવતાની મતલબ એવી હોત કે લડાઈથી લીડયાના જ રાજ્યની સમાપ્તી થશે, તો એ જ જવાબ મોકલતી વખતે તે આમ શા માટે કહેવાડત કે ક્રીસસે કાઈરસના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરતી વખતે સર્વથી બચવાન યુનાની રાજ્યની મદદ લેવી ? દેવતાઓને નામે જોનાર દેનારી સ્ત્રીઆ પોતાના જવાબો હવેશાં એવી મતલબ ના આપતી હતી તેનો આ જાવ એક દાખલો છે.

૪ ૬૪૦ ૧, ૫૦ ૮૮, ૮૯, ૯૦, હત્યાદી.

ક્રીસસે સાર્દાસ શેહરની લુટ થતી જોઈને કાઈરસથી જાણવા માગ્યું કે ધરાની સીપાહીઓ આ શું કરે છે ? જવાબ મળ્યો કે “તારું શેહર લુટે છે અને ખજાનો લઈ જાય છે.” ક્રીસસે બોલ્યો કે “હવે એ કંઈ તારું શેહર નથી અને આ ખજાનોયી મારો નથી. એવો તારું શેહર અને તારો જ ખજાનો તેઓ લુટે છે.” કાઈરસને આ જવાબથી નવાઈ બેળ. તેણે સઘળા દરબારીઓને બીજ તરફ જવા ફરમાવી ક્રીસસથી જાણવા માંગ્યું કે આ ખજાનાનું હવે શું કરવું. ક્રીસસે જોતર દીધો કે “હવે જ્યારે દેવતાઓએ અને તારો ગુલામ બનાવ્યો છે ત્યારે તારા લાભની જે વાત હોય તે મારે તને કહેવાની ફરજ છે. તારી આ પાર્સી પ્રજા મુશ્કેલ લોકો છે, પણ તેમનો દમામ ભારી છે. એટલામાટે અગરજો તું તેમને આ લુટ કરવા દેશે અને ખજાનો લઈ જવા દેશે તો બનશે એક કે

ઉપર માત્ર ૧૪ વરસ અમલ ચલાવ્યો હતો ; અને લીડ્યા પાર્સીઓને તામે થયા પછી તે ઘણું વરસો સુધી જીવ્યો હતો, અને એ મધળી સુદત સુધી તે કાઈરસને દોસ્ત અને ધરાનનો ખેરખાહ થઈ રહ્યો હતો. પાદશાહે તેની મધળી મગવડ માચવી હતી અને તેને મધળા વૈભવમાં રાખ્યો હતો. ૧ આ રીતે લીડ્યા પાર્સીઓને તામે થયું હતું.

ક્રમ ૩. નાનાં યુનાની રાજ્યોનું તામે થયું.

(૬૦ સુ ૫૦ ૫૪૬.)

લીડ્યા તામે કરતાં કાઈરસને કેટલી સુદત લાગી તે આક્રમક હોવામાં થકાનું નથી. પણ ૬૦ સુ ૫૦ ૫૪૬ માં એ બનાવ બનેલો સીદ્ધ થાય છે. એ રીતે તેણે ગ્રેલનથાહત સ્થાપ્યા પછી બારને વરસે આ બળવાન રાજ્યને તામે કબ્જે હતું. ૨ એ કામ પૂર્ણ કર્યા પછી કાઈરસનું ધ્યાન પોતાનો મજબુત રદ કરનારાં નાનાં યુનાની રાજ્યો તરફ ગયું. કેપેટામ્યા ઉપર ક્રીસસે હમણા કીચો તેજ વખતે આ રાજ્યો, જેઓ લીડ્યાને તામે થઈ ચુકેલાં હતાં, તેમને ધરાન તરફથી ઉમ્ફેરણી થઈ હતી કે તેઓએ બંદ ઉડાવી સ્વતંત્ર થયું. પણ તે વેળા તેઓએ તેમ કરવાની ના પાડી હતી. હવે હાલમાં જ્યારે તેમનો ધણી ક્રીસસ પાર્સી પાદશાહનો બંધવો થયો અને તેનું રાજ્ય ધરાનને તામે થયું, ત્યારે આ નાનાં યુનાની રાજ્યો તરફથી ધ્યોન્યત અને ધ્યોત્યત રાજ્યોના એકસીઓએ માર્દિમ ખાતે જઈ પાદશાહ કુશરને ચીનંતી કીધી કે જે શરતોથી અમે ક્રીસસને તામે થયેલાં હતાં તેજ શરતોથી હવે અમે પાદશાહને તામે થવાને તૈયાર છીએ. પણ તેમની એ અરજ મંજૂર રાખવાની પાર્સી પાદશાહે ના પાડી. ૩ આ ઉપરથી ધ્યોન્યત

જેની કને સર્વથી વધારે દોલત આવશે તે બલવાખોર થશે : માટે હું શેહરના દરેક દરવાજા ઉપર પેઢેરીરો રાખ અને તેમને શરમાવ કે સીપાહીઓ કનેથી તે દોલત પાછી લે અને જણાવે કે એ દોલતનો દશમે હીરસો ધર્મને માટે જોઈએ છે. આમ થવાથી તેઓ બચડયા વીના છુટ પાછી આપી દેશે.” કાઈરસે તેના શરમાયા મુજબ અમલ કીધો હતો.

૧ ક્રીસસ કાઈરસના ખરણખાદ તેના બેટા કમ્યાઈસીસના વખત સુધી જીવવા પામ્યો હતો. સાર્દીસ ખાતેથી પાર્સી પાદશાહને અતી મોટો ખજાનો મળ્યો જોઈએ, કેમકે ક્રીસસની દોલત અમુક હતી. તે આજસુધી કાઈરસનાં નામથી ઓળખાય છે, અને “કાઈરસનો ખજાનો” એ અમુક દોલત માટેનો સાધારણ વાક્ય છે. તેપણ આ દોલત કેટલી હતી તે વીશે આપણા તવારીખનવેશ કશું જણાવી ગયો નથી.

૨ રૉલીનસ લીડ્યાનાં રાજ્યની સમાપ્તીની તારીખ ઇ. સ. ૫૦ ૫૫૪ ઉપર ચેલે છે.—રૉલી. કૃત હીરૉ. ૬૧૦ ૧, સર્ ૨૮૪—૮૫.

૩ હીરૉડોટસ એ બાબતમાં લખે છે કે કાઈરસે એક વાર્તા કહીને આ રાજ્યોને તાણું માર્યું હતો. તેણે કહ્યું કે એક વખતે એક વાંસલી વગાડનારે દરીયે કાંઠે કેટલીક માછલીઓ જોઈને તેમને પોતાની નજદીક મેંચવા માટે વાંસલી વગાડી રીઝવવા માંગી, પણ તેમાં તે પ્રતેહ પામ્યો નહીં ત્યારે તેણે ગળ નાખવાથી પુષ્કળ માછલીઓ પકડાઈ, જેઓ પછી વગર વાંસલી વગાડવે જમીન ઉપર નાચવા કુદવા લાગી. પેલા વાંસલીવાળાએ આ ઉપરથી તેમને કહ્યું કે હવે તમારું નાચવું બંધ થઈ ગયું છે, કેમકે મેં તમને જ્યારે એ કાચ માટે બોલાવી ત્યારે તમે આવી ન હતી—૬૧૦ ૧, પ્ર. ૧૪૧.

લોકો સમજ્યા કે **કાઈરસ**ની મતલબ તેમના ઉપર ચહાઈ લાવવાની છે, માટે તેઓએ પોતાના કીલા મજબુત કરવા માંડ્યા, અને પછી મુઘળાં નાનાં યુનાની રાજ્યોએ^૧ ભિગાં મળીને એકબીંથી વર્તવા અને બચાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, તથા સ્પાર્ટા આતેથી મદદ મંગાવી. આ મુઘળાં ઇયોન્યન રાજ્યો સાથે માઇલીટ્રમનું^૨ રાજ્ય શામેલ થયું નહી, કેમકે એકલું તેજ એક નાનું યુનાની રાજ્ય હતું જેની જોડે **કાઈરસ**ે તેની મરજી મુજબની શરતો કરવાની હા પાડી હતી.

પણ સ્પાર્ટાને લોકોએ ઇયોન્યન અને ઇયોલ્યન રાજ્યોની અરજ કબુલ રાખવાની ના પાડી. તેઓને ધણીબી વીનાંતી થઈ તોપણ તેઓએ ઇરાનીઓ સામે પોતાના જાત-ભાઈઓને મદદ આપવાનું મન કીધું નહી. એમ છતાં પણ તેઓએ પોતાનાં થોડાંક માણસો સાથે એક વહાણ એશ્યા તરફ રવાના કીધું, પણ તેમને એટલુંજ કામ સોંપ્યું કે ઇરાન અને ઇયોન્યા વચે જે યુદ્ધ થાય તેની ખબર અંતર સ્પાર્ટા આતે પુગાડ્યા કરે. **હીરોડોટસ** એક કથા કહેછે કે ઉપલા સ્પાર્ટાનોએ કોશ્યા આતે જમને ત્યાંથી **કાઈરસ** ઉપર કહેણુ મોકલ્યું કે સ્પાર્ટાનાં રાજ્યે મનાઈ કીધી છે માટે તેણે યુનાનનાં એક પણ શેહરને હેરાન કરવું નહી !^૩ આ વખતે આપણો પાર્સી પાદશાહ હતું સાર્દીસ આતેજ હતો, જ્યાંથી તેણે આ સરકશી બરેલાં કહેણુનો ખીકાર સાથે ઉત્તર વાળ્યો, તથા યુનાન ઉપરજ ચહાઈ લઈ જવાની ધમકી આપી;^૪ અને પછી ઉપલાં ઇયોન્યન શેહરોને તામે કરવા માટે પોતાની હાજરીની જરૂર નથી એમ સમજીને **કુર્શ** પદબજ લીડયન રાજા **ક્રીસસ** જોડે ત્યાંથી ઉપડી હમદાન તરફ ચાલ્યો.

સાર્દીસ આતે પોતાની તરફથી અમલ ભાગવવા માટે પાદશાહ **તાબાલુસ** નામે એક પાર્સી અમીરને ત્યાં રાખી ગયો, પણ **ક્રીસસ**નો મુઘળો ખજાનો ભિગો કરીને પાર્સીગદે આતે લઈ આવવાનું કામ તેણે **પેકત્યાસ** નામે એક લીડયનને સોંપ્યું. હવે આ છેલ્લો ધણી કોઈ બડો લુછો અને દગલખાજ માણસ હતો. ફક્ત **ક્રીસસ**ની આતરને માટે **કાઈરસ**ે સાર્દીસ શેહર લૂટતાં પોતાના સીપાહીઓને અટકાવ્યા હતા, અને તેની સુંદર વાણીઓ ઉપરથીજ એ મોટા પાદશાહને લીડયન રહેવાસીઓ ઉપર દયા આવી હતી. પણ પાર્સી પાદશાહની આ મેહરખાનગીનો ખદલો પેલા મેમરવત રહે-

૧ આ રાજ્યોનાં નામે હીરોડોટસ આ મુજબના જણાવે છે :—માઇલીટસ, માયુસ પ્રીએન, ઇરીસસ, ફોલોર્ડાન, લેમ્બડસ, ટ્રીઓસ, કલેજોબીની, ફોશ્યા, સેર્ગોસ, ચીઓસ, ઇરીત્રી અને સ્પર્ના. આ રાજ્યોનાં નામે જાણી લેવાં અગત્યનાં છે, કેમકે પછવાડનાં વરસોમાં પણ તેઓએ પાછો દેખાવ દીધો હતો. આ મુઘળાં શેહરો હતાં અને ત્યાં જુદા જુદા યુનાની તાથશાઓ વસતા હતા, જેઓ સર્વની ભાષા એકસરખી ન હતી. ઉપલાં ૧૩ ભાંનાં પડેલાં ત્રણ શેહરો કાર્યાના પરગણાંમાં હતાં, જ્યાં એકજ બોલી બોલાતી હતી. એ પછીનાં છ શેહરો લીડ્યા મધે હતાં, જેમની બોલી વળી જુદીજ હતી. સેર્ગોસ-વાળાઓની બોલી જુદી હતી, તેમ વળી ૧૧ ભાં અને ૧૨ ભાં શેહરોના તાથશાઓ પણ જુદીજ બોલી વાપરતા હતા—૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૧૪૨. આ મુઘળાં ઇયોન્યન રાજ્યો હતાં. તેમનીપેકે ઇયોલ્યનોનાં પણ ૧૧ શેહરો અથવા રાજ્યો હતાં.—૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૧૪૬.

૨ ૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૧૫૨.

૩ તેજ, પ્ર૦ ૧૫૩.

વાસીઓએ દગો કરીને વાળી આપ્યો. એકગમથી **કાઠરસે** હમદાન શેહર—છેલું મીડયન પાયતખ—તરફનો રસ્તો લીધો કે ખીજગમથી પેલા લુછા લીડયન **પેકત્યાસે** પોતાના જાતબાઈઓ અને વતનીઓને શીખવીને પોતાની તેમજ ધરાની હાકમ તાબા-**લુસની** મના મામે બજવો કરાવ્યો અને ક્રીસસનો જે ખજનો પોતે ભેગો કરી શક્યો હતો તે જેમ ગમે તેમ ખર્ચીને આગપામનાં રાજ્યો ખાતેથી બાકુતી લશ્કર ભેગું કરી લાવ્યો, અને શેવેર ખુલ્લી રીતે સાર્દાર ઉપર ચહડી જઈને તાબાલુસને ક્રીલામાં ભરાઈ બેઠવાની ફરજ પાડી. હવે તેણે પોતેજ સાર્દારના ક્રીલા ઉપર ઘેરો નાંખ્યો. આ વીશે પાદશાહ કુદ્દશને તેની હમદાન તરફની કુચને દરમ્યાન એકદમ ખબર પડી, જે ઉપરથી તેણે ક્રીસસ આગળ તેની લીડયન પ્રજાની બેવફાઈ વીશે સખ મુજાહિમત કીધી. તેના સખુનો આ મુજબનાં હતાં :—“હું ધારું છું કે મેં જે કંઈ કીધું તે એમ હતું કે ગોયા એક માલુસે એક આપને મારીને તેનાં બચાંને બચાવ્યું. તું કેજે તારી રૈયતના એક પીતા કરતાં વધારે હતો તેને મેં પકડ્યો અને મારી સાથે આણ્યો, અને તારી પ્રજાને મેં તેમનું શેહર સોંપી દીધું. હવે ત્યારે શું તેમના બજવાથી મને અચરતી લાગે ?” આ સખુનો ઉપરથી ક્રીસસ ખીધો. તેને લાગ્યું કે **કાઠરસ** હવે તેનાં શેહરનો જર નાશ કરશે. એટલામટિ તેણે માગી લીધું, અને પાદશાહે તે કમુજ રાખ્યું, કે શેહરનાં લોકોનાં હથીયાર છોડાવી તેમની તકસીર માફ કરવી. **કાઠરસે** આ ઉપરથી **માન્ડરીસ** નામે એક મીડયન અમીરને એવું ફરમાન કરી આપીને મોકલ્યો કે તેણે સાર્દાર ખાતે જઈ, બજવો બેસાડી દઈ, શેહરનાં લોકો કનેથી હથીયાર મેલાવવાં, તેમને જે પરદેશીઓએ મદદ કીધી હોય તેમને ગુલામ દાખલ વેચી દેવા, અને બજવાખીર **પેકત્યાસને** જીવતો પકડી આણવો.

માન્ડરીસ એક મોટી ફોજ લઈને પોતાને સજા કરવા આવે છે એવી ખબર મળતાંજ દગાબાજ **પેકત્યાસ** તથા તેનું બાકુતી હીચકારું લશ્કર, જે સાર્દારને ઘેરો નાંખી પડ્યું હતું તે, નાસી ગયાં. મીડ અરદાર આ ઉપરથી વગર હરકતે શેહરમાં દાખલ થયો. તેણે રહેવાસીઓનાં હથીયાર છોડાવવાનું કામ પહેલું બજાવ્યું. એ પછી **પેકત્યાસને** પકડી પોતાને હવાલે કરી દેવાનું કહેણ કાઢી નામનાં ધર્મોત્પન શેહરના રહેવાસીઓ ઉપર મોકલ્યું, જ્યાં તે બજવાખીર નહાસી જઈ ભરાયો હતો. આ શેહરનાં લોકોને હજુ તો **કાઠરસ** સજા કરનાર હતો, એટલામાં તેઓએ તેના એક શત્રુને આશ્રો આપવાની નવી તકસીર કીધી હતી. તેઓએ તેને પકડી આપવાની ના પાડી અને તેને ગુપચુપ મૈટ્રીલીની ખાતે નહાડી દીધો, જે લેસ્ખોસના ટાપુનું મુખ્ય શેહર હતું. પણ આ ઠેકાણેના લોકો તો **પેકત્યાસ** જેવા એક તકસીરવારને આશ્રો આપવાની ના પાડીને તેને ધરાનીઓના હાથમાં પકડી આપવાને તૈયાર થયા, જે ઉપરથી કાઢીના લોકોએ તે બંદખોરને ચીઓસ ખાતે મોકલી આપ્યો; પણ હ્યાંથી આ બંદખોર પકડાયો. ચીઓસનાં એક દહેરામાં તે જઈ ભરાયો હતો, જ્યાંથી ચોકસુ જમીનનાં ઇનામની શરત કરીને આ ટાપુના રહેવાસીઓએ **પેકત્યાસને** પકડી **માન્ડરીસને** સ્વાધીન

કીધો. આ પછી આ મીડ સરદારે આ બલવાઓને છુપાવનારાં અને મદદ આપનારાં શેહરોને સજા કરવાનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ તેણે પ્રાચ્યેનનાં લોકોને સપડાવ્યાં અને તેમને યુદ્ધમાં દાખલ વેચી દીધાં. પછી મીઆન્ડર નદી ઉપરનું મેળીશ્યાનું શેહર અને તે જુલો લુટ્યાં. તેણે ખીજાંખી શેહરોને એવીજ સજા કરી હોત, પણ એટલાંમાં તે ખીમાર પડ્યો અને મરણ પામ્યો.

માન્ઝરીસ એક મીડ હતો, પણ તે પોતાના નવા પાદશાહનો વફાદાર નોકર હતો. તેની જગા ઉપર **કાર્ઝસે** એકખીજા મીડ સરદાર **હાર્થેગસ**ને નેમ્યો, જે દોષજ નહી પણ **એસ્તાયલુસ** પાદશાહનો જુનો વજીર હતો. તેણે એકપછી એક સુઘળાં ધ્યાન્યન શેહરો હાથ કરવા માંડ્યાં. તે કીલાઓની બહાર મેટાડાંના મોટા કોટ બનાવીને તે મારફતે કીલાઓમાં પેશી દુશ્મનોને શીકરત આપતો અને તાપે કરતો. તેનો પહેલો હુમલો ફ્રેશ્યાનાં શેહર ઉપર હતો. તેણે પ્રથમ ત્યાંના રહેવાસીઓ ઉપર પેગામ મોકલ્યો કે અગરજો તેઓ પોતાના કીલાનો એક ભાગ તોડી પાડે અને શેહરનું એક મકાન પાદશાહને અર્પણ કરે તો તેટલાંથીજ **હાર્થેગસ** રાજ થશે. પણ ફ્રેશ્યાન લોકે તેમ કીધું નહી. તેઓ આ સરદાર સાથે એક દિવસ રમ્યા. તેઓએ **હાર્થેગસ**ની માંગણીના ઉત્તર ખીજે દીને આપવાની કબજત કરીને તેને અરજ કીધી કે તેણે પોતાની ફ્રેશ્યાને કીલાની આસપાસથી એક દીવસ તલક અંચી લેવી. આ માંગણીની મતજબ મીડ સરદાર સમજ્યો નહી, અને તેથી તેણે ફ્રેશ્યાનોની અરજ મુજબ અમલ કરવામાં હરકત જોઈ નહી; જેનું પરિણામ એ નીપજ્યું કે તે લોકો રાત્રે યુપચુપ માલ ખસતો લઈ કીલો છોડી નહાસી ગયાં, અને **હાર્થેગસ** ખીજે દીને એક ઉજડ શેહરમાં દાખલ થયો. ઠીઆંસનાં રહેવાસીઓ પણ એજ રીતે શેહર છોડી નાઠાં. પણ આ બે ઉપરાંત મૈલીટસ સીવાયનાં ખીજાં સુઘળાં યુનાની રાજ્યો **હાર્થેગસ**ની માંગણીને તાપે થયાં, જોકે તેઓ પોતાના બચાવમાં ફાવ્યું તેમ પ્રથમ લડ્યાં હતાં. આ મુજબ ધરાનની સર્વોપરી સરદારી જોઈને દરીયામાંનાં ટાપુઓવાળાં યુનાની રાજ્યો પણ ધરાનની શેઠાઈ કબુલ રાખવાને રાજ થયાં અને વગર માંગવે **કાર્ઝસ**ની પ્રજાઓ દાખલ નોંધાયાં.

પણ આટલાંથીજ કંઈ **હાર્થેગસ**ની ફતેહાની હદ આવી રહી ન હતી. ધ્યાન્યન અને ધ્યાન્યન પ્રજાઓને એકપછીએક તાપે કરીને હવે પોતાની ફ્રેશ્યામાં તેઓની ફ્રેજોની પણ મદદ લઈ આ સરદારે કાર્યન, કૌન્યન અને લીશ્યાન લોકોને તાપે કરવા માંડ્યાં. એઓમાંની પહેલી પ્રજા સહેજ વારમાં તાપે થઈ, પણ ખીજાઓએ જરા મહેનત આપી. **હીરોંડોટસ** જણાવે છે કે જ્યેથસ શેહરના લીશ્યાન રહેવાસીઓએ પોતાનાં બચ્ચાં છોકરાંઓને કીલામાં ભેગાં કરીને તેમને ખાળી નાંખ્યાં અને પછી પોતે હાથમાં તલવાર લઈને બહાર નીકળ્યા, અને પોતાની સંખ્યામાંની એકેએક જાણ કતલ થયો ત્યાંસુધી તેઓ લડ્યા. તે લખે છે કે કૌનસનાં લોકે પણ એમજ કીધું હતું.

આ રીતે એશ્યા ખાતેનાં નાનાં યુનાની રાજ્યો **કાર્ઝસ**ની સ્વતંત્રતાને તાપે થયાં હતાં.

ખા બ ટ.

મહાત્મા કાઈરસ (કુરૂશી).

(ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૫૮ થી ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૨૯ સુધી.)

૨.

ઈરાન, તુરાન અને બેબીલનની પ્રતેહો.

(ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૪૫ થી ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૨૯ સુધી.)

૧. બેકત્રયન પ્રજા—તેની અસલી તેમજ હાલની રીતભાત—તેની અસલ તવારીખનું ગુપ્ત થયું—તેનું નવું રાજ્ય; કાઈરસની ચહડાઈ અને ક્ષતેહ; દીર્યસનો એક ટોલો. સફી પ્રજા—તેનું તુરાની મુખ; રૂકીશ્વન તાપકાઓ; ઈરાની અને તુરાની ટોળાઓ વચ્ચે લડત; સફી લોકોની બહાદુરી—લડાઈમાં સીઓની શામેલગીરી; કુરૂશની લડાઈઓ—શત્રુઓનું તાબે થવું. ઈરાનના જુદા જુદા પ્રાંતોની ક્ષતેહો.
૨. બેબીલનના બાબક રાજાનું પુત્ર—નવો હાકમ નેબોનાધસ—તેની સરકશી—કુરૂશની તેના તરફ લીલી દોરી; લીડ્યા અને બેબીલન વચ્ચે અરસપરસની મદદના કોલકરાર; નેબોનાધસની તૈયારીઓ; બેબીલન શહેરનું વર્ણન—શહેરના બે ભાગો—કરતી દેવાલો—પીત્તલની દરવાજાઓ—દેવાલોનો ઘેરાવો—અંદરનું અને બહારનું શહેર—રાજાનો મહેલ—જીપીટરનું—દહેરું—આઠ બરજોનો એક મોનારો—સોનાનું દહેરું. બેબીલોન્નન લોકોનું વર્ણન;—પહેરવેશ—સીઓનું વેચાણ—એક બીબલ્સ રેવાજ—દદીની માવજત—લાસને મધમાં આથવાનો રેવાજ. રાજાની ચૌદ વરસની તૈયારીઓ. કુરૂશની ચહડાઈ—ગીન્દીસ નદીની ‘તકસીર’ અને ‘સજા’—હીરોડોટસની બેખબરી; બેબીલનની પડોસમાં લડાઈ—રાજાની શીકરત—તેનું હીચકારાપણું—તેના બેટાની બહાદુરી. કુરૂશની ક્ષતેહ—બેબીલન ક્ષતેહ કરવાની નવી યુક્તિ; કીલ્લાનો ઘેરો—રહેવાસીઓની મોજમજાહ—ઈરાની ક્રાંતોનો ધસારો—રાતની અંધારીમાં લડાઈ અને ક્ષતેહ; નેબોનાધસનું તાબે થવું—તેના ઉપર કુરૂશની મેહરબાની; બેબીલનની ક્ષણપ્રતા—તેની એકવારની મોટાઈ; ઈરાનની શેહનશાહતમાં વધારો.
૩. કુરૂશની ઉમેદો. માસાગેટી લોકો—તેમના મુલકની હદ—તેમની નવાઈ જેવી રીતભાત; કુરૂશની ચહડાઈનો સખબ—તેની માંગણી; માસાગેટી પ્રજાની રાણીની દરખાસ્ત; ક્રીસસની સલાહ—તેની દગા ભરેલી તદબીર—શત્રુઓના મુલકમાં ધસારો—તેઓ ક્રીસસના કાંદામાં કસેછે; કુરૂશ વીશે હીરોડોટસનું ખોટું તોહમત—તેનો રદ જવાબ. શત્રુઓ સાથે છેલી લડાઈ; કુરૂશનું મરણ—તેનાં મોત વીશે જુદી જુદી હકીકતો—જેનો કદનવી હકીકતની તરફેણમાં દલીલો.

કસલ ૧. પુરાતન ઈરાન અને તુરાન દેશોની ક્ષતેહ.

(ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૪૬ થી ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૪૦ સુધી.)

જ્યારે નાનાં પુનાની રાજ્યોને જીતવાનું કામ પોતાના વીચાસુ મીડ સરદાર હુર્ષેગસને સોંપ્યું ત્યારે, બક્રે પોતે માર્દાઈ છેડાને ક્રીસસ જોડે હમદાન તરફ વળ્યો તે વેળાથીજ, કાઈરસનાં મનમાં પોતાના મીડયન મુલકની સરહદને ઉત્તર તરફ વધારવાનો વીચાર ધુમ્પા કરતો હતો. આ વખતે મધ્ય એશ્યામાં બેકત્રી અને સફી નામની બે બળવાન પ્રજાઓ વસતી હતી. બેકત્રયન લોકો અસલી આર્ય લોકોથી ઉતરેલા હતા અને એકવાર મોટી શેહનશાહત ભોગવી ચુકેલા હતા. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે અવસ્તાવાણીવાળા કબાની પાદશાહોનું પાલતજ બેકત્રયા અથવા બદખ હતા;

જેને વંદીદાદમાં “બાખ્યામ્ સ્ત્રારામ્ એરેધ્વા દ્રક્ષામ્” યાને “સોહામયું” અને ઉંચા વાવટાવાળું બહુ”^૧ કહ્યું છે. ખીલારોડી તખ્તીઓમાં બહુમતો પ્રાંત બાખ્ત્રીને નામે લખાયો છે, જ્યાંના રહેવાસીઓને **એઓ** અને **એપોલોડોરસ** ધરિનીઓને મળતા જાણી ગયા છે, અને લખી ગયા છે કે તેઓ બંનેની ભાષાઓ વચે થોડાજ તફાવત હતો.^૨ પણ જ્યારે આપણુ જાણીયે છીયે કે ધરિનીઓની મુળ ભાષા ખેકત્રયન હતી, એજ ભાષામાં હજારત **જરેતોરત**ની ગાથાવાણી રચાયલી હતી, અને એજ ભાષા કયાની પાદશાહોની હતી; ત્યારે **કાઈરસ**ના વખતની ખેકત્રયન ભાષા તેની પોતાની હપ્પામની ભાષાને મળતી આવતી હોય તો તેમાં આપણને કશી નવાઈ લાગતી નથી, કેમકે અવસ્તાની અને હપ્પામની ભાષાઓ વચેનું મળતાપણું આજે છુપું રહ્યું નથી.^૩ વળી **હીરોડોટસ** લખે છે કે ખેકત્રયન લોકો લડાઈની સઘળી સામગ્રીમાં મીડ લોકોને મળતા આવતા હતા.^૪ એ ઉપરાંત વળી ખેકત્રયન નામેખી આ બાબત પુરવાર કરવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. ઑક્સીઆર્તાસ, સ્પીતામીનીસ, વગેરે જે પાછળાં ખેકત્રીયન નામે યુનાની લખનારાઓ મારફતે આપણુ જાણવામાં આવ્યાં છે તેઓ અમલી હુક્મ અને રૂપેન્તોમીનો અથવા રૂપેત્માન જેવાં નામે સાથે આપાદ મળતાં આવે છે. એ ખીના દેખાડી આપે છે કે હજારત **જરેતોરત**ને જમાનેનાં ચાલુ નામે છેક **કાઈરસ**ના જમાના સુધી આશરે ત્રણ હજાર વરસોની મુદત વીતી જવા છતાં થોડાઘણુ ખીગાડા સાથે ચાલુ રહેલાં હતાં.

આપણુ ઉપર જોઈ ગયા તેમ કયાની વંશની કયારે અને કોણુ પાદશાહના વખતમાં આખ્ખરી આવી તે કશા ભરૂઆ સાથે કહી શકાય એમ નથી, માટે પુરાતન બહુમતી શેહનશાહત એસીર્યનોએ જીતી લીધેલી ગણાય છે તે વેળાનો, તેમજ ત્યારપછી છેક **કાઈરસ**ના અમલ સુધીનો, ખેકત્રયન લોકોનો કશો હેવાલ આપણુ જાણુતા નથી. કયાની પાદશાહ **ગુસ્તાસ્પ**નું નામ આપણુ અવસ્તામાં ઘણે ઉકાણે જોઈયે છીયે, પણ ત્યારપછી કયાનીઓ વીશેખી આપણું જ્ઞાન કેવળ શુન્ય જેવું છે. એટલામાટે અહિં જોતાં તો **જરેતોરત**ના વખતથી તે **કાઈરસ**ના જમાના સુધી ખેકત્રયાના રાજ્ય અને ત્યાંની પુરાતન બહાદુર પ્રજા વીશે તવારીખમાંજ નહી પણ મહાઉં બોલાતી લોકકથામાંખી એક ખાલી જગા માત્ર રહી ગઈ છે.

પણ જ્યારે આપણો પાર્સી પાદશાહ એ બહાદુર પ્રજાને જીતવા ગયો ત્યારે ઘણાં વરસ આગમજથી ખેકત્રયનોનું એક નાનું રાજ્ય ચાલુ થઈ ચુકેલું હતું. એસીર્યનોના અમલની ખેડી મીડયત લોકોએ તોડી તેજ અરસામાં કદાચ ખેકત્રયનો પણ એ રાજ્યથી સ્વતંત્ર થયા હશે, અને ત્યારપછી પોતાનું જુદું રાજ્ય નાના પાયા ઉપર સ્થાપી બેઠા હશે. પર્સીસ અને મીડયાના પ્રાંતો કરતાં ખેકત્રયાનો પ્રાંત ઘણો દુર હોવાથી એસીર્યન હાકમોને તેણે વખેવખ ઘણી મહેનત આપી હશે, અને કદાચ મીડયા અને પર્સીસના

૧ ૫૨૭૦ ૧, ૫૦

૨ રૉલી. કૃત હીરૉં, ૬૫૦ ૧, રસાલો ૧૧, સર ૨૫૩, તથા નોટ ૬.

૩ જુઓ. ઊપર, ખાખ ૩, સર ૩૩ થી ચાલુ.

૪ ૬૫૦ ૭, ૫૦ ૬૪.

સ્વતંત્ર થવા આગમન તેણે પોતાની અમીરની સત્તા પાછી મેળવી રહેશે, એમ ધારી શકાય છે. **રાઈલીન્સન** કહે છે કે એસ્યાના આથમણ ભાગમાં જે મોટી શેલનશાહનો એ ૮૦૦-થી વધારે વરસો સુધી રાજ્યો ચલાવ્યા હતાં તેઓએ બેકત્રયાને મુદલ અડકડું ન હતું—બલકે એ પ્રાંતે **કાઈરસ**ના જમાના સુધી પોતાનું સ્વતંત્રપણું જળવી રાખ્યું હતું.^૨ આવી એક સ્વતંત્ર અને બહાદુર પ્રજા, જેણે **કાઈરસ**નાં પહેલા નેયાગાનોની પુરાતન અસહીયાત હજુ સુધી જળવી રાખી હતી, તેની જીતથી એ પાદશાહ પોતાનાં માન અને મર્ત્યામાં વધારો કરીશો.

આ બેકત્રયન પ્રજાનાં રાજ્ય ઉપર આ પાદશાહને અહાઈ લઈ જવાનો શો સપ્પ મળ્યો તે, તથા તેમની જોડેની તેની લડાઈઓ વીશે માઠાં ભાગ્યે આપણને કશી જાણવા-જોગ હકીકતો મળી નથી. **હીરોડોટસ** એ લડાઈ થા અહાઈ વીશે કશું જાણતો નથી. **ટીસ્થસ** પણ માત્ર એટલું જ જણાવી ગયો છે કે **કાઈરસ**ે હુમલો કર્યો પછી એક મોટી લડાઈ થઈ, જેમાં બેકત્રયનો એટલીયથી હીમત અને બહાદુરીથી લડ્યા કે તેઓએ પાર્સી પાદશાહને પોતાની ઉપર ક્ષેત્ર મેળવવા દીધી નહીં. એ રીતે લડાઈમાં બંને પક્ષો એકસરખી ઉતરેલી જણાય છે, તોપણ એજ છેલ્લો લખનાર આ જંગનું શેવટનું કારણ ધણું નવાઈ સરખું જણાવે છે. તે કહે છે કે **કાઈરસ**ે એક મીડયન શાહનદી જોડે શાદી કરવાની હા પાડવાથી બેકત્રયન પ્રજા રાજી થઈ અને ખુશીથી તેના તાબા તળે ગઈ.^૩ આ વાત મુદલ માનવા સરખી નથી. બેકત્રયનો **કાઈરસ**નું ભારી બળ જોઈને, તથા તે પોતાની જ ક્રોમનો પેહલવાન છે એમ સમજીને, અને વળી એસીર્યન કે મીડયન અમલ કરતાં તેનો વધારે પસંદ કરવાજોગ છે એમ માનીને, તે તેને તાબે થઈ હોય તો તે બની શકે એમ છે. આ બાબતમાં **હીરોડોટસ**ની ટુક હકીકત વધારે માનવાજોગ છે. તે લખે છે કે ^૪ બીજી પ્રજાઓ જોડે બેકત્રયનોને પણ **કાઈરસ**ે પોતાનાં બળવડે તાબે થવાની ફરજ પાડી હતી.

બેકત્રયનોને તાબે કરીને પાદશાહ હવે પડોમની જ એક બીજી પ્રજાને જીતવા ગયો. તે સફી નામની હતી. બેકત્રયનો ધરની તોખમના હતા, પણ આ તો તુરાની પ્રજા હતી. તેનો મુલક કયાં હતો તે ચોક્કસ કહેવાઈ શકાતું નથી; પણ તેની મધ્ય એસ્યામાં પસનારી જ પ્રજા હતી માટે તેના દેશ બેકત્રયાથી ઘણો દુર નહીં હોય.^૪ આ એક

૧ પુરા. પાદ. ૬૪. ૪, પ્ર. ૭, સર ૩૬૬.

૨ તેજ, સર ૩૬૬—૭૦.

એક મીડયન શાહનદી સાથે કાઈરસ લગ્ન કરે તો તેથી બેકત્રયનોને શો લાભ હોય કે તેઓ એ સપ્પબને થકી તાબે થાય તેની સમજ પડતી નથી. આ શાહનદીનું નામ ટીસ્થસ મુજબ અમીતીસ હતું, અને તે પાદશાહ એસ્તાયજસની બેટી હતી, જે કાઈરસનો ચચાવો થતો હતો. માટે આ શાહનદી કાઈરસની માસી હોવી જોઈએ. પણ ટીસ્થસ તો કાઈરસની એસ્તાયજસ સાથેની કશી જાતની સગાઈ ના પાડે છે, અને તેથી જ તેણે આ વાત જણાવેલી લાગે છે, જે ઉપર મુદલ ઇતિહાસ એસતો નથી. ૩ ૬૪. ૧, પ્ર. ૧૭૭.

૪ રાઈલીન્સનનાં સત મુજબ તેઓ પામીરની ખીણમાં અથવા ચીનાઈ તારતરીના મુલકમાં વસતા હોવા જોઈએ, જ્યાં હાલ કાશ્ગર અને યારકંદના જિલ્લાઓ આવેલા છે.—પુરા. પાદ. ૬૪. ૪, પ્ર. ૭, સર ૩૭૦.

સ્ક્રીયીક પ્રજા હતી. કાર્થરસના જમાનાની ઘણું ઘણું વરસ આગમજથી સ્ક્રીયન પ્રજાઓ જુદા જુદા તાલુકાઓમાં, જુદી જુદી ઝોજખથી, મધ્ય એશ્યા તરફના પોતાના મુજકમાંથી એ ખંડના જુદા જુદા ભાગો ખાતે વેરાઈગઈ હતી; અને તેમજ તેઓએ ઘરોપમાં પણ હિંક પુરાતન વસ્ત્રથી દેખાવ દર્શને જુદે જુદે ડોકાણે પોતાનો અમલ ખસાડ્યો હતો. એલ્દયા, પાર્થી, કાલ્સીસ, કેપેડાશ્યા, આર્મીન્યા, હીંદુસ્તાન, એ સર્વ ડોકાણે ઘણા પુરાતન વસ્ત્રથી તુરાની પ્રજાઓએ દેખાવ દીધો હતો, જેઓ મધ્યની આ સ્ક્રીયીક ટોળાની શાખાઓ હતી. તેઓમાંની એક યા ખીજી જોડે હિંક અસલના વસ્ત્રથીજ ધરાની ટોળાઓને લડત ચાલતી આવી છે. તેપણુ તુરાની કરતાં ધરાની ટોળો ઘણો પછવાડેના છે. જોહાક અને અક્રાસીયાબ એ બંને સ્ક્રીયીક યાને તુરાની ટોળાઓના પાદશાહ હતા. પણ તેઓની તુરાની તાલુકાના ઘણા પાછળ પાદશાહ હોવા જોઈએ; કેમકે એ તાલુકાની રખડતી અને લુટકાંટ ફરતી ટોળીઓ જમારે મધ્યજેડકાણેના મુલુકો હાથ કરતી ચાલી ત્યારે સેમીટીક તેમજ ધરાની ટોળાઓની હતી હતી નહીં, અથવા જો હાથ તો તેમનો દોર ઝાઝો ન હતો, તથા તેમનો મુધારો આસપાસ ફરી વળેલો ન હતો. ૨

આ મોટા તુરાની યાને સ્ક્રીયીક ટોળામાંની એક પ્રજા 'સકા' નામની હતી. તેનું એ નામ હીરોંડોટસનું આપેલું છે. પુરાતન લેખોમાં તેને 'સક' ને નામે ઝોજખી છે, જેના બે બીભાગોમાંના એકને પાદશાહ દારાયસ હીસ્તાર્થીસના લેખોમાં 'સકા હઉમવર્કી' અને બીજાને 'સકા તાલુખુદા' ૨ ને નામે ઝોજખ્યા છે. કુર્શના વખતના આ સક લોકોને સુર્યાન્યન, એલ્દયન, અને દક્ષીણ તરફના આરખા જોડે એટલાબધો અંખંધ હતો કે તેઓ મધ્યના પ્રથમ એકજ મુળના હતા, અને તે મુળ તુરાની તાલુકાનું હતું, એમ જણાય છે. ૩ હવે આ સકા લોકોની મિત્રવંશનાના જોવાજ બહાદુર હતા. ખંજર, તીર કામમાં અને કુહાડી તેમનાં લડવાનાં હથિયારો હતાં. પાયદળ તેમજ ઘોડ-સ્વાર સૈપાહીઓ એકસરખા લડાયક હતા. દીરુચસ કહી જાય છે કે તેમની સ્ત્રીઓ પણ બહાદુર હતી, અને લડાઈમાં જોડવા મેદોં તેટલીજ સ્ત્રીઓ પણ શામેલ થતી હતી. ૪

૧ રોલીન ફૂત, હીરોં, ૬૪૦ ૧, રસાલો ૧૧, સર્ ૬૭૨.

૨ આનો અર્થ હોમાવરાન તરફના અને ટાઈગ્રીસ નદી બિપરના સક લોકો એવો બાહાડવામાં આવેલો—જરતોશ્તી અખ્યાસ, સર્ ૨૫૦.

૩ રોલીનસન કહે છે કે જે મીસાલે એકજ બનાવરના ખડકો દરીયાનાં પાણીથી ગમે એટલા ઘૂટા પડ્યા હોય તેપણુ પ્રથમ તેઓ એકજ હતા અને પાણીના જોરને લીધે ઘૂટા પડ્યા હતા એમ તેમની બનાવટની તપાસ કરીને આપણ ખાતરીથી કહી શકીએ છીએ તેમજ સેમીટીક કે ધરાની ટોળાઓના વધારે બળવાન જાતો આગળ પોતાથી તકી શકાયું નહીં તેથી આ તુરાની ટોળાઓ અકેકથી ઘૂટા પડી ગયલા હોવા જોઈએ.—હીરોં, ૬૪૦ ૧, સર્ ૬૭૨.

૪ આ વાતને શીરદોસીની સત્તા મુજબ કશો ટેકો મળતો નથી. શાહનામાંનાં તુરાનીઓ સાથની લડાઈઓમાં કંઈ પણ ડેકણે એવું નથી કે તુરાની સ્ત્રીઓ લડાઈઓમાં શામેલ થઈ હતી. એથીને બિલુટું, ધરાની સ્ત્રીઓ જંગ મેદાનમાં બિતરેલી આપણાં વાંચવામાં આવે છે, જેમકે ગાર્દઆશરીદ, ખાનુ ગોશસ્ત, હોશાય, ઇત્યાદી.

વળી કહેછે કે **કાર્દરસ** જ્યારે આ પ્રજા સામે ચડાઈ લઈ ગયો ત્યારે તેની સામે થનારી ફાજમાં મદદી જોડે ઘોરતો પાણુ હતી. ઉપલોજ તવાગીખનવેશ જાણવેછે કે ૩૦૦૦૦૦ મદદી અને ૨૦૦૦૦૦ ઘોરતો મળીને પાંચ લાખ લશ્કર **કાર્દરસ** સામે લડવા આવ્યું હતું. તેમના રાજાનું નામ **અમોર્થસ** અને રાણીનું **સ્પાર્થ્રા** હતું. હવે જ્યારે લડાઈ થઈ ત્યારે તેમાં આ રાજા હાર્યો અને કેદ પડકાયો, પણ તેની રાણીની ફોજે એક ખીજી લડાઈમાં જીત મેળવીને એટલાબધા ફરિની સરદારોને કેદ પડકયા કે તેમનો છૂટકારો કરવાને લીધે પેલા કેદ પડકાયેલા રાજાને છોડી મુકવાની પાદશાહને ફરજ પડી. પણ આમ છતાંપી મુકી લોકો શેવરે **કાર્દરસ**ને તાપે થયા અને તેની પ્રજા ધર્મને ખંડણી આપવાનું તેઓએ કપ્પલ કીધું.

આ કૃતેહા પછી **કુરુશે** હીર્દેન્વા, ઓરાસ્થ્યા, પાર્થ્યા, સોગ્દયાના, આર્યા, દ્રાન્જયાના, એરેક્રોસ્થ્યા, સેતેગીદ્યા, અને ગંદાર્યાના પ્રાંતો એકપછીએક હાથ કીધા. હવે આ કૃતેહા વીશે **દીસ્થસ** કશું લખી જતો નથી, પણ **હીરોડોટસ** કંકત એટલુંજ કહેછે કે “**કાર્દરસે** પોતે જાતે જામને વધારે ઉતર તરફના મુલકો તાપે કીધા, અને દરેક પ્રજાને જોર કરીને એકને પણ જતી મુકી નહી.”^૧ પણ ખીજા અસુત્રી લખનારાઓ ઉપરથી **સૅલીન્સ**ને આ કૃતેહા વીશે કંઈક સાર આપવાની તજવીજ કીધી છે. જક્રમાટીસ નામે નદી ઉપર કામરિપોક્કીસ નામે એક મજબુત શેહર હતું, જેની આસપાસ ઉંચી દેવાલો બાંધી લીની હતી, અને જેને પાદશાહ **કાર્દરસે** વસાવેલું હતું. એ ખીના કહી આપેછે કે ઉપરી નદી ઉપરનો સોગ્દયાનાનો મુલક આ પાર્સી પાદશાહે તાપે કર્યો હતો. આ વાત **આર્યન**, **એમોર** અને **કર્થસ** વગેરે લખનારાઓ જાણવી ગયા છે. **પ્લીની** કહેછે કે મીથ્રિ નદીના ઉપરના જીલ્લામાં ફેરીમા નામે એક રાજધાની શેહર હતું, જેનો **કાર્દરસે** તાપે કર્યો હતો. કાશ્મીરની મહેજ ઉત્તર તરફ આજે ફક્શાન નામનું એક શેહર આવેલું છે, માટે તેજ આ અસુત્રનું ફેરીમા શેહર હોય એમ **સૅલીન્સ**ને ધારે છે. વળી દ્રાન્જયાના સુધી **કુરુશ**ની કૃતેહા લંબાયતી એટલા ઉપરથી જાણાય છે કે ત્યાં વસનારી ‘આર્યાગી’ નામે એક પ્રજાને આ પાદશાહે “ભણું કરનાર” નું નામ આપ્યું હતું, કેમકે તેની પટોસમાં લડાઈ ચલાવતી વખતે એ પ્રજાએ **કાર્દરસ**ને સુધળી ઓરાકી પુરી પાડી હતી. એ રીતે ઉગમણે છેક કાશ્મીર સુધી, ઉત્તરે સોગ્દયાના સુધી, દક્ષીણે સીસ્તાન સુધી, અને આથમણે છેક લીડયા સુધી **કુરુશે** પોતે જાતે લડાઈઓ ચલાવીને કૃતેહા મેળવી હતી. આથમણ તરફ તેના સરદારો **માન્દ્રીસ** અને **હુર્થેગસે** લીડયા કરતાં પણ વધારે આગળ વધીને નાનાં ધુનાની રાજ્યોને તાપે કર્યાં હતાં. પણ તેમ છતાં એજ દીશા તરફ એક એવું રાજ્ય હજી રહી ગયું હતું જેને કૃતેહ કરવા માટે **કાર્દરસ** બહુ મંતેજ્જર હતો અને તે કૃતેહ માટે તે ત્યાં જાતે જવાની તક શોધતો હતો.

૧ ૬૧૦ ૧, ૫૦ ૧૭૭.

૨ પુરાણપાદ૦, ૬૧૦ ૪, ૫૦ ૭, સર ૭૭૧—૭૨.

ફસલ ૧. બેબીલોન્યાનાં મોટાં રાજ્યની ક્તેહ.

(૬૦ સં પુ ૦ ૫૪૦ થી ૫૩૮ સુધી.)

ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફના સુલુકે અને પ્રજાઓને તામે કરીને કુર્શો હવે એક સરકશ રાજ્યને મળ કરવાનો કરાવ કર્યો. તે રાજ્યએ આ પાદશાહ સામે ખરેખર સર-કરી કીધી હતી એવું ખુદ હીરોડોટસ ઉપરથી જણાય છે. આ માથું ઉઠાવનાર બેબીલન દેશનો પાદશાહ નેબોનાદથસ^૧ હતો. તે દગાખાજ અને બલવાખોર હતો. બેબીલનનો હકદાર પાદશાહ તો એક નાનો બાળક હતો, જેને કેટલાક બલવાખોરોએ સંપ કરી પદબ્રજ કર્યો તથા માર મારીને તેનો જીવ લીધો, અને પછી આ ખુનીઓએ આ નેબોનાદથસને પોતાનો પાદશાહ પસંદ કરીધો. અજાણતે પોતાના હકદાર હાકમનાં ખુનમાં આ ધણીનો પણ હાથ લેવો જોઈયે, કેમકે અગરજો તેને ખુનીઓનું કામ પસંદ ન હોત તો તે જે રાજ્ય ઉપર પોતાને મુદત હક નહી તેની લગામ કઢી હાથમાં લેત નહી. તેને મરનાર રાજ્ય આય કરી સગાઈ ન હતી, અને શેલીન્સન તેને ખુદી રીતે ઉપલા દગામાં શામેલ થયેલો ગણે છે.^૨ તેને તખ્તે બેસવાની તારીખ ૬૦ સં પુ ૦ ૫૫૫ ની ગણાય છે, કેમકે તખ્તે બેસા પછી તુર્તજ એ વરસમાં લીડયાના રાજા ક્રીસસે તેના જોથું એક એલચીઆતું મોકળાવીને ફરમાશ કરી હતી કે મીડયાનું રાજ્ય ઉધું વાળનાર કાઈરસ પોતાની હકુમત વધાર્યોજ જાય છે, માટે તેની ઉપર હુમલો લઈ જવાના અથવા તેના હુમલા સામે બચાવ કરવાનાં કામમાં બેબીલને લીડયાને મદદ આપવી, અને જો જરૂર પડે તો તેવીજ મદદ લીડયા બેબીલનને પણ આપશે. ક્રીસસની આ માંગણીને નેબોનાદથસે જરા પણ વીચાર કર્યો વીના કબુલ રાખી હતી; પણ તેમ કરીને તો તેણે કુર્શ સામે લડાઈ ઉઠાવવાની ગોયા કમર બાંધી હતી અને તેનાં બળ તથા મારામતો તુકકાર કરીધો હતો.

આ બનાવ જોકે ફેરક ૬૦ સં પુ ૦ ૫૫૫ માં બન્યો હતો, અને ત્યારબાદ લીડયાના રાજા આયતી લડાઈ પછી કુર્શો તેનાં પાયતખ્તને હાથ કરી ક્રીસસને કેદ પકડ્યો હતો, તે વેળા અથવા ત્યારબાદ કેટલીક મુદત સુધી પાર્સી પાદશાહ બેબીલનના ઉપલા સરકશ હાકમને મળ કરવાનું મન કરીયું નહીં યા એ દેશનું નામ પણ લીધું નહી, તે ઉપરથી કદાચ એવું અનુમાન થઈ શકે કે કુર્શની મતજબ નેબોનાદથસને સીક્ષા કરવાની ન હશે. મરાનના પાદશાહને પગબર થવાને એ વેળા લાંબી મુદત વીતી ગઈ હતી; વળી લીડયાની ક્તેહથી તેને વધારે મજાખુતી મળી હતી, અને આ વખતે બેબીલન ખાતે એક રાજકુટુંબને પદબ્રજ કરીને ત્યાં બલવાખોરોની ઉશ્કેરણીથી નવો રાજ્ય તખ્તનશીન થયો.

૧ આ પાદશાહ બીજી રીતે પણ ઓળખાયો છે. હીરોડોટસ તેને લેબીનેટસને નામે જણાવી ગયો છે. એસીર્યન ભાષામાં તે નયુનાહીદને નામે, અને હીબ્રીટિક-બેબીલોન્યન ભાષામાં નયુ-ઈન્દકને નામે ઓળખાયો છે. એસીર્યન તવારીખનવેશ બેરોસસ તેને નેબોની-દસ, અને બીજા ઇતીહાસકર્તાઓ નબાનીદોક્સ, નબોઆન્દીલસ, અને નબોઆન-દીક્સને નામે ઓળખાવી ગયા છે.—પુરાં ૫૬૦, ૬૫૦ ડ, ૫૦ ૮, સર્ ૫૦૭, નોટ ૨૮.

૨ પુરાં ૫૬૦, ૬૫૦ ડ, ૫૦ ૮, સર્ ૫૦૮.

હતો માટે ત્યાંના માંહેલા કૃષ્ણપત્ની તક લઈને કુર્શ જો સહાત તો હર રીતે નેબોનાદયસને સજ્જ કરી શકત. તે બેબીલન ખાતેના પદ્મજી રાજકુટુંબને ઉસ્કેરી તેમના પક્ષ-કારિને મદદ આપવાની ખુશી ખતાવીને બલવો કરાવત, માર્દીસથી પાછો ફરતી વેળા બેબીલન ઉપરજ ચહડાઈ લઈ જત, અથવા ઇયોન્યન ટાપુઓ હાથ કરવાનું બવીષ ઉપર રાખીને બેબીલિન્યન હાકમને હિરાન કરવાનું કામ માન્ડરીસ અને હાર્ષેગસ જેવા પોતાના સરદારોને સોંપત. પણ એવું કશું તેણે તે વેળાએ કીધું નહી, અને બેબીલિન્યન રાજ્યએ કુર્શ સામે માથું ઉઠાવ્યાને ઘણું વરસો વીતી ગયા બાદ ઈરાનના પાદશાહ તેનાં રાજ્ય ઉપર ચહડાઈ લઈ ગયો હતો, માટે આટલી લાંબી મુદત પછી કુર્શને આમ કરવાનું કંઈ નવુંજ કારણ મળેલું હોવું જોઈયે, અને નેબોનાદયસને થયેલી સજ્જ તે જુદાજ મંથનને લીધે હેલી જોઈયે, એમ વીચારી શકાય છે.

તવારીખનવેશી આપણને જણાવી જાયછે કે નેબોનાદયસે એકગમ કુર્શ સામેના હુમલા અને બચાવ માટે ક્રીસસ સાથે કોલકરાર કરી બીજીગમ તે પોતાનાં રાજધાની શેહરને મજબુત કરવા પડ્યો હતો. તેને શીકર પડી કે હવે જે વસ્તુ જાયછે તેમાં તેને પોતાના મુલકનો બચાવ કરવો પડશેજ, જોકે હજી કુર્શ લીડ્યા ઉપર ચહડી ગયો ન હતો. તેણે નવી કીલેખાંદી અને બચાવનાં બાંધકામો કરવા માંડ્યાં. બેબીલન શેહર આ વસ્ત્રે ઘણું મોટું અને વખણાયલું હતું. તે બે ભાગમાં વહેંચાયલું હતું, અને તેની વચેથી મોટી નદી યુફ્રેટીસ પસાર થતી હતી. હીરોડોટસે આ શેહરની બાંધણીનું ઘણું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે, પણ તેમાં કેટલેક ટુકાણે અતીથ-યોકતી કરેલી આજે જાહેર થઈ છે. આ શેહર લગભગ સમચારસ હતું. દરેક બાજુએથી તે ૧૨૦ ફ્લોંગ (યાને ૧૫ માઇલ) જેટલું લાંબું હતું, જે ઉપરથી ઉપલા યુનાની તવારીખનવેશ તેનો આઘો વીસ્તાર ૪૮૦ ફ્લોંગ (૬૦ માઇલ) નો ગણાયે છે.^૧ તેની આસપાસ એક મોટી ખાડી ખોદવામાં આવી હતી, અને તે પાણીથી ભરપુર હતી. તેની પછવાડે ગોળ ફરતી દેવાલ બાંધી લીધેલી હતી, જેની પહોળાઈ ૫૦ ક્યુબીટ અને ઊંચાઈ ૨૦૦ ક્યુબીટની હતી.^૨ ઉપલી ખાડી ખોદતાં જે મોટી નીકળી તેની ઇંટ બનાવવામાં આવી હતી, જે વડે ખાડીની પાર બાંધી લઈને પછી

૧ રીસસ અને બીજા લખનારાઓ આ સંખ્યાને બદલે શેહરનો વીસ્તાર ૭૬૦ થી ૭૮૫ ફ્લોંગ (૪૫ થી ૪૮ માઇલ) નો ગણાવે છે. ડૉ. ઇડી લખે છે કે શેહરનો આસપાસની દેવાલનો ઘેરાવો ૪૫ માઇલનો હતો, અને તેથી એટલા વીસ્તારમાં લંડન અને તેનાં પરાંઓ જેવડાં ત્રણ શેહરોનો સમાસ થઈ શકે. શેહરના ૬૨૫ ચોરસ વીભાગો પડેલા હતા, અને તે આઠા બિલા ૨૫) મહોલાઓથી બન્યા હતા. સઘળા મહોલાઓ સીધાજ હતા, અને એકને બીજા કાટખુણે આવી મળતો હતો.—બેબલનો શબ્દ કોશ, સર ૪૭—૪૮.

૨ દર ક્યુબીટ ૨૮ આંગળ ગણતાં બિચાઈ ૭૭૩ ફીટ ૪ ઇંચની અને પહોળાઈ ૬૩ ફીટ ૪ ઇંચની ગણાય છે. રીસસ મુજબ બિચાઈ ૫૦ વાચની, પ્લીની મુજબ ૨૦૦ ફીટની, સ્ટ્રેબો મુજબ ૭૫ ફીટની, જેનોરન મુજબ ૧૦૦ ફીટની, ડૉ. ઇડી મુજબ ૭૫ ફીટની (અને પહોળાઈ ૩૨ ફીટની), અને સર હેનરી રૉલીન્સન મુજબ ૬૦ થી ૭૦ ફીટની હતી. હવે આ અકેકથી જુદા જુદા આંકડાઓમાંથી આપણે કયો ખરો માનવો તે સચળું નથી.

તેજ ઘટે શેહરની દેવાલ બાંધવામાં કામે લગાડી હતી. આ દેવાલની બાંધણીમાં નખ તેલ નામનો એક જાતનો ચીકણો ખણીજ પદાર્થ વાપરવામાં આવ્યો હતો, અને ઘટેનાં થોડાં થોડાં ૫૩ પુરાં થયા પછી બરાંનું અંકેકું ૫૩ કરવામાં આવ્યું હતું. દેવાલને મથાળે વળી લડાઈના રથ પસાર થઈ શકે એટલી જગા રાખીને સામસામા ચોરડાઓ બાંધી લીધા હતા. એ રીતે આખી ફરતી દેવાલ બાંધી લઈને તેમાં ૧૦૦ પીત્તલના દરવાજા બનાવ્યા હતા. યુક્રેડીય નદી શેહરની વચોવચમાંથી પસાર થતી હતી માટે શેહરના બંને ભાગો વચે વહેવાર રાખવા થકી એક પુલ બાંધી લેવામાં આવ્યો હતો, અને તેની ઉપર વળી એક ઉંચી દેવાલ બાંધી લઈને તે ઉપરથી ઉપર મુજબના પીત્તલના દરવાજા જડી લીધા હતા. શેહરની આસપાસની માટી દેવાલ નદીના કાંઠા આગળ આવી પુરી થતી ન હતી, કેમકે દેવાલના દરેક છેડા આગળથી નદીના કાંઠા બાંધી લેવામાં આવ્યા હતા. શેહરમાંની ઈમારતો ત્રણથી ચાર મજલાની હતી. નદીના કાંઠા આગળથી શરૂ થતા મહોલાઓમાં પેશવાના માર્ગ ઉપર દરેક ઠેકાણે નાના પીત્તલના દરવાજા બનાવેલા હતા. શેહરના મુખ્ય બચાવ માટે જોકે બહારની મજબુત દેવાલ હતી, તોપણ ઉંડી ખાહી પછી માહેલા ભાગમાં વળી એક ખીજ દેવાલ બાંધી લીધેલી હતી, જે જડાઈમાં બહારની દેવાલ કરતાં એકાદી તોપણ મજબુતીમાં એકસરખી હતી. આ માહેલી દેવાલ એક માહેલાં શેહરની આસપાસ બેખીલનના એક આગળા રાજા નેબુપદનાજરે બાંધેલી હતી, જેનો ઘેરવો પાંચ માઈલનો હતો. આ રીતે બેખીલન બે શેહરાનું બનેલું હતું. આ છેલી દેવાલની અંદરનું તે માહેલું, અને તેની બહારની માટી ફરતી દેવાલની અંદરનું તે બહારનું શેહર હતું.

એ મુજબ આ શેહર નદીથી બે ભાગોમાં વહેંચાયા સાથે વળી દેવાલોથી પણ બે ભાગોમાં વહેંચાયું હતું. તેના બંને ભાગોની વચોવચમાં અંકેકો કીલો બાંધેલો હતો, જેમાંના એકમાં રાજાનો મહેલ હતો. આ મહેલની આસપાસ વળી એક ખીજ દેવાલ બાંધી લીધેલી હતી. ખીજ એક કીલ્લામાં જુપીટર બેલસ નામે એક દેવતાનું દહેરું હતું, જેની જગા બે ફર્જોંગ જેટલી ચોરસ હતી અને જેના દરવાજા પણ નકર પીત્તલના બનાવેલા હતા. આ સમચોરસ જગાની વચોવચમાં એક ફર્જોંગ જેટલા એક ચોરસ બરજ બાંધેલો હતો. તે તદ્દન પથરનો હતો, અને તેની ઉપર વળી એક ખીજે બરજ, અને ખીજ ઉપર ત્રીજો, એ રીતે ઉપર પર ઉપર આઠ બરજો બાંધેલા હતા, અને તે ઉપર છેક નીચેથી મથાળાં સુધી જવા માટે ગોળ ફરતી સીડી બહારથી બાંધી લીધેલી હતી. ઉપર જતાં માર્ગમાં અર્ધે રસ્તે બેઠક બનાવેલી હતી, જ્યાં હરકોઈ ધણી આસાપથ લઈને ઉપર ચઢતો હતો. સર્વથી ઉંચા બરજ ઉપર દેવતાનું દહેરું હતું, જેમાં એક કીમતી માટી કોચ અને તેની જોડેજ એક સોનાની મેજ ગોઠવેલી હતી. આ જગા ઉપર કશી મુર્તી ગોઠવેલી ન હતી. વળી એ દહેરામાં માત્ર એક સ્ત્રી સીવાય ખીજું કોઈ માણસ રાતની વખતે રહેતું ન હતું.^૧

૧ આ સઘળું વર્ણન અને હીરોડોટસ ઉપરથી લેવાયું છે. ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૧૭૮—૧૮૧. છેલ્લાં પ્રકરણની શેષટે આ તવારીખનવેશ લખે છે કે ઉપલા દેવતાની પૂજા કર-

તેણી ત્યાંસુધી દહેરાના સંભાળ કરતી ત્યાંસુધી તેને મદદ સાથે સંબંધ રાખવાની મનાઈ હતી. આ ઓરડા દેવતાને આરામ લેવા માટેનો હતો, જેની નીચે એક ખાંજો ઓરડા હતો તેમાં તેની મુર્તી બેસાડેલી હતી, જે તમામ નક્કર સોનાંની હતી. મુર્તીની આગળ એક મેજ મુકેલી હતી તે, મુર્તીનું તાજ, અને તે તાજની બેઠક, એ સર્વ સોનાંનાંજ હતાં.^૧ દહેરાંની બહાર વળી ભોગ આપવા માટે બે જગાઓ મુકરર કરેલી હતી, જેમાંનું એક યજ્ઞકુંડ તમામ સોનાનુંજ હતું. ખાંજા ઉપર ધર્મચુરો જે ખુશ્મો બાળતા હતા તે દર સાલ દેવતાનાં જશનને દીને ૧૦૦૦ ટેલન્ટ (યાને શુમારે ૩૩૩૬૦૦૦) ની કીમત જેટલી ચહડાવવામાં આવતી હતી. પાદશાહ કુરુશના જમાનામાં આ દહેરાંમાં વળી એક માણસની પણ મુર્તી હતી, જે ૧૨ કુબીટ જેટલી ઉંચી અને તદન સોનાની હતી.^૨

બેબીલોન્યન લોકોની રીતભાત વીશે હીરોડોટસ આ મતલબનો હેવાલ આપે છે. પોશાકમાં તેઓ છેક પગ સુધી આવે એવા લાંબા સુતરનો જામો પહેરતા અને પછી પોતાની પીઠની આસપાસ એક ટુકો સફેદ સાથો વીઠાળતા હતા. તેમના જોડા નવાઈ સરખા હતા. તેઓ માથે લાંબા વાળ રાખતા, પાઘડી પહેરતા, અને આખાં શરીરને ખુશ્મો લગાડતા હતા. બહાર નીકળતી વેળા તેઓ હાથમાં તરેહવાર જાતની નક્કીની મુઠવાળી લાકડી લઈ જતા હતા. તેઓમાં પરણવાની રસમ નવાઈ જેવી, બલકે ધીકારવાળોજ હતો. દરેક ગામની પરણવા લાયક છોકરીઓને દર સાલ એકવાર એક ચોકસું ટુકાણે ભેગી કરવામાં આવતી હતી, અને તેમની આસપાસ પરણવા ઇચ્છનારા મદદનું ટોણું ભેગું થતું હતું. એ પછી એક પોશાકચીન અથવા બાંગી દરેક છોકરીને બોલાવી તેનું લીલાઉંથી વેચાણ કરતો હતો. જે છોકરી સર્વથી ખુબસુર્ત હોય તેનું વેચાણ પહેલું થતું અને ત્યાર પછી તેનાથી ઉતરતીનું થતું, અને ખરીદ કરનારાઓ આ સર્વને પોતાની સ્ત્રી કરતા હતા. સર્વથી ખુબસુર્ત છોકરીઓ માટે માતખરોમાં ભારી રસાકશી ચાલતી હતી. પ્રથમ ખુબસુર્ત છોકરીઓ પછી બદલુર્ત અથવા ઓડખાપણ વાળીઓ વેચાતી હતી, અને તેમને ખરીદ કરનારાઓને

નારા ખેલ્લયન ધર્મ ચુરુઓના કહેવા મુજબ આખી પુખ્ત ઊંચર વસનારી સઘળી સ્ત્રીઓ- સાંથી આ રમવાળ સ્ત્રીને દેવતા પોતેજ પસંદ કરતો હતા.—વળી ૧૮૨ માં પ્રકરણની શરૂઆતમાં તે જણાવે છે કે દેવતા પોતે આ ઓરડામાં રાત્રે સુવા આવે છે. પણ એ વાતની સચાઈ હીરોડોટસ પોતેજ માનવાની ના પાડે છે.

૧ આપણા તવારીખનવેશને ખેલ્લયન ધર્મચુરુઓએ ગણાવ્યા બલકે જણાવ્યા મુજબ આ સઘળાં સોનાનો વજન ૮૦૦ ટેલન્ટ (યાને શુમારે ૩૨૬૮૮૦૦૦) જેટલો હતો.

૨ કાઠરસે બેબીલન હાથ કર્યા છતાં આ સઘળાંને હાથ લગાડયો હોય એમ જણાવું નથી. અને તેની પછીના પાસી પાદશાહોએબી આ તાબે થયલાં રાજ્યની પ્રજાનું ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં દીલ દુખવવાની કુરુશના જેવીજ નાખુશી બતાવેલી હોવી જોઈએ, કેમકે છેક પાદશાહ જર્કસીસના વખતમાંજ એ દહેરાંમાંની દોલત ધરાની ખજાના ખાતે ઘસડી લાવવામાં આવી હતી અને તેથી માત્ર તે વેળા બેબીલોન્યન લોકો એ બલકે કરવાને લીધેજ એમ થયું હતું.

ઉપલી મુંદર છોડીઓનાં વેચાણથી ઉપજેલી રકમમાંથી થોડું થોડું આપવામાં આવતું હતું. કોઈખી માત પીતાને સત્તા ન હતી કે તેઓ પોતાની દીકરીને મોટે મનગમતો જમાઈ શોધે; તેમજ વળી જે ઘણી એક છોડીને ખરીદ કરતો તે તેણીને પોતાની આયકીજ બનાવશે એમ તે જ્યાંસુધી જમીનગીરી આપતો નહીં ત્યાં સુધી તેને તે સ્ત્રી લઈ જવાની પરવાનગી મળતી ન હતી. વળી જો બંને પક્ષોને બનવાનું નથી એમ જણાતું તો વેચાણ રદ થતું હતું અને ખરીદીના પૈસા પાછા આપી દેવામાં આવતા હતા.^૧

આ રીતે શાદી કરવાના બેખીલાન્યનોના ક્રીકારવાળોગ રેવાજની આપણો તવારીખનવેશ હીમાયત કરે છે! પણ નીચે જણાવેલી શરમ ભરેલી બેહવા રસમને તો તે વાજખી રીતે ધીકારે છે. એ ખીભલ્ય રસમ એ છે કે દેશમાં જન્મેલી દરેક છોડીએ પોતાની જીંદગીમાં એકવાર વીનસ નામે દેવીનાં દહેરામાં જવું અને ત્યાં હરકોઈ પારકા મર્દ જોડે ખ્યાર કરવો! ઘણી એક માતખર ઘરની સ્ત્રીઓ ગાડીમાં પરદા નાંખી ત્યાં જતી, પણ ગરીબી તો પોતાને માથે દોરીના હારડા વીટાળી દહેરાંના ચોકમાં હારેદાર ખેસતી. પછી દોરીઓ ખાંધી લીધી હોય તેમાંથી પારકા મર્દો આ ચોકમાં આવતા જતા હતા. જે સ્ત્રીએ આ ચોકમાં એકવાર જગા લીધી હોય તેણીને પોતાનું કામ પુરું કર્યા વીના ત્યાંથી ઉઠી જવાની છુટ ન હતી. તે કામ એ હતું કે ફરવા આવનાર હરકોઈ પારકો મર્દ એક રૂપાનો સીકો નાંખતો એટલે તુર્ત તેણી તેની જોડે દહેરાંની હદની બહાર જતી. આ સીકો નાંખતી વેળા તે તેણીને આશીર્વાદ દેતો કે “મીલીકા (વીનસ) દેવી તને આપાદ કરે!” આ સીકો ક્રીમતમાં ગમે એવો નાનો કે મોટો હોય અને તે નાંખનાર ગમે એવો બોલો કે બુડો, જવાન કે બુડો, કદરેપો કે ખુબ-સુર્ત હોય, તોપણ તે મળતાંજ પેલી સ્ત્રીએ તેને પવીત્ર ગણીને પેલા ઘણીની પુડે જઈ તેની નીચ ઢાંચને વશ થતું, એવો પાપી ધારો હતો! આ રીતે દેવીને સંતોષવા પછી પેલી સ્ત્રી પોતાને ઘર જતી, અને પછી ગમે એવી મોટી લાલચ છતાં રાજ થતી ન હતી. ખુબસુર્ત સ્ત્રીઓનો આ રીતે દહેરાંના ચોકમાંથી વહેલો છુટકો થતો હતો, પણ ખીજીઓને બહુ વજ્ર સુધી ખોટી રહેવું પડતું હતું. કેટલીકોને તો ત્રણથી ચાર વરસો સુધી દહેરાંમાં રહેવું પડતું હતું!^૨

બેખીલાન્યન લોકોમાં તખીખો જેવું કંઈ હતુંજ નહીં, મોટે જગ્યાએ એક માણસ ખીમાર પડતો ત્યારે તેને જાહેર ચોકમાં લઈ જઈ મેલવામાં આવતો, જ્યાંથી પસાર થતા ઘણીઓમાંથી જેને તે દર્દીના જેવો રોગ આગળ થયો હોય અથવા તેવા રોગ વીશે પોતે કંઈ સંભળ્યું હોય તો પોતે લીધેલી યા સંભળેલી દવા તે તેને ફરમાવતો અને સલાહ આપતો હતો. આ કારણુને થકી એવો ધારો હતો કે રસ્તે જતો કોઈખી ઘણી દર્દીનાં દુખની ખખર અંતર પુછ્યા વીના પસાર થઈ શકે નહીં.^૩ વળી આ લોકો પોતાનાં મરનારને મધમાં આથીને ડાટતા હતા. બેખીલન ખાતે આજે બહુ કહાડવામાં આવેલી કેટલીક વસ્તુઓ ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાંનાં લોકો લાસને લાંબાં

અથવા ટુકાં પથર યા માટીનાં વાસણુમાં મેલીને ડાટતા હતા. એવું ધારવામાં આવે છે કે કદાચ આ વાસણોમાં લાસ મુકીને પછી તેમાં મધ ભરવામાં આવતું હશે.

આવાં એક મોટાં શેહર અને ત્યાંની આવી એક મોજી પ્રજાને નવો રાજા નેબોનાદયસ પાર્સી પાદશાહ સામે લડાઈની કમર બાંધીને ૧૪ વરસો સુધી સુખ એનથી અમલ ભોગવતો રહ્યો તે દરમ્યાનમાં તેને પોતાનાં રાજ્યનો શત્રુઓના હુમલા-માંથી બચાવ કરવા માટેની તૈયારીઓ કરવાનો પુષ્કળ વખત મળ્યો હતો. હવે કુરુશે બેખીતન ક્તેહ ક્રીધું તેની તારીખ ૬૦ સં ૫૦ ૫૩૯ નાં વરસ ઉપર મેલાઈછે, અને સાર્દસ ૬૦ સં ૫૦ ૫૪૧ માં ઈરાનને તાબે થયું હતું, માટે બરાબર ૮ વરસ પછીજ કુરુશે બેખીતનના ઉપજા સરકસ રાજાને મળ ક્રીધેત્રી કરેછે. એટલી મુદતમાં તો આ પાર્સી પાદશાહે મંખ્યાબંધ રાજ્યો ક્તેહ કર્યાં હતાં, અને તેટલીજ પ્રજાએને પોતાને તાબે કરી હતી. આ ક્તેહા પછી તે પાર્સીગર્દ ખાતે પાછો ફર્યો, અને ત્યાંથી હમદાન ખાતે જઈને છેલ્લે બેખીતન તરફ કુચ કીધી. એ વેળા નેબોનાદયસ પોતાની ૧ મધળી તૈયારીઓ કરી ચુક્યો હતો માટે તેને પાર્સી ફોજની ચહડાઈથી કશી ધાસ્તી લાગી નહી. તે શેહરના બચાવનાં કામો પુરાં કરી ચુક્યો હતો, માટે ખોરાકી ભરી રહ્યો હતો, અને એવી ગોઠવણુ રાખી બેઠો હતો કે જો શેહરની બહારની લડાઈમાં પોતાની હાર થશે તો કીલામાં ભરાઈ બેસીને પોતાના શત્રુઓને હચમચાવી શકશે. પણ તેની આઠ વરસોની તૈયારીઓ આ પાદશાહેને મદદ લાગી નહી. કુરુશે મોટી ફોજ સાથ કુચ કરતો ગીન્દીસ નામે નદીના કાંઠા આગળ આવી લાગ્યો. આ મોટી નદી ટાઇગ્રીસની એક શાખા છે, જેમાં તે બગદાદ આગળ ખાલી થાય છે. આ નદી ગીન્દીસ વીશે હીરોંડોટસે પોતાની સરેસ્તાની રમુજ મુજબ એક કહાણી લખીછે. કહેછે કે કુરુશની ફોજમાંના એક પવીત્ર સફેદ ઘોડો આ નદી ઓળંગતી વેળા પાણીના ઝપાટા સાથ ધસડાઈ ગયો અને શેવટે કુખી મુઓ, જે ઉપરથી પાદશાહેને રીથ ચહડી—કેમકે તે ઘોડો તેના માનીતો અને વળી પવીત્ર હતો—અને ગીન્દીસ નદીને મળ કરવાના ઇરાદાથી તેણે થોડીક મુદતસુધી બેખીતન ઉપરની ચહડાઈ મુજતવી રાખી નદીની બંને બાજુઓ ઉપર ૩૧૦ નાળાં ગોદાવીને તે રસ્તેથી તેનાં પાણીઓને બહાર કહાડી નાંખ્યાં ! ૨ ગીન્દીસ નદીને સેંકડો કાંટામાં વહેંચી નાંખવાનું આ કારણુ ગમે એટલું રમુજ હોવા છતાં તે ખરું નથી. ખરાં કારણુની ગેરહાજરીમાંજ આપણા તવારીખ

૧ હીરોંડોટસ કોઇ નાઇટોક્રીસ નામે રાણીનું નામ આપીને લખેછે કે કાઇરસ સામે શેહરની કીલ્લેબંદી વગેરે કરનાર તેણી હતી, અને તેણી નેબોનાદયસની મા થતી હતી.—૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૧૮૬. રૉલીન્સન કહે છે કે રાણીના આ સપળાં કામો તેણીના દીકરાનાજ ગણાવાં જોઇયે.—પુરા ૧૫૬૦, ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૮, સરે ૫૧૦.

૨ ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૧૮૯. આવી રમુજ પણ બેખપરી બતાવનારી કહાણીઓ હીરોંડોટસમાં બહુજ આવણુ વાંચીયે છીયે. કુરુશના ધર્મમાં ઘોડાને કદી પવીત્ર ગણેલો નથી, અને એ પાદશાહ કંઈ એટલો સુખ ન હતો કે પવીત્ર ગણાયલાં પાણીને સળ કરવાની હીચત કરે. નદીને શંકાઓમાં કાંચ વહેંચી હતી તેનાં ખરાં કારણુની પકી ખપર નહી જળવાથી તવારીખનવેશે આ ઓકડું ગોઠવી બેસાડેલું લાગે છે.

નવેશે આ હસવા સરખી વાત જાહેર કીધી છે; પણ કુરૂશી કુનેહ અને તદખીરવાળો હતો, અને પોતાની આસ મતજબને થકીજ તેણે આ કામ કીધું હતું, તે આપણુ આગળ ચાલતાં જોઈશું. હવે આ નદીને ૩૬૦ ફાંટાઓ અથવા નેહરોમાં વહેંચી નાંખવાનું કામ પુરું કરતાં એટલોબધો વખત વહી ગયો કે ઉનાળાની મોસમ તો તેમાંજ પસાર થઈ ગઈ. પણ ત્યારબાદ વસંત મેસતાંજ કુરૂશી પોતાની કુચ પાછી જરી કીધી. તેણે મોટી આસાની સાથે ટાઇગ્રીસ નદી પસાર કીધી, અને બાકીની કુચ જલદીથી પુરી કરીને તે હવે બેખીલનની નજદીક આવી લાગ્યો. ટાઇગ્રીસ નદી ધરાની ફોળે પસાર કીધી છે એવી પોતાને ખબર મળતાંજ રાજ નેબોનાદયસ પોતાનાં લશ્કરને શેહરની બહાર લાવી ચહાઈ લાવનારની વાટ જોતો લડાઈ માટે તૈયાર ઉભો. તેની આ ચપળાઈની મતજબ તે પોતે કેટલો બહાદુર અને દેશહીતકારી હતો તે દેખાડવાની હતી, પણ માત્ર થોડાજ વખતમાં આ તખ્ત પચાવી મેસનારા રાજની બહાદુરીનું ધરાની ફોળે તોડ કરી લીધું.

બંને લશ્કરો વચે શેહરની પડોસમાં એક ભારી લડાઈ થઈ, જેમાં બેખીલોન્યનોની મોટી શીક્ષત થવાથી રાજ નેબોનાદયસ નોડો. તેણે આગમજથી ગોઠવણ રાખી હતી તેમ આ પરાજય પછી કીલામાં આમો લઈમરતાં સુધી શેહર અને દેશનો અચાવ કરવાનું માથે નહીં લેતાં સર્વસ્વ પડતું મેળી પોતાનો જીવ અચાવવાનીજ દરકાર રાખીને તે ખીજે રસ્તે નદી ઓળંગી ખીજી પારે આવેલાં બૉર્સીયા શેહરમાં જઈ ભરાયો. આ શેહર બેખીલનનાં નૈરત ખુણા તરફ આવેલું હતું. ત્યાં નાસી જઈ આમો લેવાની તેની નેમ પોતાનાં પાયતખ્ત શેહરનો અચાવ કરવાની તો હોયજ નહીં, કેમકે તેમ જો હોત તો સઘળી ફોજની જોડે તેણે પણ કીલામાંજ આમો લીધો હોત. તે થોડીજ ફોજ સાથે યુદ્ધમાંથી નાસી ગયો હતો, માટે તેની નેમ પોતાનો જીવ અચાવવાનીજ કદાચ હોય. હવે કીલામાં જેઓ ભરાઈ બેઠા તેઓમાંનો એક આ હીચકારા પાદશાહેનો બેટો મેલશાજર હતો. કહે છે કે આ જવાનને પાદશાહે પોતાની જોડે રાજ કારભારમાં આગળ પાડેલો હતો, જોકે તેની ઉંમર આ વખતે માત્ર ૧૪ વરસની હતી. ઉપલી લડાઈ પછી આ જવાને પોતાના બાપની ગેરહાજરીમાં સઘળી ફોજની સરદારી લીધી અને કેટલીક સુદત સુધી કુરૂશીને તેણે શેહર ફતેહ કરવાનાં કામમાં ફાવવા દીધો નહીં. હીશંડોલસ કહે છે કે આથી તે પાદશાહ ઘણો નાઉમેદ થઈ ગયો અને તેથી તેણે હવે એક યુક્તી રચાને પોતાની મતજબ પાર પાડવા માંગી.

તે યુક્તી આ મુજબની હતી. શેહરમાં યુરેટીસ નદી જ્યાંથી દાખલ થતી હતી ત્યાં તેણે પોતાની લડાયક ફોજનો એક ભાગ રાખ્યો, અને ખીજા તેવાજ એક ભાગને નદી જ્યાંથી શેહરમાં થઈને પાછી બહાર નીકળે છે ત્યાં તૈયાર રાખ્યો, અને એ બંને લશ્કરોને હુકમ આપી મુકયો કે જે વખતે તેમને નદીનું પાણી બહુજ ઓછું થઈ ગયલું અથવા સુકાઈ ગયલું જણાય તેજ વખતે બંને લશ્કરોએ બંને છેડાઓ તરફથી નદીને માર્ગે શેહરમાં દાખલ થઈ લડાઈ ચલાવવી. આ હુકમ આપીને કુરૂશી પોતાની ફોજનાં બાકી રહેલાં ઓછાં લડાયક લશ્કરને લઈ, જે મીસાલે ઉપર જણાવેલી ગીન્દીસ નદીને પુષ્કળ

નાજાંઓમાં વહેંચી નાંખી હતી તેમ, આ મોટી યુદ્ધેટીસ નદીનાં પાણીને પણ તેવીજ રીતે પુષ્કળ રસ્તે મેદાન અને ખીયાખાનમાં ખાલી કરવા ફરમાવ્યું. કુર્શી પોતાનાં મનમાં બેખીજન ક્તેહ કરવાની મુશ્કેલીનું તોજ આગમજથી કીધેલું હોવું જોઈયે, અને તેની જોડે આ મુશ્કેલી છતાં એ મોજાંનાં શેહરને કેમ ક્તેહ કરવું તેનો ઇલાજ પણ તેણે શોધી કહાડેલો હોવો જોઈયે. અને તેટલામાટે તે ઇલાજ કારગાર લાગશે કે નહીં તે તપાસી જોવા થકીજ, તેણે જે કામ પાછળથી યુદ્ધેટીસ જેવી નદી ઉપર બજાવવાનું હતું તેનો આગમજથી ગીન્દીસ જેવી તેની શાખા ઉપર અજરો કરી જોયો, જેમાં ક્તેહ મળવા પછીજ હવે તેણે આ વજ્રે યુદ્ધેટીસની બંને બાજુઓ ઉપર નાજાંઓ ખાદાવીને તેનું પાણી કહાડી નખાવ્યું. પ્રથમ તેણે નદીની બંને બાજુઓ ઉપર ઉંડી પહોળી નાજાં જેવી ખાલીઓ ખાદાવી, અને તેમાંથી નીકળેલા માટીના ઢગળાઓ ઉપર બરજો બાંધી તેઓમાં પોતાનાં લશ્કરની જગા કરવા માંડી. આમ કરવાની તેની મતલબ બેખીલોન્યનોને એવું દેખાડવાની હતી કે તે તેમનાં શેહરને ઘેરો નાંખવા માંગે છે. પણ આથી તે લોકને મસ્ખરી કરવાનું કારણ મળ્યું, કેમકે તેઓએ પોતાને વીશ વરસો સુધી ચાલે એટલીબધી ખોરાકી કીલામાં આગમજથી ભરી મુકેલી હતી. ૨ વળી કાઈરો પોતાની ફોજને બાર ભાગમાં વહેંચી નાંખી એવું જાહેર કરાવ્યું કે અકેકો ભાગ બેખીજનની અકેક મહીનો તકેદારી કરશે. આ વાત જાણ્યામાં આચ્ચાથી ઘેરામાં આવેલા લોકો હસી પડ્યા, કેમકે તેઓ પાદશાહેને મુખ્ય સમજી બોલવા લાગ્યા કે પાસીઓના જેવાજ કીજ્યનો, લીડ્યનો, અરેબ્યનો કે કેપે-ડોશ્યનો નથી; તેઓ તો અમારા તરફ મમતા બતાવનારા છે, માટે તેવી ફોજને તે અમારી ઉપર તકેદારી રાખવાને કોણ નેમતું હશે? ૨ પણ કુર્શીની મતલબ જુદીજ હતી. તે બેખીલોન્યનો ધારતા હતા તે કરતાં વધારે બાહોશ હતો. નદી ખાલી કરી નાંખવાનાં આ કામને માટે કુર્શી ચોક્કસ વજ્રની વાટ જોઈ. પોતાનાં કોઈ મોટાં જશનને દીને બેખીલોન્યન લોકો બહુ ચકચુર બની જાય છે. આ જશનનો દીવસ આ વજ્રે પોતાનાં શેહરની આસપાસ નખાયલા ઘેરાને દરમ્યાન પડવા છતાં, તથા પોતાના રાજની ગેરહાજરી છતાં, આ મોજાંનાં લોકોએ પોતાનો તેહવાર રાખેલા મુજબ પાળવામાં કશી હરકત જોઈ નહીં. તેમના નાના રાજ બેદશાજને સંધ્યાશ હતા કે જ્યાંસુધી તેના બચાવની ગોઠવણો સંપૂર્ણ હતી, અને તેની કને પુરતો ખોરાક હતો, ત્યાંસુધી તેને કુર્શીના ઘેરાથી થોડુંજ ખીલીવાનું હતું. એટલામાટે તેણે પોતાની કેદ પડેલી પ્રજાને તેમનાં શંકટ છતાં વાર્ષિક જશનની ખુશહાલીમાં મરજી આહે તેમ મળહ ભોગવવાની પરવાનગી આપી, અને પોતેથી તે પવીત્ર દીવસ તેવીજ રમત ગમત અને મોજમજહમાં ગુજર્યો. તેણે પોતાના મહેલમાં એક હજાર અમીર ઉમરાઓ અને શેઠ સાહુકારોને જીપાકત આપી, જેમાં તે અને આખી પ્રજા એટલીબધી ચકચુર થઈ ગઈ કે તેઓ સર્વ આ મોજ જોક આગળ ઘેરા, અને દુશ્મન, અને સ્વ-દેશની વાત ભુલી ગયાં, અને રંડીબાજી તથા છાકટપણાંના હલકા હવસના ભોગ થઈ પડ્યાં.

પણ આ બધીઓને માટે રાજ્યથી રંક સુધી સર્વને ખમયું પડ્યું. કુદશી, જે આ મોજમજાહના દીવસનીજ વાટ જોતો ખેડા હતો, તેણે એ દીને યુદ્ધે ધીસ નદીનું પાણી આગમજથી તૈયાર કરી રાખેલાં નાળાંઓ મારફતે ખાલી કરી નખાવ્યું. એ આગમજ કાઠરસે પોતાના માણસોને આ મુજબના હુકમ આપી મુકયો હતો કે અગરજો કોઈ રહેવાસીઓ ધરનાં છાપરાં ઉપર ચઢી જઈ તમને નળીયાં અને પથરા મારી હેરાન કરે તો તેમની કશી દરકાર કરતા ના. આદર ઈજદ આપણી તરફથી લડશે. તેમના દરવાજા અને ધરો જલદીથી સળગી ઉઠે એવી વસ્તુનાં બનાવેલાં છે માટે જો તેઓ ઉપર મુજબ કરશે તો પ્રધી પોતાનાં ધર સળગી ઉઠેલાં જોઈ તેઓ નાસભાગમાં પડશે. અને એ રીતે આ મોટી અપ્પુટ નદીમાં પાણી ધટી ગયેલાં જોતાંજ ધરાની લશ્કરોએ નદીનાં બંને નાકાંઓ મારફતે શેહરમાં દાખલ થઈ પોતાના સીકો બળાવ્યો. તેમનાં સારાં ભાગ્ય કે આ વખતે નદી તરફના પીત્તલના દરવાજાઓ તદન ખુલા હતા. તેમને બંધ કરવા વીશે પણ મોજાલા અને મગરર ખેખીલિન્યનો ખેદકાર રહ્યા હતા. આ રીતે ધરાની ફોજે શેહરમાં દાખલ થઈ લડાઈને પોકાર ઉઠાવ્યો, રંગરાગ અને ખાનપાનમાં ચકચુર થઈ ગયેલા છાકટા રહેવાસીઓ અને લશ્કરી સીપાહીઓ પોતાના હરીફોની મુકાબેજ જઈ શક્યા નહી, જવાન રાજ પોતે ગાભરો પડ્યો, અને એ રીતે રાતની અંધારીમાં મારફાડ અને કતલ એટલી બધી હદ સુધી ચાલી કે ખીજે દીને કુદશીની સત્તાનો અનાદર કરવાને એકબી સ્વતંત્ર ખેખીલિન્યન માલુમ પડ્યો નહી. ધરાની સીપાહીએ હિમતભર્યા કદમ સાથ રાજના મહેલમાં ધસી જઈ તેને તેની મધળી મજાહ વગે કાપી નાંખ્યો. કહેછે કે ખીજ સીપાહીઓએ શેહરને આગ પણ લગાડી હતી. ૨

ઉપલી રાતની લડાઈનું વર્ણન જે નોંધેને બહુ સુખાખીત શબ્દોમાં આપ્યું છે. ૩ કુદશી પોતે રાજના મહેલમાં ધસી ગયો હતો. તેની જોડે ગોખાયસ (ગઓખચ) અને ગદાતસ (ગઓદાત?) નામના બે એસીર્યન સરદારો હતા, જેઓ રાજના જીલ્લાતને લીધે પાર્સી ફોજને જઈ મળ્યા હતા. તેઓએ રસ્તો દેખાડ્યો અને પાર્સી લશ્કર શેહરમાં ધસી ચાલ્યું. જેઓ તેમની સામા થયા તેમને મારી નાંખ્યા. ખીજાઓ નાસી ગયા, અને ફેટલાએકોએ જુમ પાડી શેહરને આ એકાએક આવી પડેલાં આફત વીશે જાણીતું કીધું. ગોખાયસની સાથના ધરાનીઓએખી જુમ પાડવા માંડી, અને તેમ કરીને તેઓ શત્રુઓની ધાસ્તી વીના ટુકે રસ્તે મહેલમાં ધસી ગયા. મહેલના દરવાજા તેઓએ બંધ જોયા એટલે દરવાજા ઉપર તેઓ તુટી પડ્યા. તે છાકટા ચોકીયાનો એક મોટી સળગી સળગાવીને જુમ શરાબ પીતા હતા. દરવાજા બહાર આ ગડબડાટ ચાલતો અંદર સંભળાયાથી રાજના હુકમથી ફેટલાક મીત્રો તપાસ કરવા દરવાજા ઉંઘાડી બહાર આવ્યા. દરવાજા ઉંઘડેલા જોતાંજ ગદાતસ અને

૧ કાઠરોપીડયા, ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૫, ૪૦ ૨૨—૨૩.

૨ ખેખલ—જેરેખાયા પ્ર૦ ૫૦, ૪૦ ૩૨; પ્ર૦ ૫૧, ૪૦ ૩૦, ૩૨, ૫૮. ડાન્યલ પ્ર૦ ૫, ૪૦ ૫—૨૮.
૩ કાઠરોપીડયા, ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૫, ૪૦ ૨૬ થી ૩૬.

તેના સાથીઓ રાજનાં દેવાનખાનાંમાં ધસી ગયા. રાજ પોતે હાથમાં નાગી તલવાર લઈ ઉભેલો હતો. પણ ગદાતક્ષ અને ગેાપ્રાચક્ષનાં માણસોએ તેને એકદમ લાઇલાજ કરી નાંખ્યો, તેની મદદે આવેલાં માણસોના જીવ લઈને રાજને પણ કતલ કીધો. કુર્શીનો હુકમ હતો કે સર્વ રહેવાસીઓને પોતાનાં ઘરમાંજ રહેવાની તાકીદ કરી ચેતાવવું કે જે દ્રોહીની ધરની બહાર માલુમ પડશે તેને મારી નાંખવામાં આવશે. આ હુકમ મુજબ અમલ થયો અને ખીજે દીને આખું શેહર પાદશાહને તાલે થયું. કુર્શી માર્યા ગયલાઓની લાસ તેમના ખેરીઓને ડેકાણે પાડવા માટે સ્વાધીન કરાવી, અને ફરમાવ્યું કે સર્વ બેબીલોનિયનોએ પોતાનાં હથીયારો લાવી આપવાં. જેઓએ આમ નહીં કીધું તેમના જીવ ગયા. પાદશાહ રહેવાસીઓને તેમની જમીન ખેડી ખાવા આપી દીધી, પણ તેમની કને ચોથાઈ લેતી કીધી.

બેબીલનનું મોટું શેહર એ રીતે કુર્શીને તાલે થયું. પણ જ્યાંસુધી ત્યાંના રાજ નેબોનાદથક્ષ છુટતો હતો ત્યાંસુધી કાર્દેશને નચીંતાઈ હતી નહી. એટલામાટે પ્રથમ શેહરના બહારના બરજો વગેરે ભાંજી નખાવીને પછી તે ખાંસીપાનાં શેહરને ઘેરે નાંખવા દોડ્યો. પોતાનું પાયતજ તાલે થયલું જોઈને નેબોનાદથક્ષે કુર્શીની દયા ચલાવામાં ડહાપણુ જોયું અને પોતેજ તેને શરણે ગયો. ગમે તેવો શત્રુ પણ એક મોટાં રાજ્યનો તો હાકમ હતો, એમ સમજીને આપણા મોટા પાર્સી પાદશાહ તેને જીવતદાન બદલું તથા કર્મોન્યાના પ્રાંતની હાકમી સોંપી.^૧

આ બનાવ ૯૦ મં ૫૦ પૃષ્ઠ ૫૩૬ માં બન્યો. એ વરસથી બેબીલોન્યા ઇરાની શેહનશાહનો એક પ્રાંત ગણાવા લાગ્યું. હીરોડોટસ તેને ખીજ પ્રાંતો કરતાં ઘણો ફળદ્રુપ અને માતખર જણાવી ગયો છે. તે દાખલો આપે છે કે સઘળા ઇરાની પ્રાંતોને માથે ચાકસ રકમની ખંડણી ઉપરાંત પાદશાહની ફોજની ખોરાકી પુરી પાડવાનો દંડ પણ નાંખેલો હતો, અને આમ ખોરાકી પુરી પાડનારા પ્રાંતોમાં બેબીલનને આખા ખાર માસ ચાલે એટલીબધી ખોરાકી પુરી પાડવી પડતી હતી. માટે આ તવારીખનવેશની સમજણ મુજબ ઇરાનના સઘળા મુલુકોની કુલે પેદાશના ૧ મા ભાગ જેટલું એકલા બેબીલોન્યાના પ્રાંતમાં પાકતું હતું. તે વળી જણાવે છે કે ત્રીતનતખમીસ નામે એક ઇરાની જ્યારે આ પ્રાંતનો શત્રુપ અથવા છત્રપતી થયો ત્યારે તેને ત્યાંથી દરરોજ ૧૦૦૦ બુથલ જેટલું સોનું મળતું હતું.^૨

બેબીલન એકવાર ગોચા “શેહરોની રાણી” જેવું હતું. તેની મોટી પાદશાહત વખતે—જ્યારે કુર્શીની અથવા ઇરાની કે પાર્સી શેહનશાહતની હયાતી પણ ન હતી તે વેળા—પશ્ચીમ એશ્યાની તે શેઠાણી જેવું હતું. આ સેમીટીક પાદશાહતની કાર્દેશ સંસ્પૃષ્ટી આણે તે આગમજ તેની આસપાસનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં તેની કેવડી ભારી વખાણ થતી હતી તે બેબીલનના પોતાના મોટા શત્રુઓ—યહુદી લોકો—નાં પોતાનાં

૧ એબીડીનસ નામે લખનાર આમ જણાવી બળે છે. ખેરોસસ મુજબ કુર્શી આ રાજને કર્મોન્યા ખાતે માત્ર જઈ વસવાનીજ પરવાનગી આપી હતી.—પુરાં ૫૧૬, ૬૪૦ ૩, પ્રાં ૮, સર ૫૧૬ તથા નોટ ૧૦. ૨ રોલીં ૦ કૃત હીરોં, ૬૪૦ ૧, પ્રાં ૧૬૨.

હખાણો ઉપરથી માલુમ પડે છે. તેમનો એક પેગામ્બર તેને “રાજ્યોની કીર્તી” નું નામ આપી ગયો છે. ૧ એક ખીજો તેને “તમામ જમીનની વખાણ” મેળવનારી ભુમી ગણી ગયો છે. ૨ અને એ સ્તુતી દેવળ ખરી હતી. બેખીજનનાં રાજ્યના તામે થવાથી ઇરાની શેહનશાહતમાં ૨૪૦૦૦૦ થી ૨૫૦૦૦૦ ચોરસ માઇલનો વધારો થયો હતો. ૩ એ ફતેહ પછી ત્યાંના મુર્તાપુજનનો ધર્મ નાશ પાડ્યો. એ મજહૂબ આજકાલનો નહીં પણ છેક વીશ સદીએનો પુરાણો હતો. તે બેધડક ગોખાજીએ ફરી વળેલો હતો. ભુમધ્ય સમુદ્રથી તે જંગ્રોસ પર્વત સુધીના પશ્ચીમ એશ્યાના સઘળા પ્રાંતોમાં તેનો ડંકો વાગતો હતો. પણ કાઈરસની ફતેહ પછી મુર્તાપુજનનો આ મોટો ધર્મ શીકરત પાડ્યો, અને તેને બદલે “તેની સાથે સરખાવતાં વધારે સ્વછ જરતોશ્તી ધર્મ” ૪ દીપી નીકળ્યો.

બેખીજનના ફતેહ થવાથી ઇરાનને એક ખીજેખી ફાયદો થયો. માત્ર શીનીશ્યા સીવાય તેને તામિના ખીજ સઘળા પ્રાંતો, જેવા કે સુસ્યાના, સીર્પા, પેલેસ્ટાઇન ઇત્યાદી, કાઈરસની જ્ય પોકારવાને તૈયાર થયા; અને તેથીજ ઇરાનના મોટા વીસ્તારમાં સઘળા મળીને ૨૫ લાખ ચોરસ માઇલનો નવો વધારો થયો હતો. કાઈરસ એક કુર્બાન રાજ્યાધીકારી હતો. તેની આખી જીંદગી મુલકગીરીમાં ગુજરી હતી, અને હજી તેણે મુલુકો જીતવાનું કામ છોડી દીધું ન હતું. તેનું મન એક કામ પુરું કરી ખીજાં ઉપર દોડવું હતું; મોટે પ્રથમ લીડયા અને પછી બેખીલોન્યાનાં રાજ્યો હાથ કર્યા બાદ તે હવે એક ત્રીજી તરફ નજર રાખતો હતો, જ્યાંથી પણ બેખીજનની પેઠેજ તેની સત્તાનો આનાદર અને તુછકાર થયો હતો. તે રાજ્ય મીસરનું હતું. ત્યાંના રાજા શ્રીસસ જોડે કાઈરસ સામે લડવાને કોલકરારથી બંધાયો હતો. લીડયા, બેખીલોન્યા અને મીસરનાં આ ત્રીયુગમાંના બેને ઘટતી મજબૂત પુગાડયા પછી હવે કુર્શીનું પ્યાન કુદરતી રીતેજ મીસર તરફ દોડવું જોઈયે. પણ મીસર કંઈ એશ્યાખંડનો મુલક ન હતો. તે ઇરાનની પડોસનું રાજ્ય પણ ન હતું. તે કંઈ નાનો સુનો દેશ ન હતો. ત્યાં ચહડાઈ લઈ જવાનું કામ સહેલ ન હતું. તે તરફ કુચ કરતા જવાની મુશ્કેલી સહેલથી અને આસપાસની મદદ વીના દફ થાય એવી ન હતી. એટલામોટે એ કામ આરંભીને પાર ઉતારવા થકી કુર્શી જે જે પ્રજાએને પોતાની તરફ એસી લઈને તેમની મદદ ઉપર વીશ્વાસ રાખી શકે તેઓમાંની એક યહુદી પ્રજા હતી. એ પ્રજાના મુલકમાંથીજ મીસર તરફ જવાનો માર્ગ હતો, મોટે એ પ્રજાને દરેક રીતે રાજી કરવામાં શેવેટ કુર્શીનો લાભ જળવાતો હતો. એ કારણને લીધે કાઈરસે યહુદીઓ ઉપર બહુ બહુ ઉપકારો કર્યા. તેણે તેમને બેખીલોન્યન લોકોનાં ૭૦ વરસનાં કેદખાનામાંથી છોડાયા, તેમને છુટાપણું બંધાવ્યું, માત્ર નામના પોતાને તામે રાખ્યા, નાણાંની મદદ આપીને તેમનું દેવળ બાંધી અપાવ્યું, અને એ સર્વના બદલામાં તેમના આશીષ મેળાયા. પણ કુર્શીને યહુદીઓ તરફની સઘળી મમતા અને જનફેશાની કરતાં ઘણો વીશેષ બદલો મેળવવો હતો, અને જો એ પાદશાહે મીસર ઉપરની ચહડાઈ માથે લીધી

૧ બેખલ—ઇસ્લાઈટસ, પ્ર૦ ૧૩, ૧૦ ૧૯.

૨ તેજ, જેરેમાયા, પ્ર૦ ૫૧, ૧૦ ૯૧,

૩ પુરાં ૫૬૦, ૬૪૦ ૪, પ્ર૦ ૭, સર્ ૩૭૪,

૪ તેજ, સર્ ૩૭૫.

હોત તો તે બદલો તેને ખચીત મળત. તેને તે માટે પુરતો ભરસો હતો. પણ તેમ તે કંડી શક્યો નહી. તેની એ ઉમેદ તેનાં મનમાંજ રહી ગઈ. તેની એક ખીજખી ઉમેદ હતી, અને તે યુનાન ઉપર ચહાઈ લઈ જવાની હતી. તેની એમનીએમ રહી ગઈ. એ ઉમેદો પાર પાડવા માટે ધારેલાં કામો એકપછીએક તે માથે ઉઠાવે તે આગમજ ખીજ તરફ તેની નજર દોડી અને ઉપલાં કામો રહી ગયાં. પણ તેના વારસોએ તેની તે ઉમેદો મુજબનાં કામો માથે ઉઠાવ્યાં હતાં તે આપણે આગળ ચાલતાં જોઈશું.

ક્રમ ૩. પાદશાહની છેલ્લી લડાઈ.

(૪૦ સં ૫૦ ૫૩૮ થી ૫૨૯ સુધી.)

કાઈરો સ્થાપેલી શેહનશાહતાનાં ઇશાણ ખુણાં તરફ માસાગેટી નામે એક પ્રજા વસતી હતી. તે એક લુટાર અને ભટકતી પ્રજા હતી. યુરોપમાં ગાંધ લોકોને નામે જે પ્રજાઓએ ઉતરી પડીને જુદે જુદે પ્રસંગે લુટ ચઢાવી હતી તેઓમાંની અથવા તેમના મુળ ટોળાને લગતીજ આ પણ એક પ્રજા હતી. અસલી ગાંધ પ્રજાના માસાગેટી એક મોટા તાપદે હોય એમ જણાય છે. એ નામનો અર્થ “મોટા ગાંધ” થાય છે; અને “ધીસાગેટી” નામે એક ખીજો તાપદે “નાના ગાંધ” ને નામે ઓળખાયો છે. હવે આ ગાંધ લોકો પોતેની કોઈજ નહી પણ પુરાતન સંકીર્ણ લોકોની પાછળ વજ્રની જુદે નામે ઓળખાતી એક પ્રજા હતી. એટલામાટે આ સંઘના ટોળાઓ તુરાની હતા. માસાગેટી લોકો બહુ બહાદુર અને જોરાવર હતા. હીરોડોટસે આપેલાં તેમનાં વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ ઘોડા ઉપર તેમજ પગે ચાલતાં લડાઈ કરવાને એક સરખા શક્તીવાન હતા. સંકી લોકો વીશે ઉપર આપણે જોઈ તેમ આ લોકોનાં લડાઈનાં હથિયારો પણ તીર કામઠાં, ભાજા, અને કુહાડી હતાં. એ સંઘનાં તેઓ પીત્તલનાં બનાવતા, પણ પોતાની કોજાહ અને કમરબંદ વગેરે સોનાના બનાવતા હતા. આ બંને ધાતુઓ તેમનાં મુજકમાંથી પુષ્કળ મળતી હતી. ઘોડાની લગામની કડી, હાંસરી, વગેરે પણ સોનાંનીજ બનાવી હતી, કેમકે લોહ કે રૂપ તેઓ જાણતાજ ન હતા. સોનાનાં મુજકમાં વસનારા આ તુરાની લોકો એકજ બાયડી પરણતા હતા, પણ ગામની કે શેહરની સંઘની એરતો ઉપર સર્વ રહેવાસીઓનો હક હતો! એ લોકોમાં કોઈજ ધણી પોતાને કુદરતી માતે મરણ પામતો હતો. અગરજો કોઈ ધણી કુદરતી માતે મરી જતો તો તેને તેઓ બહુજ કમનસીમ ગણીને દલગીર થતા હતા.

૧ ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૨૧૫—૨૧૬.

૨ સર્ ૫૬૨.

૩ આ બીના બાપરથી આ લોકોનાં રહેઠાણની જગા કંઈક રીતે નકી થાય છે. યુરલ અને આલ્ટાઈ પર્વતોમાંથી આજે પણ પુષ્કળ સોનું મળે છે. ‘આલ્ટાઈ’ શબ્દનો અર્થજ ટાટારી જ્યાંનામાં સોનાનો થાય છે, અને તેમાંથી મળતાં સોનાને લીધેજ આ નામ એ પર્વતને મળ્યું હતું. એટલામાટે માસાગેટી લોકોનો મુજક આ બંને પર્વતોની પડોશમાં—આજનાં કાશ્ગર અને યાર્કંદ શેહરોથી અંરલના દરીયા સુધીનો—હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. એ મુજકની ઇરાન તરફની સરહદ આલ્કસસ અથવા જુહન નદી સુધીની હતી, એમ આગળ ચાલતાં વાંચનારા જાણ્યામાં આવશે.

તેઓમાં એવા રૈવાજ હતા કે એક માણસ જુદો અને નાતવાન થાય કે તેના દેવતાઓને ભાગ આપવો. આમ તે માણસના ખેતીઓ હંમેશાં કરતા અને તે જુદો પોતે પણ પોતાના ખેતીઓને હાથે જીવ ઓછાવાને ખુશી થતો હતો, અને તેમાં સવાય તથા મુખ્ય સમજતો હતો. દેવતાઓને તૃપ્ત કરવા માટે આ જુદા જોડે કેટલાંક ઢાંરોનાં પણ ભાગ આપવામાં આવતો હતો, અને પછી પેલા જુદા મુધાં એ સર્વને કાપી કકડા કરીને તેમનાં ગોસ્તની જીયાફત બનાવી સઘળાઓ માઠી ખુશી સાથે ન્યામત કરતા હતા! આ રીતે પોતાના જુજર્ગ ખેતીને કાપી ખાવામાં માસગેઠી લોકો કશું હલકું સમજતા ન હતા, કેમકે જે ધણીની આખર આ રીતે આવતી તેને તેઓ ખેલ્લતમાં ગણી સમજતા હતા; અને તેટલામાટેજ, જે ધણી કોઈ રાગ અથવા દર્દથી નાની વયે મરી જતો તેને માટે તેઓ વીળાપ કરીને તેની લાસને ડાઠી દેતા હતા. આ લોક કશો અનાજ વાવતા નહીં; પણ પોતાના ગાયઢારનાં દુધ અને માસ ઉપર તેમજ માછલી ઉપર યુજરાણુ ચલાવતા. દુધ તેમનું મુખ્ય પાનું હતું. તેમનો એકલો દેવતા સુર્ય હતો અને તેને તેઓ ઘોડાઓનો ભાગ આપતા હતા; કેમકે તેમની સમજણ મુજબ આકાશમાં સર્વથી ઝડપવાળો જેમ ખારશેદ છે તેમ આ પૃથ્વી ઉપર સર્વથી માઠી ઝડપ ધરાવનાર ઘોડો હતો.^૧

આવી એક પ્રજા સાથે કુફરીને લસ્કર લઈ જવાની ફરજ પડવાને લીધે ઇજિપ્ત અથવા માસર દેશ ઉપરની અહાહ દીક્ષમાં રહી. કુફરી જીતીને સ્થાપેલી ધરિનની શેહનશાહતની જીહુન નદીની સરહદની પેલી બાજુથી આ પ્રજાનાં સંસ્થાનની હદ થઈ હતી; એટલેજ તેમના મુલક અને ધરાન વચ્ચે આ નદી આવેલી હતી, જે પુરોપ ખંડની ઇસ્કર (ઇન્ડુસ) નદી કરતાં પણ ધણી માઠી છે.^૨ તેમાં કેટલાક ટાપુઓ હતા, અને અસલ તેનાં ચાલીશ મુખ હતાં; યાને ચાલીશ રસ્તે તે દરીયામાં ખાલી થતી હતી. આ સઘળાંમાંનું માત્ર એકજ કેસ્પીયન સમુદ્રને અને બાકીનાં સઘળાં અંરલના દરીયા જેવા માઠા સરોવરને જઈ મળતાં હતાં. કેસ્પીયન સમુદ્રની ઉગમણે ગોચા કદી નહીં છેડો આવે એવું એક વીસ્તીર્ણ મેદાન હતું, તેના એક માઠા ભાગમાં માસગેઠી લોકો વસતા હતા.^૩ હવે હીરોંટોસ જણાવે છે તેમ ધરાનનો પાસી પાદશાહ કંઈ

૧ રૉલીન્સન આ બાબતમાં જણાવે છે કે આજના ધરાનીઓ પણ સુર્યને ઘોડાના ભાગ આપે છે. આ વાત ખરી નથી.—હીરોં ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૨૧૬, નોટ ૯, સર્જ ૨૮.

૨ હીરોંટોસ આ માઠી નદીને એરેકસીસને નામે ઓળખાવી બધે છે.—૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૨૦૧—૨૦૨. રૉલીન્સનનાં ચત મુજબ આ નદી જીહુન નહીં પણ તેનાથી ઊત્તરે આવેલી સીહુન નામની હતી, જે આજે સીરદરીયા અથવા જકસાર્ડીસને નામે ઓળખાય છે.—હીરોં, ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૨૦૨, નોટ ૮.

૩ અંરલના દરીયાની ઇસ્તી વીશે હીરોંટોસ કશું બોલતો નથી તે ઊપરથી કેટલાક લખનારાઓ એમ જણાવી ગયા છે કે તેના વખતમાં અંરલનો સમુદ્ર કેસ્પીયન સાથે જોડાયેલોજ હશે અને પાછળા જમાનાઓમાં તેઓ છુટા પડ્યા હશે. કદાચ એ કારણને લીધેજ તે એમ જણાવી ગયો હશે કે ઓક્સસ નદી કેસ્પીયન સમુદ્રને જઈ મળતી હતી, આજે તે અંરલમાં પડે છે.

માત્ર ખાલી ક્ષેત્રને અર્થેજ આ લોકો સામે પોતાના રાજધાની શહેરથી દુરદરાજ ચહડાઇ લઈ ગયો હોય એમ માનવાને કશું કારણ નથી. શૌલીન્સન વાજખી કહે છે કે ઇશ્વાણુ તરફની પ્રજાઓ હમેશાં તુફાન મચાવતી હતી અને માટી મુશ્કેલીથી તેઓ અટકાવમાં રહી શકતી હતી, માટે કાઈરસની મતલબ એ પ્રજાઓમાં પોતાનાં બળનો ત્રાસ ખેસાડવાની હતી.^૧ આ સૂઝણું છતાં વળી ખુદ એ પ્રજાઓની નદી ઓળંગીને ધરાનતા મુલકમાં ઉતરી આવવાની ધમકી ઉપરથીજ કુશી તેમને સજ્જ કરવા માટે તે તરફ ગયેલો ધારવામાં આવે છે. તેની આ ચહડાઇ વખતે માસાગેટ્ટી લોકોના રાજ મરણ પામેલો હોવાથી તેની રાણી રાજ્ય ચલાવતી હતી, જોકે તેણીના સ્પર્ગાપીસીસ^૨ નામનો એક જવાન ખેટો હતો. હીરોડોટસ વાત લંબાવે છે કે કાઈરસે તેણી જોડે શાદી કરવાની માંગણી મોકળાવી, પણ તે તેણીના હાથને બદલે તેણીના મુલક લેવા આવ્યો છે એમ જાણી લખેને તે રાણીએ તેની માંગણી નાપાડી. આ રાણીનું નામ ટોમીસીસ હતું, જેણીના મુલકની હદ સુધી જઈ પુગીને કુશી નદી ઉપર પુલ બાંધવાની અને ખીજી લડાયક તૈયારીઓ કરવા માંડી. આથી તુરાની રાણી ખીધી, તોપણ તેણીએ હીમત ભરી વચનોનું એક કહેણ કાઈરસ ઉપર મોકળાવીને દરખાસ્ત મેળી કે “અગરજો તારી મતલબ લડાઈજ કરવાની હોયતો નદી ઉપર પુલ બાંધવાની ફાકટ મહેનત નહી કરતાં આ મિમાંની એક વાત કરવી. એક એકે તું નદી છોડીને ત્રણ દીવસની મંજલ જેટલો દુર જઈ તારા મુલકમાં પડાવ નાંખ, જ્યાં હું મારી ફાજ લઈ લડવા આવીશ; ખીજી એકે હું મારા મુલકમાં ત્રણ દીવસની મંજલ કપાય એટલી દુર હઠી જઈ અને તારે નદી ઓળંગીને મારી ઉપર ચહડી આવવું.” રાણીની આ દરખાસ્ત ઉપર કુશી પોતાના સપેહસાલારે અને સરદારોની મંજલત પુછી, અને તેઓએ એવુંજ મત આપ્યું કે ધરાની ફાજ પોતાનાજ મુલકમાં હઠી જઈને દુશ્મનોને ત્યાં આવવા દેવા, અને પછી લડાઈમાં તેમને એક તરફથી લશ્કર અને ખીજી તરફથી નદી વચે ઘેરી લખેને હલાક કરવા.

હવે સરદારોની આ મજલેસમાં લીડ્યાનો પેલો પદબજ રાજ કીસસ (કારન) પણ હતો, જેના ઉપર પાદશાહ એટલો તો ખુશ હતો કે તેને પોતાની જોડે સૂઝણે ટુકાણે લઈ જતો હતો. તેને ધરાની સરદારોનો ઉપલો વીચાર પસંદ આવ્યો નહી. તેણે કહ્યું કે અગરજો ધરાની મુલકમાં આ શત્રુઓને આવવા દીધા પછી મયાદા ધરાનીઓની હાર થાય તો આ તુરાનીઓ એવા છે કે ધરાનતા ફજદ્રુપ મુલકને વેરાન કર્યા વીના કદી પાછા ફરનાર નથી; અને ખીજું એકે પોતાનાજ મુલકમાં કાઈરસ આ પ્રજા ઉપર ક્ષેત્ર મેળવે તો તેમાં કંઈ ઝાઝો દમ ગણાય નહી. એટલામાટે તેણે કાઈરસને એક જાતનો દગો રમવા શીખવ્યું, અને આપણો તવારીખનવેશ કહે છે

૧ પુરાં ૫૬૦, ૬૪૦ ૪, પ્રં ૭, સર્ ૭૭૯.

૨ આ નામ આર્ય ભાષાનું હોય એમ લાગે છે. સ્વર્ગ+પિતાના સમાસ નામ ઉપરથી ‘સ્વર્ગપિતા’ જેવું કાંઈ નામ હોય અને તેને ચરડી ચચડીને યુનાનીઓએ ‘સ્વર્ગપીસીસ’ કરી નાંખ્યું હોય.

કે તે સજાહ પાદશાહને પસંદ આવી ! પણ કુરૂશ જેવા બહાદુર પાદશાહ આવો નીચ પ્રપંચ રમે એ તેનાં ખીજાં તારીફ લાયક કામો જોતાં કેવળ અશક્ય લાગે છે. તે પ્રપંચ જેમ કાદને સુચવ્યો તેમ આ મુજબનો હીરોંટોટસ જણાવે છે :—“ મારી સજાહ એ છે, ” લીડયાના પદ્મજ રાજાએ કહ્યું, “ કે આપણે નદી ઓળંગીયે, અને દુશ્મનો આપણને જોઈને જ્યાં સુધી પાછા હડી જાય ત્યાંસુધી તેમના મુલકમાં ધસ્યા જઈયે, અને પછી એક તદખીર લગાવીયે. તે એકે પાર્સીઓ જે ન્યામત સીજોનું સુખ ભોગવે છે તેથી આ દુશ્મનો અજાણ છે એવી મને ખબર મળી છે, અને જીંદગીની માટી માજો તો તેઓએ કદી ચાખી પણ નથી. માટે આપણે એક માટું ખાનું આપણી છાવણીમાં તૈયાર કરીયે અને તે માટે બેશુમાર મેંદાં કપાવીયે, અને સુક્રા ઉપર ડિઆ શરાબીની જામે માથાં સુધી ભરી મુકીયે, અને દરેક જાતની વાણી તૈયાર કરી ગોઠવીયે, અને પછી આ છાવણીનાં રક્ષણને માટે આપણી કોજમાંના સર્વથી નીર્ભજ માણસોને રાખીને સઘળા ચુનંદા લડાયેલા જોડે પાછા નદી તરફ હડી જઈયે. આમ થવાથી દુશ્મનો ખાનાં ઉપર હાથ મારવાને ચુકશે નહીં અને તેમ કરતાં ખીજું સઘળું ખુલી જશે, અને પછી આપણે જે નામદારી કરવી છે તે કરીશું.”

હીરોંટોટસ કહે છે કે આ હિચકારી તદખીર કાઈરસને પસંદ પડી, અને ક્રીસસની સજાહ મુજબ અમલ કરવાનો ઠરાવ કરીને તેણે રાણી ટોમીરીસને તે વીશિની ખબર આપી. આ ઉપરથી માસાગેટી લેક્ટીની આ રાણીએ કુરૂશ તેણીના મુલકમાંજ લડાઈ કરવાનો ઠરાવ રાખે છે એમ સમજીને પોતે વચન મુજબ નદીનો કાંઠો છોડી ત્રણ દીવસની મંજલ જેટલી દુર હડી ગઈ, અને કુરૂશ નદી ઓળંગીને તેણીના મુલકમાં દાખલ થયો. રાણીએ જ્યાં છાવણી નાંખી હતી ત્યાંસુધી પોતાની સઘળી કોજ વડે ધસી જઈને કાઈરસે એક ઢેકાણે પડાવ નાંખ્યો અને લડાઈ કરવા આગમજ કાદનની પુકતી મુજબનું ખાનું તૈયાર કરાવી પોતાના નખખા સીપાહીઓને ત્યાં રાખી બહાદુર માણસોને લઈ તે પાછો નદી તરફ ચાલ્યો. હવે ખીજ તરફથી દુશ્મનો કાઈરસની કોજ જોડે લડાઈ કરવા આવ્યા. તેમની સંખ્યા તેમની આખી કોજના બરાબર ત્રીજા ભાગ જેટલી હતી. તેમની સરદારી રાણીના બેટા ફરખાંખીસીસે લીધી હતી. કુરૂશની પેલી નીર્ભજ કોજ તેમની સામે લડી, પણ લડાઈ માત્ર એક ઢોંગ જેવી હતી. ધરાની સીપાહીઓ આગમજથી રાખેલી ગોઠવણ મુજબ હારીને નાઠા, જે ઉપરથી શત્રુઓએ તેમની છાવણી લુટી. પણ તેમ કરતાં તેમના દીઠામાં તૈયાર સુક્રે કીમતી શરાબ સાથે નજર આવ્યાથી તે મોજમાં તેઓ ખુશીથી શામેલ થયા. આખું ખાનું તેઓએ કદી ચાખેલું નહીં, અને શરાબ નોશ કીધેલો નહીં, તેથી તેઓ તેમાં વધારે ચકચુર બન્યા, અને દુશ્મનની હૈયાતી વીશે તદન બેશકર રહ્યા. હવે તેમને કેફ ચહીડી અને આરામ કરવાની ફરજ થઈ પડી. એ તકનો લાભ લઈને ધરાની લશ્કર ક્રીસસની સજાહ મુજબ દોડતું આવ્યું અને પેલા ઉંઘતા માસાગેટી સીપાહીમાંના એકેએકને કતલ કીધો !

આ સમયે હીરોડોટસનું વર્ણન છે; ૨ પણ તે કેટલુંબધું અસંભવીક છે તે આ ઉપરથી જણાય છે કે કુરુશને તેણે એક ખુની જેવો ધાતકી દેખાડવાની જરા પણ આંધકી આવી નથી. આ મોટા પાદશાહ, જે પોતાના મોટામાં મોટા શત્રુઓને જીવત-દાન બક્ષે, તે પોતાના ઉંઘમાં પડેલા શત્રુઓને કતલ કરે, અને તેની એક સ્ત્રી મામે લડાઈ ઉઠાવવાના ડરને લીધે આયુ નીચ પગળું ભરવાને રાજ થાય, એ વાત કેવળ અશક્ય છે. જે પાર્સી પાદશાહે પોતાના મોટા શત્રુઓને જન બક્ષીને નવાજેલા, જેણે રાજ્યમાં દગો ફેસાદ કરનારાઓને હલકી સજા કરી છોડી દીધેલા, જેણે સરકશી કરનારાં રાજ્યોને માત્ર સજા કરીનેજ જતાં મેલેલાં, તે મહાત્મા નર એક સ્ત્રીના મુલક ઉપર ચઢાઈ લઈ જવા છતાં તેણીનીજ ધાસ્તીને લીધે તેનાં લક્ષકરને એક નીચ દગાનો ભાગ કરવાની તદ્દપીર રહે અને તે કાંદામાં જો શેકાર ફેસે તો તેની જોડે મદીન્ગીથી લડીને નહીં પણ તેને ઉંઘની હાલતમાં થડે પેટે કાપી નાંખે, એ તેના ઉપર એક નીચમાં નીચ તોહમત મેલવા બરાબર છે. એવી એક ખોટી કપકા લાયક બનાવટથી હીરોડોટસની તવારીખની મર્યાદા ઉપર એક વાજખી દોષ રહી જાય છે. વળી ક્રીસસનાં મુખમાં આ તવારીખનવેશે જે શબ્દો મુકયા છે તેની સાચા લાગતા નથી. અગત્ય કરીને કુરુશના વસ્ત્રમાં તો પાર્સીઓ મોજાજા નહીંજ હતા. તેમની માજજોક પાછળ વસ્ત્રની હતી. અને તોપણ એ બદીના દોષ આ વસ્ત્રે તેઓ ઉપર લાયક કરીને તેની જાળમાં માસાગ્રેટી જેવી મોઢો ખોરાક લેનારી પ્રજાને ફસાવવા વીંશનું તોહમત મેલવું તે ક્રીસસની ઉપલી બનાવી કહાડેલી તદ્દપીરનાં કરતાં કંઈ ઓછું ગેરવાજખી નહીં ગણાય.

કહે છે કે માસાગ્રેટી લોકની ઉપલી મોટી ફોજની કતલ અને ધરપકડ વેળા જેઓ પકડાયા હતા તેઓમાંનો એક રાણી ટેમીરીસનો મોટો શાહજનદો સ્વર્ગપીસીસ પણ હતો. જ્યારે તે શુદ્ધીમાં આપ્યો ત્યારે તેણે ધરિની પાદશાહને અરજ કરીને છુટો થવા માંડ્યું, અને કુરુશે તેની માંગણી બહાલ રાખીને તેને સ્વતંત્ર કીધો. ૨ પણ એજ વસ્ત્રે તે જવાને આપઘાત કરીને પોતાનો જીવ આપ્યો. એ વાતની તેની માને ખબર ન હતી. તે કેદ પકડાયો છે એમ તેણી જાણતી હતી, પણ કેદમાંથી કાઠરસ તેને જીવતો છોડનાર નથી એમ સમજીને રાણીએ પાદશાહ ઉપર એક છેલ્લો પેગામ એવી મતલબનો મોકળાચો કે કુરુશે તેણીના બેટાને સહી મર્યામત સ્વાધીન કરી દેવો, અને પોતે ચુપચુપ પોતાના મુલક તરફ ફર્ય કરી જવું. આ પેગામ ઉપર કુરુશે કશું લક્ષ દીધું નહીં અને લડાઈને માટે તૈયાર થયો. ૩ હીરોડોટસ આ ખીજ લડાઈનું વર્ણન પણ એવું આપી ગયોછે કે તે ઉપર વીધાસ લાવવાની રોસીન્સન અને ખીજ લખ-

૧ ૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૨૧૧.

૨ કુરુશ કેવો મોઢો અને દયાળુ દીલનો હતો તેનો આ પુરાવો હીરોડોટસ પોતેજ આપેછે.—૬૧૦ ૧, પ્ર૦ ૨૧૩.

૩ જ્યારે આમ લડાઈ કરવાને કુરુશ તૈયારજ હતો તો ઊપસો દગો રમવાની તેની મતલબ કંઈજ હોય નહીં. એ દગાની વાત કોઈએ બનાવી કહાડીને આપણા તવારીખ-નવેશને બરાબર ઢગેલો દીસે છે.

નારાઓ ના પાડે છે. તવારીખના પીતાએ જણાવ્યા મુજબ^૧ આ લડાઈમાં બંને લશ્કરે સામસામી ઉભાં રહી પ્રથમ અંકે ઉપર તીરે છોડવા લાગ્યાં. તીરે ખલાસ થયા પછી તેઓ ભાગા અને ખંજર વડે હાથોહાથ લડવા લાગ્યાં. આમ ઘણો વખત ગુલી ચાલ્યું; પણ આંતે ધરાનીઓ હાર્યા, તેમની ફેજનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો, અને કુરૂશ પોતે કતલ થયો. લડાઈ પુરી થયા પછી રાણી ટોમીરીસે તેની લાસની ખાળ કરાવી, અને પછી એક વાસણમાં લોહી ભેળું કરીને તેમાં તેણીએ કાઈરસનું માથું ખાળાવ્યું,^૨ કેમકે તે લોહીના ઘણો પ્યાસો છે એમ જાણીને રાણીએ તેની પ્યાસ ભાંજવાની તેને કબ્બલત આપી હતી!^૩

આ એક વળી નવી ગપ છે, જે માનવાની સર્વ કોઈ ના પાડે છે. હીરોડોટસ પોતે લખે છે કે કાઈરસનાં મરણ વીણે તેણે પોતે ત્રણ જુદી જુદી વાતો સાંભળી હતી તેમાંની જે સર્વથી માનવાજોગ તેને લાગી તે ઉપલી હતી! પણ જે નોફનના જણાવ્યા મુજબ તો કાઈરસ લડાઈનાં મેદાનમાં કતલ થયો ન હતો, એટલુંજ નહીં પણ ત્યાં તે જખમી પણ થયો ન હતો, અને તેનું માત તો તદ્દન શાંતી ભરેલું હતું અને તે પોતાના મુલકમાંજ પોતાનાં ખીણનાં ઉપર મરણ પામ્યો હતો. કાઈરસની લાસ હીરોડોટસ લખે છે તેમ દુસ્મનોને હાથ ગઈ ન હતી. જે નોફનની આ હકીકત ખરી માનવાનાં ઘણાં કારણો છે અને તેમાંનું મુખ્ય એ કે કુરૂશની લાસ શત્રુઓના હાથમાં ગઈ ન હતી, પણ પાર્સીગદ્દે આંતે તેને અસ્તોદાન ખાંધી રાખી હતી, જ્યાં તે લાસને પાછળથી મહાત્મા સેકંદરના એક સોહબતી નામે એરીસ્ટોબ્યુલસે પોતાની નજરે જોઈ હતી અને તેનાં હાડકાં ભેગાં કર્યાં હતાં. અગરજો પાદશાહનું રવાન તુરાની શત્રુઓના હાથમાંજ ગયું હોત તો ટોમીરીસ જેવી રાણી તે કદી પાછું આપત નહીં, અને તેણી કનેથી ધરાનીઓએ તે પાછું મેળવ્યું હતું એમ હીરોડોટસ જણાવતો પણ નથી.

૧ ૬૧૦ વ, પ્ર૦ ૨૧૪.

૨ તેજ.

૩ કાઈરિપીડયા, ૬૧૦ ૮, પ્ર૦ ૭.

બા બ ૯.

મહાત્મા કાઈરસ (કુરૂંશી).

(૪૦ સ૦ ૫૦ ૫૫૮ થી ૪૦ સ૦ ૫૦ ૫૨૯ સુધી.)

૩.

પાદશાહની પ્રતેહમંદ રાજનીતીના સબખો.

૧. કુરૂંશની તવારીખમાં ત્રણ વધારો; હીરોંડોટસ અને જેનોફનનાં લખાણોની સરખામણી. જેનોફન મુજબ કુરૂંશની કાર્કોઈની ટુક વીગત. કુરૂંશનાં પરચુટણ સુધારાઓ.
૨. કુરૂંશની એક મોટી ખુબી : જીતેલી પ્રજાઓને ધર્મ સંબંધી છુટાપણું; એક પુરાણ લેખ ઉપરથી પાદશાહનાં ઉદાર હિલની પીછાન—લેખની મતલબ : પાદશાહનાં ખાનદાનની ઝાળખ ; બેબીલનની ક્ષતેહની વીગત—બેબીલોનિયન દેવતાઓ તરફની પાદશાહની નરમ દોરી—તેમનાં દહેરાં બાંધી આપવાની તેની ખુશી. પહુદીઓ તરફ કુરૂંશની બહો લાગણી ; તેમના પહેલો ક્રાઈસ્ટ તે કુરૂંશ ; તેમનાં પવિત્ર મંદીરો બાંધી આપવાનો કુરૂંશનો હુકમ ; પહુદીઓ ઉપરની નવાજેશની વીગતો—પાદશાહનું તેમને નવું કરમાન. કુરૂંશનો ધર્મમત ; ધર્મ સંબંધી છુટના રાજદ્વારી સબખો—પહુદીઓ ઉપરની મેહરખાનગોના ખાસ સબખ.
૩. કુરૂંશની ચાલચલણ : તેનો સખી હીલચુદો ; જીતેલી પ્રજાઓને તાબે રાખવાની યુક્તિઓ ; દેશીઓને મોટા ઝોક્ષા આપવાની રાજનીતી ; કુરૂંશ અને સેકંદરનો ક્ષતેહોની સરખામણી—કુરૂંશની ચુરકેલીઓ ; તેની સાદાઈ—તેની એકજ રાણી ; તેનાં ક્ષેત્રો—તેના મહેલો—તેના લેખો. પાદશાહનું ડહાપણ—દાલતના ઉપયોગ વીશે તેનો અબોપ્રાપ ; ‘પ્રજા પ્રીતી તેજ પાદશાહનો ખજનો’ ; રંધેતાની ખેરખાહી માટેની તેની કાળજી ; તેના ગુણોની પ્રસંશા.

ફસલ ૧. કુરૂંશ સંબંધી જેનોફનનો હેવાલ.

મહાત્મા કુરૂંશની એક પાદશાહ અને એક ધનસાન દાખવતી વર્તણુક વીશે, યા તેના રાજ્ય સુધારા વગેરે બાંધે શેવડના વીચારે જણાવીયે તે આગમજ તેની મુજકગીરી સંબંધી વધારા દાખવ કટલીક વીશેષ બાબતો આ જગ્યા ઉપર નોંધી લેવી અવસ્યતી જણાય છે. આગળ સફાઓમાં આપણે જે કંઈ નોંધ કરીએ તે પ્રખ્યાત તવારીખ-નવેશ હીરોંડોટસ અને તેને પગલે ચાલનારાઓને આધારે કરીએ. પણ જેનોફન નામે એક બીજો તવારીખ-નવેશ, જે એક એથીન્યન સીપાહ અને નામીઓ લખનાર હતો, તેણે મહાત્મા કુરૂંશનાં મહાભારત કામોનું એક મોટું હેતુક પુરતક લખ્યું છે, જે “કાઈરેપીડયા” ને નામે ઝાળખાય છે, પણ તેને આપણે “કુરૂંશ નામું” કહીયે તો ખોટું નથી. અજબત તે એક નામું જેવું છે, પણ આગળા ધરાની પાદશાહ પેહલવાનો વીશે લખાયલાં કાર્કીનામંઓથી તે તદ્દન જુદીજ ગતનું છે. તેમાં કેટલીક અતીથયોક્તિ છે તે આપણે ના પાડીશું નહીં ; વળી તેમાં તવારીખના બનાવોને તેમના ક્રમ પ્રમાણે જણાવેલા નથી, એથી અમારે કમ્પુત કરવું જોઈયે ; તથા કેટલીક બીના પાર્સી દાખવ આપણી નજરે ગતત જેવી લાગી જાય છે તે ખુબી રીતે જાહેર કર્યા વીના અમને ચાલવું નથી. એ સુધયું છતાં જેનોફનનાં પુસ્તકની એક મોટી ખુબી એ છે કે તેમાં તેણે મહાત્મા કાઈરસ પોતાનાં કામો ઉપરથી જેવા માલુમ પડયો છે તેવાજ તેને ચીતાર્યો છે. હીરોંડોટસે તેને ઘણો ગેરહંસાઈ કરીએ, અને કદાચ તે

ઉપરથીજ જે નોફને એ મહાત્મા નરને યોગ્ય ન્યાય આપવાની મતલબ રાખીને પોતાનું કારકિર્દીનું અનાવું હોય એમ લાગે છે. વળી હીરોડોટસ ધરાન કદી ગયો ન હતો તેથી તેણે એ દેશ અને ત્યાંના દેશીઓને જાણતી, તેમજ ત્યાંના પાદશાહો અને તેમની કારકિર્દીને જાણતી ઘણીખરી વાતો તેમના શત્રુઓ—જેવાકે મીસર દેશના લોકો, લીડ-યનો, બેબીલોન્યનો, વગેરે—થી સંભળીને વગર તેલકીક કરવે જાણી દીધી છે. પણ જે નોફને તેમ કીધું નથી. તે પોતાની વીગતો ક્યાંથી લાચો તે આપણ જાણતા નથી, પણ તે પોતે ધરાન ગયો હતો એ વાત તો તવારીખની એક સચ્ચાઈ છે. તે એક લશ્કરી સરદાર દાખલ ધરાન દેશ ઉપર યુનાની ફોજની સહકાર લઈ ગયો હતો, અને જાતે તવારીખનો શોકીન હોવાથી તેણે કુરશ સંબંધી ધરાનમાંજ ઘણીખરી હકીકતો મેળવીને ભેગી કીધી હોય, અને પછી તેમાં પોતાની તરફથી કેટલીક વધઘટ કીધી હોય, તો તે બનવાજોગ છે. એટલામાટે આ ઉકાળે જે નોફનેની જાણેલી કુરશની તવારીખમાંથી અમે ટુક ઇતેઆખ ઉતારી લેવા દરરૂત ધારીયે છીયે, જે ઉપરથી વાંચનાર જોશે કે તેમાં હીરોડોટસનાં બયાનથી ઘણું ઉલટું છે; પણ તેમ વળી તેમાં તે તવારીખનવેશના અધુરા અને ખુજ ભરેલા હેવાલોની ખામી દરરૂત થયલી જણાશે.

શરૂઆતમાંજ જે નોફને જણાવે છે કે કાઈરસે નીચલાં દેશો જીત્યાં હતાં :— સીરિયા, એસીરિયા, અરેબ્યા, કેપેરોશ્યા, ફીળ્યા, લીડ્યા, કાર્યા, ફીનીશ્યા અને બેબીલોન્યા; નીચલી પ્રજાઓને તેણે તાબે કીધી હતી :—એકવચન, ઇંડયન, સીરીઅયન, સકયન, પેરુલેગોન્યન, માગેડીડયન, મત્યાદી ખીજી ઘણી; તેણે એશ્યામાં વસેલા યુનાનીઓ ઉપર, તેમજ સાઈપ્રીયન અને ઇજીપ્શ્યન લોકો ઉપર હાકમી મેળવી હતી; અને છેલ્લે મીડયન પ્રજા પોતાની રાજ્યપુશીથી તેના અમલ તજે ગઈ હતી. ઉપલી ટીપમાં આપણે બે મુખ્ય વાત આપણા આગળ આપેલા હેવાલથી ઉલટી જોઈયે છીયે. પહેલી એ કે ઇજીપ્ત (મીસર) દેશ તાબે કરવા સુધી કુરશ જીવતો રહ્યો ન હતો; ખીજી એ કે પોતાની શેહનશાહત સ્થાપ્યા આગમજ તેણે સર્વથી પહેલી ક્તેલ કીધી તે મીડયાનાં રાજ્યની હતી. પણ જે નોફને પોતાની આખી તવારીખમાં એમજ જણાવી ગયો છે કે મીડયામાં કાઈરસનો મમાવો રાજ્ય ચલાવતો હતો તેને તેમજ એસ્તાથજસનાં મરણ પછી તેના બેટા કચકસરીસને તેણે કશી ઇજા કીધી ન હતી, પણ, તેથીને ઉલટું, તેણે તેમના શત્રુઓ સામે અનેક વાર લડત ચલાવીને તેમને ક્તેલ કરી આખી હતી, અને શેવેટ કચકસરીસ મામાની બેટી સાથે શાદી થયા બાદ તેણીની રીતમાં કુરશને મીડયાનું રાજ્ય મલ્યું હતું. ગમે તેમ હોય, પણ હવે અમે આ તવારીખનવેશનેજ આધારે તેની હકીકતોનો સાર આપીયે છીયે.

કુરશ મીડયાના પાદશાહ એસ્તાથજસની બેટી મન્દાને અને પાર્સીઓના પાદશાહ કમ્બાઈસીસનો બેટો હતો. તે બહુ ખુબસુરત, દયાળુ સ્વભાવનો, જ્ઞાન મેળવવાને ખાંતી, અને ઇજ્જતનો બહુ ખાહેશમંદ હતો. પાર્સી રાહરસમ મુજબની તેને તાલીમ મળી હતી. આ કેળવણી પછી જ્યારે તે ૧૨ વરસનો થયો ત્યારે પોતાની

મા જોડે મમાવાની દરબારમાં ગયો, જેને જોઈ એસ્તાયજીસ ખુશ થયો અને તેની ખબરદારી જોઈ તેના ઉપર શ્રદા થઈ ગયો. કુરુશ પોતાના મમાવાને સદા ખુશ રાખવાની કુરુશ વીચારી અને પછી શેકારગાહે તેમજ લડાઈમાં તે તેની જોડે જવા લાગ્યો. એકવાર એસીર્યાના રાજાને ખેટાઈ મીડયાના મુલકમાં ઉતરી પડી ત્યાં લુટકાંટ કરવા લાગ્યો, જે ઉપરથી કાઈરસ પણ પોતાના મામા કચકસરીસ જોડે શત્રુઓ સામે લડવા ગયો, અને તેણે બહુ બહાદુરી દેખાડી. આ તેની પહેલવહેલી લડાઈ હતી. આ વખતે કુરુશની ઉંમર ૧૬ વરસની હતી. હવે તેના પીતાએ તેને પોતાની દરબારમાં પાછો ખાંચાવ્યો, અને કાઈરસ બહુ આનાકાની સાથ મમાવાની દરબાર છોડી ગયો.

એમ કરતાં એસ્તાયજીસ મરણ પામ્યો અને તેના દીકરે તખ્ત ઉપર બેઠો. તેજ વેળા એસીર્યાનાએ મીડયા ઉપર નવો હુમલો કરવાની તૈયારીઓ ચલાવવા માંડી. આ ઉપરથી કુરુશ, જે હવે જવાંમદ દાખલ ગણાતો હતો તે, એક કોજની સરદારી લઈ પોતાના મામાની મદદે ગયો. મીડયાની સરહદ સુધી તેના પીતા કમ્બાઈસીસ તેને મોકલવા ગયો અને કેટલીક શીખામણ દઈ પાછો ફર્યો. એસીર્યાન રાજા લડાઈ લાવે તે આગમજ તેણે આર્મીનાના રાજાને ખબરો કરવા માટે ઉશ્કેર્યો, જે મીડયાને ખંડણી આપતો હતો. કુરુશ પોતાના મામાની પરવાનગી મેળવીને અને પોતાની પાસે કોજને નવાં હથિયાં વગેરે આપવીને શેકારને બહાને આર્મીના ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો, અને ત્યાંના રાજા તથા તેનાં કુટુંબને ફેદ પકડીને ઈનસાફની અદાલત નેમી તે મારફતે રાજાની તકસીર માટે તપાસ ચલાવી. રાજા તરફથી તેના ખેટા ટીચને કંઈક બચાવ કીધો, પણ રાજાએ યુનાહ કબુલ કરવાથી તથા વગર શરતે તાપે થવાથી કુરુશ તેના ઉપર દયા કરીને તેને જીંદગી બક્ષી, એટલુંજ નહીં પણ તેનું રાજ્ય પાછું તેને સ્વાધીન કીધું અને તેના ઉપર બીજી ક્ષણ મેહરબાની દેખાડી, જે ઉપરથી આર્મીનિયનો આ શાહજાદા ઉપર બહુજ શ્રદા થઈ ગયા. કુરુશની મેહરબાનગી એટલીજ ન હતી. આર્મીના ઉપર વળી એહદયાનો રાજા હુમલો લાવ્યો હતો માટે કુરુશ તેના સામે લડવા જઈને રાજાને હરાવ્યો અને તેના જુલમથી આર્મીનિયને મુક્ત કીધું, તથા સરહદ ઉપરની ઢિંચાણુ જગાઓ હાથ કરીને તે ઉપર કીલો બાંધ્યો. આ ઉપકારના બદલામાં આર્મીનિયની રાણી પોતાની ખેટીઓ અને પુરુષો દોલત ભેટ દાખલ લાવી, પણ કુરુશ એ ખેમાની એકને પણ નહીં અડકતાં કેટલીક ઉત્તમ શીખામણુ દઈ રાણીને વીદાય કીધી અને પોતે આર્મીના છોડી ગયો, જે વેળા ત્યાંના રાજા તેને સરહદ સુધી વળાવા આપ્યો હતો. મીડયા ખાતે પાછો ફર્યા પછી કુરુશ પોતાના મામાને સલાહ આપીને એસીર્યા ઉપર હુમલો લઈ જવા માંગ્યું. કચકસરીસને એ સલાહ પસંદ પડી અને કુરુશ કોજ લઈને શત્રુના મુલકમાં ઘસી ગયો. એસીર્યાનો તેની સામે આવ્યા, પણ કાઈરસની ફોજે લડાઈમાં તેમનો જખરો પરાજય કીધો અને તેઓ

૧ આ એસીર્યા નહીં પણ એબીલનનો રાજા હતો, જેનું નામ નેબુપદનાજર હતું. તેના લુટકાંટ કરનાર દીકરાને બૈબલમાં “ખુશ મેરોદાખ” ને નામે ઓળખ્યો છે.

૨ આ લડાઈ ઈ. સ. પૂ. ૫૮૧ સાં થયેલી કેટલાક લખનારાઓ ગણાવે છે.

માર આઈ પોતાના કીજામાં ભરાઈ ગયા. કુરશે તેમની પુક પકડી, એટલામાં હીકેન્ચન લોકોએ તેની મદદ માંગી અને તેમને પોતાના મીત્ર તરીકે ગાયે લઈને કુરશે એસી-યનો ઉપર ફરીને હુમલો કરી તેમને હરાવ્યા અને માટી ફેલે મેળવી, પણ લડાઈમાં પકડાયલા બંધવાઓને પોતાની પક્ષમાં લેવામાટે તેણે તેમને છુટાપાથું બંધું.

આ ફતેહો પછી હવે કાઈરેસે બેબીલન ઉપર ચઢ્યાની જાણ જવાનો વીચાર કીધો. એટલામાં બે એસીયન ઉમગરો નામે ગોપ્રાયસ અને ગદાતસ પોતાના રાજ્યથી બિદીત થઈ કુરશેને આવી મળ્યા. ગદાતસે બંનેના ઉડાવ્યાથી રાજ્ય તેને સંભાળ કરવા દોડ્યો, પણ કાઈરેસે તેના બચાવ કીધો. હવે તેને પ્રેદુમ્યન અને સુદ્યન લોકોની પણ મદદ મળી. બેબીલન જતાં માર્ગમાં કુરશે ત્રણ કીલ્લાઓ તાબે કીધા, અને પર્મિસ આતેથી નવું લશ્કર કચકસરીસની સરદારી હેઠળ આવી પુરું તે લઈને તેણે આગળ વધવા માંડ્યું, પણ તેનાં આ કામ બાબે તેના મામાએ નાખુશી બતાવી. એમ છતાં પણ કુરશેના મુંડા હેઠળ મેળા થયલા મદદગારો અને સુપેદસાલારોએ તેને આગળ વધવાની બીનતી કરવાથી તેણે લશ્કરી તૈયારીઓ સંપૂર્ણ ચલાવી. એ પછી આગળ કુચ કરી જતાં શત્રુઓની કોજ સફ સમારી ઉમેલી જણાઈ, જેઓમાંથી પ્રથમ લીડયાના રાજા ક્રીસસની કોજે કાઈરેસનાં લશ્કર ઉપર હુમલો કીધો. આ પેળા ક્રીસસની કોજ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયલી હતી, પણ કોજની બંને પાંખો ધરતીઓના હાથ ઉપર શીકસ્ત પામી, અને તેમના મદદગાર ઘણાંશ્યનોજ માત્ર બાકી રહી ગયા. તેઓ શેવટ સુધી લડ્યા, પણ અંતે તેમની બહાદુરી જોઈ કાઈરેસે તેમને કતલ નહી કરતાં બચાવી લીધા અને પોતાના વફાદાર કરી રાખ્યા. પછી કુરશે લીડયા ઉપર હુમલો કરી આદર્મિ પાય-તન્ન લીધું અને રાજા ક્રીસસને ફેદ પકડ્યો, પણ પોતાના સૂતાના દયાળુ ખવાસ મુજબ તેણે તેને જીવતદાન બક્ષી પોતાનો મીત્ર કરી રાખ્યો. બીજી તરફથી કાઈરેસે પોતાના એક સરદાર હીસ્તાસ્પીસને કીજ્યા દેશ જીતવા મોકલ્યો, અને બેબીલન તરફ આગળ વધતાં તેણે પોતેજ કીજ્યન, કેપેડોશ્યન અને અરેબ્યન લોકોને તાબે કીધાં.

બેબીલનની આસપાસ પોતાનાં લશ્કર વડે ફરી વળીને કાઈરેસે એ શેહરની મજબુતી વીશે ખચર ફહાડી, અને પછી તે આ શેહર છોડી થોડક દુર છાવણી નાંખી પડ્યો. પોતાની મતલબ શેહરને ઘેર નાંખવાની છે એવું દેખાડવા માટે તેણે બેબીલનની આસપાસ પહોળી અને ઊંડી ખાડી ખોદાવી અને પછી એક તેહતારને દીને બેબીલોન્યનો માજમજહમાં પડેલા હતા તે તકનો લાભ લઈને તેણે યુફ્રેટીસ નદીને ઉપલી ખાડીઓમાં ખાલી કરી નાંખી અને નદીને માર્ગે પોતાનાં લશ્કર માથે શેહરમાં દાખલ થયો અને તેને તાબે કીધું. આ પછી કાઈરેસે પોતાના સીપાહીઓ અને મીત્રોને નવાજ્યા અને હીસ્તાસ્પીસના બેટા દારાયસનાં તથા ગોપ્રાયસ (ગમ્બોઅર) નામના સરદારની બેટીનાં લગ્નની ગોઠવણ કરી આપી. બેબીલનની ફતેહ પછી ઇજ્દ અમશાસપંદને આરાધીને અને તે પ્રાંતની બચસ્થા-ની ગોઠવણો કરીને કાઈરેસ ધરિન જવા નીકળ્યો, પણ માર્ગમાં પોતાના મામા અને મીડયાના રાજા કચકસરીસની મુલાકાત લીધી, જેણે તેના ઉપર શીદા થઈ તેને

પોતાની બેટી શાદીમાં આપવાની ખુશી દેખાડી તથા તેણીની રીતમાં મીડમાનું રાજ્ય બક્ષી દેવા માંગ્યું. કુરુશ આ પછી પોતાના બાપની રજા મેળબીને મામાની દીકરી સાથે પરણ્યો. પોતાના મુન્નક આપ્યા એશ્યામાં છેક સીર્યાથી તે મીસર સુધી વધ્યા પછી કાર્થવસે સુસા, બેબીલન અને હમદાન પાપતજો ખાતે વારાફરતી જઈ રહેવાનું નહીં કીધું.

વજ્ર વહેતો ગયો અને પાદશાહની ઉમર ભરાતી ગઈ. પોતાના મામા તથા બાપનાં મોત પછી તે આખી શેહનશાહના ધણી થયો હતો. પણ ત્યારપછી તેણે કશી ક્ષેત્ર ક્રિયાતી જે.ને.ફ્રેન્ જણાવતો નથી. તે તો હવે તેનાં મોતનો વજ્ર નજીક આવેલો કહે છે. મરણ મોટો તૈયાર રહેવા બાબે કાર્થવસને એક રાત્રે ખાબ આપ્યો, અને તે ઉપરથી તેણે પોતાનાં ફર્જદો અને મીત્રોને પોતાનાં ખીલાનાં આગળ બોલાવી કેટલીક રૂડી શીખામણ દીધી અને પછી નીરંતે મરણ પામ્યો.

કુરુશની ક્ષેત્રોની એક સાદી તફસીલ જે.ને.ફ્રેન્ ઉપરથી ઉપની સતરમાં ઉપ-જવી કહાડ્યા બાદ હવે તે મહાત્મા નરે કહેલા રાજ્ય સુધારાઓની એક નાની ટીપ પણ એજ તવારીખનવેશને આધારે અમા આ ડેકાણે ટપકાવવી દરસ્ત ધારીયે છીયે. જે.ને.ફ્રેન્ કહ્યું છે તેથીજ નહીં પણ ખુદ હું શેરોફસનાં વર્ણન ઉપરથી પણ જણાય છે કે કાર્થવસ પાદશાહમાં એક નમુનો હતો, અને રૈયતોનું તેમજ પોતાનાં સીપાહીઓનું તેણે એકસરખું વહાલ એંચી લીધું હતું તે તેના ઇનસાફ, દયા, ભજ-મણુસાઈ અને મોટાં મનને લીધે હતું. પાદશાહે પોતાની બહાદુરીની શરૂઆતથીજ એવા ધારે કહાડ્યો હતો કે લડાઈમાં સર્વ કોઈ એકસરખી હીમત અને બહાદુરી ખતાવતા નથી, મોટે ભાગે જેવાં જેનાં કામ તે મુજબનાં તેને ઇનામો મળવાં જોઈયે. એ રીતે સર્વથી બહાદુરને સર્વથી મોટું ઇનામ આપીને પાદશાહ તેમને નવાજતો અને તેથી નાના સીપાહીઓ પણ રાજી રહેતા. વળી તે સીપાહીને પોતાનાં તંખુમાં બોલાવી પોતાની જોડે જમાડતો અથવા મજલેસ બોલાવી તેમાં તેમને ઘટતું માન આપતો, અને એ રીતે પોતાના સીપાહીઓને ભવીષમાં વધારે બહાદુરી દેખાડવા મોટે પોતાની પ્રસંશાથી એક રીતે લલચાવતો હતો. મોટી લડાઈઓ વખતે કુરુશ લશ્કરના છેક પાછળ ભાગમાંના સીપાહીઓને ઉશ્કેરતો અને મીઠા શબ્દોથી બહાદુર કરતો છેક લશ્કરની હરોલમાં જતો અને દરેક ટુકડીને બહાદુર વચ્ચેથી શુર આપતો, અને સર્વને આમ કહીને રાજી કરતો કે “હું તમારી જોડેજ છું; તમારી સાથેજ હું પણ લડનાર છું.”

મીડ અને એસીર્યાના પાર્સી સીપાહીઓ કરતાં પાંચદહમાં ચહડતા ન હતા, પણ ઘોડસ્વારીમાં તો તેઓ ખરેખર ચહડતાજ છે એમ કાર્થવસને લાગ્યાથી તેણે પાર્સી ફોજમાં એક ઘોડસ્વાર લશ્કર નવું ઉભું કીધું, અને એ નવા સીપાહી આગળ ચાલતાં ઘોડસ્વારીમાં એવા તો ચપળ નીકળ્યા કે તેઓની ચાલાકી વીથે યુનાનીઓ અને રૂમીઓમાં છેક પાછળા વજ્ર સુધી નામદારી રહી ગઈ હતી.

લડાઈમાં જેઓ કેદ પકડાય તેમને યુદ્ધમાં નહીં ખતાવતાં તથા તેમને ખીજી કોઈખી જાતની ઇજ્જ નહીં દેતાં તેમને છુટાપણું બક્ષવાથી કાર્થવસે પોતાના વફાદાર લશ્કરી માણસોમાં એક નવી ફોજનો ઉમેરો કીધો. જેમને તે છોડી મુકતો તેઓ યુદ્ધભગીરી

કે કેદખાનાનાં સંકટને બદલે છુટાપણું હાંસલ કરવાથી એટલા તો હરખાઈ જતા કે તેઓ મરણ સુધી પાદશાહના ગોયા પોતાની રાજપુત્રીથી યુવામજ થઈ રહેતા હતા. તોપણ આમ છુટાપણું મેળવનારાઓ જો નાસી જવાની તદખીર કરતા અને પકડાતા તો તેઓ જીવવા પામતા ન હતા.

ગમે એટલો લડાઈનો શેકીન હોવા છતાં કુર્શ કુળદુપ જમીનને વેરાન કરવાને યા ખેતીવાડી કરનારી ઉદ્યોગી પ્રજાને હેરાન કરવાને કદી રાજ થતો ન હતો.

જેમ પરદેશીઓનું જોઈને કાઈએ ઘોડસ્વાર ફોજ ઉભી કીધી તેમ તેણે પોતાનાં પાર્સી લશ્કરમાં બેબીલોન્યનો અને એસીર્થનોનું જોઈને હથીયાર જડેલા લડાઈના રથો બનાવ્યા અને એવાજ બીજા સુધારા દાખલ કીધા.

પાદશાહોના મહેલોમાં જોગ્યોને મુખ્ય કામે મળતાં હતાં. બેબીલનની ફતેહ પછી કાઈએ પોતાના મહેલમાં આજ જાતના લોકોને દાખલ કરવાનું મુશ્કેલું. વળી તેણે ફરમાવું કે યુવામોને લડાઈ વેળા હથીયારો આપવાં નહીં તથા સઘળી ઉત્તમ તાલીમોથી તેમને બકાત રાખવા. સીપાહીને હિમતવાન બનાવવા માટે કુર્શ પ્રથમ તેમને શેકારગાહે લઈ જતો હતો, અને એ કસરતથી તેમને તે જંગની ઘણી જાતની તાલીમો આપતો હતો.

પાર્સીઓમાં માજી ધર્મગુરુઓને કાઈએજ દાખલ કીધા હતા. પ્રથમ પાર્સી ધર્મ-ગુરુઓની સલાહ લેવાતી હતી, પણ પાદશાહે તેમને છોડી મીડ લોકોનાં ધર્મગુરુઓ, જે માજીઓ હતા, તેમને પોતાની નવી શેહનશાહતમાં પોતાના ધર્મગુરુનો દરજ્જો આપી દાખલ કીધા હતા.

વળી રાજ્યમાં તખીબોની સંખ્યા વધારવાનું માન પણ કુર્શને ઘટે છે.

ફસલ ૨. કુર્શે બકેલું ધર્મ સંબંધી છુટાપણું.

મહાત્મા કુર્શને માટે કહે છે કે તેણે પોતાના આપદાદાના ધર્મને સમાર્યો હતો. આ ધર્મ અમસ જરતોસ્તી હતો અને અહુરમઝ્દ હંખામની પાર્સીઓનો ખાદા હતો, એમ આપણુ આગળા એક ખાખ્યામાં જોઈ ગયા છીએ. પણ કુર્શ આ ધર્મ કેમ સુધાર્યો અને તેણે શા શા સુધારા કર્યા તે જણાવું નથી. તે દીનચુસ્ત પાદશાહ હતો એમાં કંઈ શક નથી. પણ તેની જોડે તે જુદદીનાના ધર્મની આડ આવે એવો પણ ન હતો, એમ ખુદ તેનાં કામે ઉપરથી જાહેર થાય છે. કાઈએસની સઘળી ખુબીઓને વધારે તેજસ્વી કરનારે આ તેનો એક બલો ગુણ જાહેર થયો છે. પોતે જીતેલી પ્રજાઓને તે પોતાના તાબા તજે આસાનીથી લઈ શક્યો હતો તેનાં કેટલાંક કારણો અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમાં આ એક મુખ્ય છે કે આ પાદશાહે કોઈની પ્રજાનું ધર્મ સંબંધી છુટાપણું છીણવી લીધું ન હતું. તેનાં રાજ્યમાં ધરાની, ગુરાની અને સેમીટીક પ્રજાઓ ત્રણ જાતના જુદા જુદા ધર્મોને ખાત્રીને વસતી હતી. તેઓમાં જોકે ખાલેસ મજહબ ધરાની પ્રજાનો હતો, અને કુર્શ પોતે તેજ ધર્મ પાળનારો હતો,

તોપણ તેણે જીવદીને કાઢી રીતે પગથા કે હોરાન કીધા નથી, યા પોતાના સીપા-
હીઓને તેમ કરવા કીધું નથી. લીડ્યા, બેબીલોન્યા, ઇયોન્યા, પેલેસ્ટાઇન, ફીનીસ્યા અને
બીજા જેબી મુલુકો તેના હાથમાં આવ્યા તેમાંના એકબી દેશ કે પ્રાંતની રૈયત એવી
નહી હશે કે જેણે કુરુક્ષેત્ર સામે પોતાના ધર્મમાં ખજાન કરવાની ફરીયાદ ઉઠાવી હોય. પણ
તવારીખમાં દાખલ તો એક કુરુક્ષેત્રની જીવદીનેના ધર્મ તરફની ઠીકી દોરીના, તેમના
ઉપર રેહમ નજર કરવાના, તેમને મદદો આપવાના નોંધાયો છે ! એક મોટા પાદશાહ-
ની ખરેખરી કૃતેહને મોટો ધર્મ સંબંધી છુટાપણું મોટી અગત્યનું ગણાય છે, અને
તેટલામોટો કુરુક્ષેત્રના તે ગુણના સંબંધમાં અમે આ ક્રમ જીવદી પાડીને કંઈક લખાણ-
થી તેની ધર્મ સંબંધી વર્તણૂકોની ખબર લેવા માંગીએ છીએ.

આપણુ આગળ જોઈ ગયા છીએ કે કાર્થરેસે બેબીલોન્યા હાથ કીધું તે પેળા
ત્યાંના કેટલાક દેવતાઓના દહેરાં બહુ માતખર હતાં અને તેઓમાં પુરુષ દોહત ભરેલી
હતી. પણ તે દેશ જીત્યા છતાં કાર્થરેસે આ દોહતને હાથ લગાડયો નહી એટલુંજ
નહી પણ આ દેવતાઓની મુર્તિઓની પણ ભાંગફોડ કીધી નહી. યુનાની લખનારાઓને
આધારે આગળ એમ મનાવું હતું કે તેણે મુર્તિપુજક લોકોના તે જાતના હલકા
ધર્મને પોતાની કૃતેહ પછી સખત ફટકો લગાવ્યો હતો અને તેમના મુલુકોમાં પોતાનોજ
ધર્મ ફેલાવ્યો હતો. પણ હાલ જમાનામાં બેબીલન વગેરે ડોકાણેથી પુરાતન જમાનાના
લેખો કોરેલા પથરો અને ઇંદો મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી તદ્દન જીવદીજ વાતો
આપણા જાણમાં આવી છે. આ લેખોમાંથી જ્યારે કુરુક્ષેત્રે બહોલાં ધર્મ સંબંધી
છુટાપણાંના શબ્દો મળી આવ્યા છે ત્યારે એ મોટા પાસી પાદશાહ કેવાં ઉદાર દીલનો
અને નેત્રીને પસંદ કરનાર નર હશે તે માલુમ પડી આવે છે. આ લેખોમાંના એક
મીંડ હોરમજ્દ શસ્ત્રામ નામે એક ઇંગ્રેજ શોધકને બેબીલનની સરહદ ઉપરના
મસ મોટા માટીના ડુંગરે ખોદતાં યોડાંજ વરસ ઉપર મળી આવ્યો છે. તે એક નળાકાર
પથર ઉપર કોરેલો છે, જે પથર ૯ ઇંચ લાંબો છે. આ પથર ઉપરના લેખની ૪૫
લીટી છે, જેમાંની દરેક લીટીમાં ૪૦ થી ૫૦ અક્ષરો, અને સરાસરી ૨૦ શબ્દો,
સમાવેલા છે. અમે આગળ કહ્યું છે કે કુરુક્ષેત્રના જે લેખો અત્યાર સુધી મળી આવ્યા છે
તે કંઈ ઘણા નથી, મોટા આ નવો લેખ તેની આગમજના બીજા સધળાઓને ભિગા
કર્યા છતાં તેઓ કરતાં સાતથી આઠ ગણો મોટો જાહેર થયો છે. તેની ભાષા બેબીલો-
ન્યા બીલારેકી ભાષાને મળતી છે. આ લેખનો કેટલોક ભાગ બુસરાઈ ગયો છે,
તોપણ પચીસ લીટીઓ એવી સંપૂર્ણ હાલતમાં છે કે તેમને તરજુમો જ્યારે
શંકીન્સને આપ્યો છે તે મુજબ તે આ મતજખનો છે. શરૂઆતમાં પાદશાહ
પોતાની અને ખાનદાનની ઓળખ આપે છે:—

“હું છું કુરુક્ષેત્ર, મૌથી વડો પાદશાહ, મોટો પાદશાહ, ઘણોજ જખરદસ્ત
પાદશાહ, દીનતીર (બેબીલન)નો પાદશાહ, સુમીર અને અખ્ખાદનો પાદશાહ, ચારે

૧ આ મતજખ અમે “તવારીખ મુલુકે તવાએરે જરથોસ્તીઆન” ગ્રંથના પહેલા
ભાગ ઉપરથી આપીએ છીએ. સર ૨૩૪—૨૩૫.

ટોળાંઓનો પાદશાહ, **કબુલુચ** (કમ્પાઇસીસ) નો મોટો, જે પોતે મોટો પાદશાહ અને અનસાનનો ધણી હતો; **કુશ** (કાઇરિસ ૧) નો નખીરો, જે પણ મોટો પાદશાહ અને અનસાનનો ધણી હતો. આથી **ચીશપાઈશ** (ટીસ્પીસ) ના નખીરોનો હું મોટો થાઉં છું, જે પણ મોટો પાદશાહ અને અનસાનનો હાકમ હતો. ”

આ પછી પાદશાહ જેપીનનની પોતે કરેલી ક્તેહ વીશે આ મુજબ જણાવે છે:—

“જ્યારે હું ક્તેહમંદ થઈ દીનતીરમાં દાખલ થયો ત્યારે ત્યાંનું અસલી પાદશાહી કુર્કુમ, જેનું રાજ્ય (તેના દેવતાઓ) જેત તથા નેમોએ પાદશાહોનાં દીલનાં મકમ-પણ્યને લીધે નીભાવી રાખ્યું હતું તે આખરે પડી ભાગ્યું. ત્યાંના પાદશાહી મહેલમાં ખુશી ખુરમી સાથે મેં મારે તખ્ત સ્થાપ્યું . . . . . મારી માઠી આગળ ફેલાતી હકુમત આખાં દીનતીર તથા સુમીર તથા અખોદના ધણાખરા મુલુકોમાં સુલેહ સંપન્ન સાથે ચાલુ થઈ. તેઓની સમાધાની ભરેલી હાલતને મેં કશી હરકત પુગાડી નહી. જેપીનનની ઉંચી જગ્યાઓ અને ત્યાંના સઘળા કીદનાઓની મેં સારી સંભાળ રખાવી. ત્યાંના લોકોએ તેમની મરામત કરવામાં ગફલતી વાપરી હતી, જેથી તેઓમાં ઉંઘાડી ફાટો પડી હતી અને તેમની દેવાણોના પોપડા ઉપસી આવેલા હતા . . . . . ઉપલા દરીયા (બુમધ્ય) અને નીચલા દરીયા (દરિયાની અખાત) વચેના પ્રદેશોમાં વસનારાં જુદાં જુદાં ટોળાંઓના લોકોના ધણુએક મોટો દરજ્જોના પાદશાહો તથા તેમની જોડે સામ (સીધા) અને તેની પેલી આજુબાજુ પીળ અજાણા મુલુકોના પાદશાહો પોતા તરફની પુરેપુરી ખંડણી કલાના (જેપીનનના મધ્ય ભાગ) માં મારી કને લાવ્યા અને તેઓ મારી કદમપોસી કરવા લાગ્યા. તેઓ છેક અથુર તથા ઇશ્તરનાં શહેરો સુધી . . . . . થી આવ્યા, તથા અગાથે, ઇશિનુતક, તે જગ્યાનાં શહેરો; માઇતુરન તથા કુરન તે ચુતીની સરહદ, અને તાઇત્રીસ નદીના કીનારા ઉપર આવેલા કીદના, જ્યાં આગળ તેઓ ધણા પુરાતન જમાનાથી કાયમ મુકામ થઈ પડેલા હતા, ત્યાંવેરથી તેઓ આવ્યા હતા. ”

પણ આ લેખમાં **કુશ**ની જે ખરી ખુખીની વાતો છે તે તો નીચે મુજબની છે:—

“પેણા મોટા સોહ્ય મેરોદોંક જે દીનતીરનાં બચાઓ (લોકો) નો અસજથી વાલી થાય છે . . . . . મોટા સોહ્ય મેરોદોંકનાં દેવસ્થાનને સમરાવવાપર મેં મારે ધ્યાન આપ્યું. મારી ઉપર તથા મારાં દીલોજનનનાં બચાં **કબુલુચ** ઉપર અને મારી વફાદાર ફાજ ઉપર (તે દેવતાઓ) માઠી કરમ બક્ષેશ કીધી જેથી અમેઓ પેનાં શહેરોની પાછું તેની સંપૂર્ણ હાલતમાં આણ્યું . . . . . જે દેવતાઓ કે તેઓના મુલુકોમાં થાનક કરીને પડેલા હતા, તેઓને મેં પાછા તેઓની જગ્યાઓ ઉપર સ્થાનો કરી અપાવ્યાં અને તેઓને મેં કાયમ મુકામ કીધા. તેમના સઘળા લોકોને મેં ભગા કર્યા અને તેઓને લગતી જગીરોને મેં વધારી આપી, અને મોટા સોહ્ય મેરોદોંકના હુકમથી કલાનાના દેવતાઓનાં જથ્થોનાં નેબોનાદયસે સુમીર તથા અખોદના જે દેવતાઓને શામેલ કીધા હતા તેઓને જે પ્રમાણે પીળ સઘળા દેવતાઓને તેમનાં શહેરોમાં માન અકરામ મળતાં હતાં તેજ પ્રમાણે, તેઓનાં પોતપોતાનાં મંદીરોમાં મેં ઇજત ભરેલી જગ્યા

અપાવી, અને મેં બેલ તથા નેષા (દેવતાઓ) ની દરરોજ પ્રાર્થના કીધી, એવી મતલબથી કે તેઓ મારી જીંદગીના દીવસો સુખ ભરેલા કરે, તથા મારો મર્તબો બુલંદ કર્યા જાય. અને મારા માટા સાહેબ મેરદાંકની સનમુખથી હું, જે તેનો બકતી કરનાર કુરશ પાદશાહ છું તે, તથા મારો ખેટા કબુલથ (કમ્પાઇસીસ) હજીબી ફરીથી એવીજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. ”

બેબીલનની પડોશમાં સેનકીરેહ આતેથી મજેલા એક ખીજ નાના લેખમાં કુરશ આ મુજબના સંખુનો કોરાવી ગયો છે:— “ હું છું કુરશ પાદશાહ, જયર-દસ્ત પાદશાહ કબુલથનો ખેટા, બેથ-સાગત તથા બેથ-કીદાનાં દેવસથાનોને ફરીને બંધાવી આપનાર. ”

ઉપલા સંખુનો ઉપરથી કદાચ કોઈ વાંચનારને શક જાય કે પાદશાહ કુરશ અહુરમઝ્દી-જરતોસ્તી દીન પાળનાર હોય નહી, કેમકે તે બેબીલોન્યન જેવી એક જ્યુદદીન, મુર્તીપુજક અને વળી સેમીટીક પ્રજાના દેવતાઓને માન આપી ગયો છે, તેમનાં દહેરાંઓ બંધાવી ગયો છે, અને તેમની પ્રાર્થના કરી બક્ષેશો માંગી ગયો છે. પણ કુરશે માત્ર આ દેવતાઓનીજ પ્રાર્થના કીધી નથી; તેણે માત્ર બેબીલોન્યનોના મુર્તીપુજક ધર્મનેજ ઉતેજન આપ્યું નથી. એક ખીજ સેમીટીક પ્રજાને પણ તેણે એજ રીતે શ્રીદા શ્રીદા કીધી છે, અને તે યહુદીઓ છે. આ પ્રજા બેબીલનની ક્તેહ આગમજ ૭૦ વરસો સુધી એ રાજ્યની યુદ્ધામગીરીમાં રીબતી હતી. તેની એક ખોદાને માનવાની રીતને અલબત્તે બેબીલોન્યનોના દેવ દહેરાં અને પુજા માનતાના વહેમો સાથ વજ્રેવજ્ર અથડામણ થવી જોઈએ, અને તેથી કદાચ તેમને જરૂર કરીને બેબીલોન્યન રાજાઓએ તેને કેદ કરી રાખી હશે. પણ તેની એ બેડી કાઈરેસે તોડી. તેણે યહુદીઓને છોડ્યા અને સ્વતંત્ર કીધા. તેણે તેમને પોતાને વતન જવાની પરવાનગી આપી એટલુંજ નહી, પણ તેમને પોતાનાં મુખ્ય શહેર જેરુસલેમ આતે દેવળ બાંધવામાં પુરતી મદદ કીધી. આ કારણોને લીધે યહુદીઓ આપણા પાર્સી પાદશાહ ઉપર એટલાબધા જનકેશાન થઈ ગયા કે જે એલકાબથી તોરાતમાં હજરત ઈસુ ખ્રીસ્ત ઓળખાયો છે તેજ એતાબ કુરશને પોતાને પણ આપવામાં આવ્યો. ૧ એવું જણાય છે કે કુરશની મદદથીજ યહુદીઓ પોતાનું કામ સરનજમ ઉતારવામાં ક્તેહ પામ્યા હતા, અને તેથીજ તેઓએ તેને પોતાનો પહેલો કાઈકેટ ગણ્યો હોતો.

જ્યારે બેબીલનની ક્તેહ થઈ ત્યારે ત્યાંનાં છેલ્લા પાદશાહ બેલશાઝર પોતાનાં મહેલ-માં ચાલતી મોજ મળહમાં મશગુલ હતો. કહે છે કે એ વખતે કોઈ એક ધણી આવીને

૧ બેબેલમાં કાઈરેસે મેસીયાહ (Messiah) ને નામે ઓળખ્યો છે, જેનો અર્થ સેલ ચોપડીને પવીત્ર કીધેલો, અથવા અભીષેક કરેલો થાય છે. હવે એ એતાબ એકલા ઇસુ સીવાય બીજા કોઈને સખ્યો નથી, પણ કુરશને એ એતાબ ઇસુ ખ્રીસ્તની પણ આગમજનો યહુદીઓએ આપેલો છે. જેમકે એક કેદાણે કુરશને માટે લખ્યું છે કે તે જીડોવા (ખોદા) નો તેલ ચોપડીને પવીત્ર કરેલો હોતો.—ઈસાયાહ, ૫૦ ૪૫, ૫૦ ૧. ડૉ. ઇડી લખે છે કે “ બેબીલન આતે કેદ પડેલા યહુદીઓને છોડવાનું કામ ખોદાએ કાઈરેસને સોંપ્યું હતું માટે ખોદા (જીડોવા) એજ તેને ‘મેસીયાહ’ નો એતાબ આપ્યો હોતો.—બેબેલ કાશ, સર: ૨૫.

મહેલની દેવાલ ઉપર આ ભેદ ભરેલા હરફે લખી ગયો :—“ મીનાઇ મીનાઇ તેકલ અફારીન ”. પાદશાહના હુકમથી ખેલ્યાના સેતાઈસનાશો અને ખીજઓએ આ લેખ ઉકળાવવાની ઘણીખી તજવીજ કીધી પણ તેમાં તેઓ કંતેહ પામ્યા નહી. પણ એ વેળા યહુદીઓના તે વખતે પેગમ્બર ડાન્યેલ ત્યાં હાજર હતા, મોટે તેણે આ ભેદી લેખ ઉકળાવ્યો, અને તેની સમજણ પાદશાહેને આ રીતે આપી કે “ જોદાએ તારું રાજ્ય વહેંચી નાંખ્યું છે અને તેના અંત આણ્યો છે; તેણે તને તરાજીમાં તોલી જોતાં તું બહુ હલકા વજનનો માલુમ પડ્યો છે, જે ઉપરથી તેણે તારાં રાજ્યના ભાગ પાડી મીડ અને પાર્સી લોકોમાં વહેંચી આપ્યા છે. ” આ વાત કહીત હોય કે તેમાં કંઈ સચાઈ હોયખી, તોપણ આ તો જાણીતું છે કે ડાન્યેલ પેગામ્બર બહુ સાચવટ ભરેલો અને ધનસાફી હતા, અને તે કુશીના જમાનામાં હસ્તી ભાગવી ગયો હતા તેથી ફાયદો તેઓ ખંનેને થયો હતો. ડાન્યેલની ઉદાપણ ભરેલી વાતોથી પાદશાહ તેના ઉપર ખુશ થઈ ગયો અને તેનાં ટોળાંને સ્વતંત્ર કરવા જોડે કાર્દેસે ખેત-ઉલ-મુકદ્દસ નામનું તેમનું પવીત્ર દહેરું તેમના જોદાની બંદગીનાં મકાન દાખલ ફરીને બંધાવી આપ્યું, તથા ખેખી-લોન્યન પાદશાહ નેબુખદનાઝરે યહુદીઓને પરાગદેહ કરી તેમનાં પવીત્ર ધર્મસ્થાનેને લુટી પાપમાલ કીધાં હતાં તે મકાનેને ફરીથી બાંધવા દેવાનું કુશી ફરમાન કરી આપ્યું. આ ફરમાન વીશે ખુદ યહુદીઓનાં ધર્મ પુસ્તકમાંથીજ આપણને શાહદતો મળે છે. તેમના એક પેગામ્બર એ ખાખે જે કંઈ લખી જાય છે તેની આ મતજબ છે :—

“ ધરિનનો પાદશાહ કુશી એમ કહે છે કે આકાશના જોદાએ આ પૃથ્વી ઉપરનાં સઘળાં રાજ્યો મને આપી દીધાં છે, અને જીદાહ પ્રાંતનાં જેસલેમ શહેર મધે તેનું એક મકાન બાંધવાનું કામ તેણે મને સોંપેલું છે. તમા (યહુદીઓ) માંથી એવો કોણ છે ? જો કોઈ હોય તો તેણે આ મકાન બાંધવું. તેનો જોદા તેની સાથે હોજો. અને એવા ધણીને ખીજઓએ પોતાથી અને તેવી સોનાં રૂપાંની અને ખીજ મદદ આપવી.”

કુશી ખેખીલન ખાતે કેદ પડેલા જે જે યહુદીઓ અને તેમના નોકરો વગેરેને છોડવી તેમને વતન રવાના કીધા, તેમની સંખ્યા આ મુજબની ઉપલોજ પેગામ્બર ગણાયેછે :—શુદ્ધ યહુદી પ્રજા ૪૨૩૬૦; તેના નોકરો અને દાસીઓ ૭૩૩૭ (જેઓમાં ૨૦૦ ગાનારાં મદદ તેમજ આરતો હતાં); અને તેનાં પાણેલાં પ્રાણીઓમાં ૭૩૬ ઘોડા, ૨૪૫ ખચરો, ૪૩૫ ઉંઠો, અને ૬૭૨૦ ગધેડાં હતાં. વળી યહુદીઓના જે જે ખજનો ખેખીલોન્યન પાદશાહ નેબુખદનાઝરે લુટ્યો હતો તેમાંથી પાદશાહે નીચલી વીગત મુજબનો તેમને પાછો હવાલો કરાવ્યો હતો :—સોનું લાવેલા ૩૦ ઘોડા, ૩૫ લાવેલા ૧૦૦૦ ઘોડા, ૨૯ છરીઓ, ૩૦ સોનું ભરેલાં વાસણો, ૪૧૦ રૂપું ભરેલાં વાસણો, ખીજ ૧૦૦૦ વાસણો, અને ૫૪૦૦ સોનાં રૂપાંનાં વાસણો. આ સઘળો ખજનો કુશીના હુકમથી ખજનચી મીઝેદાયે (મેહરદાદે) જીદાહના હાકમ શેશ-બજારને સ્વાધીન કર્યો હતો, જે લખતે ખેખીલનથી જેસલેમ ગયો હતો. આ સઘળો

૧ એનરા, પ્ર૦ ૧, ૫૦ ૨ થી ૪.

૨ ખેખલમાં ખારેશ નામ લખ્યું છે.

૩ એનરા, પ્ર૦ ૨, ૫૦ ૬૪—૬૭.

૪ તેજ, પ્ર૦ ૬—૧૧.

અબ્જનો એ શેહર આતેનાં તેમના આદા જીહાવાહનાં દહેરનિ લગતો હતો. પાદશાહે વળી એક ખીજીખી ફરમાન યહુદીઓને કરી આપેલું જાણાય છે, જેમાં તેણે એવી મતલબનું ફરમાવેલું આપણને જાણાવ્યામાં આપ્યું છે કે ઉપલાં દહેરનાં પાયો મજબુત નાખવો, અને તેને ૬૦ કયુખીટ (૬૦ શીટ) જેટલું ઉંચું તેમજ તેટલુંજ પહોળું બાંધવું, અને તેને ત્રણ તબક્કે પથરા અને એક તબક્કે નવાં ઇમારતી લાકડાંથી બાંધવું, તથા તે પાછળનો સઘળો ખર્ચ પાદશાહી અબ્જનામાંથી આપવો. આજ ફરમાનમાં પાદશાહે હુકમ આપ્યો હતો કે બેખીજનના પાદશાહે જે સંલેમનાં મંદીરમાંથી જે અબ્જનો છુટયો હતો તે યહુદીઓને પાછો હવાલે કરી દેવો. જીની તોરાતમાં આપેલાં આ સઘળાં ફરમાનો બોલેબોલ ખરાં હોય તે વીથે યુરોપીયન ઓગ્રમાઓ શક બતાવે છે, તોપણ યહુદીઓ ઉપર કુફરી ઉપર મુજબની મેહરબાનગી કરવાની વાત સરતાપાં ગણત હોય નહી. તેણે જે બેખીજીન્યનેના વડા દેવતા મેરાદાંકને મોટા આદા કહ્યો છે તેમ તેણે યહુદીઓના જીહાવાહને પણ આદા ગણ્યો છે. એ રીતે તે એકગમથી બેખીજીન્યનેના જેવો મુર્તીપુજક અને ખીજી તરફથી યહુદીઓ જેવો એક આદને માનનારો દેખાય છે. ત્રીજી તરફથી કુફરી વળી કુનાનીઓ જેવો અનેક દેવતાઓને માનનારો પણ બેખી શકાય, કેમકે તેણે ઇયોન્યન લોકોનાં હુલડ વેળા તેમનાં ધર્મનાં મકાનોને કશી ઇજા પુગાડી ન હતી, યા તેમને તામે કીધા પછી તેમના ધર્મ સંબંધી એતેકાદની વચે આવવાની રાજનીતી તેણે મુદજ વાપરી ન હતી.

પણ આ સઘળી ધર્મ સંબંધી છુટાપણાંની કુફરીની રાજનીતી ઉપરથી તેને માથે કોઇખી જાતના ધર્મ સંબંધી એતેકાદનો દોષ મેળવો કેવળ હસી કહાડવાજોગ ગણાયે. કુફરી ખરેખરે પાદશાહ અને અહુરમજ્દી ધર્મ પાળનારો હતો. પણ તેમ છતાં તેણે પોતાની બહાળી શેહનશાહતની જીદી જીદી રૈયતોને તેમના એતેકાદ મુજબની જીદી જીદી ધર્મ સંબંધી રાહરસમ પાળવાની છુટ મેલી હતી તે પોતાનાં મોટાં રાજ્યને ટેકવી રાખવાની તેની સર્વથી ડહાપણ બરેલી રાજનીતી હતી. એક પરદેશી રાજ્યને જીત્યા પછી જો એકદમ તામેદાર કરવું હોય તો તેને ધર્મ સંબંધી છુટાપણું બંધવું, એ કાનુન આજનાં મુધરેલાં રાજ્યોને મોટે નકલ કરવાજોગ થઈ પડયો છે, અને તેઓ તેમજ કરે છે. પણ કુફરી તો તેથી પણ વધારે કીધું. તેણે પોતાની જીતાયલી રૈયતોની ધર્મ સંબંધી લાગણીને દુખી નહી કરવાની સંભાળ લીધી, એટલુંજ નહી પણ તેણે તે રૈયતોના દેવતાઓને આદરમાન આપ્યું, તેમનાં મકાનો બંધાવી આપ્યાં, અને તેમની મુર્તીઓને કાયમ રખાવી. એ કારણેને લીધે તેની જીતાયલી પ્રજાઓનું દેશાભીમાન ઘણે દરજ્જે શાંત થાય તેમાં શક નથી, અને કાઠીરસે તે મોટેજ આ ધોરણ રાખેલું સીદ થાય છે. પણ યહુદીઓ તરફની ખાસ મેહરબાનીનો સખખ વળી એ કરતાં પણ વીશિષ હતો. તે વીથે અમે આગળા ભાગ ઉપર બોલી ગયા છીયે અને આ ટેકાણે એટલુંજ કહીશું કે મીસર ફતેહ કરવા જવા મોટે યહુદીઓના મુજકમાંથી પોતાને માર્ગ લેવો હતો અને તેમાં તેમની મદદની મોટી જરૂર હતી, મોટેજ પાદશાહે

તેમના ઉપર અસાધારણ મમતા ખતાવી તેમને નવાળ્યા હતા, અને તે મેહરબાનગી માટે યહુદી પેગામ્બરે અને ખીજાઓ એ પાદશાહની ખુખી જાખજ લખી ગયા છે. કેટલાક મતજખી લખનારાઓ એવું દેખાડવાની તજવીજ કરી ગયા છે કે યહુદીઓના કેદ પડવાની ઘણાં વરસ આગમજ જેરેમાયા નામે એક પેગામ્બર એ ખાખે તેમજ તેમના છુટકારા ખાખે ભવીષ કહી ગયો હતો તે વીશીની કેતાખ કાઈરેસના હાથમાં આપ્યાથી તે ઉપર પ્રીદ થઈને તે યહુદીઓના મજહબ ઉપર હજ્યો હતો અને તેમના ઉપર એટલીખથી મમતા દેખાડી હતી.^૧ પણ એ સઘણું કદી મનાય એવું નથી, અને તેથી આપણુ તે ઉપર કયો ઇતખાર મિલીશું નહી.

ફેસલ ૩. કુર્શી એક ઈનસાન અને એક પાદશાહુ દાખલ.

કુર્શીનું મરણ ૪૦ સં ૫૦ ૫૨૯ માં નીપજ્યું હતું, માટે તેણે ૨૯ વરસો સુધી રાજ્ય કીધેલું ગણાય છે. એટલી સુદતમાં તેણે ત્રણ મોટી પાદશાહોનાં શેવટ આણીને તેમને પોતાનાં ખાખીકાં વતન પર્સીસ પ્રાંતના અમજ તજે લીધી હતી. આ ત્રણે રાજ્યો—મીડયા, લીડયા અને ખેખીસીન્યા—ઉપરાંત તેણે ખેકતયન અને સુકી નામની પ્રજાઓનાં રાજ્યોને, તેમજ છેક સીંધુ નદી સુધી વસતી ઉગમણ તરફની પ્રજાઓને તથા વળી ઇયોન્યન અને એએલ્યન જેવી આથમણ તરફની પ્રજાઓને તાખે કરી તે સર્વને પોતાના કખ્ખજમાં રાખ્યાં હતાં. એ રીતે ઉતરે છેક મેસાગેટી પ્રજાના મુજકની સરહદથી દક્ષીણે ઇરાની અખાત સુધી અને ઉગમણે સીંધુ નદીથી તે આઠમણે ભુમધ્ય સમુદ્ર માહેલા ટાપુઓ સુધી કુર્શીનાં રાજ્યને વીસ્તાર વધ્યો હતો. આટલીખથી મુજકગીરી છતાં કાઈરેસનાં નવાં સવાં મોટાં રાજ્યમાં એક કે બે ટેકાણાં સીવાય ખીજે કયે ખલવો ઉઠેલો તવારીખનવેશો આપણને જણાવી ગયા નથી, તે ઉપરથી એ મોટા પાદશાહની રાજ્ય ચલાવવાની રીતી વીશે આપણાં મનમાં ખહુ સારો વીચાર ખેસે છે. પણ જ્યારે આપણને જણાવવામાં આવે છે કે કુર્શીનું રાજ્ય જેટલું મોટું તેટલું જોડાયલું યા ગુંથાયલું ન હતું, તથા તેમાં એકજ ધીરણથી અમજ ચાલતો ન હતો, ત્યારે એ મોટી શેહનશાહત તેના વખતમાં કેમ તકી રહી હશે તેનું કાઈ જુદુંજ કારણ આપણને શોધી કહાડવું પડે છે. આ માટેનાં કાઈ ખીજાંખી કારણો હોય, પણ આ વાત એક આવાજે કખ્ખજ થઈ ચુકેલી છે કે કાઈરેસમાં “એક ફતેહમંદ લશ્કરી સરદારને માટે અગત્યના હોય એવા સઘણા ગુણો” હતા.^૨ પણ એ ઉપરાંત તેનામાં જે સર્વથી મોટી ખુખી જીતાયલી જુદી જુદી નાની મોટી પ્રજાઓને વશ કરી રાખવાની હતી તે તેની નરમાશ અને દયા હતા. કાઈરેસ ઇનસારી પાદશાહ હોવા જોઈયે, પણ તેના ઇનસારના જેટલા દાખજા આપણ જાણીયે છીયે તે કરતાં વધારે તેના દયાળુ દીલગુદીના જાખજ મળી આવ્યા છે. વાંચનારને યાદ આપવાની કશી જરૂર નથી કે કુર્શી મીડયાના પાદશાહ એસ્તાયજસનું રાજ્ય જીત્યા પછી તેને જીવતદાન બક્ષીને તે

જીવો ત્યાંસુધી તેને અમનમાં રાખ્યો હતો. કાઈરસને તે મુરખી અને મમાયો હતો તેથીજ તેણે તેના ઉપર આમ મેહરબાની કરી હતી, એમ નથી. મીડયા પછી જે રાજ્યની ક્ષેત્ર થઈ તે લીડયાનું હતું, જ્યાંના રાજા તો કુશ્મ ઉપર પોતાના બંનેવી એસ્તાથઅસનું વર લેવા નીકળ્યો હતો, તોપણ કીસસના કેદ પકડાયા પછી કાઈરસે તેના ઉપર કેવી મેહરબાની રાખી હતી? હીર્ષોડોલસ આપણને જણાવી જાય છે કે માસાગેટી લોકોની રાણીના મુજકમાં દાખન થતી વખતે કુશ્મે પોતાના પેટા કમ્બાર્થસીસ (કમ્બુજ)ને ફરમાવ્યું હતું કે અગરજો હું લડાઈમાં માર્યો જાઉં તો કીસસને સંબળું માન અને મર્તમો આપતા રહેવું અને તેની જોડે સારી રીતે વર્તવું. આ હુકમ આપીને વળી તેણે આઈકસ નદી ઓળંગવા આગમજ કીસસનેની પોતાની જોડે બયમાં નહીં નાખતાં કમ્બાર્થસીસ જોડે ધરિન તરફ પાછો રવાના કરી દીધો હતો. એક દુશ્મન પાદશાહ તરફ આ તે કેવી રીતની મમતા ! ત્રીજો રાજા બેમીઝનનો હતો. નેબોનાદથસની શીકસ્ત પછી કુશ્મે તેની તકસીર માફ કરીને તેને કર્મોન્યાના પ્રાંતની હાકમી આપી હતી. સક્રી લોકોની ક્ષેત્ર કયાં બાદ આપણા પાસે પાદશાહે ત્યાંના રાજાને કેદમાંથી છોડાને તેનું રાજ્ય પાછું બચ્ચું હતું. લીડયાનાં લોકોએ કાઈરસ સામે બનવો ઉઠાવ્યા છતાં તેણે કીસસને ખાતર તેમને યુનામગીમાં નહીં લેતાં દયા કરીને સ્વતંત્ર રહેવા દીધાં હતાં. માસાગેટી લોકોના શાહનવદા સ્પગપીસીસ કેદ પકડાયા પછી તેનીજ અરજ ઉ રથી પાદશાહે તેને જીવનદાન બક્ષી તેની માને જઈ મળવાની રજા આપી હતી. આ સંબળું શું દેખાડે છે? પોતાના હાકમેને કુશ્મથી જીવનદાન અને વળી મર્તમો મળેતાં જોઈને પ્રજાઓ પોતાના ક્ષેત્ર કરનાર તરફ વફાદારી બતાવે તેમાં શી નવાઈ?

પણ વળી જીતેલી પ્રજાઓને તાબા હેઠળ રાખવાની કાઈરસની એક ખીજખી પુક્તી વખાણવાજોગ હતી. જે દેશ પોતે તામે કરીયો હોય ત્યાં પોતાનાજ જાતબાઈઓને રાજ્યના સંઘળા ઓઢા નહીં આપતાં ત્યાંના દેશીઓને પણ તે ઓઢાઓ આપવામાં કાઈરસ મોટું મન દેખાડતો અને ઇનસારી અક્રમ વાપરતો હતો—જોકે લીડયાવાળા બેવફા પેકત્યાસે આ મેહરબાનગીના બદલો પાછળથી બનવો કરી નીમકહરામીથી વાળી આપ્યો હતો. મીડયા તામે કર્યા છતાં તેણે ત્યાંના વજીર હીર્ષેગસને પોતાની ફાજનો એક વીધાસુ સરદાર બનાવી રાખ્યો, તેમજ માબારીસ અને ખીજ મીડ સરદારોને મીડયામાંજ નહીં પણ લીડયા અને ખીજ જીતેના મુલકો ખાતે પુર વીધાસ સાથ નેમ્યા. આ દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે કુશ્મે ઘણો સુધો, ઇનસારી, દયાળુ અને બંધમણુસાધવાજો પાદશાહ હતો. તેની બહાદુરગી તો આપણ કંઈ સ્મૃતી કરી શકીશુંજ નહીં; ગોયા ક્ષેત્રેને થકીજ ત પેદા થયો હતો. ‘જેહાંગીર’ અને ‘મુદકગીર’, અથવા ‘પૃથ્વીરાજ’ અને ‘જગતપતી’ જેવા નામના ખાત્રી એતામો ધારણ કરનારા પાદશાહો કરતાં એ એતામોમાંના એક કાઈરસને મળવો યોગ્ય હતો. તેના વખતમાં તે માત્ર એક ‘પાદશાહ’ કરતાં વીશેષ ન હતો. તેને ખીજઓ ગમે તે નામે

ઐળખી ગયા હોય, પણ આ સાદો પાદશાહ પોતાને મોટે કશી વડાઈ કરી ગયો નથી. તેના લેખોમાં તે પોતાને પાદશાહને નામેજ ઐળખાવી જાય છે, પણ પાછળથી દુન્યાએ તેનાં મહાભારત કામો જોઈને તેને 'મહાત્મા' નો એલકામ આપ્યો છે. તે મહાત્મા માત્ર બહાદુરીમાંજ નહીં પણ દરેક બાબતમાં હતો. તે જેવો મોટો તેવો સાદો હતો. તે દરેક વાતે સુખી હતો. ૨૯ વરસોની જંગી જીંદગીમાં તેણે માત્ર બેજ શીકસ્ત ખાધી હતી, અને તે બંને બે તુરાની પ્રજાઓ સફી અને માસાગેરી લોકોના હાથ ઉપર ખાધી હતી. પણ અસંખ્યાત લડાઈઓમાં આ માત્ર નામની શીકસ્તો કંઈ ખીસાદમાં નહીં ગણાય. તેને મોટે એમ કહેવાય છે કે કેસીયન સમુદ્ર અને સીંધુ નદી વચ્ચે વસતી પ્રજાઓને જીતવા પાછળ તેણે ૧૪ વરસો ગુળથો તે મુદત લાંબી હતી, કેમકે તેના પછી કેટલેક વરસે સેકંદરે એજ પ્રજાઓને પાછી જીતી લીધી ત્યારે તેને માત્ર પાંચ વરસો લાગ્યાં હતાં. પણ આ સરખામણી તદ્દન ભુલ ભરેલી છે. સેકંદર અને કુરુશના જમાનાઓ વચ્ચે ૩૦૦ વરસોનો ફરક હતો. પણ એ મુદત ધ્યાનમાં નહીં લઈએ તોખી આ વાત ભુલી જવી નહીં જોઈએ કે કાર્થરસના જેવી મુશ્કેલી સેકંદરને નહીં ન હતી. સેકંદર પોતાના મુલકમાંથી નીકળેલો બેધડક ક્તેહો કરતો આગળ વધી ગયો હતો. એમ જો કુરુશે કીધું હોત, અથવા એમ જો તેનાથી સજામતી સાથ બની શક્યું હોત તો કદાચ તેણે ચીનના દરીયાથી તે યુરલ પર્વત સુધીના આખો એસ્યાખંડ જીતી લીધો હોત. પણ કુરુશથી તેમ બની નહીં શકે તેનું એક મુખ્ય અને મજબૂત કારણ એ હતું કે ઉગમણના દેશોના પાદશાહો જ્યારેખી પોતાનાં રાજધાની શહેરથી દુરદરાજ જતા ત્યારે વરસ બે વરસે તેમને પાછા આવીને પોતાની સજામતી વીશે પ્રજાને ધીરજ આપવી પડતી હતી, અને તેમ જો નહીં થતું તો પાદશાહ દુશ્મનોને હાથ માર્યો ગયો છે એમ સમજીને બેદીલ પ્રજાઓ બચવો ઉઠાવતી હતી.^૧ અને તેટલાંજ કારણને લીધે કાર્થરસને વન્નેવન્ને પાર્સીગર્દ અથવા તો હમદાન ખાતે પાછું ફરવું પડ્યું હશે, અને પોતે ધણું હશે એટલી થોડી મુદતમાં તે ઉપની પ્રજાઓને વશ કરી શક્યો ન હશે.

જેમ રાજકારભારમાં કાર્થરસ ક્તેહમંદ હતો તેમ તે ઘર સંસારમાં પણ સુખી હતો. એક પાદશાહ દાખલ તેનો આ દાખલો નકલ કરવાજોગ છે કે તેની માત્ર એકજ રાણી હતી. તે પાદશાહી ખાનદાનની શાહજાદી હતી,^૨ જેણે બે બેટાઓ અને ત્રણ બેટીઓનો જન્મ આપ્યો હતો. બેટાઓમાં કમ્બાર્થસીસ (કમ્બુજય) વડો અને દમદીસ (બર્દીય) નાનો હતો. પાદશાહે પોતાનું તખ્ત વડા શાહજાદાને સોંપ્યું હતું, અને નાનાને કેટલાક મુલુકોની હાકમી આપી હતી. કુરુશની રાણી પાદશાહની આગમજ મરણ પામી હતી, જેણીનાં મોત પછી પાદશાહે ખીજી રાણી કીધી ન હતી. તેની પોતાની ઉંમર તેનાં મોત વન્ને નજદીક ૭૦ વરસની હતી, કેમકે ૬૦ સં ૫૦ ૫૫૮ માં તેણે શેહનશાહતનો પાયો નાંખ્યો, યાને મીડયાનું રાજ્ય ક્તેહ કીધું. ત્યારે તેની ઉંમર ૪૦

૧ પુરાં ૧૬૦, ૬૨૦ ૪, પ્રં ૭, સર ૭૭૩.

૨ આ શાહજાદીનું નામ કાસનદાને હતું, અને તેણી શર્નાસ્પીસ નામે એક ઉપાધની શાહજાદાની બેટી હતી.

વરસની હતી. એ રીતે આવાં ઘડપણ છતાં કુરૂશ માસાગેટી જેવી પ્રજાની સાથે તેમના મુઝકના ભીતરમાં લડાઈ કરવા ચડડાઈ લઈ ગયો હતો, એ તેની બહાદુરી અને દલેરીનો જેવો તેવો દાખલો નથી.

પાદશાહનાં ડહાપણના જેટલા દાખલા ટાંકીયું એટલા થોડા છે. પણ તેઓમાં સર્વથી સરસ આ છે. તે એકજ વખતે કુરૂશની બુદ્ધી અને સાદાઈ જાહેર કરે છે. મીડયા ફતેહ કીધા પછી પાર્સીં અમીરો અને ખીજા આગેવાનોનું એક અંજીમન તેને મળવા આવ્યું, અને અરજ બુજરી કે હવે આદાતાજાએ પાર્સીંએને ફતેહ બક્ષી છે અને કુરૂશને એ બહાદુર ટોળાનો પાદશાહ બનાવ્યો છે, માટે તેણે અરજદારને પરવાનગી આપવી કે તેઓ પોતાના કંગાળ સ્વદેશમાંથી બહાર નીકળીને વધારે સારી જમીન ઉપર જઈ વસે. કુરૂશને આ માંગણી પસંદ આવી નહી, તોપણ તેણે અંજીમનને રાજી રાખવા માટે કહ્યું કે તેઓએ પોતાને જેમ દરરૂત લાગે તેમ કરવું. પણ પછી તેણે તેમને તુર્તજ ચેતવણી આપી કે હવેથી તેઓએ અમલ ચલાવવાને માટે નહી પણ ગુજામગીરી કરવા માટે તૈયાર થવું; કારણ કે આબાદ મુલુકોમાં કુદરતથીજ માણસો પોચા હોય છે. જે જમીન આબાદ હોય તે સારાં ફળ આપે અને વળી બહાદુર માણસોનેખી જન્મ આપે એ બનેજ નહી. આ સંખ્યનો ઉપરથી પાર્સીં અંજીમને મીડયાના ફળવંત મુઝક તરફ જઈ વસવાનો વીચાર છોડી દઈ અમલ કરનાર ટોળા દાખલ રહેવાનું પસંદ કીધું.

પણ પાદશાહની સાદાઈ દેખાડનારા દાખલાઓ ખીજા ઘણા છે. દોહત વીથેની તેની બેદરકારી બાબે આગળ સફાઓમાં આપણે ઘણું વાંચ્યું છે. એક લખનારની ગણતરી મુજબ કુરૂશને ૩૧૨૬૨૨૪૦૦૦૦ નો સોનાં તથા રૂપાનો ખજાનો મળ્યો હતો. પણ તે સઘળો તેણે પોતાના ખજાનામાં દાખલ કીધો નહી પણ પોતાના મીત્રોમાં વહેંચી આપ્યો, તેમજ તે ખજાનો જે જે પ્રજાઓનો હતો તેમને તે પાછો આપી દીધો. જે નોકર દાખલો આપે છે કે એકવાર તેના મુખ્ય સલાહકારોએ પાદશાહને કહ્યું કે તે કશો ખજાનો પોતાની કને નહી રાખતાં સવને વહેંચી આપે છે તેનું કારણ શું? શું આ ખજાનો તેને કોઈ દીવસ કામનો નથી? આના ઉત્તરમાં કુરૂશે કહ્યું કે “મારી કને લખલુટ દોહત છે. આખી દુન્યા તે વાત જાણે છે. તે ખજાનો જે મારો છે તેમજ તે તમારોખી છે. મને દોહત ભિગી કરવાનો સખ્ય શો? મારા પોતાના ઉપયોગમાં તેને લેવાની હું ઇચ્છા કરું તોપણ મારાથી તેમ થઈ શકે નહી. મારી નેમ એકજ છે, અને તે એકે જેઓ નીમકહલાલીથી સેવા બજાવે તેમને હું નવાજું, અને જમને તેની જરૂર હોય તેમને તે આપીને તેમની તંગી દુર કરું.” એકવાર ક્રીસ્ટો પાદશાહને કહ્યું કે “આમ મોટી બક્ષેશોમાં તું દોહત વહેંચી નાંખ્યેશ તો તું પોતે મુશ્કેલ થઈ જશે. અગરજો તે ખજાનો ભિગો કીધો હોત તો આજે દુન્યામાં તું સર્વથી તવંગર પાદશાહ ગણાત.” ક્રીસ્ટો જાણવા માંચું કે જો તેણે દોહત ભિગી કીધી હોત તો આજ તે કેટલી મોટી થાત? ક્રીસ્ટો એક સંખ્યાનું નામ દીધું; જે ઉપરથી પાદશાહે તુર્ત પોતાના દરબારીઓ અને મીત્રોને બોલાવી જાહેર કીધું કે તેને નાણાંની મોટી અગત્ય છે. તુર્તજ સઘળાઓએ પોતપોતાના ખજાના આતેથી એટલીબધી દોહત લાવીને

પાદશાહની આગળ ભિગી કીચી કે તે જોઈ કીસસ ડંગ થઈ ગયો. તેણે જે માટી સંખ્યા કહી હતી તે કરતાં પણ આ ખજાનો વધારે હતો. “જો આ મારો ખજાનો !” પાદશાહે લીડયાના માણ રાજ તરફ ફરીને મગરૂરી સાથ કહ્યું; “જે પેટીઓમાં હું મારી દાક્તર રાખ્યું તે મારી પ્રજાઓનાં દીકર અને તેમની પ્રીતી છે.”

કુરૂશ પોતાની પ્રજાનાં ભક્ષાને માટે બહુ ખાંતી હતો. **જેનોફોન**ના જણાવ્યા મુજબ તેણે એકવાર પોતાના દરબારીઓને કહ્યું કે “એક હાકમ તે તેની પ્રજાનો ગોવાળ છે માટે તેની ફરજ છે કે તેની રૈયત સન્નામની અને સુખ ભોગવે છે કે નહીં તેની ખબરદારી રાખવી. જાજન અને ચીંતાથી તેણે તેમને મુકત કરીને તે જાણે પોતાને માથે લેવો જોઈયે, તેમની આપ્તાદી અને તેમનો વધારો એજ તેની ખુશહાલી હોવી જોઈયે, તેમના અચાવ અને સંરક્ષણને માટે તેણે બહાદુરીથી શ્રીપદાવધું જોઈયે. તેમને સુખી કરવા માટે પાદશાહે તરફી ખેંચી જોઈયે, કેમકે એક માણસને પાદશાહી મળવાની મક્કસદ એજ હોવી જોઈયે.” અમરૂના વારાના રાજાઓ માત્ર બળ સીવાય ખીજ કોઈ હક પીછાનવાની ના પાડતા હતા. “મારે તેની તત્તવાર” એ કહેવત તે જુના વખતે બરાબર અનુકૂળ હતી. તે વેળા રાજાની મરજી તેજ તેનો કાયદો હતો. તેના લોભને માટે કે માત્ર નજીવા ખયાતી શોકને માટે સેંકડો લોકના જીવ લેવાનું તેને મનથી કંઈ વીચારવા સરખી વાત ન હતી. પણ એક અખતાર કહે છે કે **કુરૂશ**ની વર્તણૂક તેવા હાકમોથી કેવળ જુદીજ જણાય છે. તે ધારાને માન આપતો હતો, અને વગર કારણે જડાઈ ઉઠાવવામાં ગુનાહ છે એમ તે સમજતો હતો. જડાઈની ધરમ્માતમાં તે પોતાની ક્ષેત્રેના આધાર પોતાના વાજનીપણું ઉપર બાંધતો હતો. તે પોતાના સીપાહીઓને બહાદુરી અને હિમતથી જડવા માટે કહેતાં તેમને ઉત્તર આપતો હતો કે જડાઈમાં ક્ષેત્ર તેમનીજ થવાની છે, કેમકે જડાઈને કારણ આપનાર તેઓ નથી; શત્રુઓના હુમલાને લીધે તેમને પોતાના અચાવમાં જડવા ત્રીકળવું પડ્યું છે, માટે હારમજદ અને અમશાસ્પંદો તેમને મદદ આપશે, ધત્યાદી.

પાદશાહ **કુરૂશ**નાં રાજ્યની એક મજબૂતી—બન્ને એક પાદશાહના રાજ્ય સુધારા માટે એક અવસ્થાનો ગુણ—તે તેની દયા હતી. **હીરોડોટસ**ે તેનાં સખ્ત દીકર વીશે ગમે એટલું જખ્યું છે પણ એક તવારીખવેશના શબ્દોમાં આ પુતાની ઇતિહાસકર્તાએ **કાઈરસ**ને એક “દયાળુ ક્ષેત્ર કરનારથી ઉત્તરોજ ચીતાર્યો છે એ વાત ખરી. **કાઈરસ** સામેની પોતાની મજબૂત લાગણીને લીધે આ તવારીખવેશે રાજ્યદંડ ધરાવી ગયસા એક સર્વથી ડાહ્યા, સર્વથી ઉત્તમ, અને સર્વથી મોટા પાદશાહની સત્કીર્ત્તિને વગોવી છે. તે એક એવો પાદશાહ હતો જે તેની પ્રજાઓનો વડાલો હતો,” ધત્યાદી. ૨ **જેનોફોન** વળી આ સૂત્રીમાં વધારો કરતાં જમે છે કે “સર્વમાં પ્રીતી ફેલાવી માત્ર કરી લેવાના ગુણમાં **કાઈરસ** કરતાં વધારે કુશળ કોઈ હવું નહી. સર્વને કંઈખી માજ મજે વા કંઈખી ભડું થાય એવું કરવામાં તે પોતાનો વખત ગાળતો, પણ કોઈનાં પુરોમાં તે ન હતો.” પાદશાહની આ ભક્ષાઈઓની વાત **જેનોફોન** અને ખીજ અસલી

લખનારાઓ ઓઢી જણાવી ગયા નથી તે છેક કુરૂશને જાનેના પુરાણા લેખો જમીનમાં ડાલવા આજે મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી, તેમજ ખીજ ક્રીમતી દસ્તાવેજો અને પુરાતન લખાણો ઉપરથી, માલુમ પડે છે, જે બાબે અને ત્રીજી ફક્ષલમાં લગાર લંબાણથી વીવચન કર્યું છે.

કાર્થસના સીકાઓ જેવું કશું મળી આવ્યું નથી, તેમજ તેના લેખોની કંઈ ધણી નથી. તેણે બંધાવેલા નામીયા મહેલો વગેરે દેખાડી આપેછે કે સુલેહના વખતમાં આ મહાત્મા પાદશાહ એસ આરામનો ભોગ થઈ બેસતો ન હતો. તે શીયાળામાં સુસાના અને ઉનાળામાં હમદાનના મહેલોમાં જઈ વસતો હતો, અને ચોઆસીસ નદીનું નીમંજ મીઠું પાણી તે સદા પીતો હતો.

કુરૂશના કેટલાક લેખો મળી આવ્યાછે, જેમાં નીચલા મુખ્ય છે. પાર્સીગર્દ ખાતે તેનાં અસ્તોદાન ઉપર આ મતજબનો લેખ હતો એમ એરીસ્ટોબ્યુલસની સત્તા ઉપરથી જોયે જણાવી જાયછે:—“ઓ મર્દ ! હું કુરૂશ છું. મેં ધરિનની શેહન-શાહતનો પાયો નાંખ્યો હતો, અને હું એશ્યાખંડનો પાદશાહ હતો. મોટે હવે આ થોડી માટી જે મારી લાસને ઢાંકેછે તે ઉપર ઓદાને વાસ્તે અદેખાઇ લઇ જતો ના.”^૧ કુરૂશનાં અસ્તોદાનની વીગત અને આગળ આપીછે, જેના અંબંધમાં ટીસ્થસના જણાવ્યા મુજબ એનીસીક્રોટસ નામે ધણી એમ લખી જાયછે કે આ અસ્તોદાનના દશ મજાજા હતા જેમાંનાં સર્વથી ઉપજા માત્ર ઉપર તેની લાસને મુકેલી હતી જ્યાં હખામની હરેકે યુનાની ભાષામાં આ મુજબનો લેખ હતો કે “હું, કુરૂશ, પાદશાહોનો પાદશાહ, હાં સુતેલો છું.”^૨ કર્થસ મુજબ મહાત્મા સેકંદરે કુરૂશનાં અસ્તોદાનની ભેટ લઇને તેના હાડકાંઓને યોગ્ય માન આપ્યું હતું, તથા તેણે ખજનો મેજવવાની લાજચમાં ઓળ કરતાં તેને એક આક થઈ ગયેલી ઢાંચ, જે સ્કીથયન કમાન, અને એક ધરિની ખંજર, એટલી વસ્તુઓ મળી હતી. ખુદાકે જણાવેછે કે સેકંદરે અસ્તોદાનમાં જે લેખ માલ્યો હતો તે આ મુજબનો હતો:—“ઓ મર્દ, તું ગમે તેવી હોય, અને ગમે ત્યાંથી પણ આવ્યો હોય (કેમકે તું આવશેજ એમ હું જાણુંછું), પણ હું કુરૂશ પાર્સી શેહનશાહત સ્થાપનાર છું. એટલામાટે આ થોડી માટી જે મારાં હાડકાં ઢાંકેછે તેની તું અદેખાઇ કરતો ના.” કર્થસ કહેછે કે આ વચનોથી સેકંદરે ઉપર એટલીખંધી અસર થઈ કે તેણે આવા મહાત્મા પાદશાહને મરણ પછી પુરતો મર્તબો માલ્યો નથી એમ સમજીને પોતાને માથેનું તાજ કહાડીને તે જગા ઉપર મુકયું. પણ કુરૂશને એવું માન જોઈતું હતું જ નહી, અને તેથીજ તેણે ઉપજા સાદા લેખથી પોતાની નમ્રતા દેખાડી હતી.

૧ એબોની લુગોળ વીદ્યા, ૬૨૦ ૩, પ્ર૦ ૧૫, ૨૦ ૭.

૨ તેજ. આ વળી પેલા યુનાનીની પોતાની જાન સાટેની વડાઈ લાગેછે. કુરૂશ પોતાનાં અસ્તોદાનના સર્વથી ઉપજા મળવા ઉપર જે ભાષામાં લેખ કાઢાવે તે હખા-મનીને બદલે યુનાની કાંચ હોવી જોઈએ?

૩ પુરા૦ પાદ૦, ૬૨૦ ૪, પ્ર૦ ૭, સર્ ૩૮૫.

ખા.ખ. ૧૦.

કમ્બાઈસીસ (કબુજિય).

(૬૦ સુ. પુ. ૫૨૬ થી ૫૨૨ સુધી.)

૧. મીસરની સર્કશી—ત્યાંના રાજાનાં કુતુક—નવો રાજા; કમ્બાઈસીસની ચહડાઈનો એક નવો સખખ; હીરોડોટસના ગપાટાઓ—તેમનું ખોટાઈ. ઈરાની ફોજની કુચ—આરબો સાથે દોસ્તોનો ગાંઠ—જંગલમાં પાણી પહોંચતું કરવાની તેમની ગોઠવણી—મીસરના રાજાનું એક ઘાતકી કામ—ઈરાની અને મીસરો લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ—કમ્બાઈસીસની ફતેહ—મેમ્ફીસનો ઘેરો—તેનું તાબે થયું—રાજા સેમેટોકસનું કેદ પકડાયું—તેના ઉપર કમ્બાઈસીસના જીલ્લાનો—સેમેટોકસની અસરકારક વર્તણૂક—પાર્સી પાદશાહની તેના ઉપર મેહરબાનગી—તેનો દગો અને તે માટેની સજા—કમ્બાઈસીસનો ભડી રાજનીતી.
૨. આફ્રીકાનાં બીતરમાં ત્રણ જુદી જુદી ચહડાઈઓ : ઈથીઓપિયન લોકની નવાઈ જેવી રીતભાત—તેમના રાજા ઉપર પેગામ—તેનો તુછકાર—કમ્બાઈસીસની ચહડાઈ—તેના માણસોમાં ભુખમરો—તેનું ખુદારી સાથે પાછું ફરવું—તેની નીલકણનાનાં કારણો. કાર્યજ ઉપરની ચહડાઈ માંડી વળાઈ. એમોન્યનો સાંભેતી ચહડાઈ—તેનો મતલબ—તેના નાશ વોશી કલ્પના.
૩. કમ્બાઈસીસ ઉપર મોટાં તોફાનો—તેમનું ખોટાઈ; મીસરના ધર્મગુરુએનું કપટ—તેના સખખો; એપીસ ગોધાની કહાણી—પાદશાહ તેને કનક કરેછે; મીસર ખાતે બળવો—પાદશાહના ચાંપતા ઇલાજો. કમ્બાઈસીસનું એક ઘાતકી કામ—રમ્ફીસનું ખુન અને તે માટે પાદશાહને સજા—ઈરાનમાં બલવો—તેના ગમથી કમ્બાઈસીસનું મરણ—હીરોડોટસનો તે વોશી ગપાટો; પાદશાહની ચાલચલાણ.

ફસલ ૧. મીસર દેશની મોટી ફતેહ.

(૬૦ સુ. પુ. ૫૨૬ થી ૫૨૫ સુધી.)

જે ધારણું કામ મહાત્મા કાર્ઠરસની ઉમરે ચારી નહીં દેવાથી તે પોતે બળવી શક્યો ન હતો તે કામ તેના બેટા કમ્બાઈસીસે બજાવ્યું. કુદરો પોતાનાં જીતેલાં મોટાં રાજ્યનો કુલ એજ્યુકર તેને સોંપ્યો હતો, અને માત્ર થોડાક પ્રાંતોની હાકમી પોતાના નાના બેટા રમ્ફીસ (બર્ધીય)ને આપી હતી. કમ્બાઈસીસ (કબુજિય) તેના પીતાના જીવોજ બહાદુર હતો, મોટે હવે તખ્ત લેતાંજ તેનું જ્વાન મીસર તરફ દોડ્યું. આપણે આગળ એકથી વધારેવાર જણાવી ગયા છીએ કે લીડયાના રાજા ક્રીસસને મદદ કરી ઈરાનના પાદશાહ સામે ખીજાં જે બે મોટાં રાજ્યોએ કંમર બાંધી હતી તેમાંનું એક મીસરનું હતું. લીડયા અને બેબીલોન્યાની ફતેહ થયા પછી હવે ઈરાની બળનો ફરોડો ખાવાની મીસરની વારણ આવી હતી. ક્રીસસના વખતમાં મીસર ખાતે એમેસીસ નામે એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે કોઈ રાજવંશી ન હતો. હીરોડોટસ મુજબ બજવાખોર લશ્કરને સજા કરવા જતાં તે પોતેજ બજવામાં શામેલ થયો, અને એ રીતે બજવાખોરોની સરદારી લઈને તે પોતાના રાજા એપ્રીસ સામે લડ્યો અને તેને શીકસ્ત આપીને પોતે તેનું રાજ્ય પચાવી બેઠો. એવો આ એમેસીસ હતો, જેણે પોતાના ઘણી અને પાદશાહને કેદ પકડીને શીગરી ફોજના હાથમાં આપી ઘાતકીપણે મારી નખાવ્યો અને પોતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. એ રીતે કાર્ઠરસ સામે કંમર

બાંધનાર આ બજવાખોર અને બેવફા **એમેસીસ** હતો. ક્રીસસ જોડે તેણે કોલ-કરાર કીધા તે વખતે તેને માજી રાજાનું તખ્ત પચાવી બેઠાવેને ૧૫ વરસો થયાં હતાં, પણ જ્યારે **કબુજીય** તેની આ વર્તણૂક માટે તેને સજા કરવા આવ્યો ત્યારે **એમેસીસ** મરણ પામ્યો હતો, અને તેના બેટા **સામેનીટસ** મીસરમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો.

કમ્બાર્થસીસ ૬૦ સૌ ૫૦ પરદ માં તખ્ત ઉપર બેઠો તે છતાં છેક ૬૦ સૌ ૫૦ પરપ નાં વરસ સુધી મીસર ઉપર ચહડાઈ લઈ જવાને તેને ચોક્કસ સ્વપ્નને લીધે બંધું ન હતું. આ ઢીંચનાં કેટલાંક કારણોમાંનાં મુખ્ય એ મનાય છે કે એ મુદતમાં તેણે પોતાની આ ચહડાઈ માટેની તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી, આસપાસના ટોળાઓ સાથે કોલ-કરારો કર્યા હતા, તથા વળી કેટલાંક લોકોને જીતી લીધાં હતાં. એટલામાટે ચહડાઈમાં ઢીંચ થઈ હતી. આ ચહડાઈ લઈ જવાના સ્વપ્ન બહુ બહુ મળે છે. જ્યારે **કુરેશી** બેબીલન હાથ કીધું ત્યારે મીસર પણ લગભગ તેને તાબે થઈ ચુક્યું હતું એમ કેટલાક તવારીખનવેશો જણાવે છે. **જેનોફન** મુજબ **કુરેશી** મીસર ફતેહ કર્યું હતું; **હીરોડોટસ** મુજબ તે એ દેશ જીતવાની ઉમેદમાંજ મરણ પામ્યો હતો. પણ મીસરને બેબીલનના છેલ્લા પાદશાહ તાબે કરેલું હતું માટે બેબીલનની ફતેહ પછી એ દેશ પોતાની મેળે ધરાવતે તાબે થયું જોઈએ એમ સાર એંચીને ઉપલો લખનાર દેખાડે છે કે મીસરના રાજા **એમેસીસે** પાદશાહ **કાઈરસને** પોતાની તાબેદારી દાખલ ચોક્કસ ખંડણી આપવા કબ્જ કીધું હતું અને તેની હૈયાતી સુધી તેણે તે આખા કીધી હતી; પણ **કુરેશનાં** મરણ પછી તેણે તે ખંડણી આપવી બંધ કરી બચવો ઉઠાવ્યાથી **કમ્બાર્થસીસ** મીસર દેશ ઉપર ચહડાઈ લઈ ગયો હતો.

હવે આ ચહડાઈ વીશે **હીરોડોટસ** એક નવો સ્વપ્ન આ મુજબનો જણાવે છે કે મહાત્મા **કાઈરસે** એકવાર મીસરના રાજા ઉપર પેગામ મોકલ્યો કે તેણે સર્વથી સરસ આખતો વૈદ હોય તેને ધરાવ ખાતે મોકલવો. **એમેસીસે** આ ઉપરથી **ફાનીસ** નામે એક હુશીયાર આખતો તખ્તખતે **કુરેશની** દરબારમાં મોકળાવ્યો, પણ આ તખ્તખતે પોતાનાં વતનથી અને પોતાનાં કુટુંબથી જુદું પડ્યું પડ્યું તેથી તેને મીસરના રાજા ઉપર બહુ ક્રોધ ચહડ્યો, જેનું વેર લેવા માટે તેણે જ્યારે **કબુજીય** તખ્ત ઉપર આવ્યો ત્યારે તેને ઉશ્કેરેને **એમેસીસની** શાહજાદીની માંગણી કરાવી. **ફાનીસની** મતલબ એવી હતી કે જો **એમેસીસ** આ માંગણી કબ્જ રાખશે તો તેથી તેને પોતાને બહુ દુખ ઉપજ્યા વીના રહેવાનું નથી, કેમકે તેની બેટી તેનાથી મદાની જુદી પડશે; પણ જો તે રાજા **કમ્બાર્થસીસની** અરજ નાકબ્જ રાખશે તો તેના ઉપર ધરાની પાદશાહ વેર લીધા વીના રહેશે નહીં. આ મુજબ **ફાનીસે** કોઈની ક્રીતે પોતાનું વેર વળશે એમ સમજીને **કમ્બાર્થસીસને** ઉશ્કેર્યો, અને તે પાદશાહ આ ઉશ્કેરણી મુજબ **એમેસીસની** બેટીની માંગણી કીધી. હવે મીસરના રાજાની ધરાની બળ વીશે પુરી ખાતરી થઈ ચુકી હતી; લીડ્યા અને બેબીલોના આતેના તેના મીત્રોને તેણે પોતાની નજર આગળ અમીરના ફકીર બનેલા

દીઠા હતા; માટે ધરિનના પાદશાહનો ઝાક ઝેંચવાની તેની હીમત થઇ ન હતી. તોપણ પોતાની બેટીને પરદેશ ખાતે મોકલવાને તે રાજી ન હતો; વળી તેણીને **કબુલુથ** પોતાની મુખ્ય રાણી બનાવશે એવી તેની ખાતરી ન હતી. એટલામાટે પુઝકળ વીચાર કરીને **એમેસીસે** એક યુક્તી શોધી કહાડી. તેણે માજી રાજા **એમ્રાંસ**—જેનું પોતે રાજ્ય પચાવી બેસીને તેને ધાતકાપણે મારી નખાવ્યો હતો—તેની એક શાહજદી મહેલમાં વસતી હતી તેને પોતાની બેટી દાખલ ગોઠવી બેસાડીને તેણે ધરિન ખાતે મોકળી આપી, અને **કઝબાર્થસીસ** તથા **ફાનીસ** અને ખીજા સર્વે તેણીને **એમેસીસ**ની દીકરીજ સમજ્યા. પણ **એમ્રાંસ**ની આ દેશનીકાળ થયલી શાહજદીએ ધરિની પાદશાહની ભુજ બાંજી. તેણીએ ખરી ખીના જાહેર કીધી અને પોતાની ઝોળખ આપી. આથી **એમેસીસ**નો દગો જાહેર થયો અને પછી **કબુલુથ** મીસર ઉપર ચહડાઈ લઇ ગયો.

હીરોડોટસનું આ સઘળું વર્ણન છે, અને તેના જણાવ્યા મુજબ એ વાત તેણે ધરિનીઓથી સાંભળી હતી. પણ મીસરના લોકો જીદીજ વાત જણાવી ગયાછે. તેઓની વાત પ્રમાણે તો **કઝબાર્થસીસ** ઉપલી શાહજદી (જેનું નામ **નાઈટેરીસ** હતું તે) નો બેટા થતો હતો, અને એ શાહજદીની **કાર્થસે** માંગણી કીધી હતી! આ વાત આપણે તવારીખનવેશ પોતેખી માનતો નથી^૧, કેમકે **કઝબાર્થસીસ** તો **કાર્થસ**ની એકપુરી રાણી **કાસેન્દા**નેનો બેટા હતો.^૨ **હીરોડોટસે** સાંભળેલા ઉપલા સઘળા ગપાટામાં કશી સચાઇ જણાતી નથી. **એમેસીસ**ની બેટીની **કઝબાર્થસીસ** એક વૈદની ઉરફેરણી ઉપરથી માંગણી કરે એવો તે ખવકુક નહી હતો; અને વળી મીસરના રાજાએ પોતાની બેટીને બદલે મરનાર રાજાની દીકરીને મોકળવાની વાત પણ **શૅલીન્સન** હસી કહાડેછે, કેમકે **એમ્રાંસ**ની આ શાહજદીની ઉમર **કબુલુથ** તખ્તે બેઠો તે વેળા ૪૦ વરસ કરતાં પણ વધારેની હતી.^૩

કઝબાર્થસીસ મીસર ઉપર ચહડાઈ લઇ ગયો તે વેળા તેની મદદમાં ધરિનને તાબેની ધણીક પ્રજાઓ હતી. પણ તેમ છતાં આરખોના તાખા હેઠળના એક જંગલમાંથી સઘળી ફોજ કુચ કરવાની હતી, અને તે આરખો સાથે **કઝબાર્થસીસ**ને કશો સંબંધ ન હતો, એમ જણાવીને **હીરોડોટસ** એક ખીજી વાત કહેછે. તે એકે મીસરના

૧ ૬૪૦ ડ, પ્ર૦ ૨.

૨ વળી તે એક બીજીખી વાત લખેછે, પણ તેખી થોડોજ વીચારસ મેલવા યોગ્ય છે. તે વાત એમ છે કે એક ધરિની સ્ત્રી કાધરસની ખાપડીઓની મુલાકાતે આવી ત્યારે કાસેન્દાનેના ખાળકોની ખુચસુતી^૧ જોઇને તેણીએ તેમની રત્નનો કીધી અને આશીર્વાદ દીધા. આ ઊપરથી રાણીએ પોતાનો ખળાપો કહાડ્યો કે આવાં સુંદર ખાળકો મેં જણી આપ્યાંછે તોપણ કાધરસ મારો ગુન્જકાર કરોને સઘળી મોકળપત પેલી મીસરથી નવી આવેલી સ્ત્રી તરફજ ખતાવેછે. આ વાત થઇ તે વેળા રાણીનો વડો બેટો **કઝબાર્થસીસ** હાજર હતો, તે બોલી ઊઠ્યો કે “માદર, બેરીકર રડો, જ્યારે હું તખ્ત ઉપર આવોશ ત્યારે હું તમારે ખાતર મીસરમાં ઊઘતપાથલ કરી મેલીશ.” આ વખતે તેની વય માત્ર ૧૦ વરસની હતી, અને તોપણ તેણે તખ્તે આવીને પોતાના બાલ બજાવ્યો.—**હીરોં. ૬૪૦ ડ, પ્ર૦ ૩.**

૩ **શૅલીન્સન** **હીરોં. ૬૪૦ ૨, સર ૩૩૨, નોટ ૩.**

રાજના બાહુતી લશ્કરમાં હેલીકર્નાસસને એક વગવાળો સીપાહબચો હતો, જેનું નામ **ફાનીસ** હતું, અને તે **એમેસીસ**નાં ચાકસ કામથી કંટાળીને ધરાની પાદશાહને જઇ મળ્યો હતો, તેણે **કમ્બાર્થસીસ**ને મીસર ઉપરની ચલડાઇને માટે જોઇતી સઘળી ખબર આપી અને ઉપલું જંગલ કેમ પસાર કરવું તેની કુનેહ દેખાડી. તેની સલાહ મુજબ ધરાની પાદશાહે આરખાના “રાજ” ઉપર એલચી મોકળીને તેની મદદ માંગી. **આરખાના** સરદારે **કબુલચ**ની દોસ્તી કબુલ રાખી અને પોતે તેના તરફ વફાદાર રહેવાના કસમ લીધા. **કમ્બાર્થસીસ**ની આ દોસ્તી કરવાની મતલબ એ હતી કે જંગલમાંથી પસાર થતી વખતે ધરાની ફોજને પાણીની તંગી પડે તેના આરખ સરદારે બંદોબસ્ત રાખ્યો અને ફોજને સહી સલામત પસાર થવા દેવી. આ કબુલત આપ્યા પછી આરખ શેખે પોતાની કનેનાં સઘળાં ઉંઠા ઉપર પાણીથી ભરેલી ઉંઠાનાંજ આમ-ડાંની પપ્પાલો લાવીને તેમને જંગલ તરફ રવાના કર્યાં, અને ત્યાં ધરાની ફોજની વાટ જોતો ઉભો. **હીરોંડોટસ** પોતેજ આ વાત માનવાની ના પાડે, પણ **રોલીન્સન** સમજ પાડે છે કે આમડાંના નળને બદલે મોરી બાંધી લઇને તેની મારફતે નદીનું પાણી જંગલમાં પહોંચવું કરવાની ગોઠવણ થઇ હશે અને આ રીતે, તેમજ ઉંઠાની પપ્પાલ મારફતે, પાણી પહોંચવું કરવાની **કમ્બાર્થસીસ**ે ગોઠવણ રાખી હશે. ^૪

જંગલના આરખ શેખની આગતા સ્વાગતાની મદદથી **કબુલચ** સીધાનું જંગલ સહીસલામત અને કશી પણ હરકત યા મુરકેલી વીના પસાર કરી ગયો, અને

૧ હીરોંડોટસ, ૬૧૦ ૩, પ્ર૦ ૪. હીરોંડોટસ હ્યાં તેમજ બીજે કેકાણે અરબસ્તાનને મીસર જવાના માર્ગ ઉપર લાવી મેળતો જણાય છે, તેમજ આરખે એક સરદારના અચલ હુકમ વસતા હોય એમ સમજેલો લાગે છે. પણ તેમ નથી. જે રસ્તો ધરાની ફોજ લેવો હતો અને લીધો હતો તે સીરયાનું જંગલ હતું અને તે તરફ જો આરખાનો કાણુ હોય તો તેમનો વડો કોઇ વગવાળો શેખ હોવો જોઇયે. આજના આરખ તાવશાએ પણ એવા શેખાનીજ સરદારી હુકમ વસે છે.

૨ હીરોંડોટસ આ કસમની કેરીયત આ મુજબની જણાવે છે. જ્યારે બે માણસોએ દોસ્તીના કસમ લેવા હોય ત્યારે એક ત્રીજા ઘણીની આસપાસ તેઓ બંને ઊભા રહે છે અને પછી પંડો ઘણી તેઓ બંનેના હાથનાં વચલાં આંગળાંની નજદીકમાં એક પથરવડે જખમ પાડે છે, અને તેમાંથી નીકળતાં લોહીમાં બંનેનાં કપડાંનો એક ભાગ બોળીને તે વડે સાત પથરોને તે લોહી લગાડે છે. આ પથરો નજદીક ગોઠવેલા હોય છે, અને તેમને લોહીથી રંગતી વખતે પેલો ઘણી પોતાના બે દેવતાઓનાં નામ પોકારે છે. આ કામ થઇ રહેવા પછી જે ઘણીએ દોસ્તીના ગાંઠ બાંધ્યો હોય તે પેલા નવા દોસ્તને પોતાના બીજા દોસ્તો સાથે મેળવી આપે છે, અને શેવટે તેઓ એકબીજાને દરેક કામમાં મદદ આપવાને બંધાય છે.—હીરોંડોટસ, ૬૧૦ ૩, પ્ર૦ ૮.

૩ હીરોંડોટસ આ આરખ શેખની એક બીજી ગોઠવણ આ મુજબની જણાવે છે. તેના કહેવા મુજબ અરબસ્તાનની એક મોટી નદી, જે ધરાની અખાતમાં ખાલી થાય છે, તેમાંનું પાણી જંગલમાં પહોંચવું કરવા માટે આરખ સરદારે બલદ વગેરે પશુઓનાં આમડાંના નળ બનાવ્યા, અને તેમની મારફતે નદીમાંનું પાણી જંગલમાં બનાવેલાં તળાવો અથવા ઝાંકી-ઓમાં ખાલી કરી. વળી કહે છે કે જંગલમાં ત્રણ જુદે જુદે કેકાણે ત્રણ જુદા જુદા નળ મારફતે નદીનું આ પાણી ભેગું કરવામાં આવ્યું હતું.—૬૧૦ ૩, પ્ર૦ ૯.

૪ રોલીન્સન કૃત હીરોંડોટસ, ૬૧૦ ૨, સર્પે ૩૩૭, નોટ ૯.

નાઇલ નદીનાં મુખ આગળ પેલુસ્યાક નામે જગા હતી ત્યાં જઈ લાગ્યો. હાં મીસરનો નવો રાજા **સેમેનીટસ** તેની વાટ જોતો ઉભો હતો, કેમકે **કમ્બાર્થસીસ** આવી પુગે તે આગમજ **એમેસીસ** મરણ પામ્યો હતો. તેના દીકરા **સેમેનીટસ** તજે ખેડો તે વજ્રે મીસરમાં એક નવાઈ સરખો બનાવ એ બન્યો કે થીબ્સ શેહર ખાતે વરસાદના મોટા છાટાં પડ્યા હતા. **કમ્બાર્થસીસે** તેની મામેજ પોતાની છાવણી નાંખી. બંને ફોજો વચ્ચે લડાઈ ચાલે તે આગમજ એક બહુજ ઘાતકી બનાવ બન્યો. **હીરોડોટસ** લખેછે તે જો સઘળું સાચું હોયતો યુનાનીઓની સુધરેલી સ્થિતી ઉપર અને મીસરના રાજા ઉપર મોટો ધીક્કાર નાંખવાળોગ આ બનાવ હતો. આપણે ઉપર વાંચ્યું કે **ફાનીસ** નામે હેલીકર્નિસસનો એક સીપાહબચો મીસરના માછું રાજા **એમેસીસ**થી 'કાઈ' કારણસર કંટાળીને ધરિનના પાદશાહને જઈ મળ્યો હતો. આ ધણીનાં એ કામ માટે તેને પોતાને સજા કરવાને જ્યારે મીસરના રાજાની કુમકે આવેલા યુનાનીઓ અને ખીજઓ અશક્ત હતા ત્યારે તેઓએ તેનાં પાપ માટે તેનાં નીર્દોષ બચાંઓને સજા કીધી ! **હીરોડોટસ** લખેછે કે **ફાનીસ**ના દીકરાઓને આ બાકુતી યુનાનીઓ અને કેર્યન લોકોએ લડાઈનાં મેદાનમાં પકડી આણીને બંને ફોજોની વચેનાં ચોગાનમાં ઉભા કીધા, અને તેમનાં બાપ ફાનીસ ધરાની ફોજ સાથે આ વજ્રે હાજર હતો તેની નજર આગળ સઘળા જવાનોનાં ગળાં કાપીને તેમનું લોહી એક વાસણમાં ભેરું કીધું. આ નીર્દોષ બાળકોને આ રીતે ઘાતકીપણે કતલ કર્યા બાદ તેમનાં લોહીમાં દારૂ તથા પાણી ભેળીને સઘળા સીપાહીઓએ તે લોહી પીધું ! અને આ અઘોર કર્મ પછી તેઓ રણુપર ચઢડ્યા. પણ તેમાં આ ખુનીઓ કંતેહ પામ્યા નહી.

કમ્બાર્થસીસે પેલુસ્યમ આગળ જઈને છાવણી નાંખી અને ત્યાંજ પહેલી લડાઈ થઈ. એ શેહર “મીસરની મજબુતી”, અથવા સીર્યા અને અરબસ્તાન તરફથી દાખલ થવા માટે “મીસરની ચાવી” ને નામે ઓળખાતું હતું. આ જગા પાદશાહે મીસરના લોકના એક વહેમનો લાભ લઈને છતી લીધી. તેણે પોતાની ફોજની હરોડમાં બકરાં, મેંઢાં, ખીલાડી, કુત્રાં અને ગાયોનાં ટોળાં ભેગાં કીધાં. કીલામાં સઘળા મીસરના સીપાહીઓજ હતા, અને તેઓ આ સઘળાં પ્રાણીઓને પોતાના દેવતા જોવા મર્તબો આપતા હતા, માટે મામેથી આવતા ધરાનીઓ ઉપર તેઓ તીરનો વરસાદ વરસાવે તે મળાદા આ ‘દેવતાઓ’ ને લાગી જાય એમ ખીજીને તેઓ લાઈલાજ થઈ ખેડા. આ ઉપરથી ધરાની ફોજે ધસી આવી, કીલાની દેવાલ ઉપર ચઢી જઈ, સીપાહીઓને હરાવી, શેહર હાથ કીધું. રાજા **સેમેનીટસે** ધરાનીઓને આવતા જાણીને આગમજથી તૈયારી કરી રાખી હતી, અને તેની ફોજમાં ઇચોન્યન અને કાર્યન

૧ આ બનાવનું કારણ જણવા માટે વહેમી યુનાનીઓ કે ખીજઓ આંરેકલનું ચત પુછત, પણ મીસરનાં લોકે તેવું કશું કરેલું જણાતું નથી. મીસરમાં દર સાલ નાઇલ નદીમાં પુર આવેછે તેથી ત્યાં વરસાદ પડતો નથી, પણ તેમ ત્યાં કોઈ કોઈવાર છાંટા પડવાનું ઘણું અસાધારણ નથી. હીરોડોટસની આગમજ તેમજ પછી આવા છાંટા ત્યાં ઘણી વેળા પડેલા નોંધાયલા છે.

લશ્કરોની મદદ હતી. કીલ્લો હાથ થયા પછી લડાઈ ચાલી અને તે લાંબા વખત સુધી તકી રહી. મીસરની ફોજની તેમાં ભારી શીકરત થઈ, અને પુનઃપાર જંગ મર્યા પછી તે લશ્કર રાજધાની શેહર મેમ્પ્રીસના કીલ્લામાં ભરાઈ ગયું. ઉપલી લડાઈમાં મીસરના પચાસ હજાર અને ઇરાનીઓનાં સાત હજાર માણસો કપાઈ ગયલાં **ટીરુચસ** ગણાવે છે.^૧ દુસ્મનોતને કીલ્લામાં ભરાવા દધને **કમ્બાઈસીસે** મેમ્પ્રીસની આસપાસ ઘેરો નાંખ્યો.^૨ પણ એ આગમજ તેણે એક માછડીલીન્યન આરકસને એક ઇરાની નકીબ જોડે મેમ્પ્રીસ ખાતે એવો હુકમ આપીને રવાના કીધું કે કીલ્લામાની ફોજને તામે થવાની ખબર આપવી. પણ દુસ્મનોતએ તેમ કરવાને બદલે ઉપલાં આરકસને જોતાંજ કીલ્લામાંથી ટોળાંખંધ નીકળી આવીને તેનો નાથ કીધો અને માંહેલા ખલાસીઓ વગેરેને ચીરી નાંખીને તેઓ સર્વને કીલ્લામાં ઘસડી ગયા. આ જનસ્તીની ખબર મળતાંજ **કમ્બાઈસીસે** મેમ્પ્રીસ ઉપર ઘેરો નાંખ્યો અને શેવટે એ શેહર શરણ થયું. આ ફતેહ પછી મીસરની સરહદ ઉપર વસનારી લીબ્યન પ્રજાએ તેમજ કાઠડીલીન્યન અને આસ્યન નામે પ્રજાઓએખી **કબુલુચની** શેકાઈ કમ્બલ રાખીને તેની તામેદારી માથે ચઢાવી અને ચોથાઈ આપવાની પુશી દેખાડી. ઇરાની પાદશાહે લીબ્યનોની બેટ સ્વીકારી, પણ કાઠડીલીન્યનોએ શુમારે વીશ હજાર રૂપિયાની બેટ મોકળાવી હતી તેને તુરુછ ગણીને પોતાના સીપાહીઓમાં વહેંચી આપી.

મેમ્પ્રીસના શરણ થયા પછી **કમ્બાઈસીસે** એ શેહરનાં લોકો ઉપર પોતાનું વેર લેવું શરૂ કીધું. તેણે **સેમેનીટસને** કેદ પકડયો, (જે રાજાએ માત્ર છજ માસ પાદશાહી કીધી હતી,) અને તેને ખીજ કેટલાક પહેલે વાગિના અમીર ઉમરાઓ જોડે શેહરની બહાર કહડાવીને કેટલીક જાતનાં અપમાનો કરાવ્યાં. તેણે તેની દીકરીને એક ગોલામડીનાં જેવાં કપડાં પહેરાવીને શેહરની બહાર કુએ પાણી ભરવા મોકળી, જ્યાં તેનો આપ અને ખીજાઓ હાજર હતા. તેણીની જોડે ખીજ અમીરોની કુમારી બેટીઓ પણ એવાજ હલકા પોશાકમાં હતી, જેમની એ હાલત જોઈને તે દુખી પીતાઓ પોકિપોક રડવા લાગ્યા. વળી પાદશાહના હોકમથી **સેમેનીટસના** બેટાને ખીજ બે હજાર જવાન્યાઓ જોડે ગળે દોરડાં અને મહોડે લગામ આપી તેમના દુખી આપોની આગળથી ચલાવી લઈ ગયા. આ સર્વેને માછડીલીન્યન લોકો ઉપરની મીસરના રાજાની જનસ્તીના બદલામાં ગર્દન મારવાનો હુકમ થયો હતો. એ આખતની તપાસ કરનારી અદાલતની ટેપ એવી હતી કે કુરપણે માર્યા ગયલા દર માછડીલીન્યન દીઠ દશ આનદાની મીસરવાસી જવાનેને મારી નાંખવા! જેમ મીસરના પદ્મજ રાજાએ તેમજ તેના ખીજ સોહબતીઓએ પોતાના

૧ પુરા. પાદ. ૬૨૦ ૪, પ્ર. ૭.

૨ હીરોડોટસ એ કીલ્લાને ‘ સરેદ કીલ્લા ’ નેનામે ઓળખે છે.—૬૨૦ ૩, પ્ર. ૯૧. યુસીડીડીસના જણાવ્યા મુજબ આ શેહરના ત્રણ ભાગ કીધેલા હતા, જેમાંનો સર્વેથી અંદરનો બહુ મજબુત હતો અને તેને “ સરેદ કીલ્લા ” તું નામ મળ્યું હતું. હિરો-ગલીરીક ભાષામાં એ શેહરને “ સરેદ ઇમારત ” નાં નામે ઓળખ્યું છે. શેહરની આસપાસ દેવાલ યાને કોટ બાંધી લીધેલો હોય એમ જણાતું નથી—રૉલી. ફ્રી. હીરો., ૬૨૦ ૨, સરે ૩૩૬, નોટ ૧.

બેઠાઓને માતાના સપાટામાં ફેસેલા જોયા; પણ જ્યારે રાજા નીચી સુડી રાખીને ગુપ-ગુપ ઉભો રહ્યો ત્યારે ખીજા સઘળાઓ પોકેપોક રડયા. પોતાની બેઠીને એક ગુલામડી દાખલ પાણીનું બહેકું ઉઠાવી જતી જોઈ ત્યારેખી **સેમેનીટસ** એક શબ્દ બોલ્યો ન હતો. પણ પોતાનાં ફર્જદોનાં આ શંકરો તેણે જેમ ગુપગુપ મૂલન કીધાં તેમ તેનાથી પોતાના એક માનીતા મીત્રની ભીખારી અવસ્થા મૂલન થઈ શકી નહી. તે મીત્ર જ્યારે ભીખ માગવા આવ્યો ત્યારે આ પદ્મજ રાજાથી ચોખ્ખાનું નહી. તે માથે હાથ દબાવે જર જર રેવા અને કપાળ કુટવા લાગ્યો. **કમ્બાઈસીસ**ની ધારણા પોતાના પડતા વખતમાં આ રાજો કેમ વર્તે છે તે જાણવાનીજ હતી, માટે તેની દરેક હીલચાલ તપાસવા થકી પાદશાહે ખાસ માણસો રાખ્યાં હતાં. તેઓ જ્યારે **સેમેનીટસ**ની ઉપલી સઘળી વર્તણૂકની ખબર લાગ્યા ત્યારે પાદશાહેને બહુ અચરતી પેદા થઈ. તેણે **સેમેનીટસ**થી જાણવા માગ્યું કે પોતાની દીકરીની બિદાજતી તથા પોતાના દીકરાની ખુમારી જોઈને તેણે એક પણ આંસુ પાડ્યું નહી અને એક ભીખારીની હાલત જોઈને તે કાંય રડયો? **સેમેનીટસે** આનો ઉત્તર એવો આપ્યો કે “મારી સુસીખત એવડી મોટી છે કે તેને માટે આંસુ પાડવાં પુરતાં નથી; પણ મારા એક મીત્રનાં દુખને થકી એ આંસુ જરૂરનાં છે. જ્યારે એક માણસ મોટા દરજ્જા ઉપરથી બુદ્ધાપામાં ભીખારી હાલતમાં આવી પડે ત્યારે આપણે તેની હાલત ઉપર રોવું જોઈએ.” આ જવાબથી **કબુલુચ** ઉપર જખરી અસર થઈ. તેની જોડે લીડયાનો રાજા **ક્રીસસ** હતો તે અને કેટલાક ધરાની ઉમરાઓની આંખમાં પણ આંસુ આવ્યાં. પાદશાહેને પણ લાગ્યું, અને તેણે તુર્ત હુકમ મોકળાવ્યો કે **સેમેનીટસ**ના જવાન બેઠાનો જીવ બચાવવો. પણ એ હુકમ જઈ પુગે તે આગમજ તો તે જવાન બેજન થઈ ચુક્યો હતો.

પદ્મજ **સેમેનીટસ**ને **કમ્બાઈસીસે** પોતાની હજુરમાં બોલાવ્યો, અને તેને પોતાની જોડે રાખ્યો. તેની જોડે તે હવે ઘણો નરમાશથી વર્તવા લાગ્યો. “ધરાની રીત એવી છે કે રાજાઓના દીકરાઓ જોડે ધજતથી વર્તવું અને વળી પોતાની સામે બલવો કરનારા ધણીઓનું રાજ્ય તેમનાં ફર્જદોને આપી દેવું.” આ **હીશંડોટસ**ના સખ્યુનો છે, અને તે એવું દેખાડવા માટે તેણે કહ્યા છે કે **કબુલુચ** એજ સુજખ **સેમેનીટસ** જોડે વર્ત્યો હતો. પણ આ પદ્મજ રાજા પોતાના આ ધરાની દાસ્તની મેહરબાનગીને ચોગ્ય ન હતો. પાછળથી તે મીસરનાં લોકોએ ઉઠાવેલા બલવામાં સામેલ થયો, જેથી તેણે **કમ્બાઈસીસ**નો વીશ્વાસ ખાહો; ખાત્રી તેમ જો તેણે નહી કર્યું હોત તો ધરાની પાદશાહે તેને પોતાના એક નાયબ અથવા છત્રપ દાખલ મીસરની હાકમી સોંપી હોત. તેણે પાદશાહ સામે શીતુર રચ્યું, જેમાં તે પકડાયો અને તેના ઉપર વાંક સાબિત થવાથી તેને ગોધાનું લાહી પીવાની ફરજ પડી અને એ રીતે તેના દગાનો તેને બદલો મળ્યો.

આ સઘળું ૬૦ સં ૫૦ ૫૨૫ માં બન્યું. મીસર આ રીતે તાપે થવા છતાં ત્યાં **કમ્બાઈસીસે** જીલ્લાત વરસાવવાની કશી ફરીયાદ નોંધાઈ નથી. જે સજ્જ

પાછળથી મીસરનાં લોકોને ખમવી પડી તે માત્ર તેઓએ પાછળથી બલવો ઉઠાવવા માટે હતી. પણ તે આગમજ **કમ્બાઈસીસે** મરનાર રાજા એમેસીસની કબર ઉખેડાવી, માંહિથી તેની લાસ કહાડાવીને તે ઉપર તરેહવાર એજાબ ગુજારવાની જે વાત **હીરોડોટસ** લખેછે તે સ્વીકારવાના કશા સંખ્યા નથી. ૧ **રોલીન્સન** તો જ્યાં સુધી લખે છે કે **કમ્બાઈસીસે સેમેનીટસને** મીસરનાં તખ્ત ઉપર પોતાના નાખ્ય દાખલ બેસાડ્યો હતો, તેમજ રાજ્યના મધળા મોટા ઓધા મીસરના લોકોનેજ બક્ષ્યા હતા, તથા રહેવાસીઓને દરેક જાતનું છુટાપણું આપ્યું હતું એટલુંજ નહી, પણ તેમના દેવતાઓ અને દોહરાઓની પોતે મુલાકાત લઈને તેમને કેટલીક ભેટ કીધી હતી, અને એમ કરીને મીસરની પ્રજાને રાજી કીધી હતી. મીસરના લોકો તેને કેમ્બેથને નામે ઓળખતાં હતાં, અને તેની મેહરબાનગીઓને થકી તેને ‘રેમેસોટ’ યાને “આફ્રતાખી વંશનો” એવો ખતાબ બક્ષ્યો હતો. ૨

ક્રમ ૨. આફ્રીકાનાં ભીતરમાં ચહાઈઓ.

મીસરના તાબે થવા પછી, અને તેની મરહુમી લીખ્યત વગેરે પ્રજાઓએ ચોથાઈ આપવાને કબુલ કીધા પછી, પાદશાહ **કબુજીથને** આફ્રીકા ખંડના વધારે ભીતરના ભાગમાં ચહાઈ લઈ જવાનું મન થાય, એ કુદરતી છે. તેણે એવી ત્રણ ચહાઈઓ એકી વખતે જુદે જુદે ઠેકાણે લઈ જવાનો કસદ કીધો, અને ઇથીયોપ્યન, કાર્થેજીયન, અને એમેન્યન નામની ત્રણ પ્રજાઓને તેણે તાબે કરવા માંગી. પણ એ ત્રણડે તજવીજોમાં તેને નીકળતા મળી. એઓમાંની એકમાંથી તે ક્તેહ પામ્યો નહી, અને સામે પોતાનાં લશ્કરની ભારી ખુઆરી ખમીને પાછો ફર્યો. **હીરોડોટસે** આ ત્રણડે ચહાઈઓ વીશે આપણને થોડી થોડી હકીકત જણાવેલી છે, જેમાં કેટલીક કહીત વાતો પણ તેણે ઉમેરેલી આજના તવારીખનવેશોએ પકડી કહાડી છે.

પ્રથમ **કમ્બાઈસીસે** ઇથીયોપ્યન લોકોના મુલકમાં છુપા જસુસો મોકળીને તેમના દેશની હાલત જાણી લેવાનો ઠરાવ કર્યો. આ લોકો “લાંખી મુદત સુધી જીવનાર” ને નામે તે વખતે ઓળખાતા હતા. વળી તેઓના મુલકમાં એક નવાઈ જેવાં ખાતાંની પણ વાત ચાલતી હતી, જેને “આફ્રતાખનું ખાનું” એવું સાધારણ નામ મળ્યું.

૧૬૪૦ ડ, પ્ર૦ ૧૬. કદાચ એ તવારીખનવેશને ખબર નહીં હશે કે ખુએલી લાસને ઇરાનીઓ કદી અડકતા ન હતા, અને તેમ કરવું ગુનાહ ભરેલું સમજતા હતા તે માત્ર ધર્મની રૂઢેજ નહીં પણ તનદરોરતીની જાળવણીને માટે પણ હતું. પોતાના જીવતા દુશ્મનોને કમ્બાઈસીસે જાન આપે અને ખુએલાને અપમાન કરે એ અકલથી ઊલટું છે. વળી એમેસીસની લાસ ઇરાની પાદશાહે બળાવી નાંખવાનું તોડચત પણ એવુંજ હસી કહાડવા જોગ છે. આતશ ઉપર કાંઈખી જાતનો નસો બાળવાની ઇરાનીઓને ઉપર ખુબખી બે રીતની મનાઈ છે, અને લાસને બાળવાની તકસીર ઘણી મોટી છે. માટે કમ્બાઈસીસે ઉપરનો આ દોષ કેવળ તેને હલકો પાડનારો છે. લીડાના રાજા ક્રીસસને બાળવાનો હુકમ આપવાનો એવોજ દોષ કાઠરસ ઉપર પણ મેળાયો છે, જેને આજે કાંઈખી સુધા તવારીખનવેશો ખરો જાનતા નથી. જુઓ ઉપર, પાખ ૭, સર્ ૧૫૩.

૨ રોલીન્સ કૃત હીરોડોટ, ૬૪૦ ૨, સર્ ૩૨૭.

હવું. ૧ આ અને એવીજ ખીજી બાબતોની માહિતગારી મેળવવા થકી કમ્બાઈસીસે ઇથીયોપ્પન લોકોની ભાષાથી માહિતગાર ઇક્ટરયોફિગાઈ યાને માછલી ખાનારા એક જાતના લોકોમાંના થોડાકને ભામ્યા દાખલ બોલાવીને તેમની જોડે પોતાના ફેટલાક સર-દારો અને માણસોને આ અજ્ઞાન જ્યેવી પ્રજાના રાજાને માટે થોડીક ભેટ સોગાદ આપી તેના મુલક તરફ રવાના કર્યા. તેઓ જ્યારે ત્યાં જઈ પુગ્યા અને કબુલ થયે તરફની ભેટ રાજાને નજર કરીને તેની દોસ્તી આહી ત્યારે તે રાજા તેમની મતલબ પામી ગયો અને તેમને બેહોરમત કરીને પાછા વાળ્યા. ૨ કમ્બાઈસીસને

૧ હીરોંડાટસ આ ખાનાંતું વર્ણન એવું આપે છે કે શેહરને પાદરે એક મેદાનમાં સઘળી જાતનાં પક્ષીઓ તું બારેકું ગોસ્ત તૈયાર રાખવામાં આવતું હતું, જે ઊપર શેહરના અધીકારીઓ દેખરેખ રાખતા, અને એ ગોસ્ત જેને ગમે તે આવીને ખાઈ જતા હતા. ત્યાંનાં લોક એમ કહેતાં કે આ ગોસ્ત જમીનમાં પોતેજ પેદા કરી આવતી હતી! આ વાતનો કશો ખાલાસો આપણે તવારીખનવેશ આપતો નથી, પણ જેમ ખીજી વહેમ ભરેલી વાતો તે પોતે ખરી માની ગયો છે અથવા સાંભળી તેમ આપી ગયો છે તેમ તેણે આ કથા પણ નોંધી લીધી છે. તેની પછીના લખનારાઓ પણ આ “આશ્તાખી ખાનાં” ની વાત જણાવી ગયા છે, પણ ઇ. સ. ૧૭૪ નાં સાલમાં થઈ ગયેલા પંચિન્યાસ નામે તવારીખનવેશ આ વાતને એક કહાણી દાખલ હસી કહાડી છે. તવારીખનવેશ હીરીન આ વાતની એમ સમજ આપે છે કે આફ્રીકામાં મુગા વેપાર સાધારણ છે, તેવા આખી એક ઘંધા હશે. તે એમ કે વેપારીઓ ગોસ્ત પુર પાડતા હશે, અધીકારીઓ તે ઊપર દેખરેખ રાખતા હશે, અને જેઓ તેના ઊપયોગ કરતા હશે તેઓ ગુપ્તપ આઈને તેના અવેજ મેળી જતા હશે.—રૉલી. કૃત હીરોં, ૬૨૦ ૩, ૫૦ ૧૮; ૬૨૦ ૨, સર્ ૩૪૫, નોટ ૭.

૨ હીરોંડાટસ ઇથીયોપ્પન રાજા સાથે કમ્બાઈસીસના છુપા જસુસોને થયેલી મુલાકાતની જે કહાણી જણાવે છે તે આજે માત્ર એક કલ્પિત કથા દાખલ મનાય છે. તેના દુક સાર હાં નોંધી લઈએ. ઇરાનના પાદશાહ તરફની ભેટ સોગાદમાં એક સોનેરી ઝભો, એક સોનાની સાંકળી, તથા શરાય વગેરે હતાં. રાજાએ ઇરાનીઓને ઠગારા કહીને આ ઝભાનેખી તેવોજ ગણી ઊડાડી નાંખ્યો, સોનાની સાંકળીને ખેડી ગણી, પણ શરાય પીને ખુશ થયો. તેના પુછવાથી ઇરાનીઓએ જણાવ્યું કે તેઓ વધતાંમાં વધતાં ૮૦ વરસ સુધી જીવે છે, પણ રાજાએ કહ્યું કે ઇથીયોપ્પને ૧૨૦ વરસ—બલકે એથી પણ વધારે ઊંચર સુધી જીવે છે, અને બારેકું ગોસ્ત તથા દુધ ઊપર ગુજરાણ કરે છે. તેણે કહ્યું કે ઇરાનીઓ ૮૦ વરસ જીવે છે તે કદાચ શરાયને લીધે હશે. તે તેમને એક તળાવ આગળ લઈ ગયો, જ્યાં સઘળાઓએ સ્નાન કર્યું ત્યારે તેમની ચામડી નરમ અને સુમારી માલુમ પડી, અને તળાવનાં પાણીમાંથી એક ખુશમાદાર સુગંધ નીકળ્યો. પાણી એટલું હલકું હતું કે તેમાં કાંઈ પણ ચીજ તરી શકતી ન હતી. આ પછી રાજાએ તેમને કેદખાનું દેખાડ્યું, જ્યાં બંધવાઓને જે ખેડી ધાતી હતી તે સઘળી સોનાની હતી. વળી તેણે તેમને “આશ્તાખી ખાનું” પણ દેખાડ્યું. ઇથીયોપ્પન લોકો પોતાનાં મરનરને બીલોરના સ્તંભોમાં રાખતા હતા. એ બીલોરની ત્યાં ખાણ હતી, અને મોટા કકડા કાપી કહાડીને તેને પોકળ બનાવી તેમાં લાસને રાખતા હતા. આ સ્તંભો એક વરસ દહાડો સુધી મરનારના ખેશીઓ પોતાને ઘર રાખીને પછી તેને શેહરમાં ઊભા કરતા. હીરીને હીરોંડાટસની આ સઘળી કથાની સમજણ આપવાની કોશિશ કરી છે, પણ રૉલીન્સન અને ઓબરો તેને તદ્દન હસી કહાડે છે. આપણને એ વાત વાંચીને “અરેબ્બન નાઈટસ” વાળા સીન્પાદ બલાસીની વાત યાદ આવે છે. પણ હીરોંડાટસનું વર્ણન એટલુંજ નથી. તે લખે છે કે ઇથીયોપ્પન લોકો આખી દુન્યામાં સર્વેથી ઊંચા અને સોહામણા હતા. તેઓ પોતામાં જે સર્વેથી ઊંચા હોય

આથી બહુ યુરસો ઉપજ્યો. તેણે એકદમ લશ્કર જમા કરીધું અને “વીચાર વગરના ગાંડા માણસ”^૨ ની પેઠે ખોરાકીની કરી ગોડવણુ રાખ્યા વીના તે ઇથીયોપ્યન લોકો સામે લડવા ચાલ્યો. તે આ વખતે મેમ્પ્રીસ ખાતે હતો, જ્યાં તેણે પોતાની ફોજમાંના યુનાનીઓને રાખ્યા, અને હાલ તેને ખુસ્કીની લડાઈમાંજ શેકાવું હતું મોટે તેજ જાતનું લશ્કર લઈને તે કુચ કરી ગયો. થીબ્સ ખાતે તેણે આ લશ્કરમાંનાં પચાસ હજાર માણસોને જુદાં પાર્ટિને તેમને એમાન્યન લોકો સામે મોકલ્યાં. જે ઇથીયોપ્યન લોકો સામે તે લડવા જતો હતો તેઓ લીખ્યાનાં મોટાં રેતાળ જંગલમાં મીસરથી દક્ષીણે ફેરલાક દીવસોની હક્તખાત જેવી મંજલો ઉપર વસતા હતા, જ્યાં જવાના દીકર માર્ગનો પાંચમે ભાગ **કમ્પાઈસીસે** પુરો નહી કર્યો એટલામાં તેની મધ્યની ખોરાકી ખુટી ગઈ. એમ છતાં પણ તેણે કુચ નરી રાખી. ભારખરદારી જાનવરો ઉપર યુજારો કરતાં તેઓની પુરાં થયાં ત્યારે લશ્કરે ધાસ અને પાણી ખાવા માંડ્યો. શેવટે તેની નહી મળ્યું અને જ્યાં જોઈયે ત્યાં રેતીજ જણાઈ ત્યારે તેઓએ પોતામાંનાં દર દસ માણસે એક માણસને કાપી ખાવા માંડ્યું ! આ મધ્યનું બન્યું તોપણ તે વીશે પાદશાહને ખબર પડેલી હોય એમ લાગતું નથી; કેમકે આપણા તવારીખ-નવેશના જણાવ્યા મુજબ **કબુજીયને** તેનાં લશ્કરનાં છેલ્લાં કામની જેવી ખબર પડી તેવાજ તેણે પાછા ફરવાનો કસદ કર્યો અને પોતાનાં લશ્કરની ભારી ખુઆરી સાથે તે થીબ્સ ખાતે પડતો પડતો આવી પુગ્યો, અને ત્યાંથી મેમ્પ્રીસ ખાતે જઈને તેણે યુનાની ફોજને તેને વતન જવાની રજા આપી.^૨ **કમ્પાઈસીસની**

અને પોતાની ઊંચાઈ મુજબ જોરાવર હોય તેને પોતાનો રાજ પસંદ કરતા હતા. હવે સ્ત્રીમાં લખી ગયોછ કે ઇથીયોપ્યનો ઘણુંકરીને નાની કાઠીના હતા. આર્યોન નામે એક ઘણો લખી ગયોછ કે તેઓ પોતાના રાજ દાખલ સર્વેથી ખુબસુત^૩ ઘણીને પસંદ કરતા હતા.—રૉલી^૪ કૃત હીરૉ^૫, ૬૧૦ ૨, સરે ૩૪૮, નોટ ૪—૫. આવા એક રાજ સાથની મુલાકાતની શેવટે ધરાની બસુસોને તેણે એક કમાન આપી અને કહેવાડ્યું કે જેમ હું સહેલાઈથી આ કમાનનો ચીત્રો ચડાડીશું તેમ ચડાડાવવાની જો તમારા પાદશાહમાં શકતો હોયતો તેને કહેજો કે મારી ફોજ કરતાં વધારે બળવાન લશ્કર લઈને લડવા આવજો. રૉલી-સન^૬ આ મધ્યનું માનવાને ના પાડેછ.—૬૧૦ ૨, સરે ૩૫૨, નોટ ૩.

૧ હીરૉ^૭, ૬૧૦ ૩, પ્ર૦ ૨૫. એજ મુજબ હીરૉડોટસ ૬૧૦ ૩, પ્ર૦ ૩૦ માંમાં તેમજ બીજે કેકાણે કમ્પાઈસીસને ગાંડો લખી ગયોછ. તેની આ “ગાંડાઈ” વીશે આપણ આગળ ખેલાસો વાંચીશું.

૨ હીરૉ^૮, ૬૧૦ ૩, પ્ર૦ ૨૫. કમ્પાઈસીસની ફોજ ઉપર પડેલા હાદેસાની વાત કેમ કબુલ રાખી શકાય ? ખોરાકીની પુરતી ગોઠવણુ વીના કદાચ એ પાદશાહ ચડાડાઈ લઈ ગયો હોય, પણ તેની ફોજ ખોરાક વીના આગળ વધવાની હીમત કરે તે આગમજ તે પોતાને એક બીયાબાનમાં તવલાવીને મારી નાંખનાર જુલમી સરદારનું ખુન કરે અથવા તેની સામે બંદ ઊઠાવે એ વધારે બનવાજોગ છે. તેમ નહી કરતાં ધરાની ફોજને માથે માણસ—અને તેથી પોતાના જાતભાઈ અને હમશરીકો—નું ગોસ્ત ખાવાનો દોષ મેળવામાં આવ્યોછ ! અગરજો ધરાની સોપાડો પોતાના પાદશાહના જુલમત છતાં તેની સામે પાછા ફરવા થકી બંદ નહી ઊઠાવે એવા વશદાર હતા, તો તેઓ પોતાના ભાઈ ભાંડુંઓનું ખુન કરી તેમનું ગોસ્ત ખાય એવા નાતરસ જંગલી કેચ હોય ? કમ્પાઈસીસની

નીબ્રજતા છતાં તેની ચહડાઈ છેક વર્થ ગયલી જણાતી નથી. કેમકે હીરોડોટસ આગળ ચાલતાં જણાવી ગયો છે કે લાંબા આયુષવાળા ઇથીયોપ્યનોને જીતવા જતી વેળા તેણે મીસરની સરહદ ઉપરના ઇથીયોપ્યનોને તાંબે કર્યા હતા. આ તાંબે થનારી પ્રજા નાઇસાનાં પવીત્ર શેહરની પડોસમાં વસતી હતી. ૧

આ રીતે ઇથીયોપ્યના સામેની ચહડાઈ અંધારે ગઈ. એ ચહડાઈની તૈયારીઓ કરતી વેળાએજ **કમ્બાઈસીસે** શ્રીનીશ્યન અને કાઇપ્રીઅન નામની પોતાના તાબા તળેની પ્રજાઓને ફરમાવ્યું હતું કે તેઓએ પોતાનાં દરીયાઈ બારકસો વડે ઇરાની ફોજને મદદ આપવી. આ મદદ તેણે કાર્યજન્ય લોકો સામે ચહડાઈ લઈ જવા માટે માંગી છે એમ જણાવેને શ્રીનીશ્યનોએ તેમ કરવાની ના પાડી, અને જણાવ્યું કે તેઓ કાર્યજન્યનો સાથ મીત્રાચારીના ગાંઠથી બંધાયલા છે એટલુંજ નહીં પણ એ લોકો તેમની પોતાની પ્રજા છે, માટે પોતાનાંજ બાળકોને સજ્ન કરવામાં શામેલ થવું એ તેઓ ધાતકી કામ સમજે છે. શ્રીનીશ્યનોએ આ રીતે ના પાડી ત્યારે પાદશાહે કાર્યજ સામે ચહડાઈ લઈ જવાનો વીચાર છોડી દીધો, કેમકે તેનાં દરીયાઈ બળમાં મુખ્ય શ્રીનીરીયનોની મદદ હતી, જે વગર બીજા ફોજો તદન નકામી હતી. શ્રીનીશ્યનોને તેણે તાંબે કરી લીધા હતા, તોપણ તેમની આ નાફરમાનીને માટે **કમ્બાઈસીસે** તેમને સજ્ન કરવાનું દરજત ધાડ્યું નહીં, કેમકે તેઓ પોતાની મેજે તેને તાંબે થયા હતા અને વળી તેનાં દરીયાઈ બળનો મુખ્ય આધાર તેઓ ઉપરજ હતો. વળી કાઇપ્રીઅનો પણ પોતાની દરીયાઈ ફોજ લઈને મીસર સામેની ચહડાઈમાં પોતાની ખુશીથી ઇરાની ફોજ સાથ જોડાયા હતા.

આપણે ઉપર જોયું છે કે થીગ્સથી ઇથીયોપ્યનો સામે આગળ વધતી વખતે **કમ્બાઈસીસે** પોતાની પચાસ હજાર માણસોની એક ફોજને એમાન્યત લોકોને તાંબે કરવા મોકળી હતી. તેની ધારેલી પણ ચહડાઈઓમાંની આ છેલ્લી હતી. તેણે આ ફોજને ફરમાવ્યું હતું કે દુશ્મનોના એમન શેહર ૨ ખાતેનું જીવીટર દેવતાનું આરેકલ

નીબ્રજતાનું કારણ જુદા જુદા લખનારાઓ જુદું જુદું આપે છે. નાઇનુસર કહે છે કે તેની મતલબ ઇથીયોપ્યન લોકોનું મુખ્ય શેહર મીરો જીતવાની હતી, જ્યાં જવાના બે માર્ગોનાં એક ટુકો પણ જંગલનો અને બીજો આડો તીડો અને લાંબો હતો, જેમાંના છેલ્લો કમ્બાઈસીસે લીધેલો લાગે છે, અને તે માર્ગે તે ‘વાદીઓ’ ધાટ’ નામે જગ્યા સુધી જઈ પુગ્યો હતો, જ્યાંથી તમામ રેતીનું રણ શરૂ થાય છે. આમ જણાવીને બાપલો લખનાર કહે છે કે કમ્બાઈસીસ પોતાની ચહડાઈમાં નીબ્રજ થયો તે તે તરફ વાતા ધાતક પવનો અને રેતીનાં પુશનોને લીધે હતું. પણ બર્ટહાર્ટ આ પવનો અને પુશનોનાં ધાતકી પણાંની વાત ના પાડે છે. રૉલીન્સન હીરોડોટસને મળતો થઈ ધારે છે કે પુરતી બારાકી નહીં હોવાને લીધેજ કમ્બાઈસીસને પાશ્વરૂં ૧૨૫૦ પડ્યું હતું. —૬૪૦ ૨, સર ૭૫૧, નોટ ૪. ડાયોડોરસ અને બીજાઓ તો કહે છે કે કમ્બાઈસીસ મીરો શેહર ખાતે જઈ પુગ્યો હતો એટલુંજ નહીં પણ તેણે તે બાંધ્યું હતું. પણ એ વાત બીજી તરફથી બીડી પાડવામાં આવી છે.

૧ ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૯૭.

૨ એમન શેહર સી-વાહનાં જંગલમાં હતું, જ્યાંનું આરેકલ બહુ વખણાતું હતું. જંગલમાં જે જગા ખેતીને લાયકની અને પાણીના ઝરાથી ભરપૂર હોય છે તે આજે

ખાળી નાંખવું અને તેમને બંધવા પકડી લાવવા. આ ફોજ થીખસથી ભામીયાઓ લઈને ઓએસીસ નામે શેહર સુધી ગઈ. હાંસુધી કમ્બાઈસીસે રવાના કીધેલી ફોજ પુગી, પણ ત્યારપછી તેનું શું થયું તે જણાતું નથી. અમોન્યત લોકો તરફનો હેવાલ એવો છે કે ઓએસીસ છોડીને ધરાની ફોજ આગળ વધી અને અધવચ રસ્તે આવીને એક દીને તે ભોજન લેતી હતી એટલામાં દક્ષીણ તરફથી તુકાની પવન ધુંકવા માંડયો, જેથી રેતીના મોટા સ્તંભો ઉડવા લાગ્યા, જેમાં ધરાની ફોજ સદાની ડટાઈ મુઠ. ૧

આ રીતે કમ્બાઈસીસની ત્રણેય ચહડાઈઓ ૨૬ ગઈ હતી અને તેમાં તેની પોતાની ફોજની ભારી ખુઆરી થઈ હતી.

ફસલ ૩. મીસરનો બલવો અને તેનાં પરીણામો.

હીરોંડોટસની મારફતે મીસરના ધર્મમયુરુઓએ કમ્બાઈસીસ ઉપર અને તેટલા મોટે ધરાની પ્રજા ઉપર જખ્મ પેર લીધું છે. એ ધર્મયુરુઓની ઓટી બનાવટ અને ખુરી સમજવટનો આ નામોયો તવારીખનવેશ ભોગ થઈ પડયો છે. તેણે કબુલ્યની કાર્કીદીનું વર્ણન આપતાં ઠેકાણે ઠેકાણે એ પાદશાહ ઉપર તરેહવાર તોહમતો મેલવાની હિમત કીધી છે, જેનું મુજ માત્ર મીસર ખાતે તેણે સાંભળેલી વાતો સીવાય ખીજી કંઈ જ નથી. તેણે એકથી વધારે ઠેકાણે કહ્યું છે કે કમ્બાઈસીસ દેવાનો હતો, અને દેવાનાં હાલતમાં તેણે ઘણાં નીર્દોષ માણસોનાં ખુનો કર્યાં હતાં. હીરોંડોટસ એક સુધા ઇતિહાસ કર્તાની પેઠે આ ખુનો નામખનામ જણાવે છે. વળી તે તેના ઉપર પોતાની મા જણી બહેન સાથે શાદી કરીને તેણીને પોતાની રાણી બનાવવાનું ઘાતકી તોહમત મેલે છે. ખરી વાત છે કે તે આ પાદશાહનાં એ કામને ધીકારી કહાડતો નથી, તોપણ તે તેની સચાઈ પોતાની જાણ મુજબ જાહેર કરી જાય છે. હવે આ એક તદ્દન નહીં માનવામાં આવે એવું હડહડતું જીકાણું છે, જે વીશે આપણે આગળ વીગતથી સમજાવ્યું છે. હીરોંડોટસના પોતાના જાતભાઈઓમાં પોતાનાં ખેશીઓ સાથે શાદી કરવાનો જંગલી રૈવાજ હતો, તેમજ મીસરના રાજાઓ પોતાની બહેનો સાથેજ માત્ર લગ્ન કરી શકતા હતા, એ વાત કોઈના પાડી શકશે નહીં; અને તેથી તેવાજ પાપી રૈવાજ

‘વાહ’ ને નામે ઓળખાય છે. ઓએસીસ, જે આજે અલ ખાર્ગેહનાં નામથી ઓળખાતું જણાય છે, ત્યાં પુરાતન થીખસથી ૬ અને ૭ દીવસોની સંજલના બે રસ્તાઓ મારફતે જવાય છે. હીરોંડોટસના વખતમાં આ સંજલ ૭ દીવસની હતી.

૧ આ વાતથી તવારીખનવેશો જાનતા નથી. સાહારાનાં જંગલનાં રેતીનાં તુશનો બધે જરેલાં હોય છે ખરાં, તોપણ પચાસ હજાર ચાણુસની ફોજને તદ્દન ડાટી નાંખે એવાં હોતાં નથી. કદાચ પાણીની તાણથી અથવા ખોરાકી ખુટી પડવાથી ધરાનીઓ ચરણ પામ્યા હોય તો તે તદ્દન જીદીજ વાત છે. સી. જ્યાર્જ વીલ્કીન્સન, જે પોતે આ જંગલમાં પ્રવેશ્યા હોય, તે કહે છે કે આ રેતીનાં તુશનો એક દીવસથી વધારે મુદત સુધી ચાણુ રહેતાં નથી, અને તેમાં કંઈથી સીજ ડટાઈ ગયેલી હોતી નથી. તે લખે છે કે તુશન વેળા કાંઈ લશ્કર રસ્તો ચુકે અને તરસ નહીં ખાયાથી ચરણ પામે, પણ તુશનમાં લાઈલાજ થઈ જઈને તે રેતીમાં ડટાઈ ચરે નહીં.—રાલી. કૃત હીરોં, ૬૪. ૨, ૨૬ ૩૫૩, નોટ ૬.

પાર્શ્વિઓમાં પણ દાખલ થયેલા હતા એમ આ તવારીખનવેશને મીસરના ધર્મગુરુઓ સમજાવે તો એ વાત ખરી માનવાને તે આંચકી કરે નહીં; જોકે તે પોતેજ કબુલ કરેછે કે **કરબાઈસીસ**ની આગમજ પોતાની બહેન જોડે પરણવાનો ધરાનીઓમાં રેવાજ હતો નહીં.^૧ વળી ખ્રીસ્તીઓનાં ધર્મ પુસ્તકની સત્તા ઉપરથી આપણુ કહીશું કે “મીડ અને ધરાની લોકોના ધારે કદી બદલાતો નથી,” અને **હીરોડોટસ** કબુલ કરેછે કે “તે (**કરબાઈસીસ**) ના વખતની આગમજ પોતાની બહેન જોડે પરણવાનો ધરાનીઓનો આજ હતો નહીં.” હવે જ્યારે એમજ હતું ત્યારે એ ચાલ અથવા ધારે કેમ પડે? જે પ્રજાનો ધારે કદી બદલાય નહી તે પ્રજામાં નવો અને તેખી આવો ખીભલ્ય ધારે કયાંથી દાખલ થાય? ખચીત, **કરબાઈસીસ**ના દુશ્મનો—મીસરના ધર્મગુરુઓ—એ તેના ઉપર વેર લેવા માટે આ આજ જોડી કહાડેલાં. તેનાં દેવાનાપણું વીશે તો ખચીત તેમજ બનેલું **રૉલીન્સન** પોતે માનેછે. તે કહેછે કે **કરબાઈસીસ** સંબંધી જે જે વાતો આપણને જણાવવામાં આવીછે તે ઘણુંકરીને જોડી કહાડેલીછે અથવા તો વધારી મેલેલીછે. વળી તે લખેછે કે પાદશાહ **દાશયસ**ના મોટા લેખમાં એવું કશું નથી જે ઉપરથી **કરબાઈસીસ** એક દેવાનો અથવા જંગલી માલુમ પડતો હોય. એ ખાખત પુરવાર કરનારી સાક્ષી કશી નથી, અને **ટીસ્થસ** જેવો તવારીખ-નવેશ એ વીશે કશું બોલતો નથી, તે ઉપરથી **રૉલીન્સન** ધારેછે કે ધરાનીઓને **કરબાઈસીસ**ના દેવાનાપણું વીશે કશી ખબર હતી નહી, પણ તેઓ માત્ર તેના અમલને કહણુ અને સજ્જ ગણતા હતા.^૩ એજ મુજબ **હીરીન** લખેછે કે “**કરબાઈસીસ** સંબંધી જે જુરી વાત જણાવવામાં આવીછે તે માનવા સામે આપણે સાહચેત રહેવું જોઈયે, કેમકે આપણી સઘળી હકીકત માત્ર તેના દુશ્મનો યાને મીસરના ધર્મગુરુઓ તરફથી મળેલીછે.”^૪ **કરબાઈસીસે** તેની બહેનનું ખુન કરવાની જે હકીકત **હીરોડોટસ** આપેછે તે ઉપરથી થક નાખીને **રૉલીન્સન** લખેછે કે તેનું મુળ પણ મીસરના ધર્મ-ગુરુઓની દુશ્મની સીવાય ખીજી કંઈજ હોવું નહી જોઈયે.

હવે આપણુ મીસરના ધર્મ ગુરુઓની **કરબાઈસીસ** સાથની દુશ્મનીનું કારણ તપાસીયે. ઇથીયોપ્યન લોકો સામેની પોતાની સહડાઇમાં નીબૂજ થઈ પાછો ફરીને જ્યારે ધરાની પાદશાહ મેમ્ફીસ ખાતે આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેણે મીસરનાં લોકોને બહુ ખુશીમાં દીઠાં. આ ખુશહાલીનું કારણ પુછતાં તેને જણાવું કે આ લોકો એક તદ્દન કાળા ગોધાને એક દેવતા તરીકે માનેછે, અને તેમનો તેવો એક દેવતા મરણુ પામવાથી તેની જગા ઉપર આ નવાની નેમણુક કરવાની છે. **કરબાઈસીસે** આ વાત ખરી માની નહી, પણ એમ સમજ્યો કે તેની શીકસ્તથી મીસરના લોકને ખુશ-હાલી ઉપજીછે. તેણે ધર્મગુરુઓને પોતાની હજુરમાં બોલાવી મંગાવ્યા, જેઓ જ્યારે પોતાના નવા દેવતાને લઈ આવ્યા ત્યારે **કરબાઈસીસે** તેને જખમી ક્રીધો, અને તેના રખેવાળોની એક પ્રાણીને દેવતા ગણવા માટેની સુખ્ખાઈ ઉપર હસીને તેમને

સજા ફરમાવી, અને એ રીતે આખા દેશમાં જે ખુશહાલી ફેલાઈ હતી તે અટકી પડી. આ દેવતા એક ગોધા હતો જેનું નામ ‘અંપીસ’ હતું.^૧ **કમ્બાઈસીસ**ના જન્મથી આ ગોધા થોડા દિવસમાં મરી ગયો, અને પાદશાહ નહીં જાણે તેમ ધર્મ-યુરુએએ તેને ગુપચુપ ડાટ્યો હતો.^૨

કબુલુથ ઉપર મીસરના ધર્મયુરુએનો તીરસ્કાર વધવાના ખીજાખી મુખ્ય બે હતા. આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ પાદશાહે મેમ્ફીસ ખાતે વહન દેવતાનાં મંદીરમાં જઈને તેની મુર્તીને અપમાન કર્યું હતું. વળી તેણે કેપીરાઈ નામે દેવતા-એની મુર્તીએને બાળી નખાવી હતી, જોકે તેને તેમનાં મંદીરમાં જવાની મનાઈ હતી. પણ આ સઘળાં કામો **કમ્બાઈસીસે** મીસર ખાતેની પોતાની પહેલી નરમ રાજ્યનીતીથી નીપજેલાં માઠાં પરીણામને લીધે કર્યાં હતાં, જે રાજ્યનીતીની મતલબ મીસરને પોતાના તાબામાં રાખવાની હતી. આપણે જોયું છે કે ઇથીયોપ્યા ઉપર અહડાઈ લઈ જતી વખતે **કમ્બાઈસીસે** મીસરના પદ્મજ રાજા **સેમેટીકસ**ને ત્યાંના સુબા કરાવ્યો હતો, રાજ્યનો કારભાર દેશીએનાજ હાથમાં આપ્યો હતો, ધર્મયુરુએને તેમના અસહી રવાજ મુજબ વર્તવાની સઘળી છુટ મેળી હતી, અને એ રીતે મીસરની પ્રજાને ખુશ-હાલ કીધી હતી. પણ **કબુલુથ**ના અમલમાં રહેવાનું મીસરનાં જીતાયલાં લોકોને મુદ્દલ પસંદ ન હતું, માટે તે ઇથીયોપ્યા તરફ કુચ કરી ગયો તેથી તેઓ રાજી થયાં અને બંદ કરવાની કોઈ તક શોધવા લાગ્યાં. આંતે ન્યુબ્યાનાં જંગલમાં પાદશાહેને બહુ મંકટ ભોગવવું પડ્યું તે તકનો લાભ લઈને તેઓએ બલવો ઉઠાવ્યો. બલવાની આગેવાની કરનારા અલખતે ધર્મયુરુએ હોવા જોઈએ, જેઓએ પ્રજાને ઉશ્કેરવા માટે નવા દેવતાને પેદા થવાની વાત ઉભી કરી અને એ રીતે બ્યારે **કમ્બાઈસીસ** મેમ્ફીસ ખાતે પાછો આવી પુગ્યો ત્યારે મીસરનાં લોકોમાં નવો દેવતા મળવાની ખુશ-હાલી જોડે બલવાની આગ ભેળાયલી તેણે જોઈ. એજ કારણસર તેણે જેમને રાજ્યનો વહીવટ સોંપ્યો હતો તેમને મોતની સજા ફરમાવી^૩ નવા દેવતાથી બલવાની આગ વધેછે એમ જાણીને તેનો નાશ કરાવ્યો, તેને માટે થતી ખુશ-

૧ હીરોં, ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૨૭—૨૮. આ ગોધા તદ્દન કાળા વાળનો હોયો જોઈએ, જેને ૨૫ વરસો સુધી ચાન આપીને મીસરના લોકો તેને નદીમાં ડુબાડી મારી નાંખતા; પણ એ સુદતની અંદર તે મરણ પામતો તો નવો તેવોજ ગોધા મળી આવે ત્યાંસુધી તેઓ શોક પાળતા, અને નવો ગોધા મળવા પછી નવો દેવતા ચખ્યો એમ સમજી તેજ-વાર પાળતા હતા. આ ગોધાની પીછાન માટે તેના કાળા વાળ બિપશંત ખીજ ચાકસ નીશાનીઓ હોયછે, તેવી નીશાનીઓ વીનાનો ગોધા દેવતા ગણાતો ન હતો.

૨ તેજ, ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૨૮. આ કારણને થકી ધર્મયુરુએ ધરાની પાદશાહ ઉપર કાપાય અને તેને માટે તરેહવાર જુકાણું જોડી કહાડે તો તે બનનાજોગ છે. પણ અંપીસ રીબીને મરણ પામ્યો હતો એ વાત તો આ ધર્મયુરુએએ પોતાની બેઈજતી ઠાંકવા માટે હીરોંડોસને બાદી સમજાવેલી મનાયછે. પ્લુટાર્કના જણાવ્યા મુજબ કમ્બાઈસીસે પવિત્ર ગોધાને તુર્ત ખૂરી નાંખીને કુત્રાઓ સાડે ખવાડી દીધા હતા, પણ એ વાત મીસરનાં લોકોએ હીરોંડોસથી ધુપાવી હતી. આ વીચારને રોલીન્સન પણ મળતો થાયછે. રોલીન્સન ફ્રંક હીરોં, ૬૪૦ ૨, સર્થ ૩૫૬, નોટ ૪. ૩ હીરોં ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૨૭.

હાલની બહાને બલવાઓરેનો કાચુ વધતો જાયછે એમ જોઇને તે પુશહાલની અટકાવ કરાવ્યો, અને જેઓ સામે થાય તેમને ગદ્દન મારવા ફરમાવ્યું.^૧ વળી ધર્મચુરૂઓથી સઘણું વુક્કન ઉઠ્યુંછે એમ સમજી તેમને બાંધી મરાવી બેહોરમત કીધા, અને મુર્તીપુજાથી રાજા અને ઓદા તરફની ફરજ લોકો બુક્કી જાયછે એમ માનીને મુર્તીઓનો નાશ કરાવ્યો. આથી કમ્બાઈસીસનો ડાખ જાપરો ખેડા અને મીસરનો બલવો તદ્દન ખેસી ગયો. હીરાંડોટસ એ બલવાની હકીકત આપતો નથી, તેમજ પદ્મશ્ર રાજા સેમેટીકસ કેવી પ્રકારે માર્યો ગયો તે પણ જણાવતો નથી. પણ આપણને માનવાને કારણે કે કમ્બાઈસીસની નીઠ્ઠળતાની તક લઈને ધર્મચુરૂઓએ બલવો ઉઠાવ્યો હતો અને તેમાં સેમેટીકસ શામેલ થવાથી દેશી અવિદારેને જ્યારે કમ્બાઈસીસે માતની સજા ફરમાવી ત્યારેજ એ બેવફા રાજવંશીને પણ તેણે તેવીજ સજા કીધી હતી.^૨ આ સઘણાનાં વેરમાં મીસરના લોકોએ હીરાંડોટસને કબુલુથ સંબંધી સઘણી ઝાટી ખાપરો આપીને ભાજવ્યો હતો.

પણ પાદશાહ કબુલુથને માથે મેલાયલા પુતો કરવાના ખીજ સઘણા વકીડે આપણુ ઝાટા માનીને ગમેએટલા ઉડાડી મેલીયે, તોપણ એક જબુન પુનનો વાંક આપણુથી ના પડાશે નહી. સઘણી તરફથી સીધ થઈ ચુકેલુંછે કે તેણે પોતાના બાઈ બદીય (સ્મદીસ) નું પુન કરાવ્યું હતું.^૪ એ પુનને માટે તેને યોગ્ય સજા થઈ. આ પુન તેણે છુપ્યું કરાવ્યું હતું, અને તે વીશે ધરાની આજમને કશી ખાપર ન હતી. એટલામાટે કમ્બાઈસીસ જ્યારે મેમ્પ્રાસ ખાતે હતો ત્યારે ધરાનમાં સ્મદીસનું નામ ધારણ કરીને એક જણે પાદશાહ સામે બલવો ઉઠાવ્યો અને પોતે તખ્ત ઉપર ચઢી બેઠો. તેણે એ માટે પ્રાંતે પ્રાંતના હાકમો ઉપર પેગામો મોકળ્યા, અને તેવાજ એક પેગામ કબુલુથને પણ મળ્યો. આ ખાપર મળતાંજ એ પાદશાહ ગભરાયો અને એકદમ પોતાનું લશ્કર લઈને ઉપલા કમારા સામે લડવા દોડ્યો. પણ ધરાન જતાં માર્ગમાં તેનું મરણુ નીપળ્યું. આ મરણુનાં કારણો જુદાં જુદાં જાહેર થયાછે,

૧ હીરાં, ૬૪૦ ઉ, પ્ર૦ ૨૯.

૨ પુરાં પાદ૦, ૬૪૦ ૪, પ્ર૦ ૭, સરે ૯૮૯.

૩ આ સઘણા વાંકો હીરાંડોટસે જેલ્યાછે. તેના જણાવ્યા મુજબ એકવાર જ્યારે ક્રીસસે તેને તેના ઘાતકીપણાંથી અટકાવવા શાંગ્યો ત્યારે કમ્બાઈસીસે તીર વડે તેનોજ જીવ લેવાની તજવીજ કીધી, પણ ક્રીસસ નાસી ગયો તેથી તેણે તેનો જીવ લેવાનું કામ બીજાઓને સોંપ્યું. પાદશાહે યુસ્તામાં આ હુકમ આપ્યો હતો તેથી ક્રીસસનો જીવ લેવામાં આપ્યો નહી, અને એ વાતથી કમ્બાઈસીસ પુશી થયો. પણ તોખી તેને પુરો દેખાડવા માટે આપણને જણાવવામાં આવ્યુંછે કે તેણે ક્રીસસનો જીવ બચાવનારાઓને પોતાનો હુકમ નહી સાનવાના વાંક ચાટે ચારી નખાવ્યા !

૪ આ પુનનો સખ્ય કાઇક લખનારાઓ એવો જણાવી ગયાછે કે ઇથીયોપ્યાના રાજાએ જે ભારી કમાન મોકળાવી હતી તે ઉપર સ્મદીસે ચીદલો ચઢાવ્યો હતો, અને તેથી પાદશાહે અદેખાઈ લાગી હતી. વળી બીજાઓ કહેછે કે પાદશાહે ખાખ જાયો હતો તે સ્મદીસ તેનું તખ્ત લેશે, અને તેથી તેણે તેનો જીવ લીધો હતો. પૂણ ખાખમાં જાયલો સ્મદીસ તો એક ચાલ ધર્મચુરૂ હતો, તે વીશે પાછળથી ખાપર મળતાંજ પાદશાહેને બહુ પસ્તાવો થયો હતો.

પણ ખરું કારણ પાદશાહ દારાચંદના લેખ ઉપરથી એ મળી આવેલ છે. સઘળી શેહન-શાહતમાં બલબો ઉઠેલો જાણીને તેનું કુખ કબુલ થઈ ખમી શકાયું નહી, અને તે મરણ પામ્યો. આ ઉપરથી જાણાય છે કે એ પાદશાહ ગમથી મુઝેા હતો. ૨

કમ્બાઈસીસનાં આકાળ મરણને લીધે તે પોતાનું રાજ્ય પાછું હાથ કરી શક્યો નહી. તેણે માત્ર વરસ ને પાંચ મહીના સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તે પોતાના આપના જેવો બહાદુર હતો ખરો, તોપણ તેના જેટલો લડાઈના હુન્નરમાં કુશળ હતો નહી. મીસરની કૃતેહ એજ તેનું એક મહાભારત કામ હતું; પણ ત્યારપછીની તેની સઘળી ચહા-ધમ્મોમાં તેણે જોઈએ એટલું ઉઠાપણ ખર્ચેલું લાગતું નથી. મીસર કૃતેહ કરવા આગ-મજનાં વરસો તેણે શ્રીતીશ્યન અને કાઠપ્રીયન લોકોને કૃતેહ કરવામાં યુજાઈલાં જણાય છે, અને એ રીતે તેણે પોતાનો સઘળો અમલ ધરિની શેહનશાહતની બહારના મુલુકો અને પ્રજાઓને કૃતેહ કરવામાંજ યુજાઈ લેતો. **કમ્બાઈસીસ**માં તેના આપના કેટલાક ભાગ યુજો નજર આવે છે: જેમકે—મીસરના રાજાને તામે કરવા છતાં તેણે તેને તેનાં રાજ્યનો મુજો ઠરાવ્યો, તથા મીસરનાં લોકો જે સઘળી છુટ પ્રથમ ભાગવતાં હતાં તેમને પાછળથી પણ ભાગવવા દીધી, તથા વળી શ્રીતીશ્યનો પોતાના તાબાની પ્રજા છતાં જ્યારે તેઓએ કાર્યજીન્યન લોકો સામે લડવા જવાની ના પાડી ત્યારે **કમ્બાઈસીસ** તેમને કશી સજા ફરમાવી નહી. એ સઘળું છતાં તે બહુ મજા દીઝનો પાદશાહ હતો. તેનાં માતથી એશ્યાખંડની પ્રજાઓ બહુ દુખી થઈ, કેમકે તેના આપા અમલમાં તેમને નીરાંત અને નર્મીતાઈ મળી હતી, તથા ખીજા ઘણા કાયદાઓ પ્રાપ્ત થયા હતા. ૨

૧ પણ હીરોડોટસ તેનાં માતનું કારણ એવું જણાવે છે કે તે સુસા તરફ ઊપડી જવા માટે જેવો પોતાના ઘોડા ઊપર ચઢવા ગયો તેવીજ તેની શમશેરનાં મ્યાનનું બોડયું તુટી જવાથી અણી તેની જાંઘમાં લાગી, અને તેથી જખમી થઈને બાવીશ દહાડે તે મરણ પામ્યો. આ ખીના જણાવતાં હીરોડોટસ પોતાના સરેશ્તા મુજબ વહેમની વાત ઊમેરે છે કે મીસરના ધર્મગુરુઓના અંપીસ નામે દેવતા (ગોધા) ને જાંગના જે ભાગમાં કમ્બાઈસીસે જખમ કીધી હતો તેજ ભાગમાં તેને પોતાને પણ જખમ થયો હતો ! ૬૧૦ ૩, ૫૦ ૪. આ ખીનાને રૉલીન્સન હસી કહાડે છે. કમ્બાઈસીસને ગોધા તેનાં અધર્મીપણાને થકી આ સજા થઈ હોય એવું દેખાડવાની આ વાતની મતલબ જણાય છે. પણ એ વાત મીસરના ધર્મગુરુઓએ હીરોડોટસને જણાવેલી છે માટે રૉલીન્સન તેની સચાઈ વીશે શક દેખાડે છે. રીસ્યસ એમ લખી ગયો છે કે કમ્બાઈસીસ એક છરીવડે રમત કરતો હતો તે અકસ્માતોક રીતે તેની જાંઘમાં પેશી જવાથી તેનું માત નીપળ્યું હતું—રૉલી. કૃત હીરો., ૬૧૦ ૨, સરે ૩૮૨, નોટ ૭.

૨ હીરો., ૬૧૦ ૩, ૫૦ ૬૭.

બા બ ૧૧.

સ્મર્દીસ (બર્દીય).

(૬૦ સ૦ ૫૦ પરર).

૧. સ્મર્દીસ—તેનું ખુન—ખુનના જુદા જુદા સખખો. સ્મર્દીસ માજી—તેનો બલવો. કમ્બાર્દ-સીસનો પચાતાપ—ખુની પ્રીક્ષાર્પીસ—તેનો જુઠો કતવો; સ્મર્દીસની સાત માસની પાદશાહી—ખુનીનું તેની સાથ મળી જ્યું—મયુસની મેહુરબાનગીઓ—ખુનીનું મોડું ભાષણ—તેનો પરતાવો—તેનો આપઘાત. પાસી સરદારોની હીલચાલ—આતાનોસનો તેની બેઠી જોગા પેગામ—તેણીએ બજાવેલું કામ—સાત સરદારોની એકસંધી—તેમનો દરાવ—મયુસના મહેલ ઉપર ધસારો—લડાઈ—ગઉમત (સ્મર્દીસ) અને તેના ભાઈનું મરણ—મયુસોની કતલ—એ બનાવનો તેહવાર. આ કતેહ વોશો દારાપસ (દાર્પવુશ) નો હેવાલ. ગઉમતનો બલવો રાજદ્રારી નહી પણ ધર્મ-સંબંધી હતો તેનો દલીલો.

પાદશાહ કાર્દીસ (કુર્શ) પોતાની ૨૯ વરસની મહેનતમાં જે જે મુલુકો જીત્યો હતો તેમના બવીપના ધણી દાખત જોકે તેણે પોતાના વડા બેડા કમ્બાર્દસીસ (કમ્બજીય) ને મુકરર કર્યો હતો તોપણ તેણે નાના દીકરા સ્મર્દીસ (બર્દીય) ને કેટલાક મોટા પ્રાંતોની હાકમી બક્ષી હતી. ૧

પણ આમ એક રાજ્યમાં બે હાકમોના અમલથી હમેશાં માફાં ફજ નીપજેછે તેવું ઇરાનમાંથી બન્યું. સ્મર્દીસ ૨ ને ખીજારાકી બાપામાં બર્દીયાનાં નામથી ઓળખ્યોછે, અને આ બાપામાં દારાયસ હીસ્તાર્પીસના ખીજીરનું ખાતેના લેખો ઉપરથી જણાય છે કે કમ્બાર્દસીસને પોતાના ભાઈની અદેખાઈ લાગ્યાથી તેણે તખ્તપર બેઠા પછી થોડાજ વખતમાં તેને મારી નાખાવ્યો. હવે હીરોડોટસનું વર્ણન જુદુંજ છે. તેના જણાવ્યા મુજબ તો કમ્બાર્દસીસે મીસર કતેહ કીધા પછી, એટલુંજ નહી પણ ત્યારપછીની તેની નીબજતાઓ બાદ, તેણે આ કામ કરાવ્યું હતું. તે લખેછે કે ૩ સ્મર્દીસ કમ્બાર્દસીસ જોડે મીસર ગયો હતો, પણ મેમ્પ્રીસ ખાતે પાછો ફર્યો પછી પાદશાહને માલુમ પડ્યું કે ઇથીયોપ્યાના રાજાએ જે કમાન ચીલ્લો ચહડાવવા મટે તેના ઉપર મોકળી હતી તે જ્યારે કોઇની ઇરાની પેહલવાનથી ખેંચી શકાઈ નહી ત્યારે સ્મર્દીસ તેને થોડીક ખેંચી શક્યો હતો. આથી કબુજીયને અદેખાઈ લાગી અને તેણે પોતાના ભાઈને મીસરથી ઇરાન ખાતે મોકળાવી દીધો. આ પછી કમ્બાર્દસીસે એક સ્વપ્ના જોયો, જેમાં તેને એવું માલુમ પડ્યું કે ઇરાન તરફથી

૧ ઈસ્યસ અને જેનોરન આ બીના જણાવી ગયાછે, તોપણ કયા કયા પ્રાંતો સ્મર્દીસને સખ્યા હતા તે વીશે તેઓમાં સતરેર છે.

૨ યુનાનીઓએ આ નામ બહુજ સુધી નાખેલું લાગેછે. અસલ નામ બર્દીય છે, જે ઉપરથી યુનાની નામ બાર્દીસ અથવા બાર્દીયસ થઈ શકે. પણ યુનાની બાપામાં ઇરાની બે અક્ષરનો ખરો બિચાર નહી થવાને લીધે તેઓ બ ને મ બોલેછે, અને તેથી કેટલાક યુનાની લખનારાઓ આ નામને ચાર્દસ અથવા બર્દીસ લખી ગયાછે પણ હીરોડોટસ તો ચર્દીસ ઉપર એક સ્ વીશેષ બિચરીને સ્મર્દીસ કરી મેલેછે.

૩ ૬૧૦ ૩, ૫૦ ૩૦.

એક કાસદ એવી ખબર લાવ્યો કે **સ્મર્દીસ** ધરાનનાં તખ ઉપર બેઠો છે અને તેનું સર આસમાન સાથે લાગ્યું છે. આ ઉપરથી **કબુલુથને** ધાસ્તી લાગી કે મખાદા **સ્મર્દીસ** (બર્દીય) ધરાનમાં બલવો ઉઠાવી પોતે પાદશાહ થઈ બેસશે અને મને કતલ કરાવશે. તેણે આવો ડર ખાધને **પ્રીક્ષાસ્પીસ** નામે પોતાના એક વીશ્વાસુ ધરાની સલાહકારને એવું કહીને સુસા ખાતે મોકલ્યો કે તેણે **સ્મર્દીસ**નું હરકાઈ પ્રકારે ખુન કરવું. **૧ પ્રીક્ષાસ્પીસે** પોતાના ઘણાનો હુકમ બજાવવાનું કામ માથે લીધું અને તે પાર પાડ્યું. કહે છે કે તેણે **બર્દીય**ને શેકારગાહમાં બેબન કીધો. ખીજાઓનાં મત મુજબ તેણે તેને ધરાની અખાતમાં ફરવા લઈ જઈને પછી કુખાડી દીધો હતો. **હીશંડોટસ**ની આ સૂઝળી હકીકત ખીલાશોક લેખોનાં ઉકલાણુ પછી ખાટી પડે છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ **કમ્બાઈસીસે** મીસર ઉપર ચહકાઈ લઈ જવા આગમજ **સ્મર્દીસ**ને મારી નખાવ્યો હતો. **ટીસ્ચસ** જણાવે છે કે **કબુલુથને** પોતાના ભાઈની ધિમાનદારી વીથે શક જવાથી તેનો કાંટો કહાડ્યો હતો.

આ સૂઝળો જુદી જુદી વાતોમાં એક ખીના એકસરખી ઉતરે છે, અને તે એકે **કમ્બાઈસીસે** પોતાના ભાઈનું ખુન બહુ છુપ્યું કરાવ્યું હતું, જે વીથે ધરાની આસમને મુદત ખબર ન હતી. પણ એ ખબર એક મયુસ યાને માજી ધર્મચુરને હતી. તેને **કબુલુથ** (કમ્બાઈસીસ) પોતાના ઘરનો કારભાર સોંપીને મીસર ગયો હતો, અને મીસર ખાતે પોતાના પાદશાહેને લાંખી મુદત સુધી પડી રહેલો જોઈને તેણે હવે **બર્દીય** (સ્મર્દીસ) નું નામ ધારણ કરીને પોતે તખ પચાવી બેસવાનો મતમુખો કર્યો. **હીશંડોટસ** કહે છે કે તેણે પોતાના ભાઈ જોડે મળીને આ દગો રમવા માંગ્યો, અને તે ભાઈનું નામ પણ **સ્મર્દીસ** હતું માટે તેણે તેને તખ ઉપર બેસાડીને પોતે તેનાં નામનેા ડંકો ફેરવ્યો. વળી આ **સ્મર્દીસ**ને **હીશંડોટસ** મરનાર **સ્મર્દીસ**ના જેવાજ ચેહરાનો જણાવે છે, જેથી આ બંને દગાખાજ ભાઈઓનાં કામમાં બહુ સહેલાઈ થઈ પડી. **સ્મર્દીસ** મયુસ તખ ઉપર બેઠો અને તેનો ભાઈ, જેનું નામ **પાતીજીથીસ** હતું, તેણે તેનાં નામની દુવાઈ ફેરવી. પણ ખીલીસ્તુનના લેખમાં માત્ર એકજ મયુસનું ખયાન આવેલું છે, અને **ટીસ્ચસ** પણ એકજ દગાખાજની વાત જણાવી ગયો છે. બ્યારે આ મયુસ તરફનો હલકારો **કમ્બાઈસીસ**ને **સ્મર્દીસ**ને નામની આણુ દઈ ગયો ત્યારે આ પાદશાહેને વહેમ ગયો કે તેણે ફરમાવ્યા મુજબ **પ્રીક્ષાસ્પીસે** તેના

૧ આ ઉપરથી એવું યુમાન બન્યું કે આ વખતે સુસા ધરાનનાં રાજધાની શેહરનાં પદને પહોંચ્યું હશે. પણ તે છોક દારાયસના વખ સુધી એટલાખલા ચર્ચાયાને પુગેલું જણાવું નથી. સુસ્યાનાનો પ્રાંત બેખીલનને તાબે હતો, માટે કાઠરસે એ સુલક પ્રતેક કર્યો ત્યાં સુધી એ પ્રાંત ધરાનના હાથમાં આવેલો ન હતો. એ બનાવ છેક ઇ. સ. ૫૦૫ પ. ૫૩૬ માં બન્યો, અને ત્યારપછી તુર્તજ તે ધરાનનું રાજધાની શેહર બની બય એ કેવળ અશકય લાગે છે. વળી એમ પણ લાગે છે કે એ પ્રાંતનાં લોકો ધરાની અમલમાં સંતોષી ન હતાં, અને બલવો કરવાને રાજી હતાં. કદાચ એમ હોય કે સ્મર્દીસને જે જે મુકુકો કાઠરસે બદલા હતા તેમાંનો એક સુસ્યાના હોય, અને કમ્બાઈસીસે પ્રીક્ષાસ્પીસને બ્યારે પોતાના ભાઈનું ખુન કરવા મોકલ્યો ત્યારે સ્મર્દીસ સુસા ખાતે વસતો હોય.

ભાઈનું છળ કપટથી ખુન કરવાને બદલે તેને છટકાવી મેલેલો હોવાથી તે આજે તજ્જ લઈ બેઠો છે. તેણે એ વીણે **ખીસારખીસ**થી ખોલાસો માંગ્યો, ત્યારે આ ધરાની-એ ઉપજા હલકારાને ખોલાવી પાદશાહની હજુરમાં કબુલ કરાવ્યું કે તેને **રુમદીસ** પોતે મોકળ્યો નથી અને “જે દીવસે પાદશાહ **કમ્બાઈસીસ** ધરાનીઆને મીસર તરફ લઈ ગયો તે દહાડા પછી મેં **રુમદીસ**ને મારી નજરે નજર દોઢા પણ નથી.”^૨ હલકારાએ વધારે ખોલાસો એ કીધો કે જે મયુસને પાદશાહ પોતાનાં ધરને કારભાર સોંપી આપ્યો છે તેણે આ પેગમ **કાઈરસ**ના બેટા **રુમદીસ**ને નામે મોકળ્યો છે. **ખીસારખીસે** સમજણ પાડવાથી **કબુલ**ની ખાતરી થઈ કે **બદીથ**નાં નામથી જે ઘણીએ બચવો ઉઘાવી ધરાનું તજ્જ લીધું છે તે તેના ભાઈ નહી પણ તેનું નામ ધારણ કરનારો કોઈ ઠગારો છે. એટલામાટે તેણે મેમ્મીસથી એકદમ સુસા તરફ ઉપડી જવાનો નીશ્ચય કર્યો. તેને હવે તેના ભાઈનાં નાહક ખુનને માટે બહુ લાગ્યું અને તે પોતાનાં પાપી કર્તુકના પસ્તાવામાં જર જર રડયો. તેને ભારી ગમ લાગ્યો. તેણે પોતાની આખરી નજદીક આપેલી જાણી, જોકે આ નહી ધારેલા અકસ્માત પછી વીચ દહાડા સુધી તે જીવતો રહ્યો હતો. જખમ થવા પછી વીણમે દહાડે તેણે સઘળા ધરાની સરદારો અને આગેવાનોને ખોલાવીને તેમની આગળ પોતાનાં સંકટની ખરેખરી વાત કહી. પાદશાહ **કબુલ**થને એક પણ ફર્જ ન હતું, અને હવે તેના ભાઈ પણ હૈયાત ન હતો, માટે હખામનીયાનાં ખાન-દાનની શેહનશાહત એક મયુસના હાથમાં જવાનો સંભવ જાણીને તેને બહુ દુખ લાગ્યું. તેણે તેમને કહ્યું કે શાહજાદા **રુમદીસ** કંઈ હજુ હૈયાત નથી, તેને તો તેણે છુપ્યો કતલ કરાવ્યો હતો, અને જે ઘણી તેનું નામ ધારણ કરી નીકળ્યો છે તે એક ઠગારો અને બલવાખોર છે. તેણે એટલામાટે ધરાનીઆને અને અગત્ય કરીને હખામની વંશના નખીરાઓને વીનવ્યા કે તેઓએ આ મયુસ અને તેની કોમવાળાઓના હાથમાં રાજ્ય જવા દેવું નહી, પણ તે તેના હાથમાંથી પાછું લેવું. જેઓ તેના કોલના મુજબ અમલ કરે તેઓને તેણે આશીર્વાદ દીધો, પણ જેઓ નહી કરે તેમને આપ દાંડા.

કબુલથના ફરમાવ્યા મુજબ કદાચ હખામની વંશના સઘળા સરદારોએ—બધકે સઘળા ધરાનીઆએ અમલ કીધો હોત. પણ એકગમથી જ્યારે તેમને **રુમદીસ**નાં ખુનની વાત અસંભવીક લાગી ત્યારે ખીજગમથી પેલા ખુન **ખીસારખીસે** પોતાને માથે સર્વે કોઢના ખોફ ખેંચી લેવાનું ધારતી ભરેલું વીચારીને તેમની ખાતરી કીધી કે **બદીથ** જીવતો છે અને જેણે તજ્જ હાથ કર્યું છે તે પાદશાહ **કાઈરસ**ને ખીજે બેટાજ છે! આ વચ્ચેથી દજગીર થતા ધરાનીઆને ખુશી પેદા થઈ, અને સુસા ખાતે સઘળી ફોજ જઈ પુગ્યા પછી તેઓએ **રુમદીસ**ને પોતાના ખરે અને હકદાર પાદશાહ કબુલ રાખ્યો. એજ રીતે ધરાન અને મીડયા તથા ખીજ

૧ હીરો, ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૬૩. હીરોડોસે આ શબ્દો હલકારાના મુખમાં મેલ્યા છે તે ઊપરથી ગાયા ખીજરુનનાં લેખને એ તવારીખનવેશથી પણ ટેકો મળે છે કે કમ્બાઈસીસે મીસર જવા આગમન રુમદીસનું ખુન કરાવ્યું હતું.

સઘળાં પ્રાંતો **રુમદીસ**ને તાબે રહ્યા, અને આમ વગર હરકતે આ ઠગારાએ જાત મહીના સુધી પાદશાહી ચલાવી.

એ સુદત પછી તેની લુટગાઈ અને દગાપાછ માલુમ પડી આવી. ખુનીએ ખુન કચ્છલ કીધું, અને તે એકરારથી ઠગારાઓનું પાપ કટું. **પ્રીક્ષાર્પીસે** ખરા **રુમદીસ**નું ખુન કીધેલું છે, પણ તેના ઉપર ધરાની આલમનો પુર વીચાર છે, એમ જાણીને ખોટા **રુમદીસે** તેને પોતાની પક્ષમાં લેવાનું હાપણ બરેલું વીચાર્યું. તેણે તેને સઘળી જાતની બક્ષેશોથી નવાજવાની કચ્છલત આપી, અને તેના બદલામાં તેણે આ ધરાનીને બાંધી લીધા કે તેણે ઠગારા **રુમદીસ**ની લુટગાઈ કાઢીને જાહેર કરવી નહી. આ વાત **પ્રીક્ષાર્પીસે** કચ્છલ કીધી, અને ખોટા **રુમદીસ**ના ફરમાયાથી વળી તેણે તમામ ધરાની આલમ આગળ એક માટું બાપણ કરવાનું માથે લીધું, જેમાં એવું જાહેર કરવાની તેને સલાહ મળી હતી કે ધરાનનાં તખ્ત ઉપર ખેડેલા ઘણી કાઠજી નહી પણ મહાત્મા **કાઈરસ**નો ખોટાજ છે. આ મહાભારત બાપણની વાત અને તે કરનાર **પ્રીક્ષાર્પીસ**નું નામ જાહેર થતાંજ પાદશાહી મહેલની દેવાલ આગળ લગ્નો લોક ભેગું મળ્યું અને મહેલના એક બજાર ઉપર ઉભા થઈને **પ્રીક્ષાર્પીસે** પોતાનું બાપણ ચલાવ્યું. તેણે આ બાપણનામાં હાપામની વંશની એક સુંદર તવારીખ ફક્કી સંભળાવી. **હાપામની**શથી શરૂ કરતાં તે કુરશના વખત ઉપર આવ્યો ત્યારે પોતાના સંભળનારાઓનાં રૂએ રૂઆં હરખ અને મગરૂરીથી ઉભાં થાય એવી હામાં તેણે તે મહાત્મા નરની કાકીદીનું વર્ણન કર્યું. પછી **કરબાઈસીસ**નાં કામો વર્ણવતાં તે કુરશના ખીજ ખોટા શાહજાદા **રુમદીસ** ઉપર આવ્યો. તેને પેલા ઠગારા તરફથી જે જાતની સલાહ મળી હતી તે આ વખતે **પ્રીક્ષાર્પીસ** બુકી ગયો, બજારે તેનાં અંતકરણે દાંખ દેવાથી તેણે ખરેખરા ખોટાસો કરી દેવાનોજ નીશ્ચય કર્યો. તેણે **રુમદીસ**નું ખુન કરવાની વાતનો જોખમ પોતાને માથે ખેંચી લીધો, ખુનની ફરીયાદ જાણાવી, અને ભિગી મળેલી અંજીમનને વીનવતી કરી કહ્યું કે જે ઘણી ધરાનનાં તખ્ત ઉપર ખેડો છે તે એક લુટગાઈ અને ઠગારો છે. તેના હાથમાંથી તખ્ત પાછું લઈને **હાપામની**શનાં ખાતદાનના કોઈ હકદાર નરને આપવાની ફરજ પોતાના સંભળનારાઓને માથે મુકીને **રુમદીસ**ના ખુનીએ પોતાના છેલ્લી વખતના અખુનોને સચાઈનું સ્વરૂપ આપવા માટે મહેલના કંચુરા ઉપરથી એકદમ નીચે નખાવી દીધું અને પોતાનો જીવ આપ્યો.

ખોટા **રુમદીસ**નું ભોપાણું આ રીતે ધરાની આલમને જાહેર થઈ ગયું. પણ આ બલવાખોરનું પાપ આ રીતે સઘળી પ્રજાને જાહેર થાય તે આગમજ જાત ધરાની ઉમરાઓને તે માલુમ પડી ચુક્યું હતું, અને તેઓ આ સઘળો વખત ધરાને મયુસોના હાથમાંથી મુક્તી આપવાના વીચારમાંજ હતા. **ઓતાનીસ** (હુતન) નામે એક ધરાની ઉમરાની બેટી **ફીદીમા** આ ખોટા **રુમદીસ**ની એક રાણી થતી હતી. **ઓતાનીસ** બહુ વગવાળો અને દોલતમંદ ઉમરા હતા, જેને માટે કહે છે કે તે **કરબાઈસીસ**

૧ હીરોંઝરસે આ ઠગારાનું નામ રુમદીસ આવ્યું છે, પણ ખીહીરુનના લેખોમાં તો તેને ગજીચતના નામથી ઓળખેલો છે.

(કમુજીય) અને **રુમદીસ** (બદીય) નો મામો થતો હતો.^૧ આ ઉમરાને શક ગયો કે નંબા પાદશાહ જ્યાં છે ત્યાં શાહજાદા **રુમદીસ** નહીં પણ કોઈ ડગારો છે. તેને એમ વેહમ ગયો કે પાદશાહ તજ્જે ખેડા પછી એકબી દીવસ સુસાના મહેલની બહાર નીકળ્યો નથી તેમજ કોઈબી ધરાની ઉમરાને તેણે પોતાના એકવતગાહમાં બોલાવ્યો નથી તેનું કારણ શું ? તેણે આ વેહમની સચાઈ પોતાની બેઠીથી જાણવા માંગી. પણ તેણીએ બોલાસો કીધો કે પાદશાહ પોતાની દરેક રાણીને જીદાં જીદાં એવાનમાં રાખીએ તેથી તથા તેણીએ શાહજાદા **રુમદીસ** (જે તેણીની કુધની દીકરો થવો જોઈયે) ને આગળ કદી દીડા ન હતો તેથી, તેણી જાણતી નથી કે તેણી જેની રાણી થઈએ તે **કાઈરસ**નો બેટો છે કે કોઈ બીજો. આ ઉપરથી **ઓતાનીસ** એક બીજી કુકતી રચી. તેણે પોતાની બેઠીને ફરમાવ્યું કે તેણીના ખરા બોલાસા ઉપર ધરાની આગમનાં સુખ અને શાંતીના આધાર છે, મોટે તેણીએ હીમતથી કામ બજાવીને જાહેર કરવું કે તેણીનો ખર્તાર કોણ છે. તેણે તેને સુચવ્યું કે **રુમદીસ** ખાખમાં પડ્યા પછી તેણીએ તેના કાન તરફ હાથ ફેરવી જોવું કે તેને એ અવધવો છે કે નહીં. જો તે નહીં હોયતો જાણવું કે તેણીનો ખાવીદ ખરેખરો ધરાની શાહજાદો નહીં પણ કોઈ જીદોજ છે. આમ કોણે માકળતી વજ્જે **હુતન** (ઓતાનીસ) ને કોઈ ચોક્કસ ધણી ઉપર શક હતો, મોટે તેની સચાઈ જાણવાનો તેનો મનસુખો હતો. તે જાણતો હતો કે **રુમદીસ** નામ મયુસનો ચાહરો શાહજાદા **રુમદીસ**ને કંઈક રીતે તે મળતો આવતો હતો, પણ જો તજ્જ લેનાર આ મયુસજ હોયતો તે તદન કાન વીનાનો હોવો જોઈયે, કેમકે તેની કોઈ માઠી તકસીરને લીધે આગળ **કાઈરસ**ના વજ્જમાં તેના કાન કાપી નાંખવામાં આવ્યા હતા. **ઓતાનીસ** પોતાની બેઠીને આ બહુ મુશ્કેલ કામ સોંપ્યું હતું, પણ તોખી તેણીએ તે મુશ્કેલી પીછાખ્યા છતાં પીતાના હુકમ મુજબ અમલ કરવાની કમુજાત આપી. તેણીની તપાસ ઉપરથી **ઓતાનીસ**નો તર્ક ખરો પડ્યો. તજ્જ લેનાર કાન વીનાનો માલુમ પડ્યો. **ઓતાનીસ** માની લીધું કે **કમ્બાઈસીસ**ે મરતી વજ્જે જે કંઈ કહ્યું હતું તે ખરું હતું, અને **પ્રીકારપીસ** સર્વે કોઈને શાહજાદા **રુમદીસ**ની હૈયાતી વીશે તદન જીદું કહેતો હતો. તેણે જાણ્યું કે **રુમદીસ**નાં નામથી તજ્જ પચાવી બેસનાર તો **ગઉમત** (ગોમાતીસ) નમનો એક મયુસ હતો.

આ રીતે શક ખરો પડવાથી પોતાનાં મનની વાત **હુતને** પોતાના બે વીધાસુ મીત્રો **અરપથીનીસ** (અરપચન) અને **ગોખાથસ** (ગઓખરવ) ને જાહેર કરવાની હીમત કીધી. આ બંને ધરાની ઉમરાઓ હતા, જેઓને પોતાનેબી ઓઠા **રુમદીસ** સંબંધી કંઈક શક હતો તે **હુતન**ના હેવાલથી મજબુત થયો. તેઓએ આ ડગારને સજ્જ કરવાનો ડરાવ કર્યો, પણ તે આગમજ દરેકે અકેક વીધાસુ મીત્રને પોતાની જોડે રાખવાનું નકી કીધું. આથી ઉપજા ત્રણમાં **ઈન્તાફનીસ** (વીદકન)

૧ હીરોં, ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૬૮; તે કપેડીસ્યાના રાજ રાનારપીસનો બેટો થતો હતો, જે રાજ ચહાલ્યા કાઈરસનો સસરો થતો હતો.

મગબીજસ (અગબક્ષ) અને **હાઈદારાસ** (વીદન) નામના ખીજ ત્રણ ધરિની ઉમરાઓ વધ્યા. આ વખતે પાદશાહી દરબાર સુધા ખાતે હતી, અને પર્મીસના પ્રાંતની હાકમી **હીસ્તાસ્પીસ** (વીસ્તારપ) નામના ધરિની ઉમરાને મળેલી હતી, જેનો જવાબ મેટા **દાશયસ** (દારયવુશ) આ વખતે સુધા ખાતે કોઈ કામના મુખ્યથી આવી પુગ્યો. તે એક બહાદુર અને ધર્માનંદાર હુખામની જવાન હતો, મોટે ઉવડા છ જણાઓએ તેનેખી પોતાની જોડે શામેલ કરવાનું દરસ્ત ધાર્યું. **હુતન**ની મુઘળી વાતો સાંભળીને **દાશયવુશ** આશ્ચર્ય પામ્યો, કેમકે તેણે પોતાના છ મીત્રો આગળ ખોલાસો કીધો તેમ તે તો એવું સમજીને સુધા ખાતે આવ્યો હતો કે તખ્ત ઉપર બેસનાર ધણી હકદાર પાદશાહ નથી, મોટે તેને કતલ કર્યો. તેણે પોતાના સોહબતીઓને આગ્રહ કર્યો કે હવે જે કંઈ કામ તેઓને કરવાનું રહ્યું છે તે એકદમ હાથ ધરવું અને હવે વધારે ઢીલ થવા દેવી નહી. **દાશયસ**ની આ ઉતાવળ **ઓતાનીસ**ને પસંદ આવી નહી. તેણે સાતની સંખ્યામાં ખીજ ધણા જણનો વધારો કરીને પછી અમલ કરવાની સુમ્મના કીધી. પણ **દાશયસ**ે તેને જણાવ્યું કે જે વખત વહી જાય છે તેમાં ઠગારા **સ્મર્દાસ**ને તેમની હીલચાલની ખબર પડી જશે તો તેઓ સર્વને ભારી મૂળ ભાગવવી પડશે. **ઓતાનીસ**ે કેટલીક હરકતો દેખાડી, પણ **દાશયવુશ**ે તેનાખી સુતરે જવાબ દેવાથી તથા **ગઓબરે** (ગોપ્રાયસ)ે તેના વીચારને ટેકો આપવાથી અંતે એવો ફરાવ થયો કે આ સાતે ઉમરાઓએ હયાયારખંદ થઈને મયુસનાં એવાનમાં ધસી જવું, અને માર્ગમાં દરબાનો તેમને જવા નહી દે તો તેમને સીક્ષા કરીને પોતાનું કામ પાર પાડવું.

દાશયસ અને તેના મીત્રો એકગમથી આ ગોઠવણ કરી ઉડ્યા ત્યારે ખીજ ગમથી **પ્રીક્ષાસ્પીસ**, આપણે ઉપર જોયું તેમ, ધરિની આલમનાં ટોળાં આગળ શાહજનકા **સ્મર્દાસ**નાં ખુનની કેશીત જણાવી આપવાત કરી મુઝો હતો. એ ખબર આ સાત મસ્તીયાઓને પડતાંજ **ઓતાનીસ**ે એકવાર ફરીને પોતાનાં કામમાં ઢીલ નાંખવાની તક જોઈ. તે અને તેના મીત્રો **દાશયસ** અને તેના મીત્રોને સમજાવવા લાગ્યા કે જ્યારે ધરિની આલમ મયુસ ઉપર ઉશ્કેરાઈ ચુકી છે ત્યારે હવે આપણે કશી હીલચાલ કરવી નહી. પણ **દાશયસ** એકતો બે થયો નહી, અને અંતે મુઘળાઓ એકદીલ થઈને મહેલ તરફ ધસ્યા. દરબાનોએ તેમનો મોટો દરજ્જો પીછાગીને તેમને વગર હરકતે દાખલ થવા દીધા, પણ મોહિ પેશા પછી મોટા ચોકમાં થઈને મયુસનાં દેવાનખાનાં તરફ જતી વેળા તેના ચોકસ વીધાસુ માણસોએ તેમને અટકાવ્યા, અને તેમને આવવાનું કારણ પુછ્યું. આ માણસોનું કામ એટલુંજ હતું કે પાદશાહને મળવા માંગનાર ધણીને સંદેશો સાંભળી લઈને તે તેને પ્રથમ જાહેર કરવો અને પછી પાદશાહ ફરમાવે તેમ અમલ કરવો. પણ **દાશયવુશ** અને તેના દોરતો કંઈ આ મુખંતસોથી ખીધા નહી. જ્યારે તેમને પસાર થવા દેવામાં નહીજ આવ્યા ત્યારે તેઓએ ખંજર એંચી કહાડ્યાં અને સામે થનારાઓને જખમી કરીને પોતાનો રસ્તો આગળ લીધો.

આ વખતે ખોટો **રુમદીસ** અથવા બરાબર બાલીયે તો **ગઉમત** અને તેનો ભાઈ **પ્રીદાસ્પીસ**નાં ભાપણથી બહુજ નીરાશ થઈને હવે શેા ધંધાજ લેવો તેની મસ્જત કરવા બેઠા હતા. પણ એટલામાં દેવાનખાનાની બહાર ગડબડ થતી ઝાંભળીને તેઓ તેનું કારણ જાણવા આવ્યા, અને તુર્તજ પોતાનું બપ જોઈ લઈને બંનેના હાથમાં જે કંઈ આવ્યું તે લઈ તેઓ પોતાના અચાવમાં ઉભા. **દારાયસ** અને તેના હમ-શરીફ પોતાનો હરકત બરેલો રસ્તો મુજામત જોઈને હવે આગળ ધર્યા અને બંને મયુસ બાઈઓ ઉપર તુડી પડ્યા. ક્યારા **ગઉમત**ના હાથમાં માત્ર એક કમાન હતી, પણ તેના બાઈએ બાલો ઉઠાવ્યો હતો. ફેટલોક વખત સુધી બંને ટોળીઓ વચ્ચે લડાઈ ચાલી, જેમાં બાલાવાળા મયુસે **અસ્પયન** (અસ્પથીનીસ) ને પગમાં અને **વીદકન** (ધંતા-ફર્તીસ) ને આંખમાં જખમો કીધા, પણ અંતે તે માર્યો ગયો. તેના બાઈ પોતાની કમાન તદ્દન નીરપયોગી મુમજીને ખીજા ચોરડા તરફ નોંડા, જ્યાં **દારાયસ** અને **ગોખાયસ** તેની પુંડ દોડ્યા. હ્યાં **ગએાબશ્વ** (ગોખાયસ) ને મયુસ સાથે લડાઈ ચાલી, જે પેળા **દારયવુશ** યુવયુવ પરીણામ જોતો ઉભો રહ્યો, પણ તેના મીત્રે તેને કપકો દેવાથી તેણે જવાબ દીધો કે અંધારામાં મળ્યાદા **ગોખાયસ**ને કપકો લાગી જાય એમ મુમજીને હું શમશેર ઉઠાવતો નથી. પણ **ગએાબશ્વ** તેને હીમત આપીને કહ્યું કે “બંને માર્યા જમયે તો શું થયું, પણ માર !” અને તુર્તજ **દારાયસ**ે શમશેર ઉઠાવી અને **ગોખાયસ**નાં ચારાં ભાગ્યે તેમનો દુશ્મનજ બેજતન થયો. આ એક મોટી ફતેહ હતી. **દારાયસ** અને તેના ચાર મીત્રો, જેઓને કશો જખમ લાગ્યો નહીં હતા તેઓ, પોતાના જખમી શરીફોને વધારે તકલીફ નહીં આપવાની મતલબથી, તેમજ વળી તે જગાનો ઝાંભાળ રાખવાની નેમથી, ત્યાંજ રાખી ગયા, અને બંને મયુસ બાઈઓનાં ડોકાં કાપી લઈને જે જે ધરાનીઓ મળ્યા તેમને તે દેખાડતા તથા ખીજા મયુસો સામે ઉશ્કેરતા, તથા હરકોઈ મયુસ મળે તેને કતલ કરતા, આગળ ચાલ્યા. આથી ધરાની લોકો મયુસો સામે ઉશ્કેરાયું અને પાદશાહી કુટુંબ સામે ચાલેલો દગો પીછાની લઈને તેઓએજી મયુસોની કતલ ચલાવી. ઝંખ્યાબંધ મયુસો માર્યા ગયા, અને જો રાત પડી નહીં હોત તો શહેરમાં એકજી મયુસ જીવતો રહી શક્યો ન હોત. આ એક એવો મોટો બનાવ થઈ પડ્યો કે એ વાત મદા તાજી અને યાદગાર રાખવા માટે ધરાનીઓ દર સાલ મયુસોની આ કતલને લગતો તેહવાર પાળવા લાગ્યા. એ દીને કોઈજી મયુસ પોતાના જન ભાગી ખીજીને ધરની બહાર નીકળી શકતો ન હતો.

એ પ્રમાણે પેલો દગાખોર મયુસ, જેનું ખરું નામ **રુમદીસ** (અર્દીય) નહીં પણ **ગોમાતીસ** (ગઉમત) હતું, તેના અમલની આખર આવી. સાત મહીના સુધી તેના હીચકારે અમલ ચાલ્યો, પણ આઠમે મહીને તેની ક્યારા બહાર થઈ અને તે સજા પામ્યો. ઉપલા સાત ધરાની ઉમરાઓમાંના એક **દારયવુશ**, જે પાછળથી તખ્ત ઉપર બેઠો હતો, તેણે ખીજીસ્તુન ખાતે કોરાવેલા પોતાની આ ફતેહના લેખમાં આ ક્યારા **ગઉમત** વીશે જે હેવાલ આપ્યો છે તેનો ચાર હેઠળ નોંધી લખ્યે છીયે:—

“હું પાદશાહ થયા પછી જે કંઈ મેં કીધું તે આ છે. મારી આગમ્ય અમારાં આનદાનવાળા કુરૂશનો કબુલુચ નામનો બેટો પાદશાહ હતો. કબુલુચનાંજ મા આપને પેટે અથતરેલો બદાઈ નામનો તેનો એક બાઈ હતો, જેને પાછળથી કબુલુચ કાપી નાંખ્યો, જે વીજી લોકોને ખપ્પર હતી નહી. એ પછી કબુલુચ મીસર તરફ ગયો ત્યારે રાજ્ય માત્ર કી થયું; ધરિન, મીડયા અને ખીજ પ્રાંતો ખાતે જુઠાણું વધી ગયું.”

“એ પછી ગઉમત નામનો એક મયુસે આરાકાદ્રીસ નામે પર્વત તરફના પીરયાઆદા નામે મુજક તરફથી બલવો ઉઠાવ્યો. તે વીયાખન મહીનને ૧૪ મે રેાને એવું જુઠું સમજવવા નીકળ્યો કે ‘કુરૂશનો બેટો અને કબુલુચનો બાઈ બદાઈ હું છું.’ આથી આખું રાજ્ય બલવાખ્બર થયું. કબુલુચને છોડીને ધરિન, મીડયા, અને ખીજ પ્રાંતો તેને મળી ગયા. તેણે શેહનશાહતની લગામ લીધી. પછીથી કબુલુચ નહી ખમી શકાયો (?) મરણ પામ્યો.

“ગઉમત મયુસે જે શેહનશાહત કબુલુચ કનેથી પડાવી લીધી તે જુના વખતથી અમારાં આનદાનના હાથમાં હતી. એ પછી તે એ શેહનશાહતનો પાદશાહ થયો.

“ગઉમત મયુસના હાથમાંથી તાજ પડાવી લે એવો ધરિની કે મીડ કે અમારાં આનદાનવાળો કોઈપણ ધણી હતો નહી. રાજ્યને તેનાથી અતીધણી ધાસ્તી પેડી. ધણકો જેઓ ખરેખરા બદાઈને ઝોળખતા હતા તેમને તેણે કાપી નાંખ્યા. ‘રખેને તેઓ મને ઝોળખી કહાડે કે હું કુરૂશનો બેટો બદાઈ નથી,’ એ કારણ થકી તેણે તેમને મારી નાંખ્યા. હું આવી પુગ્યો ત્યાં સુધી ગઉમત મયુસ મંખંધી કંઈની કહેવાની કોઈએ હીમત કીધી નહી. પછી મેં હોરમજ્દની બંદગી કીધી અને તેણે મને મદદ આપી. આગયાદીસ મહીનને ૧૦ મે રેાને મારા નીમકહલાલ માણસો સાથે મેં ગઉમત મયુસને અને તેના મુખ્ય મદદગારોને કાપી નાખ્યા. સીકતાચોતીસ (સીક-થઉવંતીસ) નામે કીલ્હો, જે મીડયાના નીરયા નામે જીલ્લામાં આવેલો છે, ત્યાં મેં તેને કાપી નાંખ્યો. મેં તેના કનેથી રાજ્ય લઈ મેલ્યું. હોરમજ્દની મેહરબાનીથી હું પાદશાહ થયો. હોરમજ્દ મને રાજદંડ બદલ્યો.”

દારાયસે આ લેખ રાજ્યનાં પાંચમાં વરસમાં ફોરવેલો ધારવામાં આવે છે, જે ઉપરથી એક અગત્યની વાત એ જણાય છે કે ઠગારા રમદાઈસ અથવા ગઉમતને તેણે મુસાના મહેલમાં નહી પણ મીડયાના એક કીલ્લામાં જઈને માર્યો હતો. હાં આ ઠગારા પ્રથમ એક મોટી લડાઈમાં શીકસ્ત આઈને જઈ ભરાયો હતો, અથવા પોતાનું મોત ચેતીને તેણે ત્યાં આશરે લીધો હતો, અથવા આ વખતે તે ત્યાં શોકને ખાતર જઈ રહ્યો હતો, તે વીશે કશું ચોક્કસાઈથી કહી શકાયું નથી.

ધરિનનું તખ્ત આ મયુસના હાથમાં જવા વીશે લખતાં કેટલાક તવારીખનવેશો એક અન્યથા જાતની ભુલ કરી ગયા છે. તેઓ એવું સમજવવાની તજવીજ કરે છે કે ગઉમતનો બલવો તે મીડ લોકોનો ધરિનીઓથી સ્વતંત્ર થવાનો બલવો હતો,

૧ સૌલી ૦ ફૃત હીરૌં, ૬૪૦ ૨, સર ૪૯૨—૯૩: બીહીસ્તુન ઉપરનો દારાયસનો ખીલારોકો લેખ: રકરા ૧૦ થી ૧૩ સુધી.

અને તેનું કારણ એવું દેખાડવામાં આવેછે કે મયુસ લોકો મીડ લોકોની છ અથવા સાત ટોળીઓમાંની એક હતી, અને તેઓનાં હુલડમાં મીડ લોકોનો ભાગ હતો. પણ આ તર્ક કેવળ ખોટો છે. શૈલીન્સને ધણી માત્રકુલ દલીલાધી^૧ આ તર્ક ખોટો પાડી આવ્યોછે, અને પીહીસ્તુન આતેના ઉપલા લેખ ઉપરથી પણ તેને ખોટો પાડવાનાં કારણો મળેછે. પહેલું તો એકે ગઉમત મયુસ હોવા છતાં કંઈ મીડ નહીં હતો; તે તો એક ઈરાની હતો એમ તેનાં વતન પીસ્યાઆદાનાં નામ ઉપરથી માલુમ પડેછે, જે પાર્શીની પડોશમાં આજનાં કીરમાન અને શીરાજ શહેરોની વચેના મુલકમાં આવેલું હતું.^૨ આ ઉપરથી એવું સમજાયછે કે સઘળા મયુસો તે કંઈ મીડ લોકોજ હતા નહીં. આ વાત ખરી છે કે મીડ લોકોની શેહનશાહત થવા પછી મયુસ લોકો, જેઓ માત્ર પુરાતન તુરાની લોકોના ધર્મચુરઓનો એક તાયફો હતો, તેઓ મીડ લોકોના ધર્મચુર થયા અને તેથી તેઓનો મીડયા આતે પગપેશાર થયો, અને એ રીતે તેમનો વગવશીલો વધી ગયો. વળી તેથીજ પાછળથી અમલી ઈરાનીઓના પુરાતન જરતોસ્તી મજહબમાં આ મયુસ લોકોની રાહ રસમે બેગાઈ ગઈ. એટલામાટે ગોમાતીસનો બલવો તે કંઈ મીડ લોકોએ સ્વતંત્ર થવા માટે ઉઠાવેલો બલવો ન હતો, પણ માત્ર દેશમાં એક ધર્મ સંબંધી ફેરફાર કરવાનો તે બલવો હતો, જે માટે ગઉમતે જવાન શાહ-જાદા રુમદીસનાં પુત્રની તક લીધી હતી. હવે આ એક ધર્મ સંબંધી ફેરફારને લગતોજ બલવો હતો તેની કેટલીક સાબિતીઓ પુલ્લી માલુમ પડેછે. મયુસોનો ધર્મ પવીત્ર જરતોસ્તી ધર્મથી જુદો હતો તે તો કોઈથી ના પડાય એમ નથી. હવે રુમદીસે જે જે કામે કીધાં તેમાંનું એક જરતોસ્તી લોકોનાં આતશખાનાઓ ભાંજી નાંખવા અને તેમનો નાશ કરવાને લગતું હતું, એવું પીહીસ્તુનના લેખ ઉપરથી જણાયછે. તેણે તખ્ત લેતાંજ પ્રથમ પ્રજાને ખબર આપી કે ત્રણ વરસો સુધી હું તામિનાં પ્રાંતો કંનેથી ખંડણી લઈશ નહીં, તેમજ કોઈપણ મુલુકો આતેથી બચકર લઈ જઈશ નહીં. આથી માત્ર ઈરાનીઓ સીવાય તેની પીછ સઘળી પ્રજાઓ રાજી થઈ. આમ પ્રજાને રાજી કરીને તેણે બે ફાયદા પ્રાપ્ત કીધા. તેની કગાઈ જાહેર થવાને બદલે તેની બલાઈ પ્રગટ થઈ, અને તેને તખ્ત ઉપર મજબુત થવાને બની આવ્યું. પ્રથમ તેણે જરતોસ્તી ધર્મને છેડયો નહીં, પણ તેના અમલને લીધે રાજ્યમાં મયુસ લોકોનો વગ વધ્યો અને તેઓનો ધંધોજ પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાનો હતો માટે ઈરાની પાર્સી પ્રજા ધીમે ધીમે તેમના તરફ ઢળતી ચાલી. આમ થોડાક માસ ચાલ્યું એટલે ગઉમતે હવે પોતાના ધર્મની આણુ ફેરવવાની હિમત કીધી. હવેજ તેણે આતશકદહેની ભાંજકીડ ચલાવી અને જરતોસ્તીઓની સાદી બંદગીને બદલે પોતાની બપકાદાર કીયાઓ અને રસમે આપ્પા દેશમાં દાખલ કરવા માંગી. આમાં તે કેટલેક દરજ્જે ફાવ્યો ખરો, પણ શેવટે તેનાં પાપે તેને ઘેરો અને તેનો છેડો આવ્યો.

૧ હીરોં, ૬૪૦ ૨, રસાલો બીજો.

૨ પુરાં ૫૬૦, ૬૪૦ ૪, સર્ ૩૯૬; પ્રં ૭, નોટ ૩.

ખા.ખ. ૧૨.

દારાયસ હીસ્તાસ્પીસ (દારયવુશ.)

(૬૦ સ૦ પૃ૦ ૫૨૧ થી ૫૦૭ સુધી.)

૧. નવો પાદશાહ—તખ્તે બેસવાની તારીખ—પાદશાહ કયારે નેમાયો ? તેનું ખાતદાન—હખામનીશ-થી પાંચમી પહેડીએ ઉતરેલો પણ નવમો પાદશાહ—પાસી ખાતદાનનું પુરાતનપણું. દારાયસ વીશે હીરોડોટસની કહાણી : રાજ્યકારભાર વીશે ચર્ચા ; પાદશાહના હકો સંબંધી બંદોબસ્ત—પાદશાહી માટે છ ઉમેદવારો—તેઓ વચ્ચેની ખાતગી ગોઠવણ—દારાયસના લોકાવાળાની તદખીર અને ક્ષેત્ર. દારાયસ વીશે કાષ્ટરસનો સ્વપ્નો.
૨. રાજ્યમાં બલવા—દારાયસે લેખોમાં આપેલી તેમની વીગતો : સુર્યાના અને બેબીલન ખાતે બંદ—સુર્યાનાનું તાબે થવું ; બેબીલન ઉપર પાદશાહનો ધસારો—બલવાખોરો સાથે બે મોટી લડાઈઓ—તેમના સરદારનું કેદ થકડાવું—બેબીલનમાં સમાધાની ; સુર્યાનાનો નવો બલવો—બલવાખોર સરદારની કતલ ; મીડ્યાનો મોટો બલવો—બીજા ચાર પ્રાંતોની તેમાં શામેલ-ગોરી—વીદર્નની ક્ષેત્ર ; આર્મીન્યન બલવાખોરોની શીકરત ; મીડ્યાના સરદાર ઋવર્તીશને સંપ્રે સજા ; પાર્થ્યા અને હીકેન્યા, સગર્યા અને માળ્યાના ખાતેના બલવાઓ અને તેમનું શેષ ; પર્સીસમાં ફ્રેસાદ—બીજી વારનો બલવો—તેની સમાધાની ; આરાકોક્ષ્યામાં ગડબડ ; બેબીલનમાં નવો બલવો—સમાધાની. પાદશાહની બલવાખોરો સાથે ૧૯ લડાઈઓ—રાજ્ય પચાવી બેસનારા ૯ “રાજાઓ” ની શીકરત. સુર્યાનાનો ત્રીજો બલવો ; સાદીસના ઇરાની હાકમનો સંકેશી—તેને સજા ; મીસરના ઇરાની હાકમની તુંદી અને તેનું પરીણામ. ઇરાન-માં સમાધાની.

ફસલ ૧. પાદશાહનું ખાતદાન.

દારાયસ અથવા દારયવુશ પાદશાહ તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૫૨૧ ને દીને ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર બેઠો. પણ તે એ દીવસ આગમજનો પાદશાહ થઈ ચુકેલો જણાય છે. હીરોડોટસ આપણને એવું જણાવે છે કે મયુસોની કતલ પછી પેલા સાતે ઇરાની ઉમરાવોએ પોતપોતામાં તકરારો ચલાવી અને શેષે દારાયસને પાદશાહ નેમ્યો. પણ તેની એ વાત તેના પોતાના જમાનાના તેમજ હાલના લખનારાઓની હસી કહાડે છે. ખીહીસ્તુન ખાતેના દારયવુશના પોતાના લેખ ઉપરથી એવું જણાય છે કે ગઉ-મતને કતલ કરે તે આગમજ તે પાદશાહ નેમાયો હતો, કેમકે તે આ ઠગારા સાથની લડાઈની ખીના જાહેર કરવા આગમજ શરૂઆતમાંજ એમ લખે છે કે “હું પાદશાહ થયો ત્યારપછી મારેથી જે કંઈ બન્યું તે આ છે,” અને તે કામ તે ગઉમતની કતલને લગતું છે. માટે જો આ લેખની વાત આપણ કમુજ રાખીએ—જેમ તહી કરવાનાં કથાં કારણો નથી—તો આપણે આમ સમજી લેવું જોઈએ કે સાતે હમશરી-કોએ મસ્લત ક્રીધા આગમજ દારાયસને પાદશાહ દાખલ કબુલ રાખવામાં આવ્યો હતો. તેના બાકીના છ સોહબતોએ તેને પાદશાહ દાખલ પસંદ કરે તેમાં નવાઈ નથી, કેમકે દારયવુશ હખામની ખાતદાનનો નખીરો હતો, અને વળી બહાદુર અને બાહુશ જવાન હતો. ગેામાતીસની કતલ વખતે તેની ઉંમર ૨૮ વરસની હતી અને તે પાદશાહ થયો ત્યારે હજી તેનો આપ હીસ્તાસ્પીસ (વીસ્તાસ્પ) જીવતો હતો. અગરજો

દારાયસની પાદશાહ દાખલ આગમજથી નેમણુક નહીં થઈ હોત તો તેના પીતાને તજ મળવાનો પુરતો હક હતો.

દારયવુશ હપ્પામની વંશનો હતો અને તે માટે તે મગર હતો. ખીહીસ્તુન ખાતેના પોતાના લેખમાં તે પોતાનું વંશ આ મુજબનું જણાવેલું છે:—“હું (છું) દારય-વુશ, મોટો પાદશાહ, પાદશાહનો પાદશાહ, ધરિાનનો પાદશાહ, (તાબેના) પ્રાંતોનો પાદશાહ, વીસ્તારપનો બેટો, (અને) હપ્પામની અર્શીમનો પોત.”? એ રીતે તે પોતાને હપ્પામની વંશનો દેખાડે છે, પણ તે માત્ર એ વંશનો જ નહીં પણ ખુદ હપ્પામનીશ પાદશાહથી ઉતરેલો હતો. તે લખે છે કે:—“મારો પીતા વીસ્તારપ, વીસ્તારપનો આપ અર્શીમ, અર્શીમનો આપ આર્ચરામન, આર્ચરામનનો આપ ચીફપાર્થશ, ચીફપાર્થશનો આપ હપ્પામનીશ.” આ ગણતરી ઉપરથી જણાય છે કે હપ્પામની વંશની પાદશાહીનો પાયો નાંખનાર મુળ પુરૂષથી દારાયસ ઉતરેલો હતો, અને તેની પાંચમી પહેડીના નાપીરો હતો. પણ એટલું જ નથી. એવું જણાય છે કે હપ્પામનીઆનું આનદાન છેક પુરાતન વંશનું હતું, કેમકે તે એ આનદાનનો જમાનો ઘણો દુર લઈ જાય છે. તે પોતાનો હેવાલ આગળ લખાવતાં કહે છે કે “એ કારણે થઈ અમે હપ્પામની કહેવાઈએ છીએ, પુરાતન વંશથી અમે ઉતરી આવેલા છીએ, પુરાતન વંશથી અમારું આનદાન રાજ્ય કરવું આવે છે.” આ મુજબનો કહેવાની દારયવુશની મત-લખ એવી હોવી જોઈએ કે પહેલા પાદશાહ હપ્પામનીશની આગમજ પણ તેનું પુરા-તન પાર્શ્વ આનદાન પાદશાહી ભાગવતું આવ્યું હતું. તે કહે છે કે હપ્પામનીશ પછીથી તે નવમો પાદશાહ હતો. “(મારી) આગમજ મારાં આનદાનના આઠ જણ પાદશાહ થઈ ગયા છે. હું નવમો (છું.)” હવે માત્ર આઠ પાદશાહો પોતાની આગ-મજ થઈ ગયા હોય તો તેટલાને થઈ દારાયસ પોતાનાં કુટુંબને છેક “પુરાતન વંશ” ઉપર લઈ જાય નહીં.

એ રીતે ત્યારે પાદશાહ દારાયસ હપ્પામની વંશનો, એ વંશનો પાયો નાંખનારથી પાંચમી પહેડીના, અને તેના પછીથી નવમો પાદશાહ થયો હતો. હવે આપણા તરફને ખીહીસ્તુન ખાતેના એ પાદશાહના લેખથી તેમજ આજના તવારીખનવંશો હીરીન, ચોટ, ઇત્યાદીથી ટેકો મળે છે કે ગોમાતીસ મયુસની કતલ આગમજ દારાયસ પોતાનાં મીત્ર મંડળમાં પાદશાહ ઠરી ચુક્યો જોઈએ. ઈસ્કાઈલસ નામે લખનારના જણાવ્યા મુજબ આ સિતે ઉમરાઓએ એક પછી એક ધરિાનમાં હાકમી ચલાવવાનું નકી કીધું, અને તે મુજબ રાજ્ય ચલાવનાર પહેલો અમીર મારાકીસ નામનો હતો, જેનું નામ હીરોંડેટસ જણાવી જતો નથી. તેના પછી આર્તાકર્નીસની વારી આવી, જેને આપણા તવારીખનવંશે ઈન્તાકર્નીસને નામે ઓળખાવ્યો છે. ત્રીજો પાદ-શાહ દારાયસ થયો, જેનાં બુદ્ધિબળ અને ખબરદારીને લીધે સઘળાઓ એટલા તો છક થઈ ગયા કે તે પોતે હપ્પામની વંશનો હતો, તેના આપ હીસ્તારપીસ પરમિ-નો હાકમ હતો, માટે જ્યારે તેણે રાજ્ય છોડવાને બદલે પોતાનાજ હાથમાં રાખ-

વાનું મન ક્રીડું ત્યારે ખીજ તેના હરીકિ. અથવા શરીકિ સામે થયા નહી, અને એ રીતે તે પાદશાહ નકી થયો. પણ હુરીશોડસે એ બાબતમાં એક જીવીજ કલ્પના દોડાવીછે અને તેણે તે ધરાનીઓને મહાઉથી સાંભળી હતી એમ કહીને તે તે ઉપર આપણું વીશિષ ધ્યાન એવંચા મગિછે. તેની એ કલ્પીત વાતની આપણે છાંં દુક નોધ લઈશું. મયુસ અને તેના જાતબાઈઓની કતલ થવા પછી સાતે એકસંપી હમ-શરીક ધરાની ઉમરાઓ ભિગા મળ્યા અને હવે કેવી પ્રકારનું રાજ્ય સ્થાપવું તેના વીચાર-માં પડ્યા. એતાનીસે (હુતને) સુચવ્યું કે પાદશાહત જેવું કંઈ કરવું નહી, અને પ્રજાને એક માણસની હકુમત હેઠળ રાખવાને બદલે પ્રજાને તેમનું પોતાનું રાજ્ય સોંપવું. આ વાત મગબીજસ (બગબક્ષ) ને પસંદ આવી નહી. તેણે પાદશાહની સત્તાને કહાડી નાખવાને કચ્છ ક્રીડું, પણ આખી પ્રજાને તેના રાજ્ય વહીવટ સોંપ્યાથી દેશમાં ગડબડ મચવાનો ભય બતાવ્યો. એટલામોટે તેની સુચના એ હતી કે રાજાની સત્તા ધોઈ નાંખવી અને તેને બદલે થોડાક આગેવાન અમીર ઉમરાઓને રાજ્ય કારભાર સોંપી દેવા જેવું. પણ આ બંને સુચનાઓનું તકલીદીપણું તથા તેથી થતી ખરાખી દેખાડીને દારાયસે એકજ ધણીના હાથમાં રાજ્યની લગામ રહેવાથી કેટલો ખર્ચ ફાયદો થાય તે દેખાડ્યું. તેના વીચારે બાકીના ચારે મીત્રોને પસંદ આપ્યા, અને શેવટે એવો ઠરાવ થયો કે ધરાનમાં પાછી પાદશાહીજ ચાલુ કરવી. ૨

હવે આ સાતમાંથી કોણને નેમવો ? એતાનીસ, જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની તર-ફેલમાં હતો, તેને એક પાદશાહનો અમલ પસંદ આવ્યો નહી તેમજ તેણે પોતે પાદ-શાહ થવાની ઉમેદવારી પણ કરવાની ના પાડી. તે થોડક સરતો કરીને દુર રહ્યો અને તેથી હવે બાકીના છ જવાનોએ આ હરીફાઈ ચલાવી. તે આગમંજ તેઓએ ઠરાવ ક્રીધા કે તેઓમાંથી જેખી ધણી પાદશાહ કરે તેણે એતાનીસ (હુતન) અને તેના વંશજોને દર સાલ એકકા મીડયન ઝભાની પોશાક દાખલ તથા ખીજ બક્ષેશો કરવી. વળી તેઓએ ઠરાવ્યું કે નવા પાદશાહે પોતાના હમશરીકોની દર વખતે મુલાકાત લેવી, અને પાદશાહ પોતાની રાણી જોડે હોય ત્યારેજ આ શરીકો પોતાનું નામ જાહેર કર્યો વીના પાદશાહના આરગાહમાં દાખલ થઈ શકે નહી, બાકી ખીજ સઘળી વેળા તેઓને તેમ કરવાની છુટ આપવી; તથા વળી પાદશાહે પોતાના આ હમશરીકોનાંજ કુટુંબ જોડે શાદીના ગાંઠથી બંધાવું. શેવટે તેઓએ એમ ઠરાવ્યું કે ખીજે દીને ખામદાદ તેઓએ શેહરની બહાર નીકળી જવું અને સુરજ ઉગતી વેળા જે ધણીના ઘોડો પહેલો ખંખારે તેને પાદશાહ ગણવો. સઘળાઓ આ ગોઠવણ કરીને છુટા પડ્યા પછી દારાયસે પોતાના ઘોડાવાળાને સઘળી વાત કહી, જે ઉપરથી તેણે એક અજ-ખમ જેવી યુક્તિ વાપરી. શેહરના જે ભાગ તરફ પાદશાહ થવાની ઉમેદવારી કરનારાઓ ખીજે દીને જનાર હતા ત્યાં રાતને વખતે આ ઘોડાવાળો પોતાના શેકના ઘોડાને લઈ ગયો, અને ત્યાં એક ઘોડીને આગમજથી લઈજ રાખીને પછી પેલા ઘોડાને તેની આસપાસ ફેરવ્યા ક્રીધા અને શેવટે છુટા ક્રીધા. ખીજે દીને સઘળા ઉમેદવારો

ઠરાવેલે વખતે નીકળીને શેહરની બહાર ચાલ્યા. માર્ગમાં જે રસ્તા ઉપર ઘોડાવાળાએ ઘોડી બાંધી હતી ત્યાં જ્યાં તેઓ આવી લાગ્યા ત્યારે દારશયવુશનો ઘોડો આગળ કુદીને ખાંખાર્યો. એજ વેળા આકાશમાં ગગડાટ અને વીજળી થવા માંડી, અને તેથી દારશયસનો દરજ્જો પોતા કરતાં વધતો ગણીને તેના સઘળા મીત્રો પોતાના ઘોડાઓ ઉપરથી ઉતરી પડ્યા અને એક આવાજે તેને પોતાનો પાદશાહ કબુલ રાખ્યો.^૧

હીરોડોટસની આ સઘળી કહાણીમાં થોડીજ સચ્ચાઈ હોવી જોઈયે. પેલા ખોટા સ્કમ્બોસ અથવા ગઉમત મયુસના માર્યા ગયા પછી દેશમાં થોડો વખત સુન્ની પણ વગર પાદશાહે અંધાધુંધી હાલત રહેવી નહીં જોઈયે. ગઉમતનું ડોકું કાપીને દારશયસ એકદમ મહેલ તરફ જવો જોઈયે, અને તે માટે તેના મીત્રોએ આગમજથી કબુલત આપેલી હોવી જોઈયે. તેના શત્રુઓ ઉંધા પડ્યાથી ધરાનીઓ રાજ થાય, અને ગઉમત મયુસની ઠગાઈ ઉંધાડી પડ્યા પછી તત્ત ઉપર હુખામની વંશના એક તખ્તીરાને આવી બેઠો જોવાથી તેઓને નવો હરખ પેદા થાય, અને પોતાના પુરાતન ધર્મને પાછો સ્થપાવાની વજીથી તેઓનાં દીદાર રાશન થાય, તો તેમાં કશો શક નથી. એ રીતે દારશયવુશ પોતાના મીત્રોની મદદથી અને પોતાનાં બહાદુરી ભરેલાં કામના ટેકાથી તત્ત ઉપર બેઠો. તે તત્ત ઉપર ખસશે એવો કાઈરસને એક ખાખ આવેલો. હીરોડોટસ જણાવેછે, પણ સ્વપ્ના અને ભવીષવાણીઓ ઉપર ભરસો રાખનારા આ તવારીખનવેશની એવી સઘળી વાતો ઉપર આપણે ઝાઝું લક્ષ દેવું જોઈતું નથી. તે લખેછે કે જે વેળા પાદશાહ કુરશ માસાગેટી લોકો સામે જીહુત નદી પસાર કરીને લશ્કર લઈ જતો હતો ત્યારે એક દીને રાત્રે તેને એવો ખાખ આવ્યો કે વીસ્તાસ્પનો ખોટો દારશયવુશ બે પાંખ સાથે ઉભોછે, તેનું સર આસ્માન સાથે લાગ્યુંછે, તેની એક પાંખ વડે એશ્યા અને ખીજી પાંખ વડે યુરોપને તેણે ઢાંકી નાખ્યાછે, ઇત્યાદી. આ ખાખથી ચોંકી કાઈરસ એવું સમજ્યો કે તેની ગેરહાજરીમાં જવાન દારશયસ, જે પર્સિસ ખાતે હતો, તે રાજ્ય લેવાનો એકસંપ કરેછે. આ વખતે કાઈરસની જોડે હીસ્તાસ્પીસ પણ લડવા આવ્યો હતો, જેને બોલાવીને પાદશાહે પોતાના ખાખની સઘળી વાત કહી, અને ફરમાવ્યું કે તે જવાનને તેનાં કામથી અટકાવવો. વીસ્તાસ્પે ઉત્તર દીધો કે અગરજો દારશયવુશ રાજ્ય સામે એકસંપ કરવાની કંઈખી તજવીજ કરતો જણાયે તો તેને પાદશાહ કને સજા કરવા માટે મોકળી આપવામાં આવશે.^૨ આ પછી હીસ્તાસ્પીસ ત્યાંથી પાછો ફરીને ધરાન ગયો, પણ પછી શું બન્યું તે વીશે આપણો અંધકાર કશું જણાવતો નથી. અલખતે આ માત્ર એક કહાણી વાત છે, અને દારશયસની મોટાઈની જે હકીકત આગળ ચાલતાં આપણુ બયાન કરવાના છીએ તેને વધારે દીપાવવા માટે આ વાત જોડી કહાડેલી હોવી જોઈયે. કાઈરસના વખતમાં દારશયસની ઉમર માત્ર વીશ વરસની હતી, એમ હીરોડોટસ જણાવેછે, માટે તેણે તત્ત લીધું ત્યારે તેની ઉમર અઠાવીશ વરસની હોવી જોઈયે, કેમકે કાઈરસનાં મરણ પછી ઇગારા ગઉમતની કતલ સુન્ની આઠ વરસોની મુદત વીતી ગઈ હતી.

ફેબ્રુઆરી ૨. રાજ્યમાં ઉઠેલા મોટા બપોરો.

આપણે કહી ગયા છીએ કે દારાચસ તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૨૦૧૭ ને દીન ધરિનનાં તખ્ત ઉપર બેઠા હતા. એ દીવસથી આશરે છ વરસો સુધી તેને નર્મીતે રાજ્ય-કારભાર ચલાવવાની તક મળી ન હતી. તેણે તખ્ત હાથ કર્યા પછી રાજ્યમાં ટુકાણે ટુકાણે મોટા બલવા ઉઠ્યા, અને એકજ વખતે અનેક ટુકાણે લશ્કરે મોકળવાની ફરજ જણાઈ. આ બંદ સંઘળા દુરના પ્રાંતો આતેજ થયાં હતાં એમ નથી. ખુદ પર્સિસના પ્રાંતે પણ શ્રીગુરુ ડાહ્યા હતા, અને પોતાના પ્રથમ પાદશાહના આ નખીરાની સત્તાનો આનાદર કરવાની તજવીજ કીધી હતી. આ બલવાઓ પ્રાંતોને પોતે કેમ તામે કીધા તેનું રસીલું વર્ણન દારાચસે પોતે પોતાના ખીલીસ્તુન આતેના મોટા લેખમાં આપેલું છે, જે આપણી આ ફેબ્રુઆરી તવારીખની મુખ્ય શાહદત છે. તેમાં પોતે જોતેલા પ્રાંતોનાં નામોની તે એક લાંબી ટીપ આપે છે તે ઉપરથી તેમજ પાદશાહ પોતે વર્ણવેલી હકીકતો ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે સુર્યાના, બેખી-લન, પર્સિસ, મીડયા, એસીર્યા, આર્મીન્યા, હર્કેન્યા, પાર્થ્યા, માળ્યાના, મગર્સ્યા, અને સક્યા, એ સર્વે પ્રાંતો આતે બલવા અને ફેસાદની આગ પંથરાઈ હતી. એવું જણાય છે કે દારાચસે તખ્ત લેતાંજ આ આગ સળગી હતી, કેમકે પોતાના લેખમાં તે જણાવે છે કે ગઈમતને તેની સજાએ પુગાડ્યા પછી સુર્યાનાના પ્રાંત આતે ઉપાદા-મીસ (ઉપદર્શ) ના દીકરા અત્રીનીસે (અત્રીને) બળવો ઉઠાવ્યો અને પોતે ત્યાંના પાદશાહ થઈ બેઠા. તેનાં આવાં ફેલ જોઈને તે પ્રાંતના લોકો તેને મળી ગયા, પાદશાહ સામે બંદ મચાવ્યું, અને તેમની કુમક ઉપર અત્રીન તેમનો રાજો થઈ બેઠા. એજ વખતે બેખીલન આતે અનીરીસ (એનર) નો દીકરો નામે નીદીન્તાબીલસ (નદી-તખીર) નામે એક બેખીલિઅને ત્યાંના લોકોને એવું ખાટું જાહેર કીધું કે “હું માજી રાજ નેબોનાદયસ (નખુનીત) નો બેટો નેબોચોદ્રોસર (નખુકુદર) છું.” આથી આખો બેખીલન પ્રાંત આ ઠગારાની પક્ષમાં થઈ ગયો, રહેવાસીઓએ બલવો ઉઠાવ્યો, અને તેણે રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી.

આ બંને બલવાઓ પ્રાંતોમાં બેખીલન આતેનો બલવો દારાચસને વધારે બચ-કાર માલુમ પડ્યો. એટલામાટે તેણે સુર્યાના આતેનો બલવો બેસાડી દેવા માટે એક ફોજ મોકળાવીને ખીજી ફોજની સરદારી પોતે લીધી અને પોતે બેખીલન તરફ ઉપડી ગયો. સુર્યાના આતે તેણે પોતાના આગળ હમશરીક ગોપ્રાયસ (ગોપ્રાયસ) ને અથવા તેજ નામના એક ખીજ સંપેહસાહારને મોકળેલો લાગે છે, કેમકે ઉપલાજ લેખમાં છેક શેવટે પાદશાહ આ બલવાની વીગત આપતાં લખે છે કે “ગોપ્રાયસ નામના મારા એક ધરિનીને મેં એક ફોજ આપી બલવાઓ સામે મોકળ્યો,” જેને તેમની જોડે એક લડાઈ થઈ, જેમાં બલવાઓ સરદાર પકડાયો, તેને પાદશાહ આગળ લાવ્યા અને તેણે તેને કતલ કીધો. સુર્યાનાને પાછું તામે કરવામાં આવ્યું;

પણ ત્યાં બલવો ખેસાડી દેવામાં આવે તે આગમજ દારાયસ ખેખીલિન્યનો સામે લડવા ગયો. **નીદીન્તાબીલસ** ઠાઠગ્રીસ નદીના કાંઠા ઉપર એક લશ્કર લઈને પાદશાહની વાટ જોતો ઉભો હતો. તેની કને વળી લડવા માટે હોડીઓ પણ તૈયાર હતી. દારાયસે આ તમાશો જોઈને પોતાની ફોજમાંનાં થોડાંક માણસોને ઠરાપમાં ખેસાડી દુશ્મનો સામે મોકળ્યાં. આથી દુશ્મનો મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. અલબત્તે પાદશાહની ફોજને તેઓ જોડે એક લડાઈ થવી જોઈએ, જેમાં ખેખીલિન્યનોની હાર થઈ. નદી પસાર કરીને દારાયસે પોતાની ફોજ સાથે પેલે કાંઠે ઉતર્યો અને અત્રીયાતીય મહીનાને ૨૬ મે રોજે થયલી આ લડાઈમાં પાદશાહે શત્રુઓની મોટી ફોજ કાપી નાંખીને તેમના ઉપર ક્રૂરતા મેળવી. નદી ઉપર બોટો રાખવાનું કારણ ધરાની લશ્કરને તે ઓળંગીને પેલે પાર ઉતરતાં અટકાવવાનું જણાયે છે, પણ ઠરાપાની મદદથી થોડીક ઝપાઝપી પછી દારાયસની ફોજ પેલે પાર ઉતરવાને શક્તીવાન થયલી જણાયે છે. જે મોટી લડાઈ થઈ તે નદીને પેલે કાંઠે જ હતી. પણ ખેખીલિન્યન બલવાઓરે સાથની આ કંઈ છેલ્લી લડાઈ ન હતી. ઉપલી લડાઈમાં શીકસ્ત પાખ્યા પછી તેઓ શેહર તરફ નાઠા, અને હવે દારાયસને ધસી આવતો અટકાવવા માટે પેલા બલવાઓર **નીદીન્તાબીલસ**, જે **નેબાયોદ્રોસરનું** નામ ધારણ કરી નીકળ્યો હતો તે, એક ફોજ લઈને યુક્રેટીસ નદીના કાંઠા ઉપર આવેલા જાનન નામે કસબા આગળ ઉભો હતો. દારાયસ તેની સામે ધસ્યો અને લડાઈ કરી, જેમાં “હોરમજ્દની મેહર-ખાનીથી” તેણે દુશ્મનનાં ઘણાં માણસોને કાપી નાંખ્યાં તથા બલવાઓરને નદી તરફ હાંકી કહાડ્યા, જ્યાં તેઓ કુખી મુઆ. આ બનાવ અનામક મહીનાને ખીજે રોજે બન્યો ૧.

પણ હજી ખેખીલનના બલવાનું શેવટ આવ્યું ન હતું. બલવાઓર **નીદીન્તાબીલસ** બંધેવાર શીકસ્ત પામવા છતાં હજી જીવતો હતો. તે પોતાના વીશ્વાસુ માણસો સાથે નાસીને ખેખીલનના કીલ્લામાં જઈ ભરાઈ બેઠો. આ ઉપરથી દારાયસ તેની પુઠ ગયો અને તેને કેદ પકડ્યો, તથા કીલ્લો અને શેહર પોતાને તાબે કર્યા. અલબત્ત તેણે બલવાઓરને જીવતો રાખ્યો નહી, કેમકે તેને પોતાને તાબેના ખીજ પ્રાંતોને પોતાનાં બળનો ધાક દેખાડવાની જરૂર હતી. તે હજીતો ખેખીલન આવે હતો તે વખતે નીચલા પ્રાંતોએ તેની સામે બલવા ઉઠાવવાની પાદશાહ પોતે આપણને ગણત્રી આપે છે:—પર્સિસ, મુસ્તાના (ફરીથી), મીડયા, એસીર્યા, આર્મીન્યા, પાર્થ્યા, માઝર્મીના, સતગીદયા, અને સક્યા. આ બલવાઓની કેશીયત આ મુજબની છે. પર્સિસનાં કાઠગેનાકા (કુગનકા) નામે એક શેહરમાં **સીસીકીસ** (ચીચીઅધશિ) નામે એક ધણી વસતો હતો તેના **માર્તીસ** (મર્ત્ય) નામે એક દીકરાએ બલવો ઉઠાવી મુસ્તાનાના પ્રાંતનાં લોકોને એવું સમજાવ્યું કે તે તેઓને રાજ **ઈમાનીસ** (ઈમાનીશ) છે. આ વખતે દારાયસ ખેખીલન ક્રૂરતા કરી ચુક્યો હતો, અને ત્યાં પોતાનો કાચ્ચ ખેસાડો પાછો ફરતો હતો એટ-

૧ ઉપલે સઘજો ઉવાલ બીહીસ્તુન આવેની દારાયસની તખ્તીઓની પહેલી હારમાં સ્થાપેલો છે.

લામાં તેને સુસ્થાના આતેના નવા બલવાની ખબર મળતાંજ તેણે તે તરફનો રસ્તો લીધો. તેમની આ ખીજ વખતની બેવફાઈને માટે પાદશાહ હવે ખચીત તેમને ભારી સજા કરશે એમ સમજીને ત્યાંનાં લોકોએ ઉપલા બલવાખોરની પક્ષ નહીં પકડતાં તેને પોતાનેજ પકડી લઈને મારી નાંખ્યો. આથી પાદશાહને બલવાખોર પ્રાંતની વધારે સજા ખબર પેલાનું મન થયલું. લાગતું નથી, કેમકે તે વીશે તે આપણને કશું જણાવતો નથી.

પણ હવે આ કરતાં વધારે મોટા પાયા ઉપર વધારે મોટા બલવો મીડયા તરફ રચાયો હતો, માટે પાદશાહનું સંઘર્ષ લક્ષ તે તરફ રોકાયલું હોવું જોઈયે, અને તેથીજ કદાચ તેણે સુસ્થાનાનાં બેવફા લોકોને વગર સજા ખમવે તુર્તવેળા છટકી જવા દીધાં હશે. મીડયા આતેના બલવો એકલો ન હતો. ત્યાંના બલવાખોરોએ આમુપાસના ખીજ ખે પ્રાંતોની મદદ લીધી હતી, અને પાછળથી વળી ખીજ ખે પ્રાંતો તે એકસંપમાં શામેલ થયા હતા. એ રીતે મીડયા આતેના આ બલવામાં તેની જોડે પ્રથમ આર્મીન્યા અને એસીયા, અને ત્યાર બાદ હીર્કેન્યા અને પાર્થવાના પ્રાંતો શામેલ હતા. એ પાંચ પ્રાંતોની ફોજો જોડે ભિગી થયલી ન હતી, તોપણ તેઓએ એકજ વખતે કામ કરવાની કપટ રચના આગમજથી કરી રાખેલી હતી. પ્રથમ મીડયા આતે ફ્રેઓર્તીસ (ફવર્તીશ) નામે એક ધણીએ જાગ્રીતીસ (ક્ષત્રીત) નું નામ ધારણ કરીને બલવો ઉઠાવ્યો અને એવું જાહેર કીધું કે તે મીડયાના છેલ્લા પાદશાહ એસ્તાયજસના આપ કયેકસરીસ (ઉવક્ષતર) નાં આનંદાનનો નખારો છે. આ ઉપરથી મીડયા આતેની પાદશાહની ફોજ ફરી બેઠી, દાશયસની સત્તાનો તેણે અનાદર કર્યો, તે બલવાખોરને મળી ગઈ, અને તે ઠગારો રાજ થઈ બેઠો. આ વખતે પાદશાહે પોતાની સાથનાં ધરિની અને મીડ લશ્કરોમાંની એક ફોજ આ બંદખોરો સામે હાઈદાર્નીસ (વીદર્ન) નામે એક ધરિની સરદારના હાથ હેઠળ લડવા મોકળી, અને તેણે પોતાની વફાદાર ફોજને હુકમ આપ્યો કે “જાઓ અને પેલું મીડયન રાજ્ય, જે મારી સત્તા કબ્જલ રાખતું નથી તેને, સજા કરો.” હાઈદાર્નીસની ફોજે કુચ કરતી મશ્મ અથવા મર્વ નામનાં મીડયાનાં ગામમાં જઈ પુગીને ત્યાં બલવાખોરો સાથે એક લડાઈ કીધી, જે વેળા તેમનો સરદાર પોતે ધરિની સપેહસાહારની સામે યાઈ ચકયો નહી, અને વીદર્નની ફોજે અનામક મહીનાને ૬ કે (૧) રોજે દુસ્મનો ઉપર એક જખરી ફોતેહ મેળવી તેમનો ભારી પરાજય કર્યો. હવે દાશયસ પોતે મીડયા આતે જનાર હતો, માટે ઉપલી ફોતેહ પછી તેની ફોજ કપદ નામે એક ગામમાં પાદશાહની વાટ જોતી ઉભી.

મીડયા આતે આ મુજબનો બનાવ બનતો હતો તે વેળા આર્મીન્યા આતે એક બલવો જાગ્યો હતો. ત્યાં પાદશાહે દાદાર્સીસ (દાદર્શીશ) નામે એક સરદારને એક ફોજ આપીને મોકલ્યો, જેની સામે જોજ નામે એક આર્મીની ગામમાં બલવાખોર ફોજને લડાઈ થઈ, જેમાં અલખત પાદશાહની જીત થઈ, અને તેના દુસ્મનો ઉધા પડ્યા. આ બનાવ યુરવાહર મહીનાને ૮ મે રોજે બન્યો. પણ આતો માત્ર પહેલી લડાઈ હતી. બલવાખોરો હજુ પુરેપુરા શીક્ષત પામ્યા ન હતા. તેઓએ દાદ-

શીશીની શેજ જોડે ત્રીય નામે એક અમીની કીલા આગળ ખીજી લડાઈ કીધી. એ ખનાવ ઉપલાજ મહીનાને ૧૮ મે રાજે, યાને પહેલી લડાઈ પછી દશમે દીવસે બન્યો, અને તેમાં બલવાખોર અમીનીઓની હાર થઈ. પણ હજુ એ હાર પુરેપુરી થયલી ન હતી. એક ત્રીજી મર્તમે ફેસાદખોરાઓએ જંગમાં ઉતરવાની હીમત કીધી. આ ત્રીજી લડાઈ ઉદ્ધામ નામના કીલા આગળ થાઈગરચ્છથ મહીનાને ૬ મે રાજે થઈ, જેમાં શત્રુઓના પુરેપુરા પરાજય થયો.

આ સઘળી કૃતેહો પછી દાદશીશ પાદશાહેને મીડયા ખાતે આવી પુગવાની વાટ જોતો ઉભો. મીડયા ખાતે હાઈદારનીસ પણ દાશયસની એ મુજબ વાટ જોતો હતો, મોટે એવું જણાયછે કે હજુ મુઘી પાદશાહ મીડયા ખાતે જઈ પુગ્યો ન હતો. તેના સપેહસાલારે મીડયા અને આમીન્યામાં ઉપલી કૃતેહો કરતા હતા ત્યારે તે પોતે ખેખીલન ખાતે હતો, અને તેની મીડયા જઈ પુગવાની દીલ ઉપરથી જણાયછે કે તેની રાકાંણ ભારી હતી. મીડયા અને આમીન્યા ખાતે જુદી જુદી ફોજો મોકળાવ્યા પછી પાદશાહે હવે એક ફોજ એસીયા^૧ ખાતે વાંમીસીસ (વુમીસ) નામે સરદારના હાથ હેઠળ મોકળાવી, જ્યાંનાં લોકે પણ બલવો ઉઠાવેલો હતો. વુમીસની ફોજને દુશ્મનો સાથ અચીદસ અથવા અચીતુ નામે જગા આગળ લડાઈ થઈ, જેમાં અનામક મહીનાને ૧૫ મે રાજે બલવાખોરોના પરાજય થયો. તોપણ તેઓ આમીન્યાના ખોત્યાર નામે ગામ આગળ પાછા ભેગા થયા, અને યુર્વીહર માસનાં પર્વને દહાડેજ થયલી લડાઈમાં દુશ્મનો શીકસ્ત પામ્યા.^૨ પોતાના આ સરદારને પણ દાશયસે ફરમાવ્યા મુજબ તે આમીન્યા ખાતે ચોખ્યો, કેમકે પાદશાહ હજુ મીડયા ખાતે આવી પુગ્યો ન હતો.

આ સઘળો વખત દાશયસ હજુ ખેખીલન ખાતેજ હતો. એ ઉપરથી જણાયછે કે મુસ્તાના ખાતે પહેલો બલવો ઉઠ્યો તેજ વેળા ખેખીલન ખાતે પણ ભારી ઉથલપાથલ થઈ હતી, મોટે પાદશાહ ત્યાં જઈને બલવાખોરોને શીકસ્ત આપી, પોતાની સત્તા પાછી કાયમ કરીને ત્યાંથી પાછો ફરે તેટલા વખતમાં ઉપલા સઘળા બલવા થયા હતા. પણ હવે તેના જુદા જુદા સરદારોએ મીડયા, આમીન્યા અને એસીયા ખાતે જાટી કૃતેહો મેળવ્યા પછી પાદશાહ ખેખીલન ખાતેથી પોતાનું કામ સમાપ્ત કરીને પાછો ફર્યો અને મીડયા ખાતે આવ્યો. હાંતો બલવો જોકે ધરાની સરદાર હાઈદારનીસે લગભગ ખેસાડી દીધા હતા તોપણ તેની આગ હજુ જેવી જોઈએ તેવી નરમ પડી ન હતી, અને બલવાખોર દેઆર્તીસ હજુ પકડાયો ન હતો. પાદશાહેને

૧ તખ્તીમાં એસીયાને બદલે ફરીથી આર્ચીન્યાનું નામ આપેલું છે, જે દેખાઈતી ભુલ જણાય છે. તેને ઉર્તજ સુધારવાની તક લીધેલી જણાય છે, કેમકે આગળ આબતાં પાદશાહ લડાઈ થવાની જગાને એસીયામાં ગણે છે.

૨ તખ્તીમાં ત્રીજી પણ તેના ખેખીલોન્યન ભાષાવાળા તરજુમામાં લખ્યું છે કે વાંમીસીસે પહેલી લડાઈમાં દુશ્મનોના ૨૦૨૪ ચાણસોને અને ખીજી લડાઈમાં ૨૦૪૫ ચાણસોને કાપી નાંખ્યાં હતાં. છેલી લડાઈમાં તેણે ૧૫૫૯ શત્રુઓને ફેદ પકડ્યા હતા.—રૌબી૦ ફત હીરૌ૦, ૬૧૦ ૨, સર ૪૬૭—૬૮, મોટ ૬ તથા ૭.

પોતાનાં લશ્કર સાથે ધસી આવતા જોઈને **ફલ્તીશી** તેની સામે ગયો. અડુકનીશ મહીનાને ૨૬ મે રોજે બંને ફોજો વચ્ચે કુદુસ ખાતે એક જખરદસ્ત લડાઈ ચાલી, જેમાં બલવાખારની હાર થઈ, અને **ફેઆતીસ** પોતાનાં થોડાંક માણસો સાથે રગીસ (રએ) નામના મીડયાના એક જીલ્લા તરફ નાસી ગયો. દારાયસે તેની પુઠે પોતે જવાને બદલે હવે માત્ર એક નાની ફોજ મોકળવાનુંજ દરસ્ત જોડું, અને તે ફોજે આ નહાસતા બલવાખારને પકડી આવ્યો. પાદશાહે તેની કણી મુજબ તેને સખ સળ કરતાં ખીજ સર્કશ બલવાખારોમાં ત્રાસ ખેડાડવાની મતલબથી પ્રથમ **ફલ્તીશી**નું નાક, કાન અને જીભ (?) કાપી નખાવ્યાં, અને પછી પોતાનાં મકાનના દરવાજા આગળ તેને બેડી પોંદને કેદ રાખ્યો, એવી મતલબથી કે મીડયાના આખા પ્રાંતના લોકો આ સર્કશી કરનાર અને ફેરાવન મગજના ધણીને જીએ અને પોતે તેવું નહીં કરવાની શીખામણુ લે. આમ કેટલાક દીવસો સુધી કર્યા પછી પાદશાહે તેને હમદાન (હગમતાન) ખાતે મારી નખાવ્યો તથા ત્યાંજ તેના કેદ પકડાયેલા મદદગારોને કતલ કરાવ્યા.

પણ આ મીડયન બલવાખાર સાથની ઉપલી લડાઈએ વેળા ખીજ ખે પ્રતિએ પણ તેનોજ પક્ષ પકડીને પાદશાહ સામે બંદ મચાવવામાં મદદ આપી હતી. એ પ્રતિ પાર્થી અને હીફેન્યાના હતા, જેમની શીતુરી ફોજ સામે લડવા માટે દારાયસે પોતાના બાપ **હીસ્તાર્પીસ**ને એક લશ્કર આપી મોકળ્યો. તેને દુશ્મનોની ફોજ સાથે તેમના મુલકમાં નહીં પણ મીડયાનાંજ હીસ્પઓસ્તીસ (વીસ્પઉજતીશ) નામનાં ગામ આગળ લડાઈ થઈ, જે ઉપરથી જણાય છે કે આ શીતુરી પ્રતિએ મીડયાના બલવાખારને મદદ આપવા માટે આ ફોજ મોકળાવી હશે. **વીસ્તાર્પી** વીયખન મહીનાને ૨૨ મે રોજે દુશ્મનો જોડે લડાઈ કરીને “હૈરમજદની મેહરખાનીથી” તેમને તદન હરાવ્યા.^૧ પણ આટલી ક્તેહથીજ **હીસ્તાર્પીસ** બલવો દાખી શક્યો નહીં. દારાયસ આ વેળા રએ શેહર ખાતે હતો, જ્યાંથી તેણે એક કુમકનુ લશ્કર પોતાના પીતાની મદદે મોકળાવ્યું, જે લખને તે જુઠ્ઠા સરદાર પતીઅખાન (પતીઅખના) નામનાં એક પાર્થન શેહર તરફ આવ્યો, જ્યાં બલવાખારોની મોટી ફોજ જમા થઈ હતી. અચીત **હીસ્તાર્પીસ** જે ફોજને પહેલી લડાઈમાં હરાવી તે તો માત્ર **ફેઆતીસ**ની મદદે જનારી હતી, પણ બલવાખારોનું મોટું લશ્કર તો તેમના મુલકમાંજ જમા થઈ રહેલું હતું. તે મોટાં લશ્કર સામે **વીસ્તાર્પી** ધરાની ફોજની નવી મદદ લખને દોડ્યો, અને ગર્મપદ મહીનાને ૧ લે રોજે તેઓ જોડે લડાઈ કરીને તેમને ભારી શીકસ્ત આપી. આ પછી પાર્થી પાદશાહેને તામે થડું.^૨

- આ સધળા બલવાખો ઉડવા અને ખેસી જવા છતાં હજી પાદશાહેને યા તેની ફોજોને શાંતી મળી નહીં. સગર્સ્યાના **સીત્રનતખમીસ** (ચીત્રતખમ) નામના એક

- ૧ આ હેવાલ બીહીસ્તુન ખાતેના દારાયસના લેખની બીજી હારમાં સચાવેલો છે.
- ૨ આ લડાઈમાં પાર્થનોનાં ૬૫૬૦ માણસો સાર્યા ગયાં તથા ૪૧૮૨ જેદ પકડાયાં હતાં, એજ બેબીલોનન તરજુમામાં છે.—રૉલી૦ કૃત હીરૉ૦, ૬૧૦ ૨, સરે ૫૦૦, નોઠ ૧૦.

રહેવાસીએ પાદશાહની સત્તા સામે શીતુર ઉઠાવીને એવું જાહેર કીધું કે “હું કયેક-સરીસનાં તોખમથી ઉતરેલો છું, અને સગર્શ્યાનાં રાજાં છું.” આ વીથેની ખખર મળતાંજ દારાચસે એક મીડ સરદાર તખ્તમારપતીસની સરદારી હેઠળ એક ફોજ આ બલવાખોરને સજ્જ કરવા માટે મોકળાવી, જેણે ચીત્રતખ્તને એક લડાઈમાં કેદ પકડયો, અને તેની ફોજને હરાવીને તેને બંધવાની હાલતમાં પાદશાહ આગળ ઉભો કીધો. દારાચસે એક દાખલો ખેસાડવા માટે તેના નાક કાન કાપીને પેલા મીડયન બલવાખોર ફેઆર્તીસનીજ પેઠે તેનેખી બેઠો ઠાકો પોતાના દરવાજા આગળ સર્વેને જોવા અને શીતકાર નાખવા માટે ઉભો કીધો, અને પછી અખેલા ખાતે તેને કતલ કીધો.૨

એવાજ એક બલવો માન્યના ખાતે પણ ઉઠ્યો હતો. ત્યાંના એક રહેવાસી, જેનું નામ ફેઆર્તીસ હતું, તેને બલવાખોરોએ પોતાનો રાજા ઠાકો ખેસાડીને એ રીતે દારાચસથી સ્વતંત્ર થવા માંગ્યું. આ ઉપરથી પાદશાહે બેકત્રયા ખાતેના ઇરાની હાકમ દાદશીશને એક ફોજ આપીને તેઓ સામે લડવા મોકળ્યો, જેણે અમીયદીય મહીનાને ૨૩ મે રાજે બલવાખોરો જોડે એક લડાઈ કરીને તેમને મોટી શીકસ્ત આપી, જે પછી તે પ્રાંત દારાચસને પાછો તાખે થયો.૨

આ સઘળા બલવાઓ જ્યારે ખુદ પર્સીસની બહારના કાઈસે જીતેલા ખીજ પ્રાંતો ખાતે થયા હતા, ત્યારે હવે એ મહાત્મા પાદશાહનાં પોતાનાંજ વતનના લોકો-એખી બલવો ઉઠાવીને હખામની વંશના પોતાના હકદાર પાદશાહે તરફ બેવકાઈ ખતાવવાની કાળી ટીલી લીધી. એ પ્રાંતના યુતીયા નામે જીલ્લાના તર્ખા (તાર્વા) નામે શેહરમાં રહેનાર વૈસદાતીસ (વજજદાત) નામે ધણીએ પાદશાહના અમલ સામે ખીજ મર્તબે બલવો ઉઠાવ્યો અને એવું જાહેર કર્યું કે “મહાત્મા કાઈરસનો બેટો બર્દીસ (બર્દિય) હું છું.” આ વખતે પાદશાહને પર્સીસથી ધણો દુર જોઈને ત્યાંનાં લોકે બલવો ઉઠાવ્યો અને ઉપલા કુમારોનો પક્ષ પકડીને તેને પોતાનો રાજા ઇરાવ્યો. દારાચસને અલખતે પોતાનાજ વતનીઓના આ ખીજવારના બલવાથી બહુ દુખ લાગ્યું હશે. તેણે પોતાના તાખા હેઠળનું ઇરાની અને મીડયનલશ્કર આર્તાબર્દીસ (અર્ત-વર્દીય) નામે ઇરાનીને આપીને પોતાનાજ વતનીઓને સજ્જ કરવા માટે મોકળ્યું. આ સરદાર જોડે બલવાખોર વૈસદાતીસને રચા (રખા) નામે એક શેહર આગળ લડાઈ થઈ, અને યુરવાહર મહીનાને ૧૨ મે રાજે તેણે તેઓ ઉપર એવી જખરી શીકસ્ત મેળવી કે જેથી બલવાખોરને નાસીને પીસ્યાઆદા (પીશીયાઉવાદ) ખાતે ભરાઈ ખેસવાની ફરજ પડી. પણ પછી ખીજ મદદ મળવાથી તે આ કીલામાંથી બહાર આવ્યો, અને પર્ગા (પર્ગ) નામે એક પર્વત આગળ તેની જોડે ઇરાની સરદારને એક ખીજ

૧ સગર્શ્યાના આ બલવાની હકીકત બીહીસ્તુનના લેખની ખીજ હારશાંજ આવેલી છે.

૨ માન્યના ખાતેની આ લડાઈમાં બલવાખોરોનાં ૪૨૦૦ જાણસો કતલ થયાં તથા ૬૫૬૨ કેદ પકડાયાં હતાં, એજ બેખીલોખન તરજુમામાં જણાવ્યું છે.—રૌલી૦ ફત હીરી૦, ૬૨૦ ૨, સર્ ૫૦૦, નોટ ૧૧.

લડાઈ ગર્ભપદ માસને ૬૭ે રોજે થઈ, જેમાં બલવાખોરની ફોજનો સંહાર થયો અને તે પોતે કેદ પકડાયો. પાદશાહે પાછળથી તેને તથા તેના કેજ પકડાયલા સોહબતીઓને ધરિનનાં ચોદેદીયા (ઉવાદેદય) નામે શહેર ખાતે કતલ કીધા.

પણ આ **વૈસદાતીસ**, જે **કુશીના** ખેટાનું નામ ધારણ કરી નીકળ્યો હતો, તેણે **દાશયસ**ની સત્તા સામે બલવો કર્યા ઉપરાંત વળી આરાકોશ્યા (હરાઉવત) ખાતેના ધરિની છત્રપતી **વીવાનસ** (વીવાન) સામે એક ફોજ એવી મતલબથી મોકળાવી હતી કે **વીવાન**ને મારીને તેના પ્રાંતને લુટી લે. આ બલવાખોર ફોજ બ્યારે ચઢી આવી ત્યારે **વીવાન** પોતાનું લશ્કર લઈને કેપીસ્કેનીસ (કાપીશકાનીશ) નામે જગા આગળ તેની સામે થયો અને અનામક માસને ૧૩ મે રોજે લડાઈ કરીને ચઢી આવનારી ફોજને મારી કઢાડી. ખીજી મર્તમે આ બલવાખોર ફોજે પાછો **વીવાન** ઉપર ધસાડે કર્યો. આ હાકમ પોતાનો બચાવ કરવાને તૈયાર હતો મોટે વીયખન માસને ૭ મે રોજે બને ફોજે વચે ખીજી મર્તમે એક લડાઈ ગદીશ્યા (ગદુતવ) નામે જીત્યા ખાતે થઈ, જેમાં **દાશયસ**નાં લશ્કરે દુસ્મનેને તલન હરાવ્યા, અને તેથી બલવાખોર સરદારને નહાસરુ પડ્યું. તેણે આરાકોશ્યાના અર્શદા (અર્શદ) નામે કીધામાં આશી લીધી, પણ **વીદાન** તેની પુઠે દોડયો અને તેને કેદ પકડાવે તેના મદદગારોને કાપી નાખ્યા.

પર્સીસના પ્રાંતને બલવાખોરોની સંક્રમાં શામેલ થયેલા જોહને હવે બેખીલિન્યાને એકવાર ફરીને બલવો કરવાનું સુઝ પડ્યું. આ વખતે પાદશાહે “ધરિન અને મીડયા ખાતે હતા.”^૧ અરેકસ (અરખ) નામે આર્મીન્યને આ બલવો ઉઠાવ્યો, અને તેની આગ બેખીલિન્યાના દોખાના (દુખાંત) નામે જીત્યા ખાતેથી સળગી. તેણે એવું જાહેર કર્યું કે “**નેબોનાદયસ**નો ખેટા **નેબોચોદ્રોસર** હું છું.” આખા પ્રાંતે આ દાવો ઉઠાવી લીધો અને બલવાખોરોને કાબુ મજબુત થવાથી તે બેખીલનનો રાજ થઈ બેઠો. **દાશયસ**ે આ વખતે પોતે બેખીલન ખાતે નહી જતાં **ઈન્તાફનીસ** નામે એક મીડ સરદારને એક લશ્કર આપીને બલવાખોર સામે મોકળ્યો, જેણે બેખીલન હાથ કીધું, બલવાખોરોને પરાજય કર્યો, અને તેમના સરદારને કતલ કીધો.

આ રીતે **દાશયસ**ના અમલનાં પહેલાં વરસોમાં ઠીકાણે ઠીકાણે ઉઠેલા બલવાખોરો વર્ણન, જે આપણને **હીરોડોટસ** અથવા ખીજા કોઈખી અસલી લખનારાઓનાં દફતર-માંથી નથી મળતું તે **દાશયસ**ની તપ્તીઓમાંથી મળે છે. તે પાદશાહે પોતાનો આ યાદગાર લેખ સમાપ્ત કરતી વખતે એમ જણાવે છે કે તે નામદાર બલવાખોર સામે ૧૯ લડાઈઓ લડયો હતો, જેમાંની દરેકમાં ક્તેલ મેળવ્યા પછી ૯ રાજ થઈ બેઠેલા ધણીઓને કેદ પકડ્યા હતા. તેઓનાં નામે આ મુજબ ગણાવ્યાં છે:—**ગેમાતીસ** મયુસ, સુસ્યાનાવાજો **અત્રીનીસ**, બેખીલનવાજો **નીદીન્તાબીલસ**, સુસ્યાનાવાજો ધરિની **માર્તીસ**, મીડ-યન **કેઆર્તીસ**, સગર્સ્યાવાજો **સીત્રન્તખમીસ**, માગર્્યાનાવાજો **ફાખ્યાતીસ**, પર્સીસ વાજો ધરિની **વૈસદોતીસ**, અને બેખીલનવાજો આર્મીન્યન **એરેકસ**. આ ૯ બલ-

વાખોરે સાથ ઉપર જણાવેલા પ્રતિતે આતે દાશયસને પોતાને તથા તેના સરદારને ૧૯ લડાઇઓ લડવી પડી હતી.

એ ઉપરાંત પછવાડેથી દાશયસને મુસ્તાના આતે ત્રીજી મર્તિએ ઉઠેલો એક બલ્બો નરમ પાડવા માટે લશ્કર મોકળવાની ફરજ પડેલી જણાય છે; તેમજ વળી સકયાના મુલકમાં પોતે જતે જઘને બલવાખોરેને નરમ પાડ્યા હતા, એવું ખીહીસ્તુન આતેના તેના ઉપલા મોટા લેખ ઉપરથીજ માલુમ પડે છે. ત્યાં સદુક નામે એક ઘણી બલ્બો ઉઠાવીને પોતે રાજ થઈ બેઠા હતા, જેને પાદશાહે લડાઇમાં હરાવી કેદ પકડયો હતો. મુસ્તાના આતેના ત્રીજા બલવાખોર સરદારનું નામ લેખમાં છેકાઈ ગયું છે, પણ ‘—હમીમ’ એટલો અપ્પરો શબ્દ મળે છે. તેની સામે પાદશાહે પોતાના હમથરીક ગોધ્રાયસને એક ફોજ આપીને મોકળ્યો, જેણે તેને એક લડાઇમાં જબરી શીકસ્ત આપીને કેદ પકડયો અને તેનાં ઘણાં માણસોને કાપી નાંખ્યાં. પાદશાહે આ બલવાખોરને પાછળથી મારી નાખાવ્યો હતો.^૧

આ સઘળા બનાવો પછી દાશયસનાં રાજ્યમાં સમાધાનીનાં કંઈક ચીન્હો દીસવા લાગ્યાં. એક નવા પાદશાહના અમલની શરૂઆતમાં આટલા બધા બલવા થયા કદાચજ આપણા વાંચવામાં આવે છે. અને એ સઘળા બનાવોની હકીકત અગર-જો ખીહીસ્તુનની તખ્તીઓમાં નોંધેલી નહી હોત તો તે વીથે આપણુ આજ સુધી કેવળ અમાન ગેત; કેમકે હુશોડોટસની તવારીખમાં એ વીથે એક હરફ પણ આપણા વાંચવામાં આવતો નથી. કર્નલ સર હેનરી શૅલીન્સને દાશયસની ઉપલી તખ્તીનું ઉકળાણ કરેલું છે તેને આધારે આપણે ઉપર મુજબની ટુક વીગત આ સઘળા બલવાઓના સંબંધમાં ટપકાવી છે, જે ગમે એટલી લુખી હોવા છતાં એ પાદશાહની તવારીખમાં એક અગત્યની ખુટ પુરી પાડે છે.

જ્યારે આ સઘળા બલવાઓ ઉઠાવનારા પ્રતિતે દાશયસ સજ કરી પરવાર્યો ત્યારે હવે તેવા બલવામાં આડકતરી મદદ આપનારા સરદારો અથવા પ્રતિતે સજ કરવાની તેણે જરૂર જોઈ. એઓમાંના એક સાર્દીસનો ધરિની હાકમ આર્શોઈતીસ અથવા આર્શોન્તીસ નામનો હતો. તે પાદશાહ કાઈરસના વજ્જથી ત્યાંના મુખે હતો, અને તે એટલો બધો છગી ગયો હતો કે ધરિનના પાદશાહની પણ તે થોડીજ દરકાર રાખતો હતો. લીડયાની હાકમી પોતાના હાથમાં રાખવા સાથેતેણે આસપાસના ખીજા ધરિની હાકમો તેમજ ધરિનના મીત્રો ઉપર જસ્ટી ચલાવી હતી. સેર્મોસનો ધુનાની હાકમ થોલીકેટીસ પાદશાહ કમ્બાઈસીસનો મીત્ર થતો હતો, જેણે મીસર ઉપરની ચહાઈ વજ્જે ધરિની ફોજને કેટલીક પ્રકારની મદદ કરી હતી. પણ એ હાકમને આ ધરિની આર્શોન્તીસે દગાથી મારી નાંખ્યો, તેમજ ઉસ્કાલ્યમના ધરિની હાકમ મીત્રોબાતીસ (મિહરબાદ) તેમજ તેના બેટાનાં તેણે ખુનો કર્યાં. વળી ધરિન આતેની ધર્મ અને રાજ્ય સંબંધી છેલ્લી ઉચળપાથળ વજ્જે આર્શોઈતીસે પાદશાહ દાશયસને કશી લશ્કરી મદદ આપી નહી, એટલુંજ નહી પણ તેણે મોકળાવેલા એક પેગામીને

૧ આ સઘળો ઉવાલ ખીહીસ્તુન આતેની તખ્તીમાંની વાંચથી દારમાં સચાવેલો છે.

પાછો ફરતી વખતે મારી નખાવ્યો, અને એ રીતે પાદશાહનું અપમાન કર્યું. તેની આવી આવી તકસીરોને લીધે દારૂચક્રો પ્રથમ બગચસ નામે એક ઇરાની સરદારને કેટલીક સત્તા આપીને સાર્દાર આતે મોકલ્યો, જેને ત્યાંના ઇરાની અમલદારો પાદશાહનાં ફરમાનને માન આપે એવા જણાયાથી તેણે તેઓની મારફતેજ આંદોલનીસને કતલ કરાવ્યો.

પાદશાહ તરફથી એવીજ સૂચન પામનારો બીજો ઇરાની તે મીસરનો હાકમ આર્થીન્દીસ હતો. તેની ઉપલા ધણીની પેઠે મગજમાં રાજ્ય ચર્ચ નીકળવાનો પવન રાખતો જણાતો હતો. પાદશાહે એમાં સોનાના સીકા ચાલુ કર્યા છે એવી ખબર મળતાંજ તેણે મીસર આતે પોતાનાં નામ સાથના રૂપાંના સીકાઓ બતાવી ચકાવવા માંડ્યા. આ કામ પાદશાહની બરાબરી કરવા જેવું હતું, અને વળી તે કશી પણ પરવાનગી વીનાનું કામ હતું, માટે એ કામને પાદશાહ સામે બલવો ઉઠાવવાનું અને તેનાથી સ્વતંત્ર થવાનું ગણીને દારૂચસે તેને કતલ કરાવ્યો.

આ સંઘણા બનાવો ઈં ૨૦ પુ ૦ ૫૨૧—જે વરસની શરૂઆતમાં દારૂચસ તખ્તે બેઠો તે—ના પહેલા દિવસથી તે ઈં ૨૦ પુ ૦ ૫૧૬ સુધીમાં બન્યા હતા, એવું જણાય છે; કેમકે ખીહીસ્તુન પર્વત ઉપરની તખ્તોઓ બનવાની તારીખ ૫૧૬—૧૫ ઉપર મેળવામાં આવીછે, અને તેમાં જે વર્ણન કરેલું છે તે તેની આગમજ બનેલા બનાવોનું હોવાથી તે બનાવોની મુદત શરૂઆતનાં પાંચ કે છ વરસોની ગણાઈ છે. એ બનાવો પછી ઇરાનમાં પુરતી સુલહ અને સમાધાની ચાલી, અને તે દરમયાનમાં પાદશાહે રાજ્ય સુધારાના મુખ્ય અને મહાભારત ઇલાજો લઈને ઇરાની શહેનશાહતની સંગીન પાયા ઉપર સ્થાપના કરી. આપણુ આ રાજ્ય સુધારાની હકીકતોને એક જુદાંજ પ્રકારબુને માટે હેલાયદી રાખીશું. આ રાજ્ય સુધારાઓની મુદત ઈં ૨૦ પુ ૦ ૫૧૫ થી ૫૦૭ સુધીની ગણી શકાયછે, કેમકે આ છેલ્લાં વરસ પછી પાદશાહ નવી લડાઈઓમાં રોકાયેલા જણાયછે.

ખા.ખ. ૧૩.

દારાયસ હીસ્તાસ્પીસ (દારયવુશી).

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૫૨૧ થી ૬૦ સ૦ પુ૦ ૪૮૫ સુધી.)

૨.

ઊગમણ અને આયમણ તરફ ચહુડાઈઓ.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૫૦૭ થી ૬૦ સ૦ પુ૦ ૪૯૫ સુધી.)

૧. પાદશાહની નવી લડાઈઓ : પંજાબ ઉપર ચહુડાઈ—તેની ક્ષેત્ર—સીંધુ નદીની ખીણવાળો ખુલક ; હિંદુસ્તાનની ક્ષેત્રની મુદત—ત્યાંની સોનુ ભેચું કરનારી કીડીઓ. યુનાન અને ઈટલી તરફ ઈરાની કાઢલો—તેનાં શંકટો. બેબીલનનો બલવો—રહેવાસીઓનું ઘાતકીપણું—પાદશાહની ખુશ્કેલી ; જોપીરસનો દગો—તેની ક્ષેત્ર—બેબીલનનું તાબે થવું—શેહરને સળા—જોપીરસને ધનામ.
૨. “દરીયાને પેલે પારના” સક લોકો—તેમની રીતભાત—તેમના ઉપર પાદશાહની ચહુડાઈ—તેના સબખો. સ્કીથાની સરહદ—તેની ઉપર તરફની પ્રજાઓ. પાદશાહની તૈયારી અને કુચ—બોટોનો પુલ—બોર્સેકારસ આગળ પાદગારીના લેખો—ડેન્યુબ ઉપર નવો પુલ—માર્ગમાં મળતી પ્રજાઓ—પુલનાં રક્ષણના ઈલાકો—સ્કીથામાં ઈરાની કોળનું દાખલ થવું—ત્યાંના રાજાનો ગભરાટ—મદદ માટે મંગણી—સાત રાજાઓની મરેલત—ચાર રાજાઓએ મદદ આપવા ના પાડી—સ્કીથન રાજાની તદબીર—દારાયસને હુકાવવા માટેની ગોઠવણો—તેમાં સ્કીથનોનું કાવતું—તેમની નહાસભાગ અને પાદશાહે તેમની પુઠ પકડવી ; નવા કીલાઓ. સ્કીથન રાજાની નહાસભાગ—મદદ નહીં આપનારી પ્રજાઓ ઉપર વેર—તેમની ખરાબી. પાદશાહનો લડાઈ માટે પેગમ—રાજાનો ઉત્તર—ડેન્યુબ ઉપરનો પુલ ભાંજ નખાવવાનું તેનું કાવતું—રાજાની પાદશાહનો લેટ—તેનો ભેદ—લડાઈ વીરો ઠગાબાળ—પાછા ફરવાની ફરજ—પાદશાહનો વળતી કુચ ; પુલ ભાંજ નાંખવા માટે સ્કીથનોની ધમકી—મીટાપડીસની ઉસકેરણી—તેનો નીશ્ચિનતા—સ્કીથાની ચહુડાઈ વીરો વીચાર.
૩. શત્રુ પ્રજાઓને તાબે કરવાનું કામ—ઐસ અને મેસીડનની ક્ષેત્ર—ઈરાની એલચીઓને મેસીડનના રાજા તરફથી માન—શાહજાદા એલેક્ઝાંડરનું તેઓ ઉપર ઘાતકીપણું—તેમનાં યુન—નવા એલચીઓ—લાંચ અને ઢાંકપીછોડો. ઓતાનીસ—તેના બાપની કહાણી.

કસલ ૧. પંજાબ અને બેબીલનની ક્ષેત્રો.

૬૦ સ૦ પુ૦ ૫૦૭ થી પાદશાહ દારાયસની બહાદુરી ભરેલી લડાઈઓનો ખીજો તખ્તો શરૂ થાયછે. તખ્ત લેવા પછીનાં છ વરસો મોટી ચેતનશાહતમાં ઉઠેલા બલવાઓ મેસાડી દેવામાં તેણે યુગર્થી હતાં ; ત્યાર પછીનાં આઠથી નવ વરસો દેશમાં મુમાધાની પાંચરી નાંખીને પોતાનું નામ એક સુલેહ ભરેલા શાહજાદા દાખલ અમર રાખવા જોગાં નામદારી ભરેલાં કામોમાં યુગર્થી હતાં, જેમનું વર્ણન આપણુ હવે પછી વાંચીશું. એ સુખશાંતીની મુદત પછી દારયવુશીની નવી લડાઈઓનો જમાનો શરૂ થાયછે. કાર્થરસ (કુરુશ) અને કમ્બાઈસીસે (ક્યુલુયે) વધારી દીધેલાં મોટાં રાજપાટને તેનીતે હાલતમાં રાખી મેલવામાં દારાયસનો ધર્મ હતો નહી—બલકે તે જમાનો પોતેજ એવી સમજ ધરાવનારો હતો કે પાદશાહે પોતાની હકુમત વધારી જવામાંજ તેનાં સળખી સલામતી હતી. દારાયસ પોતે એમ સમજતો હતો અને તેની પ્રજાને પણ

એ વાતની ખબર હતી; કેમકે તે વેળા લડાઈને બદલે સુલેહને પસંદ કરનારા પાદશાહીના વજ્જમાંજ રાજ્યમાં વધારે બલવા ઉઠતા હતા, તથા તાબેતા પ્રતિ હકુમતના અંકુશમાંથી ખસી જતા હતા.

એટલામાટે હવે પાદશાહ દારાચસે પોતાનાં રાજ્યને ઉગમણ અને આથમણ તરફ વધારવાનો મનસુખો કર્યો. તેણે ઉગમણે છેક હિંદુસ્તાન તરફ પંજબ અને સીંધ સુધી પોતાના અમલ વધારી દીધા અને આથમણે યુનાન તરફ તે જાતે ચહડાઈ લઈ ગયો. પંજબની ફતેહ વીચે હીરોંડોટસ માત્ર એક લીડીમાંજ પડાવેછે; અને યુનાની ચહડાઈનાં કારણમાં પોતાના વતનીઓ અને તેમને લાગતા વળગતાઓને રાજી કરવા માટે એક જીંડુંજ કારણ આપેછે. કાર્ઠરસ પાદશાહ અફઘાનીસ્તાન સુધીતો વધ્યો હતો, જ્યાં હજી સુધી ધરાનની હકુમત ચાલતી હતી, અને પાર્સી હાકમ અમલ ભાગવતો હતો. પણ અફઘાન પર્વતોની પેલી બાજુએ જે રસાળ જુમી સર્વે પરદેશીઓનું મનહરણ કરતી હતી, તે પંજબી જુમી તરફ પાદશાહ દારાનું ધ્યાન દોડ્યું. તે એક દોલતમંદ દેશ છે, ત્યાંના લોકો ચાલાક તેમજ લડાયક છે, અને તેઓ વળી પોતાનાજ નેયાગાનોનાં બાળકો છે; એવી એવી લલચાવનારી ખબરો સાંભળીને દારાચસ પંજબ ઉપર ચહડાઈ લઈ ગયો. પ્રથમ તેણે સીંધ નદીનો માર્ગ તપાસવા માટે કેટલાક સુનંદા માણસોને રવાના કીધા, જેઓ માંત્ર એક સ્કાઈલેકસ નામે એક યુનાની પણ હતો, જેણે પોતાની આ મુસાફરીના હેવાલ લખેલા કહેવાય છે. તેઓ સધળા કેસ્પારટીમર નામે શહેર ખાતેથી ઉપડ્યા અને ત્રીશ મહીનાઓ સુધી મુસાફરી કરીને પછી દારાચસ આગળ સધળી હકીકત જાહેર કીધી.^૨ રૉલીન્સન^૩ મુજબ દારાચસના કાફલાએ અટકથી પોતાની સફર શરૂ કીધી હતી, અને તેમની તરફથી ખબર મળવા પછી તેણે પંજબ ઉપર ચહડાઈ લઈ જાહેર એ દેશ હાથ કર્યો હતો. આ ગ્રંથકારનાં મત મુજબ દારાચસે પંજબની જોડે સીંધ નદીની સધળી ખીણવાળો મુતક પણ હાથ કરવો જોઈયે, અને તેનાં કારણમાં તે એવું સમજાવે છે કે અગરજો સીંધનો પ્રાંત ધરાનીઓના હાથમાં નહી હોય તો હીરોંડોટસ કહેછે તેમ દારાચસ આ ફતેહ પછી “દરીયાનો ઉપયોગ” કરી શકે નહી, અને ધરાન તથા હિંદુસ્તાન સાથે દરીયાને માર્ગે ધરાની અખાતથી સીંધ નદીનાં મુખ સુધી જાયુકનો વેપાર ચાલે નહી. એટલામાટે સીંધ નદી પણ ધરાનીઓના કબજામાં હોવી જોઈયે, અને તેમ થવાથી સીંધનો પ્રાંત પણ પંજબ જોડે પાદશાહની હકુમત તજે આવવો જોઈયે.^૪

૧ હીરીન આ શહેરને કાચુલ સાથ અને બીજાઓ કારશીર સાથ સરખાવે છે, પણ રૉલીન્સન એ બંને અટકોને ખરી ચાનતો નથી.

૨ હીરોં, ૬૫૦ ૪, પ્ર૦ ૪૪.

૩ પુરાં ૫૬૦, ૬૫૦ ૪, પ્ર૦ ૭, સર્ ૪૩૪.

૪ તેજ, નોટ ૯. હીરોંડોટસે ઇતીહાસને બદલે કેટલીક કલ્પીત વાતોથી પોતાની તવારીખો આ ભાગ ભર્યો છે. તેણે હિંદુ લોકોનું વર્ણન કરતાં તેમની તરફવાર જાતોની આજબ આવીછે, અને તેઓની એક જાતનાં લોકોને ઝોનું ભેડું કરી કાષ્ઠના અણખા

હીંદુસ્તાનની ક્તેહ વીચીની આ નોધ બહુજ લુખી છે, પણ એથી વધારે હીશંડો-
ટસની તવારીખ ઉપરથી કશું મળતું નથી. દારાચસને ક્તેહ કરેલા તેમજ તેને તાલે
થયેલા પ્રાંતો અને મુલુકોની ત્રણ ટીપ ત્રણ જુદે જુદે ઠેકાણે તેણે આપીછે. એઓ-
માંની એક ખીહીસ્તુન ખાતે, ખીજી પર્સીપોલીસ ખાતે અને ત્રીજી નક્ષે રસ્તમ ખાતે
છે. આમાંની પહેલી ટીપમાં હીંદુસ્તાનની ક્તેહ વીચે કશું જણાવેલું નથી, પણ ખીજી
અને ત્રીજી ટીપમાં હીંદુસ્તાન ગણાયેલું છે. પહેલી ટીપ અધુરી છે તે ઉપરથી તેને
દારાચસના અમલના પહેલા તખ્તમાં મુકવામાં આવેછે. ખીજી ટીપમાં થોડાક
વધારા થયેલા છે, અને ત્રીજી ટીપ તદ્દન સમ્પૂર્ણ છે, એટલામાટે હીંદુસ્તાનની ક્તેહ
ખીજી તખ્તમાં યાને યુનાન તથા સ્કીથ્યા તરફની પાદશાહની ક્તેહોની આગમજ મુક-
વાનું દરસ્ત ધારવામાં આવ્યુંછે. આ ઉપરથી શૈલીન્સન પંખાખની ક્તેહની મુદત
૪૦ સ૦ ૫૦ ૫૧૫ થી ૫૦૯ સુધીનાં વરસોમાં મેલેછે. ૧

માત્ર યુનાનનીજ નહી પણ હીંદુસ્તાન અને સ્કીથ્યાની ચહડાઈઓ અથવા ક્તે-
હોનાં મુળ કારણ દાખલ હીશંડોટસ આપણને એક વાર્તા કહેછે, અને પાદશાહ
દારાચને લડાઈનાં મેદાનમાં ઉતરવાની તેની રાણીએ સલાહ આપી હતી તે એક યુનાની
યુલામને માત્ર નવાજવાની મતલબથી હતું, એવું આપણને જણાવેછે. એરોંતીસ
અથવા આર્શીઈતીસ નામે લીડયાના ધરિની હાકમની સર્કશીને માટે તેને થયેલી મળની
હકીકત આપણુ આગળ જોઈ ગયા છીયે. આ ધણીની સઘળી દોલત જપ્ત થવા
પછી એક દીને પાદશાહ દારાચસ શેકારગાહમાં ઘોડા ઉપરથી ફુદી પડતાં પગ ભાંજી
ખેડા. તેના પગ ઉતરી ગયો અને સાત દીવસ અને રાત સુધી તે મુદલ ઉંઘાયો નહી.
તેવેળા મીસરના હકીમો વખણાતા હતા, અને તેવા કેટલાક ધરિની દરબારમાં હતા
તેઓ પણ પાદશાહેને કશો આરામ કરી શક્યા નહી. અંતે એક દરબારીથી ઉમો-
સીડીસ નામે એક યુનાની ગોલામની હુશ્યારીની ખપર સાંભળીને પાદશાહે તેને
લીડયા ખાતેથી ખોલાવી મંગાવ્યો, અને ખચીત તેને હાથે દારાચસને આરામ થયો.
આ સેવા માટે પાદશાહે તેમજ તેની રાણીઓએ તેને બેશુમાર ખજાનો બંધ્યો, એમ
હીશંડોટસ પોતે કહેછે. પણ એ સઘળાં જર છતાં આ યુલામને સ્વતંત્ર થઈને
પોતાને વતન જઈ વસવાની ઇછા હતી, એટલામાટે એક વખતે રાણી એતોરસાનું
એક દઈ સાફ કરવાનાં ઇનામ દાખલ તેણે પોતાને વતન જવાની રજા મેળવી આપ-
વાની માંગણી કીધી. રાણીને તેના ઉપર દયા આવી, અને એક દીને તેણીએ દારાચસ
સાથ વાત કરતાં નવી લડાઈઓ માથે લેવાની સુચના કીધી તથા તે માટે યુનાનને
લગતા ટાપુઓના દાખલો આપીને તેમની કેટલીક તારીફ કીધી. પાદશાહે રાણીની

છે. તે જણાવેછે કે તેના સાંભળ્યા મુજબ ત્યાં એક ભતની ચાટી—કહોલાં કરતાં ચાટી પણ
કુત્રાં કરતાં સેહજ નાની—કીડીઓ વસેછે, જેઓ પોતાનો આરાક શોધવા બધ ત્યારેજ
તેમનાં દર આગળથી સોનાની ચાટી ભેગી કરવામાં આવેછે અને પેલી કીડીઓને ચાણુ-
સોનો વાસ જણાતાંજ તેઓ ઝડપથી દોડતી આવેછે અને લડાઈ કરેછે !

સલાહ પસંદ કીધી અને કહ્યું કે તે પોતેખી ઘણા દીવસો થઈ ગયાં વીચારમાં છે. આ રીતે યુનાની ક્રીસ્ટીયન શરૂઆતને કારણે મળ્યું. પંદર પ્રખ્યાત ઇરિનીઓ જોડે ઉમેાસીડીસને આપીને પાદશાહિ તેમને યુનાન તરફ ત્યાંના મુલક અને રાહરસમ તથા લોકો વગરની ખર્ચ અંતર મેળવવા મોકળ્યા. પણ એમ કરતાં તેણે ફરમાવ્યું કે ઉમેાસીડીસને સહી સલામત પાછો ઇરિન આતે લાવવો. આ યુનાની પોતે પાછો ફરવાની કબુલત આપીને પાદશાહની તથા રાણી એતાસ્સાની રજ લઈને ઉપડી ગયો, પણ તે પાછો ઇરિન આવ્યો નહી. તેઓ સમજા વેપારી થઈને યુનાન ગયા અને ત્યાં પોતે આણેલી જીનસો વેચીને પોતાને જોઈતી સમજાની ખર્ચ અંતર મેળવવા લાગ્યા. તેઓ છેક ઇટાલી દેશનાં ટેરન્ટમ શહેર સુધી ગયા, જ્યાંના રાજાએ ઉમેાસીડીસની ખાનગી વાત સાંભળીને તેને છોડી મેલ્યો અને સમજા ઇરિની વેપારીઓને કેદ પકડયા. પાછળથી તેઓ છુટા થઈ ઉમેાસીડીસની પુત્રે તેને વતન ગયા, જ્યાં તેને પકડવા જતાં તેઓ માર ખાઈ પોતાનું સર્વસ્વ ખોડી બેઠા. તેઓએ યુનાનમાં સમજા ફરીને જોઈતી ખર્ચ મેળવવાનું માંડી વાળ્યું અને પાછા ઇરિન તરફ કુચ કરી ગયા. પણ માર્ગમાં તેમનું વહાણ ભાગ્યું અને તેઓને યાત્રીજયાના લોકે યુદ્ધમ પકડયા. આ શંકટ-માંથી ગીલસ નામે એક ટેરન્ટમને તેમને છોડ્યા, અને તે માટેનું સમજા દામ પોતેજ આપ્યું. આમ કરવાની આ ઘણીની એક મતલબ હતી તે એ કે એના બદલામાં દારાયસની મેહરખાનગી મેળવીને ટેરન્ટમ શહેર, જે તેનાં પોતાનાં ખાનદાનનું હતું, તેનું રાજ્ય પાછું મેળવવું. તેને ત્યાંથી દેશનીકાળ કહાડેલા હતા. તેની માંગણી મુજબ દારાયસે એક ફોજ મોકળવા માંગી, પણ તેમ થવાથી પોતાનાં વતન ઉપર સજા આવી પડશે એમ સમજીને ગીલસે અરજ કીધી કે પાદશાહ પોતાનો વગ લગાડીને ટેરન્ટમની પડોસના નાહડસના રહેવાસીઓની મારફતે તેને પાછો તેને વતન મોકળવે. નાહડસના રહેવાસીઓને ટેરન્ટમને લોકો સાથે દોસ્તી હતી માટે વચે પડવાને તેઓ ખુશી થયા, પણ ટેરન્ટમનાએ ગીલસને પાછો લેવાની ના પાડી.

આ રીતે યુનાન અને ત્યાંથી છેક ઇટલી સુધી જે પહેલો ઇરિની કાફિલો ગયો હતો તેનો ટુક હેવાલ છે. એ પછી દારાયસે સેમોસના ટાપુને ઘેરા નાંખ્યો અને ત્યાંનું રાજ્ય ત્યાંના હકદાર પોલીક્રેટીસના બાઈ સાઈલોસનને આપ્યું. એ કામ તેણે ગઈમત મયુસ સામે એકસંપ થનારા પોતાના હમશરીકોમાંના વડા એતાનીસ (હુતન) ને સોંપ્યું હતું. સેમોસની ક્રીસ્ટીયન પછી હીરોડોટસ બેબીલોનના બલવાની હકીકત જણાવેછે. પણ આગળાં પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે બીહીસ્તુન આતેની તખ્તીઓ મુજબ દારાયસના વખતમાં બેબીલોન્યન લોકોએ એ મર્ત્યે બલવો ઉઠાવ્યો, અને પાદશાહિ તેમને બંને વખતે તાબે કર્યા હતા. પહેલો બલવો પાદશાહના અમલનાં પહેલાંજ વરસમાં થયો હતો, જે વેળા તેને એટલોબધો અગત્યનો ગણવામાં આવ્યો કે બીજા બલવાખ્તર પ્રાંતો છોડીને પાદશાહને પોતાને ત્યાં જવાની ફરજ જણાઈ હતી. બીજા બલવા વખતે દારાયસ ત્યાં ગયો ન હતો. હવે આ બંનેમાંના કયા બલવા વીચે હીરોડોટસ વર્ણન આપેછે તે ચોક્કસ જણાવું નથી. રોહીનસનનાં મત મુજબ

ખીહીસ્તુનની તખ્તોઆમાંના એક પણ વર્ણન સાથ આ વર્ણન મળતું આવતું નથી. ૧ મળતાપણું માત્ર એકજ મુખ્ય બાબતનું છે અને તે એટલુંજ કે ખીહીસ્તુનના લેખમાં છે તેમ હીરોડોટસ પણ જણાવેછે કે આ બંધવો ખેસાડી દેવા માટે પાદશાહ પોતે ગયો હતો. એ ઉપરથી કદાચ એમ ધારવામાં આવે કે આ તવારીખનવેશ દારથ-વુશનાં પહેલાં વરસમાં થયલા બંધવો વીશેજ લખેછે. પણ દીસ્થસના જણાવ્યા મુજબ ખેખીલિઅન લોકોના હીરોડોટસે જણાવેલો આ બંધવો ખીહીસ્તુનના લેખોવાળા ખંને કરતાં તદન જુદોજ છે અને તે દારાયસના વખતમાં નહી પણ તેના બેટા જર્ફસીસના વખતમાં થયો હતો, જે પેળા ત્યાં જોષીરસ નામે ધરાની હાકમનો અમલ ચાલતો હતો, જેને બંધવોખોરાએ કતલ કર્યા પછી તેના બેટા મગબીજસે તેઓ ઉપર વેર લેવાની તદખીર શોધી કહાડી હતી.

ગમે તેમ હોય, પણ હીરોડોટસ જેમ જણાવી ગયોછે તેમ આ બંધવાની જુદીજ નોંધ આપણે હાં લઈશું. ૨ તેના જણાવ્યા મુજબ ઓતાનીસે સેમૉસ તરફ પોતાનું લશ્કર લઈ જવા પછી ખેખીલિઅન લોકોએ બંધવો કીધો હતો. એ માટે તેઓએ આગમજથી ગોઠવણો રાખી મુકી હતી. ગઉમત મયુસ જેટલો વખત ધરાનનાં તખ્ત ઉપર બેઠો, અને ત્યાર પછી ધરાની ઉમરાઓએ જેટલી મુદત સુધી એકસંપ કરવા માંડયો, તે સંઘળો વખત ખેખીલિઅનોએ યુવચુપ પોતાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. કરબાર્દસીસના વખતમાં માયું ઉચકવાની તેમની તાકત ન હતી, પણ હવે દારાયસના વખતમાં તેઓએ તેમ કરવાનું દરસ્ત ધાર્યું. તેઓએ પોતાનાં ઘરની અંદર સ્ત્રી સીવાય બાકીની સર્વેને એક જગા ઉપર ભેગી કરીને યુગળાવી મારી નાંખી, એવી મતલબથી કે શેહરને ઘેરો નાંખવામાં આવે તો તેમની ખોરાકી જરૂર કરતાં વીશેષ સ્ત્રીઓને લીધે જલદી ખુટી જાય નહી. બંધવાની ખખર પાદશાહને પડતાંજ તે એક માટી ફોજ લઈને ધસી ગયો અને શેહરને ઘેરો નાખ્યો. તેઓ એ માટે તૈયાર હતા, અને તેથી એક વરસ ને સાત મહીના સુધી તેઓએ પાદશાહને તાબે થવાને બદલે બુમ પડાવી. દારાયસે સંઘળા ધલાળે લીધા, નવી નવી યુક્તીઓ શોધી કહાડી, કાર્દસે જે તદ-ખીર લડાવીને એ શેહર લીધું હતું તે પણ કામે લગાડી જોઈ; પણ તે સંઘળું છતાં શેહર તાબે થયું નહી. ઘેરો નાખવા પછી વીશમે મહીને જોષીરસ નામે એક ધરાની ઉમરાને એક નવાઈ જેવી યુક્તી મુઝ પડી. દારાયસના હમશરીક બગબક્સેના તે બેટા હતા. તેણે પોતાને હાથેજ પોતાનું નાક તથા કાન કાપ્યાં અને પોતાનાં શરીર ઉપર જેરખંદના ડામ પડાવીને તે પાદશાહ આગળ હાજર થયો. દારાયસ સમજ્યો કે તેના ઉપર કોઈએ જસ્તી ચલાવી છે. પણ જોષીરસે પોતાનાં કામની સંઘળી ખખર આપીને પાદશાહની ખાતરી કીધી કે તેનાં આ કામથીજ ખેખીલિઅનો ધરાનને તાબે થશે. તેણે પાદશાહના ભારી ગુસ્સા છતાં પોતાની યુક્તી જાહેર કીધી, જેથી અતે દારથવુશનું મન શાંત થયું. તે યુક્તી એવી હતી કે જોષીરસે આ પરેશાન

૧ રોલી૦ કૃત હીરોં, ૬૧૦ ડ, સર્ ૪૩૬, નોટ ૭.

૨ ૬૧૦ ડ, પ્ર૦ ૧૫૦ થી ૧૬૦.

હાલતમાં બેબીલોન્યન લોકોને મળી જવું અને તેમના વીશ્વાસ મેળવીને પછી તેમની એક ફોજની સરદારી મેળવવી અને શેવે પાદશાહે તેનાં ફરમાવ્યા મુજબ શેહરના ચોક્કસ ભાગો ખાતે ધરિની લશ્કરને તૈયાર રાખવું. મુળ મતલબ એ કે બેબીલોન્યનોના વીશ્વાસઘાત કરીને જોપીરસે એ શેહર ધરિનીઓને શરણ કરવું. હીરોડોટસ જણાવે છે કે જોપીરસની ઈછા મુજબજ સઘળું બન્યું. તેની માઠી હાલત ઉપર બેબીલોન્યનો દયા લાવ્યા, દારાયસે તેના ઉપર યુજરેલી આકૃત માટે દુખી થયા, અને આવા બહાદુર અને સારા ખાતદાનના નરને એક ફોજની સરદારી આપવાને કબ્જલ થયા. તેણે આ ફોજથી જખરે સીકો બનવ્યો. આગમજથી ફરેલી ગોઠવણ મુજબ પાદશાહે એક હજાર માણસની ફોજ શેહરના એક દરવાજા તરફ મોકળાવી, જે ઉપર તુડી પડીને જોપીરસે તેમાંના એકે એક જાણને કાપી નાખ્યો. આથી બેબીલોન્યનો જોપીરસ ઉપર ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને તેના ઉપર વધારે વીશ્વાસ મેલ્યો. તેણે પોતાની નવી ફોજવડે ધરિનીઓની બે હજાર માણસની એક ખીજ ફોજ આગમજની ગોઠવણ મુજબ કાપી નાંખી, અને એજ મુજબ ત્રીજ મર્તબે તેણે ચાર હજાર માણસોની ફોજનો નાશ કરીયો. આ રીતે સાત હજાર માણસોની નાહક કતલ થવા દેવામાં જોપીરસના લાભ જોડે દારાયસનો લાભ હતો, પણ તે વાત બેબીલોન્યનો સમજ્યા નહી. તેઓએ જોપીરસની છેત્રી ક્તેહ પછી તેના ઉપર એટલાખધે વીશ્વાસ મુક્યો કે તેઓએ તેને પોતાનાં લશ્કરનો સેનાધીપતી બનાવીને શેહરની ભાગજોની આવી તેના હાથમાં આપી.

જોપીરસને જે જોઇવું હતું તે હવેજ મળ્યું. સઘળું કામ તેની મરજ મુજબ બન્યું. તેની ગોઠવણ મુજબ દારાયસે ત્રણ મર્તબે પોતાનાં લશ્કરનાં નખખાં માણસો મોકળાવ્યા કીધાં, જે સઘળાંને ખેલિવાથી પાદશાહેને ધણું ખમવું પડે એવું ન હતું, તેમજ જેઓ કને માત્ર અકેકી તજવાર સીવાય ખીજું વીશેષ હથીયાર કશું ન હતું. આ રીતે ધરિની લશ્કરમાંના આ કચરને જોપીરસે સાફ કરી નાખ્યો, અને તોપણ પાદશાહે શેહરના કોટની આસપાસ પોતાનાં માણસોને વહેંચી નાંખીને હુમલો કરાવ્યો. આ હુમલાની સામે થવાને બેબીલોન્યન ફોજ ચુકી નહી; પણ એજ વખે જોપીરસે બે ભાગજોના દરવાજા ઉંઘાડી નાખ્યા, જ્યાં આગમજથી કરી રાખેલી ગોઠવણ મુજબ ભેગું રહેલું ધરિની લશ્કર હવે બેધડક કીલ્લામાં દાખલ થયું, અને એ રીતે એ મર્કશી કરનાર શેહર ધરિનીઓને તાબે થયું. દારાયસે હવે એ બલવાખોર શેહરનો કોટ તોડી પાડવાનો હુકમ આપ્યો, સઘળી ભાગજો ભાંજી નાંખી;—જોકે પાદશાહે કાઈરસે એ શેહર હાથ કીધું ત્યારે એવું કશું કર્યું ન હતું. એ પછી તેણે શેહરના શુમારે ત્રણ હજાર આગેવાન માણસોને પકડીને કતલ કરાવ્યા, અને બાકીનાઓને જીવતા રાખ્યા સાથે જેમની સ્ત્રીઓ નહી હતી તેમને પડોસમાં વસતી પ્રજાઓની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરી આપ્યાં. એવી પચાસ હજાર સ્ત્રીઓ બેબીલોન્યનોને માટે પુરી પાડવી પડી હતી.

પાદશાહે જોપીરસને તેની સેવાને માટે પુષ્કળ નવાજ્યો. તેણે તેને જાંદગી સુધી બેબીલનનો હાકમ કરાવ્યો, દર સાલ તેને બેઠ સોગાદ અને બેઠાઓ બેઠો રહ્યો,

અને તેનાં રાજ્યની ચોથાઈ માફ કીધી:—એ સઘળી એક કાન અને નાક વીનાના ઉમરા ઉપરની નવાલેશો હતી, પણ તે તેણે પોતાનાં તન ઉપર આણેલી સજી આગળ કુછ ન હતી. પાદશાહ વારેઘડીએ ખાલતો કે આવાં વીસ મેખીલનેતો હું ઘણી થાઉં તે કરતાં એક જોધીરસ નાક કાન સહીત રહેત તે મને વધારે પસંદ પડત.

ફસલ ૨. સ્કીયના ઉપરની મહાભારત ચહુડાઈ.

(ઈ ૦ સં ૫૦ ૪૯૫.)

નક્ષે રસ્તમ પ્પાતેના પોતાના લેખમાં પાદશાહ દારચવુશે જાહેર કર્યું છે કે તેણે જે જે નવા મુલુકો અને પ્રજાઓ જીતી હતી તેઓમાંની એક “દરીયાને પેલે પારના” સક યાને સ્કીયન લોકો પણ હતા. હુશીંડોટસે આ સ્કીયનો ઉપરની પાદશાહની ચહુડાઈના હેવાલથી પોતાના ચોથા ગ્રંથનો મોટો ભાગ રોક્યો છે. તે આ સક લોકોનું જીવન વર્ણન આપે છે અને દેખાઈતી રીતે એમ જણાવે છે કે પાદશાહ કાઈરસે જે સક લોકોને વશ કર્યા હતા તે અથવા જેમની ઉપર તે સર્વેથી છેલ્લી ચહુડાઈ લઈ ગયો હતો તે લોકો આ “દરીયાને પેલે પારના” સક લોકોથી જીદાજ હતા. “દરીયાને પેલે પારના” તેઓ એટલામાટે કહેવાય છે કે ભુમધ્ય સમુદ્ર પસાર કર્યા વીના તેમના મુલકમાં જઈ શકાતું ન હતું. તેઓ ઘણું કરીને આજના યુરોપીયન રસ્યા દેશના દક્ષીણ ભાગમાં કાળા સમુદ્રની ઉત્તર તરફના મુલકમાં વસતા હતા, અને તેટલામાટે એશ્યાટીક રસ્યા પ્પાતેના સક લોકોથી તેઓ જીદા હતા. કદાચ એ ખને સક લોકો પ્રથમ એકજ હશે; તેઓ ખુલ્લી રીતે તુરાની તાપકાની પ્રજાઓ જાહેર થઈ છે; પણ પાછળથી તેમની પ્પાસીયત મુજબ પરદેશીઓના મુલુકો ઉપર દરેકે લઈ જઈને તેઓના એક ભાગે ત્યાં મથક કરવાથી આ કાળા સમુદ્રવાળા સક લોકો ફેરપીયન સમુદ્રવાળા સક લોકોથી છુટા ગણાયા હશે. તેમની રાહ રસમ સઘળી તુરાની માલુમ પડી છે. તેઓ ભટકતી પ્રજા હતી; ગાય ઘેર તેમની દોલત હતી; ખેતીનું મુદલ નામ નહી હતું; પડોસના મુલુકો ઉપર ઘાડ લઈ જઈને તેમને લુટવા એ તેમનો ધંધો હતો; કુદરતની પેદાયશો—આતશ, આકાશ, જમીન, પાણી, સૂર્ય, ચંદ્ર—ને તેઓ પોતાના દેવતા ગણી માનતા હતા, અને એક દેવતાને તો માણસોના ભાગ આપતા હતા. તેઓ તરહેવાર તાપકાઓમાં વહેંચાયલા હતા તોપણ પરદેશી રાહરસમને તેઓ એટલા તો તુછકાર કરતા કે જો એક રાજવંશી પણ તેવી રાહરસમ એખ્ત્યાર કરતો જણાય તો તેઓ તેનો જીવ લેતા હતા. તેમનો પાદશાહ મરી જાય તો તેનાં શરીરમાં મુગંધી વસ્તુઓ ભરી તેને પોતાના દરેક તાપકા અથવા ખાનદાનમાં ફેરવતા, દરેક ટોળો મોટી ઉજવણી કરતો, અને ચાલીશ દહાડા પુરા થયા પછી લાશને દફનાવવામાં

૧ અસલી લખનારાઓ સ્કીયને બે ભાગમાં વહેંચી ગયા છે, જ્યાંનો એક યુરોપમાં અને બીજો એશ્યામાં હતા. પહેલો ભાગ દક્ષીણે છેક ડેન્યુબ નદી અને કાળા સમુદ્ર સુધી, અને બીજો ફેરપીયન સમુદ્ર અને સીડુન નદી સુધી લખાયેલો હતો. વળી આ બીજા ભાગના બે વીભાગો હતા. ઇસોસ અથવા બહુર તાગ પર્વતોથી એ દેશ વહેંચાયેલો હતો.

આવતી હતી. એ વેળા મરનાર જોડે તેની એક રાણીને, સંખ્યાબંધ ખીદમત-ગારીને—કાંએકે આ લોકોમાં ગોલામાં રાખવાના ચાલ ન હતો—તથા પાદશાહના સર્વેથી સરસ ઘોડા તથા ખીજી વસ્તુઓને એક ઉંડાં ભોંયરામાં દફનાવીને ઉપરથી છાપર કરી લેવામાં આવતું હતું. આ કબરને તેઓ એટલી તો પવીત્ર સમજતા હતા કે તેઓ પોતાના શત્રુઓ સાથે લડાઈ કરવાને નાખ્યું હોવા છતાં જો તે આ કબર ઉપરે તો તેની જોડે તુર્ત લડવા ઉતરતા હતા. તેઓ માંયે લાંબા બાલ તથા દહાડી રાખતા હતા. નામાંકીત ફીરદોસ્તીનાં શાહનામાના અભ્યાસીને એકબારગી તેમના આ હેવાલ ઉપરથી એવું લાગી જશે કે તેઓ તુરાની અફરાસીયાબના જાતબાઈ-ઓને બરાબર મળતા આવતા હતા.

આ લોકો ઉપર પાદશાહ દારીને ચહડાઈ લઈ જવાનો દેખાડો મુખ્ય શેા મળ્યો તે જણાવું નથી. ફીરદોસ્ત એવું કારણ દેખાડે છે કે સ્કીયન લોકોએ આગળ મીડયા ઉપર દરોહ પાડીને તે સુલક લુટ્યો હતો તેનું વેર લેવા થકી દારાયસને આ ચહડાઈ લઈ જવાનું સૂઝ પડ્યું હતું. મીડ ગ્રોટ નામે તવારીખનવેશનું એવું મત છે કે એવાજ કોઈ વેરનો માર્યો એ પાદશાહે આ કેવળ અશક્ય કામ એક દેવાનાની પેઠે માથે ઉઠાવ્યું હતું.^૧ ખીશપ થર્લ્વૉલ એવું કારણ દેખાડે છે કે વખતે સ્કીયન લોકોએ આગળની પેઠે ધરિની સુલકો ઉપર નવો દરોહ પાડ્યો હશે અને તેથી પાદશાહે તેઓ સામે ચહડાઈ લઈ જવાની ફરજ પડી હશે. શૅલીન્સન કહે છે કે એક સદીની વાત ઉપર મીડયાના ફૂલદ્રુપ પ્રાંતોની સ્કીયન લોકો અજાણી સુટની વાત ધરિની આલમ ભુલી ગઈ ન હતી, અને તે વખતે આર્ય પ્રજાના ગભરાટની યાદ તાજી હોવાથી જે કામ એકવાર બન્યું તે વખતે ફરીથી પણ બને, એમ સમજીને તે સુટાર પ્રજામાં પોતાનો ધાક ખેસાડવા થકી દારાયસે તેઓના સુલક ઉપર ચહડાઈ લઈ ગયો હતો, અને તેમ કરવાની તેને કેવળ જરૂર હતી.^૨ આ અને એવાજ ખીજાં કારણોમાં આપણને વધારે માનવાળેગો તો ખીશપ થર્લ્વૉલનો તર્ક જણાય છે. ધરિની અને તુરાની તાલકાઓ વચેની લડાઈ એક વરસની, એક જમાનાની કે એક સદીની ન હતી. તે પુરાતન વખતથી ચાલી આવતી લડાઈ હતી, જેનો પુરતો પુરાવો અવસ્તા અને વેદ ઉપરથી મળે છે, અને તેને શાહનામાંથી જેવો જોઈયે તેવો ટેકો થાય છે. એટલામોટે આ તુરાની (સ્કીયન) તાલકાને સજા કરવા મોટે દારા ચહડાઈ લઈ જાય એ કેવળ સંભવીક છે; પણ તેમ કરવાનું તેને તુર્તવેળાનું કંઈ કારણ મળવું જોઈયે. ફીરદોસ્ત અને ખીજાઓ તે કારણ એક સદીની વાત ઉપર મળેલું જણાવે છે—એટલે જે શુમારે સવાશેા વરસો ઉપર સ્કીયન લોકોએ મીડયન પાદશાહ કચેકસરીસના અમલમાં મીડયા ઉપર ચહડાઈ કરી તેને લુટ્યો હતો અને આકાવીસ

૧ ૬૧૦ ૪, પ્ર૦ ૧.

૨ યુનાનની તવારીખ, ૬૧૦ ઉં, સર્ ૨૨૪.

૩ યુનાનની તવારીખ, ૬૧૦ ૨, સર્ ૧૯૮—૧૯૯.

૪ પુરાં પાદ૦, ૬૧૦ ૪, પ્ર૦ ૭, સર્ ૪૩૭.

વરસો સુધી ત્યાં જોહાકી દોર ચલાવ્યો હતો. હવે જો આજ કારણ દારાચરને અહાધ લઈ જવા માટે પુરતું હોય તો તે કાઈરસ અને કરબાઈસીસને માટે પણ પુરતું હતું. બધકે જો આ હુટફાંટને માટે વેર લેવું હતું તો તે લેવાને કચેકસરીસ અને તેના બેટા એસ્તાયજીસની પહેલી ફરજ હતી. પણ એક સદી સુધી જે વેર લેવાયું નહી તે લેવાને પાદશાહ દારા ઉઠી ઉભો થાય—અને તેખી મીડ પ્રજા તરફથી—એ વાત અકલમાં ઉતરે એવી લાગતી નથી. એટલામાટે અમે ખીશપ થર્લ્ વૉલ જોડે મળતા થઈ માનીયેઈયે કે દારાચરને સ્કીચનો સામે અહાધ લઈ જવાનું તેના પોતાનાજ વખતમાં કોઈ નવું કારણ મળવું જોઈયે.

એ કારણ શું હશે તે આપણુ કહી શકતા નથી. હીરોંડોલસ સ્કીચ્યાની અતુર-દીશા આ મુજબની જણાવેછે:—તેની દક્ષીણે તથા પુર્વે દરીયો અને તેની ઉત્તરે તથા પશ્ચિમે જમીન. આ રીતનો મુલક વળી દરેક બાજુથી એકસરખો યાને સમથોરસ હતો, અને દરેક બાજુનાં એક નાકાંથી ખીજાં નાકાં સુધી ફરીવળતાં વીચ દીવસ લાગતા હતા. આ ઉપરથી નાઈબુહુર નામે તવારીખનવેશ અનુમાન કરેછે કે સ્કીચ્યાની દક્ષીણનો દરીયો તે કાજો સમુદ્ર, પુર્વનો તે એઝૉવનો સમુદ્ર, અને પશ્ચિમ તરફ પ્રેસનો દેશ, તથા ઉત્તરે હીરોંડોલસે જણાવેલા ફેટલાક ખીજા તાયફાનાં લોકોનો મુલક આલેલો હતો. પણ એ અનુમાન ખરું દીસતું નથી. ખરી વાત એ જણાય છે કે સ્કીચ્યાના મુલકની ઉત્તરે ફેટલીક પ્રજાઓનાં સંસ્થાનો, પુર્વે આજની વૉલગા (અસલી ઓઆરસ) નદી, દક્ષીણે કાજો તેમજ એઝૉવ સમુદ્રો, અને પશ્ચિમે મોટી ડેન્યુખ નદી તથા ખીજા પ્રાંતો આલેલા હતા. એ રીતે ત્યારે ઉગમણ આથમણે વૉલગા અને ડેન્યુખ (અસલી ઇસ્ટર) નદીઓથી ઘેરાયેલો સ્કીચ્યાનો મુલક હતો, જેમાંથી એ બે સીવાય ટાઈરિસ (નીસ્ટર) બૉરીસ્થીનીસ (નીપર) અને ટાનાઈસ (ડૉન) નદીઓ વહેતી હતી.

સ્કીચ્યાની ઉત્તરે જે પ્રજાઓ હતી તેઓ તે વખતે આ નામે ઓળખાતી હતી:—(૧) આગાથીર્સાઈ, (૨) ન્યુરાઈ, (૩) એન્દ્રોફિગાઈ, (૪) મેન્કલીતાઈ, (૫) બુદીનાઈ, (૬) ગેલોનાઈ, અને (૭) સોરૌમાટી. આ સઘળી પ્રજાઓમાંની પહેલી મોજીલી અને સોનાની બહુ શોધીત હતી. ખીજી પ્રજાનો રેવાજ સ્કીચ્યોનાના જેવાજ હતો. ત્રીજી પ્રજા એટલી જંગલી હતી કે તે માણસનું ગોશ્ત ખાતી હતી. ચોથી પ્રજાનાં લોકો હંમેશાં કાજો પોશાક પહેરતાં અને તેમની રાહરસમ સ્કીચ્યોનોને મળતી હતી. પાંચમી પ્રજા બળવાન અને મોટી હતી. તેઓ ખુબ આખના અને રાતા ખાતના લોકો હતા. તેઓના મુલકમાં ગેલોનસ નામે એક વેપારી શહેર હતું જેની આસપાસ લાકડાંની એક ચોરસ દેવાલ બાંધેલી હતી. શહેરનાં સઘળાં ઘરો અને દહેરાઓ પણ લાકડાંનાંજ હતાં. તે ભટકતી પ્રજા હતી, પણ પોતાના મુલકમાં અસહયી વસેલી હતી. તેની જોડે વસનારી ગેલોનાઈ પ્રજા તેથી તદ્દન જુદીજ આસીપતની યાને ખેતી કરનારી હતી. ૧

૧ બુદીનાઈને ચાટે ફેટલાકો એવું અનુમાન કરેછે કે તેઓ બુદીસ્ત લોકો હતા. પણ જ્યારે ગૌતમ બુદ્ધ ઇ. સ. ૫૦૦ પુ. ૬૦૦ ચાં થઈ ગયો ત્યારે આ વખતે (ઈ. સ. ૫૦૦ ૪૫૫ ચાં) તેનો ધર્મ છક રશીયા સુધી ફેલાવો પામેલો હોય એ મનાવું નથી.

સાતમી પ્રજાને માટે કહેછે કે તેના સીપાહો લડાયક સ્ત્રીઓના બેટા હતા. તેમની ઉત્પત્તી માટે હીરોંડોસે એક વાર્તા લખીછે. ૧

દારશયસની ચહડાઈ વખતે આ સુધળી પ્રજાઓએ દેખાવ દીધો હતો, માટે તેમની ઉપડી ઓળખ આપવાની જરૂર હતી. હવે ઇરાનના પાદશાહે સુસા ખાતેથી પોતાની કુચ શરૂ કરી. તેની કને સાતથી આઠ લાખ માણસોની ફોજ હતી. ૨ તેણે પોતાને તાબેની સુધળી પ્રજાઓ જોગા સંદેશાઓ મોકળાવીને કહેથી લશ્કર અને કહેથી લડાઈનાં બારકસો ભેગાં કર્યાં હતાં, અને તેથી તેની કને છથો વહાણો અને માણસોની મોટી સંખ્યા ભેગી થઈ હતી. કહેછે કે આ વખતે દારશયસના ભાઈ આર્તાબાનસે (અર્દવાને) પાદશાહને ચેતવણી આપી હતી કે તે જે ચહડાઈ લઈ જાયછે તેમાં તેને ભારી મુશ્કેલી નડશે અને કશું સારું ફળ હાંસજ થશે નહીં. પણ દારશયસે આ ચેતવણી ઉપર કશું લક્ષી દીધું નહીં. તે કુચ કરતો ચેલ્સીડન તરફ ગયો અને ત્યાં જે ઠંકાણે મારમોરા અને કાળા સમુદ્રો જોડાય છે તે ખાડી (બૉસ્ફોરસ) ઉપર બોટોના પુલ નખાવીને તે પસાર કરી ગયો. તે આ ખાડીને માર્ગે કાળા સમુદ્રમાં પેંડો અને થોડી ઘણી તપાસ લઈને પાછો બોટોના પુલ ઉપર આવ્યો. કદાચ તેની મતલબ સુધળાં લશ્કરને દરીયા માર્ગેજ ઇન્ડુબ નદીનાં મુખ સુધી લઈ જવાની હોય, જ્યાંથી સ્કીથ્યાની આ તરફની હદ શરૂ થતી હતી. બૉસ્ફોરસની ખાડી ઉપર તેને માટે મેન્ડોકલીસ નામે સેમૉસ ટાપુના એક વતનીએ આ પુલ બાંધ્યો હતો. ખાડીના બંને કાંઠાઓ ઉપર પાદશાહે સંગેમરમરના બે સ્તંભો ઉભા કરાવીને પોતાની યાદગારીમાં તેઓ ઉપર એકમાં ધુનાની અને બીજામાં એસીર્યન જખાનમાં લેખો દોરાવ્યા. ૪ પોતાને માટે તૈયાર થયેલા પુલથી પાદશાહ એટલો તો ખુશ થઈ ગયો કે તેણે તે બાંધનાર મેન્ડોકલીસને નવાજી નાંખ્યો.

પુલ પસાર કરીને દારશયસે પોતાની ફોજ સાથે હવે યુરોપમાં પગ મેલ્યો. તેણે દરીયાઈ બળ ભેગું કરી આપનારા ઇયોન્યન, એયોલ્યન અને હેલ્સપોન્થ્યન લોકોને હુકમ આપ્યો કે તેઓએ બૉસ્ફોરસની ખાડીને માર્ગે કાળા સમુદ્રમાં દાખલ થઈને ઇસ્ટર (ઇન્ડુબ) નદીનાં મુખ આગળ આવી હાજર થવું અને ત્યાં નદી ઉપર ઉપડી ખાડી ઉપરના જેવોજ પુલ બાંધવો, જે ઉપરથી પાદશાહની ફોજ સલામતી સાથે પસાર

૧ ૬૪૦ ઇ, ૫૦ ૧૧૦—૧૧૬.

૨ હીરોંડોસ સાત લાખ માણસો ગણાવેછે (૬૪૦ ઇ, ૫૦ ૮૭); દારશયસ આઠ લાખ કહેછે. પણ આ સંખ્યા અતીઘણી મોટી લાગેછે. એક લખનાર (પાર્સીઓની તવારીખ, સર ૫૭) સુજબ આ સંખ્યા ઘણું કરીને ૭૦૦૦૦ માણસોની હશે.

૩ હીરોં, ૬૪૦ ઇ, ૫૦ ૮૩.

૪ તેજ, ૫૦ ૮૭. આ એસીર્યન લેખનું નામ આપણા તવારીખનવેશે ભુલથી વાપર્યું છે. તે હખાશનીઓની ખીલારોકી જખાનમાં હોવો જોઈયે, જે જખાન તેમજ બાષા એસીર્યન કરતાં તદન જુદીજ હતી. તેમનું મળતાપણું સાત તેઓના અક્ષરોની ખીલારોકી આકૃતિમાંજ આવી રહેલું હતું.

થઇને સ્કીથ્યાના મુલકમાં દાખલ થાય. દરીયાઇ બળ ભેયું કરનારાઓ આ હુકમ મળતાંજ ઉપડી ગયા અને નદીનાં મુખમાં દાખલ થઇ જ્યાંથી તેનાં મહોડાં છુટાં પડેછે તે જોડાંણનાં માથાં ઉપર પુલ નાંખી તૈયાર કીધો. પાદશાહને અલખતે તેની ફોજ જોડે ખુશ્કીને માર્ગે આવી પુગતાં વીલંબ લાગી. તે ખાડી પસાર કર્યા પછી ટ્રેસના પ્રાંતમાં દાખલ થયો, અને ટીયારસ નામે નદીનાં મુખ આગળ છાવણી નાંખીને ત્રણ દીવસ સુધી ત્યાં થોપ્યો. આપણો તવારીખનવેશ આ નદીની તારીફમાં લખેછે કે તેનાં ૩૮ મુજો હતાં અને તેનું પાણી બહુ તનદરોસ્તી આપનારું હતું. વળી એ પાણી કોઇવાર થંડું અને કોઇવાર ગરમ જણાતું હતું. આ નદીની આખી હવા તથા પાણીથી પાદશાહ એટલોતો ખુશ થઈ ગયો કે તેણે તેના કાંઠા ઉપર પણ એક સ્તંભ ઉભા કરાવીને તે ઉપર તન્ની કોતરાવી અને પોતે સ્કીથ્યા ઉપર ચહાઈ લઈ જતી વેળા નદીની ભેટ લીધી હતી તેની યાદગારી નોંધાવી. ૨ આગળ ચાલતાં ઓદ્રીસ્યન નામે પ્રજાના મુલકમાં તે દાખલ થયો, જ્યાં પોતાની યાદગારી રાખવા માટે તેણે પોતાનાં માણસોને હુકમ કીધો કે દરેક જણે એકેકો પથર એક ચોક્કસ જગા ઉપર જઈ નાંખી આવવો. સાત લાખ આવા પથરાથી ત્યાં તેમને એક મોટો ડુંગર બની ગયો. હવે પાદશાહ ગેટ્ટી નામે એક જાતનાં લોકોનાં સંસ્થાનમાં દાખલ થયો, જેઓ પોતાને માટે એવો વીચાર ધરાવતાં હતાં કે તેઓ કદી મરણ પામતાં નથી. આ લોકોની સંસ્કૃતિને લીધે દાશથસે તેમને એકદમ તાપે કીધાં, અને તેના એ ધાકને લીધે સેલ્મીડેસસ, સ્કીર્મ્યાદી, અને નીપ્સ્યન નામનાં લોકો વગર પુછ્યે પાદશાહને તાપે થયાં. ગેટ્ટી લોકો તે પાછળથી ગાંધને નામે જાણીતી થયલી પ્રજા હતી. એ પ્રજા પોતાને અમર્ગ ગણાવતી હતી અને જેલ્મોક્સીસ નામે એક દેવતાને પોતાનો આરામગાહ સમજીને તેના ઉપર દર પાંચ વરસે એકેકો કાસદ મોકલવાને બહાને તે તેનું ખુન કરતી હતી. ૩

ઇન્ધુખ નદી પસાર કરીને હવે પાદશાહ સ્કીથ્યાના મુલકમાં દાખલ થયો. પુલ ઉપરથી પોતાની મધળી ફોજને પસાર થવા દઇને તેણે ધ્યોન્યનોને ફરમાવ્યું કે હવે તેઓએ પુલને ભાંજ નાંખવો. પણ તેને કોર્ઝસ નામે એક માછલીલીન્યને સલાહ આપી કે મપ્પાદા સ્કીથ્યામાં પાદશાહની હાર થાય અને તેને પાછું ફરવું પડેતો આજ પુલ તેને મદદગાર થઈ પડશે, માટે તેણે તે ભાંજવાની રજા આપવાને બદલે પુલનાં રક્ષણને ખાતર એક ફોજ રાખીને આગળ વધવું. દાશને આ સલાહ બહુ પસંદ આવી. તેણે ધ્યોન્યનોને ફરમાવ્યું કે તેઓએ તેને પાછો આવી પુગવા માટે જે મહીના સુધી વાટ જોવી, પણ જો સાઠ દીવસની મુદતમાં તે પાછો નહીં ફરે તો તેઓએ પુલના કકડા કરવા અને પોતાને વતન ઉપડી જવું.

૧ દૃષ્ટ ૪, પ્ર૦ ૯૦.

૨ તેજ, પ્ર૦ ૯૧.

૩ તેજ, પ્ર૦ ૯૪. રાંલીન-સન એવો તર્ક બાંધવા સાંગેછે કે પાદશાહ ફરેલું પોતાના બેટા સેલ્સ, જેને રાજ્યને આથમણ તરફનો ભાગ બંધ્યો હતો, તેજ ધણી આ જેલ્મોક્સીસ તો ન હોય ?

ધરિનનો પાદશાહ પોતાના મુલક જીતવા માટે એક ભારી લશ્કર લઈને આવેલો એવી ખબર પડવાથી સ્કીયનો ગભરાયા, કેમકે તેમને લાગ્યું કે તેઓ દારાચંદની મુકાબલ થઈ શકે એટલું બળ ધરાવતા નથી. એટલામાટે તેઓએ આપણે ઉપર કહેલી સાત પ્રજ્ઞઓ, જેઓ સ્કીયના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભાગોમાં વસતી હતી, તેઓ ઉપર હલકારા મોકળીને મદદ મંગાવી. આ વખતે સ્કીયનો રાજા ઈદાનથીર્સ નામનો હતો. તેણે ઉપલાં લોકોને કહેવાડ્યું કે “ધરિનનો પાદશાહ માત્ર સ્કીયને જ સજ્જ કરવા માટે આવ્યો છે એમ નથી, પણ એ દેશ જો તેને તાપે થાય તો તેની આસ-પાસનાં સઘળાં લોકોને પણ તે હિરન કરશે એવો સંભવ છે, માટે જો સ્કીય તાપે થયું તો તમોને તાપે થયું પડશે. અમે એશ્યા ખાતે દરેક પાડો હોતો તેનું જો પેર લેવા માટે જ આ પાદશાહ આવતો હોત તો તે પાધરો સ્કીય તરફ જ આવી આવત; પણ માર્ગમાં મળતી સઘળી પ્રજ્ઞઓને તે તો તાપે કરતો આવેલો, તે ઉપરથી જણાય છે કે તેની મતલબ સ્કીય પછી બીજી સઘળી પડોસની પ્રજ્ઞઓને પણ તાપે કરવાની છે. માટે તેને ટુંકથી તોડવાનો ધિજાજ એ છે કે આપણુ સર્વની કોળેને ભેગી કરવી અને પછી તેની સામે લડવું.” સ્કીયના રાજાનો ઉપલી મતલબનો સંદેશો સંભળવા માટે ઉપલી સઘળી સાત પ્રજ્ઞઓના રાજાઓ એક ઠેકાણે ભેગા મળ્યા હતા, જેઓએ પુત્ર વીચાર કીધા છતાં તેઓ એકમત થયા નહી. બુદ્ધિનાઘ અને ગેણનાઘ તથા સૈરોમાટી નામની પ્રજ્ઞઓએ સ્કીયના રાજાને મદદ આપવાને કમ્બલ કીધું, પણ બાકીની ચારે પ્રજ્ઞઓએ કહેવાડ્યું કે “જો તમે ધરિનીઓને પ્રથમ દુખ દીધું ન હોત તો તમે જે અરજ કરો છો તેને અમે વાજબી ગણત, અને ધરિની પાદશાહ સામે લડાઈ કરવાને અમે તમારી જોડે શામેલ થાત. પણ તમે એકલે હાથે ધરિનીઓના મુલકો ઉપર હુડ ચલાવી તો આજે અમોને તેની ચહાઈની સામે થવાને કશું કારણ નથી; તેઓ જો અમારા મુલક ઉપર હુમલો કરશે તો અમારો તેઓની સામે થઈશું. અમે નથી માનતા કે ધરિનીઓ અમોને સજ્જ કરવા આવ્યા છે, તેઓ તો જેઓએ તેમને ઈજા દીધી છે તેમને શીક્ષા કરવા આવ્યા છે.”

આગાથીર્સાઈ, નુરાઈ, એન્દ્રોફિગાઈ, અને મેલેન્કલીનાઈ લોકોના રાજાઓનો આ જવાબ તદન વાજબી હતો, અને તેથી સ્કીયનો દારાચંદ સામે હથીયાર ભીડવાને અશકત થયા. સાતમાંની માત્ર ત્રણ જ પ્રજ્ઞઓએ તેમને મદદ આપવાની હા પાડી, જે મદદ લઈને સ્કીયન રાજાએ એવું કરાવ્યું કે ધરિની પાદશાહ સામે જંગ મેદાનમાં ઉતરવું નહી અને બળ અજમાવવું પણ નહી; પણ તેને આવતો જોઈને આપ્પા દેશમાં નાસભાગ કરતા ફરવું, અને તેમ કરીને તેને ઠાકવી નાંખવો, તથા બંગ કાપે તે વખતે તેના ઉપર ઉતરી પડી થાય એટલી ખરાબી કરવી. એ કારણસર તેઓએ પોતાનાં સઘળાં ગાયઢારને દેશમાંથી હાંકી કહાડ્યાં, સઘળા કુઆઓ પુરી નાંખ્યા, સઘળો દેશ ઉજડ વાળ્યો અને પોતાના શત્રુઓને તેમનાં જીવવચેને માટે ચારે કે ઘાસ નહી મળે એવી

સઘળી ગોઠવણે કીધી. વળી સ્કીયનોએ પોતાની તેમજ કુમકની સઘળી કોળેને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી, જેઓમાંની એક **સ્કોપાસીસ** નામે સરદારને આપી, અને સૌરામાઠી નામે પ્રજાના લશ્કરની મદદ મળી હતી. તેનું કામ એ હતું કે અગરજે દારા છેક ટાનાધસ (ડાઉન) નદી સુધી દોડયો આવે તો **સ્કોપાસીસે** પોતાની કોળેને એજોવના દરીયા તરફ લઈ જવી અને જેવો પાદશાહ પાછો ફરે કે તેની પુઠ પકડીને તેને હેરાન કરવો. ખીજી કોળેની સરદારી સ્કીયન રાજ **ઈદાનથીસે** લીધી હતી, અને ત્રીજી કોળે, જે **ટેક્સેસીસ** નામે સરદારના હાથ તળે આપી હતી, તેને ઉપલી સાથ મેળવી દહને એવું કામ સોંપ્યું હતું કે તેઓએ ધરાની પાદશાહેને પોતાની પુઠ ધસડવો અને આપ્પા દેશમાં રખડાવવો અને જેવો તે પાછો ફરે તેવીજ તેની પુઠ પકડવી. આ બંને કોળેમાં બુદીનાઈ અને ગેલોનાઈ લોકોનાં માણસો શામેલ હતાં. આ પાછળી કોળેની નેમ એ હતી કે **દારાચસને** પોતાની પુઠ ધસડીને તેઓએ પોતાને મદદ આપવાની ના પાડનારી ઉપર કહેલી ચારે પ્રજાઓના મુલકમાં ધસી જવું અને ત્યાં પાદશાહેને તેની આપ્પી કોળે મુઠાં એંચીને પછી તેની સામે લડાઈ ઉઠાવવાની તે સઘળી પ્રજાઓને ફરજ પાડવી. આમ કરવામાં સ્કીયનોની બે મતવબ દીસેછે. એક તો એ કે એ રીતે પોતાને મદદ નહી કરનારા પડોસીઓને ધરાનના પાદશાહ પાસે આડ-કતરી સજા કરાવવી, અને ખીજી એ કે આ પ્રજાઓના ફેર **દારાચસ** ઉપર ઉતારીને તેને હેરાન કરવો અને બનેતો એ પ્રજાઓને પોતાની પક્ષમાં એંચીને પાદશાહેને શીકસ્ત આપવી. વળી આ સઘળાં એકસંખી લશ્કરોની છેલ્લી સમજુતી એ હતી કે ઉપર મુજબની ગોઠવણ બંધ બેસતી જણાય તો સર્વેએ પોતાના દુશ્મનો—ધરાનીઓ તથા ઉપલી પ્રજાઓ—ને અકેક સામે લડતી મેલીને પોતાને વતન જવું, અને ત્યાર પછી જો ફરીને જરૂર જણાય તો પાછા ભેગા થઈને લડવું.

હવે આ સઘળી ગોઠવણો અમલમાં આણવાનો વખત નજીક આવ્યો. **દારાચસ** ધરૂર (ડેન્બુય) નદી પસાર કરીને ત્રણ દીવસની આગળ મંજલ કાપી ચુક્યો હતો તે વેળા **સ્કોપાસીસ** તરફના છુપા જસુસો તેની હીલચાલ તપાસતા આવી પુગ્યા. તેઓએ ધરાની કોળેને દેખાવ દીધો અને પછી આપ્પી કોળે તેનાથી એક દીવસની આગળ મંજલ ઉપર છાવણી નાંખીને તે તરફની સઘળી ખોરાકી, ગ્રાડપાન વગેરેનો નાશ કીધો. જેવો ધરાનીઓ તેમની પુઠ પકડી આવી પુગતા કે આ ઘોડસવારો ઉતાવળે કદમે આગળ વધતા અને એક દીવસની મંજલ ઉપર પાછી છાવણી નાખતા તથા ત્યાં ઉપર મુજબનીજ ખરાબી પાંથરતા. આમ કરતાં **દારાચસ** ટાનાધસ નદી પસાર કરીને સૌરામાઠી લોકોના મુલકમાં પેડો, અને હાંથી તેના દુશ્મનોએ પોતાના મુલકની હદ આવેલી જોઈને બચારે ઉત્તર તરફનો માર્ગ લીધો ત્યારે **દારાચસ** પાછો ફરવાને બદલે હવે બુદીનાઈ અને ગેલોનાઈ લોકોના દેશમાં આવી લાગ્યો. આ સઘળા માર્ગમાં પાદશાહેને કશી વસ્તી જણાઈ નહી. સ્કીયનો ભટકતી પ્રજા હોવાથી અને તેમની દોલત માત્ર તેમનાં દોરઠાંક હોવાથી **દારાચસને** ખરાબી પાંથરી નાંખવા જેવું કશું હાથ લાગ્યું નહી. તેને અસખાબની ખુટ પડે, તેને મીઠાં પાણી તથા

આરાકીની તાણ પડે એટલામાટે સ્ત્રીધ્યનો સઘળું પોતેજ વેરાન કરતા નહાસતા હતા. તેઓએ પોતાનાં ઢારઢાંક તેમજ કુટુંબ કમ્પીલાને ગાડાંઓમાં નાંખીને કુચ કરતા પોતાની આગમજ રવાના કરી દીધા હતા, એટલે પાદશાહ દારાશને માર્ગમાં કશી વસ્તી નહી જણાય તેમાં અનન્યજ નેવું કંઈજ હતું નહી.

પણ એમ કરતાં જ્યારે તે ઝેલિનાઈ લોકોના દેશમાં આવી લાગ્યો ત્યારે તેણે મુખ્ય શહેર ગેલોનસ ખાતેના લોકોની કીલ્લો જોયો, જે જોકે તદ્દન ઉજડ હતો તો તોપણ તેનો નાશ કરવાનું દારાશસે દરસ્ત વીચાર્યું. તેણે તેને ખાલીને ભાંચ બરાબર કીધો. હાંથી દુશ્મનોની પુઠ પકડતાં ઉત્તર તરફ સાત દીવસની મંજલનું એક ખીયા-ખાન હતું, જે તરફનો માર્ગ નહી લેતાં પાદશાહ ઓઆરસ (૧ વૉલગા) નદીના કાઠાં ઉપર ચોખ્યો. હાં તેણે છાવણી નાખી અને આ નદી સુધી પોતે દુશ્મનોનો મુલક જીતેલો ગણીને ત્યાં અકેકથી સાઠ ફરલોંગ અથવા જા માહલિની વેગળાઈએ આઠ કીલ્લાઓ બંધાવ્યા. ૧ પાદશાહેને આ નવાં કામ ઉપર મંડેલો જોઈને સ્ત્રીધ્યનો પાછા પોતાના મુલકોમાં પેઠા, જે ઉપરથી દારાશસ કીલ્લા બંધવાનું કામ પડતું નાંખીને તેમની પુઠ દોડયો. હાં તેને દુશ્મનોની પેલી બે ભાગે જોડાઈને એક થયલી ફોજ માલુમ પડી. તે જોતાંજ પાદશાહ તેઓને સજ કરવા નીકળ્યો, પણ જેમ પહેલી સ્કો-પીસીસની ફોજ કીધું તેમજ આ ભેગી ફોજ પણ અકેક દીવસની આગળ મંજલ કાપીને કામ કીધું. ઈદાનથીસની ફોજ પોતાના મુલકની ખરાબી નહી કરતાં હવે પોતાની આગલી ગોઠવણ મુજબ પોતાને મદદ નહી આપનારી ફોજના મુલકમાં પેઠી. તેની એ હુકતીથી પ્રથમ બાપડા મેલ-કલીનાઈ, પછી એન્દ્રોફેગાઈ અને પછી ન્યુરાઈ લોકોને એકદમ બે મોટી ફોજોના દરેરાથી ધણું ખમવું પડ્યું. પહેલાં સ્ત્રીધ્યન ફોજે તેમના મુલકમાં દાખલ થઈ તેઓને હેરાન કીધા અને ત્યારપછી બાકીની ખરાબી ધરિની ફોજથી પુરી થઈ. આ જીલ્લામાં સામે નહી તકી શકાયને લીધે ઉપલી પ્રજાએ પોતાનાં વતન છોડીને જંગલોમાં નાસી ગઈ અને પાછળથી આ ગજબનો છેડો આવેલો જોઈ પાછી આવી વસી. સ્ત્રીધ્યનોએ આ રીતે પોતાના ત્રણ શત્રુઓ ઉપર વેર લીધું અને તેજ મુજબ બાકીની પ્રજા આગાથીસાઈ ઉપર આકૃત વરસાવવાના ઈરાદાથી તેઓએ તે પ્રજાના મુલકમાં ધુસવા ચાલ્યું. પણ એ પ્રજાનાં લોકોએ પોતાના પડોસીઓની દુર્દશા જોઈને સ્ત્રીધ્યનોને ધમકી આપી કે અગરજો તમે અમારા મુલકમાં આવશો તો અમે તમારી સામે થઈશું. આ ધમકીને અમલમાં આણવા માટે આ પ્રજાએ પોતાના મુલકની સરહદના ખચાવ થકી એક હથીયારખંધ ફોજ મોકળાવી, જેની ધાકથી સ્ત્રીધ્યન રાજાએ તેમના મુલકમાં દારાશસને ધસડવાને બદલે પાછો ન્યુરાઈ લોકોના મુલકમાં થઈને તેને સ્ત્રીધ્યામાં ખેંચ્યો.

આ “નહાસ ખીલાડી” ના જેવી રમતોથી દારાશસે કશું હાંસલ કીધું નહી. તેણે કંટાળીને સ્ત્રીધ્યન રાજા ઉપર પેગામ મોકલ્યો કે જો તેનામાં હીમત હોય તો

૧ હીરોડોટસ કહેછે (૬૨૦ ઇ. પૂ. ૧૨૪) કે આ કીલ્લાઓ તેના પોતાના વજ્રમાં ખંડીયેર રૂપે હૈયાત હતા. પણ આજે કેટલાક તવારીખનવેશો તેની એ વાત ચાનવા છતાં એ કીલ્લા બંધાવનાર દારાશસ હતો તે વીશે શક બતાવેછે.

તેણે લડવા તૈયાર થવું અથવા તો પાદશાહને તાબે થવું. આના ઉત્તરમાં **ઈદાનુથી-સંતે** કહેવાડયું કે સ્કીયનોનાં કંઈ શેહરો કે ખેતરો નથી કે તેમનો દેશ ઉજડ વળે અને તેને બચાવવા માટે તેમને લડવાની ફરજ પડે. તોપણ જો ધરિતના પાદશાહને લડાઈ કરવાનીજ આલેશ હોય તો તે સ્કીયનોની પુઠે દોડવાથી નહીં પણ તેમના આપદાદાઓની કબરો ખરાબ કરવાથી પાર પડશે. એકગમથી આમ સંદેશ આલતા હતા ત્યારે 'ખીજીગમથી સ્કીયન રાજ્યએ **દોકોપાસીસને** ડેન્યુબ નદી તરફ દોડાવીને તે ઉપરના પુલની નેગેહબાની કરનારા ઇયોન્યનોને ખબર અપાવી કે **દારાચસ** બે માસની સુદતમાં પાછો ફરનાર હતો તે પુરી થઈ ગઈ છે માટે તેઓએ હવે પુલ ભાંજીને પોતાને વતન જવું. આ વાતને ઇયોન્યનોએ કશું પટ કર્યું નહીં, પણ સ્કીયનોને વાહી કહાડયા.

ઈદાનુથીસંતે હવે પાદશાહ દારાની ફોજ ઉપર ભાજણ લેતી વખતે તેમજ રાત્રે હજાઓ કરવા માંડયા. ખચીત આથી ધરિની પાદશાહ બહુ કંટાળી જ્યો જોઇયે. તેના શત્રુઓ તેને બહુ પોચા પણ વળી બહુ ખંધા માલુમ પડ્યા. **હીરોંડોટસ** એક રમુજી વાત એ જણાવે છે કે ધરિનીઓનાં ભોળે ઉઠાવનારાં પ્રાણીઓમાં અચરે તથા ગધેડાંઓ હોવાથી સ્કીયન ઘોડાઓને બહુ ખમવું પડતું હતું. સ્કીયના ખાતે ગધેડાં નહીં હોવાથી તેમના ભુકવાનો આવાજ સ્કીયનો તથા તેમનાં પ્રાણીઓના કાનને બહુ કોઠાર અને ફર લાગતો હતો અને તેથી ઘોડાઓ આગળ વધવાને બદલે પાછા નહાસતા હતા. સ્કીયનોએ **દારાચસ**ને પજવવાની કોષ્ટખી તદખીર બાકી રાખી નહીં. તેઓએ તેને પોતાના દેશમાં વધારે સુદત રાખી વધારે હેરાન કરવાની મતલબથી તેને લલચાવવા માંડયો. તેઓ માર્ગમાં પોતાનાં જનવરો નાંખી જતા અને તે છુટ લેવા ધરિનીઓ આવતા તો તેઓ ઉપર સંતાઈ બેઠેલા દુસ્મનો હક્કો કરતા. એક વાર સ્કીયન રાજ્યએ એક ભેટ **દારાચસ**ને માટે મોકળાવી, જેમાં એક પક્ષી, એક ઉંદર, એક દેડકો અને પાંચ તીર હતા. પાદશાહના હમશરીક **ગોઆચસે** આ નજરાનાનો ભેદ એમ સમજાવ્યો કે “અગરજો ધરિનીઓ પક્ષીની પેઠે ઉડીને અથવા ઉંદરની પેઠે દર જોદીને સ્કીયના છોડી જશે અથવા દેડકાની પેઠે પાણીમાં અણુદીક થશે નહીં તો સ્કીયનો તેમને તીરોવડે વીંધી નાખશે.” પણ **દારાચસ**નો પોતાનો ખોલાસો એ હતો કે સ્કીયનો હવે તેને તાબે થવાને તૈયાર થયા છે, અને તેની માંગણી મુજબ તેઓએ જમીન અને પાણી—યાને તેઓના આખો મુલક—પાદશાહની આગળ રજુ કરવાની મતલબથી ઉંદર અને દેડકા જેવાં જમીન અને પાણીમાં વસનારાં પ્રાણીઓ, તથા તેમના ઘોડાઓની ઝડપ પક્ષીના જેવી છે એવું દેખાડવા માટે પક્ષી, તેમજ હથીયારો મેળી દેવાની મતલબથી તીરો મોકળાવ્યા છે.

પણ પાદશાહને તેની બુલ તુર્ત જણાઈ. એક ગમથી આ ભેટ મોકળાવ્યા પછી ખીજી ગમથી સ્કીયનો લડવા માટે સફ સમારી ઉભા. પાદશાહ સાથે લડાઈમાં ઉતરવાની તેમની આ પહેલીજ હીમત હતી. પણ કહે છે કે બંને લશ્કરો ભેગાં મળવા

પછી તેઓની વચેથી એક સસલું દોડતું જણાયું, જે ઉપરથી સ્કીથ્યનોએ તુર્તજ તેની પુઠ પકડી નાહા અને દારાચસને વાટ જોતો ઉભોજ રાખ્યો. દુસ્મનો સંક્ર સમારી ઉભાછે એવી ખબરથી પાદશાહેને કંઈક ધીરજ મળી હતી, પણ એટલામાં ઉપણો ખનાવ સાંભળીને તેણે હવે વધારે દીવસો સ્કીથ્યા મધે યુદ્ધરવામાં ડહાપણ જોયું નહીં. ગચ્ચોબકવની સલાહ માનીને તે નીચલી પુકતી કરી સ્કીથ્યા છોડી ગયો. દુસ્મનો એમ નહીં સમજે કે પાદશાહ નહાસી જાયછે માટે ઈરાની છાવણી ઉભી રાખી અને ત્યાં લશ્કરમાંનાં ખીમાર અને અશક્ત માણસોને તથા ગધેડાં અને ખચરોને રાખી તેમજ ડેકાણે ડેકાણે સગડી ખળતી રાખીને ઈરાની ફોજ રાતની અંધારીમાં કુચ કરી ગઈ. ગધેડાંઓના ભુકવાથી સ્કીથ્યનો એમ સમજ્યા કે દારાચસની છાવણી જ્યાંનીત્યાંજ છે, પણ ખીજે દીને તેમને પોતાની ભુલ માલુમ પડવાથી તેઓએ પાદશાહની પુઠ નહીં પકડતાં ટુકે રસ્તે ડેન્યુબ નદી તરફનો માર્ગ લઈને એકવાર ફરીને પુલતું રક્ષણ કરનારા ધયોન્યનોને ધમકી આપી કે અગરજો તેઓ પુલ ભાંજીને પોતાને વતન નહીં જશે તો તેમને સ્કીથ્યનોના હાથ ઉપર ખડુ ખમતું પડશે. આ ધમકીથી કેટલાક ધયોન્યનો ગભરાયા. તેઓમાં એક મીદટાચડીસ નામનો હતો, જે પાછળથી એથન્સની તવારીખમાં જણાવેલો ધર્મ ગયોછે, અને જેની સાથે આપણને હવેપછી વધારે કામ લેવું છે, તેણે પોતાના જાતભાઈઓને ઉસકેર્યા અને પુલ ભાંજી નાખીને પાદશાહ દારાને રવડતો કરવાની તથા એ રીતે સર્વેએ સ્વતંત્ર થવાની સુચના કીધી. ધયોન્યન સરદારો આ બાબતમાં વીચાર કરવાને ભેગા મળ્યા હતા તે વેળા મીદટાચડીસે ઉપલી સુચના કીધી. પણ હીસ્ટરીયસ નામે એક માધલીશ્યને પોતાના સાથીઓની ભુલ ભાંજી. તેણે કહ્યું કે “આપણાં રાજ્યોમાં આપણુ રાજ્ય ચલાવીચેછીયે તે દારાચસની દોલતથી છે; જો તેનો અમલ ઉંધો વળેતો જેમ હું માધલીશ્યનો હાકમ નહીં ગણાઉં તેમ તમે સર્વેખી રાજ્ય ભોગવી શકો નહીં.” હીસ્ટરીયસના સંખ્યુનો ખીજા સર્વેને પસંદ પડ્યા, અને તેઓએ દારાચસ તરફ વીચાસુ રહેવાનો ઠરાવ કીધો. પણ તે આવી પુગે તે આગમજ સ્કીથ્યનો તેમને હેરાન નહીં કરે એટલામાટે તેઓએ સ્કીથ્યન તીર જેટલી વેગજાઈ સુધી ઉડે એટલી વેગજાઈ સુધીનો પુલ સ્કીથ્યાની સરહદવાળી નદીની પાર આગળથી કાપી નાંખ્યો. આથી સ્કીથ્યનો રાજી થયા અને ઈરાની ફોજની પારધ કહાડવા દોડ્યા, પણ તેઓ જે રસ્તે ગયા તેથી ઉલટજ રસ્તે અને જે રસ્તે દારાચસ સ્કીથ્યામાં પેંડો હતો તેજ રસ્તે તે પાછો કુચ કરતો ઇસ્ટરના કાંઠા ઉપર આવી પુગ્યો. એ વેળા રાત પડેલી હતી, અને નદી ઉપર પુલ નહીં દેખાયાથી સંઘજાઓ ગભરાટમાં પડ્યા. પણ પછી હીસ્ટરીયસ અને ખીજા ધયોન્યન સરદારોએ બારકસોની મારફતે ઈરાની ફોજને પુલ ઉપર લીધી અને એ રીતે નદી પસાર કરીને દારાચસ પાછો ઐસમાં દાખલ થયો.

સ્કીથ્યા ઉપરની દારચપુરાની મહાબારત ચહડાઈનો આ સંઘજો હેવાલ હીસ્ટોરિસ ઉપરથી અમે ઉપજવી કહાડયોછે; પણ કેટલાક તવારીખનવેશો આ હેવાલ તદન ખનાવી કહાડેલો ગણેછે અને તેનાં કારણો દેખાડેછે. રોલીન્સને હીસ્ટોરિસની

હકીકતોની સચાઈ દેખાડવા માટે ઉપલા લખનારાઓની તકરારો તોડવાની તબ્દીજ કીધીછે.^૧ આપણુ આ તકરારમાં કશો ભાગ લઈશું નહી, પણ નક્કી રસ્તમ ખાતેની દારાયસની તખ્તીમાં સ્કીથ્યાની ક્તેહની નોધ આવી ચુકી છે, માટે સ્કીથ્યા ખાતેની માત્ર ચહડાઈજ નહી પણ તેની ક્તેહ પણ કચ્ચલ રાખવાને આપણી પાસે હીરોંડો-ટસની સાંભળેલી હકીકતો કરતાં મજબૂત અને પુરતું કારણ છે. ખુદ ઈરાનના દેશી હેવાલની ગેરહાજરીમાં હીરોંડોટસના ગમે તેવા હેવાલને પગલે ચાલવાને આપણને ફરજ પડેછે, પણ તેવામાં ઉપલા લેખની નોધમાંનાં માત્ર એક નામથીજ આપણુ આ પરદેશી તવારીખનવેશની બુલ સુધારવાને શકતીવાન થઈ શકીયેછીયે. આ તવારીખ-નવેશ મુજબ દારાયસ સ્કીથ્યાથી પાછો ફર્યો હતો. નક્કી રસ્તમના લેખ મુજબ તેણે દરીયાની પેલેપારના સક લોકોને તાખે કર્યા હતા. જો છેલી વાત ખોટી હોય તો તખ્તી-ઓમાં સઘણું ખોટાઈજ હોવું જોઈયે, જેમ આજ સુધી મુદલ જાહેર થયું નથી; માટે જો આ છેલી વાત ખરી હોય તો હીરોંડોટસનો હેવાલ ખુબજ ખામીવાળો હોવો જોઈયે. સ્કીથ્યાથી પાદશાહ કરી પણ ક્તેહ વીના પાછો ફર્યો ન હતો. આખાં ખીયા-ખાનમાં તેને માત્ર એકજ શેહર—અને તેખી લકડ શેહર ગેલોન્યસ—મખ્યું, જેને જમીનદોસ્ત કરવામાં તેની નેમ માત્ર હ્યાં સુધી પોતે ક્તેહ કરેલી દેખાડવાનીજ હોવી જોઈયે. હીરોંડોટસ પોતે કચ્ચલ કરેછે કે આ આખી ચહડાઈમાં પાદશાહને કરી મોટી ખોટ ગઈ ન હતી; જોકે ખે માસની મુદતમાં તેણે આ કામ બજાવેલું કચ્ચલ રાખી શકાવું નથી.

ફસલ ૩. મેસીડોન્યાની ક્તેહ.

(૪૦ સં ૫૦ ૫૦૬.)

સ્કીથ્યાથી પાછા ફરતી વખતે દારાયસને માર્ગમાં કરી અડચણ નડી નહી. ત્યાં જતી વેળા તેણે ઐસમાંથી પોતાના રસ્તો લીધો હતો તેજ રસ્તે તે ઑસ્કીરસ તરફ પાછો ફર્યો, પણ તેમ કરતાં તેણે કેટલીક પ્રજાઓને તાખે કરવાની જરૂર જોઈ, જેઓએ તેની છેલ્લી ચહડાઈ વખતે ડોહખી જાતની મદદ આપી ન હતી પણ તેના માર્ગમાં અણુ-ઘટતો કે ઘટતો અટકાવ નાંખી તેને રોકવાની તબ્દીજ કીધી હતી. આ સર્કેશ પ્રજા-ઓને તાખે કરવા માટે પાદશાહ દારાયસે પોતે યુરૌપમાં રહેવાની જરૂર જોઈ નહી. તેણે એ કામ બગબક્ષ (મગબાજસ) નામના પોતાના એક સરદારને સોંપ્યું, અને તેને ૮૦૦૦૦ માણસની ફોજ આપીને પોતે પાછો ખાડી પસાર કરી કુચ કરતો સાર્દીસ ખાતે જઈ ઉતર્યો.

મગબાજસે પ્રથમ ઐસને તાખે કીધું અને પછી મેસીડોન્યા કનેથી ખંડણી લેવા માંડી. ઐસનો પ્રાંત ઈસ્ટર નદીની દક્ષીણ બાજુથી શરૂ થતો હતો, જ્યાં એક ખે નહી પણ ૧૮ પ્રજાઓ વસ્તી હતી.^૨ બગબક્ષે આ સઘણી પ્રજાઓને તાખે કીધી અને

૧ રૉલીન કૃત હીરોં, ૬૧૦ ૩, સર ૯૪, નોટ ૧.

૨ જોઓ આ સંખ્યાને છક ૨૨ સુધી વધારેછે

જોકે તેને માત્ર દરીયાના કાંઠા ઉપરનીજ પ્રજાએને વથ કરવાનો હુકમ હતો તોપણ તેણે પીયોન્યન અને ખીજી કેટલીક પ્રજાએને પણ તાબે કીધી, જેઓ સર્વેનાં નામ વટીક આપણને કશી અગત્યનાં નથી. આ પીયોન્યનોને માટે કહેણે કે તેઓ સર્વેને પાદશાહના એક ફાંટાને થકી તેમનાં વતનમાંથી કહાડીને એશ્યા મૈનર ખાતે મોકળી દેવામાં આવ્યાં હતાં. એ વીશે **હીરોડોટસે** પોતાના શરેસ્તા મુજબ એક વાર્તા આપીછે. ૧

મેસીડોન્યાનો નાનો પ્રાંત ડાઇસીરમ નામે પર્વતની દક્ષીણે આવેલો હતો, જ્યાં **અમીન્ડાસ** નામે એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. **મગબાજસે** પોતાની ફાજમાંના સાત સર્વેથી બહાદુર અને વખાણાયલા ધરિનીઓને કેટલાંક માણસો આપીને આ રાજા પાસે મોકળ્યાં, અને આ ધરાની એલચીઓએ માંગણી કીધી કે પાદશાહ **દારાઇસ**ને તાબે થવાની નીશાન દાખલ તેણે પાણી અને માટી આપવી. પાર્સી પાદશાહે પોતાના તાબા તળે જે પ્રજાને લેવા માંગતા હતા તેમની કનેથી તેઓ આજ માંગણી કરતા હતા, અને તે આપનારને તેઓ પોતાને તાબે થયેલો ગણતા હતા. **અમીન્ડાસ**ને એ વાતની ખબર હતી અને ધરાની એલચીખાતાને યોગ્ય આવકાર આપીને તેણે તેમની માંગણી મુજબ કચ્છલ કીધું, એટલુંજ નહી પણ તેમને માટી જ્યાંફત આપી. આ જ્યાંફતવેળા **હીરોડોટસ** એક ખીજી વાર્તા જણાવીને ધરાની એલચીઓને માથે મેસીડોન્યન રાજવંશી ખાનુઓ સાથે આડી વર્તણુક ચલાવવાનો આરોપ મુકેછે, જે તકસીરને માટે **અમીન્ડાસ**ના બેટા **એલેકઝાંડરે** સાત સ્ત્રીઓને બદલે સાત જવાનોને સ્ત્રીઓનો લેખાસ આપીને તેઓની મારફતે આ એલચીઓની તેમજ તેમનાં સઘળાં માણસોની કતલ ચલાવી હતી. ૨

મગબાજને પોતાના એલચીઓની આ કતલ વીશે કશી ખબર પડી નહી. તેમનું શું થયું તે જ્યારે તેના જાણ્યામાં નહી આવ્યું અને તેઓ લાંબી મુદત સુધી પાછા ફર્યા નહી ત્યારે તેણે પોતાના બેટા **બુબારીસ**ની સરદારી હેઠળ એક ખીજી એલચી-ખાતું મોકળ્યું અને આગળા એલચીઓ વીશે ખબર મંગાવી. અલબત્ત મેસીડોન્યન લોકો **મગબાજસ**ની સામે લડાઈ કરવાને કેવળ અશક્ત હતા, માટે તેઓએ **બુબારીસ**ને લાંચ આપવા સીવાય અને તેમ કરીને સઘળી આગળી વાત ઢાંકી નખાવવા સીવાય છુટકો ન હતો. **હીરોડોટસ**ની વાત ૩ જો કચ્છલ રાખીયે તો **એલેકઝાંડરે** નવા એલચીઓને પૈસાની તથા ખીજી મદદો આપીને ઢાંકપીછાડો કરાવ્યો. વળી તેણે પોતાની બહેન **ગાઈગીયા**ના **બુબારીસ** સાથે નેકા કરી આપ્યા, અને એ રીતે આગળા એલચીઓની કતલની વાત ઉપર ઢાંકણું વાળ્યું. પણ આ સઘળી વાતની સચાઈ વીશે આપણને કંઈક શક પેદા થાયછે. **મગબાજ** પછી પાદશાહે તેની જગા ઉપર **હુતન** (ઓતાનીસ) નામે એક સરદારની નેમણુક કીધી. આ સરદારે બાઇબેન્સ્યમ, એસ્તીડન, અને ખીજા પ્રાંતોની પ્રજાઓને જેર કીધી અને ત્યાં ધરિનની સત્તા મજબુત કીધી.

ખા બ ૧૪.

દારાયસ હીસ્તાસ્પીસ (દારયવુશી).

(ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૨૧ થી ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૪૮૫ સુધી.)

૩.

યુનાન સાથનો મોટો ઝગડો.

(ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૦૧ થી ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૪૮૫ સુધી.)

૧. યુનાની સરદારોને ઈનામ—મીસીઈનસનું બંદર—ઈયોનિયન બલવાનું એક કારણ. નેકસીસ ઉપર ઇરાની ચહુડાઈ—સરદારો વચ્ચે વાંધો—ચહુડાઈની નીચ્છળતા. એરીસ્ટાગોરાસની કપટ રચના—બલવાની ઉસકેરણી—સ્પાર્ટાની મદદની માંગણી—ત્યાંના રાજાને લાંચ આપવાની તજવીજ—એરીસ્ટાગોરાસની નીચ્છળતા. એથન્સમાં રાજદ્વારી ફેરફાર—રાજા હીપ્પાસ—ઈરાનીઓ ઉપર મદદ માટે માંગણી—આર્તાક્ષીની સેના એથીન્યોને ઉત્તર—ઈરાન સામે એથન્સની મદદની માંગણી—ઈરાન અને યુનાન વચ્ચેના વ્યવતા ઝગડાની શરૂઆત. એથીન્યોની સાદીસ ઉપર ચહુડાઈ—તેમની શીકસ્ત. સાઈપ્રસનો બલવો—તેની સમાધાની—પાદશાહના જમાઈઓની બહાદુરી—બલવાની પ્રથમ ઉસકેરણી કરનારનો અંત.
૨. હીસ્ટીયસનો દગો—તેની ઠગબાજી—ઈરાની સરદારોની દગલબાજી—એ બાબે મતફેર. હીસ્ટીયસની નાચુરાદીઓ—તેનો વહાણો લુટવાનો ધંધો. ઈયોનિયન રાજ્યોની લડાયક તૈયારીઓ—એકસ'પી રાજ્યોને છુટાં પાડવાની ઇરાનીઓની તજવીજ—લાડીની લડાઈમાં ઈયોનિયનોની મોટી હાર. માર્ક્સીટસને બલવો કરવા માટે સજા. હીસ્ટીયસની લુટફાંટ—તેનું કેદ પકડાવું—તેની કતલ. ઈયોનિયન ટાપુઓનું તાબે થવું. કસેનીબનો હાકમ મીલ્ટાનયડીસ—તેનાં કામો અને તેનો બદલો—તેના બેટા ઉપર પાદશાહની મેહુરબાની. ઈયોનિયન બલવાનું શેવટ.
૩. એથીન્યો ઉપર પાદશાહનો યુરસો—એથન્સ ઉપર ચડાઈ—મર્દોન્યસ—પાદશાહની દુર દેશી મેસીડન અને થેસોસની ક્ષતેહ—એથોસના પર્વત આગળ તુશન—ઈરાની ફોજનો મોટો નાશ—મર્દોન્યસનું જખમી થવું—તેની એથન્સ ઉપરની ચહુડાઈનું નીચ્છળ જવું. એથીન્યોની છેડતી—સ્પાર્ટાનો મદદની માંગણી—સ્પાર્ટાન રાજાઓ વચ્ચે અણબનાવ. એથન્સ ઉપર નવી ચહુડાઈ—ઈરીત્રયનો એથન્સની મદદ—તેઓમાં કુસંપ—ઈરીત્રયાનું ઇરાનને તાબે થવું—એથન્સ ઉપર ધસારો: મેરેથનની રંગભૂમી—એથીન્યન ફોજના સરદારો—સ્પાર્ટાનો મદદમાં વેહમની નડતળ; યુનાની તવારોખનવેશોની અતીપયોક્તી; મીલ્ટાપડીસનો ધસારો—લડાઈ—ઈરાની ફોજની બહાદુરી તથા હાર—માર્મા ગયલા ઇરાની સૌપાહીઓની ખોટી સંખ્યા—ઈરાની ફોજની સંખ્યા વીશે ગપાટા—એથીન્યન ફોજો સાથે તેનું અસરખું પ્રમાણ.
૪. દારાયસની દલગીરી—યુનાન ઉપર પોતે ચહુડાઈ લઈ જવાની તેની ધારણા. એથન્સ ઉપરના ધસારામાં ઇરાની ફોજની નીરાશી—તેનું પાછું ફરવું; ઈરીત્રયન બંધવાઓ ઉપર પાદશાહની દયા; મીલ્ટાપડીસનો દગો—તેની તપાસ અને તેને સજા—તેનું ગમથી મરણ. યુનાનની નવી ચહુડાઈ માટેની તૈયારીઓ. મીસરમાં બલવો—તેમાં એથીન્યોની ઉસકેરણી—મીસરના હાકેમોનું ઇરાની વંશ—ત્યાં દારાયસને મળેલું મોટું માન—બલવાનું દબાઈજવું. તખ્તના દાવા બાબે રાજકુટુંબમાં વાંધો—જર્કેસીસ અને આર્તાબાજનીસ—જર્કેસીસની તરફેણમાં પાદશાહનો ચુકાદો. યુનાનની ચહુડાઈ આગમજ પાદશાહનું મરણ; તેની ચાલચાલણ:—તેની દયા, બહાદુરી, મોટાઈ, મર્દાનગી, અને બીજા બલા ચુણો; તેના જીતેલા ચુલુકો, તેનાં રાજ્યની હદ—રાજબંધારણ માટે તેની રચુતી—તેની કાકીદીનો સાર.

ફેબ્રુઆરી ૧. ઇયોન્યન રાજ્યોનો બલ્લવો.

(ઈ.સ. ૫૦૧—૫૦૦.)

હ્યેસ્પેટ પસાર કરીને પાદશાહ દારા પાધરે સાર્દાર પાતે આવી ઉતર્યો અને ત્યાંના મહેલમાં એક વરસ દહાડો સુધી રહ્યો. હાં તેણે પોતાની સેવા ઉઠાવનારા વીશ્વાસુ ઇયોન્યન સરદારોને માન અકરામો આપ્યાં તથા તેઓએ માંગવા મુજબની બક્ષે-શોનાં ઇનામોથી તેમને નવાજી નાંખ્યા. પેલો માછલીડીનનો સરદાર કોર્દસ, જેણે સ્કીથ્યા ઉપરની ચહાઈવેળા ડેન્યુબ નદી ઉપરનો પુલ ભાંજી નહીં નાખવાની હાપણુ બરેલી સલાહ દારાયસને આપી હતી અને તે સલાહ મુજબ અમલ કરવાથી શેવટે પાદશાહે મોટી મદદ મળી હતી તેને, તેમજ માછલીડીસના સરદાર હીસ્તીયસ, જેણે સ્કીથ્યનોની ધમકી મુજબ પુલ ભાંજી નાંખીને પોતાને ધરેપારે ચાલી જવાને બદલે પોતાના હમશરીકોને દારાયસ તરફ વક્ષાદાર રહી તે આવી પુગે ત્યાં સુધી પુલને સલામત રાખવાનો આગ્રહ કરી તેમને સમજાવી રાખ્યા હતા તેને, પાદશાહે પોતાની હજુરમાં બોલાવ્યા અને તેઓને ગમે તે બક્ષેશો માંગવા ફરમાવ્યું. હીસ્તીયસને કોઈપણ રાજ્યની હાકમી જોઈતી ન હતી, કેમકે તે પોતે માછલીડીસના રાજા હતાજ, માટે તેણે અરજ કીધી કે એસના કાંઠા ઉપર પાદશાહે જીતેલા મુલકોમાંનું મીર્સાઈનસ નામે બંદર છે તે તેને બક્ષેશ કરવું, જ્યાં તે પોતે એક શહેર બાંધવા ધારેછે. આ બંદર આઈમિન નદીના ડાવા કાંઠા ઉપર આવેલું હતું. પાદશાહે હીસ્તીયસની આ માંગણી અરથે બોલે કબુલ રાખી અને તે સરદાર ખુશહાલ થતા પોતાને મુલક ગયો અને જલદીથી ઇનામમાં મળેલાં બંદર પાતે શહેર વસાવવાની તૈયારીઓ કરવા પડ્યો. કોર્દસની માંગણી માછલીડીનનું રાજ્ય મેળવવા સંબંધી હતી, કેમકે તે ત્યાંના રાજા નહીં પણ માત્ર એક અમીર જેવો હતો. તેની ઇચ્છા પણ દારાયસે મંજૂર રાખી, અને તે એ રીતે રાજ્યપદ પામ્યો.

મગબાજસે (બગબક્ષે) ઝંસ અને મેસીડન પાતે ફતેહો કર્યા પછી ઇયોન્યન નામે એક પ્રજાના લોકોને પાદશાહના હુકમથી સાર્દાર પાતે પોતાની જોડે લેતા આવ્યો હતો, અને તેથીજ તેની જગા ઉપર સીસામ્નીસના બેટા આતાનીસ (હુતન) ની નેમણુક થઈ હતી. આ વખતે હીસ્તીયસને મીર્સાઈનસનું બંદર મળી ચુક્યું હતું અને તેણે ત્યાં શહેર બાંધવું શરૂ પણ કીધું હતું. પણ આ શહેર કોઈ દિવસે પાદશાહે પોતાનેજ હિરાનગતીમાં નાખશે અને ઝંસના કાંઠા ઉપર

૧ આ આતાનીસ તે કંઈ પાદશાહેનો એ નામવાળો શરીક ન હતો. તેની એક કહાણી છે કે તેના બાપ સીસામ્નીસે ન્યાયાસન ઉપર બેસીને વાજબી ઇનસાફ કરવાને બદલે લાલચ ખાઈને ગેરવાજબી ચુકાદો આપવા ઉપરથી પાદશાહ કમ્પાઈસીસે તેને કાપી નાંખીને તેની ચાચડી બેસેડી કહાડવી અને તેના કકડા કરાવી જે આસન ઉપર મરનાર બેસતો હોતો તે ઉપર પાંચર્યા અને પછી તેજ જગા ઉપર મરનારના દીકરા આતાનીસની નેમણુક કરીને પોતાના બાપનાજ ચાચડાં ઉપર દીકરાને બેસવાની ફરજ પાડી (હીરોન, ૬૨૦ પ, પ્ર૦ ૨૫), એવી મતલબથી કે પોતાના બાપને થયેલી સજા હંમેશાં યાદ કરીને તે વાજબી ઇનસાફ કરે.

તે ધ્યેન્યનોના હાથમાં એક મળ્યુત મથક થઈ પડવાથી ધરાની સત્તાને તે ભારી હરકત કરનાર થઈ પડશે એવી સલાહ બગબદથી મળવા ઉપરથી પાદશાહની ખાતરી થઈ અને તેણે હુસીદીયસને સાર્દારી ખાતે બોલાવી પોતાની દરબારમાંજ રહેવાની ભલામણ કીધી અને તેની સલાહ પોતાને બહુ કીમતી થઈ પડશે એમ કહીને તેની પદવી વધારી આપી. હુસીદીયસ સાર્દારી ખાતે આવ્યો ત્યારે પોતાનાં રાજ્યની લગામ પોતાના જમાઈ એરીસ્ટાગોરાસને આપી આવ્યો હતો, માટે પાદશાહની સલાહ મુજબ તેના મહેલમાંજ રહેવાનું ખુશીથી તોપણ કંઈક ખાટે દીણે તેણે કચ્છલ કીધું; અને દારાયસ લીડયાની હાકમી પોતાના ભાઈ આર્તાફર્નીસને સોંપાને પોતે હુસીદીયસને લઈ સુસા ગયો.

પણ હુસીદીયસને આ રીતે પાદશાહે પોતાના એક કેદીના જેવી હાલતમાં પોતાની જોડેજ રાખવા ઉપરથી ધ્યેન્યન રાજ્યોમાં બલવો ઉઠવાનું એક મુખ્ય કારણ મળ્યું, જેમાં માઇલીટસના રાજ્યની પોતાની પહેલી ઉંચકેરણી હતી. માઇલીટસ એ વેળા ધ્યેન્યની કીર્તી ગણાતું હતું. તેનું બળ ભારી હતું. તેની જોડેજ નેકર્સોસનું એક રાજ્ય પણ આખાદાનીમાં ખીજાં સઘળાં ધ્યેન્યન રાજ્યો કરતાં વીશેષ ખીલી નીકળ્યું હતું. સાઇક્લેડીસના ટાપુઓમાં નેકર્સોસ સર્વેથી મોટો હતો. આપણી હાલની તવારીખના બનાવોને દરમયાન ત્યાંના કેટલાક માતખર રહેવાસીઓને ત્યાંનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યના હુકમથી દેશનીકાળની સજ્જ મળી હશે, તે ઉપરથી તેઓ માઇલીટસ ખાતે આવ્યો માંગવા આવ્યા. આ વેળા આપણે ઉપર કહ્યું તેમ માઇલીટસની હાકમી હુસીદીયસના જમાઈ અને ભાણેજ એરીસ્ટાગોરાસના હાથમાં હતી. હવે જેઓ આવ્યો માંગવા આવ્યા હતા તેઓએ આગળ હુસીદીયસની અછી સેવા બજાવેલી હોવાથી તેમને તેની જોડે ભારી મીઠાચારી થઈ હતી, અને તે આધાર ઉપરથીજ તેઓ તેની મદદ લેવા આવ્યા હતા. તેઓએ માંગણી કીધી કે એરીસ્ટાગોરાસથી બને એટલાં લડાઈનાં બારકસોની તેમને મદદ આપવી, જેથી તેઓ પોતાનું વતન પાછું હાથ કરી શકે. પણ આ માઇલીટસન હાકમ પકો હતો; તેની મતજબ જો બને તો નેકર્સોસનો પોતેજ હાકમ થઈ બેસવાની હતી; માટે તેણે લીડયાના ધરાની હાકમ આર્તાફર્નીસની મદદ માંગી. તેણે સાર્દારી ખાતે જઈને તેને સમજાવ્યો કે નેકર્સોસની ક્ષેત્રથી ધરાનના હાથમાં મોટી દોલત આવશે અને જેમને દેશનીકાળ કહાડેલાછે તેઓ પાછા પોતાની હુકુમત ઉપર આવ્યાથી પાદશાહના તાબેદાર થશે. વળી તેની જોડે પડોસના ખીજા ટાપુઓ પણ ધરાનને તાબે થશે તથા યુખીયાનો મોટો ટાપુ ક્ષેત્ર કરતાં પછી વજ્ર લાગશે નહી. આ સઘળું પોતાની ફસાહતી જખાનથી ધરાની હાકમને સમજાવીને એરીસ્ટાગોરાસે ૧૦૦ બારકસોની માંગણી કીધી; પણ આર્તાફર્નીસે તેથી બેવડાં મોકળવાની ઈછા દેખાડી. તેણે સુસા ખાતે સંદેશે મોકળાવીને પાદશાહની પરવાનગી મંગાવી, અને પછી બશે બારકસો તથા ખીજાં મોટાં લશ્કર સાથે એક કાફલો નેકર્સોસની ક્ષેત્ર કરવા ઉપડી ગયો. તેની સરદારી પાદશાહના ભાણેજ મગબાતીસને આપી અને તેની જોડે એરીસ્ટાગોરાસ પોતેખી માઇલીટસથી ઉપડ્યો.

અગરજો ઉપલા માઈલીશ્યન હાકમનાં મનમાં યુરી ધારણા ન હોત તો આ ચહડાઈની નેમ પાર પડી હોત. પણ એરીસ્ટાગોરાસ એક લોભી અને નાહીમત માણસ હતો, તે તેનાં હવે પછીનાં તેમજ હાલનાં કામો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે. માઈલીટસ આતેથી મગબાતીસની ફોજમાં ઇયોન્યન લશ્કર સામેલ થયું, અને તે સર્વે જોડે મોટા કાફલો હેલ્સપોંટ તરફ ઉપડી જવાની ધારણાથી ચીર્ષોસ તરફ લંગડ નાંખી પડયો, એવી મતલબથી કે હવે ત્યાંથી તેઓએ પાધરાજ નેકસૌંસ તરફ ધસી જવું. પણ હાં મગબાતીસને એરીસ્ટાગોરાસ સાથે વાંધો પડયો. એક ઇયોન્યન નાખોદા પોતાનાં આરકસ ઉપર હાજર નહી હોવાથી ધરિની સરદારે આખી ફોજના વડા દાખલ તેને સજ્જ કરવા માંગી, જે ઉપરથી માઈલીટસને હાકમ સામે થયો અને મગબાતીસને અપમાન આપ્યું કે તું તો માત્ર મારા હાથ હેઠળનો છે મોટે તું શા મોટે વચમાં માથું મારેછે? આથી તે રાજવંશિને માથું લાગ્યું, જેના આવેશમાં તેણે રાતોરાત એક હોડી નેકસૌંસ તરફ રવાના કરીને ત્યાંનાં લોકોને તેમનાં આવતાં ભયની ખબર આપી. આ ખબરથી નેકસૌંસના લોકોને મોટા ફાયદો થયો, કેમકે તેમને તેથી પોતાની તૈયારીમાં રહેવાનું બની આવ્યું. તેઓએ ધરિની ફોજ આવી પુણે તે આગમજ પોતાના કીલામાં એટલીખથી ઝારાકી વગેરે ભરી મેલી કે ચાર માસ સુધી ઘેરા નાંખવા છતાં ધરિનીએ એ ટાપુને તાબે કરી શક્યા નહી. ચહડાઈ લાવનારી ફોજની ઝારાકી ઘટ્ટી ગઈ અને એરીસ્ટાગોરાસ પોતેખી કંટાળી ગયો, પણ તે પોતાની નીચ નેમમાં પાર પડયો નહી. ધરિની દેશનીકાળ થયલા માતખર ઘણીએને વસવા મોટે કીલાએ આંધી આપ્યા સીવાય ખીજી કશી મદદ કરી શક્યા નહી, મોટે હવે તેઓએ પાછો ધરાન તરફનો રસ્તો લીધો.

આ નીબૂજતાથી એરીસ્ટાગોરાસને કચવાટ પેદા થાય તેમાં નવાઈ નથી. આતીફનીસને તેણે જે જે લલચાવનારી વાતો કહી હતી તેમાંનું કશું બન્યું નહી તેથી, તેમજ વળી ધરિની ફોજનો સઘજો ખર્ચ આપવાનું પોતે માથે લીધું હતું તે આપવો પડવાના ખીજવાટથી, તેણે હવે એક નીચ યુક્તી લડાવવાની તજવીજ કીધી. ધરિનીએ તેના ઉપર ગુસ્સે થવાના અને સજ્જ કરવાના, એમ માની લઇને તેણે હવે પાદશાહ સાથે દુશ્મની કરવાનો નીક્ષય કર્યો, અને તેમ કરીને વળી ધરિનીએને ખભરાવવા અને હેરાન કરવાની તજવીજ કીધી. માઈલીટસ તેમજ ખીજાં ઇયોન્યન રાજ્યો ધરિનના તાબા તજે હતાં, મોટે પોતે તેમજ સર્વેએ બલવો ઉઠાવીને ધરિનથી સ્વતંત્ર થવું એવો તેનાં ખાલી મગજમાં પવન ભરાયો. પણ એજ વખતે વળી તેના સસરા હીસ્ટીયસ તરફથી તેને બલવો કરવાની ઉમ્મરેણી મળી. ૧ એરીસ્ટાગો-

૧ હીરોડોટસ કહેછે (૬૪૦ પ, પ્ર૦ ૩૫) કે સુસાના ચહેલ મધે પોતે સઘજો વૈભવ ભોગવ્યા છતાં હીસ્ટીયસને સ્વતંત્ર થવાનું બન્યું નહી ત્યારે તેણે પોતાના એક વીશાસુ ગોલાચનું માથું બોડાવી તે ઉપર બલવો બોલાવવાની બેસકેરણીના અક્ષરો કોતર્યા, અને તે ગોલાચને સાથે પાછા બાલ ભોગ્યા પછી તેને માઈલીટસ ખાતે મોકળાવ્યો અને એવું શરખાવું કે ત્યાં જઈ એરીસ્ટાગોરાસને એટલુંજ કહેવું કે 'સારું માથું બોડીને જુઓ.'

રાક્ષનો તો આમ કરવાનો ધરાદો હતોજ, માટે તેણે પોતાના મીત્રોની મંડળી મેળવીને તેમનો વીચાર લીધો. માત્ર એકજ ઘણી બઝવો ઉઠાવવાની સામે થયો, જે ત્યાંના **હીસ્તીયસ** નામે ઇતીહાસ લખનાર હતો. આક્રીના સઘળાઓનો એક વીચાર જોઈને સઘળાઓએ થેવેટ ચોકસ કરાવ કીધો અને તે મુજબ અમલ કરી સઘળાં ઇયોન્યન રાજ્યોના સરદારોને કેદ પકડયા. નેકસૌંસથી પાછી ફરેલી કોજના સરદારો હજુતો માયસ નામે એક બંદર ખાતે રહેલા હતા તેઓ સર્વ ઉપર એકજ વખતે ઉચાઉચ હુમલો કરીને **એરીસ્ટાગોરાસે** તેમને કેદ પકડયા અને તેમનાં રાજ્યોને ખપ્પર આપી કે તેઓના હાકમા હવે કદી તેઓ ઉપર અમલ ભોગવવાના નથી, માટે તે રાજ્યોએ જો ધરાનના પાદશાહથી સ્વતંત્ર થવું હોય તો બઝવો ઉઠાવવો. પોતાના આ શખ્દોને ખરા પાડવા માટે **એરીસ્ટાગોરાસે** માઇટ્રીલીન્યનાના હાથમાં તેમનો રાજા **કોઈસ** આપી દીધો, જેને તેઓએ પથરનો માર મારીને બેજન કીધો. આ ઘણીને **દારી-થસની** મેહરખાતગીથી માઇટ્રીલીનની હાકમી મળી હતી. કોઈ કોઈ રાજ્યોએ પણ એમજ કર્યું, પણ ઘણાંખરાંએ પોતાના હાકમોને જીવતા જવા દીધા. **એરીસ્ટાગોરાસે** આ પગલું ભરી આગમજ પોતાની રૈયતોને જણાવ્યું કે ‘હું આજથી મારે અખત્યાર છોડી દઉં છું અને મારે બદલે રાજ્ય વહીવટ પ્રજાના હાથમાં સોંપું છું.’ આ યુક્તીથી પોતે જીવતા રહ્યો એટલુંજ નહી પણ રાજ્યનો કાબુ ઘણોખરે તેનાજ હાથમાં ખસી રહ્યો.

ઇયોન્યન રાજ્યોમાં આ રીતે બઝવાનાં બી વાવીને **એરીસ્ટાગોરાસ** મદદ મેળવવા માટે સ્પાર્ટા ખાતે ગયો, જ્યાં આ વખતે **ક્લીયોમીનીસ** નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પુરાતન યુનાન દેશના દક્ષીણ ભાગમાં સ્પાર્ટાનું રાજ્ય આવેલું હતું. **એરીસ્ટાગોરાસે** આ રાજાને સઘળી લજઆવનારી વાતો કહી અને ધરાનીઓને એટલાતો જંગલી અને નાહીમત દેખાડયા કે અગરજો **ક્લીયોમીનીસ**ને બદલે કોઈ બીજો બાહ્યશ રાજા હોત તો તેણે પેલા જુદા માઇલીસ્યનને તેની ખોટી સમજવટને માટે તુર્ત સજા કરી હોત. કેમકે સ્પાર્ટન તેમજ એથીન્યન લોકોને ખપ્પર હતી કે ધરાનની સરહદ કંઈ થોડી ન હતી અને તેની ક્તેહ નાનીસુની ન હતી. વળી જે પાદશાહે છેક સ્કીથ્યા સુધી સહડાઇ લાવીને મસીડન તથા ટ્રેસને તાંબે કીધેલાં તેનાં બળ વીથે આ છેલા પ્રાંતોની પડોશમાં દક્ષીણે આવેલાં એથીન્યન તથા સ્પાર્ટન રાજ્યોને ખપ્પર ન હોય, એ કેવળ અશક્ય છે. સ્પાર્ટાના રાજાએ **એરીસ્ટાગોરાસ**ની માંગણી નાકબુલ રાખી, તે એટલામાટે કે સાર્દીસથી મુસા જવાનો માર્ગ ત્રણ મહીને પુરે થતો હતો. આ વાત જણાવવી બુલી જવી જોઇતી નથી કે **એરીસ્ટાગોરાસે** રાજા **ક્લીયોમીનીસ**ને ખુદ ધરાનનાં રાજધાની શેહર મુસા ઉપર સહડાઇ લઇજઈ તેને ક્તેહ કરવાની લાલચ દેખાડી હતી, પણ સાર્દીસથી મુસા જતાં ત્રણ માસ લાગેછે એમ સાંભળીને સ્પાર્ટન રાજા

સાથાં ઉપર જ્વં લખ્યું હતું તે હીરોડોટસ જણાવતો નથી, પણ પૉલીઇનસ નામે એક બીજો તવારીખનવેશ કહેછે કે તે શખ્દો આ મુજબના હતા:—‘હીસ્તીયસ તરફથી, **એરીસ્ટાગોરાસ** જોગ—ઇયોન્યાસાં બલવો ઊઠાવ.’—સૌલી. કૃત હીરાં, ૬૪૦ ૩, સર્ ૧૯૭, નોટ ૩.

નાહીમત થયો હતો ! જ્યારે એ રીતે નાઉમેદ થયો ત્યારે બલવાખોરે રાજાને લાલચ દેખાડવા માંગી. સ્પાર્ટનો સાદા લોક હતા, પણ લાંચ રૂપવતના જાજરા ગોલામ હતા. એરીસ્ટાગોરાસે રાજાને ૧૦ ટેલન્ટની અને ત્યાર પછી વધીને ૫૦ ટેલન્ટની લાંચ આપવા માંગી, પણ કલીથાંભીનીસે ક્રોજ મોકલવાની નાપાડી અને ૨૪ કલાકમાં સ્પાર્ટ છોડી જવાનો પેલા દગાબાજ ધયોન્યને હુકમ કરીશો.

સ્પાર્ટ ખાતેથી આ રીતે ફળેત થઈને એરીસ્ટાગોરાસ એથીન્યનોને ભમાવવા ગયો. આ વખતે એથન્સ ખાતે એક મોટા રાજમદુઆરી ફેરફાર થયો હતો. પીસી-એટસ નામના ત્યાંના માછી રાજના નાના કુંવર હીપાર્કસને કાપી નાંખીને ત્યાંનાં લોકોએ નવા રાજા હીપ્યાસને દેશનીકાળ કરીશો હતા, અને એ રીતે ત્યાં પ્રજાસત્તાક અમલ ચાલુ થયો હતો. એ કામમાં સ્પાર્ટના લોકોએ એથીન્યનોને મોટી મદદ આપી હતી, અને રાજા કલીથાંભીનીસ પોતે એથન્સ ખાતે જઈને આ ફેરફાર કરી આવ્યો હતો. પણ પાછળથી તેને પોતાને ત્યાંથી નહાસી આવવું પડ્યું હતું, કેમકે તે એથન્સને પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી નાંખીને ત્યાં પોતાનો અમલ ચલાવવા માંગતો હતો. એ રીતે જ્યારે પોતાનું કશું ટટુ એથન્સ ખાતે નહીં ચાલ્યું ત્યારે કલીથાંભીનીસે જ રાજા—હીપ્યાસ—ને દેશ બહાર કહાડ્યો હતો તેને પાછો ત્યાંજ સ્થાપવાની તજવીજ કરી, પણ તેમાંથી તે ત્રીકુળ થયો. હીપ્યાસ સીન્યમ નામે શહેર ખાતે જઈ રહ્યો હતો, જ્યાં તેણે લીડયાના ધરિની હાકમ આતીફનીસને સમજાવીને એથન્સ ખાતે પોતાનો કાશ્વ વધારવાની તજવીજ કરી. કદાચ ધરિનીએ તેના સમજાવ્યાથી ઉચ્કેરાશે અને એથન્સ ઉપર ચહાઈ લાવશે એમ સમજીને એથીન્યનોએ આતીફનીસ જોગો સંદેશ મોકળી તેને વીનંતી કરી કે હીપ્યાસ તેઓ સામે જ કંઈ કહે તે ખરું માનવું નહીં. આનો ઉત્તર આતીફનીસે એટલાજ મોકળાવ્યો કે “અગરજો એથીન્યનોએ નચીતિ રહેવું હોય તો હીપ્યાસને પાછો તેના કાશ્વ બક્ષો.” પણ સલાહ મુજબ અમલ કરવાની તેઓએ ના પાડી અને ધરિનીએ પોતાના દુશ્મન દાખલ ગણ્યા.

એ મુજબના બનાવો બન્યા હતા તેજ પેલા એરીસ્ટાગોરાસનું એથન્સ ખાતે જવું થયું, અને તેની મીઠી જાખનાં જોહરથી એથીન્યનો એકદમ તેને મદદ કરવાને તૈયાર થયા. વળી માછલીટસ એક એથીન્યન સંસ્થાન હતું એ વાતની યાદ મળવાથી તેઓએ ધરિનીએ સામેના બલવામાં ભાગ લેવાનું મોટા હરખ સાથ પસંદ કર્યું, અને એ રીતે એરીસ્ટાગોરાસની દગા ભરેલી વાણીઓથી દગાઈને વીશ બારકસો ધયોન્યન ટાપુએ તરફ મોકલવાને તેઓ કમ્પ્લેસ થયા. એથીન્યનોનું આ કામ ધરિન

૧ સ્પાર્ટનોના ખવાસ મુજબ કદાચ આ રાજા લલચાયો હોત; પણ હીરોડોટસ કહેછે (૬૫૦ પ, પ્ર૦ ૫૧) કે જ્યારે એરીસ્ટાગોરાસ રાજાને લાંચ આપવા માટે તેને ઘર ગયો ત્યારે ત્યાં એક ૮ વરસની કુંવરી રમતી હતી. જ્યારે ૧૦ બારથી ૫૦ ટેલન્ટ સુધી પેલો લલચાવનાર વધ્યો ત્યારે આ છોકરીએ પોતાના બાપને કહ્યું કે ‘આલો બાપા, બાપા, નહીંતો આ ધણી જરૂર તમારું ચન ફેરવશે.’ ટેલન્ટ=૨૨૪૭૩૫.

અને યુનાન વચે આવતા મોટા ઝગડાની પહેલી શરૂઆત જેવું હતું. એથીન્યનોની કોજ જોડે ધરીત્રયન નામે પ્રજાએ પણ પાંચ આરકસો મોકલ્યાં, અને આ સઘળાં આરકસોએ ધર્શિત્રયનાં બંદરમાં લંગડ કર્યું. તે ઉપરની સઘળી કોજે કીનારે ઉતરીને લાગલી સાર્દીસ શહેર ઉપર ચઢી ગઈ.

આપણને અચરતી લાગેછે કે ઇયોન્યન રાજ્યોના બંધવાને આટલી બધી મુદત વીતી ગયા છતાં ધરિની હાકમ આર્તાફર્નાસે તે બેસાડી દેવાને હજી સુધી કશા ઇલાજો લીધો નહીં ! વળી આપણને જણાવવામાં આવ્યુંછે કે યુનાની અને ઇયોન્યન કોજોએ સાર્દીસ ઉપર ઘસી જઈને શહેરનો કબ્જો લીધો તથા તેને આગ લગાડી મેલી તે છતાં ધરિની કોજે દુસ્મનો સામે મુદ્દલ દેખાવ દીધો નહીં; પણ તેને બદલે હાકમ આર્તાફર્નાસે શહેરના કીલામાં બરાઈ બેઠો ! અને એ સઘળાં પુકાન વેળા ધરિનીએ ગોવા કેફમાં ચકચુર થઈ પડેલા હોય તેમ તેમને સઘળી ખરાબીઓની ખબર પછવાડેથી પડી ત્યારે હેડીસ નહીના કાંઠા ઉપર ભેગી થયેલી ધરિની કોજ લીડ્યનોની મદદે દોડી આવી ! તેમને આવવાની ખબર મળતાંજ ઇયોન્યન કોજો સાર્દીસ છોડી ગઈ અને આર્તાફર્નાસની કીલા માંહેલી કોજ સાથે લડાઈ કરવાની યા તેને ઘેરે નાંખવાની મુદ્દલ હીમત કીવી નહીં. ધરિની કોજે નહાસતા ઇયોન્યનોના દુંબાલો પકડયો અને ધર્શિત્રય આગળ એક મોટી લડાઈમાં તેમનો સંહાર કર્યો, જેમાં યુનાનીઓન બહુ ખમવું પડ્યું, અને જેઓ ખચ્યા તેઓ નહાસભાગમાં પડ્યા.

આ બારી શીકસ્ત પછી બાકી રહેલા એથીન્યનોએ સુખા ક્તેહ કરવાનો હવાઈ વીચાર છોડી દીધો અને એરીસ્ટાગોરાસે તેમને દેવા મોટા જોખમમાં હોમાવ્યા હતા તેનું મોકું જ્ઞાન મેળવીને તેઓ હવે બંધવાઓરેને જ્યાંનાં ત્યાં પડતા નાંખી પોતાને વતન ઉપડી ગયા. તેમને જતી વેળા આ માઇલીસ્યને એલસીએ મોકલીને ઘણાખી સમજાવ્યા, પણ તેથી કશું વળ્યું નહીં. પણ આ પરાજય છતાંખી ઇયોન્યનો પોતાના ધરિદાથી પાછા કર્યા નહીં. તેઓએ આઇઝેન્સ્યમ વગેરે ધરિની શહેર તાબે કરી લઈને નવી નવી જગાઓ ખાતે બંધવાની આગ વધારી. બંધવામાં નવા શામેલ થનારા ટાપુઓમાંનો એક મુખ્ય માઇપ્રમનો હતો. એ ટાપુ ખાતે સેલેમીસનો રાજા ગોર્ગસ ધરિની પાદચાહનો તાબેદાર હતો, જેને તેનો ભાઈ ઓનેસીલસ બંધવો ઉઠાવવાનો વખતેવખત આગ્રહ કરતો હતો. એક દીને આ નાના ભાઈએ રાજાને શહેરની બહાર ગયેલો જોઈ દરવાજા બંધ કરી દીધા અને પછી ધરિનીએ સામે દુસ્મની જોહેર કરીને આખા ટાપુને તેમ કરવાને ઉત્કેર્યો. પણ માત્ર એમેથ્યુસ્યન લોકોએ તેમ કરવાની ના પાડવાથી ઓનેસીલસે એ લોકનાં શહેરને ઘેરે નાંખ્યો. પણ આર્તાબાચસ નામે એક ધરિની સરદાર શંકટમાં આવેલાં શહેરની મદદે એક મોટી કોજ લઈને આવેછે એવી ખબર મળતાંજ ઓનેસીલસે બંધવા-ખોર ઇયોન્યનોની મદદ માંગી. આ મદદ તેમજ ધરિનીઓની મદદ એકજ વખતે આવી લાગી, જોકે એ બંને જુદા જુદા ઘણીઓના બચાવ મોટેની મદદો હતી. ધરિની

કોજની જોડે શ્રીનીશ્યનોની પણ કોજ હતી, જેણે જ્યારે સાધવિસની પડોસના ટાપુ-
ઓના માર્ગે અંધ ક્રીધા ત્યારે ધરાની કોજે **ઓનેસીલસ**નાં શેહર સેલેમીસ ઉપર
હુમ્મો કીધો, જ્યાંના માજી રાજા **ગોર્ગસ** ધરાનીઓનો આશ્રો લેવા દોડ્યો હતો.
અને કોજે વચે બે જગા ઉપર લડાઈઓ થઈ. ધરાનીઓને સેલેમીસની કોજ જોડે
જમીન ઉપર અને શ્રીનીશ્યનોને ધ્યોન્યનો જોડે દરીયામાં ધુદ્ધો કરવાં પડ્યાં, જેઓ
અનેમાં દુશ્મનોનાજ પરાજય થયો. ધરાની કોજના હાથ ઉપર જેઓ માર્યા ગયા તેઓમાં
અલવાખોર **ઓનેસીલસ** પણ હતો, જેનું ડોકું કાપી લઈને એમેથ્યુસ્યન લોકોએ
પોતાનાં શેહરની ભાગળ ઉપર લટકાવ્યું, જેમાં પાછળથી માખીઓએ મધપુડા બાંધ્યા
હતા એમ કહેવાય છે. ધરાનીઓએ હવે સાધવિસનાં દરેક અલવાખોર શેહરને ઘેરા
નાંખ્યો. સેલેમીસ પોતે અલવામાં પહેલું હોવા છતાં તે આ ઘેરામાંથી બચી ગયું,
કેમકે તે ધરાનીઓને તાબે થયું અને પોતાના આગળા રાજા **ગોર્ગસ**ને પાછો કશ્ચલ
રાખ્યો. આથી પેલા મદદે આવેલા ધ્યોન્યનો પાછા પોતપોતાને વતને ગયા.

સાર્દસ બાળી નાંખનારા ધ્યોન્યનોની જે જે ધરાની સરદારોએ પુક પકડી હતી,
તેઓમાં **દારીસીસ**, **હીમ્થસ** અને **ઓતાનીસ** પાદશાહ **દારાયસ**ના જમાઈઓ
થતા હતા, અને તેટલામોટે તેઓ હુખામગી વંશના અને ઉંચાં કુળના હતા. તેઓએ
દુશ્મનોને માર મારી તથા નહસારીને પછી જુદા જુદા ટાપુઓને પાછા તાબે કરવાનું
કામ હાથમાં લીધું. **દારીસીસે** હેલેસ્પોંટ ઉપરના કસ્યાઓ જીતી દીવસોમાં તાબે
કર્તા, અને પછી કાર્યન નામે પ્રજા અલવાખોરો સાથે જોડાઈએ એવી અખર મળવાથી
તે તેઓ સામે દોડ્યો, અને બે મોટી લડાઈઓમાં તેમનો પુરકળ ઘાણુ ફેલાડ્યો.
બીજો સરદાર **હીમ્થસ** પણ ધ્યોન્યન અલવાખોરોને મળ કરવા ગયો હતો પણ તે
કોઈ રાગથી મરણ પામ્યો. બીજી તરફથી **ઓતાનીસે** તેમજ **આર્તાક્ષર્નીસે** બીજી
જગાઓ ઉપર લશ્કરો લઈજઈને ત્યાં સમાધાની પાંચરી.

આ સઘળા અલવાનું મુળ કારણ **એરીસ્ટાગોરાસ** હતો, તોપણ તે હિયકારો
ક્રાંતિની લડાઈમાં શામેલ થયેલો જણાતો નથી. **હીરોડોટસ** પોતે તેને મોટે લખેછે કે
“અરે” જેતાં અને જેમ ખુલ્લું દેખાઈ ચુક્યું છે તેમ, તેનામાં મુદ્દલ હિમત
હતી નહી.”^૧ તે હવે સઘળી પુરી નેમ ઉંચી વળેલી જોઈને પોતાના સમરા **હીસ્ટી-
થસ્તે** ક્રેસના કાંઠા ઉપર મળેલાં મીસીઈનસનાં અંદર ખાતે શેહર બાંધવાનું આશરું
કામ પુરું કરવાનું બહાનું લઈને તે તરફ નોડો, અને માઈલીટસની હાકમી એક
સરદારને સોંપી ગયો.^૨ પાછળથી તે એક પ્રજા ઉપર હુમલો લઈ ગયો તેમાં કપાઈ મુઓ,
અને એ રીતે આ લાંબા અલવાનાં મુળ કારણનો અંત આવ્યો હતો.

૧ હીરોડોટસ, ૬૪૦ પ, પ્ર૦ ૧૨૪.

૨ ૬૪૦ પ, પ્ર૦ ૧૨૬—આ ઉપરથી જણાયછે કે એરીસ્ટાગોરાસે માઈલીટસનાં
રાજ્યની લગાશ તદ્દન છોડી દીધી ન હતી. તે ધ્યોન્યનોને સ્વતંત્ર કરવાને બહાને ત્યાંના
રાજ્યોના હાકમોને ચારી શક્યો હતો, પણ પોતે તો પોતાની હાકમી જળવી રાખી હતી!

ફસલ ૨. ઈરાનીઓ અને યુનાનીઓ.

(ઈ ૦ સં ૫૦ ૫૦૦ થી ઈ ૦ સં ૫૦ ૪૯૪.)

સાર્દસિ આજી નાંખવાની અપર પડતાંજ દારાયસે હીસ્તીયસને પોતાનેા ગુસ્સો જાણાવ્યો, અને માછલીસે તેમજ હયોન્યન રાજ્યોએ બલવો ઉઠાવવા વીશે તેના ઉપર કંઈક શક હોય એવા શબ્દોમાં તેને દાખી જોયો. પણ હીસ્તીયસ પકો હતો, માટે તેણે બલવો કરાવવાની મુજ નેમને અમલમાં આણવાનો વખત આવેલો જોઈને પાદશાહને પોતાની જનકેશાની દેખાડી રાજ કીધો અને બલવાખોરોને સજા કરવા માટે પોતાને જવા દેવાની રજા માંગી. દારાયસ તેની મીઠી વાણીએથી લાભાઈ ગયો, કેમકે હીસ્તીયસે પાદશાહને કબુલત આપી હતી કે અગરજો તેને આ બલવો નરમ પાડવાની પરવાનગી મળેતો તે તેમ કરવા ઉપરાંત સાર્દાન્યાનો મોટો ટાપુ પણ પાદશાહની સત્તા હેઠળ લાવી આપશે. હીસ્તીયસ ઉપર દારયવુશને મોટો વીશ્વાસ હતો માટે તે તેની જોડે દગો રમેછે એવા પાદશાહને મુદલ વેહમ ગયો નહી, અને તેણે જે પ્રકારની માંગણી કીધી તે મુજબ અમલ કરવાનો હુકમ થયો.

પણ આ વીશ્વાસનો તે બેવીશ્વાસુ માછલીશ્યને ગેરઉપયોગ કર્યો. તેને છોડી દેવામાં પાદશાહે ગોયા એક ખીજ બલવાખોર એરીસ્ટાગોરાસને છોડી મળ્યો હતો. તે સુધા છોડીને સાર્દસિ ખાતે આવ્યો અને સચાઈ તથા નીર્દોષપણાં સધળાં ડોળ સાથે ત્યાંના ધરાની હાકમ આર્તાફર્નેસની મુલાકાત લીધી. પણ આ શાહજદો છેલ્લા બલવામાં હીસ્તીયસનો ફેરલો ભાગ હતો તે સારીપેઠે જાણતો હતો. તેને તેણે બલવાનું કારણ પૂછ્યું અને હીસ્તીયસે બલવા વીશે તદ્દન અચરતી બતાવીને પોતાનું અજાણપણું દેખાડ્યું, જે ઉપરથી આર્તાફર્નેસે તેને કહ્યું કે “હીસ્તીયસ, ખરી વાત તો એ છે કે આ બલવાનો જોડો સીચ્યો તે” અને પહેલો (તારા જમાઈ) એરીસ્ટાગોરાસે ! આ સખુનો સાંભળતાંજ પેલા દગાખોરને પોતાની સલામતી માટે ધાસ્તી પેદા થઈ, અને રાતોરાત સાર્દસિથી એક હીચકારાની પેઠે નહાસીને તે ચીપાંસના ટાપુ ખાતે ગયો. પણ તેને ધરાનીઓ તરફનો જસુસ સમજીને રહેવાસીઓએ કેદ પકડયો અને જ્યારે તેણે બલવાનો ખરેખરો પીતા તો પોતેજ છે એમ જાહેર કીધું ત્યારે તેઓએ તેને પાછો છુટો કીધો. તેણે આ રહેવાસીઓને જીતું કહ્યું કે પાદશાહ દારાની મતલબ શીનીશ્યત લોકોને હયોન્યાના ટાપુઓ બક્ષવાની અને હયોન્યન લોકોને શીનીશ્યા ખાતે લઈજઈ રાખવાની હતી, અને તેટલામાટેજ મેં એરીસ્ટાગોરાસને બલવો કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. હીર્શોટસ કહેછે કે દારાયસની આમ કરવાની કશી મતલબ ન હતી, પણ હીસ્તીયસે આ ખોટી વાત કહીને હયોન્યનેને ખીહીવડાવ્યા હતા. ચીપાંસ ખાતે એ રીતે માનીતો થઈને આ દગાખોર ફેટલાક બેદીલ ધરાની સરદારોને ઉસકેરવાની તજવીજો કીધી. તેણે હુર્મીયસ નામે એક યુનાનીને ફેટલાંક પત્રો આપીને સાર્દસિ ખાતે મોકલ્યો, એવું કહીને કે આ પત્રો

તેમનાં સરનામા મુજબના ધરાની સરદારને પુગાડીને તેમના ઉત્તર લાવવા. હવે આ યુનાનીએ આ પત્રો હીસ્ટીયસના ફરમાવ્યા મુજબના ધરાની સરદારને નહીં આપતાં લાગણી આર્તાફનીસને મળીને તેને આપ્યાં, જેણે તેમાંની મતલબ જાણી લઈને પેલા યુનાનીને ફરમાવ્યું કે તેણે એ પત્રો તેમના ધણીએને પુગાડવાં અને તેઓના ઉત્તરે લાવીને વંચાવવા. હુર્મીપસે તેમજ ક્યું, અને આ ઉત્તરે ઉપરથી શાહજાદા આર્તાફનીસને પોતાનીજ ફાજના કેટલાક સરદારો હીસ્ટીયસ જોડે મળી ગયલા માલુમ પડ્યાથી તેણે તેમને પકડીને કતલ કીધા. ૧

જ્યારે આ રીતે પોતાની નેમમાં નીબૂજ થયો ત્યારે હીસ્ટીયસે હવે પોતાનાં અસલ વતન માધલીટસ ખાતે જઈ વસવા અને પોતાનાં રાજ્યનો એખત્યાર પોતે લેવા ઇચ્છ્યું. અને તેટલામોટે તેણે સીયોસના રહેવાસીઓને વીનંતી કીધી કે તેઓએ તેનાં કામમાં મદદ આપવી. પણ એ વાત ખુદ માધલીટસના રહેવાસીઓને પસંદ આવી નહીં. તેઓ એક હાકમ—એરીસ્ટાગોરાસ—ના જુલમાતથી અને તેણે આપ્યાં ઇયોન્યન સંસ્થાન ઉપર આણેલી હાણીથી કંટાળી ચુકેલા હતા, ત્યારે વળી ખતવાનાં મુજ કારણ અને તેની ઉસકેરણી કરનારનો કેહલો પગ પાછો પોતાની ભુમીમાં દાખલ થયેલો જોવાને તેઓ રાજી થાય એ કેવળ અશક્ય હતું. તેઓએ હીસ્ટીયસને કાંડે ઉતરવા દીધા નહીં, અને એકવાર જ્યારે તેણે બહુ જખરી ચલાવવા માંડી ત્યારે એક હિમતવાન વતનીએ તેની જાંગ ઉપર જખમ પણ કર્યો. આ રીતે પોતાને વતન જઈ વસવાનાં કામમાં ફજેતી સાથ નામુરદ થવા પછી હીસ્ટીયસે સીયોસનાં રાજ્યકનેથી થોડાંક આરકસોની મદદ માંગી, પણ તેમાંની તે કાંચો નહીં ત્યારે માધલીટસના ટાપુ ખાતે ગયો અને ત્યાં આઠ વહાણો તેને લેસખોસ ટાપુનાં લોકોએ આપવાથી તે લઈને તે હેલેસ્પોંટ તરફ હંકારી ગયો અને કાળા સમુદ્રમાં જતાં આવતાં વહાણો લુટવાનો ધંધો માંડી બેઠો.

છેલા મોટા અલવામાં માધલીટસે સર્વેથી મોટા ભાગ લીધો હતો મોટે હવે ધરાની લશ્કરે એ તેમજ ખીજ ખતવાખોર ટાપુઓને તારાજ કરવાનું કામ ઉઠાવ્યું. આ વીથેની ખખર પડતાંજ ઇયોન્યન રાજ્યોએ મસ્જત કરીને ઠરાવ્યું કે ધરાની ફાજની સામે થવા મોટે ખુશ્કીનું કશું લશ્કર તૈયાર રાખવું નહીં, પણ માધલીટસની ફાજને તેનો

૧ હીરોં, ૬૪૦ ૬, પ્ર૦ ૪. પણ ગ્રોટ લખેછે (યુનાનની તવારીખ, ૬૪૦ ૪, સર્ ૪૦૧) કે આજ કરીને આર્તાફનીસ પોતેજ ઠગાયો હતો, કેમકે જેમને તેણે કાપી નાંખ્યા હતા તેઓ કંઈ ખરેખરા યુનેહગાર ન હતા, પણ હીસ્ટીયસે તેમને સજા કરાવવાની ચતલખથીજ તેમને નાશનાં કાગળો ઘડી કઢાડી હર્મીપસને એવું સમજાવીને મોકળ્યો હતો કે તેણે તે પત્રો આર્તાફનીસના હાથમાં લઈ જઈ મેળવાં. હવે રોલીસન આ વાત જાનતો નથી. તે કહેછે કે ધરાનીઓ કદી પણ પોતાના પાદશાહ સામે અલવો ઉઠાવે નહીં, ચાટે ઊપલા સરદારો તેમ કાં કરે, એ એક મુશ્કેલી છે ખરી, તોપણ તેનો ખાલાસો એ છે કે જેઓ હીસ્ટીયસ જોડે સંબંધ રાખનારા હતા તેઓ લીડયનો હતા, જેઓ ધરાની પ્રજા હતી—રોલીં. કુત૦ હીરોં, ૬૪૦ ૩, સર્ ૩૩૬, નોટ ૪. આ ઉપરથી ત્યારે આટલી વાત સીફ થાયછે કે હીસ્ટીયસ જોડે દગામાં જેઓ શામેલ હતા તેઓ હીરોંડોટસના જણાવ્યા મુજબ ધરાનીઓ નહીં પણ લીડયનો હતા.

પોતાનો અચાવ કરવાનું સોંપવું; અને પછી સઘળાં રાજ્યોએ પોતાનું એકેએક પાર-
કસ ભેયું કરીને દરીયામાં એક માટી ફોજ એકઠી કરીને ધરાનીઓ સામે લડવું. આ
ઠરાવ મુજબ માઇલીટસનાં રાજ્યે ૮૦ પારકસો ભેગાં કર્યાં, જેમને દરીયાઈ ફોજની ઉગ-
મણ પાંખ ઉપર અને સેમોસનાં રાજ્યનાં ૬૦ પારકસોને આથમણ પાંખ ઉપર રાખ્યાં;
અને એ બંને ફોજોની વચે ખીજાં રાજ્યોનાં પારકસોને જમા કર્યાં. સઘળાં મળીને
૩૫૩ પારકસો માઇલીટીસ અને ઇયોન્યન ટ્રાપુઓના અચાવ માટે ભેગાં થયાં. ધરા-
નીઓ, જેમને આપણો તવારીખનવેશ અનેક ઠેકાણે “જંગલી” યાને *Barbarians*
કહેછે,^૧ તેઓની બોદું એ સઘળાં મળીને ૬૦૦ પારકસો જમા થયાં હતાં. આમાં
મોટા ભાગ શ્રીનીશ્યનોનો હતો, જેઓની મદદથીજ ધરાની ફોજ આ ધુનરો લઈ
જવાને શક્તીવાન થયલી જણાયછે. ધરાનીઓની આ દરીયાઈ ફોજ માઇલીટસથી
થોડેક છેટે ઉભી હતી, અને “યુસ્કીનું” લશ્કર સામા કાંઠા ઉપર હતું. લડાઈ થઈ
થવા આગમજ ધરાની સરદાર—જેનું નામ આપણને જણાયામાં આવ્યું નથી—તેણે
સઘળાં રાજ્યોના પોતાનો આશ્રો લેવા માટે નહાસી આવેલા માજી હાકમોને ગુપચુપ
મોકલાવીને તેમની પ્રજાઓને ચેતવણી આપાવી કે ‘અગરજો તેઓ આ ઇયોન્યન
એકસંપમાંથી નીકળી જઈ પોતપોતાને વતન જશે તો તેમને ધરાન તરફથી પાછળથી
કશું ખમયું પડશે નહી, અને એ રીતે જો તેઓ તાપે થશે તો છેલ્લો બલવો ઉઠાવ-
વાના વાંકને માટે તેમને કશી સજા ભાગવવી નહી પડશે; પણ જો તેઓ લડાઈમાં
ઉતરશે તો તેમને ભારી શંક્રો ખમવાં પડશે.’ પણ આ ધમકી યા સમજવટનું
કોઈની ઇયોન્યન રાજ્યે પટ કર્યું નહી, કેમકે દરેક રાજ્યના રહેવાસીઓને સમજવવા
માટે તેના માજી પદ્મષ્ટ હાકમને મોકલ્યો હતા તેથી દરેક રાજ્ય એમ સમજ્યું હતું કે
ધરાનીઓ તે એકલાં એકજ રાજ્યને સઘળાં એકસંપી રાજ્યોથી છુટું પાડવા મગિછે.
અગરજો દરેક રાજ્યને એવી ખપ્પર મળી હોત કે જેમ તેને તેમજ ખીજાં રાજ્યોને
પણ આવીજ સમજ્યુતી મળાછે તો ઘણુંખરાં રાજ્યોએ ધરાનીઓની વાત
માન્ય કરી હોત.

ઇયોન્યન રાજ્યોએ એકઠીકીથી પોતાની ફોજોની સરદારી ફોજના સરદાર
ડાયોનાઈસ્યસને સોંપી હતી, જોકે તેનાં રાજ્ય તરફનાં તો માત્ર ત્રણજ લડાઈનાં
પારકસો આવ્યાં હતાં. પણ તેની સરદારીથી કેટલાંક રાજ્યોની ફોજો કંટાળી ગઈ
અને એક હક્તામાંજ તેઓ વહાણો છોડીને લાડીના ટાપુ ઉપર તંબુ નાંખીને પડી.
તેમને આમ કરતી જોઈને સેમોસનાં સાઠ પારકસોમાંનો મોટા ભાગ એકસંપ છોડી
દધને પોતાને વતન ઉપડી ગયો. આવી ગડબડ ચાલતી હતી એટલાંમાં ધરાનીઓ
તરફથી શ્રીનીશ્યન પારકસોએ આગળ વધીને દુશ્મનો ઉપર હલ્લો કાઢ્યો, જેઓ પોતેખી
તેમને સામા આવી મળ્યા અને એક માટી લડાઈ થઈ, જેમાં અતે એકસંપી
રાજ્યોનો પરાજય થયો. આ લડાઈ લાડીના ટાપુ આગળ થઈ હતી, માટે તેને તેનું

^૧ ૬૧૦ ક, પ્ર૦ ઇ, ઇત્યાદી. માત્ર જત્યાબીચાનને થકી ધરાનીઓને ગાળ દેવા
સીવાય આ વીશેષણ ખીજું કશું દેખાડું નથી.

નામ મળ્યું છે. એ લડાઈમાં ચીપૌસના લોદ્ધિએ જ્યારી અહાદુરી દેખાડી, જેમનાં એકશો આરકસોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. દરેક આરકસમાં ૪૦ લડવૈયાઓ હતા, પણ આ ૪૦૦૦ માણસો પણ અંતે માર ખાઈ નાહા. તેઓના એક ભાગ કપાઈ ગયો, અને જેઓ નાહા તેઓ ઇશીસમ આતે જઈ ચહડયા, જ્યાંનાં લોકે તેમને લુટારા સમજીને કતલ કરીધા. ઇયોન્યન કોજનો વડો **ડાયોનાઈસ્યસ** પણ નોડા અને શીનીશ્યા આતે લુટફાંટ કરીને પછી કાર્યેજીન્યન અને ખીજી પ્રજાઓને જુમ પડાવવાનો પેશો માંડી ખેડો, કેમકે લડાઈમાં શીકસ્ત મળ્યા પછી તેણે પાછું પોતાને વતન જઈ ઇરાનીઓને હાથ પાછળથી સળ ભાગવવાનું પસંદ કરીધું નહીં.

હવે માઇલીટસના નાશનો દીવસ આવ્યો. ઇરાની કોજે તેને ખુસ્કી અને તરીનાં બંને લશ્કરે વડે ઘેરી લીધું અને શેવે તાપે કર્યું. શેહરના સઘળા રહેવાસીઓ પકડાયા, અને જેઓ લડાઈમાંથી બચ્યા હતા તેમને બંધવા દાખલ મુસા આતે પાદશાહ દારાની હજુરમાં મોકલી આપ્યા. તે બન્ધા પાદશાહે તેમનાં ખુરાં કામ મુજબની ભારી સળ નહીં કરતાં તેમને ઇરાની અખાતના કાંઠા ઉપર એમ્પી નામે એક શેહરમાં રાખ્યા. પછી માઇલીટસનો કુંગરવાજો ભાગ પોતાના મદદગારોને બક્ષાને ઇરાનીઓએ આ શેહર તથા તેનું મેદાન પોતાના કબજામાં લીધાં.

આ સઘળા બનાવોની ખબર જ્યારે માઇલીટસના આગળા હાકમ **હીસ્ટીયસ**ને પડી ત્યારે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ હેલેસ્પોંટ તરફ લુટફાંટ ચલાવતો હતો. તે હવે પોતાનાં લેસ્પ્યન આરકસો લઈને ચીપૌસ તરફ આવ્યો અને ત્યાંનાં દુર્બળ થઈ ચુકેલાં લોકોને લુટીને વધારે નબળાં કરી નાંખ્યાં. હાંથી તે પાછો ઇયોન્યન અને એયોલ્યન કોજે લઈને થેસૌસના ટાપુને લુટવા દોડ્યો. પણ તેને ઘેરે નાંખ્યા પછી જ્યારે તેને ખબર મળી કે શીનીશ્યન લોકોને માઇલીટસ છોડીને હવે ખીજા ઇયોન્યન ટાપુઓને સળ કરવા જવાની પાદશાહ તરફથી તાકીદ થઈ છે, ત્યારે તે પોતાની કોજને થેસૌસ ખાતેથી ખેંચી લઈને લેસ્પૌસના બચાવને માટે દોડ્યો; પણ હ્યાં તે ખોરાકી વીના મરવા પડ્યો ત્યારે એશ્યા મૈનરને કાંઠે આવીને ફળદ્રુપ ખેતરે કાપવા મંડ્યો. પણ ત્યાંથી તેને તેનું માતજ લાબું હતું, કેમકે ત્યાં **હાર્પેગસ** નામે એક ઇરાની સરદાર એક લશ્કર લઈને પડેલો હતો તે **હીસ્ટીયસ**ની પુઠે દોડ્યો અને તેની પુનાની કોજને લડાઈમાં ઉતરવાની ફરજ પાડી. મલીના નામે એક જગા આગળ થયેલી આ લડાઈમાં પુનાનીઓ હાર્યા અને તેમનો સરદાર **હીસ્ટીયસ** કેદ પકડાયો. તેને પકડનાર ઇરાની તેનો તત્કાલ જીવ લેવા જતો હતો, પણ એટલામાં આ અલવાબાર ઇરાની જખાનમાં મોલી ઉડ્યો કે ‘હું **હીસ્ટીયસ** છું’—એવું માનિને કે અગરજો તેને જીવતો કેદ પકડીને પાદશાહ આગળ લઈ જવામાં આવશે તો તે નામદાર કદી તેનો જીવ લેવાને રાજી થશે નહીં.

પેલા ઇરાનીએ **હીસ્ટીયસ**નું નામ સાંભળતાંજ તેનો જીવ બચાવ્યો અને તેને પાદશાહ આગળ લઈ જવાની મતજબથી કેદ પકડ્યો. **હીસ્ટીયસ** લખે છે કે જો

તેને દાશયસ આગળ લઈ જવામાં આવ્યો. હોત તો પાદશાહ તેને ફરી ઈજ કરત નહી, પણ તેની તકસીર એકદમ માફ કરત. પણ આમ પાદશાહ તેને છોડી દેશે અને પાછો પોતાના વીથાસ તજે રાખશે, એમ ખીછીને શાહજહાદ આતાફનીસે હીન્દી-યસને સારીસ આવતાંજ કતલ કરાવ્યો અને તેનું ડાકું ખુશખો ભરીને સુસા ખાતે મોકલ્યું. પાદશાહ આ બનાવની ખબર સંભળતાંજ તેને કતલ કરનારાઓ ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો, કેમકે તેઓએ તેને તેની હજુરમાં જીવતો મોકલ્યો નહી. તેણે હીન્દી-યસનાં ડાકાને સંભાળથી ઘોઈ માફ કરીને માન સાથ જુમીદા કરવાનો હુકમ આપ્યો. ૧

શીયાળાની મોસમ માઈલીટસ ખાતે યુજીની હવે ધરાની દરીયાઈ કાફલાએ ખીજા પુકાની ટાપુએને સજ કરવા માટે કુચ કીધી, અને ચીયોસ, લેસ્પોસ અને ટેનીડોસના ટાપુએને એકદમ તામે કર્યા. ખીજાએનેખી એજ મુજબ પાછા ધરાની શેહન-શાહત સાથ જોડીને હવે આ કાફલો હેલેસ્પોંટ તરફનાં બંદરે ઉપર ચઢી ગયો, જે બંદરેની પ્રજાએએ પણ બસવાખોર હીન્દીયસ અને તેના જમાઈ એશીરદા-ગેરાસની ઉસફેરણીથી ધરાન સામે માયું ઉંચક્યું હતું. આમ કરતાં ધરાની અને શીનીશ્યન ફોજોએ બાઈજેન્શ્યમ, ટ્રેસના કેટલાક કીલાઓ, વગેરે બાળી નાંખ્યાં. કર્મોનીજ અથવા આજના કીમ્યાના ભુસ્લાકામાંનાં શેહરોની પણ એવીજ વજે થઈ એ શેહરો ખાતે મીહટાયડીસ નામે એક યુનાની રાજ્ય ચલાવતો હતો. તે પાદશાહ દાશયસનો તામેદાર હતો અને તેટલામાટેજ સ્કીથ્યા ઉપરની મહાભારત ચઢાઈ વેળા તે ખીજાં ઇયોન્યન રાજ્યોની પેડે પાદશાહને મદદ આપવા આવ્યો હતો. એ વેળા સ્કીથ્યન લોકોની અરજ ઉપરથી જે જે યુનાનીઓ ડેન્યુબ નદી ઉપરનો પુલ ભાંજ નાંખી, પાદશાહને ઉજડ મુલકમાં રવડતો રાખી, પોતપોતાને વતન ચાલી જવાની મોટી હિમાયત કરનારાઓ હતા તેઓમાંનો એક મુખ્ય આ મીહટાયડીસ હતો. તેનાં મોટાં ભાગ્ય કે તે આ બેવફાઈ છતાં હજુસુધી વગર સૂજ ખમવે પોતાનો અમલ ભાગવ્યો જતો હતો. પણ જે સૂજ દાશયસથી તે પામ્યો નહી તે સૂજ તેને સ્કીથ્યન લોકે પોતે કીધી. તેઓએ તેના મુલક ઉપર ચઢાઈ લાવીને લુટફાંટ ચલાવી, જેથી તેને ત્યાંથી નહાસી જવાની ફરજ પડી. ત્યારપછી તે હીચકારો પાછો પોતાને વતન ગયો; પણ પાછળથી જ્યારે તેને ખબર મળી કે શીનીશ્યનોની ફોજે ટેનીડોસના ટાપુને ઘેરો નાંખ્યોછે ત્યારે મીહટાયડીસ પોતાની સલામતી માટે ખીધો, અને પાંચ વહાણોમાં પોતાનો સુધજો માલ ખજનો ભરીને તે એથન્સ તરફ નહાસી ગયો. પણ જે બંદરેથી તે નાઠો તે કાર્ડીયાનું બંદર હતું, અને ટેનીડોસ ખાતેથી નીકળીને જ્યારે શીનીશ્યન ફોજ આ બંદર તરફ આવી લાગી ત્યારે મીહટાયડીસનાં બારકસો સામાં મળ્યાં. આ અંતીતાં સપડામણુ છતાં આ ધણી પોતે પોતાનો જીવ તથા ચાર વહાણો અચાવી નહાસવા પામ્યો. તેના પુત્રે આવનારાઓના હાથમાં માત્ર એકજ વહાણુ આવ્યું, જેની જોડે તેના એક બેટા સપડાયો. આ શખ્સને પાદશાહ તરફ મોકળી આપવાથી પોતાની નામદારી વધશે એમ સમજીને શીનીશ્યન સરદારોએ મીહટાયડીસનો આ બેટા, જેનું

નામ મેટીચોકસ હતું, તેને સુસા ખાતે રવાના કરીયો. પણ દારાચસે તેના બાપની તકસીરને મોઢે આ જવાન ઉપર કશું પણ વેર લીધું નહીં; તેને બદલે તે નામદાર પોતાના અને પોતાના નેયાગાનોના જાતી અવાસ સુજાત તે જવાન ઉપર પુઠકળ નંવાજેશો કરીને તેને પોતાના આભારના ભારથીજ કચડી નાખ્યો. તેણે તેને વસવા મોઢે એક ધર બંધુ, એક વજીરો ભેટ આપ્યો, એક ધરાની ઓરત સાથ પરણાવ્યો, અને એ રીતે તેને ધરાની પ્રજા બનાવી દીધો.

નોડલો મીઠાચડીસ એથનસ જઈ પુગ્યો, અને એ બનાવ પછી ધરાનીઓએ હવે ધ્યાન્યન રાજ્યોની પુઠ છોડી, અને તેમનો સમુગો નાથ કરવાને બદલે તેમને પોતાનાં રાજ્યના વૈભવો ભોગવવાની તક આપી. સાર્દસના છત્રપતી શાહજાદા આર્તા-ફર્નાસે સઘળાં રાજ્યો ખાતે પોતાના પ્રતીનીધીઓ મોકલાવીને તેમને એકેક જોડે એવી મતજબનાં લખતો કરવાની ફરજ પાડી કે હવેથી કોઈપણ રાજ્યે પોતાનાં બળ ઉપર મુસ્તાક રહીને ખીજાં રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવો નહી, પણ પોતપોતા વચેના વાંધા પોતાના વકીલોની મારફતે પટાવવા. વળી આ ધરાની હાકમે દરેક રાજ્યની લંબાઈ પહોળાઈની તપાસ લેવાડીને સર્વને માથેની ચોથાઈ મુકરર કરીધી. હીરોંડાસ કહેછે કે આ નવી ચોથાઈ બજવાની આગમજ લેવાતી એ રકમની લગભગ બરાબરનીજ હતી. ૧ આ રીતે ધ્યાન્યન બલવાનું શેવટ આપ્યું.

ક્રમલ ૩. યુનાન ઉપર ચહુડાઈ—મેરેથનની લડાઈ.

(ઈ. સ. ૫૦ ૪૬૨ થી ઈ. સ. ૫૦ ૪૯૦.)

જ્યારે સાર્દસ શહેરને બલવાઓર ધ્યાન્યનોએ બાળી નાંખવાની અબર પાદશાહ દારાને પહોંચી ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે આ બલવો જગાડનાર માછલીટમવાળા એરીફ્ટાગોરાસને એથીન્યન લોકોની મદદ મળી હતી. “આ એથીન્યન લોકો કોણ છે?” એજ વેળા તેણે પુછ્યું, અને તેઓ વીથેની હકીકતો સાંભળ્યા પછી તેણે આકાશ ઉપર એક તીર ફેંકીને એવી અરજ ગુજારી કે “હે ઝાદા, આ એથીન્યન લોકો ઉપર હું વેર લઉં એવી મને હેદાયત બક્ષ !” આમ બોલ્યાને વળી તેણે પોતાના એક નોકરને ફરમાવ્યું કે તેણે દરરોજ ખાનું લેતી વેળા પાદશાહને યાદ આપવી કે “ગરીબ પરવર, એથીન્યન લોકોને ભુલશો મા.” ૨

પાદશાહ દારાનું ધ્યાન હવે આ એથીન્યન લોકો તરફ દોડ્યું. છેલ્લા બલવામાંથી જ્યારે સ્પાર્ટન કે ખીજા યુનાની પ્રજાઓ આળગી રહી હતી ત્યારે આ એથીન્યન લોકોએ તેમાં બહુ ભાગ લીધો હતો. સાર્દસ બાળી નાંખવામાં તેમનો મુખ્ય હાથ હતો. ત્યાંના લોકોની એક દેવીનું દહેરું પણ આ આગમાં બળી ગયું હતું. જોકે આ મુર્તીનાં સ્થાનના નાથ પામવાથી ધરાનીઓને પોતાને કશું બોલવાનું ન હતું તોપણ પોતાની પ્રજાઓ જ્યારે પાદશાહ તરફ વફાદાર રહેતી હતી ત્યારે ધરાની હાકમે તે પ્રજાઓને તેમના ધર્મ સંબંધી સઘળી છુટ બક્ષતા હતા. એના દાખલા આપણે યાદ-

શાહ કાઈરસ અને પાદશાહ કમ્બાઈસીસના હેવાણામાં અનેક વાર જોયાછે. એટલા માટે લીડયન લોકોની રાહરસમ જરતોસ્તી મજહબનાં ફરમાનોથી ગમે એટલી ઉલટી હતી તોપણ પોતાની પ્રજાની ધર્મ સંબંધી લાગણીનું દુષ્પ પાદશાહને કાને આપ્યા પછી દારાયસ તે ફરીયાદ જલદીથી બુલી ગયો નહી. માધલીટસ અને ખીજાં ઇયોન્યન રાજ્યો તાખે થયા પછી ખીજે વરસે શીયાળાની મોસમ ઉંઘડતાંજ પાદશાહે પોતાના હમશરીક ગોમ્રાયસ (ગમ્બાઈસ) ના બેટા માર્દોન્યસ (મર્થ) ને ખુશ્કી તેમજ તરીનાં મોટાં લશ્કરો આપીને ઉપલાજ ટાપુઓ તરફ રવાના કીધો.^૧ માર્દોન્યસ ફરીયાઈ કાફલા જોડે સીલીસ્યા જઈ પુગ્યો અને જમીન ઉપરનું લશ્કર હેલેસ્પોંટ તરફ આલ્યું. પાદશાહે ઇયોન્યન પ્રજાએને તાખે થયલી જોઈને પોતાના આ જમાઈને હુકમ આપ્યો હતો તે મુજબ જે જે રાજ્યની રૈયતોએ પોતાના હાકમેને બદલે પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય અજાવવાનું પસંદ કીધું તેમને માર્દોન્યસે તેમ કરવાની છુટ બક્ષી. આ ઉહાપણુ ભરેલાં કામ માટે તવારીખનવેશો પાદશાહની દીર્ઘ દૃષ્ટી અને સારી સમજ-ની તારીફ કરેછે.^૨ પણ આ કામમાં દારાયસે એક ભવીષના ફાયદા તરફ નજર પુગાડેલી જણાયછે, અને તે એ કે માર્દોન્યસની ચહાઈ અગત્ય કરીને ઇયોન્યન અજવાખોરેને મદદ કરનારી ઇરીત્રયન અને એથીન્યન જેવી યુનાની પ્રજાએને સજા કરવા માટે હતી, માટે તે કામમાં આ બજવો કરી પરવારેલી પ્રજાએને હાથ ધાવવાનો યા ફરીને બજવો ઉઠાવી પાદશાહને મહેનત આપવાનો સખખ મજો નહી. અને ખરેખર આ ઉહાપણુ ભરેલાં પગળાંથી દારાયસે ધાર્યું હતું તેમજ પછવાડેથી બન્યું.

ઇયોન્યનેને તેમની મરજી મુજબ સંતોખીને હવે માર્દોન્યસ પોતેખી હેલેસ્પોંટ તરફ ઉપડી ગયો, અને ત્યાંથી બંને ફોજો વડે તેણે ઇરીત્રયા અને એથન્સ તરફની રાહ લીધી. હીરોડોટસ કહેછે^૩ કે ઇયોન્યન અજવાખોરેને મદદ આપવા માટે આ બંને શેહરોને સજા કરવા જવાનું તો ઇરીત્રયાએને માત્ર આ બહાનું હતું; તેમની ખરી મતલબ તો જેમ બને તેમ પુષ્કળ યુનાની શેહરોને પોતાના તાખા તજે લેવાની હતી. આના ટેકામાં તે જણાવેછે કે થેર્સોસનો ટાપુ માર્દોન્યસને માર્ગમાં મળ્યો તેને વગર સખખે તાખે કરવામાં આવ્યો, અને મેસીડોન્યાનો પ્રાંત જે અરધો તાખે થયો હતો તેને પાદશાહના તાખા તજે પુરેપુરો લીધો. પણ આ માત્ર સાહુચેતીના ઇલાજો હતા. વખતપર એથીન્યનોની મદદે થેર્સોસ અને મેસીડોન્યા ઉતરી પડે, અને દારાયસથી સ્વતંત્ર હોવાનો દાવો કરીને પોતાના પડોસીઓની કુમકે દોડે તો તેથી પોતાને હરકત નડે, એમ સમજીનેજ પાદશાહે આ નડતણ થઈપડનારાં રાજ્યોને તાખે કરવામાં ઉહાપણુ

૧ માર્દોન્યસખી પાદશાહ દારાયસનો જમાઈ થતો હતો. જ્યારે દારાયસને પાદશાહી મળી ત્યારે તેના હમશરીકો સાથે શરત થઈ હતી કે પાદશાહે પોતાની યા પોતાનાં ફર્જદોની શાદી મુખ્ય હપ્પામની આગેવાનોનાં ખાનદાનમાંજ કરવી. એટલામાટે પાદશાહે પોતાના શરીક ગોમ્રાયસના બેટા માર્દોન્યસને પોતાનો જમાઈ કીધો હતો. એજ મુજબ પાદશાહના બીજા જમાઈએને પણ હપ્પામની ખાનદાનના અને તેટલામાટે રાજ્ય કુટુંબનાજ સંચાલવા.

જોડું હોય. પણ **માદોનીયસ**ની સઘળી ઉલટ અને ઉમંગ છતાં તે ધારેલી નેમમાં પાર પડી શક્યો નહી. થેમ્સથી ઉપડીને ધરીત્રયા તરફ જતાં અંથોસ નામે પર્વત આગળથી વળાણુ લેવી પડેછે. હ્યાં દરીયાના મોજનો જોર તેને અતી વીકાળ જણાયો.^૧ **માદોનીયસ**ને આ પુફાની દરીયા વીથે કશી ખબર હથે નહી, બાકી તેમ જો હોત તો તે પોતાની ખરાખી થયલી જોવાને રાજી થાત નહી. હ્યાં તેની ફોજને ઉત્તરનો પુફાની પવન નડયો, જેના જંગલી જોર આગળ આખી ઘરિની ફોજ નાચાર હતી. તેને ખીજો કશો માર્ગ સુજ્યો નહી—બલકે કશો પણ ધલાજ લેવામાં આવે તે આગ-મજ આ વીકાળ પવનનાં પુફાનને લીધે દરીયાઈ કાફલાનો નાશ થયો. લગભગ ૩૦૦ વહાણોની અને ૨૦ હજાર કરતાં વધારે માણસોની ઘાત થયલી આપણે તવારીખ-નવેશ ગણવેછે. તેના કહેવા મુજબ આ મોટી પ્રાણુઘાતમાં કેટલાકોને દરીયાઈ રાક્ષસો ખાઈ ગયા, ખીજાઓ ખડકો સાથે અથડી મુઝ્યા, ઘણાઓ કુખી મુઝ્યા, અને બાકીના થંડીના ભાગ થઈ પડ્યા.^૨

આ વખતે **માદોનીયસ** પોતે દરીયાઈ કાફલા સાથે ન હતો; પણ તોખી તેની જમીન ઉપરની ફોજને કંઈ થોડું ખમવું પડ્યું નહી. તેની ફોજ ઐસમાં ઘાવણી નાંખીને પડી હતી એટલામાં પડોસની ખીગાઈ નામે એક જંગલી મેસીડોન્યન પ્રજાએ એક રાત્રે એકદમ છાપો મારીને ઘરિની ફોજની જખરી કતલ ચલાવી, જેમાં ખુદ **માદોનીયસ** પણ જખમી થયો. આ ખુવારી કંઈ નાની ન હતી. **માદોનીયસ**ને હવે પોતાની નેમમાં ફેલ મેળવવાની કશી આશા રહી નહી; તોપણ ખીગાઈ લોકોને મળ કર્ષી વીના તે મેસીડન છોડી ગયો નહી; તે તેમની ઉપર હુમલો લઈ ગયો અને તેમને જીતી લઈને પાદશાહને તામે કીધી.

એ રીતે **માદોનીયસ**ની ચહડાઈ અંધુરે ગઈ. ખીજે વરસે પાદશાહને ખબર મળી કે થેમ્સના રહેવાસીઓ બલવાની તૈયારીઓ કરેછે. આ ઉપરથી દારાચહે હુકમ મોકળીને થેસન લોકોને ફરમાયું કે તેઓએ પોતાના કીલ્લા ઉપરના બરજો તોડી પાડવા અને પોતાનાં લશ્કરી ખારકસોને અખ્દીરા ખાતે મોકળી આપવાં. પોતાની બલવાની હીલચાલો પકડાઈ આવ્યાથી થેસન લોકોને પાદશાહના હુકમ મુજબ અમલ કરવાની શેવટે ફરજ પડી. તેમની બલવાખોરી હીલચાલ ઉપરથી પાદશાહ દારાચે ખીજાં યુનાની શેહરોની વફાદારી વીથે પણ શક ગયો, અને ઘરિની રેવાજ મુજબ તેણે તેઓ કને માટી અને પાણીની માંગણી કીધી. આ માંગણીની નેમ કેટલાંક યુનાની શેહરો જેઓ હજી ઘરિનના તાખા તજે આવ્યાં ન હતાં તેમની વળાણુ તપાસવાની વીથેષ હતી. વળી જે બંદરે પાદશાહને તામે થઈ ચુક્યાં હતાં અને ખંડણી આપતાં હતાં તેમના ઉપર એવી માંગણી થઈ કે તેઓએ ઘરિનને લડાઈનાં ખારકસો વગેરે મોકલ

૧ કર્નલ લીક નામે એક મુસાફરના જણાયા પ્રમાણે યુનાનના આ કાંઠા તરફનો દરીયા આજેખી પુરાની છે, અને ત્યાંથી પસાર થવું ધારતી ભરેલું છે. વરસના છ માસ સુધી તે તરફ વહાણો લઈ જવાની કોઈ હીમત કરવું નથી.—રૉલીં કૃત હીરૉં, ૬૪૦ ૩, સર ૩૫૬, નોટ ૨.

મંજ્યામાં પુરાં પાડવાં. આ રીતે યુનાની શેહરો અને બંદરોએ પાદશાહ દારાને તાખે થવાને કચ્છ કીધું, અને જ્યાં જ્યાં કામદો મોકળ્યા હતા ત્યાં ત્યાંથી તેઓ માટી અને પાણી લઈને અથવા લડાઈનાં બારકસો પુરાં પાડવાની કચ્છતો લઈને પાછા ફર્યા.

પાદશાહે તાખે થનારી આ યુનાની પ્રજાઓમાંની એક ઇજીનેટન નામની પણ હતી. તેનું એ કામ તેના પડોસી એથીન્યનોને ગમ્યું નહી. તેઓએ ઇજીનના ટાપુના આ રહેવાસીઓ ઉપર તોહમત મુક્યું કે તેઓ ઇરાનના પાદશાહે તાખે થઈને આપ્પા યુનાન દેશ તરફ દગાપાજી કર્યાછે. અને એ દગાપાજીને માટે એથીન્યનો કાંઈજ નહી પણ ઇરાન સાથની પોતાની આગળી દુસ્મનીની આગમાં તેજ નાંખવાની મતજબથી ઇજીનેટન લોકોને સજા કરવા નીકળ્યા. તેઓએ એ કામ માટે સ્પાર્ટાના રાજાને વડા-પણું આપીને તેની મારફતે તેમને શીક્ષા કરવા માંગી. એ વખતે સ્પાર્ટાના રાજા **ક્લી-ચાંમીનીસ** હતો. ૧ પણ તેનો જોડયો રાજા **ડીમારેટસ** તેની જોડે નહી હોવાથી ઇજીનેટન લોકે આ રાજાની સત્તાનો તુછકાર કર્યો. બ્યારે **ક્લીચાંમીનીસ** તેમને સજા કરવા માટે એકલો આવ્યો ત્યારે તેઓએ તેના ઉપર તોહમત મેલ્યું કે એથીન્યન લોકો તરફથી લાંચ આપીને તે પોતાના જોડયાને લીધા વીના ઇજીનના ઉપર હુમલો લાગ્યો હતો. સ્પાર્ટા ખાતે બે રાજાઓનું રાજ્ય ચાલતું હતું, અને **ક્લીચાંમીનીસ**નો જોડયો રાજા **ડીમારેટસ** હતો, જેની જોડે તેને બનતું ન હતું. એટલામાટે **ક્લીચાંમીનીસે** પ્રથમ આ પોતાના જોડયા રાજાને સજા કરવાનું મનપર લીધું, કેમકે તેને લાગ્યું કે ઇજીનેટન લોકોએ જે સરજોરી કરી હતી તે **ડીમારેટસ**ની ઉમકરણીથીજ હોવી જોઈએ. તેણે સ્પાર્ટા ખાતે જઈને **લીયોટીઆઈડીસ** નામે પોતાના એક ખીજા આનંદાનીને પોતાની સફમાં લીધો અને તેને પોતાનો જોડયો રાજા કરવાની કચ્છલત આપીને તેની મારફતે **ડીમારેટસ** ઉપર તોહમત મેલાવ્યું કે તે માજી રાજાનો હકદાર ખેટો ન હતો. આ તોહમતમાં દુસ્મનો ફાવવાથી **ડીમારેટસ** સ્પાર્ટા છોડી પાદશાહ દારાચસની દરબારમાં આવ્યો લેવા ગયો. તેની ઘણીખી પુક પકડવા છતાં તેને સજા કરવામાં **ક્લી-ચાંમીનીસ** ફાવી શક્યો નહી; તોપણ તે ગરીબ આપડા ઇજીનેટન લોકોને નાહક સજા કરવાને તો શકતીવાન થઈ શક્યો.

અગરજો ઇજીનેટન લોકોએ ઇરાનને તાખે થવા માટે સ્પાર્ટાનો અને એથીન્યનોને હાથે પોતાને ખમવું પડેછે એવું જણાવીને પાદશાહ દારાચસની મદદ મંગાવી હોત તો યુનાન સાથ ઇરાનની લડાઈ આ વખતે શરૂ પણ થઈ ચુકી હોત. પણ હવે આ લડાઈ દુર ન હતી. એથન્સનો પદવજી રાજો **હીખ્યાસ** એક ગમથી અને સ્પાર્ટાનો તેવોજ નીરાશ થયેલો રાજા **ડીમારેટસ** ખીજી તરફથી પાદશાહે યુનાન ઉપર ચહાઈ

૧ કલીચોમીનીસ અને ડીમારેટસની લંબાણ તવારીખ હીરોડોટસ આપેછે. પહેલાંએ દગો કરી પોતાના શરીકને તખ્ત ઉપરથી ઊઠાડી મેલ્યો હતો, જે દગો પાછળથી પકડાઈ આવવાની ધારતીથી તેને દેશ છોડી નહાસી જવું પડ્યું, અને પછી બ્યારે તેને પાછો બોલાવ્યો ત્યારેતે દેવાનો થયો અને પોતાનેજ હાથે જીવ લઈ મુખ્યા. દગામાં તેનો જોડીદાર લીયોટી-આઈડીસ હતો તે પણ પાછળથી લાંચ આપાનો તકસીરવાર કર્યાથી દેશનીકાળ થયો હતો.

લઈ જવાને ઉચ્છેરતા હતા; પણ એ ઉચ્છેરણી પાદશાહના આગળા વીચારને માત્ર ટેકા આપનારી હતી. તેણે હવે દાતીસ, અને આર્તાફર્નાસ નામના બે સરદારોને એક માઠી ફોજ આપીને એથન્સને સૂળ કરવા માટે રવાના કર્યા. દાતીસ એક મીડ હતો, પણ આર્તાફર્નાસ તો પાદશાહનો ભત્રીજો થતો હતો. એજ નામના દારાયસના ભાઈના તે બેટા હતા. હીરોડોટસ^૧ મુજબ ૬૦૦ પારસોમાં અરબ્યાબ અને લશ્કર લાવીને ઇયોન્યન ટાપુએ તરફ આ કાફો આલ્યો, જ્યાંથી નેકસોસ ખાતે લંગડ નાખી, તે શેહર તથા તે માંહેલાં દહેરાંઓ બાળી નાંખી, તથા કેદીઓ પકડીને ઇરાની ફોજ હવે ઇરીત્રયા તરફ કુચ કરી ચાલી. આ વખતે ઇરાની ફોજમાં ઇયોન્યનો તેમજ એથેન્યનો પણ હતા. આ માઠી ફોજને પોતાના મુકક તરફ આવતી જાણીને ઇરીત્રયનોએ પોતાની તૈયારીઓ કરવા માંડી અને પોતાના પડોસી એથીન્યનોની મદદ માંગી. એથીન્યનોની ખાતરી હતી કે ઇરાની ફોજ તેમના પડોસીઓને સૂળ કરવા પામશે તો તે તેઓની પોતાની ઉપર ધસારો લાવવાને ચુકશે નહીં. એટલામાટે ઇરાનીઓને પોતાનાખી એકસરખા શત્રુ ગણીને એથીન્યનોએ મદદ કરવાનું કમ્બલ કીધું અને ૪૦૦૦ માણસોની ફોજ મોકળી આપી. પણ આ મદદ મેળવનારી પ્રજામાં પોતામાંજ એકસંપ હતો નહીં. તેમાંના થોડાક ઇરાનીઓને તાબે થવાનું પસંદ કરતા હતા અને ખીજાઓ યુખીયાના ટાપુના ઉત્તર ભાગમાં નહાસી જવાની ભજામણુ કરતા હતા. આ મતફેરને લીધે એથીન્યનોએ પોતાના પડોસીઓને પડતા નાંખી ચાલવા માંડ્યું અને ઇરાની ફોજ સામે લડવાની હીમત કીધી નહીં.

આ ફોજ હવે આવી પહોંચી, અને ઇરીત્રયાનાં ત્રણ બંદરોમાં લંગડ કીધાં. ઇરાનીઓ પોતાની જોડે ઘોડસવાર ફોજ પણ લાવ્યા હતા, જેને કીનારે ઉતારીને હવે તેઓએ લડાઈની તૈયારી કીધી. ઇરીત્રયનો વચેનો મતફેર પાછળથી એમ સંધાયો હતો કે તેઓએ દેશ છોડી નહાસી જવું નહીં, તથા ઇરાનીઓ સામે લશ્કર લઈજઈ લડાઈખી કરવી નહીં, પણ અને તો પોતાના કીલ્લાનો બચાવ કર્યો. આ ઉપરથી ઇરાની ફોજે કીલ્લાને ઘેરો નાંખ્યો અને છ દીવસ સુધી કીલ્લો લેવાની લડત ચાલ્યા પછી સાતમે દીવસે તે હાથ આપ્યો. કહેણે કે બે માતખર રહેવાસીઓએ દગો રમીને ઇરાનીઓને કીલ્લો જીતવાની તક આપી હતી. કીલ્લામાં દાખલ થઈને ઇરાનીઓએ છુટ ચઢાવી અને કહેણે કે સારીસની આગળા બદલામાં ત્યાંનાં સંઘળાં દહેરાંઓ વગેરે બાળી નાંખ્યાં. આ રીતે ઇરીત્રયા ઇરાનીઓને તાબે થયું.

અને હવે સૂળ ખમવાની એથન્સની વારી આવી. ઇરીત્રયા ખાતે બંદોખસ્ત રાખીને ઇરાનીઓ એટ્રીકા તરફ ધસ્યા, જે પ્રાંતનું રાજધાની શેહર એથન્સ હતું. આખા પ્રાંતમાં ઘોડસવાર ફોજને માટે ઇરાનીઓને માત્ર એકજ યોગાન દરોખસ્ત જાણાયું હતું—કદાચ એથન્સના પદબજ રાજા હીઆસે ઇરાની સરદારોને તે વીથે ચેતવણી આપી હશે—માટે સંઘળાં લશ્કરે મેરેથન નામે જગા પસંદ કીધી. હાં

ધરિની ફોળે પડાવ નાખ્યો. તેને મોટે આ જગા ઘણી સારી ન હતી. ઉગમણે દરીયો, દક્ષીણે એક નાની અને ઉત્તરે એક ચોરસ માઈલના વીસ્તારની એવી ખાડીઓ, અને આથમણે એથીન્યનોની ફોળ; એ રીતે ચારે બાજુઓમાં ત્રણ બાજુએ ધરાનીઓ પાણીથી ઘેરાઈ ગયલા હતા, જ્યારે ચોથી દીશા તેમના બચાવને મોટે મુદ્દલ હતીજ નહી. એવાં એક સપાટ મેદાન સીવાય ધરાની ફોળને આ ડેકાણે કશો લાભ ન હતો. તેણે આવીને ધામો નાંખવાની ખબર મળતાંજ એથીન્યનો પોતાનું મુખ્ય શેહર છેડીને તેની મુકાબેજ આવી ઉભા. તેઓએ પોતાના બચાવની તૈયારીઓ આગમજથી કરી રાખેલીજ હતી. એથીન્ય ફોળની સરદારી દશ જણાના હાથમાં હતી, જેમાંનો એક પેલોજ **મીલ્ટાયડીસ** હતો, જેણે ધરાનીઓ સામે આગમજથી કપટ રચેલું હતું અને જે દારાયસની ખીલીકથી પોતાનું કર્મોનીજ આતેનું રાજપાટ છેડીને એથનસ આતેનહાસી ગયો હતો, તથા જેની પુક પકડતાં તેને બદલે તેના બેટા પકડાયા પછી પાદશાહે તેને પોતાનાં રાજ્યમાં રાખીને નવાજી નાખ્યો હતો. આ સંઘળા એથીન્યન સરદારોમાં લડાઈ કરવા સંબંધી એકવીચાર ન હતો. તેઓએ પ્રથમ સ્પાર્ટન લોકોની મદદ મંગાવી હતી, પણ આ પ્રજા તરેહવાર વેઠેમો ધરાવતી હતી તે મુજબ પુણુમના સંદ્રને જોયા સીવાય તે પોતાનાં વતનથી બહાર જતી ન હતી. મોટે જ્યારે એથીન્યનોનું નોતું આણું ત્યારે મહીનોનો માત્ર નવમો દીવસ હોવાથી તેઓ પોતાની સંઘળી ઈછા છતાં મદદ કરવાને અશક્ત હતા ! આ મદદ નહી મળવા છતાં **મીલ્ટાયડીસ** અને તેના સોહબતોઓ લડાઈ કરવાને ઉલટ-મંદ હતા, પણ બાકીના સરદારો ધરાનીઓનાં ભારી લશ્કરથી ડર ખાતા હતા. અંતે એકજ મત વધુ પડવાથી લડાઈ કરવાનું નકી થયું, અને દશ સરદારોમાંથી જે દીને **મીલ્ટાયડીસ**ની સરદાર તરીકેની વારણુ આવી ત્યારે તેણે ધરાનીઓ લડાઈ શરૂ કરે ત્યાં સુધી ખાડી નહી રહેતાં—બલકે તેઓ પોતાની ગોઠવણે પુરી કરી શકે તે આગમજ—તેઓ સામે લડાઈ લઈ જવાની ઉતાવળ કીધી. અને ફોળે મેરેથનનાં મેદાનમાં એક માઈલને અંતરે હતી. ધરાની ફોળે લડાઈ શરૂ કરવાની દેખાઈતી ઢીંચ કીધી હતી, પણ એ ઢીંચ તેણે કાંચ કીધી હતી તેનું કશું કારણ **હીરોડોટસ** યા ખીજે એક પણ તવારીખનવેશ જણાવી જતો નથી. આ લડાઈના હેવાલ મોટે, તેમજ ધરાન અને યુનાન વચેની હવે પછીની ખીજ સંઘળી લડાઈઓનાં વર્ણન મોટે આપણે આધાર માત્ર યુનાની તવારીખનવેશો ઉપરજ છે; ધરાની તવારીખનવેશો ઉપર નથી : મોટે તેઓ જે રસ્તે આપણને ચલાવે તે રસ્તેજ ચાલવા સીવાય આપણે છુટકો નથી. તોપણ કેટલેક ડેકાણે આ દેશાભીમાની તવારીખનવેશો કેટલી બધી અતીષયોકતી કરીને ધરાનીઓને ગેરમનસાફ આપેછે તે ખીના છુપી રહી શકી નથી—એટલોજ આપણને સંધ્યારો છે.

૧ મેરેથનનું મેદાન આજેખી લંબાઈમાં ૬ અને પહોળાઈમાં ઓછામાં ઓછા ૧૧ માઈલ જેટલું વીસ્તીર્ણુ છે. આ ખીયાબાનમાં એકે ઝાડ નથી. તેની આથમણે પહોડોની લાંબી ડાર આવેલી છે.

મીદયાયડીસ પોતાની ફાજને ઉતાવળે પગલે ઉપાડી લાવ્યો તે વખતે ધરાનીઓ લડવાને માટે તૈયાર ન હતા. વળી આપણે ઉપર કહ્યું તેવી મુશ્કેલ સરહદો વચ્ચે ધરાની ફાજે મુકામ કીધો હતો. **મીદયાયડીસે** પોતાની ફાજની એક પાંખ એથીન્યન અને ખીજી પ્લેટીયન ફાજો વડે ખતાવી, અને વચમાં પોતાની મદદગાર પ્રજાઓની ફાજોને રાખી, અને લગભગ ધરાની ફાજના જોડાણ પોતાનું બળ છે એમ દેખાડવાની લશ્કરી કુનેહ લડાવી. બંને બાદુઓ વચ્ચે ભારી લડાઈ ચાલી. **હીશંડોટસ** પોતે કબુલ કરેછે કે યુનાની ફાજના વચલા ભાગ ઉપર ધરાનીઓએ ભંગાણ પાડ્યું અને ત્યાંથી જોયો તો તેમની પુક પકડી. હવે આમ થવાનો સમય આપણને એમ સમજાવવામાં આવ્યોછે કે ધરાની ફાજના વચલા ભાગમાં ખુદ ધરાની અને સક્રી ફાજો હતી, અને તેથીજ એ જોરાવર સીપાહ બચ્ચાઓએ એથીન્યનોની ફાજની વચમાં ગાયકુડ પાડવામાં ફતેહ મેળવી હતી. એથી ઉત્કટ, ધરાની ફાજની બંને પાંખોમાં જુદી જુદી પ્રજાઓનાં લશ્કરો હતાં તેમને એથીન્યન અને પ્લેટીયન ફાજોથી પુરકબળ ખમવું પડ્યું. એ બંને પાંખોનો ભાગીને ભુકો થઈ ગયો, હરીફીએ તેમનો દુંખાલો પકડયો અને શેવો બંને યુનાની પાંખોએ મળી જઈને ખુદ ધરાની તેમજ સક્રી ફાજો ઉપર હુમલો કરીને તેમને પણ જબરી શીકસ્ત આપી. આ રીતે ખરું જોતાં લડાઈમાં એથીન્યનોની જીત થઈ. એ ખતાવ ઈ. સ. ૪૯૦ નાં વરસમાં બન્યો. **હીશંડોટસ** મુજબ મેરેયનની આ લડાઈમાં ધરાની ફાજનાં ૬૪૦૦ પણ એથીન્યનોનાં માત્ર ૧૯૨ માણસોજ માર્યાં ગયાં હતાં. આ સંખ્યા કેટલીખતી અસરખાં પ્રમાણમાં રજુ કરવામાં આવીછે તે ઉપર આજ સુધી એક પણ અપક્ષપાત તવારીખનવેશી વીચાર કરેલો લાગતો નથી. પણ **હીશંડોટસ** માત્ર પોતાના જાતભાઈઓની કતલની સંખ્યા ઓછી ગણાવવાનાં દેશાભીમાન સીવાય ખીજી રીતે તકસીરવાર દીસતો નથી; કેમકે તેણે ધરાની કતલ થયેલાઓની જે સંખ્યા આપીછે તે જો ખરેખર વધારી દીધેલી હોય તો તેની સામેતી કશી નથી. બલકે ખીજા લખનારાઓએ તો **હીશંડોટસ**ની આ સંખ્યાને વુછ કહેવાડે એવડી મોટી સંખ્યા ખતાવીને પુરતી સાચવટનાં ડાળ સાથ પોતાના વાંચનારાઓને જાણાવ્યુંછે કે ધરાનીઓની લખો માણસોની ફાજ મેરેયનની લડાઈમાં કપાઈ મુઈ હતી !? હવે જ્યારે લખો ધરાનીઓ આ રીતે આ લડાઈમાં કપાઈ મરે ત્યારે તેમાં ધરાની ફાજ કેવડી મોટી હોવી જોઈયે ? મેરેયનની લડાઈમાં શીકસ્ત પામીને ધરાનીઓ પાછા

૧ ૬૪૦ ૬, પ્ર. ૧૧૩.

૨ દાખલા તરીકે એથનસનાં એક દહેરાં ચાહેલા લેખમાં જણાવ્યા મુજબ એ લાખ ‘ધરાની જંગલીઓ’ ઊપલી લડાઈમાં કપાઈ ગયા હતા ! પણ પોસિન્યસ નામે એક તવારીખનવેશને આ એ લાખની સંખ્યા વાજખી લાગી નથી, માટે તે કહેછે કે કપાઈ મુએલા ધરાનીઓની સંખ્યા તો ૩ લાખની હતી !! વળી પ્લુટાર્ક અને જોનોફન જોવા ઇતીહાસ કર્તાઓ તો એ સંખ્યાને વધારીને છ પાંચ અને છ લાખ ઉપર લઈ જાયછે !!! શાખાશ છે એથીન્યનોનાં અસરપણાંને કે જ્યારે ૬ લાખ કાપર ધરાનીઓ તેમના જબરદસ્ત હાથ ઉપર ચાંચી ગયા ત્યારે માત્ર ૧૯૨ બહાદુરો તેમની પોતાની ફાજમાંથી ઓછા થયા !!!!

પોતાને વતન ગયા હતા, એમ સઘળા સાચા તવારીખનવેશો કબુલ કરેછે ; એથીન્યોના ૬૦૦ ધરાની વહાણોમાંથી માત્ર સાતજ જીતી લઈ શક્યા હતા, એમ હીશૌડોટસ પોતે કહેછે;^૧ ત્યારે ધરાની ફોજ જોટલા કપાઈ ગયા એટલાજ માણસોની હોય નહી—યાને તેમાં માત્ર છ લાખ માણસો કરતાં ખેવડાં ત્રેવડાં હોવાં જોઈયે. પણ હાં તવારીખ-નવેશોમાં જખરો મતફેર છે. કોર્નાલિયસ નીપોસ મુજબ ધરાની ફોજ ૨૧૦૦૦૦ ની હતી તેમાંથી એક લાખ માર્યા ગયા હતા. વેલેર્યસ મેક્સીમસ મુજબ ફોજ ત્રણ લાખની હતી ; એ સંખ્યાને રૅલેટો પાંચ લાખ સુધી અને જર્સીન છ લાખ સુધી વધારી દેછે. હવે વીચાર કરવાનું છે કે પ્લુટાર્ક અને જોનોફોન જ્યારે લડાઈમાં માર્યા ગયલા ધરાનીઓની સંખ્યા પાંચ અને છ લાખની ગણાવવામાં કશી હરકત જોતા નથી ત્યારે રૅલેટો અને જર્સીન એમ કહેછે કે આખી ધરાની ફોજ માત્ર પાંચથી છ લાખની હતી ! ખરું કોણનું માનવું ? આવી વખે મધ્યમ વીચાર ધરાવનારાઓ વધારે વજનને પાત્ર થાય છે. એટલામાટે જોકે હીશૌડોટસે માર્યા ગયલા એથીન્યોનોની સંખ્યા માત્ર ગણત્રીતા ૧૯૨ ઉપર લાવી મેલીછે તે આપણુ સ્વીકારી શકતા નથી તોપણ તેણે જણાવ્યા મુજબ ૬ હજાર ધરાનીઓ કતલ થયા હોય તો તે મધ્યમ ગણત્રી કહેવાય ; કેમકે ધરાનીઓને પોતાની કાચી તૈયારીઓને લીધે તેમજ એક અજાણા મુલકમાં કુદરતી સરહદોની મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કામ લેવું પડ્યું હતું. જેમ હીશૌડોટસની આ ગણત્રી આપણુ કબુલ રાખીશું તેમજ રૉલીન્સને આપેલી ધરાની ફોજની સંખ્યા પણ માન્ય કરીશું. એ સંખ્યા તેણે ૨૧૦૦૦૦ ની આપીછે, જે અલખતે ધણી નથી.^૨

ધરાની ફોજનો આ હીસાખ છે, ત્યારે યુનાની ફોજનો વળી જુદીજ અચરતી પેદા કરેછે. જેમ ધરાની ફોજને સંખ્યામાં વધારી દેવામાં યુનાની લખનારાઓએ પોતાના જાતભાઈઓ અને વતનીઓની પક્ષ ખેંચીછે તેમ યુનાની ફોજને ઓછી દેખાડવામાં તેઓએ એજ નેમ પ્યાનમાં રાખેલી દીસેછે. કહેછે કે દુન્યાની પંદર મોટી લડાઈઓમાંની એક મેરેથનની લડાઈ છે અને તેમાં એક બોર્ડુનાં જ્યારે ૬૪૦૦ ત્યારે ખીજી બોર્ડુનાં માત્ર ૧૯૨ માણસો માર્યાં જાય એ કેવળ નહી માન્યામાં આવે એવા અધુરો હીસાખ છે. એક ખારગી યુનાની ઇતીહાસકારોએ ૧૯૨ ને બદલે એ આંકડાની આગળ યા પાછળ અથવા વચમાંનો એક આંકડો કહાડી નાંખીને આપણને પોતાના મુએલાઓનો સરવાળો આપ્યો હોત તોપણ આપણને હાલ કરતાં કંઈ વધારે અચરતી લાગત નહી. હવે આમ ૧૯૨ માર્યા ગયલાઓની સંખ્યા આપતાં હીશૌડોટસ જણાવતો નથી કે કુલ યુનાની ફોજ કેટલી હતી. ખીજાઓ મુજબ તે ૯૦૦૦ એથી-ન્યો અને ૧૦૦૦ પ્લેટીયનો મળીને ૧૦૦૦૦ ની હતી ! છ લાખ ધરાનીઓ અને ૧૦ હજાર યુનાનીઓ લડાઈમાં ઉતરે, એ કેવું સુંદર પ્રમાણ ! અને તોપણ પૉસીન્યસ અને પ્લુટાર્ક એમ કહેછે,^૩ અને તે પરથી એમ કરેછે કે આ ૧૦ હજાર યુનાની-

ઓએ ૬ લાખ ઇશિનીઓને કાપી નાંખ્યા હતા ! સર જ્યૉર્જ કૉક્સ સૂઘળા આંક-ડાઓ તપાસીને કહેછે કે મેરેથનની લડાઈમાં યુનાની ફોજની એકંદર સંખ્યા ૨૫ થી ૨૬૦૦૦ કરતાં ઓછી હોવી નહી જોઈયે. ૧ પણ એ સંખ્યાની વજન મેળવે એવી જણાતી નથી. તે જમાનાની અથવા ત્યાર પછીની એક પાર્સીયા ઇશિની તવારીખની ગેરહાજરીમાં, અને એકજ તરફનાં જત્યાભીમાની લખાણ ઉપર સર્વ કોઈને આધાર આંધવો પડેલા હોવાથી, મેરેથનની લડાઈનો ખરો ભેદસદાનો ઠંકાઈ રહોછે તેમ રહેવાનો,

ફસલ ૪. પાદશાહના હેલા દીવસો.

(૬૦ સં ૫૦ ૪૯૦ થી ૬૦ સં ૫૦ ૪૮૫.)

મેરેથનની હારથી પાદશાહ દારોને તેના બુદ્ધાપાના વસ્ત્રમાં બહુ માડું લાગ્યું. દારીસ અને આર્તાક્ષર્સિ જેવા સરદારોના હાથમાં યુનાન ઉપરની આ ચહડાઈના કારભાર આપવામાં તેણે કદાચ ભુલ જોઈ હશે ; કેમકે આ ગમે એવી નાની કે મોટી શીકસ્ત પછીની તેણે પોતાની જૈશી છતાં પોતે જાતે યુનાન ઉપર ચહડાઈ લઈજવાનો ઇરાદો રાખ્યો. આ વસ્ત્રે તેની ઉમર ત્રણ કુડી કરતાં વધારે વરસોની હતી, પણ ઇશિની પાદશાહો પોતે જાતે લડાઈમાં ઉતરવા માટે ઉમર યા જીંદગી માટે કશી હરકત કે દરકાર રાખતા ન હતા.

લડાઈમાં પોતાના હરીફોને પાસે ચહડતો જોઈને ઇરાનીઓ મેરેથન છોડીને હવે પાધરા એથન્સ શહેર ઉપર ચહડી ગયા. ત્યાંનાં અલકમ્યોનાઈડી નામે એક રાજ-કુટુંબ ઉપર એવો દોષ મેળવામાં આવેછે કે તે ખાનદાન ઇરાનીઓ જોડે મળી ગયલું હતું, અને તેણે એક ઢાલ હવામાં ઉઠાવીને એથન્સ ઉપર ઉતરી પડવાની ઇરાનીઓને ચેતવણી આપી હતી. પણ આ રાજકુટુંબના શત્રુઓનું આ તોહમત ખરું પડ્યું નથી. ઇરાનીઓની એથન્સ ઉપર ચહડી જવાની હીલચાલ કોઈકે રીતે એથીન્યન સરદારોના કાન ઉપર આવતાંજ તેઓએ ટુકે રસ્તે પોતાનાં રાજધાની શહેર તરફ કુચ કરવા માંડી, અને મેરેથન ખાતે સૂઘળું જ્યાનું ત્યાં મેળીને તેઓ એ પાદગાર મેદાનને પાછળ નાંખી ગયા. તેમની આ દોડાદોડીથી તેઓને ફાયદો થયો, કેમકે ઇશિની ફોજ ફલિરમનાં બંદરમાં જઈ પુગે તે આગમજ એથીન્યનો ૨૬ માઈલનો રસ્તો કાપીને એથન્સ ખાતે જઈ પુગ્યા અને પોતાની તૈયારીમાં રહ્યા. આ રીતે ઇરાનીઓ પોતાની તજવીજમાં નીચ્છળ થવાથી તેઓએ એથન્સ ઉપર ધસી જવાનો બીચાર માંડી વાળ્યો અને એશ્યા તરફ પાછા વળવાનું મન કીધું. તેઓ પોતાની જોડે ઇરીત્રયન બંધવાઓને પણ ઉપાડી ગયા, જેમની સામે પાદશાહને એથીન્યનો ઉપરના જીટલોજ ધીકાર હતો. તોપણ પાદશાહે આ બંધવાઓના સુસા ખાતે આવી પુગ્યા પછી તેઓમાંના એકનો પણ જીવ લેવાને યા ઇજ્જ કરવાને બદલે ક્રીસ્યામાં અર્દેરીકા નામે જગા ખાતે તેમને રહેકાણુ બાંધી આપ્યાં. ૨ આ જગા સુસાથી શુમારે ૨૬ માઈલ દુર હતી.

૧ યુનાનની તવારીખ, ૬૪૦ ૧, સર્ ૬૩૦.

૨ હીરોં, ૬૪૦ ૬, પ્ર૦ ૧૧૯.

એથીન્યનોએ જ્યારે સ્પાર્ટનોની મદદ મંગાવી ત્યારે હજુતો મહીનાનો ૬ મા દીવસ હતો મોટે તેઓ પોતાના વેહમ મુજબ મદદ આપી શક્યા નહી, પણ લડાઈ પુરી થયા બાદ પુણમ વીત્યા પછી એ હજાર સ્પાર્ટનોનું એક લશ્કર પોતાના દેશી ભાઈઓને મદદ કરવા મોટે એથન્સ ખાતે આવ્યું. એથન્સ અને સ્પાર્ટ વચ્ચેનો માર્ગ તે વખતે ૧૩૦ માઈલનો હતો, અને તે આ ફોજે આખા ત્રણ દીવસોમાં પુરે કરવાની જોહમત ખેંચવા છતાં તેની મહેનત રદ ગઈ અને તેને ઈરાનીઓનું ખળ તપાસ્યા વીના પાછું ફરવું પડ્યું. સ્પાર્ટનો **મીલ્ટાયડીસ** અને ખીજા એથીન્યન સરદારોની બહાદુરી મોટે તેમની સ્તુતી કરવાને ચુક્યા નહી, અને એ સ્તુતીથી **મીલ્ટાયડીસ** એટલો તો કુલી ગયો કે તેણે ઈરાનીઓને લડાઈમાં મદદ આપનાર પેર્સિય ટાપુના રહેવાસીઓને સજા કરવા મોટે એથીન્યનોની પરવાનગીથી એક ફોજ ભેગી કરીધી, હવે પેર્સિયનાં લોકોની ઈરાનીઓને જે મદદ મળી હતી તે માત્ર એક લડાઈનું આરકસ આપવા સંબંધી હતી. ૬૦૦ આરકસોમાં આ એક કશી ખીસાદમાં ન હતું— અને વળી ખુદ ઇથોન્યન રાજ્યોએ એવાં ઘણાં આરકસોની મદદ આપેલી હતી, મોટે તેમની વર્તણુક સાથ સરખાવતાં **મીલ્ટાયડીસ** યા એથીન્યનોને પેર્સિયની વર્તણુક કશી વાંધા ભરેલી લાગવી નહી જોઈયે. પણ પાછળથી જ્યારે **મીલ્ટાયડીસ** આ લોકોને સજા કરવામાં નીમ્ફળ થયો અને તેમના ટાપુ ખાતેથી જખમી થઈને આવ્યો ત્યારેજ એથીન્યનોએ જાણ્યું કે તે પોતાનાં કોઈ ખાનગી ઘેરને થકી પેર્સિયનાં લોકોને સજા કરવા માંગતો હતો. તે જ્યારે નીમ્ફળ થઈને નામોસી સાથ પાછો એથન્સ ગયો ત્યારે ત્યાં તેની વર્તણુકની તપાસ ચાલી અને એથીન્યનોને ડગવાનો તેના ઉપર વાંક મેળવામાં આવ્યો, જે વાંકને મોટે ઘણા તકસીરવારોના જીવ લેવામાં આવેલા હતા. પણ **મીલ્ટાયડીસ** એ સજામાંથી છટકી ગયો. તેને માત્ર ૫૦ ટેલન્ટ (યાને ૩૧,૨૦,૦૦૦ થી વધારે)નો દંડ થયો, જે અલખતે તેના વખત મુજબ ઘણો મોટો હતો. આથી તેને બહુ ગમ લાગ્યો, અને પછી મરણ પામ્યો.

જ્યારે ઈરાની સરદારો એથીન્યનોને સજા કરવાનાં કામથી નીરાશ થઈ પાછા ફર્યા ત્યારે આપણે ઉપર કહ્યું તેમ પાદશાહ **દારીયસે** હવે પોતે એક મહાભારત ચહડાઈ લઈ જઈને એથન્સનેજ નહી પણ આખાં યુનાનને તાબે કરવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. તે આ નીમ્ફળતા અથવા શીકસ્તથી હીમત હાર્યો નહી. તે પોતાની બુજર્ગ ઉમરથી હારી ખાઈ ખેંડા નહી. સઘળાં તાબેનાં રાજ્યો ખાતે તેણે કાસદો મોકળાવીને નવેસરથી લશ્કર તેમજ આરકસો, ઘોડાઓ અને ખોરાકી વગેરે ભેગાં કરવાનો હુકમ આપ્યો. તેના હુકમ મુજબ દરેક રાજ્યમાં ઢંઢરે પીટાઓ અને ત્રણ વરસો સુધી દરેક ડોકાણે લડાઈની તૈયારીઓનીજ ગડબડ ચાલી. યુનાન ઉપરની આ મહાભારત ચહડાઈમાં શામેલ થવા મોટે લશ્કરી નોકરીમાં જોડાઈને નામો નોંધાવવા માંગ્યાં તેઓમાં જોડો સર્વેથી યુનંદા હતા તેમનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યા.

આ રીતે જ્યારે લડાઈ મોટેની નવી તૈયારીઓ થતી હતી ત્યારે ઈ ૪૦૫ ૪૮૭ નાં વરસમાં મીસરનાં લોકોએ બલવો ઉઠાવ્યો. અલખત પાદશાહની મોટા પાયા

ઉપરની તૈયારીઓ વીશે યુનાનનાં સઘળાં રાજ્યોને ખપ્પર પડવી જોઈએ—બહકે તેઓએ ખીજી ચહડાઈની વકી રાખી હશેજ—અને તેથીજ તેમને બારી ડર પેદા થયો જોઈએ. માટે એ ચહડાઈનું કામ બહમ જાય એવી કોઈ પણ તદખીર લડાવવાને તેઓ તજવીજ કરે એ બનવાજોગ છે. તેઓએ કદાચ ધ્યેન્યન રાજ્યોને બહવો કરવા માટે ઉચ્કેર્યાં હશે, અથવા તેમની મદદ માંગી હશે; પણ એ રાજ્યોને હવે ધરાનના પાદશાહની તાબે દારીથી કશું ખમવાનું હતું નહીં માટે તેઓએ યુનાનીઓની માંગણી ના પાડી હશે. આ રીતે નીજ્જન થઈને એથીન્યોનોએ ધરાનીઓને તેમની ચહડાઈમાં હીલ પડાવવા માટે એક ખીજોજ ઇલાજ લીધો, અને તે મીસરનાં લોકો કને બહવો કરાવવાનો ઇલાજ હતો. યુનાનીઓએજ આ બહવાની ખરેખરી ઉચ્કેરણી કરી હોય, અને તેમનાંજ કાવાદાવાથી બહવાની આગ પંથરાઈ હોય તો તે બનવાજોગ છે, એમ **રૉલીન્સન** પણ કહેછે,^૧ અને તેમ માનવાનાં કારણો છે. પાદશાહ **કમ્બાઈસીસે** મીસર ખાતે ચહડાઈ લઈ જઈને એ દેશ હાથ કરી પછી ત્યાંનાં લોકો સુલેહ સંપન્ન થી રહેલાં હતાં. **દારાયસ**નાં રાજ્યની શરૂઆતમાં જે પુષ્કળ ખખેડાઓ કામેડામ થયા તેમાં મીસરનું નામ જણાતું નથી. **કમ્બાઈસીસ** પછી સાત ધરાની હાકમોએ ત્યાં નચાતી ધરાનના પાદશાહ તરફથી રાજ્ય ભોગવ્યું હતું. એ આઠે હાકમોનું એક વંશ બન્યું અને મીસરની તવારીખમાં રાજ્યકરનારું જે ૨૭ સું વંશ છે તે આ ધરાનીઓનું છે. પાદશાહ **દારાની** વર્તણુક મીસરનાં લોકો તરફ બહુ નરમાસવાળી અને મીત્રાચારી બરેલી હતી. એના બદલામાં તેઓ તેને બહુ મર્તબા આપતા હતા. તેઓએ પોતાના પવીત્ર ગોધાઓની કખરો ઉપર પણ તેનું નામ માન સાથ નોધવું છે. વળી **દારાની**જ મોટી મદદથી “ગ્રેટ એએસીસ” નામે મોટાં ખીયાબાનમાંનું મોટું ઇજ્જત્યન દહેરું બંધાવ્યું હતું; જ્યાં જે ખેતાઓ મીસરના આગળા મોટા પાદશાહોને આપવામાં આવેલા હતા તે સઘળા **દારાયસ**ને પણ અર્પણ કરેલા હતા. ૨ આ સઘળું દેખાડે છે કે ઇજ્જત્યનો ધરાની અમલથી હુખી ન હતા. અજબત તેમને પોતાના દેશની હાકમી પોતાના હાથમાં લેવાની કુદરતી ઇચ્છા હોવી જોઈએ, પણ તે ઇચ્છાને અમલમાં આણવાની તેમને અનેક તકો મળી હતી. ખોટો **રમદીસ** તખ્તે બેઠો અને **કમ્બાઈસીસ** મીસર છોડી ગયો ત્યારે, અથવા **દારાયસ**નાં પહેલાં વરસોમાં ઘણાખરા જીતાયલા પ્રાંતો ખાતે બહવા થયા ત્યારે, અગરજો ઇજ્જત્યનોએ આહું હોત તો તેઓખી સ્વતંત્ર થવાની કોશિશ કરી શકત. પણ તેમ નહીં કરતાં, જ્યારે **દારાયસ**ની સઘળી ક્ષતેહાથી તે વખતે જાણીતા આખા એશ્યા અને યુરોપના ઉગમણ ભાગમાં ધરાની હકુમતનો તાપ બેઠો હતો તેવા વખતમાં મીસર ખાતે બહવો થાય ત્યારે તેના કોઈ ખાસ સબબ હોવો જોઈએ, અને એ સબબ યુનાનીઓની ઉચ્કેરણી ધારવામાં આવે છે. આ બહવો કરીને મીસરના લોકો એટલેખવે દરજ્જે ફાચા કે તેઓએ પોતાના દેશમાંથી ધરાની હાકમને કહાડી મેલ્યો અને પોતેજ સઘળી હકુમત લઈ બેઠા.

૧ રૉલીન્સન કૃત હીસ્ટોરી, દૃષ્ટ ૪, સર્કે ૧, નોટ ૪.

૨ તેજ, દૃષ્ટ ૨, સર્કે ૩૨૭, ૪૪૨ો ૪૦.

દારશયુશને તેના બુદ્ધાપાના વખતમાં આ એક નવો મંતાપ હતો. પણ જ્યારે તે પોતાની તૈયારીઓ યુનાનને માટે કરતો હતો ત્યારે આ નવો શાળો નીકલી આવવાથી તેણે મીસર તરફ પણ ચહડાઈ લઈ જવાની ગોઠવણો કીધી. આ બલવામાં યુનાનીઓનો હાથ છે એવો વેહમ કદાચ દારશયસને ગયો હોય, અને તેમની નેમ પોતા ઉપરની ચહડાઈમાં ઢીલ પડાવવાની છે એવું તેણે માન્યું હોય. પણ યુનાનીઓની એ નેમમાં તેઓ ડગાયાછે એવું તેમને દેખાડવા માટે દારશયસે બંને દેશો તરફ બે જુદાં જુદાં લશ્કરો લઈ જવાની ગોઠવણો કીધી, જેમાં યુનાનીઓને તો પોતે જાતે જાતે સજ્જ કરવા આહું. પણ તેમ કરવા આગમજ તેને માથે પોતાનાં રાજ્યનો વડો—પોતાનો વારસ—કરાવી જવાની ફરજ આવી પડી. પાદશાહની વડી રાણી અતોરેસા પાદશાહ કાઈરસની બેઠી થતી હતી. તેણીએ ચાર બેઠાઓને જન્મ આપ્યો હતો, જેઓમાં જર્કસીસ (ક્ષયાર્થી) વડો હતો. પણ જર્કસીસ કંઈ પાદશાહનો સર્વેથી વડો બેઠો ન હતો. દારશયસ તત્ત ઉપર બેસે તે આગમજ પોતાના પછવાડેથી થયલા હમથરીક ગોધાયસની બેઠી જોડે તે પરણ્યો હતો, જેણીએ જન્મ આપેલા ત્રણ બેઠાઓમાંનો વડો આતોબાજેનીસ (આદરબુજ્દન) હતો, જે ઉમરમાં જર્કસીસ કરતાં મોટો હતો. હવે વધી એ હતો કે આ બે જવાનોમાંથી પાદશાહે તત્ત કોણને સોંપીને યુનાન તરફ જવું. આદરબુજ્દનની તકરાર એ હતી કે તે તેના બાપનો વડો દીકરો હતો. ક્ષયાર્થીનો દાવો એ હતો કે પાર્સી પ્રજાને સ્વતંત્ર કરીને મોટું રાજ્ય સ્થાપનાર કુરશની બેઠીના તે દીકરો હતો; કાઈરસ પછી તેનો બેટો કમ્બાર્થસીસ (કબુજીય) તત્તે બેટો અને હકદાર વારસ વીના મરણ પામ્યો માટે રાજ્યની લગામ જો કોઈને પણ મળે તો તે શાહજાદો અતોરેસા હતી, અને તેણીના તે હક કબુલ રાખીનેજ તથા વળી પોતાનો હક તેમ કરીને મજબુત કરવાની મતલબથીજ દારશયુશે આ શાહજાદો જોડે શાદી કીધી હતી; માટે તેણીના વડા બેટાનો હક ધરાવનાં તત્ત ઉપર સર્વેથી પહેલો હતો. આ વાંધાનો પાદશાહ દારશ નીકાળ આણે તે આગમજ સ્પાર્ડીનો પેલો પદ્મશ્ર થયેલો રાજા ડીમારેટસ સુધા ખાતે પાદશાહનો આશ્રો શોધતો આવી લાગ્યો. તેને બંને શાહજાદાઓ વચેની તકરાર વીશે બબર પડી, અને પરપુછ કરતાં તેને કેટલીક વાતો જણાઈ, જે ઉપરથી તેણે જર્કસીસને સમજાવ્યું કે તેણે પાદશાહ આગળ આ દલીલ રજુ કરવી કે જ્યારે દારશયસ હજી તો એક સાધારણ માણસ હતો ત્યારે આદરબુજ્દનનો જન્મ થયો હતો; પણ જર્કસીસનો જન્મ તો દારશયસને તત્ત મળવા પછી થયો હતો, માટે તત્ત ઉપરનો ખરો હક જર્કસીસનો છે. આ સલાહ ઉપરથી શાહજાદા ક્ષયાર્થીએ આ નવી તકરાર આણી અને તેમાં તે ફતેહ પામ્યો. તેના બાપે અંતે તેનીજ પક્ષમાં ચુકાદો આપ્યો, અને એ રીતે જર્કસીસના હાથમાં દારશયસની ગેરહાજરીમાં ધરાવનાં રાજ્યની લગામ આવી.

પણ પાદશાહ પોતાની યુનાન ઉપર ચહડાઈ લઈજવાની નેમમાં પાર પડ્યો નહી. તેની ધારણા મુજબ બન્યું નહી. તે ચહડાઈ લઈ જાય તે આગમજ તેનું મરણ નીપજ્યું, જેથી ઇજીપ્તનો અને એથીન્સનો વગર સજ્જ મેળવવે દુર્લભ વેળા બચી

ગયા. દાશયક્ષનાં મરણથી ધરિનને બારી ખોટ ગઈ. તેણે ૩૬ વરસો સુધી રાજ્ય ભોગવું, અને મરણ વખતે તેની ઉંમર ૬૪ વરસની હતી. તેજી જોડા ત્યારથી તે તેનાં મરણ સુધી વયમાં માત્ર થોડાંક વરસોના અંતર સીવાય તેણે સઘળી મુદત લડાઈમાં ગુજરી હતી. જે લડાઈમાં તે પોતાની હાજરીની અગત્ય સમજતો હતો ત્યાં પોતે મેદાનમાં ઉતરવાને તે સદા તૈયાર રહેતો હતો. ખરી વાત છે કે મહાત્મા **કાર્ઠવિરસની** પેઠે દાશયક્ષ સઘળીજ માઠી લડાઈઓમાં શામેલ થયો ન હતો. એયન્સ ઉપરની ચહડાઈ વખતે તેણે પોતે ત્યાં જવાને અલ્લે પોતાના સરદારોને એ કામ સોંપવામાં દાશયક્ષે પોતે જોડું કે તેણે માઠી ભુલ કીધી હતી. તેની બહાદુરી અને હીમત, તેના ઇનસાફ અને દયા, એટલાંબધાં પ્રખ્યાત હતાં કે તેના દુસ્મનો વડીક તેને નમતા અને વખાણતા હતા. મીસર ખાતે તેનું નામ ત્યાંના એક પવીત્ર પાદશાહ લેખે માન પામ્યું હતું, અને ઇયોન્યન રાજ્યોએ, **મીદયાયડીસના** બેટા **મેટ્રીયોકસે**, સ્પાર્ટાના રાજા **ડીમારટસે** તથા એયન્સના રાજા **હીપચાસે**, અને ખીજા અનેક રાજવંશીઓએ જોઈ લીધું હતું કે દાશ પોતાના શત્રુના પડતા વખતમાં તેના ઉપર વેર લેવાને હીચકાઈ સમજતો હતો, એટલુંજ નહીં પણ તેના પડતા વખતમાં તેને માન મર્તબા આપીને તેનાં દીલને કુખી થતું અટકાવતો હતો. ઉપલા પદ્મજી પાદશાહો, તેમજ બલવાખોર **એરીસ્ટાગોરાસે**, ઇયોન્યન ટાપુઓ ખાતેથી ઉઠાડી મેળેલા ત્યાંના યુનાની હાકીમા પણ દાશયક્ષની દરબારમાં એવુંજ માન પામ્યા હતા. વળી બલવાખોર **હીસ્ટીયસે** જીવતાં જીવત ગમે એટલી યુવાઈ કરવા છતાં દાશયક્ષ તેના કતલ થવાથી નાખુશ થયો હતો અને તેનાં રવાનને બાઆબર ભુમીદા કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. બલવાખોર મુલુકો માઈલીટસ અને ધરીત્રયાના કેદ પકડાયલા રહેવાસીઓના એક બાલને પણ ઇજા નહીં દેતાં તેણે તેમને પોતાના મુલકમાં વસવાની પરવાનગી બક્ષીને પુરતી મેહરબાનગીથી નવાજી નાંખ્યા હતા, તે વાત ખુદ ધરિનીઓના દુસ્મનોથી પણ ના પડતી નથી. આ સઘળા દાખલાઓ દયા અને ઇનસાફની બાબતમાં દાશયક્ષને પાદશાહ **કાર્ઠવિરસની** જોડે મેલેછે, અને તેની બહાદુરી અને મુલકગીરીમાં માત્ર કુરૂશ-થીજ તે ઉતરેછે. ખીહીસ્તુન ખાતેના પોતાના લેખમાં દાશ ખોલ્યું કહેછે કે જેઓ તેની સામે દગાખોર કર્યા તેમનેજ તેણે મોતની સજા કીધી હતી. આ ઇશારો તેણે તખ્ત મેળચ્યા પછી જુદા જુદા પ્રાંતોમાં બલવો ઉઠાવનારા અને રાજનું ખોટું નામ ધારણ કરી બેસનારા ડગારાઓ સંબંધી કીધેછે, જેઓમાંના માત્ર થોડાજ પાદશાહના હુકમથી કતલ થયા હતા. **કાર્ઠવિરસે** ધરાનની શેહનશાહત સ્થાપી એ ખરી વાત છે, પણ પોતાના અમલનાં પહેલાંજ વરસમાં ઢેકાણે ઢેકાણે ઉઠેલા બલવા બેસાડી દેવામાં દાશયક્ષે અકેકો નવો પ્રાંત જીતવા જેટલી જેહમત ખેંચેલી હોવી જોઈયે. એ ઉપરાંત વળી ઇયોન્યન રાજ્યોની એકસંપીથી ઉભા થયેલા મોટા બલવો તેની હીમત અને હીકમતની તપાસ લેનારી જખરદસ્ત કસોટી થઈ પડ્યો હતો. એ સર્વેને પાછા તાપે કરવા, પંજાબ સુધાં ઉગમણ તરફ હીંદ સુધી પોતાની હકુમત વધારવી, છેક મેસીડન સુધી આથમણ તરફ ધરાનનો કાબુ સ્થાપવો, યુરૌપમાં સ્કીથાના દેશ (આજનો રશિયા)

ખાતે ચહાઈ લઈ જઈને જામરી શેહ આપવી, અને યુનાનીઓને એક મોટી ચહ-
ડાઈથી ધૂળવી નાંખવા; એ સમયે દારાયસનું બળ અને બહાદુરી, મોટાઈ અને
મર્દાનગી દેખાડેછે. ત્રણ જુદે જુદે ઠેકાણે તેણે પોતાની ક્તેહોના લેખા કોરાવેલાછે તે
ઉપરથી જણાયછે કે ત્રીશ મુલુકો દારાના તાબા તળે હતા, જેમાંના કેટલાકની ક્તેહ
તેણે પોતે કીધી હતી.^૧ આ ત્રણે લેખામાં ખીહીસ્તુન ખાતેનો પહેલો છે. તેમાં ૨૨
મુલુકોનાં નામે છે. ખીજે પર્શીપોલીસ ખાતેનો લેખ છે, જેમાં ૨૩ મુલુકોનાં નામ છે.
છેલ્લો લેખ નક્ષે રસ્તમ ખાતેનો છે, જેમાં કુલે ૩૦ મુલુકો છે.

પણ આ સમયે છતાં દારાયસ લશ્કરી કુનેહોમાં કાઈરસની બરાબરી કરી શક્યો
નથી. શૈલીન્સન તેની સ્તુતી કરતાં લખેછે કે “સુલેહના હુનરમાં દારા ખીજ
સમજના પાર્શી પાદશાહો કરતાં ચહડતા હતા.”^૨ તેના આ “સુલેહના હુનર” વીથે
હજી આપણે કશું વર્ણન કીધું નથી. રાજ્યની જે ગોઠવણે કાઈરસ કરી
શક્યો ન હતો, અને જેને લીધે પાછળથી કેટલુંક ખમતું પડ્યું હતું, તે ગોઠવણોનું
માન કેટલીક તરફથી કાઈરસને આપવાની તજવીજ થવા છતાં ઘણે દરજે દારાનેજ
આ રાજ્યખંધારણ બનાવવા માટે સમજી સ્તુતી ધોઈ. એ, તેમજ ધરાનને સુંદર ઇમા-
રતોથી ઘીપતું કરવાનાં દારાયસનાં કામે, એક જુદાજ બાબ માટે અમે રાખ્યાંછે.
શૈલીન્સન તેને “ઘણી બાજુ ધરાવનાર” કહેછે અને તેનાં સમજનાં કામકાળે
ઉપરથી ગણવેછે કે “યોજના કરનાર, સંપેહસાહાર, પ્રધાન, રાજ્યવહીવટ કરનાર,
ધમિરતો બાંધનાર, હુનર અને વીધાનાં કામેનો મુરખી,” એ સમજનાં વાણું તે એકલા
એકમાં ભરેલાં હતાં.^૩ “તેના વીના ધરાન જેમ તે જલદી વધી ગયું તેમ તે જલદીથી
ઘણું કરીને પડી પણ બાગ્યું હોત, અને આપણને તે ઉગમણ તરફ ઉગી નીકળેલાં
ઘણાંએક ટુક વસ્ત્ર સુધીજ હૈયાતી ભાગવી જનારાં રાજ્યોમાંના એક દાખલ જણીતું
થયું હોત.”^૪ પણ દારાયસનાં નામે અને કામે ધરાનને ખોટા સમર્દેસ પછી
જીવતું અને સલામત રાખ્યું.

એક ખીજે તવારીખનવેશ લખેછે કે પાદશાહનાં “ડહાપણ, ઇનસાફ અને ઘણા-
એક દાખલાઓમાં તેણે બતાવેલી દયા માટે અસલી લખનારાઓએ તેની બહુ વખાણ
કીધીછે.”^૫ આજ લખનાર જણાવેછે કે “જે કામ કુફરી થઈ કીધું તે કામ
સંપૂર્ણ કરવાને બાદતાલાએ તેને નેમ્યો હતો, એટલેજે યાહુદીઓને તેમની પત્ની જુમી
ઉપર પાછા ફરીકામ કીધા હતા.” ડૉ૦ હેલ્સ લખેછે કે પાર્શી પાદશાહો બેખીલિઅનને
સજા કરીને યહુદીઓ ઉપર મેહરબાનગી રાખતા હતા. બેખીલનની પહેલી ક્તેહ પછી
કુફરી તેમને કેદખાનેથી છોડી સ્વતંત્ર કરવાનો હુકમ કહાડ્યો હતો, અને ખીજ ક્તેહ
પછી દારાની મેહરબાનગી હેઠળ જેસલેમ ખાતે તેમનું ખીજું મંદીર બંધાઈ તૈયાર
થયું હતું. ભલો પાદશાહ તેજ જેની સ્તુતી શત્રુઓ અને જુદીનો કરે!

૧ જીઓ ઉપર, બાબ ૧, સર્ ૪.

૨ પુરાં પાદ૦, ૬૪૦ ૪, પ્ર૦ ૭, સર્ ૪૫૨.

૩ તેજ.

૪ તેજ, સર્ ૪૫૩.

૫ પાર્શીઓની તવારીખ, સર્ ૬૩.

ખા.ખ. ૧૫.

દારાયસ હીસ્તાસ્પીસ (દારયવુશી).

(ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૨૧ થી ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૪૮૫ સુધી.)

૪.

રાજ્યકારભારની ગોઠવણી અને અંદાજસ્તો.

(ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૧૫ થી ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૦૭ સુધી.)

રાજ્ય અંધારણું ખરું માન દારાયસને ઘટેછે—તેના અમલની મુદતના વીભાગો—શરૂઆતના ખલવા અને શેવટની લડાઈઓ વચ્ચેની મુદત—સુલેહના વર્ષનાં કામો : ઇમારતખંદી અને રાજ્ય સુધારા—રાજ્ય સુધારા માટેની દારાયસને કરજ. રાજ્ય સુધારાના પ્રકાર : પ્રાંતોના હુકમો અને તેમનું કામ—તેમના ઉપર પાદશાહની દેખરેખ—તેમની સત્તા ઉપર આકોશ ; સેનાપતીની સ્વતંત્ર સત્તા—તેના ઉપર પાદશાહનો કાબુ—પાદશાહનો મુનશી—તેનું કામ : તામિના પ્રાંતોમાં ખલવો નહીં ઉઠે એવી ગોઠવણી. તકસીરવાર અધીકારોની તપાસ કરનારી મુખ્ય અદાલત—“પાદશાહી ન્યાયાધીશો”—તેમનો અપસંપાત ન્યાય—એક દાખલો. પાદશાહી ટપાલની ગોઠવણી. જીતેલી પ્રજાઓની રાજ્ય કારભારમાં શામેલગીરી. સેનાપતીની નેમણુક. રાજ્યની ૨૦ શત્રુઓમાં વહેંચણી : તેમનાં નામો અને મેહસુલની રકમ—એક દર ઉપજ—સોના રૂપાની ખંડણીનો ઉપયોગ—ખંડણીમાંથી પાસના પ્રાંતને માફી—પ્રજાઓ તરફની જીદી જીદી લેટો. પાદશાહનાં બીજાં કામો.

દારાયસ હીસ્તાસ્પીસનો ૩૬ વરસોનો અમલ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાયછે, જેમાંના પહેલા અને છેલ્લામાં જ્યારે ઈરાન દેશના વધારા માટે થયેલી લડાઈઓનું પર્ણન આપણે વાંચી ગયા છીએ ત્યારે બીજા ભાગની હકીકત જણાવવાની રહીછે, જેમાં ઈરાન દેશના સુધારાનું બ્યાન આવેછે. મહાત્મા કાર્દરસે પાર્સી પાદશાહતનો પાયો નાંખ્યા પછી પોતાનાં રાજ્યની હદ ચોખ્ખાજી ઉપર અતી મોટી હદ સુધી વધારી મેલવા છતાં તેણે રાજ્ય સુધારા વીચે ઝાઝું લક્ષ આપેલું દીસતું નથી. કેટલાક તવારીખનવેશો પુનાની લખનાર જેનોફ્રનને પગલે ચાલીને કહેછે કે રાજ્ય સુધારાઓનું માન આજે એક આવાજે દારાયસને આપવામાં આવેછે તે સુધારાઓ પ્રથમ કુર્શી ચોળેલા અને ગોઠવેલા હતા. જેનોફ્રન “કાર્દરિપીડયા” નામના ગ્રંથમાં આ સૂઝના રાજ્ય સુધારાઓનું જે સુંદર વર્ણન કરેછે તે તેણે કાર્દરસનેજ લાગુ પાડેલાછે ; પણ આજની તવારીખ તેનાં આ પુસ્તકની મદદ લેવા છતાં તેમાં દરશાવેલાં કીમતી કામો દારાયસને લાગુ કરવાનું દરસ્ત વીચારેછે. શૈલીન્સને તો એ કામોનો દારાયસના અમલમાં સમાય કરવા ઉપરાંત તેમની મુદત પણ મુકરર કરી આપીછે. ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૨૧ માં દારાયસ તત્ત ઉપર બેઠો ત્યાર પછીનાં પાંચ છ વરસ તેણે રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઉઠેલા ખલવાઓ ખેસાડી દેવામાં યુગ્મર્થાં હતાં. ખત્રવાખોરો સામેની તેની લડતો અને તેમાં થયેલી તેની ક્ષેત્રો પછી, આ પ્રમાણે ફરીથી નહીં અને તેના ઇલાજો લેવાનું દારાયસને સુઝ પડ્યું. ખલવા ખેસી ગયા પછી તથા ખલવાખોરો સજ પામ્યા પછી રાજ્યમાં પાછી સુલેહ પંથરાઈ. અને એ સુલેહ પછી ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૦૭ થી પાછી

લડાઈ જંગી, માટે બલવા ખેસી ગયાથી તે પંજબ ઉપરની ચહડાઈ સુધીના વજ્રમાં ધરિને નર્મીતાઈ, સુલેહ અને સમાધાનીમાં કાળ કહાડયો હતો. એટલામાટે વચ્ચમાં સાતથી આઠ વરસોની મુદતમાં પાદશાહે રાજ્ય સુધારા અને દેશની રેનકના વધારા માટેના ઇલાજો લીધા. તેના વજ્રમાં બંધાયલા મહેલો અને ખીજાં ઇમારતબંદીના હુન્નરનાં કામોની વીગતો ઉપર આપણુ જોઈ ગયા છીયે, માટે આ ડેકાણે તો દારાયસના રાજ્ય સુધારા વીશેનીજ નોંધ લઈશું.

કુરૂશના વજ્રમાં અને ત્યાર પછી કબુલુચના અમલમાં પણ રાજ્યકારભાર બહુ ઠીલો અને કશાં બંધણુ વીનાનો ચાલતો હતો. કાઈરસ એકપછીએક મુલુકો જીતીને રાજ્યની હદ વધારતો ગયો અને તેથી ગોયા મંકળનાં એક વળાંમાં નવું વળું ઉમેરાતું ગયું, પણ તે મધળાં એકેક સાથ કેટલો સંબંધ ધરાવેછે અથવા એકેક સાથનું જોડાણ કેટલું મજબુત છે તેની દરકાર રહી નહી. જ્યાં સુધી કાઈરસની ફતેહ એકેક ઉપર વધતી ગઈ ત્યાં સુધી તો આ જીતાયલા પ્રાંતોએ માથું ઉંચકવાની હીમત કીધી નહી; તેના પછી કમ્બાઈસીસેની તખ્ત ઉપર ખેડનાંજ નવી નવી પ્રજાએની તાખે કરીને છેક મીસર સુધી ધસી જવાની હીમત કરવાથી અસંતોષી રાજ્યોને સર્કશી કરવાની છાતી ચાલી નહી; પણ તેના પછી એક ગમથી રુમદીસના અમલની આખર આવી કે ખીજી ગમથી એક પછી એક સંખ્યાબંધ જીતેલા પ્રાંતોએ બલવો ઉઠાવી તેની આગને ચો બાજુએ ફેલાવી મેલી. પ્રાંતોના કારભારનો જોઈતો બંદાબસ્ત નહી હોવાનું આ પરીણામ હતું, તેટલામાટે દારાયસ રાજ્યમાં સુલેહ ચતાંજ રાજ્ય સુધારા ઉપર મંડયો. આજના સુધરેલા જમાનામાં પણ રાજ્યો પાદશાહની એકથી સત્તાને આધીન થઈ રહેલાંછે, ત્યારે ઇશિવી સેનેની આગમજ પાંચમી કે છઠી સદી ઉપર ઇરાનની પાર્સી શેહનશાહતમાં આખો દેશ એકજ ધણીના અમલ તળે રહેતો હોય તો તેમાં અબજબજ જેવું કશું નથી. તે વજ્રે એવાં કાઈજ રાજ્યો હશે જ્યાં પ્રજાની સત્તાથી વહીવટ થતો હોય; અને જેઓ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને નામે ઓળખાતાં હતાં તેઓ પોતેની ખુદ પ્રજાની સત્તાને બદલે ગણત્રીના થોડાજ માણસોની સત્તાના યુક્તિમ થઈ પડેલાં હતાં. પણ વળી ઇરાનની શેહનશાહતને એકજ પાદશાહની સત્તા હેઠળ રહેવાનો એક ચોક્કસ સંયમ દેશમાં માંહિમાહેની લડાઈ ઉઠતી અટકાવવાનો હતો; કેમકે અગરજો ઇરાનમાંની પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ગોઠવણ ચાલુ થઈ હોત તો જેઓ હાલ યુનાનનો અને પછાડેથી રૂમી રાજ્યનો થયો તેવો તેના પણ થાત, અને પાદશાહનાં નામની ગેરહાજરીમાં ખીજેજ નામે જીલમ-ગારો રાજ્યનું સુકાણુ હાથમાં લઈને રૈયતોને પીડત.

દારાયસે પોતાની સત્તા મુખ્ય અને સર્વોપરી રાખીને પછી દરેક પ્રાંતમાં પોતે નેમેલા હાકમેને મોકલ્યા, જેમને ખીલાશીકી ભાષામાં ક્ષત્રપા અથવા સાધારણ રીતે ક્ષત્રપ (યાને છત્રપતી) ને નામે ઓળખવામાં આવ્યાછે. આ હાકમે દરેક પ્રાંતમાં પાદશાહનાં નામથી અમલ કરતા અને ત્યાંની રૈયતોને પાદશાહની પ્રજા દાખલ ગણાવતા હતા. તેઓનું કામ એ હતું કે પોતાના મુલકનો વહીવટ ચલાવવો, ન્યાય કરવો,

મેહસુલ ઉંઘરાવવું અને તે પાદશાહ ઉપર મોકળી આપવું. મેહસુલની રકમનું ચોક્કસ પ્રમાણ હવું અરૂં, પણ રૈયતો કનેથી તે કેટલાં પ્રમાણમાં લેવું તેની ફરી હદ બાંધેલી ન હતી. વળી આ શત્રુપોને કશો પગાર યા લવાજમ બાંધી આપેલો હોય એવું જણાવું નથી. એટલામાટે અગરજો એમ યુમાન લઘજિવામાં આવે કે આ શત્રુપો પોતાની મરજી મુજબ રૈયતોને વીડતા હશે અને તેઓ કનેથી પાદશાહને ભરવાનું મેહસુલ ઉંઘરાવ્યા ઉપરાંત પોતાના પાદશાહી ખર્ચોને માટે મોટી રકમો ખેંચી કહાડતા હશે, તો તે ખોટું નથી. પણ શત્રુપો આમ પોતાના ખર્ચની રકમો રૈયતો કનેથી કહાડાવવાનાં કામમાં તેમને છેક નીચેની નાંખે અથવા હદથી જાદા બોજથી તેમને ખેંચી કાઢે, એ વીચાર એકદમ મંજૂર રાખી શકાતો નથી, કેમકે શત્રુપોને પાદશાહે કંઈ સ્વતંત્ર હાકમો દાખલ છોડી દીધેલા ન હતા. આટલી વાત ખરી છે કે દરેક શત્રુપ પોતાની જીંદગી સુધીના હાકમ નેમાતો હતો, પણ એટલી મુદતમાં જો તે કોઈની તકસીરને માટે અપરાધી ઇરતો તો પાદશાહ તેને તેની હાકમી ઉપરથી ઉઠાડી મેળતો અને કોઈક વાર મોત સુધીની સજા કરતો હતો. આજ ખીના કહી આપેછે કે શત્રુપો તદન સ્વતંત્ર ન હતા, એટલું જ નહી પણ પોતાનાં રાજ્યમાં જેમ ગમે તેમ જીવતાવવાને પણ તેઓ મુખત્યાર ન હતા. દર સાલ પાદશાહનું ફરમાન લખને તેનો બાઈ અથવા બેટા, અથવા નજદીકનો ખેતી એક ફોજ સાથે હર કોઈ પ્રાંતમાં ઉચાઉચ જઈ લાગતો અને ત્યાંની રૈયતોની ફરીયાદ સાંભળતો હતો. તેના આવવા વીશે પ્રાંતના હાકમને આગમજથી કશી ખબર પડતી ન હતી, કેમકે તેમ જો હોય તો તે હાકમ પોતાની ખામીઓ ઠાંકવાની તદખીરો કરવાને આગમજથી તૈયાર રહે. ફરવા નીકળેલો શાહજાદો પ્રાંતમાં સધળે ઠેકાણે ફરતો અને જેમને ઈનસાફ નહી મળ્યો હોય, અથવા જેમના ઉપર સીતમ ચુલ્ખો હોય, તેમની ફરીયાદ નોંધી લખને પછી તે વીંચિતો હેવાલ પાદશાહ ઉપર લખી મોકલતો હતો, અને તે ઉપરથી શત્રુપની ચાલ માટે તેની તપાસ ચાલતી અને તે તકસીરવાર ઇરતો તો તેને ઘટતી સજા થતી હતી.

શત્રુપની સત્તા આ રીતે સ્વતંત્ર હોય એમ જણાવું નથી; પણ તેની સત્તા ઉપર માત્ર એટલોજ અંકુશ રાખવામાં આવતો ન હતો. દરેક પ્રાંતમાં શત્રુપની જોડે એક સેનાપતી અથવા લશ્કરનો સરદાર રહેતો હતો, જેના હાથ નીચે એક મોટી ફોજ આપવામાં આવતી હતી. તાંખે કૌંસા પ્રાંતોની પ્રજાએને ધાકમાં રાખવા, તેમજ પડોશની પ્રજાએ સંકેશી કરે યા હુમલો લાવે તો તેમને સજા કરવા માટે આ લશ્કર રાખવામાં આવતું હતું. એ લશ્કર ઉપર હાકમનો પોતાનો કાબુ કશો ન હતો, તેમજ રાજ્ય વહીવટમાં લશ્કરના સરદારને માથું મારવાની સત્તા પણ ન હતી. આથી પાદશાહે એક મુખ્ય મતલબ એ રાખી હતી કે હાકમ એકલો જેમ પાદશાહની સત્તાનો અનાદર કરીને પોતે સ્વતંત્ર થવાની તળવીજ નહી કરી શકે તેમજ લશ્કરનો સરદાર પોતે પણ નાણાંની સદ્દ વીના ખસવો ઉઠાવી શકે નહી. અગરજો લશ્કર અને મેહસુલ એ બંને એકજ ધણીના હાથમાં હોય તો તે મરજી ચાહે તેવી રીતનો કારભાર ચલાવીને પાદશાહથી નાફરમાન થવાની હિમત કરી શકે, પણ એ બંને સત્તાઓ જુદા જુદા ધણીએને સોંપી

આપેલી હોવાથી પ્રાંતોમાં બલવો થવાની ધાર્તીનો ઝાઝો સંભવ રહે નહી. જો આ બંને અધીકારીઓ એકસરખા વીચારના થાય તોજ તેઓ એકઠા મળીને બલવો ઉઠાવી શકે.

પણ તેઓને તેમ કરતાં અટકાવવા માટે પાદશાહે એક નવો અંકુશ તેઓ બંને ઉપર મેલ્યો હતો. દરેક પ્રાંતમાં હાકમ અને સરદાર ઉપરાંત એક મુનશીને પણ નેમણો હતો, એવી મતલબથી કે પ્રાંતમાં રાજ્ય વહીવટ કેમ ચાલેછે, લશ્કરની હાલત કેવી છે, પ્રજામાં કોઈ પણ જાતની ગેરઠનસાઈનો પોકારો છે કે નહી, વગેરે બાબતો વીશે તે પાદશાહેને વખેવખ ખબર આપતો રહે. આ મુનશીને જોકે રાજ્ય વહીવટમાં યા લશ્કરની ગોઠવણીમાં માથું મારવાનો કશો અધીકાર ન હતો, તોપણ તેને દરેક જાતના વહીવટ વીશે ખબર અંતર રાખવાનો અને પરપુછ કરવાનો હક હતો. એટલામાટે અગરજો હાકમ અને સરદાર એકેક સાથ મળી જઈને બલવાની વેત્રણ કરતા જણાય તો મુનશી તે વીશે તુર્ત પાદશાહેને ખબર આપવાને ચુકે નહી. પણ અગરજો એવું બંને કે મુનશીને પણ પેલા અધીકારીઓ પોતાની તરફેણમાં એંચી લે અને પોતાનાં કાળાં ધોળાં વીશે પાદશાહેને તદન બેખબર રાખવાની તજવીજ કરે તો તેના અટકાવને માટે પાદશાહ પોતાનું ફરમાન આપીને, આપણે ઉપર કહ્યું તેમ, પોતાના શાહજાદાને યા અતલજગતા બેશીને ઉચાઉચ હરકોઈ પ્રાંત ખાતે મોકલતો, અને ત્યાંના હેવાલથી વાકેફ થતો હતો.

હવે અગરજો કોઈ હાકમ, અથવા સરદાર, અથવા મુનશી, કે ખીજો હરકોઈ અધીકારી સપડાતો તો તેની તપાસ કરવા માટે પાદશાહે યોગ્ય ચુનંદા ન્યાયાધીશોની એક અદાલત નેમી હતી તેની મારફતે તપાસ લેવાડતો હતો. આ અદાલતના ધણીઓને ‘પાદશાહી ન્યાયાધીશો’નું નામ મળ્યું હતું, અને તેઓને માથે અપક્ષપાત ધનસાફ કરવાની એટલી મોટી ફરજ નાંખેલી હતી કે અગરજો તેઓમાંનો કોઈખી લાંચ રસ્તવા વાંકમાં સપડાતો તો તેને માતની સજા મળતી હતી. કહેછે કે એક ન્યાયાધીશે લાંચ લેવાની તકસીર તેનાં ઉપર સાબિત થવાથી પાદશાહે **કરબાઈસીસે** તેનું ચામડું ઉખેડાવીને તેની ગાદી બનાવી, અને તે આ ન્યાયાધીશની ખુરસી ઉપર ખીજાવી હતી અને પછી તેની જગા ઉપર તેનાજ બેટાની નેમણુક કીધી હતી, એવી મતલબથી કે બાપના જેવો હાલ પોતાનો નહી થાય એવા ડરથી તે ન્યાયાધીશ વાજખી ધનસાફ કરશે. આ રીતે ન્યાયાધીશો ઉપર અપક્ષપાત ધનસાફ કરવાની સદા ચોંપ રહેતી હતી.

અગરજો કોઈ પણ પ્રાંત ખાતેથી પાદશાહ તરફ અથવા ખીજ પ્રાંતના હરકોઈ અધીકારી તરફ ઉતાવળો સંદેશો મોકલવો હોય તો તેને માટે નવી ગોઠવણ કીધી હતી. યૌદ યૌદ માઇલનો અંકેકો ટપો કરીને દરેક ટપા ઉપર તાજ, ઝડપચાલના ઘોડાઓને તૈયાર રાખવામાં આવતા હતા, અને યૌદ માઇલનો રસ્તો આવા ઘોડાઓ ઉપર સવાર થનાર ધણી એક સપાટામાં કાપીને પછી ખીજ ટપા ઉપર જઈ પહોંચતો, જ્યાં તૈયાર રાખેલા ઘોડા ઉપર ત્યાંના કાસદ બેસી આગળ વધતો, અને ત્રીજા ટપા ઉપર જઈ પુગતો. એ પ્રમાણે એક પછી એક નવા ઘોડા ઉપર દરેક નવો કાસદ સવાર થઈ દાડતો, જેથી જેમ જાનવર તેમજ ધનસોનને પણ ઝાઝી ઠાક ચહડતી ન હતી, અને

સંદેશો મોકલનારનો સંદેશો એ રીતે એક માણસથી જોડેલો જલદી મળે તે કરતાં ઘણે દરજ્જે ઝડપમાં આ ગોઠવણથી મળતો હતો. દરેક કામદં જેમ દીવસે તેમજ રાત્રે પણ પોતાની મુસાફરી કરતો હતો, અને જો નોકરન કહેછે કે પક્ષીઓની ઉડવાની ઝડપની બરાબર આ કામદંથી કામ લેવામાં આવતું હતું. ૨ દરેક ટપા ઉપર વળી ધર્મશાળા અને મુસાફરખાતાં બંધિતો હતાં; જો માર્ગમાં નદી નાળું મળતું તો તે ઉપર મજબુત પુલોનું બાંધકામ કરીએલું હતું; અથવા તો ઝડપ ચાલની હોડીઓ તૈયાર રાખવામાં આવતી હતી; કેથે કેથે ભોમીયાઓને પણ રાખિતો હતા; અને એ રીતે આખો રસ્તો એવોતો મહેલો અને સમાધાની ભરેલો કરી નાંખવામાં આવતો કે આખો રસ્તો વચે ચાર કે છુટારાઓની સંદેશો લઈ જનાર કામદંને મુદ્દલ ધાસ્તી રહેતી ન હતી.

પ્રાંતોના હાકમોની નેમણ્યુકમાં પાદશાહ જોડેલો ચોકસ ન હતો તેટલો તે સરદારોની નેમણ્યુકમાં હતો. હાકમ દાખલ તે પોતાના વીશાસુ હરકોઈ ધણીને નેમતો હતો. માત્ર ઇશીની અમીર ઉમરાઓજ નહી પણ કેટલીક વખત તો જીતેલી પ્રજાઓમાંના ધણીઓને પણ તે હાકમી બંધતો હતો. કેટલીક વખતે તો જીતેલી પ્રજાને વધારે સંતોષ આપવા માટે પોતાના હાકમ જોડે પાદશાહ તે પ્રજામાં હરકોઈ આગેવાનને રાજ્ય કારભારમાં સાથે મુકર કરતો હતો. પણ લશ્કરી સરદારોની નેમણ્યુકમાં તે વધારે ચોકસ રહેતો હતો. અગત્ય કરીને પાદશાહ દારાચસ લશ્કરની સરદારી પોતાના ભાઈ, બેટા, ભત્રીજા અથવા નજદીકના ખેશીઓને આપતો હતો, તેમજ તે પોતાના જમાઇઓને સેનાપતીઓ નેમતો હતો. આમ કરવાની તેની મુખ્ય નેમ બનતાં મુઘી રાજ્યમાં બજરો ઉઠતો અટકાવવાની હતી. તેના ખેશીઓ મના અને બળને લીધે કોઈવાર તેનીજ સામે માથું ઉઠાવતા અટકે તે માટે પાદશાહ તેમને પોતાની સાથ વધારે જોડેલા રાખતો, અને એમ કરીને તે તેમને પોતાની તેમજ પોતાનાં ખાનદાનની તરફ વફાદાર કરતો હતો.

રાજ્ય વહીવટની આ મુઘળી ગોઠવણો વીશે બોલતાં આટલી વાત જણાવવી અવશ્યની છે કે દારાચસે પોતાનાં રાજ્યના વીશ પ્રાંતો બનાવ્યા હતા, અને તે દરેકમાં અકેકો હાકમ, લશ્કરનો સેનાપતી અને મુનશી રાખ્યા હતા. એ સર્વે પ્રાંતોનાં નામ નીચાન તથા તેઓ કનેથી લેતી કરેલી ખંડણી અથવા મેહસુલની નામબનામ ટીપ હીરાંડોટસે આપીછે તે આ જગા ઉપર ઉતારી લેવી દરસ્ત ધારીયે છીયે:—

૧ લી શત્રુપી : પ્રાંતો—હયોન્યા, મેગીશ્યા, એયોલ્યા, કાર્યા, લીશ્યા, મીલ્યા, અને પેમ્પીલ્યા. એ મુઘળા પ્રાંતો રૂપાંના ૪૦૦ ટેલંટનું મેહસુલ ભરતા હતા.

૨ જી શત્રુપી : પ્રાંતો—મીશ્યા, લીડ્યા, લેસોન્યા, કેબાલ્યા અને હાઇજન્યા. મેહસુલ—૫૦૦ ટેલંટ.

૩ જી શત્રુપી : પ્રાંતો—હેલેરપોંટ, ક્રીબ્યા, પ્રેસ, પેફલેગોન્યા, મેરીએન્દીન્યા, અને સીર્પા. મેહસુલ—૩૬૦ ટેલંટ.

૪ થી શત્રુપી : પ્રાંત—સીલીશ્યા. મેહસુલ—૫૦૦ ટેલંટ, તથા દરરોજના એકને હીમાએ ૩૬૦ સર્કિલ ઘોડાઓ.

૫ મી શત્રૂની : પ્રાંતો—પોસીડીયમ શેહર (સીર્થા અને સીલીશ્યાની સરહદ ઉપર) થી તે મીસર સુધીના મુલક, જેમાં અરબસ્તાનના એક પ્રાંત સીવાય ફીનીશ્યા, પેલેસ્ટાઇન, સીર્થા, અને કાષ્ઠપ્રિયના પ્રાંતો સમાયલા હતા. મેહસુલ—૩૫૦ ટેલંટ.

૬ ઠી શત્રૂની : પ્રાંતો—મીસર અને લીબ્યાના પડોસના ભાગો તથા કાષ્ઠરીન અને બાર્દાનાં શેહરો. મેહસુલ—૭૦૦ ટેલંટ; આ રકમ ઉપરાંત મોઘરીસ નામે સરૌવરમાં માછલી મારવાનો હક વેચવામાં આવતો હતો તેની આવક તેમજ મેમ્પ્રીસ ખાતે જાધુકની રાખવામાં આવતી ફેજને પુરે પાડવાનો અનાજ જુદો હતો. આ અનાજ ૧૨૦૦૦૦ ઇશાનીઓને પુરે પાડવામાં આવતો હતો.

૭ મી શત્રૂની : પ્રાંતો—સેતેગીદ્યા, ગન્દાર્યા, ડેડીકાઈ, અને અપરીટાઈ. મેહસુલ—૧૭૦ ટેલંટ.

૮ મી શત્રૂની : પ્રાંતો—સુસા અને કીસ્યા. મેહસુલ—૩૦૦ ટેલંટ.

૯ મી શત્રૂની : પ્રાંતો—બેબીલોન્યા અને એસીર્થા. મેહસુલ—૧૦૦૦ ટેલંટ, અને ૫૦૦ જવાન છોકરાઓ.

૧૦ મી શત્રૂની : પ્રાંત—મીડ્યા. મેહસુલ—૪૫૦ ટેલંટ.

૧૧ મી શત્રૂની : પ્રજાઓ—કેસ્પીયન, પર્સીકી, પેન્ડીમથી અને ડારીટી. મેહસુલ—૨૦૦ ટેલંટ.

૧૨ મી શત્રૂની : પ્રજાઓ—એકત્રયા અને તેની પડોસના પ્રાંતો ખાતેના ટોળાઓ. મેહસુલ—૩૬૦ ટેલંટ.

૧૩ મી શત્રૂની : પ્રાંતો—પેકટીકા, આર્મીન્યા અને કાળા સમુદ્ર સુધીના મુલકો. મેહસુલ—૪૦૦ ટેલંટ.

૧૪ મી શત્રૂની : પ્રજાઓ—સગર્શ્યન, સરન્જુયન, થમાન્યન, ઉશ્યન, મીશ્યન લોકો, તેમજ ઇશાની અખાતમાંના ટાપુઓ ખાતેના રહેવાસીઓ. મેહસુલ—૬૦૦ ટેલંટ. ઉપલા ટાપુઓ ખાતે પાદશાહ તકસીરવારેને દેશનીકાળ કહાડતો હતો.

૧૫ મી શત્રૂની : પ્રજાઓ—સકન અને કેસ્પીયન લોકો. મેહસુલ—૨૫૦ ટેલંટ.

૧૬ મી શત્રૂની : પ્રાંતો—પાર્થ્યા, ખિરાસ્ખ્યા, સોગ્દ્યાના અને આર્થા. મેહસુલ—૩૦૦ ટેલંટ.

૧૭ મી શત્રૂની : પ્રજાઓ—પેરીકેન્યન અને (એશ્યા માહેલી) ઇથીયોપ્યન. મેહસુલ—૪૦૦ ટેલંટ.

૧૮ મી શત્રૂની : પ્રજાઓ—મીટીયેન્યન, સર્પેરી અને એલેરેડ્યન. મેહસુલ—૨૦૦ ટેલંટ.

૧૯ મી શત્રૂની : પ્રજાઓ—મોસ્કાઈ, ટીબારેનાઈ, મેક્રોની, મોસ્નીસાઈ, અને મરી. મેહસુલ—૩૦૦ ટેલંટ.

૨૦ મી શત્રૂની : પ્રાંત—ઈન્ડ્યા. મેહસુલ—સોનાના ૩૬૦ ટેલંટ.

આ સુધીની વીશ શત્રૂનીઓ ખાતેથી મળતી સુધ્ધી ઉપજ ૯૦૩૦ ટેલંટની થવા જાય છે અને તેમાં ઉપલા સોનાના ટેલંટની ૪૬૮૦ રૂપાંના ટેલંટ જેટલી રકમ ઉમેરતાં એકંદર

૧૩૭૧૦ થાયછે; તોપણ હીરોડીસ કોઈ નહીં સમજ પડે એવી રીતે પહેલી રકમમાં ૫૧૦ ટેલન્ટ વધારી દધને, તથા વળી આપ્પા સરવાળાની રકમમાં યુપચુપ ૩૪૦ ટેલન્ટ વધારી દધને કુલે ૧૪૫૬૦ ટેલન્ટનો સરવાળો આપેછે. ૧ આ રકમ આગળ ચાલતાં વધી હતી એમ એજ તવારીખનવેશ જણાવેછે. આ વધારો યુરોપ ખાતેની દાશયક્ષની કૃતિહૃથી થયો હતો. આ સૂઝણા ટેલન્ટોને બેગા કરી પાદશાહ તેમને ગાળી નાંખીને એક ગંજનવર લાથો બનાવતો હતો અને જ્યારે નાણું જોઈતું ત્યારે તે તેમાંથી લઈને સીકા પાડતો હતો.

આ રીતે ધરિાનને તાબેના અકેક પ્રાંતને માથે ખંડણી નાખેલી હતી, અને દરેક પ્રાંત ખાતેથી મેહસુલ ચાલી આવતું હતું. પણ એ ફરજમાંથી એકલા પાર્સના પાદશાહી પ્રાંતનેજ બકાત રાખેલો હતો.

ઉપલી પ્રજાઓ અને પ્રાંતો કનેથી પાદશાહને ડરાવી આપેલું મેહસુલ મળતું હતું, પણ નીચલી પ્રજાઓ કનેથી તો ચોક્કસ જીનસો બેઠ દાખલ આવતી હતી:—ધર્મીયોપ્યના (મીસરની સરહદ ઉપરના) અને કેલેસ્યન ઇન્ડયનો દર ત્રીજે વરસે પાદશાહને માટે સોનાના જેવા જમીનમાંથી ખાદી કહાડયા હોય તેવાજ બે કકડાઓ, અબનુસનાં લાકડાંના ૨૦૦ કકડા, પાંચ ધર્મીયોપ્યન છોકરાઓ અને હાથીના ૨૫ દાંત. કોલ્સ્યનો તથા કૉકેસસ પર્વતની આ બાજુ સુધીની પ્રજાઓ દર પાંચમે વરસે ૧૦૦ છોકરાઓ અને તેટલીજ છોકરીઓની બેઠ લાવતા હતા. આરબો દર સાલ ૧૦૦૦ ટેલન્ટના વજન જેટલી ખુશબોઈ લાવતા હતા.

દરીયાવર્ધી લશ્કરી તૈયારીઓ પાછળ દાશયક્ષો ખાસ ધ્યાન આપેલું જણાયછે. રાતા સમુદ્ર અને નાઈલ નદી વચે તેણે એક માટી નેહર બંધાવી હતી અને એ રીતે આ બે દરીયાઓ વચેનો સંબંધ ચાલુ ક્રીધો હતો. એ નેહર ફારોનેકો નામે મીસરના એક પાદશાહે બંધવા ધારી હતી પણ તેમાં તે નીબૂજ થયો હતો અને કારીગરોની માટી ધાત થઈ હતી.

પાદશાહે પેલા ડગારા મયુસની કતલ પછી દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આતશખાનાંઓ પાછાં બંધાવ્યાં હતાં, જે તે ડગારાએ ભાંજી નખાવ્યાં હતાં. તેના મહેલો અને અસ્તોદાનો ઉપરાંત તેના સીકાઓ વગેરેની પણ વખાણ થાયછે. દારાયમુના વખતનું એક વાસણ યુરોપીયન શોધકોને મળ્યુંછે, જેની ઉપર વખાણવા જોગ નક્કીકામ ક્રીધેલુંછે.

૧ ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૯૫. આ રકમોનો ખરેખરો સરવાળો ૧૭૭૧૦ ટેલન્ટનો થાયછે, જે ઉપરથી ગણતરી કરીને રૉલીન્સન એ રકમને ૩૩,૬૪,૬૦,૦૦૦ ની ગણાવેછે (રૉલીન્સન હીરોડીસ, ૬૪૦ ૨, સર ૪૦૪, નોટ ૮). ધરિાન દેશની આજની ગેરેમુલ ૩૩ કરોડ કરતાં કંઈક વધારે છે, જે સાથે સરખાવતાં અસલી ધરિાનની જગરે આ થી ડાહા કરોડ રૂપિયાની બિયજ કુછ નથી. પણ પાછળથી વધેલા મુલકોથી બિયજમાં વધારો થયો જાઈયે.

ખા.ખ. ૧૬.

મહાત્મા જર્જીસીસ (ક્ષિયાર્થી).

(ઈ ૦ સં ૫૦ ૪૮૫ થી ઈ ૦ સં ૫૦ ૪૮૫ સુધી.)

૧.

યુનાન ઉપરની મહાભારત ચહડાઈ.

(ઈ ૦ સં ૫૦ ૪૮૫ થી ઈ ૦ સં ૫૦ ૪૮૦ સુધી.)

૧. જર્જીસીસ ઉપર યુનાની લખનારાઓનો હુમલો. મીસરના નવા બલવાની સભા. યુનાનની નવી ચહડાઈના સંબંધો—પાદશાહના સ્વાત્તા—તેનો કાકો અર્ધવાન, હીરોડોટસની કલ્પનાઓ તથા રીઅનવેરો હસી કહાડે છે; યુનાન ઉપરની ચહડાઈનું મહાભારતપણું—તે માટેની તૈયારીઓ : અરબાબ માટેનાં બારકસો—ખોરાકી અને લશ્કરોની ગોઠવણ—પરના લાખની ગંજાવર ફોજ !! હીરોડોટસના કલ્પિત આંકડાઓની ભુલ—પેદલ ફોજની નવાઈ જેવી ગણતરી—લશ્કરોના જુદા જુદા સરદારો; હેલેસ્પોંટની ખાડી ઉપર પુલ; એથોંસની નેહર—તે ખાદવાના સંબંધો—પાદશાહનું કહાપણ.
૨. યુનાન તરફ કુચ—લશ્કરોને હુકમ—એક કરોડપત્રી સાથે મુલાકાત—પાદશાહની તેને ભેટ. માટી અને પાણીની સલામી માટે પેગામો—સુર્ય ચંદ્ર—સાદીસથી થયેલી લશ્કરો કુચની રવારી—પુલ ઉપરથી રવાનગી; ડોરીસ્કસ ખાતે લશ્કરોની ગણતરી; સંગત તરફ પાદશાહનો ધીકાર—તેના ઉપર નવાં તોહમતો; એક રાક્ષી કદનો ઈરાની સરદાર; પાસી પાદશાહનું યુનાનમાં શામલ થવું.

ફસલ ૧. ચહડાઈ માટેની ભારે તૈયારીઓ.

(ઈ ૦ સં ૫૦ ૪૮૫ થી ઈ ૦ સં ૫૦ ૪૮૧ સુધી.)

ઈરાનનાં તખ્ત ઉપર દારાયસ હીસ્તાર્થીસ પછી એક એવો શાહજાદો આવી બેઠો, જે પોતાની તુંદી, ગરૂરી અને આકળા સ્વભાવને માટે જાણીતા થયેલો છે—બલકે તેના દુસ્મનોએ દુન્યામાં તેને એવો જાહેર કીયેલો છે. જે મીસીસ પાદશાહ કમ્બાર્થસીસ (કયુજુથ) ને દેવાનો અને ધાતકી ચીતારીને મીસરના ધર્મગુરુઓએ હીરોડોટસને કયો હતો, અને તેની મારફતે તે પાદશાહ ઉપર પોતાનું વેર લીધું હતું, તેમ જર્જીસીસ (ક્ષિયાર્થી) ના શત્રુઓએ તેનાં દરેક કામને વગોવવા અને તેનાં નામને ઊંચું લગાડવાને અનેક હુકમીઓ રચી હતી. અને એ સંઘર્ષ તેણે યુનાન ઉપર ચહડાઈ લઈ જઈને એથીન્યના તથા તેમના મદદગારોને સજા કીવી તે માટે હતું. અગરજો તે આ ચહડાઈ નહીં લઈ ગયો હોત, તે ચહડાઈમાં તેણે યુનાનીઓનાં દહેરાં ભાગ્યાં ન હોત, તેઓએ ઇયોન્યન રાજ્યોના બલવા વખતે તેમને આપેલી મદદ માટે જર્જીસીસે જાતે જઈને તેમને સજા કીવી ન હોત, તો એ પાદશાહ કદાચ તેના શત્રુઓની બદગોઈ માંથી છુટા હોત; તેને તેઓએ મોટું માન આપ્યું હોત; અથવા તેને કાઈરસ (કુરુથ) અને દારાયસ (દારયવુથ) કરતાં પણ મોટો દરજ્જો આપ્યો હોત. જર્જીસીસને સંઘળી એમિથી બરેસો દેખાડવાની જે યુનાની લખનારાઓએ તજવીજ કીધી છે,

તેઓમાંના એક **હીરોડોટસ** પોતે છે; પણ એ સૂર્યએ તેને એમ ભરેલો ચીતારવામાં પોતાનાં મનના તરંગો કેવા કેવા અંકેકથી ઉત્તર ઉડાવ્યાછે તેની નોંધ આગળ આજનાં વાંચનારને ખુબી જાહેર થશે.

પોતાના આપનું તન્ન મેળવ્યા પછી **જર્કસીસે** પહેલી નજર મીસર તરફ દોડાવી. આ દેશ આતેની પ્રજાએ પાદશાહ દારાના મરણની એક વરસ આગમ્ય બલવે ઉડાવ્યો હતો અને ત્યાંથી ધરિની હાકમ વગેરેને મારી કહાડીને રાજ્યનો સંધળો વહીવટ પોતેજ હાથ કર્યો હતો. મીસરના લોકો ધરિની હાકમો તરફ કેવળ નયુણ હતા. **કમ્બાર્થસીસ** જેવા કરડા પાદશાહે તેમને વશ કરેલા હોવા છતાં તેણે તેમને રાજ્ય કારભારમાં શામેલ રાખ્યા હતા, તેમનો અસત્રી ધર્મ પાળવાની છુટ મેત્રી હતી, અને ત્યારપછી દારાચસે તેમનાં મુર્તીપુજક દહેરાં વડીક બંધાવી આપીને તેમને પોતાનાં રાજ્યની નરમ રાજનીતીથી સંતોષી કીધા હતા. અને તેમ છતાં પણ આ લોકોએ બલવે ઉડાવ્યો, જેમાં આપણે આગળ કહ્યુંછે તેમ એથીન્યન લોકોનો છુપો હાથ હોવા જોઈયે. પણ આ બલવાથી મીસરનાં લોકોની હાલત એક રેસબાર પણ સુધરી નહી. દારાચસે આ બલવે બેસાડી દેવા માટે એક મોટી ફોજ ત્યાં મોકલવાની તૈયારી કરવા માંડી હતી, અને તેનાં મરણ પછી **જર્કસીસે** પોતે પણ તે તૈયારીઓ ચાલુ રાખીને ખીજ વરસે (ઈ. સ. ૪૮૫) તે જાતે મેમ્ફીસ ઉપર ધસી ગયો, અને તુર્ત આખો દેશ તાબે કરી, ત્યાં આગળ કરતાં વધારે સજ્જ જાપ્તો રાખી, પોતાના બાઈ **એડીમીનીસ** (દેખામત્રીય) ને ત્યાંના શત્રુ નેમી, પોતે પાછો સુસા ખાતે આવી લાગ્યો.

આ રીતે પોતાના અમલનાં ખીજ વરસમાં **જર્કસીસે** મીસરને ત્રીજી મર્તબે ધરિનના કબ્જામાં લીધા પછી આપણુ આમ એકદમ માગીયું કે તેણે હવે યુનાન ઉપર ચહડાઈ કરવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. દારાચસે પોતે એ તૈયારીઓ શરૂ કીધી હતીજ, પણ તેટલામાં મીસરનો બલવે ઉડવાથી અને ત્યારપછી એ પાદશાહનું મરણ નીપજવાથી કદાચ તે તૈયારીઓ જો ચાલુ રહી નહીજ હોય તો અધુરી ગઈ હશે. એટલા માટે હવે **જર્કસીસે** નવેસરથી મોટા પાયા ઉપર આ તૈયારીઓ શરૂ કીધી. **હીરોડોટસ** આપણને જણાવેછે કે મીસર તાબે થયા પછી ચાર વરસ સુધી આ તૈયારીઓ ચાલી. પણ આ તવારીખનવેશ આ મહાભારત કામની શરૂઆતમાં ધરિનના જવાન પાદશાહ સંબંધી એક કહાણી વાત જણાવેછે, જેની સચાઈ કદાચ ઝનુની યુનાનીઓ અને એ તવારીખનવેશ જેવા વેહમીઓજ કબ્જ રાખે. તે આપણને જણાવેછે કે **જર્કસીસે** મીસર તાબે કર્યા પછી તેની મતજબ યુનાન ઉપર ચહડાઈ લઈ જવાની નહી હતી, પણ **માર્દોન્યસ**, જેની દરીયાઈ તેમજ જમીન ઉપરની ફોજો ફ્રેસના કાંઠા ઉપર તુકાનથી નાથ પામી હતી તેણે, તેમજ એથન્સના પદ્મજી રાજ **હીચાસે**, તથા સ્પાર્ટાના નહાસી આવેલા રાજ **ડીમારેટસે** અને ખીજઓએ, તેને યુનાન જીતવાની લાલચ દેખાડવાથી તેમજ આગ્રહ કર્યાથી **જર્કસીસે** ચહડાઈ લઈ જવાનું મનપર લીકું હતું. પણ એમ છતાંખી **જર્કસીસ** કેવા ભમતાં મનનો હતો તે દેખાડવા માટે **હીરોડોટસ** નીચલી વાત જણાવેછે. પાદશાહે પોતાના પરદેશ ખાતેના હાકમો અને

ખીજ અમીર ઉમરાઓની એક સભા મેળવીને ત્યાં ચહડાઈ વીચેના પોતાના વીચાર જાહેર કીધા, જેને **માદોન્યસ** અને ખીજાઓએ પાદશાહ રાજી થાય એવાં બડાઈ ભરેલાં ભાષણો કરીને ટેકો આપ્યો. પણ આ વીચારે સાથ પાદશાહનો કાંકો **આતે-બાનસ** (અર્દવાન) એકમત થયો નહી, જે ઉપરથી પાદશાહ તેના ઉપર ગુસ્સે થયો અને ફરમાવું કે **અર્દવાને** યુનાન ઉપરની ચહડાઈમાં પાદશાહની ફાજ જોડે આવવું નહી. આ પછી સઘળી તૈયારીઓ કરવાનો **જફરીસે** હુકમ આપ્યો, પણ વળી ધીરજથી વીચાર કરતાં તેને પોતાના કાકાના વીચારે પમંદ પડ્યા અને ચહડાઈ નહીજ લઈ જવાનો તેણે પોતાનાં મનથી નીશ્ચય કર્યો. આ પછી તે નીરાંતે ઉંઘાયો, પણ રાત્રે તેને કોઈએક ઈજ્દ સ્વપ્નામાં આપ્યો અને તેણે હીમત ભરી સપ્નનો કહી તેને યુનાન ઉપર ચહડાઈ લઈ જવાની લાલચ દેખાડી. આ સ્વપ્ના વીચે કશી પણ દરકાર ન કરતાં **જફરીસે** ખીજે દીને પાછી ઉમરાઓની ખીજી સભા મેળવીને તેમને જાહેર કર્યું કે ચહડાઈ નહીજ લઈ જવાનો તેણે પકો વીચાર કર્યોછે, માટે ગઈ કાલેના તેનો ઈરાવ તે આજે પાછો ફેરવવાની જરૂર જીએછે. આથી ઈરાની સરદારે ખુશ થયા અને પાદશાહને કુર્નસ ખજાની. આ પછી રાત્રે **જફરીસે** એક ખીજો ખાખ દીકો, જેમાં પણ આગલી રાત્રી પેઠેજ એક ફરેશ્તાએ તેને ચહડાઈ લઈ જવાની ખશારત દીધી, અને ધમકી આપી કે અગરજો તે તેમ નહી કરશે તો તેને બહુ ખમવું પડશે. આ ખાખથી જીદાર થઈ **જફરીસે** સઘળી કેરીયત પોતાના કાકા **અર્દવાન**ને કહી, જેણે ખાખ કેવા ખયાલી હોયછે તે સમજવીને પાદશાહનાં મનનું સમાધાન કરવા ચાહ્યું. પણ **જફરીસે** તેને ઉત્તર દીધો કે **અર્દવાન** પોતે પાદશાહનો પોશાક પહેરીને તેનાં તખ્ત ઉપર બેસે અને પછી આરામ કરે, અને તે વેળા જો તેને પોતાનેખી એવોજ ખાખ નહી આવે ત્યારેજ આ સ્વપ્નાને ખાલી અને ખયાલી સમજવો. માટી મુશકેલીથી **અર્દવાને** આ મુમત્તા કબુલ રાખી, અને **હીરોંડોટસ** આપણને સચાદનાં ભારી ડાળ સાથ જાણવેછે કે તે બુદ્ધા ઈરાનીએ પણ ખાખમાં **જફરીસે** જોયલા ફરેશ્તાનેજ જોયો, જેણે તેનું નામ દઈને ધમકી આપી અને ચહડાઈ લઈ જવાની અગત્ય દેખાડી. આ ઉપરથી **અર્દવાન**ની પણ ખાતરી થઈ અને તેણે પાદશાહને પોતાના ખાખની કેરીયત કહી. એ પછી યુનાન ઉપર મહાભારત ચહડાઈ લઈ જવાની તૈયારીઓ ચાલવા માંડી, જેમાં પાદશાહે અને **અર્દવાને** સરદાર **માદોન્યસ**ના જેવીજ ઉલટથી ભાગ લીધો.

આ સઘળું વર્ણન^૧ તવારીખને લગતી કશી સચાઈ ધરાવતું જણાતું નથી. **હીરોંડોટસ**ને સ્વપ્નાઓ, દેવતા તરફના પ્રયત્નરો, તેઓ તરફથી ઉતરતા આપો અને શીક્ષાઓ ઉપર અતી ઘણો ઈત્યાસ હતો, એવું તેનાં લખાણમાં જખખ આવેલા ઇશારાઓ ઉપરથી માલુમ પડેછે; અને તેવી પોતાની અનેક દેવતાઓની શકતોએ કબુલ રાખવાની એક યુનાની દાખલની પ્રકૃતિ ઉપરથી તેણે **જફરીસે** અને **અર્દવાન** જેવા

૧ આ વર્ણનથી હીરોંડોટસે પોતાનાં ૭ થાં ફરતરના ૮ થાંથી ૧૯ થાં સુધીનાં ૧૨ પ્રકરણો રોક્યાંછે.

હુઆમનીશના નામીયાં આનદાનના એક ખાદાને માનનારા પાર્સીઓને માથે અનેક દેવતાઓને માનવાનું તોહમત મેલ્યું છે, એટલુંજ નહીં પણ આખમાં દેવતાઓ વેહમી યુનાનીઓને અનેક વાતો કહી જતા હતા, એવું જેમ હોમર અને પીજ યુનાની લખનારાઓની કથાઓમાં આપણ વાંચીયે છીયે તેવું હીરોંડોટસ પાર્સીઓ અને તેમના ઇન્દ્ર અમશાસ્પંદો વીથે આપણને સમજાવવાની તજવીજ કરે છે, જે એકલી ખીનાજ તેની આ કહાની વાતને હવામાં ઊરાડી નાંખે છે. વળી જર્કસીસ યુનાનીઓના ‘ઓરિક્લો’ ઉપર પણ ઇતખાર રાખતો હતો, એવુંખી કહેવાને હીરોંડોટસ આંચકી ખાતો નથી. આ સઘળાંનું તકલીફપણું બન્ને ખોટા રૂંઘાડું છે. રોહીન્સન આ છેલ્લી ખાખત નહીં બને એવી જણાવે છે,^૧ અને લખે છે કે જર્કસીસના સ્વપ્ના અને આર્તાખાનસના ખાલી ખયાલો વીથે હીરોંડોટસે કહેલી વાતમાં જો કંઈખી સચાઈ હોય તો તે કોઈની છુપી તદખીરનું પરીણામ હોવું જોઈયે.^૨ ગ્રોટ લખે છે કે આ સ્વપ્ના તે માત્ર ધર્મી દીજની ખાલી કલ્પના છે.^૩ પ્રથમ તો આપણ આ સ્વપ્નાઓમાં ફરેશ્તાએ દેખાવ દેવાની વાતજ કબ્જ રાખવાની આનાકાની કરીશું, કેમકે દેવતાઓ બચારત દે છે અને સારાં માઠાં કામની સજાહ આપે છે એવું પાર્સીઓના મજહબમાં જેમ ફરમાવેલું ન હતું તેમજ તેઓ તેમ માનતા પણ ન હતા. પણ એક ખારગી આ સઘળી કહાણીની વાત ખરી માનીયે—એટલે જર્કસીસ અને અર્દવાને સ્વપ્ના જોયાજ હતા એમ કબ્જ કરીયે, તોપણ તે સ્વપ્નાઓનાં મુજ શાંધવા જવાનું ઘણું દુર નથી. કેટલાક બાહોશ તવારીખનેશો આ સ્વપ્નાઓનું કારણ સમજી ગયજા જણાય છે.^૪ તેઓએ ખતાચા મુજબ આ ખોદાઈ ખાખો સંખંધી કંઈ ઠગાઈ રચાયત્રી હોવી જોઈયે અને તેમાં માર્દોન્યસ જેવા ધણીઓની મુખ્ય શામેલગીરી હોવી જોઈયે, અને કોઈ એમાલુમ ગોઠવણથી તેણે પાદશાહના કાનમાં તેના ખાખની વખતે લડાઈમાં ઉતરવાની કુક મારી હોય, અને ત્યારખાદ અર્દવાને જર્કસીસની જગા લેતો જોઈને તેને ધમકાવી નાંખ્યો હોય. આમ કરવામાં માર્દોન્યસનો લાભ હતો તે હીરોંડોટસ પોતે જાહેર કરે છે. તેના લખવા મુજબ તો યુનાન ઉપર ચહડાઈ લઈ જવાની પાદશાહને પ્રથમ સજાહ આપનાર આ તેનો બાણેજ માર્દોન્યસ પોતેજ હતો.^૫ યુનાન ઉપરની પ્રથમ ચહડાઈ વખતે કુદરતી આફતોને લીધે તેને જે કંઈ ખમવું પડ્યું હતું તેથી લાગેતી નાખોસીના કાજો ડાગ ઘોઈ નાંખવા મોટે ખીજ ચહડાઈ લઈ જવામાં માર્દોન્યસનો લાભ નાનો સુતો ન હતો. અને જર્કસીસ એક વાર ચહડાઈ લઈ જવાને રાજી થયો છે એમ જોઈને તેના વીચારને વધારે મકમ કરવાની મતજખથી તેણે કોઈ છુપા દેવતાનું આલુદીઠ રૂપ નહીં પણ રૂઠ ધારણ કરીને પાદશાહને ઠગ્યો હોય અથવા અર્દવાને થયરાચો હોય તો તે કેવળ એક લડાયક

૧ પુરાં. પાદં, ૬૪૦ ૪, સરે ૪૫૪, નોટ ૬.

૨ તેજ, નોટ ૮.

૩ યુનાની તવારીખ, ૬૪૦ ૫, સરે ૧૩—૧૪.

૪ જેમકે રોહીન્સન (હીરોં, ૬૪૦ ૪, સરે ૧૬, નોટ ૮) અને થર્લવોલ (યુનાનની તવારીખ, ૬૪૦ ૨, સરે ૨૫૧).

૫ ૬૪૦ ૭, પ્રં ૫.

ઉમરાને માટે બનવાબેગ છે. માટે પાદશાહના ખાલી ખયાલ અને ખોટા ખાખની વાતને આપણુ જરાપણુ વળન આપીશું નહી, અને એકદમ એમજ માનીશું કે ધરાની પાદશાહ ઉપર વેર લેવાની મતજખથી તેને ડામાડોલ વીચારનો અને નબળાં મનનો દેખાડવા માટે તેના શત્રુઓએ હીરોંડોટસની સઘળું માની દેવાની ભેળાઇનો લાભ લઇને તેને ડગ્યો હતો.

પણ હવે આ લાંખી વાતને ટુકી કરીને આપણુ પાદશાહની મહાભારત તૈયારીઓ ઉપર આવીયે. મીસરના ધરાની અમલ હેઠળ ત્રીજી મર્તમે તામે થયા પછી બરાબર ચાર વરસો (યાને ઇ. સ. ૫૦ ૪૮૫ થી ૪૮૧) સુધી આ તૈયારીઓ મોટા પાયા ઉપર ચાલુ રહી હતી. માત્ર લશ્કર ભેડું કરવાનીજ નહી, તેને માટે ખોરાકીઓની જોગવાઈ કરવા થકીજ નહી, પણ મે કેકાણે મજબુત તકાઉ મોટા પુલો ખાંધવાની તથા એક પહાડી મુલકમાં નેહર ખોદીને તેમાંથી પોતાની દરીયાઈ કોળને સંજામતી સાથ લઈ જવાની આ સઘળી તૈયારીઓ હતી. એ સઘળું મોટા પાયા ઉપર થયું. હીરોંડોટસ પોતે લખેછે કે આના જેવી ખીજી મહાભારત ચહડાઈ વીશે તેને પોતાને પણ ખબર નથી.^૧ તે દાખલા આપેછે કે સ્કીથ્યનોની મીડયા ઉપરની ચહડાઈ, દારાચસની સ્કીથ્યનો ઉપરની ચહડાઈ, એત્રાઈડીનાં ખાનદાનની ત્રોય ઉપરની ચહડાઈ; એ સઘળી જર્કસીસની યુનાન ઉપરની હાલની ચહડાઈ આગળ કુછ ન હતી.^૨ આ મોટી ચહડાઈમાં એશ્યા ખંડની એક પણ પ્રજા શામેલ થવાને ખાકી રહી ન હતી. શુમારે ૫૦ પ્રજાઓએ^૩ આ ચહડાઈમાં ધરાતના પાદશાહ તરફથી ભાગ લીધો હતો.^૪ આમાંની કોઇને માથે લડાઈનાં ખારકસો, કોઇને માથે પેદલ લશ્કર,^૫ એકને માથે ઘોડા^૬ ખીજીને માથે અસ્ખાખ વગેરે લઈ જવાનાં

૧ તેજ પ્ર. ૨૦.

૨ તેજ, પ્ર. ૨૧.

૩ હીરોંડોટસ એક કેકાણે ૪૬ અને વળી બીજે કેકાણે ૪૮ પ્રજાઓની સંખ્યા જણાવેછે.

૪ હીરોંડોટસ મુજબ આ પ્રજાઓ નીચે મુજબની હતી:—ધરાની, મીડ, સીસ્થન, હીકેન્થન, એસીર્યન, ખેલ્થન, ખેકત્રયન, સક્રી, ઈન્ડયન, આર્યન, પાર્થન, ખોરાસ્થન, સોગ્દયન, ગંદાર્યન, દેદીકાઈ, કેસ્પયન, સરન્જયન, પેકરાઈ, યુસ્થન, માઇકયન, પેરીકેન્થન, આર્ય, ઇથીયોપ્યન (એશ્યાવાસી), ઇથીયોપ્યન (યુરોપવાસી), લીબ્યન, પેરસેગોન્થન, સાટીયેન્થન, લીબઈ, આર્યન્દીન્થન, કેપેડોરયન, ફ્રીજયન, આર્મીન્થન, લીડયન, મીસ્થન, પ્રેસ્થન (એશ્યાવાસી) કેમેલ્યન, સાઈલ્યન, મેસ્કયન, ટીઆરીન્થન, મેક્રોન્થન, મેસીનીસ્થન, મારાઈ, કોલ્થન, એસેરોડયન, સેસ્પીર્યન, ઇરીઝીયન ટાપુ વાસી, સગર્શ્યન, અને કેસ્પીઈર્યન. હીરોં, ૬૪૦ ૭, પ્ર. ૬૧—૮૦, ૮૫—૮૬.

૫ આ લશ્કર પુરું પાડનારી જમીન ઉપર વસનારી ધરાનના તાખાની લગભગ સઘળી પ્રજાઓ હતી. હીરોંડોટસનાં વર્ણન ઉપરથી ચહડાઈમાં શામેલ થનારી સઘળી પ્રજાઓમાંથી ૪૭ પ્રજાઓનાં નામે આપણુ પેદલ શૈનમાં ગણી શકીયે છીયે.

૬ જેકે ઘોડસવાર લશ્કર ઘણી પ્રજાઓમાંથી સુંટી કહાડેલું હતું તોપણ ઘોડા પુરા પાડનારી તો માત્ર નીચલી ૧૧ પ્રજાઓજ હતી:—ધરાની, સગર્શ્યન, મીડ, સીસ્થન, ઈન્ડયન, ખેકત્રયન, કેસ્પીયન, લીડયન, કેસ્પીર્યન, પેરીકેન્થન અને અરેબ્યન.

વહાણો, વળી બાકીનીઓને માથે બોરાકી વગેરે વગેરે પુરાં પાડવાનો બોલો આવી પડ્યો હતો.^૨ આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે જર્કસીસે ધરિનથી યુનાન સુધીના માર્ગમાં પોતાની મોટી ફોજ ભુખી નહીં ડોકાય તે માટે પુરતી જોગવાઈ કરી રાખી હતી. ડોકાણે ડોકાણે તેણે અનાજનો જથ્થો ભરી રાખ્યો હતો. કુચના સઘળા માર્ગો અને ત્યાંની મુશ્કેલી અથવા સહેલાઈ વીથે તેણે પુરતી ચોકાસી કીધી હતી, અને એવે ડોકાણે બોરાકી ભરી હતી કે જ્યાંથી કુચ કરતાં લશ્કર અને બાર ઉઠાવનારાં જનવરોને માટે તે સહેલથી આણી શકાય. એક મોટા જથ્થો ઐસના કાંકા ઉપરનાં એક બંદર ખાતે ભર્યો હતો, ખીજો જથ્થો મેસીડોન્યા ખાતે, ત્રીજો આધમિન નદી ઉપરનાં ધયોન નામે બંદર ખાતે, ઇત્યાદી.

બોરાકીની ઉપલી ગોઠવણે જોડે લશ્કરી ગોઠવણે આ મુજબની રાખી હતી. પાદશાહે પોતાના દરેક પ્રાંતના શત્રુને એક ચોકસ જગા ઉપર ચોકસ વસ્તે લશ્કર અથવા તો લડાઈનાં બારકસો ભેગાં કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો, અને લાઝમ પતાવી હતી કે જે શત્રુની ફોજ પુરતા ઠાઠાઈ સાથે ઉપલી જગા ઉપર સફ્ સમારી ઉભેલી જણાયે તેને ઇનામ મળશે. આ ઇનામનાં માનને ખાતર દરેક શત્રુ પોતાથી બનતી ઝડપ અને કળા વાપરતી પોતપોતાની ફોજોને કેપેડાશ્યામાં કીટાલા નામે જગા ખાતે ભેગી કીધી. દરીયા માંહેલાં રાજ્યોને માથે બારકસો પુરાં પાડવાનું કામ નાંખ્યું હતું, જેઓએ ભેગાં મળીને ૧૨૦૦ લડાઈનાં અને ૩૦૦૦ હલકી વર્ણનાં નાના બારકસો પુરાં પાડ્યાં. આ બારકસોમાં રવાના થનારી તેમજ જમીન ઉપરની ફોજોની સંખ્યા લખોની હતી. હીરોંડોટસ એ સંખ્યા ૨૩ લાખથી વધારે જણાવે છે.^૨ તેની ગણતરી આ મુજબની છે. સઘળાં મળીને લડાઈનાં મોટાં બારકસો ૧૨૦૭ હતાં, માટે દર બારકસે ૨૦૦ લડી શકે એવા ખજાસીઓ ગણતાં એકંદરે ૨૪૧૪૦૦ માણસો થાય છે; વળી દર બારકસે ગામઠી સીપાહીઓ ઉપરાંત ૩૦ ધરિની અથવા મીડ સીપાહીઓ હતા. આ યુનંદા સીપાહીની સંખ્યા ૩૬૨૧૦ ની થાય છે. આ ઉપરાંત દર બારકસે ૮૦ ખારવાઓને ગણતરીમાં લેતાં ૩૦૦૦ બારકસે ખીજાં ૨૪૦૦૦૦ માણસો વધે છે, અને એ સર્વેનો એકઠો સરવાળો ૫૧૭૬૧૦ નો થાય છે. એટલી ફોજોતો એ રીતે દરીયા-વર્ધી માણસોની હતી. ઘોડસવારોની સંખ્યા આપણે તવારીખનવેશ ૮૦૦૦૦ ની અને પેદલની ૧૭ લાખની આપે છે, અને એમાં વળી ઉંઠો અજાવનારા આરબો તથા લડાઈના રથોમાં બેસી યુદ્ધ કરનારા લીખ્યનોની સંખ્યાનો આંકડો ૨૦૦૦૦ નો મળે છે.

એ મુજબ ખુસ્કીનું લશ્કર ૧૮ લાખનું ગણાયું છે, અને તેમાં ઉપલી દરીયાઈ ફોજ ઉમેરતાં જર્કસીસનાં મસ મોટાં લશ્કરની સંખ્યા ૨૩ લાખ ૧૭ હજાર ૬ થો

૧ આ કામ રીનીશ્યન, સીર્યન, ઇલપ્શ્યન, સાઈપ્રયન, સીલીશ્યન, પેન્શીલ્યન, લીશ્યન, ડાયન, કાર્યન, ઇયોન્યન, એઓલ્યન, અને હેલેસ્પોનશ્યન, એ સઘળી પ્રજાઓને સાથે નાંખ્યું હતું. એઓમાં વળી હેલીકર્નાસસની આર્ટીમીશ્યા નામે એક રાણીએ પણ જર્કસીસને કેટલાંક બારકસોની સદ્દ આપીને પોતે રાજ પુશીધી તેની જોડે યુનાન સાથે લડવા ગઈ હતી.

૧૦ માણસોની થાય છે. પણ એટલું જ નથી. આ ગંજવર લશ્કરમાં હજુ ખીજો નવો વધારો કરવાનો રહેલો છે. આ સઘળી ફોજો તો પાદશાહે એશ્યા ખાતેથી ભેગી કીધી હતી, પણ તેમાં હજુ પુરેપ પડતી ધરિનને તાબેની પ્રજાઓએ ભેગી કરી આપેલી ફોજો ઉમેરવાની છે. હીરાંડોટસ માત્ર અટકળ ઉપરથી આ વીશેષ ફોજની સંખ્યા શુમારે ૩૧ લાખની ધારે છે. એ નવી ફોજ ગ્રેસ, મેસીડન વગેરે મુલુકોની પ્રજાઓએ ભેગી કરી આપી હતી. આ રીતે ત્યારે જર્ફસીસની સઘળી ફોજોનો મત્ર મોટા સરવાળો ૨૬,૪૧,૬૧૦ નો થાય છે ! ૩ પણ આ સરવાળો કંઈ હજુ સંપૂર્ણ નથી. હજુ તેમાં કંઈ જ નહીં તો ખીજી એટલી જ રકમ ઉમેરવાની બાકી છે, અને તે ખીદમતગારો, મજૂરો વગેરે વગેરેની છે, જેઓ લડાઈ લડવાને નહીં પણ લડનારાઓને મદદગાર થઈ પડવાને કામના હોય છે. એ રવેશે ત્યારે હીરાંડોટસ મુજબ જર્ફસીસ યુનાન જીતવા માટે જે ફોજ લઈ ગયો તે એક બે નહીં પણ કુલે ૫૨ લાખ, ૮૩ હજાર ૨૨૦ માણસોની હતી !! ૪

વાંચનારને આટલાં માણસોનું લશ્કર બેશુમાર લાગશે, પણ હજુ એમાં બ્યારે આપણુ રાખેલી સ્ત્રીઓ, મુખ્યંસો, અનાજ ડળનારીઓ, વગેરેની સંખ્યા ઉમેરીશું, તથા વળી ઇનસાન જાતના એ મત્ર મોટા આંકડા ઉપરાંત ઘોડા, ખચર, ઉંઠ, ગધેડાં, તથા હીંદુસ્તાનથી આવેલાં શેકારી કુત્રાંઓની સંખ્યા દાખલ કરીશું ત્યારે જર્ફસીસની ફોજનો વાંચનારને પુરેપુરો ખ્યાલ આવશે. પણ સારાં ભાગ્યે આપણા તવારીખનવેશે માત્ર આ સઘળા નવા વધારાઓનાં નામે જણાવ્યા ઉપરાંત તેમની સંખ્યા આપવાની તરદી લીધી નથી. બાકી એ સઘળા મળીને કુલે એક કરોડ જીવડાઓને મહાત્મા જર્ફસીસ યુનાન દેશ તરફ ધસડી લઈ ગયો હતો, એમ આપણને થડે પેટે જણાવ્યામાં આવત ! હીરાંડોટસની તવારીખ ભરસાદાર ગણાઈ છે, અને તેની ઉપર આધાર રાખીને ખીજા અસલી લખનારાઓને આજના તવારીખનવેશે એ જાળ જાળ ખીન ભરસેદાર કહા છે. પણ તેટલામાટે હીરાંડોટસે આપેલા ઉપલા સઘળા આંકડાઓને ખરા દાખલ કચ્છ રાખવા જોઈતા નથી; કેમકે તેના પોતાના સ્મૃતી કરનારાઓએ પોતે એ આંકડાઓની સચાઈ ઉપર શક નાંખીને તેમને હદ બહાર વધારી દીધેલા કહા છે. આમ કહેનારાઓમાં મુખ્ય રૉલીન્સન છે, જે આપણા તવારીખનવેશની ગણતરીઓને એટલીખતી શહેરવેલી ગણે છે કે તેના ૫૩ લાખના આંકડામાં એક અંક બે ભાગ જેટલી રકમ નકામી વધારી દીધેલી ગણીને કાપી નાખે છે. ૫ કેટલાક આંકડાઓમાં આપણા તવારીખનવેશે બેવડી ગણતરી કીધી છે, કેટલેક ટુકાણે

૧ ૬૪૦ ૭, ૫૦ ૧૮૫.

૨ આ પ્રજાઓના નામે ઊપર જણાવેલી ૪૮ પ્રજાઓની રીપમાં ઊંચેરવાં જોઈએ:— યુનાની (ગ્રેસવાસી), ગ્રેશ્યન, પીયોન્યન, ઇયોર્ડ્યન, બોડીયન, એલ્સીડ્યન, ખ્રીબ્યન, પીયેર્યન, નેસીડોન્યન, પેર્હીબ્યન, ઇનીયેન્યન, ડોલોબ્યન, મેગનીશ્યન, એક્યન, ઇત્યાદી.

૩ ૬૪૦ ૭, ૫૦ ૧૮૫.

૪ તેજ, ૫૦ ૧૮૬.

૫ રૉલીન્સન કૃત હીરાંડો, ૬૪૦ ૪, સર ૧૨૭, નોટ ૮.

તેણે એકની ચારગણી સંખ્યા વધારી મેલણી, ખીજે ઠેકાણે તેણે યુનાનીઓની ધારણ ઉપર ધરાની ફોજની ગણતરી લીધી, અને શેવટે એકથી વધારે રકમોમાં તેણે માત્ર અઠકળના ફાત્યા સીવાય વધારે તેહકીકથી કામ લેવાની તસ્દી લીધેલી મુદલ જણાતી નથી.^૧ આ સંઘના ધુંટાળાના ચોખ્ખા હીસાબ લાવી મેલતાં **શૌલીન્સન** પાદશાહની કુણે ફોજને ૧૫૩૧૬૧૦ માણસોની ગણાવેછે, અને ૫૨૮૩૨૨૦ ના **હીશૌડોટસ**ના હીસાબમાંથી ૩૭૫૧૬૧૦ (શુમારે ૩૭૫ લાખ) ની સંખ્યાને એકજ કલમે કાપી નાંખેછે.

પણ **શૌલીન્સન**ની મધ્યમ અને ડહાપણ ભરેલી ગણતરી પણ આપણને અતી મોટી લાગેછે, અને જ્યારે આ ફોજોની ગણતરી કેમ લેવામાં આવી હતી તે આપણુ જોઈપેછીયે ત્યારે આપણા શકને ટેકા મળેછે. **હીશૌડોટસ** પેદલ ફોજની સંખ્યા ૧૭ લાખની જણાવેછે અને તેની ગણતરીનું પ્રમાણ આ મુજબનું આપેછે.^૨ ૧૦૦૦૦ માણસોની એક ફોજને એક ચોકસ મેદાનમાં સફ સમારીને પ્રથમ ઉભી રાખી અને પછી તેની આસપાસ એક ગોળ ચક્રરડું પાડીને તે ફોજને ત્યાંથી ખસાડી અને પછી તે ચક્રરડાં મુજબ માણસની કંમર સુધી દેવાલ બાંધી લીધી. ત્યારબાદ આ દેવાલના ઘેરાવા જરૂરી જગાને દર ૧૦ હજાર માણસોનું પ્રમાણ ગણીને બાકીનાં સંઘનાં માણસોને ગણી કહાડવામાં આવ્યાં. અગરજો આ મુજબનીજ ધરાની ફોજની ગણતરી થઈ હોય તો તે કેટલી કાચા પાયાની અને અધુરી હોવી જોઈયે તે કહેવાની જરૂર નથી. ધરાની ફોજની **જર્કસીસે** કરેલી ચોકસ ગણતરી આપણને કદી મળવાની નથી—સીવાય કે તે ગણતરી વીથેના તેણે કોઈ પર્વત ઉપર કોરવેલો લેખ હવે પછી યુરોપ્યન મુસાફરોને હાથ લાગે અને આપણા જાણ્યામાં આવે. ધરાની ફોજની ૧૫ લાખની સંખ્યા ઘણી મધ્યમ ગણતરી મુજબની હોવા છતાં તેની આપણને અતી ઘણી લાગેછે, તોપણ કદાચ આપણુ તેને છેક ખરી નહીં તોખી સચાધને લગભગ મળતી આવતી કબુલ કરીશું, અને તેમ કરતાં એટલું કહીશું કે ખોટાં દેશાભીમાનમાં જેમ ખીજાઓ તેમજ **હીશૌડોટસ** પોતે પણ તણાયા વીના રહ્યો નથી.

પાદશાહની આ ખુશ્કી તથા તરીની મોટી ફોજોની સરદારી ૧૦ સરદારોના હાથમાં આપેલી હતી. દરીયાઈ ફોજ **આર્થાબીગનીસ** અને **એકીર્મીનીસ** અથવા **હુખા-મનીસ** (પાદશાહના પોતાના ભાઈઓ) ને તથા **અસ્પથીનીસ**^૩ (અસ્પયન) ના બેટા **પ્રીસાસ્પીસ** (પોરિષસ્પ) અને **મગબાજસ** (મેહબાજુ), એ ચાર સરદારોના હાથમાં હતી. ખુશ્કીનું પેદલ લશ્કર નીચલા છ સરદારોને સોંપેલું હતું:—**માર્દોન્યસ**, તે દારાયસના હમથરીક તથા સસરા **ગોપ્રાયસ**નો બેટા; **ત્રૈતનતીકમીસ** (ફરેકુન તોખમ), તે **આર્તી-બાનસ** (અર્દવાન) નો બેટા અને પાદશાહનો પીત્રાઈ; **સ્મદોમીનીસ**, તે પાદશાહના કાકા **ઓતાનીસ** (હુતન) નો બેટા; **મસ્પીસ્તીસ**, તે દારાયસનો બેટા અને પાદશાહનો સાવકો ભાઈ; **ગર્મીસ**; અને **જોષીરસ** (જવારેહ?) નો બેટા **મગબીજસ**. આ છ

^૧ શૌલીન્સન ફ્રંક હીસો, ૬૪૦ ૪, સર્ગ ૧૨૭, નોટ ૮.

^૨ ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૬૦.

^૩ દારયસના છ હથશરીકોવાનો એક.

સરદારને સઘળો પેદલ ફાજની સરદારી મળી હતી ખરી, પણ “અમર” નાં નામથી દશ હજાર ધરાનીઓની જે ફાજ ઓળખાતી હતી તેની સરદારી તેમને મળી ન હતી. આ “અમર” ફાજમાં સઘળા યુનંદા પાર્સીઓજ હતા. આખાં લશ્કરનું તે ગોયા નાક હતું. તેનું આ નામ એમ પડ્યું હતું કે તેમાંના એકબી સીપાહ માર્યો જતો તો તેની જગા તુર્ત પુરી દહને દશ હજારનો આંક પાછો લાવી મેલવામાં આવતો હતો. આ “અમર” ફાજની સરદારી હાઈદારાલીસ (વીદર્ન) નામે અમીરને મળી હતી, જે દારાશીસના એજ નામના સરદારનો બેટા થતો હતો.

લશ્કરોની આ મુજબની વ્યવસ્થા હતી. એક ગમથી તેમને ભિગાં કરવાની તૈયારીઓ થતી હતી ત્યારે ખીજી ગમથી પાદશાહે લાંબી નજર પુગાડીને બે અગત્યનાં કામોની ગોઠવણ કરવા માંડી. એ કામો હિંદુઓની ખાડી ઉપર એક મજબુત પુલ બાંધવાનાં તથા એથોસ તરફ એક નેહર ખોદવાને લગતાં હતાં. એશ્યા અને યુરોપને છુટા પાડનારી આ ખાડી એક માધલિ જેટલી પણ પહોળી નથી. તેના એશ્યા તરફના કાંઠા ઉપર એઆઈ-ડૉસનું બંદર હતું અને યુરોપ તરફના કાંઠા ઉપરથી ખડકનો એક મોટો કકડો દરીયામાં ધુસી આવેલો હતો, અને એ બંને વચે માત્ર ૭ ફૂટોંગનો તફાવત હતો. આ બંને જગાઓ વચે ખાડી ઉપર પુલ બાંધવાનું કામ શ્રીમીશ્યન અને ઇજીપ્શ્યન લોકોને મળ્યું હતું. તેઓ બંનેએ બે જુદી જુદી જગાઓ ઉપરથી બે જુદા જુદા પુલો બાંધીને ખાડીને બેવડી રીતે ઘેરી લીધી હતી. પણ આ પુલ ઉપરથી પાદશાહનું મોટું લશ્કર પસાર થવા પામ્યું નહીં; કેમકે તે તૈયાર થવા પછી એક જખરં તુફાન થવાથી પુલનું બાંધકામ તમામ ભાગી ગયું.^૧ થર્લવોલ લખેછે કે તુફાનને ભોગ થઈ પડેલા આ પુલથી ફાયદોજ થયો, કેમકે એથી પાદશાહને વધારે મજબુત કામ લેવાની અગત્ય જણાઈ અને એ રીતે બારકસોનો એક નવો પુલ તૈયાર થયો. પ્રથમ એક બાજુએ ૩૬૦ અને ખીજી બાજુએ ૩૧૪ એ મુજબ બારકસોને ગોઠવીને દરેકને અંકેક સાથ મજબુત બાંધી લઈને તેમની હાર બનાવી, અને તેઓ ખીસી નહીં જાય તે માટે ભારી લંગડા નાંખીને તેમને સ્થીર બનાવ્યાં. આ પછી આ બારકસોની મદદ લઈને તેમના ઉપર મજબુત જડાં દોરડાંનું છછ સર ખાડીને એક નાકેથી ખીજે નાકે સુધી બાંધી લીધા.

૧ હીરોંકોટસ માત્ર સાંભળેલી—અને તેથી ધરાનીઓના શત્રુઓથી સાંભળેલી—વાત ઉપરથી એક હસી કહાડવા જેવી બીના એમ જણાવેછે કે ટુરાનથી ઊપલેા પુલ ભાગી ગયાની ખબર સાંભળતાંજ પાદશાહ જર્ફસીસે ગુસ્સે થઈને દરીયાને ૩૦૦ આબુક જરાવ્યા અને તે ઉપર બમે ભારી બેડી નખાવી ! યુનાન ઉપર જર્ફસીસ ચહાડાઈ લઈ ગયો અને ત્યાં ઘણી ખરાબી કીધી તેનાં વેરમાં તેના ઉપર આ નહીં મનાય એવું હાલકું તોફાનત જોડી કહાડેલું હોયું જોઈયે. થર્લવોલ અને બીજાઓ આ તોફાનતની વાત હસી કહાડેછે. રેવરંડ ડૉં બ્રુસ્ટર કહેછે કે જર્ફસીસે ૩૦૦ બારકસોને લોખંડની સાંકળોથી બાંધીને નવો પુલ બાંધ્યો હતો તે ઉપરથી દરીયાને બેડી નાંખવા વગેરેની વાત યુનાનીઓએ જોડી કહાડેલી લાગેછે. તેણે આબુક દરીયાને તો નહીંજ પણ પડેલો પુલ બાંધનાર ઈજીપ્શ્યોને જરાવ્યા હોય એમ આ લખનાર અનુમાન કરેછે.—કહેવત કથા કોશ, સર્ ૬૬૬.

૨ યુનાનની તવારીખ, ૬૪૦ ૨, સર્ ૨૫૨.

એ રીતે કરીને પછી તે ઉપર પાટીયાં જડી લીધાં અને તે ઉપર વળી ઝાડ
ઝાંખસ પાંથરીને ઉપર મોટાકું પુરી લઈ માટીના રસ્તા બનાવ્યા. અજબત
આ રસ્તા લશ્કરને પસાર થવા માટે પુરતા પહોળા હોવા જોઈયે. પણ તે ઉપરથી
પસાર થતાં ભારખરદારી જનવરે વગેરે પાણી જોઈને નહીં બહિ તે માટે પુલોની બંને
બાજુઓ ઉપર દીવાલ બનાવી લેવામાં આવી. આ રીતે આ પુલો તૈયાર થયા, જે
ફરીને પુકાનથી ભાગી નહીં જાય તેની સઘળી સંભાળ લેવા સાથે વળી કાળા સસુદ્રમાંથી
જતાં આવતાં બારકસોને પસાર થવા માટે પુલોની તળીયેથી ત્રણ માર્ગો ખુલ્લા
રાખેલા હતા.

એથોસ આતેની નેહરનાં બાંધકામ પાછળ ત્રણ વરસો લાગ્યાં હતાં. મોદોન્યસની
ફોજ આ પર્વત આગળથી પસાર થઈ જતાં પુકાનમાં નાથ પામી હતી માટે ફરીને તેમ
નહીં થાય તેની સંભાળ લેવા થકી જર્કસીસે આ પર્વતના સર્વેથી સાંકડા માર્ગ
આરપાર બોદી કહાડીને ત્યાંથી પોતાની ફોજને પસાર કરી જવા માટે આ નેહર
બાંધવાનો કસ્ટ કર્યો હતો. તે બોદવાનાં કામમાં જુદી જુદી પ્રજાઓ ભેગાં એથોસની
આસપાસ વસનારાં લોકોએ પણ ભાગ લીધો હતો. એથોસ પર્વત મેસીડોન્યામાં આવ્યોછે
અને ઇજિપ્ત સસુદ્રમાં એક ભુસઝાકા દાખલ બહાર નીકળી આવેલોછે. હવે પાદશાહે
જે નેહર બાંધી તે આ પર્વતની તળેટીમાં ૧૫ માઈલ જેટલી લાંબી હતી અને તેની
પહોળાઈ એવડી હતી કે બે બારકસો આમન સામન તેમાંથી સહેલથી પસાર થઈ શકે.
જ્યાંથી નેહર બોદવામાં આવી ત્યાં જોકે પર્વતનો છેડો આવેલો ન હતો તોપણ
ત્યાં સાની નામે એક કસ્ટો આવેલો હતો, જ્યાંની જમીન સપાટ હોવાથી જર્કસીસે
નેહરને માટે તે જગા પસંદ કીધી અને તે ઉપર માણસો લગાડ્યાં. આ નેહરની વાત
કેટલાક તવારીખવેશ માનતા નથી, પણ આજના મુસાફરોને તલાશ કરતાં તેની
નીશાનીઓ હજુ સુધી માલુમ પડેછે.

હવે આ કામને તેમજ હેલેરપોંટ ઉપરના પુલનાં બાંધકામને માટે ખુદ હીરોંડોટસ
પોતે જએછે કે પોતાની યાદગારી રાખવા, પોતાની ગરરી દેખાડવા, અને પોતાની
સત્તાનું બળ જાહેર કરવાની મતજબથી જર્કસીસે આ પુલ તથા નેહર બાંધ્યાં હતાં.^૧
પણ આજના જમાનાનો યુનાની મુસાફર કર્નલ લીક કહેછે કે એથોસના ભુસઝાકાના
ઉત્તર કાંઠા ઉપર કથાં બંદરે નહીં હોવાથી તથા એ ભુસઝાકાની આજુબાજુથી
પસાર થવાનું આજેની ધાસ્તી ભરેલું હોવાથી જર્કસીસે નેહર બાંધવામાં ડહાપણ
ખરડું હતું. સર જર્થોર્ડ બોવન નામે એક બીજો મુસાફર પણ એમજ
કહેછે.^૨ આ ઉપરથી જણાયછે કે આ ધરીની પાદશાહ ઉપર યુનાની લખનારાઓનો
એટલો બધો બોદ ઉતર્યો હશે કે તેઓ તેનું એક સાઈં યા ડહાપણ ભરેલું કામ પણ
એબથી ભરેલું દેખાડવાને ચુક્યા નથી.

કસલ ૨. મોટી લશ્કરી કુચ.

(૬૦ સં પુ ૦ ૪૬૧—૪૮૦.)

કુતાન ઉપરની ચહડાઇની આ સુધળી તૈયારીઓ આર વરસોમાં પુરી થઈ અને હવે કુચ કરવાનો વખત નજીક આવ્યો. ૬૦ સં પુ ૦ ૪૮૫ ની અધવચ્ચી ૪૮૧-ની અધવચ્ચ સુધીનાં આર આખાં વરસો સુધી મહાભારત તૈયારીઓ થયા પછી પાદશાહ જર્કસીસે પોતાના રાજ્યનાં ૬ ઠાં વરસમાં સુસાથી પડાવ ઉડાવ્યો અને કુતાન તરફની રાહ લીધી. તેણે આગમજથી હુકમ આપેલો હતો તે મુજબ 'ખુસ્કીનું' સઘળું લશ્કર કેપેડાસ્યાના પ્રાંતમાં આવેલી ક્રીટાકા નામે જગા ઉપર ભેગું થયું હતું. હાં પાદશાહે સઘળાં લશ્કરની હાજરી વીથે ખચર કહાડી, અને પછી હંલીસ નદી પસાર કરીને તે પોતાનાં લાહુ લશ્કર સાથે આગળ વધી ક્રીત્યામાં સીલીની નામે જગા ઉપર જઈ પુગ્યો. હાં પીથ્યાસ નામે એક માતખર ધણી વસતો હતો, જેના ખાપે પાદશાહ દારાચસને એકવાર એક સોનાનું 'મોટું' ઝાડ તથા સોનાની દ્રાક્ષિનો વેળો ભેટ આપ્યો હતો. પીથ્યાસે પાદશાહેને પોતાનાં વતન ખાતે આવેલા જોઈને તેની લખો માણસોની મોટી ક્રોળને મોટું ખાનુ આપ્યું તથા લડાઇના ખર્ચને મોટે તે નામદારને કેટલીક રકમ આપવાની ઇજા દેખાડી. પાદશાહે તેના ખજાનાનો સરવાળો પુછ્યો ત્યારે પીથ્યાસે જણાવ્યું કે તેની કને રૂપાંના ૨૦૦૦ ટેલન્ટ તથા ૪૦ લાખ સોનાના દારીક સીકાઓ છે, જેમાં માત્ર સાત હજારની ઘટ છે. આ સુધળી રકમર પીથ્યાસે પાદશાહેને આપી દેવા માંગી, જેથી જર્કસીસ અનખતે ધણો ખુશહાલ થયો, પણ તે કચ્ચલ રાખવાને બદલે ૪૦ લાખ સોનાના સીકાઓમાં સાત હજારની ઘટ હતી તે પોતાની ગાંઠથી પુરી આપીને તેણે પીથ્યાસને ફરમાવ્યું કે પોતાની દોલત તેણે પોતેજ સાચવીને રાખવી અને જેવો સાચો પાદશાહ તરફ તે આજે છે તેવાજ તેણે હંમેશાં રહેવું.

૧ હીરોં, ૬૧૦ ૭ પ્ર ૦ ૨૭.

આ ઝાડ તેનાં પડોળાં પાત્રાં અને વીખરાઈ ગયલી ડાળોને લીધે 'પ્લેન ત્રી' (plane tree) ને નામે ઓળખાયું છે. એવું જણાય છે કે આ ઝાડ ઇરાનના ખજાના ખાતે હપ્પામની પાદશાહેર્તની આખર પછી છેક ૬૦ સં પુ ૦ ૩૧૬ નાં વરસ સુધી રહ્યું હતું, જે વેળા એન્ડીગોનસ નામે રૂમી સુસા ખાનેથી તે છુટી ગયો હતો. પીથ્યાસની મોટી દોલતનું કારણ ખુટાર્ક એસ જણાવે છે કે તેના મુલકની પડોસમાંથી સોનાની ખાણ મળી હતી.—રોંજી ૦ કૃત હીરોં, ૬૧૦ ૪, સરે ૨૪, નોટ ૮.

દ્રાક્ષિના વેળાને માટે કહે છે કે તે ઊપલાં ઝાડ કરતાં પણ વધારે વખણાયેલો હતો. તે ઊપરના મુખખાઓ કીમતી હીરાઓના ખનાવેલા હતા. આખો વેળો હપ્પામની પાદશાહેના પલંગની છત્રી ઊપર ચહડાવી રાખેલો હતો.—તેજ, નોટ ૮.

૨ ૨૦૦૦ રૂપાંના ટેલન્ટના ૩૪૮૧૧ લાખ થાય છે, અને ૪૦ લાખમાં સાત હજાર એઠલા દારીક સીકાની કીમત ૩૪૩૭૫૪૬૦ ની થાય છે; જે ઊપરથી પીથ્યાસનો કુલ ખજાનો હીરોંડોસના જણાવ્યા મુજબ ૩૪ કરોડ ૮૨ લાખ ૭૧ હજાર ૪૪૦ નો થવા જાય છે. એ રીતે આ પાંચ કરોડનો ધણી તે વેળા આખી ફનીયામાં સર્વથી દોલતમંદ ગણાયો છે!—હીરોં, ૬૧૦ ૭ પ્ર ૦ ૨૭.

આ વખતી પાદશાહ પીથ્યાસને પોતાનો ખાસ મીત્ર બનાવ્યો. પછી તે આગળ વધ્યો અને કેટલીક મંજલ પછી સાર્દીસ ખાતે જઈ પહોંચ્યો.

સાર્દીસ ખાતેથી પાદશાહ આખાં યુનાન દેશમાંનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ઉપર કાસદો મોકળાવીને માઠી તથા પાણીની શરેસ્તા મુજબની માંગણી કરી. પણ આ કહેણુ તેણે એથન્સ તથા સ્પાર્ટા—જે યુનાનનાં બે મુખ્ય રાજ્યો હતાં તેઓ—ઉપર મોકળાવ્યું નહી. સાર્દીસથી ઉપડતી વેળા સુર્ય ગ્રહણ થયલું જણાયછે, પણ હીરોડોટસ તે નહી સમજતાં ગાયા જર્કસીસને અપસુકત નડયા હાય તેમ જણાવેછે કે જોકે આકાશ ઉપર મુદત વાદળાં જણાતાં ન હતાં અને તે તદન ખુલ્લો હતો તોપણ સુરજ આકાશ ઉપરની પોતાની જગા એકદમ છોડી ગયો અને નામુદ થયો, અને એ રીતે દીવસની રાત બની ગઈ. પણ આ ગ્રહણથી પાદશાહેને પીહીવાનું કશું હતું નહી. સાર્દીસથી સઘળી ફોજ પોતાની કુચ કેમ શરૂ કરી તેનું વર્ણન આ મુજબનું છે:— સર્વેથી પહેલાં સામાન ઉઠાવનારાં માણસો તેમજ પ્રાણીઓ આલ્યાં અને પછી લશ્કરના બરાબર અરધા ભાગ જેટલી સંખ્યા એક મોટાં ટોળાંમાં વચમાં કશા ગાળાવીનાની મિત્રમિત્ર હાલતમાં ચાલવા લાગી. જુદી જુદી પ્રજાઓનાં આ ટોળાં પછી વચમાં એક મોટા ગાળો રાખવામાં આવ્યો, અને તે પછી પાદશાહી ફોજ શરૂ થઈ. તેમાં પ્રથમ ૧૦૦૦ ચુનંદા ધરાની ઘોડસવારોની એક ટુકડી ચાલવા લાગી, તેની પછી તેવાજ ચુનંદા ૧૦૦૦ ભાત્રાબરદારો આવ્યા, પછી બહુજ ભપકાદાર સાઝથી મણુગારેલા ૧૦ પાદશાહી ઘોડાઓને ચઢાવ્યા, જેઓ ઉપર સવારે મેસવાની સજ્જ મનાઈ હતી. આ ઘોડાઓ પછી દુધ જેવા સફેદ આઠ ઘોડાઓ જોડતી એક ગાડી ચાલી, જેને હીરોડોટસ જીપીટરની યાને હખામતીઓના વડા દેવતા હોરમજ્દની ગાડીને નામે ઓળખાવેછે. આ રથને જોડેલા ઘોડાઓ ચઢાવનાર માણસ હાથમાં લગામ પકડીને તેની પુકે પુકે ચાલતો હતો, કેમકે આ રથ ઉપર સવાર થવાનો કોઈ પણ ધનિસાનને હુકમ કે હક હતો નહી. આ પવીત્ર રથ પછી પાદશાહ જર્કસીસનો પોતાનો રથ આવ્યો, જેમાં તે

૧ હીરોં ૬૨૦ ૭, પ્ર૦ ૩૭.

૨ ૬૨ ૭, પ્ર૦ ૪૦.

પાદશાહ કાઠરસ અથવા કુરશનાં સરઘસમાં પણ આવ્યા પવીત્ર રથોની બીજ નેનોશન જણાવી ગયોછે. તેના લખ્યા મુજબ આ રથને જોડેલા સફેદ ઘોડાઓની ઝુસેરી સોનાની હતી અને તેમનાં ગલાંમાં કુસોના હાર બાંધેલા હતા. આ રથની પુકે વળી આશતાપ યાને બીજનો રથ અને તેની પુકે આતશના ઇજ્દના રથ એક ચાલતા હતા. જોકે અવસ્તાનાં પાછળાં લખાણોમાં આવાં અને બીજ ઇજ્દોને ઇનસાનનું ૩૫ આપીને તેમનાં ૩૫, પોશાક, ગાડી ઘોડા વગેરેનું બયાન કરેલું છે, પણ ત્યાં અથવા અવસ્તા વાણીના બીજ કોઈ પણ ભાગમાં હોરમજ્દ યા આદર ઇજ્દના ગાડી ઘોડા વીશે જણાવેલું નથી. અવસ્તામાં બીજ યા બિરશેદના રથને બદલે આશતાપના “તેજ ચાલના ઘોડાઓ” નો ઇશારો આવેલો છે. હખામતીઓમાં ઇજ્દોના રથો કહાડવાને ચાલ ઇલખ્શનાં અને યુનાનીઓ બીપરથી પડેલો ઇરો. હીરોડોટસ યુનાની જીપીટરને ઇરાનીઓનો વડા દેવતા ગણેછે, તે બાબેનાં બાધારાં વીશે જીઓ “પુરાતન જથાનાના પાર્સીઓ,” સર ૨૧—૨૨.

અને તેના ગાડીવાન જોડેજોડ સવાર થયલા હતા. ધરિની પાદશાહે લડાઈ કરવા જતા ત્યારે રથમાં બેસીનેજ લડતા હતા. જુદીસીસ માર્ગમાં કોઈ કોઈ વાર રથમાંથી ઉતરીને મરજી પડે ત્યારે ડાલી અથવા પાલખીમાં બેસતો હતો. પાદશાહની પછી સર્વેથી ચુનંદા ૧૦૦૦ ધરિની ભાલાબરદારો ચાલતા હતા, તેમની પુઠે ૧૦૦૦ ચુનંદા ધરિની સવારો હતા, અને એ પછી ૧૦૦૦૦ ચુનંદા ધરિનીઓની પેદલ ફોજ હતી. જેઓ “અમર” કહેવાતા હતા તેઓ આ સીપાહો હતા. આ ૧૦૦૦૦ માંના ૧૦૦૦ ના ભાલાઓનાં નાકાં તીક્ષ્ણ હોવાને બદલે તે તરફ સોનાનાં દાડમ જડી લીધેલાં હતાં, અને એ ટુકડી બાકીના ૯૦૦૦ ની આસપાસ ફરીવળેલી હતી. આ ૯૦૦૦ ના ભાલાઓને સોનાને બદલે રૂપાનાં દાડમ જોડેલાં હતાં. ભાલા વાળાઓના ભાલાને પણ એક નાકે સોનાનાં દાડમ જોડેલાં હતાં, અને જુદીસીસની બરાબર પછવાડે જે ૧૦૦૦ ધરિનીઓ ચાલતા હતા તેમના ભાલાને સોનાનાં સેપકળ જોડેલાં હતાં. હવે ઉપરી ૧૦૦૦૦ ધરિનીઓની “અમર” ફોજની પછવાડે ૧૦૦૦૦ ધરિનીઓની ઘોડસવાર ફોજ ચાલતી હતી. આ છેલ્લી ફોજ પછી પા માઇલ જેટલી જગા ખુલ્લી રાખવામાં આવી હતી અને તે પછી પાદશાહની ફોજનો બાકીનો ભાગ પહેલા ભાગની પેઠેજ ભિલભિલ થઈ ગયલાં ટોળાંમાં ચાલતો હતો.

લીડયાનાં રાજધાની શહેર ખાતેથી પાદશાહનું લશ્કર આ મુજબ નીકળ્યું અને તે કુચ કરતું અને માર્ગમાં મળતાં શહેરોની ભિટ લેતું એવાઈડોસ ખાતે આવી લાચું, જ્યાંથી નવા બનાવેલા પુલો શરૂ થતા હતા. આ શહેરની પડોસની એક ટેકરી ઉપર અહીંને પાદશાહે પોતાનાં ખુશ્કીનાં તેમજ તરીનાં લશ્કરોની પોતાની જાતે તપાસ લીધી. જ્યાંથી હુલેસ્પેટની ખાડીમાં તેણે પોતાની દરીયાઈ ફોજોને સફ્ સમારી ઉભેલી જોઈ, તેમજ પોતાની જોડે આણેલાં લશ્કરને પણ જોયું. આ પછી પુલ ઉપર પગ મેલ્યા આગમજ તેણે ખારશેદ ઉગતાંજ તેની સામે ઉભો રહી પ્રાર્થના કીધી, અને દરીયામાં પાણી, સોનાની જમો અને ધરિની તલવાર નાંખીને ચોક્કસ ક્રીયાઓ કીધી.^૧ આ ક્રીયાની એક દીવસ આગમજ પાદશાહે પુલ ઉપર ખુશબોઈ બળતી રખાવી હતી અને આખા માર્ગ ઉપર મેડીનાં ગ્રાડની ડાંખળીઓ પંથરાવી હતી. હવે સંઘળાં લશ્કરે પુર્ણ પસાર કરવો શરૂ કીધો. પેદલ લશ્કર અને ઘોડસવારો એક પુલ ઉપરથી, અને ભારબરદારી જાનવરો અને ખીજ ખીદમતગારો ખીજ પુલ ઉપરથી, પસાર થયા. સર્વેથી પહેલી “અમર” ધરિની ફોજ ચાલી, તેની પુઠે જુદી જુદી પ્રજાઓની ફોજોએ રસ્તો લીધો, અને એ રીતે પહેલે દીને આટલુંજ લશ્કર પસાર

૧ હીરોં, ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૫૪. અલબત્ત આ એક ચોટાં જાનની ક્રીયા હોવી જોઈએ. ખારશેદની સનયુખ ઊભા રહીને બંદગી કરવાનો રવાજ જુદીસીસના વખતની આગમજનો છે. હીરોંડોલસ આ કેટલાકે કહે છે કે પાદશાહે દરીયાને ચોક્કસ વસ્તુઓની ભેટ આપી હતી. પણ આગળ આપણે જોયું તેમ તેના જણાયા મુજબ જુદીસીસે તો દરીયાને સજ્જ કરાવેલી હતી ! આ અકેકથી ઊતરી વાતમાં પડેલી વધારે ભરૂંસો રાખવા જોગ છે. અવસ્તામાં પાણીની સ્ત્રી ધજ્જને ભેટો આપવાનું આવેલું છે, પણ તે ભેટો ઊપલીથી જુદી ક્રીસસની જણાવેલી છે.

થઈ શક્યું. ખીજે દીને ઘોડસવારો અને તેમની જોડે સુનાની મુઠવાળા બાલાખરદારો અને પાદશાહી ફોજો પસાર થયાં. એ ફોજો સાથે પાદશાહ પણ હતા. શેવટે બાકીનું સઘળું લશ્કર પસાર થઈ ગયું. એજ વખતે દરીયાઈ પારકસોએ પણ આગળ વધવા માંડ્યું.

આ રીતે ઈરાની ફોજો ધુરોપની ભુમી ઉપર પગ મેલ્યો, અને હ્યાં હીરોંડોટસ પોતાના વેહમી એતેકાદ મુજબ લખેછે કે એક ઘોડીએ એક સરસાને જન્મ આપ્યો ! એ બનાવની, તેમજ એક અચરે એક ઘોડાને જન્મ આપ્યો તેની, ઈરાની પાદશાહે કશી દરકાર કીધી નહી, અને એ બનાવથી શું શીખવું જોઈયે તેની કશી અણુખાદ કર્યા વીના તે આગળ વધી ગયો ! તેની ફોજો હવે પ્રથમ ઉગમણ તરફના માર્ગે લઈને પછી કાદંયા શહેરને પોતાની પાછળ મુકી આગળ વધવા માંડ્યું, અને પછી મીલાસના અખાતના કાંઠા ઉપર થઈને, તથા એજ નામની નદી પસાર કરીને, તે હવે ડૉરીસ્કસ નામે એક શહેર ખાતે આવી પુગી. આ શહેર ઈરાની હકુમત હેઠળ હતું અને ત્યાંના કીલ્લામાં પાદશાહ દારાચસે સ્કીયનો ઉપરની સહડાઈના વખતથીજ એક ફોજ રાખી હતી. આ શહેર પુરાતન તવારીખમાં જાણીતું થઈ ગયું છે. આ ટુકાણે જર્કસીસે પોતાની સઘળી ફોજોની ગણતરી કરવાનું દરસ્ત ધાર્યું, અને એ કામથી ફારેગ થયા પછી પાદશાહ પોતે પોતાના રથ ઉપર સવાર થઈને તથા પોતાના મુનશીને સાથે લઈ જમીન ઉપરની સઘળી ફોજમાં ફરી વળ્યો અને પોતાના સવાલો તથા તેના મજેલા ઉત્તરોની નોંધ લઈને પછી તે દરીયાઈ લશ્કરની હાલત તપાસવા ગયો, જ્યાં પણ ઉપર મુજબની સઘળી નોંધો લીધી. તેણે આ રીતે બંને લશ્કરોની કવાયદ લીધી અને તેથી સંતોષ પામ્યો. ડૉરીસ્કસના હાકમ દાખલ તેણે માર્કસામીસ નામે એક વીચાસુ ધણીને નેમ્યો, જે પાછળથી એટલો બધો બહાદુર અને વફાદાર નીવડ્યો કે પાદશાહે તેમજ તેના વારસોએ તેને તથા તેનાં ફર્જદાને નવાજી નાખ્યાં. આ પછી પાદશાહ ઐસમાં આગળ વધ્યો અને માર્ગમાં મળતી મીત્રાચારી ધરાવનારી પ્રજાઓની મદદ લેતો તે સ્નાહમન નદીને કાંઠે આવી લાગ્યો, જ્યાં તેના હુકમથી આગમજથી એક પુલ બાંધવામાં આવ્યો હતો.

હીરોંડોટસ કહેછે કે આ નદીને શાંત કરવા માટે ઈરાની ધર્મચુર્રઓ યાને માજીઓએ સફેદ ઘોડાના ભાગો આપ્યા હતા, ૧ અને કેટલીક ધંત્રમંત્રની કીયાઓ કીધી

૧ ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૧૧૩. આ ઉપરથી ગ્રોટ શરેફ કરેછે (યુનાં તવાં, ૬૪૦ ૫, સર્ ૫૬) કે ઈરાનીઓએ ભોગ આપેલાં પ્રાણીઓના કકડા પાણીમાં નાંખ્યા હતા. એ બો કહેછે (૬૪૦ ૧૫, પ્ર૦ ૩, સર્ ૧૩૬--૩૭) કે ઈરાનીઓ પાણીને લોહી વગેરેથી ખરાબ થવા દેતા ન હતા. ટેસીટસ વળી એમ કહેછે કે પાણીને ભોગ આપવાની રસમ ઈરાનીઓમાં છેક પાછળા વખત સુધી ચાલુ હતી. આ સઘળું જણાવીને રૉલીન્સન લખેછે (હીરોં, ૬૪૦ ૪, સર્ ૭૯, નોટ ૫) કે હીરોંડોટસે ઊપલી ખીના ખોદી લખીછે એમ કલ્પુકર અને રફોડ જેવા અવસ્તા બાપાના વીદ્વાનો કહેછે, તેમની જોડે મળતા થવાની કશી જરૂર નથી. હવે આગળા ઈરાનીઓ અર્ધસુર-અનાહીત નામની એક ધરાનવેજની નદીને ઘેરા વગેરેની ભેટ આપતા હતા અને તેની પ્રાર્થના કરીને તેણી કનેથી ચોકસ બક્ષો શો શાંગતા હતા, એ વાત ખરીછે અને તેની સામેતીઓ આપણને અવસ્તાચાંથી

હતી.^૧ આ પછી પુણે પસાર કરીને પાદશાહ આગળ વધ્યો, અને ‘નવ રસ્તા’ નામની જગા ઉપર જઈ પુણે જ્યાં તેણે નવ છોકરાઓ અને તેટલીજ છોકરીઓને જીવતાં ડાહ્યાં!^૨ આઠમન નદી પસાર કરીને જર્કસીસની ફોજે આથમણ તરફનો માર્ગ લીધો અને દરીયાના કાંઠા તરફથી આગળ વધીને એકેન્થસ નામે શહેર ખાતે પડાવ નાંખ્યો. હ્યાંના યુનાની લોકે વગર માંગવે પાદશાહની તાબેદારી કબ્જા રાખી, તથા તેઓએ એથોસ ખાતેની નેહર બાંધવામાં મદદ આપી હતી એમ સમજીને જર્કસીસ તેઓ ઉપર મેહરબાન થઈ ગયો, અને ઘણીએક નવાજેશ કીધી.

પાદશાહ જ્યારે આ ડેકાણે હતો ત્યારે તેને ખપર મળી કે નેહર ઉપર જે હપ્પામની સરદાર આર્તાચીઈસને નેમ્યો હતો તે મરણ પામ્યો હતો. આ સરદારને માટે કહેણે કે તે સુધળા ધરાનીઓ કરતાં કદાવર હતો—જોકે જર્કસીસ પોતે પોતાની આખી ફોજમાં સર્વેથી ઉંચો અને ખુબસુર્ત હતો. તે પાદશાહ કરતાંખી કદાવર યાને શુમારે

અને અગત્ય કરીને આવાં યશ્ત ઊપરથી પુરતી મળેછે. (જુઓ એ યશ્તના ૨૧, ૨૯, ૩૩, ૩૭, ૪૧, ૪૫, ૪૯, ૬૦). ત્યાં પાણીને એક એ નહીં પણ ૧૦૦ જવાન ઘોડા, ૧૦૦૦ ગાય અને ૧૦૦૦૦ ગોશ્પદોનો ભોગ આપવાની વાત આવેલીછે. આ ખુબ્ય ખરેખર બનતું હવું કે એ ઊપરથી કંઈ જુદી સતબળ ઊઠેછે તે એકસ જણતું નથી. તોપણ આટલી વાત અતરે જણાવવી જોઈયે કે આગળા જરતોશ્તીઓ પ્રાણી-ઓનાં લોહી વડે પાણીને ખરાય કરતા ન હતા; અને જો તેમની પેઠે હપ્પામની વખતના પાર્સીઓમાંથી નહીને ભોગ આપવાનો રેવાજ હતો તો અલબત્તે તેઓ પણ એવી ખરાબીઓથી હાથ ઊઠાવ્યા વીના રહે નહીં, માટે ગ્રેટ અને બોબ્બા જેમ લખી ગયાછે તેમ જર્કસીસના સાણસોએ નહીનાં પાણી ખરાય કીધાં હોય, એ કંવળ અશક્ય લાગેછે. તેણું વળી બીજું કારણ એ છે કે એજ નદીનું પાણી આખાં લશ્કર માટે ઊપયોગી હતું, અને તેજ પાણી બીગાડીને પછી પોતાના વપરાસમાં લે એવા ધરાનીઓ ખુર્ષ તો નહીં હોય. પુરાતન પ્રજાઓમાં સુધડાઈની બાબતમાં પાર્સીઓ કરતાં વધારે જાણીતો પ્રજા કોઈજ હશે. તેની સામેતીમાં વંદીદાદનું દરતર રજુ કરી શકાશે. (જુઓ “પુરાતન જાનાના પાર્સીઓ,” સર્ ૩૫ થી ૪૧.)

૧ ૬૨૦ ૭, પ્ર૦ ૧૧૪.

આ ક્રીયાઓ વીણે જોયો લખેછે કે ધરાનીઓ જ્યારેખી એક સરોવર કે નદી કે નાળાં આગળ આવી પુગતા ત્યારે ત્યાં એક ખાડો ખોદીને તેમાં પોતાના ભોગને હલાલ કરતા પણ પાણી ખરાય નહીં થાય તેની સંભાળ લેતા. પછી તે પ્રાણીનાં ગોશ્તને જમીન ઊપર બીછાવીને તેને આતશ ઊપર મુકી ચંત્ર લણુતા, તથા ચંધ અને દુધ ભેળેછું પાણી જમીન ઊપર ધોળતા હતા. (બુગોળ, ૬૨૦ ૧૫, પ્ર૦ ૩, સર્ ૧૩૬—૩૭.)

૨ હીરોં, ૬૨૦ ૭, પ્ર૦ ૧૧૪.

વળી આ તવારીખનવેશ કહેછે કે સાણસોને જીવતાં ડાઢવાનો પાર્સીઓમાં રેવાજ હતો. તે દાખસો આપેછે કે પાછળથી જર્કસીસની રાણી એન્નેલીસે પાતાળના દેવતાને સંતોખવા માટે ૧૪ નામીયાં ખાનદાનનાં પાર્સી જવાનોને જીવતા ડાહ્યા હતા ! હવે પાદશાહ અને તેની રાણી ઊપર આ એક જીવન તોહમત છે, અને તે કદી ખરું મનાશે નહીં. ધરાનીઓ પાતાલના દેવતા દાખલ કોઈને ઓળખતા ન હતા. અંધકારના દેવતાને તો તેઓ હંમેશાં ધીકારતા હતા. આવા ખુરા દેવતાઓને જાનવાનો રેવાજ તો યુનાનીઓનો હતો, માટે તે ધરાનીઓનેખી ગળે ઓળખવાની આ તબવીજ થયલી લાગેછે.

૮ શીટ ૨ ઈંચ જેવડો હતો, તથા તેનો આવાજ ખીજ સર્વે કરતાં વધારે મોટો હતો. આ ધણી પાદશાહનો માનીતો અને વફાદાર હતો, મોટે જૂંકેરીસેને તેનાં મોત મોટે બહુ લાચું. તેણે તેનું દાખલું (અસ્તોદાન) બનાવીને મોટા ભપકા સાથે તેની લાશને ત્યાં ગોઠવી. એકેન્થયન લોકે તેને એક પેહલવાનનાં જેટલું માન આપ્યું અને તે એક ધરાની હોયા છતાં તેઓ પોતાની બંદગીમાં તેને એક દેવતા ગણીને તેની મદદ ચલાવા લાગ્યાં હતાં. એકેન્થયથી પાદશાહની ફોજ દરીયાઈ ફોજથી છુટી પડી, અને તે ફોજને થર્મીનાં બંદર ખાતે જઈ ચોખવાનો હુકમ આપીને જૂંકેરીસે આગળ ચાલ્યો. માર્ગમાં એક રાત્રે સીંહિએ તેની ફોજમાંનાં ઉંઠો ઉપર હુમલો કીધો અને કેટલાંકોના જીવ લીધા. તે પોતે જ્યારે થર્મીને બંદરે જઈ પુગ્યો ત્યારે તેની દરીયાઈ ફોજ એથોસની નેહર પસાર કરીને માર્ગમાં મળતાં ચેહરે અને બંદરેની ભેટ લેતી તેમજ ત્યાંથી જ લડાઇનાં બારકસો મળતાં તેમનો પોતામાં ઉંમરો કરતી આગળ વધી અને થર્મી ખાતે જઈ પુગી.

મેસીડોનિયાનાં આ બંદર ખાતે બંને ફોજોનો પાછો સમાગમ થયા પછી જૂંકેરીસે થેસેલીના પરગણામાં દાખલ થવાનો સુતરો માર્ગ તપાસ્યો. એક માર્ગ પીન્યસ નામે નદી જેઠકાણે દરીયાને જઈ મળેછે તેનાં મુખ આગળ ટેમ્પી નામની ખીણનો હતો. થેસેલીનું પરગણું ચાર મોટા પર્વતોથી ઘેરાઈ ગયલું હતું અને કહેછે કે ઘણા આગળા વખતે ઉપર એ પરગણું માત્ર એવડો મોટો એક સરેવર હતું. પાદશાહની ઈચ્છા આ ખીણ પોતાની જાતે જોવાની થઈ તેથી થર્મી ખાતેથી એક લડાઇનાં બારકસમાં સવાર થઈને તે પોતે પીન્યસ નદીનાં મુખમાં થઈને થેસેલીમાં દાખલ થયો. પણ હ્યાં તેણે નદીનું મુખ બહુ નાનું જોયું. પીન્યસ નદી ખુદ થેસેલી પરગણામાં પુકળ શાખાઓમાં વહે ચાઈ ગયલી હોયા છતાં તેનું મુખ બહુ સાંકડું હતું. ઓસ્સા અને ઓલીમ્પસ નામે પર્વતોનાં જોડાણ આગળ માત્ર એક નાની ટેમ્પીની ખીણમાં થઈનેજ આ નદી દરીયા તરફનો માર્ગ લેતી હતી. એટલામોટે જૂંકેરીસે નદીનાં મુખને આ ઠેકાણાંને બદલે કોઈ ખીણ વધારે કુશાદે જગા તરફ ફેરવી નાંખવાની ઈચ્છા કીધી. પણ તેમ બની શકે એવું ન હતું. પર્વતોથી ઘેરાઈ ગયેલાં આ પરગણાંમાં પેશવાના બે માર્ગોમાંના એક માત્ર આજ હતો. એટલામોટે પાદશાહને ખીજો ધ્યાન સુજ પડ્યો નહી. તે પોતાની સંઘની ફોજોને થર્મી ખાતેથી ઉતારી લાવીને ઓલીમ્પસ પર્વત પસાર કરી થેસેલીમાં દાખલ થયો તથા દરીયાઈ કાફલાને કાઢે કાઢે આગળ વધવા ફરમાવ્યું.

આ રીતે ધરાનનો પાર્શ્વી પાદશાહ જૂંકેરીસે હજારો માણસોની મહાભારત કુચ કરીને યુનાન દેશમાં દાખલ થયો.

બા.બ. ૧૭.

મહાત્મા જર્કસીસ (દયાશી).

(૬૦ સં ૫૦ ૪૮૬ થી ૬૦ સં ૫૦ ૪૬૫ સુધી.)

૨.

યુનાનીઓ સાથનાં મોટાં યુદ્ધો.

(૬૦ સં ૫૦ ૪૮૦ સુધી.)

૧. “માઠી અને પાણી” ની સલામી—એથીન્યોનો કાસદો ઉપર વાતકીપણું—જર્કસીસનાં હાથુ દીલના દાખલા—એથીન્યોનો ગભરાટ—યુનાની રાજ્યોની એકસંધી—આગોસતું જીકું પડવું—સીસીલાના રાજાની વર્તણુક—થેસેલ્યોનો અને કોસાઈયનોતી ઇરાન તરફની વળણ—યુનાની ફોજની જર્કસીસ સામે હીલચાલ; પવન અને તેના “જમાઈ” ની પ્રાર્થના—ત્રણ યુનાની બારકસોનું પકડાવું—એક યુનાની તાબોદા તરફ ઇરાનીઓની મમતા; પવનનાં મોટાં તુફાનમાં ઇરાની કાફલાની ખરાબી; યુનાની કાફલાનું હીચકારાપણું; ઇરાનીઓની ગફલતો માટે નવી સજા.
૨. થર્મોપીલી—તેનો અર્થ—તેની સાંકડી ખીણ; પાદશાહનો તેજસ્વી સુર્પ. યુનાની લખનારાઓનું જાળ્યામીમાન—લડાઈમાં પોતાની નાની અને શત્રુની અસંખ્યાત ફોજ ગણાવવાનો ધારો; થર્મોપીલીની લડાઈમાં યુનાની ફોજની સંખ્યા—લીયોનીડાસ—કૌરીનથ ખાતેની બચાવની ફોજ—થર્મોપીલી ખાતેની ફોજનું હીચકારાપણું; ઇરાની લશ્કરની કદંગી હાલત; પહેલા દીવસની લડાઈ. યુનાની ફોજની લડવાની રીત; ખીણ કુદાવો જવાના એક નવા માર્ગની કુખી ખબર—પર્વત કુદાવીને ઇરાની ફોજનું ધસી આવવું—ફોજન ફોજની નહાસભાગ—યુનાનીઓમાં ગભરાટ અને નહાસાનહાસ—સ્પાર્ટોનોનો લડત—તેમનું કપાઈ મરવું—થર્મોપીલીની ક્ષેત્ર—લીયોનીડાસ તરફ પાદશાહની વર્તણુક; યુનાની લખનારાઓની ઘાલમેલ—તેમના હીસાબોનું ખોટાઈ.
૩. ક્ષેત્ર પછીનો અંદોલો—ડીમારેટસની રૂડી સલાહ તરફ ખેરકારી અને તેનાં માર્કાં ફળ. આર્ટીમીશ્યમ ખાતે યુનાની બારકસો—તેમની ગણતરી—યુબીયોનોનો ગભરાટ—થેમીસ્ટોકલીસને આપેલી લાંચ. ઇરાની કાફલાની હીલચાલ—તુફાનથી નવી ખરાબી—એક યુનાની ખલાસીની દગાબાજી; આર્ટીમીશ્યમની લડાઈનું અચોક્કસ પરીણામ—થેમીસ્ટોકલીસના પ્રયત્નો—યુનાની કાફલાની નહાસભાગ.

ફસલ ૧. યુનાનીઓની તૈયારીઓ.

સાદીસથી ૬૦ સં ૫૦ ૪૮૧ નાં સાલમાં યુનાન તરફ ઉપડતી વેળાએ પાદશાહ જર્કસીસે ફક્ત સ્પાર્ટા અને એથન્સ સીવાય ખીજાં સમ્રાજ્યાં સ્વતંત્ર યુનાની રાજ્યો ઉપર કાસદો મોકળાવીને પોતાની તાબેદારી કચ્છ કરાવા માંગી હતી. આ કાસદોમાંના કેટલાક પાદશાહની માંગણી મુજબ માઠી અને પાણી લઈને અને ખીજાઓ ખાલી હાથે જર્કસીસને થર્મો (પીયેરીયા) ખાતે આવી મળ્યા. જેને યુનાની પ્રજાઓએ પાદશાહની તાબેદારી કરવાનું કચ્છ રાખ્યું હતું તેઓ આ હતી:—થેસેલ્યન, ડોલોપ્યન, ઇનીયેન, પર્થિયન, લોકીયન, મેગીશ્યન, માલ્યન, એક્યન, થીબન અને ખીયોશ્યન. એથીન્યન અને સ્પાર્ટન લોકો ઉપર કાસદો નહી મોકળવાનો મુખ્ય એ હેતો કે પાદશાહ દાશઅસે બપોરે તેઓ કનેથી માઠી અને પાણીની સલામી લેવા માહુસો

મોકળ્યાં હતાં ત્યાં તો તેઓએ તેમને આહીમાં નાંખી મારી નાખ્યા હતા. એથીન્યનો તો પોતાના તકસીરવારેને એક ઊંડા કુઆમાં નાંખતા હતા તેમાં આ ધરિની કાસદોને તેઓએ હોમાવી દીધા હતા. તેઓ એટલું બધું ઘાતકીપણું વાપરતા હતા કે તકસીર-વારનાં શરીરમાં હુક મેળવી તેને ત્રીસે ઉતારતા અને ત્યાં જતાંજ તે આપડાના કકડા બુકલા થઈ જતા હતા. આવોજ એજાન્ય તેઓએ ધરિની કાસદો ઉપર પણ બુકલ્યો હતો. હવે આમ બુકલમ વરસાવે એ તે વખતની સુધરેલી પ્રજાઓના અરમ્પરમ્પના કાનુતથી તદન ઉલટું હતું. આ કારણે થકી પાદશાહે એથન્સ ખાતે એત્રચીએ મોકળ્યા નહી. સ્પાર્ટનોએ તો જઈસીસ તરફ તદન ખુલ્લી નીમકહરામી બતાવી હતી. તેઓએની ધરિની કાસદોના જીવ લીધા હતા, પણ પછી તેઓ ઉપર કોઈ કુદરતી આફત વરસ્યું, જેને ધરિની કાસદોના નાહક જીવ લેવાની મુજ ગણીને તેઓએ પોતામાંથી મારા આનદાનના બે શખ્સોને ધરિની કાસદોનાં ખુનના બદલામાં કતલ કરવા માટે પાદશાહ પાસે સુસા ખાતે મોકળ્યા, પણ જઈસીસે તે બંને સ્પાર્ટનોની ભારી મરફશી છતાં તેમના જીવ બચ્યા અને તેમને પાછા વતન તરફ રવાના કીધા.^૨

જઈસીસનાં દયાળુ દીવનો એક બીજોની દાખલો હીરોંડોટસ આપેછે. જ્યારે યુનાન ઉપરની અહડાઈની ખખર એથીન્યનોને મળી ત્યારે તેઓએ પોતાના ત્રણ સરદારેને પાદશાહની સઘળી તૈયારીઓનો હવાલ લખી લાવવા તથા લશ્કરે અને ખારકસોની ગણતરી કરી આવવા માટે સાર્દીસ ખાતે મોકળ્યા, જ્યાં તેઓએ છુપ્યા રહીને પોતાની મતલબ મુજબની ખખર કહાડવા માંડી. પણ તેઓ તુર્ત પકડાઈ આવ્યાથી ધરિની હાકમે તેમને ગદન મારવાનો હુકમ આપ્યો. પણ સારાં ભાગ્યે એ વેળા પાદશાહ ત્યાંજ હતો તેને કાને આ વાત આવ્યાથી તેણે પેલા યુનાનીઓનો જીવ બચાવ્યો, અને તેમને પોતાની સઘળી કોળે અને કાફલામાં ફેરવી, તેઓને જોઈતી દરેક ચીજની ખખર લખાવી, ને પછી તેમને પાછા રવાના કીધા. એજ હીંગામમાં વળી પાદશાહ એખાઈડોસ ખાતે હતો અને હેલેસ્પોંટ ઉપરના પુલો પસાર કરવાની તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં કાળા મુમુદ્રના કાંડા ઉપરનાં બંદરે ખાતેથી અનાજ ભરીને કેટલાંક વહાણો ધળધળા અને પેલોપોનીસસનાં બંદરે તરફ ઉપડી જતાં માલુમ પડયાથી ધરિની નાખોદાઓએ તેમને પકડયાં. પાદશાહે પુછ્યું કે તેઓ કયાં જાયછે? ધરિની સરદારેએ ઉત્તર દીધો કે આપણા શત્રુઓને ખોરાકી પુગાડવા. “આપણેની ત્યાંજ જઈયે છીયે, માટે તેઓ આપણે થકીજ આ ખોરાકી લઈ જાયછે તો તેમાં હરકત શાની?”^૩ આમ કહીને પાદશાહે તેમને જતાં મેલ્યાં. હવે એથીન્યનોના કાસદો તેમને પાછા આવી મળ્યા અને જઈસીસની સઘળી તૈયારીઓથી વીકેડ કીધા. આથી અત્યંત તેઓ હીમત હાર્યા ખરા, તોપણ એકદમ ધરિની પાદશાહે તાબે થવાને તેઓએ મન કીધું નહી. તેઓ જાણતા હતા કે જઈસીસ સઘળું લશ્કર તેમને અને ત્યારપછી સ્પાર્ટને મુજ કરવા માટે લાવેછે; તોપણ તેની આ અહડાઈ આપ્યાં યુનાન ઉપરની છે અને એ દેશની દરેક સ્વતંત્ર પ્રજાને તાબે

કરવાની તેની નેમ છે, એમ જુદાં જુદાં રાજ્યોને કહેવાડીને એથીન્યનોએ તેમની મદદ માંગી. ફેટલાંક રાજ્યો એ રીતે એથીન્યનોને મદદ કરવાને તૈયાર થયાં, જેઓમાં સ્પાર્ટા અને પર્સીનાં લોકો મુખ્ય હતાં. તેઓએ ભેગાં મળીને વળી કોર્સીધરા, ક્રીટ, થેસેલી, આર્ગોસ, સાઇરેક્યુસ અને એવાંજ બીજાં રાજ્યોની મદદ માંગી. એ આગમજ એથીન્યનોએ ઉદ્ધારી આતેના ‘આર્સિકલ’ ઉપર કહેણ મોકળાવીને દેવતાઓ તરફનો જવાબ મંગાવ્યો કે ધરાનીઓ સામે તેઓએ લડવું કે નહીં? આનો પહેલો ઉત્તર મનપતીજ નહી મળ્યાથી તેઓએ ફરીને અરજ કીધી, જેના ભાગા તુટા ઉત્તર ૨ પછી એથીન્યનોએ લડાઈનાં બારકસો તૈયાર રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. તેઓમાં પોતામાં મતફેર હતો, અને ફેટલાંકા તે શેહર છોડીને નહાસી જવાને તૈયાર હતા. પણ એ કામથી અંતે થેમીસ્ટોકલીસ અને તેના જેવા બીજા લડાઈ પસંદ કરનારાઓએ તેમને અટકાવ્યા. એ રીતે લડાઈની તૈયારી કરવામાં એકદીસ રાજ્યો શાકાયાં, અને આપણે ઉપર કહ્યું તેમ કોર્સીધરા, થેસેલી, સાઇરેક્યુસ વગેરે રાજ્યો ઉપર મદદ માટે એથન્સ અને સ્પાર્ટાને નામે પેગામો મોકળાયા.

પ્રથમ તેઓએ ધરાની લશ્કરની ગણતરી મેળવવા માટે ત્રણ કાસદોને સાર્દીસ આતે મોકળાયા, જ્યાં તેઓ ઉપર વીટલી કહાણી આપણે ઉપર આપીછે. એ પછી એથન્સની પડોસમાંનાં આર્ગોસનાં રાજ્યની મદદ મેળવવાની માંગણી થઈ, પણ એ રાજ્યને સ્પાર્ટન લોકોથી થોડીજ મુદત આગમજ બહુ ખમવું પડ્યું હતું માટે તેણે લડાઈમાં શામેલ થવાની આનાકાની કરી છતાં ચાકસ શરતોથી શામેલ થવા માંડ્યું. આ શરતો સ્પાર્ટનોએ કમ્યુલ નહી રાખ્યાથી આર્ગોસનું રાજ્ય હેલાયદું રહ્યું અને તેણે ધરાનીઓ સાથે દોસ્તી બાંધી.—આ વેળા સીસીજાના મોટા ટાપુમાં જેલો નામે એક રાજ્યએ સાઇરેક્યુસ શેહર વગાડ્યું હતું અને પોતાના વખતમાં પડોસનાં રાજ્યોમાં તે મોટા ગણાતો હતો. એ રાજ્યની એથીન્યનોએ મદદ માંગી, જે આપવાને તેણે અરધે ખોલે કમ્યુલ કીધું, પણ તે એવી શરતે કે દરીયાર્ધ કોજની યાતો જમીન ઉપરનાં લશ્કરની સરદારી તેને બક્ષવી; પણ આ શરત સ્પાર્ટા અને એથન્સે કમ્યુલ નહી રાખ્યાથી જેલોએ યુનાનીઓને કરી મદદ આપી નહી, અને તેને બદલે તેણે પોતાના એક

૧ આર્સિકલોના ઉત્તર હવેશાં બે અર્થો થઈ શકે એવા મળતા હતા; તેનો આ એક નવો દાખસો છે. એથીન્યનોના સવાલના બીજા જવાબમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તેમનો બચાવ “લાકડાંની દેવાસો” થી થશે. તેની જોડે વળી એમથી તેમને લડકાવવામાં આવ્યા હતા કે “પવીત્ર સેલેમીસના ટાપુ આગળ ઓરતોના ફર્જદો નાશ પામશે.” આ જવાબની એથીન્યનોએ એવી મતલબ ઊઠાડી કે અગરજો વડાણો બાંધવાથી એક લડાઈમાં તેમનો બચાવ થશે તો બીજા લડાઈમાં સેલેમીસ આગળ તેમની ભારી કતલ થવાની. પણ થેમીસ્ટોકલીસ નામે સરદારે તેમને હીમત આપી કે સેલેમીસની લડાઈમાં જે ઓરતો ફર્જદો વીનાની થશે તે યુનાની નહી પણ ધરાની ઓરતો છે, અને આર્સિકલની મતલબ તેજ છે. એવો વેહમ જાય છે કે થેમીસ્ટોકલીસ અને બીજા લડાઈ પસંદ કરનારાઓએ પોતાની મતલબ બર લાવવા માટે આર્સિકલને લાંચ આપીને ઉપર મુજબનો જવાબ મેળવ્યો હતો.—રૌલી. કૃત હીરૌ, ૬૧૦ ૪, સરે ૯૯, નોટ ૫.

સરદારને કેટલીક દોષત આપીને યુનાનના કાંઠા તરફ રવાના કીધો અને તેને ફરમાવ્યું કે અગરજો લડાઈમાં જર્ફ સીસની જીત થાય તો તેને તે સંબંધી દોષત નજર કરીને તેની તાપેદારી માથે ચહડાવવી.—કોર્સાઈયન લોકોએ યુનાનીઓને મદદ આપવાની પ્રથમ હા પાડી અને ૬૦ બારકસો તૈયાર કીધાં, પણ પછી તેઓ તેમને રવાના કરવાને રાજી થયા નહી. તેઓની મતઝબ હીરોડોટસ એવી સમજાવેછે કે લડાઈમાં જર્ફ સીસ જીતે તો તેને તાપે થયું અને કહેવું કે “અમે શકતીયાન હતા તે છતાં અમે યુનાની ઓને તારી સામે મદદ આપી નહી, ઇત્યાદી.”^૧—કીટના લોકોને તો ડેલ્ફીના દેવતાએ લડાઈમાં શામેલ થવાની બજામણ નહી કરવાથી તેઓ હુદ્દમાંથી દુર રહ્યા.—થેસેલીના લોકોએ કહ્યું કે અગરજો એથીન્યન કોજ આવીને અમારા પ્રાંતમાં પેસવાના માર્ગનો કુખ્જો લેશે તો અમે મદદ કરીશું, ને જો તેમ નહી બનશે તો અમારાથી ઇરાની પાદશાહની સામે ટકી શકાશે નહી. આ ઉપરથી યુનાનીઓએ એક કોજ ઓલીમ્પસ પર્વતની ખીણનો કુખ્જો લેવા માટે મોકળી, એવી મતઝબથી કે તે કોજ ઇરાનીઓને યુનાનમાં પેસતાંજ મારી કહાડે. આ કોજમાં સુધળા મર્જાને ૧૦૦૦૦ યુનાની સીપાહીઓ હતા તેમાં થેસેલીની ઘોડસ્વાર કોજથી વધારે થયો. પણ ટેમ્પીની ખીણનો બચાવ આમ ઘણા દીવસ ચાલ્યો નહી. મેસીડોનના રાજાએ ખીહીક આપવાને લીધે, અથવા ઇરાની કોજ આ ખીણને બદલે ખીજે રસ્તે દેશમાં દાખલ થશે એવા પોતાને બચ પેદા થવાને લીધે યુનાની લશ્કર પોતાની જગા છોડીને ચાલી ગયું, જે ઉપરથી થેસેલ્યનોએ યુનાનીઓને મદદ કરવાનું છોડી દહને પોતે ઇરાની પાદશાહને તાપે થયા, અને પાછળથી તેઓ તેને બહુ કીમતી થઇ પડ્યા.^૨

થેસેલ્યનોને તો ખરું જોતાં જર્ફ સીસને તાપે થવાની ફરજ પડી હતી, કેમકે થેસેલીમાં દાખલ થવાનો ઉત્તર તરફનો માર્ગ છોડી દહને યુનાનીઓએ દક્ષીણ તરફનો યાને થર્મોપીલીની ખીણવાળો માર્ગ પસંદ કીધો, એવી મતઝબથી કે એ ખીણ એથન્સ અને સ્પાર્ટાની વધારે નજીક હોવાથી અગરજો હ્યાં તેઓ ઇરાનીઓને હાથ માર આપ્ય તો તેમને પોતાનાં રાજધાની શેહરેનો બચાવ કરવા માટે દોડી જતાં વાર લાગે નહી. પણ આમ થયાથી તો થેસેલીનું પરગણું તદ્દન બચાવ ઝીનાની હાજતમાં રહી ગયું, જે ઉપરથી ત્યાંના રહેવાસીઓએ મોટી ખુશી સાથે ઇરાની પાદશાહને આશો પકડ્યો. હવે યુનાનીઓએ પોતાના બચાવને માટે જે માર્ગ પકડ્યો હતો તેમાં તેઓએ ડહાપણ અર્થુ હતું. તેઓએ જે દુરઅંદેશી વાપરીને ટેમ્પીની ખીણવાળો માર્ગ છોડી દીધો તેમાં તેઓ ફાયા, કેમકે જર્ફ સીસ તો એ ખીણ પડતી નાંખીને ઓલીમ્પસ પર્વત ચોડક છેટેથી ડુદાવીને થેસેલીમાં દાખલ થયો અને એકદમ ધસ્યો થર્મોપીલી તરફ ચાલ્યો. અગરજો એ વખતે યુનાની કોજ ટેમ્પીની ખીણનો કુખ્જો પકડી રાખ્યો હોત તો તે કશી સેવા બજાવી શકત નહી. પણ તેમ નહી કરતાં યુનાનીઓએ પોતાની જમીન ઉપરની કોજને થર્મોપીલીની ખીણ તપાસવા અને દરીયાઈ કોજને આટીમીશ્યમ નામે બંદર આગળ તૈયાર રાખી—એવી મતઝબથી કે એ બંને

જગાઓ અંકેકની પડોસમાં હોવાથી બંને ફોજો અંકેક સાથ સંદેશે ચલાવી શકે. યુધ્ધીયાના ટાપુના ઉત્તર બજકે ઇશિણુ ખુણાં તરફના કાંઠાને આટીંમીશ્યમનું નામ મળ્યું હતું, જ્યાં આટીંમીશ્ય યાને ડાચેના નામે એક યુનાની દેવીનું વખણાયલું દહેરું હોવાથી આ જગા આ નામથી ઓળખાતી હતી. જેની થર્મોપીલીની ખીણુ યુનાન દેશનો જમીન ઉપરનો બચાવ હતી, તેવો આ આટીંમીશ્યમનો કાંઠો એ દેશનો દરીયા તરફનો બચાવ હતો. જો એક દુસ્મન દરીયાઈ કાફલો લઇને આ દેશ ઉપર ચહાઈ લાવેતો તેનો માર્ગ આજ હતો. અને તોપણ એક ગમથી યુધ્ધીયાનો ટાપુ અને ખીજી ગમથી મેગ્નીશ્યાનો પ્રાંત આઝોઆઝ આવીને તેઓએ પોતા વચે આ આટીંમીશ્યમવાળો જળમાર્ગ એટલો બધો સાંકડો કરી નાંખ્યો હતો કે તે એક દરીયાઈ ખીણુ જેવો થઈ પડ્યો હતો. એટલામાટેજ યુનાની લશ્કરે જમીન ઉપર થર્મોપીલીના અને દરીયા ઉપર આટીંમીશ્યમના માર્ગો પસંદ કરી પોતાના બચાવમાં ઉભાં હતાં. ઇરાની લશ્કરેને પીચેરીયા ખાતે યાને થેસેલીની લગભગ નજદીક આવી પુગેલાં સાંભળતાંજ યુનાની લશ્કરે ઉપલી બંને જગાઓનો કબ્જો લઈ બેઠી.

પણ શત્રુઓ આવી પુગે તે આગમજ યુનાનીઓ પોતાના દેવતાઓને યાદ કરવાને ચુક્યા નહી. ઉદરીનાં લોકોની મોટાઈ એટલામાટે હતી કે ત્યાં યુનાનીઓના મોટા દેવતાનું મંદીર હતું, અને ત્યાંથી તે દેવતાની રખેવાળ સ્ત્રી દેશ પરદેશથી સવાલો પુછવા આવનારાઓને જવાબો દેતી હતી. પણ હવે આજ લોકો પોતાની તથા પોતાના દેવતાની સજામતી માટે ખીયાં. શું કરવું તે વીચે તેઓએ દેવતાની સજાહ લીધી, અને તેણે ઉત્તર દીધો કે પવનોની પ્રાર્થના કરવી. આ પ્રાર્થના ઉલ્લીયન લોકોએ પુરા બાવથી કીધી, એટલુંજ નહી પણ ખીજી યુનાની પ્રજાઓએયી કીધી. તેઓએ પવનના “જમાઈ” ની પણ પ્રાર્થના કીધી અને તેના ગુણુ તેઓને તુર્ત જણાયા !

ઇરાનીઓનો દરીયાઈ કાફલો થર્મો ખાતેથી ઉપડીને આટીંમીશ્યમ તરફ લડાઈ કરવા માટે આવે તે આગમજ કાફલામાંનાં ૧૦ ઝડપ આવનાં બારકસો પ્રથમ પોતાનો માર્ગ તપાસવા માટે ઉતાવળાં નીકળી આવ્યાં. હવે યુનાની કાફલાવાળાઓએ પોતાના શત્રુઓની હિલચાલ તપાસવાને સ્કીયાથસ નામે ટાપુ આગળ પોતાનાં ત્રણ બારકસોને મોકલ્યાં હતાં, જેઓએ ઇરાનીઓના નાના કાફલાને પોતાની તરફ ધસી આવતો જોઈને પુઠ મરડી અને આટીંમીશ્યમ તરફ નહામ્મવા માંડ્યું, જ્યાં યુનાની કાફલો પડેલો હતો. પણ ઇરાની બારકસોએ આ ત્રણડે વહાણો પકડ્યાં, અને તેઓમાંના એક સીવાય બે ઉપરનાં લશ્કરેને ફેદ કીધાં. એક બારકસ ઉપરનો સરદાર છેલ્લી ઘડી સુંઘી લડ્યો, જેની બહાદુરીથી ઇરાની બારકસોનો સરદાર એટલો તો છક થઈ ગયો કે તેણે તેને જીવતો રાખવાની પુષ્કળ તજવીજો કીધી. તેના જખમો ઉપર પાટા બાંધ્યા, તેને ઇરાની ફોજમાં મોટાં આદરમાન સાથ રજી કીધો, અને તેના તરફ બહુ મમતા દેખાડી. આ પછી પોતાની ફતેહની યાદગારી રાખવા માટે ઇરાનીઓએ સ્કીયાથસ અને મેગ્નીશ્યા વચે આવેલા એક ખડક ઉપર એક સ્તંભ ઉભો કીધો. હવે સંઘર્ષો

ધરાની કાફલો માર્ગ ખુલ્લો જોઈને ધસી આવ્યો અને મેઘનીશ્યાના ઉગમણ કાંઠા તરફ મફ સમારી ઉભો. પણ હાં તેને એક જગ્યાએ પુફાન નડ્યું, જે ત્રણ દીવસો સુધી ચાલ્યું. યુનાનીઓ સમજ્યા કે તેઓએ પવનના દેવતાઓની પ્રાર્થના કીધી હતી તેથી તેઓએ આ પુફાન ઉઠાવીને ધરાની કાફલાની ખરાબી કીધી હતી ! અને હીરો-ડોટસના જણાયા મુજબ આ ખરાબી ઘણી મોટી થઈ હતી ; એવામાં એવાં ૪૦૦ બારકસો નાથ પામ્યાં અને પુકળ માણસો કુખી મુખ્યાં, તેમજ ખોરાકી વગેરે બરબાદ ગઈ. આ પુફાન નરમ પાડવા માટે ધરાનીઓએની પવનોને ભાગો આપ્યા તથા મંત્ર બાણનારોઓની મારફતે તેમને રીજાયા, અને વળી યુનાની દેવીઓને પણ ભાગો આપીને તૃપ્ત કીધી ; આમ હીરોડોટસ લખેછે, જેને માત્ર હસી કહાડયા સીવાય કશો વજન ઘટતો નથી.

અગરજો યુનાનીઓએ પોતાનાં બળ અને લડાઈની કુનેહોની ખબરદારીથીજ ધરાનીઓની મોટી ફોજને હરાવી હતી એમ જેઓ કહેતા હોય તેમને આર્ટીમીશ્યમ ખાતેની યુનાની દરીયાઈ ફોજનાં હિયકારાપણાંથી નાસ્તખેત કરી શકાશે. પેનાં ત્રણ યુનાની બારકસો, જેઓ ધરાનીઓના હાથમાં પકડાઈ ગયેલાં આપણે ઉપર જણાવ્યાંછે, તેઓએ બયની ખબર મોટી યુનાની ફોજને આપતાંજ આર્ટીમીશ્યમ ખાતેના આ દરીયાઈ કાફલો પોતાના દેશના બચાવ માટેના તે સંજામતી ભરેલો માર્ગ જળવી રાખવાનું કામ છોડી દઈને પોતાનાં તથા પોતાનાં બારકસોનાં રક્ષણને માટે તેઓ ચાલ્સીસ નામે બંદર જે ધરીત્રયાની પડોશમાં આવ્યું હતું ત્યાં નહાસી ગયો, પણ પોતાની જગા ઉપર ખાતમીદારીને રાખી ગયો. આ ખીના દેખાડેછે કે અગરજો ધરાની ફોજે મેઘનીશ્યાના કાંઠા તરફ વગર કારણે ખોટી રહી પુફાનમાં ખુવારી ખમવાને બદલે એકદમ આર્ટીમીશ્યમ તરફ યુનાની કાફલા ઉપર ચઢાઈ લઈ જઈને તેની પુક પકડી હોત તો તેઓ સહેજથી પોતાના દુસ્મનોને એક જખરદસ્ત શીકસ્ત પહેલેધરથીજ આવી શકત. પણ તેઓએ તેમ કીધું નહીં અને તેથી પ્રથમ દરીયાઈ પુફાનથી અને પછી ગફલતી અને બેદરકારીથી તેઓએ એક પછી એક એટલીબધી હુરાનમતી ભાગવી કે જે ઉપરથી યુનાનીઓને તેમની કુદરતી આફતોને મોટાં રૂપે આપવાનું કાવતું પાડું.

પુફાનથી ખરાબી ખમ્યા પછી ધરાની કાફલાએ ગફલતીથી એક ખીજી નાની ઘાત ખમી. કુદરતી આફતથી જર્કેસીસના કાફલાને કેવું મોટું નુકસાન થયું હતું તેની ખબર મળતાંજ પેલી હિયકારી યુનાની દરીયાઈ ફોજ, જે આર્ટીમીશ્યમ છોડીને ચાલ્સીસ ખાતે જઈ થોખી હતી, તે પાછી દોડી આવી. એક ગમથી તે આવી પુગી કે ખીજી ગમથી ધરાની કાફલાએ મેઘનીશ્યાના વગર સંજામતી ભરેલો કાફલો છોડીને આર્ટીમીશ્યમના દરીયાઈ માર્ગની મારફતે પેગેસના અખાત તરફનો

૧ ૬૦ ૭, પ્ર૦ ૧૬૦.

૨ તેજ, પ્ર૦ ૧૬૧.—પાર્સીઓએ ગોવાદ ઇજ્જતી સ્તુતી કીધી હોય અથવા હોરખજ્જતી મદદ ચાહી હોય તો તે ખરાબર ગણાય. પણ આપણે તવારીખનવેશ જણાવેછે તેવું પાર્સીઓ કદી કરે નહીં. “પુરાતન જમાનાના પાર્સીઓ,” પ્ર૦ ૧.

રસ્તો લીધો, જ્યાં તેણે પોતાની છેલ્લી ખરાખી પછી પાછા ઠીકઠીક થવાનો વીચાર રાખ્યો હતો. હવે આ મોટો કાફલો લગભગ આ આખાતમાં પેવશ થઈ ચુક્યો હતો, અને માત્ર ૧૫ ખારકસો પુરે રહી ગયાં હતાં. આ ખારકસો આઈમીશ્યમ તરફ આવી પુગે તે આગમજ નહાસી ગયેલો યુનાની કાફલો ત્યાં લંગડ નાખી ઉભો હતો. આ કાફલાને ધરાની કાફલાનો એક ભાગ સમજીને પેલાં ધરાની ખારકસો તેની તરફ હંકારી ગયાં, અને એ રીતે તેઓ પોતાની મેળે દુશ્મનોના હાથમાં કેદ પકડાયાં. યુનાનીઓએ આ રીતે એક ગફલતનાં પરીણામ દાખલ આ જીત મેળવી, અને પકડાયેલા કેદીઓને કૌરિન્ય ખાતે મોકળી દીધા.

ફસલ ૨. થર્મોપીલીની લડાઈ—યુનાનમાં ઈરાનની મોટી ફતેહ.

(ઈ ૦ સં ૫૦ ૪૮૦—જીન કે જીનાઈ માસ.)

પાદશાહ જર્કસીસને પોતાના દરીયાઈ કાફલાની આવી વ્યવસ્થા થવાની ખબર પડે તે આગમજ તે તો થેસેલીનું પરગણું પસાર કરીને થર્મોપીલી ખાતે આવી પુગ્યો હતો. થેસેલીના ઘોડાઓ આખાં યુનાનમાં વખણાતા હતા, પણ તેઓ શરતમાં ધરાની ઘોડાઓ કરતાં જર્કસીસને ઉતરતા જણાયા. થેસેલી છોડ્યા પછી એકાયાનું નાનું પરગણું આખું તેમાં થઈને પાદશાહ માલીસના પરગણામાં દાખલ થયો, જે દરીયા કાંઠા ઉપર આવેલું હતું. આ દરીયા માલીસનો આખાત હતો, જેની આજુબાજુએ ફરી વળેલો જમીનના કકડો એક બાજુથી પાણી વડે અને બીજી બાજુથી ડુંગરોની હાથે વડે ઘેરાઈ ગયો હતો. તે સપાટ હતો, પણ કેથેથી સાંકડો અને કેથેથી પહોળો હતો. એજ સાંકડા કકડામાંથી પસાર થઈને જર્કસીસ ત્રાચીસ નામે શેહરમાં દાખલ થયો, અને થર્મોપીલી ખાતે યુનાનીઓ લડવા ઉભાએ એવી ખબર હોવાથી તેણે એ શેહરમાંજ પોતાની છાવણી નાંખી. તેની અને યુનાનીઓની વચે હવે માત્ર થર્મોપીલીની ખીણજ હતી. “થર્મોપીલી” નો અર્થ “ગરમ દરવાજા” એવો થાયછે. યુનાનીઓ તેને એ નામે ઓળખેછે, પણ ત્યાં વસનારાઓ તેને માત્ર ‘પીલી’ યાને ‘દરવાજા’ ને નામેજ ઓળખતા હતા. આ ખીણ ઇંટા પર્વતની હતી. પર્વત અને દરીયા વચેની આ ખીણ હતી, જેની પહોળાઈ ૬૦ ફીટથી વધારે ન હતી. કેટલેક ડોકાણે તો ખીણ એથી પણ સાંકડી હતી.

અગરજો હાંથીજ જર્કસીસ પાછો ફર્યો હોત તો તેણે પોતાનું અને પાર્સી બંધકે ધરાની પ્રજાનું નામ ફતેહમંદી સાથે યાદગાર રાખ્યું હોત. છેક થર્મોપીલી સુધી તેની સામે એક પણ શત્રુ થયો ન હતો. સૂઘળી પ્રજાઓ તેને તાબે થયલી હતી. એ રીતે ધરાનની શેહનશાહતને તેણે પુરોપમાં યુનાન દેશના થેસેલી પ્રાંતની દક્ષીણ સરહદ સુધી વધારી દીધી હતી. તેની મોટાઈનો સુર્ય આ ડોકાણે ગોયા માથે આવ્યો હતો; મોટે હાંથી હવે તે તેજસ્વી ગોળો નમતો આવ્યો, જેની કુખભરી નોંધ લેવાની હવે બાકી રહીછે.

થર્મોપીલી ખાતે જુદ્ડસીસ જ્યારે લખો માણસોની ફોજ લઈને લડવા આવ્યો ત્યારે તેની સામે યુનાનીઓની મુઠીભર ફોજે જવાબ દીધો હતો, એમ તેમની બહાદુરી બતાવવા માટે યુનાની તવારીખનવેશો લખી ગયાછે. એથીન્યનાએ અને સ્પાર્ટનોએ જુદ્ડસીસ નેવા એક પરદેશી પાદશાહની આ ચહડાઈ સામે દેશહીતકારીપણાંથી લડીને જીવ આપવાનો એકવીચાર કીધો એ તેમનાં નામને માઠી જોખ આપનારી વાત છે, તે કોઈથી ના પાડી શકાશે નહીં. એ કામમાં એથીન્યનાએ કમર બાંધી અને તેમની હીમતને લીધેજ યુનાન દેશનો પાછળથી અચાવ થયો એમ ગણીને હીરોડોટસ^૧ એ પ્રજાની જોટલી તારીફ કરી એટલી થોડી છે. પણ યુનાનીઓની એકદીલીની આવી સ્તુતીને હદમાં રાખવામાંજ તેમની ખરી કીર્તી છે. હીરોડોટસની ગણતરીએ અને આંકડાઓ ધણું કરીને મધ્યમ હદમાં હોયછે ત્યારે ખીજા યુનાની તવારીખનવેશો કરતાં તે માઠા અને વાજખી મર્ત્યો પામેછે, પણ જ્યારે દેશહીતકારીપણું જોડે દેશાભીમાન બિળાયછે, અને સ્વતંત્ર અથવા અપક્ષપાત કંઠમાં જત્યાભીમાની પેવશ થાયછે, ત્યારે એક મધ્યમપણે લખાણુ કરનારની સચાઈ ઉપરથી પણ આપણો વીધાસ ઉડી જાયછે. એવું દેશાભીમાન અને જત્યાભીમાન હીરોડોટસે અનેક ઠેકાણે દેખાડયુંછે. આ તવારીખનવેશ આપણને જણાવેછે તે મુજબ પાર્સી પાદશાહનાં લાખો માણસોનાં ખુસ્કીનાં લશ્કર સામે શુમારે ૪૨૦૦ યુનાનીઓ લડવા ઉભા હતા, અને તેઓમાંથી નેઓએ ખરેખરી લડાઈ કીધી તેતો માત્ર ૧૪૦૦ હતા ! આ સંખ્યા એકદમ થક પેદા કરવા માટે પુરતી છે. ઉપલી ૪૨૦૦ માણસોની ફોજમાં સ્પાર્ટી ખાતેથી માત્ર ૩૦૦ લેસીડીમાન્યનો ; આર્કેડયા ખાતેથી ૫૦૦ ઠીજ્યનો, ૫૦૦ મેન્ડ્રીનીયનો, ૧૨૦ આર્કીમીન્યનો ; ૪૦૦ કોરીન્ટ્યનો, ૭૦૦ થેસ્પ્યનો, ૪૦૦ થીબનો અને આકીના ૧૨૮૦ ખીજા પ્રજાઓનાં મળીને એકંદરે ૪૨૦૦ માણસો થર્મોપીલીની ખીણનાં દક્ષીણ છેડા ઉપર અચાવ માટે ઉભાં હતાં. એ દરેક પ્રજાની ફોજનો જુદો જુદો તેમનો પોતાનોજ સરદાર હતો, અને તેઓ સર્વેને માથે ૩૦૦ માણસોની સ્પાર્ટન ફોજનો સરદાર લીયોનીડાસ હતો. આ ધણી સ્પાર્ટીના બેવડા રાજાઓમાં વડો હતો અને નાના રાજાને રાજધાની શેહર ખાતે રાખીને તે ઉપલી નાની ફોજ જોડે લડવા આવ્યો હતો. ઉપલી ફોજમાં થીબનોને જખરદસ્તીથી સામેજ કરવામાં આવ્યા હતા, કેમકે તેઓ તો એકામથી ધરાનના પાદશાહને તાબે થઈ ચુક્યા હતા ત્યારે ખીજા ગમથી તેમના ઉપર યુનાની રાજ્યોની એકદીલીમાં સામેજ થવાની સ્પાર્ટનોએ ફરજ પાડયાથી ૧૧૦૦ ખીયોસ્થનોને તેમની મરજી વીરધ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું.

આ સઘળી ફોજે થર્મોપીલીની ખીણનો અચાવ કરવા ઉભી હતી, પણ યુનાની પ્રજાઓનું આકીનું^૧ સઘળું લશ્કર તો કોરીન્ટ્યની સંયોગી ભુમી^૨ તપાસવા માટે એજ નામનાં શેહર ખાતે ભેયું થયું હતું—એવી મતલબથી કે અગરજો જુદ્ડસીસ થર્મોપીલીની ખીણનો કબ્જો લઈને યુનાનનો ઉત્તર ભાગ તાબે કરી લે તો પછી તેને

૧ ૬૪૦ ઇ. પ્ર. ૧૩૬.

૨ આ સંયોગી ભુમીને હાલ બોલી નાંખીને નેહર બનાવવાનું કામ ચાલેછે.

દક્ષીણ ભાગમાં ઉતરી આવતો આ ડેકાણેથી અટકાવી શકાય. કૉરીન્થ ખાતેનાં લશ્કરમાં સ્પાર્ટનો, એથીન્યનો, લોકીયનો અને ફોશ્યનો વગેરે પ્રજાઓની ફોજો તૈયાર હતી, જેમની સંખ્યાની ગણતરી મળી નથી.

થર્મોપીલી ખાતેની ૪૨૦૦ માણસોની ફોજે લખો માણસોની ધરાની ફોજ સામે લડાઇ કરવાનું માથે લીધું હતું. અરે, પણ તે કેટલી હીચકારી હતી, અને તેને પોતાના જીવ માટે કેટલી ધાસ્તી હતી, તે તેની જાન્યજન તારીફ કરનાર પોતેજ કબુલ કરેછે. હીરૉડોટસના જણાવ્યા મુજબ અરે ધરાની ફોજ નજદીક આવી ત્યારે આ યુનાનીઓનાં પેટમાં ફાળ પડી અને ત્યાંથી પાછા હડવાનો વીચાર કરવાને તેઓએ એક મુખા મેળવી. યુનાનનો દક્ષીણ ભાગ જે પેલોપોનીસ અને નામે ઓળખાતો હતો, અને જે યુરોપના અંડ સાથે માત્ર કૉરીન્થની નાની સંયોગી જુમીથી જોડાયેલો હતો, ત્યાંની સઘળી ફોજોનો વીચાર થર્મોપીલીની ખીણનો અચાવ કરવાનું પડ્યું નાંખીને ઉપડી સંયોગી જુમીના અચાવ કરવા દોડવાનો હતો. એ વીચાર લોકીયનો અને ફોશ્યનોને પસંદ આચો નહી, કેમકે એમ જો થાય તો તેમનાં પરગણાઓને જર્કેસીસ મહેલથી જીતી લઈ શકે. આ ઉપરથી લીચૉનીડાસે થર્મોપીલી છોડી જવાનો વીચાર નાપસંદ કીધો અને ત્યાંજ શેવટ સુધી ઉભા રહીને અચાવ કરવા માંગ્યો. પણ આથી ભેગી મળેલી ૪૨૦૦ માણસોની આ બહાદુર ગણાતી ફોજને ધીરજ આવી નહી. અરે જર્કેસીસે પર્વત દુદાવીને પોતાની ફોજને દુશ્મનો સામે મોકળાવી ત્યારે તે બતાવથી આ બહાદુરો એટલાંતો ખીંચા કે કરીને એકદમ એક મુખા બોઝાવી જેમાં બે બાજુએ મતો વહેંચાઇ ગયાં, અને જેઓ લડવાને નાખુશ હતા તેઓ થર્મોપીલી છોડીને ચાલી ગયા !

સ્પાર્ટન લોકોની એક નવાઈ જેવી વાત હીરૉડોટસ જણાવેછે અને તે એકે અરે તેઓ કોઇ મહાભારત કામમાં પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખવાને તૈયાર હોય ત્યારે તેઓ પોતાનાં માથાંના બાજને અછી તદખીરથી શણગારેછે. સ્પાર્ટન લોકો માથે મોટા બાજ રાખતા હતા, અને તે બાજ તેઓ લડવા જતી પેંજા સાફ કરતા હતા. જર્કેસીસે ખીણ પસાર કરવા આગમજ આ લોકોની હીંજચાલ તપાસવા મોકળેલા ધણીએ આવીને ખબર આપી કે તેઓમાંના કેટલાક બાજનો શણગાર કરેછે તથા કેટલાકો અંગબળની કસરત કરેછે. આ ધરાની જસુમને સઘળા સ્પાર્ટનો માણસ પડ્યા નહી, કેમકે ખીણની જે બાજુએ યુનાની ફોજ પડેલી હતી તેની અને ખીણની વચ્ચે એક મોટી દેવાલ આવેલી હતી, અને તે દેવાલના ઓથામાં ફોજનો મોટો ભાગ હતો. ખીણની દક્ષીણનું પરગણું ફોસીસનાં નામથી ઓળખાતું હતું, જે ફતેહ કરવાને ખીણ પસાર કરીને તેની ઉત્તર તરફથી થેસેલ્યન લોકો હલ્લો લાવતા હતા. એટલામાટે તેમને વખેવજ ધસી આવતા અટકાવવા થકી ઘણા પુરાણા વજ્રથી ખીણનું મહોડું બંધ કરી દેવાની મતજબથી ફોસીસના રહેવાસીઓએ પર્વતોની

હારાની લગોલગ એક મજબુત દેવાલ બાંધી લીધી હતી. આ દેવાલ આપણી તવારીખના જમાનામાં કેટલેક ઠોકાણેથી ભાગવુટ થઈ હતી, માટે યુનાનીઓએ તેની સઘળી ફાટફટ સમારીને તેને દરસ્ત કીધી હતી અને તેમાંથી પસાર થવાનો માત્ર એક દરવાજો રાખ્યો હતો. આ દેવાલ સ્પાર્ટન કોજને ધરાનીઓ સામે લડવા માટે બહુ મદદગાર થઈ પડી હતી.

હવે ખીણનાં માથાં આગળ આવીને પાદશાહે ત્રેમીના ખાતે જાવણી નાંખી અને ત્યાં ચાર દીવસો સુધી થોપ્યો. અગરજો તાતે ધાએ તેણે હુમલો કર્યો હોત તો કદાચ જ્યુડુજ પરીણામ નીપજત. પણ જર્કસીસે એટલી ઉતાવળ કીધી નહી, કેમકે તેણે પોતાની ભારી કોજ ઉપર મુસ્તાક રહીને એવું યુમાન રાખ્યું કે તેનાથી ડર ખાઈને દુશ્મનો નહાસી જશે.^૧ અલખતે આમાં તે એક કગાયો નહી, કેમકે કેટલાક યુનાનીઓ ખીણનો ખચાવ કરવાનું પડતું નાંખીને પોતપોતાને વતન ચાલી ગયા ખરા, તોપણ તેથી પાદશાહેને લડાઈ કર્યા વીના ખીણનો કુખ્જો મુક્ત મળી શક્યો નહી.^૨ હવે જ્યારે પાંચમે દહાડેખી દુશ્મનો ખરે પગે ઉભાજ રહેલા જણાયા ત્યારે જર્કસીસે ખીણ તરફ ધસારે કરીને તેના કુખ્જો લેવાનો પોતાની કોજમાંના મીડ અને સીસ્યન લોકોને હુકમ આપ્યો. આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ માટે આ ઠોકાણે ફરીને કહેવાની અગત્ય નથી કે આ ખીણનો માર્ગ બહુ સાંકડો હતો અને તે ૧૦ ફીટ કરતાં વધારે પહોળો કેચેથી હતો નહી. કેટલેક ઠોકાણે તો માત્ર એક ગાડી પસાર થઈ શકે એવોજ માર્ગ હતો ! આવા એક લાંબા માર્ગના કુખ્જો લેવાનું કામ જર્કસીસને માટે સહેલું ન હતું. લખો શું પણ કરેડો માણસોની કોજને જો આવી એક ખીણને માર્ગે પસાર થઈને ખીજે નાકે નીકળવું હોય અને ત્યાં જો શત્રુઓનાં એક હજાર માણસો એક મજબુત દેવાલના ઓથા તજો સલામતી સાથે તેમની વાટ જોતાં ઉભાં હોયતો તે એક હજાર માણસો ઉપત્રી અસંખ્યાત કોજમાંના એકેએકને કતલ કરી શકે. એવીજ હાલત જર્કસીસની કોજની પણ હતી. તેના મીડ અને સીસ્યન સીપાહી માર ખાઈને પાછા હડયા. આ ઉપરથી પાદશાહે હાઈદારનાં સરદારના હાથ હેડળની ૧૦ હજાર ‘અમર’ કોજની એક ટુકડીને મોકળી, પણ તેનેખી ફતેહ મળી હોય એમ જણાવું નથી. યુનાનીઓના જેવી મોટી ઢાલથી જ્યારે તે પોતાનો ખચાવ કરતો ત્યારે ધરાનીઓના ટુકા ભાલાથી તેને ખમવું પડતું. એ રીતે ખીણમાં ધરાનીઓની કોજ એક લાંબી સાંકડી હારમાં પોતાના મુઠીભર શત્રુઓ સામે જેવી જોઈયે તેવી સગવડથી લડી શકી નહી. કોઈ કોઈ વાર સ્પાર્ટનો ગોયા હડી જતા હોય તેમ પીઠ ફેરવતા ત્યારે ધરાનીઓ તેમની પુક પકડીને વધારે આગળ જતા, અને પછી પુર્તજ સ્પાર્ટનો પાછા ફરીને લડતા. આ રીતે ધરાનીઓની મોટી સંખ્યા કતલ થઈ ગઈ, પણ હીરોડોટસ મુજબ સ્પાર્ટનો તો ઘણા થોડા મુઆ.^૩ આ સઘળું લડાઈને પહેલે દીને બન્યું.

૧ હીરોડોટસ, ૬૧૦ ૭, પ્ર૦ ૨૧૦.

૨ રૉલીન્ડન કહેછે કે પાદશાહ પોતાની દરીયાઈ કોજને આવી પુગવાની વાટ જોતા હતા તેથી તેણે આ ઢીલ કીધી હતી.—પુરાં પાદ૦, ૬૧૦ ૪, સર્ ૪૬૯, નોટ ૧૩.

૩ ૬૧૦ ૭, પ્ર૦ ૨૧૧—૧૨.

ખીન્ને દીનેખી ધરાનીઓને કુતેહ મળી નહી. યુનાની લડવૈયાઓની લડવાની કુનેહની તારીફ કરતાં આપણો તવારીખનવેશ કહેછે કે, તેઓ ધરાનીઓની માટી ફોજ સામે એકદમ એકઠા નહી પણ જુદી જુદી પ્રજાઓની વારણ મુજબ એક પછી એક લડતા હતા. આમ કહેવાની મતલબ એજ છે કે “જંગલી” ધરાનીઓનાં માટાં દળ છતાં તેમનું ખજ કશું ન હતું, પણ યુનાની પ્રજાઓ કને તેથી ઉલટુંજ હતું—યાને તેઓનું દળ જ્યારે નાનું ત્યારે ખજ ભારી હતું.

ખીન્ને દીને પણ કશું સારું પરીણામ નીપજ્યું નહી ત્યારે પાદશાહેને બહુ ખીજવાટ પેદા થયો, પણ એટલામાં તેને એક નહી ધારેલી મદદ આવી મળી. એ મદદ લશ્કરી ન હતી. હીરોડોટસ એકજ શબ્દનું નામ દે છે, અને ખીજ ખે ત્રણ વીથિના માત્ર શક જાહેર કરીને તેને ઓટા ગણેછે, પણ ટીસ્થસ અને ખીજ લખનારાઓ ઘણાઓનાં નામો બોલેછે અને તેને ખીશપ થર્લવાંલ ટેકો આપેછે? કે પાદશાહેને જે મદદ મળી તે એક નહી પણ અનેક યુનાનીઓ તરફની હતી. તે મદદ એ હતી કે કેટલાક ત્રેસીયનોએ પાદશાહેને એવી ખબર આપી કે અગરજો પર્વતો ઉપર થઈને ખીજ ખાજુએ ઉતરી પડવામાં આવે તો દુસ્મનો સહેજમાં તાપે થાય અને ખીજનો કખજો લેતાં વીલંબ લાગે નહી. આમ કહીને તેઓએ પર્વતો ઉપરથી લશ્કરને ચઢી જવાનો માર્ગ દેખાડી આપ્યો. પાદશાહ આ ખબરથી મગન થયો અને હાઈદાનીસના હાથ તજેની ‘અમર’ ફોજને એકદમ આખી રાતની કુચ કરાવીને પર્વત ઉપરના નવા માર્ગ તરફ ચઢાવી. દીવા કરતી વખતે આ ફોજ પોતાની કુચ શરૂ કરી, અને અસોપસ નદી પસાર કરીને તથા ઇટા પર્વતને પોતાની જમણી ખાજુ ઉપર તથા ડાવી ખાજુ ઉપર ત્રાચીસના પર્વતોને મેળીને આ ફોજ આગળ વધી. પરીઠ્યું થતાંજ તે પર્વતની ટોચ ઉપર જઈ પુગી—એટલો બધો આ પહાડી માર્ગ લાંબો હતો. યુનાની ફોજે જ્યારે થર્મોપીલીની ખીજ તપાસવા નીચે રહી હતી ત્યારે તેઓએ પર્વતનો આ માર્ગ તપાસવા મટે ખુદ-ફોસીસની પોતાની ૧૦૦૦ માણસોની ફોજને રાખી હતી, કેમકે તે માર્ગથી તેજ ફોજ વધારે માહિતગાર હતી. આ ફોજયન ફોજે જ્યારે જાણ્યું કે દુસ્મનો હવે તો પર્વત ચઢી આચ્છે ત્યારે તે ગભરાટમાં પડી અને ધરાની ફોજ તરફનો તીરોનો વરસાદ ખમીને પછી થોડા વારમાં નહાસી ગઈ.

હવે ફોજયન લોકોની આ વલે થઈ તે વીથિ સ્પાર્ટનોને ખબર મળે તે આગમજ ધરાની ફોજે પર્વત કુદાવીને આવવાની ખબર તેમને મળી ચુકી હતી. નોંડલા સીપાહીઓ તેમજ આતમીદારો તરફથી આ ખબરો મળતાંજ યુનાનીઓ ગભરાટમાં પડ્યા, અને આપણે ઉપર કહ્યું તેમ સભા ભરીને તેઓએ ખીજનો બચાવ કરવામાં નાહક જીવ જાહવાનું કામ પસંદ નહી કરતાં કેટલાકો એકદમ નહાસી ગયા. તેમના જવાથી સ્પાર્ટન રાજા લીથોનીડસ જોડે હવે થીખન અને થેસીયન ફોજે રહી, જેઓમાંની પહેલી ફોજને તેની મરજી વીરધ રહેવાની ફરજ પડી હતી.

એક ગમથી જ્યારે સહવારનાં પરીઠ્યામાં ધરાની ફોજે હાઈદાનીસની સરદારી હેઠલ પર્વતો ઉપરથી ઉતરવા માંડ્યું ત્યારે ખીજ ગમથી પાદશાહ જર્કસીસે પોતાની

ફોનને ખીણનો માર્ગ લેવા ફરમાવ્યું. તેઓ ‘અમર’ ફોન કરતાં જલદી ધસી ગઈ, જે ઉપરથી યુનાનીઓને ખીણમાંની આ ફોન સાથે પ્રથમ લડાઈ કરવી પડી. **લીયોનીડાસ** અત્યાર સુધી તો ખીણના માત્ર સાંકડા ભાગ આગળ ઉભા રહીને લડ્યો હતો, પણ હવે તો તે વધારે આગળ ગયો અને તેણે તથા તેની સ્પાર્ટન ફોન એવડી મોટી બહાદુરી દેખાડી કે “કાફર લોકો (ધરાનીઓ) ટોળાંબંધ કતલ થઈ પડ્યા.”^૧ કેટલાકો દરીયામાં પડ્યા, ખીજાઓ પોતાની ફોનનાં પછવાડેનાં માણસો તથા દબાઈ મુઝ્યા, અને તેમાં વળી યુનાનીઓની તલવારે પુરો ઘાણ વાળ્યો. પણ આમ છતાંખી ધરાનીઓની ક્તેહ થઈ, કેમકે હજીયે **હાઈદારનીસ**ની ફોન આવી પુગે તે આગમજ **લીયોનીડાસ** કતલ થયો, જેની લાશને માટે ધરાની અને યુનાની ફોનો વચે કસાકસી ચાલી. શેવેટ પાદશહે આ સ્પાર્ટન રાજાનું ડોકું ધડી છુટું પડાવીને ધડને એક કક્ષ સાથે જડી લેવાડ્યું.^૨

પણ **લીયોનીડાસ**ની લાશ ધરાનીઓના હાથમાં એકદમ આવી નહી. તે માટે રીકત્રીક ચાલતી હતી એટલામાં **હાઈદારનીસ**ની ફોન આવી લાગી અને તેની સામે ખીણના એક ભાગમાં એક ટેકરી ઉપર આમ્રો પકડીને **લીયોનીડાસ**ની ફોન મરતાં સુધી લડી. **હીરોડોટસ** તેમની સ્તુતીમાં, હાં સુધી લખેછે કે જ્યો કને તલવાર ન હતી તેઓ હાથ વડે અને દાંત વડે લડ્યા હતા ! અને તેની કેટલા માણસો ? કંઈ ૪૨૦૦ માણસોની આખી યુનાની ફોન નહી ;—કેમકે તેમાંના અરધા ભાગ તો ખીણ છોડી લડ્યા વીના ચાલી ગયો હતો, અને ૩૦૦ સ્પાર્ટના, ૪૦૦ થીબનો, ૭૦૦ થેસ્પ્યનો અને ૧૦૦૦ ફોશ્યનો ખીણના બચાવ માટે બાકી રહ્યા હતા. એઓમાંના ૧૦૦૦ ફોશ્યનો તો પર્વત ઉપર હતા તે **હાઈદારનીસ**ની ફોનને જોતાંજ નહાસી ગયા હતા ; બાકીના ૧૪૦૦ રહ્યા તેમાંથી ૪૦૦ થીબનો તો અગળા રહ્યા હતા. એ રીતે ૧૦૦૦ માણસો બાકી રહ્યાં, જેમાંનાં કેટલાંક તો ખીણના કબ્જા માટેની ત્રણ દિવસોની લડાઈઓમાં કપાઈ મુઝ્યાં હતાં. માટે આ એક હજાર જીવડાઓમાંના જે ગણતીના બાકી રહ્યા તેઓ ૧૦૦૦૦ માણસોની ‘અમર’ ફોનની સામે થયા, અને તેમની પછવાડે **જર્કસી**ની મસ મોટી ફોન હજી તૈયાર ઉભેલી રહી. અને એ હાલતમાં આ મુઠીભર માણસો કપાઈ મુઝ્યાં ! શાખાશી અને સ્તુતીની પણ હદ હોયછે, અને જો તેવી હદમાં આ યુનાની ફોનની બહાદુરીની તેમના યુનાની તવારીખતવશોએ તારીફ કીધી હોત તો આપણે તેમાં પુરતો ભાગ લેત. પણ **હીરોડોટસ**ના આંકડા પહેલે ધરથીજ

૧ હીરોડોટસ, ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૨૨૩.

૨ તેજ, પ્ર૦ ૨૩૮. પણ જર્કસીસે આ સ્પાર્ટન રાજાનાં ડોકાંનું શું કીધું તે આ તવારીખતવેશ જણાવતો નથી. પાદશાહ દારાયસે બલવાખીર હીસ્તીયસનાં ડોકાંને સાથ કરાવીને પુરતાં ચાન સાથે ડાહ્યું હતું તેમ કદાચ તેના બેટા જર્કસીસે કીધું ન હોય, કેમકે હીરોડોટસ કહેછે કે “પાદશાહ લીયોનીડાસ ઉપર બહુ બરા હતો, અને તેમ જો ન હોત તો તે તેની લાશ સાથે આવી શરમ ભરેલી રીતે વર્તત નહી ; કારણ કે જે ધણી પોતાને લડાઈમાં બળવાન જણાય તેની તરફ મારો જાણ સુજબની બીજી કોઈ પણ પ્રજા કરતાં પાસીઓ વધારે ચાન ધરાવેછે.”

બુલ ભરેલા જણાયો, અને ખીજા યુનાની તવારીખનવેશોએ બધાં આંખ મીચાને ત્યારે તેણે કંઈક મધ્યમપણે આંકડાઓની આ ધાલમેલ ચલાવી. દાખલા તરીકે **હીરોડોટસ** કહેછે કે **હાઈદારનીસ** જે ફોજને પર્વત પસાર કરી લઈ ગયો તેની સંખ્યા ૨૦૦૦૦ માણસોની હતી; **ટીસ્થસ** એ સંખ્યા ૪૦૦૦૦ ની કહેછે; પણ **હીરોડોટસ** એ ફોજની સંખ્યા આપવાને બદલે માત્ર ‘અમર ફોજ’ નું જ નામ દેછે, જેમાં ૧૦૦૦૦ કરતાં વધારે સીપાહીઓ હતાજ નહી. એ રીતે ધરાની ફોજની સંખ્યાને એકથી ચાર ગણી બદલે તેથી પણ વધારે કરી દેવી અને યુનાની ફોજને અતીઘણી ઓછી કરી નાંખવામાં અવગત સઘળો લાભ છેલ્લી ફોજનેજ મળેછે, પણ તે તેવો લાભ આપનારા પક્ષપાતી તવારીખનવેશોનાં મનમાંજ જન્મીને ત્યાંજ મરણ પામેછે;—અપક્ષપાત તવારીખનવેશો તે એવી જાતનાં લખાણોની હશે કહેછે, જે વીશે **રૉલીન્સન**, **કૉક્સ** અને કેટલીક આપતોમાં **થર્મોપીલી**નાં નામો આપણ સંજામતી સાથ રજુ કરી ચકીરુ. ૧

હવે ત્યારે આ રીતે થર્મોપીલીની લડાઈનું શેવડ આપું, જેમાં જે ઘણામાં ઘણા યુનાનીઓ માર્યા ગયા હોય તે તે એકથી દોહડ હજાર હતા; પણ ધરાની લશ્કરની ૨૦ હજાર માણસોની સંખ્યા કપાઈ મુઈ હતી! ૨ લડાઈમાં પાદશાહના બે ભાઈઓ પણ માર્યા ગયા હતા. આ લડાઈ પછીજ પાદશાહના હાથમાં **લીયોનીડસ**ની લાશ આવી હતી. ૩૦૦ સ્પાર્ટનામાંના બે આંખે હેરાન હતા, મોટે તેઓ લડાઈમાં ઉતર્યા ન હતા, પણ પાછળથી તેઓમાંના એક લડ્યો અને ખીજો પોતાને વતન નહાસી ગયો, બધાં તેની ભારી ફજોતી થઈ હતી, તે એટલી બધી હદ સુધી કે તેને ચુલો કુકવા માટે કોઈ પડાસી આતશ પણ આપતો ન હતો! ૩ આ ઘણી **એરીસ્ટોટીમસ** નામનો હતો, જેણે પાછળથી એક ખીજા લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો. જે થીખનેને આ લડાઈમાં

૧ રૉલીન્સન કહેછે કે લડાઈમાં ઊતરતી વેળા દરેક સ્પાર્ટન પોતા જોડે સાત સાત ગોલાઓ લઈ જતો હતો, જેમને ‘હેલ્ડ’ નું નામ મળ્યું હતું. આ ગોલાઓની સંખ્યા ૩૦૦ સ્પાર્ટનેને હીસાએ ૨૧૦૦ ની થાયછે, અને તોપણ એ સંખ્યા હીરોડોટસ જણાવતાં સુકીજ ગયોછે, જોકે ધરાની નોકરો અને ખીદમતગારોની સુમાર વીનાની ચોટી સંખ્યા જણાવવાની તેણે સંભાળ રાખીછે! રૉલીન્સનની ગણતરી મુજબ થર્મોપીલી ખાતે જે જે યુનાનીઓ લડવા ગયા હતા તેમની કુલે સંખ્યા માત્ર ૪૦૦૦ ની નહી પણ ૯૩૦૦ ની હતી. એ સઘળી પ્રજાઓની સંખ્યા આપતાં તે લોકીયનોની ૧૦૦૦ માણસોની સંખ્યા જણાવેછે, પણ એજ સંખ્યાને પૉસિન્યસ નામે યુનાની તવારીખનવેશે ૬૦૦૦ માણસોની જણાવીછે, જે રકમ જે આપણ ગણતરીમાં લઈએ તે થર્મોપીલી ખાતે લડનારા યુનાનીઓ ૪૦૦૦ ઊપરથી વધીને ૧૪૩૦૦ થવા જાયછે. આ સંખ્યામાંથી લડાઈમાં જેઓએ ભાગ લીધો હતો તેમની સંખ્યા રૉલીન્સન ૪૫૮૦ ની જણાવેછે.—રૉલો કૃત હીરો., ૬૪૦ ૪, સર ૨૩૧, નોટ ૩. આમાંથી ૪૦૦ થીખનો, જેઓએ ભાગ નહી લીધો હતો તેમને બાદ કરતાં ૪૧૮૦ રહ્યા, તેઓ સઘળા કતલ થઈ ગયા હોવા જોઈએ.

એક બીજે કંઠાણે રૉલીન્સન યુનાની ફોજની કુલે સંખ્યા ૯૦૦૦ માણસોની ગણાવે છે—પુરાં પાદ., ૬૪૦ ૪, પ્રં ૭, સર ૪૬૬.

૨ હીરો., ૬૪૦ ૮, પ્રં ૨૪.

૩ તેજ, ૬૪૦ ૭, પ્રં ૨૩૦.

તેમની મરજી વીરૂધ્ધ ધસડવામાં આપ્યા હતા તેઓ હવે પાદશાહને તાબે થયા. આ રીતે થર્મોપીલીની ખીણનો કબ્જો લઈને હવે જર્કેસીસે આગળ વધવાનો ડરાવ કર્યો.^૧

ફેસલ ૩. આર્ટામીશ્યમની લડાઈઓ.

(૬૦ સં પુ ૪૮૦: જ્યુન કે જ્યુલાઈ માસ.)

થર્મોપીલીની ખીણની ક્ષેત્રે પછી પાદશાહ જર્કેસીસ યુનાન દેશના ત્રીજા ભાગનો ધણી થઈ શક્યો, અને એ ક્ષેત્રે પછી અગરજો તેણે યુનાનીઓની આસીયતનું 'અરેઅર' તોલ કરી શકે એવા એક સ્પાર્ટનની સજાહ પ્રમાણે અમલ કર્યો હોત તો આખો યુનાન દેશ થોડા વખતમાં ઓછી મહેનતે તેના હાથમાં આવ્યો હોત. આ સ્પાર્ટન તે સ્પાર્ટનો પેલો પદ્મષ્ટ પાદશાહ રીમારેટસ હતો. તેણે પોતાનું વતન જોડ્યા પછી પાદશાહ દારાયસની દરબારમાં આશ્રો લીધો હતો, અને યુનાન ઉપર ચહડાઈ લાવવાની એ પાદશાહને તેમજ તેના મેટ્રાને જેઓએ સજાહ આપી હતી—અત્રે ઉસકેરણી કીધી હતી, તેઓમાંનો તેખી એક હતો. પાદશાહ જર્કેસીસની જોડે યુનાન આવનારા તેના જેવા ખીજખી મેદીસ યુનાની રાજાઓ હતા, જેઓમાંનો એક એથન્સનો રાજા હીપ્યાસ હતો. થર્મોપીલીની ક્ષેત્રે આગમજ જર્કેસીસે રીમારેટસની ધણી વેળા સજાહ લીધી હતી, અને તે મુજબ આ ક્ષેત્રે પછી તે સુદ્ધા સ્પાર્ટને પાદશાહને જે મરજત આપી તે એકદમ અમલ કરવાજોગ હતી. જર્કેસીસના પુછવાથી તેણે કહ્યું કે પાદશાહે પોતાની દરીયાઈ ફોજમાંનાં ૩૦૦ ખારકસોને ધુટાં પાડીને તેમની મારફતે એકદમ લેસીડીમન ઉપર ચહડાઈ લઈ જવી. આથી થશે એમ કે જે લેસીડીમોન્યન લોકો યુનાનનાં રક્ષણને ખાતર લડાઈ કરવા માટે કૌંરીનથ ખાતે ભિગા મળ્યાછે તેઓ ખીજું સંઘળું પડતું નાંખીને પોતાનાં વતનના બચાવ માટે દોડી જશે, અને પછી તેઓને જીતી લેતાં વીલંબ લાગશે નહીં; તેમજ પેલા ભિગા મળેલા યુનાનીઓની લેસીડીમોન્યનોની મોટી મદદ વીના ઘણા નખળા પડી જશે, અને પછી તેમને એકદમ તાબે કરી શકાશે. રીમારેટસ એક સ્પાર્ટન હતો, અને સ્પાર્ટી લેસીડીમનનું મુખ્ય શહેર હતું, તોપણ

૧ થર્મોપીલીની લડાઈમાં ઇરાનીઓનાં ૨૦ હજાર માણસો માર્યાગયાં એવી હીરોડોટસે ગણતરી આપીછે, તે કબુલ રાખવા છતાંખી એ લડાઈ પાદશાહની તરફેણમાં ઊતરેલી ગણાયછે. રૉલીન્સન કહેછે કે ઇરાનીઓના ૨૦ હજાર અને યુનાનીઓના ૪૦૦૦ સીપાહીઓ માર્યા ગયા તે ઉપરથી પ્રમાણ કહાડતાં શયદો તો ઇરાનીઓને થયો હોતો. — પુરાં ૫૬૦, ૬૨૦ ૪, પ્રં ૭, સર્ ૪૭૧.

કૉક્સ કહેછે કે એથીન્યોને લીપોનીડાસની ફોજમાં નહીં ગણીયે તોખી આ સ્પાર્ટન રાજાની કુલે શેજ ૮૩૦૦ ની થાયછે. તે પોતે ૩૧૦૦ માણસો લાવ્યો હોત, અને તે દરેકના ગુલામો તથા ખીજઓ મળીને ઊપલી સંખ્યા થાયછે.—યુનાં તવાં, ૬૨૦ ૧, સર્ ૫૧૩.

આ સરખામણી એક ખીજ રીતે કરવાની છે અને તે એકે લડાઈમાં ભાગ લેનારા ઇરાનીઓ કરતાં યુનાનીઓની સંખ્યા પાંચમાં ભાગ જેટલી નહીં પણ અતીધણી ઓછી હતી, અને તે છતાં એક યુનાનીએ માત્ર પાંચ ઇરાની ગુલામો હતા. અગરજો લડાઈ વેળા ચારને બદલે વધારે હજાર યુનાનીઓ હોત તો તેમને હાલ પણ તેવોજ થાત, અને તેથી ઇરાનની વધારે મોટી ફતેહ ગણાત.

પોતાનાં વતનની કશી દાઝ દીલમાં નહીં ધરતાં તેણે સઘળી ખરી વાત ધરાની પાદશાહને કહી દીધી. પણ તેની આ સાચી સલાહ ઉપર જર્કસીસે લક્ષ દીધું નહીં. આ વેળા તેનો ભાઈ એકીમીનીસ (હપ્પામનીશ) હાજર હતો તેણે પાદશાહનું મન ફેરવી નાંખ્યું, બહુકે જર્કસીસ પોતેની પોતાના દરીયાઈ કાફલાના ભાગ પાડવાને રાજી ન હતો. એટલામાટે ઉપલા સ્પાર્ટનની સલાહ મુજબ કામ થયું નહીં, જેનાં કેટલાં માઠાં પરીણામ નીપજ્યાં તે હવે આપણુ જોઈશું.

જે દીવસે ઉપર થર્મોપીલીની લડાઈએ ચાલી તેજ દીવસે ઉપર આર્ટીમીશ્યમના દરીયામાં ધરાની અને યુનાની કાફલાએ વચે પણ યુદ્ધ મચ્યું. યુનાની કાફલામાં સઘળાં મળીને ૨૭૧ આરકસો હતાં એમ હીરોડોટસ ઉપરથી જણાયછે, ૧ જેમાંનાં ૧૨૭ એથીન્યનો તરફનાં હતાં. થેમીસ્ટોકલીસે લડાઈને માટે ૨૦૦ આરકસો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, તેમાંનાં આ ૧૨૭ ઉપરાંત ૨૦ આરકસો યુનાનીઓએ એસ્તીડયન લોકોને આપ્યાં હતાં, અને બાકીનાં ૫૩ અનામત રાખ્યાં હતાં, જેમને પાછળથી ક્રમે લગાડવાની તેમને ફરજ પડી હતી. એકંદર ૨૭૧ આરકસો ભિગી કરનારી પ્રજાઓમાં એથીન્યનો ઉપરાંત ફોરિન્યનો, મીગીર્યનો, એસ્તીડયનો, ઇજીનેટનો, લેસીડીમોન્યનો, ઇરીન્યનો, વગેરે વગેરે લોકો હતા. આ ઉપરાંત કેટલીક પ્રજાઓ, જેવીકે લોકીયન, નાનાં વહાણો લાવી હતી. એથીન્યનોની મોટી સંખ્યા છતાં આ કાફલાની સરદારી તેમને આપવાને બદલે યુરીબાયડીસ નામે એક સ્પાર્ટનને મળી હતી. આ આરકસો આર્ટીમીશ્યમ ખાતે ભિગાં મળ્યાં હતાં. મેગનીશ્યાના કાંઠા ઉપર ધરાની આરકસોને તુફાન નડ્યા પછી જ્યારે તેઓએ એફ્રીના અખાતમાં આશ્રો લેવા માંડ્યો ત્યારે પંદર આરકસોને દગાથી પકડીને યુનાની આરકસો આર્ટીમીશ્યમ ખાતેજ લંગડ નાંખી પડ્યાં હતાં. પણ હાંથી હવે તેઓએ ઉપડી જઈને ફોરિન્યની સંયોગી ભુમી આગળ તૈયાર રહેવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ખપ્પર યુખીયાના ટાપુના રહેવાસીઓને પડી, જેથી તેઓ ગભરાયા અને યુરીબાયડીસને અરજ કીધી કે જ્યારે યુનાની ફોજ અમારી પડોશમાંથી જતી રહેશે ત્યારે અમે આશ્રા લીતાના થઈ પડીશું, માટે થોડા દીવસ સખર કરવી કે તેટલી સુદતમાં અમે અમારાં બાવડી છોકરાંઓને સલામતી ભરેલી જગા ઉપર લઈ જઈ રાખીએ. પણ કાફલાના સરદારે આ અરજ કબુલ રાખી નહીં, કેમકે યુનાની ફોજને ધરાનીઓ વીશે બહુ ભય પેદા થયો હતો. આ ઉપરથી યુખીયન લોકો એથીન્યન કાફલાના વડા થેમીસ્ટોકલીસ કને ગયા અને તેને ૩૦ રૂપાંના ટેલન્ટ (૩૭૦,૦૦૦) ની લાંચ આપી. થેમીસ્ટોકલીસે આ રકમ ખીસામાં મેળીને અરજદારોની માંગણી મુજબ અમલ કરવાનું માથે લીધું. ઉપલા ૩૦ માંના પાંચ ટેલન્ટ તેણે કાફલાના સ્પાર્ટન સરદાર યુરીબાયડીસને ગોયા પોતાની તરફથી આપતો હોય તેમ આપ્યા, તથા ફોરિન્યન ફોજના સરદારને ત્રણ ટેલન્ટ આપ્યા, અને એ રીતે તેમનાં મહોડાં દાખીને થેમીસ્ટોકલીસે બાકી બાવીસ ટેલન્ટ પોતે હજમ કીધા અને યુખીયન લોકોની માંગણી

મુળખનું કામ કરી આપ્યું.^૧ આ રીતે સઘળી યુનાની ફોજ યુખીયા તરફ આર્ટીમીશ્યમ ખાતેજ રહી અને ધરાનીઓ સાથે હાંજ તેમને લડાઈ ચાલી.

ધરાની ફોજ એફ્રેટીના અખાતમાં પડેલી હતી. તેની મતલબ બનતાં સુંધી યુનાનીઓ ઉપર એકદમ ચહડાઈ લઈ જવાની હતી, કેમકે તેને શીકર હતી કે વખતેર દુશ્મનો ખીંહીને નહાસી જશે. તેની મતલબ યુનાની ફોજને બંને બાજુએથી ઘેરી લેવાની હતી અને તેટલામાટે ધરાની કાફલાના સરદારે ૨૦૦ બારકસોને છુટાં પાર્ડીને હુકમ આપ્યો કે યુનાનીઓ નહીં જાણે તેવી રીતે ઉપડી જઈ, યુખીયાના ટાપુનું ચક્ર લઈને પછી ખીજી ગમથી આર્ટીમીશ્યમ તરફ આવી દુશ્મનો ઉપર હુમલો કરવો. તેણે વળી ખીજી તરફથી પોતે સામે ઉપડી જઈને યુનાનીઓને છુટી નાંખવાનો વીચાર રાખ્યો. પણ એ બંને મતલબોમાં ધરાનીઓ પાર પડ્યા નહીં. યુખીયાનો ટાપુ પસાર કરીને યુનાનીઓને પછવાડેથી ઘેરી લેવા ગયેલી ફોજ તુફાન લાગ્યાથી તદ્દન નાશ પામી, અને એફ્રેટી ખાતેની ફોજને પણ તુફાન નડ્યું. અસો બારકસો પછવાડેથી આવેછે એવી ખબર યુનાની કાફલાના સરદારને વખતસર મળી હતી. ધરાનીઓની ફોજમાં **સ્કાઈફ્થાસ** નામે એક યુનાની હતો, જેને માટે કહેછે કે તે અછો તરનાર હતો. તેણે એક દીને દરીયામાં ડુબકી મારી અને પછી પાણીમાં અણુદીઠ રહીને તે એફ્રેટીથી છેક આર્ટીમીશ્યમ સુધી જઈ પુગ્યો, અને પછી **યુરીબાચડીસ**ને તેણે ધરાનીઓની ઉપલી હિલ-ચાલની તેમજ તેમનાં લશ્કરની સઘળી ખબર કહી.^૨ આ ઉપરથી ન્યારે યુનાનીઓએ જોયું કે તેઓ બે તરફથી ઘેરાઈ જઈને માર ખાઈ જવાના છે ત્યારે તેઓએ પોતેજ એકદમ ધરાની બારકસો ઉપર હુમલો કરવાનો કસ્ટ કીધો.

આ ડરાવ મુજબ તેઓ સાંજ પડતાંજ દુશ્મનો સામે ધસ્યા. તેઓને આમ આવતા જોઈને ધરાનીઓની તેમની સામે ગયા. બંને વચે લડાઈ થઈ, પણ આપણને યુનાની લખનારાઓ જણાવેછે કે યુનાનીઓની સંખ્યા બહુજ થોડી હોવા છતાં તેઓ એવી અછી રીતે લડ્યા કે ધરાનીઓને ભારી ખમવું પડ્યું, કેમકે ધરાનીઓનાં ૩૦ વહાણો પકડાયાં.^૩ પણ એમ છતાંખી ક્રેતેહ કાણુને મળી તે વીશે બંને ફોજો શકમાં રહી, કેમકે **હીરોડોટસ** પોતે કહેછે કે રાત પડી ગયાથી બંને કાફલાઓ પોતપોતાને ડોકાણે પાછા વીધાય થયા. આ બનાવ જીન માસની આખરી અથવા જીલાઈની શરૂઆતમાં બનેલા **રૉલીન્સન** ધારેછે,^૪ કેમકે **હીરોડોટસ** જણાવેછે કે ઉપલી લડાઈ પછી તુર્ત જખરે વરસાદ પડ્યો, જેથી જેમ ધરાનીઓને તેમજ યુનાનીઓને પણ ખમવું પડ્યું. ખીજે દીને યુનાનીઓની મદદ **થેમીસ્ટોકલીસ**ે અનામત રાખેલાં ૫૩ બારકસોની મદદ આવી. આ ઉપરથી જણાયછે કે આગલા દીવસની લડાઈમાં જે પક્ષને વધારે ખમવું પ્રડ્યું હતું તેતો ધરાનીને બદલે યુનાની હતી. આ ૫૩ બારકસોની મદદ મળી તેજ વખતે યુનાનીઓને ખબર મળી કે તેમને ઘેરી લેવા માટે ધરાનીઓએ મોકલેલી ૨૦૦

૧ હીરો., ૬૧૦ ૮, પ્ર૦ ૪—૫.

૨ તેજ, પ્ર૦ ૮.

૩ તેજ, પ્ર૦ ૧૦—૧૧.

૪ રૉલી. કૃત હીરો., ૬૧૦ ૪, સર્ ૨૨૪, નોટ ૬.

ખારકસોની કોજ તુફાનમાં નાશ પામી હતી. આ બેવડી ખુશ ખખરીઓથી યુનાનીઓનાં પેટમાં પાછો જીવ આવ્યો અને આગલા દીવસની પેઠે સાંજ પડયા પછીજ તેઓએ ફરીને ધસારે લઈજઈ લડાઈ ચાલુ કરી. તેઓએ ધરાની કોજમાંનાં કેટલાંક સીલીસ્થન ખારકસોને ડુબાડી દીધાં અને પછી રાત પડતાંજ પાછા પોતાને મથકે આવી ઉભા. ત્રીજે દિને હવે ધરાનીઓએ હુમલો કરીયો. મધ બપોરે તેઓ દુશ્મનો ઉપર ધસારે લઈ ગયા. તેઓએ અરધા ચંદ્રના આકારમાં પોતાનાં ખારકસો લઈ જઈને યુનાનીઓને ઘેરી નાંખવા માગ્યા. પણ એમાંથી એકે પક્ષને ફાયદો થયો નહી. **હીરો-ડોટસ** કહે છે કે **જર્કેસીસ**નાં પુષ્કળ ખારકસોએ પોતાનાજ હકમાં નુકસાન કરીધું. તોપણ તેઓ જીવર આવીને લડયાં, જેથી શેવટે યુનાનીઓને ઘણું ખમણું પડ્યું.^૧

આ રીતે આર્ટીમીશ્યમ ખાતે બંને કાફલાઓ વચે ત્રણ દીવસો સુધી લડાઈ ચાલી, જેમાં કોઈની બેદુર્ગુની હાર કે જીત થયલી જણાતી નથી. યુનાનીઓએ પાદશાહની કોજમાંના ઇયોન્યનોને કોડવાની ઘણીની તજવીજ કરી પણ તેમાં તેઓ ફાયા નહી. પહેલી લડાઈમાં માત્ર એકજ યુનાની ધરાની કોજ છોડીને પોતાના વતનીઓને જઈ માથો, જેને એથીન્યનોએ એક જગાનું ઇનામ આપ્યું.^૨ પણ ઇયોન્યન અને કાર્યન પ્રજાઓ ધરાનીઓને છોડી ગઈ નહી. એથીન્યન સરદાર **થેમીસ્ટોકલીસે** તો એ માટે યુખીયાના કાંઠા ઉપરના ખડકો ઉપર ઇયોન્યનોને કોડવા માટેના લેખો કોતર્યા, એવી મતલબથી કે તેમાં લખ્યા મુજબ ઇયોન્યનો ધરાનીઓની પક્ષ છોડી દે તો તેથી યુનાનીઓને ફાયદો થાય, અથવા આ લેખો વીશે પાદશાહને જાણ થાય તો તે પોતેજ તેઓ ઉપર બિવીશ્વાસુ થઈને તેમને લડાઈમાંથી ખસાડે.^૩ આ રીતના યુનાનીઓ તરફથી ઇલાજો લેવાતા હતા એટલામાં ખખર આવી કે થર્મોપીલીની ખીણનો ધરાનીઓએ કબજો લીધેલો અને **લીયોનીડાસ** તથા ખીજ સઘણાઓ માર્યા ગયાછે. આ ખખર મળતાંજ હવે યુનાની કોજે આર્ટીમીશ્યમથી પડાવ ઉઠાવી જવાનો નીશ્ચય કર્યો. તેઓના નહાસવાની ખખર મળતાંજ ધરાની કોજે તેમની પુઠ પકડી અને યુખીયાના કાંઠા ઉપરનાં શેહરો હાથ કરીયાં. આ બતાવ દેખાડે છે કે અગરજો આર્ટીમીશ્યમની લડાઈઓમાં ધરાનીઓની ફૂટેલ નહીજ થઈ હોય તો હવે તેમના શત્રુઓની નહાસબાથથી તેઓ જીતી ચુકેલા હતા.

૧ હીરો, ૬૧૦ ટે, પ્ર૦ ૧૬.

૨ તેજ, પ્ર૦ ૧૧.

૩ તેજ, પ્ર૦ ૨૨.

બા.બ. ૧૮.

મહાત્મા જર્જીસીસ (ક્ષયાર્થી).

(ઇં ૨૦ સુ ૪૮૫ થી ઇં ૨૦ સુ ૪૬૫ સુધી.)

૩.

યુનાન ઊપરની ચહડાઈનું શેવટ.

(ઇં ૨૦ સુ ૪૮૦ થી ઇં ૨૦ સુ ૪૬૫ સુધી.)

૧. પાદશાહનો કાંટો ; થેસેલી અને ફ્રાસીસ વચ્ચેની દુશ્મની—ફ્રાસીસમાં ઇરાની ફ્રાન્સની લુટકાંટ. ઇરાની ફ્રાન્સનું બે ભાગમાં વહેંચાયું ; કેલ્કીનાં દહેરાંની લુટ માટે ચહડાઈ—હીરોંડોટસના વેહમી કડાકા—દહેરાંની લુટ અને નાશ. અથન્સ ઉપર ચહડાઈ—તેને તાબે કરવું. યુનાની સરદારોમાં ક્રાટકુટ—થેમીસ્ટોકલીસનો દગો ; ઇરાની બારકસો વીશે હીરોંડોટસની ઘાલમેલ. સાલામીસની લડાઈ—ઇરાનીઓની શીકરત અને તેનાં કારણો. પાદશાહના પાછા ફરવા વીશે અટકળ ; યુનાની લખનારાઓનો ઘોંટાળો.

૨. ઇરાની ફ્રાન્સનું પાછું ફરવું—તેનાં શંકટોની કહાણી. માર્શિન્યસની યુનાનમાં ફતેહો—અથન્સનો બીજો વારનો પાર્સી કબ્જો ; અથિન્યનોની મદદ સ્પાર્ટનો—ઇરાની અને યુનાની લશ્કરોની ધુરકા ધુરકી—અસોપસના કાંઠા ઉપરથી યુનાનીઓનું નહાસતું—તેમનો કુંબાલો—સ્પાર્ટનોનું હીચકારાપણું ; પ્લેટીની લડાઈ—ઇરાનીઓની હાર—આંકડાઓની ગડગથલ. માઈકેલ ખાતે દરીયાઈ લશ્કરોનું ભેગું થવું—લડાઈ—ઇરાનીઓની શીકરત—તેમના મદદગાર ઇયોન્યોનોનો દગો. ઇરાન અને યુનાન વચ્ચેનો છેલો ઝગડો. પાદશાહ ઉપર યુનાનીઓનું વેર—તેનું ભોપાણું ; પાદશાહની ચાલચલણ.

કસલ ૧. ઉત્તર યુનાનની ફતેહ અને સાલામીસની લડાઈ.

(ઇં ૨૦ સુ ૪૮૦—૪૭૬.)

ઇરાનના પાર્સી પાદશાહની ફતેહનો ડંકો આ વખતે આખા યુનાનમાં વાગી રહ્યો હતો, તેજ વેળા અગરજો તેણે સ્પાર્ટના પદભટ રાજા ડીમારેટસની શીખામણ માન્ય કીધી હોત, અથવા આટલી ફતેહ પછી તેણે હવે પોતાનાં રાજધાની શેહર તરફનો માર્ગ લીધો હોત, તો તેની કીર્તીને હવે પછી જે ઝાંખ લાગવાની હતી તેમાંથી તેનું નામ ઝાકણું થાત અને કાઈરસ તથા દારાયસ જેટલાં માન તથા મર્તબાને તે યોગ્ય ગણાત. પણ જર્જીસીસે આ ખેમાનો એકે રસ્તો લીધો નહીં અને પોતાની મરજી પકડે કુંટાને આધીન થઈને તેણે પોતાના વીંધાસુ યુનાની ભોમીયાઓની સલાહ મુજબ ચાલવાની ના પાડી, જેનાં ઘણાં કડવાં ફળ નીપજ્યાં.

થેસેલીનું આખું પરગણું પાદશાહના તાબામાં આવ્યું અને હાંનાં લોકોએ તેની અણી રેહબરી કીધી. આ લોકોને તેમની દક્ષીણ આવેલાં ફ્રાસીસનાં પહાડી લોકો જોડે વારંવાર લડાઈઓ ચાલતી હતી, જેમાં થેસેલ્યનોને કશી ફતેહ મળી ન હતી. કહેણે કે થેસેલ્યનો પ્રથમ જ્યારે યુનાની એકસંપી રાજ્યોની તરફથી જર્જીસીસ સામે લડવાને તૈયાર થયા હતા ત્યારે ફ્રાસ્યનોની ધંછા ઇરાનીઓને તાબે થઈ તેમની જોડે મળી જવાની હતી—એટલામટે કે જ્યાં તેમના શત્રુ થેસેલ્યનો જોડાયલા હોય ત્યાં પોતે ભાગ

લેવો નહી. પણ પાછળથી જ્યારે યુનાની રાજ્યોએ થેસેલ્યોનાને પડતા નાંખ્યા અને તેમનાં રાજ્યના બચાવના ઇલાજો લેવાની ના પાડી ત્યારે તેઓ પાદશાહને તાથે થયા, જે ઉપરથી ફ્રેશ્યોનાએ ઉલટોજ માર્ગ પકડ્યો અને પોતે યુનાની રાજ્યો સાથ જોડાયા. હવે જ્યારે થેસેલીમાં પચ્ચાર થઈને થર્મોપીલીની ખીણને માર્ગે પાદશાહે ફ્રેસીસ અને ખીજાં રાજ્યોને સજા કરવાનો વીચાર કીધો ત્યારેખી થેસેલ્યોનાની માંગણી છતાં ફ્રેશ્યોનાએ તેમની જોડે દોસ્તી કરવાની ના પાડી, જે ઉપરથી થેસેલ્યોનાએ ઇરાનીઓના ભાભીયા બનીને તેઓ તેમને ડારીસમાં થઈને ફ્રેસીસ ખાતે લઈ ગયા, જ્યાંના લોકો વતન છોડીને નહાસી ગયાં હતાં. હ્યાંનાં અગત્યનાં શેહરે તથા દહેરાંઓને આગ લગાડીને તેમનો નાશ કરવામાં આવ્યો. પછી આગલ વર્ષને ફ્રેહમંદ ઇરાની ફ્રેજ ખીજાં ખાર શેહરે અને કસ્યાઓને ઉજડ કીધા અને ત્યાંનાં દહેરાંઓ બાળી નાંખ્યાં. આ દહેરાંઓમાંનું એક તો યુનાનીઓના એક મુખ્ય દેવતા એપોલોનું હતું. તે ધણું માતબર હતું અને તેની લુટમાં અલખતે મોટો ખજાનો હાથ લાગ્યો હતો.

આ રીતે શેહરે અને કસ્યાઓ લુટતા અને વેરાન કરતા પાદશાહ જર્કસીસ ફ્રેસીસની દક્ષીણ સરહદ ઉપરના પેનોપીસ નામે કસ્યા ખાતે આવી પુગ્યો, જ્યાંથી તેણે પોતાની મોટી ફ્રેજને બે ભાગમાં વહેંચી નાંખી. આ બેમાંની એકની સરદારી તેણે પોતે લીધી, અને ખીયોસ્થાનાં પરગણામાં થઈને એથન્સ તરફ ચાલ્યો. તેની ખીજી ફ્રેજ ઉલ્લાનું મોટું દહેરું લુટવા અને ફૂના કરવા ચાલી. રૉલીન્સન વાજખી લખેછે કે ઇરાનીઓએ મુર્તી પુજાનો નાશ કરવાના હેતુથી જો બને તો સઘળાં મુખ્ય યુનાની દહેરાંઓ ભાંજ નાખવાનો નીશ્ચય કર્યો હતો. ૧ પણ હીરૉડોટસ પોતાના દેવતાઓના ખરા ભક્ત દાખલ મોટા હરખ સાથે લખેછે કે આ માતબર અને વખાણ પામેલાં દહેરાંને લુટવામાં ઇરાનીઓ ફ્રેહ પામ્યા નહી, પણ ભારી ખુહારી ખમીને ઉભી પુછડીએ નાકા ! અને આ નામોસી ભરેલી નહાસભાગનું કારણ એ હતું કે દહેરાંનો બચાવ તે ઉપરના મવકલ દેવતાએ કીધો અને તેણે અણુદીઠ રહીને ઇરાનીઓને ગભરાવી માર્યા તેમજ તેમનો ભારી સંહાર કર્યો ! આ દહેરાંની દોલતને મોટે આપણો તવારીખનવેશ લખેછે કે ઇરાનીઓની સહડાઈની ખબર પડતાંજ ઉલ્લાનાં લોકો ખીધાં અને હવે આ દોલતનો બચાવ કેમ કરવો તે વીશે વીચારમાં પડ્યાં. તેઓએ પોતાના દેવતાની એ બાબતમાં સલાહ લીધી ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધો કે મારા ખજાનો કોઈએ હાથ લગાડવો નહી, કેમકે જે કંઈ મારું છે તેનું હું પોતેજ રક્ષણ કરવાને શક્તીવાન છું. આ ઉપરથી ઉલ્લાનોએ ખજાનોને જ્યાંના ત્યાં પડતા નાંખીને પોતાના કુટુંબ કખીલાનો બચાવ શોધ્યો, અને પછી પોતાની ખાતગી પુંજ હતી તેને કોરીસ્થાના યુદ્ધમાં છુપાવીને પોતે આસપાસનાં ગામો અને કસ્યાઓમાં નહાસી ગયા. આ રીતે ઉલ્લા શેહરમાં દહેરાંની નોકરીમાં માત્ર ત્યાંના એક ભવીષવાણી કહેનાર અને ૬૦ પુજારીઓ સીવાય ખીજાં એકે જીવડો રહ્યો નહી.

હવે જ્યારે ધરિનીઓ બહુ નજદીક આવી લાગ્યા ત્યારે ઉપલા પેગામ્પરે કંઈ અચરત જોવું દીકું. તે એક દેવતાનું પવીત્ર બજાર, જેને કોઈની આદમી અડકી પણ થકતો ન હતો, અને જેને દહેરાંના મહિલા ભાગમાં રાખવામાં આવ્યું હતું, તેનો એક ભાગ દહેરાંના દરવાજાની બહાર આવી પડ્યો હતો. આ દેવતાનો એક મોટો ચમત્કાર હતો, પણ જ્યારે ધરિની કોજે શેહરમાંનું મીનર્વા દેવીનું દહેરું લુટવાનો ક્રુદ્ધ ક્રીધો ત્યારે એક નવો ચમત્કાર નજરે પડ્યો. એકદમ એક ભારી તુફાન થઈ આવ્યું અને પર્નાસસ નામના પર્વતને મથાજેથી ખડકના બે મોટા કકડાઓ ગબડતા ગબડતા નીચે આવીને ધરાની કોજ ઉપર પડ્યા, જેથી તેમની મોટી સંખ્યા કચડાઈ મુઠ્ઠા. આ ઉપરાંત વળી દેવીનાં મંદીરમાંથી જંગી પોકાર અને ક્તેહના આવાજ થવા લાગ્યા. આ સંઘર્ષોથી ધરિની લશ્કર એટલું તો ગભરાઈ ગયું કે તેઓએ લુટ ચલાવવાને બદલે નહાસવા માંડ્યું, અને પેલા ૬૦ ઉદ્ધીયનો, જેઓ છુવાઈ બેઠા હતા, તેઓએ બહાર નીકળી આવીને પોતાના દુશ્મનોની પુક પકડીને તેમને ખુબ માર્યા, અને તેઓમાંથી જેઓ બચ્યા તેઓ ખીચોશ્યામાં ભરાઈ ગયા. તેઓએ ઉપલા ચમત્કારે ઉપરાંત વળી ખીજી એવું કહ્યું કે અમારી પુકે બે રાક્ષી કદના ધનસાનો લાગ્યા હતા અને અમારામાંના ધણુનો ધાણુ કહાડ્યો હતા !!

આ સંઘર્ષો હેવાલ આપણા તવારીખનવેશે જેમ જણાવ્યોછે તેમ અમે લીધોછે, જે ઉપરથી માલુમ પડેછે કે તે કેટલો બધો વેહમી હતો અને દેવતાઓના ચમત્કારોની સંઘળી વાતો કેવા ભોળા ભાવથી ખરી માનતો હતો. પણ આપણુ આ સંઘળા હેવાલને કશો વજન આપીશું નહી. દેવતાનું બજાર દહેરાંની બહાર આવી પડ્યું તે, તેમજ પર્વત ઉપરથી પથરના ગંજવર કકડાઓ તુટી પડ્યા, તથા વળી દહેરાંમાંથી જંગ અને ક્તેહના પોકારો થયા, એ સંઘળામાં હુદીરોડોટસની કલ્પના નહી હોય તો તેને એ હેવાલ જણાવનારાઓએ ડુંગેલા હોવા જોઈયે ; અથવા જો એ બનાવ ખરેખર બન્યોજ હોય તો એક આજનો સુધો તવારીખનવેશે લખેછે તેમ દેવતાને નામે દહેરાંના રખેવાળોએ આ યુક્તીઓ છુપી રીતે આગમજથી કરી રાખેલી હોવી જોઈયે. પણ આ સંઘળા હેવાલની ડુંગાઈ ભરેલી રચનાનું જે અંદરખાતેનું મુળ કારણુછે તે તો એવું દેખાડવાનું છે કે ધરિની કોજ ઉદ્ધીનું દહેરું આ સંઘળા દેવતાઈ ચમત્કારોને લીધે જીતી થકી ન હતી. પણ હુદીરોડોટસની કથાનો આ સાર સંઘળાજ યુનાની લખનારાઓ સ્વીકારી ગયાં નથી. **પ્લુટાર્ક** આપણને જણાવી ગયોછે કે ઉદ્ધીનું દહેરું ધરાનીઓએ ખરેખર બાળી નાંખ્યું હતું.^૩ જો આ વાત ખરીજ હોય તો આપણુ કહીશું કે આ

૧ હીરો, ૬૧૦ ૮, પ્ર૦ ૩૭—૩૬.

૨ રોલીન્સન. તે લખેછે કે જેમ આ વજ્રે તેમજ ૬૦ સ૦ ૫૦ ૨૭૬ નાં વરસમાં ગોલ લોકો ઉદ્ધીનું દહેરું જુટવા આવ્યા તે વેળા પુનરીઓએ તેનો બચાવ કરવાની એક એવી યુક્તી શોધી કઢાડી કે જેથી જુટવા આવનારાઓનાં ચનમાં વેહમ ભરેલી ધારતી પેદા થાય, અને રહેવાસીઓનો ધર્મ એતેકાદ ચળખત થાય. રોલીન્સન હીરો, ૬૧૦ ૪, સર્ક ૨૪૨, નોટ ૫.

દેવસ્તાનની મોટી દોલત ધરાની પાદશાહે હાથ કીધા પછી ત્યાંના સઘળાં દેવસ્તાનોને ફના કરવાના ડરાવ મુજબ આ દહેરામાંનાંની મુર્તીઓ વગેરેની બાંજફાડ કરીને તેને લગાડી મેલેલું હોયું જોઇયે.

આ રીતે જ્યારે ડેહીનાં દહેરાંની વ્યવસ્થા થઈ ત્યારે પાદશાહ જર્ફસીસના હાથ તળેની ફોજ, જે એથન્સ તરફ ચઢી ગઈ હતી, તે એ મોટાં શહેરનો કબ્જો લઈ ચુકી હતી. પાદશાહની ફોજ ફોસીસને ઉજડ વાળીને પોતાનાં શહેર તરફ આવેછે, એવી ખબર મળતાંજ એથીન્યનોએ પોતાનાં બચાં બાલાંઓને બનતી ઉતાવળથી વહાણોમાં ભરીને ઇજિપ્તના, સાલામીસ અને ત્રીજન ખાતે મોકલી આપ્યાં, અને પોતે લડવા માટે મુકરર કીધેલી જગા ઉપર જઈ પેઠા. ફોસીસને વેરાન કરીને જર્ફસીસ ખીયોશ્યામાં દાખલ થયો. થીબ્સને કશી હાણી નહી પુગાડતાં પોતાની સામે કમર કશનારાં ચેસ્પન અને પ્લેટીયન લોકોનાં શહેરોને તેણે બાળી નાંખ્યાં. છતાં રહેવાસીઓ પોતા ઉપર શુજરનાર આકૃત આગમજથી ચેતી જઈને પોતાનાં શહેરો છોડી ગયાં હતાં. આ કામોથી પરવારીને પાદશાહ એથન્સમાં દાખલ થયો, પણ તેણે તે શહેરને ઉજડ વળેલું દીડું. ત્યાં માત્ર થોડાંજ લોકો હતાં, જેઓ દહેરોને બચાવ કરવા રહેલાં હતાં. આ પાંચ દશ માણસોને પણ હુડીશોડાસ એટલો બધો વજન આપતો જણાયછે કે તેમને જીતવાને માટે ધરાનીઓને બારી મહેનત પડેલી જણાયેછે ! ૧ દહેરાંના આ ગણતીના પુત્રનીઓએ શેવટ સુધી તેનો બચાવ કીધો, અને ઘેરો નાંખ્યા છતાંખી ધરાનીઓનું કશું વાઙ્યું નહી. પાદશાહની ફોજમાંના એથીન્યનોએ તેમને સમજાવ્યા છતાં પુત્રનીઓ તામે થયા નહી. અંતે એક આણુદીઠ છુપા માર્ગમાંથી પાર્સીઓ દહેરાંમાં પેઠા, પુત્રનીઓને કાપી નાખ્યા, દોલત લુટી લીધી અને પછી શહેરને આગ લગાડી.

આ ક્રતેહ પછી પાદશાહે સુસા ખાતે પોતાના કાકા આર્ટાબાનસ (અર્દવાન) ઉપર પેગામ મોકલીને કહેવાડ્યું કે હાં સુધી તો મારી બાજુને જશ મળ્યો હતો. પણ એવાજ જશ પાદશાહેને હવે પછી મળ્યો નહી. આર્ટામીશ્યમ ખાતેથી નીકળીને યુનાની કાફલાએ કૉરીન્થની સંયોગી ભુમી તરફ પેલોપોનીસસના ભુશલાકાને બચાવ કરવાને ડરાવ રાખ્યો હતો, પણ તે ડરાવ એથીન્યનોને પસંદ હતો નહી. થર્મોપીલીની ક્રતેહ પછી હવે આર્ટામીશ્યમ ખાતે રહેવું ગેરસલામતી ભરેલું સર્વે યુનાની રાજ્યોને લાગ્યું, અને એથન્સ શહેર પાદશાહેને તામે થયા પછી હવે તેઓએ છેક દક્ષીણ તરફજ ઉતરી જવા આહું. પણ યુનાની કાફલામાં ૧૨૭ બારકસો એથીન્યનોનાં હતાં, માટે થેમીસ્ટોકલીસે કાફલાના વડા ચુરીબાયડીસની મુલાકાત લઈને તેને સમજાવ્યો કે તેઓએ કૉરીન્થ તરફ જવું નહી પણ સાલામીસના ટાપુ આગળ ઉભા રહેવું અને ચઢાઈ લાવનારા દુશ્મનોને ત્યાંજ લડાઈ આપવી. આમ કરવાની આ એથીન્યન સરદારની નેમ પોતાનાં રાજ્યના બચાવ માટેની હતી, પણ જ્યારે તેમાં તે નીકળ થયો ત્યારે તેણે ધમકી આપી કે અગરજો સાલામીસ ખાતેથી કાફલો ઉપડી જશે તો એથીન્યનો પોતાનાં

સઘળાં બારકસો છુટાં પાડીને ઇટાલી તરફ હંકારી જઈ ત્યાં એક સંસ્થાન વસાવયે. **થેમીસ્ટોકલીસ**ની આ ધમકીથી **યુરીબાચડીસ** ઉપર કંઈક અસર થઈ, પણ કૌંરીન્યનો તથા ખીજઓ બડબડવા લાગ્યા. આ ઉપરથી **થેમીસ્ટોકલીસે** એક જાસુસને છુપી રીતે આર્ટીમીશ્યમ ખાતે પડેલા ઇરાની કાફલા તરફ મોકલ્યો. અને પોતે પાદશાહની પક્ષેનો છે એમ દગાથી ડગાઈ ભરેલું કહેવાડીને ખબર આપી કે યુનાની કાફલા ઉપર જો ઇરાનીઓએ ફતેહ મેળવવી હોયતો એકદમ સાલામીસ તરફ કુચ કરીને તેને ઘેરી લેવો, કેમકે જો હીન થયે તો યુનાનીઓ કૌંરીન્ય તરફ નહાસી જશે. આ ખબર ખરી માનીને ઇરાની કાફલાએ એકદમ ચલદાઈ લઈજવાનો મનસુખો કર્યો.

આ બનાવની આગમચ **જર્કેસીસે** એથન્સ ખાતે પોતાનાં સઘળાં લશ્કરોના સરદારો, રાજાઓ અને સેનાપતીઓને બોલાવીને તેમનો મનસુખો પુછ્યો કે હવે શું કરવું? કેટલાકોએ ખુશ્કીને માર્ગે આગળ વધવાનો અને ખીજઓએ સાલામીસ ખાતે દુશ્મનો જોડે લડાઈ કરવાનો અભીપ્રાય આપ્યો. મોટા ભાગ છેલાં મતને મળતો હોવાથી પાદશાહે આ લડાઈની ઇરાદો રાખ્યો, એટલામાં **થેમીસ્ટોકલીસ** તરફનો પેગામ મળ્યાથી દરીયાઈ લડાઈની તલબ વધારે થઈ. આ એથીન્યન સરદાર ઉપલો સંદેશો મોકલવામાં મોટો દગો રમ્યો હતો. તેની મતલબ ઇરાનીઓને સાલામીસ તરફ ધસડીને ત્યાંજ લડાઈ કરાવવાની હતી, કેમકે એ ટાપુ ખાતેજ સઘળા એથીન્યનોએ આશ્રો લીધા હતા, મોટે જો એ ટાપુને બચાવ વીના પડતો નાંખવામાં આવે તો તેના સઘળા વતનીઓના નાશ થયે એવો તેને ભય હતો. પણ ખીજાં યુનાની રાજ્યોનું કહેવું એવું હતું કે પાદશાહે યુનાનનો ઉત્તરનો અરધો ભાગ તાપે કરી લીધાછે ત્યારે હવે સાલામીસ ખાતે લડાઈ કરવામાં ફાયદો કશો નથી. ત્યાં જો યુનાનીઓની હાર થાય તો પછી પેલો પોનીસસ ઇરાની કાફલા વડે જરૂર નાશ પામે. એટલામોટે તેઓ આ છેલ્લી લડાઈ સાલામીસને બદલે કૌંરીન્યની સંયોગી ભુમી તરફ લડવા માંગતા હતા. આ તકરારો યુનાની કાફલાઓના આગેવાનોની મંડળીમાં ચાલતી હતી. એટલામાં ખબર મળી કે ઇરાની કાફલાએ યુનાનીઓને ઘેરી લીધાછે. આ ઉપરથી શેવે **થેમીસ્ટોકલીસ**ની મતલબ મુજબ થયું અને સાલામીસ ખાતેજ રૂહીને લડાઈ કરવાનો સઘળા યુનાનીઓએ ઇરાવ કર્યો.

યુનાની કાફલામાં આ વખતે આર્ટીમીશ્યમ ખાતેની લડાઈ પેળા કરતાં ૫૪ બારકસો વધારે હતાં એમ જણાયછે. **હીરૉડોટસે** ગણત્રી આપીછે તે મુજબ નાનાં બાદ કરતાં સઘળાં મળીને ૩૭૮ મોટાં બારકસો હતાં, જોકે **થ્યુસીડીડીસ**ની ગણત્રી મુજબ ૪૦૦ અને **ડીસ્ક્યસ** પ્રમાણે ૭૦૦ બારકસોએ આ લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો. એ રીતે ક્યારે **હીરૉડોટસે** યુનાની કાફલાની સંખ્યા દેખાડીછે ત્યારે તેણે શરેસ્તા મુજબ ઇરાનીઓની સંખ્યા વધારે મોટી જણાવીછે. તે જણાવવાની હિમત કરેછે કે પાદશાહ પોતાની કુચ વખતે જેટલાં બારકસો યુનાન ખાતે લાવ્યો હતો તે સઘળાંએ આ

૧ થ્યુસીડીડીસ, પેલોપોનીશ્યન લડાઈની તવારીખ, ૬૨૦ ૧, પ્ર૦ ૭૪.—રૉલી૦ ફ્રંક હીરૉ, ૬૨૦ ૪, સરે ૨૪૭, મોટ ૩.

લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો ! હવે ધરાની કાફલામાં એજ તવારીખનવેશના લખ્યા મુજબ સઘળાં મળીને ૧૩૨૭ આરકસો હતાં, જેમના શુમારે અરધો ભાગ (૬૦૦ આરકસો) તો અનેક તુફાનોની ખરાબીઓમાં નાશ પામ્યો હતો, અને આશરે પચાસેક આર્ટી-મીશ્મની લડાઈમાં નાશ પામ્યાં તથા સપડાયાં હતાં. માટે જો સાલામીસની લડાઈમાં બાકી રહેલાં સઘળાં ધરાની આરકસોએ ભાગ લીધો હોય તો તે ઝાડીછશોથી વધારે હોય નહીં. પણ આપણો તવારીખનવેશ કહેછે કે પોતાની કુચને દરમયાન માર્ગમાં જુદીસીસે પોતાના કાફલામાં ધણો વધારો કીધો હતો અને યુનાનમાં પેવશ થઈ ફતેહો કર્યા પછીની તેણે દરીયાના કાંઠાં પરની તાબેદાર પ્રજાઓ કનેથી આરકસોની મદદો મેળવી હતી. પણ આ મદદો જો ખરેખરી મળીજ હોય તો તે દમ વીનાની હોવી જોઈયે. શૈલીન્સન પોતે આમ કબુલ કરેછે, અને એ સુધી તવારીખનવેશ સાર એવેછે કે યાતો હુશૌડોટસે ધરાની કાફલાને ગયલી ઝાટની સંખ્યાને અતીધણી વધારી દીધીછે અથવા તો સઘળા યુનાનીઓએ સાલામીસની લડાઈમાં ભાગ લેનારી ધરાની ફોજને અતીધણી વધારી મેલીછે. ૧ વળી ધરાની કાફલામાં પ્રથમથીજ ૧૩૨૭ આરકસો હતાં, એમ હુશૌડોટસ જણાવેછે, પણ ખીજાઓએ એ સંખ્યાને ૧૨૦૦ સુધી અને દીક્લેસ તથા પ્લેટો તો માત્ર ૧૦૦૦ સુધી ઘટાડી મેળીછે. આ ઉપરથી જણાયછે કે હુશૌડોટસ પોતેની આંકડાઓની વધઘટ કરવાની લાલચ છોડી શક્યો નથી. થોટ પણ તેના ઉપલા સખુન ઉપર શક લઈ જાયછે. વળી કર્નલ લીક નામે એક યુનાનનો મુસાફર વાજખી તકરાર કરેછે કે યુખીયાના ટાપુના કાંઠા ઉપરનાં થોડાંક શેહરો, તેમજ ઇજીપ્ત સમુદ્ર માંહેલા નાના ટાપુઓ, જેઓમાંના એકેખી યુનાની કાફલામાં આરથી વધારે આરકસો ભિગાં કરી આપેલાં નહીં, તેઓ પાદશાહ જુદીસીસની અરધી અરધ ફોજ જેટલાં આરકસો, જેમને મીસર અને એશ્યા મૈનર ખાતેથી ભિગાં કરતાં વરસો લાગ્યાં હતાં, તે આ નાનાં સુફસેસ ટાપુવાળાઓ ભિગાં કરી આપે એ માનવું અશક્ય છે. ૨

ધરાની કાફલાથી પોતાને ઘેરાઈ જતાં જોઈને યુનાની આરકસો સાલામીસના કાઠો છોડીને દરીયે પડ્યાં અને તુર્તજ પાદશાહની ફોજે તેઓ ઉપર હુમલો કીધો. આ ખતાવ જોતાંજ કેટલાંક યુનાનીઓએ પાછા કીનારા તરફ નહાસી જવાની તજવીજ કીધી. લડાઈ ઘણી જોશમાં ચાલી, અને આર્ટીમીશ્યમ કરતાં હ્યાં ધરાનીઓ ભારી હીમત સાથે લડ્યા, કેમકે પાદશાહ પોતે આ લડાઈમાં હાજર હતો. પણ એમ છતાંખી હુશૌડોટસની નજરમાં ધરાની આરકસો બળ અને અહાદુરીમાં યુનાનીઓ જેવાં ન હતાં. આ લડાઈમાં યુનાનીઓ ફાચ્યા, જેઓમાં સર્વેથી વધારે અહાદુરી ઇજનેટન આરકસોએ ખતાવી હતી. શરેસ્તા મુજબ યુનાનીઓનાં થોડાંજ પણ ધરાનીઓનાં પુઠકળ આરકસો તેમજ માણસો નાશ પામ્યાં ! યુનાનીઓ તરી જાણુતા હતા પણ ધરાનીઓને એ હુનર આવડતો નહોતો, તેથી ઘણા યુનાનીઓ સાલામીસના કાંઠા ઉપર સહી સલામત જઈ

૧ રૌલીન્સન ફૂત હીરૌન્, ૬૩૦ ૪, સર્પે ૨૫૬, નોટ ૪.

૨ તેજ, સર્પે ૨૫૫, નોટ ૪.

પુખ્ત, પણ ધરાનીઓ ડુખી મુખ્યા. એથીન્યનાએ લડાઇની જગા ઉપર અને ઇજિપ્તનીઓએ નહાસતી વેળા ધરાની કાફલાનાં આરકસોના પુઠકળાં ધાણુ કહાડયો, અને એ રીતે લડાઇનું શેવટ યુનાનીઓની તરફેણમાં ઉતર્યું. આ યુદ્ધમાં ધરાનીઓને તેમના દુશ્મનો કરતાં તેમનાં પોતાનાંજ આરકસોથી વધારે ખમવું પડ્યું. તેઓએ પોતાની મોટી સંખ્યાને લીધે આરકસોની ત્રણ હાર ખનાવી હતી. પણ જ્યારે પહેલી હારવાળાં આરકસો લડાઈ કરતાં ત્યારે ખીજી અને ત્રીજી હારવાળાંઓ પોતાનું બળ અજમાવવાથી ખેનસીય રહ્યાં હતાં. હવે એક ગમથી જ્યારે પહેલી હારવાળાં આરકસોને એકલે હાથે દુશ્મનો સાથ લડાઈ ચલાવવી મુશ્કેલ પડી અને તેમને પાછળ હટવાની ફરજ જણાઈ ત્યારે ખીજી હારવાળાં આરકસોએ તેમનો માર્ગ ઘેરી રાખ્યો. એ હારવાળાં પોતાની આહુદુરી દેખાડવા મોટે આગલ ધસવાળ માર્ગતાં હતાં મોટે તેઓ પેલાં પાછાં હટતાં આરકસો સાથ અથડી પડ્યાં, અને એવી અથડાઅથડીમાં ઘણો ઘાણુ નીકળી ગયો.^૧ ડાયોડોરસના જણાવ્યા મુજબ આ લડાઈમાં ધરાનીઓનાં ૨૦૦ ત્યારે યુનાનીઓનાં માત્ર ૪૦ આરકસો નાશ પામ્યાં હતાં, અને એ ઉપરાંત ધરાનીઓનાં ૫૬૫૫૫૫ હતાં તે તો જીવંત.^૨ પણ આ ઉપરાંત ધરાનીઓની એક ખીજીખી ખરાખી થઈ હતી. સાલામીસ ખાતે યુનાનીઓની ઉપર મહાડાઈ લઈ જવા જ્યારે તેમનો કાફલો ઉપડયો ત્યારે પાદશાહ સાંછટેલ્યા નામે એક નાના ટાપુ ખાતે એક મોટી ધરાની ફોજને રાખી ગયો હતો. આ નાનો ટાપુ એટીકાના ભુચલાકાની પશ્ચીમ બાજુએ તેની અને સાલામીસના ટાપુની વચે આવેલો હતો. લડાઈ પુરી થયા પછી એરીસ્ટાર્કીસ નામે એક એથીન્યન સરદારે એક મોટી ફોજ લઈ જઈને આ નાના ટાપુ ખાતેની ઉપલી ધરાની ફોજને વગર લડાઈ લડવે એકદમ કાપી નાંખી હતી.

આ સઘળા ખનાવો ૬૦ સૌં ૫૦. ૪૭૯ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં બન્યા. જંગને ખીજી દીને યુનાનીઓએ પાછાં આરકસો ભેગાં કરીને નવી લડાઈ મોટે તૈયારી કીધી, કેમકે તેમને ધાસ્તી હતી કે ધરાનીઓ નવેસરથી હુમલો કર્યા વીના રહેશે નહીં. પણ આમ બન્યું નહીં. કહેછે કે સાલામીસની લડાઈ પછી પાદશાહેના જીવ બહુ ખાટા થઈ ગયો અને યુનાની કાફલો રખેને હેલેસ્પોંટ તરફ દોડી જઈને ત્યાં બાંધેલો પુલ ભાંગી નાંખે, એવો ભય રાખીને તે યુનાનની ફતેહ પોતે જાતે કરવાનું પડતું નાંખીને એશ્યા તરફ નોકો, જે વીથેની ખખર યુનાનીઓને પડતાંજ તેઓ યુખીયાના ટાપુનાં અખીખીણાં તરફ આવેલા એન્દ્રોસના ટાપુ મુઘી દોડ્યા પણ તેઓ ધરાનીઓને પકડી શક્યા નહીં. હવે હીરોડોટસે પોતે લખ્યું છે કે સાલામીસની લડાઈમાં પાદશાહનું દરીયાઈ બળ લગભગ ૧૩૦૦ આરકસોનું હતું તે વાત જોખરી હોય,^૩ અને ડાયોડોરસના લખ્યા મુજબ જો આ લડાઈમાં ધરાનીઓનાં બેશો આરકસોજ નાશ પામ્યાં હોય તો હજી પોતાની કને શુમારે ૧૦૦૦ આરકસો છતાં ધરાની કાફલો શા મોટે યુનાનનો દરીયો

૧ પુરા. પાદ. ૬૧. ૪, પ્ર. ૭, સર્ ૪૭૬.

૨ રોલી. કૃત હીરો. ૬૧. ૪, સર્ ૨૭૮, નોટ ૪.

૩ તેજી ખાટા. ઉપર આપણુ જોઈ શક્યા છીયે.

છોડીને હંકારી જાય, તેની સમજ પડતી નથી. વળી એક ગમથી આ કાફલો હેલિસ્પોટ તરફ ઉપડી ગયો કે ખીજી ગમથી જર્કસીસ પોતે પણ પોતાની મોટી ફોજ લઇને એશ્યા તરફ ઉપડી ગયો હતો; એનું કારણ શું? જે હેલિસ્પોટના પુલની સજામતી માટે તેને ધાસ્તી હોત તો ત્યાં થોડાંક શો પારકસો મોકલવાથી તેનું કામ સરત. અને તેમ છતાં સઘળા કાફલાને ત્યાં રવાના થવાનો હુકમ આપીને પાદશાહ પોતેખી યુનાન કાંય છોડી જાય? તેતો છેક એથન્સ સુધી ફોતેહમંદ ચહડાઇ લઈ જઈ ચુક્યો હતો. ખચીત, યુનાની લખનારાઓએ યુનાન છોડી જવાનું જર્કસીસનું ખરું કારણ આપણને જણાવ્યું નથી. અમને લાગેછે કે ધરાન આતેથી તેની લાંબા દીવસોની ગેરહાજરીના લાભ લઇને કોઈ હાકમ અથવા સરદારે ખત્તો કરવાની તજવીજ કીધી હોય અને તેને ખુદ પોતાની હાજરીથીજ ખેસાડી દેવાની પાદશાહેને જરૂર જણાઈ હોય, અને તેટલામાટે તે યુનાન આતેની પોતાની સઘળી ફોતેહને આટલાંમાંજ અટકેલી રાખીને જર્કસીસે ધરાન તરફ કુચ કીધી હોય. તેને યુનાનીઓ કોઈ નહી જીતી શકાય એવા જખરા શત્રુ મળ્યા હતા એવું તો કશું હતુંજ નહી. તે એથન્સને તામે કરવાની પોતાની અમલ નેમમાં તો પાર પડી ચુક્યો હતો, અને વળી યુનાનની જમીનને પોતાનાં લશ્કરી ખજાના ધાક વીના નચીત રાખીને પણ તે તેને છોડી ગયો ન હતો. એટલા ઉપરથી અનુમાન કરવાને કારણ મળેછે કે જર્કસીસને ધરાન આતે ઉપડી જવાનો મજબુત સખખ હતો જે વીશિ યાતો યુનાનીઓને ખખર ન હોય, અથવા તો તેઓએ તે સખખ જાહેર નહી કરતાં પાદશાહેને નહસાડવા વીશિની ખાલી ખડાઇ મારવાનું ખુલ્લું મેદાન હાથ કર્યું હોય. ગમે તે હોય પણ પાદશાહેની યુનાન છોડી આવવાની ઉતાવળનું ખરું કારણ શોધી કહાડવું મુશ્કેલ છે.

ફસલ ૨. પાદશાહની વીદાયગીરી પછીના બનાવો.

(ઈ. સ. ૫૦ ૪૭૯ થી ઇ. સ. ૫૦ ૪૬૫.)

આપણે આટલી વાત ચોક્કસ માનવી કે પાદશાહ જર્કસીસને યુનાનથી પાછો ફરવાનો કોઈ ચોક્કસ સખખ હતો. પોતાના સરદાર માર્દોન્યસને ૩૦૦૦૦૦ માણસોની ફોજ સાથ ચેસેલી ખતિ રાખીને પાદશાહ જે માર્ગે આચો હતો તેજ માર્ગે પાછો ફર્યો. માર્ગમાં તેની ફોજ ઉપર ઓરાકીની બહુ વેહલા પડેલી કહેવાયછે; પણ બ્યારે યુનાન તરફની કુચ વખતે ડોકાણે ડોકાણેના હાકમોએ તેની ફોજને જીયાફતો આપીને આગતા સ્વાગતા કીધી હતી? ત્યારે વળતી કુચ વખતે આ ફોજ ભુખમરે ખમે એ કેવળ અસંભવીક લાગેછે. હીરોડોટસ વર્ણન કરેછે કે માર્ગમાં ધરાની ફોજે જે જે ખેતરે મળ્યાં તેમાંનો દાણો સાફ કરી નાંખ્યા ઉપરાંત ઝાડોનાં ફળફુલ અને પાદડાં પણ તોડોની પેઠે ખાઇ નાંખ્યાં, એટલુંજ નહી પણ તેમની છાલ અને ઘાસ પણ આવી ખાધાં! ૨ ખચીત, આ વર્ણનથી યુનાનીઓ રાજી થયા વીના રહે નહી, કેમકે તેમનું વતન જીતવા આવનાર એક પરદેશી, દીનદુશ્મન, ‘જંગલી’ પાદશાહ ઉપરનાં આ

ભુખમરાનાં શંકેટા કંઈ થોડાં ન હતાં. વળી એક સુધી (!) યુનાની લખનાર^૧ કહેછે કે પાછા ફરતી વખતે સ્નાઈમન નદીનાં પાણી થંડીને લીધે અંધાધ ગયાં હતાં, જે ઉપરથી પસાર થતી વેળા તડકો પડ્યો અને અરફ પીગળી ગયું, અને ધરાની ફાંજોના મોટા ભાગ ડુબી ગયો ! આમાં કેટલી સચાઈ છે તેનું આપણુ પોતે તોલ કરી શકીશું. એકજ દીવસમાં સઘળું અરફ પીગળી જાય એ વાત માનવાની રોહીન્સન^૨ અને ગ્રોટ^૩ જેવા લખનારાઓ ના પાડેછે, પણ ફાંકસ તો કહેછે^૪ કે એમ બનેજ નહી. તે તદ્દન વાજખી તકરાર લાવેછે કે નદી આશરે ૨૦૦ વાર પહેળી હતી, જેનાં અંધાધ ગયલાં પાણી ઉપરથી લખો માણસોની ધરાની ફાંજ ચાલી શકી તો આ અંધાયલાં પાણીની જાડાઈ ૧૨ થી ૧૮ ઇંચની હોવી જોઈયે. અને એવડું જડું અરફ એક રાતમાં અંધાય એ કેવળ અશક્ય છે; એ અરફ ઉપરથી લખો માણસોએ બે કલાક સુધી મંજલ કાપ્યા પછી ખોરશ્વેળની ગમીથી તે અરફ એકદમ પીગળી જાય એ કેવળ નહી અને એમ છે; અને તેટલામોટો ધરાનીઓ નદીમાં ડુબી મરી જાય એ કેવળ કલ્પિત છે. પહેલો તવારીખનવેશ વાજખી સવાલ કરેછે કે આ નદી ઉપર પાદશાહ પુલ બાંધેલો હતો તેનું શું થયું ? તે પુલ પડતો નાખીને લશ્કર નદીમાં ઉતરે એખી કેવળ અશક્ય છે. ટુકમાં યુનાનીઓની અને તેમાં અગત્ય કરીને હીરોંડોટસની આ સઘળી કહાણી રૂપી વીગતો તદ્દન બનાવટ ભરેલી છે. પણ તેણે અને ખીજાઓએ તો એમજ દેખાડ્યું છે કે ધરાનના પાદશાહ ઉપર તેમના દેવતાઓનો કોપજ ઉતરેલો હતો મોટે તે ઉભી પુછડીએ નોડા અને નહાસીનેખી સહી સલામત પોતાને દેશ પુગો નહી પણ માર્ગમાં તેના ઉપર બહુ વેહલા પડી અને તે પોતેખી મરતો મરતો બચી ગયો. હીરોંડોટસ લખેછે કે જર્કસીસ આ રીતે પાછો ખુશ્ત્રાને માર્ગે હેલેસ્પોટ તરફ ગયો, પણ ત્યાંનો પુલ તો તુકાન થવાથી ભાગી ગયો હતો. (આ કોતુકખી દેવતાઓનાંજ હોવાં જોઈયે !) મોટે તેને એક વહાણમાં સવાર થયું પડ્યું, જેને મોટે પણ કહેછે કે ખાડી પસાર કરતાં તે ભાગી જતું જરા જરામાં બચી ગયું હતું !^૫

પાદશાહ જર્કસીસની યુનાનદેશ ઉપરની મહાભારત ચહડાઇનાં પરીણામ વીચે હીરોંડોટસ અને ખીજા યુનાની લખનારાઓ આપણને ગમે એટલી સચાઇનાં ડાળથી ચોક્કસ અસંભવીક, ચંહરાવેલી અને કેટલીક બાબતોમાં ખોટી વાતો જણાવી જાય તે માનવાને પાર્સીઓ અંધાયલા નથી; કારણ કે સુધા અને સાચા યુરોપીયન તવારીખનવેશો પોતે

૧ ઇસ્વીલસ, જે એક યુનાની કવી હતો. યુનાન ઉપરની ધરાની ચહડાઈથી યુનાનીઓ કેટલા બળતા હતા, અને તેઓએ જર્કસીસ તથા તેની ફાંજને કેવી ખરાબ રોશનીયાં ચેલવાની તજવીજ કીધી હતી, તે આ કવીના “પાર્સીઓ” નામના નાટક ઉપરથી માણુ પડેછે, જેમાં ખોટારાંનો તો કથો શ્વસારજ નથી.

૨ રોલી. કૃત હીરોં, ૬૧. ૪, સરે ૨૮૬, નોટ ૬.

૩ યુના. તવા. ૬૧. ૫, સરે ૧૯૧.

૪ યુના. તવા. ૬૧. ૧, સરે ૫૫૨.

૫ પુરા. પાદ. ૬૧. ૪, પ્ર. ૭, સરે ૪૭૭.

તે વાતો માનવા અને મનાવવાની સાફ ના પાડી ગયાછે. અમે એ બાબતમાં કેટલાકોનાં નામો અને શાહદતો ટાંક્યાછે, પણ આ કેકાણે તેઓમાંના એકે યુનાનીઓનાં લખાણોની ચલાવેલી ખારીક તપાસ વીથે કંઈક ધર્શાવે કરવા દરસ્ત ધારીચે છીયે, કેમકે તે વળી હુશીરોડસ ઉપર પ્રચંન થનારા ઇતીહાસ કર્તાઓમાંના એક છે, જર્કીસીસને 'જંગલી' કહેવામાં તે હરકત જોતો નથી, ધરિની લશ્કરના મોટા ભાગને કચરો ગણવામાં તે ખોટું વીચારતો નથી; દુકમાં તે ધરિનીઓનો નહી પણ યુનાનીઓનો પક્ષ ખેંચે એવો છે. મોટે એવા એક લખનારે જર્કીસીસની મોટી ચહાઈ વીથિનાં હુશીરોડસનાં લખાણુ ઉપરથી જે સાર ખેંચ્યો હોય તે જો ધરિનીઓની તરફેણમાં ઉતરતો હોય તો તેઓને આડકતરો પણ ખરો ઇનસાફ મળેલો ગણાય. અમે સર જ્યોર્જ ડબલ્યુ. કૉક્સે મોટે બોલીયે છીયે, જેણે પાર્સી પાદશાહની ચહાઈ અને લડાઈના સંબંધમાં જે સાર ખેંચ્યોછે તે આ મતલબનો છે.^૧ આ તવારીખનવેશનો એવો વીચાર છે કે જર્કીસીસની ચહાઈ અને લડાઈનું આખું બયાન એક વીરરસીક દાસ્તાન જેવું છે, અને તેમાં ઘણીએક અગત્યની વીગતોમાં તે બનાવોની ખરી તવારીખ ગુમ થઈછે તથા કેટલાક બનાવો એવા દાખલ થયલાછે કે જેમનો ખોલાસો મળેલો મુશ્કેલ છે. તે કેટલાક દાખલાઓ પકડીને લખેછે કે જર્કીસીસનાં લશ્કરને અતી ઘણું વધારી દેવામાં ઉગમણ તરફના લખનારાઓએ પોતાની આદત મુજબ કીધું છે, અને તે ઉપરથી યુનાનીઓએ પોતાની કીર્તી દેખાડવાનું ખોટાઈ રચ્યું છે. જર્કીસીસની કોજનું ખરું બળ તો કાઈરમે જેઓની મારફતે ફોહો કીધી હતી તે સીપાહો હતા, જેમનું કુવત અને જુસ્સો પચીસ સદીઓ યુગથી છતાં જેવાને તેવાં તાબે થયા વીનાનાં રહ્યાં હતાં. યુનાનીઓ જેમની જોડે લડ્યા હતા તેઓ તેમના કરતાં ઉતરના હતા નહીં. તફાવત એટલોજ હતો કે ધરિનીઓ એક પાદશાહનો અમલ વધારવા માંગતા હતા અને યુનાનીઓ સર્વને એકસરખા દરજ્જા ઉપર મુકવા માંગતા હતા. જર્કીસીસનાં ઉતરતાં લશ્કરને સંખ્યામાં અતીઘણું વધારી દીધું છે એમ સૌ કોઈ કબ્જુલ કરેછે. ડેક્લીનું દહેરું લુટવા ધરિની લશ્કર ગયું તેને ત્યાંના દેવતાએ ગભરાવી મારવાની વાત કલ્પીત છે, પણ ખરું જોતાં ત્યાં સજ્જ મારામારી થયેલી હોવી જોઈયે. ખુદાઈ મુજબ ધરિનીઓએ આ દહેરું લુટીને બાળી નાખ્યું હતું, મોટે સાર્દાર પાતેનાં આતશખાનાંઓ એથીન્થેનોએ બાળી નાખ્યાં હતાં તેનાં પેરમાં આ કામ થયું જોઈયે; પણ હુશીરોડસ કહેછે કે દેવતાઓ દહેરાનું રક્ષણ કરવાને એટલા શક્તીવાન હતા કે તેઓએ ધરિનીઓને ફાવવા દીધા નહી. જો એમ હતું તો પછી ત્યાં ગયેલી ધરિની કોજનું શું થયું ? તેણે ખીજી જગા ઉપર હુમલા કાં નહી કીધા ? થેસાઈ અને પ્લેટીના બે નાના કસબાઓ સીવાય આખો ખીયોશ્યા પ્રાંત ધરિનીઓના હાથમાં હતો, થેસેલ્થેનો પાદશાહની પક્ષમાં હતા, અને એથન્સ તેના કબ્જામાં આવી ચુક્યું હતું. વળી દહેરાની રખેવાળ પુઝરી સ્ત્રીએ જાહેર કર્યું હતું કે પવીત્ર સર્પ ખોરાક બેવાની ના પાડીછે, તે ઉપરથી તેમજ પવીત્ર સેતુરનાં આડની ચોકસ નીશ્ચનીઓ

ઉપરથી સર્વ કોષએ એમજ માની લીધું હતું કે એથન્સનો અંત આવ્યોછે : એ સઘળું છતાં પાદશાહ એ શેહરને પડતું નાખીને ચાલી શા માટે જાય ? પણ એતો આ કહાણી જોડી કહાડનારાઓની કલ્પના છે કે પાદશાહે તેના સલાહકારોનું માન્યું નહીં અને ઉલટી રીતે ચાલ્યો તેથી તેની ખરાબી થઈ ! કૉક્સે કહેછે કે આ સઘળાં ઉપરથી એમજ સાર નીકળે છે કે આ તવારીખ માત્ર એક ધર્મને લગતો અથવા નીતી શીખવનારો નાટક છે, જેમાં માણસ ઉપર દેવતાઓનો ચહડતો દરજ્જો દેખાડી આપવાની નેમ રાખેલીછે, અને વળી એ સઘળું પછવાડેના જમાનામાં થયુંછે. આ દાસ્તાનમાં એટલી તો અતીથયોક્તી છે કે આ સુધે લખનાર પોકારી ઉઠેછે કે “જે દાસ્તાનમાં સઘળુંજ વધારી દીધેલું હોય તેમાં શરૂઆતનો દરેક નવો દાખલો દેખાડી આપવો નકામો છે.” અને આવા દાખલાઓ શુમાર વીનાના છે. ઈરાનીઓની ચહડાઈની શરૂઆતમાં તેમની કને ૪૨૦૦ ખારકસો હતાં, જેમાંનાં ઘણા પાછળથી લડાઈઓમાં અને ટુકાનોમાં નાશ પામ્યાં હતાં, તે છતાં આપણને જણાવવામાં આવ્યુંછે કે આટી-મીસ્થમની પહેલી થઈ ગયલી લડાઈ વેળા ઈરાનીઓકને જેટલાં ખારકસો હતાં તે કરતાં ઘણાં વધારે સાક્ષાત્તોષની છેત્રી થયલી લડાઈ વેળા હતાં ! આ જાતનાં જુઠાણાં જોડે ખરી ખીના છુપાવા અથવા તે વીથે અપ્પાડા કરી જવાના દાખલા કંઈ યોગ્ય નથી. પાદશાહ યુનાન છેડીને પાછો ફર્યો ત્યારે તેના ઉપર બહુ બહુ સંકેતો વીતેલાં કહેવાયછે. મેસીડોનિયામાં દાખલ થયા પછી તેની ફોજ ઉપર ભુખમરો પડવાની વાત ઉપર મોટો શક જાયછે. તે ચહડાઈ લાવ્યો ત્યારે તેની કરોડાની ફોજની બહુ મદારત થઈ હતી. ત્રણ ત્રણ વરસો સુઝીડેકાણે ડેકાણે ખોરાકીના કોઠારો અને ભંડારો ભર્યા હતા. તે સઘળાનું શું થયું તે વીથે હીરોડોટસે કશું જણાવતો નથી. એ કોઠારોની ખીના તેણે જાહેર કીધેલીછે, પણ ચહડાઈ વેળાજ તે સઘળા ખરી ગયા હતા એમ તે જણાવી ગયો નથી. ત્યારે તે સઘળા ક્યાં ગયા ? જર્કેસીસને મોટે લખેછે કે ગોયા એક જખરા શત્રુએ તેની પુઠ પકડેલી હોય તેમ તે નાહો. પણ તે તો યુનાનના આપ્પા ઉપલા ભાગનો ઘણો હતો, અને ગમે તે સખખથી તે ઈરાન તરફ પાછો ફર્યો, તોપણ ખુદ યુનાનમાં તેનો બનેલી માર્દોન્યસે મોટું લશ્કર લઈ નવી ચહડાઈઓ અને લડાઈઓની મતજખથી પડેલો હતો, તેનું કેમ ? ટુકમાં કૉક્સેના વીચારો અને તક-રારોનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે ઈરાનીઓ અને યુનાનીઓ સાથનાં જંગની ખરી તવારીખ ગુમ થઈછે અને પાછળથી તે લડાઈના બનાવોને ધર્મ સાથ સંબંધમાં આણીને અતીથયોક્તી, કલ્પના, અને ખોટાં દેશાભીમાનથી નોંધી લેવામાં આવ્યાછે. આપણી તરફથી એટલુંજ વધારીશું કે અગરજો પાર્સીઓની તવારીખ જેવું કંઈ આપણી કને હોત તો યુનાનીઓનું ઘણું મોટું ભોપાણું કહાડી શકાત.

માર્દોન્યસે પોતાની જોડે ત્રણ લાખ માણસોની ચુનંદી ફોજ રાખી હતી, જેમાંનાં ૬૦ હજાર માણસો આર્ટાબાજસે (અર્દાબાજુ) ની સરદારી હેઠળ પાદશાહની જોડેછેક હેલેસ્પોંટ સુધી જઈને યુનાન તરફ નવી લડાઈઓ ચલાવવા માટે પાછાં ફર્યા હતાં. તે પાછો ફર્યો તે વેળા શીયાળાની માસમ ખેસી ચૂકી હતી અને માર્દો-

ન્યસ પોતે થેસેલી ખાતે જઈ રહ્યો હતો, મોટે અદાલાતુએ પણ વધારે આગળ નહી જતાં પાલીન ખાતે પડાવ નાખ્યો, અને આ વખતે પોટીડીયાનાં લોકોએ બલવો ઉઠાવ્યો હતો. મોટે તે તેમને તાખે કરવા દોડ્યો. ઘેરે નાખતાં આ સરદારને ખપ્પર મળી કે આલીન્યસ નામે શેહરનાં લોકો પણ ફેસાદ કરનાર છે, જે ઉપરથી આદાલાતુએ એ શેહર પ્રથમ તાખે કીધું. ખીજી ગમથી શીયાળાની મોસમ આખર થતાંજ માદો-ન્યસે એથન્યસ ખાતે એકચીએ મોકળાવીને ત્યાંના રહેવાસીઓને પોતાની પક્ષમાં લેવાની તજવીજ કીધી. સાલામીસની લડાઈ પછી એથીન્યનો પાછા પોતાનાં વતનમાં આવી વસ્યા હતા; અને તેઓ કદાચ ઈરાનીઓ સાથ દોસ્તી બાંધવાને રાજ થયા હોત, પણ સ્પાર્ટનોની સમજવટને લીધે તેઓએ માદોન્યસની માંગણી કમુલ રાખવાની ના પાડી. આ ઉપરથી આ પાર્સી સરદાર પાછો એથન્યસ ઉપર ધસારે લઈ ગયો અને એ શેહરનો એકવાર ફરીને કબ્જે લીધો. પહેલા અને ખીજી કબ્જા વચે માત્ર દશ મહીનાની મુદત વીતી હતી. માદોન્યસને આવતો જાણીને એથીન્યનો પાછા પોતાનાં ધરખાર છોડીને નહાસી ગયા અને સાલામીસ ખાતે આમો લીધો. છાં ઈરાની સરદારે એકવાર ફરીને તેમને પોતાની બાજુ તરફ ધસડવા માંગ્યા, પણ તેમાંથી તે ફાવ્યો નહી.

એથીન્યનોએ પોતાને એકવાર પાછા ધરખાર વીનાના થયલા જોઈને સ્પાર્ટનોની મદદ માંગી અને એ રીતે યુનાનીઓની એક મોટી ફોજ કોરીન્યની સંયોગી ભુમી પસાર કરીને માદોન્યસ સાથ લડાઈ કરવાને ધસી આવી. કદાચ સ્પાર્ટને લોકોએ એથીન્યનોને આ વખતે મદદ આપી ન હોત, અને એ રીતે યુનાનનો ઉત્તરનો અરધો મુલક ઈરાનના હાથમાં લાંબી મુદત સુધી રહ્યો હોત. પણ ધરખાર વીનાના થઈ પડેલા એથીન્યનોએ એકગમથી સ્પાર્ટનોની મદદ માંગી ત્યારે ખીજી ગમથી સ્પાર્ટનો રાજ મરણ પામ્યો અને નવા રાજાની નાની ઉમરને લીધે પાર્સીન્યસ નામે તેનો કોકો પ્રતીનીત થયો. આ જવાન રાજવંશી બહાદુર, સાહાક, પણ લોભી હતો, મોટે તેણે એથીન્યનોને મદદ કરવાનું માથે લીધું. આ ખપ્પર માદોન્યસને આર્ગીવ લોકો જેઓ તેનાં જોડે મીત્રાઈ ધરાવતાં હતાં તેઓ તરફથી પડી, જે ઉપરથી તેણે એથન્યસ ખાતે આરાકા અને ઘાસચારાની તંગીમાં રહીને લડાઈ કરવાને બદલે થીવ્સ તરફ પોતાના ખીયોશ્વન મીત્રોના મુલકમાં જઈને લડાઈ કરવાનું દરસ્ત ધાર્જું, પણ એ આગમજ તેણે જે જે એથીન્યન ઇમારતો અને દહેરાંઓ સજામત હતાં તેમને બાળી નાખવાનો ઠરાવ કર્યો.

પ્લેટી શેહરની પડોસમાંથી વહેતી અસોપસ નદીના કાંઠા ઉપર માદોન્યસે પોતાની ફોજોને સફ મમારી ઉભી રાખી, અને દુશ્મનો આવી પુગે તે આગમજ ત્યાંનાં બ્રાડા

૧ સાલામીસની લડાઈ જે યુનાની મહીનામાં થઈ હતી તે ઉપરથી ગણતરી કરીને રોલીનસન તે માસને ઇંગ્રેજ સપ્ટેમ્બર સાથ જોડવેછે, અને તે ઉપરથી ગણતરી કરેછે કે જર્કસીસે એથન્યસનો પહેલો કબ્જો આગસ્ટ માસમાં લીધેલો હોવો જોઈયે, અને ખીજો કબ્જો દશ મહીના પછી લેવાયો મોટે તે બનાવ ખીજા વરસના જુન માસમાં બનવો જોઈયે.—રોલી. કૃત. હીરો., ૬૪૦ ૪, સર્ ૩૧૧, નોટ ૬.

કાપીને આશ્રાન માટે એક મજબૂત બરજ બાંધ્યો. તેની મદદે ધરાનને તાપેના યુનાનીઓ પણ આવ્યા, જેઓમાં ૧૦૦૦ ફાજનો હતા, જેઓ થર્મોપીલીની લડાઈ વખતે પર્વત ઉપરનો માર્ગ તપાસવા ઉભેલા હતા, પણ ત્યારબાદ જર્કેસીસને તાપે થયા હતા. પોર્સેન્યસને ધરાની ફાજ ક્યાં છાવણી નાંખીને પડીછે તેની ખબર મળવા છતાં પ્લેટી ખાતે નહી જતાં સીધીરન પર્વતના ઢાળાણે આગળ તેણે પોતાની ફાજને યોખાવી. હ્યાં માર્દોન્યસે મર્સીન્યસ (મહેસ્ત) નામે પોતાના એક કદાવર અને ખુબસુર્ત તેમજ બહાદુર સરદારને થોડુંક લસ્કર આપીને મોકલ્યો, જેની ફાજે કેટલીક બહાદુરી દેખાડ્યા પછી તે સરદારનો ઘોડો જખમી થવાથી તે પાઉં પાદો થયો, અને એ બનાવ જોતાંજ કેટલાક એથીન્યનોએ તેને પોતાની ફાજથી છુટા પડેલો જોઈને ઘેરી લીધો અને કાપી નાંખ્યો. આ બનાવની ખબર માર્દોન્યસે ભારી દુઃખ સાથે સાંભળી. યુનાનીઓ હવે પોતાની અસહ જગા છોડીને પ્લેટી તરફ ધરાની ફાજની વધારે નજદીક ગયા અને જમણી બાજુએ લેસીડીમીન્યનો, ડાવી બાજુએ એથીન્યનો અને વચમાં ખીજ યુનાનીઓ, એ રીતે ફાજોની સફ ગોઠવીને ઉભા. આ ઉપરથી માર્દોન્યસે સ્પાર્ટનોની સામે ધરાનીઓને, એથીન્યનોની સામે ધરાનની મદદે આવેલી ખીયોશ્યન, થેસેલ્યન અને એવીજ ખીજ ફાજોને, તથા વચમાં બેકત્રયમ, સક્રી અને હાંદી ફાજોને રાખી. લેસીડીમીન્યનો પોતાની સામે ધરાનીઓને જોઈને બહુ ખીધા, અને એથીન્યનો સાથ મસ્લત કરીને તેઓએ ધરાનીઓ નહી જાણે તેમ રાતની અંધારીમાં પોતપોતાની જગા બદલી નાંખી. પણ માર્દોન્યસને તુર્ત આ ફેરફાર જાહેર થયો અને તેથી તેણેખી પોતાની ફાજની ગોઠવણમાં ફેરફાર કરીને ધરાનીઓને પાછા લેસીડીમીન્યનોની સામે ઉભા રાખ્યા. આ ઉપરથી યુનાનીઓએ પોતાની ડાવી જમણી બાજુ જેમ અસહ હતી તેમ પાછી કીધી અને માર્દોન્યસે પણ પાછું તેમજ કીધું. બરાબર દશ દીવસો સુધી બંને લસ્કરે સામસામી અસોપસ નદીના બંને કાંઠાઓ ઉપર ઉભાં રહ્યાં, પણ તેઓમાંના કોઈએ નદી પસાર કરીને લડાઈ શરૂ કીધી નહી. ધરાની ઘોડસવારો આ સંધજો વખતે યુનાનીઓને હેરાન કરતા રહ્યા. જે બાજુ ઉપર એથીન્યનો સફ સમારી ઉભા હતા ત્યાં ગાર્ગાશ્યા નામે એક મીઠાં પાણીના તળાવ હતો, જેને માટે કહેછે કે ધરાની ફાજે તેને ખરાબ કરી નાંખીને વાપરવા માટે તદન નીરપયોગી કરી નાંખ્યો, તથા કૌરીન્ય તરફથી યુનાનીઓ માટે આવતી ઓરાકીની એક નાની ફાજ મોકલાવીને લુટ ચલાવી, તથા ખીજ ઓરાકીનો માર્ગ બંધ કીધો.

આ રીતે દાણા પાણીથી નીરાશ થવાથી યુનાની સરદારોએ ઠરાવ કર્યો કે અગરજો ખીજે દીને ધરાનીઓ નદી પસાર કરીને લડાઈ શરૂ નહી કરે તો સંધજી ફાજે મેદાન છોડીને ખીજ જગા ઉપર આશ્રો લેવો. અને ખરેખર તેમજ બન્યું. સ્પાર્ટનો અને

૧ હીરોડોટસ કહેછે કે આ બનાવ ઉપરથી ધરાનીઓએ પોતાના સાથાં બોડાચાં તથા ઘોડાઓની ચાલ કાપી નાંખી, અને પોકપોક રડ્યા. કાંઈ પણ સાઠા બનાવ વખતે સાથાં મુડાવવાનો ચાલ યુનાનમાં સાધારણ હતો, તે ઉપરથી આ તવારીખનવેશે તેજ ચાલ ધરાનીઓને બાણ પાડી દીધાછે, પાશ્વીઓમાં એવો ચાલ હતોજ નહી.

એથીન્યો સીવાય બાકીની સઘળી ફોજો જગા બદલવા થકી મેદાન છોડી ગઈ, પણ તેમને જ્યાં થોપવા કહ્યું હતું ત્યાં નહીં થોપતાં તેઓ પ્લેટી શેહરમાં એક દહેરાનો આશ્રો લઈ પડી. સ્પાર્ટનાએ હવે ઉપડી જવાની તૈયારી કીધી ત્યારે તેઓમાં એક સરદારે નહાસવાની નાપાડી અને તેથી માંહેમાંહે કેટલીક ગરમ તકરાર ચાલી. અંતે સ્પાર્ટનાખી નાઠા, અને એથીન્યોએખી તેમનોજ દાખલો લીધો, પણ તેઓ ખીજે રસ્તે ઉપડી ગયા. યુનાનીઓના નહાસવાની અપ્પર મળતાંજ ધરાની ફોજે તેમનેા દુંબાલો પકડયો. તેઓએ પ્રથમ લેસીડીમાન્યનોની પુઠ ધરી, જેઓએ પોતાની પાછળ ધરાનીઓને આવતા જોઈને ખીજે માર્ગે નોંડેલા એથીન્યોનો મદદ માંગી; પણ એથીન્યોનો દુંબાલો પાદશાહની તરફેણ વાળી યુનાની ફોજે પકડેલો હતો, માટે તેઓ લેસીડીમાન્યનોની મદદે જઈ શક્યા નહીં.

યુનાની ફોજની કુલે સંખ્યા ૧૧૦૦૦૦ ની હતી, જેમાં ૫૦૦૦૦ લેસીડીમાન્યનો, ૧૬૦૦૦ એથીન્યો અને બાકીની ખીજી પ્રજાઓની ફોજો હતી, એમ **હીરોડોટસે** આપણને ગણતરી આપીછે.^૧ હવે આમાંથી લેસીડીમાન્યનો અને એથીન્યો સીવાય બાકીના સઘળા યુનાનીઓ પ્લેટી ખાતે નહાસી ગયા હતા, માટે ધરાની ફોજોએ માત્ર આજ બે છુટાં પડેલાં લશ્કરોનો દુંબાલો પકડયો હતો. **હીરોડોટસ**^૨ કહેછે તેમ ધરાની ફોજમાં **આર્તાબાજસ**નાં ૪૦૦૦૦ માણસો લડતાં ન હતાં તેમને બાદ કરતાં કુલે ૨૬૦૦૦૦ ધરાની અને એશ્યાની પ્રજાઓનાં માણસો તથા ૫૦૦૦૦ ધરાનને તાબેની યુરોપ ખંડ માંહેથી યુનાની પ્રજાઓનાં માણસો હતાં.^૩ **અર્દાબાજુ**ની મતલબ ધરાની ફોજને પ્લેટીને બદલે થીબ્સ ખાતે લઈ જઈને ત્યાંજ દુશ્મનોને લડાઈ અપાવવાની હતી, પણ એ વાત **મર્દોન્યસે** માની નહીં તેથી નારાજ થઈને તે ધરાન તરફ પાછો ફર્યો હતો. હવે અસોપસ નદીના કાંઠા ઉપરથી યુનાનીઓ નાઠા પછી તેઓએ એક ચોકસ જગાએ જઈને થોપવાની ગોઠવણ કીધી હોવા છતાં લેસીડીમાન્યનો અને એથીન્યો સીવાય ખીજું સઘણું યુનાની લશ્કર ખુદ પ્લેટી શેહરમાં ભરાઈ ગયું હતું, તેનું ચોકસ કારણ યુનાની તવારીખનવેશો આપણને જણાવી ગયા નથી. કદાચ ધરાનીઓને હાથ માર ખાઈને આ એક લાખથી વધારે યુનાનીઓ નદીના કાંઠા છોડીને નાઠા હોય અને ધરાનીઓએ તેમનેા દુંબાલો પકડયો હોય. એમ છતાં પણ યુનાનીઓની પુઠ પકડવામાં ધરાનીઓ ફાવેલા જણાતા નથી. આપણને જણાવવામાં આવ્યુંછે કે જે અરધો લાખ લેસીડીમાન્યનો ધરાનીઓ સાથે લડવા ભાગી ખીજીને

૧ ૬૪૦ ૯, પ્ર૦ ૨૮ થી ૩૦.

૨ તેજ, પ્ર૦ ૬૬.

૩ રોલીન્સન આમ લખેછે તે ખરું નથી કે એક લાખ આઠ હજાર યુનાનીઓ ધરાનીઓની ત્રણગણી કરતાં વધારે સંખ્યાની સાથે થયા હતા (યુરા૦ પાદ૦, ૬૪૦ ૪, પ્ર૦ ૪૭૬ તથા નોટ ૨૨). તે મર્દોન્યસની ૩ લાખ ફોજ તથા ધરાનને તાબેની ૫૦ હજાર યુનાની ફોજને સાથે લઈને આ ગણતરી કરેછે, પણ આર્તાબાજસની ૪૦ હજાર ફોજે લડાઈમાં મુદ્દલ ભાગ લીધો ન હોવા તે વાત તે ભુલી બળેછે. ધરાની ફોજ કુલે ૩૧૦૦૦૦ માણસોની હતી, અને યુનાનીઓની ૧૧૦૦૦૦ ની હતી, ચારે ધરાનીઓ યુનાનીઓ કરતાં ત્રણગણા વધારે ન હતા.

એથીન્યનો સાથ જગા ફેરબદલ કરવાનું હીચકારાપણું દેખાડી ચુકા હતા, અને જેઓએ વળી નહાસતી વખતે એથીન્યનોની મદદ માંગી હતી, તેઓએ તેજ ધરાની ફોજ સાથે લડાઈ કરીને તેનો સંહાર કીધો ! હીરોડોટસ કહે છે કે બંને ફોજો વચ્ચે લડાઈ ચાલી તે વેળા બહાદુરી અને લડાએક જુરસામાં ધરાનીઓ યુનાનીઓથી જરા પણ ઉતરતા હતા નહીં.^૧ માર્દોન્યસ પોતે એક સફેદ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને, લડાઈમાં શામેલ થયો હતો, અને તે હયાત હતો ત્યાં સુધી ધરાની સીપાહો લશ્કરી અવાવમાં પોતાના હરીફો કરતાં પોતે ગમે એટલા અસંપૂર્ણ હોવા છતાં મજબૂતીથી સામે થયા અને દરેક હુમલા સામે અચાવ કીધો. પણ લડાઈમાં માર્દોન્યસના માર્ગી ગયા પછી ધરાની ફોજ લાઈલાજ થઈ ગઈ, અને જેઓ અચ્ચા હતા તેઓ યાતો લેસીડીમોન્યનોને તાબે થયા અથવા નહાસી ગયા. જેઓ નાકા તેઓ પોતાના સરદારે તૈયાર કરેલા કીલામાં બરાઈ ગયા, પણ હાંપી તેમની હાર થઈ. જે યુનાની ફોજ પાદશાહ તરફથી એથીન્યનોનો દુ'બાણો પકડયો હતો તેમાં માત્ર ખીયોશ્યન લશ્કર સીવાય બાકીના સઘળા દગાબોર અને હીચકારા માલુમ પડ્યા, કેમકે તેઓએ લડાઈમાં કશો ભાગ લીધો નહીં. બહાદુર થીબનો એકલા પડી ગયા તેથી તેમનું બળ ઝાઝોવાર ટકી શક્યું નહીં, અને તેમનાં ૩૦૦ માણસો માર્ગી ગયા પછી તેઓ પોતાનાં વતન તરફ નાકા.

આ રીતે પ્લેટીની લડાઈનું શેવટ આવ્યું. આપણે તવારીખનવેશ જણાવી જાય છે કે ત્રણ લાખ ધરાનીઓમાંના માત્ર ૩૦૦૦ જીવતા રહ્યા ! પણ યુનાનીઓની ૬૬૦૦૦ માણસોની લડાઈ લડનારી ફોજમાંનાતો માત્ર ૧૫૯ માર્ગી ગયા !! આ સંખ્યાને આપણા આ સુધા લખનારે આ મુજબ વહેંચી છે:—૫૦૦૦૦ લેસીડીમોન્યનોમાંના માત્ર ૯૧, ૩૦૦૦ ઈજીયન લોકોમાંના માત્ર ૧૬, ૧૬૦૦૦ એથીન્યનોમાંના માત્ર ૫૨ !! એક અપેક્ષાત તવારીખનવેશ કહી પણ આવું બેહુકુ પ્રમાણ આપવાની હીમત કરે નહીં. પણ કેટલાક યુનાની લખનારાઓએ ધરાની અને યુનાની લશ્કરોની સંખ્યા અને કતલના આંકડાઓમાં અજબબજબ જતના ઘોંતાળો કર્યા છે, અને તેમાં હીરોડોટસ શામેલ થયેલો છે, તેનો માત્ર આ એક દાખલો છે. જ્યારે આ છેલ્લો લખનાર પ્લેટીની લડાઈમાં યુનાનીઓનાં કુલ ૧૫૯ માણસો કતલ થયેલાં જણાવે છે ત્યારે પ્લુટાર્ક કહે છે કે માર્ગી ગયેલા કુલ યુનાનીઓ ૧૩૬૦ હતા.^૩ રૉલીન્સન કહે છે કે ધરાનીઓની કતલ બારી થઈ હતી તેમાં શક નથી, તોપણ તેનો જાહેર થયેલો આંકડો સચાઈથી ઘણો વેગળો હોવા જોઈયે. ડાયોડોરસ^૪ મુજબ ધરાનીઓનાં એક લાખ માણસની કતલ આવી હતી, પણ હીરોડોટસ તો ૩ લાખ ધરાની ફોજમાં માત્ર ૩ હજારનેજ જીવતી રાખવાનું ડહાપણ બરેલું વીચારે છે !

૧ ૬૨૦ ૬, ૫૦ ૬૨.

૨ તેજ, ૫૦ ૭૦.

૩ રૉલીન્સ કૃત હીરોડોટસ, ૬૨૦ ૪, સર્કે ૩૫૮, નોટ ૪.

૪ તેજ, નોટ ૩.

૫ તેજ.

ધરાની છાવણીમાંથી યુનાનીઓના હાથમાં અલખતે ક્રીમતી ચીજો આવી, જેમાંના દશમે ભાગ ડેહરીનાં દહેરાં મધે દેવતાની મેહરખાની માટે ભેટ મોકલવામાં આવ્યો.^૧ બચેલા ધરાનીઓ પોતાનાં વતન તરફ ચાલ્યા, અને લડાઈથી ફારેગ થયેલા યુનાનીઓએ હવે ધરાનીઓના મીત્ર થીખન લોકો સામે લડાઈ લઈજઈ તેમને તાણે કીધા. આ પછી કેટલાંક શેહરોએ ધરાની સલતનત સામે બલવો ઉઠાવ્યો, અને તેમાં યુનાનીઓએ મદદ આપી. જે જે શેહરો ખાતે હજુ ધરાની ફોજો રહેલી હતી ત્યાં યુનાનીઓએ લશ્કરો મોકલ્યાં, અને એ રીતે યુરોપીયન શેહરોને પાછાં સ્વતંત્ર કરવામાં પોતાની ખનતી મદદ આપી તે છતાં ડારીસ્કસ અને હમ્મોન જેવાં શેહરો લાંબી મુદત સુધી યુરોપમાં ધરાની હકુમત જાળવી શક્યાં.

હીરોંડોસે પોતાની નવ ગ્રંથોની તવારીખની કેતાખ માત્ર એકજ ખાસ સંખખને થકી લખવાનું માથે લીધેલું જણાયછે, અને તે એકે ધરાન અને યુનાન વચેના ઝઘડાની તવારીખ આપવી, અને ધરાનની હકુમત તજેથી યુનાન શેવટે કેમ સ્વતંત્ર થયું તે દેખાડવું. પણ આપણુ આગળ જોઈ ગયા તેમ કોંકસેનાં મત મુજબ આ માત્ર નીતીબાધક વાર્તા જેવો હેવાલ છે, અને તેમાં આપ'દેહ દેવતાઓની મદદથી ધરાનીઓની શીકસ્ત થયેલી દેખાડવાની નેમ રાખેલિછે. બાકી લડાઈની અસલ તવારીખ તો ઘણીખરી ભુલી જવાયલી હતી. તેની આ તવારીખ માત્ર હવે એકજ ખનાવનું વર્ણન આપ્યા બાદ સમાપ્ત થાયછે, અને તે એશ્યા મૈનરના આથમણ ભાગ ઉપર માઈકેલ નામે જગા આગળ થયેલી ધરાનીઓ અને યુનાનીઓ વચેની લડાઈનો ખનાવ છે. કહેછે કે એ લડાઈ પ્લેટીની લડાઈ થઈ તેજ દીને સંજે થઈ હતી, અને આપણો વેહમી તવારીખનવેશ કહેછે કે સેંકડો કોશનો તફાવત હોવા છતાં પ્લેટીની લડાઈની ખખર એક ગેખી બશા-રતથી માઈકેલ ખાતેની યુનાની ફોજમાં ફેલાઈ હતી !^૨ સાલામીસની લડાઈ પછી યુનાની દરીયાઈ કાફલો ડીલોંસના ટાપુ ખાતે પડેલો હતો તે વખતે હયોન્યન રાજ્યો તરફથી તેના સરદાર **લીયોટીચાઈડીસ**ને એવો સં'દેશો મળ્યો કે અગરજો યુનાનીઓ સેમોંસના ટાપુ તરફ ધસી આવેતો ધરાનને તાખેનાં સઘળાં હયોન્યન રાજ્યો બલવો ઉઠાવે. આ સં'દેશો ઉપલાં દગાખાજ રાજ્યોએ ધરાનીઓ નહી જાણે તેમ ગુપચુપ મોકળાવ્યો હતો, જે ઉપરથી શીયાજો ઉતરી જતાંજ યુનાની કાફલો સેમોંસ તરફ ચાલ્યો. ધરાની કાફલાએ યુનાનીઓની આ હીલચાલ જોઈને શીનીસ્યન કાફલાને રૂખ્સત આપી, અને પોતે દરીયાઈ લડાઈની જોખમદારી માથે ખેંચી નહી લેતાં એશ્યા મૈનર તરફ હંકારી ગયો, અને સેમોંસની સનચુખ સામી પારે માઈકેલ નામે જગા ખાતે ખુસ્કીનાં લશ્કરની સાહેતા હેડળ જઈ રહ્યો. આ લશ્કરને **જર્ફસીસે** યુનાન ઉપરની અહાલ વખતે હયોન્યાનાં રક્ષણને માટે રાખેલું હતું. તેની સંખ્યા ૬૦

૧ આ ક્રીમતી ચીજો ડેહરીનાં દહેરાં અને યુનાની છાવણીઓની આગલ થયેલી હુટોસાનીજ હેવી જોઈયે.

૨ હીરોં, ૬૪૦ ૬, પ્ર૦ ૧૦૦. આ તવારીખનવેશ આસ લખી બધ તેથી અચરત થવાનું કંઈજ નથી. આવી વેહમી વાતોથી તેણે પોતાના નવ ગ્રંથોના ઘણા ભાગ ભરેલોછે.

હજારની હતી અને તેની સરદારી તાઈગ્રેનીસ (તીગ્રન) નામે ધરાનીને આપેલી હતી. આઠેકાણે ધરાની કાફલાના નાખાદાઓએ પોતાનાં આરકસેને કાંડા ઉપર ઘસડી લાવીને તેમના બચાવને મોટે પથર અને ઝાડનાં થડ વગેરેથી એક કીલો બાંધી લીધો. યુનાની કાફલા જ્યારે માધકેલ ખાતે આવ્યો ત્યારે તેણે ધરાનીએને લડવા મોટે તૈયાર ઉભેલા જોયા. આ ઉપરથી તેઓએખી કાંડા ઉપર ઉતરીને લડાઈ કરવાની હિમત કીધી. ધરાનીએને ખબર પડી ચુકી હતી કે તેમની ફોજમાં સેમીયનો^૧ તેમજ ખીજ ધ્યોન્યનો તેમના શત્રુઓને મળી ગયા હતા. એટલામોટે લડાઈ શરૂ થવા આગમજ ધરાની સરદારે જે એક ડહાપણ ભરેલું પગથું ભર્યું તે એ હતું કે તેણે સેમીયન ફોજનાં હથીયારો છોડાવી લીધાં, અને તેને પોતાના દુશ્મનો તરફથી પોતાનીજ સામે હાથ ઉઠાવતાં અટકાવી. એજ મુજબ તેઓએ માધલીટસ ખાતેથી પોતાની મદદે આવેલી ફોજને એક જુદી જગા ઉપર મોકળી આપી, એવી મતલબથી કે તે દુશ્મનોને કશી મદદ આપી શકે નહી.^૨ આ કામો ઉપરથી જણાયછે કે ધરાની ફોજના સરદારને તેની સેવા ઉઠાવનારા ધ્યોન્યન લશ્કર ઉપર મુદલ વીશ્વાસ ન હતો. અને પાછળથી એ વાત વાસ્તવીક રીતે ખરી પડી, કેમકે લડાઈમાં જ્યારે ધરાનીઓની હાર થઈ ત્યારે ઉપલા માધલીશ્યનો તેમજ ખીજઓ ધરાનીઓ તરફથી નહી પણ તેમના શત્રુઓ તરફથી લડયા હતા. વગર હથીયારના સેમીયનોએ યુનાનીઓને મદદ આપી, તથા દુર કહાડેલા માધલીશ્યનોએ ધરાનીઓનોજ કુંબાલો પકડીને તેમને દગાથી માર્યા. ખીજ ધ્યોન્યનોએ પણ તેમનોજ દાખલો પકડીને ધરાનીઓ સામે બચવો ઉઠાવ્યો અને હુમલો કર્યો.^૩ ડાયોડોરસ^૪ લખેછે કે આ બચવાખોર ફોજો પ્રથમ લડાઈમાં કથો ભાગ લીધા વીના હેલાએડી ઉભી રહી, જેમને સાર્દીસ ખાતેથી આવી યુગેલી નવી ફોજ સમજીને યુનાનીઓ ધારતીમાં પડ્યા અને નહાસી જવાનો વીચાર કરવા લાગ્યા. ધરાનીઓએ આ વખતે તેમના ઉપર તુટી પડીને ભારી લડાઈ ચલાવી; ફતેહ કેટલોક

૧ એથન્સનો ધરાની શેજે કપ્પેજી લીધો તે વખતે ત્યાં ભટકતા કેટલાક રહેવાસીઓને ધરાનીઓ કેદ પકડી લાગ્યા હતા તેમને સેર્ગોસના રહેવાસીઓએ છુટકારા માટેની રકમ ભરીને છુટા કરાવી, તથા સઘળી રીતની મદદ આપીને પાછા એથન્સ ખાતે મોકળી આપ્યા હતા. આ છુટકારો પામેલા બંધવાઓની સંખ્યા ૫૦૦ ની હતી, અને પોતાના આઠલા બધા દુશ્મનોને છોડવવા માટે સેમીયનો ઉપર ધરાનીઓ બેવીશ્વાસથી જોતા હતા.

૨ હીરોં, ૬૪૦ ૯, પ્ર૦ ૯૯.

આ તવારીખનવેશે આગળ (૬૪૦ ૬, પ્ર૦ ૨૦) એયું જણાવેલુંછે કે પાદશાહ દારાયસે માધલીટસની પ્રજાને તેનાં એ વતન ખાતેથી પકડી મંગાવીને બીજે ઉકાણે વસાવી હતી. જો એમજ હતું તો જર્જસીસને મદદ કરવા આવેલી આ માધલીશ્યન ફોજ કયાંથી આવી ? રોલીન્સન અપક્ષપાત વીચાર આપેછે કે હીરોંડાસે જેમ બીજ બાબતોમાં તેમજ આ હકીકતમાં પણ થોડાંત્રુ ઘણું કરી નાંખ્યુંછે. આ સુધા લખનારનો એવો વીચાર છે કે દારાયસે માધલીશ્યનોના માત્ર એક ભાગ કનેજ તેમનું વતન છોડાવ્યું હશે (રોલીં, કૃત હીરોં, ૬૪૦ ૪, સરે ૩૭૫, નોટ ૪). આ વીચાર સાથ મળતા થઈ અને એટલું બિચેરીશ્વ કે માધલીશ્યન બલવાખોરોમાં જેઓ ઘણાજ રીતુરી હશે તેમનેજ પાદશાહે દેશનીકાળ કીધા હશે.

૩ હીરોં, ૬૪૦ ૯, પ્ર૦ ૧૦૩.

૪ રોલીં, કૃત હીરોં, ૬૪૦ ૪, સરે ૩૭૭, નોટ ૯.

વજ્ર સુધી અનધન માલુમ પડી; પણ શેવટે ઉપલા દગાઓરોએ આવીને ધરાનીઓ ઉપર હુમલો કીધો, જેથી ખાજી ઉત્તરાઈ ગઈ અને ધરાનીઓની હાર થઈ. પણ એટલુંજ નથી. દગાઓર ધયોન્યનોએ નહાસતા ધરાનીઓને ઝાટે માર્ગે લઇ જઈને પાછા દુશ્મનોના કબ્જામાં લાવી નાંખ્યા, અને પછી પોતેની તેમના શત્રુજ થઈને તેમની કતલ ચલાવી. આ રીતે યુનાન અને ધરાન વચેની આ લડાઈનું શેવટ પાદ-શાહના હકમાં ઘણુંજ બદ નીવડ્યું. ધયોન્યનોએ ધરાન સામે ખાજી મર્તમે બલવો ઉઠાવ્યો, અને હાં હીરોડોટસની તવારીખનો છેડો આપ્યો.

પણ ધરાન અને યુનાન વચેનાં મોટાં યુદ્ધનું હજી શેવટ આપ્યું ન હતું. જોકે યુનાન ઉપરની ચઢાઈમાં ધરાનીઓ નીકળી થયાથી મેસીડોનિયા, ગ્રેસ અને પીચોન્યાનાં રાજ્યોએ પોતાનું સ્વતંત્રપણું પાછું મેળવ્યું, તોપણ આઠજેન્શ્યમ, ધયોન અને ડોરીસ્કસ નામનાં બંદરો યુરોપના કાંઠા ઉપર એ પછી લાંબી મુદત સુધી ધરાનના કબ્જામાં રહ્યાં હતાં. ત્યાંનાં રહેવાસીઓને કુલવીને બલવો ઉઠાવવાની ઉચ્છેરણી કરવાનું ધરાનના શત્રુઓએ બાકી રાખ્યું ન હતું, પણ એ બંદરો ખાતેની ધરાની ફોજોએ બલવાની દરેક હીલચાલ દાખી નાંખવા જોડે યુનાનીઓના હુમલાઓ પણ મારી હટાડ્યા હતા. એ સમ્રાજા બનાવો ઉપલી લડાઈઓ પછીનાં બાર વરસોમાં બન્યા હતા, અને ત્યાર બાદ ૪૦ સં ૫૦ ૪૬૬ માં પેમ્પ્રીલ્યાના કીનારા ઉપર યુરીમીડન નદીનાં મુખ આગળ એક છેલ્લી દરીયાઈ લડાઈ યુનાની અને ધરાની કાફલાઓ વચે ચાલી હતી. ૩૦૦ બારકસોનો એક કાફલો લઈને યુનાનીઓ મીદટાયડીસના દીકરા સાઈમનની મરદારી તજે ઉપડી ગયા, એવી મતલબથી કે કાંઠા ઉપરનાં યુનાની શેહરો ખાતેથી ધરાનીઓને હાંકી કઢાડવા. માર્ગમાં તેમને ખીજાં ઘણાં બારકસો મળ્યાં, જેમની મદદ લઈને તેઓ ઉપલી નદીનાં મુખ આગળ પડેલા ૩૪૦ બારકસોના શીનીશ્યન કાફલા સાથે લડાઈ કરવા દોડ્યા, અને તેમાં તેને હરાવીને પછી જમીન ઉપરનાં ધરાની લશ્કરને એક ખીજી લડાઈમાં શીકસ્ત આપી. આ બનાવો ૪૦ સં ૫૦ ૪૬૬ માં બન્યા, પણ કેટલાક યુનાની લખનારાઓ આ પછી ૧૭ વરસે ૪૦ સં ૫૦ ૪૪૯ માં સાઇપ્રસ ખાતે થયેલી લડાઈને, ઉપલી લડાઈઓ સાથે મેળી નાંખેછે, માત્ર થ્યુસીડીડીસ એકલોજ આ ત્રણે લડાઈઓને છુટ્ટી પાડી દેખાડેછે.^૧ આવા ઘોંતાળા વચે ખરું શું માનવું તેની સમજ પડતી નથી.

ધરાનીઓ અને યુનાનીઓ વચેનાં યુદ્ધના સંબંધમાં કૉંક્સ ટીકા કરેછે કે સાલા-મોસની લડાઈનાં પરીણામ સીવાય તેના સંબંધી ખીજાં કશું આપણુ જાણુતા નથી, અને પ્લેટીની લડાઈની જે વીગતો મળીછે તેમાંની કેટલીક શક ભરેલી અને નહી મનાય એવી છે.^૨ આ છેલ્લી લડાઈમાં ધરાનીઓનાં ત્રણ લાખ માણસો સામે યુનાની-

૧ થ્યુસીડી, પેલોપોન તવાળ, ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૧૦૦. પુરાં ૫૬૦, ૬૪૦ ૪, સર ૪૮૩, તથા નોટ ૧૩. થ્યુસીડીડીસ એક યુનાની સીપાહ અને તવારીખનવેશ હતા. હીરોડોટસની તવારીખ બંધાથી બંધ થાયછે ત્યાંથી તેની શરૂ થાયછે.

૨ યુનાન તવાળ, ૬૪૦ ૧, સર ૫૭૩.

ઓનાં એક લાખ દસ હજાર ભિગાં થયાં હતાં, પણ એવડી મોટી મંખ્યાઓની સંખ્યા માનવાની ઉપલો તવારીખનવેશ સાફ ના પાડે છે.^૧ હુશીરોટસે પ્લેટીની લડાઈના જે રંગીન હેવાલ આપ્યો છે તેમાંના ઘણાએક ભાગો ઉપર વીધાસ મુકવાની ના પાડીને કૉંક્સ ફેટલાકોનું જોટારું બતાવી આપે છે અને જાખજ લખે છે કે આપણને ઉપલાં યુદ્ધની ખરેખરી તવારીખ મળી નથી.^૨ શેવટે તે હુશીરોટસની તવારીખને નામે ઓળખાતી હકીકતોને વાર્તાનું નામ આપીને લખે છે કે તેને પુરતી સંભાળ સાથે આપણે ખરી માનવી જોઈએ. તેમાં શરૂઆતથી તે આખર સુધી સઘળી રાજદ્વારી મતલબોને આજુએ મુકીને ધર્મની મતલબને પેશ આણી છે. લોકવીચારને તેમાં પહેલો દરજ્જો આપ્યો છે. તવારીખના બનાવોને કલ્પિત જંગો અને જંગીઓથી રંગ આપ્યો છે, અને ફેટલીક અગત્યની બાબતોમાં અકેકથી ઉલટી વાતો લખી છે. પણ ખરા બનાવો સંગત અને ચમત્કાર અને દેવતા વગેરેથી બનેલા જણાવ્યા છે; રાજદ્વારી બાબતોમાં કથાઓ અને કલ્પિત વાતોને ભેળી દીધી છે; ઇત્યાદી.^૩ ‘તવારીખના પીતા’ ને નામે ઓળખતા જે લખનારની તવારીખમાં આ જાતનો મીઠા હોય તેના ઉપર કેમ વીધાસ બાંધી શકાય? અને તોપણ મજબૂર યુદ્ધને માટે આપણને સર્વથી પહેલો અને મુખ્ય આધાર હુશીરોટસનો જ છે, એ અફસોસની વાત છે!

યુનાન સાથની છેત્રી લડાઈ પછી પાદશાહ જર્કસીસ માત્ર એકજ વરસ જીવ્યો. તવારીખનવેશો—અગત્ય કરીને યુનાની લખનારાઓ—એ તેને નીચ અને બદ ચીતારવાને કશી બાકી રાખી નથી. આગલા સફાઓમાં આપણે જોઈ ચુક્યા છીએ કે જર્કસીસે યુનાનને તેની સર્કશીને માટે સજા કરવાનું કામ માથે ઉઠાવ્યું હતું, અને હજારે માછલાની મોટી મુશ્કેલ મંજૂલો કાપી અગત્ય કરીને એથીન્યન લોકોને તેમની ધરાન સાથની વર્તણૂકને માટે પુરતી સજા કીધી હતી, જેથી તેઓએ તેના ઉપર લડાઈઓનાં જોટાં અને શહરાઘાત ભરેલાં વર્ણનો લખીનેજ પોતાનો ક્રોધ લીધો નથી પણ તેને માટે તરેહવાર નહીં બની શકે એવી વાતો જોડી કહાડીને આલમમાં તેને એક બદલવસી અને હેવાન્યત ખાસીયતનો ચીતારવાની તજવીજ કીધી છે. તેમની એ તજવીજમાં તેઓ ઘણે દરજ્જે ફાટ્યા છે, કેમકે જોકે થર્લવૉલ અને ગ્રોટ જેવા તવારીખનવેશો આ કલંકને એક રતીભારનો પણ વજન આપી ગયા નથી ત્યારે રૉલીન્સન જેવા સુધો હૈયાત તવારીખનવેશ એથીન્યન લખનારાઓની જાળમાં સપડાયો છે. એ લખનારાઓએ પોતાના જાતભાઈઓને રાજી રાખવા માટેજ આ નાલેશી ભરેલી વાતો જોડી કહાડેલી હોવી જોઈએ, પણ તે ખીના સમજ્યા વીના પોતાના માનીતા તવારીખનવેશ હુશીરોટસને પગે ચાલીને રૉલીન્સન મહાત્મા જર્કસીસને તરેહવાર નહીં ઘટતાં વીશિષ્ટો લાગુ પાડે છે. અત્યંત જર્કસીસની મોટી કસુર એજ હતી કે તે પોતાની ચડાઈમાં પુરી ક્તેહ પામ્યો નહીં. તોપણ તેણે પોતે જેટલાં વરસ રાખ કર્યું એટલી સુદતમાં જે કામ માથે ઉઠાવ્યું અને બજાવ્યું તે એટલું બધું

૧ યુનાન તવાન ૬૪૦ ૧, સરે ૫૭૪.

૨ તેજ, સરે ૫૮૨

૩ તેજ, સરે ૬૦૧.

હવું કે જર્કસીસની કાર્કર્દિમાંથી કેટલાક જીવમાતના દાખલાઓ આદ કરીયેતો તેની નક્ક કરવાને આજનો એક સુધરેલાં દેશનો પાદશાહ મેશક રાજ થાય.

એવું કહેછે કે જર્કસીસનું ખુન થયું હતું. અર્દવાન (આર્તાવાનસ) નામે એક લશ્કરી અમલદારે તેના આરામગાહમાં છુપ્યો દાખલ થઈને તેનું લોહી રેડ્યું હતું અને તેમાં અસ્પર્શીતી નામે પાદશાહના એક ખાસ દરબાને તેને મદદ આપી હતી. પાદશાહના પાછળા દીવસો ઉપર ધરિનની દરબારમાં ખટપટે ઘણો જામરો કાબુ મેળવ્યો હતો માટે તેવી કોઈ ખટપટમાં જર્કસીસનું ખુન થયું હોય. તેની જે તવારીખ ઉપલા મુકામોમાં આપણે વાંચીએ તે તેની ચાલચલણ પુરતી રીતે દેખાડી આપેછે. તે બહાદુર અને હીમતવાન હતો, એ વાતમાં કશો શક નથી ; તે મુશ્કેલીની પરવા કરતો ન હતો ; તે નહીં બને એવી મનાતી ચીજો બનાવવામાં શોક સમજતો હતો ;—એ સૂઝણું યુનાન ઉપરની તેની મહાભારત ચહાઈ અને તે માટેની તૈયારીઓ ઉપરથી સીધ થાયછે. તે દયાળુ હતો ; સમજી હતો ; દુસ્મનની યા એક તાપેદારની સજાહ માનવાને પણ તત્પર હતો ; પોતાની ખુશ કચ્ચ કરવાને કદી ના પાડતો ન હતો ;—એ સૂઝણું ઉપલા મુકામોમાંના દાખલાઓ સાથેત કરી શક્યે. તેની મોટી ખામી તેની બડાઈ હતી ; તેની મોટી એબ તેની ગરૂરી હતી ; તેની મોટી તક્તીર તેની સજાઈ હતી. બાકી તેને માથેનાં ઘાતકીપણું, વેહમ અને બદલવસનાં તોહમતો ૨ માત્ર સાચુના પરપોટા જેવાં ખલાલી અને ખાલી છે. તેના વજ્રમાં ધરિનની મોટાઈ ઘણી વધી ગઈ હતી. છેક ઇરાલી સુધી તેનાં નામનો ધુન્નરો ચાલ્યો હતો, અને અગરજે યુનાન તેને તાપેયાત તો સીસીલીનો ટાપુ અને ઇટાલીનાં રાજ્યો તેને અંડણી આપવાની તૈયારીમાં હતાં. પણ આ વાત ખરી છે કે તેની ચહાઈઓથી ધરાનને વસ્તી અને આબાદાનીમાં ઘણું ખમવું પડ્યું. લડાઈની કુનેહમાં તેને એક ખરા લડવૈયા જેટલો અનુભવ અને હુશીયારી હોય એમ લાગતું નથી. બાકી થર્મોપીલીની પહેલવહેલી લડાઈ થઈ ત્યારથીજ તેનું પગળું યુનાન સરજમીનમાં ફેતેલ મેળવતું આગત વંધું હોત. એક સુકથી હજાર મુશ્કેલીઓ વેકની પડેછે ; એક ગરૂતીથી હજાર સંકટો શોશવાં પડેછે ; અને તે જર્કસીસના દાખલાથી ખુતી રીતે આપણા જાણ્યામાં આવેછે. લડાઈ પછી સુલેહના વજ્રમાં તે પોતાનું મન ખીજ રાજ્ય સુધારાઓ જોડે ઇમારતબંદીના હુતરમાં રોકેલું રાખતો હતો તેના નમુનાઓ ચેહલમીનાર અને ખીજ મહેલોની ખંડીયેર નીશાનીઓ આપણી હજીર ધરેછે. તેના એ હજાર આજે ધરાની સુસાફરને હેરત કરેછે, અને એ બાબતમાં રૉલીન્સનને પોતાનેખી જર્કસીસ સંબંધી બે સારા શબ્દો બોલ્યા વીના ચાલ્યું નથી, ૨ કેમકે આ વજ્રે તેને વીચાર બાંધવા માટે હીરોડોટસ યા ખીજ યુનાની લખનારની મદદ લેવી પડી નથી, જેઓ સૂઝણા ધરાનનાં આ મહાભારત કામથી તદન બેખબર અથવા બેકદર દીસેછે. તેમની તવારીખના અધુરાપણાંની આ મોટી સાથેતી છે.

ખાખ ૧૯.

બહુ મ ન .

આત્મકેત્ર—આત્મજર્જરીસ (લોહમાનસ); અર્દશીર (દરાજદરત)૧.

(૬૦ સં પુ ૪૬૫ થી ૬૦ સં પુ ૫૨૫ સુધી.)

૧. ધરાનતી નખખાઈનો જમાનો. જર્જરીસનાં ફર્જદો; ખુનીનાં કાવનાં—શાહજાદા દારાનું ખુન; નવો પાદશાહ અર્દશીર; ખુનીને ઘટતી સજા; મેહબાજુએ બજાવેલી સેવા. શાહજાદો ગુસ્તાસપ—તખ્ત ઉપર તેનો દાવો—તેની ચહડાઈ અને તેની શીકસ્ત. યુનાનીને બદલે ધરાની નામોની પસંદગી.
  ૨. એથીન્યનોની દુશ્મની—યુનાનીઓમાં ધરાનતી નવી ચહડાઈ બાબે ત્રાસ—તેમની તૈયારીઓ; પાંસેન્યસની ગરૂરી અને તેનું પરીણામ; ડીલોસની સંપીલી મંડળી; થેમીસ્ટોકલીસના દગાની સજા—તેના અપકારને બદલે પાદશાહ તરફનો ઉપકાર—તેની નવી ઠગાખાજી—તેનો અંત. મીસરનો બલવો—પાર્સી હાકમની નખખાઈ—મોટી ફોજ સાથે મેહબાજુની ચહડાઈ—બલવાખોરોની હાર—એથીન્યનોનો બેવડો નાશ—સરદારોને સજા—બલવાનો અંત. એથીન્યનોની નવી નાસેપાસી; એક ઠગાઈ ભરેલી સુલેહની કહાણી;—સુલેહની શરતો—સુલેહ માટેના સખખોની ગેરહાજરી—સુલેહનું ભોખાણું; યુનાની લખનારાઓની ધાલમેલ.
  ૩. એથન્સ અને સ્પાર્ટા વચ્ચે જીવેશ; સ્પાર્ટા ધરાનતી મદદ માંગેછે—તેમના એથન્સીઓ—પાદશાહનું થંડું દીલ—એથીન્યનોની મતલબી ભલાઈ. મેહબાજુ અને તેના ખેટાના બલવાઓ—તેના સખખ. યહુદીઓ ઉપર પાદશાહની મેહરબાનગીઓ; ઈશ્વર રાણી; હામાન વજીરનું અપમાન—ધરાનમાં યહુદીઓ સાથે લડાઈ—તેમના ઉપર નવો નવાજેશ; મેહરબાનગીઓના રાજદ્વારી સખખો. પાદશાહનું મરણ અને ચાલચલણ.
- [“દરાજદરત” ની સમજણ—બહુમનનો સખખી દીલચુદો—તેની નસીહતો—ખેખીલનતી ક્રતેહ વીશે ગુચવાડા ભરેલું લખાણ—મોતનું કારણ.]

ફસલ ૧. નાના પાદશાહની શરૂઆતની ક્રતેહો.

(૬૦ સં પુ ૪૬૫ થી ૪૫૯ સુધી.)

મહાત્મા જર્જરીસનાં મરણથી ધરાનતી નખખાઈનો જમાનો શરૂ થાયછે. એ બનાવ ૬૦ સં પુ ૪૬૪ નાં સાલમાં બન્યો ત્યારપછીની દેહાડ સુધીની ધરાનતી તવારીખ ધરાનતી દુર્દશાથી ભરેલીછે. અત્યાર સુધી આપણે ધરાનતી મોટાઈની વાતો વાંચીછે, પણ હવે તે મોટાઈ કેમ અને કાંય પડી બાગી તેની સંતાપકારક વાતો શરૂ થાયછે. અગરજો હખામંતી વંશની પાદશાહતના બે તખ્તકા કરવામાં આવે તો પહેલો જર્જરીસનાં મરણ સાથે પુરો થાયછે અને બીજો તેના બાળક બેટા આત્મજર્જરીસ (અર્દશીર) ના તખ્તે બેસવાથી શરૂ થાયછે.

જર્જરીસ ગમે તેવો મોટો પાદશાહ હતો તોપણ તેની રાણી એકજ હતી. તેના પીતા દારાચસ હીસ્તાસ્પીસ જોડે મળીને પેલા દગાખોર સમર્દીસને પદભજ કરનારા ઉમરાઓમાંનો એક આતાનીસ (હુતન) તેનો સસરો હતો. હુતનની બેટી એમેસીસ તે જર્જરીસની એકનીએક રાણી હતી. આ રાણીને પેટો ત્રણ બેટા અને બે બેટીઓ અવતરી હતી. આ શાહજાદીઓ સાથે આપણને કામ નથી. શાહજાદાઓ-

માનિ વડો દારાયસ (દારા), ખીજો હીસ્તાર્પીસ (વીસ્તાર્પ) અને ત્રીજો આર્તા-જર્કસીસ (અર્દશીર) હતો. દારા પોતાનાં પીતાનાં મરણુ વેળા પોતાના ત્રીજા ભાઈ જોડે દરબારમાંજ વસતો હતો, પણ વચ્ચે ભાઈ આ વેળા બેકત્રયા ખાતે હતો, જ્યાંનિ તે હાકમ હતો. અજબતે ધરિનનું તખ્ત દારાયસને મળવું જોઈતું હતું, અને તે તેનેજ મળશે એવી સંવેને વધી હતી. પણ પાદશાહનું ખુન કરનાર આર્તાબાનસ (અર્દવાન) ને આ વડા શાહજાદા દારાયસની ભારી ખીક હતી, માટે તેણે તેને માર્ગમાંથી દુર કરવાની મતલબથી અર્દશીર (આર્તાજર્કસીસ) ના કાન ભર્યા કે જર્કસીસનું છુપું ખુન કરનાર કોઈજ નહી પણ દારા હતો, અને તખ્ત મેળવવાની ઉતાવળમાં તેણે આ કુકર્મ કર્યું હતું. નાદાન અર્દશીરે પેલા લુછાની આ સમજાવત ખરી માની, અને કદાચ અર્દવાને તેનાં મનમાં તખ્ત સંપાદન કરવાની છુપી ઉમેદ મેલી હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. તે દગાખોરની ઉમકેરણી ઉપરથી અર્દશીર પોતાના વડા ભાઈનો ખુની બન્યો, અને એ રીતે ધરિનની કબજાની દીવસ શરૂ થયો. શાહજાદા દારાનું ખુન થયું એટલે દરબારમાં તખ્તના દાવાદાર વીથે ગડબડ ઉઠી, પણ વચ્ચે ભાઈ બેકત્રયા ખાતે દુર હતો, અને દરબારનો તો પોતે માનીતો હતો, માટે એ તકનો લાભ લઈને તથા પેલા કાવત્રાખાજ અર્દવાનની કુમક હોવાથી અર્દશીર પોતાના બાપનાં તખ્ત ઉપર બેઠો.

હવે ધરિનમાં પેલા દુર પડેલા ભાઈ વીસ્તાર્પ અથવા ગુસ્તાર્પના મીત્રો અને મદદગારો હતા તેઓએ અર્દશીરનાં આપખુદ કામ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ અર્દવાન આ જવાન પાદશાહનો જમણો હાથ થઈ પડ્યો હતો માટે તેના કાવાદવા આગલ બેકત્રયાના હાકમના મીત્રોનું કંઈ ચાલ્યું નહી. અર્દવાન નવા પાદશાહ સામે ઉઠતાં બંદથી અંદરખાનેથી રાજી હતો, કેમકે તેની છુપી અને જુરી નેમ એજ હતી કે રાજ્યમાં ઉઠતા બજવાનો લાભ લઈને પોતે તખ્ત પચાવી બેસવું. એટલામાટે તેણે હવે જવાન પાદશાહના ખીલાઉપાડ કરવાની હુકમી રચી; પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહી. તેની જુરી નેમ વીથે પાદશાહ—જે માત્ર એક છોકરો હતો—તેને ખપ્પર પડી, અને એજ વખત તેને એમની માલુમ પડ્યું કે તેના વડા ભાઈનું નાહક ખુન થયું હતું, તથા જર્કસીસ પાદશાહનો ખરો ખુની તો આજ સંડાલ હતો. આ ઉપરથી અર્દશીરે આ ખુની અર્દવાનને પકડ્યો અને તેને તથા તેના કુટુંબીઓ, જેઓ ઉપલાં કાવત્રામાં સામેલ હતા, તેમને ગદીન મરાવ્યા. અર્દવાનનો દગો પાદશાહ આગલ જાહેર કરનાર જર્કસીસનો જમાઈ મગબીજસ (મેહબાજુ) હતો. તેનાથીજ પાદશાહે જાણ્યું કે તેના પીતાના આરામગાહના મુખ્ય દરબાન અરુપમીત્રીસની મદદથી અર્દવાને મરહુમ પાદશાહનું રાતની વેળાએ ખુન કર્યું હતું. આ યુનાહ જર્કસીસનાં મરણ પછી સાત મહીને જાહેર થયો

૧ અવસ્તામાંના નામનું અસલ રૂપ ‘મહબાજુશ’ થાય, જે ઉપરથી શર્સીશાં ‘મેહબાજુ’ થાયછે. આ સરખામણી ઐરવદ શે. ૦ દા. ૦ ભરૂચાએ કીધીછે, અને કેટલાંક ગુચવાડા ભરેલાં તથા યુનાનીઓએ ખીગાડી નાખેલાં પાર્સી નામોની એજ જાતની સર-ખામણી આગલ ચાલતાં અંબે નોટમાં આપીછે તેથી એજ ઐરવદ સાહેબે કીધેલી જાણવી.

અને એ મુદત મુધી છુટી ફરીને નવાજ વાંકની તજવીજ કરતાં આ ચંડાણો પોતાને ઘડતે ફેળે પહેંચ્યા. એક તવારીખનવેશ—ડાયોડોરસ—એવી વાત જણાવેછે કે અર્દશીરનો કાચુ નવા પાદશાહ ઉપર અતીઘણો હતો અને તેથી તે એટલોબધો છગી ગયો હતો કે એક દીને પોતાની ગરૂની ધુણમાં તે પાદશાહનાં એવાનમાં ધુસી ગયો અને તેના ઉપર શમશેર ઉઠાવીને તેને જખમી કીધો ! અને તેની આ સૂક્ષ્મીની તે મગર ખુનીએ બદલો મેળવ્યા પછી તેના બેટાઓ પોતાના પીતાનો કીનો લેવા અર્દશીર સામે બંદ ઉઠાવી નીકળ્યા. પણ તેમની ફોજને મેહુબાજી એ એક લડાઈમાં હરાવી અને તેમાંજ આ સૂક્ષ્મ છોકરાઓ કપાઈ મુઆ.

આ રીતે અર્દશીર પાદશાહે પોતાના પીતા અને બાઈનાં ખુનોનો કીનો લીધો. તેણે પોતાના વડા બાઈનો જીવ લેવામાં કરેલી ખુજ હવેજ જોઈ. કદાચ તે ઘણો પશમાન થયો હશે, અથવા તેની માતા એમેસીસ આગલ તેણે પોકેપોક રડીને માશી ચાહી હશે; પણ તે સઘળું છતાં આ પાદશાહ દીક્રોનો બોલો અથવા સાચો જણાતો નથી; કેમકે તેણે પોતાના વડા બાઈનું ખુન અગરજો પોતાના આપનાં વેરમાં રેડ્યું હતું તો શાહનદા દારી પછી તજ ઉપરનો હક તેના ખીજ બાઈ ગુરતારખને હતો એમ કચ્છલ કરીને તે તેને મોટે તેણે રાખ્યું જોઈતું હતું. પણ તેમ કરવાને બદલે એકગમથી વડા બાઈનું ખુન કરીને ખીજ ગમથી તે પોતાના ખીજ બાઈનો હક પચાવી બેઠો. તેનાં આ કામથી ગુરતારખને બહુ માડું લાગ્યું અને તે છેક બેકત્રયા ખાતે દુર પડેલો હોયાથી ત્યાંથી તેને પોતાની લાગ લગાડતાં બહુ મુશ્કેલી નડી. તોપણ તેણે પોતાનો હક ધરાનમાં પોતાના મીત્રોની મારફતે જાહેર કીધો અને તેની ફોજે અર્દશીરની સામે બંદ ઉઠાવી ગુરતારખને પાદશાહ નેમવાનો પોકાર ઉઠાવ્યો. તે શાહનદા પોતે એક મોટી ફોજ લઈને ધરાન તરફ ધસ્યો આવ્યો અને તેના મુંડા હેઠળ સત્યતા સાહનારા ઘણાઓ શામેલ થયા. અગરજો પાદશાહ પોતેખી તેવોજ હોત તો તેણે પોતાના બાઈને એકદમ તજ ઉપર લઈજઈ બેસાડ્યો હોત; પણ તેમ કરવાને બદલે તે તેની સામે એક મોટી ફોજ લઈ ચાલ્યો. બંને બાઈઓનાં લશ્કરે વચે બે મોટી લડાઈઓ થઈ. પહેલી લડાઈમાં મનમાનતું પર્ગીલામ જણાયું નહી, પણ ખીજમાં હકદારની હાર થઈ અને તેનો હક પચાવી બેસનાર જીત્યો. ગુરતારખની ફોજની આ શીકરતનું કારણ એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેનાં માણસોનાં મેહોડાં ઉપર ધુલ ઉડવાથી તેઓ દુશ્મનો સામે જોઈયે તેવી રીતે લડી શક્યા ન હતા. અર્દશીરની આ ફોજે એટલી મોટી હતી કે બેકત્રયા તેને તાબે થયું અને ગુરતારખ પુરે નાચાર થયો. એ પછી તેના શા હાલ થયા તે જણાતું નથી.

જવાન પાદશાહની આ સઘળી ફોજો તેની પાદશાહીનાં પહેલાં ચોડાંક વરસોમાં થઈ. પણ એ પછી ધરાનને વધારે મોટી લડાઈઓમાં ઉતરવું પડ્યું. તે આખિનું વર્ણન કરીયે તે આગમજ આ ડોકાણે જણાવવાની જરૂર છે કે હવેથી આપણુ નવા પાદશાહને યુનાનીઓનાં આપેલાં આર્તીજર્કસીસ નામથી તો નહીજ પણ શરૂઆતમાં જણાવેલાં અર્દશીર નામથી પણ ઓળખીશું નહી. પણ હવે તેને અત્રે બહુમનનાં

પાદશાહી અને માનીતાં સ્થાપીત નામથી ઓળખવા માંગીયે છીયે, કેમકે આ પાદશાહના અમલથી ફીરદોસ્તીના શાહનામાંનાં જણાવેલા પાદશાહ બહુમનનો અમલ શરૂ થાયછે. અદર્શીર દરાજદસ્ત તેજ આર્તાજર્કસીસ લોગુમાનસ છે, અને લાંબા હાથવાળો અદર્શીર તેજ પાદશાહ બહુમન છે, એમ અને એક આગલા આખમાં લંબાણથી સીદ્ધ થયલું જણાયુંછે. એટલામાટે હવેથી આર્તાજર્કસીસને અને બહુમનનાં લોકપ્રીય અને રસીલાં નામથીજ ઓળખીશું, એટલુંજ નહીં પણ તેના પછીના પાદશાહોનેખી ખનતાંસુધી શાહનામાંનાં મીઠાં નામોથીજ પીછાળીશું.

ફસલ ૨. મીસરનો બલવો—એક બનાવટ બરેલી સુલેહની કહાણી.

(ઈ ૦ સ ૦ પુ ૦ ૪૬૦ થી ઈ ૦ સ ૦ પુ ૦ ૪૪૦ સુધી.)

ઈ ૦ સ ૦ પુ ૦ ૪૬૦ માં મીસરમાં બલવો ઉઠ્યો. ડાયોડોરસ જણાવેછે કે પાદશાહ જર્કસીસના વડા બેટાનું ખુન થયા પછી ધરાનમાં ચાલેલી ગડબડની તક લઈને મીસરે ધરાનથી સ્વતંત્ર થવાની આ તજવીજ કીધી હતી. પણ જો આ તજવીજ તે વખતનીજ શરૂ થઈ હોયતો તેણે ત્યારપછીનાં પાંચ વરસો સુધી બલવાનું રૂપ ધારણ કીધેલું જણાવું નથી. મીસરના આ બલવામાં પાછો એથીન્યત્ર લોકોએ દેખાવ દીધો હતો. તેઓએ હવે તો ધરાન સાથે દુશ્મનીનીજ કંમર બાંધી હતી, અને તેનાં કારણે હતાં.

યુનાની લખનારાઓ પોતાનાં દેશાભીમાનના ખોટા ગર્વમાં જર્કસીસની સહડાઈનાં પરીણામો વીશે ગમે એટલું લખે, તોપણ તેમના પોતાનાંજ લખાણોથી આ વાત તો સીદ્ધ થઈ ચુકીછે કે તેઓનાં દીકરામાં આ ધરાની સહડાઈથી એટલીબધી હેખત પેસી ગઈ હતી કે તેઓએ હવે પોતાનાં બંદરે મજબુત કરવા અને સહડાઈના માર્ગે બંધ કરવા માંડ્યા. એથેન્સનાં આરાંની મજબુતીના ઇલાજે ઉપર યુનાની લખનારાઓ આપણું બહુ ધ્યાન ખેંચેછે. આ મજબુતીના ઇલાજે ધરાનની સહડાઈની ખીહીકથી લેવામાં આવ્યા હતા. વળી એથીન્યનોએ બંદરની મજબુતી જોડે દર સાલ વીસ નવાં બારકસો બાંધ્યા જવાનો ઇરાવ કીધો. એ કામ થેમીસ્ટોકલીસ નામે સરદારની સમન્વયતથી એથીન્યત્ર પ્રજાએ માયે લીધું. આ પછી સઘળી યુનાની પ્રજાએ ભેગી થઈને યુનાનની પડોશમાં, જ્યાં જ્યાં ધરાનને તાબેનાં છુટાં છવાયાં શહેરો અને બંદરો તથા ટાપુઓ હતા તે ઉપર, સહડાઈઓ મોકળાવી (ઈ ૦ સ ૦ પુ ૦ ૪૭૮), અને તેમને પાછાં ધરાનના કબ્જામાંથી સ્વતંત્ર કરવાની તકબ્બ કીધી. આ કારણે મોટે પેલાપોનીસસના દ્રોષકલ્પની પ્રજાઓએ સ્પાર્ટન સરદાર પાંસેન્યસના હાથમાં ૨૦ બારકસો આપ્યાં. એથીન્યનોનાં ૩૦ બારકસો હતાં, જેમની સરદારી એરીસ્ટાઈડીસ અને સાઈમન નામે ધણીઓને મળી હતી. આ ઉપરાંત ખીજી સ્વતંત્ર પ્રજાઓએ ખીજાં બારકસો તૈયાર કીધાં હતાં. પ્રથમ આ સઘળો કાફલો સાઈપ્રસના ટાપુ તરફ ચાલ્યો, જે હજી સુધી ધરાનના તાબા તળેજ હતો. કહેછે કે હાંનાં ફેટલાંક યુનાની શહેરોને ઉપલી યુનાની ફોન્સે છુટાં કીધાં, અને પછી તે ગ્રેસ તરફ ચાલી. આ વખતે આઠજેન્થમ શહેર ધરાનના હાથમાં હતું અને તે તે તરફનું મુખ્ય મથક હોવાથી ત્યાં મોટી ધરાની ફોજ રહેલી હતી.

આ શહેરને યુનાનીઓનાં ભેગાં લશ્કરે ઘેરે નાંખ્યો અને કહેછે કે લાંબી મુદત પછી યુનાનીઓએ તેને હાથ કીધું.

ઉપલી ક્તેહાથી યુનાની સરદારે એક દુકાની પેઠે દુકાં ગયા. તેમના દુકાણુપણાંને સર્વેથી સરસ નમુનો સ્પાર્ટન સરદાર પૉસેન્યસ હતો.^૧ ઈરાનીઓની ચહડાઈ વેળા ખુદ યુનાનનાં ભીતરમાં ખેટી ખાતે ચાલેલી લડાઈ વેળા યુનાની કોજનો વડો આ સરદાર હતો. તે લડાઈની ક્તેહથી પૉસેન્યસ બહુ ઢગી ગયેલો તો હતોજ તેમાં વળી સાધપ્રસ અને બાઈજન્સ્યમ ખાતેની ક્તેહાથી તેને હવાપર જવાને પુરતી મદદ મળી. તેને લડાઈઓમાં મળેલી લુટથી તે એક પાદશાહી મોભા સાથે વસવા લાગ્યો. કહેછે કે તેણે ઈરાનના પાદશાહ (આ વખતે જર્ફસીસ હતું) જીવતો હતો) ઉપર એક નામુ મોકળાવીને તેની જોડે દોસ્તી કરવા માંગી, અને કમ્બજાત આપી કે અગરજો પાદશાહ પોતાની બિટી જોડે તેની શાદી કરેતો પૉસેન્યસ ઈરાની કોજની મદદથી એથન્સ અને સ્પાર્ટા તથા આખાં યુનાનને ઈરાનના તાબા તળે આણી આપે. ઈયુસીડીડીસ નામે એક યુનાની તવારીખ લખનાર, જે લગભગ જર્ફસીસના જમાનામાંજ થઈ ગયોછે, તે આ નામાંની વાત જાહેર કરેછે.^૨ તેના જણાવ્યા મુજબ પાદશાહે પૉસેન્યસના ઉપલા વચનોથી ખુશખુશ થઈને તેની સૂઘળી માંગણી મુજબ અમલ કરવાની ઇજા બતાવી, અને પૉસેન્યસે બાઈજન્સ્યમ ખાતે પડડાયલા ઈરાની બંધવાઓને પાદશાહ તરફ સલામત મોકળી આપ્યા હતા. માટે તેની માંગણી મુજબ અમલ કરવા માટે પાદશાહે આર્ટાબાજસ (અર્ટાબાજુ) નામે એક વીધાસુ સરદારને ભવીષ્યની યુનાની ચહડાઈ માટે ગોડવણો કરવા ક્રેસ ખાતેનાં ઈરાની રાજ્યના નવા હાકમ દાખલ મોકળ્યો. કહેછે કે પાદશાહને પોતાની મરજીને વશ થયેલો જોઈને પૉસેન્યસ એટલો તો દુગી ગયો કે હવે તે પોતાને મહાત્મા જર્ફસીસનો જમાઈ ગણવા અને તે મુજબનો મોભા રાખવા લાગ્યો. તેણે ઈરાની પોશાક એપ્ત્યાર કીધી, જ્યાં જ્યાં ફરવા નીકળ્યો ત્યાં ત્યાં પોતાની જોડે મીડયન અને ઈજીપ્શયન ચોકીદારો રાખ્યા, ખાનાપીનામાં ઈરાની મોજમજાહ દાખલ કીધી, અને એ રીતે સ્પાર્ટન પોશાક અને રીતભાંતનો જાહેર ફીકાર બતાવવા લાગ્યો. આ વીશિની ખબર સ્પાર્ટા ખાતે પહોંચી, અને ત્યાંના અધીકારીઓએ તેને બોલાવે લઈને એકવાર જતો મુક્યા પછી ખીજુ મર્ત્યે તે દગો કરતો સપડાયો ત્યારે આંતે ભુખમરાથી તેની જીંદગીનો અંત આવ્યો હતો. (ઈ૦ મ૦ પુ૦ ૪૭૭.)

એકગમથી જ્યારે પૉસેન્યસને સ્પાર્ટન લોકે બોલાવી કીધો ત્યારે યુનાન ખાતેના કાફલાની સરદારી સ્પાર્ટનોને બદલે એથીન્યનોના હાથમાં આવી. છેલાઓના એક

૧ ગ્રોટ અક્સોસ કરેછે કે આમ ઘણાખરા યુનાની સરદારોના બાબમાં બન્યુંછે, જો સ્તેહથી ખીગડી ગયા હતા.—યુના૦ તવા૦, ૬૪૦ ૩, સરે ૩૨૦, ૬૪૦ ૪, સરે ૧૩.

૨ ઈયુસીડીડીસ, ૬૪૦ ૧, પ્ર૦ ૧૨૮—૧૨૯. પણ આ પત્રચવહારની વાત ઉપર આજના તવારીખનવેશો શકની નજરથી જુએછે. કૉંસ આ પત્રોને તેમજ થેનીસ્ટોકલીસે ઈરાનના પાદશાહ ઉપર લખેલાં પત્રોનેથી બનાવટ ભરેલાં ગણેછે.—યુના૦ તવા૦, ૬૪૦ ૧, સરે ૬ (નોંધ).

સરદાર એરીસ્ટાઈડીસે ખીજાં યુનાની રાજ્યોને પોતાની પક્ષમાં લઈને એક નવી એકસાંખી મંડળી ઉભી કરી, જેની મતલબ ધરિન સામે કમર બાંધીને યુનાની રાજ્યોનો અચાવ કરવા અને તે માટે ગોઠવણો કરવા તથા ધક્કાળે લેવાની હતી. તેનું મથક ડીજાંસના ટાપુ ખાતે રાખ્યું, અને મંડળીનું વડાપણું એથન્સે લીધું. આ મંડળી સ્થાપાઈ તે વેળા યુનાનની પડોશમાંના કેટલાંક શેહરો જેડે આઘમિન નદીના કાંઠા ઉપર ધ્યન નામે મુખ્ય મથક તથા શ્રેયના પ્રાંતમાં ડોર્ચીકસનું મજબુત શેહર હજી સુધી ધરાનનાજ કબ્જામાં હતાં. હવે ઉપલી મંડળીનો એક આગિવાન થેમીસ્ટોકલીસ નામે સરદાર હતો, જેની ઠગબાજી આગળ મક્કાઓમાં આપણે વાંચી ગયા છીએ. પણ ધરિન તરફની ઠગાઈમાં તે ફાચ્યો હતો ત્યારે પોતાના દેશ તરફની દગલબાજીમાં તેનો નાશ થયો હતો. તેના ઉપર ધરિન સાથે મળી જઈ યુનાનની વીર્યમાં ખટપટ ચલાવવાનું તોહમત મેલાયું. આ વાંકમાં ઘણી સચાઈ હતી, કેમકે સ્પાર્ટન સરદાર પૅસેન્યસે જેડે થેમીસ્ટોકલીસ મળી ગયો હતો. તે લાંચીયો અને લોભીયો હતો તેમાં તો શક નથી. તેનાજ મીત્રો એ તોહમત કમ્બલ કરી ગયાં. પણ આ તોહમતની તપાસ ચાલે તે આગમજ આ લાંચખાઉ સરદાર નોડો અને કેટલીક દુરાનગતી ભાગવીને અંતે મુસા ખાતે ધરાનના પાદશાહનો આશ્રો લેવા ગયો. વળી તે પાદશાહની કોણ ? તેણે જે પ્રજાની મોટી સેવાઓ બજાવેલી તે પ્રજાથી તે પોતાનો જીવ અચાવી નોડો હતો, પણ તે સેવાઓ બજાવતાં જે પાદશાહનું તેણે મોટું નુકસાન કરેલું તેજ પાદશાહનો આશ્રો લેવા તે આચ્યો હતો ! મહાત્મા જર્કસીસને થેમીસ્ટોકલીસના દગા ભરેલા વચનોથી સાજામીસની લડાઈ વેળા બહુ અમરું પડ્યું હતું. એ વાન ધરાનીઓ યા એથીન્યનોથી છુપી ન હતી; અને તોપણ તેજ પાદશાહના પગપર માથું મેલીને પોતાનો આશ્રો શોધવા તે મુસા ખાતે આવી પુગ્યા હતો.

પણ આ વખતે જર્કસીસ જીવતો ન હતો. ધરાનનાં તખ્ત ઉપર તેનો બેટો બહુમન બેઠો હતો. એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે જર્કસીસનાં માતાની અબર આંખોનીજ થેમીસ્ટોકલીસે તેના નાદાન દીકરાને પોતાની મોટી વાતોથી ભમાવ્યો હશે. ગમે તેમ હોય, પણ ધરિનની દરબારમાં આ એથીન્યન દુશ્મનનો આરો આદરસતકાર થયો. એક વરસમાં તે ધરાની ભાષા શીખ્યો અને પાદશાહનો વીશ્વાસ મેળવવાને શકતીવાન થયો. બહુમન નાદાન—માત્ર એક હોકરો—હતો, માટે તે આ એથીન્યનની વાતોથી લલચાઈ જાય તેમાં નવાઈ નથી. જેમ પૅસેન્યસે જર્કસીસને તેમ થેમીસ્ટોકલીસે આ નાના પાદશાહને મોટી મોટી કમ્બલતો આપી. તેણે યુનાનને ધરાનના કબ્જામાં લાવી મેલવાનું શ્રમ પોતાને માથે લીધું, તે માટે ગોઠવણો કરવાનું શરૂ કરીધું, અને પોતાની કમાલત ભરેલી જગ્યાનથી એ રીતે પાદશાહનું દીલ જીતી લીધું. આ ઉપરથી પાદશાહ એટલો ચક્રાત થઈ ગયો કે તેણે એકગમથી અર્દવાનનું કાવતું જાહેર થયા પછી અને ખીજી ગમથી પોતાના વડા ભાઈ ગુરતાસ્પની શીકૃત થયા બાદ થેમીસ્ટોકલીસને પોતાનો મુખ્ય પણ છુપો મદદગાર માની લીધો. તેણે તેને ધરાની

ઓરત અપાવી, અને મોટી ભેટ સોગાદો સાથ મેઘ્નીશ્યા આતે તેનું રહેણાણ કરી અપાવ્યું. એ શેહરની આસપાસના જીલ્લાની મેહસુલ થેમીસ્ટોકલીસને તેની રાણીને માટે સ્વાધીન કરવામાં આવી, જે ૫૦ ટેકાંટ જેટલી મોટી હતી. પડોસમાં માયસનું દરીયાઈ બંદર હતું તેની મોટી ઉપજ તેના મસાલાને થકી અને હેલેસપોટના કાંઠા ઉપર લેમ્પ્સે-કસનાં બંદરની ઉપજ તેના શરાબને માટે મુકરર કરી આવી. મેઘ્નીશ્યા આતે પાછળથી થેમીસ્ટોકલીસનું કુટુંબ એથન્સ આતેથી તેને આવી મળ્યું હતું. જ્યાં તે ડેટલાંક વરસો સુધી રહ્યો, પણ પાદશાહને આપેલી કમ્બલતનો એક ભાગ પણ બચવી શક્યો નહી. એ રીતે તેણે પોતાને માથેનાં લાંચ, દેશ તરફની નીમકહરામી, દગો અને બીજાં તોહમતોમાં જુદાઈનું નવું તોહમત ઉમેર્યું. કહેછે કે પાદશાહને ઠગવા માટેના ગમથી જેહર આપને તે મુઆ હતો, પણ શયુસીડીડીસ લખેછે કે તે માંદગીથી મરણ પામ્યો હતો.² એ બનાવ ઈ. સ. ૫૦ ૪૭૧ માં બન્યો, જે વેળા બહુમનને તખ્ત લેવાનું ૬ હું વરસ આલવું હતું.

હવે આપણુ મીસરના બલવાની વાત ઉપર પાછા આવીયે. આ બલવામાં એથી-ન્યનોનો મોટો ભાગ હતો તે વીશે વર્ણન કરવા આગમજ તેમની ઇરાન સાથની દુશ્મની વીશે થોડોક ખોલાસો આપવાની જરૂર હતી. મહાત્મા જર્કીસીસે પોતાના અમલનાં પહેલાં વરસોમાં મીસરને પાછું પોતાને તાબે કર્યા પછી ત્યાંના લોકો કદી સ્વપ્તમાં ન હતાં, પણ ઇરાનને તાબે રહ્યાં હતાં અને ત્યાં જર્કીસીસેનો ભાગ હુઆ-મનીશ હાકમ નેમાયો હતો. પણ પાદશાહનાં મરણ પછી ઇરાનમાં ગડબડ ઊઠી. એક ગમથી બેકતયા આતે બલબો ઉઠ્યો કે બીજાગમથી મીસરનાં લોકોએ પોતાનું સ્વતંત્ર-પાત્ર મેળવવાનો નવો ચલ કર્યો. એ માટે તેઓએ એથીન્યનોની મદદ માંગી, અને તે પ્રજાએ ઇરાન સાથની પોતાની દુશ્મનીને થકી એકદમ લડાઈનાં ૨૦૦ બારકસો મોકળી આપ્યાં. મીસરનાં લોકોએ લીખ્યાના રહેવાસી ઈનારસને તથા મહમુના રહે-વાસી અમીત્યુસને પોતાના રાજ ગણીને તેમને લશ્કર વગેરેની સરદારી આપી, જેઓએ ઇરાની ફોજ સાથની એક મોટી લડાઈમાં ઇરાની હાકમ શાહનવાદ હુઆ-મનીશને હરાવ્યો, એટલુંજ નહી પણ ઈનારસે તેને જામમી કીધો જેથી તે મરણ પામ્યો. આ લડાઈ નાઈજ નદીનાં મુખ આગળ પેપેમીસ આતે થઈ હતી, જેની ખબર મળવાથી પાદશાહ બહુમનને બહુ ક્રોધ સહડ્યો. તેને એથીન્યનો ઉપર વેર લેવાનું હતું, કેમકે તેમની મદદથી આ બલબો બરપા થયો હતો. કહેછે કે એટલા માટે પાર્સી પાદશાહ સ્પાર્શ આતે એત્રચીઓ મોકળાવીને એથન્સ ઉપર સહડાઈ લઈ જવાની ઉંચકેરણી કીધી,² પણ તેમાં તે ફાલ્યો નહી. આ ઉપરથી તેણે પોતાના મેહુબાજી સરદારને મોટી³ ફોજ આપીને મીસર આતે લડવા મોકળ્યો. આ વેળા

૧ શયુસી. ૬૪૦ ૧, પ્ર. ૧૩૮. ૨ ગ્રોટ, યુના. તવા. ૬૪૦ ૪, સર્ ૮૨.

૩ ટીસ્યસ મુજબ પાંચ લાખ શાણસો, જેમાંનાં ત્રણ લાખ મીસર આતે હતાં; ડાયો-ડોરસ મુજબ મેહુબાજી પોતાની જોડે ત્રણ લાખ શાણસો તથા ૩૦૦ બારકસો લઈને ગયો હતો.—પુરા. પાદ. ૬૪૦ ૪, સર્ ૪૮૮, નોટ ૧૮.

ધરાની ફોજ માર આઘને રાજધાની શેહર મેમ્લીમના કીલામાં ઘેરાઈ ગઈ હતી. પણ મેહુબાજીએ એકદમ મેમ્લીમ તરફ ધસી જઈને બલવાખોર ફોજને તથા તેના મદદગાર એથીન્યોને એક મોટી લડાઈમાં હરાવ્યા તથા શેહરને ઘેરામાંથી મુક્ત કરીધું. આ ઉપરથી એથીન્યોના પ્રોસેપીટીસ નામે એક ટાપુમાં ભરાઈ બેઠા. હ્યાં તેઓ નદીના બે મોટા ફાંટાઓ વચ્ચે એટલીબધી બચાવ ભરેલી હાલતમાં હતા કે તેમને એકદમ તાપે કરવાનું કામ મુશ્કેલ જણાયું. બરાબર ૧૧ વરસ સુધી પાર્સી સરદારે આ ટાપુની આસપાસનો ઘેરો ચાલુ રાખ્યો, અને શેવટે નદીના એક ફાંટાનો માર્ગ અટકાવી તેને ખીજે રસ્તે કહાડીને તે માર્ગ સુકવી નાંખ્યો અને પછી આ સુકી જમીન ઉપર થઈને ધરાની ફોજે એથીન્યોના ઉપર હુમલો કરીયો. શત્રુઓ ઉપર આ શંકટ અચીપું આવી પડ્યું. માત્ર થોડાક એથીન્યોના કાદરીન ખાતે નહાસી જવા પામ્યા તેઓ સીવાય બાકીના સઘળાઓ લડાઈમાં માર્યા ગયા અથવા કેદ પકડાયા. આ બનાવ પછી તેમની મદદે એક ખીજી ૫૦ બારકસોની એથીન્યન ફોજ આવી લાગી. પણ એ ફોજને પોતાના જાતબાહાઓની જબરી શીકસ્ત વીશે ખબર હતી નહી, મોટે જોવી તે નદીમાં દાખલ થઈ કે તેના ઉપર ધરાની ફોજે હુમલો કરીયો, અને એ રીતે તેના પણ નાશ થયો.

પેલા બે રાજા થઈ નીકળેલા ડગારાઓ—ઈનારસ અને આમીત્યુસ—નીચે જણાવ્યા મુજબના ફોજે પહોંચ્યા. મેહુબાજી સાથની લડાઈમાં ઈનારસ જખમી થયો હતો તોપણ તે થોડીક યુવાની ફોજ જોડે ખીજલમના કીલામાં ભરાઈ બેઠો. શેવટે ધરાની સરદારે તેને એવી શરતે મારી બક્ષી કે તેણે એકદમ તાપે થયું. ઈનારસ જીવતદાન માગ્યાથી તાપે થયો, અને તેને ખીજા કેદીઓ જોડે પાદશાહ કને મોકળી આપવામાં આવ્યો. બહુમને કદાચ પોતાના સરદારની કબ્જલત મુજબ અમલ કરીયો હોત અને ઈનારસને જીવતદાન બક્ષ્યું હોત. પણ એજ ઘણીના હાથ ઉપર શાહજહાં હુબા-મનીશ (પાદશાહના કાકા) જખમી થઈ મરણ પામ્યો હતો માટે પાદશાહે પોતાની બપાઈના કાલાવાલાને આવીને થઈને ઈનારસની જીંદગી તેણીને સોંપી અને તેણીએ તેને ગર્દન મરાવ્યો. ખીજો ડગારો આમીત્યુસ નહાસીને એલેમાના ટાપુમાં ભરાઈ બેઠો હતો, જ્યાં ધરાની ફોજ તેને છેડી શકી નહી અને તેથી જોકે આખું મીસર પાછું ધરાનના પાદશાહના તાબામાં આવ્યું તોપણ આ ટાપુ આમીત્યુસના કબ્જામાં રહ્યો. એ રીતે ૬૦ સુ. ૫૦ ૪૫૫ માં મીસર પાછું પુરેપુરું તાપે થયું, અને બહુમને તેના નવા હાકમ દાખલ સાર્સીમસ નામે સરદારને મુકરર કરીયો. મીસરનો આ બલવો પાંચથી છ વરસો સુધી તકયો હતો.

મગર એથન્સને આ બલવાની મુદતમાં અછી સજા મળી હતી. તેની સફર્શીને મેહુબાજીની મોટી ફતેહોથી જખરે ફટકો લાગ્યો હતો, અને જ્યાં ત્યાં માથું મારવાની તેની આદતને એથી મોટો અટકાવ મળ્યો હતો. પણ આ જખરી શીકસ્તનો અમમમાટ તેને લાંબા દીવસો સુધી યાદ રહ્યો, અને તેથી તેણે પાછું ધરાન ઉપર વેર લેવાની એકખી તક જતી મેળી નહી. મીસર ખાતેથી એથીન્યોના મારી કહાડયા પછી છ વરસો વીતી ગયાં, પણ તેટલા અરસામાં શું બન્યું તેની કશી નોંધ મળતી

નથી, કેમકે માત્ર યુનાની લખનારાઓને આધારે આપણને ચાલવું પડે છે અને એ સુલતની નોંધ તેઓએ આપી નથી. ૬૦ સ૦ પુ૦ ૪૪૯ માં **સાઈમન** નામના એથી-ન્યન સરદારે કેટલાંક લડાઈનાં બારકસો લઈને ઇરાની ટાપુઓને એકવાર ફરીને હિરાન કરવાનું કામ માથે લીધું, અને એ રીતે સાંધપ્રસ તરફ કુચ કરીને તેણે એકગમથી ક્રીશ્ચમને ઘેરે નાંખ્યો અને ખીજી ગમથી ૬૦ બારકસો પેલા મીસરના રાજા થઈ ખેડેલા **અમીન્યુસ**ની મદદે મોકળ્યાં. તે ધણી એલ્યોના ટાપુ ખાતે ગોચા કેદ પડેલા હતા, જ્યાંથી છુટા થવાની તેની મતલબ હતી, અને એથી-ન્યનો તેની મારફતે મીસરમાં પોતાનો પગદંડો મજબૂત કરવાની નેમ રાખતા હતા. હવે આ મીસર ગયલી નવી એથી-ન્યન ક્રીજનું શું થયું તે જણાયું નથી, પણ એટલી વાત નકી છે કે આ વખત પછી તમામ મીસર ઇરાનના તાબા તળે આવ્યું હતું. **સાઈમન** પોતે ક્રીશ્ચમ શેહરને ઘેરે નાંખી પડ્યો હતો એટલામાં જખમી થવાથી (કોઈ કહે છે કે રાગથી) તે મરણ પામ્યો, અને શેવેટ તેની ફોજે ખોરાકી નહી મળ્યાથી ઘેરે ઉઠાવ્યો અને એથી-ન્યનો પોતાને વતન ગયા (૬૦ સ૦ પુ૦ ૪૪૯).

કદાચ આમ હશે, પણ એકગમથી એથી-ન્યનો વીદાય થયા કે ખીજી ગમથી ઇરાન સાથે એથન્સને એક નવાઈ મરખી સુલેહના કોલકરાર થવાની વાત જાહેર થઈ, જેની હકીકત પહેલેથી છેલે મુઝી માત્ર બનાવટ દીસે છે. વીચારવંત તવારીખનવેશો આ સુલેહની વાત માનવાની સાફ ના પાડે છે,^૧ પણ **રૉલીન્સન** વળી પાછો કેટલાક યુનાની લખનારાઓની જાળમાં સપડાઈને તેમની આ બનાવટને ખરી માને છે એટલું જ નહી પણ તેનું કારણ દેખાડે છે. તે કહે છે કે સાંધપ્રસના ટાપુ ખાતેની એથી-ન્યનોની ક્રૂતેહથી ઇરાનના પાદશાહેને ખીહીક લાગી કે મખાદા આ ટાપુ આ રીતે એથી-ન્યનો જીતી લેશે, માટે તેણે તેઓ જોડે સુલેહ કરવાની માંગણી મોકળાવી, જે એથી-ન્યન સરદારોએ મંજૂર રાખી.^૨ આ સુલેહની શરતો, જે અસલી લખનારાઓને આધારે ગ્રોટ અને **રૉલીન્સને** ઉતારી લીધી છે,^૩ તે નીચલી ક્લમે મુજબની હતી:—

૧—એથન્સે સાંધપ્રસને ટાપુ છોડી દેવા અને મીસર ખાતેથી પોતાની ફોજને ખોલાવી લેવી.

૨—ઇરાને એશ્યાના કાંઠા ઉપરનાં મુઘળાં યુનાની શેહરોને સ્વતંત્ર કરવાં, અને તેમને જમીન અથવા દરીયાને માર્ગે હિરાન કરવાં નહી.

૩—ઇરાન અને યુનાન વચ્ચેના દરીયો બંને દેશોએ વહેંચી લેવા: તે એવી રીતે કે ઇરાની લડાઈનાં બારકસોએ ફાસેલીસના ટાપુની આથમણ તરફ જવું નહી, તેમજ કાળા સમુદ્રમાં કાયેન્યન ટાપુઓથી આગળ વધવું નહી; તથા યુનાની બારકસોએ ઉપલી હદની ઉગમણ તરફ જવું નહી.

૧ થર્લ્વૉલ, યુના૦ તવા૦, ૬૨૦ ૩, સર્ ૩૭—૩૮ તથા નોટ ૧.

૨ પુરા૦ પાદ૦, ૬૨૦ ૪, સર્ ૪૯૦.

૩ ગ્રોટ, યુના૦ તવા૦, ૬૨૦ ૪, સર્ ૮૫; રૉલી૦, પુરા૦ પાદ૦, ૬૨૦ ૪, સર્ ૪૯૦.

વળી આ શરતોને ખીજી રીતે એમ સમજાવવામાં આવેછે કે ઇરાનીઓએ એસ્થા મૈનરનો લશ્કરી કબ્જો છોડી દેવા અને કાંઠા ઉપરથી દેશના માંહેલા ભાગમાં પગે ચાલતાં ત્રણ દીવસોમાં અને ઘોડાપર બેસીને એક દીવસમાં જેટલી જમીન કપાય એટલા તકાવત સુધી ઇરાની કોણે દુર જવું ! વળી ખીજા હવાલ મુજબ એસ્થા મૈનરમાં હેલીસ નદીની પશ્ચીમ બાજુને! આખો મુલક ઇરાનીઓ છોડી દેવાને કમ્બલ થયા હતા ! ?

હવે આ મુદ્દાનું શાને મોટે ? સાધપ્રમના ટાપુમાં બાકી રહેલાં ગણતરીનાં શહેરોનો કબ્જો રાખવા થકી ઇરાને આ મુદ્દાના મુલકનો ભાગ આપ્યો હોતો કે ? આપણુ આગળ જોઈ ગયા છીએ કે સાધપ્રસ ઉપરની એથીન્યનોની પહેલી સહડાઈ વખતે તેઓએ કેટલાંક પુતાની શહેરોને સ્વતંત્ર કીધાં હતાં ; ત્યારબાદ ૬૦ સં ૫૦ ૪૮૯ નાં સાલમાં **સાઈ-મને** એજ ટાપુ ઉપર ફરીને સહડાઈ લઈજઈને તેનાં કીસ્મત શહેરને ઘેરો નાખ્યો, જે તેનાં મરણ પછી ઉઠાડી લેવાની દુસ્મનોને ફરજ પડી હતી. ત્યારબાદ તેઓએ સાલામીસ શહેર આગળ બે કિલો મેળવી અને પછી પોતાની મેળે પોતાને વતન ચાલી ગયા. તેમનાં એ મુદ્દાનાં કામોથી ઇરાનના પાદશાહને ખીલીવાનું શું હતું કે તે છેક હેલીસ નદી સુધીનો એસ્થા મૈનર ખાતેના પોતાનો મુલક છોડી દે—અને તેખી સાધ-પ્રમનાં થોડાંક શહેરોને થકી ? એકબારગી સાધપ્રમનો આખો ટાપુ પાદશાહના કબ્જામાં રહ્યો. હોય તોપણ તેને દુર પડતો નાંખી વચમાંના મોટા કુળદ્રુપ મુલક પાદશાહ **બહુમન** શા મોટે છોડી દેવાનું મન કરે ? શું ત્યાંના પુતાનીઓએ બચવો કર્યો હોતો ? શું ત્યાંના રહેવાસીઓ એકમંપ થયા હતા ? શું તે તરફની ઇરાની કોણે એથીન્યનોથી પુર્તોનો જખરો માર આપ્યો હોતો ? એવું કશું નહીં હતું. વળી મીસર પોતે તો એથીન્યનોની છેલી શીકસ્ત પછી ઇરાનને પુરેપુરું તાબે થઈ ચુક્યું હતું, તો ત્યાં પેલા ઇગારા **અમીર્યુસની** મદદે ૬૦ બારકસો ભરાઈને ગયલી એથીન્યન કોજનું શું વળવાનું હતું ? અને વળી જ્યારે **સાઈમન**નાં ૨૦૦ બારકસોમાંનાં ૧૪૦ પાછાં ફર્યાં હતાં મોટે બાકીનાં ૬૦ જો ખરેખર ફના થયાં નહીંજ હોય તો તેખી પોતાની મેળેજ પાછાં ફરવાં જોઈએ. અને એવો મુદ્દાનો મામલો હોયા છતાં પાર્સી પાદશાહને એવીતે રી મોટી આકૃત જણાઈ કે તે ટાળવા થકી તેણે ઉપર મુજબની બહુજ નામોસી ભરેલી શરતો કીધી ?

આ મુદ્દાના સવાલોનો એક સુધા તવારીખનવેશે ખયાલ કરવો જોઈએ. ગ્રોહની તવારીખ ઉપર આપણુ ભરસો લાવીશું નહી, પણ **રૉલીન્સન**ની સાચવટ ઉપર આપણુને ભરસો છે. તોપણ આ સુલેહની શરતો ખુલ્લી રીતે એક એવી તો શરમ ભરેલી બનાવટ જણાયછે કે તે આ ઇતિહાસકર્તા જોઈ શક્યો નહીં એ અચરતા પેદા કરનાર છે. પણ એક બહુજ ધીરજ આપનારી વાત એ છે કે જે કામ **રૉલીન્સન** નહીં બજાવી શક્યો તે એક ખીજા સુધા લખનારે બજાવ્યું છે : જે દગાબાજી તે નહીં જોઈ શક્યો તે **થર્લ્વાલે** જોઈછે. તે ઉપલી સુલેહની ખીતાને સરતાપા ગણત માનેછે. તે કહેછે કે

સાઈમનના દોસ્તોએ તેનું નામ અમર રાખવાની મતઝબ્દી આ સુલેહની ખીના બનાવી કહાડી છે ; અને તેની ક્યારે ? તેનાં મરણ પછી એક સદી રહીને ! વળી આ સુલેહની જે તારીખ તવારીખનવેશો આપે છે તે **સાઈમન**નાં મરણ પછીની છે. અને તેમ છતાં એ સુલેહ ગોયા **સાઈમન**નાં લશ્કરી બળનું પરીણામ હોય તેમ જાહેર કરવામાં આવી છે. એ ઉપરથી વીચારવત તવારીખનવેશોનો શક વધારે મજબૂત થયો છે. પણ એક ખીજ જાણવા જોગ વાત છે. યુનાની તવારીખનવેશ **થ્યુસીડીડીસ**ે આ સુલેહ વીશે પોતાના ગ્રંથમાં એક શબ્દ પણ કહ્યો નથી—જોકે તે ખુદ **બહુમન** અને **સાઈમન**ના જમાનામાંજ હોયતી ભાગવી ગયો હતો. એજ ખીના કહી આપે છે કે આ સુલેહ વીશે જેમ ઇશાની પાદશાહ અને એથીન્યન યુદ્ધારે અજાણ હતા તેમજ આ તવારીખનવેશ પોતે પણ અજાણજ હતો. અને તે છતાં **સાઈમન**ના મીત્રો તેનાં મરણ પછી શે વરસે એ સુલેહ કરવાની ઇશાનના પાદશાહને ફરજ પાડવાનું માન જેમ તેને આપી ગયા, તેમ વળી એ સુલેહ તેનાં મરણ પછી **કેલ્યાસ** નામે એક એથીન્યને સુસાની દરબારમાં જાહેર કીધી હતી, એમ ખીજ તરફથી જાહેર થયું છે. આ અંકેકથી ઉલટી વાતો આ સુલેહની અચ્છાનિ ખોટી પાડે છે અને તેની બનાવટના શકને મજબૂતી આપે છે. **થર્લવૉલ** કહે છે કે સુલેહની શરતોમાં જાણવેલી જેવી સ્થિતિની મુદલ હોયતી હતી નહી, તથા ઇશાની પાદશાહ પોતાના મુલુકો છોડી દેવા વીશે તદ્દન અજાણ હતો, અને **સાઈમન**નાં મરણ પછી એક **સેકંદર**ની સહાય સુધીમાં થયલા ઇશાન અને યુનાન વચ્ચેના કોઈખી કોલકરારમાં આ બાબતનો માત્ર ઇશારો પણ જાણતો નથી. ? આ ઉપરથી આ સુધે તવારીખનવેશ આ સુલેહની શરતોને એક કલ્પિત, જોડી કહાડેલી વાર્તા ગણે છે. એથીન્યન શીલસુકો અને બાષણ કર્તાઓએ પોતાની પ્રજાની બચાઈ મારવા થકી આ વાત ઉપજવી કહાડેલી હશે અને તેમના ઉપરથી તવારીખનવેશો લઈ નાકા હશે. પણ વળી એથન્સના રાજદ્વારી દસ્તાવેજો ભેગા કરનાર **કેટીરસ**ે આ સુલેહને “સાઈમનની સુલેહ” ને બદલે “કેલ્યાસની સુલેહ” નું નામ આપીને તેને પોતાનાં દફતરમાં નોંધવાની મુદલ આનાકાની કીધી નથી ! અને **પ્લુટાર્ક** તથા **થીયોપાંમ્પસ** નામે અમલી લખનારાઓનો એવો વીચાર છે કે આ **કેલ્યાસ**ની સુલેહની વાત **કેટીરસ**ે યાતો બનાવી કહાડી છે અથવા તો કોઈ બીજી ઉપરથી ઉપજવી કહાડી છે ! ૨

આ અધૂણા ખાલાસ પછી આ સુલેહની ડીંગ વીશે વધારે ખાલવાની જરૂર રહી નથી. તે માત્ર એથીન્યનોની એક બનાવટ હતી જે વીશે ઇશાનીઓ તદ્દન અજાણ હતા. ઇશાનીઓ સાથના અંગ્રંથની કેટલી બધી બાબતોમાં એથીન્યન લખનારાઓએ આવીજ ધાલમેલ ચલાવી હશે તેની કોને ખબર ?

૧ યુનાન તવાન, ૬૧૦ ૩, સર્ ૩૮.

૨ તેજ, નોટ ૧. કૉક્સ લખે છે કે આ સુલેહની વાત ખોટી અને જોડી કહાડેલી છે.—યુનાન તવાન, ૬૧૦ ૨, સર્ ૫૧.

કસલ ૩. પાદશાહના છેલા દીવસો.

(૬૦ સં ૫૦ ૪૪૦—૪૨૫.)

પણ હવે મગરર એથન્સનો વાકો દીવસ નજદીક આવ્યો હતો. તેની મોટાઈ અને મગરથી તે એટલું તો છગી ગયું કે તેનાં કામથી તેના મીત્રો પણ લજવાયા અને પછી તેને ધીકારવા લાગ્યા, એટલુંજ નહી પણ તેઓ તેની સામે થયા ; અને શેવટે સ્પાર્ટા અને એથન્સ વચે ૨૭ વરસો સુધી મોટી લડાઈઓ ચાલી, જે તવારીખમાં “પેલોપોનીસસનાં જંગ” ને નામે મશહુર છે. તે બાદ એથન્સ સ્પાર્ટાનો એક પ્રાંત થઈ પડ્યું. આ છેલો બનાવ જોકે પાદશાહ બહુમનનાં મરણ પછી બન્યો, તોપણ ખુદ એ પાદશાહના છેલા દીવસો ઉપર ઉપલી લડાઈને દરમયાન એક ગમથી સ્પાર્ટા અને ખીજી ગમથી એથન્સ તેની મદદ માંગવાને આતુર થયાં હતાં. પ્રથમ તો જે જે રાજ્યોએ દર સાલ ચોક્કસ રકમ ભિગી કરીને ધરાન સામે પોતાનો બચાવ કરવા માટે એથન્સના સ્વાધીનમાં આપી હતી તે રકમ એથન્સે પોતાના ઉપયોગમાં વાપરવાથી વાંધો ઉઠ્યો. એથન્સની ધાનતદારી સામે આ રીતે એકગમથી ફરીવાર ઉઠી ત્યારે ખીજી ગમથી તેની સરદારી કબ્જા રાખવાની સેમૉસના ટાપુએ ના પાડીને બચવો ઉઠાવ્યો. આથી એથન્સને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે સેમૉસ ઉપર ચઢાઈ મોકળાવી, અને કેટલીક હારજીત પછી અંતે એ ટાપુને તામે કીધો. એથન્સની યુનાની નાનાં રાજ્યો તરફની આ જીતની સખાઈ એટલીખધી વધી ગઈ કે ઉપર કહ્યું તેમ સ્પાર્ટાને ખીજાં રાજ્યો તરફથી એથન્સ સામે લડાઈ ઉઠાવવાની ફરજ પડી. આ લડાઈ વીશે પ્રથમ ઠરાવ કરતી વેળા સ્પાર્ટાએ પોતાના મદદગારો દાખલ જ્ઞેમનાં નામો નોંધ્યાં હતાં તેઓ- માનું એક મુખ્ય ધરાનનું નામ હતું. આ ગોઠવણ મુજબ લડાઈનાં ખીજાં વરસની આખરીએ (૬૦ સં ૫૦ ૪૩૦) સ્પાર્ટાના રાજ્યો તરફથી ત્રણ એલચીઓને પાર્સી પાદશાહની દરબાર તરફ રવાના કરવામાં આવ્યા. તેઓની મારફતે સ્પાર્ટાએ એવી માંગણી કીધી કે પાદશાહે સ્પાર્ટાને એથન્સ સામે લડાઈ ચલાવવા માટે નાણાંની મદદ આપવી તથા લશ્કરની નવાજેશ કરવી. પણ આ એલચીઓના ખીજા કેટલાક સાથીઓની કાચી અકલથી તેઓ એથન્સના એક મીત્રના હાથમાં સપડાઈ ગયા, જેમને તેણે એથન્સ આતે મોકળી આપ્યા અને એથી-બનોએ તેઓમાંના સર્વને ઘાતકી રીતે મારી નાંખ્યા. સ્પાર્ટાનોએ આ બનાવ પછી અનેકવાર પાદશાહ જોગા નવા નવા એલચીઓ મોકળ્યા, તોપણ સ્પાર્ટાની માંગણી મુજબ બહુમને અમલ કીધેલો જણાતો નથી ; કેમકે એથન્સ અને સ્પાર્ટા વચેની લડાઈનાં સાતમાં વરસમાં પાદશાહે સ્પાર્ટા તરફ આર્ટાક્ષર્સ (અર્ટાશર્સ) નામે એક ધરાની સરદારને નામુ આપીને રવાના કીધો, જેમાં એવું લખ્યું હતું કે સ્પાર્ટાને લોકો ધરાન કનેથી શી જીતની મદદ માંગેછે તેની પાદશાહે સમજણ પડતી નથી, કાંચેકે જટલા એલચીઓ સ્પાર્ટાએ મોકળ્યાછે તેઓમાંના કોઈખી બેની વાત એકસરખી ઉતરતી નથી ; એટલા માટે પાદશાહે તેમને જણાવ્યું કે જો તેઓની કોઈખી જીતની ચોક્કસ ધજા હોય

તો અદાબાદેહ જોડે નવા એલચીઓને તે ખીના અધી રીતે સમજ પાડીને મોકળવા. પણ આ નામું સ્પાર્ટનોના હાથમાં જવા પામ્યું નહી, કેમકે અદાબાદેહ માર્ગમાં એથીન્યનોના હાથમાં સપડાઇ ગયો, જેઓ તેને એથન-અ ખાતે લઈ ગયા અને ત્યાં તેનાં નામનો તરજુમો કરાવી તેથી વાકેફ થયા. પણ એથીન્યનોએ આત્મીકનીસને કુખ દીધું નહી. તેને પાદશાહની દરબારમાં સહી સલામત પહોંચતો કરી પોતે બહાઈ લેવાની અને સ્પાર્ટનોને બદલે પોતે તેની મદદ મેળવવાની આ તક હાંથ કીધી. એ મતલબથી એથીન્યન એલચીઓ ધરાની સરદાર જોડે મુસા તરફ જવા નીકળ્યા, પણ માર્ગમાં ખબર મળી કે પાદશાહ તુર્તનોજ મરણ પામ્યો હતો, માટે તેઓએ આત્મીકનીસને જવા દીધો અને પોતે ધરાનની દરબારમાં હાજર થવાને બદલે પાછા એથન-અ ગયા (ઈ ૦ સં પુ ૦ ૪૨૫).

પાદશાહ બહુમનનાં છેલાં વરસોની કશી તવારીખ આપણને મળી નથી. તોપણ એવું જણાયછે કે પેલી હસ્તી વીનાની અને ખોટી ખતાવી કહાડેલી સુલેહ પછી થોડીક મુદતમાં ધરાને તામિના સીધીના પ્રાંતમાં બચવો ઉઠ્યો હતો. આ બચવો પેલા બહાદુર મેહબાજીએ ઉઠાવ્યો હતો, જે તે પ્રાંતનો હાકમ હતો. બચવો ઉઠાવવાનું તેનું કારણ એવું સમજાયછે કે મીસરના છેલા બચવા વખતે આ સરદારે પેલા ક્યારા રાજ થઈ નીકળેલા ઈનારસને જીવતદાન અપાવવાની કબુલતથી પોતાને તામિ કરી લઈને પાદશાહ ઉપર મોકળી આપેલો હોવા છતાં તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો. મેહબાજીના બચવાનું કદાચ ખીજી વધારે મોતેબર કારણ હશે, પણ તે આપણ જાણતા નથી. પાછળથી તે પાદશાહને તામિ થયો હતો અને તેની આ મુર્ફશી બહુમને માફ કીધી હતી, કેમકે તે પાદશાહનો નજદીકનો ખેશી હતો. પણ તેના બેટા જોષીરસે પાછળથી કાર્યો અને લીસ્યા ખાતે ધુનાનીઓની કુલ-વણીથી બચવો ઉઠાવ્યો, જે મારાં નસીબે લાંબી મુદત સુધી ટક્યો નહી અને તેથી ધરાને કોઈ પ્રકારે ખમવું પડ્યું નહી. મેહબાજી અને તેના બેટાના બચવાઓની જે ટુક વીગત આપણને મળીછે તે એટલીજ છે કે પાંચ વરસો સુધી પાદશાહે ઈનારસને મારી નાંખવાની રાણી માતા (પોતાની બપાઈ) ની અરજ મન ઉપર લીધી નહી, પણ શેવેટ તે કંટાળ્યો અને ઈનારસ શાહજાદા હુખામનીશના કીનામાં માર્યો ગયો. આથી મેહબાજીને પોતાનો વચન બંગ થવાનો કાંઈ ચડડયો અને ઈ ૦ સં પુ ૦ ૪૪૭ માં તેણે સીધી ખાતે બચવો ઉઠાવ્યો. પાદશાહે તેની સામે કોળે મોકળાવી પણ તેમાં ફતેહ તો બચવાખોશનીજ થયા કીધી. આંતે બહુમને આ બચવાખોર સાથ સુલેહ કીધી અને તેને પાછો પોતાનો સલાહકાર ખતાવ્યો. પણ તોખી પાદશાહનાં મનમાં તેના ઉપરનો ખાર રહી ગયો. એક દીને શેકારગાહમાં કોઈ નજીવાં કારણસર પાદશાહે તેના ઉપર ક્રોધ કીધો અને તેને પોતાની હજીરમાંથી દુર કરી રાતા સમુદ્ર માહેલાં એક શેહરમાં દેશનીકાળ કીધો. આ ઉપરથી તેના બેટા જોષીરસે નવા બચવો ઉઠાવ્યો. આંતે પોતાની રાણી અને સાસુના સમજાવ્યાથી પાદ-

૧ કદાચ આ ખીગડેલાં નામનું અસલ ૩૫ જવારેહ હોય.—એરવદ શે ૦ દા ૦ બ૩૫.

શાહે મેહુબાજીને પાછો પોતાના વીધાસ તજે લીધો હતો. મેહુબાજી પાદશાહનો અંનેવી થતો હતો અને તેણે બહુમનની પાદશાહીની શરૂઆતમાં તેની તરફથી લડા-ધમ્મો જીતી આપી હતી. તેનાથીજ ખુની અદવાનનું ભાષણું બહાર આવ્યું હતું. દેશની બહાર પાંચ વરસો ગુળશીને આ સરદાર ગુપચુપ સુસા આવ્યો અને ઉપલી ખાનુએને વચ્ચે નાંખીને પાદશાહની મેહરબાનગી ફરીથી મેલવવા પામ્યો.

પાદશાહ બહુમનનાં રાજ્યની તવારીખમાં એક અગત્યનો સંકેત જે રાંલી-સને ઉમેર્યો નથી તે અમે ઉમેરવા માંગીયે છીયે. ઇરાન તરફ યહુદીઓ પાદશાહ કુરશના વજતીજ વફાદાર રહ્યા હતા. કાઈરસે તેમને ઘણી મદદ આપી હતી, અને તેથી તેઓએ પોતાનાં ધર્મ પુસ્તકમાં તેની ખિરશનાં નામથી બહુ તારીફ કીધીલી છે. પણ તેઓ તેમનો ખાળો એક માનીતો ઇરાની પાદશાહ બહુમન હતો, જેને અહુસુએરસને નામે જુની તોરાતમાં યહુદીઓ ઓળખી ગયા છે. તેમાં તેઓએ તેનાં રાજ્યનાં એક પછી એક આવતાં વરસોમાં યહુદીઓ સંબંધી શું શું બન્યું તેની નોંધ લીધી છે. એ નોંધ ઉપરથી આપણે હાં યહુદીઓ સંબંધી ઇરાનમાં બનેલા બનાવો ટુકમાં ઉતારી લઈશું. “ઇસ્થરનો ગ્રંથ” એ નામનો એક ભાગ જુની તોરાતમાં વાંચવા લાયક છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ આ પાદશાહે પોતાના અમલનાં ચોથાં વરસમાં ઈસ્થર નામે એક અતી રૂપાળી પણ માખાપ વીનાની યહુદી કુમારીકાને પોતાની રાણી દાખ્ખ પસંદ કીધી હતી, જેણીની ભલામણથી તેણે પોતાના અમલનાં સાતમાં વરસમાં (૯૦ સં ૫૦ ૪૫૯) એજર નામે એક મુનશીને જુડયા પ્રાંત ખાતે મોકલ્યો અને તેને એવો હુકમ આપ્યો કે યહુદીઓના મુસા પેગામ્બરનાં ફરમાનો ત્યાં પાછાં ચાલુ કરવાં, ન્યાયાધીશી નેમલા, અને જે ઘણીઓ ઉપલાં ધર્મનાં ફરમાન મુજબ નહીં ચાલે તેમની માલ મીલકત જપ્ત કરવી. આ હુકમ મુજબ અમલ થયો અને સાત વરસ સુધી આમ જુડયા ખાતે સમજાં સમાધાની સાથ ચાલ્યું. હવે પાદશાહના અમલનાં ચઉદમાં વરસમાં તેનો એક વજર હુમાન નામનો હતો, જે યહુદીઓનો મોટો દુશ્મન હતો. પાદશાહનો તે માનીતો હતો, અને બહુમન ભલા ખવાસનો હતો માટે હુમાને તેનો લાભ લઈને હુકમ ફલાડયો કે દરેક યહુદીએ હુમાનને નમણુ કરવું. ખાજાં સમજાં લોકોએ આમ કર્યું, પણ રાણી ઈસ્થરનો મોદેકાઈ નામે એક ખેત્રી હતો તેણે ઘુટણપર પડીને હુમાનનું રાજવંદન કરવાની ના પાડી. આથી હુમાનને બહુ અપમાન લાગ્યું અને આ એક યહુદીની કસુરને યકી તેણે આખા ટોળા ઉપર વેર લેવાનો કસ્દ કીધો. તેણે પાદશાહને સમજાવ્યું કે ઇરાનમાં યહુદી પ્રજા એક ધાસ્તી ભરેલું તત્વ છે; અને કહેછે કે તેની માંગણી ઉપરથી પાદશાહે દરેક યહુદીની કતલ સલાવવાનું ફરમાન ફલાડયું. હુમાન આથી રાજ થયો અને આ કતલ માટે તેણે આદર મહીનો (જે યહુદીઓનો ખારમો મહીનો છે તે) નો ૧૩ મો રાજ પસંદ કીધો. પણ એ દીવસને વીલંબ હતો તેટલા વજમાં રાણી ઈસ્થરને પાદશાહના મજકુર હુકમ વીશે ખબર પડી,

૧ બેબલ—ઈસ્થર, પ્ર૦ ૭, ૫૦ ૧—૨૬.

૨ આ યહુદી લખણનું નામ છે. અસલ ઇરાની નામ જુદું હશે.

અને તેણીની તકરાર ઉપરથી પાદશાહે પોતાનો મજ્જકુર હુકમ ફેરવ્યો, પણ તે એવી રીતે કે તેણે એક બીજો હુકમ કહાડીને યહુદી લોકોને સત્તા આપી કે જે ઘણી તેઓ ઉપર હુમલો કરે તેની સામે તેઓએ પોતાનો અચાવ કરવાને હથિયારબંધ થયું. પાદશાહે એક વસ્ત્ર કહાડેલો હુકમ બીજી વેળા ફરી શકે નહીં તેથી આ નવો ઉત્તરો હુકમ કહાડવાની જરૂર જણાઈ હતી. પણ આ બેવડા હુકમથી રાજ્યમાં એક નાની સરખી મહિમાહેની લડાઈ ચાલી, જેમાં હુમાન વજીરના ૧૦ બેટાઓ મુઘાં ૭૫૦૦૦ માણસો કપાઈ મુઘાં. આ પછી પોતાના અમલનાં ૨૦ માં વરસમાં પાદશાહે યહુદીઓને એક નવા હુકમથી ખુશખુશ કર્યા. તેણે તેમને પરવાનગી બક્ષી કે તેઓએ પોતાનાં મુખ્ય શહેર જેરુસલેમની દેવાલ ફરીને બાંધવી. નેહુમ્યા નામે એક યહુદીની અરજ ઉપરથી પાદશાહે આ પરવાનગી બક્ષી અને તેને જીવવાનો હાકમ કરાવ્યો. બહુમને યહુદીઓના મંબંધમાં એવાં ઘણાં કામો કર્યાછે, જેમની નોંધ “એજરા” અને “ઈસ્થર” નામના જીવિ તોરાતના ગ્રંથોમાં આપણે વાંચીએ છીએ. એ માટે યહુદીઓ તેમજ ખ્રીસ્તી લખનારાઓ તેની સ્તુતી ગાયછે અને ફેટલાકો તો વગર સમજે એવું ગુમાન લઈ જવાની હિમત કરેછે કે ઇરાની પાદશાહેને યહુદીઓના ધર્મ ઉપર એકીત હવું.

પણ આમાંનું કશું નથી. બહુમને એક યહુદીને પોતાની રાણી બનાવી તથા હુમાન નામના એક વગવાળા જીવદીનને વજીર બનાવ્યો તેમાં તેની ધૂપી મતલબો હતી, જે ડૉં હેલસ જેવા સગુર લખનારાઓથી ધૂપી રહી નથી. તેની રાણી ઈસ્થરને લીધે યહુદીઓ ઉપર તે મેહરબાન હતો એ વાત ખરી, પણ આ મેહરબાનગીના અલ્લામાં તેને યહુદીઓની વફાદારી હાંસલ કરવી હતી. એ કારણ થકીજ તેણે ઈસ્થરને રાણીના દરજ્જે આપ્યો હતો. એમ છતાં પણ તે યહુદીઓના વગ તજે દબાયેલો ન હતો તે આ ઉપરથી જણાયછે કે તેણે એકવાર તેઓ સર્વેની કતલનો હુકમ આપ્યો હતો. પણ આ સૂઘળાંમાં મોટો રાજદ્વારી ભેદ સમાયેલો હતો. પાદશાહે જેરુસલેમની દેવાલ બાંધવાનો યહુદીઓને હુકમ આપ્યો અને તેમના બોદા જીહાવાનું મંદીર બાંધવાની પરવાનગી બક્ષી તેથી એ પાદશાહે પોતાનો હોરમજદી મજહબ છોડેલો ગણવેો નહીં, પણ એમ સમજવું કે આમ કરીને તેણે યહુદીઓને પોતાની શેહનશાહતની એક મજબૂત ઢાલ બનાવી હતી. પાદશાહે જોયું હતું કે એથીન્યેનો તેનાં રાજ્ય સામે કેવા કેવા કાવાદાવા રમતા હતા. તેમને લીધે મીસરે લાંબી મુદતે બલવો ઉઠાવ્યો હતો, અને તે બલવા વખતે એથીન્યેનોની જબરી શીકસ્ત થયા પછી તેઓએ દરીયા માહેલાં ઇરાની ટાપુઓ અને બંદરો ઉપર હુમલો કર્યો હતા. તેજ મુજબ તેઓ મખાદા યહુદીઓને પણ પોતાની પક્ષમાં ખેંચી લે, અને જોકે મીસર પાછું તાપે થઈ ચૂકયું હતું તોપણ ત્યાં ફરીને બલવાની આગ સળગાવવાની મતલબથી એથીન્યેનો યહુદીઓને ઇરાન સામે ઉત્કેરે, અને તેમ કરીને ઇરાનને મીસરથી જેમ દરીયાને માર્ગેથી પોતે છુટું પાડવા માંગ્યું તેમ જમીનને માર્ગેથી યહુદીઓ મારફતે છુટું પાડવાનો યત્ન કરે; એ પાદશાહ બહુમનની બીછીક હતી. એટલામાટે તેમ નહીં બને એવા ઇલાજો લેવાનું તેણે ઉઠાવણ બરેલું વીચાર્યું. આ ઇલાજોમોના મુખ્ય એજ હતો કે યહુદીઓને

દરેક રીતે રાજ કરવા, રાજ કરીને તેમની વફાદારી મેળવવી, અને એથનસનાં કાવત્રાં તરફ ધીકારથી જોવું. અને ખરેખર યહૂદીઓ છેલ્લી ઘડી સુધી ઇરાન તરફ વફાદાર રહ્યા હતા. ઇરાન ખાતે લાંબી મુદત સુધી રહીને તેઓએ ઇરાની રાહ રસમ તથા ધર્મનાં ફરમાનો વગેરે એજ્જયાર કીધાં હતાં, અને તેમના પાછળાં ધર્મ પુસ્તકોમાં કેટલીક બાબતો ઇરાનીઓને મળતી આપણા દીકામાં આવેછે તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે.

બહુમને ૪૦ વરસ રાજ્ય કીધું, અને ૪૦ સં ૫૦ ૪૨૫ માં તે મરણ પામ્યો. યુનાની તવારીખનવેશો **ડાયોડોરસ** અને **પ્લુટાર્ક** તેની વખાણ ગાઈ ગયાછે. તેની આટલી કસુર આપણુ કશ્વલ રાખીશું કે તે પોતાની જવાનીના વસ્ત્રમાં કાચા કાનનો અને ઉતાવળો હતો, જેને લીધે તેના વડા ભાઈ દારીનું ખુન થયું હતું; તથા વળી તે પોતાના ખીજા ભાઈ **ગુસ્તાસ્પ** તરફ તન્ન પચાવી ખેસવામાં ખેનસાશી થયો હતો, એ વાતની ખરી છે. તોપણ તેના લાંબા અમલ સઘળું જોતાં ઇરાનના બાબમાં ઠીક ગુજર્યો હતો. તેની તવારીખની ગેરહાજરીને લીધે, અને યુનાનીઓ સાથની ખટપટમાં સઘળો હેવાલ યુનાનીઓ તરફથીજ આપણને મળ્યોછે તે ઉપરથી, આપણુ તેનાં કામકાજ વીથે એકદમ મત આપવાને પુરતા શક્તીવાન થયલા કહેવાઈશું નહી. તેને માથે ખે મેટા દોષ મેળવામાં આવ્યાછે કે, તે પોતાના આખા અમલમાં એક પણ વસ્ત્રે દુસ્મન સામે લડવા ગયો ન હતો; તથા તેણે એથીન્યનો સાથ “કેલ્યામની સુલેહ” ને નામે એથીન્યન તવારીખમાં જાણીતી થયલી શરમ ભરેલી સુલેહ કરીને ઇરાનને બહુ નરસ લગાડયું હતું. પણ આ છેલ્લું તોહમત કેટલું ખાટું છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીયે, જ્યાં આપણે વાંચ્યું છે કે આ સુલેહની શરતો પોતેજ બનાવટ ભરેલી હતી અને સુલેહની હસ્તી વીથે પાદશાહ પોતે અજ્ઞાન હતો. પહેલાં તોહમતની વાત કદાચ ખરી હશે, પણ પાદશાહની લડાઈઓમાંની સર્વેથી પહેલી જે તેના ભાઈ જોડે થઈ હતી તેમાં તો તે પોતે હાજર હતો એમ **રૉલીન્સન** પોતે જણાવેછે.^૧ સઘળી બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં **બહુમન** જોકે તેના બાપ બપાવા જેવો બહાદુર નહી તોપણ ડાહ્યો અને પોતાનું કામ સમજી શકે એવો પાદશાહ હતો.

બહુમન તેનાં નામ મુજબ ભણે અને દયાળુ પાદશાહ હતો. એક તવારીખનવેશ લખી ગયોછે કે આ પાદશાહનો એક યાદગાર સંખુન એ હતો કે “પાદશાહના દરવાજા કદી પણ બંધ થવા નહી જોઈયે.” આ તેની દયાળુ અને સખી લાગણી બતાવેછે, અને પોતાના શત્રુ તરફની તે કેવો દયાળુ હતો તે તો આપણે એથીન્યન સરદાર **થેમીસ્ટોકલીસ**ના સંબંધમાં જોઈએ. તેનું ડાકું લાવનારને જે પાદશાહે એકવાર ૩૪ લાખનું ધનામ આપવા કહાડેલું, તેના પડતા વસ્ત્રમાં તેજ પાદશાહે તેને પોતાની મેહરબાનગીઓથી નવાજી નાંખ્યો હતો. બલવાખોર **મેહુબાજુ**ના સંબંધમાં પણ એમજ બનેલું હતું. તે મેટો સપેહસાલાર, હાકમ અને વગવાળો પાર્સી ઉમરા હતો. પણ એક વાર બલવો ઉઠાવીને તેણે પોતાની બેવફાઈ દેખાડી આખા છતાં પાદશાહે તેને યોગ્ય સજા કીધી ન હતી. એક લખનાર એક નવાઈ જેવી ખીના પાદશાહની સજાઈ

આમે જાહેર કરેછે પણ તે માનવાળોગ નથી. કહેછે કે **વરતી** નામે પાદશાહની રાણી હતી, જેણીને **બહુમન** એક મોટી જીયાફત વેળા પોતાની સાથે જમવા બોલાવી, પણ આમ મદોની મજલિસમાં ઓરતોએ શામેલ રહેવાનો રેવાજ નથી એમ જાણવીને રાણીએ ના પાડી, જે ઉપરથી પાદશાહ તેણીને રાણીના અધીકાર ઉપરથી ઉતારી પાડીને પદ્મી યહુદણુ ઈસ્થરને રાણી બનાવી. ૨

પ્રાસી તવારીખો મુજબ બહમનનો હેવાલ.

પાદશાહ **બહુમન** વીથે ઉપલા સફાઓમાં જે કંઈ વીગતો આપણે વાંચીછે તે સુનાની લખનારાઓને આધારેજ ઉતારેલી છે. પણ **બહુમન**થી છેક **સેકંદર** સુધીના પાદશાહોને કયાની વંશના ગણીને ફાર્સી લખનારાઓએ તેમનું થોડું ઘણું વર્ણન આપવાની તજવીજ કીધીછે, મોટે તેઓ એ પાદશાહ વીથે શું લખી ગયાછે તેની કંઈક નોંધ આ ઠેકાણે કરવી દરત ધારીયે છીયે.

સર્વથી પહેલાં, **ફીરદોસ્તી** પોતાનાં શાહનામાંમાં આ પાદશાહ વીથે જે હકીકત જાણાવેછે તે તવારીખના બનાવોથી કેવળ ખાલી છે. તેમાં તેણે તેહમતન **દસ્તમનાં** ખાન-દાન ઉપર કીતો લેવાનું દારતાન દાખલ કીધુંછે, જેને કેવળ કહીત ગણીને આપણુ છોડી દઈશું. માત્ર એ કીસ્સા સીવાય **ફીરદોસ્તી** આ પાદશાહના અમલની લાંબી મુદતમાં એકખી જાણવાળોગ તવારીખના બનાવ બનેલો જાણવી જતો નથી.

પણ “રેજત-અસ-સફા” નો બનાવનાર **મીરખુંદ** આ પાદશાહના સંબંધમાં કંઈ કંઈ વાતો લખી ગયોછે. તે કહેછે કે **બહુમન**ને “દરાજ દસ્ત” યાને લાંબા હાથનો એટલામાટે કહેતા હતા કે તેની હકુમત હસ્ત કેશવર જમીન ઉપર ફરી વળી હતી. પણ “મુક્તે-અલ-અલુમ” નામે કેતાબ બનાવનારે પાદશાહની મજકુર ઓળખનો જે અર્થ કીધો છે તે જે વર્ણન આગળા સફાઓમાં આપણે વાંચ્યું છે તેને બરાબર મળતો આવેછે. તે લખી ગયોછે કે **અર્દશીર** અથવા **બહુમન** પાદશાહનો એતાબ “સખી” હતો. અને આ ગુણને મોટેજ આ પાદશાહને “લાંબા હાથનો” કહેવામાં આવ્યો હશે એમ લાગેછે. “પાદશાહના દરવાજા મુદા ખુલાજા હોવા જોઈયે,” એવી આ પાદશાહની એક નસીહત ઉપરથી, તેમજ જે સખુની **મીરખુંદ** અને ખીજાઓ આ પાદશાહની નસીહતો દાખલ જાહેર કરી જાયછે તે ઉપરથી ખુદલું જાણાયછે કે **બહુમન** સખી દીલ પાદશાહ હતો. સખાવત, નરમાશ, ડહાપણ, નેકી, એ આ પાદશાહના ગુણો હતા, તે તેના નીચજા સખુનો અને કામો ઉપરથી માલુમ પડેછે:—“એક માણસનો દરજ્જો તેનાં સખાવત ભરેલાં કામોથી વધેછે.” “કીર્તી તે હાથની હથેલી છે, સખાવત તેનાં આંગળાં છે; અગરજો આંગળાં ન હોય તો હથેલી શા ખપતી?” “કોઈએ બજાવેલી સેવાની યાદ જીંદગીનાં ઝાડનું ફળ છે.” “આખા-

૧ હીરાંકોટસ ઉપરથી ખુદલું જાણાયછે કે પુરાતન પાર્સીઓ ખાનપાનની મજલિસોમાં ઓરતોને શામેલ કરતા હતા. પણ યહુદણુ ઈસ્થરને રાણી દાખલનો ચર્તમાં આપવાની ચતલખથી ઉપલી વાત યહુદીઓએ જોડી કહાડેલી લાગેછે.

દાનીની આવી તે નરમાશ છે.” “સર્વથી પહેલી નેત્રી તે ધનસાફ છે; અને સર્વથી પહેલી આસીયત એ કે જીલમ ખમનાર તરફથી જીલમ કરનાર ઉપર વેર લેવું.”

મીરખુંદ લખેછે કે પાદશાહ દર સાલ પોતાની તમામ રૈયતોને ભેગી કરી જશન કરતો અને પછી કહેતો કે “મારા અમલનું એક વંસ પસાર થયુંછે; અગરજો મારું યા મારા હાકમોનું કોઈની કામ ફરીયાદ કરવાજોગ હોય તો જાહેર કરે કે તે ખાખે તરાસ કરવામાં આવે.” આના ઉત્તરમાં દસ્તુરાન દસ્તુર પાદશાહના વાજખી ધનસાફ વીશે ખાતરી આપતો, ત્યારે પાદશાહ પોતાના વજીરને આ મુજબ કહેતો કે “જ્યારેની તમે મને જીહાદ તરફ અથવા આડા માર્ગ તરફ દળતો જુઓ ત્યારે તે કામથી મને વાળજો; અગરજો કોઈ તરફ મને યુસ્સા ભરેલો જુઓ તો મને અટકાવજો; અને દર વેળા કીર્તી ભરેલાં કામો કરવાનેજ મને ઉત્સેરજો.”

પાદશાહનાં ખરેખરાં કામો સાથ જ ખીના મળતી આવતી ફાર્સી લખાણો ઉપરથી મળેછે તે ઉપર મુજબની છે. પણ આ તવારીખનવેશાએ કેટલાક આગલા પાછળા ખતાવિને **બહુમનના** અમલમાં ધુસાડી દીધાછે. દાખલા તરીકે **મીરખુંદ** લખેછે કે પાદશાહે ખાલુજનાં તખ્ત ઉપરથી **બખ્તુનનાસરના** દીકરાને ઉઠાડી મેલી **ખોરેશ** નામે એક ધરિની શાહજાદાને તેની જગા ઉપર મુકરર કીધો, જેની મા યહુદી તોખમની હતી. વળી તેણે આ નવા હાકમને ફરમાવ્યું કે કેદ પડેલા યહુદીઓને તેમનાં પવીત્ર મંદીરવાળા મુલકમાં પાછા મોકળી આપવા અને તેમને ગમે તે ધણીને પોતાનો હાકમ પસંદ કરવા દેવો. આ ઉપરથી **ખોરેશ** યહુદીઓને ભેગા કરીને **ડાન્યલ**ને તેમનો હાકમ નેમ્યો. ઉપલાજ લખનારે જાહેર કર્યો મુજબ ખીજ ફાર્સી તવારીખોમાં એમ લખેલુંછે કે **લોહુરાસ્થે** ખાલુજનાં તખ્ત ઉપરથી **બખ્તુનનાસર**ને ઉઠાડી મુકીને શામના મુલકને ખેતીથી આખાદ કરવા માટે કેદ પડેલા યહુદીઓને તેમને વતન જવા દીધા હતા, તેથી પાદશાહ **બહુમનના** વખતમાં શામ (સીરિયા) દેશ ખહુ આખાદ થયો હતો. પણ આ પાદશાહે મોકળેલા એક એલમીને યહુદીઓએ મારી નાંખવાથી **બહુમને** તેમનો મુલક વેરાન કરાવ્યો. હવે આ ખંને ખાખતો અકેકથી ઉલટી છે, એટલુંજ નહી પણ તવારીખના ખરેખરા ખતાવ સાથ એ ખંનેમાંની એક પણ મળતી આવતી નથી. યહુદીઓને સ્વતંત્ર કરવાનું માન પાદશાહ **કુરેશ**ને મળ્યુંછે, અને તેમના ઉપર મેહરખાનગીઓ વરસાવવાનું માન **બહુમનને** ખુદ યહુદીઓ પોતાનાં ધર્મ પુસ્તકમાં આપી ગયાછે.

મીરખુંદના જણાવ્યા મુજબ **બહુમનના** વખતમાં **જી. મોકેદીસ** અને **બોકાત** નામે હકીમો થઈ ગયા હતા, જેમને એ પાદશાહે ખહુ ધનિત આપી હતી. પાદશાહના મરણ વીશે તવકાલમેગ વઝદે તુલકમેગ નામે એક લખનાર એમ જણાવેછે કે એક દિન અજદહાએ તેને દંખ્યો હતો. આ લખનાર મુજબ પાદશાહે ૬૦ વરસ અને “તારીખે માઅજમ” મુજબ ૧૨૦ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. બહુમનના અમલમાં તેના પછીના ખે પાદશાહેને ફાર્સી લખનારાઓએ ધુસાડી દીધાછે તેથીજ તેના અમલની આવડી લાંખી મુદત તેઓ આપી ગયાછે.

ખા.ખ ૨૦.

દારાયસ (દારયવુરી) ૨.

(ઉર્ફે નોથસ.)

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૪૨૫—૪૦૪.)

૧. નવો પાદશાહ જર્કસીસ ૨—તેનું ખુન; પાદશાહ સોગ્દયાનસ—તેનું ખુન. પાદશાહ દારાયસ—તેના ભાઈનો બલવો; લીડયાના હાકમનો બલવો—એહરખારેહની કુનેહ—તેની કતેહ; ખીડયાનો બલવો; પાદશાહના જમાઈનું કાવતું—શાહજાદાનાં ખુનની તજવીજ—ખુનીઓને સજા. દરબારમાં ગુલામોનો કાબુ—એક ગુલામનું તખ્ત મેળવવા માટે કાવતું. ખીસરનો બલવો—તેનું સ્વતંત્ર થવું.
૨. એથન્સ અને સ્પાર્ટા વચ્ચે યુદ્ધ—તેમાં ઇરાનનો ભાગ—સ્પાર્ટા અને ઇરાન વચ્ચે કોલકરા; આલ્સીબાયડીસનાં કાવતરાં; સ્પાર્ટા સાથે નવા કરાર. ખારેહખાણુ—સ્પાર્ટાનો સાથનો તેનો સંબંધ; એથીન્યનોની મોટી કતેહથી સ્પાર્ટાનોની નાચારી.
૩. એથન્સ સાથે ઇરાનની દોસ્તીની અચારી—તેમાં બલલ; શાહજાદો કુરશ—તેનો મોટો અધીકાર—ખારેહખાણુની ગોઠવણોની નીકળતા; સ્પાર્ટાનોની પુશહાલી—એથન્સ ઉપર કુરશનો દાંત—લૈસેન્ડરને તેની વાતોથી ધીરજ—તેની માંગણી; આલ્સીબાયડીસ શાહજાદાની મદદ માંગે—તેની નીકળતા; સ્પાર્ટાનો સાથે નવો વાંધો—લૈસેન્ડર ઉપર કુરશનો ઇતખાર—ઇરાની નાણાંની મદદથી સ્પાર્ટાનોએ મેળવેલી કતેહ—ઈર્ગોસ પોટેમાઈની લડાઈમાં એથન્સનો નાશ. પાદશાહનું મરણ અને ચાલચલાણ.

ફસલ ૧. બલવાનો એક આખો અમલ.

પાદશાહ બહુમનની એકજ રાણી હતી, જેને યુનાની ગ્રંથકારે દારાયસનાં નામથી ઓળખાવી ગયાછે. આ રાણીએ માત્ર એકજ શાહજાદો જર્કસીસ (ક્ષિપાર્થી)-ને જન્મ આપ્યો હતો, જે તેના પિતાનાં મરણ પછી તખ્ત ઉપર બેઠો. આ જવાન શાહજાદાએ તખ્ત લીધો પછી ઇરાનમાં પાછા ખર્ચે શરૂ થયા અને પહેલી પાર્સી શેહનશાહતની આખેરીની આ વખતે શરૂઆત થવા માંડી. જર્કસીસ ૨ જે તેના આપનો એકપુરો દીકરો હતો ખરો, પણ તેના ખીજ ૧૭ સંવત્રો બાંધ્યા હતા, જેમનો અલખતે તખ્ત ઉપર કશો દાવો હતો નહીં. આ સંઘનાઓમાં સોગ્દયાનસ નામે એક ભાઈ તખ્ત મેળવવાને તપેલો હતો, માટે રાજ્યની લગામ જવાન પાદશાહે પોતાના હાથમાં લેવાને ૧૧ મહીના નહીં થયો એટલામાં તેનું ખુન થયું. એક માટાં જશનને દીને જર્કસીસ આઘીને મસ્ત બન્યો હતો તે વેળા સોગ્દયાનસે તેનો જીવ લીધો અને એ રીતે પોતે તખ્ત ઉપર ચઢી બેઠો. પણ ખુનીનો કદી જય હોતો નથી. સોગ્દયાનસે હકદાર શાહજાદાનો જીવ લઈને તખ્ત મેળવ્યું ખરું, પણ તે ઉપર તે એક વરસ દહાડો સુધી પણ અમલ ભાગવવા પામ્યો નહીં. સાડા છ મહીના સુધી તેની પાદશાહી ચાલી, અને એ મુદત પછી તે એક ખીજ સંવત્રો બાંધે એકસના હાથ ઉપર માર્યો ગયો. આ નવા શાહજાદાએ તખ્ત ઉપર બેસતાંજ દારાયસનું નામ ધારણ કર્યું, અને તે હકદાર યાને પાદશાહી ખાનદાનનો ન હતો માટે યુનાનીઓ તેને

મોટા દારાયસ હીસ્તાસ્પીસ પાદશાહથી જ્યુદો દેખાડવા માટે દારાયસ 'નોથમ્' ૧ ને નામે ઝોળખી ગયાછે.

દારાયસ (દારા—દારાય) ના અમલની આખી મુદત બમ્બેડાઓ, બલવાઓ, લડાઈ-ઓ અને કાવાદાવાઓમાં ગુજરી હતી. પોતાના ભાઈનાં લોહીથી ખરડાયલા હાથ વડે તેણે રાજ્યની લગામ લીધી તેનું આ કુદ્રતી પરીણામ હતું. વળી એજ અપરાધને લીધે ધરાનને મીસરના મોટા દેશની હાકમી ઝાહી દેવાની સજા અમલી પડી હતી. પોતાના પીતા પાદશાહ બહુમનના વખતમાં શાહજહો દારા હીજેન્યાના પ્રાંતનો હાકમ હતો, અને તેથી તેને રાજ્ય વહીવટની કેટલીક રીતની માહિતગારી મળેલી હતી. પણ તેનાં પાપની તોજીશમાં તેની ૧૯ વરસની કાર્કીદીની સઘળી મુદત ગુજરી ગઈ હતી, માટે તેને રાજ્ય મુધારા કે રાજ્ય વધારા ઉપર લક્ષ દેવાનું કોઈખી રીતે બન્યું ન હતું. એક ગમથી તે તખ્ત ઉપર બેઠો કે ખીજી ગમથી તેના પોતાના મા જણ્યા ભાઈ આસીતીસે તેની સામે પહેલો બલવો ઉઠાવ્યો, જેમાં મેહુબાજીના એક બેટા આતીફીયસે તેને મદદ આપી હતી. વળી આ બલવાખોરોને પડોશનાં યુનાની રાજ્યો તરફથી લશ્કરની મદદ મળી, જેને લીધે તેઓએ પાદશાહની ફોજો ઉપર બે મર્તબે ફતેહ મેળવી. પણ શેવેટ યુનાની લશ્કર ધરાની લાલચથી અથવા કોઈ ખીજી સબબથી બલવાખોરોની પક્ષ છોડીને ચાલી ગયું, અને તેથી આસીતીસ નાચાર થયો. તેનાથી પાદશાહનાં લશ્કર સામે તકી ચકાયું નહી. જીવતદાનની ઉમિદમાં તે અને આતીફીયસ પાદશાહે તામિ થયા, અને જીવતદાન મેળવ્યા છતાં તેમના જીવ ગયા. ૨

પણ બલવાખોરોને થતી આ જાતની સજાથી ખીજાઓ શીખામણ પકડતા હોય એવું કશું હતું નહી. આ વખતે લીડયાનો ધરાની હાકમ પીસુથનીસ (પેશાતન) ૩ નામે એક ઉમરા હતો, જેણે એથીન્યનો સામે ધરાન તરફથી કંઈક હીલચાલ કીધી હતી. આ સરદારે નવા પાદશાહની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવ્યો. તે હીસ્તાસ્પીસ (વીસ્તારપ—યુસ્તારપ) નામે પાદશાહી આનદાનના રાજવંશીના બેટા હતો અને લીડયા ડુપાતે તેણે ૨૦ વરસો કરતાં વધારે મુદત સુધી હાકમી ચલાવીને મોટો દ્રવ્ય મેળવ્યો હતો. આ દોષતની મદદથી તેણે યુનાની ભાડુતી ફોજોને પોતાની નોકરીમાં રાખી, જેવી ફોજો એવાં કામને માટે ઠેકાણે ઠેકાણે રખાડતી ફરતી હતી. આ

૧ આ શબ્દનો અર્થ 'હલકી ખુન્વાદનો' થાયછે.

૨ આવીજ રીતે ખીજાખી બલવાખોરોને જીવતદાન મળ્યા છતાં તેમના જીવ લેવામાં આવ્યા હતા, જેકે પાદશાહે તે પોતાનો વચન પાળેલો મનાતો હતો. આ જાતના અપરાધીઓને કેવી પ્રકારે મારી નાખવામાં આવતા હતા તે ટીપ્પણ આ મુજબ બતાવે છે:—તકસીરવારને પ્રથમ સારીપેકે અજાડતા અને પછી એક શલકાં ઉપર તેનું બીછાનું કરીને તેને સુવાડતા હતા. પછી તેની બર બાંધની વેળા પેઢું શલકું જમીનનાં બાંડાણમાં બિતરી પડતું હતું અને તે કમનસીબ પોતાને એક ભોંયરામાં આવી પડેલો જોતો હતો, જ્યાં તે જીવનશાથી મરણ પામતો હતો.—થર્લ્વૉલ, યુનાન તવાન, ૬૧૦ ૪, સરે ૬, નોટ ૧.

૩ યુનાનીઓએ ખીગાડી નાખેલાં અસલ નાચનું આ પાર્સી નામ ઐરવદ શેહર-પારજીએ સુચવ્યુંછે.

એક એથીન્ન કોજ હતી, અને એથીન્નનો ધરિન ઉપર કોઠખી પ્રકારે દાવ લેવાને સદા તયાર હતા. એ કોજ **લાઈકન** નામે એક સરદારના હાથમાં હતી, અને જોકે પેશોતનને બહુ ઊંચા વેળા આ કોજ ઉપર મદદનો પુરતો આધાર હતો તોપણ જરૂરની વખતે એજ કોજ તેને ડુબાડયો. એ સરદારની સામે પાદશાહે **તીસારનીસ** (ચેહરખોરેહ)^૧ નામે એક સરદારને લશ્કર આપી મોકલ્યો, જેને વળી એવી ઉમેદ મળી હતી કે અગરજો બહુવાખોર પકડાશે ત્યાં માર્યો જશે તો દારૂ તેને યાને ચેહરખોરેહને લીડયાની હાકમી આપશે. ચેહરખોરેહ બહુ જાણનાર કુનેહવાળો સરદાર હતો. તેણે યુનાનીઓને કેવી પ્રકારે હચમચાવ્યા હતા તેની હકીકત આપણુ આગળ ચાલતાં વાંચીશું. તેણે બહુવાખોર કોજ સામે ચઢી જઈને પ્રથમ જો કામ કરવા ધાર્યું તે એજ કે પેલી ભાડુતી યુનાની કોજના સરદારને લાંચ આપીને ખીસતો કરવો. આમ તેણે કીધું અને જેમ છેલ્લી ઘડીએ આસીતીસ નાચાર થયો તેમ પેશોતન પણ યુનાની સરદારની દગલખાણથી નીરાશ થયો. **લાઈકને** આ સરદારની પક્ષ છોડી દીધી, એટલુંજ નહી પણ વળી તે ચેહરખોરેહને મળી ગયો, અને એ રીતે બેવડા મજબુત થઈને આ પાર્સી સરદાર બહુવાખોર સામે લડવા ચાલ્યો. પેશોતને લડાઈ કીધી ખરી પણ તે ઝાઝો વખત પાદશાહી કોજ સામે તકી શક્યો નહી. અંતે તે તાપે થયો અને જીવતદાન માંડ્યું. ચેહરખોરેહ તેને પાદશાહ આગળ પકડી લઈ ગયો, અને આસીતીસના જેવાજ હાલ તેના પણ થયા. ચેહરખોરેહને તેની ક્તેહ માટે લીડયાની હાકમી મળી. આ વખતે તેણે ધરિન તરફથી યુનાનીઓ સામે કેટલીક અગત્યની સેવાઓ બજાવવા માંડી.

પણ પેશોતનની શીકસ્તથી લીડયાનો બહુ એકદમ નરમ પડ્યો નહી. તેના **એમોઈસ** નામે એક બેટાએ પાદશાહ સામે માથું ઊઠાવ્યું. બે વરસો સુધી તેણે એશ્યા મૈનર ખાતે પાદશાહી સત્તાનો અનાદર કરીને ત્યાંનાં બંદરોને ઉગડ કીધાં. અંતે તેખી પોતાનાં કામની સંજગતે પહોંચ્યો (૯૦ સં ૫૦ ૪૧૨), જે વીચે આપણુ આગળ ચાલતાં થોડીક વધારે હકીકત વાંચીશું. ધરિનના યુનાનીઓ સાથના સંબંધની સઘળી હકાયત ખીજ ક્રમમાં ભેગી કીધી છે, અને આ **એમોઈસ**ની શીકસ્તનો હેવાલ પણ તે ભાગનેજ અનુસરતો છે.

એક ચોથો બહુ (૯૦ સં ૫૦ ૪૦૯) મીડ લોકોએ ઉઠાવ્યો. જોકે મીડ લોકો માત્ર પાર્સી લોકોથીજ ઉતરતા ગણાતા હતા તોપણ તેઓએ રાજ્યમાં ઉઠેલા અનેક બહુવાઓની તક લઈને પોતાનાં સ્વતંત્રપણાંને માટે એકવાર ફરીને તજવીજ કીધી. પણ એ બહુવાને લગતી કશી જાણવાળેજ હકીકત મળી નથી. પાંચમો બહુવા પાદશાહના જમાઈ **ત્રીતાખીસે** (સેતાખમે)^૨ ઉઠાવ્યો હતો. આ જવાન **હુઈદારનીસ** (વીદર્ન) નામે સરદારનો બેટો હતો, જેનાં મરણ પછી તેને તેના પ્રાંતની હાકમી મળી. પાદશાહનો તે

૧ તીસારનીસ નામ અવસ્તામાં 'ચિત્રખરેનો' થાય, અને તે ઉપરથી શર્સીમાં 'ચેહરખોરેહ' યાને 'તુરી ચેહરનો' એવું નામ થઈ શકે છે.—એર. ૨૦ શે. ૬૦ બરમા.

૨ પાર્સીઓની તવતીખ સર ૭૭.

માનીતો હોવાથી દારાચહે પોતાની ખેડી અમેલીસ સાથ તેની શાદી કીધી હતી. પણ આ બનાવ પછી સેતોખમ રોક્ષાના (રોષન) નામે એક ખુબસુર્ત નાજનીન ઉપર શીદા થયો, અને તેણીને ખાતર પોતાની ઓરતને તજવાનું પાપી મન કીધું. તેણે ૩૦૦ ખોળઓ સાથ એકસંપ ૨૨૨૫ અને પાદશાહની સત્તા માંમે બંદ મચાવવાનો ઠરાવ કીધો. પ્રથમ તેઓએ ઠરાવું કે શાહજાદી અમેલીસનો જીવ લેવો. આ ૩૦૦ ખુનીઓ વચે એવો કરાર થયો કે શાહજાદીને એક કોથળામાં બંધ કીધા બાદ દરેકે તેણીનાં શરીરમાં બંજર પેવશ કરવું. આ ઘાતકી ખુન ખરેખર થયલું જણાતું નથી, પણ એ વીશે પાદશાહને આગમજથી ખબર મળતાંજ તેણે તેણીને બચાવવાની યુક્તી રચી. એ કામ તેણે પોતાના જમાઈના એક વીધાસુ નોકરને સોંપ્યું, જેણે ખીજાઓ સાથ મળીને સેતોખમનો જીવ લીધો. આ પછી બચવાખાસે એકદમ નરમ પડી ગયા, અને પાદશાહ પોતાના જમાઈના ખેડીઓની કતલ ચલાવી, તથા રાણીએ પોતાની દીકરીનાં વેરમાં પેડી સુંદર નાજનીન રોષનને વહેરી નખાવી. આ કતલમાં પાદશાહની પોતાની વહુ સ્તેતીશનો પણ જીવ જત, કેમકે તેણી બચવાખાસે ત્રીતોખમીસની બહેન થતી હતી, માટે તેણી ઉપર પણ પાદશાહ તથા રાણીનો ક્રોધ ઉતર્યો, જેકે તે બાનુ પોતાના ભાઈનાં કાવત્રાનાં તોહમતમાંથી તદન મોકળી હતી. પાદશાહના વડા બેથા આસેંસીસની તે માહરદાર હતી, અને તેનીજ કાક-લુદીથી તથા આંખપાણી કરવાથી પાદશાહ એ બાનુને જીવતી રાખી હતી.

આ છેલ્લા એકસંપને દરબારીઓનાં બંદનું નામ આપી શકાયે. દારાનાજ નહી પણ છેક પાદશાહ જર્ફસીસના અમલનાં છેલ્લાં વરસોથી ઇરાનની દરબારમાં પાદશાહની સત્તા એકઠ ધણીઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. આ ધણીઓમાં મુખ્ય રાણી અથવા રાણી-માતા અને જનાનખાનાના કારભારીઓ યાને ખોળઓ હતા. વખત જતે આ છેલ્લા ધણીઓનો કાબુ એટલો બધો વધી ગયો કે આર્તાક્ષીસ (અર્દશીર) નામે એક ખોળએ તો પાદશાહ દારાનો જીવ લઈને તેનાં તખ્તનો પોતે ધણી યઈ બેસવાની હીમત કીધી હતી. આ બાબતમાં એક તવારીખનવેશર કહેછે કે પાદશાહના વખતમાં ઉપલા ખોળના વડાપણું હેકળ ખીજા બે ખોળઓએ રાજ્યનો સુધજો અખત્યાર પોતાના હાથમાં લીધો. અર્દશીર ખોળે પાદશાહનો બહુ માનીતો હતો. તે તેના સુધજા ખવાસો અને ઇછાઓથી માહીતગાર હતો, માટે તેની મરજી જળવવાની કોઈખી તક તે જવા દેતો ન હતો. આમ કરીને તેણે પાદશાહ ઉપર કાબુ મેળવ્યો, તેને તેણે મોજમજાહ અને રમત ગમતમાં ચક્રચુર બનાવ્યો અને એ રીતે રાજ્યનો સુધજો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. વળી રાણી પરીસાતીસ (પરીજાદ) તેના ઉપર પ્રસંન હતી, જેણીનાં નામ અને રક્ષણ હેકળ આ ખોળે સુધજાં કામે કરવા લાગ્યો, અને તેમ કરીને તેણે આ રાણીને પણ રાજી રાખી પોતાનું કામ કહાડી લીધું. ટુકમાં રાજ્ય વહીવટનું સુધજું કામ આ ધણીએ એવી રીતે હાથમાં લીધું કે હવે માત્ર તેને પાદશાહને નામે ઓળખવાનું જ બાકી રહ્યું. આ ખાલી નામ વીનાની સત્તાથી તે ધરાયો નહી.

૧ એર. શેરખારજીનું સુબેકું શાહી નામ.

તેણે તે નામ પણ મેળવવાનો લોભ કીધો અને તેટલામાટે પાદશાહનો જીવ લેવાની યુક્તી રચી. પણ સારાં નસીબે તે નીચની આ પાતી રચના પકડાઈ આવી. તે પકડાયો, અને તેનો જીવ ગયો.

દ્વારાચસના અમત્રમાં જે સર્વથી મોટો બનાવ રાજ્યના હાકમાં બન્યો તે મીસરનો બન્યો હતો. આ બન્યો ક્યાં વરસમાં થયો તે નકી થયું નથી. કોઈ ઈ. સ. ૫૦ ૪૧૪, કોઈ ૪૧૧ અને કોઈ ૪૦૫ નું વરસ ગણાવેછે. **રૉલીન્સન** આ છેલ્લી તારીખ ખરી માનવાનું કારણ જીએછે, અને એમ ધારતો જણાવે છે કે મીસર ઇરાનના કબ્જામાંથી ગયું તે વેળા ત્યાં જુદા જુદા દેશી રાજાઓનાં નામ ધારણ કરનારા ઉભા થયા હશે. એક તવારીખ લખનાર કહે છે કે પાદશાહ મીસરને ઇરાની અમત્ર તરફ કેવળ બેદીલ જોઈને ત્યાં બે સરદારોને નામના દેશી હાકમ નેમ્યા હતા, પણ મીસર ખાતે હજીબી ઇરાની ફોજો કીલાઓમાં પડી રહેલી હતી માટે ત્યાંના લોકોને આ ગોઠવણથી ખી સંતોષ ઉપજ્યો ન હતો. વળી તેમને ખંડણી તો આપવીજ પડતી હતી. એટલામાટે થેવટે ઉપજા નામના રાજાઓએ હીમત પકડીને આખા દેશમાં બન્યો ઉઠાવ્યો હશે અને એ બનાવ પાદશાહના અમત્રની આખરીએ બન્યો હશે, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. આ બન્યા પછી મીસર દેશ ઇરાનના હાથમાંથી સદાનું ગયું હતું.

ફસલ ૨. ઇરાનનો સ્પાર્ટા સાથનો સંબંધ.

પાદશાહ દ્વારાચસના અમત્રનાં ૧૯ વરસો ઉપર ટપકાવેલા એક પછી એક ઉઠેલા નવા નવા બનવાઓ ખેસાડી દેલામાંજ યુગ્ગરી ગયાં. એ મુદતની આખરીમાં ઇરાનનો બુમલ્ય સમુદ્ર મોહિલા ઊગમણ તરફના ટાપુઓ ઉપરનો કબ્જો વધારે મજબુત થયો હતો. તેમ થવાનું એક ખાસ કારણ ઇરાનના શત્રુઓ—એથિન્સનો—ની સ્પાર્ટન લોકોના હાથ ઉપર થયેલી જખરી શીકસત હતું. એથન્સ પોતાની મગરૂરીનું ભોગ થયું હતું. તેની સર્કશી સ્પાર્ટાથી દેખી શકાઈ નહી; તેની તુલો કુતાનનાં દક્ષીણ તરફનાં બીજાં રાજ્યોથી ખમી શકાઈ નહી. એમ છતાં પણ આ બંને રાજ્યો અકેક સાથ લડવાને રાજી હતાં નહી. પણ બે નાનાં રાજ્યો વચ્ચે ઝગડો ઉઠવાથી તેઓમાંનાં એકે એથન્સની અને બીજાંએ સ્પાર્ટાની મદદ માંગ્યાથી ઉત્તર અને દક્ષીણ યુદ્ધાન વચ્ચે લડાઈ બરપા થઈ. અત્રણે એ લડાઈનું આ ઉકાણું વર્ણન કરવાની અમારી મતલબ નથી, તોપણ એમાં ઇરાનનો પણ ભાગ હતો, અને એથન્સના નાશમાં ઇરાનનો હાથ હતો, માટે જેટલી ખીના આપણી તવારીખને લગતી છે તેટલી હ્યાં નોંધી લેવી ઘટે છે.

આપણે ઉપર વાંચ્યું છે કે લીડયાના હાકમ **પેરીોતનને** બન્યો કીધા પછી પાદશાહ દ્વારાચસે ત્યાંની હાકમી **તીસાફર્નીસ** (ચેડરખોરહ) નામે સરદારને આપી હતી. એ બનાવ ઈ. સ. ૫૦ ૪૧૩ માં બન્યો. હવે પેરીોતનનો ખોટો **એમોઈસ** કાર્યોના કાંડા ઉપર યાસસના કીલાને મજબુત કરીને પોતે ત્યાં બરાહ બેઠા, અને

૧ પુરા. પાદ. ૬, સર્ ૪૮૧—૮૨, તથા નોટ ૨.

૨ મીસરની તવારીખ, સર્ ૬૦.

એથીન્યોનો મદદ ઉપર સુસ્તાક રહીને તેણે કેટલાંક વરસો સુધી પાદશાહની સત્તાનો આદર કીધો. આ ઉપરથી ચેહુરખોરેહુને એથીન્યો સામે ચાંપતા ઉપાયો લેવાનું એક નવું કારણ મળ્યું. આ વખતે ચીયોસના ટાપુના રહેવાસીઓએ એથન્સની સત્તા સામે બળવો ઉઠાવીને સ્પાર્ટાની મદદ માંગી હતી માટે એ તકનો લાભ લઈને ચેહુરખોરેહુ ધરિનના પાદશાહને નામે સ્પાર્ટા ખાતે એવી મતલબનાં નામાં સાથ એનચીએ મોકળ્યા કે અગરજો સ્પાર્ટન ફોજ ચીયોસની મદદ આવે તો તે ફોજ જોડા દીવસ ત્યાં રહે તેડા દીવસનો સુધજો ખર્ચ પાદશાહ આપે. આજ વખતે એક ખીજો ધરાની સરદાર નામે ફાર્નાબાજસ (ખોરેહખાજુ), જે આ વખતે બાઈજેન્સ્યમ અને ખીજ ધરિનને તાબેના યુરોપીયન પ્રતિનો હાકમ હતો, તેણે પણ સ્પાર્ટાની મદદની માંગણી કીધી. આ બંને ધરાની હાકમોને માથે પાદશાહે તેમને તાબેના યુનાની ટાપુઓની ખંડણીની રકમ નાંખી હતી અને તેમને તાકીદ કીધી હતી કે એ ખંડણી એથન્સની કુમક ઉપર કુદીને આ નાનાં રાજ્યો આપવાના આખાડા કરેછે તે હવે ચાંપતા હજાજો લઈને પાછી લેતી કરવી. હવે એથન્સને તોડવા માટે જેમ ચેહુરખોરેહુ તેમજ ખોરેહુબાજુએ સ્પાર્ટાની મદદ અવશ્યની જોઈ અને તેથી તેઓ બંનેએ એકેકથી અજાણપણે એકજ વખતે આ મદદની માંગણી કીધી. આ સમયમાં સ્પાર્ટાની દરબારમાં આલ્સીબાયડીસ નામે એક એથીન્યન વસતો હતો, જેને તેના વતનીઓએ દેશનીકાળ કર્યો હતો. તેની સલાહ ઉપરથી સ્પાર્ટનોએ ચેહુરખોરેહુની માંગણી કયુલ રાખી અને ચીયોસ ખાતે એક ફોજ મોકળાવી. આ ઉપરથી પાદશાહ દારી તરફથી તેના મજકુર સરદાર અને સ્પાર્ટનો વચે નીચડી મતલબના કોલકરાર થયા:—

જે જે મુલુકો અને શેહરો પાદશાહ દારાયસના અથવા તેની આગમજ થઈ ગયલા ધરાની પાદશાહોના તાબા તળે હતાં તે હવેથી પાદશાહને સ્વાધીન કરવાં, અને તે શેહરો અને રાજ્યો કનેથી પૈસા અથવા કોઈ પણ જાતનો ફાયદો મેળવતાં એથીન્યોને સ્પાર્ટનો તથા તેમના મદદગારોએ ધરિનના પાદશાહ જોડે મળી જઈને ચટકાવવા. તેઓ સુધજાઓએ ભિગા થઈને એથીન્યો સામે લડાઈ ચલાવવી, અને તેઓ સર્વેનાં અનુમત વીના આ લડાઈનો અંત આણવો નહી. જો કોઈખી રાજ્ય પાદશાહ સામે બળવો ઉઠાવે તો તેને સ્પાર્ટનો તથા તેમના મદદગારોએ પોતાનો શત્રુ ગણવું, તેમજ સ્પાર્ટનો વગેરેના શત્રુને પાદશાહે પણ પોતાનો દુશ્મન ગણવો.

આ કોલકરારો માહલીટસ ખાતે ચીયોસના એથન્સ સામેના બજવા પછી તુર્તજ સ્પાર્ટન ચેલ્સીડયુસ અને ધરાની તીસાફર્નીસ (ચેહરખોરેહ) વચે થયા હતા (ઈ. સ. ૫૦ ૪૧૨). એ કોલકરારો દેખાડેછે કે સ્પાર્ટનો ગોયા ધરિનના આભારી હોય તેમ તેઓએ એ દેશની સેવા બજવવાના પાદશાહ કરતાં વધારે જોખમે માથે લીધા હતા. આ કોલકરારો એકગમ થયા કે ચેહુરખોરેહુ ખીજગમથી માહલીટસના ટાપુને કબજે લીધો અને ત્યાં એક કીલ્લો બાંધીને ધરાની ફોજને ગોઠવી દીધી. ધરાની તથા

સ્પાર્ટન ફોજોના ભેગા થયા પછી તેઓએ યામસનાં ખંદર તરફ કુચ કીધી અને ત્યાં ભરાઈ બેઝા પેલા બજવાખોર એમોર્જીસને સજા કરવા માંગી. એડુરખોરેડુની ઇરાની ફોજે જમીનને માર્ગે અને સ્પાર્ટન ફોજે દરીયાને માર્ગે ઉપડાં શેહર ઉપર હુમલો ચલાવ્યો. કહેછે કે એમોર્જીસના મદદગાર એથીન્યનો સ્પાર્ટન વહાણેને પોતાને વતનથી વધુ મદદ દાખલ આવેલાં મુમળ્યા, અને તેથી તેઓ સહેલથી તાબે થઈ ગયા. કેદ પકડાયેલા શત્રુઓમાં એમોર્જીસ પોતે પણ હતો, જેને એડુરખોરેડુ સુસા ખાતે મોકળી આપ્યો. હવે આ ફતેહ પછી તેમજ તેની આગમજ ઇરાની સરદારે સ્પાર્ટન સીપાહીઓને પોતે આગતથી કબ્જ કરેલો દર માણસ દીઠ જવાજમ આપ્યા કીધો હતો; પણ હવે તેની દાનત ખીગડી—બજકે સ્પાર્ટન દરબારમાં જઈ વસેલા પેલા ખંધા એથીન્યન આદસીબાયડીસે તેને બમાય્યો, જે ઉપરથી તેણે હવે સ્પાર્ટનોને આપવા કહેલો જવાજમ ઘટાડી નાંખ્યો અને તેનું કારણ બતાવ્યું કે તેને પાદશાહ તરફથી કશી રકમ મળી નથી માટે તે જે કંઈ તુર્તવેળા આપેછે તે પોતાની ગીરથી આપેછે. આ વખતે સ્પાર્ટન ફોજનો સરદાર થીરામીનીસ નામનો હતો, જેણે જવાજમ ઘટાડવા વીથે કશી દરકાર કીધી નહી, પણ ત્યારપછી એસ્તાઈયોકસ નામે સરદાર આવ્યો તેણે ઇરાની સરદારનાં કામ સામે ભારી વાંધો ઉઠાવ્યો અને તે ઉપરથી બંને પક્ષો વચે નવા કોલકરાર થયા, જેમાં ઉપલા કોલકરાશેની શરતોમાં નવું એ વધાર્કું હતું કે:—

પાદશાહના કબ્જા હેઠળનાં રાજ્યો ઉપર સ્પાર્ટનોએ હુમલો કરવો નહી, અથવા તેમને હજી દેવી નહી, તથા તેઓ કનેથી કશી ખંડણી લેવી નહી. એજ મુજબ પાદશાહે લેસીડીમોન્યનોને છેડવા નહી. પાદશાહ પોતાની મદદને થકી જે સ્પાર્ટન ફોજ મંગાવે તેનો પગાર વગેરે પાદશાહેજ આપવો, ઇત્યાદી.

અલબત્તે આ નવી શરતોમાં સ્પાર્ટનોએ પોતાની ફોજના ખર્ચનો ભોજો ખુદી રીતે ઇરાનને માથે નાંખવાનું ખોરેડુબાજી, કને કબ્જ કરાવ્યું તેમાં તેમનો કશો વાંક ન હતો. પણ આ શરત છતાંયી ઇરાની સરદાર તો પોતાના આ મદદગારોનો ખર્ચ પુરો પાડવામાં ખેદરકાર રહ્યો. ગ્રેટનો એવો વીચારછે કે આદસીબાયડીસની શીખવણીને લીધે આ સરદાર સ્પાર્ટનો સાથ આડી રીતે વર્તવા લાગ્યો હતો.^૧ પણ ખરું કારણ એમ દીસેછે કે એડુરખોરેડુ સ્પાર્ટનોને પોતાની મદદ બોલાવીને તેમનો કાબુ વધારી દેવાને ખુશી ન હતો. તેને શીકર હતી કે એથીન્યનોને યુતાની ટાપુઓ ખાતેથી બહાર કહાડવામાં સ્પાર્ટનો ફાચાછે માટે મખાદા એથીન્યનોની જગા તેઓ લઈ બેસે અને ઇરાનને પાછું પોતાના તાબા હેઠળનાં રાજ્યો તરફનું જેનું તે કુખ થાય. એટલામાટે તીસાફર્નીસ સ્પાર્ટન ફોજનો કાબુ તોડવા થકી તેને નાણાંની મદદ આપવાના અપ્પાડા કરતો હતો.

આ વખતે વળી આ ઇરાની સરદાર નખખાં પડી ગયેલાં એથન્સને પોતાની પક્ષમાં લેવાનું મન કરતો હતો. એ કામમાં અજબત્ત તેને એથીન્યન આદસીબાયડીસની

છુપી ઉસકેરણી હતી, જે ધણી એકવાર પોતાને વતનથી દેશનીકાળ થઈ સ્પાર્ટામાં માન અકરામ પામીને હવે પોતાના એજ મુરખીએ તરફ નયુણો થયો હતો. તેણે પાછું પોતાને વતન જવાનું મન કીધું હતું અને તેથી સ્પાર્ટા સાથ તે છુપો દગો રમતો હતો. પણ એ કામમાં તે પકડાઈ આચારી તેને કતલ કરવાનો સ્પાર્ટન સરકારે હુકમ કહાડ્યો, જે વીશિની ખખર મળતાંજ આફ્રીબાયડીસ નોડા અને તીસાફનીસની મીલમાં જઈ ભરાયો. તેણે હવે નાચારીથી નહીં એથન્સની કે નહીં સ્પાર્ટાની પક્ષમાં રહેતાં ધરાનની સેવા બજાવવાનું ચેટુરખોરેહુંને રાજી રાખવા માટે માથે લીધું, પણ આ ખંધા એથીન્યનની છુપી નેમ જીવીજ હતી. આ સંઘળો વખત સ્પાર્ટા અને એથન્સ વચે પેલા પોનીશ્યન યુદ્ધ ચાલતું હતું, પણ તેમાં એક યા બીજાને મદદ આપીને તેને તેના દુશ્મન ઉપર સર્વોપરી કરી આપવાની પાદશાહ દારાની મરજી ન હતી. તે તો આ બંને હરીફ રાજ્યોને અફેકને હાથે સારીપેઢે છુંદાયજાં જોવા માંગતો હતો, અને તેથી કોઈ વાર તે સ્પાર્ટોનોને તો કોઈ વાર એથીન્યનોને પોતાની મદદ આપવાને લજઆવી ખુશ કરતો અને તેમ કરીને પોતાનું કામ કહાડી લેતો હતો. એટલા ઉપરથી સમજવાનું છે કે આફ્રીબાયડીસ ધરાનની મારફતે એથન્સને મદદ આપવાને પોતાના વતનીઓનો વીધાસ એકવાર ફરીને મેળવવાની છુપી તદખીર રચતો હતો, તોપણ તેના હાથ ઉપર ચેટુરખોરેહું (તીસાફનીસ) જેવો ધરાની સરદાર છેતરાય અથવા દારાચસ જેવો પાદશાહ ફસે એમ ન હતું. તેની નેમમાં તે ફાવે તે આગમજ તો ધરાની હાકમે સ્પાર્ટા સાથ ત્રીજી મર્તબે નવા કોલકરાર કરી સ્પાર્ટા સાથની ધરાનની મીત્રાચારી મજબુત કરી આપી.

ચેટુરખોરેહું સ્પાર્ટન લશ્કરનો કશો ખર્ચ બે માસ સુધી મુદત આપ્યો ન હતો, કેમકે લીચાસ નામે સ્પાર્ટન સરદાર ધરાન સાથ સ્પાર્ટોને થયલા આગળા બંને કોલકરારે ૨૬ કરાવવા માંગતો હતો, જેમ કરવાને ચેટુરખોરેહું ના પાડી હતી. હવે આ બે માસની મુદતમાં ધરાન તરફની કશી મદદ વીના સ્પાર્ટન લશ્કર રહોડસ અને બીજા ટાપુઓ ખાતે એથીન્યનો સામે કશું કામ બજાવી શક્યું ન હતું. માટે એ લશ્કર જીવપર આવીને એથીન્યનો સાથ લડવા જવાને બદલે ધરાન સાથ દુશ્મની પકડીને ધરાની ટાપુઓ ખાતે લુટ ચઝાવશે, એવો સંભવ જણાયાથી ચેટુરખોરેહું એક ત્રીજી મર્તબે તેઓ સાથ કોલકરાર કરવાનું વાજબી જોયું, જેમાં આગળા કરારે કરતાં નવો વધારો આ મતલબનો હતો:—

એશ્યા ખંડમાં પાદશાહે પોતાની મરજી મુજબ પોતાનો મુલક નહીં કરવો ; પાદશાહનો દરીયાઈ કાફિલો દરીયા માંહેલા ધરાનના ટાપુઓના બચાવ માટે આવી પુગે ત્યાં સુધી સ્પાર્ટન કાફિલાએ ત્યાં રહેવું અને તેના ખર્ચ ચેટુરખોરેહું આપવો ; પાદશાહનો કાફિલો આવી પુગ્યા પછી સ્પાર્ટનોથી બની શકે એમ હોય તો તેઓએ પોતાના કાફિલાનો ખર્ચ પોતેજ કરવો ; અથવા ચેટુરખોરેહું કને તે માટેની રકમ ઉછીકી લેવી અને એથન્સ સાથનાં સ્પાર્ટન યુદ્ધની આખરી પછી એ રકમ સ્પાર્ટનોએ ધરાનીઓને પાછી ભરી દેવી ;

પાદશાહના કાફલાના આવી પુગ્યા પછી ખંને કાફલાઓએ ભેગા થઇને એથન્સ સામે લડાઇ ચલાવવી, તેમજ ભેગાં મતે તે લડાઈ બંધ પણ પાડવી.

આ કોલકરાર એથીન્યનોની ધરિન સાથ દોસ્તી બાંધવાની ઉલટને દાખી દેવાને પુરતા હતા. તેપણુ આ નવા કોલકરારથી સ્પાર્ટાનેને ધાણું મેળવવાનું ન હતું. પાદશાહ તરફથી દરીયાઈ કાફલા આવી પુગવાની વાત માત્ર એક બહાનું હતું; તે આવે ત્યાં સુધીનો સ્પાર્ટાન સીપાહીઓનો ખર્ચ માથે લેવામાં એક મતઝગ્ન હતી: અને તે પાર પડી કે આ ખર્ચ આપવાની ચેલુરખોરેહ પાછી ના પાડી, પાદશાહ તરફની કશી ફોજ આવી નહી, અને એ રીતે સ્પાર્ટાને સાથના આ ધરાની હાકમના કરાર જ્યાંના ત્યાં રહી ગયા. આપણે કચ્છ કરીશું કે ચેલુરખોરેહ દગાબાજ હતો; પણ તેનાં એ કર્તુક તેનેજ નડ્યાં. હેલેસ્પોંટ તરફના ધરાની પ્રાંતોના હાકમ ખોરેહબાજીએ પ્રથમથીજ સ્પાર્ટા આતે એકસીઓ મોકળાવીને મદદ માંગાવી હતી, પણ આદસીબાયડીસની ઉચ્છેરણીથી તેને મદદ આપવાની ના પાડીને સ્પાર્ટાનેએ ચેલુરખોરેહની અરજ માંજીર રાખી હતી, એમ આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. હવે ખોરેહબાજી તરફથી આ વખતે એકવાર ફરીને સ્પાર્ટાની મદદ માંગવામાં આવી, અને તેજ વખતે ચેલુરખોરેહ સામે સ્પાર્ટાનેમાં પુછકળ કચવાટ પેદા થયો હતો, મોટે તેમની સઘળી ફોજે હવે આ ધરાનીની કુમક એકદમ છોડીને ખોરેહબાજીની મદદે જવાનું દરસ્ત ધાર્યું.

ખોરેહબાજી ચેલુરખોરેહ જેવો દગાબાજ ન હતો. તે બહાદુર અને ધમાનદાર હતો. યુરોપના કાંઠા પરના ધરાની પ્રાંતોને પાદશાહના કાચુમાં લેવા મોટે સ્પાર્ટાનેની મદદની તેને જરૂર જણાઇ હતી, અને તે મદદ આપવાને સ્પાર્ટાન સરદારો તૈયાર થયા. ગ્રોટ કહેછેકે સ્પાર્ટા અને એથન્સની મોટી લડાઈઓમાં ધરાનના પૈસાએ જે કામ કીધું તે આ વખતેજ શરૂ થયું હતું.^૧ આ પૈસા છુટથી વેરનારા ધરાની સરદારોમાં પેહેલો ખોરેહબાજી અને ખીજો શાહનદો કુરશ હતો, જેને લગતું બ્યાન આપણુ હવે પછી વાંચીશું. મોટાં પેલોપોનીસ્યન યુદ્ધમાં સ્પાર્ટાનેની ક્ષેત્રે થઈ તેમાં ધરાનની આ મદદ મોટો ભાગ બજાવ્યોછે. ચેલુરખોરેહ પણ પોતાની બુઝ જોઈને સ્પાર્ટાનેની મદદની એકવાર ફરીને માંગણી કીધી, જેમાં તે નીમ્ફૂજ થયો એટલુંજ નહી પણ તેની સામે તેના દુશ્મનોને મદદ આપવાની સ્પાર્ટાન લશ્કરે ના પાડી નહી. ખીજી તરફથી આદસીબાયડીસ, જે એક તરફથી તેની જોડે દોસ્તી રાખી ખીજી તરફથી એક એથીન્યન કાફલાનો સરદાર થયો હતો, તેખી પોતાના દગાનો ભોગ થયો. ચેલુરખોરેહ સ્પાર્ટાને સાથ પાછી દોસ્તી કરવાની મતઝબથી એક વખતે તક મળતાંજ આદસીબાયડીસને પકડી સાર્દીસ તરફ પાદશાહના કેદી દાખલ મોકલી દીધો (ઈ/સ ૪૧૧). તે લુછા એથીન્યન તરફ જેટલો સ્પાર્ટાનેનો તેટલોજ તીસાફનીસ (ચેલુરખોરેહ) નો પણ ધીકાર હતો, કેમકે તેણે એ બંનેને પોતાની છુપી ખટપોટથી ઢગ્યા હતા. તે પકડાયો ખરો, પણ સાર્દીસ પુગ્યા આગમજ પાછો જીવ બચાવી નોડો. ખીજે વરસે (ઈ/સ ૪૧૦) એથન્સે સ્પાર્ટા ઉપર એક મોટી ક્ષેત્ર મેળવી—એવી

ફતેહ કેળેનાં પરીણામ દાખલ સ્પાર્ટનોએ સુલેહ કરવા માંગી, જે એથીન્યનોએ ના પાડી. એથન્સની આ ફતેહથી ફાર્નાબાજસ (ખોરેહબાજુ) ની ફોજને પણ કેટલેક દરજ્જે ખમવું પડ્યું. સ્પાર્ટન ફોજથી મદદ મળવાને બદલે સામી તે ફોજનાં માણસોને ઉપલી લડાઈમાં તેમની શીક્ષત પછી લુગડાં લત્તાં કરવાં પડ્યાં તથા તેમનાં નાથ પામેજાં ખાર-કસો નવાં બનાવી આપવાં પડ્યાં. પણ આ સુધળું છતાં સ્પાર્ટનો ખોરેહબાજુને પોતાની ફોજનો ટેકો તે: આપી શક્યાજ નહી, જેથી અંતે આ ધરિાની સરદારને એથી-ન્યનો સાથ દોસ્તી શોધવી પડી, અને ૬૦ સં ૫૦ ૪૦૮ માં તેણે કેટલાક એથીન્યન એલચીઓને પાદશાહ દારા જોડે સુલેહના કરારની ગોઠવણ કરવા માટે સુસા ખાતે લઈ જવાનું માંચે લીધું. પણ એથન્સ સાથ ધરિાનને કશા કોલકરાર થયા નહી.

ફતેહ ૩. શાહુજાદો દુર્રા.

(૬૦ સં ૫૦ ૪૦૭—૪૦૪.)

અલખતે ખોરેહબાજુને મોટી નાખુશીથી પોતાના પાદશાહના શત્રુઓ સાથ દોસ્તી શોધવા જવું પડ્યું હતું. સ્પાર્ટની ફોજથી પોતાનું કામ કહાડી લેવામાં જેમ ધરિાનને ફાયદો હતો તેમ સ્પાર્ટને પોતાને ધરિાનના પૈસાથી એથન્સ સામે લડાઈ નીભાવવામાં લાભ હતો. પણ કાઠજીકસની ઉપલી લડાઈમાં સ્પાર્ટન ફોજની શીક્ષત થયા પછી તે એટલીબધી હદ સુધી ખોરેહબાજુને માથે પડી કે તેનું પેટ ભરવું એ પાસીં સરદારને ભારી પડ્યું. હેલેસ્પોંટ અને પ્રોપોન્ડીસના દરીયામાંથી એથીન્યન ફોજને મારી કહાડવા થકી તેણે સ્પાર્ટન ફોજને બોલાવી હતી. પણ તેમ થવાને બદલે તો એથીન્યનોની ફોજ ત્યાં પડી રહી અને સ્પાર્ટનો તેને કશું કરી શક્યા નહી. આથી થયું એમ કે તે જે જે પ્રાંતોનો હાકમ હતો તે પ્રાંતો એથીન્યનોને હાથે લુટાવા લાગ્યા અને તેની આમદાની ઘટતી ચાલી. એટલામાટે તેણે જે કામ દોસ્તની મદદથી આરંભિયું તે કામ દુસ્મનની મદદથી પુરું કરવા ધાર્યું, અને તે નેમથી તેણે એથીન્યનોને પોતાની તરફ ખેંચ્યા. આમ ખેંચાવાને એથીન્યનો દીલોજનતથી તૈયાર હતા. ધરિાનના પૈસાથી સ્પાર્ટનો પોતાની સામે લડીને એથન્સનો પરાજય કરે તે કરતાં તેજ પૈસાવડે સ્પાર્ટનો સામે લડીને પોતાની ફતેહ કરવાની તેમને પહેલે ધરથી અને પુરેપુરી હોંસ હતી. પણ તે પાર પાડવાની તેમને કશી તક મળતી ન હતી. એવાં સાંટકમાં ખોરેહબાજુએ તેમને લલચાવ્યા, અને કામ હાં સુધી વધી ગયું કે એક એથીન્યન એલચીખાતાને સુસા ખાતે પોતે જાતે લઈ જવાનું તેણે માથે લીધું, અને તે એલચીખાતાને ધરિાનના પાદશાહ તરફથી જવાબ મળે ત્યાં સુધી એથીન્યનોએ લુટફાટ ચલાવવાનું મોકુફ રાખ્યું.^૧ પણ ખોરેહબાજુ, એથીન્યન એલચીઓને સુસા લઈજાય તે આગમજ એક બનાવ બન્યો, અને તેથી એથન્સ અને ધરિાન વચે દોસ્તી થવાનો નહી બને એવો તેનો અજ્ઞેય શરૂઆતમાંથીજ નીકળી ગયો.

એ બનાવ લીડ્યા, મોટા ક્રીન્થા અને કેપેડોસ્યાના હાકમ દાખલ શાહજાદા કુરુશની નેમણુક સંબંધી હતો. તે પાદશાહ દારીનો નાનો બેટો હતો અને તેને તેણે કરોલસ ખાતે ભેગાં થતાં લશ્કરોનો સરદાર નેમ્યો હતો. અલખતે એરુર-ખોરેહુ તથા ખોરેહુબાળુના હાથ હેઠળના પ્રાંતોની સરદારી તેને મળેલી ન હતી, તોપણ લશ્કરોના વડા દાખલ તે આ બંને સરદારોનો પણ વડો હતો અને તેટલામોટા ખોરેહુબાળુ તેને તામિ રહેવાને બંધાયેલો હતો. એથીન્યન સરદારો સાથે ગોઠવણ કરીને તથા સ્પાર્ટાને પડતા નાખીને તે કેટલાક એથીન્યન એલચીઓને પોતાની જોડે લઈ સુસા ખાતે પાદશાહની મુલાકાતે જતો હતો. પણ માર્ગમાં ક્રીન્થા ખાતે સજ્જ શીયાળાને લીધે તેઓ અટકી પડ્યા, જ્યાંથી આગળ વધવા કરતા હતા એટલામાં શાહજાદા કુરુશ સામે આવી મળ્યો. તેની જોડે કેટલાક સ્પાર્ટન એલચીઓ હતા, અને આ વાત તુર્ત જાહેર થઈ કે પાદશાહ એથીન્યનો સામે મળ્યુત લડાઈ ઉઠાવવાની મતલબથી કાઈરસને પુરતી તાકીદ સાથે મોકળાવ્યો હતો. ખોરેહુ-બાળુ સાથેની મુલાકાતમાં કુરુશે તેની સુસા ખાતે જવાની મતલબ પીછાની લીધી, પણ તેમ કરવાથી તેને અટકાવ્યો, એટલુંજ નહીં પણ તેની જોડેના એથીન્યનોને પોતાના સ્વાધીનમાં લેવા માંગ્યા. ખોરેહુબાળુ શાહજાદાને માન આપવાને તૈયાર થયો, પણ પોતાના સોહબતોઓને તેના સ્વાધીનમાં આપી દેવાની તેણે ના પાડી. શેવટે એવો ડરાવ થયો કે આ એથીન્યનોને સુસા તરફ જવા દેવા નહીં, એટલુંજ નહીં પણ તેમને એકસ મુદત સુધી તેમને વતન પણ જવા દેવા નહીં. પાછળથી બ્યારે ૪૦ સં ૫૦ ૪૦૪ માં એથન્સનો સ્પાર્ટાને હાથ તદન પરાજય થયો ત્યારે આ એથીન્યનોના છુટકારો થયો હતો.

કુરુશ ૪૦ સં ૫૦ ૪૦૭ ના એપ્રેલ કે મે માસમાં સાર્દીસ ખાતે જઈ પુગ્યો. પણ તે ત્યાં જય તે આગમજ સ્પાર્ટન ફોજનો સરદાર લૈસેન્ડર સાર્દીસની પડોશમાં ઇશીસ ખાતે તેની વાટ જોતો ઉભો હતો. એથીન્યન એલચીઓની નામુરાદી જોઈને સ્પાર્ટન ફોજ હરખાઈ જતી હતી, અને આ વરસમાં તેનો સરદાર લૈસેન્ડર નેમાયો હતો તેથી તથા વળી એશ્યા મૈનરનો નવો ઇરાની હાકમ એથન્સ સામે આગલ કરતાં બમણાં ઇરાની ઝનુન સાથે આવેછે એમ સાંભળીને એ ફોજની ખુશહાલીની હદ રહી ન હતી. અને ખરેખર કાઈરસ પોતાનાં તન, મન અને ધનની મદદથી એથન્સનો નાશ કરવાની નેમથીજ સાર્દીસ ખાતે ગયો હતો. એ જવાન શાહજાદા એથન્સ સામે સ્પાર્ટાને નાણાંની મદદ કરીને લૈસેન્ડરને રાજી કરવાને જોડેલો ખાલેશમંદ હતો તે કરતાં વધારે તે એથન્સે ઇરાનને કંઈલી ધજાઓનું વેર લેવા મોટે તત્પર હતો. જ્યો તે સાર્દીસમાં દાખલ થયો તેવાજ નવો સ્પાર્ટન સરદાર તેને મળવા દોડ્યો, અને પહેલીજ મુલાકાતમાં તેઓ બંનેએ અકેકને પીછાની લીધા. બંને અકેકથી રાજી થયા. લૈસેન્ડરે આ શાહજાદા આગલ એરુરખોરેહુની ગોળગોળ રાજનીતી વીશે ફરીયાદ કીધી અને એથન્સ સામે લડાઈ ચલાવવામાં નવીજ રાજનીતી વાપરવાની અરજ યુજારી. કુરુશે ઉત્તર દીધો કે “મને મારા પીતા તરફથી એવાજ હુકમ મળેલો છે અને હું

મારાથી બનશે તેમ તે મુજબ અમલ કરીશ. હું મારી જોડે ૫૦૦ ટેલન્ટ લઈ આવ્યો છું, અને તે લડાઈનાં કામમાં વાપરતાં થઈ રહેશે તો મારા ખીસામાંથી ખાનગી નાણું ખર્ચીશ, અને તેની અગરજો પૂરું થઈ જશે તો જે સોના રૂપાંનાં તામ્ર ઉપર હું ખેંઠો છું તેનું નાણું બનાવીને વાપરીશ.” ૨ કુરુશે આ વચન પાળ્યો, અને તેનીજ દોહતથી પેલોપોનીસ્થન કુદમાં સ્પાર્ટી જીત્યું તથા એથન્સનો નાશ થયો.

શાહજાદાના ઉપજા સખુનો ઉપરથી હીમત પકડી લૈસેન્ડરે તેના દીણાજનથી ઉપકાર માન્યો, અને અરજ યુજરી કે સ્પાર્ટન કોજને ચેહુરખોરેહો દર માણસ દીઠ એક દ્રખ્મા આપવા કબ્જલ કર્યું હતું તે પાછો ચાલુ કરવો. તેણે ફરીયાદ યુજરી કે આ મુજબ એ સરદારે માત્ર એકજ મહીના કીધું હતું અને ત્યારપછી તેણે દર માણસ દીઠની દરરોજની આ રકમ અરધો અરધ ઘટાડી દીધી હતી. પણ કાઈરસે આ અરજ બહાલ રાખવાની ના પાડી અને તેનાં કારણમાં જણાવ્યું કે પાદશાહના ખાસ હુકમથીજ સ્પાર્ટન સીપાહીઓના પગારની રકમ ડરાવી આપેલી છે, મોટે તેમાં ફેરફાર કરી શકાય નહીં. પણ આમ છતાંની શાહજાદો લૈસેન્ડરે વચન આપી સ્પાર્ટન લશ્કરનો પગાર વધારી આપવા મોટે બંધાઈ ગયો. તેણે આ સરદારને તથા તેની જોડે આવેલા ઘણીઓને બહુ માન આપ્યું તથા એક દીને તેને ખાના ઉપર બોલાવીને તેનાથી પોતે એટલોબધો રાજ થઈ ગયેલા જણાયો કે તેને ગમે તે બક્ષેય પોતા કનેથી માંગવા ફરમાવ્યું. કહેણે કે કુરુશે ખાનું ખાઈ રહ્યા બાદ પોતાના શરાબની જામ ધુનાળીઓની રસમ મુજબ લૈસેન્ડરના હાથમાં મેલીને તેને પુછ્યું કે તું મારાથી શી નવાળેશ ચાહેણે ? ૨ કાઈરસ સમજતો હતો કે સ્પાર્ટન સરદાર તેની કને કોઈ ચીજ નવાળેશ દાખલ માંગી લેશે ; પણ તેને બદલે તે પક્ષા સ્પાર્ટને તો એવી માંગણી કીધી કે મારી કોજનાં દર માણસના પગારમાં થોડો થોડો વધારો કરી આપવો. કુરુશ વચનથી બંધાઈ ગયો હતો અને એક પાસી શાહજાદો વચન તોડવાનું પાપ કરતો કદી જણાયો નથી. લૈસેન્ડરની મરજી મુજબ થયું, એટલુંજ નહીં પણ શાહજાદાને તેના વીશે બહુ સારો વીચાર બેઠો. સ્પાર્ટન કોજનાં ચહોડેલા પગાર માળ્યો, અને નવા પગારમાં વધારો થયો તેથી દરેક ઘણી ખુશહાલ થયો. આ સૂઝળા બનાવોની ખબર એથીન્યને સરદાર, જે આ વેળા આહસીબાયડીસ હતો, તેને કાને આવી. ઇરાનની દોહતની મદદ લઈ જે કામ પોતે કરવા ધાર્યું હતું તેમાં આ રીતે પોતાની હાર થયેલી જોયા છતાંની એ બંધા એથીન્યને ચેહુરખોરેહોને વચે નાંખીને કુરુશની મેહરખાનગી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે એકવાર ફરીને દાવપેચથી વર્તવા માંડ્યું. તેણે ચેહુરખોરેહોને સમજાવ્યો કે અગરજો શાહજાદો સ્પાર્ટી કે એથન્સને મદદ નહીં આપતાં મદદ આપવાનો દેખાવ કરી તેમને લડી મરવા દે તો તેથીજ ઇરાનને ખરેખરો લાભ છે, ઈત્યાદી. પણ કાઈરસ આ રાજનીતી કબ્જલ રાખે એમ ન હતું. ચેહુરખોરેહો તેને આહસીબાયડીસની તરફથી ઘણું સમજાવ્યો, પણ શાહજાદાને

૧ ટ્રોટ, યુના• તવા•, ૬૨• ૫, સર્ ૪૭૫.

૨ થર્બુલ, યુના• તવા•, ૬૨• ૪, સર્ ૧૦૬.

અેથીન્યનો તરફ અેટલોપથો ધીકાર હતો કે તેણે તેમના અેલચીઓની મુલાકાત લેવાની પણ ના પાડી અને એહુરખોરેહુને તેના વચે પડવા માટે કપકો દીધો. આ રીતે અેથીન્યનોઅે દરિનથી મેળવવા ધારેલી દરેક ઉમેદ બ્રષ્ઠ થઇ અને આહસ્તી-બાચડીસ પોતાની ધારણામાં નીષ્ફળ થયો.

દરિન અને સ્પાર્ટા વચે આ રીતે અેક વરસ દહાડો સુન્ની સારે અેખલાસ રહ્યો, પણ ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૪૦૬ થી વળી પાછું 'આટ્ટું' દીલ થવા માંડ્યું. આ ખટાશનું મુખ્ય કારણ સ્પાર્ટન સરદાર લૈસેન્ડર પોતે હતો. સ્પાર્ટન રાજ્યાધીકારીઓ પરદેશ આતેની પોતાની કૌળેના સરદારને દર સાલ બદલતા હતા તેમ લૈસેન્ડરનાં અેક વરસની મુદત પુરી થયાથી તેઓએ કાલીકેટીડાસ નામે સરદારને તેની જગા ઉપર મોકલ્યો. પણ લૈસેન્ડરને પોતાના અધીકાર છોડવા ગમતું ન હતું. તેને કાઈરસની દોલતનો મોહ લાગ્યો હતો અને આ જવાન શાહજદો લૈસેન્ડરને છોડવા માંગતો ન હતો. અેટલામાટે નવા સ્પાર્ટન સરદારને દરેક જાતની મુશ્કેલીમાં લાવી નાખવાની મતલબથી લૈસેન્ડરે અેક યુક્તી રચી અને કુરૂશે તેમાં શામેલ થયો. સ્પાર્ટન સરદાર કને જેખી ફાજલ નાણું હતાં તે તેણે નવા સરદારને હવાલે કરવાને બદલે આગમજથી કાઈરસને આપી દીધાં—અેવી મતલબથી કે અે નાણું તેણે ધીરેધી રકમમાંની બાકી હતી. હવે કાલીકેટીડાસના હાથમાં સ્પાર્ટન કાફલો આવ્યો, પણ તેની કને તેના નીભાવ માટે કયાં નાણું હતાં નહી તેથી, તેમજ વળી કૌળના વડાઓ તેની નેમલ્યુકથી નાખુશ હતા તેથી, અને કુરૂશે નાણાંની મદદ આપી નહી તેથી તેને બહુ સંતાપ થયો. તે શાહજદો તો આ સરદાર સાથે બહુજ સજ્જતણે વર્ત્યો. તે આ વેળા સાર્દીસ આતે હતો, જ્યાં મદદ મેળવવા માટે નવા સ્પાર્ટન સરદારને જવાની ફરજ પડી. પણ શાહજદાએ કાલીકેટીડાસની મુલાકાત લેવાના અખાડા કીધા. પ્રથમ તેણે તેને બે દીવસ ખોટી કીધો અને પછી વળી વધારે દીવસ સુલબ્યો. આથી કંટાળીને તથા કાઈરસની મતલબ પામી જઈને સ્પાર્ટન સરદાર ગુસ્સામાં સાર્દીસ છોડી ચાલી ગયો અને સધળી મુશ્કેલીઓની વાત સ્પાર્ટા આતે લખી વાળી. અેમ કરતાં અેક વરસ ગુજરી ગયું, જે દરમયાન લડાઈમાં કોઈ વાર સ્પાર્ટનોની અને ટ્રોઈ વાર અેથીન્યનોની કંતેહ થઈ. અેક લડાઈમાં સ્પાર્ટન સરદાર કાલીકેટીડાસ પોતે માર્યો ગયો, અને ખીજે વરસે ધણી તરફથી માગણી થવા ઉપરથી સ્પાર્ટન રાજ્યાધીકારીઓએ પાછો લૈસેન્ડરનેજ અેશ્યા આતેની કૌળેના સરદાર ઠરાવી મોકલ્યો. જોકે ખરેખરે નામનો સરદાર તો ખીજોજ ધણી હતો, પણ સધળો કારભાર લૈસેન્ડરને સોંપેલો હતો. તે ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૪૦૫ માં ઇશ્રીસ આતે આવ્યો, અને ત્યારબાદ થોડી મુદતમાં શાહજદાને પોતાના મરવા સુતેલા પીતાની મુલાકાતે જવું પડ્યું. કુરૂશને લૈસેન્ડર ઉપર પુર ઇતખાર હોવાથી તેને પોતાનું સધળું મેહસુજ મિયું કરવાનો અધીકાર સોંપ્યો, તેમજ પોતા કનેનું સધળું ફાજલ નાણું પણ તેનેજ રાખવા આપ્યું.

આ મુજબ બેવડી રીતે મજબુત થયાથી લૈસેન્ડરે અેથન્સ સામે પુર જોરથી કામ ચલાવ્યું, જેનું પરીણામ ઇગૌસપેટેમાઈની લડાઈ (૪૦૫ સપ્ટેમ્બર) માં અેથન્સના કેવળ

નાશમાં આલ્યું. તેની સઘળી ફોજો સ્પાર્ટાને તાખે થઈ, દરીયાઈ કાફલો તેને સ્વાધીન કરી દેવામાં આપ્યો, અને એથ-સ સ્પાર્ટાને તાખેનું એક પરગણું થઈ પડ્યું.

પાદશાહ દારી ૬૦ સ૦ પુ૦ ૪૦૪ માં મરણ પામ્યો. જે પુનાની શત્રુ—એથ-સ—સામે સ્પાર્ટાનેને પુરતી મદદ આપવાનો હુકમ આપીને તેણે પોતાના બેટાને એશ્યા મનરની હાકમી આપી હતી તે દુશ્મનનો તદ્દન પરાજય થયેલો પોતાની હયાતીમાં જાણીને તે ખુશી થયો જોઈયે. દારીચરના વખતમાં ઈરાનની દુર્દશાની શરૂઆત થઈ હતી. તેનો ૧૯ વરસોનો અમલ શીતના અને ફ્રેમાદમાં, બલવા અને બખેડામાં યુજ્યો હતો. તોપણ એ સઘળી દેશના માહેલા બાગો ખાતેની ખુરી અવસ્થા છતાં ઈરાનનો કામ્ર અને મર્તબા પુનાનીએ એટલેબધો માનતા અને પીછાનતા હતા કે તેની મદદ વીના સ્પાર્ટા એથ-સ સામે અથવા એથ-સ સ્પાર્ટા સામે ટકી શકવાના નથી એમ ખાતરી રાખીને તેઓએ અકેક પછી તેની મદદ મેળવવાની આતુરતા બતાવી હતી. દારીનો અમલ ધાતકીપણીને એક જમોનો હતો. પોતાના સરદારો ઉપર વેર લેવા માટે તેમનાં છીસપણીને મારી નાંખવાનું તેના અમલમાં એક પછી એક એટલી બધી શીતાખીથી બનતું ચાલ્યું કે પાદશાહ દારીનું નામ તવારીખમાં ધનસાશી અથવા બહાદુર અથવા દયાળુને બદલે જુદીજ રીતે ઓળખાયું છે. પણ આટલાબધા બલવાઓથી કંટાળીનેજ તેણે તકસીરવારેને સજા કીધેલી હોવી જોઈયે, અને તેનાં ધાતકીપણીને માટે આ કંઈ નજીવું બહાનું ગણાશે નહીં. તે ધાતકી અને નબળાં મનનો હતો, અને વળી એક બેખીલાન્ય ન રાણીનો બેટો હોવાથી તે વચનપાળક તો નજ હતો. તેનો અમલ કેવળ નબળો હતો, અને તેણે બ્યારે કંઈ પણ જીવ જેવું મેળવ્યું ન હતું ત્યારે ઘણું ઓછું હતું. આખો મીસર દેશ તેણે પોતાના હાથમાંથી જવા દીધો તે આ પાદશાહને લીધે ઈરાનને નાની સરખી સજા ન હતી. તેના અમલમાં જુદા જુદા પ્રાંતોના શત્રુઓ બહુ બળવાન થઈ પડ્યા હતા અને ઘણીવાર પાદશાહના હુકમનો અનાદર કરવા કે તેની સામે માથું ઉચકવાને ડરતા ન હતા. વળી તેવા અધીકારીઓને મોટી સત્તા આપી દીધેલી હોવાથી પણ તેઓ સંકેશી કરતા હતા. વળી દરબારમાં ખટપટ, કાવાદાવા, દગા ફટકા બરપા થયા હતા. પાર્સી ઈરાનની ખરાખીનાં આ સઘળાં શરૂઆતનાં કારણો હતાં, અને તેજ કારણોને લીધે અંતે ઈરાન પડ્યું હતું.

બા બ ૨૧.

અ દ રી ૨ .

અર્તક્ષત્ર—આર્તાન્કર્કસીસ (નીમન૨) ૨.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૪૦૪—૩૫૯.)

૧.

ભાઈ ભાઈઓ વચ્ચે જંગ.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૪૦૪—૪૦૧.)

૧. બે શાહજાદાઓ—કુરુશને તખ્ત અપાવવાની માંગણી—તેવું ઘાતકીપણું—તેના ઉપર પાદશાહનો ક્રોધ. નવો પાદશાહ આર્સે અથવા અર્દશીર—તેના તરફ તેના ભાઈની અદેખાઈ—તેનાં પુત્રની તજવીજ; શાહજાદા કુરુશનાં કવુ'ક—તેના તરફ પાદશાહની રેહમદીલી—તેની બુરી ધારણાઓ—ઇરાન ઉપર ચહુડાઈ લઈ જવાની તેની છુપી તૈયારીઓ. આર્સેબાપડીસ—સુસા જવાની તેની માંગણી—તેવું પુત્ર. કુરુશની સુસા તરફ કુચ—ચહુડાઈના સખખ વીશે જેનો ક્ષત્રની બેખબરી—કુરુશની ખતંગ હાલત—એક રાણી તરફની મદદ—સીલીશ્યાના રાજ્યનું હીચકારાપણું—યુનાની ફોજનો નવો દગો—એથ્રોપોઆસની નખખાઈ; બલવાખોરના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ—અવ'દની કહાણી.
૨. જેનોક્ષત્રની તવારીખ વીશે સાહુચેતીની જરૂર. બલવાખોર ફોજની લડાઈ માટે ગોઠવણ; પાદશાહની ફોજની સંખ્યા બાબે નાઈયું—લશ્કરના વીભાગો અને કાચી ગોઠવણો; કાઈ-રસની નેમ—તેની નીબંધતા; યુનાની ફોજની સહેલી કતેહ—પાદશાહનાં પચરંગી લશ્કરની નખખાઈ—ચેહરખોરેહ વીશે ગપાટો—કુરુશની ખુશહાલી. ખરેખરી લડાઈ—કુરુશની કતેહ—પાદશાહી ફોજની નહાસ ભાગ—ભાઈ ભાઈઓ વચ્ચે હાથેહાથની લડાઈ—કુરુસનું માર્દુ, જવું—તેની ફોજની શીકરત—તેની તારીફ.

કસલ ૧. ઈરાન ઉપર પહોલવહોલી ચહુડાઈ.

પાદશાહ દારાની રાણી પેરીસાતીસ (પરીબ્રદ) ને પેટે ૧૭ બાળકો અવતર્યા હતાં, તેમાંના માત્ર બેજ બેટાઓ જીવ્યા હતા. તેઓમાંનો વડો આર્સેસીસ (અબક) અને નાના કાર્દઈસ (કુરુશ) નામના હતા. નાના ઉપર તેનાં માતૃપીતાનો બહુ પ્યાર હતો, કેમકે તે પાદશાહને તખ્ત મળ્યા પછી જન્મ્યો હતો; અને તેટલામાટે રાણીની મતલબ એ શાહજાદાને તખ્ત અપાવવાની હતી. જર્કસીસ પાદશાહને તેના બાપ દારાચસ હીસ્તાસ્પીસનું રાજ્ય એજ કારણસર મળ્યું હતું કે તે દારાના તખ્તે બેઠા પછી જન્મ્યો હતો. પણ પરીબ્રદ રાણીની એ તકરારને તેના આવ'દ તરફથી ટેકો મળ્યો નહી. કુરુશ રાજપાટ મેળવવાને આતુર હતો અને તેને પોતાની માતાની

૧ યુનાની ભાષામાં એનો અર્થ 'સારી યાદશક્તિ' એવો થાય છે.

૨ જેનોક્ષત્ર આ બેજ બેટાઓનાં નામ આપી જાય છે (આનાબાસીસ, ૬૨૦ ૧, પ્ર૦ ૧). પણ પહુડાઈના જણાયા મુજબ પાદશાહનાં ઘણાં ર્જદોમાં બીજ બે નાના બેટાઓ તેનાં ચરણ વખે જીવતા હતા, જેનાં નામ ઓસ્તાનીસ અને ઓક્ષત્રીસ હતાં (જુઓ "આર્તાન્કર્કસીસ").

મંદદ ઉપર મુખ્ય બરસો હતો. પણ દારાયસ પાદશાહે પોતાની રાણી તરફથી વન્ને-
વન્ને કાઈરસને વારસ નેમવાની વીનંતી થયાથી કંટાળીને તેને ચેહુરખોરેહુ (તીસા-
ફર્નીસ) ની જગા ઉપર એશ્યા મૈનરનો હાકમ નેમી મોકળ્યો, એવી મતલબથી કે તેની
ગેરહાજરીમાં રાણી પાદશાહને તેના તરફથી વીશેષ કંટાળો આપતી અટકે. એમ કરતાં
દારાયસ મરવા સુતો ત્યારે તેના ઉપર રાણી તરફથી વધારે ને વધારે દબાણ થવા
માંડ્યું. પણ પાદશાહ એકનો એ થયો નહી. શાહજહાદો અમ્ક તેનું વડું તેમજ હકદાર
બાળક હતું, માટે કુર્શને તન્ન આપવાની તેણે સાફ ના પાડી, પણ એટલું ઠરાવ્યું કે
તેને એશ્યા મૈનરની હાકમી મળે. બીજી કાઈરસ ઉપર પાદશાહને ભારી ક્રોધ ચહોડેલો
હતો, કેમકે તેણે એશ્યા મૈનરની હાકમી મેળવતાંજ પાદશાહના એ ભાણજીઓ ઉપર
નજીવા અન્યાય મેલી તેમને મારી નાંખ્યા હતા. અન્યાય એ હતો કે તેઓ ખીજ
ધરાનીઓની પૈઠે આ શાહજહાની હજીરમાં હાથ જોડીને અથવા અદબ વાળીને ઉભા
ન હતા. દારાયસની બહેન તથા બંનેવીએ આ બાબતમાં સખ ફરીયાદ કર્યાથી
કાઈરસનાં આ કામથી તેનો પીતા તેના ઉપર એ રીતે ખીજવાયો. એકતો આ નજીવી
તકસીર માટે તેણે પોતાની કુઈનાજ એ દીકરાઓને બહુ ધાતકી સજા કીધી હતી, અને
ખીજી તો જે માન માત્ર પાદશાહનેજ મળે તે પોતે મેળવવાનો તેણે યત્ન કર્યો હતો.
કદાચ આ મોટી તકસીરને માટે પાદશાહે આ સર્કશ શાહજહાને તેની હાકમી ઉપરથી
પાછો ખેંચાવી લીધો હોત, પણ રાણીના વચે પડવાથી તે બચી ગયો.

પોતાના પીતાની મરતી ઘડીએ સુસા ખાતે હાજર રહેવા થકી કાઈરસ સાદૈસ
છોડી આવતો રહ્યો તે આપણે છેત્રા બાબમાં જોયું છે. પણ તેણે મોટાં દુખ સાથ
પોતાની માથી સાંભળ્યું કે ધરિનનું તન્ન તો તેના વડા ભાઈને આપવામાં આવ્યું હતું.
આથી બંને મા દીકરાની વડા શાહજહા આર્સેસીસ તરફ અદખાહ ઉસેરાહ, જેનું
ફળ અંતે આ બંનેનાજ નહી પણ આખી શેહનશાહતના બાબમાં બહુ માફું નીપજ્યું.
ધરિનના પાદશાહેને તન્નનશીન થતી વેળા કેવી પ્રકારની ક્રીયા થતી હતી તેની કશી
વીગત આપણને મળી નથી. પણ ખુદાઈ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે તન્નનશીન થવાની
ક્રીયા ધર્મ સાથ તાલુકો રાખતી ગણાતી હતી અને તેથી પાર્સીગર્દના આતશબેહરામમાં
તે થતી હતી. આ શેહર હપ્પામની ધરિનનું અસલ પાયતન્ન હતું. મહાત્મા કાઈરસનું
તે મુળ મથક હતું. પાછળથી નવું રાજધાની શેહર સુસા થયા છતાં પાર્સીગર્દને નવા
પાદશાહની તન્નનશીનીની ક્રીયા માટે સુકરર કીધું હતું. હવે નવો પાદશાહ, જેણે
પોતાનું આર્સેસીસ યાને અમ્ક નામ છોડીને આર્તીજર્ફસીસ યાને અર્દશીર
નામ રાખ્યું હતું, અને એજ નામના આગળ થઈ ગયલા પાદશાહથી તેને જીદો ગણવા
માટે ધુનાની લખનારાઓ તેને ‘નીમન’ ને નામે ઓળખી ગયાછે, તે જ્યારે પાર્સી-
ગર્દના આતશખાનામાં દાખલ થયો અને તન્નનશીનીની ક્રીયામાં હાજર રહેવા માટે
પ્રથમ ધારા મુજબ પોતાનો પોશાક બદલવા થકી હેલાયદા ખોરડામાં જવા નીકળ્યો,
ત્યારે તેજ વન્ને ચેહુરખોરેહુ તેને અટકાવ્યો અને એક છુપી ખબરથી જાણીતો
કીધો. આ ખબર બય બરેલી હતી. તે એ હતી કે પોશાક બદલવાની જગામાં

શાહજાદો કુરુશ છુપાયોછે અને તે પાદશાહને પોશાકનાં કામમાં રોકાયેલા જોઈ તેના ઉપર હુમલો કરી તેના જીવ લેવાનો ધરિદો રાખેછે. જવાન પાદશાહ ચમક્યો. તે પોતાના જીવ ભાગી ખીંચે. તોપણ તે પોતાના ભાઈ ઉપર એકદમ થક લઈ જતાં ચમક્યો. એહુરખોરેહુ તેની ખાતરી કરવા માંગી, અને તુર્ત એક મુખદ જે પોતે ક્રીયા કરનાર હતો તેણે તેની હકીકતને ટેકા આપ્યો. આ મુખદ એવો એકજ ધણી હતો કે જેની આગળ કાઈરસ્તે પોતાનો ભેદ જાહેર કર્યો હતો. આ મુખદ શાહજાદાનો નાનપણથી ઉસ્તાદ હતો. પણ એક ઉસ્તાદે પોતાના ગમે એવા પાદશાહી તોખમના ચેજાનાં બુરાં કર્તુકોને ફાવવા દેવાં નહીં જોઈયે, એમ સમજીને તેણે કાઈરસ્તની દગા ભરેલી મતજબ જાહેર કીધી, અને એ રીતે તે પાદશાહનો જીવ બચાવ્યો.

આ મુખદની શાહદત ઉપરથી જવાન પાદશાહની ખાતરી થઈ. તપાસ કરતાં કુરુશ છુપાયેલો પકડાઈ આવ્યો. અદર્શીરે તેને દગાખોર ગણીને ગદંન મારવાનો હુકમ આપ્યો. પણ હાં તેઓની મા રાણી પરીબ્રાદ વચે પડી. પાદશાહ ધણો ગુસ્સે થયેલો હોય છતાં પોતાના નાના ભાઈ જેવો ખુની ખાસીયતનો નહીં પણ દયાળુ ખવાસનો હતો. પોતાની માતાનું માનીને તેણે કાઈરસ્તની તકસીર માફ કીધી એટલુંજ નહીં પણ તેને પોતાના પીતાની વસીહત મુજબ એશ્યા મૈનરના પ્રાંતોની હાકમી ઉપર પાછો મોકલ્યો. આમ છતાં પણ કુરુશ પોતાના વડા ભાઈ અને પાદશાહ તરફ ખેમુરવત અને ખેવફા રહ્યો. તેણે હવે કોઈની રીતે તેનો જાન અને તેનું તજ લેવાનો નીશ્ચય કર્યો. એ માટે તેણે મોટી તૈયારીઓ કીધી અને ભારી પુકતીઓ રચી. હજુતો તેની વય માત્ર ૧૮—૧૯ વરસની હતી, તોપણ તે ગરમ મીજાજનો અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધીનો હતો. એશ્યા મૈનર ખાતે લૌસેન્ડર અને ખીજા યુનાનીઓ સાથના થોડાંક વરસોના રહેવાસથી તે ફેરાવન મગજનો થયો હતો, અને તેમાં ભર મજલેસમાં પોતાની ખેલજતી થયાથી તે હવે જીવપર આવ્યો. કોઈની રસ્તે તજ મેળવવાનો તેણે નીશ્ચય કર્યો. તે પાછો પોતાની હાકમી ઉપર ગયો ખરો, પણ તેનું ઘડધ્યાન ધરાવનાં તજમાં ભરાયલું હતું. પાદશાહ તેની જોડે એહુરખોરેહુને તેની દરેક હીજ્યાતની ખખર રાખવા માટે ધવો. ન્યન ટાપુઓના હાકમ દાખલ પાછો મોકલ્યો હતો, અને તે સુરદારેજ શાહજાદાની સઘળી નેમ ઉઘી વાળેલી હતી માટે આ ખને વચે જોઈયે તેવો એખજાસ રહ્યો ન હતો.

એહુરખોરેહુ સાથની આ દુસ્મનીથી કુરુશને પોતાની કપરરચના કરવાની અછી તક મળી. ૬૦ સં ૫૦ ૪૦૪ માં તે સુસાથી સાર્દીસ ખાતે પાછો કર્યો તે વખતે એથ-ન્સનું જાતી ખજ તદન તુટી ગયું હતું. એ શેહર સ્પાર્ટાને તાખે થઈ ચુક્યું હતું, અને યુનાની રાજ્યોમાં સ્પાર્ટાનું પ્રખળ હતું. આ ખનાવથી કુરુશ તદન રાજી હતો. તેની અને તેના પીતાની મતજબ એથન્સની શીકસ્તથી ખર આવી હતી. એજ વખતે યુનાનના ખુવાર થયજા માણસો રવડતા ફરતા હતા. તેઓને પેટ ભરવું ભારી પડવાથી હરકોઈ રાજ્યની નોકરીમાં રહેવાને તેઓ તૈયાર હતા. કાઈરસ્તને પોતાની મતજબ ખર લાવવા માટે એવા રખડતા યુનાનીઓની બહુ અગત્ય હતી, માટે તેણે ધીમે ધીમે તેઓને પોતાની નોકરીમાં ખેળા કરવા માંડ્યા. કાઈરસ્ત નામે એક

સ્પાર્ટન સરદારે તેને આ ફોજ ભેગી કરી આપી. કાઈરસે આ ભાડુતી સીપાહીઓમાં એવું જાહેર કીધું કે મારી નેમ ગ્રેસ તરફ ચઢાડાઈ લઈ જવાની છે. તેણે ચેહુરખોરેહુના તાબા તળેતા પ્રાંતમાં છુપી ઉસકેરણી ચલાવીને ત્યાં બસવા બરપા કીધા. આમ થવાથી ધરાનના હકમાં કેટલું બધું નુકસાન થયે તેની આ બેકદર શાહજાદાને કશી દરકાર હતી નહીં. શેવટે બસવાખોર પ્રાંતે ચેહુરખોરેહુને અમલ નાપસંદ કરીને કુરુશને શરણે આપ્યા, અને ખીજા પ્રાંતએ એજ રીતે પોતાનો છુટકારો કરવા માટે એજ શાહજાદાની મદદ માંગી. અમલપતે આ સંઘર્ષ કુરુશ અને તેના ભાડુતી મદદગારોથી બન્યું હતું તે ચેતી જાંધને ચેહુરખોરેહુ પાદશાહ ઉપર ફરીયાદ લખી વાળી. પણ કાઈરસ ખીજા તરફથી પોતાના વડા ભાંધને એટલી તો બુજર્ગી આપીને પોતાની હકીકત જણાવતો હતો, અને ફરીયાદ કરનાર પોતેજ તેના સામે કુરુશની રાખેછે એવાં તોહમતો મેઝી પાદશાહનો આશો માંગતો હતો, કે એકબારગી પાદશાહ અદર્શીરનું દીલ ખરી ફરીયાદોને બદલે પોતાના નાના ભાઈની કપટી ખુશામદ તરફજ દોડતું હતું.

આ રીતની ઠગાઈઓ કરી કરીને કાઈરસે મોટું લશ્કર જમા કીધું. તેની ફોજ ત્રણ રસ્તે ભેગી થઈ. ચેહુરખોરેહુ સાથના ઝગડાને માટે તેણે ખુલ્લી રીતે ૫ થી ૬૦૦૦ યુનાનીઓને ભેગા કર્યા, જેમનો મોટો ભાગ સ્પાર્ટનોનો હતો. આ ઉપરાંત છુપી રીતે ૩ થી ૪૦૦૦ માણસોની એક જુદી ફોજ તેણે જમા કરાવી હતી. આ કામમાં ત્રણેક વરસો વીતી ગયાં, એટલામાં કાઈરસનો એક નવો શત્રુ ઉભો થયો, જે કોઈજ નહીં પણ ઈરંસ પર્વતના આયમણ ભાગ ઉપર વસનારા પીસીડયન નામે લોકો હતા. તેમને સજા કરવા માટે જોકે ઉપલા દશ હજારમાંનાં ચોડાંજ માણસો બસ હતાં, તોપણ તે ફોજને બદલે કાઈરસે આ નવાં કામને થકી નવી ફોજ તૈયાર કીધી ; અને એ રીતે બહારનો દેખાવ કરવા થકી નવાં નવાં બહાનાંઓ શોધી કહાડીને તેણે એકંદર ૧૩૦૦૦ યુનાનીઓને પોતાની નોકરીમાં લીધા. અમલપતે આ સંઘળી ફોજ ચેહુરખોરેહુ સામે લડાઈ ઉઠાવવા માટે તો હોયજ નહીં, તેમજ પીસીડયન જેવી એક નાની પ્રજાની સૂકંશીર તોડવા માટે પણ આવડું મોટું લશ્કર હોયજ નહીં. તોપણ આ ભાડુતી ફોજ ઉપરાંત કાઈરસ કને શુમારે ૧૦૦૦૦૦ ધરાની ફોજ હતી તેતો જુદી. એટલામાટે ચેહુરખોરેહુ પોતાનો વેહમ તદન ખરો પડતો દોડા, અને હવે કશી પણ દીલ વગર સંઘળી ખરેખરી ખીનાથી પાદશાહને વાકેફ કરવાની પોતાની ફરજ વીચારીને તે એકદમ પોતાનો મુલક છોડી સુસા તરફ ઉપડી ગયો.

આ વખેજ એક એથીન્યન સરદારનું કુરુશની ઉસકેરણીથી ખુન થયું. તે એથીન્યન જાણીતો આદસીબાયડીસ હતો. તેને એથનસના પરાજય પછી એકવાર ફરીને દેશનીકાળની સજા મળી હતી માટે તે એથનાના કાંડા તરફ ખીજા રખડતા એથીન્યનોની પેઠે પોતાને લાયકનો રાજગાર શોધવા માટે ભમતો ફરતો હતો. તે કેયે ઠર પડીને ખેસી રહેતો ન હતો, અને તેની એ આસીયતને લીધે કાઈરસની સંઘળી

૧ તેઓનો વાંક એ હતો કે તેઓ પહાડોમાં વસીને ધરાની મુલક ઉપર બીતરી પડી છુટ ચલાવતા હતા.

છુપી નેમ તેના જાણ્યામાં આવી. તેની પકી ખાતરી થઈ કે જેને સજા કરવા માટે આ જવાન શાહજાદો આવડી મોટી ફાજ જમા કરેછે તે નથી ચેહુરખોરેહુ કે નથી પીસીડયનો; તેણે માની લીધું કે આ તૈયારીઓ ધરાનના પાદશાહની સામે ચહડાઈ લઈજવા માટે થાયછે. એ ઉપરથી તેણે ફર્નાબાજસ (ખોરેહ્યાજી) ને સઘળા ભરમથી વાકેફ કરીયા અને તેની મારફતે પાદશાહની દરબારમાં જવાની અરજ યુઝરી. પણ તે ધરાની સરદારે ચોકસ મળ્યાને લીધે આલ્સીબાયડીસને મદદ આપી નહી. તેની માંગણી કબુલ રાખી તેને પાદશાહની મુજાકાતે મોકલો આપવાની ખોરેહુબાજીએ ના પાડી, તોપણ તેને ક્રોધ્યા ખાતે એક ઠંડાણે આશો આપીને રાખ્યો અને તેની જરૂરીયાતો પુરી પાડવાનું માથે લીધું.^૨

એક ગમથી આમ બનતું હતું ત્યારે ખીજી ગમથી સ્પર્ટા ખાતેથી હૈસેન્ડર ઉપર હુકમ આવ્યો કે બનતાં સુધી આલ્સીબાયડીસને જીવતો રાખવો નહી. એટલા માટે તેનાં ખુનની તદખીર ચાલી. હૈસેન્ડરે કાઈરસને વીનંતી કરી, અને આ બંનેની માંગણી ઉપરથી ખોરેહુબાજી, ઉપર એટલું બધું દયાણુ સાલ્યું કે આલ્સી-બાયડીસનાં મકાનને ઘેરી લઈને સજાગાવી મેજવામાં આવ્યું. પેલો એથીન્યન આ વેળા એક હાથમાં ખંજર અને ખીજા હાથમાં હાલ તરીકે પોતાનો ડગલો વીટાળીને બહાર નીકળી આવ્યો અને તેના શત્રુઓએ તેને તીરે વડે વીંધી મારી નાંખ્યો. આ રીતે એક ખટપટીયા એથીન્યનનું શેવટ આવ્યું, જેથી હુનાનના મોટા ભાગને સંતોષ મળ્યો. જોકે ધરાનને તેણે થોડું નુકસાન કર્યું ન હતું તોપણ તેની સેવા જો ખોરેહુ-બાજી અથવા ચેહુરખોરેહુની મારફતે પાદશાહ અદર્શીરને મળત તો કુરશનો બજાવો કદાચ અધુરે જાત અને ધરાનનો કાચુ એશ્યાના કાંઠા તરફ વધારે મજબુત થાત.

પોતાના માર્ગમાંની સઘળી હરકતો દુર કરીને કાઈરસે હવે પોતાની નેમ પાર પાડવાની ઉતાવળ કરવા માંડી. તેણે પોતાના વડા બાઈકનેથી ધરાનનું તખ્ત મેળવવાની લાલચથી રાજધાની શહેર ઉપર ચહડાઈ લઈ જવાનું મોટું કામ મૉ મૉ પુર ૪૦૧ ના માર્ચ અથવા એપ્રેલ માસમાં શરૂ કર્યું. સઘળી ફોજો સાર્દસિ ખાતે ભેગી થઈ હતી. અત્યાર સુધી ધરાનના પાદશાહને તેના નાના ભાઈની બુરી મતલબની પકી ખબર ન હતી. કુરશે ચેહુરખોરેહુને સજા કરવા માટે પ્રથમ માઇલીટસ ઉપર ઘેરો નખાવ્યો હતા તે પાછળથી ઉઠાવી નાંખીને ત્યાંની સઘળી ફોજોને સાર્દસિ ખાતે ખોલાવવાનો તેણે હુકમ આપ્યો, જે ઉપરથી ચેહુરખોરેહુનો બાંબા દીવસોનો શક ખરે પડતો જણાયો. અને તેથી હવે પાદશાહને સઘળી વાંતા જાહેર કરવાનો વખત નજદીક આવેલો જોઈ એક ગમથી તે સુમા તરફ દોડયો કે ખીજી ગમથી કુરશની કુચ શરૂ થઈ. આ શાહજાદાએ પોતાની હાકમી પોતાના એક ખેશીને સોંપીને, તથા સ્પોર્ટન દરીયાઈ કાફલાને પોતાના તાબા તજે લઈ તેને ટેમોસ નામના પોતાના એક દંજ-ખ્યન મરદારના હાથ હેઠળ આપીને, સાર્દસિ છોડ્યું અને તેનાં અગ્નીપુણું તરફ ચાલવા માંડ્યું. તેની કને ૧૩૦૦૦ હુનાની અને ૧૦૦૦૦૦ ધરાની ફોજો હતી.

ક્રીજ્યાનાં કેલીની નામે શેહર સુધી તેની કુચની દીશા બરાબર પીસીડયાના પહાડી મુલક તરફ જ હતી. પણ હાંથી તે આડો ફોટો અને ઉત્તર તરફનો માર્ગ લીધો. થોડાક દીવસની મંજલ કાપ્યા બાદ તેઓ કૈસ્ઝુ-પીડયન (યાને કૈસ્ઝસનાં મેદાનમાં) જઈ પુગ્યા, જ્યાં યુનાની ફોર્સે બડબડવા માંડ્યું.^૧ આ બડબડાટ કુરુશો પોતાની કમ્બલત મુજબ યુનાની સીપાહીઓને નવાજવાને બદલે તેમનો ત્રણ માસનો પગાર આપ્યો નહીં તે માટે હતો.^૨ કુરુશો જોયો જવાન તેટલો નાદાન હતો. તેણે પોતાની સૂઘળી પુંજ આ પરદેશીઓમાં વહેંચી દહનિ પોતે પરવારી ગયો હતો અને તેથી હવે તેની કને કશું બાકી રહ્યું ન હતું. અગરજો આ વખતે તેને મુવજાની મદદ એક રાણી તરફથી ન મળત તો તેની ચહડાઈ અધુરી જાત, તેની ઉમેદો હવામાં ઉડી ગઈ હોત, અને ઇરાન તથા તેના પાદશાહ ઉપર વેર લેવા નીકળેલા યુનાની શત્રુઓ ફળેત થઈ પાછા ફરત.

સીલીશ્યા ઇરાનના તાબાનો પ્રાંત હતો, અને ત્યાંના રાજાઓ પાદશાહ તરફથી રાજ્ય ચલાવી ખંડણી ભરતા હતા. આ વેળાના રાજાની રાણીને કુરુશની કુચની ખપ્પર પડતાંજ પોતાનો મુલક છોડીને તેને એસ્તેકબાલ આવી અને વળી કુરુશને જોઈતી નાણાની એટલીખધી રકમની મદદ કીધી, જેથી એ શાહજનદાએ એકદમ યુનાની ફોર્સનો ચાર માસનો પગાર ચુકવી આપ્યો. ડોકાણે ડોકાણે બપો ત્રણ ત્રણ દીવસો યુજારીને કુરુશો પોતાની કુચ જારી રાખી અને એમ કરતાં ક્રીજ્યા તથા લાઇકેઓન્યામાં થઈને ટૉરસ પર્વતની લગોલગ ગયો. આમ કરવાની તેની ખાસ નેમ સીલીશ્યાની રાણીને તેને વતન બ્રહામત મોકલી આપવાની હતી. છેલ્લો પ્રાંત ટૉરસ પર્વતની દક્ષીણે આવેલો હતો, જે ઉપરની એક ટુકડી મંજલવાળી ખીણ અથવા ‘પાસ’ ઉપરથી તેણે થેસેલ્યન સરદાર મીનનને ઉપલી રાણીનાં માનને ખાતર તેની મુઘળી ફોર્સ સુધાં રવાના કીધા. સીલીશ્યા ખાતે એક ખીણ પણ ‘પાસ’ હતી, જે લશ્કરે વગેરેની આવજા માટે હમેશાં વપરાતી હતી, માટે સીલીશ્યાનો રાજા સાથેનેસીસ પાદશાહ અર્દશીરનું નીમક હલાલ કરવાનો દેખાવ કરવા માટે એ ‘પાસ’ ઘેરી ગયા કુરુશને અટકાવવા માંગતો હોય તેમ ઉમો હતો. આ છેલ્લી ‘પાસ’ નો માર્ગ લંબાણુ હતો તે છતાં કાઈરસની મતલબ તેજ રસ્તે ફોજો લઈ

૧ જેનોશન તવારીખનવેશ શાહજનદા કુરુશની ચહડાઈ વેળા તેની ફોર્સમાં લડવા ગયો હતો. તે એમ જણાવી બપોરે કે કુરુશની ખરેખરી નેચ ઇરાન ઉપર ચહડાઈ લઈ જવાની હતી તે વીધે યુનાનીઓને સુલ બપ્પર ન હતી, અને તેઓ તો એમ સમજતા હતા કે ચહડાઈ માત્ર પીસીડયને ઉપર લઈ જવામાં આવતી હતી. પણ પીસીડયા છોડીને કુરુશે તો ફોર્સને આગલ ચલાવી તેથી યુનાનીઓમાં બડબડાટ ચાલ્યો હતો. જેનોશનની આ હકીકત ઘણાએક મુખ્યબેને લીધે ખરી મનાતી નથી. ખરી વાત તો એ જાહેર થઈ કે યુનાન ઉપરની પાદશાહ દારાયસ અને જર્જીસીસની મહાબારત ચહડાઈઓ અને રતેહોના વેરમાં, તેમજ ઇરાનની મદદથી સ્પાર્ટનો એથીન્યનો ઉપર શાખ્યા હતા તેના બદલામાં, ઇરાન ઉપરની આ ચહડાઈમાં એથીન્યનો તેમજ બીજા યુનાનીઓ શામેલ થયા હતા. કહે છે કે યુનાનીઓમાં ફેટલાક તો કુળીન હતા, ફેટલાક માતપર હતા, ફેટલાક ધર-બાર છોડીને લડવા ગયા હતા. એ સર્વનો સમ્મય ઉપલોજ હતો.

૨ ગ્રોટ, યુના• તવા•, ૬૪• ૬, સર્પ ૧૯૮.

જવાની હતી, માટે તે હવે લાઠકેઓન્યા છોડીને કેપેડોશ્યામાં દાખલ થયો, અને દાના નામે શેહર ખાતે તેણે એ ધરાની સરદારને પોતાની સામે દંગો કરવા માટે મારી નાંખ્યા. ટોરસ પર્વત ઉપરથી ઉતરીને જે ‘પાસ’ ની મારફતે સીલીશ્યામાં દાખલ થવાનું હતું તે ત્યાંના મજકુર રાજના કબ્જમાં હતી. તે દરીયાની સપાટીથી ૩૬૦૦ ફીટ ઉંચી હતી, તેની બંને બાજુએ પહાડોની હાર આવેલી હતી, તેના બચાવને માટે વળી દેવાલ બાંધી લઈને ભાગળ બનાવી હતી, તથા માર્ગે ઘણો સંકડો હતો. એ સુધળાં કારણોને લીધે અગરજો ગમે તેવું ભારી લશ્કર ચઢાઈ લાવે તોપણ પાસને બચાવ કરવાને થોડું લશ્કર પુરતું શક્તીવાન થઈ પડે. પણ આ વાત પહેલે ધરથીજ જાણીતી થઈ ચુકી હતી કે સીલીશ્યાનો રાજ કુરુશને મળેલો હતો અને આ પાસને બચાવ કરવાની તેની તજવીજ માત્ર ઢાંગ હતી. તે આ પાસ છોડી નહાસીને ટાર્મસ ખાતે જઈ ભરાયો, અને ગોયા કાઈરસનાં મોટાં લશ્કરથી તે અતીઘણો બીધો હોય તેમ તે ત્યાંથી પણ નહાસીને રહેવાસીઓના મોટા ભાગ જોડે પહાડોમાં ધ્રુપાઈ ખેંડો. આ રીતે કુરુશ સહેલથી પેલી સંકડી પાસ પસાર કરીને ટાર્મસ ખાતે જઈ ચઢડ્યો, જ્યાં તેનો થેસેલ્યન સરદાર મીનન તેને પાછો આવી મળ્યો. હાં તેઓએ સાયેને-સીસના મહેલ અને શેહરની લુટ ચલાવી. તે રાજને બોલાવ્યા છતાં પ્રથમ તેણે દેખાવ દીધો નહી, પણ પાછળથી પોતાની રાણીની વીનંતી માગીને તે કુરુશને તાંબે થયો, તેની જોડે બેટ સોગાદનો આવજો માવજો કરીને દોસ્તી કીધી, તેની ચઢાઈનાં કામમાં મદદ દાખલ નાણાંની મોટી રકમ આપી, તથા વળી પોતાની કેટલીક ફોજોને પોતાના ઘણી ધરાના પાદશાહ સામે લડવા મોકલી. આના બદલામાં કુરુશે સીલીશ્યાની વધારે લુટ ચલાવવાનો અટકાવ કીધો. પણ આ સુધળી ગોડવણોમાં બેદ હતો. સીલીશ્યાનાં રાજ રાણી ધરાન તરફ નીમકહરામ થઈ તેના શત્રુને મળી ગયાં હતાં.

ટાર્મસ ખાતે કુરુશને ૨૦ દિવસો સુધી રહેવું થયું. એ શેહર ભુમન્ય સમુદ્રના કાંઠા ઉપર આવેલું હતું. હાં યુનાની ફોજોએ નવો તગાડો કીધો. તેઓએ આગળ વધવાની ના પાડી, પોતાના વડા સરદાર કલીથાર્કસની ધમકીને તુછકારીને તેની સામે થયા તથા તેણે આગળ વધવા માંગ્યું ત્યારે તેઓએ તેના ઉપર પથરા વગેરે ફેંકવા માંડ્યા, જેના મારા હેડળ તેનો જીવ જતો જરા જરામાં બચ્યો. અંતે કલીથાર્કસ તેમની જોડે મળી ગયો અને પોતેની આગળ વધવાને નાખ્યું છે એમ જાહેર કીધું, કુરુશે બોલાવ્યા છતાં તે તેને મળવા ગયો નહી, અને એ રીતે પોતાની તદબીરામાં તે ફાંચ્યો. યુનાની સીપાહીઓની તેણે એક ખાસ સભા બોલાવી અને તેમના વીચારે લીધા, જેનું શેવટ એમ આપ્યું કે કુરુશે દરેક યુનાની સીપાહનો દર માસે એક દારીક સીકાને બદલે દોહોડનો પગાર કરી આપ્યો. આથી યુનાનીઓ રાજી થયા અને પોતાનું કામ કહાડી લઈને શત્રુ સામે લડવા ચાલ્યા.

આ પછી કુરુશની ફોજ સારસ અને પીરામસ નદીઓ પસાર કરીને ઈસસ તરફ ચાલી. આ બંદર ખાતે શાહજનદાને ૩૫ સ્પાર્ટન અને ૨૫ ધરાની લડાઈનાં ખારકસો આવી મળ્યાં, જેમને ઇયોન્યન રાપુઓનાં રક્ષણ માટેના સ્પાર્ટન કાફલામાંથી

ધ્રુટાં પાડીને મોકલી આપવામાં આવ્યાં હતાં. હાં વળી તેને થોડાક વધારે યુનાની સીપાહીઓ આવી મળ્યા, જેથી તેની ફોજમાં યુનાનીઓની સંખ્યા ૧૪૦૦૦ ની થઈ. આ પાછળા યુનાનીઓ શીનીશ્યા અને સીર્ધા આતેના ઈરાની હાકમ એમ્પ્રોકોમાસની નોકરીમાં હતા, જેને છોડીને તેઓ કુર્દશને આવી મળ્યા હતા. એમ્પ્રોકોમાસ મોટી ફોજને પોતાની સામે આવતી જોઈને પ્રથમ સીર્ધાશ્યા અને સીર્ધાની ભાગણો, ત્યાર પછી અમાનસ પર્વત ઉપરની ખીલાન નામે 'પાસ', અને શેવટે યુફ્રેટીસ નદીને માર્ગ છોડીને નહાસી ગયો. આ ત્રણે માર્ગોના મજબુત અચાવ થશે અને હાં એકાદ મોટી લડાઈમાં ઉતરવું પડશે એવો કુર્દશને ભય હતો, પણ સાયેનેસીસ દુશ્મનને મળી ગયેલો જાણીને તથા આદર્શિથી ઈશ્તિ સુધી અજવાબાર વગર હરકતે દોડતો આવ્યો એમ જોઈને એમ્પ્રોકોમાસને ધારતી પેડી, અને સીર્ધાની પાસ ઈશ્તિથી માત્ર એકજ દીવસની મંજૂર ઉપર હતી માટે ત્યાંથી નહાસીને તે પર્વત ઉપર ચઢડી ગયો. આ પાસ અરધા માઈલ લાંબી હતી, જેની એક બાજુએ પર્વત અને બીજી બાજુએ બુમધ્ય સમુદ્ર આવેલો હતો. પાસના સીર્ધાશ્યા તરફના છેડા ઉપર, તેમજ સીર્ધા તરફના છેડા ઉપર, મજબુત દરવાજા અને દેવાલો બાંધી લીધાં હતાં, અને પાસની વચ્ચેથી કર્સ નામે એક નદી વહેતી હતી. એ રીતે આ પાસને મજબુતી મળેલી હતી, અને કુર્દશ તેના કબજે મેલેલથી લઈ શકે એમ ન હતું. પણ હિયકારા એમ્પ્રોકોમાસે તેનો માર્ગ સોંપેલો કરી આપ્યો. તે આ મજબુત પાસ વગર હરકતે પોતાના હાથમાં આવેલી જોઈને બહુ હરખાયો, અને તે પસાર કરીને શીનીશ્યાનાં મીર્ગિયેન્દ્રસ શેહરમાં દાખલ થયો. આ એક મોટું વેપારી બંદર હતું, જ્યાં કુર્દશ માત્ર દીવસો સુધી રહ્યો. હાં સુધી તેણે પોતાની જોડે લડાઈનાં વહાણો રાખ્યાં. ઉપલી પાસમાંથી પસાર થતાં મુશ્કેલી નડે તો આ વહાણોમાંનાં લશ્કરને જમીન ઉપર ઉતારીને એમ્પ્રોકોમાસને બે ગમથી ઘેરી લેવાની તેની ધારણા હતી. પણ તેમ કરવાની જરૂર જણાઈ નહીં તેથી તેણે આ કાફલાને રજા આપી, અને પોતે હવે ઉગમણ તરફ આગળ વધવા માંડ્યું.

એ રીતે વગર હરકતે આ બલવાબાર શાહજાદો સીર્ધામાં દાખલ થઈ કુચ કરતો થેસેકસ આતે આવી પુગ્યો. હાં યુનાની લશ્કરે પાછું ખસવા માંડ્યું, જે ઉપરથી કુર્દશે તેનો પગાર વધારી આપવા કહ્યું, ઇનામે આપવાની કબજાત આપી, અને સીપાહીઓને તેમનાં વતન આતે પાછા મોકલી દેવામાં આવે ત્યાંસુધી તેમને આખો પગાર આપ્યા જવાનું કબજા કરીયું. આથી યુનાની સીપાહીઓ રાજી થયા અરા, પણ થેસેકસ આતેથી યુફ્રેટીસ નદી પસાર કરીને બેખીલનમાં દાખલ થવાનું હતું માટે એ કામ કરવાની કોઈની હિમત ચાલી નહી. પેલા ઈરાની સરદાર એમ્પ્રોકોમાસે પોતાના પાદશાહ તરફથી અગરજો કરી પણ સેવા બજાવી હોય તો તે એટલીજ હતી કે તેણે આ બંદર આતેનાં દુશ્મનોનાં સઘળાં બારકસો બાળી નાંખ્યાં હતાં. એટલામાટે નદીમાં ચાહોમ જોડાવવાની કોઈની હિમત થઈ નહી. પણ એ હિમત મીનન સરદારની થેસેલ્યન ફોજે કરી. મીનને તેને એ કામ માટે ઉમેરેલી, તથા કુર્દશ તરફથી મોટું ઇનામ અને માન મેળવવાની લાલચ બતાવી, જે ઉપરથી આ ફોજે નદીમાં ચાલવા

માંડયું. આ નદીનાં પાણી એકમ વખતે બહુ ઘટી જાય છે, જોકે નદીની પહોળાઈ અરધા માઇલ સુધીની રહે છે. આ વખતે પાણી માત્ર છાતી સુધીનાં હતાં, અને તેથી બેટોની મદદ વીના **મીનન**નાં માણસો નદી પસાર કરી ગયાં. એ વીથેની **કુરુશ**ને અપ્પર મળતાંજ તેણે તેમના ઉપકાર માન્યો અને **મીનન**ને મોટું છૂપી ભેટ મોકલાવી. આ માણસોને જોઈને ખીજા યુનાનીઓએ પણ આગલ વધવાનું મન કીધું અને એ રીતે સઘળું લશ્કર નદી પસાર કરી ખીજે કાંડે પહોંચ્યું. હાંથી દક્ષીણ તરફ તે આગલ વધ્યું અને એક જંગલમાં દાખલ થયું, જ્યાં તેને એકમ આરાકી વીના બહુ ખમવું પડ્યું. કેટલાંક શેહેરો ઉજડ થઈ ગયલાં જણાયાં અને ત્યાંની આરાકી આ લુટાઈ લશ્કરને હાથ આવી, પણ તે છતાં તેને આટા અને તરકારી વીના ફક્ત ગોમત ઉપર યુજરાણ કરવું પડ્યું અને તેથી ઘણાં બોળે ઉઠાવનારાં પ્રાણીઓ મરી ગયાં. કહે છે કે શત્રુઓને આરાકી વીના ખમવું પડે એવી તદ્દખીર પાદશાહે આગમજથી રખાવી હતી અને તેથી અનાજનાં ખેતરોનો પોતેજ નાશ કરાવ્યો હતો. ૨ તેર દીવસો સુધી આવી મુજી ખમીને તેઓ ખેખીજનની અરોઅડ પાછલી ખાતે જઈ પુગ્યા, જ્યાં પાંચેક દીવસો સુધી આસાયશ લીધી.

પાછલી ખાતે એક અગત્યનો ખનાવ ખન્યો, જેથી બલવાખોરની ઉમેદો એકવાર ફરીને ભ્રષ્ટ થવાનો મંભવ પેદા થયો. એ શાહજહાની યુનાની કોજ કંઈ એકજ મરદારના હાથ હેઠળ ન હતી. કોજમાં ગાર્દના, એથીન્યનો, થેસેલ્યનો વગેરે પોતપોતાના મરદારો ધરાવતા હતા. હવે **મીનન**ના સીપાહીઓ અને **કલીચાર્ડ**ના સીપાહીઓ વચ્ચે એક દીને કજીયો થયો, જે વધીને બંને વચ્ચે લડાઈ થાત ખરી, પણ **પ્રોક્સીનસ** નામે એક ખીજો મરદાર પોતાની કોજ લાવીને આ લડતા હરફીની વચ્ચે જઈ ઉભો અને તેમના વચ્ચે મુમાધાની કરવાની બહુ તજવીજ કીધી. અંતે **કુરુશ**ને ઠોડી આવવું પડ્યું અને તેની મુમજુત પછીજ **કલીચાર્ડ**એ લડાઈથી હાથ ઉઠાવ્યા.

આ ખનાવ પછી સઘળી કોજ પાછલી આગલની નદી પસાર કરીને ખેખીજનમાં પેઠી. હાં સઘળી જમીન પહાડીને બદલે મુપાટ અને ફળદ્રુપ જણાઈ. પણ **કુરુશ**ને એવું જણાયું કે તેની આગમજ ત્યાંથી એક કોજ પસાર થઈ ગઈ હતી જે સઘળો પાક કાપી લઈ ગઈ હતી. આ કહેણે **કુરુશ**ના કાન ઉપર **ઓર્ડીન્ટીસ** (અર્વંદ) ૨ નામે એક ધરાની મરદારના દગાની વાત આવી, જેની તપાસ કરીને તેણે તેને છૂપી રીતે ગર્દન માર્યો. એવું જણાય છે કે **કુરુશ**ે આ ધરાની મરદારને આગલ બે વાર જીવતદાન બદલ્યું હતું. જ્યારે પાદશાહ **અર્દશીર** તખ્ત ઉપર બેઠો અને **કુરુશ** તખ્ત મેળવવાની મતલબમાં નીકળ્યો ત્યારે આર્દશીર ખાતે પોતાની હાકમી ઉપર પાંચેક ફર્યો ત્યારે **અર્વંદ** ત્યાંના કીલ્લાની કોજનો વડો હતો મોટે તે આ શાહજહાની સામે થયો અને તેને કીલ્લાનો કબ્જો આપવાની ના પાડી, પણ શાહજહાને મોટી મહેનતથી તેને તાબે કર્યો. **અર્વંદ**નું આ કામ **કુરુશ**ે બલવાખોર ગણ્યું, તોપણ તેણે તેને આ તકસીર માફ કીધી. એ પછી **અર્વંદ**ે **કુરુશ** સામે ખુલ્લો બલવો ઉઠાવ્યો અને

મીસ્ત્રન લોકોને એ શાહજાદા સામેની લડાઈમાં મદદ આપી. પણ એમ છતાંપી કુર્શીએ તેને પાછળથી પોતાની મેહરબાનગી હેઠલ લીધો અને પાદશાહ સામેની કુચ વેળા તેને પોતાનો એક સરદાર બનાવ્યો. જ્યારે કુર્શીની ફોજ બેખીલનતા મુલકમાં દાખલ થઈ ત્યારે એવી ખબર મળીકે પાદશાહનાં ૨૦૦૦ માણસો દુશ્મનોની હિલચાલ તપાસવા ફરેછે. આ ઉપરથી અર્વંદે કુર્શીની પરવાનગી મેળવીને તે માણસો સામે હુમલો લઈ જવા થકી ૧૦૦૦ સીપાઈઓ તૈયાર કરીધા. પણ એજ વખતે અર્વંદને નામનો એક કાગજ આવ્યો, જે પાદશાહનો લખેલો હતો. આ કાગજ શાહજાદાના હાથમાં ગયો, જે ઉપરથી જાણાયું કે અર્વંદ પાદશાહ સાથ મળેલો હતો. આ ઉપરથી કુર્શી પોતાની ફોજમાંના ૭ ધરાની સરદારોની એક સભા મેળવીને તેની મારફતે આ દગાખોર ધરાનીની તપાસ ચલાવી અને પછી તેને ગદન માર્યો. અર્વંદે ઉંચા ખાનદાનનો અને પાદશાહનો ખેતી હતો. તેને ગદન મારવા લઈ ગયા ત્યારેપી તેના હાથ હેઠળનાં માણસોએ તેને ઘટવું માન આવ્યું હતું. કાઈરસ્તને બેખીલનતા પ્રાંતમાં વધારે આગલ વધતાં ખબર મળી કે પાદશાહની ફોજ હવે ઘણી દુર નથી. તેણે પોતાની ફોજને તૈયાર કરી અને લડાઈ ક્યાં અને ક્યારે થાયછે તેની વાટ જોતો રહ્યો. એમ કરતાં તે આગલ વખતે અને ધરાની લશ્કરને નહી જોઈને તેને વીચાર ગયો કે કદાચ વગર લડાઈએ તેનું કામ સરજામ ઉતરશે. હવે તે એક મોટી ખાહીની નજરીક આવી પુગ્યો, જે ૩૦ શીટ પહોળી અને ૧૮ શીટ ઊંડી હતી. એ ખાહીને છેક મીડયાની દેવાલ આગલથી યુફ્રેટીસની નદી સુધી ૪૨ માઈલ લાંબી ખોદી કહાડેલી હતી, એવી મતલબથી કે દુશ્મનોને તેમના માર્ગમાં રોકવા. આ સાહુચેતીના ધજાજર છતાં આ ખાહીને છેક નદી સુધી ખોદી કહાડેલી ન હતી. નદી અને ખાહી વચે માત્ર ૨૦ શીટ જેટલા મોંઘરા માર્ગ ખોદ્યા વીનાનો રહ્યો હતો. એ માર્ગ ઉપરથી કુર્શીની ફોજ પસાર થઈ ગઈ. આ ખાહી પુરેપુરી કાં નહી ખોદી હતી તથા તેના ખચાવ માટે ધરાની ફોજને કાં નહી રાખી હતી, એ સવાલો નહી ખોલાસો થાય એવા છે. એ ઉપરથી કુર્શી તો હવે એમજ માન્યું કે તેનો ભાઈ અને પાદશાહ તેની સાથ લડાઈ કરવાને કેવળ અશકત છે. એટલામાટે તેણે જે લશ્કરી ગોઠવણમાં પોતાની ફોજને રાખી હતી તે એમની એમ કાયમ રાખવાની તેણે જરૂર જોઈ નહી.

પણ આ ધારણામાં આ બલવાખોર શાહજાદો ફેટલો ડગાયો હતો તે આપણ હવે જોઈએ.

ફસલ ૨. કુનેક્સાની લડાઈ.

(૯૦ મં પુ ૪૦૧—સપ્ટેમ્બર.)

કુનેક્સાનાં મેદાનમાં બલવાખોરને પાદશાહે આગલ વધતો અટકાવ્યો. બેખીલનથી આશરે ૬૦ થી ૭૦ માઈલ ઉપર આ નામનું ગામ આવેલું હતું. તડકી વખતે આસા-યશ લેવા માટે કુર્શીની ફોજે પોતાની કુચ મલસકેથી જારી રાખી હતી, અને હજુતો મધ બપોર થાયતે આગમજ આ ગામ આગલ આવી પુગી હતી. સાર્દારથી ઉપડયા પછી હાં આવી પુગતાં દુશ્મનોની ફોજને છ મહીના લાગ્યા હતા, એમ જાણી

થઈછે. આ સઘળી કુચનો તેમજ હવે પછી જે લડાઈનું આપણુ વર્ણન કરીશું તેના સઘળો હેવાલ જે નોંદનની તવારીખ? ઉપર આધાર રાખેછે. એ ધણી આપણે આગલ જોયું તેમ કુરુશની લશ્કરમંત્રી એક એથીન્યન હતો, અને તેટલામાટે તેની તવારીખ ઉપર આપણે બહુ સંભાળથી વીચાર રાખ્યો જોઈયે ; અને આગલ ચાલતાં આપણુ એવું ધ્યાનું જોઈયું કે જે માત્ર એથીન્યન અથવા યુનાની દેશાભીમાનીને લીધે, ધરાત તરફના જાતી ચતુભાવને લીધે, પોતાની કુદરતી ગરુરિને લીધે, અડાવી દીધેલું, ચહાડવી આપેલું અને શહરાવી મુકેલું લાગેછે. જ્યારેખી ખં ધણીએ વચંના એક ખનાવની નોંધ એકજ પક્ષવાળો છે અને તેખી વળી નખળી અથવા હારેલી પક્ષવાળો છે ત્યારે તે નોંધ કેટલીખંથી ખામી ભરેલી અને મચાઈથી વેગલી હોવી જોઈયે તે કહેવા કરતાં વીચારવું સહેલું છે. જે નોંદનના જણાવ્યા મુજબ કુરુશની ફોજને સાર્દીસથી કુનેકસા સુધી આવી પુગતાં લાગત કુચ પાછળ ૬૩ દહાડા લાગ્યા હતા, અને એટલાજ દીવસ વચે વચે વીસામો લેતાં થયજા ગણીયે તો સાર્દીસથી ઉપડીને કુનેકસા સુધી જઈ પુગતાં છ માસ ઉપર થોડાક દીવસ વધેછે.

જ્યારે કુરુશની ફોજ કુનેકસાના મેદાનમાં જઈ પુગી ત્યારે એકાએક એક ઘોડ-સવાર વીજળીની પેરે ઘોડો ઘોડાવતો અને દુરથી ઘાંટો પાડતો આવી પુગ્યો અને તેણે યુનાનીઓ તેમજ ધરાનીઓને તેમની જુદી જુદી ભાષામાં ખબર આપી કે પાદશાહની ફોજ આવી પુગીછે અને જે લડાઈ થાય તો તે આ કેડાણેજ થવી જોઈયે. આ ખબર મળતાંજ કુરુશની ફોજમાં ગભરાટ પેઠો, પણ તોખી તેને તૈયાર થવાને પુરતો વખત હતો. શાહજનઘો ગાડીમાં બેઠો હતો તે ઉતરિને તુર્ત ઘોડસવાર થયો અને હથીયારો સજીને લશ્કરોની ગોડવાણુ કરવા પડ્યો. યુનાની ફોજ યુફ્રેટીસ નદીના કાંઠા તરફ હતી માટે તેણે ત્યાંજ ગોડવાઈ જવાની તક લીધી. નદી તરફ સર્વેથી નાકા ઉપર કલીચાર્કસ, તેના પછી પ્રોક્સીનસ, અને તેના પછી મીનન પોતપોતાની ફોજો લઈને તૈયાર થઈ ઉભા. ખીજી બાજુએ યાને ડાવી તરફ કુરુશની ધરાની ફોજ આરીયુસ (એરજ) નામે ધરાની સરદારના હાથ હેડળ સફ્રુ સમારિને ઉભી અને આ બંને ફોજોની વચે કુરુશ ૬૦૦ ખામ ધરાની ઘોડસવારો જોડે હથીયારખંધ થઈ તથા માથે તાજ પહેરિને ઉભો. તેના સઘળા ઘોડસવારોએ લહોડાંનાં ખત્તર પહેર્યો હતાં, તથા માથે કોલાહ, હાથમાં ટુકી યુનાની તલવારો અને ખાંધે ભાલા લીધા હતા. તેમના ઘોડાઓને પણ માથાં તથા છાતી આગલથી ખત્તર જેવી કોઈ ગોડવાણુથી બચાવ ભરેલી હાલતમાં રાખ્યા હતા.

આ રીતે કુરુશની ફોજ લડાઈ માટે સફ્રુ સમારી ગોડવાતી હતી એટલામાં દુરથી આકાશ ઉપર ઘુજનું એક સફ્રેદ વાદળું દેખાયું, અને પછી તે એકાએક કાળાં ધાભાંમાં

૧ આ તવારીખ “આનાબાસીસ” ને નામે ઓળખાય છે, જેમાં કુરુશની જોડે ધરાનમાં લડવા ગયલા અને ત્યાંથી રજેત થઈ પાછા શરેલા ભાડૂતી યુનાનીઓ ઉપર પડેલાં શંકટ અને હાડચારીનું વર્ણન છે. એ લશ્કરમાં જોનોરન પોતે પણ હતો.

૨ આ ખીગડેલાં નામનું અસલ અવસ્તા રૂપ ‘અઈયુ’ છે, જે ઉપરથી શર્શીનું ‘એરજ’ નામ બન્યું છે.—એર૦ શે૦ ૬૦ ભચ્યા.

અદલાઈ ગયું અને વધારે ને વધારે નજદીક આવતું જણાયું. શેવેટ હથીયારે ચક્ર ચક્ર થતાં જણાયાં અને ખુલ્લું સામેત થયું કે આ પાદશાહની કોજ હતી. આ કોજ ઘણી મોટી હતી. કહેછે કે તે ૧૨૦૦૦૦૦ માણસોની હતી ! ૧ આ કોજમાં આપણને મારીપેટે જણીતો થઈ ચુકેલો ધરાની સરદાર તીસાફનીસ (ચેહરખોરેહ) ડાવી બાજુની પાંખની સરદારી ધરાવતો હતો. તેની કોજમાં સફેદ બખ્તરવાળા ઘોડસવારે જોડે પેદલ લશ્કર પણ હતું. જમણી બાજુએ યાને નદી તરફ ધરાની લશ્કરના ઘોડસવારે તેમજ પેદલ કોજ હતી, પણ તે ચેહરખોરેહનાં લશ્કર જેવું બહાદુર ન હતું. આ લશ્કર ફક્ત પાદશાહની કોજનો વધારો કરી બતાવનાર હતું, જે જુદી જુદી ધરાને તાબેની પ્રજાઓનું બનેલું હતું અને જે કોને તોર કમાન વગેરે હથીયારે હતાં. ૨ એ લશ્કર બરાબર યુવાની કોજની સામે હતું. તેની અને ચેહરખોરેહનાં લશ્કરની વચ્ચે અને ધરાની પડોશમાં લાંબી દાલ સાથની પેદલ કોજ હતી, તેની પછી અછી રીતે હથીયારબંધ થયેલું ઇન્જિન્યર લશ્કર પોતાની મોટી લાકડાંની દાલ સાથ કુચ કરી આવતું હતું, જે નીચે પગ સુધી પહોંચતી હતી. તેની પછી ઉપર કહેલો જુદી જુદી પ્રજાઓનો ભિગો કચરો હતો, જે વીના પાદશાહનાં લશ્કરમાં કશી ખટ પડવાની ન હતી, પણ જેની હાજરીથી પાદશાહના લશ્કરને માથે તવારીખમાં સદાનો ડાગ રહી ગયોછે. હવે આ સઘળાં લશ્કરોની વચ્ચે પાદશાહ અર્દશીર પોતાના ૬૦૦ ખાસ સીપાહો જોડે જગા લીધી હતી. પણ બંને સામસામી લશ્કરોની સંખ્યામાં મોટો તફાવત હોવાથી જ્યારે ઉપર કહેલી ધરાની કોજમાંના કંગાલ ભાગ યુવાની કોજની બરાબર સામે આવી રહ્યો હતો ત્યારે બાકીનું લશ્કર એટલું બધું ખીન્ને નાકે લંબાયું હતું કે ચેહરખોરેહની કોજ જે એરજની કોજની સામે આવવી જોઈએ તે પોતાની સામે કોઈ પણ શત્રુને દેખતી ન હતી. ધરાની લશ્કરના સપેહસાહારની કાચી ગોઠવણનું, બંનેકે અંધેર કારભારનું આ પરીણામ હતું. એથી પાદશાહની ચારગણી મોટી કોજ હોવા છતાં કેવું માડું પરીણામ નીવળ્યું જોઈએ તે સહેલથી સમજી શકાયછે. અને બરેબર તેમજ બન્યું. વળી આ મોટી ભિગી કોજની દોરામાં ૧૫૦ હથીયારે જડી લીધેલા લડાઈના રથોને સફ સમારી આગલ ચલાવ્યા હતા. તેમનું કામ સર્વેથી પહેલું કરાવ્યું હતું, અને તે એકે કુરશની કોજમાંના યુવા-

૧ જેનોરન (૬૪૦ ૧, ૩૦ ૭). પણ એ સંખ્યા કેટલીબધી હશે કહાડવા જોગ હદ સુધી એધીન્યન તવારીખનવેરો વધારી દીધીછે એમ રૉલીન્સનને લાગ્યાથી તે કહેછે કે પાદશાહની કોજ ૪૦૦૦૦૦ માણસોની હતી (પુરાં પાદ. ૬૪૦ ૪, સર્ ૫૦૯); કેમકે એમ્પ્રિકોઆસની ૩૦૦૦૦૦ માણસની કોજ હજુ પાદશાહને આવી મળી ન હતી. પણ એજ સુધી લખનાર પોતાની નોટમાં લખેછે કે રીસ્પસના જણાવ્યા મુજબ આ કોજ ૪૦૦૦૦૦ થી વધારે ન હતી (નોટ ૧૫); ત્યારે શા માટે રીસ્પસની ગણતરી બિટી ગણવી અને જેનોરન ૬ લાખ કહેછે તે કમુલ રાખવું? લડાઈ વખતે રીસ્પસ ધરાનની દરબારમાં હાજર હતો અને પાદશાહના હકીમ દાખલ તે મોટો વગ ધરાવતો હતો, માટે જેનોરનનાં સ્વાર્થી લખાણ કરતાં રીસ્પસનો હીસાબ વધારે સાનવા જોગ હોવો જોઈએ.

૨ પુરાં પાદ., ૬૪૦ ૪, સર્ ૫૧૧.

નીઓ સામે તેઓએ ધસી જઈને તેમને વીંચેરી નાંખવા અને પછી પાદશાહની ખીજ ફોળોએ જડાઈ શરૂ કરવી. પણ એ વીંચેરિયાની ફોળોને મહાત્મા જુદીસીસની યુતાન ઉપરની મહાભારત ચડાઈ વખતે પુરતો અનુભવ મળી ચુક્યો હતો, મોટે આ ભયંકાર રથો પોતાનું કામ કરે તે આગમજ કહીચાઈસે પોતેજ પોતાની સામેની ધરાની ફોળ ઉપર હલ્લો લઈ જવાનો નીશ્ચય કર્યો. કુરુશની મરજી એવી હતી કે યુતાની ફોળ એકદમ ધરાની ફોળના મધ્ય ભાગ ઉપર હુમલો લઈ જવો, કેમકે પાદશાહ તે ભાગમાં હતો અને આ અજવાબાર શાહજાદા જે માંગતો હતો તે પોતાના ભાઈના જીવ હતો. પણ કહીચાઈસે આમ કરવાની ના પાડી. તેણે પોતાની સામેજ ધસારો લઈ જવાનું નકી કર્યું, અને કદાચ પોતાને કોણ અને કેવી ફોળ સાથે લડવાનું છે તે વીંચે તેને આગમજથી ખબર પણ મળી હોય. એ રીતે જ્યારે કાઈરસ પોતાની મતજાય પાર પાડવા માંગતો હતો ત્યારે યુતાનીઓ સહેલી ક્તેહ મેળવવાના વીચારમાં હતા; અને આ અકેકતા સ્વાર્થને લીધે થયું એમ કે કુરુશની નેમ ઉઘી વળી અને તેની નોકરીમાંના ભાડુતી યુતાનીઓની ક્તેહનો પોકારો થઈ રહ્યો.

ધરાની ફોળની ઉપત્રી ગોડવાણ, એ ફોળ પોતાના દુશ્મનો સામે આવી ઉભી રહેવા પછી, કેવી દેખાય તે ઉપત્રા હેવાન ઉપરથી માલુમ પડશે. પણ આ મોટી આખી ફોળ પોતાના શત્રુઓ સામે આવીને ઉભી રહેવા પામીજ નહી. એ ફોળ કશા પણ ગોંધાટ વીના ધસી આવતી હતી. તે ગોયા એક મોટા વીકાળ મોળે ધસી આવતો હતો, પણ તે મોળના માર્ગમાં અગરજો એક મોટા પર્વત આવે તો પાણીનું બળ જે મીસાલે નરમ પડી જાય તે મીસાલે પાદશાહની ફોળની ડાવી પાંખનું જોર યુતાની ફોળના અટકાવથી તુટી ગયું. હજી તો પાદશાહની ફોળ દુશ્મનોથી અરધો માઈલ દુર હતી એટલામાં યુતાનીઓએ લડાઈનો પોકાર માર્યો અને પછી આગલ ધસ્યા. જેમ જેમ આગલ વધતા ગયા તેમ તેમ તેઓએ પોતાનાં પગનાં ઝડપ વધારી અને પોકાર પણ મોટો કીધો, અને એ રીતે તેઓ પોતાની સામેનાં કંગાલ લશ્કરનો માર્ગ અટકાવવા દોડ્યા. આથી તેઓ ધારતા હતા તેવીજ અસર થઈ. ધરાને તામેની પચરંગી પ્રજાનાં બેતાન લશ્કરમાં સામેના શત્રુના ધસારાએ ભારી ગભરાટ પેદા કીધો, અને તેઓને લડવાને હીમતવાન કરવાને બદલે નહાસભાગમાં નાખી દીધા. તેઓ કશી પણ લડાઈ વીના નાકા એમ યુતાની તવારીખનેવેશો બડાઈ મારીને કહેછે. પોતાના દુશ્મનો એક તીર જઈ પુગે એટલા દુર હતા એટલામાંજ આ ખીન કવાયદનું અને નબળું લશ્કર નાકું, અને તેમનું જોઈને આગલ દોડતા લડાઈના કેટલાક રથોએ પણ ધાસ્તીના માર્થો મહેડું ફેરવ્યું, પણ ખીજઓએ સામે આવતા યુતાનીઓ ઉપર ધસારો ચાલુ રાખ્યો. તેમને જોઈને યુતાની ફોળ પોતા વચે માર્ગ પાડી આપ્યો અને તે માર્ગમાંથી તે રથો આગલ વધી ગયા. એ રીતે પાદશાહની ફોળની ડાવી બાજુ પરનું પચરંગી લશ્કર કશી પણ જડાઈ વીના નકાસી ગયું, એમ આપણને યુતાની બખ્ખારાઓ મોટી સરફરાજ સાથે જણાવે છે અને વળી પોતાની ક્તેહ થયતી કશ્ચક

કરાવવા મગિછે.^૧ આ નહાસતી ફોજની પુઠ યુનાનીઓએ પકડી અને ત્રણ માઈલ મુન્દી તેઓ આગલ ધસી ગયા. પણ ચેહુરખોરેહું પોતાની ફોજ વડે સામે જતા યુનાનીઓ ઉપર ધસારે કીધો, જેઓએ તેની પસાર થવાને માર્ગ આપ્યો અને તેમ કરતાં તેઓએ તેના ઘોડસવારો ઉપર તીરે ફેંક્યા; પણ ચેહુરખોરેહુંની ફોજ કને ગોયા એક પણ હથીયાર નહી હોય તેમ આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે ફોજથી એક પણ યુનાનીમિ ઇજ્જ થઈ નહી !^૨

આ રીતે એકગમથી ધરાની દુર્બળ ફોજ નાહી તેની યુનાનીઓએ પુઠ પકડી, અને તે યુનાનીઓને અટકાવવા માટે ચેહુરખોરેહું પોતાની ફોજ લઈને દોડયો તોપણ લડયા વીના તેમને પસાર થવા દધને પોતે તેમની પાછળ પડી ગયો (!), ત્યારે ખીજી તરફથી કુરુશ ઉપર જુદોજ માર આવી પડ્યો. યુનાની ફોજ પોતાથી દુબળા સીપાહીઓને હરાવીને નહસાડયા તેથી આ જવાન શાહજનદો બહુ ખુશ થઈ ગયો અને તેના પોતાના ધરાની સરદારોએ તેને ગોયા ફતેહ મળીજ સુકી હોય એમ ગણીને તેને પાદશાહી માન અકરામ આપવા માંડ્યાં. પણ કુરુશ હજુ ઠાવકો હતો. યુનાનીઓની ત્રિએ એવી ખોટી કે ખરી જીત ઉપર તેણે કશો વીધાસ મેળ્યો નહી. તેની મતલબ એજ ફોજ પાસે પાદશાહની ફોજ ઉપર હુમલો કરાવવાની હતી; પણ પેલા પકા સ્પાર્ટન સરદાર કલીચાર્કસે તેમ કીધું નહી, કેમકે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખવાની તેને હીમત થઈ નહી. એટલામાટે કુરુશની ચીંતા હજુ જોમની તેમ રહેડી હતી. તે પાદશાહની ફોજને શીક્ષત આપીને તેના જીવ લેવા માંગતો હતો. તેજ કારણસર તે આ ચહડાઈ લાખ્યો હતો. ખીજી તરફથી પાદશાહ અર્દશીરની ફોજે કુરુશનાં ધરાની લશ્કરને ઘેરી લેવાનો કસદ કીધો અને તે મુજબ પાદશાહે પોતાના ખનવાખોર ભાઈના જમણા હાથ તરફનો માર્ગ લીધો, અને ડાવા હાથ તરફથી ખીજી ફોજે માર્ગ લીધો. પણ આ રીતે પાદશાહનું લશ્કર ખનવાખોર ફોજને ઘેરી લે તે આગમજ કુરુશે પાદશાહની ફોજ ઉપર પોતાના ૬૦૦ માણસો વડે હુમલો કરીને તેના ૬૦૦૦ ખાસ માણસોના વડા આર્તાગર્સીસને પોતાને હાથે કાપી નાખ્યો. આ પછી પાદશાહના સીપાહી-

૧ તેમના હેવાલોએ એકસરખું પ્રમાણ જળવી શકતા નથી તે ઉપરથી યુનાની લખનારાઓ કેટલો ખોટો હેવાલ આપવાની હીમત ચલાવેછે તે માણસ પડી આવેછે. કહેછે કે જેમ યુનાનીઓ તેમજ આ નાકેનાં લશ્કરોમાંનું એક પણ માણસ મરણ પાવેલું જણાવું નથી. હવે જો આ વાત કબુલ રાખવામાં આવે કે બંને પક્ષો વચ્ચે સમુજગી લડાઈ થઈજ ન હતી તો એક પણ જનની ખુવારી નહી થવાની ખીના પ્યાનમાં ઊતરે એમ છે. પણ જોનોરન પોતેજ જણાવેછે કે યુનાની ફોજમાંનો એક જણ તીર વડે અને બીજા લડાઈના રથ માર્ગમાં આવી ગયાથી જખમી થયો હતો. આ ઉપરથી જાનવાને કારણ મળેછે કે બંને પક્ષો વચ્ચે લડાઈ થવી જાઈયે.

૨ ગ્રોટ, યુનાન તપાન, ૬૪૦ ૬, સર્ષ ૨૨૨.

૩ યુનાનીઓ ધરાની નામોને કેટલાંયમાં ખીગ્રાડી નાંખેછે તેનો આ એક અછા નમુનો છે. ખીલારોકી તત્ત્વીમાં પાદશાહનું નામ 'અર્તક્ષત્ર' છે, તે ઉપરથી ખીગ્રાડીને યુનાનીઓએ 'આર્તાજર્કસીસ' કીધુંછે, અને એજ ખીગ્રાડેનાં નામને વળી કાઢું ખીગ્રાડીને 'આર્તાગર્સીસ' બનાવી દીધુંછે. એજ નામને વળી તેઓ 'આર્નાકસરીસ' પણ બખો ગયાછે.

ઓએ નહાસવા માંડ્યું ત્યારે કુરૂશના સીપાહીઓએ તેમની પુઠ પકડી, અને એ રીતે કુરૂશ માત્ર થોડાજ ખાસ મીત્રો જોડે રહી ગયો. આ વખતે તેણે પોતાના વડા ભાઈ અને પાદશાહને પહેલવહેલા દોડા, અને એજ વખતે તે યુસ્સાથી એટલો બધો તપી ગયો કે “પેલા રહ્યો તે” એમ જોડીને તેનો જીવ લેવાના ધરિદાયથી તે પાદશાહ ઉપર ધસ્યો ગયો. તેણે પોતાના ભાણેડાઓ અને એવી નેમથી અને અઢી સીકતથી તે અર્દશીર ઉપર ફેંક્યો કેળેથી પાદશાહનું અપ્પર ફાડીને તે તેની છાતીમાં લાગ્યો. પણ આ જખમથી પાદશાહને ઝાઝું લાગ્યું હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે તે મેદાનમાં ખડો ઉભો રહ્યો અને પોતાના ભાઈ જોડે હાથોહાથ લડ્યો. આ લડાઈમાં પાદશાહની જોડે કાઈરસનાં કરતાં વધારે માણસો હતાં તેથી તેને જીત મેળવતાં ઘણી વાર લાગી નહી. કુરૂશ સત્ત જખમી થયો. તેની આંખમાં એક ભાણેડા લાગ્યો અને તેને ઘોડા ઉપરથી હેડા નાંખીને તુર્ત કતલ કરવામાં આવ્યો. તેની સાથવાળા સઘળા માણસો કપાઈ મુઆ. આતીશીરસ નામે કુરૂશના એક અપર મીત્રે તેને જખમી પડેલો જોતાંજ તેની લાથને પોતાના ખોજામાં લાવી, અને પોતે તે ઉપર ઢાલ થઈ પડ્યો. પણ એ હાલતમાં યાતો તે પોતાને હાથેજ અથવા પાદશાહના હુકમથી કતલ થયો. કુરૂશનું ડોકું તથા જમણો હાથ ઘૂટાં પાડવામાં આવ્યાં, અને એ રીતે તેને માર્યો ગયેલો જોઈને તેની ધરાની ફોજ પોતાના સરદાર જોડે નહાસી ગઈ, જેની પુઠ પાદશાહનાં લશ્કરે પકડી. ધરાની ફોજે શત્રુઓની ધાવણીની લુટ ચઝાવી.

કહેછે કે બ્યારે પાદશાહ કાઈરસની ધાવણીમાં હતો ત્યારે ચેહુરખોરેહ પોતાની ફોજ લઈને તેને આવી મળ્યો. આ સઘળો વખત સુધી તે ક્યાં હતો તેનો કશો ખોજાસો યુતાની તવારીખનવેશો આપણને આપી જતા નથી. આ વખત યુતાની સરદાર કહી-ચાઈસ, જેને જોકે એવી અપર મળી હતી કે લડાઈમાં પાદશાહની જીત થઈ હતી, તોપણ પોતે જે બહાદુરી કીયેતી હતી તેથી જીત પોતાનીજ થઈ હોય એવા દમામથી મેદાન રોકી ખેડા હતો એટલામાં ધરાની લશ્કર તેની સામે આવી ઉભું. પણ આપણને જણાવવામાં આવ્યુંછે કે થોડા ઘણા યુતાનીઓ સામે પણ આ જખરદસ્ત ધરાની ફોજ લડી શકી નહી, અને તેમને દેખીને નહાસી ગઈ ! લડાઈને ખીજે દીનેજ કહીચાઈસને અપર મળી કે કુરૂશ માર્યો ગયો હતો. આ શાહજદાની કેટલીક સ્તુતી કરતાં ઓટ લખેછે કે અગર-જો તે જીત્યો હોત અને લડાઈમાં તેની કૃતેહ થઈ હોત તો તે યુતાનનો એક જખરેા દુશ્મન થઈ પડત. જે મીસાલે પાછળથી મેસીડનના રાજા ફીલીપ અને તેના દીકરા એલેક્ઝાંડરે યુતાની ફોજોને પોતાની નોકરીમાં રાખીને તેમનીજ મારફતે યુતાનને તાપે કીધું હતું તેજ મીસાલે કુરૂશ પણ પોતાની નોકરીમાં યુતાની ફોજ વધારીને યુતાનને પોતાના તાબાતજે લેત, અને જે કામ બળવવાની જઈસીસે ભારી તરફી લીધી હતી તે કામ કુરૂશ બળવી શકત.

૧ આતીશીસનું આ નામ વળી નવું ૩૫ લાગેછે.

૨ યુનાન તવાન, ૬૪૦ ઈ, સર્વે ૨૨૬—૨૨૭.

ખા.ખ. ૨૨.

અ. દ. શી ૨.

અર્તક્ષત્ર—આર્તાન્કર્ક્સીસ (નીમન) ૨.

(ઇ૦ સ૦ પુ૦ ૪૦૪—૩૫૯.)

૨.

યુનાન ઉપર ઈરાનનો કાળુ.

(ઇ૦ સ૦ પુ૦ ૪૦૧—૩૬૬.)

૧. ડાયોડોરસનો તોલ્લો—યુનાની લખનારાઓનો ખોટી બડાઈના નવા દાખલા; યુનાની છાવણીની છુટ; યુનાનીઓનું એક બીજું નાણું—જે નોક્ષનનું ખોટાં; ઈરાનનું તખ્ત છતનારી એક ફોજની કહાણી—તેની નહાસભાગ—કુનેકસાની લડાઈમાં યુનાનીઓની ખોટ—ઈરાની હાકમો વચ્ચે દુશ્મની—શત્રુઓ અને પાદશાહ વચ્ચેનો સંબંધ. સ્પાર્ટનોની ઈરાન સાથે દુશ્મની—ખોરેહબાજી ઉપર સ્પાર્ટનોનો હુમલો—ચેહરખોરેહ સાથે તેનું મળી જવું—જે નોક્ષનનો નવો ઘોંટાળો—સ્પાર્ટનોની શીકસ્ત ખાખે અનુમાન; સ્પાર્ટન રાજાનો ઈરાની યુલુક ઉપર હુમલો—સ્પાર્ટ સામે એથન્સની લાગણી—ચેહરખોરેહ સામે લડવાની એલસીલેઅસની નીર્બળતા—ફ્રીકયામાં તેની છુટકોટ. ચેહરખોરેહ ઉપર તોહમ્તો—તેનું ખુત—તેની ચાલચલણ.
૨. એલસીલેઅસ સાથે નવો શરતો; ખોરેહબાજી સામે તેની ચહડાઈ—સ્પાર્ટન સત્તા સામે બલવો; નાઈસસની લડાઈમાં ઈરાનની ક્ષતેહ—સ્પાર્ટ સામે યુનાની રાજ્યોની એકસંધી—એથનાનાં યુનાની રાજ્યોને પાદશાહ તરફની છુટ; સ્પાર્ટા ઉપર ઈરાની કારલાની ચહડાઈ—પેલોપોનીકિયન દરીયાનો ઈરાની કબ્જો—એથન્સ ઉપર ઈરાનની ચેહરખાનગી—ત્યાંનો કોટ બાંધી આપવાનો હુકમ. સ્પાર્ટના રાજાની શીકસ્ત અને નહાસભાગ વીશે નવો પુરાવો—ક્રાસી લખનારાઓની શાહુદત—એલસીલેઅસની ભેદ ભરેલી હીલચાલોનો ખરો ખોલાસો—જે નોક્ષનની તવારીખની સચાઈ બાખે શક. તોરખાજી શત્રુની દરખાસ્તમાં યુનાની એલચીઓ—સુલેહ માટે તેમની અરજ—એન્ટાલ્સીડાસની માંગણીઓ—તેની ઈરાનના પાદશાહ સાથે ચુલાકાત—પાદશાહનું ક્ષમાન—સુલેહનો શરતો; યુનાની રાજ્યો ઉપર પાદશાહનું સર્વોપરીપણું.

ફસલ ૨. યુનાન ઈરાનનો હુકમ માથે ચહુડાવેછે.

(ઇ૦ સ૦ પુ૦ ૪૦૧—૩૮૭.)

કુનેકસાની લડાઈનું જીતું જીતું વર્ણન જુદા જુદા યુનાની લખનારાઓએ આપ્યું છે, તેમાં માત્ર ડાયોડોરસ એકલોજ એવો લખનાર નજર આવેછે જેણે એ લડાઈમાં કતલ થયલા સીપાહીઓની ગણતરી આપી હેાય. તે જણાવેછે કે આ લડાઈમાં ઈરાનના પાદશાહનાં ૧૨૦૦૦ માણસો માર્યા ગયાં હતાં અને તેમનો મોટો ભાગ કક્કી-ચાર્ક્સની સરદારી હેઠળના યુનાની સીપાહીઓને હાથ કપાઈ ગયો હતો. તે વળી કહેછે કે કાર્ધરસની ઈરાની ફોજનાં ૩૦૦૦ માણસો માર્યા ગયાં હતાં. હવે ૧૨૦૦૦ ઈરાની

૧ ગ્રોટ, યુનાન તવાન, ૬૪૦ ક, સર્ ૨૨૩, નોટ ૧.

સીપાહીઓનો મોટો ભાગ યુનાનીઓએ કાપી નાખ્યા છતાં તેમનું એક પણ માણસ માર્ચ ગયું ન હતું, એ જીના એક અપક્ષપાત તવારીખનવેશે નેત્રી લેવી જોઈએ; તેમજ વળી કુર્શની ધરાની ફોજનાં ૩૦૦૦ માણસો કપાઈ ગયાં તે વેળા પણ એકબી યુનાનીના જીવની ઘાત થઈ ન હતી. એ રીતે ત્યારે આ મોટી લડાઈમાં ખરેખરી જીત તો યુનાનીઓની થઈ હતી, જેઓએ પોતાનું એક પણ માણસ ખોટા વીના હજારો ધરાનીઓને કાપી નાંખ્યા હતા ! પણ આ માત્ર પોષક ખડાઈ છે. ખાલી દેશભીમાનની કુનમાં ખરી વાત છુપાવવાની આ માત્ર હલકી તદખીર છે. મેરેથનની લડાઈમાં ૬૪૦૦ ધરાનીઓ કતલ થયા ત્યારે પણ ૧૯૨ એથીન્યનો માર્ચ જવાની વાત યુનાની લખનારાઓએ કબુલ રાખીછે, પણ આ કુનેકસાની મોટી લડાઈમાં ૧૨૦૦૦ ધરાનીઓની કતલનો હિસાબ આપવા છતાં જેનોફ્રન કે પ્લુટાર્ક, ટીસ્સસ કે ડાયોડોરસ એક પણ યુનાનીના માર્ચ ગયાની વાત જણાવતા નથી. તેમની આ ગણતરી કેટલી સચાઈથી વેગળી છે તે આ હિસાબ ઉપરથી જણાયછે. કુનેકસાની નામીયી લડાઈ પછી જે યુનાની ભાડુતી ફોજો પોતાનાં વતન તરફ પાછી ફરી તેમની સંખ્યા દશ હજારની જોરે થઈછે. હવે વાંચનાર જાણે કે કુર્શ પોતાની જોડે ૧૩૦૦૦ યુનાનીઓને લઈ ગયો હતો અને ત્યારબાદ તેને માર્ગમાં આશરે બે હજાર આવી મળ્યા હતા, મોટે પાછા ફરનારાઓ ૧૦૦૦૦ હોય તો ધરાન- માં પાંચ હજાર યુનાનીઓ માર્ચ ગયા જોઈએ, એ દેખાઈતો હિસાબ છે. અજબતે એઓમાંના એક ભાગ પોતાની વળતી કુચમાં પણ નાશ પામ્યો હશે; પણ જેનોફ્રન જેવા એક સ્વાર્થી લખનારના આધાર ઉપરથી યુરોપીયન ગ્રંથકારો પણ આપણને એમ જણાવેછે કે મજકુર મોટી લડાઈમાં એક પણ યુનાની માર્ચ ગયો ન હતો તેઓ આ પાંચ હજાર યુનાનીઓની ખુહારી કેમ થઈ તેનો કશો હિસાબ અથવા ખાત્રાસો આપી શક્યા નથી.

હવે યુનાનીઓની બહાદુરી તથા હીમત છતાં તથા તેમને દેખીને ધરાની ફોજ ગભરા- યલાં ઘેરાનાં ટોળાંની પેઠે નહાસભાગમાં પડી ગયા છતાં, કલીચાર્કસની ભાડુતી ફોજે અર્દ- શીર પાદશાહનું તત્ત કાઈરસને અપાચું નહી એ મોટા અફસોસની વાત ગણાવી જોઈએ ! આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે કુર્શની ઊવણીની લુટ વખતે તેની બે ખુબસુરત યુનાની બાંદીઓ પણ પકડાઈ, જેમાંની એકે યુનાની ઊવણીમાં આમો લીધા હતા. શાહજાદાની ઊવણીની લુટ પછી આ યુનાની ઊવણી ઉપર પાદશાહની ફોજે હજો ક્રીધા, પણ તેના બચાવ યુનાની સીપાહીઓએ એવીતો બળતવારીથી ક્રીધા કે પોતે થોડા માણસો હોયા છતાં તેઓએ અતીઘણા ધરાનીઓને કાપી નાંખ્યા ! આમ કરીને તેઓએ ધરાનીઓને હટાવ્યા, પોતાનો અસ્ખાબ બચાવ્યો, અને ઉપલી યુનાની બાંદીની પેઠે જેઓ પોતાના આમા તજે આચ્યા તેમનું રક્ષણ ક્રીષ્ટ. ૧ હવે આ સઘળી જીના કબુલ રાખતી વેળા આ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે યુનાનીઓએ પોતાનો સઘળો અસ્ખાબ બચાવ્યો હતો. પણ તુર્તજ આપણે તવારીખનવેશ જણાવે

છે કે “કલીયાકંસ પોતાની ધાવણીમાં પાછો ફર્યો ત્યારે તેનો સઘળો સામાન સરંજામ ખાલી કરી લીધેલો તેને માલુમ પડયો, જ્યાં કરીને યુનાનીઓને તે રાત ભોજન વીના યુગ્મરવાની ફરજ પડી.”^૧ હવે આ બે અકેકથી ઉલટી વાતેનો ખોલાસો શો ? થોડાંક યુનાની માણસોએ પ્રબળ ધરાની સીપાહીઓને કાપી નાંખીને પોતાની ઓરાકી વગેરે બચાવ્યા છતાં યુનાની લશ્કરનો સામાન સરંજામ લુટાઇ કેમ અને ક્યારે ગયો કે તેમને રાત્રે ‘આનું’ લીધા વીના મુવું પડ્યું ? આ અકેકથી ઉલટી ખીના એટલુંજ દેખાડેછે કે યુનાની ધાવણી ઉપરનો ધરાની હુમલો રદ ગયો ન હતો, અને તે શેવેટ ધરાનીઓના હાથમાં આવી હતી, જે વેળા તેનો બચાવ કરનારી યુનાની કોજનાં સઘળાં અથવા થોડાં ઘણાં માણસો કતલ થયાં હતાં, અને બાકીનાં નહાસી ગયાં અથવા કેદ પકડાયાં હતાં.

પણ યુનાની તવારીખનવેશોના હેવાલમાં જે ધાલમેલ જણાયછે તેની હદ હાંજ આવી રહેતી નથી. કાઈરસનાં મરણ પછી કલીયાકંસે ખીજા યુનાની સરદાર સાથે મસ્જત કરીને એરજને ધરાનનું તખ્ત આપવાની માંગણી કીધી—જણેકે યુનાનીઓએ પાદશાહની કોજનો નાશ કર્યો હોય અને અદર્શીરે માર્યો ગયો હોય, અથવા નહાસી ગયો હોય, અને તેનું તખ્ત યુનાનીઓના કબ્જામાં આવી ચુક્યું હોય ! આ હથવા સરખી માંગણી એકગમથી તેઓએ મોકળાવી ત્યારે એરજને એવું કહેવાડું કે અમે યુનાનીઓ તો ક્તેહ પામી ચુકયા છીએ, અને અમારી આગલ એક પણ ધરાની ટકી શક્યો નથી, અને અમે હવે પાદશાહની સામે હુમલો લઈ જમ્બેદીએ, માટે તું જો અમેને આવી મળે તો જે તખ્ત કાઈરસને અમે આપવાનાર હતા તે તેને અપાવીયે;^૨ પણ ખીજા ગમથી આ તાજ અને તખ્ત આપવા નીકળેના બાકીઓ કને ખાવાનું કે પકાવાનું કશું રહ્યું ન હતું માટે તેઓએ પોતાનો બોજો ઉઠાવનારાં કેટલાંક પ્રાણીઓને જામે કીધાં અને અરખાખનાં ગાડાં, હાત, તીરકામઠાં વગેરે મળગાવીને આતશ રાશન કીધો !^૩ આ ખીના દેખાડી આપેછે કે કુનેકસા ખાતે યુનાની કોજની હાલત કેટલી બધી ખતંગ હતી. તેને પોતાના બચાવ માટે એરજનાં લશ્કરની મદદની જરૂર હતી, એમ જોનોફન પોતાની તવારીખમાં ખુદ્દું કબુલ રાખવાને શરમાયોછે, પણ પુર્તજ તે જે કંઈ હકીકત આપેછે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ સાબત થાયછે. એરજે જવાબ મોકળાઓ—કારણકે તે તો પોતાની ધાવણી ધરાનીઓના હાથમાં જવા દધને પોતે નહાસી ગયો હતો—કે તાજ ઉપરનો મારો કશો પણ દાવો ધરાની અમીર ઉમરાઓ કબુલ રાખવાના નથી, અને હું આવતી કાલે સહવારે હાંથી નહાસવાનો ધરાદો રાખુદ્દું, માટે જો તમે યુનાનીઓનીખી એમજ ધણા હોય તો તમેએ આજ રાત્રે મને આવી મળવું.^૪ આ ઉત્તર મળ્યા પછી જ્યારે આપણ એમ જોઈશું કે યુનાનીઓએ એરજની

૧ ગ્રોટ, યુના. તવા. ૬૪૦ ૬, સર્ ૨૨૫.

૩ તેજ,

૨ તેજ, સર્ ૨૨૮.

૪ તેજ, સર્ ૨૩૦.

ફોજ સાથ મળી જઈને કુનેકસાથી નહાસી પાછા હટી જવાનું પસંદ કીધું ત્યારે આપણી ખાતરી થશે કે એરજને ધરાનનું તાજ અને તખ્ત અપાવવાનો કલ્લીચાર્કસ અને તેના મીત્રોએ જે ફોકો રાખ્યો હતો તે કેટલો હસવા સરખો હતો, અને તે છતાં જે નોફનના એ હેવાલને આજના યુરોપીયન તવારીખનવેશોએ કેટલો વગર વીચારે ખોટા વજન આપી દીધા છે !

એક ગમથી યુનાનીઓએ એરજ ઉપર ઉપલો પેગામ મોકળાવીને પોતાનું ભાજ્ય લેવા માંડ્યું ત્યારે ખીજી ગમથી પાદશાહ તરફથી રાજકુતો પેગામ લઈને આવ્યા, જેઓ જોડે પાદશાહનો યુનાની તખ્તીય દીસ્ચસ પણ હતો, જેણે પોતે પાછળથી ધરાનની તવારીખ લખી હતી. ૧ આ રાજકુતોનો પેગામ એવી મતલબનો હતો કે જંગ મેદાનમાં પાદશાહની ક્તેહ થઈ, અને કાઈરસ કતલ થયો, માટે તેની ફોજ દાખલ યુનાનીઓએ તામે થયું. આમ કરવાની કલ્લીચાર્કસે ના પાડી અને રાતની વેળાએ ગુપ્તગુપ નહાસી જઈને એરજની ફોજને સઘળા યુનાનીઓ જઈ મળ્યા. તેઓએ અરસ પરસ એકબીજાને મદદ કરવાના વચન લીધા, અને અસલી રેવાજ મુજબ એક ગોધા, એક વર, ૨ એક ડુકરો અને એક મેંઢા કાપી તેમનું લોહી હાલમાં ત્રીસી લઈ તેમાં યુનાની સરદારોએ એક તજવાર તથા એરજે પોતાના મુખ્ય ધરાની શરીફો જોડે એક ભાલો બાળી કહાડ્યો. એરજે વળી સઘળા યુનાનીઓનો ભામીયો થઈ તેમને એશ્યાના કાંઠા ઉપર લઈઈ મેલવાનું માથે લીધું. ૩

એ રીતે યુનાનીઓ નાહા. તેમની આ નહાસભાગની પાદશાહને ખબર મળતાંજ એહરખોરેહ તેમની પુઠ પકડી અને તેમને બહુ હેરાન કીધા. એ વેળાનાં ચંકટાનું ખયાન આપવા માટે જે નોફને જુદા ગ્રંથ લખ્યો, જેમાં અલખતે પોતે શામેલ હોવાથી પોતાના પક્ષને સારું લાગે એવુંજ સઘળું લખ્યું છે. આ એહરમતી સાથ પાછા ફરતા યુનાનીઓનાં દુઆની હકીકત આ ઠેકાણે ઉતારવાની જરૂર નથી.

એહરખોરેહની છેલી સેવાઓને માટે પાદશાહ અર્દશીરે ઇયોન્યાના ટાપુ-ઓની તેની આગલી હાકમી જોડે એશ્યા મૈનરની હાકમી પણ તેનેજ બક્ષી હતી,

૧ આ ઘણીએ પાદશાહ અર્દશીરની દરબારમાં તખ્તીય દાખલ જણાવરસો ગુખર્થાં હતાં. તેણે પાદશાહી દરતરખાનાંની મદદથી તથા માહીતગાર ધરાનીઓથી ખબર મેળવીને ૨૩ દરતરોમાં ધરાનની એક તવારીખ લખી હતી. તે આખું પુસ્તક નાશ પામ્યું છે પણ તેના થોડાક છુટા છવાયા કકડા રહી ગયા છે. હીરોન લખે છે કે અગરજો આ ત્રેવીશ દરતરોનો ગ્રંથ આજ હયાત હોત તો દીસ્ચસ હીરોડોટસની બરાબરનો તવારીખનવેશ ગણાત—“તવારીખને લગતી શોષબોળ,” ૬૪૦ ૧, સર્ ૫૪.

૨ ગ્રોટ, યુનાં તવાં, ૬૪૦ ૬, સર્ ૨૩૦, નોટ ૧. કૉખ નામે એક જર્મન લખનાર થીકા કરે છે અને તેને ગ્રોટ ટેકા આપે છે કે ઊપલા ભોગો ખેતીકોન્યામાં આપવામાં આવ્યા હતા, પણ ત્યાં તે વર મળી શકતાં નથી ત્યારે તેઓ વર લાવ્યા કયાંથી ? જે નોફનનાં વર્ણનની સત્યતા ઊપર આ એક શરેહ ગણાવી જોઈયે.

૩ ત્યારે તખ્ત અને તાજ અપાવવાની વાત તો હવામાં જીડી ગઈ કે ? ખચીત, જે નોફને દેશાનીશાનની યુવરાં પોતાના હેવાલની સચાઈને ઘણા બોખચમાં નાખેલી હોવી જોઈયે.

અને એ રીતે આ સરદાર બેવડાં બળ સાથે પોતાનાં રાજ્યને અખત્યાર લેવા ગયો હતો. આ વખતે સ્પાર્ટનો ઇશાન સાથે આગલી દોસ્તી ધરાવતા ન હતા. કુર્શને લશ્કરી મદદ આપ્યા પછી તેઓએ તે દોસ્તી ખોડી હતી. પણ તોખી ઇશાની શત્રુપોથી સ્પાર્ટનો સુધા ડરતા હતા. માઠાં ભાગ્યે એશ્યા અને યુરોપના કાંઠાઓ ઉપરના ઇશાની મુલુકોના શત્રુપો યાને હાકમોમાં એકસંપ ન હતા. ઇશાનનું રાજ્ય એક શેહનશાહત હતું, પણ તે માત્ર આવા શત્રુપોને સોંપી આપેલાં નાનાં નાનાં રાજ્યોનું બનેલું હતું. તેઓ સર્વનો વડો પાદશાહ હતા ખરે, પણ તેઓ અકેકની હરીફાઈ કરતા અને અકેક સાથે શત્રુતા રાખતા, તેની પાદશાહ ઝાઝી દરકાર કરતો હોય એમ ન હતું. આગત્ય કરીને પાદશાહ અર્દશીરના વખતમાં એ ખીના ખુલ્લી માલુમ પડી, કેમકે શાહનશાહ કુર્શ અને એલુરખોરેલુ વચેની લડાઈ તેણે ચાગવા દીધી હતી એમ આપણુ આગત્ત જોઈ ગયા છીએ, અને એજ મુજબ એલુરખોરેલુ અને ખોરેલુબાજુ વચેની દુશ્મનીના પણ તેણે કશો અટકાવ કર્યો નહી—જોકે તેથી તેનાં પોતાનાં રાજ્યની હાણી થતી હતી—તે આપણુ હવે જલદીથી જોઈશું. પાદશાહ અને શત્રુ વચેનો સંબંધ આ મુજબનો હતો. રાજ્યના પાડેજા જુદા જુદા ભાગોવાળા મુલુકો ખાતે પાદશાહ પોતાની સત્તાથી શત્રુપો નેમતો હતો, જેઓ લડાઈને વખતે પાદશાહને મદદ આપતા હતા, દર સાલ ડરવેલી રકમ પાદશાહ ઉપર મોકળી આપતા હતા, અને પોતાના મુજકનો બચાવ કરવા સાથે શત્રુતા મુજક ઉપર હુમલો કરી તેની જીત પણ કરી શકતા હતા. હવે આ રીતે શત્રુપો પાદશાહ તરફની પોતાની ચોકસૂ ફરજો બજાવ્યા બાદ પોતાના મુજકના ગોયા પોતે પાદશાહ હતા—જોકે તેઓ ધણી ન હતા. પાદશાહ વખતર તેમની બદલી કરતો હતો, અને ખીજા હાથપર વળી શત્રુપો આહે તે વખતે સર્કશી કરતા અને બંદ મચાવતા હતા. આમ થયાથી દેશમાં માંહેમાહેની લડાઈ ચાલતી અને ખરાખી ખરપા થતી હતી. જેમ પાદશાહે પોતાના મુલુકો ઉપર શત્રુપો મુકરર કીધા હતા તેમ વળી શત્રુપો પોતાના મુજકના જુદા જુદા પ્રાંતો ઉપર જુદા જુદા નાના હાકમો નેમતા હતા, જેઓ શત્રુપને નેમી આપેલું ભરણું ભરીને તથા તેને બિટ સોગાદોથી રાજી કરીને અમલ ભોગવતા હતા.

એલુરખોરેલુ જે શત્રુપોના જેટલી સત્તા લઈને એશ્યા મૈનર ખાતે આવ્યો ત્યારે તેણે સાર્દીસને પોતાનું રાજધાની શેહર બનાવ્યું. પાદશાહે તેને વળી આસપાસના ખીજા સુધળા શત્રુપોની ફોજોનો સેનાપતી નેમ્યો હતો. તે આવ્યો ત્યારે ઇયોન્યાના ટાપુઓજ નહી પણ એશ્યા મૈનરના કાંઠા ઉપરનાં યુનાની શેહરોએ પણ ઇશાન સામે માથું ડોકાવ્યું હતું. એ કામમાં તેમને સ્પાર્ટનોની ઉસકેરણી હતી. પણ એલુરખોરેલુ તેઓ સર્વને પાછાં જીતી લેવાને તેમજ સજા કરવાને શક્તીવાન હતો. તેણે પ્રથમ કાઠમી નામે બંદર ઉપર હુમલો કીધો, તેની આસપાસનો મુજક લુટયો, અને ત્યાંના રહેવાસીઓ ઉપર આગત્ત કરતાં વધારે ભરણું લેવાનો દંડ નાંખ્યો. આવીજ હાલત ખીજાં યુનાની શેહરોની પણ થવાની એવો તેમનાં દીનમાં બધ પેઠો, અને તેથી સ્પાર્ટનોની મદદ મેળવવાની તેઓએ ફરજ જોઈ. સ્પાર્ટનોએ આ અરજ ઉપરથી થીરમન નામે

સરદારને ૨૦૦૦ યુવાનો, ૪૦૦૦ સ્પાર્ટનો, અને ૩૦૦ એથીન્યોનોની ફોજ આપીને એશ્યા ખાતે મોકલ્યો. આ પછી ઈ. સ. ૩૬૬ માં જ્યારે પેલા દશ હજાર યુનાનીઓ રખડતા રઝડતા પાછા આવી લાગ્યા ત્યારે તેઓમાંના મોટા ભાગને **થીમ્બ્રન** પોતાની નોકરીમાં લીધા, અને એ રીતે સ્પાર્ટન સરદારે ઈશીની શત્રુપોના મુલુકો લુટવાનો લોભ કીધો. તેને સ્પાર્ટન અધીકારીઓએ હુકમ મોકલ્યો હતો કે તેણે કાર્યાના પ્રાંત ઉપર હુમલો લઈ જવો, જ્યાં **એલુરખોરેહુ** વસેલો હતો. પણ તે હુકમ મુજબ **થીમ્બ્રન** અમલ કરવા પામે તે આગમજ તો તેની બદલી થઈ અને ઈ. સ. ૩૬૬—૬૮ ના શીયાળામાં **ડર્કીલીડાસ** નામે સ્પાર્ટન સરદાર નેમાયો.

ડર્કીલીડાસ એક પક્ષે પણ કપડી સરદાર હતો. **લૈસેન્ડર** સ્પાર્ટન ફોજનો વડો હતો તે વેળા તે તેના હાથ નીચે હતો. તે વસ્ત્રે શત્રુ **ખોરેહુબાળુ** એ તેની કંઠક ફરીયાદ કરવાથી **લૈસેન્ડર** તેને પદવી ઉપરથી ઉતારી પાડ્યો હતો. એટલામાટે હવે તેણે અમલ ઉપર આવતાંજ **ખોરેહુબાળુ** ઉપર પોતાનું વેર લેવાનો ઠરાવ કર્યો. તેને ખબર મળી કે આ શત્રુને **એલુરખોરેહુ** જોડે બનવું ન હતું. આ ઉપરથી તેણે છેલ્લા સાથ થોડાવાર મુલેહ કીધી અને તે દરમિયાન ૮૦૦૦ માણસો લઈને તે **ખોરેહુબાળુ** ના મુલકમાં પેઠા. એ મુલકની મુખ્ય મજબુતી ચોલીસનો પ્રાંત હતો, જ્યાં **ડર્કીલીડાસ** દાખલ થાય તે આગમજ એક મોટા બનાવ બન્યો હતો, જેથી આ સ્પાર્ટન લુટારાને પોતાનું કામ બળવવાનું બહુ સવલ થઈ પડ્યું.

ચોલીસનો પ્રાંત **ખોરેહુબાળુ** ના મુલકમાં આવેલો હતો, અને તેની હાકમી તેણે **જેનીસ** નામે એક યુનાનીને આપી હતી. તેનાં મરણ પછી તેની ઓરત **માન્યા** એ આ હાકમી પોતાના હાથમાં લેવા માટે ઈશીની હાકમને અરજ કીધી અને કહ્યું કે જે મીસાલે તેનો ભત્તાર તેની સેવા બજાવતો હતો તે મુજબ તેણી પણ કરશે. **ખોરેહુબાળુ** એ આ ઉપરથી ચોલીસની હાકમી **માન્યા** ના હાથમાં રહેવા દીધી અને તેણી શેવટ સુધી ઈશીન તરફ વફાદાર રહી, તથા સ્પાર્ટનેને પોતાના પ્રાંતમાં ફટકવા દીધા નહી. **ખોરેહુબાળુ** તેણીથી તદ્દન રાજી હતો, પણ પાછળથી તેણીના જમાઈએ આ ઓરતને યુગળાવી મારી નાંખી, તેમજ તેણીના જવાન બેટાને કાલ કરીને ચોલીસની હાકમી પોતે લેવાનો કસ્ટ કીધો. પોતાનાં ખુની કામે કર્યો પછી તે **ખોરેહુબાળુ** ની મેહરબાની મેળવવા ગયો અને પુછળ ભેટ સોગાદ મોકળાવી. પણ તે ઈશીની હાકમે તે ધીકાર સાથ પાછી વાળતાં કહેવાડું કે “હું તેનો તેમજ તારો કબ્જો લેવા આઉં ત્યાં સુધી એ સંઘર્ષ તારી કરે રહેવા દેજે; **માન્યા** નું વેર લઉં નહી ત્યાંસુધી મને જીવવું હરામ છે !” આ વચનોથી પેલા ખુની જમાઈ, જેનું નામ **મૈડ્યાસ** હતું, તે ખીધો અને પોતાના જીવની ધાસ્તીમાં આવી પડ્યો. પણ **ખોરેહુબાળુ** તેને સજા કરવા જાય તે આગમજ આપણે ઉપર જોયું તેમ સ્પાર્ટન સરદાર **ડર્કીલીડાસ**, જેને તે પાર્સી હાકમ ઉપર ક્રોધ લેવો હતો તે, તેના આ નબળા થઈ પડેલા ચોલીસના પ્રાંતમાં પેઠા. હાં તેને પોતાની લુટ ચલાવવામાં કશી હરકત નહી નહી. **માન્યા** દોલતમંદ હતી, અને તેટલામાટે તેણીએ પોતાની સેવામાં બાકતી યુનાની

કોજ રાખી હતી. આ કોજ તથા દોલત સ્પાર્ટન સરદારના હાથમાં આવી અને ચોલીસનાં મુખ્ય બંદરોનો તે ધણી થઈ બેઠો. **એડવાસને** કેદ પકડીને તેણે તેને પ્રાંતમાંથી હાંકી કહાડ્યો, જે ઉપરથી તે પ્રાંતને પોતાનો યુનાની હાકમ નેમવાની છુટ મળી.

અલખતે આ ખનાવ **ખોરેહુબાજુ**, મુગે મહોડ ખેસીને જોયા કરે નહી. અને તો-પણ આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે શીયાજો નજદીક આવી યુગતાંજ **ડર્કીલીડાસને** તેની જોડે થોડાવારની મુલેહ-કીધી અને પોતે ખીયાન્યા ખાતે જઈ રહ્યો. પણ ખાજ વરસે યાને ૬૦ સં ૫૦ ૩૯૬ માં તેને સ્પાર્ટી ખાતેથી હુકમ મળ્યો કે **એડવાસને** કાર્યા ખાતે મુકામ કીધો છે માટે તેના ઉપર ચહડાઈ લઈ જવી. હવે આ ધરાની હાકમ આ વખતે એટલો બધો મજબુત હતો કે જે જે યુનાની શેહરોને સ્પાર્ટનો સતનો કાંટો ઝોળવીને આજે સ્વતંત્ર કરવા નીકળ્યા હતા તે શેહરોએ અરજ ગુજરી કે જ્યાં મુધી **એડવાસને** સ્પાર્ટને હાથે નખજો પડશે નહી ત્યાં મુધી તેઓ સ્વતંત્ર થવાની કદી આશા રાખશે નહી. તેઓનીજ ભલામણ ઉપરથી કાર્યા ખાતે આ ધરાની સંપેહસાલાર ઉપર હુમલો લઈ જવાનો **ડર્કીલીડાસને** હુકમ મળ્યો અને તે મુજબ તે દરી-યાને તેમજ જમીનને માર્ગે લશ્કર લઈ ચાલ્યો. કાર્યાના પ્રાંતમાં મીચેન્ડર નદી આવેલી છે, જે પસાર કરીને સ્પાર્ટન સરદાર આગલ વધ્યો. ખીજી ગમથી **એડવાસને** પણ મુસા ખાતેથી નવી મદદ મળી હતી. વળી તેને પાદશાહે એશ્યા મૈનરની સઘળી કોળોનો સેનાવતી નેમ્યો હતો, માટે હિલેસ્પોંટ તેમજ કીજ્યાનો ધરાની હાકમ મજકુર **ખોરેહુબાજુ**, પણ તેની મદદમાં પોતાની કોળે લઈને આવ્યો. એક ગમથી સ્પાર્ટન સરદાર નદી પસાર કરીને કાર્યાના માંહેલા ભાગમાં પેઠો ત્યારે ખીજી ગમથી આ બંને પાર્સી હાકમો નદી પસાર કરીને કાંઠા ઉપરનાં યુનાની શેહરો, જેઓ સ્પાર્ટન હુકમ ઉપર માથું ઉંચકી નીકળ્યાં હતાં, તેમને સજ કરવા દોડ્યા. ધરાની સરદારોની આ હીલચાલની ખબર મળતાંજ **ડર્કીલીડાસને** ગભરાટ પેઠો, અને કાર્યા ખાતેથી પોતાની કોળને પાછી ખેંચી લઈને તે ઉપલાં શેહરોના ખચાવ માટે દોડ્યો. તેની કોજ તદન ખીધેલી હતી અને તેથી તે ગોચા નહાસભાગમાં કુચ કરી જતી હતી, એટલામાં ખબર મળી કે **ડર્કીલીડાસને** પાછો ફરતો સાંભળીને ધરાની સરદારો તેને અટકાવવા માટે સામા ઉભા છે. આ ઉપરથી સ્પાર્ટન સરદાર પોતાની કોળને સજ સમારીને આગલ વધવાનો હુકમ આપ્યો અને પોતાના મુઠીબર ઘોડસવારોને લશ્કરની બંને બાજુ ઉપર ગોઠવ્યા. પણ તેની કોળમાં એટલો તો ગભરાટ પેઠો હતો કે તેની નોકરીમાંના પેલા ધરાનથી પાછા ફરેલા ભાડૂતી યુનાનીઓ અને સ્પાર્ટનો સીવાય ખીજી કોષપર તેને વીચાસ ન હતો. કેટલીક કોજ તો પોતાનાં હથીયારો અનાજના ખેતરોમાં છુપાવીને નહાસી ગઈ. ખીજાઓ લડાઈ વખત ટકી રહે એમ જણાવું નહી. સ્પાર્ટન કોળોની એવી જોખમ ભરેલી બલકે બધે ભરેલી હાલતમાં અગરજો ધરાની સરદારોએ તેઓ ઉપર ધુલારો લઈ જઈ લડાઈમાં ઉતરવાની તેમને ફરજ પાડી હોત તો તેઓ ખચીત મહાભારત ક્રોધે મેળવત. **ખોરેહુબાજુ**, આમ અમલ કરવાને તત્પર હતો, પણ આપણને જ નોંધવું

જાણવેછે કે એટુરખોરેહુ ખીધા અને ડર્કીલીડાસ જોડે મસ્તક કરવાનું તેણે કહેણુ મોકળ્યું ! આના ઉત્તરમાં સ્પાર્ટન સરદારે જાણાવ્યું કે જોકે હું તો લડવાને તૈયાર છું તોપણ મસ્તક કરવાની ના પાડતો નથી. પણ આ મસ્તકથી કશું જીવજેવું પરીણામ નીપજ્યું નહી. ડર્કીલીડાસની માગણી એવી હતી કે હવેથી ધરાને યુનાની શેહરે ઉપરનો પોતાનો કબ્જો ઉઠાવવો અને તેમને પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય ચલાવવા દેવાં ; પણ ખીજી તરફથી ધરાની સરદારોનો દાવો એવો હતો કે એ શેહરે પાદશાહના તાબા તળેછે માટે ત્યાંથી સ્પાર્ટન ફોજે પણ ઉઠાવવો અને કોઈ પણ સીપાહીએ ત્યાં દેખાવ દેવો નહી. તોપણ આ બાબતમાં પોતપોતાની સરકારોનો હુકમ મેળવવા માટે બંને પક્ષો વચે થોડી મુદતની સમાધાની થઈ.૨

આ મેહતલની મુદત પુરી થયા આગમજ સ્પાર્ટનો રાજ એજીસીલેઅસ પોતે ધરાની સરદારો સામે લડવા આપ્યો. તે ત્યાંના મરનાર રાજ એજીસીનો ભાઈ હતો, જેના ખેટાનો હક ડુઆડીને તે લાગવગથી અને દગાબાજીથી તખ્ત મેળવી ખેડા હતો. તેનાં આ કામોમાં તેનો મુખ્ય મદદગાર લૈસેન્ડર હતો, જે આગલ શાહજનદા કુરશીનો વીંધાસુ હતો, અને જેને હેલેસ્પોંટ ખાતેની સ્પાર્ટન ફોજની સરદારી ઉપરથી ધરાની હાકમ ખોરેહુબાજીએ સ્પાર્ટા ખાતે ફરીયાદ મોકળાવીને ખસેડાવ્યો હતો. તે પોતાની જોડે એક માટી ફોજ અને ૩૦ સજાહકારીએને લઈ આપ્યો હતો, જેઓમાં વડાપણું લૈસેન્ડરને મળ્યું હતું. એક ગમથી ડર્કીલીડાસ જોડે ધરાની સરદારોને સુલેહ થઈ કે ખીજી ગમથી એથીન્યત મરદાર કોનન સ્પાર્ટા સામે ધરાને મદદ આપવાની ગોઠવણો કરતો હતો. ઇગિસપોટમાઈની જે નાશકારક લડાઈ (ઈ. સં. પુ. ૪૦૫) માં એથેન્સનું બળ તુટી ગયું હતું તે લડાઈ પેળા એથીન્યત ફોજનો વડો આ કોનન હતો, જેને તેના જાતબાઈઓએ પાછળથી દેશનીકાળની સજા ફરમાવ્યાથી તે સાઈપ્રસના ટાપુમાં સાલામીસના રાજ ઈવાગોરાસના આસા હેઠળ જઈ રહ્યો હતો. હાં તેની શાદી થઈ અને ફર્જદોનો પીતા થવાથી તેણે પોતાનાં વતન ખાતે પાછો ફરવાની આશા છોડી હતી. એટલામાં તેને ધરાને ખર્ચે એક દરીયાઈ કાફ્લો તૈયાર

૧ ગ્રોટ, યુનાન તવા. ૬૨૦ ૬, સર્ ૩૮૫. આ સઘળા હેવાલ ઉપરથી આપણને તેની સચાઈ વીશે ભારી શક પેદા થાયછે. ડર્કીલીડાસની ફોજના આટલા બધા ગભરાટનું કશું કારણ જાણતું નથી. તેના ઉપર ધરાની ફોજની ચઢાઈ આવી ન હતી, પણ તે પોતે ચઢાઈ લઈ જતો હતો, એટલામાં તેને યુનાની બંદરોના બચાવમાં જવું પડ્યું તેમાં ગભરાવાનો ખાસ સબ્બ શો ? તેજ જ વળી ધરાની ફોજ સાથે લડાઈમાં ઊતર્યા આગ-જળ નહાસી જવાનું કારણ શું ? વળી એમ હોવા છતાં ધરાની સરદારો તેની જોડે મસ્તક કરવા માંગે તે કેમ બને ? આ સઘળા હેવાલને કેકાણે જે આપણને એમ જાણાવવામાં આવત કે કાર્ય ખાતે યુનાની ફોજની જ્યારેસ્ત શીકસ્ત થઈ હતી અને તેમાં ઘણા યુનાનીઓ નહાસી ગયા હતા, તથા ત્યાર બાદ ડર્કીલીડાસે સુલેહ ચાલી હતી અને ધરાની સરદારોની માગણી વીશે પોતાની સરકારને પુછી મંગાવવા થકી મેહતલ માંગી હતી, તો યુનાની ફોજના સઘળા ગભરાટનો તેજ જ મેહતલનાં ખરાં કારણનો ખુલ્લો ખોલાસો થજત. પાછળથી સ્પાર્ટનો રાજ પોતે લડવા આપ્યો તેનું કારણ પણ આજ ખોલાસામાં સચાઈ બપછે.

કરવાની તક મળી, અને શીલીશ્યા તથા સીલીશ્યા ખાતે એવા એક કાફિલો યુપચુપ તૈયાર થયો. આ કાફિલો ૩૦૦ આરકસોના થયો. આ તૈયારીઓનું કામ જોકે બહુજ ધ્રુવું ચાલતું હતું તોપણ તે વીણે સ્પાર્ટી ખાતે એક વેપારીથી ખબર મળી હતી. રાજ એજીસીલેઅસ ઇરાનને જીતવા અને તેને સ્પાર્ટન શેહનશાહતનું એક પરગણું ખનાવવાની મતલબથી ૮૦૦૦ માણસોની ફોજ લઈને ઈશિસસ તરફ દોડતો આવ્યો. તેણે ઇરાનને આખાં યુનાનનો મામાન્ય દુશ્મન ગણીને મુઘળાં યુનાની રાજ્યોની મદદ માંગી, પણ એથન્સ, થીબ્સ અને કોરીન્થે બહાનાં બતાવીને તે આપવાની ના પાડી. એમ છતાંખી ખીજાં યુનાની રાજ્યો તેની ફોજમાં સામેલ થયાં, અને એ રીતે તે ઈશિસસનાં બંદર તરફ ભારી ભપકા સાથે આવી પુગ્યો. આ વખતે ડર્ડેલીડાસ ચેડુરખોરેડુ જોડે તુર્તનોજ યોડાવારની મેહતલની ગોઠવણ કરી ચુક્યો હતો, તોપણ સ્પાર્ટન રાજ્યએ ઇરાની સરદારે જોડે ખીજા ત્રણ માસની નવી સુલેહ કીધી.^૧ એ મુદતમાં ઇરાની સરદારે પોતાના નવા કાફિલાની તૈયારીમાં રહ્યા, પણ એજીસીલેઅસે લેસેન્ડર જોડે વહેંચી લીધું અને અંતે તેને ખીજે ઠેકાણેની સરદારી આપી પોતાની આગલથી દુર કીધી.

ત્રણ માસની સુલેહની મુદત સુધી ઇરાની હાકમ યુપચુપ ખેસી રહ્યો નહી. તેણે હવે લડાઈની ઉતાવળ કીધી, અને સ્પાર્ટન રાજ પોતાની ફોજ લઈને કાર્યાના પ્રાંતમાં લડવા ચાલ્યો. આ વખતે તે ઈશિસસનાં બંદરમાં સ્પાર્ટન ફોજે જોડે પડ્યો હતો, માટે જો ચેડુરખોરેડુ લડાઈની ઉતાવળ કીધી હોય તો એ ઇરાની સરદાર પોતે ઈશિસસ તરફ ધસ્યો જ્યો જોઈયે; પણ તેને બદલે આપણને જણાવવામાં આવ્યુંછે કે તેને માથે સુલેહ તોડવાનો દોષ મેલીને એજીસીલેઅસ પોતાનાં ખુશ્કીનાં લશ્કર જોડે ચેડુરખોરેડુ ઉપર હુમલો લઈ ગયો.^૨ તેને આવતો જણીને ઇરાની હાકમે પોતાની પેદલ ફોજને કાર્યા ખાતે ખચાવને અર્થે રાખી અને પોતે એજીસીલેઅસની ઘોડસવારે વીનાની ફોજને ઘેરી લેવા માટે પોતાની ઘોડસવાર ફોજ લઈને મીચેન્ડર નદી પસાર કરી તેની સામે ગયો. પણ એજીસીલેઅસ આ ઇરાની ફોજ સાથે લડવાને અશક્ત જણાયો. તેણે પોતાનો વીચાર ફેરવ્યો અને ચેડુરખોરેડુને પોતાનો હમનબંદ કરવાને બદલે તે ખોરેડુબાજી સામે લડવા ચાલ્યો.^૩

૧ જ્યારે આ સ્પાર્ટન રાજ દોડધામ કરતો ઇરાનને તાપે કરવાજ આવ્યો હતો તો ત્રણ માસની સુલેહની નવી માંગણી શા માટે કરે? ખચીત, જેનોજને સ્પાર્ટનોની એક જોડી શીકસ્તની વાત છુપાવેલી ખુદી જણાયછે. તે શીકસ્તનો ખંગ લેવા તૈયાર થવા માટે આ સુલેહની માંગણી હોવી જોઈયે. પણ જેનોજન કહેછે કે સુલેહની માંગણી ઇરાનીએએજી કીધી હતી!—હેલેનીકસ ૬૪૦ ૩, પ્ર૦ ૪.

૨ જેનોજન, તેજ.

૩ આ ઠેકાણે વળી કંઈ છુપાવેલું જણાયછે. એજીસીલેઅસે ચેડુરખોરેડુ ઉપર સુલેહની શરત તોડવાનો દોષ ચુક્યો, ત્યારે લડાઈ લઈ જવાની તેની ધરજ હતી. પણ તેને બદલે ઇરાની હાકમ પોતે લડવા ધસી આવ્યો ત્યારે એજીસીલેઅસ તેની સામે નહી લડતાં ખોરેડુબાજી સામે કાં લડવા ગયો? ઠાઈ નવી શીકસ્ત છુપાવવા માટેની આપણા તવારીખનવેશની આખી તદ્દખીર છે કે શું?

આ ઠેકાણે એક વાત જણાવવી જરૂરની છે કે એક ઉતરતા ધરિની સરદાર નામે સ્પીક્રીદાતીસ (અસ્પંદીયાર ?) ૧ ને ખોરેહબાજી થી કોઈ જાતનું અપમાન થયલું હોવાથી તે પાદશાહ તરફ એવકા થયો અને સ્પાર્ટન દુશ્મનોને જઈ મળ્યો. તેણે આ નીમકહરામી ભરેલું પગલું ભરીને ખોરેહબાજીની સઘળી છુપી કુનેહો, જ્યેથી પોતે માહિતગાર હતો, તે સ્પાર્ટન રાજને જાહેર કીરી અને એ રીતે ખોરેહબાજી ઉપરની ચહડાઈનું કામ તેણે બહુ સવલ કરી આપ્યું. આવા એક અગત્યના મદદગારને લઈને એજીસીલેઅસ ચેહરખોરેહને પડતો નાખી ઉત્તર તરફ ક્રીજ્યાના પ્રાંતમાં લુટફાટ ચલાવવા દોડ્યો, અને એ પ્રાંત ખોરેહબાજીના હાથમાં હતો માટે તેનાં મુખ્ય રહેઠાણ-વાળાં ચેહર ડાસ્કીલ્યમ સુધી તે ધસ્યો. હાં એક ધરિની કોજે તેની કોજને શીકસ્ત આપીને મારી કહાડી, અને બીજે દિને સારા સગન નહી મળ્યાથી એજીસીલેઅસ ક્રીજ્યા છોડીને પાછો ધરીસસ તરફ નહાસી ગયો. ૨ ક્રીજ્યા ખાતે લડાઈને બદલે માત્ર લુટને થકીજ એજીસીલેઅસ ગયો હતો. એ વેળા ત્યાંના હાકમ ખોરેહબાજી હતો કે નહી તે જણાતું નથી, પણ જે ધરિની કોજે ડાસ્કીલ્યમની પડોશમાં યુનાનીઓને શીકસ્ત આપી મારી કહાડ્યા તે રાહુથીનીસ અને બગીચુસ નામે ધરિની સરદારોના હાથ તળે હતી. ગ્રોટ પોતે કહેછે કે ક્રીજ્યા ખાતેની એજીસીલેઅસની ઉપલી કુચકીર્તી ભરેલી કરતાં નફા ભરેલી વધારે હતી. ૩ અને એ નફો તે માત્ર લુટ હતી.

આ સઘળા ખતાવો ધ૦ સ૦ પુ૦ ૩૯૬ માં બન્યા. બીજે વરસે એજીસીલેઅસે લીડ્યા ખાતે લુટ ચલાવવાનો ઠરાવ કીધો. એ વીથેની ચેહરખોરેહને અખર મળી, પણ તે સમજ્યો કે સ્પાર્ટન રાજની છુપી નેમ કાર્યા ઉપર ચહડાઈ લાવવાની છે; એટલામાટે તેણે કાર્યાના બચાવને માટે ગયે વરસ કરેલી સઘળી ગોઠવણો આ વખતે

૧ અગરજો યુનાનીઓએ બીગાડી નાખેલાં આ પાર્સી નામને અવસ્તાનાં ‘સ્પેતોદાત’ ઉપરથી નીકળેલું ગણીયે તો શાસ્ત્રીમાં ‘અસ્પંદીયાર’ થવું જોઈયે.—એર૦ શે૦ ૬૦ ભર્યા.

૨ જે નોરાજનની તવારીખમાં એક ચાલાકી ભરેલી તદખીર એ જોવામાં આવેછે કે જ્યારેથી યુનાનીઓની શીકસ્ત થાય ત્યારે તેને બનતાં સુધી ધુતાવવી, અખ્યા તેને શીકસ્તવું રૂપ નહી આપતાં કોઈ બીજી રીતે જાહેર કરવી. ડર્કીલીડાસ તીસાજનીસ ઉપર પડેલો હુમલો કાર્યા ખાતે લઈ ગયો તે વેળા ત્યાં કશી લડાઈ માર્યા વીના તે ધરીસસ તરફ પાછો ફર્યો ત્યારે તેવું લશ્કર ગભરાઈ ગયું હતું, અને તેને એક ભાગ નહાસી ગયો હતો, તોપણ તીસાજનીસે યુનાનીઓ સાથે લડાઈ કીધી નહી, એવું આપણે આગલ જોયું છે તે બીના શક ભરેલી છે, તેજન એજીસીલેઅસ માઠા સગનને લીધે ક્રીજ્યા ખાતે એક નજીવી શીકસ્ત આઈને ધરીસસ ખાતે પાછો ફર્યો એ બીના પણ મોટો શક પેદા કરેછે. જે એક દીવસ માઠા સગન મળ્યા તો બીજે દીવસે સારા સગન મળત; પણ બીજા દીવસ સુધી ખોટી રહેવાને બદલે કંઈ પણ થોડા વીના એકદમ ધરીસસ ખાતે કુચ કરી જવું, એ બીનામાં કંઈ ભેદ હોવો જોઈયે. અગરજો એ બીનાને ખોલાસો એમ મળત કે ક્રીજ્યા ખાતેથી ખોરેહબાજીની રીજે સ્પાર્ટનોને એટલો સજ્જ સાર મારીને કહાડ્યા કે તેઓથી ત્યાં એક દીવસ પણ ટકી શકાયું નહી તો તેને કશા પણ શક વીના કબ્જલ રાખી શકાત.

૩ યુના૦ તવા૦, ૬૨૦ ૬, સર્ગ ૪૧૭.

પણ કીધી. એજીસીલેઅસે ચેહુરખોરેહુને આ રીતે રાકાયલા જોધને સાર્દીસ ખાતે ત્રણ દીવસો સુધી છુટ ચલાવી. એથે દીને ચેહુરખોરેહુના ઘોડસવારો તેની સુકાખેન આવી ઉભા અને પ્રથમ તેને શીકસ્ત આપી, પણ ખીજી લડાઈમાં તેઓની હાર થઈ. માઠાં ભાગ્યેના ચેહુરખોરેહુ, કે આ હાર તેનાં અકાળ મોતનું—બલકે તેનાં ખુનનું— એક કારણુ થઈ પડી. તેના શત્રુઓએ આ શીકસ્ત ઉપરથી પાદશાહ અર્દેશીરને તેની સામે બહુ ઉત્સર્કેયો, અને જોકે એ ઉત્સર્કેરણીમાં રાણી પરીબદ—પાદશાહની મા—અને ખીજાઓએ પોતાના ખાનગી બળત્રા કહાડ્યા હતા, તોપણ ખુદ સાર્દીસ ખાતેથી ફરીયાદ આવી કે ચેહુરખોરેહુ એશ્યા મૈનરનાં એ રાજધાની શેહરના બચાવની કશી ગોઠવણુ રાખી ન હતી, અને સઘણું લશ્કર પોતાનાં રહેઠાણુવાળા કાર્યાના પ્રાંત ખાતે રાખ્યું હતું; તેમજ વળી પાદશાહને યાદ આપવામાં આવી કે ગયે સાર્દીસ જે ફ્રાન્સે ચેહુરખોરેહુની મદદને માટે મોકળાવી હતી તેની નેમ એવી રાખી હતી કે એજીસીલેઅસને એશ્યા મૈનરના કાંઠા ઉપરથી મારી કહાડે, પણ તેમ કરવાને બદલે તે ફ્રાન્સ પણ તેણે પોતાનાજ પ્રાંતના બચાવ માટે રાખ્યાથી તે ક્યું કામ બજવી શકી નહી. વળી ચેહુરખોરેહુ સામે એક ખીજી તરાહીત સાક્ષી એથીન્યન સરદાર કોનનની હતી, જેણે પાદશાહની આગલ હાજર થઈને ફરીયાદ યુઝરી કે ચેહુરખોરેહુ કાફલાનાં માણસોને કશે પગાર આપતો નથી અને જે રકમ પાદશાહ તરફથી મળેછે તે પોતાનાજ ઉપયોગમાં લેછે. એટલામાટે ચેહુરખોરેહુ ઉપર હીચકારાપણાં અને પાદશાહના હુકમની સામે થવાના વાકો મેળાયા, અને તેને પદ્મશ્ર કરી મારી નાંખવાનો હુકમ મેળવીને રાણીએ તીર્થોસ્તીસ નામે સરદારને એશ્યા મૈનર ખાતે મોકળાવ્યો. તીર્થોસ્તીસને તેનાં કામમાં મદદ કરવા માટે પાદશાહે લારીસાના હાકમ એરજને ફરમાવ્યું હતું, જેણે ચેહુરખોરેહુ જોડે મસ્લત કરવાને બહાને તેને ખોલાવી સ્નાન કરતી વેળા તેનો જીવ લેવાડયો, અને એ રીતે તીર્થોસ્તીસને એશ્યા મૈનરની હાકમી મળી. તીર્થોસ્તીસ ગમે તેવો મોજીલો, લોભી અને એકલપેટો હતો તોપણ અચીત તે હીચકારો ન હતો. કાર્યા ખાતે પોતાનો બચાવ શોધવા જતાં તેણે લીડયાને છુટાવા દીધું ન હતું. તેણે સ્પાર્ટન રાજની ગત તપાસવા જતાં ઉલથાપ આપી, અને તેથી લીડયાના બચાવની પુરતી જોગવાઈ નહી રાખવાથી તેની શીકસ્ત થઈ. અગરજો સાર્દીસ ખાતે પુરતી ફ્રાન્સ હોત તો આ હાર થાત નહી; કેમકે જે ઘોડસવાર ફ્રાન્સ દુસ્મન સામે લડવા આવી તે ચેહુરખોરેહુની કાર્યાના રક્ષણુ માટેની હતી. ચેહુરખોરેહુ કુનેહબાજ હતો. યુનાની તવારીખનવેશો તેને દગલબાજ કહે તો તેમાં તેમનો સ્વાર્થ છે, પણ પોતાના પાદશાહની સત્તા વધારવા અને પોતાનાં વતનનું નામ ઉપરનું ઉપર રાખવા માટે સ્પાર્ટી અને એથન્સને તે ગોયા પોતાના હાથમાં સંખતો હતો અને તેઓમાંના હરએકને ખીજાં કરતાં ચહડતું થવા દેવાનું ધરાવના હકમાં લાભકારક નહી પણ નુકસાનકારક છે એમ સમજીને તે જોરાવરને તોડી પાડવા માટે નબળાને સહિ થતો હતો. એજ કારણુસર એથન્સની ગરરી સ્પાર્ટીને મદદ આપીને તેણે બાંજી હતી. ૪૮૦ ૪૭૦ ૪૬૦ ૪૫૦ માં ધર્મોસપેટેમાઈની લડાઈ જીતવામાં સ્પાર્ટીને ધરાને મોટી મદદ

આપી હતી. પણ ત્યાર પછી એથન્સ એકગમથી નબળું પડ્યું અને ખીજી ગમથી સ્પાર્ટા સર્કશ થયું, તે છાંં સુધી કે પોતાના મોટા મદદગાર ઇરાનના પાદશાહ તરફ નીમકહરામ થઈને તેણે શાહજાદા કુરુશને છુપી મદદ આપી અને ઇરાન ઉપરની ચહડાઈ વેળા પોતાની દુશ્મની જાહેર કીધી. એ કારણે થકી ચેહુરખોરેહુ કુનેક્સાની લડાઈ પછી સાર્દીસ ખાતે પાછો ફર્યો ત્યારે તેને એજ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું કે યુનાની ટાપુઓ ખાતેથી ખનતાં સુધી સ્પાર્ટાનો કાબુ ઓછો કરવો; અને તેમ તેણે ખનતાં સુધી કરવામાં આકી રાખી ન હતી. ચેહુરખોરેહુની મોટાંમાં મોટી મુલ એજ હતી કે તેણે પોતાનું આ મોટું કામ ખજવવા થકી ખોરેહુબાજીની મદદ લેવાને બદલે તેની જોડે દુશ્મની રાખી, અને એ વાંક મોટે તે હાકમ પણ તકસીરવાર ગણાવો જોઈએ.

ફસલ ૨. સ્પાર્ટાને ઇરાન તરફની સજા.

તીગ્રૌસ્તીસે સાર્દીસ ખાતે પગ મેળતાંજ સ્પાર્ટન રાજા ઉપર હુકમ કહેવાડ્યો કે તેણે એકદમ એશ્યાની ભુમી ઉપરથી પગ ઉઠાવી ચાલી જવું. સાર્દીસની લડાઈ પછી એજસીલેઅસ લીડયામાં પગભર થઈ ખેડો હતો, તોપણ ખુદ એ શેહર ફતેહ કરવાની તેની હીમત ચાલી ન હતી. એ શેહરના કીલામાં એરજ એક ફોજ સાથે બચાવને માટે ઉભો હતો. તીગ્રૌસ્તીસની માગણી એ હતી કે ઇરાનનો પાદશાહ સ્વધર્ષાં યુનાની શેહરોને આ શરતે સ્વતંત્ર કરવાને રાજી છે કે તેઓએ તેને પોતાનો વડો ગણીને આગલની પેઠે ચોથાઈ આપ્યા જવું, પણ પોતાનું રાજ્ય પોતે ચલાવવું. આ માગણી મુજબ અમલ કરવો કે નહી તે વીશે સ્પાર્ટન સરકારનો હુકમ આવે ત્યાં સુધી એજસીલેઅસે છ માસની એક મુલેહ કીધી, અને પોતે લીડયા ખાલી કરીને પાછો ખોરેહુબાજીના મુલુકો ઉપર દરોરો પાડવા ગયો. પણ એજ વખતથી સ્પાર્ટાની ચહડતીની આખર આવી. ખોરેહુબાજી અને કોનન સ્પાર્ટનો સામે જખરી જી'બેશમાં ઉતરવા માટે દરીયાઈ કાફલાની ઉતાવળી ગોઠવણો કરવા પડ્યા હતા. તેઓએ આ વખતે ૪૦ ખારકસો તૈયાર કીધાં હતાં તે લઈને કોનન કાર્યો અને લીશ્યાના દક્ષીણ કાંઠા ઉપર કૉનસ નામે બંદર તરફ જઈ ચહડ્યો હતો. છાંં ફેરેક્સ નામે સ્પાર્ટન સરદારે ૧૨૦ ખારકસો વડે તેને ઘેરી લીધો, અને એજ વેળા જો લડાઈ થઈ હોત તો કદાચ કોનનની ભારી શીકસ્ત થાત; પણ એજ વખતે ખીજાં ૪૦ ખારકસોનો એક ઇરાની કાફલો કોનનની મદદે આવી પુગ્યો, જે ઉપરથી ૧૨૦ ખારકસો છતાં સ્પાર્ટનો પોતાનો ઘેરો ઉઠાવી પડોશમાં આવેલા રહોડસના ટાપુ તરફ જતા રહ્યા. તેની આવડી મોટી ફોજ છતાં રહોડસનાં લોકો સ્પાર્ટન સત્તા સામે ખલવો ઉઠાવ્યો. સ્પાર્ટનોની દશ વરસોની નામદારીમાં જો કોઈખી તાબેની પ્રજાએ તેમના સામે સર્કશી કીધી હોય તો તે આ પ્રજા હતી. રહોડસનાં લોકોને કોનનનાં ૮૦ ખારકસોના કાફલાની કુમક હતી, જેથી ૧૨૦ ખારકસોનો મોટો કાફલો છતાં સ્પાર્ટનો ખલવો ખેસાડી દેવાનો માત્ર યત્ન પણ કરવાને અશકત હતા. એટલામાં વળી મીસરના રાજા

નીરૂંધું સ્પાર્ટન ફોજોના ઉપયોગને માટે જોરારૂં અને અસ્ખાખનાં કેટલાંક વહાણો મોકળાખ્યાં હતાં તે ખંદરમાં દાખલ થતાં જ ફોનનની ફોજના હાથમાં આવી પડ્યાં, અને સ્પાર્ટનો તેનો કબ્જો મેળવી શક્યા નહીં.

એકગમથી આવેલા ખનાવ ખનતો હતો ત્યારે ખીજી તરફથી સ્પીક્રીદાતીસ (અસ્ખંદીયાર ?) ની મસ્લતથી એજીસીલેઅસ ક્રીજ્યા ઉપર હુમલો લઈ ગયો, પણ ત્યાં એક સ્પાર્ટન સરદાર સાથે વાંધા પડ્યાથી સ્પીક્રીદાતીસ અને તેનો બેટા મગ-બાજસ (મેહબાજુ) સ્પાર્ટનોની પક્ષ છોડીને ધરાની સરદાર એરજને મળી ગયા, જેણે આ વખતે એકવાર ફરીને પાદશાહ અર્દશીરની સત્તા સામે ખલલો ઉઠાવ્યો હતો. એ રીતે આ ખંને ખલવાખોરો મળી ગયા; પણ તેઓએ તેમજ સ્પાર્ટન રાજ અને તેની ફોજો ધરાનને હાથ શીકસ્ત ખાવાનો વખત હવે નજદીક આવ્યો હતો. ખોરેહુબાજુને પાદશાહ તરફથી હુકમ મળ્યો હતો તેમ તે ફોનન જોડે લીશ્યાના દક્ષીણ કાંઠા ઉપર મોટા કાફલા સાથે તૈયાર ઉભો હતો. તેમની મતલબ નાઇડસનાં ખંદર ખાતે ઉભેલી સ્પાર્ટન ફોજ સાથે લડાઇ કરવાની છે એમ તે કાફલાનો વડો પૈસેન્ડર સમજતો હતો, માટે ખોરેહુબાજુ અને ફોનન પોતાની ઉપર ધસારો લાવે ત્યાં સુધી વાટ જોવાને ખલે પૈસેન્ડર પોતેજ પોતાનો કાફલો લઈ તેમની સામે ગયો. કહેછે કે આ વખતે સ્પાર્ટન કાફલામાં ૮૫૨ અને ધરાની કાફલામાં ૯૦ થી સહેજ વધારે ખારકસો હતાં. લડાઇ શરૂ થઈ અને તેનું પરીણામ એ નીપજુડું કે પૈસેન્ડરનાં કેટલાંક ખારકસો છટકી ગયાં, કેટલાંક ભાગી ગયાં, અને ૪૦ કેદ પકડાયાં. સ્પાર્ટન સરદાર પોતે પણ લડાઇમાં માર્યો ગયો. આ રીતે સ્પાર્ટને ધરાને જેમ ધર્મોસ-પોટિમાઇની લડાઇ જીતી અપાવીને એથન્સની મગરૂરી તોડી તેને દુર્ખંજ ખનાવ્યું હતું તેમજ ત્યાર પછી અખ્યાર વરસે આ નાઇડસની લડાઇ જીતીને ધરાને સ્પાર્ટને દુર્ખંજ કરવાની એથન્સના હાથમાં એક સુંદર તક આણી આવી. આ ખનાવ ૪૦ સ૦ પુ૦ ૩૯૪ માં ખન્યો.

હવે એ રીતે એકગમથી એશ્યાના કાંઠા ઉપર નાઇડસની લડાઇ ચાલે તે આગમજ ખીજી તરફથી ખુદ યુનાન ખાતે સ્પાર્ટો સામે યુનાની રાજ્યો જોશ ભરી લડાઇ ચલાવતાં હતાં, અને તેમાં તેઓએ સ્પાર્ટને એટલું ખબું દુર્ખંજ કરી નાખ્યું કે મહાત્મા જર્કસીસ જે રસ્તે યુનાન ઉપર ચઢાઇ લઈ ગયો હતો તેજ રસ્તેથી સ્પાર્ટોની મદદને માટે એજી-સીલેઅસને પોતાની ફોજ લઈ જવી પડી. તેને માર્ગમાં નાઇડસની લડાઇની ખબર મળી. એ લડાઇ ૪૦ સ૦ પુ૦ ૩૯૪ ના ઑગસ્ટ માસની શરૂઆતમાં થઈ હતી, અને તેની માત્ર થોડાજ દીવસ આગમજ જુલાઈ માસમાં યુનાન ખાતે સ્પાર્ટો અને તેના હરીફો વચ્ચે કૌરીનની મોટી લડાઇ થઈ, જેમાં સ્પાર્ટોએ કંઈક ફેતેહ મેળવી તોપણ તેથી તેને કશો ફાયદો થયો નહીં. આ લડાઇઓ સાથે આપણને કશું કામ

૧ સ્પાર્ટનો કને ૧૨૦ ખારકસો હતાં તેમાંથી આ વેળા જાત્ર ૮૫ કેજ રહી ગયાં ? શું બાકીનાંઓનો ધરાનીઓએ નાશ કર્યો હતો ? અથવા શું તેઓ ખીજી જગા ઉપર રોકાયાં હતાં ? જેનોશન પોતાની રીત સુજબ એ બાખતમાં સુખ છે.

નથી. નાઇડસની લડાઈ પછી સઘળાં યુનાની શેહરો તેમજ ટાપુઓ પાછાં ઇરાનને તાબે થયાં, જેમને પોતપોતાનું રાજ્ય ચલાવવાની પાદશાહ અર્દેશીરના હુકમથી ખોરેહુબાજીએ છુટા પક્ષી. સઘળી સ્પાર્ટન ફોજો કશી પણ લડાઈ વીના તાબે થઈ, અને એ રીતે સઘળાં યુનાની શેહરો વગર મુશ્કેલીથી કબ્જામાં આવ્યાં, પણ માત્ર એબાઇડોસનો ટાપુ જે સ્પાર્ટન સરદાર ડર્કીલીડાસના કબ્જામાં હતો તે તાબે થયો નહી. તેના સામે લડાઈ કરવાની ખોરેહુબાજીએ એથીન્યન સરદાર કોનન જોડે મસ્લત કીધી, પણ ખીજે વરસે આ લડાઈ શરૂ થાય તે આગમજ એક જુદોજ બનાવ બન્યો. ખોરેહુબાજી અને કોનન એક મોટી ઇરાની ફોજ સાથે યુનાન તરફ એક દરીયાઈ કાફલો લઈ ગયા. આથી સ્પાર્ટા સામે લડાઈ ચલાવનારાં એકસંખી રાજ્યોને ભારી ધીરજ આવી, કેમકે તેમની હાલત આ વખતે (ઈ. સ. ૫૦ પુ. ૩૬૩) સારી ન હતી. માર્ગમાં મળેલા ટાપુઓ લુટી અથવા કૃતેહ કરીને તેઓ અંતે કોરીનથ ખાતે જઈ પુગ્યા, જ્યાં ખોરેહુબાજીએ સઘળા એકસંખીઓને પોતાની તરફથી મદદ આપવાનો વચન દીધો અને તેમને પોતાનું કામ ઉત્તરથી આગલ ચલાવવાની હિમત આપી, તથા તેમને નાણાંની મોટી મદદ કીધી. ઓટ વાજખી લખેછે કે એક ઇરાની શત્રુ એક ઇરાની કાફલો જોડે પેલોપોનીસ્યન દરીયાનો ધણી થઈ બેસે એ યુનાની નજરમાં હેરતથી ગોયા મુગા કરી નાંખે એવો દેખાવ હતો. ખોરેહુબાજી પાદશાહના હુકમ મુજબ અમલ કરતો હતો, અને અર્દેશીરને તેમજ સઘળા ઇરાનીઓને સ્પાર્ટા ઉપર બલવાખોર કુદરોને મદદ આપવા મોટે એટલોબધો કેહર હતો કે સ્પાર્ટાની દુર્દશા મોટે એથનસને આપણ એટલી મદદ આપવામાં ગોયા ઇરાનનો પોતાનો લાભ હોય એમ સમજવામાં આવતું હતું. એ કારણને થકી કોનનની આતુરતા ભરેલી અરજ ઉપરથી ખોરેહુબાજી પોતાનો કાફલો આ એથીન્યનના હાથમાં રાખીને એસ્યા તરફ પાછો ફર્યો એટલુંજ નહી પણ એથનસને તાબે કરતી વેળા તેની જે મોટી દેવાલ બાંજી નાંખવામાં આવી હતી તે પાછી બંધાવી આપવાનો ખોરેહુબાજીએ હુકમ આપ્યો.

એથસીલેમસ—સ્પાર્ટાનો રાજ્ય—ઇરાન જીતવા આવ્યો હતો, ત્યાંથી તે મોટી નામોસી સાથે પાછો ફર્યો, તેની ફોજો અનેક શીકરત આવી, અને ઘણી રીતે તે પોતાની નેમમાં નીજૂજ થયો ; ત્યાર બાદ ઇરાનના પાદશાહના હુકમથી તેનો સપેહસાલાર ખોરેહુબાજી. છેક સ્પાર્ટા સુધી લશ્કરી કાફલો લઈ ગયો અને ઘણી કૃતેહ કરીને સ્પાર્ટાને શરમીદગી પહોંચાડી—એટલા સાદા હેવાલને, અને તેખી જોનોફન અને ખીજ પક્ષપાતી યુનાની લખનારાઓએ ધણું એક છુપાવીને, ધણું એક ઉલટાવીને, જોડે કીધેલા હેવાલને, જો ઇરાન દેશની સ્વતંત્ર તવારીખની અફસોસકારક ગેર-હાજરીમાં ફાર્સી તવારીખનવેશોથી ટેકો મળતો હોય તો તે કેટલીખધી ધીરજ આપનારી અને પુરાતન પાર્સી કીર્તીને જેમ દેનારી વાત થઈ પડે ! ફીરદોસી અને મીરખુદ, તરુસી અને શમ્શોરખાની વગેરે ફાર્સી શાયરો અને લખનારાઓ ઉપલા બનાવોને મળતી વીગતો ગમે એવાં દાસ્તાન યા કીસ્સાએ જણાવે એ કંઈ થોડું કહેવાય નહી.

તેઓ એકસરખી રીતે લખેછે કે પાદશાહખાનુ હોમાયના અમલમાં ધરિન ઉપર “રૂમના કયસર” ચહડાઇ લાવ્યો હતો, જેણે પ્રથમ કૃતેહ મેળવી અને પછી રાણીએ રસનવાદ નામે એક સપેહસાલારને તેની સામે લડવા મોકળ્યો. આ સરદાર અને તેના પેશકાર દારીએ શત્રુઓ ઉપર ધસી જઈ તેમને ત્રણ દીવસો સુધી લડાઇઓ કરીને હરાવ્યા, અને તેમને બેઠજતી તથા ખુહારી સાથે દેશમાંથી હાંકી કહાડીને તેમની કને ખંડણી લેતી કીધી, તથા લડાઈના દંડ દાખલ કયસરે રસનવાદની માંગણી મુજબની રકમ મોકળી આપી. ફાર્સી લખનારાઓ ધરાનની આથમણ તરફના પરદેશી પાદશાહને રૂમના કયસરને નામે ઓલખાવી ગયાછે, અને ઉપલા હેવાલમાં રૂમના કયસર દાખલ તેઓએ સ્પાર્ટાના રાજા એલેક્સીલેઅસને ગણેલો સીદ્ધ થાયછે.

આ રાજા ધરિન ઉપર ચહડી આવ્યો ત્યારથી તે પાછો ફર્યો ત્યાં સુધીનાં તેનાં નહી સમજણ પડે એવાં કામોને લીધે અમે અનેક ટેકાણે વેહમ ખતાવતા આવ્યા છીએ કે તેના સંબંધી તેના તવારીખનવેશ જેનોફને ઘણા ઘોંતાજો કીધાછે; અને તે વેહમને આપણા ફાર્સી લખનારાઓ ઉપરથી ટેકો મળેછે. ખુદ્દુ જણાયછે કે સ્પાર્ટા (રૂમ) નો રાજા (કયસર) જખરે માર ખાઇ, દંડ આપી, અને જે યુનાની રાજ્યોની મદદે આવ્યો હતો તેમના કનેથી સજામાં અપાવવાનું કબ્જ કરીને ધરિન છોડી ગયો હતો—બલકે એ શરતેજ તેને ત્યાંથી જવા દીધો હતો. પણ જેનોફનેની સફાઈદાર તવારીખ તો એમ દેખાડવા મારેછે કે નાઇડસની લડાઇમાં આ રાજાની મોટી હાર થઇ તે વેળા તે તો પોતાના વતન તરફ પાછો ફરી ચુક્યો હતો !

હવે ખીજી તરફથી ખોરેહુબાજી સ્પાર્ટા ઉપર ચહડાઈ લઇ ગયો હતો તેણે તે તરફ મોટી કૃતેહો મેળવેલી હોવી જોઇયે; પણ તે ખાખેનો હેવાલ જોવા જોઇયે તેવો આપણને જેનોફને તરફથી મળ્યો નથી. તેતો એટલુંજ લખેછે કે નાઇડસની લડાઇમાં સ્પાર્ટાને શીકસ્ત આપીને ઉપલો પાર્સી સરદાર એથીન્યન કોનન જોડે મળીને સઘળા ટાપુઓમાં ફરી વલ્યો અને ત્યાંથી સ્પાર્ટાને મારી કહાડવા પછી તે સેસ્ત્રસ અને એખાઇડોસ તામે કરવા ગયો, અને પછી કેટલાંક શેહરો અને કસ્બાઓ ઉજડ વાળીને સ્પાર્ટા ઉપર ચહડી ગયો. તેણે સીથીરામાં એક બંદર બાંધ્યું અને પછી પોતે કૉરીન્યની સંયોગીભુમી ખાતે જઈ ચોખ્યો, તથા શેવટે કૉરીન્યનો વગેરેને નાણાંની મદદ આપી સ્પાર્ટાનો સામે લડવા ફરમાવીને, તથા કોનનના હાથમાં સઘળો ધરાની કાફલો આપીને તે પોતાના મુલક તરફ પાછો ફર્યો.^૧ હવે જેનોફનેના આ સાદા હેવાલમાં મુખ્ય વાતો છુપાવેલી હોય તો નવાઈ નથી. ખોરેહુબાજી ખામખા સ્પાર્ટાને સજા કરવા ગયેલો હોવા છતાં તે ત્યાંથી ખાલી હાથે પાછો ફરે એ માન્યામાં આવે એવી વાત નથી. અને કોનન આખા કાફલાનો ઘણી હોવા છતાં એથનસના શત્રુનો નાશ કરવાનું પડતું નાખી પોતાનાં શેહરની દેવાલ બાંધવાનું દોડી જાય એખી શક ભરેલુંછે.

સ્પાર્ટાને ધરાનથી જખરે ધા લાગ્યો. જે કામ મેળાં, યુનાની રાજ્યો ખખવી શકવાને અશકત હતાં તે ધરાનની મદદથી બન્યું, અને તે મદદ પણ એથનસને મળી,

એ બનાવ સ્પાર્ટાની નજરમાં તીરની મીઝાલ ખુંચ્યો. રાજ એજીસીલેઅસ પોતાની ગરૂરીમાં ઇરાનને જીતવાનો પવન મગજમાં લઇ એશ્યા ખાતે આવ્યો હતો, પણ હવે તેણે તેમજ તેના ખીજા હમથરીકોએ જોડું કે જ્યાંસુધી ઇરાન એથીન્યનોની પક્ષમાં છે ત્યાંસુધી તેમની દુર્દશા નકી છે. એટલામાટે આ બંને વચેની દોસ્તી તોડાવવાના ઇલાજ દાખલ અને યુનાની રાજ્યો સાથે પોતે સુલેહ કરવા માટે સ્પાર્ટાનોએ ઇરાનના પાદશાહને વચે નાંખવા માંગ્યો. તેઓએ સાધપ્રસના ઇરાની હાકમ તીરીબાજસ (તીરબાજી)-ની દરબારમાં એલચીઓ મોકળ્યા, અને એશ્યાના કાંડા ઉપરનાં સંઘળાં યુનાની શેહરો ઇરાનના પાદશાહના સ્વાધીનમાં આપી દેવાની, અને તેઓમાંનાં દરેકને પોતપોતાનો હાકમ નેમવાની છુટ બક્ષવાની, માંગણી કીધી. સ્પાર્ટાનોએ આ કામ માટે એન્દાહસીડાસ નામે બાહોશ ધણીને પસંદ કરી એજચી દાખલ મોકળ્યો હતો. પણ એથનસ અને ખીજાં રાજ્યોના એજચીઓએ તુર્ત વેળા તેને ફાવવા દીધા નહી, કેમકે તેઓએ પણ પોતપોતાના જીદા એજચીઓ મોકળ્યા હતા, જેઓ ઉપલી માંગણીની સામે થયા. એઓ જોડે કોનન પણ હતો.

સ્પાર્ટાનોની મુજ મતજબ ઇરાની નાણાંધી એથનસનો કોટ બંધાતો હતો તે સામે ખોરેહુબાજી સંબંધી ફરીયાદ કરવાની હતી. પણ તીરબાજીને ખોરેહુબાજી સાથે કશું લાગતું વળગતું ન હતું. એવું જણાયછે કે તે પોતે આ વેળા સાધપ્રસનો પાસી શરૂપ હતો. તેની લાગણી સ્પાર્ટાનોની તરફેણમાં હતી, પણ પાદશાહના હુકમ વીના કશું કરવાને તે અશક્ત હતો. તોપણ તેણે સ્પાર્ટાનોને એક કાકલો બાંધવા માટે છુપી મદદ કીધી અને એથીન્યન સરદાર કોનનને કેદ કીધો, કેમકે તેણે પાદશાહના હુકમમાં આગલ કેટલુંક નુકસાન કીડું હતું એવું તેના ઉપર સ્પાર્ટાનોએ તોહમત મુક્યું હતું.^૧ કેટલીક તકરારો પછી તીરબાજીએ પાદશાહની મુજાકાત લઈ તેની પરવાનગી મેળવીને, અને સ્પાર્ટાન એજચીની માંગણી મુજબ તેને પોતાની જોડે પાયતખત ખાતે ખાજાવી લઇ ગયો. એન્દાહસીડાસે તીરબાજીની જોડે મુજા ખાતે પાદશાહ આગલ પોતાની અરજ રજી કીધી. પણ એકગમ તીરબાજી ગયો કે તેની જગા ઉપર સુથીસ નામે હાકમની નેમણુક થઇ, જેણે એથીન્યનોની પક્ષ એજચીને સ્પાર્ટાન સરદાર થીમ્મનને એક લડાઇમાં કતલ કીધો તથા તેની ઇરાની મુલુકોમાં લુટફાટ કરતી ફોજને શીકસ્ત આપી. આનાં વેરમાં નવા સ્પાર્ટાન સરદારે સુથીસનો જમાઈ તાર્ઝ-ઝેનીસ (તીરાન)^૨ પોતાની નવી પરણેલી સ્ત્રીને લઇ સાર્દીસ જતો હતો તેને માર્ગમાં પકડીને મોટી રકમ કહડાવ્યા વીના છુટો કીધો નહી. તે વેળા સ્પાર્ટાનો તેમજ એથીન્યનોએ દરીયાઈ ચાંચ્યાઓના જેવો પેશો હાથ કીધો હતો, એમ આ અને એવાજ

^૧ જેનોણન, હેલેનીકસ, ૬૪૦ ૪, પ્ર૦ ૮. જેનોણન આ તોહમતને વાજબી ગણેછે. તે પોતે એથીન્યન હોવા છતાં કીરોન્યાની લડાઇમાં પોતાના યુરબી એજસીલેઅસ જોડે પોતાનાં વતનની સામે લડ્યો હતો માટે તેને એથનસની સરકારે દેશનીકાળ કહાડ્યો હતો. તેજુ વેર તેણે દર ટકે પોતાની તવારીખમાં લીધુંછે.

^૨ એર૦ શેહરપારજીએ સુચવેલું શાસી નામ.

ખીજ દાખલાઓ ઉપરથી માલુમ પડે છે. આ બનાવો બનતા હતા એટલામાં એન્ડા-
હસીડાસ સુસા ગયો હતો ત્યાંથી તીરબાજી જોડે પાછો ફર્યો. આ ધરાની સરદારે
મધળા પક્ષકારને સાર્દાર આતે બોલાવી જાહેર કીધું કે પાદશાહ જે શરતો કરવા માંગે છે
તે જો તેઓ કબુલ નહીં રાખશે તો ધરાન સ્પાર્ટાને મદદ આપશે. આ મુજબ સાર્દાર આતે
તીરબાજીએ મધળા યુનાની હરીફાને પોતાની દરબારમાં બોલાવ્યા અને ત્યાં પાદશાહનું
ફરમાન વાંચી સંભળાવ્યું; જેની મતલબ નીચે મુજબ હતી:—

“પાદશાહ આર્દશીર એસ્યામાંનાં યુનાની શેહરો અને કલેજો મીન તથા સાધપ્રસના
ટાપુઓ પોતાના અખત્યારમાં લેવાનું વાજબી ધારે છે. તેમજ વળી ખીજાં
મધલાં નાનાં મોટાં યુનાની શેહરોને તેમના હાકમો નેમવાની છુટ બક્ષવાનું
પણ પાદશાહ વાજબી વીચારે છે—સીવાય કે લેમ્નાંસ, હમ્ધ્રાંસ અને સ્કાધ-
રોસના ટાપુઓ, જેઓ અમુકથી એથન્સને તાબેના છે મોટે તે તેને મળશે.
અગરજો કોઈની પક્ષ આ મુલેહની શરતો કબુલ રાખવાની ના પાડશે તો
જેઓ તે કબુલ રાખશે તેમની જોડે હું તે નાપાડનાર સામે જમીન તેમજ
દરીયાને માર્ગે લડાઈ ચલાવીશ.”

મુલેહના આ કોલકરારે મધળાં લડતાં યુનાની રાજ્યોએ કબુલ રાખ્યા, જેમની
એક સભા સ્પાર્ટા આતે પાછળથી મળી અને ત્યાં તેઓ સર્વે કબુલ થયા. આ બનાવ
ઈ. સ. ૩૮૭ માં બન્યો. આ રીતે આખાં યુનાન દેશે સ્પાર્ટાની મારફતે
ધરાનના પાદશાહનો હુકમ માથે ચઢાવ્યો અને એ રીતે પાદશાહનાજ વચે પડવાથી
તેઓ વચેની નાશકારક લડાઈનો તુર્તવેળા અંત આવ્યો. આ મુલેહ યુનાનનાં મુખ્ય
રાજ્યો વચે થઈ અને તેનાં પરીણામ દાખલ ધરાનના પાદશાહને એ મધળાં રાજ્યો
ઉપર સર્વોપરીપણું મળ્યું. તેઓ વચેની લડાઈ પાદશાહનાં ફરમાનથી બંધ પડી, અને
તે મુજબ હવેથી નવી લડાઈ ડિહાવનારને પાદશાહ તરફની સજાની ધાસ્તીમાં રહેવાનું
થયું. યુનાની રાજ્યોએ પોતપોતા વચેની નવી લડાઈઓમાં પાદશાહની મદદ માંગવાનું
ચાલુ રાખ્યું, એટલુંજ નહીં પણ પોતાના ઝગડાની સમાધાની કરવાનું તેમજ પોત
પોતામાં વડું કોણ છે તે મુકરર કરવાનું પણ પાદશાહનાજ હાથમાં રાખ્યું. મહાત્મા
જર્જર્સીસ યુનાન પુરેપુરું કંતેલ કરી શક્યો નહીં, પણ પાદશાહ આર્દશીરે
“એન્ડાહસીડાસની મુલેહ” થી યુનાન ઉપર મોટાઈ ભાગવનાર થઈ પડ્યો. ટ્રોટ આ
મુલેહને મોટે યુનાન તરફથી બહુ અફસોસમાં પડી લખે છે કે “મધળા શત્રુઓ (ધરાની
હાકમો) જેઓએ એકથી વધારે વખત પોતાના અકેકથી ઉત્તરા વીચારે જાહેર કીધા
હતા તેમની તાબેદારી પુરેપુરી નકી કરવા મોટે એન્ડાહસીડાસ સુસા આતેથી સહી
જાહેર થયલું ફરમાન મેળવી લાવ્યો; અને સ્પાર્ટાએ તે ફરમાન—‘પાદશાહે જાક-
ખાવેલા કરાર’—કરી પણ શરમ અથવા આનાકાની વીના પોતાના દેશીઓ ઉપર
બળલાવવાનું માથે લીધું; અને એ પ્રમાણે તેમને આર્દશીરેની પ્રજાઓ તથા
પોતાને તેના એક જાતના વાહસિરોય અથવા શત્રુ બનાવ્યા.”^૨ આ રીતે ત્યારે યુનાની

રાજ્યોની હાલત તો ધરિનના પાદશાહની પ્રજા જેવી થઈ પડી હતી એમ યુનાનના આ મોટા તવારીખનવેશના પોતાના એકરાર ઉપરથી જણાયછે. અને યુનાની રાજ્યો એ સ્થિતીમાં ઘણાં વરસો સુધી રહ્યાં હતાં તે પાછળા ખતાવેા ઉપરથી માલુમ પડેછે. ઉપલી સુલેહ છતાં સ્પાર્ટા અને થીબ્સ વચે લડાઈ ચાલી, જેમાં એથન્સે પણ ભાગ લીધો હતો. એ લડાઈ વેળા ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૩૭૨ ની આખરીએ સ્પાર્ટાએ એન્ટાલ્સીડાસને સુસા ખાતે નાણાંની મદદ માટે અને ઉપર કહેલી સુલેહ વધારે મજબુતીથી જાળવવા થકી પાદશાહે એકવાર ફરીને વચે પડવાની અરજ ગુજારવા મોકળ્યો.^૧ આ ઉપરથી ધરાની એલચીઓ યુનાન ગયા અને સઘળાં લડતાં રાજ્યોને પાદશાહનાં નામથી તાકીદ આપી. એ પછી ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૩૬૮ માં એથન્સે ક્રીજ્યાના તે વેળાના હાકમ આર્યોબાજ્નીસ (આર્યબુજ્ન) ને અરજ કરવાથી તેણે ઉપલીજ સુલેહનો ભંગ કરનારાં રાજ્યોને પાદશાહ તરફની લડાઈની ધમકી આપવા માટે એલચી મોકળ્યો, જેણે ઉલ્લી ખાતે એક મોટી રાજ્યમંડળી બોલાવી, જ્યાં થીબ્સ, સ્પાર્ટા, એથીન્યન વગેરે વહતાં રાજ્યોના પ્રતીનીધીઓ તેનાં ઇજનને માન આપી હાજર થયા હતા.^૨ ઉપલા એલચીએ ધમકી આપી હતી કે જે રાજ્ય સુલેહ નહી જાળવશે તેની સામે પાદશાહ લડાઈ ઉઠાવશે. હવે સુલેહ ઇચ્છનારાં રાજ્યો સ્પાર્ટા અને એથન્સ હતાં, પણ તેમનાં ભિગાં બળ છતાં થીબ્સ તેમની સામે ટકી રહ્યું એટલુંજ નહી પણ તેમને તેણે પુરતી સજા કીધી હતી. એટલામાટે એ રાજ્યે તેઓ ઉપર સરદારી ભાગવવા માટે પાદશાહનું ફરમાન મેળવવા થકી પોતાના સરદાર પીલોપીડાસને સુસા ખાતે (ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૩૬૬ માં) મોકળ્યો. જેનો હવાલ સંભળીને અર્દશીરે થીબ્સને વડાપાત્રું આપવાનું ફરમાન બ્રહ્મું,^૩ અને પીલો-પીડાસે થીબ્સ ખાતે સઘળાં રાજ્યોની સભા આગલ તે વાંચી સંભળાવ્યું. પણ ત્યાર બાદ વળી એવીજ મોટાઈ પાદશાહે એથન્સને બક્ષી હતી. આ રીતે ધરાનના પાદશાહેનો કાબુ “એન્ટાલ્સીડાસની સુલેહ” ને નામે જાણીતા થયલા કોલકરાર પછી નજદીક પા મંદી સુધી યુનાની રાજ્યો ઉપર ચાલુ રહેલો જણાયછે.

૧ ગ્રોટ, યુના. તવા. ૬૪૦ ૭, સર્ ૧૩૭.

૨ તેજ, સર્ ૨૨૮.

૩ તેજ, સર્ ૨૪૪. જેનોપ્રન જણાવેછે (હેલેનીકસ, ૬૪૦ ૭, પ્ર૦ ૧) કે પીલો-પીડાસે પાદશાહ આગલ થીબ્સ લોકોએ ઉક જર્કસીસના વધથી ધરાન તરફ જે જે વશદારી બતાવી હતી તે વર્ણન કીધી હતી. અને અરેખર એજ પ્રન સઘળા યુનાનીઓમાં ધરાન તરફ વશદાર રહી હતી.

બાબ ૨૩.

અર્દશી ૨.

અર્તક્ષત્ર—આર્તાજ્ઞકસીસ (નીમન) ૨.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૪૦૪—૩૫૯.)

૩.

ઈરાનમાં બલવાની આગ.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૬૦—૩૫૯.)

૧. સાધપ્રસમાં બલવો—ઈવાગેરાસની સર્કશી—તેને મજેલી માફી. કંકુશ્યા ખાતે પાદશાહની ચહુડાઈ—તેની મુશ્કેલી—તીરબાજીની કળાથી છુટકારો. એશ્યા મૈનરમાં બલવાની આગ—બલવાખોરોનું તાબે થવું. મીસરની ઈરાન સામે દુશ્મની—બલવાખોરોને તેની મદદ—મીસર ઉપર ઈરાનની ચહુડાઈ—ત્યાંથી ખોરેહબાજીનું પાકું કરવું. મીસરના રાજાની ઈરાન સામે સર્કશી—સ્પાર્ટન રાજા એલ્સીલિઅસની તેને મદદ—મીસરમાં ખંડ. રાજા ટાચોસિનું નહાસી જવું. ઈરાનમાં શાંતી. પાદશાહ અર્દશીરનું મરણ; ઈરાનનો યુનાન ઉપર કાયુ; પાદશાહની ચાલચલણ—તેની નમનતાઈ અને દયાળુ ખવાસ. રાણી પરીજાદનું ઘાતકીપણું.
૨. હોમાય—તેણીની પાદશાહીની મુદત—રાણી પરીજાદ તેજ હોમાય ? હોમાય સાથે બહુમતનો સંબંધ—“એહરઆબાદ.” તખ્તનો ખરો હુકદાર શાહુજાદો સાસાન. શાહુજાદો દારાબની કહાણી—રૂમી (સ્પાર્ટન ?) ફોજની ચહુડાઈ અને હાર. હોમાયની કારકીર્દી.

ફસલ ૧. એશ્યા મૈનરમાં બલવાની આગ.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૮૦—૩૫૯.)

યુનાન ખાતે ઈરાનના પાદશાહનો કાયુ હતો ખરો. પણ તેની મોટી શેહનશાહતમાં તેની સત્તા સામે દીનપરદીન બેદીલી અને કડવાસ વધતો જતો હતો. આ ફસલમાં આપણુ પાદશાહ સામે થયેલા બલવાઓનીજ હકીકત સમાવીશું. પહેલા બલવો સાધપ્રસમાં સાલામીસ શેહરના ખંડીયા હાકમ ઈવાગેરાસે કર્યો. સાધપ્રસનો મોટો ટાપુ ઈરાનના તાબા તુલે હતો અને ઈવાગેરાસ પોતાની તાબેદારી દાખલ પાદશાહને ખંડણી આપ્યો જતો હતો. પણ પાછળથી તે તુંદ થતો ગયો, અને ખંડણી આપવાની ના પાડયાથી તથા પાદશાહ સામે લડાઈ ઉઠાવવાની તજવીજ કર્યાથી અર્દશીરે તેની સામે લડાઈ કરવા મોટે મોટી ફોજ મોકળી. પણ એ આગમજ આ બલવાખોર હાકમે સાધપ્રસનાં ખીજાં શેહરો હાથ કીધાં, એટલુંજ નહી પણ દરીયો પસાર કરીને શીનીશ્યાનું ટાયર શેહર તાબે કીધું અને સીલીશ્યા ખાતે પાદશાહ સામે બલવાની આગ ઉઠકેરી. આ કામમાં તેને એકગમથી મીસરના એક ભાગના રાજા એકોરીસે અને ખીજ ગમથી બે મર્તબે એથીન્યનોએ મદદ આપી. તેની આવી સર્ફશીને લીધે સાધપ્રસનો હાકમ તીરબાજી તેને એકદમ તાબે કરી શક્યો નહી. તોપણ દસ વસ્સ સુધી આ બલવાખોર પાદશાહ સામે સર્ફશી ચાલુ રાખ્યા બાદ અંતે એક મોટી દરીયાઈ લડાઈમાં તેનો પરાજય થયો અને માત્ર સાલામીસનાં તેનાં શેહરમાં તે બંધ થઈ રહ્યો. અગરજો તીરબાજી,

અહાત તો તેને આ હાલતમાં બુખો મારત અથવા ખીજી રીતે તાપે કરત. પણ તેની જોડ પાદશાહનો જમાઇ અર્વંદ હમશરીક હતો, જેણે તીરબાળુને સલાહ આપી કે ઈવાગોરાસને પાદશાહના ખંડીયા રાજ દાખલ આગલી સ્ત્રીતીમાં પાછો કાયમ કરવાના કરાર કરીને લડાઈનું શેવટ આણવું. પણ તીરબાળુ, મુલેહને માટે ખંતી હોવા છતાં આ બલવાખોરને કશી પણ સજા વીના છોડી દેવાને રાજી ન હતો. આથી અર્વંદે પાદશાહ ઉપર પોતાના હમશરીક વીથે કેટલીક ફરીયાદો લખી મોકળાવીને તેના ઉપર વાંક મેલ્યો કે તે સ્પર્ધા સાથે મળી ગયોછે, ઇત્યાદી. આ ઉપરથી તીરબાળુને પાદશાહે તપાસ માટે સુસા ખાતે બોલાવ્યો, અને એ તકનો લાભ લઈને અર્વંદે ઈવાગોરાસ સાથે ઉપર મુજબની શરમ ભરેલી મુલેહ કીધી. આ બનાવ શુમારે ૪૦ મં ૫૦ ૩૮૦—૩૭૯ માં બન્યો.

હવે એજ વખતે પાદશાહ અદ્દશીર પોતે કેદુશ્ચન લોકોનો બચવો નરમ પાડવા તેમના મુલકમાં લશ્કર લઈ ગયો હતો. આ પ્રાંત અલ્મોર્જ પર્વત અને કેસ્પીયન સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો હતો. તે ફળદ્રુપ હતો, તોપણ ત્યાંની જમીન ખેડવા વીનાની ઉજડ અને પહાડી હતી. એટલામાટે બલવાખોર પ્રાંતમાં મોટી ફોજ સાથે દાખલ થયા પછી અદ્દશીરને માલુમ પડ્યું કે તેની ફોજની ખોરાકની તદખીર નહી રાખેલી હોવાથી તે શંકટમાં આવી પડી હતી. કહેછે કે આ વખતે બોજો ઉઠાવનારાં બ્રાહ્મણો ઉપર પાદશાહની ફોજે નીર્વાહ કરવા માંડયો, અને તેમાં એટલી મુશ્કેલી નડી કે એકેક ગધેડાનું ડાકું ૩૩૫૦ ની કીમતે વેચાયું હતું !^૨ પણ આવી મુશ્કેલી છતાંખી લડાઈ કશી થઈ નહી અને ધરાની ફોજ દુશ્મનો વચ્ચે ઘેરાઈ ગઈ. કેદુશ્ચનોના બે રાજાઓ હતા, જેઓએ એકેકથી છુટી છાવણી નાખીને તેને ઘેરી લીધી હતી. આવી હાલતમાં કદાચ પાદશાહનાં લશ્કરની ભારી ખુવારી થાત, પણ એજ વખતે તીરબાળુ પાદશાહની ફોજમાં આવી લાગ્યો, જેના સામે આપણે ઉપર જોયું તેમ તેના હમશરીકે તોહમતો મેલ્યાં હતાં. તે બંને કેદુશ્ચન રાજાઓની છાવણીમાં એક પછી એક મુજાકાતે ગયો અને દરેકને એકેકની વીરધમાં ખપ્પર આપી કે એક રાજા નહી જાણે તેમ ખીજા રાજાએ પાદશાહ જોડ મુલેહ કરવા માંગીછે. આ ઉપરથી તીરબાળુની સલાહ મુજબ બંને રાજાઓએ ગભરાઈને પાદશાહ પાસે મુલેહ માટે માંગણી મોકળાવી, અને એ રીતે ધરાની ફોજ શત્રુના મુલકમાંથી સંજામત નીકળી આવી. તીરબાળુની આ કળાથી પાદશાહ તેના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થયો અને જ્યારે તેના ઉપરના વાંકની તપાસમાં તે તદન નીર્દોષ માલુમ પડ્યો ત્યારે તેણે તેને પાછો મોટા અધીકાર સોંપ્યો, પણ ઈવાગોરાસ સાથે શરમ ભરેલી મુલેહ કરવા માટે શાહજાદા અર્વંદને દેશનીકાળની સજા ફરમાવી.

એ પછી એશ્યા મૈનર ખાતેના ધરાની પ્રાંતમાં ઉઠેલા બલવામાં આ શાહજાદો કાંય શામેલ થયો હતો તેની આપણને સમજણ પડેછે. આ બલવાની આગ એશ્યા મૈનર ખાતે એક પછી એક પ્રાંતમાં એટલી બધી ફરી વળી કે એકબારગી એ આખો

દેશ ધરાનના હાથમાંથી છુટા પડવાનો સંભવ પેદા થયો. પણ બલવો કદાચજ શેવટ સુધી ફતેહમંદ નીવડે છે ; અને ક્રીળ્યા, કાર્યા, કેપેડાશ્યા, લીડ્યા, મીશ્યા, વગેરે પ્રાંતો આતેના ધરાની હાકમોએ એક પછી એક ઉઠાવેલી બેવફા હીલચાલનું પણ તેમજ થયું. આ સઘળા બલવાઓ ઉઠવાનું ચોક્કસ કારણ માલુમ પડતું નથી. પહેલો બલવો હેલેસ્પોટ અને પ્રોપોન્ડીસના હાકમ **આર્ચબુલ્**ને ઉઠાવ્યો (૪૦ સં ૫૦ ૩૬૭), જેની મારફતે થોડાંજ વરસો ઉપર પાદશાહે યુનાની રાજ્યોને સુલેહ કરવાની તાકીદ આપી હતી. આ પછી પેલોગોન્યા અને પીસીડ્યા આતેના હાકમોએ માથું ઉઠાવ્યું, પણ તેમને થોડીક મુદત સુધી કેપેડાશ્યાના એક ભાગના હાકમ **દાતામીસે** (દાદમેહ)¹ પાદશાહ તરફથી કબ્જામાં રાખ્યા અને કશી હીલચાલ આગલ વધારવા દીધી નહી. પણ પાછળથી આ **દાદમેહ**, જે એક કાર્યન રહેવાસી હતો અને જે પાદશાહની ફાજનો વડો હતો, તેનાં મનમાં મગફરીએ ધર કીધું અને પાદશાહ તેનો જીવ લેવા મગિછે એવી ખીહીક રાખીને તે પોતેખી બલવો ઉઠાવી નીકળ્યો, અને **આર્ચબુલ્**ન સાથ મળી ગયો. આ ઉપરથી લીડ્યાનો ધરાની શત્રુ **એતોફ્રેદાતીસ** પાદશાહના હુકમથી **દાદમેહ**ને તાંબે કરવા નીકળ્યો, પણ જ્યારે તેમાં તે નીકળ્યો થયો ત્યારે **આર્ચબુલ્**નના ખેટા **મીક્રીદાતીસે** (મેહરદાદ) **દાદમેહ**ને પકડીને કતલ કીધો. આ પછી કાર્યાના રાજા **મૌસોલસે** અને મીશ્યાના શત્રુ બલવા ઉઠાવ્યા અને તેમની જોડે વળી લીડ્યાનો ઉપર કહેલો હાકમ **એતોફ્રેદાતીસ** પણ પાદશાહ સામે કમર બાંધી નીકળ્યો. આ સઘળાઓને એકદમ પાદશાહ સામે હથીયાર ભીડવાનાં એકસરખાં અને ખાસ કારણો શાં મળ્યાં તે આપણુ જાણુતા નથી. તેમનો બલવો કદાચ સીર્યા અને ગ્રીનીશ્યા સુધી વધી પડશે એવો ભય પેદા થયો. સઘળા બલવાઓએ પોતાના વડા દાખલ ઉપર કહેલા દેશનીકાળ કહાડેલા શાહજાદા **અર્વે**ને પસંદ કીધો ; અને એ રીતે આ નીમકહરામ શત્રુઓએ પોતાની બંદીનાં કામને ઘણા મજબૂત પાયા ઉપર આગલ વધાર્યું હોત, પણ હવે આ બલવો પોતાની આગથી પોતેજ બળતો ચાલ્યો અને તેની બળતી ઇમારતને તુટી પાડવાનો વખત નજદીક આવ્યો. **અર્વે** અને **રીયોમીક્રીસ** (આર્ચમેહર)² નામે બૃત્તવાખોર સરદારે ઉપર પાદશાહ તરફની તાબેદારીની ફરજ અંતે ફાવી નીકળી, અને તેઓ જ્યારે તેને તાંબે થયા ત્યારે ખીજ બલવાઓએ સહેલથી પાદશાહના કબ્જામાં આવી ગયા.

આ સઘળા બલવાઓએ મીસરના એક રાજા **ટાઓસે** મદદ આપી હતી, અને ઉપલો બલવાખોર સરદાર **આર્ચમેહર** તે મદદ લેવા છેક મીસર સુધી ગયો હતો. હવે મીસર દેશ આ વખતે કંઈ ધરાનના પાદશાહના હાથમાં હતો નહી. તે તો છેલા પાદશાહના વખતમાં બલવો કરીનેજ સ્વતંત્ર થયો હતો. તેના જુદા જુદા ભાગો આતે જુદા જુદા રાજાઓ અમલ ચલાવતા હતા. મોટે આ દેશને એકવાર ફરીને ધરાનના તાખા તજે લેવાની પાદશાહ **અર્દશીર**ે ઇછા કીધી અને તેને જીતવાની તેણે બે મર્તબે

૧ એરં શેહરયારજીએ સુચવેલું શક્તી નામ.

૨ એરં શેહરયારજી 'રએનેહર' નામ સુચવેલું.

તજવીજ કીધી, જેમાં તે ફતેહ પામ્યો ન હતો. એ વખતથી મીસરના રાજાએ ધરાન સામે તેના શત્રુઓને મદદ આપતા ગયા હતા. કાઈરોની ચહડાઈ વખતે ટામોસ નામે સરદારના હાથ હેઠળ એક ફોજ તે શાહજાદાની મદદ માટે મીસરના રાજાએ મોકળાવી હતી, અને પાછળથી જ્યારે ચેહુરખોરેહુ મોટી ફોજ લઈ કુશને મદદ કરનારાઓને સજા કરવા માટે સાર્દીસ ખાતે ગયો ત્યારે આ હિંમતવારો સરદાર ટામોસ નહાસીને પોતાને વતન ગયો, જે વેળા તેને તે વખતના રાજા સેમેટીકસે મારી નાખાવ્યો હતો. એ પછી ૬૦ સં ૫૦ ૩૬૫ માં નીકેયુસ નામે રાજાએ પાદશાહ સામે સ્પાર્ટાને મદદ કરવા માટે એક કાફલો મોકળાવ્યો હતો. મીસરની આ સઘળી દુશ્મનીને લીધેજ પાદશાહ અદર્શીરે એ દેશ ઉપર ચહડાઈ મોકળવાયું મન કીધું, અને આગલાં વરસો ઉપર સારી પેઠે જાણીતા થઈ ચુકેલા પાર્સી સરદાર ખોરેહુબાજુની સરદારી હેઠળ એક દરીયાઈ કાફલો રવાના કર્યો. આ વેળા પાદશાહે આઈફ્રીકેટીસ નામે એક એથીન્યન સરદારને પોતાની ફોજમાં રાખ્યો, અને ખોરેહુબાજુ આ યુનાની જોડે મળીને એકદમ નાઈલ નદીનાં મુખ તરફ ધસી ગયો. હાં તેઓએ એક અગત્યનાં શેહરને તાબે કીધું અને આગલ વધવાની ગોઠવણ રાખી. આઈફ્રીકેટીસની મતલબ એકદમ મીસરનાં પાયતજ મેમ્પીસ ઉપર ચહડી જવાની હતી, પણ પોતાનો સઘળો કાફલો હજુ આવી પુગેલો નહી હોવાથી ખોરેહુબાજુએ એકદમ ઉતાવળ કરવાની ના પાડી. કહેણે કે આથી કામ ખીગડી ગયું, કેમકે ઢીલ થયાથી નદીમાં વાર્સિક રેલ ચહડવા માંડી અને ધરાની ફોજને કશી જીવ જોવી ફતેહ વીના પાછું ફરવું પડ્યું.

પાદશાહની આ ચહડાઈને લીધે મીસરના રાજા એકોરીસે ધરાન સાથની પોતાની શત્રુતા વધારે ઉલટ સાથ ચાલુ રાખી. સાલામીસના બલવાખોર રાજા ઈવાગોરાસની મદદ માટે એકોરીસે વખતે વખત ફોજ મોકળાવી કીધી, અને દશ વરસો (૬૦ સં ૫૦ ૩૬૦ થી ૩૮૦) સુધી તેણે એ મદદ જારી રાખી હતી. એ પછી વળી એશ્યા મેનર ખાતેના મોટા અને અનેક બલવાઓ વખતે મીસરના રાજા ટામોસે પાદશાહ સામે બલવાખોરને ભારી મદદ આપી, એટલુંજ નહી પણ એકગમથી સ્પાર્ટા ખાતે અને ખીજી ગમથી એથન્સ ખાતે એકસરોબો મોકળાવીને માંગણી કીધી કે ધરાની સામે મારી ખુસ્કીની તેમજ દરીયાઈ ફોજોની સરદારી લેવા માટે તમારા યુનંદા સરદારોની મદદ આપવી. આ બનાવ અને તેની થોડીજ મુદત આગમજ પાદશાહે થીખ્સની અરજ ઉપરથી તેને સર્વોપરીપણું બદલ્યું હતું તથા મેસીનીનાં રાજ્યને સ્વતંત્ર કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. આથી સ્પાર્ટાને બહુ માફું લાગ્યું હતું અને તેથી ત્યાંના પેલો જુદો રાજા એજીસીલેઅસ જે હજુ જીવતો હતો તે ૧૦૦૦ માણસોની ફોજ લઈને મીસરના રાજાનાં ખુસ્કીનાં લશ્કરની સરદારી લેવાને ઉપડી ગયો. પણ એથીન્યનોએ પોતાની તરફથી ખુશી રીતે કોઈ/ખી સરદારને મોકળવાવી ના પાડી, તે ઉપરથી જાણાયછે કે એથીન્યનો પાદશાહ સામે ખુશી દુશ્મની દેખાડવાને ખીહીતા હતા. તોપણ આખ્રીયાસ નામે કોઈ એક એથીન્યન મીસરના રાજાની દરીયાઈ ફોજની સરદારી લેવા ગયો હતો, જેને મીસરના રાજા ટામોસે આ સરદારી સોંપી હતી. પણ જ્યારે એજીસીલેઅસ આવી પુગ્યો ત્યારે સ્પાર્ટાન બળ

વીથેની આ રાજની સઘળી ઉમેદો ભ્રષ્ટ થઈ. સ્પાર્ટન રાજને નવજવાન, ભપકાદાર અને કદાવર જોવાને બદલે તેણે પોતાની આગલ એક લંગડા, બુઢા, ઠીંગણા ધણીને દીઠો, જેનો પોશાક જરા પણ ભપકાદાર ન હતો, અને જે પોતાના સીપાહીઓ જોડે જમીન ઉપર પલાંઠો મારીને બેસવાને શરમાતો ન હતો. આ કારણેને લીધે **ટાયોસે** પોતાની ખુશ્કીની ફોજની સરદારી તો પોતાનાજ હાથમાં રાખી. **એલ્સી-લેઅસ** પોતાનાં મનમાં ધરાનને સજ કરવાની ભારી ઉમેદો ખાંધીને આવેલો હતો માટે ઉપલાં અપમાન છતાંખી એક નાની પદવીના અધીકારી દાખલ તે પાદશાહ **અર્દશીર** સામે મીસરની ફોજ જોડે લડવા ચાલ્યો. તેઓની કુચ કરતી ફોજે પ્રથમ કામ શીનીશ્યા ખાતે બજાવવાનું હતું, પણ એટલામાં આ મોટી ચહડાઈનું કામ બર્હમ ગયું અને **ટાયોસ** રાજને તેની સૂફશીને માટે ઘટતી સજ થઈ.

એક ગમથી રાજ ઉપલી સઘળી ફોજોને લઈ ઉપડી ગયો કે ખીજી ગમથી તેના એક પીત્રાઈએ મિમ્શીસ ખાતે ખંડ ઉઠાવ્યું અને પોતે રાજ થઈ નીકળ્યો. તેનું નામ **નેકટાનીબીસ** હતું, જેણે કદાચ સ્પાર્ટન રાજની શીખવણીથીજ આ કામ કર્યું હોય તો બનવાજોગ છે; કેમકે મીસરના રાજ્યે સર્વેથી પહેલી **એલ્સીલેઅસ**ને વીનતી કીધી કે મને આ સંકટમાંથી બચાવો. ખીજી તરફથી નવા થઈ નીકળેલા રાજ્યે પણ સ્પાર્ટનોની મદદ માંગી, અને એથીન્યન સરદાર **ચાપ્રીયસ** ગમે એટલો બજાઈ થયો તોપણ **એલ્સીલેઅસે** સ્પાર્ટથી હુકમ મળ્યોછે એમ જણાવીને નવા રાજની પક્ષે ખેંચી અને પોતાની ફોજ લઇને તે તેની મદદ પાછો ફર્યો. **ટાયોસ** રાજ કોઈ જબરે ખીજીકણુ માલુમ પડેછે, કેમકે માત્ર ૧૦૦૦ સ્પાર્ટનો તેની ફોજમાંથી છુટા પડ્યા તેમને કશી હેરાનગતી નહી પુગાડતાં તેમજ પોતાની કને મોટી ફોજ હોવા છતાં, તે નહાસી ગયો અને એથીન્યન સરદાર **ચાપ્રીયસ** મોટી શરમ સાથે પોતાને વતન પાછો ફર્યો. આ રીતે **નેકટાનીબીસ** મીસરનો રાજ થયો, અને જોકે તેની સામે વળી એક નવો દાવાદાર નીકળી આવ્યો તોપણ **એલ્સીલેઅસે** તે અને ખીજા સર્વે હરીફોને મારી કહાડ્યા. આમ કરીને પછી આ બુઢો સ્પાર્ટન રાજ પોતાને વતન જવા નીકળ્યો, પણ માર્ગમાં તે મરણ પામ્યો, જેથી ધરાન જીતવાની સઘળી હવાઈ ઉમેદો તેનાં મનમાંજ રહી ગઈ!

મીસરનો રાજ **ટાયોસ** ધરાન ઉપર ચહડાઈ લાવતાં ઉપર મુજબ પોતાનું રાજ્ય ખોડી બેઠો, અને એશ્યા મૈનરના બજવાખોર હાકમે પોતાનાં પાપની સજ પામ્યા; એ બનાવો પછી ધરાનમાં પાછી સમાધાની થઈ (ઈ. સ. ૫૦ પુ. ૩૬૦). ત્યાર બાદ એક વરસ જીવીને ધરાનનો બુજર્ગ પાદશાહ ૬૪ વરસોની વૃદ્ધ વયે મરણ પામ્યો. તે ઈ. સ. ૫૦ પુ. ૪૦૫ માં તત્ત ઉપર આવ્યો હતો માટે તેણે ૪૬ વરસો સુધી રાજ્ય કીધેલું ગણાયછે. તેનાં રાજ્યમાં ધરાનને કશું ખોલેલું પડ્યું નહી, પણ તેણે સામે નવો વધારો કરી આવ્યો હતો. **આર્તાબર્ડસીસ** (અર્દશીર) નાં રાજ્યમાં ધરાનને ખીજા પ્રાંતો ઉપરાંત જે નવો ફાયદો થયો તે તો યુનાન ઉપરનું સર્વોપરીપણું મેળવવાને લગતો હતો. યુનાની રાજ્યોની સ્વતંત્રતાની સઘળી બગાઈ છતાં તેઓએ ઉગમણ તરફના મોટા પાદ-

શાહને પોતાનો વડો કીધો અને તેના હુકમને માન આપી ચાલવાનું તથા તેના ચુકાદા પ્રમાણે અમલ કરવાનું માથે લીધું, એ ખીના ખુલ્લું દેખાડે છે કે તે રાજ્યોથી ધરિાનનો તાપ ખમી નહી શકાય એવો જણાયો. પોતાનાં સ્વદેશી રાજ્યો ઉપર તેમને વીશ્વાસ ન હતો. અલખતે તેમની અરસપરસની અદેખાઇએ ધરિાનના પાદશાહના કાચુને વધારી આપ્યો હતો, તોપણ અર્દશીરના ભક્ત ગુણોથી પણ તેમાં ઘણો વધારો થયો હતો. સ્પાટી, થીખસ, અને એથનસ, એક પછી એક, આ પાદશાહની દરબારમાં છેક સુસા ખાતે પોતાની તંગીના વખતમાં મદદ માંગવા જતાં, પોતાના હક માટે ફરીયાદ લઈ જતાં, અને હકદારને તેનો હક મળતો તે ખીજાં રાજ્યો કચ્છ રાખવાની ફરજ સમજતાં: એ સઘળાંમાં અર્દશીરની નેકી અને ભલમણસાઈ, તેની ધજત અને તેના દરજજાને ઘણો વધારી આપતાં હતાં. તવારીખનવેશો આપણને જણાવે છે કે એથીન્યન કોનને પાદશાહને નમીને સલામ કરવાનું કામ નમોજુ સમજીને તેની જોડે ત્રીજા ધણીની મારફતે સંદેશા ચલાવ્યા, જોકે પોતે સુસા ખાતે પાદશાહના મહેલમાં હાજર હતો; તેમજ થીખન પીલોપીડાસ પોતાનાં વતનની મોટાઈ માટે લુકત્રાની લડાઈ પછી પાદશાહ કને વડાપણનો પરવાનો લેવા આવ્યો તે વખતે તેને ખરાં દીલથી નમીને સલામ કરવાને બદલે પોતાની વીટી નાખી દઈ તે ઉઠાવવાને બહાને તે વાંકો વખ્યો; એ સઘળું પોતે જોયા અને જાણ્યા છતાં પાદશાહ અર્દશીરે કશા પણ ગર્વ વીના તે વીથિ અખાડા કરી ગયો હતો. તોપણ એવો કશો ગર્વ તેને હતોજ નહી એમ માલુમ પડે છે. પોતાનાં મહેલાં ઉપર કોઈ તુંદીથી બોલે તો તેની પણ તે ઝાઝી દરકાર કરતો ન હતો, તે એક એથીન્યન એલચીનાં કામ ઉપરથી જણાય છે. જ્યારે પીલોપીડાસ પાદશાહ આગલ પોતાનો દાવો રજુ કરવા આવ્યો ત્યારે એથીન્યનો તરફથી તેની સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો, અને પીલોપીડાસનો દાવો પુરવાર થયો ત્યારે એક એથીન્યન એલચી ભર દરબારમાં પોતાના ખીજા શરીકો તરફ ફરીને પોકારી ઉઠ્યો કે “એથીન્યન બાઇઓ, હું ધારું છું કે હવે ધરિાનના મોટા પાદશાહ કરતાં કોઈ ખીજા મીત્રને શોધી કહાડવાનો વખત નજદીક આવ્યો છે.” આ તુંદી ભરેલા વચ્ચનો પાદશાહે સાંભળ્યા, પણ તેથી જરા પણ દુખી યા ગુસ્સે થયા વીના તેણે પોતાનાં ફરમાનમાં આટલા શબ્દો વધારવાનો હુકમ આપ્યો કે “અગરજો એથીન્યનોને થીખનોની માંગણી કરતાં કંઈ વધારે વાજખી માંગણી કરવી હોયતો તેઓએ તે વીથિ પાદશાહ કને આવીને તેને જાણીતો કરવો.” એક ગમથી યુનાની રાજ્યો પાદશાહ સાથે આ રીતે દોસ્તી રાખતાં હતાં, અને ખીજા ગમથી તેઓ તેની સામે તેના મીસરના રાજા જેવા દુશ્મનોને ઉશ્કેરતાં હતાં તે વીથિ અર્દશીર અજાણો ન હતો, તોપણ તે કુનેહબાજ પાદશાહ હતો માટે વખત જોઈને કામ કરતો અને પોતાના ગુસ્સાને કદી બહાર પડવા દેતો ન હતો.

અર્દશીર બહુજ દયાળુ પાદશાહ હતો, તેમાં કશો શક નથી. પોતાની સામે કપટ રચના કરનાર પોતાના ભાઈના પ્રથમ અપરાધને માટે કુરુશને મારી બક્ષી એટલુંજ નહી પણ તેને પાછી એશ્યા મૈનરની હાકમી સોંપી, તેમાં જોકે પાદશાહે ભુલ કીધી

હતી તોપણ તેના દયાળુ દીલની એ નીશાની હતી. તે પોતાની એકજ રાણી **સ્તેતીરા** તરફ હમેશાં મેહરબાન અને વફાદાર હતો. તેણીના આપની એવફામને માટે. માજી પાદશાહે પોતાની રાણી **પરીન્દા**ની કુલવણીથી તે બલવાખ્ષર હાકમનાં સઘળાં છીલ-પીલને મારી નાખવા કહાડયાં ત્યારે **અર્દેશીર**, જે તે વખતે માત્ર એક શાહનંદા હતો, તેણે પોતાનાં માઆપના કાલાવાલા કરીને રડી તતડીને પોતાની મોહરદારને જીવતદાન અપાવ્યું હતું. પાદશાહની આ માતા કોઈ બહુજ ખુરા અવાસની બાનુ હતી. તેણીની આસીયત ખુની હતી. પોતાના નાના બેટાને તત્ત અપાવવાની તેણીની ઉમેદ હોવાથી **અર્દેશીર** સામે તેણીએજ તેને ઉમેદેયો હતો, અને મરનાર પાદશાહને તેણીએજ તેના વડા દીકરા સામે ભમાવ્યો હતો. તેણીનાં એ ખુરાં ફેલના બદલામાં અંતે **કુરુશ** માર્યો ગયો, અને પાછળથી એજ સ્ત્રીએ પોતાના વડા બેટા **અર્દેશીર** ઉપર એટલા બધો વગ ચલાવ્યો કે પાદશાહે તેણીની કાકલુદીને વશ થઈને **કુરુશ**નો જીવ લેનારા દાખલ જે જે ધણીઓ બઝાઈ મારતા હતા તેઓ સર્વેને તેણીના સ્વાધીનમાં આપી દીધા, અને તે સર્વેને એ રાણીએ પોતાના વહાલા બેટાનાં પેરમાં મારી નખાવ્યા. ૧ પણ એટલુંજ નથી. એ ખુની અવાસની સ્ત્રીનાં કામે સામે એક કુદ્રતી આકાશ દાખલ રાણી **સ્તેતીરા** હતી, જેણી આ અધોર કર્મથી કમકમતી અને અનતાં સુખી તેમનો અટકાવ કરાવતી હતી. આથી બને સાસુ વડુ વચે સહનો કજીયો થતો, અને એજ દુષ્ટ કજીયાનાં પરીણામ દાખલ ખીચારી ભડી રાણી **સ્તેતીરા**ને આ કુર રાણી **પરીન્દા** જેહર આપીને મારી નખાવી. ૨ આ દુખ પાદશાહને મોટે ધણું મોટું હતું, અને તોપણ તે તે દુષ્ટ માતાને કશું કરી શક્યો નહી. અચીત આ વર્તણુકથી **અર્દેશીર** ગોચા પોતાની માતાના હાથમાં વેચાઈ ગયો હતો એમ જણાયછે. પણ એ તેના નરમ સ્વભાવનું—બલકે નાખતી કરવાની આમીનું પરીણામ હતું. પાદશાહ કાચા કાનનો કે બેધનસાશી ન હતો. તેનો દાખલા સત્રપ **તીરબાજી**, ઉપરથી માલુમ પડેછે, જેના ઉપર પાદશાહના જમાઈ **અર્વંદ**ે સ્પાર્ટનો સાથ મળી જવાનું તોહમત મેલ્યા છતાં **અર્દેશીર** આ વાંક ખરે માનીને તેને મળ નહી કરતાં તે વાંકની તપામ ચલાવી, જેમાં **તીરબાજી**, ખીન તકસીરવાર ઈર્થાથી તેને પાદશાહે પોતાના વીચામ તમે પાછો લીધો, એટલુંજ નહી પણ પોતે ધનસાશી છે એવું દેખાડવા માટે તેણે પોતાના જમાઈને દેશનીકાળ કહાડ્યો હતો.

૧ રોલીન્સ, ૬૧૦ ૯, પ્ર૦ ૨, ૧૨૯૯ ૭. પાદશાહે પોતે કુરુશનો જીવ લીધો હતો એ વાત બહુરે હતી તે છતાં એક કાર્યન સીયાહીએ તેમજ મેહરદાદ નામે એક ઇરાનીએ તે બલવાખ્ષર શાહનંદાને કારી જખ્મો કરવાના દાવા ઊઠાવ્યા હતા.

૨ કહેછે કે પરીન્દા પોતાની વડુ સાથ તેમજ પાદશાહ સાથ દોસ્તી કરી દીધી અને પછી એક દીને ખાના ઊપર છરી વડે સુર્ગ કાપીને તેનો એક ભાગ સ્તેતીરાને આપ્યો અને બીજો ભાગ પોતે ખાઈ ગઈ. જે ભાગ વડુને આપ્યો હતો તે ભાગ તરશનાં છરીનાં પાનાને જેહર લગાડેલું હતું. આ સુર્ગ ખાધ પછી ગરીબ સ્તેતીરા બહુ હેરાન થઈને મરી ગઈ.—રોલીન્સ, ૬૧૦ ૯, પ્ર૦ ૨, ૧૨૯૯ ૭.

અર્દશીર પાદશાહ હતો. રૉલીન્સન કહેછે કે તે સ્થળના પાદશાહમાં બહુજ નબળો હતો, અને મનનો મજબુત ન હતો—જોકે તે સ્વભાવે નરમ, ભલા ખવાસનો, સાફ દીલનો અને મોહબતવાન હતો. ૧ એક ખીળે તવારીખનવેશ કહેછે કે આ પાદશાહ નમ્ર અને સખી દીલનો હતો, અને મોટાં ડહાપણ, દયા અને ઈનસાફથી તેણે રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, અને તેથીજ તેની આખી શેહનશાહતમાં તેને માન મળતું અને તેની સત્તા કમ્બલ રાખવામાં આવતી હતી. ૨ **પ્લુટાર્ક** આ પાદશાહ વીશે નીચે મુજબ લખી જાયછે. ૩ **અર્દશીર** પ્રથમ પહેલા **અર્દશીર** (દરાજદસ્ત) ની નમ્રતાની નકલ કરતો જણાયો, જેનું નામ તેણે તખ્તે બેસતાંજ રાખ્યું હતું. જેઓ તેને અરજ કરતા તેમની જોડે તે મેળાઈ જતો, અને સારા ગુણીયજન ધણીઓને છોટે હાથે બક્ષેશો અને મર્તબા આપતો. કોઈને શીક્ષા કરવી હોય તો તેમાં અપમાન નહી ઉમેરાય તેની તે સંભાળ લેતો. જો કોઈ ભેટ લાવતું તો તે લાવનાર જેટલો પોતે પણ ખુશી દેખાતો—બલકે જેઓ તેને હાથે મર્તબા મેળવતાં હરખાઈ જાય તેવો પોતે પણ હરખાતો, અને મેહરબાનગી બક્ષતી વેળા તે ખુશી દેખાતો હતો. એવી કોઈખી સીજ ન હતી, પછી તે ગમે એટલી નજીવી હોય, જે તે મેહરબાનગી સાથ કમ્બલ રાખતો ન હતો. **એમી-સસ** નામે એક ધણી એક અતી મોટાં કદનું દાડમ પાદશાહ આગળ લાચી જે કમ્બલ રાખતાં **અર્દશીર** બોલ્યો કે “મેહર ઈન્દની રાશનીના કમ્મ લઈને કહું છું” કે આ ધણીને જો એક નાનાં શેહરનો હાકમ કરાવવામાં આવે તો એ તેને માટું બનાવે.” એક વખત પાદશાહ મુસાફરી કરવા નીકળ્યો તે વેળા તેની પ્રજા તેને માટે કંઈ કંઈ જીનસ ભેટ દાખલ લાવી. પણ એક મજૂર કને એવી કશી સીજ નહી હોવાથી તે નદીમાંથી પાણીનો જાભેલો ભરી લાચો. આથી પાદશાહ એટલોતો ખુશ થઈ ગયો કે તેણે પેલા ગરીબ માણસને એક સોનાનું પ્યાલું તથા ૧૦૦૦ સોનાના સીકા બક્ષેશ આપ્યા. એક લેસીડીમોન્યન નામે **યુક્લીડાસ** પાદશાહની હજુરમાં તુંદાઈ ભરેલા સખુનો બોલવા લાગ્યો ત્યારે **અર્દશીર** તેને એટલોજ ઉત્તર દીધો કે “તારે ગમે તે તું બોલ, પણ તારે જાણવું જોઈયે કે હું તેનો ઉત્તર દઈ શકીશ એટલુંજ નહી પણ તે બજાવી શકીશ.”

આ સ્થળી ખુખીઓ છતાં **અર્દશીર** પાદશાહ ઉપર નબળાઈ—બલકે હીચકારા-પણાનું તોહમત મેલવામાં આવેછે. તે પોતાના ભાઈ સામે લડવા ગયો, તેમજ કેદુસ્થન લોકોને સજા કરવા માટે તે પોતે તેમના મુજકમાં ચહડાઈ લઈ ગયો હતો, તે ખીના દેખાડેછે કે તે કંઈ અયાસી, બેદરકાર અથવા મોજલો ન હતો. વળી મીસરને તાબે કરવાની બે વાર તેણે કોશિશ કરી અને ચહડાઈઓ મોકળાવી હતી તે ઉપરથી જણાયછે કે તે છેક સુલેહને પસંદ કરી બેસનારો થઈ ગયો નહી પણ બહાદુર પાદશાહ હતો. પણ તેખી **કુરુશની** ઈરાન ઉપરની ચહડાઈ વખતે છેક કુનેકસાનાં મેદાન સુધી પાદશાહ તરફથી તેના એક પણ સરદારે કુરુસનો સામે દેખાવ દીધો નહી તે ઉપરથી કેટલાક તવારીખનવેશો **અર્દશીર** ઉપર નબળાઈનો દોષ મેલેછે. પણ આમાં જેટલી કસુર

૧ પુરાં પાદં, દૃશં ૪, સર્ ૫૩૨.

૨ પાર્સીં તવાં, સર્ ૮૫.

૩ જુઓ “આર્ટીબ્કસીસ.”

પાદશાહના સરદારો અને હાકમોની હતી તેટલી તેની ન હતી. આગલા સફાઓમાં આપણુ જોઈ ગયાછીયે કે એમ્પ્રોકોમાસ અને ખીજા ધરાની સરદારોના હાથમાં સારી તક હોવા છતાં તેઓ કુર્શની સામે થયા ન હતા. પણ તેમનું આ હીમકારા-પણું પાદશાહના નાખતી કરવા અથવા ધસુપસુ મન રાખવાના સ્વભાવથી જન્મ પામ્યું ન હતું. ખીજા તવારીખનવેશો જણાવી ગયા નથી, પણ પેલી કૂર અને ખટપટખોરી રાણી પરીજાદનાં પહેલેથી છેલે સુધીનાં સઘળાં કામો ઉપરથી આમ સાર કહાડવાનું આપણને કારણ મળેછે કે એ રાણીની ઉસકેરણીથીજ ન્યારે કુર્શ ધરાન ઉપર ચહાઈ લાવ્યો હતો ત્યારે તેણીની કુત્રવણીથીજ એમ્પ્રોકોમાસ અને ખીજા ધરાની સરદારોએ કુર્શની સામે થવાના અખાડા કીધા હતા—જોકે પાદશાહને દેખાડવા માટે સામે થવાનું તેઓએ માત્ર ડાહ કીધું હતું. પણ, એ સઘળું ધરાનની દુર્બળતા દીનપર દીન વધતી જતી હતી તે દેખાડેછે.

ફસલ ૨. રાણી હોમાયનો હેવાલ.

જોકે ફીરદોસી અને ખીજા ફાર્સી તવારીખનવેશો વગેરે આપણને એમ જણાવી ગયાછે કે પાદશાહ બહુમન પછી રાણી હોમાય ધરાનનાં તખ્ત ઉપર બેઠી હતી અને તેણીએ ૩૨ વરસો સુધી અમલ ચલાવ્યો હતો, તોપણ યુનાની લખનારાઓએ એવી કોઠખી રાણી પાદશાહ આર્તાજર્કસીસ ‘લોંજમાનસ’ (અર્દશીર ‘દરાજસ્ત’=બહુ-મન) પછી તખ્ત ઉપર આવેલી આપણને જણાવી ગયા નથી. આ ઉપરથી સવાલ ઉત્પન થાયછે કે આ રાણી હોમાય ક્યાંથી આવી ? અગરજો એવી કોઠખી રાણીના અમલ હોત અને ત્રીસથી વધારે વરસો સુધી ચાલ્યો હોત તો યુનાની તવારીખનવેશો તે ખીના જોહેર કીધા વીના રહેત નહી, કેમકે પાદશાહ દારાયસ હીસ્તાસ્પીસના વખતથી તે છેલ્લા પાદશાહ દારાયસ કોડોમાનસના અમલ સુધી ધરાનીઓને યુનાનીઓ સાથે આઝો સંબંધ હતો અને મુખ્ય કરીને તેઓ જોડેજ લડાઈઓ ચાલુ રહી હતી. ખીજા હાથ ઉપર ફીરદોસીએ હોમાયનું નામ પેહલવી ખુનદેહશ કેતાખ ઉપરથી લીધેલું લાગેછે, જેમાં હોમાયની પાદશાહી ૩૦ વરસોની જણાવેલીછે.^૧

હવે આ સવાલને મુયસવારો એકજ રીતે સમજી શકાયછે, અને તે એકે પાદશાહ આર્તાજર્કસીસ ‘લોંજમાનસ’ પછી દારાયસ ‘નોથસ’ અને આર્તાજર્કસીસ ‘નીમન’ પાદશાહી ભોગવી ગયા હતા, તેઓ સર્વને ઉગમણ તરફના લખનારાઓએ પાદશાહ બહુમનની પાદશાહીમાં લપેટી દીધાછે; અને ત્યાર બાદ થોડાંક વરસો રાણી હોમાયને લાય પાડી તેણીની પાદશાહી ગોઠવી આપીછે. આ અનુમાનનાં કેટલાંક કારણો છે. અર્દશીર દરાજસ્તથી અર્દશીર નીમન સુધીના પાદશાહોનો અમલ ૧૧૨ વરસોનો હતો, એમ યુનાની લખનારાઓ જણાવેછે; ત્યારે ખુનદેહશ^૨ અને તે ઉપરથી ફાર્સી લખનારાઓ મુજબ બહુમન અને હોમાયની પાદશાહીઓનાં વરસોનો સરવાળો ૧૪૫ નો થાયછે. હવે ‘નીમન’ ની પાદશાહી પછી જો ૩૦ વરસ

હોમાયના અમલનાં ઉમેરવામાં આવેતો ઉપલા હુખામતી પાદશાહનો ૧૧૨ વરસનો અમલ યુનદેહશ મુજબ ૧૪૨ વરસનો બરાબર થઈ રહેછે. ખીજું એક પાદશાહ ‘નીમન’ ની મા અને પાદશાહ દારાયસ ‘નોયમ’ ની રાણી **પરીસાતીસ** (પરીજાદ) એક ખરેખર પાદશાહી તોર અને મીઠામીઠા બાનુ હતી. પોતાના આવંદની પાદશાહી વેળા તેણીએ એક આપખુદ રાણી જેવાજ અમલ સજાવવામાં કરી બાકી રાખી ન હતી, તેમજ પોતાના બેટાની પાદશાહી વેળાખી તેણીએ તેનું ઉપર એક મા દાખલ નહી પણ તેના કરતાં પોતે વડી હોય એવો સ્વતંત્ર કાષ્ટ સજાવવાની અનેક વેળા તજવીજ કરી હતી. એ સુઘળું આપણે આગલા સદાએમાં જોઈ ગયા છીએ. હવે આમ હોવાને લીધે પાછળથી અગરજો એમ મનાયું હોય કે રાણી **પરીજાદ** (ફાર્મી લખનારાઓ મુજબ **હોમાય**) પાદશાહી ભાગવી ગઈ હતી તો ખરેખરી તવારીખની ગરહાજરીમાં અને લાંબાં વરસોની મુદત વીતી ગયાને લીધે તે ખચીત બનવાજોગ છે. એક ત્રીજી વાત એ છે કે જોકે ફાર્મી લખનારાઓ તવારીખ જેવું કશું આપી ગયા નથી તોપણ તેઓએ **હોમાયના** અમલની જે કંઈ નજીવી વીગતો આપીછે તેમાં તવારીખના ખરેખરા બનાવોનો કંઈક મત્તો આવે એવો ભાસ હોય એમ માલુમ પડેછે.

યુનદેહશમાં જણાવ્યુંછે કે **હોમાય** પાદશાહ બહુમનની બેટી હતી. **ફીરદોસ્તી** એજ કેતાબ ઉપરથી જણાવેછે કે તેણી ‘ચેહરજાદ’—યુનદેહશ મુજબ ‘ચેહર—આજાદ’—

૧ ફીરદોસ્તી લખેછે કે હોમાયને બહુમન પેહલવી દીન મુજબ પોતાની ઐરત દાખલ કબુલ રાખી હતી ! આ કંઈ બતની પેહલવી યાને પાદશાહ અને પેહલવાન લોકોની ‘દીન’ (?) હતી તે જણાવું નથી. અગરજો આ દીનજ હતી તો આગલા અનેક પાદશાહોએ એજ કીધેલું હોયું જોઈએ અને તેજ કરવાનો રેવાજ હોવો જોઈએ. પણ ફીરદોસ્તીનાં આખાં શાહનામાંમાં એવો બીજો દાખલો કંઈ જણાવેતો નથી જે મુજબ આ “પેહલવી દીન” રવેશે પાદશાહો બેટીઓ સાથે શાદી કરતા હોય ! ફીરદોસ્તી, ખીરખુદ અને બીજા જેવી લખનારાઓ હોમાયને બહુમનની ‘બેટી’ લખી ગયાછે તેઓ યુનદેહશ મુજબ આપ્યાછે; પણ યુનદેહશના જે પેહલવી શખ્સને તેઓએ ‘દીકરી’ અર્થે કીધાછે તેજ શખ્સને અર્થે બીજી રીતે ‘જોડાયલી’ (યાને પરણેલી) થાયછે. એરવદ દારાય દરગુર પેશોતન સંજાણુ આ છેલો અર્થ વધારે વાસ્તવિક ગણાવેછે, અને “બહુમન નામા” ની શાહદત આપેછે કે તેમાં જણાવ્યા મુજબ એ પાદશાહ નસ્રખર્મ નામે ખીસરના એક પાદશાહની બેટી સાથે પરણ્યો હતો જેણીનું નામ હોમાય હતું. આ બપરથી એરવદ દારાય એજ દેખાડવા માંગેછે કે હોમાય બહુમનની બેટી નહી પણ ખરેખરી રાણીજ હતી. આ ખાલાસો જોકે ધ્યાન પુઝાડવા જોગ છે તોપણ તે કવળ ખરો હોય એમ લાગવું નથી. એક ચાકસ શખ્સના બે ચક્રકથી બાલકા અર્થે થયાથી ફીરદોસ્તીએ કેવી ભયંકાર ભુલ કીધીછે તેની આ ખાલાસા બપરથી સસજણુ મલેછે; તોપણ પાદશાહ બહુમન ૧૨૦ વરસ રાજ કરીને જરણુ પાને તે વેળા તેની રાણી તે ખીસરના રાજની બેટીને ૬ માસના હંમેલ હોય એ કેસ બને ! અજારી તરફના ખાલાસો એ છે કે હોમાય રાણી પરીસાતીસ (પરીજાદ) ને કટલીક બાબતોમાં મળતી આવેછે ચાટે તેણી પાદશાહ બહુમનની રાણીને બદલે તેના બેટા દારાયસ નોથસની રાણી હશે.

૨ રાણીના આ એલકાબનો અર્થ “બુદ્ધા ચેહરાની” એવો થાયછે. કદાચ તેની સસજણુ ખુરખો રાખ્યા બીના તેણી રરતી હતી એવી કોઈ આપી શકે. પણ જો હોમાય પાદશાહ બહુમનની બેટીને બદલે ખીસરના રાજનીજ શાહબદી ઠરે તો બહુમન નામામાં જણાવ્યા મુજબ તેણી ઘણી બહાદુર અને લડાયક હતી તે બપરથી કદાચ બપલા એલકાબની

ને નામે ઝોળખાતી હતી, અને તે ઘણી હુશીયાર હતી. આ શાયર તેમજ **મીરખુંદ** મુજબ એવું જણાયછે કે તેણીને ધરાનનાં તખ્ત ઉપર કશો દાવો ન હતો; કેમકે **બહુ-મન** પાદશાહનો **સાસાન** નામે એક બેટો હતો અને તેને તખ્ત મેળવવાની ઉમેદ હતી. પણ **બહુમને** બુજર્ગોનું એક અંગ્રુમન બોલાવીને જાહેર કીધું કે તેનાં મરણ પછી **હોમાયને** પેટ જેખી બાળક અવતરે તેને ધરાનનું તખ્ત મળે. આથી નાસેપાસ થઇ **સાસાન** નીશાપુર ખાતે જઇ રહ્યો અને એક આબરુદાર ગ્રહસ્થની દીકરી સાથે શાદી કરી એકાંતવાસમાં જીંદગી પુરી કરી. તેના એક બેટાનું નામ પણ **સાસાન** હતું, જે ખીચારે નાદાર હાલતમાં ગોવાળીયાનો પેશો કરીને પહાડો અને જંગલોમાં ભટકી અંતે ડેકાણે લાગ્યો હતો. શાહજહા **સાસાન** તરફ પાદશાહની આ ધતિરાજનો કશો સખ્ય ફાર્મી લખનારાઓ જણાવી જતા નથી. હવે **બહુમને** કંઈ **હોમાયને** તખ્તની વારસ કરાવી ન હતી. ખરે હક તો તેણીનાં ફર્જદનો હતો, મોટે પાદશાહે તેણીનાં પેટ ઉપર તાજ સુકવાની વસીહત કરી હતી, એમ **મીરખુંદ** જણાવી જાયછે.

ગમે તેમ હોય તોપણ હવે **હોમાય** રાણી ગણાઈ, અને તેણીએ શરૂઆતમાંજ નેકા અને સખાવતથી સર્વ પ્રજાનાં દીલ હરી લીધાં. તેણીએ એક શાહજહાને જન્મ આપ્યો હતો, પણ તે પાદશાહીનો માલિક થાય એ તેણીને ગમ્યું નહીં તેથી, આપણા ફાર્મી તવારીખનવેશો એક કહાણી લખેછે કે, **હોમાયે** પોતાનાં બાળકને ૭ મહીનાનું થયા બાદ એક રાત્રે એક આરાસ્તે કીવેલી સંદુકમાં સુવાડી, તેમાં કેટલોક ખજનો અને ઝવેરાત મુકીને ફોરાત (ફરેટીસ) નદીમાં તરવું મેલી દીધું. **સુલેમાન શામી** નામે લખનાર મુજબ **હોમાયને** આ બાળક મોટે બહુ ધીકાર પેદા થયો તેથી તેણીએ તેને પોતાથી દુર કરવાની મતલબથી ઇસ્તખ્તની નદીમાં છોડી દીધું હતું.^૧ હવે આ પેટી તરતી તરતી ઘોભીઘાત તરફ ચાલી, જ્યાં એક ઘોભીના હાથમાં આઆથી તેણે તે ઉખેડી, અને મોઢે એક જીવતું બાળક તથા કીમતી ઝવેરાત જોઇને તેને પોતાને ધર લઈ ગયો. ઘોભીની ઝોરતનું એક દુધમળ બાળક તુર્તનુંજ મરણ પામ્યું હતું મોટે તેણીએ તેને પોતાનું દુધ પાઈ માયાથી ઉછેર્યું, અને તેઓએ પાણીમાંથી આ ફર્જદ મળ્યું હતું મોટે તેનું નામ **દારાબ** રાખ્યું. મોટો થઇને આ શાહજહા એક જમીન-દારની નોકરીમાં રહ્યો, અને પાછળથી રૂમનું લશ્કર^૩ આ ઘણીનાં ગામ ઉપર

સમજણ ઊઠાવી શકાય. તેનાયું લખનાર પોતાના બાઈબંધ લખનારાઓની રીત મુજબની અતીષયોક્તી સાથે લખી ગયોછે કે બહુમને એ મર્ત્યે તેણીને લકાઈમાં શીકસ્ત આપ્યા પછી તેણી તેની રાણી થવાને કમુલ થઇ હતી. એ વેળા બહુમન પાદશાહ પોતાનું તાજ અને તખ્ત લોહુ નામે એક ગુલામના હાથ ઉપર ખોડી બેઠો હતો અને નહાસીને ચીસર તરફ ગયો હતો. હોમાય સાથે શાદી થયા પછી ચીસરના અને રૂમશાસના રાજ્યોની મદદથી તે ધરાનનું તખ્ત પાછું મેળવવામાં પ્રતેડ પામ્યો હતો.

૧ આ વીગતો ઉપરથી એક વાત એ સીધ થાયછે કે બહુમન યા હોમાય કયાની વંશનાં ન હતાં. ઇસ્તખ્તની નદી યા ફોરાત નદી હખામની ધરાનનાં પાયતખ્તોની નદીઓ હતી.

૨ શીરદોસી જેને જમીનદાર લખેછે તે કોઈ મોટો હાકસ હોયો જોઇયે. ઝિહરખારેહના હવાલ સાથે આ ખીના સરખાવે.

૩ આ રૂમનું લશ્કર તે સ્પાર્ટન ફોજ હોવી જોઇયે. જુઓ સર ૩૬૬.

ચહડી આબુનું અને લડાઈ થઈ તેમાં તે માર્યો ગયો. આ બાબતની ખબર રાણી હોમાયને થયાથી તેણીએ શત્રુઓ સામે લડવા માટે રસનવાદ^૧ નામે અમીરને એક લશ્કર આપીને મોકલ્યો. આ સરદારની ફોજમાં નવા સીપાહી દાખલ શાહજાદા દારાબે નામ નોંધાવ્યું, અને દુશ્મનો સામેની લડાઈમાં તેણે મોટી બહાદુરી દેખાડી અને તેમને મારી કહાડવામાં ફતેહ મેળવી. શેવટે શત્રુઓએ આબુનું થઈ સુલેહ ચાહી અને દંડ દાખલ કેટલોક ખજાનો મોકલ્યો અને ઇરાનની મોટાઈ કબુલ રાખીને દર સાલ ખંડણી આપવાનું કબુલ કરીધું.^૨ દારાબની આ મુઘળાં કામોમાં ભારી જવાંમદી જોઈ રસનવાદ અચરત થયો, અને પરપુષ્ક કરતાં તે શાહજાદાથીજ તેની જુનીયાદ તેના બાણ્યામાં આવી, જે તે અમીર રાણી હોમાયને જાહેર કરીધી, અને એ રીતે દારાબ પોતાના આપની પાદશાહી મેળવવાને શક્તિવાન થયો.

દારાબે જે લડાઈમાં બહાદુરી બતાવેલી જણાવે છે તે સ્પર્ટનો સાથની લડાઈઓ વીથિનો ઇશારો હોવા જોઈયે; પણ તે કઈ કઈ લડાઈઓ હતી તે બાબે આ ડોકાણે સરખામણી કરવાની તજવીજ કરવાને અમે થોડાં નથી. મીરખુદ જણાવે છે કે હોમાયે ઇસ્ફહાનના મુઝકમાં હર્ષવધવાન નામે શહેર વસાવ્યું હતું, અને ઇસ્તખ્ર ખાતે હજાર મુનુન નામનો મહેલ બાંધ્યો હતો, જે પાછળથી સેફંદર રૂમીએ ફના કરીધો હતો.^૩

૧ આ ઇરાની સરદારની હકીકતને ખોરેહખાજુની સ્પર્ટા ઊપરની ચહડાઈ અને રતેહ સાથે સરખાવો.

૨ આ બીનાને “એન્ડાસ્તીડાસની સુલેહ” નાં પરીણામ સાથે સરખાવો.

૩ બહાન અને હોમાય અને દારાબ કયાની નહીં પણ હખામની પાદશાહો હતાં તેની આ એક મદદગાર સાબિતી શાસી તવારીખનવેશો ઊપરથી મળે છે. ઊપલા હખર મીનારાના મહેલ વીથે આ પહેલીજવાર આપણે વાંચીયે છીએ. એટલા બધા મીનારાના મહેલ વીથે એક પણ યુરોપીયન સુસાર જણાવી ગયો નથી.

બા બ ૨૪.

દા રા બ.

અર્તક્ષત્ર—આર્તાજર્કરીસ ૩; દારયપુશ—દારાયસ (ઓકસ) ૩.

(૪૦ સ૦ ૫૦ ૩૫૯—૩૩૮.)

૧. શેહનશાહતની પડતીનાં ચીન્હો—દુર્બળતાનું મુખ્ય કારણ—રાજ્ય કુટુંબમાં કુસંપ—ભાઈ ભાંડુઓની કતલ. ખુદા પાદશાહનો જીવ સેવાની તદખીર—શાહજાદા ઓકસનાં કર્તુક—તેનું નયું નામ—તેની ખુતરેલની વીગતો.
૨. અર્ધબાળનો બલવો—તેને અથન્સ અને થીબ્સની મદદ—અથન્સનું બીહીકણપણું—બલવા-ખોરોને સજા. બીજાં શેહરો ખાતે બલવાની આગ—સાધપ્રસન્ના નવ રાજાઓને લેંગો બલવો; ફીનીશ્યામાં તુકાન—સાધડનના રહેવાસીઓ તરફ પાદશાહનું કઠણ હીલ—તેઓનો ઘાતકી ઠરાવ—શેહરને આગ લગાડી રહેવાસીઓએ બળી મરવું—ત્યાંના બલવાખોર રાજાને સજા.
૩. મીસરની ક્ષેત્ર માટે તૈયારી—પાદશાહની પહેલી ચહડાઈમાં નીચળતા; બીજી મોટી ચહડાઈ—ધરાતની ક્ષેત્ર—મીસરનું તાબે થવું—પાદશાહનાં ઘાતકીપણાંની ફરીયાદ—મીસરની ક્ષેત્ર બાબે ઓટના વીચાર. ધરાતની વીશેષ ક્ષેત્રો. મેસીડન ઉપર પાદશાહની ચહડાઈ; યુનાની તવારીખોમાં એક અગત્યના ખતાવની ખુટ; રાજા ફીલીપ યુનાનની મદદ માંગેછે—ફીલકુસ ઉપરની ચહડાઈનું કારણ—લડાઈમાં તેની શીકરેત—સુલેહ માટે માંગણી—તે સલામી આપવા કબુલ થાયછે—તેની ખેટી નાહીદ. આરખોની ધરાત ઉપર ચહડાઈ—તેમની શીકરેત. પાદશાહનું ખુન—તેની ચાલચલણ.

કસલ ૧. પાદશાહનું ઘાતકીપણું.

ધરાતની પહેલી પાર્સી શેહનશાહતના પડતા વખતની નીશાનીઓ હવે તેની આસપાસના આરીકખીન પડોસીઓને ખુદા દેખાતી હતી; અને યુનાની રાજ્યોમાં સ્પાર્ટા અને અથન્સ અછી રીતે જોઈ ચુક્યાં હતાં કે ધરાતનો પાદશાહ માત્ર નામજ મોટો છે, આક્રી તેની ફાજની અતી મોટી સંખ્યા છતાં તે કશું તારીફ લાયક કામ બજાવી શકવાને હવે અશકત છે. લશ્કરની સંખ્યામાં નહી પણ તેની કવાયદ અને બહાદુરીમાં, તેની હિમાનદારી અને હિમતમાં પાદશાહ અને તેનાં મોટાં રાજ્યની સંજામતી છે એમ પુષ્ટ રીતે વીચાર કરવાને માજી પાદશાહ અર્દશીરને પુરતી તકો નળી હતી, જેનો તેણે અગર લાભ લીધો નહી હોય તો તેના બેટા અને નવા પાદશાહ દારાએ લીધો લાગેછે. પણ તેમ છતાંની મહાત્મા કુરુશના વખતનો સાદો અને મીતાહાર ધરાની સીપાહ હવે રહ્યો ન હતો; હવે તો ધરાની સીપાહી એટલો માજીલો અને બેદરકાર થઈ ગયો હતો કે તેની નક્ક કરવાને સાદાઈ માટે વખણાયલા સ્પાર્ટનો પણ લોભાયા હતા. લશ્કરની આવી સુસ્તીની જોડે ધરાની થતપોતની અકેક સાથની દુસ્મની ધરાતની ખરાબીનું એક મુખ્ય કારણ હતું. ખુદ ધરાત દેશ ગોયા મધ્ય બીંદુ હતું, જ્યાંની વ્રજ પાદશાહ તરફ વફાદાર હતી, પણ તેની આસપાસના મુલુકો ખાતે જેમને હાકમ દાખલ માકળવામાં આવતા હતા તે જોકે ઘણું કરીને પાદશાહી ખાનદાનના તથા કશાયલા સીપાહો હતા, તોપણ તેઓ પોતાની હાકમીના મુલુકોને અકેક સાથ

જોડાયલા નહીં પણ જુદા હોય એમ ગણીને એક સાથે દુશ્મની રાખતા અને વખતે વખતે લડાઈએ પણ કરતા હતા, એટલું જ નહીં પણ દુશ્મનોને પોતાના ભાઈબંધ શત્રુપોના પ્રાંતો ઉપર ચઢાઈ લઈ જવાને ઉત્કેરતા હતા. આમ થવાથી તેમની પોતાની નમ્મણમાં વધારો થતો હતો, તેથી શેહનશાહતના સુધારા અને વધારાને મોટું નુકસાન થતું હતું, તેથી તેમના પાદશાહની સત્તા અને સમુદાયને ધણું ખમવું પડતું હતું; તેની આ શત્રુપો કશી દરકાર રાખતા જણાતા ન હતા. એટલું જ નહીં પણ વળી તે હાકમોને આમ લડતા અટકાવવાની પાદશાહ તરફથી તજવીજ કદાચજ થતી હતી, એટલે ગોયા પાદશાહે પોતેજ પોતાની ઈજત માટે સઘળી દરકાર છતાં બેદરકાર રહેતા હતા.

પણ ધરાનની દુર્બળતાનાં આજ કારણો નથી. સર્વેથી મોટું અને અગત્યનું કારણ તો ખુદ દરબારનો કુસંપ—પાદશાહનાં પોતાનાં ફર્જોની શત્રુતા હતું. આથીજ ધરાનની મોટી શેહનશાહતનું જલદીથી શેવટ આવ્યું; અને ખીજાં રાજ્યોની આખરીની પણ એજ ખુલ્લી નીશાની હોયછે. પાદશાહ જર્ફરીસ પછીથી પાદશાહી કુટુંબમાં આ બદલ્યત મીનાકેશોએ દેખાવ દીધેલો જણાયછે, અને તે વખતથી આપણુ નવજવાન અને બહાદુર શાહજાદાઓનાં પુત્રો થતાં વાંચતા આવ્યા છીયે. એવીજ ભાઈભાંડુઓની કતલનો એક સફો છાં ઉમેરવાની દુખ ભરેલી ફરજ બજાવવી પડેછે, જે ઉપરથી સામેત થાયછે કે જેમ બહારથી તેમજ અંદરખાનેથી ધરાનની હાલત તમામ સળી ગયલી હતી.

ભલો પાદશાહ અર્દશીર ૯૪ વરસો કરતાં પણ વધારે મુદત સુધી જીવત; પણ તેની હયાતીમાંજ તેના મેટાઓની કતલ ચાલી, જેથી ગમ ખાધને તે મરણ પામ્યો. પાદશાહ બુજર્ગ વયે પુગ્યો હતો માટે તેણે પોતાના વડા મેટા દારશને પોતાનાં તખ્તનો વારસ ઠરાવ્યો હતો, પણ તે ખીચારે આ તખ્ત ભોગવવા પામ્યો નહીં. ખુટાર્ક તેનાં મરણનાં કારણુ દાખત એક નવાઈ સરખી વાત કહી જાયછે, જેને ઓટ વાજખીની રહિ હસી કહાડેછે. કહેછે કે જે ઘણી તખ્તનો વારસ હોય તે પાદશાહ કનેથી ગમે તે બક્ષેશ માગે તો તે આપવાને પાદશાહ કદી ના પાડે નહીં એવો ધરાનમાં રવૈયો હતો. તે મુજબ શાહજાદા દારશએ પોતાના આપ કનેથી તેનાં જનાનખાનાંમાંની એક પુત્રાની ખાંદીની માંગણી કરી. પોતાના વડા શાહજાદાની આ માંગણીથી, કહેછે કે, પાદશાહ એટલો તો ગુસ્સે થયો કે તેણે દારશને વારસ નહીં ઠરાવતાં પોતાના નાના દીકરા એકસને તખ્ત આપવાનો મનસુખો કર્યો. આ વીશે દારશને ખબર

૧ આ ખાંદી તે પાદશાહના મરનાર ભાઈ કુરશની ચાનીતી એસ્પેર્યા નાચની હતી. હવે ખુટાર્કની વાત જો સાચી હોય તો તે ખાંદીની ઊંચર આ વખતે ૫૫ થી ૬૦ વરસની હોવી જોઈયે; કેમકે ટ્રોટ (યુનાં તવાં, ૬૪૦ ૭, સરે ૭૨૩, નોટ ૧) ખુલ્લું ખતાવેછે તેમ ક્રાઈસ્ટ ક્રેકસાની લડાઈમાં માર્યો ગયો તે બનાવને આ વખતે ૪૦ વરસો ગુજરી ગયાં હતાં. ખુટાર્કની ગણતરી મુજબ તો પાદશાહ અર્દશીર ૪૬ ને બદલે ૬૨ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. તેમ જો હોય તો આ ખાંદીની વય પોણાસો વરસથી પણ વધારે હોવી જોઈયે ? જે પુરાતન લખનારાઓ ઉપર આ તવારીખને માટે અચને આધાર રાખવો પડ્યોછે તેઓ કેટલી બધી હદ સુધી જુલાવો ખવાડેછે તેનો આ એક નમુનો છે.

પડી અને તે ગભરાયો, પણ **તીરબાળુ** નામે એક પાદશાહથી બેટીલ થયલા દરબારીની ઉચ્ચકેશીથી તેણે પોતાના પીતાનો જીવ લઈ તખ્ત પોતાને હાથ રાખવાની કોશિશ કીધી, જે પકડાઈ આવ્યાથી પાદશાહે આ બંને કાવત્રાંબાળેને મારી નખાવ્યા.^૧ દારાનાં મરણથી તેના નાના ભાઈ **ઓકસે** તખ્ત મેળવવાની તકળાવ કીધી, પણ તેના કરતાં એક વડો ભાઈ **આર્સીમીસ** (અર્સીમ) નામનો હતો, જેનો તેના કરતાં તખ્ત ઉપર પહેલો હક હતો, માટે કોઈ ચોકસ કારણસર પાદશાહ તારો જાન લેનાર છે એવી **ઓકસે** તેને ધારતી આવ્યાથી, કહેછે કે, તે બેવકુફ શાહજાદાએ વગર તપાસ કરવે એકદમ જેહર લઈ આપઘાત કીધો.^૨ આ રીતે પોતાના માર્ગ વચેની નડ નીકળી ગયા છતાં **ઓકસે** ને એક ખીજી ફીકર પોતાના આપના ખીજા એક માનીતા દીકરા **આર્ચીરપીસની** હતી, જેને આ શાહજાદાએ છુપી રીતે કતલ કરાવ્યો. આ રીતે પાદશાહનો અરાગ માત્ર આજ એક ખુની શાહજાદો રહ્યો, જેનો અંત લાવનાર કોઈ નહી હોવાથી તે તખ્તનો હકદાર વારસ ગણાયો, અને **અર્દશીર** આ સ્થળા બનાવો પછી એક વરસમાં ગમ ખાઈને મરણ પામ્યો ત્યારે તે ધાતકી શાહજાદો **દારાબ** (દારાયસ) નામ રાખીને તખ્ત ઉપર આવ્યો.^૩

રોલીન્સન વગેરે અર્વાચીત તવારીખનવેશો **પ્લુટાર્ક** વગેરે પ્રાચીન ઇતિહાસ કર્તાઓના આધાર ઉપરથી આપણને જણાવેછે કે સ્થળા હપ્પામળી વંશના પાર્સી પાદશાહોમાં **દારાબ** બહુજ ધાતકી અને ખુની હતો.^૪ જે કામો કરીને તેણે તખ્ત મેળવ્યું તે કામો ઉપરથીજ આ મત આપવામાં આવ્યું નથી, પણ તખ્ત મેળવ્યા પછી ખીજી જે જે ખુનરેજી તેણે ચલાવી તે ઉપરથી તેને આવો કાજો દેખાડવામાં આવ્યોછે. કહેછે કે પોતે પાદશાહ દાખલ જાહેર થયા પછી તેણે પાદશાહી ખાનદાનમાંના સ્થળા શાહજાદાઓ અને શાહજાદીઓને કતલ કર્યાં, એવી મતલબથી કે તેની સામે દાવો ઉઠાવનાર કોઈપણ હરીફ ઉભો થાય નહી.^૫ એક ખીજો તવારીખનવેશ આ કતલનું

૧ જસ્ટીન નામે તવારીખનવેશ મુજબ દારાયસે પોતાના કેટલાક સાવકા ભાઈઓ જોડે પાદશાહનાં ખુનની વેત્રણ કીધી હતી—ગ્રોટ, યુનાં તવાં, ૬૧૦ ૭, સર્ ૩૨૩, નોટ ૧.—રોલીન્સ પૃં ની સંખ્યા જણાવેછે (૬૧૦ ૧૨, ૫૦ ૧, ૪૨૯ ૧૧), અને લખેછે કે ખુનીઓનાં એકસંપની ખપર મળ્યાથી પાદશાહે તેમને છુપી રીતે પોતાના મહેલમાં દાખલ થવા દઇને પછી પકડાવી સજાએ પહોંચાડ્યા હતા.

૨ આ હકીકત શક ભરેલી લાગેછે. રોલીન્સ મુજબ ઓકસના વચલા ભાઈનું નામ આર્ચીરપીસ (અર્ચરપ) હતું, અને લખેછે કે આ મુજબ આપઘાત તેણેજ કીધો હતો.—૬૧૦ ૧૨, ૫૦ ૧, ૪૨૯ ૧૧.

૩ કેટલાક લખનારાઓ તેને આર્તાન્દ્રક્સીસ (અર્દશીર) ને નામે ઓળખાવી જાયછે. વળી બીજાઓએ તેને દારાયસ (દારાય) નું નામ આપ્યુંછે. અને આ છેલ્લું નામ પસંદ કરીને તેને એજ નામે ઓળખાવવા માંગીયે છીયે; કેમકે શીરદોસી અને બીજા મહમદીયાન લખનારાઓએ પણ તેને એજ નામ આપેલું છે.

૪ પુરાં પાદં, ૬૧૦ ૪, સર્ ૫૩૩; પાર્સીં તવાં, સર્ ૮૬.

૫ પુરાં પાદં, ૬૧૦ ૪, સર્ ૫૩૩—૩૪.—આ બીના પહેલે ધરમીજ શક ભરેલી માલુમ પડેછે. ચરનાર પાદશાહની રાણીને પેટના ત્રણ બેટાઓમાંનો એકલો ઓકસ જીવતો

વર્ણન આ મુજબ આપેછે. તન્ન હાથ કર્યા પછી દારાબે માત્ર એકજ દીવસમાં સગપણ કે એકજ લોહીની દયા વીના, નાનાં કે મોટાંના તફાવત વીના, મર્દ કે ઓરતની દરકાર વીના, સઘળાં ખેશીઓને કાપી નાખ્યાં; એવા નામની પોતાની ખહેનને જીવતી ડાઠી; અને પોતાના તીરંદાજો મારફતે પોતાના એક બુજર્ગ કાકાને તેનાં નાનાં મોટાં ૧૦૦ ફર્જદો સુધાં વીંધી નખાવ્યો. આ પીર મર્દ તેના પછી તન્ને આવનાર પાદશાહ દારાયસ (દારા) નો મમાવો થતો હતો. વળી એક ખીજો લખનાર ઉવલીજ ખીનાને ફરવીને એમ જણાવેછે કે આ દારાયસની મા સીસીગેખીસના ૮૦ ભાઈઓને દારાબે એકજ દીવસમાં કતલ કરાવ્યા હતા. ૧ પણ એટલાંથી નહીં ધરાતાં પોતાની સામે માયું ઉઠાવશે એવો જે જે અમાર ઉમરાઓ ઉપર પોતાને શક હતો તેમનેખી પાદશાહે મારી નખાવ્યા. દારાબ ધાતકી પાદશાહ હતો તે તેનાં હવે પછીનાં કામો ઉપરથી ખુલ્લું માલુમ પડેછે, તોપણ તેને જેવો કાજો ચીતારવામાં આવ્યોછે તેવો તે ખરેખર હતો કે નહીં તે શક ભરેલી ખીના છે.

ફસલ ૨. એશ્યા મૈનરમાં બલવાની આગ.

(ઈ ૦ સં ૫૦ ૩૫૫—૩૪૬.)

ઉપલા સઘળા બનાવો પાદશાહ દારાયસ ઓકસ (દારાબ) નાં રાજ્યનાં પહેલાંજ વરસમાં બનેલા કહેવાયછે. ત્યાર પછીનાં ચાર વરસોમાં શું બન્યું તેની કશી વીગત મળતી નથી. કહેછે કે પાદશાહના અમલનાં પાંચમાં વરસમાં એશ્યા મૈનરમાં ક્રીજમાના ઇરાની શત્રુપ આર્તાબાજસે (અર્દબાજુએ) બલવો ઉઠાવ્યો. ૨ આ બલવાનું કશું કારણ આપણને જણાવ્યામાં આવ્યું નથી. પણ તે ઘણાં વરસો સુધી ચાલુ રહેલો જણાયછે. અર્દબાજુએ એકવાર એથીન્યનોની અને ખીજ મર્તેથે થીબનોની મદદ મેળવી હતી. એથીન્યનોએ ચારીસ નામે સરદારને પાદશાહ સામે લડવા મોકળ્યો હતો, જે વીશે દારાબને ખબર થતાંજ તેણે એથનસ સાથે લડાઈ ઉઠાવવાની ધમકી આપ્યાથી તે ખીજીકણુ પ્રજાએ પોતાના સરદારને બોલાવી લીધો હતો. પણ થીબન લોકોને પાદશાહની ધમકીથી કશું ખીજીવાનું ન હતું; કેમકે એશ્યાના કાંઠા ઉપર એથનસની પૈંડે થીબસને તાબેના કોઈ પણ ટાપુઓ હતા નહીં, જેમને પાદશાહ હુમલો લઈ જઈને તાબે કરી શકે. એટલામાટે તેઓએ પામેનીસ નામે સરદારને ૫૦૦૦

રહ્યો હતો, અને તેથી તેની ખુની ખાસીયત છતાં પાદશાહે પોતાની હૈયાતીમાંજ તેને વારસ દાખલ કબુલ રાખ્યો હતો (ગ્રોટ, યુનાં તવાં, ૬૪૦ ૭, સર્ ૩૨૩), અને ત્યાર બાદ એક વરસે તે ચરણ પામ્યો હતો. એમ છતાં ઓકસ વગર હરકતે તન્ન જીવર આવ્યા પછી ભાઈ ભાંડુઓને શા માટે મારી નાંખે તેની સમજ પડતી નથી.

૧ પાર્સીં તવાં, સર્ ૮૬.

૨ પાર્સીં તવાં (સર્ ૮૬) મુજબ આ બલવો ઈ ૦ સં ૫૦ ૩૫૫ માં થયો હતો. રૉલીન્સન (પુરાં પાદં, ૬૪૦ ૪, સર્ ૫૩૪, નોટ ૫) મુજબ આ બલવો ઓકસના તન્ને બેઠા પછી તુર્તજ ઊઠયો હતો. વળી એજ તવારીખનવેશના લખ્યા મુજબ હીરીન એ બલવાની તારીખ ઈ ૦ સં ૫૦ ૩૫૮ ની અને સ્મીટજ ઈ ૦ સં ૫૦ ૩૫૬ ની જણાવી બસછે. રૉલીન્સે છેલી તારીખ જણાવીછે (૬૪૦ ૧૩, પ્રં ૧, ૨૦ ૧).

માણસો આપીને બલવાખોરની મદદ માગ્યો, જેણે (કહેછે કે) બે મર્તિયે ધરાની ફાજ ઉપર ફતેહ મેળવી હતી. આ બનાવ ૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૫૩—૩૫૨ માં બન્યો, જે પછી બલવો ક્યાં સુધી તકી રહ્યો તે જણાવું નથી, પણ એવું જણાયછે કે ત્યાર બાદ ત્રણ વરસમાં બલવાખોર અદ્દબાજીને તેના મૈન્નન નામે એક મદદગાર ખેશી જોડે પાદશાહે એશ્યા મૈનર ખાતેથી દેશનીકાજ કર્યો, જે ઉપરથી તેઓ બંને મેસીડનના રાજા ફીલીપના આશ્રા હેઠળ જઈ રહ્યા. ૧

પણ આ બલવો શાંત થયો નહીં એટલામાં સાઇડન, શીનીશ્યા અને સાઇપ્રસ ખાતે જુદા જુદા બલવાઓ ઉઠ્યા. આ બલવાઓને તો પાદશાહની મીસર જીતવાની તજવીજની નીબંધતાથી કારણ માન્યું હતું. મીસર ઉપરની આ ચહડાઈની હકીકત આપણુ ત્રીજી ફસલમાં જોઈશું. આ ચહડાઈનાં કાંમની તૈયારી દારાએ અદ્દબાજીનો બલવો બરપા હતો તે વેળાજ કરી હતી, અને તેની આગ ઉપલા મુલુકો ખાતે તે બલવાખોરની શીકસ્ત થયાથી આગલ વધતી અટકી પડી હતી તે પાદશાહની મીસર ખાતેની નીબંધતા પછી ભડકું લઈ ઉઠી. સાઇડન શેહરનાં ઉપરીપણું હેઠળ શીનીશ્યાએ ધરાનથી સ્વતંત્ર થવાનું માયું ઉઠાવ્યું, અને કીલાઓ માંહેલી ધરાની ફાજને મારી કહાડી અથવા કતલ કરીને પછી મીસરના રાજા નેકટેનીબસ સાથે દોસ્તીનું યાને અરસપરસની મદદનું નાવું બાંધ્યું. શીનીશ્યાને પગે સાઇપ્રસના ટાપુએ પણ પુર્તજ સાકવું કીધું અને ત્યાંનાં નવ મુખ્ય શેહરોના તેટલાજ હાકમો, પાદશાહે તાબે હતા તોપણ, પોતે રાજાનું નામ ધારણ કરીને દારાબની સત્તાનો અનાદર કરી લડવાને તૈયાર થયા. આ બનાવ ૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૫૦ માં બન્યો, અને ત્યાર બાદ આ બલવાઓને ખેસાડી દેવા મોટે પાદશાહેને ચાર વરસો લાગ્યાં. તેના એક સરદાર ઈઝીયુસે સાઇપ્રસનો બલવો એકદમ ખેસાડી દીધો. ઈઝીયુસ કાર્યાના માજી બલવાખોર શાહનદા મઉસોલસનો ભાઈ અને વારસ હતો, અને આ વખતે તે પાદશાહ તરફથી ત્યાં હાકમી સત્તાવતો હતો. તે બહાદુર અને વફાદાર હતો, અને ગ્રોટર કહેછે તેમ આ વખતે એશ્યા મૈનરમાં સર્વેથી મોટી સત્તા ધરાવનારો તેજ હતો; વળી સિઆંસ, કૉસ અને રહેડસના યુનાની ટાપુઓના પણ તેજ ધણી હતો. તેણે ૮૦૦૦ યુનાની ભાડુતી ફાજની સરદારી ફ્રાશ્યન નામે એક એશીયનને આપીને સાઇપ્રસ ખાતે લડવા માગ્યો, જેને સાલામીસના માજી બલવાખોર હાકમ ઈવાગોરાસના એજ નામના ખેટાની મદદ હતી. આ શાહનદો સાઇપ્રસ ખાતેથી દેશનીકાજ થયેલો હતો, મોટે તેણે પાદશાહ તરફ નીમક-હવાલ રહીને ફ્રાશ્યનને દરેક મદદ આપી. ફ્રાશ્યન વળી ૪૦ લડાઈનાં બારકસોનો કાફલો પણ લઈ ગયો હતો. તેની અને ઈવાગોરાસની ફાજોએ પ્રથમ સાલામીસનેજ ઘેરો નાખ્યો, જેની સામે પ્રોતાગોરાસ નામે ત્યાંના હાકમે બળતવારીથી પોતાનાં શેહરનોજ બચાવ કર્યો. પણ તે અને બીજાં સઘળાં બલવાખોર શેહરો યોડા વખતમાં પાદશાહના તાબા તળે પાછાં આપ્યાં અને એ રીતે સાઇપ્રસના નવ રાજાઓના ભેગો બલવો નરમ પડ્યો.

હવે સાંઘડન ખાતે એવીજ ક્તેહ પાદશાહના નેમેલા સરદારને એકદમ મળી નહી. શ્રીનીશ્યનોને તામે કરવાનું કામ પાદશાહે સીર્યાના શત્રુ બેલેસીસને અને સીલીશ્યાના શત્રુ માજી ઉસને સોંપ્યું હતું. સાંઘડીયન બલવાખોરને પડોસનાં કોઈ પણ રાજ્યની મદદ હતી નહી તેથી તેઓ જલદીથી તામે થયા, પણ શ્રીનીશ્યનોને તો મીસરના રાજા નેક્ટેનીબસે ૪૦૦૦ યુનાની ભાડુતી લશ્કરની મદદ આપી હતી. આ લશ્કર તેણે મેન્ટર નામે રહેડસના ટાપુના એક બહાદુર રહેવાસીની સરદારી હેઠળ મોકળ્યું હતું. શ્રીનીશ્યાનાં ત્રણ મોટાં શેહરો તે વેળા ટાયર, સાંઘડન અને આરાદસ નામનાં હતાં. તે દરેકનો રાજદ્વારી કારભાર ચક્રાવતારી જુદી જુદી મંડળીઓ હતી, તોપણ તેઓ ત્રીપોલીસ નામનાં ઉપલાં ત્રણે શેહરો તરફનાં એક ભિગાં શેહર ખાતે એકઠાં મળીને પોતાનાં એકસરખી અગત્યનાં કામો બજાવતાં હતાં. આ ત્રીપોલીસ શેહર ત્રણ જુદી જુદી દીવાલોથી બાંધી લાંબા વીભાગોનું બનેલું હતું, અને આ દરેક વીભાગ અંકેકથી અંકેક ફ્લોંગ દુર હતો. આ ત્રણે શેહરોમાં સર્વેથી વડું સાંઘડન હતું, અને ત્યાંની પ્રજા ધરિનના પાદશાહના હાથથી સર્વેથી વધારે સંકટ ખમનાર પોતાને માનતી હતી. એટલામાટે તેને ખીજાંઓએ પોતાનું વડું ગણ્યું, અને ત્યાંના હાકમ ટેનીસે સર્વેથી પહેલા બલવો ઉઠાવ્યો. વળી એ શેહર ખીજાંઓ કરતાં વધારે દોલતમંદ અને વધારે પુરાણું હતું, માટે ટેનીસે પોતાની દોલત અર્ચીને એક ભાડુતી ફોજ ભિગી કીધી, હથીયારો તૈયાર કર્યા, અને બચાવતો દરેક ઈલાજ અમલમાં આણ્યો. ઉપર કહ્યું તેમ બલવાખોરોએ પોતાનાં મજદુર શેહરો ખાતેની ધરિની ફોજોને હાંકી કહાડી, તેમના મુખ્ય ઓધેદારને પકડીને તેમના ઉપર ધાતકીપણું વાપર્યું, અને શત્રુ અથવા પાદશાહે માટે બનાવેલા અને બાંધેલા મહેલનો નાશ કર્યો. આ પછી તેઓએ સીલીશ્યા અને સીર્યાના મજદુર શત્રુપોની ફોજોને શીકરત આપી તથા શેહરની આસપાસ ત્રણ મોટી ખાહીઓ ખોદીને, દેવાલો ઉંચી બાંધી લઈને, તથા ૧૦૦ દરીયાઈ ખારકસો તૈયાર કરીને પછી પાદશાહની વધારે મોટી ફોજો સામે કમર કસવાને તૈયાર થયા. આ સંઘર્ષ કરવાને તેમને પુરતો વખત મળ્યો, કેમકે પાદશાહે બેખી-લનથી ફોજ લઈને આવી યુગતાં વાર લાગી. જે કામ તેણે પોતાના હાકમોને સોંપ્યું હતું તે તેઓથી બજાવી શકાયું નહી ત્યારે તેણે પોતે એક મોટી ફોજ સાથે બલવાખોરોને સજા કરવાની તલબ કીધી.

કહેણે કે પાદશાહ દારાશ ૩ લાખ પેદલ અને ૩૦૦૦૦ ઘોડસવારોની મોટી ફોજ લઈને બલવાખોરોને સજા કરવા નીકળ્યો. તેને આ રીતે કુચ કરતો આવતો જોઈને શત્રુઓ ધુજવા પડી ગયા. સાંઘડનના રાજાએ પોતાના બચાવતો માર્ગ દોડા નહી, જોયી પોતાને તથા પોતાની કોમને સદાની શર્માદગીમાં નાખીને તે હીચકારાએ પોતાનો પાપી જીવ બચાવવાની તદખીર કીધી. ૧ તેણે દગો રમ્યો અને પોતાનાં શેહરના ૧૦૦

૧ ગ્રોટ પોતાના શરેસ્તા મુખ્ય પાદશાહ ઉપર તોહમત મુકેણે કે સાંઘડનના રાજાને ઓડસે મોટાં ઇનામની લાલચથી પોતાની પક્ષમાં લીધા હતા (યુનાન તપા. ૬૪૦ ૮, સર્ ૧૭૧-૭૨). પણ રોલી-સનનો અભીપ્રાય વાસ્તવીક લાગેણે કે આ રાજા પોતાનો જીવ ખરીદ કરવા માટે પોતાના વતનીઓ સાથે દગો રમ્યો હતો (પુરા. પાદ., ૬૪૦ ૪, સર્ ૫૩૬).

મુખ્ય રહેવાસીઓને પાદશાહના હાથમાં આવી દીધા, તથા દારાએ સાઇનમાં દાખલ થવાના માર્ગો ખુલા કરીધા. પાદશાહે આ બલવાખોરો ઉપર એટલોબધો તો ક્રોધ હતો કે, જેમ તેઓએ કીશ્તમાંની ધરિની કોજના સરદારોને કાપી નાખ્યા હતા તેમ તેણે આ એકથો આગેવાન બલવાખોરોને ગર્દન મારવાનો હુકમ આપ્યો, અને જ્યારે તેમને બચાવવા માટે શેહરના ખીજ ૫૦૦ રહેવાસીઓ કાકલુદી કરવા આવ્યા ત્યારે (કહે છે કે) પાદશાહે તેમનેખી વગર દયા લાવે કતલ કરવાને કશી આતાકાની કીધી નહી ! આ સજ્જ ઇલાજોથી પાદશાહે સાઇનના રહેવાસીઓ ઉપર પોતાના દાખ ખેસાડવાની અને શ્રીનીશ્યાના ખીજ બલવાખોરોને ચેતવણી આપવાની મતલબ રાખી હતી, પણ તે મતલબમાં તે નીરાશ થયો. ખરેખર આવા ઘાતકીપણાને બદલે નરમ રાજનીતીથીજ વીફરેલી પ્રજાને તામે કરી શકાયછે તે દારાએ પોતાના અતીથય ગુસ્સાને લીધે બુલી ગયો, અને તેનું પરીણામ એ નીપજ્યું કે સાઇન જેવું પુરાણું, વગવાળું અને દોલતમંદ શેહર ધરિનને ખોલેવું પડ્યું. પાદશાહની નજર આગલજ એ શેહર આગમાં બળીને આક થઈ ગયું. ત્યાંના રહેવાસીઓએ જ્યારે જોયું કે પાદશાહે તામે થવાથી તેમનું કશું વળવાનું નથી ત્યારે તેના ઘાતકી હાથ નીચે કચડાઈ મરવાને બદલે એકદમ અને એકજ વસ્ત્રે બળી મરવાનું તેઓએ પસંદ કર્યું. તેઓએ પોતાની નાઆરી અને નામુરાદીમાં આ ભયંકાર ઠરાવ કરીધો, અને એકેએક રહેવાસીએ તે ઠરાવ બોલિબોલ પાળ્યો. પ્રથમ તેઓએ પોતાનાં સઘળાં વહાણો બાળી નાખ્યાં, એવી મતલબથી કે કોઈખી રહેવાસી તેમાં બેસીને છટકી જાય નહી. ખીજ ગમ પાદશાહની કોજ પડેલી હતી માટે તે તરફ જો કોઈ જાય તો તે જીવતો રહેવાનો નથી એવી તેઓની ખાતરી હતી. એટલામાટે દરેક રીતે નીરાશીને શરણુ થઈ સર્વે કોઈ પોતપોતાનાં ઘરમાં ભરાઈ ગયું, અને પછી પોતાનેજ હાથે પોતાનાં મકાનને સળગાવી મેલીને આ આખાં શેહરની એકજ વસ્ત્રની આગમાં સઘળા રહેવાસીઓ બળી મુઆ. આ ભયંકાર આગમાં ૪૦૦૦૦ રહેવાસીઓ બળી મુએલાં કહેવાયછે. તેમની જોડે તેમનું પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ રાખમાં ડટાઈ ગયું. આ દોલતને માટે શેહરની વખાણ એટલી બધી ચાલેલી હતી કે જ્યારે પાદશાહ ઉપર આ બળી ગયલાં શેહરની લુટ ચલાવવાની શોધમાં નીકળેલા ધણીઓએ માંગણી કરી ત્યારે તેમ કરવાનો હક દારાએ એક માટી રકમ લેવાની કરીને વેચ્યો ! અલખતે આ આગથી પાદશાહ દુખી થયો, અને એ સઘળું સાઇનના રાજ ટેનીસની દગાખાજીને લીધેજ બન્યું હતું માટે તેને કોઈખી રીતે નહી નવાજતાં દારાએ તેને ગર્દન મરાવીને ઘટતી સજ કરીધી. આ સઘળા બનાવો ઈં ૨૦ પુ ૩૪૬ માં બન્યા હતા.

કસલ ૩. મીસરની નવી ક્તેહ.

(ઈં ૨૦ પુ ૩૪૬.)

શ્રીનીશ્યા ખાતેના બલવાને ખેસાડી દેવા માટે પાદશાહ દારાએ એકદમ કાં નહી દોડી ગયો તેનું કારણ તેનાં હવે પછીનાં કામ ઉપરથી માલુમ પડેછે. મીસર ઉપરની પહેલી ચહડાઈમાં તે નીષ્કળ થયો હતો તેથી તેને બહુ ખરાબ લાગ્યું હતું. જાતે

અહાલુર અને હીમતવાન હોવા છતાં ચોક્કસ કારણે (જે આપણે તુર્તજ જોઈશું) ને લીધે તેને પશિમાન થઈ પાછું આવવું પડ્યું હતું, તેથી હવે તે વધારે મક્કમણે વધારે મહાભારત તૈયારીઓ કરવાનાં કામમાં રોકાયો હતા. એટલામાં ઉપલા અલવાઓ ઉડ્યા, જેમને ખેસાડી દેવાનું કામ તેણે પોતાના સરદારને સોંપ્યું અને પોતે મીસર ઉપર નવી ચલડાઈ લઈ જવાની તૈયારીઓ ચાલુ રાખી. એમ કરતાં જ્યારે સઘળી તૈયારીઓ પુરી થઈ ત્યારે તે મોટી ફોજ લઈને ખેખીઝનથી શીનીશ્યા તરફ ચાલ્યો. તેણે એવા દેખાવ કર્યો કે તે શીનીશ્યનોના અલવા ખેસાડી દેવા જાય છે, જે કામ તેના શત્રુઓ અજાણી શક્યા ન હતા. પણ તેની અંદરખાનેની ખાસ નેમતો મીસરને તામિ કરવા જવાની હતી.

હવે આ રીતે અલવા ખેસાડી દીધા પછી અને એશ્યા મૈનર ખાતે પાછી સમાધાની અને શાંતી પાંચરી નાંખ્યા બાદ પાદશાહ દારાએ મીસર તરફ ચાલ્યો. જે દીવસથી મીસર ધરાનના હાથમાંથી અલવા કરીને સ્વતંત્ર થયું હતું તે દીવસથી તેનાં ધરાન સાથની દુશ્મની ભરેલાં કામોની થોડી થોડી હકીકતો આપણે આગળ સફાઓમાં જોઈ ગયા છીએ. ત્યાંના હાકમોનો એવો સત્તુભાવ જોઈને માજી પાદશાહ અર્દશીરની ઘણી ઈચ્છા હતી કે તે પોતાના આપદાદાઓએ હાથ કરેલા મીસર દેશને પાછો ધરાનની શેહનશાહતનો એક પ્રાંત બનાવે; પણ સરદાર ખારેહુબાજીનું લશ્કર પાંચતમ શેહર મેમ્શીસ ઉપર ઘસી જાય તે આગમજ નાઇઝ નદીમાં રેલ આવ્યાથી આ કામ બની શક્યું ન હતું. હવે જે કામ આપના વખતમાં ચોક્કસ કારણને લીધે બનવું રહી ગયું તે કામ એટલે જાતે જઈને બજાવ્યું. એવું જણાય છે કે દારાએ તમ મેળવતાંજ પહેલું જે કામ કરવા ધાર્યું તે મીસરની ક્ષેત્રને લગતું હતું. કીજ્યાના હાકમ અર્દશીરને અલવા ઉડાવેલા હોવા છતાં તેને દાખી દેવાનું કામ પોતાના ખીજ સરદારે અને હાકમોને સોંપીને પાદશાહ મીસરની ચલડાઈ માટેની ગોઠવણમાં રોકાયો અને જોકે હજી તે અલવાની આગ ધીકતી હતી તોપણ તેની દરકાર વીના તેણે મીસર તરફ પોતે જાતે લશ્કર લઈ જવાનો કસદ કીધો. તે એક ફોજ લઈને એ દેશ તરફ ચાલ્યો અને ત્યાંના રાજા નેકટેનીબસને જંગ મેદાનમાં ઘસડયો. પણ આ ચલડાઈમાં પાદશાહ ક્ષેત્ર પામેલો જણાતો નથી. લડાઈનું કશું વર્ણન આપણને મળ્યું નથી, પણ તેનું પરીણામ ડાયોડોરસ એટલું જ જણાવી જાય છે કે મીસરના રાજાની નોકરીમાં આ વેળા એક એથીન્યન અને સ્પાર્ટન હોવાથી તેઓએ પાદશાહની ફોજને મારી કહાડી !

મીસર ઉપરની પહેલી ચલડાઈ (૬૦ સં ૫૦ ૩૫૧) પછી પાંચ વરસે પાદશાહ એક વાર ફરીને ત્યાં ચલડી ગયો. ૬૦ સં ૫૦ ૩૪૬ માં શીનીશ્યનોના તામિ કરીને તેણે એક મોટી ફોજ જોડે નાઇઝ નદીનાં મુખ તરફ કુચ કીધી. ગ્રોટ લખે છે કે શીનીશ્યાની ક્ષેત્રથી કુલી જઈને દારાએ મીસર જીતવાની તૈયારી કીધી હતી. તેની ફોજમાં શીનીશ્યાની ક્ષેત્ર પછી ખીજ ફોજનો નહીં ધારેલો વધારો થયો હતો. જે સરદારને મીસરના રાજાએ અલવાખોર શીનીશ્યનોને મદદ આપવા માટે ૪૦૦૦ યુવાની ફોજ આપી મોકળ્યો હતો તે પોતે પાદશાહને તામિ થયો, તેમજ આર્ગોસ ખાતેથી ૩૦૦૦,

થીખુ આતેથી ૧૦૦૦, અને એશ્યા મૈનરનાં યુનાની શેહરે આતેથી ૬૦૦૦ મળીને ૧૪૦૦૦ યુનાની ભાડૂતી ફોજો તેણે ભેગી કીધી હતી તે તથા ખીજી ૧૦૦૦૦ યુનાની ફોજ તેનાં લશ્કરમાં હતી તે તેણે પાદશાહની સેવામાં ધરી. આ સૂઘળી ફોજોને દારાએ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી, અને દરેક ભાગની સરદારી અમે સરદારોને સોંપી, જેમાંના એક ધરાની અને ખીજો યુનાની હતો. આમાંના એક ભાગની સરદારી મીસરના રાજાની ફોજવાળા પેલા રહેાડસના રહેવાસી મેન્ટર અને બગંવાસ નામે ધરાનીના હાથમાં હતી. આકીના એ ધરાની સરદારે રીહીસાકીસ અને એરીસ્તાજીનીસ, તથા એ યુનાની સરદારે લેક્રેટીસ (થીપન) અને નીકોસ્ટેસ (આર્ગીવ) હતા. મીસરના રાજાને આ સૂઘળી ફોજોની સહડાઇ વીથે ખપર હોવાથી તેણેખી એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું. તેની કને ૧૦૦૦૦૦ માણસો હતાં, જેમાંના ૨૦૦૦૦ યુનાનીઓ હતા. વળી તેણે પોતાના મુલકમાં નાઇલ નદી અને તેની મુખ્ય શાખાઓ ઉપરનાં શેહરોના અચાવમાં દરીયાઇ કાફો રાખ્યો હતો. દેશમાં પુષ્કળ નેહરો તથા મજબુત કીલ્લેખંદીવાળાં શેહરો હોવાથી તેને તેમને માટે ધાસ્તી ન હતી. આ સૂઘળી મજબુતીઓને લીધે રાજા લાંખી મુદત સુધી પાદશાહ સામે તકી શકે એમ હતું. રાજાએ ખુદ દેશની સરહદ ઉપર પાદશાહને અચાવ-તોજ અટકાવવા માટે એક ફોજ તૈયાર રાખી હતી.

પાદશાહ દારાબને આ સૂઘળી ગોઠવણોની ખપર મળી હતી. તે પોતાની ફોજ જોડે નાઇલની ઉગમણ તરફની શાખા ઉપરનાં મજબુત કંરેલાં પેલુસ્થમ ખંદરની પડોસમાં જઇ ઉતર્યો, અને ત્યાંથી પોતાની ત્રણેડે ફોજોને આગલ વધવાને હુકમ આપીને ખીજી થોડીક ફોજો સાથે પોતે છાવણીમાં રહ્યો, એવી મતલબથી કે જરૂરને વખતે મદદ મોકળવાનું બની શકે. પાદશાહની પહેલી ફોજ પેલુસ્થમ ઉપર સહડી ગઇ, જેના કીલ્લામાં ખીજી ફોજો જોડે ૫૦૦૦ યુનાની લશ્કર હતું. પાદશાહની ખીજી ફોજ ૮૦ ધરાની આરકસો ઉપર સવાર થઇને એજ વેળા નાઇલનાં એક મુખમાંથી આગલ વધી ગઇ, અને દેશનાં ભીતરમાં પેસીને ત્યાં એક ડોકાણે કીનારે ઉતરી તેણે એક મજબુત છાવણી બનાવી લીધી. આ ડોકાણે કલીન્યાસ નામે એક યુનાનીની સરદારી હેઠળ રાજાએ ૫૦૦૦ યુનાની અને આકીની ખીજી ફોજોને તૈયાર રાખી હતી. અને લશ્કરે વચે હ્યાં એક ભારી લડાઈ થઇ, જેમાં કલીન્યાસ અને તેની સૂઘળી યુનાની ફોજ કપાઈ ગઈ અને આકીનું લશ્કર નહાસભાગમાં પડ્યું, તથા જખમી થયું અને કેદ પકડાયું. આ વીથેની ખપર મળતાંજ રાજા નેક્રોનીબસ, જે દેશના અચાવ માટેના સંકડા માર્ગોના મંભાજ માટે ઉભો હતો તે હીમત હારી ગયો, અને ધરાનીઓ હવે તેનાં પાયતજ ઉપર ધુજરો લઇ જશે એવો ભય રાખીને તે મેમ્પ્રીસના અચાવ માટે દોડ્યો. મેન્ટર, જે ત્રીજી ધરાની ફોજને રાજા સામે લડાઈ કરવા માટે લઈ આવતો હતો, તે સૂઘળા માર્ગોને વગર અચાવે પડેલા જોઇને પોતે તેમનો ધણી

૧ “પાર્સીઓની તવારીખ” લખનાર જણાવેછે (સર્ ૮૬) કે આ અગવાસ કંઈ ધરાની નહીં પણ મીસર દેશનો એક ખોજો હતો, જેણે પાછળથી પોતાનાં વતનની શત્રુતાં વેરમાં પાદશાહનું ખુન કર્યું હતું.

થઈ ખેડા. તેણે એવી જુમ ઉડાવી કે “પાદશાહ દારાબેનો એવો હુકમ છે કે જેની ધણી તેને તાથે થશે તેના તરફ મેહરબાનગી ખતાવવામાં આવશે, પણ જેઓ સામે થશે તેમને સજા કરવામાં આવશે.” આ ઉપરથી સઘળી યુનાની તેમજ મીસરની ફોજો પાદશાહેને શરણે આવી. આ રીતે ઉપલાં મીસરનો કબ્જો લઈને ધરાની ફોજ મેમ્પ્રીસ ઉપર ધસી, જ્યાં રાજા જઈ ભરાયો હતો. પણ તે હીચકારો પોતાના જન મોટે ત્યાંથી પણ નોઠા અને ઈથીયોપ્યાનાં જંગલો તરફ દોડયો: .

આ રીતે આખો મીસર દેશ પાદશાહ દારાબેના તાબા તળે આવ્યો, જેણે શેહરૌના કોટ તોડી નાખ્યા, દહેરાંઓ લુટ્યાં, અને પોતાનાં માણસોને મોટાં ઇનામોથી નવાજીને તે પોતાને દેશ પાછો ફર્યો. આ પછી મીસર દેશ ધરાનની શેહનશાહતનો એક વાર ફરીને એક માતબર પ્રાંત થઈ પડયો, અને તે હાલતમાં તે શેહનશાહતની આખરી સુધી રહ્યો. ત્યાંના નવો ધરાની હાકમ ફારનદાતીસ (ખોરદાદ) નેમાયો. મીસર તાથે થયા પછી પાદશાહે ત્યાં ભારી જીલ્લામાં ચલાવવાની તવારીખનવેશો ફરીયાદ કરેછે. કહેછે કે કમ્બાઈસીસે જે જીલ્લામોતો વરસાચા હતા તે કરતાં વધારે દારાબે કર્યા હતા; પણ જ્યારે આપણુ જાણીયે છીયે કે કમ્બાઈસીસ ઉપર મીસરના ધર્મગુરુઓએ ખોટાં બાહતાનો જોડી કહાડીને તેને નાહક બદનામ કર્યો હતો, ત્યારે દારાબેના સંબંધમાં પણ કેટલેક દરજ્જે તેમજ અન્યું હોય તો નવાઈ નથી. તોપણ પોતાના મજબૂતની એક ખાસ ખુખી દાખલ પાદશાહે મીસરનાં દહેરાંઓની ભાંજફોડ કે સુતીઓનો નાશ કર્યો હોય તો આપણુ જરાપી અચરત થઈશું નહીં. મીસરની કૃતેહ ઈ. સ. ૫૦ ૩૪૫ માં થઈ. એ ખતાવને તવારીખનવેશો, અગત્ય કરીને ઓટ, એટલો તો મહાભારત ગણેછે કે તેને મોટે તે આ મુજબનો અભીપ્રાય આવેછે:—“એકસે પોતાની પહેલી ચહાઈની નીબૂજતાથી પોતાને જે ધીકારમાં નાખ્યો હતો તેમાંથી શીનીશ્યા અને મીસરની નવી કૃતેહોથી તેણે પોતાનો છુટકારો કર્યો, અને વળી ધરાનની શેહનશાહત બળ અને આબરમાં જે દરજ્જે આગળ ભાગવતી હતી તે જુલંદી ઉપર તેને લગભગ પહોંચાડી.” આ સખ્યુનોનાં છેલ્લો ભાગ આપણુ ખુશી સાથે સ્વીકારીશું. પણ પહેલા ભાગની સચાઈ ના પાડીશું. ઉપલી કૃતેહ પછી થોડીક મુદત સુધી ધરાનમાંથી બલૂત્તા અને હુલડો નાખુદ થયાં—એટલી બધી ધાક આ કૃતેહથી ચો તરફ ખેસી ગઈ હતી. મેન્ટર અને બગવાસ સરદારો પાદશાહના જમણા હાથ જેવા થઈ પડ્યા. તેમની મદદથી તેની કૃતેહ સમ્પુર્ણ થયા બાદ તેણે તેમને મોટાં ઇનામો બક્ષી નવાખ્યા. મેન્ટરને તેણે એશ્યાના કાંઠા ઉપરનાં સઘળાં બંદરો અને ટાપુઓનો હાકમ ખતાવ્યો, અને બગવાસને શેહનશાહતના મહિલા ભાગનો કારભાર સોંપ્યો. તેમની મહેનત અને વફાદારી ભરેલી સેવાઓથી પાદશાહ દારાબેના અમલનાં આકીનાં છ વરસો પુરતી સમાધાની અને સુલેહમાં ગુજરી. મેન્ટરે કાંઠા ઉપરનાં સઘળાં ધરાની શેહરૌનો વહીવટ ચલાવ્યા ઉપરાંત જે શેહરૌ હજી સુધી પાદશાહની મોટાઈ કબ્જલ રાખતાં ન હતાં તેમને પણ તાથે કરવામાં કૃતેહ મેળવી.

એવું જણાય છે કે પાદશાહ દારાઓનાં માતની એક વરસ આગમજ તે મેસીડનના રાજા ફીદકુસ (શીલીપ)² ઉપર ચહડાઈ લઈ ગયો હતો. યુનાની તવારીખનશો આપણને જણાવી જાય છે કે આ વખતે ફીલીપ યુનાની રાજ્યોમાં સર્વનો વડો થવા માંગતો હતો. તેણે યુનાનને ક્તેહ કરવા માંગ્યું અને યુનાની રાજ્યોનાં કાંડા પરનાં શેહરો લુટવા માંડ્યાં. આ કામમાં જો તે ક્તેહ પામે તો પછી આસપાસના ધરાની મુલુકોમાં ઉતરી પડતાં તેને વીલંબ લાગે નહીં એમ સંમજીને પાદશાહ દારાએ એશ્યા મૈનરના ધરાની હાકમો ઉપર તાકીદના હુકમો મોકળાવી ફરમાવ્યું કે આ નવા શત્રુને આગલ વધતો અટકાવે. ફીલીપે આ વેળા પેરીનથસ નામે ધરાની બંદરને ઘેરો નાખ્યો હતો, પણ ધરાનીઓએ સામે થઈ તેને તેની ધારણામાં નીષ્ફળ કીધો.

હવે આ સોદો હેવાલ જે યુનાની લખનારાઓએ જાન્યાભીમાનને લીધે પોતાના પક્ષને ખાતર ઘણુંએક છુપાવીને જાહેર કીધે છે તે સાચા છે તોપણ તે બહુ અધુરો અને નાકસ છે, એમ ફાર્સી લખનારાઓના હેવાલ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ બાબતમાં એકવાર ફરીને ફીરદોસ્તી અને મીરખુન્દ વગેરેનાં લખાણોની આપણને મદદ મળે છે, જેમને આધારે કહી શકાય છે કે ફીદકુસની ઉપલી નીષ્ફળતા યુનાની લખનારાઓને ફરજની મારી જાહેર કરવી પડી છે, આથી તે રાજની સર્કશીને લીધે તેને ઘણું ખમવું પડ્યું છે. એવું જણાય છે કે ખુદ મેસીડન ઉપર પાદશાહ દારાએ પોતે હુમલો કરી રાજા ફીદકુસને તેની બેઅદખીને માટે મોટી મજા કીધી હતી. એ બનાવની વાતના યુનાની તવારીખનવેશો તદન અખાડા કરી ગયા છે; પણ ફીરદોસ્તીનાં લખાણને ખુદ તેમનાજ ચોક્કસ મશારાઓ ઉપરથી અજાડતો ટેકો મળે છે તે ઉપરથી માનવાને પુરતું કારણ છે કે મેસીડન ઉપર ધરાનીઓએ ચહડાઈ કીધી હતી. યુનાની તવારીખો જાહેર કરે છે કે યુનાનમાં ફીદકુસના મીત્રોએ જુમ ઉરાડી કે ફીજ્યાના હાકમ મર્દબાજીને પાદશાહ સામેના બલવા વખતે એથન્સ અને થીબ્સે મદદ આપી હતી માટે તેમને સજા કરવાની મતજબથી પાદશાહ દારાએ યુનાન ઉપર એક મોટી ચહડાઈ લાવે છે. આ ખબરથી યુનાનમાં ભારી ધાસ્તી પેદા થઈ, કેમકે મહાત્મા જર્કસીસની ચહડાઈ વખતે જે ગોદા લાગ્યો હતો તેની દુખ ભરેલી યાદ યુનાનીઓ હજી જુલૂકી ગયા ન હતા. પણ એથન્સના તે વખતના પ્રખ્યાત વકતા ડીમોસ્થનીસે આ જુમને હસી કહાડીને પોતાના જાતબાઈઓને બોધ દીધો કે ધરાને યુનાનનાં સુધળાં રાજ્યોનો સામાન્ય દુશ્મન ગણીને તેની સામે એકદીક્ષીથી વર્તવાની કશી જરૂર નથી. આ શીખામણ દેવાનાં ઉપલા વકતાને ખાસ કારણ હોવાં જોઈયે. તે શું હતાં તે આપણ જાણતા નથી, પણ તે વીશે અટકળ કરી શકાય કે પાદશાહની ચહડાઈ માત્ર મેસીડન ઉપર આવે છે માટે સુધળાં યુનાની રાજ્યોએ ભિગાં થઈ તેની સામે જાહેર દુશ્મની

૧. અસલ નામ 'શીલીપસ' આરબીમાં 'શીલીપસ' લખાયું, કેમકે આરબી ભાષામાં 'પ' અક્ષર નથી. પછી એ ઉપરથી 'શીલીકુસ' થયું, અને '૫' અને '૬' વચ્ચે માત્ર એક તુકતાનોજ રક ઉ એટલે 'શીલીકુસ' ત્રુ 'શીલીકુસ' અને શેવટે 'શીલકુસ' થઈ ગયું છે, જે નામ આજ સુધી વપરાય છે.

દેખાડી તેના કેહર ખેંચી લેવાની શી જરૂર છે ? વળી આ ખુમ ઉરાડવાની રાજ ક્ષીદકુસની મતલબ પણ માલુમ પડી આવેછે. દારાબની ચહડાઈ પોતાની સામે છે એમ જાણ્યા છતાં ઉપલી ખુમ ફેલાવીને તેણે સઘળાં યુવાની રાજ્યોને પોતાની મદદમાં લેવા માંગ્યાં હશે અને તેમનાં ભેગાં બળથી ધરાન સામે લડવાની તેણે ઉમેદ બાંધી હશે. અને તેની એ નેમ પામી જઈને જ **ડીમાંસ્થનીસે** એથી ન્યોને એતેલા રાખ્યા હશે. **ક્ષીદકુસે** ઉપલી જ ખુમ એકવાર ફરીને પણ ઉરાડી હતી, પણ તે વેળાની તે પોતાની મતલબમાં ફાયો ન હતો.

હવે ધરાનના પાદશાહની “રૂમ” (મેસીડન) ના “કયસર” (રાજ ક્ષીદકુસ) ઉપરની ચહડાઈ બાબે ઉગમણ તરફના તવારીખ નવેશો જે વર્ણન કરેછે તેની ટુકનોંધ આપણુ લઈએ. **ફીરદોસ્તી** મુજબ પાદશાહને આ કયસર સાથે દુસ્મની થવાનો સંબંધ તેના બાપદાદાથી અપાતી મુલામી બંધ થવા બાબે હતો. **ક્ષીદકુસે** એકાદ બે વરસની ખંડણીની રકમ નહીં ભરીથી પાદશાહ તરફથી તે બાબે માંગણી થઈ, પણ તે નહીં અંદા કરતાં કયસર લડવાને તૈયાર થયો અને પોતાના પાયતખ્ત અમુરીયેથી લશ્કર એકઠું કરી લાવી ધરાની ફોજ સાથે ત્રણ દીવસો સુધી લડાઈ ચલાવી, પણ ચોથે દીને પુરકળ માર ખાઈ નોડો. તેનાં લશ્કરનો એક ભાગ કપાઈ મુએ, પણ બે ભાગ જેટલી ફોજ જીવ બચાવીને અમુરીયામાં ભરાઈ બેઠી. દારાબનાં લશ્કરે આ કીલાને ઘેરા લાલ્યો, જેથી આજે જ થઈને અંતે **ક્ષીદકુસે** મુલેહના પેગામ મોકળ્યા. **મીરખુંદ** મુજબ કયસર થોડાં જ માણસો સાથે કીલામાં ભરાઈ બેઠો હતો, પણ તે કીલો એવો મજબુત હતો કે દારાબના હાથમાં લાંગી મુદત સુધી તે આવી શક્યો નહીં. અંતે ધરાનના પાદશાહે ધમકીએ આપીને તેમજ લાલચ બતાવીને **ક્ષીદકુસ**ને તાબે થવાની ફરજ પાડી. **તરતુસી** મુજબ કયસરે જ લડાઈ બંધ કરી પાદશાહ મગે તે દંડ આપવાની માંગણી કીધી; અને **શમ્શેરખાની** પણ એજ મતલબનું વર્ણન કરેછે. પણ આ સઘળા લખનારાએ મુલેહના કોલકારની વીગતોમાં એકસરખા ઉતરેછે. **ફીરદોસ્તી** જણાવેછે કે કયસરે મુલેહની માંગણી કરતી વેળા બે પેઠીએ ભરીને અંબેરાત તથા ભારી કીમતની જીનસો પાદશાહ ઉપર ભેટ મોકળાવી હતી. કોલકારમાં એમ ઈર્ષ કે **ક્ષીદકુસ**ની એક બેઠી **નાહીદ** નામની હતી તે પાદશાહને શાદીમાં આપવી, અને દર સાલ મેહર મહીનામાં કયસરે દર ચાલીશ મીઠકાલના વજનનાં એક લાખ સોનાનાં બેદાં ખંડણી દાખ્ત આપવાં. આ ઉપરાંત વળી કેટલાંક અંબેરાતની પણ શરત કીધી હતી. આ શરતો **ક્ષીદકુસે** કબુલ રાખવાથી તેને તેનું રાજ્ય પાછું મળ્યું અને ધરાની લશ્કર અમુરીયેથી પાછું ફર્યું.

પાદશાહ દારાબની તવારીખમાં ઉપલો બતાવ મોટી અગત્ય ધરાવનારો છે, અને પાછળથી મેસીડનના રાજ સેકંદર સાથે જે જંગમાં ધરાનને ઉતરવું પડ્યું છે તે સાથે

૧ મીરખુંદ અને શમ્શેરખાની લખેછે કે આ શાહનદી ઘણી ખુબસુર્ત છે એમ ખબર મળવાથી દારાબે તેણી બાબે ક્ષીદકુસ ઉપર માંગણી મોકળાવી હતી. પણ તરતુસી જણાવેછે કે કયસરે પોતે જ આ શાહનદીને શાદીમાં આપવાની પડેલી માંગણી કીધી હતી.

એ બનાવ મોટો સંબંધ ધરાવેછે. ફાર્સી લખનારાઓ આ પાદશાહના વખતમાં એક ખીજેખી બનાવ નોંધેછે, જે વીશે યુનાની લખનારાઓ આપણને કશું જણાવી ગયા નથી. ફીરદોસી મુજબ સઈબ નામે એક આરબ રાજા એક લાખ માણસોનું લશ્કર લઈ ધરાન ઉપર ચહડાઈ લાગ્યો હતો, પણ ત્રણ દીવસો સુધી લડાઈ ચાલી તેમાં તે રાજા માર્યો ગયો અને તેનું લશ્કર હાર પામીને વીખરાઈ ગયું હતું. શીરોશ-ખાની લખેછે કે આરબ લશ્કર નહાસી ગયું તેથી ધણાએક આરબી ઘોડા અને માલમતા દારાબના હાથમાં આવ્યા અને પછી તેની સંજતનતે વધારે કુવત પકડ્યું હતું. આરબો સાથની આ લડાઈનો સખ્ય શો હતો, તથા તે કયારે થઈ, તે જણાવું નથી. મીરખુદ એ લડાઈ વીશે કશું જણાવી ગયો નથી. સઘળાઓ મુજબ દારાબ ધણો બહાદુર પાદશાહ હતો અને તેણે દારાબગર્દ નામે શેહર વસાવ્યું હતું. તેનું ખુન થવાની વાત આ લખનારાઓ જણાવતા નથી. પણ યુનાની લખનારાઓ મુજબ પાદશાહના માનીતા બગવાસે દારાબની સઘળી મેહરબાની છતાં અંતે દાનત બગાડી. પાછળથી તે બહુજ નીચ માણસ માણસ પડ્યો. પાદશાહ તેના જીવ લેશે એવો વેહમ પકડીને તેણે તેનું ખુન કીધું, અને એક નાના શાહજદાને તખ્ત આપીને સઘળો અમી-કાર પોતે એક હાથ કરી બેઠો. આ બનાવ ઈ. સં. ૫૦ ૩૩૮ માં બન્યો, અને એ પછી ધરાનની દુર્ભગતાની પાછી નવેસરથી શરૂઆત થઈ, જેમાંથી તે કદી ફરીને ફાવી નીકળી નહી. યુનાની લખનારાઓ મુજબ દારાબસ એકસ પાદશાહ બહુ ધાતકી હતો ; પણ મહમદીયાન લખનારાઓ મુજબ દારાબ બહાદુર અને સખીદસ્ત હતો. તેઓ તેનાં ધાતકીપણાં વીશે કશું જણાવતા કે જણાવતા નથી. યુનાનીઓએ તેને ધણો કાળો દેખાડવા માંગ્યેછે તેમાં શક નથી, પણ ફાર્સી લખનારાઓ મુજબ તે કેવળ બોલો હતો એમ પણ લાગતું નથી.

ખાખ રપ.

આર્સીસ (અર્ષ).

(૬૦ સ૦ ૬૦ ૩૩૮—૩૩૬.)

ઘરાનની પડતીના સખખો. નવો પાદશાહ—ખુની બગવાસનાં નવાં કુકર્મી—રાજ્યનો ધણી થઈ ખેસવાની તેની ધાનત; પાદશાહની ખબરદારી—બગવાસનો ભથ—પાદશાહ અને તેનાં ફર્જદોની કતલ. ઘરાનનો એક નવો શત્રુ—મેસીડનનો રાજા ફીલકુસ અને તેનો બેટો સેકંદર—એશ્યા ખૈનર ઉપર ફીલકુસની ચહડાઈની તૈયારીઓ; તેનાં કુટુંબમાં કલયો—તેવું ખુન—તેમાં શામેલ રહેનારાઓ ખાખે શક. સેકંદરે તખ્તશીન થયું—તેની ખુબાદી વીરો કાર્સી લખનારાઓનો હેવાલ.

ઘરાનનો એક મોટો શત્રુ.

ઘરાનની મોટી શેહનશાહત સુંડાઇને પેરાઇ જવાનો—બલકે તેનાં પાદશાહી ખાનદાનનો પણ નાશ થવાનો—વખ હવે નજદીક હતો. પાદશાહો દીન પર દીન મોજીલા અને સુસ્ત થતા ગયા હતા, તેમના હાકમો પોતાના પ્રાંતના જવાબદાર શત્રુપોને બદલે આપખુદ અધીકારીઓ થઈ લાગ્યા હતા, અને તેમની ફોજો હુતાનીઓ જેવા શત્રુઓ સાથે વખેવખ કામ પડ્યા છતાં સૂઘળી બહાદુરી અને હીમત ધરાવ્યા જોડે મંગીન કવાયદ વીના એકત્રીએક ધોળાણમાં ચાલ્યા કરતી હતી. એ સૂઘળાં કારણો જોડે વળી ઘરાનનો દરજ્જો આસપાસ વધી ગયો હતો તેથી દુસ્મનોનાં દીનમાં એકગમથી ધાસ્તી અને ખીજી ગમથી અદેખાઇએ વાસો કર્યો હતો. પણ તેવા શત્રુઓનેખી એકવાર ગુપચુપ ખેસાડી દે એવી ફત્તેહો પાદશાહ દારાએ મેળવ્યા પછી ઘરાનનો સીતારો વધારે ખુલ્લો ઉપર ચહડવાની વખી પેદા થતી હતી એટલામાં એ પાદશાહના ખાસ વીચાસુ બગવાસ અમીરે તેને જેહર આપ્યાથી એ પાદશાહ પોતાની બનીષની ફેટલીક નવી ઉમેદો પાર પાડ્યા વીના મરણ પામ્યો. એ ઉમેદો શી હતી તે આપણુ થોડા વખમાં જોઈશું.

બગવાસે પાદશાહનું ખુન કર્યા પછી ખીજું એક અઘોર કામ એ કીધું કે આર્સીસ (રાસ્ત)૧ નામે એક જવાન શાહજાદાને તખ્ત આપીને તેણે ખીજા સૂઘળા રાજવંશીઓને કતલ કીધા. પાદશાહ જર્કસીસનું ખુન કરનાર તેના દરબારી અર્દવાને જે ખુરી ઉમેદ બાંધી હતી તેજ ઉમેદ પાખી બગવાસની પણ હતી; અને તે એજ કે નાના શાહજાદાને માત્ર નામનો પાદશાહ બનાવીને તેનાં રાજ્યનો સૂઘળો કારભાર પોતે ચલાવેલો. જવાન પાદશાહ અર્ષનો અમલ માત્ર ખે વરસનો હતો, જે અરસાની તેના સંબંધી કશી તવારીખ આપણને મળી નથી; પણ એવું જણાયછે કે તખ્ત મેળવ્યા પછી પાદશાહ એટલો તો બાહોશ થયો કે તેણે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લેવાનો કસ્ટ કીધો, એટલુંજ નહી પણ ખુની બગવાસને તેનાં પાખી કામોને મોટે

૧ યુનાની ઢપનાં હખામની નામ ‘આર્સીસ’ થું શર્સી ઢપનાં ‘રાસ્ત’ નામ બનેછે એજ એર૦ શેહરપારજી સુચવેછે.

સૂજ કરવાની ધમકી આપી. પણ જવાન પાદશાહ ઉમરે નાદાન તેમ સખુનો બોલવે કાચો હતો. તેના આ કાચા સખુનોથી પરીણામ એજ નીપજ્યું કે બગવાસ પોતાના અમલ ભાગી તેમજ પોતાના જન ભાગી ખીધો, અને એ ખંને યા તેઓમાંના એક પણ બોહોવાને બદલે તેણે પોતાના નવા હરીફનો જન લેવાનું મન કીધું. સઘળી રીતે તેજ પાદશાહ હતો, માટે એકગમ તેણે આમ કરવાનો વીચાર કીધો કે ખીજગમ તેમ બન્યું. એ રીતે તેણે આસીસને નહી પણ તેનાં નાનાં બાળકોને પણ મારી નખાવ્યાં. આ બતાવ ૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૩૬—૩૫ માં બન્યો, અને પછી ઈરાનનાં તખ્ત ઉપર એક નવો હાકમ આવ્યો, જે તેનો છેલ્લો પાર્સી પાદશાહ હતો.

પણ એજ વખતે ઈરાન સામે એક નવો દુસ્મન ધુરકતો હતો. ઈરાનને પ્રથમ તેની દરકાર જણાઈ નહી, પણ પાછળથી તેનું બળ વધતું જતું જણાયું. તે શત્રુ મેસીડનનો રાજા ફીલીપ (ફીલ્ડુસ) હતો ; પણ ઈરાનનો જે ખરેખર શત્રુ અને નાશ કરનાર થઈ પડ્યો તે તો તેના બેટા સેકંદર (એલેક્ઝાંડર) હતો. તે અને ઈરાનનો નવો પાદશાહ દારાયસ કોડોમાનસ (દારા) એકજ વખતે તખ્ત ઉપર ચઢયા, જેમનાં સામ સામેનાં કામોથી આપણી તવારીખનો બાકીનો ભાગ પૂરો થાયછે.

મેસીડનનો પ્રાંત યુનાન દેશની ઉત્તરે આવેલો હતો. ત્યાંના હાકમો પાદશાહ દારાયસ હીસ્તાર્પીસ અને મહાત્મા જર્કસીસના વખતમાં ઈરાનના પાદશાહના તાબેદાર હતા અને તેને ખંડણી આપતા હતા. દારાયસના સરદાર માર્દોન્યસે એ પ્રાંતને તાબે કરી લીધા પછી ત્યાંના રાજા પેહલા અમીન્દાસે ખંડણી આપવાને કબ્જા કીધું, જેમ લાંબી મુદત સુધી ચાલ્યું. પણ એમ છતાં મેસીડનના રાજાઓને ઈરાન તરફથી કશી પાંતીની અગવડ ભોગવવી પડતી ન હતી. ઈરાનના પાદશાહો પોતાના સંધાના બહા ખવાસ મુજબ તેમને માન આપતા અને તેમની જોડે સારી રીતે વર્તતા હતા. અમીન્દાસનો બેટા સેકંદર પહેલો ઈરાની રોજ સાથ યુનાનીઓ સામે લડવા ગયો હતો, પણ તે વેળા તેણે પાદશાહના શત્રુઓને કેટલીક ખાનગી ખબરો આપીને તેના તરફ નીમકહરામી બતાવી હતી. ત્યાર બાદ તેનાં ભાઈઓ પર્ડીકાસ અને ફીલીપના વખત સુધી કોઈ પણ મેસીડોન્યન રાજાનું નામ ઈરાનના સંબંધમાં જણાયું નથી. ફીલીપે મેસીડનનું તખ્ત મેળવ્યા પછી પ્રથમ પોતાની આસપાસના મુલુકો ક્તેહ કીધા અને પછી તેણે યુનાનને ક્તેહ કરવાની તલબ કીધી. આ વખતે યુનાનનાં સઘળાં રાજ્યો વચ્ચે એકસંપ હતો નહી, જેથી ફીલીપે પોતાનું કામ સવજ થવાની ઉમેદ રાખી. પણ એ કામમાં તેને ક્તેહ મળી નહી. એટલામાં વળી ઈરાનના પાદશાહની ચોથાઈ તેણે નહી ભરવાથી દારાય તેના ઉપર ચઢાઈ લાવ્યો અને તેને જબરી શીકરત આપીને મહોમાંગી શરતોથી કોલકરાર કરી તેનું તખ્ત પાછું હવાલે કીધું. આ બતાવથી ફીલ્ડુસને બહુ દુખ લાગ્યું. યુનાની રાજ્યોમાં એકસંપ ન હતો માટે તે તેઓમાંનાં દરેક છુટાં રાજ્ય કરતાં ચઢતો હતો, માટે દરેકને પીડવાની ધમકીથી તેણે પોતાનું કામ કહાડી લેવા માંડ્યું. તેણે ઈરાન ઉપર વેર લેવાની તલબ કીધી. તેણે એકા મૈનર ઉપર ચઢાઈ લઈ જવાની છુપી નેમ રાખીને જાહેર કીધું

કે જર્કસીસે યુનાન ઉપર ચહડાઈ લાવીને જે ખરાખી ખરપા કીધી હતી તેનો યુનાને બદલો લેવાનો હવે વખત આપ્યોછે. તેની વધી મુજબ કેટલાંક યુનાની રાજ્યોએ ધરિન ઉપર ચહડાઈ લઈજવાનું કામ પસંદ કરીને ક્રીટકુસને પોતાનો વડો કબ્જા રાખ્યો. પણ માત્ર સ્પાર્ટાજ એકલું સ્વતંત્ર રહ્યું. તેણે તેનું વડાપણું કબ્જા રાખ્યું નહીં અને ધરિન સામે લડવા જવાની ના પાડી. પણ તેમ વળી ખીજન હાથ ઉપર ખીજન યુનાની રાજ્યો પણ ધરિન ઉપર ચહડાઈ લઈજવાને દીલોજનથી રાજી હોય એમ ન હતું. તેઓએ ક્રીટકુસનો સખુત રાખ્યો ખરો, પણ ધરિન ઉપરની ચહડાઈ માટે તેઓએ કશી તૈયારી કીધી નહીં. ચહડાઈની ગોડવાણુ ૬૦ સૌ ૫૦ ૩૩૭ માં થઈ હતી, જે માટે ક્રીટકુસે પ્રથમ પોતાના બે સરદાર એટેલસ અને પાર્મીન્યોને એશિયા મૈનરના કાંઠા તરફ રવાના કર્યા અને પોતે પૂકે જવાનો ઠરાવ રાખ્યો.

પણ આમ બન્યું નહીં. રાજા જેટલો પોતાના મહેનતી બહાર નસીબવાળો હતો તેટલો તે પોતાનાં કુટુંબમાં ન હતો. તેની એલીમ્પાસ નામની રાણી હતી, જેણે સેકંદરને જન્મ આપ્યા પછી ક્રીટકુસે તેણી ઉપર બેવકાઈના આરોપ મેરીને તેને પોતાના મહેનમાંથી કઢાડી મુકી, અને પછી એક પછી એક ખીજ ઘણી રાણીઓ સાથે પરણ્યો. શેવટે તેણે પોતાના સરદાર એટેલસની ભત્રીજી કલીયોપેત્રાને પસંદ કીધી, અને એલીમ્પાસને તલાક આપી.

આ બતાવથી ક્રીટકુસને તેની બાયડી તથા દીકરા સાથે જળયરી દુશ્મની થઈ. એકવાર ક્રીટકુસ સેકંદરનો જીવ લેવા માટે સમશર ઉઠાવી તેના ઉપર ધસી પણ ગયો હતો. આ કજીયો ઘણો વધી ગયા પછી પોસિન્યસ નામે એક ખાસ સીપાહીએ રાજાનું ખુત કીધું અને પોતેખી તત્કાળ બેજન થયો. કહેછે કે રાણી એલીમ્પાસ અને સેકંદરનો રાજાનાં ખુતમાં ભાગ હતો; ખીજનઓ કહેછે કે ધરિનનો પાદશાહ દારાબ પણ નાણાંની મદદથી આ કામમાં શામેલ હતો. પણ આ સઘળી અટકળો તદ્દન બેવજન છે. આટલી વાત ખરી છે કે જે સરદાર સેકંદરને તેના બાપનાં ખુતની વાત કહી નવા રાજા દાખત મુખારકબાદી આપવા ગયો તેને એ જવાન શાહબદાએ પાછળથી નવાજ્યો હતો; તેમજ આખી વાત ખરી છે કે સેકંદર અને તેની માતાએ ખીચારી જવાન રાણી કલીયોપેત્રાને તેનાં દુધમળ બાળક સુધાં ઘાતકીપણે મારી નખાવ્યાં હતાં. ૧ વળી આખી વાત જોહેર થઈછે કે એલીમ્પાસે પોસિન્યસની સુખીએ ચહડાવેલી લાચને માન મહીત અગ્નીદાહ કીધી હતી અને તેની ચાદગારીમાં સ્તંભ ઉભા કરીને વાર્ષિક જ્યારત કરવા માંડી હતી. ૨ આ સઘળાં ઉપરથી જણાયછે કે એલીમ્પાસ અને તેના બેટા સેકંદર ભત્રીર અને બાપનાં ખુતમાં શામેલ નહી

૧ પોસિન્યસ નામે તવારીખનવેશ લખી ગયોછે કે એલીમ્પાસે આ ખીચારી રાણી તથા તેના બાળકને આતશમાં જીજી કઢાડ્યાં હતાં. જસીનના જણાવ્યા મુજબ એલીમ્પાસે રાણીની દીકરીને તેણીની માતાની છાતી ઉપરજ કાપી નાંખી ને પછી કલીયોપેત્રાને શંસી દીધી હતી, તથા શેવટે સેકંદરે તેણીના બાળક બેટાને મારી નાંખ્યો હતો.—ગ્રોટ, યુનાન તવા, ૬૨૦ ૮, સર્ ૨૪૧, નોટ ૨.

૨ તેજ, નોટ ૩.

હાય તે છતાં તેઓ ખુની અને ધાતકી તો હતાંજ;—પણ વળી તેઓ કીલ્કુસના ખુનીઓ તરફ મેહરબાન હતાં!

મહમદીયાન લખનારાઓ મુજબ સેકંદર ધરાનના પાદશાહ દારાબનો બેટો હતો. તેઓનો હેવાલ આપણને બનાવટ જેવો લાગેછે તોપણ તેઓ સૂઘળા એ બાબતમાં એકમત છે એ નવાઈ નેવુંછે. તેઓના જણાયા મુજબ કીલ્કુસની બેટી નાહીદ સાથે દારાબે શાદી કરીયા પછી તેણીનાં મહિડાંની બદબોથી પાદશાહ કંટાળી ગયો અને તેણીને તેના બાપને ઘર મોકળાવી દીધી. આ વેળા રાણી નાહીદને હમેલ હતા. કીલ્કુસને બેટાનું ફરજંદ નહીં હોવાથી તેણે નાહીદના બેટાને પોતાનો છોકરો કરી લીધો અને પોતાની પ્રજામાં એમજ જાહેર કરીધું કે તેનીજ રાણીએ બેટો જન્મ્યો હતો. તેનું નામ સેકંદર રાખ્યું તેનું કારણ ફાર્સી લખનારાઓ એમ જણાવેછે કે રાણીનાં મુખની બદબોના ઈલાજ દાખલ ધરાની હકીમીએ મહિડાંમાં લસણ રાખવા ફરમાવી હતી. હવે લસણને રૂમી (મેસીડોન્યન) જબાનમાં “એસ્કંદરસ” કહેતા હતા, જે ઉપરથી કીલ્કુસે પોતાની બેટીના દીકરાનું ઉપલું નામ રાખ્યું હતું.^૧

આ રીતે જોતાં ધરાનનો પાદશાહ દારા અને મેસીડોનના રાજા સેકંદર અફેકના ઓરમાઈ ભાઈ થયા જોઈએ. લગભગ સૂઘળા ફાર્સી લખનારાઓ આપણને એમજ જણાવેછે. પણ એક મહમદીયાન લખનાર હામીમ શમ્સઉદ્દીન મહુમદ યુનાની લખનારાઓને પગલે ચાલીને જણાવેછે કે સેકંદર કીલ્કુસનો પોતાનોજ બેટો હતો. તે પોતાની “નજૂત અઝ ઉર્વાહ” નામે કેતાબમાં લખેછે કે જ્યારે આ રાજાના અમલને સાત વરસ પુરાં થયાં ત્યારે કુલુસ નામે એક ઉમરા જે સેકંદરની મા ઉપર શીદા હતો તેણે કીલ્કુસને કતલ કરીધો, પણ સેકંદરે તેને સજા જખમી કરીને પોતાના મરવા સુતેલા બાપના હાથમાં તલવાર આપી તેની પાસે તે ખુનીનો જીવ લેવાડ્યો. વળી મીરખુંદ મુજબ ખીજી તવારીખોમાં એમ લખ્યુંછે કે કીલ્કુસે પોતાની બેટીને ઇસ્કંદરીયાના રાજા સાથે પરણાવી હતી, જેણે કોઈ સમયને થકી તેણીને તેના બાપને ઘર મોકળાવી દીધી, પણ માર્ગમાં તેણીએ સેકંદરને જન્મ આપ્યો, જેને તેણી કપડાંમાં ઘીટાળી જંગલમાં નાંખી ચાલી ગઈ. હાં તે બાળકને એક મેંઢીએ પોતાનું દુધ પામને ઉછેર્યું, અને પછી એક બુઢી ગોવાણણીએ તે બાળકને મોટું કરીધું. એક દીને સેકંદરને તેની માતાએ પીછાનીને તેને કીલ્કુસ આગળ હાજર કરીધો અને તેના જન્મની સૂઘળી વાત જાહેર કરીધી. આ રીતે તે જવાન પોતાના મમાવાનું તખ્ત મેળવવા પામ્યો હતો.

૧ આમ તરતુશી અને શમ્શેરખાની જણાવી ગયાછે. મીરખુંદ ‘સેકંદર’ નો અર્થ ‘શીલસુર’ યાને ‘ડહાપણનો શોકીન’ એવો કરેછે. તે લખેછે કે ઇબ્નોન જબાનના “અક્ષીદ રસ” શબ્દ ઉપરથી ઉપલું નામ બન્યુંછે.

ખા.ખ. ૨૬.

દા.રા.

દારયણશ—દારાયસ કોડોમાનસ.

૧.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૩૬—૩૩૭.)

ઈરાન ઊપર સેકંદરની ચહડાઈ.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૩૬—૩૩૪.)

૧. પાદશાહનાં ખાનદાન બાબે મતફેર—કાસી લખનારાઓની શાહદત. દારાની બહાદુરી—તે માટેનું ઈનામ—કાસદ ઉપરથી અમીર—ઈરાનનાં તખ્ત ઉપર બોરાજબુ. અગવાસ—તેનો કાંઠો કહાડવાની તજવીજ—શરાબની જામ—ખાલુ તે પડે. દારા અને સેકંદર—પાદશાહની બેદરકારી—તેનાં માઠાં કૃણ—પાદશાહની લશ્કરી સાહુચેતીઓ; મેન્ટરની બહાદુરી—તેનો ભાઈ મેનન—પાર્શી—યો અને એટલેસ સામે તેની લડતો. ઈરાની ફોજનું કતેહધી છગી જવું—સેકંદરની ચહડાઈ બાબે કાસી લખનારાઓનો હેવાલ.
૨. સેકંદરની બહાદુરી—બાપ સાથનો આણબનાવ—તખ્તના દાવાદારોનું કાતલું—સેકંદર ઉપર ખુનનો દોષ—શત્રુઓની કતલ. યુનાન સેકંદરને પોતાનો સરદાર ઠરાવેછે; ગૌલ પ્રજાનો તાબેદારી—સેકંદરની ગરૂરી—તેને મળેલો ઘટનો જવાબ. થીપ્સનો બલવો—રહેવાસીઓની કતલ—તેઓ ઉપરનો ભયંકાર ગળબ. ઈરાન ઉપરની ચહડાઈ—મેસીડનનો નાપબ—લશ્કરોની ગોઠવણ—નાણાંની ખુટ—સેકંદર અને તેના બાપની કરજદારી. હેલેસ્પોંટ ખાતે ઈરાનીઓની સુરતી—મેનનની રૂંધી સલાહ તરફ તેમની બેદરકારી—મેનાઈકસ નદી ઉપર પડાવ.
૩. શ્રે તાઈકસ નદી—ઈરાની સરદારોની એક ભુલ—તેમનાં લશ્કરની ગોઠવણ; સેકંદરનું ભાગ્ય—તેણે નદી પસાર કરવી—તેની મોટાઈ બાબે એક ટોલો—કાંઠે ઉતરતાં યુનાની ફોજની ખુસ્ફેલી—નદીમાંજ લાઈ—સેકંદરની કતેહ; નદીના કાંઠા ઉપરની સખ્ત લડાઈ—સેકંદર ઉપર અનેક હુમલાઓ—તેનો અમલકારીક અચાવ—તેનો જય—પેદલ ફોજ ઉપર હુમલો—સેકંદરનું ફરીથી ભયમાં આવી પડવું—તેની મોટી કતેહ; આર્પનનો ઘોંતાળો—તેની હકીકતની સચાઈ બાબે શક—યુનાની લખનારાઓનું ખોટું દેશભીમાન. સેકંદર સાથની લડાઈનો કાસી લખનારાઓ તરફનો હેવાલ; દારાની દરબારમાં સેકંદર એક એલચી દાખલ—તેની વર્તણુક—તેને પાદશાહ તરફની ભેટ—તેનું નહાસી જવું; ફોરાત નદી ઉપરની લડાઈ—તુકાની પવનથી ઈરાની ફોજની નાચારી—તેની શીકરત અને નહારાભાગ.

ક્રસલ ૧. નવો પાદશાહ.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૩૬.)

જે નવો પાદશાહ ઈરાનનાં તખ્ત ઉપર બેઠો તેનું નામ મથહુર છે, કેમકે તેના રાજ્યમાં ઈરાનના હખામતી તખ્તકાના પાર્શી પાદશાહોના અમલતી આબેરી આવી હતી. ઈરાનના સાસાની તખ્તકાના છેલ્લા પાર્શી પાદશાહ ચજ્ઞદેજ્ઞદ જેવોજ તેની કમભાગ્યનો હતો; તફાવત એટલોજ હતો કે ચજ્ઞદેજ્ઞદ કરતાં દારાયસ અથવા ફીરદોસ્તી મુજબ દારા વધારે બહાદુર હતો, તેમજ તેને આરમો કરતાં વધારે બળવાન દુશ્મનો સામે લડાઈ ચલાવવી પડી હતી. એથી કહેછે કે દારા પાદશાહી તોખમનો ન હતો; કેમકે પુત્રી

બગવાસે રાજ્યનો કુલ અપ્પત્યાર પોતાને હાથ કરવાની મતલબથી સઘળા પાદશાહી વારસોને મારી નાખ્યા હતા; પણ દારા પાદશાહી ખાનદાનનોજ એક નખીરો હતો એમ ખીજા તવારીખનવેશે (જેમકે ડાયોડોરસ વગેરે) કહી ગયાછે. અગરજો તેમ નહી હોય તો ધરાનનાં તખ્ત ઉપર એક પારકાને આવેલો જોવાને પ્રજા કદી રાજી થાય નહી. એવું જણાયછે કે પાદશાહ દારાએ એક વખતે કેટલાક રાજકુંવરોને કાપી નાખ્યા તે વેળા માજી પાદશાહ દારાચસ 'નોથિસ' નો ઉસ્તાનીસ નામે એક બેટો જીવ બચાવી નહાસી જવા પામ્યો હતો. આ શાહજહાનો બેટો તે નવો પાદશાહ દારા હતો. દારાબખાં રાજ્યમાં આ જવાન છૂપો વસતો હતો અને એક હલકા કાસદની પેઠે પાદશાહી મંદેશાઓ એક ઠેકાણેથી ખીજે ઠેકાણે લઈ જવાનું કામ કરી પેટ ભરતો હતો. એમ કરતાં એક વખત કેકુશ્યન લોકો સાથે ધરાનીઓને લડાઈ થઈ, જે વેળા તે જંગલી લોકોમાંથી એક એવો પેહલવાન નીકળી આવ્યો કે જેણે ધરાની ફાજમાંથી પોતાની જોડે એકલી હાથોહાથની લડાઈ કરી શકે એવો હમનબદ માંગ્યો. આ તુંદાઈ ભરેલી માંગણીના જવાબમાં દારા મેદાન પડ્યો અને પેજા કેકુશ્યન ચોદા સાથે લડાઈ કરીને તેને કાપી નાખ્યો. માણસનું નસીબ હર બહાને ફરતાં વાર લાગતી નથી. એક કાસદની હલકી નોકરી ઉપરથી પાદશાહ દારાએ વગર પીછાંનવે શાહજહા દારાને આર્મીન્યાનો હાકમ કરાવ્યો, કેમકે ઉપલી બહાદુરીની ખપ્પર સાંભળીને તે તેના ઉપર બહુ પ્રસંન થઈ ગયો હતો.

બ્યારે યુનાની લખનારાઓ મુજબ નવો પાદશાહ એક આગલા પાદશાહના દીકરાનો દીકરો થતો હતો ત્યારે ફાર્સી ગ્રંથકારો મુજબ દારા માજી પાદશાહ દારાબખો પોતાનોજ બેટો હતો. ફીરદોસ્તી મુજબ પાદશાહ દારાબ મેસીડન (મકદુનીયા) ના રાજા ફીહકુસ (શીરીપ) ની બેટી નાહીદ જોડે પરણ્યો હતો, પણ તેણીની ચોકસ એવને લાંબે તેને તેના આપને ઘર માંકળાવી દધને પાદશાહે ખીજી રાણી કીધી તેને પેટે દારાનો જન્મ થયો હતો. મીરખુંદ આ આમે કશું જણાવતો નથી, પણ તરનુસી દારાબની કહાણી લખતાં જણાવેછે કે ઇમિનના પાદશાહ ફત્તરસીની વીધવા રાણી તમફરી સાથે દારાએ તખ્ત મેળાયા આગમજ મુલકગીરી વખતે શાદી કીધી હતી, અને તેમનું ફર્જદ નવો પાદશાહ દારા હતો.^૨

આર્મીન્યાની હાકમી ઉપરથી દારાને ધરાનનાં તખ્ત ઉપર ચહડતાં લાંબી મુદત લાગી નહી. પ્રથમ પાદશાહનું અને ત્યારબાદ તેના બેટા આસીસનું ખુત કરીને યુલામ બગવાસે હવે ધરાનનો પાદશાહ શાહજહા દારાને મુકરર કીધો. આ જવાનની સામે હરીફાઈ કરનાર આ વખતે ખીજો કોઈ હતો નહી, કેમકે સઘળા પાદશાહી

૧ દારાખ નાનું. આમ જો હોય તોજ દારાને પાદશાહ દારાબનો બેટો ગણવામાં ફાર્સી લખનારાઓ સાચા કહેવાય. કેમકે અગરજો સેફંદરની માને તેના આપને ઘર કહાડી મુક્યા પછી દારાની મા સાથે પાદશાહે શાદી કીધી હોય તો દારા સેફંદર કરતાં નાનો હોવો જોઈએ. પણ સેફંદર ધરાન લડ્યા આવ્યો ત્યારે તેની વય બ્યારે ૨૦ વરસની હતી ત્યારે દારાની તો ચોટી ઊંચરની બેટીઓ હયાત હતી, જેમાંની એક સાથે સેફંદરે પાછળથી શાદી કીધી હતી.

તોખમના શાહજાદાઓ અત્યાર આગમજના બગવાસ અને તેના જેવા ખીજ ખુની-ઓના ભાગ થઈ ચુકેલા હતા. ગ્રોટ કહેછે કે દારા પાદશાહ આર્તીજર્ફસીસ 'નીમન' (અર્દશીર) ના એક ભાઈથી ઉતરેલો હતો.^૨ ગમે તેમ હોય, પણ દારા પાદશાહી તોખમનો હતો એ વાત બેશક ચોક્કસ છે, અને તેવો એક શાહજાદો ખુની બગવાસના એક પુછડાં અથવા પુતળાં દાખલ કામ કરે અને રાજ્યનો સંઘર્ષો વહીવટ એ ઘાતકી માણસ ચકાવે એ કેવળ નહીં બને એવો અપ્પરો હતો. કહેછે કે દારા જ્યારે આર્મીનિયાનો હાકમ હતો તે વેળા બગવાસનો તે મોટો મીત્ર હતો, અને તે મીત્રાઈને લીધેજ આ ખુનીએ તેને તખ્ત ઉપર લાવી બેસાડ્યો હતો. પણ એ કામને એક એહસાન ગણીને દારા તેનાં ફરમાન મુજબ અમલ કરશે એવી જો બગવાસે ગણતરી કીધી હોય તો તેમાં તે ભુલ્યો હતો; કેમકે જેમ માજી પાદશાહ અર્ધે તેમજ દારાએ તેના જેવા એક પરદેશીને પોતાના ઉપર મરદારી ચકાવતો જોઈ તેનો કાંટો કહાડવાનો પ્રથમથીજ કસ્ટ કર્યો હતો. પણ આર્સીસ પોતાની તક જોઈ કામ કરે તે આગમજ બગવાસે તેનાજ પ્રાણ લીધો. હવે દારાની આર્સીસની પેંડેજ સ્વતંત્ર થવા માંગેછે અને પોતાનું કહું માનતો નથી, એવું જોઈને ખુનીએ તેનેની તખ્ત ઉપરથી ખસેડીને પોતાને માટે જગા મોકળી કરવાની તદખીર રચી. ધરિનમાં આ વખતે બગવાસનો કાબુ વધી ગયો હતો; તે જે કરે તે થાય એવું હતું; ગોચા તેની મરજી તેજ કાયદો હતો. એ સંઘર્ષ દારા સાંખી જાય એમ નથી, એવું જોઈને બગવાસે એક દીને પાદશાહને માટે શરાબની જામ તૈયાર કીધી અને મોટાં હેત તથા પ્રીત સાથે તેની આગળ ધરી. બગવાસ જેવો કરતો કારવતો વજીર પાદશાહને માટે શરાબની જામ તૈયાર કરે એ દારાને મોટું માન હતું; પણ એ માન અરેખર છે એમ માત્ર જવાન આર્સીસજ સમજે, દારા જેવો બાહિશ પાદશાહ તેમ સમજે નહીં. બગવાસનાં આગલાં સંઘર્ષાં કારસ્તાનોની તેને ખબર મળી ચુકી હતી, અને તેમજ આ જામમાં પણ શરાબને બદલે ખાનેખરાબીની વસ્તુ છે એવી ખબર આગમજથી મળેલી હોવાથી પાદશાહે આ જામ હાથમાં ધરવાની ના પાડી, અને પેલા હસ્તે મુખના સાકીને ખુશ મીજાજથી ફરમાવ્યું કે પાદશાહની મેહરબાનગીની એક મધાણી દાખલ તેણેજ આ શરાબ નોશ કરી દારાના જીવને ખુશહાલ કરવો. બગવાસથી આ હુકમ કેમ ના પડાય ? જીવ લેવાની તદખીર ઉંઘી વળી અને સામો પોતાનોજ જીવ તેણે પોતાને હાથે ગુપચુપ લીધો. તેણે પેલી જામ ઉઠાવીને એક બોલ બોલ્યા વીના ગળાંમાં રેડી દીધી અને એ રીતે તે ખુનીએ પોતાની કરણીનું ફળ મેળવ્યું.

હવે નવા પાદશાહને પોતાના માર્ગ વચે હરકત કરનાર કોઈ હતું નહીં. તે બહાદુર છે એ વાત સંઘર્ષે મશહુર થઈ ચુકી હતી, અને તે જે વખતે રાજ્યગાદી ઉપર આવ્યો તે વખતે એવો બારીક હતો કે તે વેળા એક અરેખરા બહાદુર અને હિમતવાન પાદશાહનીજ ધરિનને જરૂર હતી. છેલ્લાં પ્રકરણમાં આપણે જોઈએ કે મેસીડોનિયાના રાજા ફીલ્ડુસે ધરિન ઉપર ચહાડાઈ લાવવાની તૈયારીઓ કીધી હતી અને તેટલામાટે પોતે

એશ્યા તરફ ઉપડી જાય તે આગમજ તેણે પોતાના ખે સરદારને એક મોટી ફોજ આપી ત્યાંના યુનાની રહેવાસીઓને પાદશાહ સામે બલવો કરવાને ઉત્સકેરવા મોકળ્યા હતા. પણ આ ઉપરથી ધરાનના પાદશાહે—બલકે **બગવાસે**—યુનાની રાજ્યો ઉપર નાણાંની કેટલીક મદદ મોકળાવીને તેમને ફીદકુસની સામે લડાઈ ઉઠાવવાની મદદ કરી આપી હતી. આ બતાવો બતતા હતા એટલામાં ફીદકુસનું ખુન થયું, અને તેના તખ ઉપર તેનો બેટો **સેકંદર** આવી બેઠો. **સેકંદર**ને તખ મળે તેની થોડાજ માસ આગમજ દારશને ધરાનનું તખ મળ્યું હતું, માટે આ બંને નવા રાજાઓ—જેઓ વચે પાછળથી મોટી લડાઈઓ થઈ હતી—તેઓ એકજ વરસ ૪૦ મં ૫૦ ૩૩૬ માં થોડાક મહીનાને અંતરે ધરાન અને મેસીડાનનાં તખોના ધણી થયા હતા. **સેકંદર**ને તખ મળ્યું તે વેળા તે માત્ર ૨૦ વરસની વયનો હતો તેથી દારશએ હવે એથન્સ અને ખીજાં યુનાની રાજ્યોને નાણાંની મદદ આપવાની કશી જરૂર જોઈ નહી, કેમકે તે સમજ્યો કે જે અરેબરો દુસ્મન હોતા તેનો માર્યો ગયોછે. યુનાનીઓનાં મનમાં પણ એમજ હતું કે હવે ફીદકુસનાં તખ ઉપર જે નાદાન છોકરો બેઠોછે તે તદન ખીન અનુભવી હોવાથી તે પોતાના બાપના જેવો રાજ્યો કંતેહ કરવાનો લોભ રાખે નહી. પણ એ સમજણુ ધરાન તેજજ યુનાનને તદન ખુજ ભરેલી જણાઈ. **સેકંદર** આસપાસના મુલુકોમાં કંતેહ ચલાવી તેથી યુનાનીઓ, અને યુનાનમાં કંતેહ ચલાવી તેથી ધરાનીઓ ચોક્યા. પાદશાહ દારશએ **સેકંદર**ના તખે બેડા પછી થોડાજ માસમાં જોઈ લીધું કે તે પોતાના હરીફને જેવો નબળો પોચો ધારતો હતો તેવો તે નહોતો. તેણે જોયું કે ફીદકુસનું ખુન થયા છતાં એશ્યા મૈનરની કંતેહ માટે તે રાજાએ જે ફોજો મોકળાવી હતી તે હજુ પાછી પોતાનાં વતન તરફ ફરી ન હતી. એટલામાટે તેણે હવે મેસીડાન્યન ધસારા અને ધુજરા સામે બળત્વારીથી લડવાનો નીશ્ચય કર્યો. શ્રેષ્ઠ, ધલિયાં અને ખીયોશ્યા ખાતે **સેકંદર** એવો તો હાથ બતાવ્યો કે યુનાનીઓ તેનાથી થથરી ગયા, અને તેમના તે થથરવાની ધુજરી ધર્થીકંપના એક મજબુત આંચકાની સહેજસહજ અસરની પેઠે ધરાનમાં પણ માલુમ પડી, અને તેથીજ સવેળા ચેતવણી લઈને દારશએ લશ્કરી ગોઠવણો કરવા માંડી. હવે યુનાન ખાતે પૈસા અથવા લડાઈનાં આરકસોની મદદ મોકળાવવી વ્યર્થ હતી, કેમકે યુનાન આ વખતે **સેકંદર**ના પગતજે પુરતું કચડાઈ ચુક્યું હતું.

પાદશાહે પોતાની નોકરી માંહેણી શીનીશ્યન દરીયાઈ કાફો તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો; ક્રીજ્યા અને લીડયાના હાકમોએ એક મોટી ફોજ ભેગી કરી; ધણાએક યુનાનીઓ ધરાનની નોકરીમાં જોડાયા; અને એ રીતે એશ્યા મૈનરના દરીયા તરફના ભાગે ઉપર ધરાની તૈયારીઓની ધામધુમો ચાલુ થઈ. માજી પાદશાહ દારશએ મીસર કંતેહ કીધા પછી ધરાનનું દરીયાઈ બળ ઘણું વધી ગયું હતું તે છતાં સુધી કે યુનાનીઓને પોતાને એ બળની મોટાઈ કમ્બુજ રાખવી પડી હતી. મીસરની તે કંતેહ વેળા મેન્ટર નામે રહેડમના ટાપુનો એક રહેવાસી બહુ વખણાયો હતો, અને તે વેળા પાદશાહના વડા વજીર **બગવાસ**ની મેહરબાનીથી તેને હેષરેપોંટ તરફના ધરાની કાફાના

વડાની પદવી મળી હતી. આ ક્રિતેહ આગમજ મેન્ટરનો ભાઇ મેન્નન તેમજ અર્દ-બાજુ નામે એક ધરાની હાકમ, જેમને સ્પાર્ટનો સાથની લડાઇ વેળા સુસ્તી બતાવવાના તેમજ બલવો ઉઠાવવાના વાંક માટે પાદશાહે પોતાના મુજકમાંથી કહાડી મુક્યા હતા, અને જેઓ મેસીડનના રાજા ફીદુસની દરબારમાં આશો લઇ પડ્યા હતા, તેમને મેન્ટરે પોતાનો વગ ચલાવીને પાછા બોલાવવાની પાદશાહ કનેથી પરવાનગી મેળવી ; અને એ રીતે મેન્ટર મેન્નન જોડે મળીને ધરાનગીનોનાકરીમાં શેવટ સુધી વફાદાર રહ્યો. મેન્ટરની બહાદુરીના વળી આ એક પુરાવો છે કે તેણે સ્પાર્ટનોના ધરાન આતેથી નહાસી ગયા પછી જે જે યુનાની સરદારો ધરાનના પાદશાહને તાંબે નહી થતા હતા તેમને શરણુ કીધા. મેન્ટર અને તેના ભાઈએ એ રીતે હેલેસ્પોટ તરફ પાદશાહનો કાબુ ઘણો વધારી દીધો. આ સુધયું પાદશાહ દારાબનાજ વખતમાં બન્યું. પણ ત્યાર પછી દારાના વખતમાં મેન્ટર હયાત હોય એમ જણાતું નથી. તેને બદલે આપણુ તેના ભાઈ મેન્નનનું જ નામ વાંચીયે છીયે ; કેમકે હેલેસ્પોટ તરફનો દરીયાઈ કાફલો મેસીડોન્યોની ચહડાઈ વખતે એજ સરદારના હાથમાં હતો.

મેન્નનનાં કામો તેના ભાઈથી કોઈપણ રીતે ઉતરતાં ન હતાં. તે ચાલાક હતો, બચાવ કરવાને ખડ પગે ઉભેલો હતો, એટલુંજ નહી પણ તે દુશ્મનો ઉપર ધસી જવાની દરેક તક હાથ ધરવાને કદી ચુકતો ન હતો. આ વખતે ફીદુસના બે સરદારો એટેલસ અને પાર્મીન્યો ધરાનીઓ સામે કોકટની માયાફાડ કરતા હતા. તેઓ એશ્યા જીતવા આવ્યા હતા, પણ તેઓમાં ઝાઝો દમ નહી હોવાથી વખતે વખત માર આધા સીવાય તેઓ ખીજી કશું કરી શક્યા ન હતા. એવી તેમની રીતભાંત જોઈને મેન્નન એકવાર આઈડા પર્વતની આસાપાસ ફૂરિને કાઈજીકસ નામે બંદર ઉપર ચડી ગયો, પણ જોકે તેને હાથ કરવામાં તે ફાટ્યો નહી તોપણ ત્યાંથી તેને મોટી લુટ મળી. પાર્મીન્યો અને એટેલસ જુદે જુદે ઉકાણે હતા, જેઓ ઉપર મેન્નનને મોટી ક્રિતેહો મેળવ્યાથી ધરાની કોજ એટલી તો છગી ગયલી જણાયછે કે તેણે વધારે ક્રિતેહોને માટે ઉલટ પકડવાની અથવા પોતાના હવે પછીના બચાવને માટે સાવધ રહેવાની અગત્ય વીચારી નહી. શૉલીન્સન લખેછે કે ઉપલી ક્રિતેહોથી ધરાનનો અર્થ સમરવાને બદલે ઉલટો ખીગડ્યો, કેમકે એક સદીથી વધારે મુદત થઈ જે જાતના યુનાનીઓ લડતા હતા તેજ જાતના આ મેસીડોન્યોના પણ છે એવું ધરાની હાકમો સમજવા લાગ્યા, અને તેથી સેકંદરની ચહડાઈની તેમને ઘણી જીવ જોવી લાગી નહી. પણ આમ વીચારવામાં તેમની કેવી મોટી ભુલ હતી તે તેઓને જલદીથી માલુમ પડ્યું, કેમકે સેકંદર એક મોટી કોજ લઈ હેલેસ્પોટ પસાર કરીને હવે એશ્યામાં દાખલ થયો.

યુનાની લખનારાઓએ સેકંદરની ચહડાઈનું કારણ યુનાન ઉપરની જર્કસીસની ચહડાઈના બદલા અથવા વેરનું જણાવ્યુંછે ; પણ ફાર્સી લખનારાઓ આ ચહડાઈના જુદાજ સખમ જાહેર કરેછે. ફીરદોસી મુજબ મેસીડનનાં છેલો રાજા ફીદુસ ખંડણી આપવાને કબુલ થયો હતો તેમ તેનાં મરણ પછી આ રકમ ખબના આતે

નહી ભરાયાથી પાદશાહ દારાએ એલચી માકળાવી ઉંઘરાણી કીધી. આથી સેકંદરે ગુસ્સે થયો અને બપોરેાં કે “ખંડણીનું” રંગરૂપ હવે બદલાઈ ગયુંછે, જમાનાએ જુદોજ માર્ગ પકડ્યોછે, સોતાનાં બેઠાં આપનારી મરઘી મરણ પામીછે, અને એ રીતે ખંડણીની રક્તમ ગુમ થઈ ગઈછે.” શમ્શેરખાની મુજબ વળી સેકંદરે દારાને એમ પણ જવાબ આપ્યો કે “મારો બાપ ફીઢકુસ જે તારા બાપ દારાબની ફરમાંબરદારી કરતો હતો ને એરાજ આપતો હતો તે વખત યુજરી ગયોછે. હવે તો તુંજ મારે માટે ખંડણી માકળ, અગર નહી તો હું તને અઘી રીતે સજા કરીશ.” મીરખુદ લખેછે કે દારાથી કેટલાક ધરિની સુરદારાએ કંઠાળીને ધરિનનું તખ્ત સેકંદરને આપવાની લાલચ દેખાડી હતી તેથી તેણે પાદશાહને ખંડણી આપવાની બંધ કીધી. એલચી પાંછો કર્યાથી દારાએ સેકંદરને ખસું સમજીને રમતનાં હથીયારો માકળી આપ્યાં અને જણાવ્યું કે પાદશાહ સાથે સર્કશી કર્યાને બદલે તેણે આ વસ્તુઓ જોડે રમત કરવીજ તેને છાજેછે. આ પછી સેકંદરે મુજકગીરી કરવા નીકળ્યો અને ધરાન ઉપર ચહડી ગયો.

ફસલ ૨. ઈરાનનો નવો દુશ્મન—સેકંદર.

સેકંદરે તેના આપનાં તખ્ત ઉપર બેઠો તે વેળા તે ૨૦ વરસની ઉમરનો હતો. દારા તેને એક નાદાન છોકરો ગણીને તેની ગમે એટલી દરકાર નહી કરે તોપણ સેકંદરે પોતાની બાબ્યાવસ્થાથીજ પોતે એક શુરવીર છે એવું દેખાડી આપ્યું હતું. તેના તવારીખનવેશોએ આપેલા તેની બહાદુરીના હેવાલોની આ ડેકાણે નોંધ લેવાની કશી જરૂર નથી. ફીઢકુસનાં મરણ પછી તેનાં તખ્ત ઉપર સેકંદરનો દાવો દેખાઈતો હતો ; પણ આ વખતે તેના નાનો ભાઈ—નવી રાણી કલીયોરેજાનો બેટો—તથા પીત્રાઈ અમીન્દાસ હયાત હતા. તેઓની વધતા કે એાછા તખ્તના દાવાદાર હતા. પણ એઓ- માંના પહેલા બાળક શાહજહાનું તેની મા જોડે કમકમાટ ભરેલું ખુન થયું, જેનો દોષ કેટલાક લખનારાઓ સેકંદરની મા એાલીમ્યાસ ઉપર મેળી જાયછે, અને ખીજાઓ મુજબ ખુદ સેકંદરે પોતેજ આ નાના ભાઈને મારી નખાવ્યો હતો. ગમે તેમ હોય, પણ આ રીતે એક દાત્રાદાર એાછો થયો, અને જે ખીજો રહ્યો તેના ઉપર પ્રજાની નજર દોડી. ફીલીપનું તખ્ત તેના ભત્રીજા અમીન્દાસનેજ મળ્યું જોઈયે એવું કેટલાકોનું મત હતું, કેમકે તે જવાન સેકંદર કરતાં વડો—૨૪ વરસની વયનો— હતો. પણ સેકંદરના મીત્રો તેની તરફથી ડંકો ફેરવવાને તૈયાર હતા. જેઓ ફીલીપનાં ખુનમાં શામેલ હતા, અથવા જેઓ આ ખુનથી રાજી હતા, તેઓ સઘળા સેકંદર અને તેની માને જઈ મળ્યા અને તેઓએ આ શાહજહાને નામની આણ ફેરવી. અમીન્દાસ ફીઢકુસનો ભત્રીજો તેમજ જમાઈ હતો. તેના ખરો હક છતાં તેને બાજુએ રાખીને ફીઢકુસ પોતાના ભાઈનાં તખ્ત ઉપર ચહડી બેઠો હતો, અને તે તખ્ત તેનાં મરણ પછીની આ એકમાર્ગી શાહજહાના હાથમાં આવકા પામ્યું નહી. સેકંદરે તેને મારી નખાવ્યો, અને એ રીતે ખુની માનો તેવોજ ખુનખાર બેટો પોતાના બેશી-ઓનાં નીર્દોષ ભાઈથી ખરડાયલા હાથ વડે રાજ્યની લગામ લઈ બેઠો.

પણ સેકંદરની ખુનખારી એટલામાંજ આવી રહી નહી. ફીદકુસના ખુનખોને સજ કરવાને બદલે તેણે ઘણાકોના નાહક જીવ લીધા, જેઓમાંનો એક તેની સાવકી માંનો કાકો એટેલસ હતો, જે રાજાનાં ખુન પેળા એસ્યામાં લડાઈ ચલાવતો હતો.

હવે એક ગમથી ફીલીપનું ખુન થયું કે ખીજી ગમથી તેને તામે થઈ પડેલા એથી-ન્યનોએ એસ્યા મેનરમાં ધરાનીઓ સાથે ભિગા મળીને સેકંદર સામે એકસંપ કરવાના સંદેશા ચાલુ કરીયા. વળી એથી-ન્યનોને માટે કહેછે કે તેઓએ મજકુર સરદાર એટેલસને પણ પોતાની પક્ષમાં લેવા માંગ્યો. પણ તેમનાં આ બંને કામોમાં તેઓએ નીષ્ફળતા સીવાય ખીજું કંઈ જોયું નહી. ધરાનીઓએ નાના સેકંદરથી ખીજીવાનું કથું કારણ નથી એમ જાણીને એથી-ન્યનોને કશી મદદ આપવાની જરૂર જોઈ નહી; અને એટેલસ નવા પાદશાહ તરફ મેલફા થયો નહી. પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ નવા પાદશાહ પોતેજ આ વફાદાર નોકરનો ખુન કરી થયો. યુનાનીઓ ફીદકુસના હાથમાં ગુલામ સરખા થઈ પડ્યા હતા, અને ૬૦ સં ૫૦ ૩૩૬ ના અકેટાબર માસમાં સેકંદર યુનાન ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો ત્યારે સ્પાર્ટા સીવાય સઘળાં નાનાં રાજ્યોએ તેની સરદારી કબ્જા રાખી, અને કૌરીન્ય ખાતે મજેલી રાજ્ય સભામાં તેને સઘળી યુનાની ફાજનો વડો ઠરાવવામાં આવ્યો. આ રીતે યુનાની રાજ્યો ગુલામગીરીમાં આવ્યાં, જેમાંથી તેઓ કદી છુટાં થયાં નહી.

સેકંદર યુનાન છોડીને હવે શ્રેષ્ઠ તરફ ચાલ્યો અને ત્યાં ફેટલીક જંગલી પ્રજાઓને તામે કીચી, તથા ડેન્યુમ નદી પસાર કરીને ગેટી નામના ટોળાને શીકરત આપી પાછો ફર્યો. તેની આ સઘળી ક્તેહો જોઈને, કહેછે કે, ઇયોનીક સમુદ્રના કાંઠા ઉપર વસતી ગૌંજ લોકોની એક પ્રજા પોતાની મેજે તેને શરણે આવી અને એથી આ જવાન રાજાનો ગર્વ વધી ગયો. આ ગૌંજ લોકો ઉંચા કદના અને ફસાહતી જખાનતા હતા. તેઓ બડાઈ મારવામાં બહાદુર હતા, અને જ્યારે તેમના જેવા એક ટોળાએ પોતાની દોસ્તી શોધી ત્યારે સેકંદર એટલો તો છકી ગયો કે તે પોતાના જેવો ખીજો કોઈ હોયજ નહી એવું સમજવા લાગ્યો. તેણે આ દોસ્તી શોધવા આવનારા બડાઈખોરાઓને એક જીયાફત આપી અને પછી તેઓથી જાણવા માંગ્યું કે માણસ જાતમાં તમે સર્વથી વધારે કોણથી ખીજો છો ? સેકંદરે આ સવાલ ખાસ પોતાની મોટાઈની ખાતરી કરવા માટેજ પુછ્યો હતો, અને તોપણ તે પુછ્યા આગમજ તેની ખાતરી હતી કે ગૌંજ લોકો એમજ કહેશે કે અમા સેકંદર સીવાય ખીજા કોઈથી ડરતા નથી. પણ એવો કશો જવાબ પેલાઓએ દીધો નહી. તેઓએ કહ્યું કે અમે કોઈખી માણસ જાતથી અથવા કોઈખી જાતનાં બચથી ડરતા નથી; પણ ધાસ્તી એટલીજ છે કે રખેને આસ્માન અમારી ઉપર તુટી પડે! મતજબ કે કુદ્રતી હોનારત સીવાય તેમની ખીજા ધાસ્તી કોઈ નથી. આ વાજખી ઉત્તરથી અત્યંત સેકંદર નાખુશ થયો. તેણે પોતાના મીત્રોને કહ્યું કે આ લોકના જેવા પત્રાભૂખોરા ખીજા કોઈ હોય. ૧ સેકંદર શ્રેષ્ઠ અને ઇલી-

૧ ગ્રોટ કહેછે કે આ એલકાબ ગૌંજ લોકો કરતાં સેકંદરને પોતાને વધારે લાજ પડેછે. ધરાનની લડાઈ પછી તે પોતાને માણસ જાત કરતાં ચઢડતો અને દેવતા જેવો ગણતો અને ગણાવતો હતો.—યુના ૦ ત૫૦, ૬૪૦ ૮, સર્ ૨૬૬—૬૭.

ચેનોને તામે કરતો હતો એટલામાં પાછી યુનાન ખાતે બેઠીલીની આગ સળગી. થીખન લોકોએ તેની સામે સ્વતંત્રતાનો ઝુંડા ઉઠાડ્યો અને તેની ફાળને ઘેરી લીધી. આ ઉપરથી મેસીડોનિયન રાજાને ઉતાવળે કદમે પાછી યુનાન તરફ કુચ કરવી પડી. સેકંદરે આવીને થીખને ઘેરો નાખ્યો, અને કહેલે કે ૬૦૦૦ થીખનો સેકંદરની તત્કાવારના ભોગ થયા; ૩૦૦૦૦ કેદ પકડાયા; થીખસ શહેર જમીનદોસ્ત થયું; અને કેદીઓ યુગ્ગમ દાખલ વેચાઈ ગયા. ઉપર મુજબનો ગળ્ય કોઈ પણ યુનાની શહેર ઉપર એક માણસથી વીટેલો નોંધાયેલો નથી.

ઈ ૦ સં ૫૦ ૩૩૫ નાં સાલમાં બ્યારે સેકંદર ઉપડી કતલમાં રોકાયેલો હતો ત્યારે તેજ વરસમાં એશ્યા મૈનર તરફ તેના સરદાર પાર્મિનિયો અને ઇરાની હાકમે વચે છુટી છવાઈ લડાઈઓ થતી હતી, જેમાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ ઇરાની સરદાર મેનન ફતેહ મેળવતો હતો. પણ હવે સેકંદરે ઇરાન ઉપર પોતે જાતે ચઢી જવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેણે એન્ટીપેટર નામે એક બુદ્ધ અને વીશ્વાસુ સરદારને પોતાની જગા ઉપર નાયબ ઠરાવ્યો અને મેસીડોનનાં રાજ્યની લગામ તેને સોંપી. ૧૨૦૦૦ પેદલ અને ૧૫૦૦ ઘોડસવારોની ફાજ તેના સ્વાધીનમાં આપી, એવી મતલબથી કે તે વડે તેણે યુનાનીઓનાં બંદ બેસાડી દેવાં તથા ઇરાનીઓ ચઢાઈ લાવે તેમની સામે થયું, તથા મેસીડોનમાં ફેસાદ ઉઠે તો નરમ પાડે. આ અને એવીજ ખીજ ગોઠવણો કરીને સેકંદર પોતાની ફાજ સાથ પોતાનું રાજ્યાની શહેર પેના છોડી ઓસમાં થઈને સેસ્ટ્રાંસનાં બંદર ઉપર આવી ચઢડ્યો, જ્યાં તેના દરીયાઈ કાફલો તૈયાર ઉભેલો હતો. આ કાફલામાં ૧૬૦ લડાઈનાં બારકસો અને ખીજાં વેપારી બારકસો હતાં. આ કાફલામાં એથ-સે પોતે લડાઈનાં ૨૦ બારકસોની મદદ આપી હતી. આ સઘળાં વહાણો મારફતે સઘળાં લશ્કર તેમજ અસ્થાબને યુરોપનાં બંદર સેસ્ટ્રાંસથી એશ્યાનાં બંદર એબાઈડોસ ખાતે લઈ જઈ ઉતારવાની સઘળી ગોઠવણો સેકંદરના સરદાર પાર્મિનિયોએ કરી, જે કામમાં ઇરાનીઓ ચઢાત તો તેને અટકાવી શકત; પણ તેવો કશો અટકાવ થયો નહી, જેનું ખરું કારણ આપણે હવે જલદીથી જાણીશું. પોતાની ફાજ જોડે એબાઈડોસ તરફ નહી જતાં સેકંદર પુરાતન ઇલ્યમ (ત્રૌચ) શહેર ખાતે ગયો અને ત્યાં એક પેહલવાતનાં નામ ઉપર ભોગ આપીને તથા હવે પછીની લડાઈમાં તેની મદદ માંગીને તથા ખીજાં એવાંજ જંગલી અને મુર્તપુજક કામે કરીને તે એશ્યા મધ્યની પોતાની ફાજને આવી મળ્યો.

સેકંદરની ફાજની ગણતરી જુદા જુદા લખતારાઓએ જુદી જુદી આપીછે. ૧ વધતાંમાં વધતી ફાજ ૪૩૦૦૦ પેદલ અને ૫૦૦૦ ઘોડસવારોની કહેવાયછે; પણ ગ્રોટ

૧ આર્યન મુજબ ૩૦૦૦૦ પેદલ અને ૫૦૦૦ થી વધારે ઘોડસવારો; ડાયોડોરસ મુજબ ૩૦૦૦૦ પેદલ અને ૪૫૦૦ ઘોડસવારો; જસ્ટીન મુજબ ૩૨૦૦૦ પેદલ અને ૪૫૦૦ ઘોડા; ફલીસ્થીનીસ પ્રમાણે ૪૦૦૦૦ પેદલ અને ૪૫૦૦ ઘોડા; એનેક્સી-ચીનીસ મુજબ ૪૩૦૦૦ પેદલ અને ૪૫૦૦ ઘોડા; અને પ્લુટાર્ક મુજબ ૩૦૦૦૦ પેદલ તથા ૪ થી ૫૦૦૦ ઘોડા. પાછળથી આપણે જોઈશું કે આ ફાજ સેકંદરની મહાબારત રતેહો અને મુશ્કેલી તામે રાખવાની જરૂરીયાતો સાથ સરખાવતાં ફટલી નાની અને ખીસાદ વગરની હતી. પ્લુટાર્ક વાજબી અચરતી બતાવેછે કે આવડી નાની ફાજ વડે સેકંદર મહાબારત રતેહો કેમ મેળવી હશે ?

૩૦૦૦૦ પેદલ અને ૪૫૦૦ ઘોડસવારોની ગણતરી ખરી માનેછે. આ છેલ્લી સંખ્યામાં ૨૪૦૦૦ પેદલ સરદાર પાખીન્યોના હાથ હેઠળ હતી ; આફ્રીનાં જીતાયલી પ્રજાઓનાં લશ્કરો હતાં. ઘોડસવારોમાં ૧૫૦૦ પાખીન્યોના બેટા ફીલોલસના અને ૧૫૦૦ કેલાસના હાથ હેઠળ હતા. આ લશ્કર ઉપરાંત વળી લડાઈનાં કામ માટેના સંખ્યાઓ વગેરે જીુદા હતા. પણ ભારી દમામ સાથે ધરાન ઉપર ચહડાઈ લાવ્યા છતાં સેકંદર કંને નાણાં પુરતાં હતાં નહી. કહેછે કે તે માત્ર ૭૦ 'ટેલંટ' (૩૧૪૦૦૦) લઈને ધરાન ખાતે લડવા ગયો હતો ! અથવા એક ખીજા લખનારના શબ્દોમાં ૩૦ દિવસ સુધી ચાલી શકે એટલુંજ નાણું તેની કંને હતું. તેના આપે લશ્કરી લોભને માટે ૫૦૦ 'ટેલંટ' કરજ કર્યું હતું, તેમ સેકંદરે પોતાની ઉપલી ફોજ ભેગી કરવા માટે ૮૦૦ 'ટેલંટ' બહારથી કહડાવ્યા હતા. શું ત્યારે ધરાન ઉપરની સવારીની મતજબ લુટ ચંચાવવાનીજ હતી ?

ધરાનીઓને સેકંદરની ચહડાઈની પુરતી ખબર હતી, પણ સરદારોની માહિ- માહેતી અંટસને લીધે તેઓએ આ ચહડી આવનારની સામે પ્રથમથીજ હાથ દેખાડીને તેને આગળ વધતો અટકાવવાની તજવીજ કરી નહી. હેલેસ્પોંટની ખાડી ગોચા તે વખતે ધરાનનાં રાજ્યની આથમણ તરફની ચાવી હતી, તે ચાવી સેકંદરના હાથમાં એકવાર આવી તો પછી તે તરફના દરવાજા ઉંઘાડીને માહે ધુસી આવતાં એ શુર વીર વાર લગાડે એ કેવળ અશક્ય હતું. હેલેસ્પોંટનું રક્ષણ કરવાને ધરાનીઓ તદ્દન સામર્થ્યવાન હતા. તેમનો એક દરીયાઈ કાફલો ફ્રીજ્યાનાં ઉપલી ખાડી માહેલાં જોડી- યાલો નામે બંદર ખાતે પડેલો હતો. તેની સરદારી ફ્રીજ્યાના હાકમ અસીતીસના હાથમાં હતી, જેની મદદે આ વેળાએ લીડ્યા અને ઇયોન્યાનો હાકમ રપીક્રીદાતીસ, તેમજ ફાનીક્રીસ, મીક્રીદાતીસ (મહરદાદ) રીયોમીક્રીસ (રએમેહર), વગેરે સરદારો હતા. તેઓ એટલાખધા હતા કે તેઓમાંના ૪૦ તો પાદશાહ દારાના ખેરીઓજ હતા અને જેઓ સઘળા બહાદુરીને માટે વખણાયલા હતા. ઉપલા કાફલામાંનાં લશ્કરમાં ૨૦૦૦૦ ઘોડસવારો અને તેટલીજ પેદલ ફોજ હતી, એમ આર્થન લખી જાયછે. અને એ સઘળી ફોજો છતાં ધરાનીઓ દેવાનાની પેટે મુગા ખેતી રહ્યા અને સેકંદરને એકદમ ખાડી પસાર કરી એશ્યામાં દાખલ થવા દીધો, એ ખણી અજબ વાત છે. સરદાર મેન્નન પણ ઉપલી ફોજમાં પોતાના બેટાઓ જોડે હાજર હતો, પણ ધરાની સરદારોએ તેની સલાહ મુજબ અમલ કરીલો જણાવતો નથી. તેણે સમજાવ્યું કે સેકંદરનાં લશ્કર માટેની ખોરાકી વગેરેનો નાશ કરવામાં જેટલો લાભ છે એટલો તેની જોડે લડાઈ કરવામાં નથી. વળી તેણે સુચવ્યું કે આપણે એશ્યામાં સેકંદર શું કરેછે તે મુગે મહેડે જોવું, અને તે હુમલો કરે તોજ તેની સામે લડવું ; પણ ખીજા તરફથી હુરોપ તરફ ચહડી જઈને તેનાં પોતાનાં રાજ્ય ઉપર આપણે હુમલો કરવો, નેથી સેકંદરને ગભરાઈને ત્યાં પાછું દોડી જવાની ફરજ પડવા વીના રહેનાર નથી. ? પણ ધરાની

૧ ગ્રોટ લખેછે કે અગરજો મેન્નનની સલાહ મુજબ એકદમ અમલ થયો હોત તો ખચીત સેકંદરને ધરાનથી નહાસપું પડત અને કદાચ તેની સઘળી ફોજને પાછી ફરતાં ધરાનીઓ અટકાવી શકત.—યુનાં તવાં, ૬૨૦ ૮, સર્ ૩૧૧.

સરદારે આગલ એકલા મેન્નનનું કથું ચાલ્યું નહીં. તેઓને તો પોતાની બહાદુરી ઉપરજ વીશ્વાસ હતો, તેથી સેકંદરની ફોજની હિમતની ગણતરી તેઓએ જોઈયે તેવી કીધી ન હતી. શેવટે સરદાર અસીતીસે ચુક્યું કે સેકંદરની સામે થઈને તેને આગળ વધતો અટકાવેા. મેન્નનની એક સુચના એવી હતી કે સેકંદરને આગલ વધતાં માર્ગમાં કશી ખારાકી નહીં મળે એટલામાટે ધરિાની ખેતરે તારાજ કરવાં, એટલુંજ નહીં પણ અગત્ય પડે તો ગાંભે અને કરખાઓ પણ ઉગડ વાળવાં. પણ આ શેહરે અને તેમની પેદાશ ધરિાની હાકમોની ઉપજનાં મુખ્ય મુજો હતાં માટે તે ઇલાજ એકદમ હાથ કરવાનું તેઓએ દરસ્ત ધાર્યું નહીં. અસીતીસે કહ્યું કે મારા મુલકમાં એક પણ ઘરને બાળી નાખવાનો હું હુકમ આપી શકનાર નથી. એ રીતે મેન્નનની સુચના-ઓ રદ કરીને ધરિાની સરદારેએ પોતાની ફોજ ગ્રેનાઇકસ નદીના કાંઠા ઉપર ભેગી કીધી અને ત્યાં તેઓ સેકંદરના આવી પુગવાની વાટ જોતા બેઠા. ગ્રેનાઇકસ નદી જેલીયાનાં બંદરથી થોડીજ દુર હતી, જે બંદર ખાતે ધરિાની ફોજ પડેલી હતી. ત્યાંથી તેણે કુચ કરી જઈ નદીની ઉગમણ બાજુ ઉપર પડાવ નાખ્યો, અને પોતાની કૃતેહની આરજીમાં રહી.

ફસલ ૩. ગ્રેનાઇકસની લડાઈ.

(ઈ ૦ મ ૦ પુ ૦ ૩૩૮.)

ગ્રેનાઇકસની નદી ઘણી નાની છે. તે તવારીખમાં બહોળી થયેલી છે. યુનાની કવી હોમરના ગ્રંથમાં પણ તેનું નામ જોવામાં આવે છે. પણ સેકંદર તથા દારાની ફોજો વચ્ચેની મોટી લડાઈ તેના કાંઠા ઉપર થઈ તેથી તે વધારે યાદગાર રહી ગઈ છે. એ નદી ખીથી-ન્યાના પ્રાંતમાંથી નીકળીને પ્રોપૅન્ડીસ અથવા મારમારાના સમુદ્રમાં પડે છે. તેની ઉગમણ બાજુના ઉંચા કાંઠા ઉપર ધરિાની ફોજે આવીને પડાવ નાખ્યો અને હેલે-સ્પોટની ખાડીમાંથી સેકંદરને આવવા વીધા ક્ષતાં હાંથી તેને પસાર થતો અટકાવવાની ધરિાની સરદારેએ અગત્ય જોઈ. તેઓ આ જગા પ્રથમથી હાથ કરી લેવા માટે પોતાને ભાગ્યશાળી સમજતા હતા, એટલુંજ નહીં પણ વળી તેઓને પોતાની ઘોડસવાર ફોજ ઉપર એટલો અર્થ વીશ્વાસ હતો કે તેઓએ પેદલ ફોજને લડાઈ માટે તૈયાર કરવાની કશી જરૂર વીચારી ન હતી. એટલામાટે એ ફોજ—જેના મુખ્ય ભાગ ભાડૂતી યુનાની સીપાહીને હતા, અને તોપણ જેઓ ધરિાની પેદલ સીપાહીઓ કરતાં વધારે કવાયદ પામેલા હતા તે—ને કેટલેક તફાવતે દુર ઉભી રાખી હતી. આ એક મોટી ભુલ થઈ હતી, જેનું ફેવું માડું પરીણામ નીપજ્યું તે આપણ હવે જલદીથી જોઈશું. પેદલ ફોજને આ રીતે લડાઈનાં મેદાનમાંથી દુર રાખીને એકલી ઘોડસવાર ફોજ નદીના કાંઠા ઉપર લડવા ઉભી. આ ફોજમાં મીડ અને મેકત્રયન ઘોડસવારોએ રચે મેહુર સરદારના હાથ હેઠળ જમણી બાજુની હાર રોકી, ડાબી બાજુ ઉપર મેન્નન અને અસીતીસ સરદારોની ફોજો રહી, અને તેઓ બંનેની વચ્ચેમાં ફીજ્યાનો હાકમ અસીતીસ પોતે રખીખીદાતીસની જોડે પેફેલોગાન્યન અને હીકેન્યન ઘોડસવારોને લઈને ઉભા.

ધરિનીઓની આ હીલચાલ જોઈને સેકંદરની ફોજ પણ અરીસાની પાંદરેથી ઉપડી એ નદી તરફ કુચ કરવા માંડી, અને તે પાંચ છ દિવસમાં ત્રેનાઈકમ્ નદીના કાંઠા ઉપર આવી લાગી. સેકંદરે પોતાની ફોજમાં પેદલને વચમાં રાખી ઘોડસવારોને બંને પાંચો ઉપર ગોઠવ્યા હતા, અને અસ્થાયની જગા સર્વની પછવાડે કીધી હતી. નદીના કાંઠા ઉપર તે ક્યારે આવી પુગ્યો તેનો વખત જણાયો નથી, પણ આવતાંની વારમાંજ તે પસાર કરીને એકદમ ધરાની ફોજ ઉપર હુમલો કરવાનો તેણે ઇરાવ કીધો. સરદાર પાર્શ્વિયો તેની સાથે હતા, જેણે ધરાનીઓનું બળ પોતાની આગળી શીકરોના વસ્ત્રો અજમાવેલું હતું, માટે તેણે સલાહ આપી કે સહવાર સુધી સેકંદરે લડાઈ શરૂ કરવી નહી. પણ સેકંદર નસીબનું બાળક હતું. કળ કે કુનેહ કરતાં લોહો જેને બાગ્ય કહેછે તેનાં જોરથી તે જ્યાં જતો ત્યાં ફાવી નીકળતો હતો; વધારે ખુલ્લી રીતે કહીએ તો સેકંદર લડાઈના હુનરને બદલે તક ઉપર વધારે આધાર રાખતો હતો, અને તેવી દરેક સારી તકનો લાભ લેવાને કદી હીન નહી કરવાનો કાયદો રાખ્યાથી અંતે તે જીત મેળવતો હતો. પાર્શ્વિયોએ થોભવાની સલાહ આપ્યા છતાં સેકંદરે પોતાની તક જોઈ લીધી અને તેથી તેણે એકદમ લડાઈ કરવાનો નીશ્ચય કર્યો. તેને લાગ્યું કે ધરાનીઓએ એવી ખરાબ જગા પસંદ કીધેલીછે કે આગરજો લડાઈને એકરાત થોભાવવામાં આવશે તો તેઓ તે દરમિયાન પોતાની જગા બદલી નાખશે અને વધારે સારી જગા પસંદ કરશે તો હાલના જેવી તક હાથમાંથી જતી રહેશે. તેણે લશ્કરના બે વીભાગ પાડ્યા, જેમાંના જમણાની સરદારી પોતે લીધી અને ડાબા પાર્શ્વિયોને સોંપ્યો. અને એવી ગોઠવણ સાથે સઘળી ફોજ નદી પસાર કરવા માંડી, જે આગમજ તેણે પોતાના સીપાહોને હીમતના થોડાક શબ્દો કહ્યા. નદીમાં સેકંદર ઉતર્યો કે કર્નાયના આવાજ થયા અને લડાઈના પુકારા ઉડ્યા. નદીમાં પાણી ઘણું નહી હતું માટે સઘળી ફોજને બોટની જરૂર હતી નહી. પણ તોખી નદીનાં પાણી આખી ફોજને પસાર થવા માટે એકમરખી ઈંડાઈનાં ન હતાં, માટે સઘળાઓ એકજ વસ્ત્ર ખીજે કાંડે જઈ પુગ્યા નહી.

દુસ્મનોની આ સઘળી હીલચાલ ધરાનીઓ તપાસતા રહ્યા હતા. અજબત તેઓની નજર સર્વે કરતાં સેકંદર ઉપર વધારે હતી, જેની નવજવાની, ભૂખરો, તથા તેને મળતાં આદરમાન ઉપરથી તેઓએ તેને તુર્ત પીછાન્યો. દુસ્મનોની ફોજમાંથી જેઓએ સર્વેથી પહેલાં નદી પસાર કીધી તેઓએ જોયું કે ધરાનીઓની ઘોડસવાર ફોજ બે હારમાં ગોઠવાઈ હતી. એક નદીના ઈંચા કાંઠા ઉપર હતી, જ્યાંથી તે શત્રુઓ ઉપર પોતાના બાસા ફેંકતી હતી; અને ખીજી નદીનાં પાણીની અડોઅડ આવીને દુસ્મનોના માર્ગ અટકાવવા ઉભી હતી. આ ઉપરથી શત્રુઓએ જોયું કે તેમનાથી કાંડે સહેલથી ઉતરાય એમ ન હતું. તેઓએ ભેગા મળીને કાંઠા પકડવાની યત્ન કીધી, પણ ફાકટ. એકતો તેઓ નીચાણ જગામાં હતા, અને ખીજું તો તેઓના પગને પોચી માટીમાં કશી મજબુતી હતી નહી; એટલા માટે તેઓ દરેક હુમલે આર આપને પાછા પાણીમાં હટ્યા. પાછા હટીને તેઓ સેકંદરની ફોજ સાથે જોડાઈ ગયા, જે ફોજ હજી કાંઠા તરફ આવી પુગેલી ન હતી. પણ સેકંદરની હાજરી જતાંખી મેસીડોનિયન ફોજ કશી જાતનો કાચુ ધરાવવાને પ્રથમ તદ્દન અશક્ત

હતી. તે પોતાના સીપાહીની હરૌલમાં આવીને લડવા લાગ્યો, અને એ રીતે જીંબેશ ખંને બાજુએ બહુ જોશ સાથ ચાલી. ખંને તરફના ઘોડસવારો એકેક સાથ ગોચા ગંડાઈ ગયા, અને લડાઈએ એવું ૩૫ પકડ્યું કે જાણે માણસ અને ઘોડા પોતાનાં ભેગાં બળો વાપરીને પોતાના હરીફોને હણવા, અથવા તેઓમાંથી પોતાનો માર્ગ લેવાનું દબાણ સજાવવા, અને તેટલામાટે ખાલી અંગબળ વાપરવા લાગ્યા. આમ કેટલોક વખત સુધી ચાલ્યા પછી માર્તે તેમનાં હથીયારોની મદદથી શત્રુઓનો જય થયો, તે એમ કે ધરાનીઓ જ્યારે તેમના ઉપર પોતાના ટુકા ભાલા ફેંકતા હતા ત્યારે મેસીડોન્યનો પોતાના હાથોહાથની લડાઈ માટેના આસ બનાવેલા ભાલા પોતાના હરીફોનાં શરીરમાં ભાડી તેમને વીંધી નાખતા હતા. એમ કરતાં સેકંદરનાં બળ આગલ ધરાનીઓનું ચાલ્યું નહીં. તેઓ પાછા હટ્યા, અને આ મેસીડોન્યન રાજાએ પોતાના મીત્રો જોડે આગલ માર્ગ લીધો અને જે ઉંચાણ જગા ધરાની ઘોડસવારોએ રોકી હતી ત્યાં પોતે જવા પામ્યો. એ રીતે ધરાનીઓને નદીનાં પાણી આગલનો નીચાણ ભાગ છોડીને ઉંચા કાંઠા ઉપરના સપાટ મેદાન તરફ પોતાનાં ખીજાં લશ્કર સાથ જઈ મળવાની જરૂર જણાઈ.

હાં જે લડાઈ થઈ તે વધારે જોશ ભરી હતી. હાંખી સેકંદર સર્વેથી આગળ પૂરેલો હતો. પણ લડાઈની શરૂઆતમાંજ તે ધાસ્તીમાં આવી પડ્યો. પ્રથમ તો તેનો ભાણે ભાગી ગયો, જે ઉપરથી ખીજો મેળવવા માટે તેણે પોતાના આસ હજીરુયા તરફ જોયું. પણ આ ધણીનો ભાણે પણ ભાગી ગયેલો હોવાથી સેકંદર ખીજા કોઈનો ભાણે તેના હાથમાં મેળવામાં આવે ત્યાં સુધી વગર હથીયારે ધરાનીઓના મારાનાં ભય વચ્ચે આવી પડ્યો. આ વખતે પાદશાહ દારોનો એક જમાઈ સરદાર મીપ્રીદાતીસ (મિહરદાદ) સેકંદર ઉપર હુમલો કરવા માટે ઘોડસવારોની એક ટુકડી લઈને દોડ્યો આવતો હતો, જેના ઉપર તેણે પોતેજ ધસારો કર્યો, કેમકે એજ વખતે તેને એક સીપાહીએ નવો ભાણે લાવી આપ્યો હતો. મેહુરદાદ અગરજો પોતાના સોહબતીઓ જોડે આપ્યો હોત તો તે પોતાની ધારણામાં ફાવત, પણ તેના સવારે તેની પાછળ પડી ગયા અને સેકંદરે તેના ઉપર ધસી જઈ તેનાં મોઢાં ઉપર પોતાનો ભાણે મારી તેને એકદમ જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યો. આ બનાવ જોઈને રીહસાકીસ નામે ધરાનીએ સેકંદરનાં માથાં ઉપર તત્તવારનો ફટકો લગાવ્યો, જેથી તેની કોલાહનો એક ભાગ કપાઈ ગયો, પણ તત્તવારનો જખમ સેકંદરનાં માથાંને લાગ્યો નહીં. પોતાની ઉપરના આ હુમલાનાં પેરમાં સેકંદરે પેલા ધરાની સરદારનેખી ભાલા વડે વીંધી નાખ્યો. તુર્તજ એક ત્રીજો ધરાની સરદાર સ્પીપ્રીદાતીસ હાથમાં તત્તવાર ઉઠાવીને સેકંદરનું માથું કાપી નાખવાને ધસી આપ્યો. અગરજો આ વખતે કલીટસ નામે એક મેસીડોન્યને સ્પીપ્રીદાતીસના ઉંચે ઉઠાવેલા હાથ ઉપર તત્તવાર લગાવી તેને ધડથી છુટા પાડી નાખ્યો ન હોત તો સેકંદર ગ્રેનાઈકસની લડાઈમાં ખમીત માર્યો ગયો હોત. હવે ખીજા ધરાની સરદારે અને સીપાહો ધસ્યા આપ્યા, અને સેકંદરને ઘેરી લઈ તેના ઉપર કેટલાક ફટકા લગાવ્યા; પણ આમ થવાથી સેકંદરના સંખંધમાં

પરીણામ શું નીપજ્યું, તે જાણી થયો કે નહી, તેને કોણે અને કેમ બચાવ્યો, અને આટલીબધી બળત્વારીથી ધરાની સીપાહી લડ્યા છતાં તેઓએ દુશ્મનોને કાંય અને કેમ માર્ગ આપ્યો તેની કશી વીગત આપણને જણાવવામાં આવી નથી. આપણને એટલું જ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે ધરાનીઓ અંતે હાર્યા અને શત્રુઓ જીત્યા; ધરાની ઘોડસવારોથી ટકી નહી શકાયું તેથી તેઓ એ બાબતે નહાસી ગયા. ૧

આ રીતે સેકંદરની ફતેહ થઈ. પણ એ ફતેહ માત્ર ધરાની ઘોડસવારો સાથેની લડાઈમાં જ થઈ હતી. ધરાની પેદલ લડાઈમાં કશો ભાગ લીધો ન હતો, બનકે કશો ભાગ લેવાનો તેને હુકમ થયો જ ન હતો. સેકંદરની ફોજમાં તો ઘોડસવારો તેમજ પેદલ બંને લડાઈમાં હતાં. અને હવે ઘોડસવારોને નહસાડીને સેકંદર પેલી ધરાની પેદલ ફોજ ઉપર ધસારો કર્યો. એ ફોજનો મોટો ભાગ યુનાની સીપાહીનો હતો. તેને કદાચ ઘોડસવારોની શીકસ્તની ખબર થઈ હોય કે નહીંની થઈ હોય, પણ તે પોતાને નેમી આપેલી જગાએથી નાહી નહી. સેકંદરની પેદલ ફોજે તેના ઉપર સામો હુમલો કર્યો અને તેના ઘોડસવારોએ પછવાડેથી આવી તેને ઘેરી લીધી. આ ઘોડસવારોમાં સેકંદર પોતે પણ હતો, અને બહાદુર ધરાની પેદલને નીરાધાર જોઈ આ અઘડીએ લડાઈ મારવાના તેના લોભના બદલા તરીકે તેનો જન એકવાર ફરીને ધાસ્તીમાં આવી પડ્યો, કેમકે તેનો ઘોડો માર્યો ગયો. પણ ધરાની પેદલ ગમે એટલી બહાદુરીથી લડે તે છતાં તે ફિલે એ કેવળ અશક્ય હતું. તે નથી ફાવતાર એમ જેમ સેકંદરને ખબર હતી તેમજ તે બહાદુર ફોજને પોતાને પણ હતી, કેમકે જો આર્યન જેવા પક્ષપાતી લખનારની ગણતરી ખરી માનીયે તોપણ ધરાનીઓનાં ૨૦૦૦૦ માણસો કરતાં તેમના શત્રુઓનાં વધારે કવાયદ પામેલાં ૩૦૦૦૦ માણસો જેમ બળમાં તેમજ સંખ્યામાં હોહોડાં વધારે હતાં. વળી આ ૩૦ હજાર પેદલ જોડે ૪૫૦૦ ઘોડસવારોને ઉમેરો, અને એ સઘળા આંકડા ભિગા કરીયે તો ધરાનીઓ કરતાં તેમના દુશ્મનોની ફોજ ત્રણગણી વધારે થઈ જાય છે. ૨ ત્યારે આ કેવળ અસરખાં પ્રમાણમાં ફતેહનું ત્રાજવું કયાં નમવું જોઈયે તે શોધી કહાડવું મુશ્કેલ નથી. કહે છે કે ધરાની પાદાઓ બહુ જોમપર ચઢીને લડ્યા, પણ અંતે તેઓમાંનો એક પણ બહાદુર બચ્યો નહી.

૧ આર્યને આપેલો લડાઈનો આ સઘળો ઉપાલ શીરદોસી કે તરગુશીએ લખેલું કોઈ ધરાની પેદલવાનની બહાદુરી દેખાડનારું મરી મસાલા સાથેનું દાસ્તાન વાંચતા હોઈયે તેણે લાગે છે. તેમાં નેચ એજ રાખેલી દીસે છે કે પોતાના પેદલવાન (સેકંદર) ને એવો નસીબવાન દેખાડ્યો કે તે ભર લડાઈમાં જીવ જવાના જોખમમાં હોવા છતાં ગંધી મદદથી બચી જતો હતો !

૨ સેકંદરનાં ૩૦૦૦૦ પેદલ લશ્કરમાં ૪૫૦૦ થી ૫૦૦૦ ઘોડસવારો હતા, એમ ગણીયે તો ૬૨ છ પેદલે એક સવારની રાસ આવે છે. મારે ૬ પેદલ સીપાહી જોડેલો એક ઘોડસવાર બળવાન ગણીયે તો સેકંદરના ૫૦૦૦ ઘોડસવારો ૩૦૦૦૦ પેદલની બરાબર થાય, અને તેમાં ૩૦૦૦૦ ખરેખરા પેદલ સીપાહીઓ ઊંચેરવાથી સેકંદરની કુલે માત્ર પેદલ ફોજ ૬૦૦૦૦ ની ગણી શકાય. તેની મુકાબિલ ધરાની ફોજ માત્ર ૨૦૦૦૦ ની, યાને ત્રણગણી નાની હતી.

સેકંદર આ મુજબ ગ્રેનાઈકસની મહાભારત લડાઈમાં ફતેહ પામ્યો. એ બનાવ ઈ. સ. ૫૦ ૩૩૪ ના મે માસની તા. ૨૨ મેને દીને બન્યો. ઈરાનીઓની આ લડાઈમાં ભારી કતલ ચાલેલી કહેવાયછે, અને એ કહેનારાઓમાં મુખ્ય આર્યન છે. ઈરાની ઘોડસવાર ફોજ સાથે એ જુદે જુદે ટેકાણે એ જુદી જુદી લડાઈઓ થયેલી આપણે જોઈએ, અને ત્રીજી લડાઈ ઈરાની પેદલ ફોજ સાથેની હતી. આમાંની પહેલી એ લડાઈઓમાં ૧૦૦૦ ઈરાની ઘોડસવારો માર્યા ગયા, જેઓમાં કેટલાક તો નામીયા ઈરાની સરદારો હતા. તેઓ બહુ બહાદુરી સાથે લડ્યા હતા. તેઓમાંનો એક પાદશાહ દારનો જમાહ મેહુરદાદ હતો, ખીજે તેનો સાજો ફાર્નાફીસ હતો, ત્રીજો કેપેડો-શ્યાનો હાકમ મીત્રોબાજેનીસ (મેહરબુજીન) હતો; અને તેઓ સીવાય બાકીના ખીજા અરધી ડગ્ગન સરદારો માર્યા ગયા હતા. ફીગ્યાનો હાકમ આસીતીસ, જે ઈરાની ફોજનો વડો હતો તે, જીવતો રહ્યો; પણ પાછળથી તે આ લડાઈની શીકસ્તના ગમથી આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. ૨૦ હજાર ઈરાની પેદલ ફોજમાંના માત્ર એ હજાર સીવાય બાકીના સઘળા સીપાહીઓ કપાઈ ગયા. આ ૨૦૦૦ કેદ પકડાયા, જેમને સેકંદરે બેડી પોષ્ટને મેસીડન ખાતે ગુલામ દાખલ વેચવા માટે મોકળાવી દીધા. આવડો મોટો કચડાણુ ઈરાની લશ્કરનો થયો, પણ અજાણ્ય જેવું છે કે તેમના શત્રુઓને ઝાઝું ખમવું પડતું નથી ! ઈરાનીઓનાં હજારો માણસો માર્યા ગયાં ત્યારે મેસીડોનિયન ફોજમાંના માત્ર ૮૫ (!) ઘોડસવારો અને ૩૦ (!) પેદલ સીપાહીઓ ઉપલી ત્રણ લડાઈઓનાં એક મોટાં મહાભારત યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા, એમ સેકંદરનો તવારીખનવેશ આર્યન જણાવી જાયછે !! સેકંદરની ઈરાન સાથેની જીતેશનાં વર્ણનનો સઘળો આધાર આજના તવારીખનવેશો ઘણું કરીને આર્યન ઉપર બાંધેલો, ત્યારે આ મોટી લડાઈમાં બંને પક્ષોના માર્યા ગયેલા સીપાહીના મુદલ માન્યામાં નહીં આવે એવા આંકડાઓ ઉપરથી આપણને મજબૂત શક જાયછે કે આર્યને સેકંદરને ગોયા પોતાનાં દારતાનો એક નાયક ગણ્યોછે, અને તેની ફતેહ અને મોટાઈ અને નેકતામીનું જ વર્ણન કરવાની મતલબ રાખીછે. ઈરાની ફોજમાંથી ૧૦૦૦ ઘોડસવારો અને ૧૭૦૦૦ પેદલ સીપાહી માર્યા ગયા, તથા ૨૦૦૦ જખમી થયા અને કેદ પકડાયા, તેઓ સર્વે મળીને ૨૦૦૦૦ નાં એક મોટાં લશ્કરની ખુદારી આગલ માત્ર ૧૧૫ દુસ્મનોની ખુદારી શી ખીસાદમાં !! તવારીખનવેશની સંવેધી મોટી અને પહેલી ખુખી તેના હેવાલની સચાઈ છે; પણ અફસોસ, કેટલાખધા પુતાની લખનારાઓ આ ખુખી વીનાના અંથો લખી ગયાછે ! આર્યને પોતાના નાયકની ફોજને ગોયા અજીત દેખાડીછે. પણ એક બાજુએ ૧૭૦૦૦ અને ખીજી બાજુએ ૧૧૫ માણસો કપાઈ જાય એ હિસાબજ અકલ કબુલ કરે એવો નથી. ૧

૧ પુતાની લખનારાઓ પોતાની મતલબને વખતે સચાઈથી કેટલા વેગના જાયછે તે તેઓ અકેક સાથે મળતા ઊતરતા નથી તે ઊપરથી ખુદ્દુ જાણ પડે. આર્યન માર્યા ગયેલા ઈરાનીઓનો ૧૮૦૦૦ નો આંકડો બતાવેલો ત્યારે ખુદાઈ કહેલો કે ૨૦૦૦૦; પણ ડાયોડોરસ ગણાવેલો કે લડાઈમાં માત્ર ૧૦૦૦૦ માર્યા ગયા,

યુનાની “સેકંદર નામું” લખનાર આર્યન મુજબ ત્રેનાઇકસની લડાઈનો ઉપલો હેવાલ કેટલાક શક અને ખેતીશાસ્ર સાથે વાંચ્યા પછી હવે આપણુ આપણા ફાર્સી લખનારાઓ તરફ નજર કરીયે. જોકે તેઓ કંઈ ખુદ ધરાની કે પાર્સી લખનારા નથી મોટે તેમના ઉપર આર્યન જેવો પ્રભુવાન રાખવાનો વાંક લાગુ પડશે નહી, તોપણ તેમની આદત શરેહ કરવાની હેવાથી તેમના હેવાલને માથે અતીથયોક્તીના દોષ લાગુ પડી શકે તે આપણુ ના પાડીશું નહી. ફીરદોસ્તી યુનાની લખનારાઓ સાથે એકમળતા ઉતરીને લખેછે કે દારાને સેકંદર સાથે ત્રણ લડાઈઓ થઈ હતી. આમાંની પહેલીનું મથક તે ફોરાત (યુફ્રેટીસ) નદીના કાંઠા ઉપર મુકેછે, પણ તે જગાનું નામ આપતો નથી. હાં દારાની ફોજ પડેલી હતી, અને યુનાની ફોજ તેથી બે ફર્સેંગ દુર હતી. ધરાન આપ્યા આગમજ સેકંદર મીસરની ફતેહ કરી આપ્યો હતો એમ ધણુખરા સઘળા મહમદીયાન લખનારાઓ જણાવી જાયછે, અને પોતાની ઉપલી ફતેહથી છકી જઈને તે જવાન યુનાની રાજા ધરાનમાં આપ્યો હતો ખરો, પણ આપણો શાયર જણાવેછે કે ધરાનના પાદશાહનું નામ અને માન સાંભળતાંજ તે ગભરાઈ ગયો અને સુલેહ કરવાનો વીચાર કરીયો. તે દશ સવારો અને દશ દુભાસીયાઓ લઈને પાદશાહની છાવણી તરફ પેગામી થઈને ગયો, જ્યાં તેને પુરતું આદરમાન મળ્યું. હાં તેની પાદશાહી બુન્યાદ દેખાડનારી ચતુરાઈ અને જબાંદરાજી જોઈને પાદશાહને શક ગયો, પણ સેકંદરે એ બાબતમાં દારાનો શક દુર કરવા મોટે કહ્યું કે રમી પાદશાહ કંઈ એટલો ખેલકુદ નથી કે ચાલી ચઢાવીને પોતાના શત્રુના હાથમાં આવી ફરે. તકરારો ચાલતાં સેકંદરે ખંડણી આપવાની ના પાડીને લડાઈ કરવાની મરજી દેખાડી. શરાબની મજલેસમાં ધરાની ગાનું ચાલ્યું, જેની ખુશ લેહરમાં સેકંદર શરાબ પીને જરડીન જામ એક બાજુએ છુપાવ્યા કરતો જણાયાથી તેને એ નવાઈ જેવી વર્તણુક બાબે સવાજ થયો, જેના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે જો ધરાનમાં એવો રેવાજ હોય કે શરાબની જામ ઉઠાવી જવી તો આ જામ પાદશાહને મુખારક છે, એ લઈ જઈને ખજાનામાં મુકો. આ સંખુનોથી દારાને હસવું આપ્યું અને સેકંદરનો આ એલચી લાલચુ છે એમ સમજીને તેણે ઝવેરાતથી એક જામ જારી તે ઉપર ચાકુતનું ઢાંકણું ઢાંકી સેકંદર આગળ મુકાવ્યું. આથી તે એ તચી ખુશ થયો, પણ એજ વખતે જ

પણ કેદ પકડાયા તે ૨૦૦૦૦ હતા !! વળી આર્યન મુજબ શત્રુઓના ૧૧૫ ત્યારે પ્લુટાર્ક મુજબ માત્ર ૭૪ માણસો ઊપલો લડાઈમાં માર્યા ગયા હતા !! આ રીતે જોતાં સાચું શું છે તે શોધો કહાડવું કઠણ પડેછે, પણ જુદું શું છે અને તે ક્યાં છે તે આ અકેકથી ઊલટી ગણતરી ઊપરથી પકડાઈ આવેછે. એક તવારીખનવેશ લખેછે કે ત્રેનાઇકસની લડાઈનો જે એકલો હેવાલ યુનાનીઓએ આપેલો છે તે નહી માનવા જેવો જણાયછે, કેમકે યુનાની સીપાહો મેસીડોનિયનોના જેવાજ રતેહમદ ઠરી ચુકેલા હોયા છતાં તેઓ સઘળા જ્યારે માર્યા જાય અને દુશ્મનોનાં માણસો તેમના પ્રમાણમાં નહી મરે, એ અસંકલ્પ છે. આ કંઈજ નહી પણ ખેશક પોતાનાં દેશની કીર્તી મારેનો ખોટો ચાહછે, અને તેને લીધેજ યુનાની તવારીખનવેશો ખરીબીના જણાવવાથી વેગળા ગયાછે. (પાર્સીનું તવા. સરે ૮૯, નોર ૧.) પણ યુનાની લખનારાઓના આવા આવા ખોટા ગર્વનો આ કાંઈ પડેલો અથવા એકલોજ દાખલો નથી.

ધરાની સરદાર સેકંદરની દરબારમાં પાદશાહ તરફથી ખંડણી લેવા ગયો હતો તેણે પેલા એકઅને રૂમી રાજ દાખલ પીછાન્યો અને તુર્ત તે બાંધે પાદશાહને ચેતવણી આપી. ચતુર સેકંદર આ ખીના એકદમ ચેતી ગયો અને ઞાડી રાત્રે પોતાનાં મકાન ઉપર જવાને બહાને તે પેલું ઝવેરાત ઉઘાવી પોતાના મીત્રો જોડે બનતી ઝડપથી પોતાની છાવણી તરફ નીકળ્યો. દારાને તેના નહાસી ગયાની ખબર મળતાંજ તેની પુક પકડાવી, પણ સેકંદર હાથમાં આવ્યો નહી. તે સીપાહમદદ તો પોતાની છાવણીમાં જઈ અરસ્તાલીસ અને ખીજ વજુરને બોલાવી કહેવા લાગ્યો કે પાદશાહ તરફથી મને આ ખબરનો મળ્યો તે સારા સુગત છે, અને તેના સુધળો મુલક મારા હાથમાં આવશે એમ લાગેછે, તથા તે મારી સામે તકી શકે એમ નથી.

આ રીતે પોતાના સરદારે અને લશ્કરી અમલદારોને હિમત આપીને સેકંદરે લડાઈની તૈયારી કરી. પણ તે નહી પસાર કરે તે આગમજ તો દારા પોતેજ નહી એલંગી શત્રુની ફોજ ઉપર ધસી ગયો. સાત દીવસો સુધી બંને લશ્કરો વચ્ચે જળસી લડાઈ ચાલી, પણ આઠમે દિને એક તુફાની પવન નીકળ્યો, જે સેકંદરની ફોજની પાકે અને દારાનાં લશ્કરનાં મોઢાં ઉપર ઝુકવાથી ધરાની સીપાહીઓ ધુળથી તદન આંધળા થઈ ગયા, હવા તદન ઝાંખી થઈ ગઈ, દારાનાં લશ્કરનો વળ ફાચ્યો નહી અને તેણે નહાસવા માંડ્યું; જે ઉપરથી સેકંદરે તેની પુક પકડીને પુકળ કતલ ચલાવી. ૨ આ રીતે આ રૂમી સરદારે ધરાનમાં પહેલી ક્તેહ મેલવી હતી.

શમશેરખાની મુજબ પહેલી લડાઈ પાચત્ત ધરતખમાં થઈ હતી, અને ત્યાંથી નીકળી ધરાની ફોજનો દુબાલો સેકંદરે છેક ફરાત નદી સુધી પકડેલો રાખ્યો હતો. નીજામી મુજબ બંને હરીફો વચ્ચે બે દીવસ સુધી એકજ લડાઈ ચાલી હતી. મીરખુંદ ઉપરથી પણ એવોજ સાર નીકળેછે. તે તો વળી એમની જણાવેછે કે સેકંદરે આજર-બાઈજાન અને ધીજાન ક્તેહ કર્યા પછી તેની માની ખીમારીની ખબર મળ્યાથી તે પાછો પોતાને વતન ગયો, અને ત્યાંથી પાછો ફરીને એક ચોકસ શેહરને ઘેરા નાખ્યો, અને શેવટે પાર્સના પ્રાંતમાં દાખલ થઈ દારા સાથે લડાઈ ચલાવી. આ સુધળાં ઉપરથી એમ જણાયછે કે છેલ્લે બંને લખનારાઓ માત્ર છેલ્લી યાને આખેલા અથવા ગોગે-મેલાની લડાઈથીજ જાણીતા હતા. તેની આગમજ થયલી બે લડાઈઓ બાંધે તેમને ફીરદોસ્તીના જેટલી પણ ખબર ન હતી.

૧ ફીરદોસ્તી તથા શમશેરખાની.

૨ આ શેહર ગાજ અથવા ટાયર હોય જોઈયે. તેમને તાબે કરતાં સેકંદરને બહુ મુશ્કેલી નડી હતી.

ખાખ ૨૭.

દા ૨૧ .

દારયણુશ—દારાયસ કોડોમાનસ.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૩૬—૩૩૭.)

૨.

સેકંદર સાથના મોટાં યુદ્ધો.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૩૪—૩૩૩.)

૧. ગ્રેનાઇકસની શીકરૂતના સખખો; સેકંદરનો ગર્વ; ક્રીજવાની સહેલી કતેહ; સાર્દીસના હાકમનું હીચકારાપણું અને તેનું માથું કળ; માઇલીટસનું તાબે થવું; કાર્યામાં એક જંગલી રેવાજ—હેલીકનાં સિસની મજમુતી—સેકંદરનો હુમલો—એક લડાઈ અને તેનો ધડો—શેહરના હાકમનો છેલ્લો કટકો—તેની કતેહ અને મરણ—શેહરની આગ અને પાયમાલી; એક ગાડાંના ગાંઠની કહાણી. મેસીડન ઉપર ચહડાઈ લઈજવાની ઉમેદમાં મેમનનનું મોત—ધરાનને મોટી ખોટ.
૨. ધરાનનું પુરું એકબાલ—મેમનનની રતુની—તેની ખાલી જગા—પાદશાહની નવી રાજનીતી—તેની ખયાલી ઉમેદો—સેકંદર સામે હુમલો લઈજવાની તૈયારીઓ—લશ્કરની સરદારી ઉપર દારા; શત્રુઓનું આગલ વધવું—ટાસંસ ખાતે સેકંદરની ખીમારી—તેનું ઘાતકીપણું—તેની કુચ—ઇસસ ખાતે પાદશાહની નાની કતેહ—તેની ફોજમાં જનાનો અને ઝવેરાત. પાદશાહની એક ખીલ લુલ.
૩. પોનારસ ખાતે પડાવ—ધરાની લશ્કરની ગોઠવણ ખાબે નવું નાહ્યું. ઇસસની લડાઈ—તેનાં પરીણામ ખાબે આપનનો અતીથયોક્તી. લડાઈ સંબંધી બીજી હેવાલ—તેની સમાધને સેકંદર તરફથી ટેકો. સેકંદર અને દારા વચ્ચે લડાઈ—ધરાની લશ્કરોની બહાદુરી; ખંને તરફની કતલનો શુમાર; ધરાની છાવણીની મોટી લુટ—પાદશાહનાં કુટુંબનું સેકંદરના હાથમાં આવવું. પાદશાહની એક લુલ. મેસીડન ઉપરની ચહડાઈનો એકસંપ.

કસલ ૧. મેસીડોન્યનોની નાની મોટી કતેહો.

ગ્રેનાઇકસની લડાઈમાં ધરાનીઓએ માર ખાધા તેના મોટા જોખમ ગ્રોટ ધરાની સરદારોને માથે મેલેછે. તેઓએ મેમનનની મજાહ મુજબ આજ્ઞ નહી કીધી; તેઓએ સેકંદરને હેલિસ્પોટની ખાડી પસાર કરતો નહી અટકાવ્યો; તેઓ લડાઈ વેળા પેદલ ફોજને દુર ઉભી રાખીને પોતાની બહાદુરી ઉપરજ મુસ્તાક રહ્યા; અને એ રીતે તેઓ લડાઈ હાર્યા. એટલામોટ ગ્રેનાઇકસની લડાઈ સેકંદરનાં પેદલ અને ઘોડસવારો જોટ માત્ર ધરાની પેદલ ફોજનેજ થઇ હતી એમ વાજખી રીતે ગણવામાં આવેછે. ૧ ધરાની સરદારોએ પોતાનાં બળ ઉપર મુસ્તાક રહી ઘાણ વાળ્યો તેમાં શક નથી, પણ તેઓ કંઇ થોડા બહાદુરીથી લડેલા જણાતા નથી. ફોજના પુરુષ સરદારો કપાઈ મુઆ તેજ ખીના દેખાડી આપેછે કે, તેઓએ લડાઈની કુનેહ જોવી જોઇયે તેવી રીતે વાપરી નહી તોપણ, તેઓ પોતાના દેશ અને પાદશાહની તેમજ પોતાની ધજતને મોટ

હીમત અને ઉલટથી લડયા હતા. આ નાશકારક લડાઈએ ધરાનનાં ભવીષ્યનો એકદમ છાપ ખેસાડી દીધો. આ મોટી શેહનશાહતની આખરી હવે ઘણી નજદીક આવી લાગી છે એવું આ લડાઈએ દેખાડી આપ્યું. અને સેકંદર જેવા એક ગર્વીષ્ટ જવાન સરદારે આ મોટી કૃતેહ મેળવી ત્યારે તેની મોટામનો, તેના લોભનો, તેના યુસ્માનો, અને તેના અહંકારનો પાર રહ્યો નહી. આ કૃતેહથી તેને હીમત આવી, અને આ કૃતેહથી તેનાં લશ્કરે પણ હીમત પકડી. વળી આ કૃતેહ જોઈને ખીજી આસપાસની પ્રજાઓનાં દીલમાં પણ ધાસ્તી પેદા થઈ.

આ સંઘળા બનાવોથી કુશને ચહાઈ લાવનાર શત્રુએ હવે ક્રીજ્યાનાં રાજધાની શેહર દાસ્કીલ્યમ ઉપર હુમલો કરવાને પાર્મીનિયેને રવાના કર્યો. ત્યાં ક્રીજ્યાના ધરાની હાકમનો મહેલ અને દોલત હતાં, તથા ત્યાંના કીલામાં એક કોજ હતી; પણ યેનાઈ-કમની લડાઈ પછી આ કીલો અને મહેલ અને આખો ક્રીજ્યાનો પ્રાંત તદન ખાલી થઈ ગયેલો જણાયો. તેના કબ્જે લેવામાં પાર્મીનિયેને કશી હરકત નડી નહી. હાં કાલાસ નામે ધણિને હાકમ નેમીને હવે સેકંદર લીડયા તરફ ચાલ્યો અને સાર્દીસ શેહર કૃતેહ કરવા ચાલ્યું. એશ્યા મૈનરમાં ધરાની લશ્કરોનું તે મુખ્ય મથક હતું. જ્યારે એ શેહરને મહાત્મા કાઈરસે કૃતેહ કર્યું ત્યારે આપણુ જોઈ ગયા છીયે કે તે એક ઉંચા અને ઉભા ખડક ઉપર બાંધેલું હોવાથી દુશ્મનના હાથમાં એકદમ આવે એમ ન હતું. ત્યારબાદ તેને ત્રણગણી દેવાલથી મજબૂત કરીયું હતું અને ત્યાં મોટી કોજ રાખેલી હતી. અગરજો આ કીલામાંની કોજ પોતાના બચાવ કરવા માંગ્યો હોત તો લાંબા વખતના ઘેરા વીના સેકંદર તેને હાથ કરી શકત નહી, અને એટલા વખતમાં ધરાની કાકેલો આવી પુગવાથી મોટી લડાઈ પાલી હોત અને સેકંદરને વખતપર માર ખામને નહામનું પડ્યું હોત. પણ સાર્દીસના કીલામાંની કોજને આવો બચાવ કરવાનું મુજ પડે તે આગમજ ત્યાંના ધરાની હાકમ મીપ્રીનીસે પોતાનું હિયકારાપણું દેખાડી આપ્યું. સેકંદર હજુ તો આડ માઈલ દુર હતો એટલામાં આગેવાન શેહ-રીઓનું એકટોણું તેને જઈ મળ્યું, તેમજ શેહરનો આ હાકમ તેને એસ્તેકબાલ લેવા ગયો, અને એ રીતે શેહર, કીલો તથા ખનનો કુર્બાનના અથવા હીમતના એક શબ્દ વીના દુશ્મનને હાથ ગયાં. સેકંદરે શેહરના લોકોને “સ્વતંત્રપણું” બદલ્યું, પણ તે છતાં તેમને માથે ધારા મુજબની ખંડણીના કર લાગુ કરીયા. આ રીતે પોતાનું કામ સફલું થયું જોઈને તે દરીયા કાંઠા તરફ ચાલ્યો અને ત્યાંનાં મુખ્ય ધરાની બંદરે હાથ કરવા માંગ્યાં. દરીયા અને માઈલીટસનાં બંદરે આતે ધરાની કોજોનાં મુખ્ય મથકો હતાં. પણ સેકંદરને આવતો માંભજતાંજ દરીયા આતેની કોજ નહાસી ગઈ અને આ નસીબવાન રાજા એ શેહરમાં વગર હરકતે દાખલ થયો, જ્યાં કેટલીક કતલ ચત્તાવી તથા ખંડણી લેતી કરીને તે હવે માઈલીટસ કૃતેહ કરવા દોડ્યો.

પણ હવે તેની મુશ્કેલીઓ શરૂ થઈ. તે જાણતો હતો કે જેમ દાસ્કીલ્યમ, જેમ સાર્દીસ, જેમ દરીયા તેને તામે થયાં તેમ માઈલીટસ પણ થશે; પણ તેમ બન્યું નહી. આ ટાપુના લોકો તેની સામે બની એટલી જવાંમદીથી લડ્યાં. પણ આંતે

તેમની શીકર તથા; મોટા ભાગ કપાઈ ગયો; કેટલાકો નાની ખોટામાં અથવા ઘાઠ ઉપર તરીને બચી ગયા, તોપણ તેઓમાંના ઘણાકો માર્યા ગયા; માત્ર ૩૦૦ જણ એક ટાપુ ઉપર આશ્રો લઈ રહ્યા અને જ્યારે સેકંદર તેમને મારવા આશ્રો ત્યાં જીવંત આવી લડવાને તૈયાર થયા. અંતે સેકંદરે તેમને ચોક્કસ લાજઅથી તાબે કીધા અને પોતાની નેકરીમાં લીધા. માઈલીટસના બાકીના રહેવાસીઓને તેણે છૂટાપાટું બંધી, પણ જેઓ કેદ પકડાયા તેમને ગુલામ દાખલ વેચી દીધા.

માઈલીટસ તાબે થયા પછી સેકંદરે પોતાની દરીયાઈ ફોજને ધરાની ફોજ સામે લડવાને અશક્ત જોઈને હવે વીખેરી નાખવા માગી, અને પોતે હેલીકર્નાસસ તરફ ખુશ્કીનાં લશ્કર સાથે આવ્યો. હેલીકર્નાસસ કાર્યાના પ્રાંતનું મોટું બંદર અને મુખ્ય શહેર હતું. હાં એવો રેવાજ હતો કે રાજ્ય કરતાં કુટુંબના ભાઈ બહેન એક સાથે શાદી કરીને રાજ્ય ચલાવે. સેકંદરે આશ્રો તેની થોડાજ વખત આગમજ ત્યાં આદા નામે એક રાણીના અમલ ચાલતો હતો, જેણીના ભર્તાર અને ભાઈ ઈરીયુસ મરણ પામ્યો હતો. પણ ઈરીયુસનાં મરણ પછી તેના ભાઈ પ્રીસોડોરસે પોતાની બહેન આદાને કાર્યા ખાતેથી કહાડી મેલી, અને પોતાની બીજી એક બહેન નહીં હોવાથી તે એકલો અમલ ચલાવવા લાગ્યો, જોકે તેણે અમલ ધરાનના પાદશાહના હુકમ સીવાય કાર્યાના રાજ્યમાં ચલાવી શકતા ન હતા. પ્રીસોડોરસે પોતાની એક બેટીને આરાન્તાબાતીસ નામે એક ધરાની સરદાર સાથે પરણાવી હતી માટે તેણે સેકંદરને તાબે નહીં થતાં ધરાનના પાદશાહ તરફ વફાદાર રહી લડવાનો નીશ્ચય કર્યો. એટલામાં મેનન પોતાનો કાફલો લઈને શત્રુઓ જામ પુગે તે આગમજ હેલીકર્નાસસ ખાતે દોડી પહોંચ્યો. આથી તેમજ પોતાના જમાઈ અને બીજા સરદારો જોડે શહેરના કીલામાં એક ધરાની ફોજ હતી તેથી પ્રીસોડોરસને ભારી હિમત આવી. કીલામાંની ફોજ પુતાની હતી અને તેની સરદારી એફ્રીયાહીસ નામે એક દેશનીકાળ થયેલા એથીન્યનના હાથમાં હતી. શહેર પોતે કુદ્રતથીજ મજબુત હતું, તેમાં વળી માણસના હાથથી તે વધારે મજબુત બનવા પામ્યું હતું. તેની આસપાસ ૪૫ ફીટ પહોળી અને ૨૨ ફીટ ઊંડી એક ખાડી ખોદેલી હતી. આ ઉપરાંત તેના બે કીલાઓ અને એક સનામતી ભરેલું બારું હતું, જેની અછી કીલેબંદી કરેલી હતી. તેમાં દાખલ થવના માર્ગ દક્ષીણ બાજુએથી હતો, અને દુશ્મનો સામે હિમતથી કમર બાંધેલી રાખવા માટે હથિયારો તેમજ આરાકીનો પુરતો જથ્થો ભરી રાખેલો હતો.

આવાં એક મજબુત શહેરના કબજે સેકંદરે એકદમ લેવા પામ્યો નહીં. માઈલીટસ કરતાં હાં તેને વધારે મહેનત પડી. પ્રથમ તેણે શહેરના ઉત્તર ભાગ તરફથી હુમલા શરૂ કર્યા, પણ ત્યાં તેણે નીબૂજતા સીવાય બીજું કશું નહીં. કીલા ઉપરથી ચક્કરે તેના ઉપર એટલા તો ધસારા કર્યા કે ત્યાંથી તેને માર ખાઈને શહેરની પશ્ચિમ બાજુ તરફ જવું પડ્યું. હાંથી તેણે એક રાત્રે પડોસનાં મીન્ડસ નામે શહેરઉપર શબ્દે ખુબ ચલાવવાની હિમત કરી, પણ એ કામમાંથી તેને માર ખાઈને નહાસી આવવું પડ્યું. આ પછી તેણે હવે હેલીકર્નાસસ ઉપર હુમલો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું અને કોઈવાર કતોહ તથા કોઈવાર

શીકસ્ત એમ ક્રેટલાક દીવસો સુધી ચાલ્યા ક્રીધું. એમ કરતાં એક દીને બે મેસીડોન્યન સીપાહીઓએ ક્રીલાની દેવાણે ઉપર ચઢી જઇ ખીજાઓને અંદર લીધા અને ત્યાં એક જોશ ભરી લડાઈ ચાલી, જેમાં સેકંદરનાં માણસોની ક્તેહ થયલી ગણાઇછે, પણ તેનાં એટલાંબધાં માણસો માર્યા ગયાં કે તેમને ડોકાણે પાડવાને માટે તેને થોડા વખતની સુલેહની માંગણી કરવાની ફરજ થઈ પડી; જોકે આમ જે ઘણી માંગણી કરે તેણે પોતે હાર્યોછે એમ કબુલ ક્રીધા ખરાબર છે. ૧ એફ્રીયાહટીસે આ થોડા વખતની સુલેહની માંગણી કબુલ રાખવાની ના પાડી, પણ મેમ્નનની સલાહ ઉપરથી અંતે તેમ કરવાની ફરજ પડી. આ પછી ક્રેટલેક દીવસે પાછા સેકંદરે હુમલો શરૂ ક્રીધો. આ વખતે આગમજ શહેરમાંના ત્રણ બરજો તો દુશ્મનોએ તોડી પાડ્યા હતા, અને હવે ક્રીલો વધારે મુદત સુધી બચાવ કરી શકશે એવું ખુદ ક્રીલા માંહેલી ફોજને પણ લાગુ નહી. એટલામાટે એથીન્યન એફ્રીયાહટીસે એક શેવટના ફટકા મારીને મરવાનો ઇરાવ કર્યો. તેણે મેમ્નનની પરવાનગી મેળવીને ૨૦૦૦ ચુનંદા સીપાહીઓને પોતાની જોડે લીધા, અને તેઓમાંની અરધી અંખ્યા વડે તેણે દુશ્મનો ઉપર છાપો મારવાનો તથા ખીજ વડે તેમના લડાઈનાં યંત્રો વગેરેને મથાણે લઈ સજગાવી મેળવાની તદખીર રચી. મળસકું થતાંજ શેહરના મુઘળા દરવાજાઓ ઉઘાડી મેલવામાં આવ્યા અને પેલા ચુનંદા સીપાહીઓએ ધસી જઈને દુશ્મનોને ગભરાવી માર્યા. એજ વખતે ક્રીલાની ફોજે તીરે વગેરેનો વરસાદ વરસાવા માંડયો. એફ્રીયાહટીસની તદખીર ક્તેહમંદ ઉતરેલી જણામ. દુશ્મનોનાં લડાઈનાં યંત્રોને આગ લગાડવામાં આવી અને તેમનાં માણસો માર આપીને નહાસભાગમાં પડ્યાં. આ દેખાવ જોઈ સેકંદરે ગભરાયો, તોપણ તેણે અને ખીજ મેસીડોન્યનોએ હીમત આપીને નહાસતા સીપાહીઓને પાછા ફરવ્યા. તેઓ મુઘળા હવે એફ્રીયાહટીસ અને તેની ક્તેહમંદ ફોજની સામે ગયા; એક જોશ ભરી લડાઈ ચાલી; એફ્રીયાહટીસ માર્યો ગયો; બાકીનાઓ પાછા ક્રીલામાં નહાસી ગયા; અને પેલાં બળતાં યંત્રોની આગ બુઝાવી નાંખવામાં આવી. આજ વખતે વળી શેહરના એક ખીજ દરવાજા આગલ એવીજ એક ખીજ લડાઈ ચાલી, જ્યાંથી ક્રીલામાંની ફોજે ઘેરે નાખનારી દુશ્મન ફોજ ઉપર છાપો માર્યો હતો. હાંની મેસીડોન્યન ફોજનો વડો અને ખીજાઓ માર્યા ગયા, તોપણ અંતે છાપો મારનારાઓને ક્રીલામાં ભરાઈ જવાની ફરજ પડી.

આ છાપાઓ ૨ છતાં કશું નહી વળવાથી મેમ્નન અને ઓરેન્ટોબાતીસે શેહરને ત્રાટી મુદત સુધી બચાવી રાખવાની આશા મેલી. તેઓએ ધાર્યું કે તે દુશ્મનને

૧ ગ્રોટ, યુના. તવા. ૬૪૦ ૮, સર્જે ૩૨૬.—ગ્રેનાઈકસની લડાઈની મોટાઈ આગલ આ ઘેરા વખતની મારામારી શી બીસાદમાં? અને તોપણ હાં માર્યા ગયલા મેસીડોન્યનો આગલ બીજી લડાઈમાં માર્યા ગયલા ૧૧૫—બલકે સાત ૩૪!—શી બીસાદમાં? દેશાબીમાન આગલ તવારીખની સચાઈને મોટા ભોગ આપવા પડે તેમાં નવાઈ નથી.

૨ આ છાપાઓ વેળા મેસીડોન્યનોની મોટી ખુઝારી થયલી હોવી જોઈએ, તોપણ તેની કશી ગણતરી આર્યન આપતો નથી. આ બીજીથી ગ્રોટ ટીકા કરેછે કે જ્યારેથી સેકંદરની ફોજની થોડી ઘણી શીકસ્ત થાયછે ત્યારે આર્યન તે લીધે અપાડા કરી બચે.—

હાથ જવા વીના રહેનાર નથી. તોપણ તેને પોતાના સઘળા અસ્થાપ સુધાં સેકંદરને હાથ જતું અટકાવવા માટે તેઓએ પોતાનાં લડાઈનાં યંત્રોને બાળી નાખ્યાં અને હથિયાણા વગેરેનાં એવાજ નાશ કરીને, તોપણ શેહરનાં બંને કીલાઓમાં પુરતી ફોજો રાખીને, તેઓએ બાકીનાં સઘળાં લસ્કરને એંચી લીધું તથા રહેવાસીઓને પોતાનાં બારકસોની મારફતે સલામતી બરેલી જગા ઉપર લઈજઈ મેલ્યાં. હૈલીકનીસસ શેહર બળતી હાલતમાં સેકંદરના હાથમાં આવ્યું. તેણે આગં યુદ્ધવી નાંખવાનો હુકમ આપ્યો, અને જેઓ આગ લગાડતાં પકડાયા તેમને કતલ કીધા. એમ છતાં પણ એ શેહરનો નાશ કરવાનો સેકંદરે હુકમ આપ્યો. કાર્યની પેલી કહાડી મુકેલી રાણી આદાએ સેકંદરને પોતાનો દીકરો ગણીને તેનાથી આશ્રો માંગ્યો હતો માટે તેણે હવે કાર્યનું રાખ્ય આ રાણીને હવાલ કીધું. હજુ સુધી હૈલીકનીસસના કીલાઓમાં ફોજો પડેલી હતી માટે તેમને ઘેરો નાંખવા માટે ટોલેમી નાંમ સરદારને ૩૦૦૦ માણ-સોની ફોજ સાથે ત્યાં રાખીને સેકંદર ખીજી તરફ ચાલ્યો. ઉપરના સઘળા બનાવો ૬૦ સં ૫૦ ૩૩૪—૩૩૩ ના શીયાળા આગમજ બન્યા અને એ શીયાળો સેકંદરે એસ્યા મૈનરની દક્ષીણના ભાગોની ખીચેલી પ્રજાઓની તાબેદારી કબ્જ રખાવવામાં યુગ્મયો. ત્યાંથી તે કીજ્યાની ઉત્તર તરફ ચાલ્યો, અને ગોર્ડયમ નામે એક શેહર ખાતે ૬૦ સં ૫૦ ૩૩૩ નાં ફેબ્રુઆરી અથવા માર્ચ માસમાં જઈ પુગ્યો. ગોર્ડયમ ખાતે સેકંદરે હતો તે વેળા તેને એથન્સથી કહાડેલા કાસદો આવી મળ્યા, જેઓએ વીનંતી કીધી કે જે જે યુનાનીઓ તેને હાથ કેદ પકડાયાછે તેમને છોડી મેળવા. પણ આ માંગણી કબ્જલ રાખવાની તેણે ના પાડી.

એકગમથી આ બનાવો બનતા હતા ત્યારે ખીજી ગમથી મેમનન ડોઈ નવાજ વીચારમાં મશગુલ હતો. હેલેસ્પોટની ખાડી પસાર કરતાં સેકંદરને અટકાવવાની તેની અરજ ધરાની સરદારોએ ના પાડી હતી; તેમજ પાછળથી સેકંદરના માર્ગમાંનાં શેહરો અને એતરો વેરાન કરી તેની ફોજને ખુબે મારવાની તેની મુચના પણ નાપસંદ કરવામાં આવી હતી. એ વખતે મેમનને એવું પણ કહ્યું હતું કે એકગમ સેકંદરને

યુનાન તવાન, ૬૨૦ ૮, સર ૩૨૬, નોટ ૩. પણ જ્યારે નાની શીકસ્તોના આજ અખાડા થાયછે ત્યારે મોટી શીકસ્તો વેળા ફેલા દાંકમીછોડા થયા હશે? આર્યનનો સેકંદર વીશેનો હેવાલ પોતાની સચાઈ ઘણે દરજ્જે ખાહેછે.

૧ એ શેહરની એક પુરાની દંતકથા એવી છે કે ત્યાં અસલ ખિડત રાજ્યો રાખ્ય કરતા હતા, જેમના વખતનું એક પુરાણી બાંધણીનું ગાડું શેહરના કીલામાં પડેલું હતું. એ ગાડાંના ધોરીયા સાથે જુસરીને એક જાતનાં આડની છાલમાંથી કહાડેલા શાખાનાં બનાવેલાં દારડાં વડે એવી ગુચવણ બરેલી રીતે બાંધેલી હતી કે તેનો ગાંઠ કયાં છે અને કેવા છે અને તે કેમ છુટે, તેની કોઈને સમજ પડતી ન હતી. એક આંરેકસે—યાને આગાહી કરનાર દેવતાએ—એવું બહુર કયું હતું કે જે ઘણી આ ગાંઠ છોડી આપશે તે આખા એસ્યાનો ધણી થશે. સેકંદરની આગમજ ઘણાઓએ આ ગાંઠ છોડવાની તજવીજ કીધી હતી, અને તેમની પેઠેજ સેકંદર પોતેથી આ તજવીજમાં નીજજ થયો હતો. અંતે કંઠાળીને તેણે પોતાની તલવાર એંચી કહાડી અને તે વડે પેલા ગાંઠને કાપી નાખ્યો !

ભુખો મારીને ખીજીગમથી આપણુ તેનાં રાજ્ય ઉપર હુમલો લઈ જઈશું એટલે તેને ધરાનમાંથી નહાસવાની ફરજ પડ્યા વીના રહેવાની નથી. પણ તે વખતે મેન્નનનું ઝાઝું ચલાણુ ન હતું માટે તેની સજાહ મુજબ કશું બન્યું નહી. પણ હવે જ્યારે તે સઘળા ધરાની કાફલાનો વડો હતો ત્યારે, અને જ્યારે હેલીકર્નાસસની ક્તેહ પછી તેની ફોજ એશ્યા મૈનરના કાંઠા ઉપર તદન નકામી હતી ત્યારે, તેણે ખુદ મેસીડોન્યા ઉપર ધસી જઈ ત્યાં લડાઈ ચલાવવાનું મૈન ક્રીષ્ટું. સ્પાર્થોસ અને લેસ્પોસના ટાપુઓ તેના હાથમાં આપ્યા. પણ છેડા ટાપુનાં માઈગ્રીનીન નામે શેહરે તેને તાપે થવાની ના પાડી, ઉમેકે તે સેકંદરને તાપે થઈ ચુક્યું હતું અને ત્યાં મેસીડોન્યન ફોજ હૈયાત હતી. એટલામાટે મેન્નને ધુનાન તરફ ચઢી જવા આગમજ આ સર્કશ શેહરને તાપે કરવાનો લોભ ક્રીયો. જોકે આંતે આ શેહર તેની ફોજને હાથ આવ્યું, તોપણ હાં કોઈ રાગથી મેન્નનનું મોત નીપજ્યું, અને મેસીડન ક્તેહ કરવાની તેની ઉમેદ એમની એમ રહી ગઈ. આ નહી ધારેલા બનાવથી ધરાનને મોટી ખોટ ગઈ. અગરજો મેન્નન જીવ્યો હોત તો તેણે પોતાની ધારેલી મતલબમાં કદાચ ક્તેહ મેળવી હોત, કદાચ હુમલો લાવનારને સઘળી ક્તેહો પડતી નાખીને નહાસવું પડત, કદાચ તે બારકસો વીના એશ્યા મૈનરમાં ઘેરાઈ જત અને કોઈ માફ મુસીબતનો ભોગ થઈ પડત. પણ સેકંદર પહેલાંથીજ ભાગ્યશાળી હતો, માટે સર્જત ગોયા તેની તરફેણમાં હતી; તેની વીરધનું દરેક કામ બ્રષ્ટ થયું અને તેની પક્ષનાં સઘળાં કામ અણુધારેલાં બની જતાં હતાં. એટલામાટે મેન્નનનું આકાળ મરણ નીપજ્યાથી મેસીડોન્યા અને તેના રાજ્ય મજનમાંથી મુક્ત થયાં.

ફસલ ૨. વીનાશકાળે વીપરીત બુદ્ધી.

માણુમને વીનાશકાળે વીપરીત બુદ્ધી મુજ પડેછે. મેન્નન હૈયાત હતો તે વેળા તેણે જે ગોડવણુ મેસીડન ઉપર ચડાઈ લઈજવાની રાખી હતી તે તેની જીંદગીનો ગોયા એક સ્વપ્નો હતો, પાદશાહ દારી પોતે એ કામની તરફેણમાં હતો, તેણે મેન્નનને આ ધરાદો પસંદ કર્યો હતો, તેને ઉપલી ચઢાઈ લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો હતો, અને એ રીતે આ ચઢાઈ પાદશાહની પોતાની મંજૂરીયાતથી ગોયા એક સરનજમ પાર ઉતરેલાં કામ દાખલ સમ્પૂર્ણ થઈ ચુકી હતી. પણ તેટલાંમાં દારીનું એકબાજુ ઉધું વણ્યું. મેન્નનનાં મોતથી તેની ધારેલી ઉમેદો બ્રષ્ટ થઈ, અને જ્યારે આ માફા બનાવથી ધરાનની શેહનશાહતનો ગોયા એક જમણો હાથ કપાઈ ગયો ત્યારે તેના મુદ્દર્ સેકંદરની આજુનાં બજમાં એથી બેવડો વધારો થયો. મેન્નનની હીમત, બહાદુરી, ઇમાનદારી અને વફાદારી વીણે પાદશાહ દારીની પોતાની ખતરી થઈ ચુકેલી હતી; અને હવે તેના મરણ પામવાથી તેની જગા ખાલી પડી અને ખાલીજ રહી. હવે ધરાની કાફલાની સરદારી લેવાજોગો એક પણ સરદાર જણાયો નહી. ઘણાખી ધરાનીઓમાંનાં એક પણ એવા જણાયો નહી કે જે દારી અને મેન્નનની ધારણા મુજબ મેસીડન ઉપર ધુનડે લઈ જવાને શકતીવાન હોય. આથી હવે પાદશાહે પોતાની આજુ રાજનીતી ફેરવી નાખી; તેને એક

એવી ઉંઘી બુદ્ધી મુજ પડી કે જેથી ગોયા તેણે પોતાનાં રાજ્યની સમાપ્તિની મુદતને ટુકી કરી નાખી. તેણે એકદમ હુકમ આપ્યો કે હવે ધરાને દુશ્મન સામે બચાવ કરીને લડાઈ લંબાવ્યા કરવી નહીં પણ સામે હુમલો કરીને તેનો છેડો આણવો.

અફસોસ કે લડાઈનો છેડો આણવાની પાદશાહ દારાની બદલાવથી રાજનીતીએ થેલનશાહતનો છેડો આણવો ! મેમનનની રાજનીતી તો બચાવ ધરાનમાં કરવો પણ ધસારો દુશ્મનના મુલક ઉપર લઈ જવો એવી હતી. દારાએ તે ફેરવી નાખી, અને દેશમાં બચાવ કરવાનું છોડી દઈ, દુશ્મનના મુલક ઉપર ધુલારો લઈ જવાનું તથા દઈ, એકદમ ધરાતમાંજ દુશ્મનની ફોજને આગલ વધતી અટકાવવા માટે તેની સામે લડાઈ લઈજવાની આજ્ઞા રાજનીતી હાથ કીચી. પણ ચહડતા દીવસમાંજ એવી રાજનીતી કામ કરી શકેછે—પડતા દીવસમાં એવી રાજનીતી ખુવારી અને નાશનું કારણ થઈ પડેછે. અને ધરાનના સંબંધમાં પણ તેમજ બન્યું. દારાએ મેમનનની જગા પુરી નહીં, મેસીડન ઉપર ચહડાઈ મોકળાવી નહીં, રાજ્યનો બચાવ કરવાની રીત ચાલુ રાખી નહીં ; પણ તેને બદલે એકદમ હુકમ આપ્યો કે ભુમધ્ય સમુદ્ર માંહેલા દરીયાઈ કાફલાને વીખેરી નાખવો, તેમાંના ચુનંદા સીપાહીઓને ખુશ્કીનાં લશ્કર માટે તૈયાર કરવા, આસ-પાસના તામિના તેમજ મીત્રતા ધરાવનારા મુલુકો ખાતે મોઢી ફોજો તૈયાર કરી મોકાવવી, અને એ રીતે એક ગંભીર લશ્કર એકઠું કરીને દુશ્મનની મુકાબેલ જઈ તેને લડાઈ આપવી. પાદશાહની ઉમેદો ઘણી મોઢી અને મોઢી હતી, પણ નાશને વજ્રો જેવીપરીત બુદ્ધી મુજ પડેછે તેનાં માત્ર મીઠ્યા પરીણામ દાખલની તે ઉમેદો ખાલી અને ખયાલી હતી.

પાદશાહે મોટું લશ્કર ભેગું કરવા માંડ્યું એ ખરી વાત છે, પણ તેની જે સંખ્યા યુનાની લખનારાઓએ આપીછે તે એટલી તો અકેકથી ઉતરી છે કે તે કદી કબ્જ થઈ શકે નહીં.^૧ તેમના આંકડાઓ કેવળ હસી કહાડવાજોગ છે, માટે સંખ્યાના શુભાર વીશે કશું ખાતરી ભરેલું નહીં ગણતાં આપણ એટલુંજ કબ્જ કરીશું કે આ ફોજ સેકંદરની ફોજ કરતાં મોઢી હતી. કહેછે કે પાદશાહ નબીકના પ્રાંતો ખાતેની ફોજો મંગાવી હતી તે ઉપરાંત સોગ્દયાના અને બેકત્રયા ખાતેથી તેમજ છેક ઉગમણે હિંદુસ્તાન ખાતેથી પણ લશ્કર મંગાવ્યું હતું. સઘળું સૈન્ય મેસોપોટેમ્યાનાં મેદાનમાં ભેગું થયું અને આપણને જણાવવામાં આવેછે કે તે એવડું મોટું હતું કે તેની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ જણાયથી ૧૦૦૦૦ માણસો સમાઈ શકે એટલી જગા મુકરર કરીને તેમાં ફોજનાં માણસોને દાખલ કરી બહાર કહાડતા હતા અને એ રીતે આખી ફોજ ગણત્રીમાં લીધી હતી ! આ ફોજોની મોટાઈ વીશે પાદશાહ અને તેના દરબારીઓનાં મનમાં

૧ ફોઈ કહેછે કે આ ફોજ ૬ લાખ માણસોની હતી ; બીજાએ મુજબ તેમાં ૪ લાખ પેદલ અને એક લાખ ઘોડસવારો હતા. વળી એમણી કહેછે કે આ ફોજમાં ૨૦ થી ૩૦,૦૦૦ ભાડુતી યુનાનીઓ હતા (ગ્રોટ, યુનાન તવાન, ૬૨૦ ૮, સર્જે ૩૭૫). આર્યન મુજબ ૬ લાખ અને ડાયોડોરસ મુજબ ૫ લાખ ફોજ ધરાનીઓની હતી. પણ કુઈન્ટસ કર્યસ સઘળી વીગત આપીને લખેછે કે ૨૧ લાખ પેદલ અને ૬૧૨૦૦ ઘોડસવારો મળીને કુલે ૩૧૧૨૦૦ લશ્કર હતું—પુરાન પાદન, ૬૨૦ ૪, સર્જે ૫૫૧, નોટ ૧૬. આ ઉઘી સંખ્યાથી ઘણી વધારી દીધેલી હોય એમ લાગેછે.

મહાભારત વીચારે ઉભા થાય એ કુદ્દતી છે. પાદશાહ કેવા બહાદુર હતો તે આ ઉપરથી જણાયછે કે **સેકંદર** સામે જનારાં લશ્કરની સરદારી તેણે પોતે લીધી. પણ દારનાં આ કામ માટે જોડેલા તેને કપડો ઘટતો નથી તેટલો તેણે બચાવની રાજનીતી તર્ક કરી સામો ધસારો લઈ જવાની સાલાક રાજનીતી અખત્યાર કીધી તે માટે ઘટેછે.

આપણે **સેકંદર**ની છેલી હીલચાલની અર્થર લેતાં જોઈએ કે શીયાળાની મુદત તેણે ગોડયમ ખાતે યુજ્જની હતી. હાં તેને ૩૬૫૦ માણસોની નવી ફોજ આવી મળ્યા. પછી તે ૬૦ મં ૫૦ ૩૩૩ ના મે માસમાં ગોડયમથી ઉપડ્યો અને પેકલેગોન્યા તથા કેપેડોશ્યામાં થઈને આગલ વધ્યો. પહેલો પ્રાંત તેને એકદમ તાપે થયો, પણ કેપેડોશ્યા ક્ષેત્ર કરતાં તેને મહેનત પડી. આ બંને ઠેકાણે પોતાના હાકમે નેમીને તે ટોરસ પર્વત તરફ આલ્યો. અગરજો લશ્કરી બચાવની ગોઠવણુ આ પર્વતની 'પાસ' ઉપર રાખવામાં આવી હોત તો **સેકંદર**ને આગળ વધવા માટે માર્ગ મળત નહીં અને મુશ્કેલી પડત; પણ તેવી કરી ગોઠવણુ ધરાવના પાદશાહ તરફથી થયલી નહીં હોવાથી આ 'પાસ' **સેકંદર**ની ફોજે કરી હરકત વીના પસાર કીધી અને તે ટાર્મસ શહેર ખાતે જઈ પુગ્યો. ટાર્મસ ખાતે **અર્સીમીસ** (અર્શીમ) નામનો ધરાની હાકમ હતો, પણ **સેકંદર** સામે થવા માટે તેણે ઉપલી 'પાસ' ના બચાવની કરી ગોઠવણુ રાખી નહીં, અને ત્યાં જો થોડાંક માણસો હતાં તે એકદમ માટી ફોજ જોઈને વગર લડવે ગેય થઈ ગયાં, કેમકે માત્ર જીવ ખાવા સીવાય લડીને તેઓ થોડાજ ફાયદો હાંસલ કરનાર હતાં. પહાડી લુટારાઓને સીસીયા ઉપર ઉતરી પડતા અટકાવવા માટે આ નાની ફોજ રાખેલી હતી, પણ **સેકંદર**ની ફોજ આ લુટારાઓ કરતાં વધારે બળવાન અને વધારે માટી હતી. હવે પેલી નોડેલી ગણત્રીની ફોજથી **અર્સીમ**ને મેસીડોન્યોનાના આવી પુગ્યાની અખર મળી, જે ઉપરથી એ હાકમે લડવાને બદલે પોતાનું શહેર છોડી પર્વતોમાં આશ્રી લેવાનું ડહાપણ ભરેલું વીચાર્યું. એટલામાટે જ્યારે **સેકંદર** આ શહેર ખાતે આવી પુગ્યો ત્યારે તેને ઉજડ પડેલું જોઈું. હાં તેણે ફેટલાક દીવસો સુધી પોતાની ફોજને આશાયશ આપી, અને એજ વખતે પોતે મરતોલ ખામાર પડયાથી આ આરામની મુદત ઘણી લાંબી વધી ગઈ. કદાચ પુષ્કળ થાકથી અથવા કીડનસ નદીનાં બરફ જેવાં થંડાં પાણીમાં સ્નાન કર્યાથી **સેકંદર**ને સજ્જ તાપ લાગુ પડી, તે હાં સુધી કે હવે તે બચે નહીં એમ આસપાસનાઓને લાગ્યું. આ વખતે તેની જોડે ઘણાખી તખ્તીઓ હતા, પણ **સેકંદર**નાં ધાતકીપણુને લીધે કોઈએ ખી તેની દવા કરવાનું માયે લીધું નહીં, કેમકે તેની મરતોલ સ્થીતીમાં અગરજો વધારે થાય અથવા તેનું માત નીપજે તો તેમનો પોતાનો જીવ સલામત રહે એવી તેમને ઉમેદ ન હતી. તોપણ તેઓમાંના એક નામે **ફીલીપસ** દવા કીધી, અને તેને માટે **પાર્મીન્યો** જેવા સરદારે **સેકંદર**ને ચેતાવ્યો કે **ફીલીપસ**ને ધરાની પાદશાહ તારે જીવ લેવાની લાલચ આપેલીછે, તોપણ **સેકંદર**ે તેના ઉપર વીધાસ મેલ્યો અને અંતે આ તખ્તીયે તેને પાછો તનદરોસ્ત બનાવ્યો.

તનદરોસ્ત થયા બાદ **સેકંદર**ે **પાર્મીન્યો**ને ફેટલીક ફોજ આપીને અખર કહાડવા

મોકળ્યો કે એસીયા અને સીલીયાના દરવાજાને નામે ઓળખાતો અમાનસ પર્વત અને દરીયા વચેનો માંકડો માર્ગ ખુલ્લો છે કે ધરાની કોન્જે તેનો બચાવ કરેલો છે. આ દરવાજા ટાર્મસથી છ દીવસની મંજલ જેટલા દુર આવેલા હતા. ખબર કહાડતાં જણાયું કે આ દરવાજાની ધરાની કોન્જે નેગેહબાની રાખી હતી, પણ તે કોજ કદાચ નાની અથવા નજીવી હોવાથી સેકંદરેને આવતો માંબળાને બચાવ પડતો મેલી ચાલી ગઈ હતી. પાર્થિયોની પુરે સેકંદરે પણ કુચ*કરી, અને દરીયા કાંઠા ઉપર મોંઝસ નામે બંદર ખાતે હતો તે પેળા તેને ધરાનના પાદશાહની હિલચાલની સૂઘળી ખબર મળી. દારીએ પોતાની મોટી કોજ લઈને સીયામાં સોચાઈ નામે કસબાનાં મોટાં મેદાનમાં પડાવ નાખ્યો હતો. આમ થવાથી પોતાનો માર્ગ શંકાઈ ચુકયો છે એમ સમજી સેકંદરે પોતાના મુખ્ય સરદારોની સલાહ પુછી, અને તેઓએ આગળ વધવાની હિમત બતાવવાથી તેણે કુચ જારી રાખી. માર્ગમાં તે ઇસસ ખાતે આવી લાગ્યો, જ્યાં પોતાના ધાયલ થયલા અને ખીમાર પડેલા સીપાહીઓને એક નાની ચોકી હેઠળ રાખીને તે આગળ ધસ્યો, અને ઉપર કહેલા દરવાજાઓમાંથી બેઘડક પસાર થઈને ત્યાંથી બે દીવસની રાહ કાપી મીરીયેંદ્રસ નામે બંદર ખાતે જઈ પુગ્યો. આ બંદર શીનીશ્કામાં દાખલ થતાં પહેલું જ હતું. કદાચ તે હાંથી પણ વધારે આગળ વધી ગયો હોત, પણ સજ્જ પુકાન વાયાથી તેને ત્યાં એક દીવસ થોભવું પડ્યું. તોપણ હાં થોભવામાં ફાયદો સેકંદરેને થયો. ગોયા તેની ભાગ્ય દેવીએજ તેને ત્યાં થોભાવ્યો, અને અચરતીની વાત છે કે તેના ખુશામદીયા લખનારાએ એમ નથી કહી જતા કે આ પુકાન ખુદ દેવતાઓએ પોતે તેને ક્તેહ આપવા માટેજ ઉઠાવ્યું હતું !

સેકંદર મીરીયેંદ્રસ તરફ એટલામાટે ધસી ગયો કે ત્યાંથી થોડકે છેટે આવેલી સીયાના પર્વતો ઉપરની એક 'પાસ' ઉપર થઈને પોતાની કોજને દારીની સોચાઈ ખાતે ભેગી મળેલી કોજ સામે લઈ જાય. આ પાસથી સોચાઈ બે દીવસની મંજલ ઉપર હતું. પણ હાં પાદશાહે પોતાની કોજને નકામી ખેસાડી રાખી નહી. તેની હાજી કદાચ હાંજ પડી રહેવાની નહી હશે. એ કોજ સોચાઈથી ઉપડીને હવે એક પાણીના પ્રવાહ પેરે અમાનસ પર્વતની એક ખીજી 'પાસ' ને માર્ગે ઇસસ ખાતે જઈ ચહડી અને ત્યાં રાખેલી સેકંદરની નાની કોજને ચોળી નાખીને એ શેહરનો કુખ્જો લીધો. દારીની કોજમાં તેની માતા, રાણી, બાળકો અને આખો જનાનો તેમજ પાસ હજુરીયાઓ

૧ સેકંદરના આ સીપાહીઓ કયારે અને ક્યાં ધાયલ થયા હશે ! ગોડયમ ખાતે તે શીપાજો પસાર કરીને નીકળ્યો ત્યાર પછી છેક ઇસસ સુધી આવી પુગતાં તેના માર્ગે ગને એટલો કુદ્રતી મુશ્કેલીઓથી ભરેલો હતો તોપણ તે ગોયા તદ્દન સરાઈદાર હોય એમ આપણને તેના તવારીખનવેશો જણાવી બયછે. આ માર્ગેમાં કરી લડાઈ થઈ ન હતી, સામા ધરાનીઓ તો પોતાનાં સથકો છોડીને નહાસી જતા હતા એમ આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે. તે છતાં આ ધાયલ સીપાહીઓ આપ્યા કયાંથી ? ખચીત કોઈ સોદી સચાઈ ઉપર એકતરફી સખનારાઓએ વાળેલાં ઠાંકણાંની મુગી નીશાની બતાવી આપનારી આ ખીના છે, જે આર્યનથી લખાઈ દેવાઈ અને ગ્રોટે (યુનાન તવાન, ૬૪ ૮, સફે ૩૪૨) તે જીતારી લીધી છે !

વગેરે ગોયા આખો મહેલ ઉચકાઈ આપ્યો હતો એમ કહેછે. કહેછે કે સધળો પાદશાહી અસ્ખાખ, સધળું ઝવેરાત, સધળો ભપકો જેવો મહેલમાં તેવોજ લડાઈની ધાવણીમાં હાજર હતો. અને એ ઝવેરાત એટલું બધું હતું કે તેને ઉપાડવા માટે ૬૦૦ ખચરો અને ૩૦૦ ઉંઠોનો ખપ પડ્યો હતો, અને તે ઉપરાંત ખીજો ખજાનો અને અસ્ખાખ દમારકમ શેહર ખાતે પાદશાહી મોકળાવ્યો હતો. દારૂની ફોજ એવડી મોટી દેખાડવાની તજવીજ થઈછે કે તેને યુરોપીસ નદી ઉપર નાખેલા કામચલાઉ પુલ ઉપરથી પસાર થતાં પાંચ દીવસ લાગેલા કહેવાયછે. દારૂની મતલબ ખુલાં મેદાનમાં દુશ્મનને લડાઈ આપવાની હાવાથી તેણે પોતાનાં દેશનું રક્ષણ કરનારા કુદ્રતી માર્ગોને તદ્દન ખુલાં મેલ્યા હતા, એવી મતલબથી કે તેને આગલ ધસી આવવાની લાજ થાય. સેકંદરે તો તેમ ક્રીડું, પણ તેની માંદગીને લીધે થયલી ઢીલથી તેમજ તે મીરીયેંદ્રસ તરફનો સીંચાનો મુલક જીતવા ગયો તે ઉપરથી દારૂ સમજ્યો કે દુશ્મન લડાઈ માટે દીવ કરેછે. એટલા માટે હવે તેણે તેની પુક પકડીને લડાઈમાં ઉતરવાની તેને ફરજ પાડવાનો ડરાવ કર્યો, અને એ રીતે સોઆઈ ખાતેથી તેણે પડાવ ઉઠાવીને ઇસસ તરફનો માર્ગ પકડ્યો. પણ હ્યાં જ્યારે તેને ખબર મળી કે દુશ્મન તો દક્ષીણ તરફ ઉતરી ગયોછે ત્યારે પાદશાહી થોડેક છેટે પીનારસ નામે નદીના કાંઠા ઉપર પડાવ નાખ્યો.

દારૂએ વળી આ એક ખીજા ભુજ ક્રીડેલી જણાયછે. સોઆઈનાં મેદાનમાંજ લડાઈ આપવાનો ઠીક લાગ હતો, તોપણ તે ખામખા પહોરો અને કુંગરો વચ્ચે કંઠંગી જગ્યામાં જઈ પડ્યો અને એ રીતે પોતાને વધારે મુશ્કેલીમાં ડાવી મેલ્યો. સેકંદરે દારૂની નવી હીલચાલની ખબર પડતાંજ તે અચરત થયો, અને એ ખબરની સચાઈ તેણે પ્રથમ કબ્જ પણ રાખવાની આનાકાની કીધી. અંતે તે ઉપલા દરવાજાએ તરફ પાછો ફર્યો, જે તેને પસાર થવા માટે તદ્દન ખુલાં હતા. તે બેઘડક આગળ વધ્યો અને આ સાંકડા માર્ગમાંથી પોતાની ફોજને આસાનીથી ચલાવી લઈજઈને એક રાત ત્યાં થોખ્યો, અને ખીજે દીને સહવારે પીનારસ નદીને કાંઠે જઈ ઉભો.

ફસલ ૩. ઈસસની લડાઈ.

(ઈ ૬ સં ૫૦ ૩૩૩.)

જે મેદાનમાં ખંને ફોજે સામસામી આવી ઉભી હતી તે શુમારે ૧૧ માઈલ પહોળું હતું. તેની ઉગમણ બાજુએ પર્વત અને આથમણ બાજુએ દરીયા આવેલો હતો. સેકંદરે પોતાના મેસીડોનિયન ઘોડસવારોને અને ખીજા સહડતી ફોજોને જમણી પાંખ ઉપર રાખ્યાં અને તેમની સરદારી પોતે લીધી; અને પાર્થીનીયોની સરદારી હેડળ ડાવી પાંખની ફોજ આપી. દારૂએ પર્વત અને દરીયા વચ્ચેની સધળી પહોળાઈ ઉપર પોતાની ૬૦૦૦૦ પેદલ ફોજોને એક લીટી બનાવ્યો, જેની વચોવચમાં ૩૦૦૦૦ ડુનાની સીપાહીઓને રાખ્યા. પોતાની ડાવી બાજુના પર્વત ઉપર તેણે ૨૦૦૦૦ માણસોની એક ફોજને સેકંદરની જમણી પાંખ ઉપર મારે ચલાવવા માટે રાખી; પણ બાકીની ખીજા ઘણી મોટી ફોજ વધી તેને ગોઠવવાની જગ્યા નહી રહેવાથી અને કામ પડે તે

વખે તે મદદ આપી શકે એવી જગા ઉપર તેને ગોઠવવાનું બની શકે એમ નહીં હોવાથી પાદશાહે તેને પોતાના ઉપલા ૬૦૦૦૦ માણસોના લીટાની દ્વારની પછવાડે ગોઠવી.^૧ ઉપર કહેલાં ૧,૨૦૦૦૦ માણસો ઉપરાંત દ્વારાએ ખીજાં ૫૦ હજાર માણસોને જીલ્લાં રાખ્યાં હતાં.^૨ ૩૦૦૦૦ ઘોડસવારો અને ૨૦૦૦૦ પેદલને તેણે પ્રથમ પીનારસ નદી ઉપરથી તેના સામા કીનારા સુધી ઉભી રાખી હતી, પણ સુઘળી ફોજોની વ્યવસ્થા કર્યા બાદ આ અર્ધ લાખ ફોજને તેણે પોતાની જમણી બાજુએ ખેંચાવી લીધી. આ રીતે એ બાજુ તરફ દારાની ઘોડસવારોની મોટી સંખ્યા ભેગી થઈ. ૩૦૦૦૦ યુવાનો આની ફોજની પછવાડે અને સુઘળાં લશ્કરની વચોવચમાં પાદશાહ દ્વારા પોતાના લડાઈના રથમાં સવાર થઈ સુઘળા હુકમે આપતો હતો. આ રીતે દારાની ફોજ દુશ્મનની વાટ જોતી પીનારસ નદીનાં માથાં ઉપર સફ સમારી ઉભી હતી.

દારાની ફોજની આ રીતની હિલચાલ જોઈને સેકંદરે પોતાનાં લશ્કરની સફ સમારવામાં કેટલોક ફેરફાર કીધો. તેણે એક ફોજ પર્વત ઉપર ઉભેલા ૨૦૦૦૦ ઈરાનીઓ સામે લડવા માટે તૈયાર રાખી, જે ઈરાનીઓને દ્વારાએ સેકંદરની પાંખ ઉપર હુમલો ચલાવવાનો હુકમ આપેલો હતો. આમ કરીને સેકંદરે આ હુમલામાંથી પોતે બચી ગયો. પણ ઉપલી ૨૦૦૦૦ ફોજે તેનાં માણસોને ઝાઝી મહેનત આપી નહીં. સેકંદરની નાની ફોજે જોયો હુમલો કીધો તેવીજ એકદમ તે પર્વત ઉપરની ફોજ હડી ગઈ, અને આમ જોઈને મેસીડોનિયનોએ હવે તે ફોજ ફરીને ધસી આવે તો તેને અટકાવવા માટે ૩૦૦ ઘોડસવારો રાખી બાકીનાં માણસોને પોતાનાં લશ્કરની મદદે પાછાં ખેંચાવી લીધાં. સેકંદરે એવી ઉમેદ હતી કે દારાની ફોજ નદી પસાર કરીને તેની સામે આવશે અને પહેલો હુમલો તે કરશે; પણ તેમ બન્યું નહીં ત્યારે તે પોતેજ ધીમે કુચ કરતો નદીના કાંઠા ઉપર આવી લાગ્યો, અને પછી બ્યારે તીર ફેંકી શકાય એટલે તકાવતે જઈ પુગ્યો ત્યારે તેણે ઝડપ ચાલે ચાલીને બનતી ઉતાવળથી નદી પસાર કીધી, અને એકદમ દ્વારાની ડાબી પાંખ ઉપર હુમલો કીધો. કહેછે કે દારાની સીપાહીઓ પોતાના દુશ્મનની ઉતાવળી કુચથી અને હુમલો કરવાનાં શુરથી એટલાંતો ચક્રીત થઈ ગયા કે તે સામે બચાવ કરવાને તૈયાર નહીં હોવાથી કદાચજ સામે થઈ શક્યા, અને એકદમ પાછળે પગે હડી જઈને તેઓએ નહાસવા માંડ્યું ! મેસીડોનિયન ફોજે તેમની પુઠ પકડી, અને કહેછે કે દ્વારાએ પોતાને આ રીતે ઉંઘાડા પડેલા જોઈને પોતાને જીવ બચાવવાની મતલબથી રથ ફેરવીને પોતેખી નહાસવા માંડ્યું ! માર્ગમાં રથ નહીં ચાલી શકે એવી જગા આવી ત્યારે તે રથ ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઉપર સવાર થયો, અને કહેછે કે જીવ ભાગી તે એટલો બધો ખીધો કે ગભરાટમાં તેણે પોતાનો પાદશાહી સાથે, તીર અને ઢાલ પણ પડતાં નાખ્યાં ! તેને નહાસતો જોઈને તેની ફોજની પછવાડે

૧ ગ્રોટ, યુના. તવા. ૬૧. ૮, સર્ ૩૪૬. આ એક નહીં મનાય એવી ગોઠવણ લાગેછે. દારા જોયો સપ્તસાલાર કદી આવી ગોઠવણ કરે નહીં.

૨ આ સંખ્યા આર્યને આપેલીછે, પણ રૉલીન્સનને તે બહુ વધારી મેગેલી ગણેછે.— પુરા. ૫૬૦, ૬૧. ૪, સર્ ૫૫૪, નોટ ૧૦.

ઉભાં રાખેલાં નકામાં ટોળાંએ પણ નહાસવા માંડ્યું અને એ રીતે એટલાખધો ગડ-
ખડાટ ચાલ્યો કે ઘણાઓ ખીજાઓના પગ હેડળ ચંપાઈ મુઝ્યા !

આર્યને કહેલી આ સઘળી હસી કહાડવાજોગ વાતો ગ્રોટ જેવા બારીકખીન
તવારીખનવેશ કચ્છલ રાખે એ ઓચંબાની વાત છે.^૧ એટલુંજ નહી પણ વળી તે તેને
ખીજા લખનારાઓ કરતાં વધારે વીશ્વાસ રાખવાજોગ ગણેછે !^૨ આ ખીજા લખ-
નારાઓખી યુનાનીઓજ છે, જેઓમાં ડાયોડોરસ અને કસ્ટર્થસના જણાયા મુજબ
દારાને ખુદ સેકંદર સાથે લડાઈ ચાલી હતી. તેઓના જણાયા મુજબ સેકંદરે
ખુદ પાદશાહના રથ ઉપર હુમલો કીધો અને તેનો જીવ લેવાની મતજખથી તેણે તેના
રથને ઘેરી લીધો, અને ત્યાંજ બંને પક્ષો વચે એક ખુનખાર લડાઈ ચાલી. આ
લડાઈમાં રથના ઘોડાઓ જખમી થયા અને એટલા તુફાની બની ગયા કે એકવાર
પાદશાહી ગાડી ઉંઘી વળી જતી જરામાં બચી ગઈ હતી. ચારીસ નામે એક ખીજો
તવારીખનવેશ ઉપલી ખુનખાર લડાઈનું વર્ણન આપતાં હાં મુઘી લખેછે કે સેકંદર
અને દારા વચે આમન સામન લડાઈ ચાલી તેમાં ધરાનના પાદશાહેને હાથે તેના શત્રુને
નંગ ઉપર એક જખમ લાગ્યો હતો. આ જખમની વાતને ખુદ સેકંદર પોતે ટેકો
આપેછે. મેસીડન ખાતે એન્ડીપેટર ઉપરના પોતાના પત્રમાં તેણે લખ્યું હતું કે
લડાઈમાં મને નંગ ઉપર એક નાનો જખમ લાગ્યેછે.^૩ લડાઈના આ હેવાલ વધારે
માનવાજોગ અને દારા જેવા પાદશાહની આખરને ખાતર વધારે કચ્છલ રાખવાજોગ છે.

હવે આ સઘળો બનાવ તો ધરાની ફોજની ડાવી અને પર્વત તરફની પાંખ સાથની
લડાઈમાં બન્યો, ત્યારે ખીજા ફોજો—દરીયા તરફની જખણી, તથા વચોવચની યુનાની—
એ દુશ્મને સાથ જોશ ભરી લડાઈ ચલાવી. યુનાનીઓએ પોતાના શત્રુઓ ઉપર
એટલો જોશબંધ ધસારો કીધો કે, કચ્છલ કરવાની ફરજ પડીછે કે, આ ધસારામાં
મેસીડાનબંનેને કંઈ નાનીજેવી ખોટ ખમવી પડી નહી.^૪ તોપણ એ ખોટ માત્ર ૧૨૦
ચુનંદા સીપાહો અને એક સરદારના જીવ જવા કરતાં વધારે કહેવાતી નથી. પણ
એટલામાં સેકંદર ધરાનીઓની ડાવી પાંખને શીકસ્ત આપવાનાં કામથી ફારેગ થઇ હવે
યુનાનીઓ ઉપર ધસ્યો, આપ્યો, અને એ રીતે બે ગમના મારાને લીધે યુનાની સીપાહી-
ઓને પાછા હઠવાની ફરજ પડી. દારાને લશ્કરમાં નહી જોઈને તેઓએ પણ મેદાન
હોડી જવામાં ડહાપણ વીચાર્યું.

૧ દારાને એકદમ નહાસવાની વાત રૉલીન્સન કચ્છલ રાખતો નથી એ ગનીચત છે.
તે કહે છે કે એ પાદશાહે પોતાની જવાનીનાં વરસોમાં બહાદુરી બતાવીને જે મર્ત્યો
ચેળ્યો હતો તે ઊપરથી આ વાત અશકય છે કે લડાઈમાં તે આંધું હીચકારાપણું બતાવે.
રૉલીન્સનના વીચાર મુજબ બનવાજોગ એચ છે કે ધરાની ફોજની ડાવી પાંખની શીકસ્ત
થઈ ત્યારે પાદશાહ નાકો ન હતો, પણ જે યુનાની ફોજની પછવાડે તે ઊભો હતો તેઓ
લડાઈમાં બ્યારે લાઇલાજ થયા અને તેઓએ પાશું હઠવા માંડ્યું ત્યારે દારાએ પણ
લડાઈનું મેદાન છોડ્યું હતું.—પુરાં પાદ૦, ૬૧૦ ૪, સર્ ૫૫૬.

૨ યુનાં તવા૦, ૬૧૦ ૮, સર્ ૩૪૮.

૩ ગ્રોટ, યુનાં તવા૦, ૬૧૦ ૮, સર્ ૩૪૮, નોટ ૧.

૪ તેજ, સર્ ૩૪૬.

પણ જ્યારે વચોવચની યુનાની ફોજની આ વ્યવસ્થા થઈ ત્યારે જમણી પાંખની ધરાની ઘોડસવારોની ફોજ જંગ મેદાનમાં એકલીજ બાકી રહી. એ ફોજ બન્યું ત્યાં સુધી છેલ્લી ધડીવેર લડી. તેણે ઘણી ભારી બહાદુરી બતાવી. તેણે પોતે પીનારસ નદી પસાર કરી જઈને તેની પેલી પાંચે સેકંદરે રાખેલી ફોજ સાથે હાથોહાથની રસભરી લડાઈ ચલાવી. આ લડાઈમાં તેની જીત થઈ એમ આપણને કહી જવાની કોઈની યુનાની તવારીખવેશની હિમત ચાલી નથી; પણ તેને બંદલે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ફોજની પોતાની આ લડાઈ પડતી નાંખીને ચાલી ગઈ, કેમકે દારા જૂંગ મેદાન છોડી નહાસી ગયોછે એવી તેને ખબર મોડેથી પડી. પોતાના પાદશાહે નહિલો જાણી તેણેની પુક મરડી અને એ વખતે તેની ઘણી ખુવારી થઈ. આ રીતે સઘળી ધરાની ફોજો નાહી અને આ નાશકારક નહાસભાગમાં તેમનાં અતીઘણાં માણસો માર્યા ગયાં. સેકંદર જોડે આ લડાઈમાં લડનાર તેના એક સરદાર દલિમી, જે પાછળથી મીસરનો હાકમ થયો હતો, અને જેણે સેકંદરનાં કર્મોના બડાઈખરો ઇતીહાસ લખેલો છે, તથા જેને આધારે આર્યન પોતે ચાલેલોછે, તે જણાવેછે કે ધરાનીઓની પુક પકડતી વેળા સાંકડી જગામાં એટલીબધી લોથ તેના દીકામાં આવી કે માર્ગમાં મળેલી એક ખાડી તો તેઓથી ભરાઈ ગઈ હતી, અને તેથી તે મુએલી લાશોના પુલ બનાવીને તેની મારફતે તે આ ખાડી પસાર કરી ગયો હતો !^૨ ધરાનીઓની પુક તેમના શત્રુ-ઓએ ક્યાં સુધી પકડી અને તેમાં તેમની કેટલી ખુહારી કીધી તેના વીગતવાર હિસાબ મળ્યો નથી, પણ એકંદરે આંકડો મેલી દેવામાં આવ્યોછે કે આ લડાઈમાં ધરાની ફોજનાં ૧૦૦૦૦ ઘોડસવારો અને ૧૦૦૦૦૦ સીપાહીઓ માર્યા ગયા હતા !^૨ આ માયો ગયલાઓમાં કેટલાક ધરાની સરદારો હતા, જેઓમાં ગ્રેનાઈકસની લડાઈ વેળા લડનારા અર્શીમ, રયમેહુર અને અતીજાઈસીસ^૩ પણ હતા. પણ આટલાબધા ધરાનીઓ છતાં મેસીડોન્યનો એટલા બહાદુર કે તેમના તો માત્ર ૩૦૦ પેદલ અને ૧૫૦ ઘોડસવાર સીપાહીઓ કપાઈ મુઆ હતા !^૪

૧ ગ્રોટ, યુનાન તવાન, ૬૪૦ ૮, સર્ ૩૫૦. ઘાતકીપણું—બલકે હુવાનયત—નો આથી વધારે અહડતો દાખલો બીજો ક્યાંથી મળશે ?

૨ રૉલીન્સન જણાવેછે કે આ ઊપરાંત ૪૦૦૦૦ કંદ પકડાયા હતા (પુરા ૫૬૦, ૬૪૦ ૪, સર્ ૫૫૭), જેમને અલખત ગુલામ દાખલ વેચી દેવામાં આવ્યા હતા. માર્યા ગયલાઓની સંખ્યા યુનાની લખનારાઓ દુરેર આપેછે. આર્યન મુજબ ૬૦૦૦૦ પેદલ અને ૧૦૦૦૦ ઘોડસવાર મળીને ૧૦૦૦૦૦ ચાણસો માર્યા ગયા હતા; કર્સસનો આંકડો ઊપર આપેલોછે, અને પ્લુટાર્ક પણ એસજ જણાવેછે. પણ જસ્ટીન કહેછે કે ૧૦૦૦૦ ઘોડસવાર અને ૬૧૦૦૦ પેદલ મળીને માત્ર ૭૧૦૦૦ ચાણસો માર્યા ગયાં હતાં (પુરા ૫૬૦, ૬૪૦ ૪, સર્ ૫૫૭, નોટ ૪).

૩ આ ઘણી નવેસરથી જન્મ લઈને ઇસસની લડાઈમાં આવ્યો હતો કે કિસ ? ગ્રોટ એક ઠેકાણે (યુનાન તવાન, ૬૪૦ ૮, સર્ ૩૫૭) લખેછે કે ગ્રેનાઈકસની લડાઈમાં તે માર્યા ગયો હતો; અને વળી પાછો (તેજ, સર્ ૩૫૦) લખેછે કે તે ઇસસની લડાઈમાં પણ માર્યા ગયો હતો ! આર્યને ગ્રોટને આ હસવા સરખું ગાથું બવાડેલું લાગેછે.

૪ આ બહુજ નાની સંખ્યાછે. એક અપક્ષપાત લખનાર કહેછે કે “બંને બાજુએ માર્યા ગયલાઓની સંખ્યા બેશક ઘણી મોટી હતી.”—પાર્સીન તવાન, સર્ ૬૩.

સેકંદરને ઇસિસની લડાઈમાં જે સર્વેથી મોટું ધનામ મળ્યું તે પાદશાહ દારીની ઊવણીની લુટ હતી. કહેછે કે આ ઊવણીમાં તેની મા અને રાણી, અને બહેન, અને એક બાળક શાહજાદો, તથા બે નાની શાહજાદીઓ હતી. આ સુધયું કુટુંબ સેકંદરના હાથમાં આવ્યું, અને તેની જોડે પાદશાહનો રથ, તીરકમાન તથા ઢાલ પણ આવ્યાં. વળી ખજાના મથે ૩૦૦૦ ટેલંટ (૩૬૦૦૦૦૦) જેટલી દોલત પણ આ તદ્દન નાદાર હાલતમાં લડવા અને માત્ર લુટ સંજાવવા નીકળેલા નસીખવાન જવાન ક્રેતેહ કરનારને હાથ આવી. આ મોટી દોલત જોઈ સેકંદર છકી જાય એમાં નવાઈ નથી, પણ જ્યારે પાદશાહની ઊવણીમાં તેનાં કુટુંબને કેદ પકડાવાની વાત તેણે જાણી ત્યારે તેની ખુશીના પાર રહ્યો નહી. કહેછે કે તે આ પાદશાહી કુટુંબ તરફ મોટી મમતાથી વર્ત્યો. કુટુંબની બાનુઓને એવો ખ્યાલ હતો કે દારી માર્યો ગયોછે, અને તેથી તેઓ આંખ પાણી કરતી હતી, પણ સેકંદરે તેમને ખબર આપી કે તેમની ધાસ્તી તદ્દન ખોટી છે. વળી તેણે તેમને સંખ્યારે આપ્યો કે તેઓએ પોતાનો પાદશાહી ખેતાવ્ય અને મોઢા કાયમ રાખવા, કેમકે દારીનો જીવ લેવા થકી આ લડાઈ ઉઠાવવાની તેની મતલબ નથી, પણ તે તો એશ્યાની શેહનશાહત પોતાને હાથ કરવા માટે આ લડાઈ લાવ્યોછે.

ઈસિસની લડાઈ ૬૦ સૌ પુ૦ ૩૩૩ ના નવેમ્બર માસમાં થઈ. પાદશાહ દારી લડાઈનું મેદાન છોડીને ૪૦૦૦ માણસો સાથે થેસેકસ ખાતે ગયો અને ત્યાંથી યુરેટીસ નદી ઓલંગીને આગલ વધી ગયો. તેના વાંક કહાડવામાં આવેછે કે સોઆઈનાં મોટાં મેદાનમાં લડવાને બદલે તે ખામખા પીનારસ નદી ઉપરના સંકડા માર્ગમાં આવી સીકડાઈ ગયો હતો. એક સુધા લખનાર^૨ ના વીચાર મુજબ ઇસિસની લડાઈ સેકંદર અને દારીનાં એકસરખાં લશ્કરો વચે થઈ હતી, તફાવત એટલોજ કે સેકંદરની ફોજ દારીની ફોજ કરતાં ક્વાયદમાં ઘણી ચહડતી હતી, અને તેથીજ ઇરાનીઓની હાર થઈ હતી. દારીની ફોજ એવાં સંકડાંમણુમાં આવી ગઈ હતી કે તેને સૂક સમારી ઉભી રહેવાની જગા મળી ન હતી, માટે જેટલી ફોજે લડાઈ સંજાવી તે સેકંદરની ફોજની બરાબરની હતી. આ વાત તદ્દન ખરી છે, અને તેની સચાઈ આ ખીના ઉપરથી પુરવાર થાયછે કે ખુદ સેકંદરની નાની ફોજને સૂક સમારીને ઉભી રહેવા માટે પણ દરીયા અને પર્વત વચેના સંકડા માર્ગમાં પુરતી જગા હતી નહી તેથી તેણે પોતાની ફોજના એક ભાગને નદીને પેલે પારજ રાખ્યો હતો, જે ભાગ ઉપર ઇરાની ઘોડસવારોએ પાછળથી હુમલો કર્યો હતો. આ સંકડામણુને લીધે દારીની સુધળી ગણત્રી ઉંધી વળી.

૧ આ શબ્દો વાપરવામાં હરકત નથી, કેમકે ઐરીસ્ટોપ્યુલસના જણાવ્યા મુજબ માત્ર ૭૦ ટેલંટ લઈને સેકંદર એશ્યા ઉપર ચહડાઈ કરવા નીકળ્યો હતો. એક ખીજો લખનાર કહેછે કે તેની ફોજનો ૩૦ દીવસનો ખર્ચ નીકળે તે કરતાં વધારે નાણું તેની કને હતું નહી. ઓટ લખેછે કે તેના બાપે ૫૦૦ ટેલંટનું દેવું કીધું હતું તે ઉપરાંત ખીજ ૮૦૦ ટેલંટનું દેવું કર્યા વીના સેકંદર ખેસીડન ખાતે પોતાની ફોજ ભેગી કરી શક્યો ન હતો—યુના•તવા•, ૬૨૦ ૮, સરે ૩૦૫—૩૦૬. ૨ રૉલી-સન, પુરા• પાદ•, ૬૨૦ ૪, સરે ૫૫૮.

મેન્નનની સરદારી હેઠળનો કાફલો પાદશાહના હુકમ છતાં હજી વીખેરી નાખવામાં આવ્યો ન હતો. તેનાં મરણ પછી તેની સરદારી તેના ભત્રીજા ફાર્નાબાજસ (ખારેહ બાજુ) ને મળી હતી, જેની કને હવે માત્ર ૧૦૦ આરકસોજ રહી ગયાં હતાં. પણ આ સંખ્યામાં ખીજો તેનાથી થાય એટલો વધારો કરીને એ કાફલાને સ્પાર્ટા ખાતે લેસીડી-મોન્યન લોકોની મદદ માકળવાની ત્યાંના રાજા એજીસે પોતે જાતે ખારેહબાજુની મુલાકાત લઈને તેને અરજ કરી. આ કામ ઉઠવી લેવાંને તે સરદાર એકદમ તૈયાર થયો, કેમકે સ્પાર્ટા ખાતે સેકંદર સામે એક મહાભારત હિલચાલ થતી હતી, અને તેની મુખ્ય નેમ જુદ મેસીડન ઉપર ચહડાઈ લઈજવાની હતી. પણ આ રીતે ધરાની અને સ્પાર્ટન હાકમો પોતાની ગોઠવણ કરતા હતા એટલામાં ઈસ્રામની નાચકારક લડાઈની ખબર આવી, જેથી સૂઘળી તરફ એટલીબધી તો માઠી અસર ફેલાઈ કે મેસીડન ઉપરની આ ચહડાઈના વીચાર અધુરે ગયો અને સેકંદર સામેનો એકસંપ પોતાની મેજેજ ખેસી ગયો. કદાચ આ લડાઈનાં માઠાં પરીણામની દરકાર વીના ખારેહબાજુએ સ્પાર્ટન રાજા એજીસને પુરતી મદદ આપી હોત, પણ આજ વખતે વળી ચીર્ષાસના ટાપુ ખાતે બંધવો ઉડવાનાં ચીન્હો જણાયાં, જે ઉપરથી ધરાની સરદાર પોતાની ફાજ લઈને ત્યાં દોડી ગયો અને એજીસને ૩૦ ટેલન્ટ તથા ૧૦ આરકસોની મદદ આપીને રવાના કરી—જે મદદ તદ્દન નીરર્થક હતી. સ્પાર્ટનો હવે સુપ બેઠા અને યુનાનમાંથી સ્વતંત્રતાનું જોમ ઉડી ગયું.

ફાર્સી લખનારાઓ પાદશાહ દારાની સેકંદર સાથની લડાઈ ક્યાં ક્યાં થઈ તે આમે કશી વીગતો આપી જતા નથી. ફીરદોસી યુનાની લખનારાઓની માફક ત્રણ લડાઈઓ છુટ્ટી પાડી લખેછે કે પહેલી લડાઈ પછી દારા ખીજવાર અને ત્યાર બાદ ત્રીજવાર જંગમાં ઉતર્યા હતા. આ ખીજ વેળાની લડાઈ ત્રણ દીવસો સુધી ચાલ્યા બાદ પાદશાહની શીકસ્ત થઈ અને તેણે જેહરમર શેહરમાં જઈ આશ્રો પકડ્યો. શમ્શોરખાની લખેછે કે આ ખીજવારની લડાઈ પછી સેકંદરે ધરાનમાં પોતાને નામની પાદશાહી ચઢાવવા માંડી અને પોતાનો સીકો ચાલુ કરીને હતા.

૧ શું એજ થેપ્સિકસ શેકર હયે, જ્યાં યુનાનીઓ મુજબ દારાએ આશ્રો લીધા હતા ?

બા બ ૨૮.

દા રા.

દારયુશ—દારાયસ, કોડોમાનસ.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૩૬—૩૩૦.)

૩.

સેકંદરની ઈરાનમાં નવી પ્રતેહો.

(૬૦ સ૦ પુ૦ ૩૩૨—૩૩૧.)

૧. ખાનદાનના છુટકારા માટે દારાની કાળજી તેનું નરભાશ ભરેલું નાહું—સેકંદરનો તોછડાઈ ભરેલો જવાબ. પાદશાહનું બીજું પત્ર—તેનો અહુંકાર ભરેલો ઉત્તર; સેકંદરનાં ઘાતકી-પણાંથી રાણી માતાનું મરણ. તાબેદાર હાકમોની નીમકહરામી. પાદશાહનું ત્રીજું નાહું અને તેનો જવાબ.
૨. દમાસ્કસ ખાતેનો ખજાનો—ત્યાંના હાકમનો દગો—તેથી શોહનશાહનું ખરાબી. ક્રીનીશ્ચન બંદરોનું તાબે થયું; ટાપરના રહેવાસીઓ અને સેકંદર—દીરીયત લોકોની મજબુતી—તેમની શીકરત—સેકંદરનું ઘાતકીપણું. ગાજા શોહરની મજબુતી—તેના હાકમની દેલાવરી—રહેવા-સીઓની બહાદુરી—સેકંદરનો પ્રતેહ—તેની ખુતી ખાસીયતનો નવો દાખલો. મીસરની સહેલી પ્રતેહ. નહું સેકંદરીયા શોહર. સેકંદર દેવતાઓનું ક્ષર્ણદ! તેનો પાપી ગર્વ—તેને દેવતાઈ માન. પાદશાહ સાથની નવી લડાઈ માટેની તૈયારીઓ; એક નવા ઘાંતાળા બાબે શક—શત્રુઓની ફોજમાં કચવાટ—અંદરહુણ બાબે તેમનો વહેમ.
૩. પાદશાહની હીલચાલ—લડાઈની તૈયારીઓ—આખેલા ખાતે લશ્કરોની ગોઠવણ—શત્રુઓની નાની ફોજનું પેગાળ. સેકંદરનું આવી યુગલું—તેનો હુમલો; ઇરાની રથોનો ધસારો—તેનું મારું પરીણામ. આખેલાની જબરદસ્ત લડાઈ—દારા અને સેકંદર વચ્ચે હાથોહાથની લડત—એક ખોટી ખુમ—પાદશાહને માર્યો ગયલો સાંભળીને ઇરાની ફોજનું નહાસવું. ઇરાની ફોજની જમણી પાંખનો ધસારો—પામીન્યોનું સંકટ—સેકંદર ઉપર પેગામ—ઇરાની ફોજની પ્રતેહની ઉમેદ—સેકંદરની ફોજ સાથ નવી લડાઈ—ઇરાની ઘોડસવારોની પ્રતેહ. લડાઈનું પરીણામ—પાદશાહની વર્તણૂક બાબે અમીખાય—ઇરાનીઓની શીકસ્તનો એક સખખ. મહમદીયાન લખ-નારાઓ મુજબ લડાઈનો હેવાલ;—શીરદોસીની હકીકત; મીરપુદની ખીના; નીજામીનું દાસ્તાન.

' ફસાલ ૧. સેકંદર અને દારા.

ઈસિસની લડાઈ પુરી થયા પછી ખીજે દીને સેકંદરે પોતાનાં માર્યાં ગયલાં માણસોને બારી બપકા સાથ ભુમીદા કરાવ્યાં, અને એ વેળા તેમને મોટા લશ્કરી મર્ત્યો આપવા માટે તેણે પોતાની સચળી ફોજને સકુ સમારી ઉભી રાખી. કહેણે કે તેણે ઇરાની ફોજમાંના મોટા દરજ્જાવાળા મરદારોને પણ ઇરાનીઓની રીત મુજબનું માન આપી અવનંદ પુગાડવા માટે દારાની માતા રાણી સીસીગેઝબીસને પરવાનગી બક્ષી હતી. ૧ પાદશાહની આ માતા તેમજ તેની રાણી સ્તંત્રીશ (દીજારાય), ૨ તેનો નાનો બેટા અને બે પુત્રમુરત શાહનનીઓ લડાઈ પછી ફતેહ કરનારના હાથમાં

૧ પાર્સી તવાઁ, સરે ૬૩.—પ્લુટાર્ક ("સેકંદરનાય").

૨ શીરદોસી મુજબ પાદશાહ દારાની રાણીનું નામ દીજારાય હતું.

કેદ પકડાઈ હતી. તેઓ માટે પાદશાહેને બહુ ચીંતા પેદા થતી હતી. ઇચ્છાથી કેટલીક કૌશલ સાથે બેખીલન તરફ નીકળી ગયા પછી દારાએ એતાની આ ચીંતાને થકી સેકંદર ઉપર નરમાથ ભરેલું એક નામું લખવાની જરૂર જોઈ. તેણે આમ એલચી-એને આ નામું આપી સેકંદર તરફ મોકલ્યા, જે આ વસ્ત્રે મરેથમ નામે શહેરમાં હતો. પાદશાહે આ નામાંમાં પોતાની માતા, રાણી અને બાળકોને પોતાના સ્વાધીનમાં આપી દેવાની માંગણી કરી હતી, સેકંદરને પોતાના મર્તબાનો ગણીને તેની જોડે દોસ્તી કરવા અને મીત્રાઈનું નાતું બાંધવાની સુચના કરી હતી, અને વળી એમ પણ જણાવ્યું હતું કે ઈરાન ઉપરની ચલહાઈનું વુકાન તેના બાપ ફીદકુસે ઉપર કીધું હતું, સેકંદરે તે ચાલુ રાખ્યું હતું, અને પાદશાહે તે સામે પોતાના મુકકનો બચાવ કર્યો હતો. આ નરમાથ ભરેલા પત્રનો ઉત્તર સેકંદરે બહુ વુંદી સાથે વાળ્યો. તેનું તારીફ નામું લખનાર આર્યનના જણાવ્યા મુજબ તે મગરર લડવૈયાએ આ જવાબમાં પોતાની હકીકતો રજૂ કરી અને લખ્યું કે “મહાત્મા જર્કસીસે યુનાન ઉપર જે ચલહાઈ કરી હતી તેનાં વેરમાં યુનાનીઓનો મરદાર નેમાઈને હું હાજની ચલહાઈ ઈરાન ઉપર લાવ્યો છું.” વળી દારા ઉપર કેટલાક અન્યાયો મેલી જણાવ્યું કે “મારા બાપનાં ખુનની તેમજ મેસીડન સામે યુનાનીઓના બચવાની ઉમરેણીએ પાદશાહે કરી હતી.” શેવેટ આ મગરર ફતેહ કરનારે લખ્યું કે “હમણા દેવતાઓની મેહરબાનીથી ફતેહ મેળવનાર હું છું; મેં પ્રથમ તારા હાકમે ઉપર અને પછી તારી પોતાની ઉપર ફતેહ મેળવીએ. જેઓ મારે તામે થાયછે તેઓ સર્વેની હું સંભાળ લઉં છું અને તેમને રાજ કરું છું. વું પણ મને આપ્યા એસ્યા ખંડનો ધણી ગણીને મારી પાસે આવ. ઈબ્ન થવાની કશી ખીછીક વીના આવ, અને આવીને મારી કનેથી તારી માતા, ઓરત, બાળકો અને તને ખીજી ગમે તે માંગી લે. તોપણ જ્યારે ફરીથી વું મારી ઉપર લખે ત્યારે મને તારો બરાબરીનો ગણીને લખતો ના, પણ તારી કને જે કંઈ છે તે સર્વેનો તેમજ આપ્યા એસ્યાનો મને ધણી ગણતે; નહીતો કે તને એક બુરો માણસ ગણીને હું તારી જોડે કામ લઈશ. જો વું મારી જોડે શેહનશાહત વીથે હજુખી ઝગડો ઉઠાવવાની ધારણા રાખતો હોય તો મારી સામે ઉમ્મી રહીને લડ, પણ નહાસી ના જ. નહીતો કે વું જ્યાંની જશે ત્યાં હું તારી પુઝે આવીશ.”

મગરર સેકંદરના આવા તકોબરી ભરેલા જવાબની કદાચ ઇરાનના પાદશાહે વકી રાખી નહી હશે. પણ તે માત્ર એક નાના પ્રાંતનો હાકમ હોયા છતાં દારાને પોતાનો બરાબરીનો ગણવાની પણ ના પાડે, એ તે કુખી પાદશાહેને થોડું દુખ ભરેલું ન હતું. તેની શીકસ્તો કરતાં વધારે દુખ તેનાં કુટુંબની જીદાઈ હતી. સધળા રાબય વૈભવો કરતાં એક કુટુંબનું સુખ કેવડું મોટું હોયછે તે દારાને હવે માલુમ પડ્યું. જે પાદશાહે પોતાના હાથ તળેતા હાકમેની વફાદારીની જમીનગીરી દાખવ તેમનાં કુટુંબના માણસોને સાનમાં રાખતો હતો તેજ પાદશાહેનું કુટુંબ દુસ્મનના કખ્ખમાં જઈ પડ્યું, એ દારાને સર્વેથી મોટું દુખ હતું. અને તેટલામાટેજ એકવાર ફરીને—ઉપલા તકોબરી ભરેલા જવાબ પછી કેટલીક મુદત રહીને—પાદશાહે સેકંદર ઉપર એક ખીજો

નરમાથ ભરેલો પત્ર લખવાની ફરજ વીચારી. આ તેનો ખીજો પત્ર સેકંદરની શીનીશ્યા આતેની કૃતેહો, જેમને હેવાન હજુ આપણુ વાંચવાના છીયે તે, થયા પછી લખાયો હતો. આ નામું આપીને પાદશાહે કેટલાક એલચીઓ મોકળ્યા, જેઓ પેલા જવાન કૃતેહ કરનારને ટાપર આપે જઈ મળ્યા. આ નામુંમાં દારાએ સેકંદરને ૩૨૪ લાખની મોટી રકમ તથા યુક્રેટીસ નદીની પેઢી બાજુનો સુધળો ધરાની મુલક આપી દેવાની માંગણી કરી હતી, તથા એવું જણાવ્યું હતું કે પાદશાહ તેને પોતાનો જમાઇ કરવાને રાજ છે અને પોતાની શાહજાદીની રીતમાં ઉપલી રકમ તથા મુલક તેને આપી દેવા માંગેછે. સુધળી મોટી લાલચ દેખાડવાની દારાની મતલબ એકજ હતી, અને તે એ કે “મારી માદર તથા રાણી તથા બચાંએને મારે હવાલે કરી દેવાં.”^૧ અફસોસ, આ કાકલુદી ભરેલી અરજ ઉપલી સુધળી લાલચો છતાં પેલા કકલુ દીજના મેસીડાન્યનનું પથરનું દીલ પીગળાવી શકી નહી ! દારા તરફનું નામું તેણે પોતાની રાજ્ય સભામાં વાંચી સંભળાવ્યું, જે અત્યંત આખી સભાને પશંદ પડ્યું હશે એમ જણાયછે; કેમકે તેના વડા સરદાર પાર્મીન્યોએ તુર્તજ કહ્યું કે “અગર હું જે સેકંદર હોઉં તો વધારે જેખમમાં બીજાવવાને બદલે દારાએ કરવા માંગેલી શરતો કમ્બલ રાખ્યું.” પણ સેકંદર સ્વમતને પશંદ કરનારો હતો. તે ખીજની સલાહને વજન આપે એવો ન હતો. તેણે ઉત્તર દીધો કે “બરાબર; અગર હું જે પાર્મીન્યો હોઉં તો આ શરતો કમ્બલ રાખત; પણ હું સેકંદર છું, કંઈ પાર્મીન્યો નથી; મોટે મારે તો જુદોજ ઉત્તર મોકળાવેલો જોઈયે.” આમ કહીને તેણે આ મતલબનો તોછડો, ગર્વીષ્ટ અને અને તુંદ જવાબ મોકળાવ્યો: “મને તારું નાણું કે તારો દેશ જોઈતો નથી, કાંએકે તારી સુધળી દોલત અને મુલક મારાં થઈ ચુકેલાં છે; અને વળી તું મને જે કંઈ આપવા માંગેછે તે એ સુધળાનો માત્ર એક ભાગ છે. જે હું તારી શાહજાદી જોડે શાદી કરવા ઇછીશ તો તેમ હું કરીશજ, પછી તું મને તેણી આપી દેવા નહીંખી આપે. મારી તરફથી અગરજો એક દોસ્ત તરીકે તારે કંઈખી મેળવવું હોય તો મારે તાબે થઈને આવ.” ગ્રોટ આ જાતની સેકંદરની બાપાને જંગલી અને અપમાન ભરેલી કહેછે;^૨ પણ તેમાં દારાને તેનાં બચાં છોકરાં પાછાં નહીં સ્વાધીન કરવાનું જે ઘાતકીપણું સમાયલુંછે તે ખુલ્લું માલુમ પડી આવેછે. જે ધણી પોતાના બાપનાં ખુનથી

૧ શીરદોસ્તી અને શીરખુંદ મુજબ આ જાતની માંગણી પાદશાહે છેલી લડાઈ પછી કરી હતી, અને તે બીજી સેકંદર તેને મળવા જતો હતો એટલે તેના બે વજીરોએ તેનું ખુન કરીધું હતું. શમ્શેરખાની પણ એમજ જણાવેછે કે છેલી લડાઈ પછી પાદશાહ ઇસ્તામમાં જઈ ભરાયો, જ્યાંથી સેકંદરે તેને ઠકવા દીધા નહીં તેથી તે સર્વસ્વ છોડી દઈને નાઠો અને તેનો કબીલો તેના ખજાના જોડે શત્રુના હાથમાં સપડાયો, જેને સલામત પાછો મેળવવા માટે દારાએ સેકંદર બીજ નામું લખ્યું હતું. આ રીતે સુધળા શાસી લખનારાએ એકમત છે કે છેલી લડાઈ પછીજ દારાનો કબીલો શત્રુના હાથમાં ગયો હતો. આ બીનામાં કંઈક સચાઈ જણાયછે. દીધેલી પાદશાહ લડાઈનાં નેદાનમાં પોતાના કબીલાને લઈ ગયો હોય એમ જણાયું નથી.

૨ યુનાં તવાં, ૬૪૦ ૮, સરે ૩૬૫,

કમકમે નહી, અને પોતાની સાવકી મા અને બાઈનાં ખુનોથી રાજ થાય તે માણસથી દયાનાં એક કામની દારી જેવો મોટો પાદશાહની વકી રાખી શકે નહી, એ દેખાઈતું છે. સેકંદર આ પાદશાહી કુટુંબને પોતાની ફોજ જોડે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં સાથેના સાથે રખડાવતો હતો. આ રખડ એટલીબધી હતી કે દારાની રાણી દીલારાય ટાઈ-ગ્રીસ નદી પસાર કર્યા બાદ થાકથી મરણ પામી, અને એ રીતે ધાતકી સેકંદરે તેણીના દુખી આવંદનાં દુખોમાં એક નવું ઉમેરી આપ્યું.

આવી હાલતમાં ધરાનનો પાદશાહ અરધો દેવાનો બની જાય તેમાં નવાઈ નથી. ઈસમની લડાઈ પછી બે વરસો સુધી તે પોતાના આ ધાતકી દુશ્મનની માંસો થઈ શક્યો નહી એવો તેને માથે દોષ મેળાયોછે, પણ મુલકનું રક્ષણ કરવાના પોતાથી બનતા ઇલાજો લેવા છતાં પોતાના અતલગનાં વહાલાંઓને પોતાની આગલ નહી જોઈને, પોતાની પડોશમાં સુખી જોવાને બદલે એક જોરાવર શત્રુની છાવણીમાં તેમને દુખી થતાં જાણીને, અને વળી તેમને પાછાં મેળવવાની અનેક તજવીજમાં પોતે નીષ્ફળ થયાથી દારાની હાલત કેવી માઠી થઈ જાય તે વીચારવું મુશ્કેલ નથી. અને તેટલા મોટે બે વરસો સુધી તેણે લડાઈની તૈયારી કરી નહી હોય તો તે સમજી શકાય એમ છે. પણ અરેબર તેમ નહી હવું. પોતાનાં કુટુંબની જીવદાઈના કારી જખમ છતાં પાદશાહને પોતાના જે તાબેદાર હાકમો ઉપર વીચાર હતો તે તેઓએ તોડ્યો અને તેની બોડુંને મજબુત કરવાને બદલે નબળી પાડી નાખી, અને તેઓ દુશ્મનને જઈ મળ્યા. એ સઘળી વીગતો નીચે આપણે વાંચીશું તે ઉપરથી દારાની હાલતની સ્થિતિની આપણને પુરતી ખબર પડશે.

એવું જણાયછે કે ઉપલી બંધેવારની માગણીઓનો તુછકાર થયા છતાં એકવાર ફરીને પાદશાહે સેકંદરને વીનંતી કરી હતી. કહેછે કે આર્મેલાની લડાઈ થાય તે આગમજ દારા તરફથી લખાયાં હોય એવી મતલબનાં કાગળો સેકંદરના હાથમાં આપ્યાં, જેમાં શત્રુની ફોજમાંના ચોકસુ યુનાનીઓને એવી ઉચ્ચેરણી યઈ હતી કે તેઓએ સેકંદરનો જીવ લેવા અથવા તેને ધરાનીઓના હાથમાં આપી દેવો. આ વખતેજ પાદશાહની રાણી દીલારાય મરણ પામી. સેકંદરે મોટાં આદરમાન સાથે તેણીને અવસાનમંજલ પહેંચાડવાનો હુકમ આપ્યો અને રાજકુટુંબનાં ખીજાં જેઓ બાકી રહ્યાં હતાં તેમને દીલાસો આપ્યો. સેકંદરે પોતાની રાણીનાં મોત વખતે દેખાડેલી આ મમતાને મોટે દારા ખુશી થયો અને પોતાના ૧૦ ખેતીઓને એલચી દાખલ માકળીને તેની જોડે સુલેહ કરવા ઇછ્યું. પણ મગર સેકંદરે ઉત્તર દીધો કે એક પૃથ્વી ઉપર બે સુર્ય હોય નહી, તેમ દુ-યામાં પાદશાહની બે હોય નહી; અગરજો દારા સેકંદરનો બરાબરીયો થવાનો વીચાર છોડી દઈ તેને તાબે થશે તો સેકંદર તેને પોતાથી ઉતરતો

૧ પુટાર્ક ("સેકંદર નામું") જણાવેછે કે આ રાણી ઉચ્ચેલથી શરેજ થયલી હતી. હવે આવી નાતવાન હાલતમાં એક પાદશાહી બાબુને પોતાની જોડે મંજલ દર મંજલ ઘસડ્યા કરવી એ શું ધાતકીપણું નથી? તેણીનું મોત નીવળવવાનો સેકંદર ઉપર ખુશી વાંક લાગુ પડેછે.

ગણી કચ્છલ રાખશે.૨ ફતેહથી ચકચુર થઇ ગયલા ગર્વીષ્ઠ સૈફંદરના આ વચ્ચેનાથી દુખી થઇને હવે દારીએ ત્રીજી મર્તિએ લડાઇમાં ઉતરવાનો કરાવ કર્યો.

ફસલ ૨. શત્રુઓની સહેલ ફતેહો.

દમાસ્કસ ખાતે પાદશાહે પોતાના ઘણાખરો ખજાનો મોકળાવી દીધાછે એવી સૈફંદરને ખબર હતી, માટે ઇસુસની લડાઈ પછી તુર્તજ એક પાદશાહી પીડારા દાખલ તે આ ખજાનાની લુટ ચલાવવા શીતીશ્યાના આ શેહર તરફ દોડયો. તોપણ આ લુટનું કામ પોતે કરવાને બદલે તેણે તે પાર્શ્વીયોને સોંપ્યું. દમાસ્કસના કીલ્લો અલખતે ખીજાઓ કરતાં વધારે મજબુત અને ત્યાંનો ધરાની હાકમ પાદશાહનો વધારે વફાદાર નોકર હોયો જોઈયે, કેમકે તેમ હોય નહી ત્યાંસુધી દારી ત્યાં પોતાનો ખજાનો વગેરે સાચવી રાખવા મોકળાવે નહી. તોપણ તે કંઈ પાદશાહની વકી મુજબનું વફાદાર શેહર ન હતું. ત્યાંના હાકમ કોઇ મોટા હીચકારો અને દગાખાજ જણાયો. તેણે સામે થવાની જરા પણ તજવીજ કર્યા વીના પોતે અંદરખાનેથી દુશ્મન સાથે મળી ગયો, અને બહારથી ગોચા પાદશાહી ખજાનો ખીજાં મજબુત શેહર ખાતે લઇ જતો હોય એવું ડાલ દેખાડીને તેણે તે સઘળો એકદમ સૈફંદરના સરદારના હાથમાં લઇજઇ મેલ્યો. એ રીતે પાર્શ્વીયો શેહરમાં પગ મુકયા આગમજ પાદશાહી ખજાનાનો ઘણી થઇ ખેડો. પણ માત્ર ખજાનોજ એવો ન હતો કે જે તેના હાથમાં આવ્યો. પાદશાહના સંખ્યાબંદ એદમતગારો, માજી પાદશાહ દારીબની રાણી અને શાહજદીઓ, ખુદ દારીના પોતાના ભાઈહુકીમ (ખુસર) ની બેટી, અદ્દબાજી, અને ખોરેહુબાજી, નામના સરદારોની ઓરતો, પેલા બહાદુર રહોડયન સરદાર મેન્ટરની ત્રણ બેટીઓ, તથા તેના ભાઈ મેન્નનની ઓરત અને બાળક;—આ અને ખીજા ઘણા વખણાયલા ઇરાનીઓ અને યુનાનીઓ દુશ્મનોના હાથમાં બંધવા થઈ પડ્યાં. તેઓ સર્વેએ દમાસ્કસને મજબુત ધારીને ત્યાં આશ્રો લીધા હતા, પણ દમાસ્કસે પાદશાહ અને શેહનશાહ તરફ બેવફા થવાની મજબુતી બતાવીને તેઓ સર્વેનો ઘણુ કહાડયો.

દમાસ્કસની બેવફાઈથી માત્ર આટલીજ ખરાખી થઇને અટકી નહી. એ શેહર શત્રુને તામે થયું તેનું જોઈને શીતીશ્યાનાં ખીજાં શેહરોએ પણ તેનેજ પગે ચાલવાનું પસંદ કીધું. તેઓ સઘળાં ભુમધ્ય સમુદ્રના ઉગમણ કાંઠા ઉપરનાં મજબુત બંદરો હતાં, પણ તેઓમાંનાં એકેખી સૈફંદર સામે બળતવારીથી લડવાની મરજી દેખાડી નહી. દમાસ્કસે ઓડીને સૈફંદર, જેમ જેમ આગલ વધ્યો તેમ તેમ એક પછી એક બંદરો તેને તામે થતાં ગયાં. મેરેથસ, ખીજસ, સાઇડન, ટાયર, એ સઘળાં શીતીશ્યન શેહરો સૈફંદરને તામે થયાં. તેઓમાં મુખ્ય ટાયર શેહર હતું, જેણે તામેદારી કચ્છલ રાખ્યા છતાં સૈફંદરને શેહરમાં દાખલ થવા દેવાની ના પાડી. આથી સૈફંદરને માટું અપમાન લાગ્યું. ટાયર શેહરને જમીનથી અરધો માઇલ દુર દરીયામાં એક ટાપુ ઉપર બાંધેલું હતું. આશી ટાપુ મોટી દેવાણીથી ઘેરી લીધેલો હતો, અને જમીનની સન-

મુખની દેવાલ ૧૫૦ ફીટ જેટલી ઉંચી બાંધેલી હતી, જે જેવી ઉંચી તેવીજ મજબુત અને જાડી હતી. શેહરના બચાવ માટે બહારના આ દેખાવ સાથે અંદરખાનેનો બચાવ પણ એવોજ મજબુત હતો. શેહરનાં લોક પોતે એક લડાયક પ્રજા હતી. સેકંદરે કોઇપણ રીતે પોતાનું બળ દેખાડી તેમને તાબે કરવાનો કસ્ટ કર્યો, અને લાંબી મુદત સુધી તેણે પોતાનું જોર માર્યું. પછી તથા ઘણી ખુદારી કર્યા પછી તે આ નાના પણ દો-લતમંદ ટાપુ અને પ્રજાનો ઘણો થયો. ધીરેથી સેકંદરે સાર્વજનિક બહાદુરીથી શેવટ સુધી લડ્યા, અને અંતે કપાઇ મુઆ. જેઓએ હીરેકલીસનાં હથેરાંમાં બચાવ શોધ્યો તેઓનેજ જીવત-દાન મળ્યું. આ ઘણીઓમાંનો એક ટાયરનો હાકમ પોતે હતો. લડતાં માર્યા ગયા તે ઉપરાંત ૨૦૦૦ જખમી થયા હતા, પણ તે સર્વેને સેકંદરે ફાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો ! ૨ પણ એટલુંજ નથી. નીર્દોષ અબળાઓ અને બાળકોને તેણે યુદ્ધમાં દાખલ વેચી નાખ્યાં, જેઓ સર્વેની સંખ્યા ૩૦૦૦૦ ની હતી. લડાઈમાં મેસીડોનિયન ફોજનાં શરેસ્તા મુજબ થોડાંજ માણસો માર્યા જવાં જોઇએ, અને અપક્ષપાત આર્યન આપણને ગણાવેછે કે ૪૦૦ માણસો માર્યા ગયાં હતાં ! ગ્રોટ વાજપીની રાહિ, પણ માત્ર આજ ટુકાણે, આમ જણાવેછે કે આ સંખ્યા ખરેખરી સંખ્યાથી ઘણીજ ઓછી હોવી જોઇએ. ૨ ટાયરનો ઘેરા સાત માસ સુધી ચાલ્યો હતો.

સત્ર દીલના સેકંદર ઉપર દુખી પાદશાહ દારાએ જે ખીજમર્તબે નામું મોકળાવી પોતાનાં કુટુંબને પાછું મેળવવા માંગ્યું હતું તે ટાયરનો ઘેરા પુરો થવાની થોડાજ દીવસ આગમજ હતું. તેની કાકલુદી તરફ કશું લક્ષ નહીં દેતાં તેણે તેની ફરમાસ ૨૬ કીધી અને પછી સીધી, શીનીશ્યા અને પેલેસ્ટીનનો મલેક બનીને સેકંદરે મીસરની ક્ષેત્ર કરવા દોડ્યો. ઈજીપ્ત સમુદ્ર માંહેલા જે જે ટાપુઓ ઈરાની દરીયાઈ કાફલાના સરદાર મેનને જીતી લીધા હતા તે સઘળા—ચીચાંસ, લેચાંસ, ટેનીડાંસ—તેના સરદારોએ ક્ષેત્ર કીધા, કેમકે ઈરાની કાફલામાંની ફોજોને પાદશાહે ખાત્રાવી લીધા પછી હવે તેમાં કશો દમ રહ્યો ન હતો, અને તેથીને ઉત્કટું સેકંદરની દરીયાઈ ફોજ વધતી જતી હતી. આ રીતે ક્ષેત્ર પોતાની આગલની આગલ છે એમ જોઈને મીસર તરફ ચહડાઈ લઈ જતાં માર્ગમાં તેણે ગાજ્જ શેહરને ઘેરા નાખ્યો. મીસર અને સીર્યા વચ્ચેનાં મોટાં ખીયાબાનમાં દાખલ થવા આગમજ ગાજ્જ સેકંદરની સામે થયું. તે મોટું અને વગવાળું હતું, માટે ખીજાં હીચકારાં લોકોની પેઠે ત્યાંના રહેવાસીઓએ સેકંદરને તાબે થવાની ના પાડી. દરીયાથી માત્ર એકથી બે માઈલ જેટલુંજ તે દુર હતું. તેને એક હસ્તકૃત મોટા ડુંગર ઉપર બાંધેલું હતું અને ફરતી મજબુત દેવાલોથી

૧ ગ્રોટ, યુનાન તવાન, ૬૪૦ ૮, સર્ ૩૬૪.—સેકંદરની ખુની આસીયતનો આ દાખલો કશ્ચંસ અને ડાયોડોરસ આપી ગયાછે, પણ તેને પ્રેસ્તાઈ ખસલતનો જણાવી જનાર અપક્ષપાત (!) આર્યન આ ખીનાના કેવળ અપાડા કરી ગયોછે.

૨. તેજ. પણ અત્રમે લાગેછે કે આ સંખ્યા અતી મોટી છે ! નેરેથનની મોટી લડાઈમાં ૧૯૨ એથીનિયનો સુઆ, ટ્રેનાઈકસની જખરી લડાઈમાં ૧૧૫ મેસીડોનિયનો સુઆ, ત્યારે ટાયરની નાની લડાઈમાં ૪૦૦ મેસીડોનિયનોના જીવ બચ એ સંખ્યા કંઈ નાની ગણાય ?

ઘેરી લીધેલું હતું. આ ડુંગરની આસપાસ પગ ગળી જાય એવી પુષ્કળ ખારીક રેતી હતી જેથી શેહરના બચાવમાં એક નવી મજબુતી વધી હતી. તે ઉપરાંત વળી કાંઠા ઉપર પુષ્કળ કાદવ તથા પાણીથી ભીંજાયેલી રેતી પંથરાઈ ગયેલી હતી, જેથી કોઈની દુશ્મન શેહર જીતવાને એકદમ હીમત કરી શકે એમ ન હતું. પણ સેકંદરે તેા નસીબનો ખળીયો હતો; તેતો જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં ફતેહનેજ પકડી લેતો હતો, અને તેના ઉપર દેવતાઓની મેહરબાનગી છે એવું તે યુમાન ધરાવતો હતો, માટે તેણે આ મજબુત શેહરને તાબે કરવાનો કસ્ટ કીધો. કીલામાં પુષ્કળ ખોરાકી હતી, તેનાં રક્ષણ માટે આરખાની એક બહાદુર ફોજ રાખેલી હતી અને તેના હાકમ બાતીસ નામે એક ખાળો હતો. પોતાનાં શેહરને આ રીતે મજબુત જોઈને તેણે સેકંદરે આગળ શીશ નમાવવાની ના પાડી. તેને તાબે કરવા માટે સેકંદરે ઘણા ઉપાયો લીધા. એક જોશ ભરી લડાઈ ચાલી જેમાં સેકંદરની ખાંધ ઉપર એક સૂત્ર જખમ લાગ્યો. તેની હાલ તથા તેણે પહેરેલું બન્નર ચીડીને આ ગોફાલનો ગાળો તેનાં શરીરમાં પેડા અને તેને ધાયલ કીધો. એ ખીના દેખાડે છે કે તે ગોફાલ ફેંકનાર કેવા કુવતમંદ હશે. એક ખીજી મોટી લડાઈ ચાલી તેમાં રહેવાસીઓ જીવપર આવી લડ્યા, અને તેઓમાંનો એકેએક કપાઈ મુઝો ત્યાં સુધી તેઓ સામા થયા.

આ રીતે ગાજુ શેહર તાબે થયું. માત્ર એકજ જણ જીવતો કેદ પકડાયો. તે કોઈજ નહી પણ હાકમ બહાદુર બાતીસ હતો, જેણે સેકંદરને શેહરમાં દાખલ થતો અટકાવ્યો હતો. આ તેની મોટી તકસીર ગણાઈ અને તે માટે તેને બહુ ફર સજા ફરમાવવામાં આવી. બાતીસ એક આરખ હતો. તે રંગે કાળો, કદે પેહલવાન જેવો, ઉંચો, કદાવર, શરીરે માટેલો અને સેકંદરે માટે એક લાયક હરીફ જેવો હતો. તે ઘાતકી સરદારે તેને મરતોલ જખમી જોવા છતાં તેના જખમનો મલમપોટો કરાવ્યો નહી, તેને હયાતી સુધી ખાવા માટે જગીરે આપી નહી, અને તેમ કરીને તેના યા આલમનો અહા મેળવ્યો નહી. પણ તેથીને ઉલટું તેણે મરણને કાઠિ આવેલા પેલા સીહા પેહલવાનના નખામાં સુરાખ પડાવી તેમાં પીતલની સાંકળો પેવશ કીધી, અને પછી તે બાપડાને તદન નાગો કરીને પેલી સાંકળો પોતાની લડાઈના રથ સાથે ખાંધી, તે રથ ઉપર પોતે સવાર થઈ હંકારવા બેઠો, અને આખી ફોજનાં દેખતાં ઘોડાને જોશમાં દોડાવી ગયો. તેનાં આ કામથી તેના મેસીડોન્યન સીપાહીઓ વાહુવાજી વાહુવા કરવા લાગ્યા અને તેમ કરીને તેઓએ પોતાના આ ઘાતકી સરદારનાં તેવાંજ જુરાં કામને વખાણ્યું. પણ આ ઘાતકી સરદાર એટલાથીજ ધરાયો નહી. ગાજુના કપાઈ ગયેલા બહાદુરોનાં બાયડી છોકરાંઓને તેણે યુલામ દાખલ વેચ્યાં, અને પછી એ શેહર ખાતે મેસીડોન્યન ફોજ રાખીને તે આગલ વધ્યો.

આ સૂઘળું ઈં ૪૦ સં ૫૦ ૩૩૨ ની પાનખર રૂતમાં બન્યું. એ વરસના અક્ટોબર માસમાં સેકંદરે મીસર તરફની કુચ શરૂ કીધી. ત્યાંના ધરાની હાકમ માહુડીસ નામનો હતો, જેની કને થોડીજ ધરાની ફોજ હતી અને વળી દેશનાં લોક ખેતીલ હતાં,

માટે સેકંદર સામે લડવાની તેનામાં તાકત ન હતી. સાત દીવસની મંજલ કાપીને મેસીડોનિયન લશ્કર ગાળ્યો મીસરનાં પેલુસ્યમ બંદર તરફ આવી પુચું. મીસરની સરહદનો આ એક મજબુત કીલો હતો. એકગમથી સેકંદરનું લશ્કર ખુસ્કીને માર્ગે અને ખીજી ગમથી દરીયાઈ કાફલાએ એકઠાં આવી પુચ્યાં. પેલુસ્યમના હાકમે શેહરના દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા, સેકંદરે ત્યાં પોતાની ફૈજ રાખી તેના કબ્જે લીધા, અને દરીયાઈ કાફલાને નીચ નદીને માર્ગે મીસરનાં રાજધાની શેહર મેમ્ફીસ તરફ રવાના થવાનો હુકમ આપ્યો. ખીજી તરફથી પોતે લશ્કર લઈ ખુસ્કીને માર્ગે એ શેહર ઉપર ધસી ગયો. પણ ઉપર કહ્યું તેમ ધરિની હાકમ માન્ડ્રીસમાં લડવાની તાકત નહી હતી, માટે મીસર દેશને હવે પોતાના કબ્જામાં મહેલથી આવેલું ગણીને સેકંદરે નદીનાં મુખ ઉપર પોતાને નામનું એક શેહર વસાવવા માંડ્યું, એવી મતલબથી કે તેણે અત્યાર સુધીમાં જીતેલા મુલુકોનું તે મુખ્ય શેહર અને મધ્ય ખીડું થઈ પડે. એ શેહર વસાવવા આગમજ તેણે દેવતાઓની સલાહ લીધી, તેઓ ખુશી થયા અને સેકંદરની કૃતેહનાં નકારાં વાગી રહ્યાં. જ્યારે આ શેહર તૈયાર થયું ત્યારે પડોસમાંનાં કાનોપસ અને ખીજાં શેહરોના રહેવાસીઓને ત્યાં લખજી રાખવામાં આવ્યાં.

સેકંદર મીસર ખાતે ચારથી પાંચ મહીના રહ્યો, અને તે ચરમાં ઉપલું સેકંદરની શેહર વસાવીને હવે તે રૈતાજ ખીયાબાનમાં થઈ જુબીટર એમન નામે દેવતાનાં દહેરાંની ભિટ લેવા ગયો. આ બનાવમાં આપણુ સેકંદરના વહેમની એક ખીજી અને મજબુત સાબિતી જોઈએ છીએ; અને આ દહેરાંની ભિટ પછી તથા દેવતા સાથે થયેલી મુલાકાત પછી તેના ગર્વમાં ફેટલો બધો વધારો થઈ ગયો તે માલુમ પડી આવે છે. છેલાં બે ત્રણ વરસોમાં તેનાં નસીબનાં બળથી તે એટલો તો અચરત થયો હતો કે તેનાં મનમાં એવોજ ગર્વીષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો કે તે કોઈ માણસ જાતનું નહી પણ દેવતાનું ફર્જ હતો ! દંત કથા મુજબ તેના વડવાઓ તો કેથા હીરેક્લીસ પેહલવાન અને પર્થુસ રાજા નીકળી આવ્યા ! તેઓ બંને યુનાનીઓના મોટા દેવતા જુબીટરના પુત્રો હતા એવી દંતકથા છે, અને તેથી સેકંદર સમજ્યો કે મારો બાપ પણ જુબીટર દેવતાજ હોયો જોઈએ ! તેની ગર્રીએ તેને એટલો બધો માર્યો કે પોતાના હકદાર બાપ ફીલ્કુસને તેણે પીતા ગણવાની ના પાડી. તેણે નીશ્ચય કર્યો કે આ બાબત નફી કરવા માટે જુબીટર એમનનાં દહેરાં તરફની મુસાફરી કરીને તેને પુછી જોવું. તેણે બહુ મુશ્કેલી વચે મંજલ કાપ્યા પછી સેકંદરને તેની મહેનતનું પુરેપુરું દામ મળ્યું. તેની મતલબ પાર પડી. તેનો સંદેહ ભાગો. તેના ગર્વની હવે હદ રહી નહી. દહેરાં આગલ જઈ પુગે નહી એટલાંજ ત્યાંના ધર્મગુરુએ તેને સામો મળીને આવકાર દેતાં પ્રથમથીજ તેને “ જુબીટર દેવતાના ભેટા ” દાખલ બોલાવ્યો અને આઘાહી આપી કે તે જ્યાંખી જશે ત્યાં કૃતેહ મેળવશે ! પુણજ ભાગો આપીને તથા ભિટ સોગાદ નજર કરીને સેકંદર પોતાના “ પીતા ” સાથની મુલાકાતથી ફારેગ થયો અને મનમાં એવોજ ખ્યાલ લઈને પાછો ફર્યો કે હું જુબીટર એમનનુંજ બાળક છું ! હવે તેણે ફીલ્કુસને પોતાનો હકદાર પીતા ગણવાનું છોડી દીધું, પણ ફીલ્કુસ તરફનાં તેના ભેટાનાં આ અપમાનથી પાર્મીન્યો અને ખીજા મોટા મેસીડોનિયન સરદારોને ભારી દુખ લાગ્યું.

સેકંદર મેમ્શીસ ખાતે એક માસ સુધી રહ્યો, જ્યાં નવા હાથ આવેલા પ્રાંતના વહીવટની ગોઠવણો કરીને તે ૪૦ સં ૫૦ ૩૩૨ ના જનસુઆરી માસમાં શીનીશ્યા તરફ પાછો ફર્યો. એ આગમજ યુનાન ખાતેથી તેને નવી ફોજોની મદદ મળી હતી. શીનીશ્યા ખાતે સેકંદરે ધરિનના માહેત્તા ભાગ તરફ ધસારો લઈજવા માટેની તૈયારીઓ કરવા માંડી. થેસેક્સ તરફ એક નાની ફોજ મોકલાવીને તેણે યુફ્રેટીસ નદી પસાર કરી જવા માટે પુર્ણ નખાવ્યા. નદીની ખીજી બાજુએ માજયુસ નામનો એક ધરાની સરદાર ૩૦૦૦ માણસોની એક નાની ફોજ લઈ ઉભો હતો, જેમાંના ૨૦૦૦ યુનાનીઓ હતા. આ ફોજ એટલી નાની હતી કે પુર્ણ નાખતાં મેસીડોન્યોને અટકાવવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી. પુર્ણ તૈયાર થયા પછી અગીયાર દિવસોની મંજલ કાપીને સેકંદર પોતાની સઘળી ફોજ સાથે નદીના કાંઠા ઉપર આવી પુગ્યો. આ મોટી ફોજ જોઈ માજયુસ પોતાનું નાનું લશ્કર એકદમ એંચી લઈને ટાઈગ્રીસ નદી તરફ ચાલ્યો, અને પછી દુશ્મનનું લશ્કર નદી પસાર કરી ગયું. યુફ્રેટીસ નદીનો આ રીતે ફળો મળ્યા પછી સેકંદર સહાત તો ખેમીજન ઉપર ધસી ગયો હોત, જે ધરાની શેહનશાહતનું એક મુખ્ય શેહર હતું અને જ્યાં દારૂ પાકેલા તેને સાચા મજે એમ હતું. પણ સેકંદરે તેમ કરવાને બદલે ટાઈગ્રીસનો માર્ગ લીધો, અને જોકે એ નદી તેની ઉંડાઈને લીધે પસાર કરવી એક મહા કઠણ કામ હતું, અને જો ધરાનીઓ તરફથી તેને તેમ કરતો અટકાવવાની તજવીજ થઈ હોત તો સેકંદરની ફોજમાં ઘણી ખરાબી થાત એમ હતું, તોપણ ફેલે છે કે ધરાનીઓ અજાણ્ય જેવી રીતે દુરના દુર રહ્યા અને આ શત્રુને વગર હરકતે નીનીવેહ આગળથી નદી પસાર કરી આવવા દીધો ! જોકે નદીનાં માથાં આગળથી ધરાની ફોજ કંઈ ઘણી દુર ન હતી, તોપણ કોણ જાણે શા સમયથી ધરાની સરદારોએ સેકંદરને નદી પસાર કરવા દીધી. આવી એક મોટી બચાવની જગા ધરાનીઓ છાડી જાય અને દુશ્મનોના નાશ કરવાની આ તક ચુકે એ નહીં માનવામાં આવે એવી ખીના છે. હાંખી કોઈ મોટો ઘોંતાજો યુનાની તવારીખનવેશો તરફથી થયેલો હોય તો કોણ જાણે ?

નદી પસાર કરીને સેકંદર ખે દિવસો સુધી થાક ખાવા થોખ્યો. પહેલી રાત્રે ચંદ્ર ગ્રહણ હતું અને તેથી ચંદ્ર લગભગ ઢંકાઈ ગયો હતો. ધરાનીઓને આ ગ્રહણ વીશે કશો વેહમ ન હતો, પણ સેકંદર જેવો વેહમી હતો તેવાજ તેના માણસો પણ હતા. તેઓ સઘળા આ બનાવને એક આફત સમજીને ખીધા. સેકંદર એક મોટા દેવતાના દીકરો થઈ નીકળ્યો હતો, એક દેવતા દાખત માન માંગતો હતો, તે છતાં આ દેવતાઈ કોપ કેમ થયો તે તે સમજી શક્યો નહીં. લશ્કરોમાં બડબડાટ ચાલ્યો. સેકંદર તેમને ક્યાં દુરદરાજ લઈજવા માંગે છે તે કોઈ જાણતું ન હતું, માટે સીપાહીઓ હવે ખુલા શબ્દોમાં ફફડવા લાગ્યા. વળી સેકંદરે પોતાના બાપ ફીલકુસને પીતા ગણવાની ના પાડી હતી તેથી તેના ઉપર કેટલાકો કચવાયજા તો હતાજ, તેમાં આ બનાવથી વધારો

૧ જ્યોતીષ શાસ્ત્રીઓની ગણતરી મુજબ આ ગ્રહણ તા. ૨૦ શી સપ્ટેમ્બરને દીને થયું હતું.

થયો. પણ સેકંદરે સીપાહીઓને થંડા પાડવાની યુક્તિ કીધી. તેણે સુર્ય, ચંદ્ર અને પૃથ્વીને સંતોખવા અને તેમના કોપ શાંત કરવા માટે તેમને ભાગે આપ્યા, અને પછી પોતાની જોડે રાખેલા એક જોષીની મારફતે જાહેર કર્યું કે સુર્ય મેસીડોનિયન ફોજની પક્ષમાં છે, પણ ઇરાનીઓની પક્ષમાં ચંદ્ર છે; અને હાલ ચંદ્રની શીકરત છે માટે મેસીડોનિયનોની ફતેહ નહીં છે. વળી પેલા જોષીએ વધાર્યું કે આવતી ચાંદરાતની આગમજ મેસીડોનિયનોની ફતેહ થશે. કહેછે કે આ ભવીષવાણીથી પેલા સીપાહીઓ રાજ થયા હતા.

ફસલ ૩. આર્મેલાની લડાઈ.

(ઈ. સ. ૫૦ ૩૩૧—તા. ૧ લી અક્ટોબર.)

ઈસિસની લડાઈ પછી બે વરસો સુધી પાદશાહ દારૂ ક્યાં હતો અને શું કરતો હતો તેની કરી હકીકત યુનાની લખનારાઓ આપી જતા નથી. અગરજો આ બે વરસની મુદતમાં દારૂએ પોતાના જીતાયલા મુલુકો પાછા હાથ કરવાની કશી તજવીજ નહીજ કીધી હોય તો તેનું કારણ ઓટના ધારવા મુજબ આ હતું કે જો દારૂ સેકંદર સામે એકદમ લડાઈ ઉઠાવે અને તેમાં તેની ફતેહ થાય તો તેનું પેર તેનાં કુટુંબ ઉપર લેવામાં આવે, એવો પાદશાહેને ભય હતો.

યુક્રેટીસ નદીની આથમણ દીશ તરફનો સંધજો મુલક શત્રુના હાથમાં જઈ ચુકયો હતો માટે હવે દારૂએ ઉગમણ તરફના મુલુકોના બચાવ માટેની ગોઠવણી કીધી. એ માટે તેણે એક મોટી ફોજ ભેગી કીધી. કહેછે કે આ ફોજ ઇસિસની લડાઈ વખતે ભેગી કરેલી ફોજ કરતાં પણ મોટી હતી. તેની સંખ્યા ૨ લાખ હતી. દારૂએ તે તદ્દન માનવાજોગ નથી એમ ગણીનેજ આપણે એ સંખ્યાને ૨૬ કરીશું. દારૂએ આ વખતે પોતાનાં લશ્કરને અછી રીતે હથિયારબંધ કર્યું હતું. આગલી લડાઈમાં ઉપરથી અનુભવ મેળવીને તેણે મેસીડોનિયન સીપાહીઓના જીવી લાંબી મજબુત તલવાર તથા ભાલા, અને ઢાલો તથા બાજેથી પોતાના સીપાહીઓને સજાગારી, તથા લડાઈના રથોને એવા ભયંકાર બનાવ્યા કે એકજ ઝટકામાં તેઓ દુશ્મનોમાં મોટી કતલ ચલાવી દે. આ ફોજ લઈને પાદશાહ પ્રથમ આર્મેલા ખાતે પડાવ નાખી બેઠો હતો, પણ ટાઇગ્રીસ નદી પસાર કરી દુશ્મનને આગળ વધી આવતો સાંભળીને

૧ યુના. તવા. ૬૨. ૮, સર ૩૭૫.

૨ આર્યન મુજબ દારૂની ફોજમાં ૧૦ લાખ પેદલ, ૪૦ હજાર ઘોડસવારો, ૨૦૦ હથિયારબંધ લડાઈના રથો, અને ૧૫ હાથીઓ હતા. ડાયોડોરસ મુજબ ૮ લાખ પેદલ અને બે લાખ ઘોડા હતા. જરૂરીન ૪ લાખ પેદલ અને એક લાખ ઘોડાની ગણતરી આપેછે, જે ડાયોડોરસ કરતાં અરધી અને આર્યન કરતાં હડીગણી ઓછી છે. કશ્યપ મુજબ બે લાખ પેદલ અને ૪૫ હજાર ઘોડા હતા. વળી પ્લુટાર્ક ૧૦ લાખની ગણતરી આપેછે. યુનાની લખનારાઓની આ અકેકથી જુદી ગણતરી આપણી આ તકરારની મજબુત ફીલ થઈ પડેછે કે આવડી મોટી ફોજ દારૂ પાદશાહે ભેગી કીધી હતીજ નહીં.

તે પડાવ ઉઠાવી ગોગમેલા^૨ નામે ગામ તરફ આલ્યો. આ બંને જગાઓ બન્ને લાઇકસ અથવા મોટી જાન નદી આવેલીછે, જે ઉપરનો પુલ પસાર કરતાં દારાને પાંચ દીવસ લાગ્યા. તે પોતાનો અસ્ખાબ અને ખજનો આર્થેલા ખાતે રાખીને ગોગમેલા તરફ ધસી ગયો અને ત્યાં લશ્કરની સફ સમારી દુસ્મનની વાટ જોતો ઉભો. બેકત્રયાના હાકમ બીસસ^૨ ની સરદારી હેઠળ તેણે બેકત્રયનોને ડાવી બાજુનાં નાકાં ઉપર રાખ્યા, અને તેમની જોડે બીજી પ્રજાઓની ફોજોની જગા કરીને સાથે ધરાની ઘોડ-સવારો તથા પેદલ ફોજોની થોડી થોડી સંખ્યા રાખી. જમણી બાજુએ માજીયુસ નામે સરદારના હાથ હેઠળ સીર્યન ફોજો, મીડયાના હાકમનાં ઉપરીપણાં હેઠળ મીડ લશ્કર, તથા ફેતાફનીસના વડાપણાં હેઠળ પાર્થન, સકી, હીર્કેન્યન વગેરે પ્રજાઓની ઘોડસવાર ફોજોને ઉભી રાખી. આ બંને ફોજોની વચોવચમાં પાદશાહ દારાએ જગા લીધી અને પોતાની જોડે સુનંદા ધરાની પેદલ તથા ઘોડસવારોને રાખ્યા. વળી આ ધરાનીઓ જોડે પાદશાહે પોતાના પુતાની લશ્કરીઓનેબી એજ ભાગ ઉપર ગોઠવી રાખ્યા. કહેછે કે આ રીતે લશ્કરની એક હાર બનાવીને તેની પછવાડે વળી પાદશાહે એક બીજાં લશ્કરની હાર બનાવી, જેમાં બેબીલોન્યનો વગેરે પ્રજાઓની ફોજો હતી ! પણ એ વાત મનાય એવી નથી. આ સઘળાં લશ્કરોની હરેલમાં પાદશાહે પોતાના ૨૦૦ રથો વહેંચી નાખ્યા હતા. ડાબી બાજુ ઉપર ૧૦૦ રથો બેકત્રયન ફોજ સાથે અને જમણી બાજુની ફોજ સાથે ૫૦ રથો રાખીને બાકીના પાદશાહે પોતે ઉભા હતા ત્યાં, યાને વચોવચમાં, તૈયાર રાખ્યા હતા.

ધરાનીઓની આવડી મોટી ફોજો સાથે સરખાવતાં સેકંદરની ફોજ શી ગણતરીમાં ? તે તો કેયો બહુજ નાનું લશ્કર લઈને આવ્યો હતો, અને એટલી નાની ફોજ વહેજ તેણે જીત મેળવી ! તેની ફોજ કુલ ૪૦૦૦૦ પેદલ અને ૭૦૦૦ ઘોડ-સવારોની હતી ! દારા તેયાર થઈને ઉભોછે એવી જગ્યાએ સેકંદરને ખબર મળી ત્યારે તે ગોગમેલાથી સાત માઇલ દુર હતો. તેણે તુર્ત પોતાની કુચ થોખાવી અને પોતાનાં લશ્કરને ચાર દીવસ સુધી આસાપસ લેવા લીધી. ચોથી રાત્રે તેણે પાછી કુચ શરૂ કરીધી, પણ પોતાના અસ્ખાબ તથા ધરાની કેદીઓ અને અશક્ત માણસોને તે આ છાવણીમાં રાખી ગયો. * માર્ગમાં પાછો તે એક દીવસ થોખ્યો અને બીજો દિને લડાઈમાં ઉતરવા માટે પોતાના સીપાહીઓને તેણે હિમતના થોડાક શબ્દો કહી ઉત્તેજ્યા. બીજો દિને તેણે સફ સમારી અને લશ્કરની જમણી બાજુની સરદારી પોતે લઈને ડાવી બાજુનું વડાપણું આગળી લડાઈની પેઠે પાર્મીન્યોને આપ્યું. આ લશ્કરની

૧ પ્લુટાર્ક (“સેકંદર નાનું”) જણાવેછે કે આ ગામને એ નામ એટલા માટે મળ્યું હતું કે દારાયસ હીસ્તાર્પીસ પાદશાહ જે ઊંઠ ઉપર સવાર થઈને સ્કીટયા ખાતેથી પાછો ફર્યો હતો તે ઊંઠને એ ગામમાં એક અધુરું મકાન બાંધીને રાખ્યું હતું અને તેના ગુજરાતને માટે એકસ ગામોની ઊપજ ચુકરર કીધી હતી. હપ્પામની જ્યાનમાં ‘ગોગમેલા’ નો અર્થ “ઊંઠનું મકાન” એવો થાયછે એમ ઊપલોજ લખનાર જણાવી ગયોછે.

૨ શાર્સી ઠપમાં ‘એસેડ.’ એક જણીવું નામ ‘વેસેડ’ છે, પણ તેતો પુરાની નામ છે; માટે તે ઊપરથી ‘બીસસ’ થયું હોય એ બાબ શક છે.—એર. શે. ૬૦. ૧૩૫.

પછવાડે વળી સેકંદરે એક અનામત ફોજ રાખી, એવી મતલબથી કે અગરજો ધરાની લશ્કર પોતાની મોટી સંખ્યાને લીધે મેસીડોનિયન ફોજની પાંખ ઉપર અથવા તેની પીઠથી હુમલો કરે તો આ અનામત ફોજે તેનો અટકાવ કરવો.

આ સુજબની ગોઠવણ પછી લડાઈ શરૂ થઈ. સેકંદરે પહેલી હિલચાલ કીધી; યાને ધરાની ફોજ અચાવમાં ઉભી હતી મોટે તેણે પહેલો ધસારો કીધો. પણ એ ધસારો તેણે બરાબર પોતાની સામેની ફોજ ઉપર કરવો નહોતો બલ્કે આડો યાને જે ભાગ ઉપર પાદશાહ દારૂ હતો તે વચ્ચેના ભાગ ઉપર કીધો, અને તે એટલો સપાટમાં વધી ગયો કે, આપણને યુવાની લખનારાઓ જણાવી ગયાછે તેમ, તેને આગળ વધતો અટકાવવા મોટે રાખેલી ધરાની ફોજે જોયાજ કીધું ! એટલુંજ નહી પણ લશ્કરની હરોલમાં રાખેલા લડાઈના હથીયારખંધ રથો પણ કશું અગત્યજોગ કામ બજાવી શક્યા નહી ! પણ સેકંદરે જુદી વળાણ લેતો જોઈને ૧૦૦૦ મેકત્રયન ઘોડસવારો અને સ્કીટચન સીપાહોએ પોતાની આજુબાજુ લશ્કરથી છુટા પડી શત્રુની આગળ વધતી ફોજને ઘેરી લેવાની તજવીજ કીધી. આ ઉપરથી સેકંદરે પણ પોતાની ફોજમાંથી મેનીડાસની સરદારી હેઠળ મેસીડોનિયન ઘોડસવારોની એક ફોજને છુટી પાડી ઉપલી ધરાની ફોજની સામે મોકળી; અને એ રીતે પ્રથમ આ ફોજે વચે લડાઈ ચાલુ થઈ. મેકત્રયન સીપાહોએ શત્રુઓને પોતાની સામે આવતા જોઈને સેકંદરનો માર્ગ અટકાવવા જવાનું પોતાનું અમુક કામ છોડી દીધું અને મેનીડાસ ઉપરજ પહેલો હુમલો કીધો, તથા તેને આગળ વધતો અટકાવીને તેની ફોજમાં પાછો મારી કહાડ્યો. આ ઉપરથી તેની મદદે ખીજી વધારે મોટી ફોજ આવી લાગી, જેની સામે મેકત્રયન ઘોડસવારોથી ટકાવું નહી મોટે તેમની મદદે બીસસ પોતે દોડ્યો આવ્યો; અને એ રીતે આ હરીફ લશ્કરો વચે કેટલોક વખત સુધી જોશબરી લડાઈ ચાલી, જેમાં (કેહેકેકે) અંતે મેસીડોનિયનો ફાંચ્યા અને બેતત્રયન લશ્કરમાંથી આગળ ધસી જવાનો માર્ગ મેળવ્યો.

જ્યારે એક ગમથી આ લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે ખીજી ગમથી પાદશાહે હુકમ કીધો કે લડાઈના રથોને આગળ દોડાવવા અને શત્રુઓ ઉપર આક્રમીની સૂઘળી ફોજે ધસારો લઈ જવો. આ હુકમ આપતી વેળા દારૂએ એવી ગણતરી કીધી કે રથોના ધસારાથી દુશ્મનોમાં એટલુંબધું નહાસણું પડશે કે પછવાડેથી ધરાની ફોજે તેઓ ઉપર તુટી પડવાથી ફતેહ ઘણી સહેલથી હાથ આવશે. કદાચ આ ગણતરીમાં તે ખરેખર પડત; પણ બતાવ એવો બન્યો કે એકગમથી આ રથો દુશ્મનો ઉપર ધસ્યા કે ખીજી ગમથી મેસીડોનિયનો ગભરાટમાં પડ્યા ખરા, તોપણ તેમના તીરંદાજોએ તેમજ બાલા વાળાઓએ સમયસુચકતા વાપરીને રથોને જોડેલા ઘોડાઓ ઉપર તીરો અને બાલાઓ ફેંક્યા, જેથી ઘોડાઓ અશક્ત અને જખમી થઈ પડ્યા, કેટલાકો માર્યા ગયા, ખીજાઓ ગભરાઈને નહાસભાગ કરવા લાગ્યા, તથા એ રીતે રથો આગળ વધવાને બદલે માર્ગમાં એક જખમી હરકત જેવા થઈ પડ્યા અને ખીજાઓને આગળ વધતા અટકાવી તેમનો રસ્તો રોકી બેઠા. જે રથો વધારે ફતેહમંદ નીવડ્યા તે દુશ્મનોની ફોજ તરફ બેધડક જઈ પુગ્યા, પણ તેમને ધસી આવતા જોતાંજ શત્રુઓએ સામે થવાને

અદલે તેમને માર્ગ આપવામાં ડહાપણુ જોયું, અને એ રીતે તે રથો વગર હરકત કરવે પસાર થઈ ગયા અને કશા ઉપયોગના જાણ્યા નહી. કહેછે કે શત્રુઓમાં જે રથોથી ખરાબી થઈ તે ઘણા થોડા હતા અને તેથી ખરાબી પણ તેમના પ્રમાણુ મુજબનીજ હતી.

રથોની આ લડાઈથી ધરાની ફાજને ફાયદાને અદલે ગેરફાયદા થયો. ઉપર કહ્યું તેમ પાદશાહે પોતાની સૂઘળી ગણત્રી આ રથો ઉપર રચી હતી, અને તેઓ ઉપર આધાર રાખીનેજ સૂઘળી ફાજને તેમની પુઠે રહી ધસારે. લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો હતો. પણ રથો નીર્બળ થઈ પડ્યાથી તેમની પાછળનું લશ્કર કશું કામ કરી શક્યું નહી. તે આગળ વધ્યું ખરું પણ તેના માર્ગમાંની હરકતો ટાળીને તે શત્રુઓ ઉપર હુમલો લઈ જાય તે આગમજ સેકંદરે પોતાની ફાજને હુકમ આપ્યો કે તેઓએ લડાઈના પોકાર ઉઠાવવા અને ઉતાવળાં પગળાંથી ધરાની લશ્કર સામે ધસી જવું. તે પોતેથી આડો વધવાને અદલે હવે સીધાજ ચાલ્યો, અને એ રીતે બંને લશ્કરે વચે હાથોહાથની જખરદસ્ત લડાઈ જાગી. ભાલા અને તીરો અને તલવારો અકેકના મહોડાં, માથાં અને શરીરના દરેક ભાગમાં પેવશ થવા લાગ્યાં. સેકંદરની સૂઘળીનેમ ધરાની ફાજના મધ્ય ભાગમાં જ્યાં પાદશાહ દારી હતો ત્યાં ધસારે લઈ જઈ તેને શીકસ્ત આપવાની હતી. કહેછે કે તેમ કરતાં ધરાની લશ્કર તેને અટકાવી શક્યું નહી.

એવું જાણાયછે કે લડાઈનું પરીણામ જાહેર થાય તે આગમજ સેકંદર અને દારી વચે એક લડાઈ ચાલી હતી. જેમ ઇસમની લડાઈમાં તેમજ આ લડાઈમાં પણ આ બંને હરીફાઈ અકેકની સામસામે આવી ઉભા. પ્રથમ દારીએ પોતાના રથ ઉપરથી પોતાનો નેજો ધુમાડ્યો, પણ તેથી શી અને કોણની ખરાબી થઈ તે આપણને જાણવામાં આવ્યું નથી. ત્યાર બાદ સેકંદરે દારી ઉપર પોતાનો નેજો ફેંક્યો, જે પાદશાહેને અદલે તેના રથ હાંકનારને લાગ્યો અને તે જમીનદોસ્ત થઈ પડ્યો. કદાચ દારી લડાઈ આગલ ચલાવી શક્યો હોત, કદાચ તેની તરફથી ધરાની ફાજ વધારે શુરપર સહડીને લડવા માંડ્યું હોત ; પણ રથ ઉપરથી એકજણ પડ્યો તે કોઈજ નહી પણ પાદશાહજ છે એવી ઝાટી ખખર વીજળીને વેગે આખાં લશ્કરમાં ફરીવળી. એશ્યા ખંડની પ્રજાઓ પાદશાહ અથવા સરદારનાં મરણુ પછી કદી લડતી નથી, એ સાધારણ છે. તેઓ યાતો નસાસી જાયછે અથવા તો શત્રુઓને તામે થઈ જાયછે. કહેછે કે ધરાની ફાજ પોતાના પાદશાહેને માર્યો ગયેલા સાંભળીને દુશ્મનો સામે લડાઈ ચલાવવાની હીમત ઝાઝી દીધી અને નહાસવા માંડ્યું. તે ઝાટી જુમથીજ પાદશાહ દારીની બાજુ ખીગડી. ધરાનીઓએ હવે જીવપર આવી નહાસવા માંડ્યું. તેઓને પાછા મિગા કરવાની સરદારોમાં તાકત રહી નહી ; કદાચ તેઓએની ઉપલી જુમને ખરી માની હોય. એ રીતે જંગ મેદાન ધરાનીઓ તરફથી ખાલી થતું ચાલ્યું. એ બનાવથી દારીને મોટું દુખ લાગ્યું જોઈયે. પણ ગમે એટલાં દુખ છતાં તેણે પોતેની હવે ઝાઝોવાર લડાઈ ચાલુ રાખવામાં સાર દીઠા નહી. તે પોતેની દુશ્મનો સામે એકલો ઉભો રહેવાને શક્તીવાન ન હતો, જોકે રથ ઉપરથી ઉતરી ઘોડે સવાર થઈ લડવાને તે તૈયાર હતો. હવે તેની નોઠા. તેની જોડે ખીજ સૂઘળા બાકીનાઓ નાહા, અને એ રીતે ધરાની ફાજની

મધ્ય તથા ડાવી બાજુનાં લશ્કરો પોતાની શીકસ્ત કબુલ કરીને ગેબ થઈ ગયાં. સેકંદરે આ નહાસતી ફોજની પુક પકડવા માંગી, પણ કહેલે કે આ વેળા એટલી બધી ધુળ ઉડી અને તેથી એટલો બધો અંધકાર ફેલાઈ ગયો કે તે કોઈને જોઈ શક્યો નહીં અને ધરાની ફોજ લીધેલા માર્ગે પણ તે પીછાની શક્યો નહીં ! સઘળે ગડબડ અને ગભરાટ વ્યાપી રહ્યાં. સઘળે નહાસતા અને પુકે જતા સીપાહીઓના પોકારો અને ચીસારીઓના ખીલામણા આવાજો પંથરાઈ ગયા. આંધો મામલો હતો એટલામાં સેકંદર ઉપર તેના સરદાર પાર્શ્વનાની વેગામ આવ્યો કે મારી મદદ લશ્કર મોકળવું. આ ઉપરથી સેકંદર ધરાનીઓની પુક પકડવી છોડીને પોતાના વડા સરદારની મદદ દોડ્યો.^૧

હજુ લડાઈનું શેવટ આવ્યું ન હતું. ધરાનીઓની જે શીકસ્ત થઈ હતી તે માત્ર તેમનાં લશ્કરના ડાવા અને મધ્ય ભાગોમાંજ થઈ હતી. જમણા ભાગ તરફનું લશ્કર જે સરદાર માજીયુસના હાથ તળે હતું, તેણે હજુ પોતાની જગા જળવી રાખી હતી. તેણે પોતાની તરફની લડાઈ ચર કીધી તે વેળા પ્રથમ લડાઈના રથોના ધસારો કર્યો,^૨ અને તેમની પુકે સઘળી ફોજ હુમલો કર્યો. પોતાની સામે યુનાની ઘોડસવારો હતા તેમની ઉપર સૌથી ધસારો લઈ જઈને માજીયુસે પાર્શ્વનાની ફોજ ઉપર ડાવી બાજુથી પણ હુમલો કરવા માટે ઘોડસવારોની એક ફોજ દોડાવી. આ ઉપરથી બંને લશ્કરો વચ્ચે રસાકસી ભરેલી લડાઈ ચાલુ થઈ. ફતેહ હઈ બાજુએ હતી તે શક ભરેલું હતું એમ ગ્રોટ કહેલે,^૩ પણ તે પોતે તુર્તજ જણાવેલે કે દારા પાદશાહ આ વખતે લડાઈનું મેદાન છોડી ચુક્યો હતો તે છતાં પાર્શ્વનાની એટલો બધો દબાણમાં આવી ગયો કે તેણે સેકંદર ઉપર વેગામ મોકળાવીને નવી ફોજની મદદ માંગાવી. આ ઉપરથી ખુલ્લું દોસેલે કે ફતેહ ધરાની ફોજનીજ હતી. હવે જ્યારે સેકંદરને ઉપલો સંદેશ મળ્યો ત્યારે તેણે પોતાની સાથનાં લશ્કરને પાર્શ્વનાની મદદ લઈ જવા માંગ્યું, પણ તે આગમજ ધરાની લશ્કરમાંથી ધરાની તથા હાંદી ઘોડસવારોની એક નાની ફોજને શત્રુઓના અસખ્યાપ ઉપર હુમલો કરવા માજીયુસે મોકળી. આ હુમલાનાં કામમાં ઝોંચીતી બે મદદો મળી ગઈ. એકતો એકે અસખ્યાપનો અસાવ કરવા રાખેલાં માણસો તૈયાર હતાં નહીં; અને બીજી એકે ધરાનીઓને હુમલો લાવતા જોઈને કેદ પકડાયલા ધરાનીઓને હીમત આવ્યાથી તેઓએ છુટા થવાની તજવીજ

૧ નહાસતી ફોજની સેકંદરે પુક કાં ન પકડી તેનું 'અર' કારણ તો કેયું આ હતું ! અને તોપણ આપણને તો એજ જણાવવાની તજવીજ થઈલે કે ધરાની લશ્કર એટલું બધું નાકું કે તેથી ધુળનું વાદળ ઊઠ્યું અને ધરાનીઓ કયાં નાકા તે સેકંદર પીછાની શક્યો નહીં !

૨ ગ્રોટ લખેલે (યુનાં તવાં, ૬૧૦ ૮, સરે ૩૮૪) કે કદાચ આ રથોએ ધરાની ફોજની ડાવી બાજુના રથો કરતાં શત્રુની ફોજમાં વધારે ખરાબી કીધી હશે; પણ તે વીરોની કશી વીગત મળી નથી. * એજ બીના કહી આપેલે કે યુનાની લખનારાઓએ બનતાં સુધી ધરાની ફોજની રતેહની કશી પણ વીગત આપવાના દેખઈતા અખાડા કર્યાં.

૩ યુનાં તવાં, ૬૧૦ ૮, સરે ૩૮૫.

કીધી. પણ એટલામાં સેકંદરની એક ફાજ, જેને અનામત રાખી હતી તે, અસ્ખાખના બચાવ માટે દોડી આવી; અને એ રીતે આ બંને ફાજો વચે હાં એક સખ લડાઈ ચાલી, જેમાં (કહેછે કે) અંતે ધરાનીઆને પાછું હકવું પડ્યું. માજ્યુસ પોતેખી ઝાઝો વાર પાર્શ્વિયો સામે લડી શકયો નહીં.^૧

હવે બપોરે પાર્શ્વિયોની મદદે સેકંદર પોતાની ફાજો લાવ્યો ત્યારે જંગ મેદાનમાં કેટલાક ધરાની અને પાર્થન ઘોડસવારો તેની સામસામે આવી અથડયા. કહેછે કે તેઓ છટકા જવાનો માર્ગ શોધતા હતા, કેમકે લડાઈમાં પાદશાહની હાર થયલી તેઓ જાણી ચુકયા હતા. પણ પાછું ફરાય એવું નહીં હોયારી તેઓએ સેકંદરની ફાજમાં થઈને પોતાનો રસ્તો લેવા માંગ્યો હતો. અલખત આ રસ્તો તેમને સહેલથી મળે એમ નહીં હતું, માટે હાં એક નવી લડાઈ ચાલી. તે હાથોહાથની અને તેટલામાટે ઘણી જોશ ભરી લડાઈ હતી. ધરાનીઓ તો નેજા અને ખીજાં હથીયારો ફેંકી શવુને તાપે કરવા અને મારી કહાડવામાં કુશળ હતા, માટે હાથોહાથની લડાઈમાં તેઓની ફતેહની આશા ગણાતી ન હતી. તોપણ આ સખ લડાઈમાં મેસીડોન્યન ફાજના ચુનંદાઓ, જેઓ “કંપાન્યન” ઘોડસવારોને નામે ઓળખાતા હતા, અને જેઓ ધરાની ફાજમાં પાદશાહના “અમર” ઘોડસવારોના જેવો દરજ્જો મેસીડોન્યન ફાજમાં ધરાવતા હતા, તેઓમાંના ૬૦ જણ માર્યા ગયા અને ઘણાક સરદારો સાથે ઉપલી કરતાં પણ વધારે સંખ્યા જખમી થઈ, તથા સેકંદર પોતે મોટાં ભયમાં આવી પડ્યો. મુઠીભર ધરાની ઘોડસવારો સાથની સેકંદરનાં મોટાં લશ્કરની આ અસરખી લડાઈનું શેવટ શું આવ્યું તે ચોક્કસ જણાવું નથી; પણ તે ચોક્કસ જણાવવામાં આવ્યું નથી તે ઉપરથીજ ધારી શકાયછે કે ધરાની ઘોડસવારો પોતાનો રસ્તો સેકંદરની પોતાની ફાજમાંથી કાપી નીકળી ગયા હશે. બાકી તેમ જો નહીં હોત તો આપણને શરેસ્તાની બડાઈ સાથે જણાવવામાં આવત કે ધરાનીઓમાંનું એકેએક માણસ કપાઈ ગયું! ^૨ સેકંદર પોતાની ફાજ પાર્શ્વિયોનાં લશ્કર સાથે જોડી દઈને હવે સધળાં બળ સાથે ધરાનીઓની પુક પકડી. ખીજે દિને તે આર્મેલા ખાતે જઈ પુગ્યો, જ્યાં પાદશાહ દારી પોતાનો રથ, દાલ, કમાન અને મોટા ખખનો મેલીને તથા વળી એ શેહરને વગર બચાવે રહેવા દઈ ગયો હતો. સેકંદરે આ સધળું હાથ કીધું; અને ખીજી ગમથી પાર્શ્વિયોએ ધરાની છાવણી લુટી.

આ રીતે આ મોટી અને તવારીખમાં મશહુર થયલી મહાભારત અગત્ય ધરાવનારી લડાઈનું શેવટ આવ્યું. એ લડાઈ ‘આર્મેલા’ ને નામે ઓળખાયછે, પણ ખરું જોતાં તો તે ગોગેમેલા નામે ગામ આગળનાં મોટાં મેદાનમાં થઈ હતી. આ લડાઈમાં થયલી

૧ ગ્રોટ લખેછે કે આ લડાઈમાં રતેહ સેકંદરની થયલી “કહેવાયછે” તોપણ આ બહાદુર ધરાની ઘોડસવારોમાંના ઘણાખરા પોતાનો રસ્તો કાપી છટકી ગયા હશે.—યુના^૦ તવા^૦, ૬૪^૦ ૮, સરે ૩૮૬. અજખ જેવું છે કે આટલા થોડા ઘોડસવારો સેકંદરની ફાજને શીકસ્ત આપી શકયા. અસ્ખાખવાળી જગા ઉપરની લડાઈમાં ધરાની સરદાર માજ્યુસ અને તેની ફાજનું શું થયું તે જણાવું નથી. અજને લાગેછે કે ઉપલા ધરાની ઘોડસવારો સેકંદરને પાર્શ્વિયોની મદદે આવતો અટકાવવા થકીજ તેની સામે થયા હતા, અને તે વેળાની લડાઈમાં છત મેળવીને તેઓ તેજજ માજ્યુસ સલામત બચી ગયા હતા.

ધરાનીઓની ખુહારીનો હીસાબ નહીં માન્યામાં આવે એવો છે. જેમ ધરાની ફોજ માટી તેમ તેમની ખુહારી પણ ભારી હોવી જોઈએ, એ કાનુન ઉપર આં હીસાબ કહાડેલા જણાય છે, જેને ખરે દાખલ માનવાને કોઈ પણ સુમ્મ અને અપહવાત તવારીખનવંશ રાજ થાય નહીં. એટલામાટે આ માટી જુઝાઈમાં ધરાનીઓની શ્રીકૃત થઈ અને તેમની ભારી ખરાખી થઈ એટલું જ કમ્મ કરીને તેને આપણુ પસાર થવા દઈશું. આ લડાઈ તા. ૧ લી અક્ટોબર ૩૩૧ ને દીને થઈ હતી.

આ માટી લડાઈ પ્રાચીન કાળની તવારીખમાં પાદશાહ રહી ગઈ છે. જર એડવર્ડ ક્રીજી. આ લડાઈનું વર્ણન આપતાં સેકંદરના ખાસ મીત્રોનાં રંગીલાં લખાણોથી ગમે એટલા દોરવાઈ ગયો છે તોપણ તે પાદશાહ દારાને ઘટતી શાખાશી આપવાને ચુક્યો નથી. તે લખે છે કે લડાઈની શરૂઆતમાં પાદશાહે આજ્ઞા કરી અને હીમત ખતાવી હતી અને કેટલોક વખત સુધી પોતાના સીપાઈને મજબુત રહેવા માટે પોતાના દાખલાથી અને પોતાના આવાજથી હીમત આપી હતી. ડાયોડોરસ લખી ગયો છે કે શરૂઆતમાં ધરાની ફોજને ક્ષેત્ર મળે એવાં ચીન્હો જણાતાં હતાં તે પાદશાહની લડાયક વર્તણૂક અને ખહુદૂરીને લીધેજ હતાં. વળી પ્લુટાર્ક કહે છે કે પાદશાહ પોતે જતે શુભસામમાં છતો પડીને લડતો હતો. આર્યજાની લડાઈમાં ક્રીજી. મુજબ ૩ દારા એક ચોક્કસ કારણને લીધે હાર્યો હતો. શત્રુઓ રાત્રે સમિપ્ત ચત્રાવશે એમ પાદશાહ વધી રાખતો હતો, અને પાર્થિવોએ તેમ કરવાની સેકંદરને બજામણ પણ

૧ આર્યન મુજબ ૩ લાખ ધરાનીઓ કપાઈ મુઆ અને એથી વધારે જખમી થયા; કશ્યસ મુજબ ૪૦,૦૦૦ અને ડાયોડોરસ મુજબ ૮૦,૦૦૦ કપાઈ ગયા હતા. આર્યન મુજબ નેસીડોન્યન ફોજમાંથી માત્ર ૧૦૦ માણસો કપાઈ મુઆ; કશ્યસ મુજબ ૩૦૦ અને ડાયોડોરસ મુજબ ૫૦૦. આ છેલ્લા લખનાર મુજબ કપાઈ ગયલાં કરતાં ઘણા વધારે જખમી થયાં હતાં. ઓટ કહે છે (યુના. તવા. ૬૪૦ ૮, સર્ ૩૮૭) કે આર્યનની ગણતરી દેખઈતી રીતે એક બાજુ ઊપર ઘણી મોટી અને બીજી બાજુ ઊપર ઘણી નાની છે. એક બીજો લખનાર (પાર્સી. તવા. ૧૦૦) કહે છે કે “આર્યન કપાઈ ગયલા નેસીડોન્યનોની જે ગણતરી આપે છે તે ખરી હોય નહીં; કાંએક જો આવી હકીલી લડાઈ છતાં અને યુનાની તવારીખનવંશો ગણાવે છે તેટલી મોટી ધરાનીઓની ફોજો છતાં નેસીડોન્યનો આમ સસતાંમાં ધરાનની શેઠનશાહન કહી પણ ખરીદી શકે નહીં. આ સંખ્યાઓના સંબંધમાં ખેશક એક બાજુએ શહરાઘાત અને બીજી બાજુએ બહુ થોડું ખતાવવાની તબવીજ થયલી જણાય છે.” અત્રે દરેક લડાઈ વેળા જે વીચાર આપતા આચ્છાદીયે તેને આ સખુનોથી ટેકો મળે છે, અને અત્રે ધારીયેછીયે કે દરેક લડાઈ વેળા લશ્કરની તેમજ કપાઈ ગયલાં માણસોની સંખ્યા આપતાં આર્યન અને બીજા યુનાની લખનારોએ એજ મુજબ ધરાનીઓની સંખ્યાને હદથી જ્યાદા વધારી દીધી છે અને યુનાનીઓની સંખ્યાને તેજ રીતે હદથી જ્યાદા ઘટાડી દીધી છે. અને તેટલામાટે ઊપલા લખનારના મજકુર વીચારો દરેક લડાઈ માટે એકસરખી રીતે લાગુ પડી શકે એમ છે.

૨ “હુનાની પંદર પરીપુર્ણ લડાઈઓ,” સર્ ૭૪. સર એ. ક્રીજી આગળ સીલોનનો વડો ન્યાયાધીશ હતો, સેકંદરના સરદારો એરિસ્ટોખ્યુલસ અને ટોલેમીએ તેનાં કાનના જે રંગીન હેવાલો લખ્યા છે તે ઊપરથીજ આર્યને પોતાનું લખાણ કીધું છે એમ કહીને સર એડવર્ડ આ છેલ્લા લખનારને ઇમાનદાર ગણે છે! —તેજ, સર્ ૬૪.

૩ તેજ, સર્ ૬૮.

કાઠી હતી. એટલામાટે દારાએ પોતાની ફાજને બળતી મથાણીની રોશની વચે આખી રાત જગૃત રાખી, જેથી માડું પરીણામ એ નીપજાયું કે સહવાર પડી ત્યારે સુઘળા હથીયારબંધ ધરાની સીપાહીઓ ઉજાગરાથી અને આખી રાત ખડા ઉભા રહેવાથી તદ્દન ઠાકી અને બેજોખ થઈ ગયા હતા. ખીજા હાથ ઉપર ખુટાર્ક વગેરે જાણાવી ગયાછે તેમ દુશ્મનોએ આખી રાત સારીપેઠે ઉંઘ કહાડેલી હોવાથી લડવાને માટે તેઓ તદ્દન તાજબ અને તૈયાર હતા.

ફીરદોસ્તી મુજબ ખીજા લડાઈમાં શીકસ્ત થયા પછી પાદશાહ દારાએ જેહરમ શેહરમાં આશો પકડયો, પણ ત્યાં શત્રુઓના તાપથી ટકી શકાયું નહી તેથી તે પાયતજ્ઞ શેહર ઇસ્તખ્ત ખાતે ગયો અને ત્યાં વજીરે અને અમીરોની સલાહથી છેલી લડાઈ માટેની તૈયારીઓ કાઢી. પણ એ જગમાંખી તેને નસીખ ચારી દીધી નહી, માટે તે નોડા અને કેરમાન શેહરમાં જઈ વીસામો લીધો. **મીરખુંદ** લખેછે કે **સેકંદર** ધરાન ઉપર ચહડાઈ લાવ્યો તે આગમજ મીસર વગેરેની તેણે ક્તેહ કાઢી હતી. પાર્સના પ્રાંત તરફ તે ધસ્યો આપ્યો ત્યારે દારા તેની સામે એક ગંજનવર ફાજ લઈને ઉભો, પણ આપો દોવસ ખુનખાર લડાઈ ચાલ્યા પછી દારાએ પોતાની શીકસ્ત થયલી જોઈ અને તેના નહાસવાથી સુઘળો ખજનો **સેકંદર**ના હાથમાં આવ્યો. પાદશાહની છાવણીમાં તેની રાણી, શાહજદો અને શાહજદી પણ હતાં, જેઓ રૂમી સરદારના હાથમાં આવ્યાં. **નીજામી** મુજબ દારા અને **સેકંદર** વચે પ્રથમ ગરમાગરમ સંદેશ ચાલ્યા હતા અને આ નામાંઓની લડાઈ પછી મોસજ જમાન ઉપર બંને વચે મોટું જંગ ચાલ્યું હતું. આ લડાઈમાં દારાએ એક હજાર રૂમીઓને કતલ કાઢ્યા. ખીજા બાજુએથી **સેકંદર** પણ દારાનાં લશ્કરની ઘણી ખરાખી કાઢી. તે જોઈ દારાએ પોતાનાં લશ્કરને હુકમ આપ્યો કે જે બોડુંએ **સેકંદર** બંને હાથોમાં અકેકી તલવાર લઈને લડેછે ત્યાં જઈ તેના ઉપર એકદમ હુમલો કરવો. આમ કાઢાથી સામસામી ઘણી કતલ ચાલી, જેમાં **સેકંદર**ની બાજુ ઉપર બજાર ચીડાને જખમ લાગ્યો, પણ તે જાણવાજોગ ન હતો. જોકે તેથી **સેકંદર**નું દીન નબળું પડી ગયું, તોપણ તેણે સામેવાળાને તલવારથી મારી નાખી તેનું સર છુટ્ટું પાડ્યું હતું. હવે દારાની દેવાવરીથી **સેકંદર** ડરવા લાગ્યો અને દારાની લડાઈમાંથી નહાસી જવાનો ઇશદો કાઢ્યો અને તે બાબે પોતાનાં લશ્કરને સાહુચેતરાખ્યું. પણ **સેકંદર**ે ફાજ જોઈ તેમાં ક્તેહ થયે એમ જાણાયાથી તેણે લડાઈ ચાલુ રાખી. એમ છતાંખી ક્તેહ તો દારાનીજ યઈ. **સેકંદર**ની હાર થઈ તોપણ તેણે દારાને પોતાનાં લશ્કરમાં લુટફાટ કરવા દીધો નહી.

એવો **નીજામી**જ એવો લખનારછે કે જે આ લડાઈમાં દારાની ક્તેહ થયલી જાણાવેછે. તે કહેછે કે ખીજે દીને પાછી લડાઈ ચાલી, અને વળી ત્રીજે દીને જંગ મચેલુંજ રહ્યું. આ જંગ વેળા દારાનું ખુન તેના બે વજીરોએ કાઢ્યું, અને તે **સેકંદર**ની સામેલગીરીથી થયું હતું એમ **નીજામી** જાણાવેછે. પણ એ ખીતા ઉપર હજુ આપણુ આવ્યા નથી, માટે લડાઈનો હેવાલ હાંજ બંધ કરીશું.

ખા.ખ. ૨૯.

દા.રા.

દારયણુશ-દારાયસ કોડોમાનસ.

(૪૦ સં ૫૦ ૩૩૬-૩૩૦.)

૪.

શેહનશાહતનું શેવટ.

(૪૦ સં ૫૦ ૩૩૧-૩૩૦.)

૧. દારાની મીડયા તરફ કુચ-નવી લડાઈ માટે પાદશાહની તલખ-બીસસ અને બીજા ઈરાની સરદારોનો દગો-પાદશાહી લેવાનો તેમનો એકસંપ-દારાનું ક્રેદ થયું-દગાખોરોના હાથ ઉપર તેનું મરતોલ જખમી થયું. પાદશાહની શોધમાં શેકંદરની ઉતાવળી કુચ; દારાની છાવણીમાં એક દયામણો દેખાય-પાદશાહના છેલા સપુતો-સેકંદરની પુરાહાલી અને દલગીરી-તેનાં ખોટાં આંસુ કાસીં લખનારાઓનો હેવાલ:-પાદશાહનું છેલું નામું-હીંદી રાજાની મદદ માટે અરજ-સેકંદર સાથે નવી લડાઈ-વજીરોનું કાવતું-દારાનું પુત-સેકંદરની માતમ-પાદશાહની લાશને અવલમંજલ પુગાડવી; ઈરાની ફોજનું નદીમાં કુબી • મરવું; દારાનાં પુત્રમાં સેકંદરની શામેલગીરી.
૨. પાદશાહનું કમબાગ્ય-તેના ઉપરનાં તોહમતો-અપક્ષપાત તવારીખની ગેરહાજરી માટે શોક-તોહમતોનો રદ જવાબ-ઐરોડને રૉલીન્સન તરફનો જવાબ-પાદશાહનાં હુકમારાપણાનો સવાલ-તેનો કડચો. પાદશાહની નેકીના દાખલા. પાર્સીઓની મોજમજાહની બદી-એક લખનારના વાજબી આખખા. રાજ્યની પુહારીના સખખો:-લશ્કરી કુનેહની ગેરહાજરી-પ્રાંતોના શત્રુઓના બલવા-રાજકુટુંબમાં કુસંપ-શેહનશાહતના નાશને સવલ કરી આપનારા સંજોગો.

કસેલ ૧. પાદશાહની નહુસબાગ અને પુત.

આર્મીજાની લડાઈ પછી સેકંદરે ઈરાનનાં પાયતખ્ત શેહરે કુતેહ કીધાં અને પછી તેણે મીડયા તરફનો માર્ગ લીધો, કેમકે પાદશાહ દારા લડાઈ પછી તે તરફ નોડા હતો. તેની નેમ ઉત્તર તરફના પ્રાંતો આતેથી નવું લશ્કર ભિયું કરીને એકવાર ફરિનિ એકવાર જંગમાં ઉતરવાન્દી હતી. એ વખતે તેની કને થોડાંજ માણસો હતાં, અને મીડયાત પાયતખ્ત હમદાન આતે તે છ માસ સુધી રહ્યો. તોપણ એ સુદતમાં તેની ધારેલી ફોજો ભેગી થઈ શકી નહી. તેની જોડે મેકવયાનો હાકમ બીસસ પાણુ હતો, જેની મતજખ પોતાના પ્રાંતને અચાવવાની હોવાથી તેણે પાદશાહને વધારે ઉત્તરે બહામ તરફ ધસડી જવા માગ્યો, અને જ્યારે સેકંદર મીડયા તરફ આવેછે એવી ખખર મળી ત્યારે પાદશાહને હમદાન પાણુ છોડવાની ફરજ પડી. આ વેળા પાદશાહકને ૩૧ કરોડ ૬૧ લાખનો ખજાનો અને શુમારે ૩૭૦૦૦ માણસો હતાં. એટલી ફોજની મદદથી દારા નવી લડાઈ કરવા માંગતો હતો; પણ બીસસની મજાહ આનાકાનીથી કમ્બુલ રાખીને તેણે બહામ તરફ જવા માંડ્યું ત્યારે આ ફોજ પાણુ ધટતી ચાતી. તેની છાવણીમાં કેટલાક દગાખોરો હતા, જેઓમાનો મુખ્ય આ બીસસ હતો. તેની જોડે બીજા બે સરદારો શામેલ હતા.

૧ પાર્સી તવાં, સરે ૧૦૦.

આ બેમાનો એક પાદશાહી ચોકાખાનોનો વડો નેબાજેનીસ (નોબુજીન) અને ખીજો દ્રાન્જ્યાના તથા આરાકેશ્યાનો હાકમ બાર્સાએનીસ હતો. આ એકસંખી દગાખોશની મતલબ એવી હતી કે અગરજો સેકંદર જે રીતે કુચ કર્યો આવેછે તેમ તે પોતાની કુચ ચાલુ રાખે તો પાદશાહ દારાને એકદમ પકડીને જીવતો તેના હાથમાં આવી દઇ પોતે છટકી જવું; પણ જો તેમ નહીં અને તો દારાનો જીવ લઇને પોતે દારાનની પાદશાહીનો અખત્યાર લેવો અને સેકંદર સામે નવેમરથી લડાઇ ચલાવવી. આ ઠરાવ એકગમથી નક્કી કરીને તેઓએ આગળ વધવા માંડ્યું, પણ પાદશાહને તેમ કરવા માટે આનાદાની કરતો જોઇને તેઓએ તેને પકડી સોનાની બેડી નાખી. દગાખોશએ ને એક બંધ ગાડીમાં બેસાડ્યો અને તેની આસપાસ બેકત્રયન ફેળને રાખી. આ બતાવ થારા નામે એક પાર્થન ગામ મધે બન્યો. બીસસ અને તેના મદદગાર દગાખોશ હવે આગલ વધ્યા. તેમને એવી વકી ન હતી કે સેકંદર તેમને જલદી પકડી પાડી શકશે. પણ એક દીને સહવારે તેઓને ઝાંચીતી ખપ્પર મળી કે તે સરદાર ધણો નજદીક આવી પુગ્યેછે. મધનાએને ફાળ પડી. બીસસે પાદશાહને અરજ કીધી કે ઘોડા ઉપર બેસીને તેની જોડે નહાસવું. દારાએ આ વાત તુછકાર સાથ ના પાડી. આ ઉપરથી પેલા ચંડાલોએ તેને સેકંદરના હાથમાં જીવતો નહીં જવાનુંદેવા માટે એક અઘોર કર્મ કર્યું. પોતાના તીર તથા નેજા વેર તેને વીંધી તેઓ ત્યાંથી ઉતાવળા ઘોડા દોડાવી ચાલ્યા. ત્રણદે ખુતીઓ જુદેજુદે રસ્તે નાડા, એવી મતલબથી કે શત્રુ તેમની પુઠ પકડી શકે નહીં.

સેકંદર આવી પુગ્યો, પણ દારાને જીવતો જોવા પામ્યો નહીં. પર્સિયથી નીકળેલો તે જ્યારે હમદાન ખાતે જઈ પુગ્યો ત્યારે તેને ખપ્પર મળી કે દારા ત્યાંથી આઠ દીવસ આગમજતો નીકળી ગયો હતો. આ જોઈને પોતાનું મુખ્ય મથક બતાવી સેકંદર આગલ વધ્યો. માર્ગમાં એક દીને તેને બાગીસ્તાનીસ (બગસ્તાની) અને એનીબીલસ નામે બે વગવાળા ધરિની સરદારોથી ખપ્પર મળી કે દારા સામે દગો થયો હતો અને તેને બીસસ અને ખીન્નઓએ કેદ કરી રાખ્યો હતો. આ સમાચાર મળતાંજ સેકંદરે પોતાની કુચમાં વધારે ઝડપ કરવા માંડી. તેને લાગ્યું કે જોઓએ તેને કેદ કર્યોછે તેઓ કદાચ તેનો જીવ પણ લેશે. માટે તે થોડીજ ફેળ લઇને ઝડપથી આગળ વધ્યો, પણ જે છાવણી તેને ખપ્પર આપનારા ધરિનીઓ છોડી આપ્યા હતા ત્યાં તે જઈ પુગે તે આગમજ બીસસ તે ખાલી કરી ગયેલો જણાયો. માણસો તેમજ ઘોડાઓ ઉતાવળી કુચથી ખડુ ઠાકી ગયા હતા. તે છતાં સેકંદરે કુચ જતરી રાખી. તે રાત અને દીવસ ચાલ્યો, પણ બીસસ પણ પોતાનાં માણસો જોડે રાત અને દીસ કુચ કર્યો જાયછે એવી ખપ્પર મળ્યાથી સેકંદરે સમજ્યો કે કોઇ દુકો માર્ગ મળે નહીં ત્યાં સુધી તે પાદશાહને મેળવી શકે નહીં. એવો એક રસ્તો—જે માત્ર પાણી વીતાનું ખીયાબાન હતું તે—સેકંદરે હાથ ધર્યો. એક રાતમાં તેણે ટપ માઇલની મંજલ કાપી અને ખીજે દીને સહવારે તે જ્યાં બીસસ હતો તે ગામમાં જઈ પુગ્યો.

૧ એ. શેહરયારજી આ અને એનેજ મળવું ખીજું નામ 'બીસસની' સુચવેછે.

પણ ઉપર કહ્યું તેમ સેકંદર પાદશાહને જીવતો જોવા પામ્યો નહી. તેની આટલી બધી જોહમત અને મુશ્કેલ છતાં દારાને તે બિટી શક્યો નહી.

અગરજો પાદશાહને જે ગાડીમાં મરતો નાખ્યો હતો તે ગાડી જલદીથી ઓળખાઈ હોત તો સેકંદર અને દારા અકેક સાથે વાતો કરી શકત. પણ કબ્રોના બનાવ એથી જુદોજ હતો. આખી છાવણીમાં શોધ કર્યા છતાં કશું જડ્યું નહી. અંતે પોલીસેટસ નામે એક યુનાની મરદાર પાણીની તરફ લાગ્યાંથી છાવણીમાં તે ધુંડતો હતો એટલામાં, કહેછે કે, તેને કોઈનો ડચકાં ખાવાનો આવાજ મંભળાયો. આ આવાજ પેલી કમંધ ગાડીમાંથી આવતો મંભળીને તે આગળ ગયો, અને ત્યાં તેણે પાદશાહને તેની છેલ્લી સ્થિતિમાં દીઠા. કહેછે કે દારાએ તેના કને થોકુંક પાણી માંગીને પીધું અને પછી પોતા ઉપર વીતેલી વાતો તેને કહી અને સેકંદર તરફની પોતાની મમતા જાહેર કરીને કેટલાક વચનો તેને કહેવા માટે પેલાને કહ્યા. ૧ આ પછી તે મરણ પામ્યો, અને હજુતો પેલો યુનાની તેની પાસેજ હતો એટલામાં સેકંદર ત્યાં આવી પુગ્યો. પાદશાહને મરણ પામેલો જોઈ તે બહુ દલગીર થયો અને વળી રડ્યો. દલગીર એટલામાટે થયો કે દારાને જીવતો પકડવાની તેની ઉમેદ હતી. સેકંદરની નેમ કદાચ દારાને એક કેદી લાખજ આલમની હજુર દેખાડવાની, તેને પોતાને તાંબેનો એક નાનો હાકમ બનાવવાની, અથવા તેને નામે આખી શેહનશાહતમાં પોતાનો કાબુ પાંચરી નાખવાની હોય. ૨ રડ્યો એટલામાટે કે દારા જોવા પાદશાહનો પણ આવો અંત આવેછે ! પણ તેનાં આંસુ એક લાખનાર ૩ કહેછે તેમ માત્ર ઓટાં હતાં. તે લખેછે કે સેકંદરનાં આ આંસુ દલગીરીનાં નહી પણ ખુશહાલીનાં હોવાં જોઈયે, કેમકે હવે તેણે પોતાની છાતી ભરાઈ જાય એટલીબધી હૃદ સુધીનો લોભ તૃપ્ત કર્યો હતો અને આખી ધરિની શેહનશાહતમાં હવે તેનો હરીફ કોઈ રહ્યો ન હતો. સેકંદરે દારાનાં સ્વાનને સંઘળાં પાદશાહી માત્ર સાથે તેની મા સીસીગેમ્બીસ જે સુધા ખાતે હતી તેણી તરફ મોકળાવ્યું અને તેને સંઘળા ધરાની પાદશાહીની પૈકે પાર્સીગર્દ ખાતે અવલમંજલ પુગાડવામાં આવ્યું. ૪

આ બનાવ ઈ. સં. પુ. ૩૩૦ ના જુલાઈ માસમાં બન્યો.

પાદશાહ દારાના છેત્રા દીવસેને લગતો ઉપલો સંઘળો હોવાનું યુનાની લખનારાઓ આપી ગયાછે ; પણ ઉગમણ તરફના લખનારાઓએથી એ હકીકત કેટલીક જાણવાજોગ

૧ આ વચનો સેકંદરની સ્તુતી સીવાય બીજું કંઈ નથી. તેમની સચાઈ મારેની સ્વતંત્ર શાહુલત એક નથી. ૨ ઓટ, યુના. તવા. ૬૨૦ ૮, સર્ ૪૦૪.

૩ પાર્સી. તવા. ૧૦૨.

૪ હીરીન લખેછે (તવા. શોધ. ૬૨૦ ૧, સર્ ૧૨૭) કે પાર્સી પાદશાહો ગમે ત્યાં મરણ પામ્યા હોય તે છતાં તેમની લાશને સ્વદેશ લઈ જઈ ત્યાં અવલમંજલ પુગાડવામાં આવતી હતી. મહાત્મા કુરુશની લાશને કમ્પાઈસીસના હુકમથી બગપાતીસ નામે ઓળે તુરાનથી લાવ્યો હતો, અને તેને પાર્સીગર્દ ખાતે કેકાણે પાડી હતી, જ્યાં સેકંદરે તે જોઈ હતી. કમ્પાઈસીસ, અર્દશીર વગેરેની લાશને પર્સીપોલીસ ખાતે અથવા તે નહો રસ્તમના પર્વત ઉપર અવલમંજલ પુગાડી હતી. ડાયોડોરસ લખી ગયોછે કે પર્સીપોલીસ શેહરની ઊગમણે ૪૦૦ ક્રી. પૂ. તશવતે એક પહાડ “પાદશાહોના પર્વત” ને નામેજ ઓળખાયે ત્યાં તેમની કબરો (અસ્તોદાનો) બનાવેલીછે.

વીગતો સાથ આપીછે મોટે તેનો મમામ આ ઠેકાણે કરવો દરસ્ત ધારીયેછીયે. ફીરદોસ્તી મુજબ પાદશાહ ત્રીજી લડાઈમાં મારે આઘને કેરમાન શહેર તરફ ગયો અને ત્યાં એક મોટી અંજુમન મેળવીને પોતાનાં કમનસીબનો કેટલોક ગીલો કાઢ્યા, અને કુટુંબ કપ્પલિા કેદ પકડાયો, ખજાનો લુટાયો, તથા દેશ શત્રુને હાથ ગયો તે બાબે અફસોસ કરીને હવે શા ઉપાય લેવો તે બાબે સજાહ પુછી. જે આગેવાનો હાજર હતા તેઓએ સજાહ આપી કે તાજ તખ્ત દુશ્મનના હાથમાં લાંબી મુદત નહી રહી શકે એવા ઉપાય લેવાના જોઈયે, અને તે મોટે પાદશાહે સેકંદર ઉપર એક નમનતાઈ ભરેલું નામું લખવું જોઈયે. પાદશાહને નાચારીથી આ સજાહ મુજબ અમલ કરવો પડ્યો. તેણે એક નામું લખીને સેકંદર સાથ સુલેહ કરવા માંગી, મોટા ખજાનો આપવાની લાલચ દેખાડી, અને પોતાનો કેદ પકડાયેલા કપ્પલિા પોતાના સ્વાધીનમાં લેવાની માગણી કરી. આના ઉત્તરમાં સેકંદરે જણાવ્યું કે તારા કપ્પીજાને મારાથી કશી ઈજા થનાર નથી, ઈરાનીઓને હું ઈરાન કરનાર નથી, અને હવે લુટ પણ સજાવનાર નથી; પણ તું પાદશાહ અગરજો પાછો પાપતખ્ત ખાતે આવે તો તારા દેશ અને સર્વે તારે હવાલે કરી દઉં, કતિયાદી. આ જવાબથી દારા રાજ થયો નહી. તેણે વીચાર્યું કે આ રૂમીને તાબે થવા કરતાં મરવું બેહતર છે. આ પછી તેણે પુર નામે એક હીંદુ રાજા ઉપર પોતાનું કેટલુંક ઝવેરાત મોકળાવીને તેની લશ્કરી મદદ માગી. ૨ પણ આ મદદ આવી પુગે તે આગમજ તો સેકંદરને પાદશાહની લશ્કરી તૈયારીઓ બાબે ખબર પડી અને તેથી તેણે દરિયાથી નીકળી દારાની ફોજ ઉપર હુમલો કર્યો. એક નવી લડાઈ ચાલી, પણ પાદશાહનાં લશ્કરમાં દમ હતો નહી મોટે તે લડી શક્યું નહી. મોટા ઈરાની મરદાસાએ સેકંદરની માફી માગી, અને “પોતાની બુજર્ગીને બદલે બદનામીને તાબે થયા.” ૨ આ વળી નવું દુખ હતું. હવે દારા માત્ર ૬૦૦ સવારો સાથે નહાસી ગયો. તેની જોડે તેના માત્ર બેજ વજીરો માહુયાર અને જાનોશયાર હતા. આ વજીરોની પી ઘાનત બદ થઈ. તેઓએ વીચાર્યું કે કમખજ દારા ફરીથી ઈરાનનાં તખ્ત ઉપર ખેસે એમ લાગતું નથી મોટે એનો જાન લઈશું તો સેકંદર તરફથી મોટું ધનામ મળશે. આમ કરાય ફરીને રાત્રે પાદશાહે ખાખ કર્યો હતો તે વેળા જાનુશયારે તેના સીનામાં છરી મારી તેને મરતોત જખમી કર્યો. ૩ એ પછી તેઓએ શત્રુને એ

૧ શમ્શેરખાની મુજબ આ કનોજનો રાજા રાજે હીંદી હતો, જેણે એવો જવાબ લખ્યો કે દારાએ તેના સુલકમાં જઈ આમો લેવો.—શીરખુંદ મુજબ હીંદી રાજાએ એક લશ્કર મોકળાવ્યું હતું, અને દારાને સેકંદર સાથે છેલી (ચાથી) લડાઈ થઈ તે વેળા તે પાદશાહ તરફથી લડ્યું હતું.—સર એડવર્ડ ક્રીજી લખેછે કે દારાની છેલી લડાઈમાં હીંદી લશ્કર હાજર હતું. તે લખેછે કે આજના સીપ લોકોના વડવા દારા તરફથી લડ્યા હતા, જેઓ બ્રિટિશવાની પડોસમાં વસતા હતા અને આર્યન તેમજ હીંદીવાનોને નામે ઓળખાવી ગયેછે.—“પંદર પરીપુર્ણ લડાઈઓ,” સર્ ૬૨.

૨ શીરદોસ્તી.

૩ શમ્શેરખાની મુજબ દારા સવાર થઈ આગળ વધતો હતો, પણ લશ્કર તેનાથી દુર હતું તે વેળા જાનુશયારે તેનાં જીગરમાં ખંજર ભાકી દીધું અને ચાહપારે તબવારનો ઝટકો માર્યો, જેથી પાદશાહ જમીનદોસ્ત થઈ પડ્યો.

બાપે ખબર આપી. સેકંદર તેમની જોડે દોડતો આવ્યો તરફ ગયો, જ્યાં દારા લોહીમાં ગરકાવ થયેલો પડેલો હતો. સેકંદરે એકદમ આ બંને પુત્રીઓને કેદ કરવાના હુકમ આપી દારાનું સર પોતાના ખોજા ઉપર લીધું. હજુ તે જીવતો હતો. સેકંદરે આંખમાં આંસુ લાવીને કેટલીક વાતો કહી. તખ્તખાનુ કામ રહેલું ન હતું તે છતાં તેણે દીલાસાને માટે કહ્યું કે દારાની મરણ હિય તે નહીં નહીં તે કુનાની હકીમને ખોલાવવામાં આવે. વળી તે બોલ્યો કે જો તારામાં શકતી હોય તો ઉઠીને ઘોડસવાર થા, ધરિયાનું તખ્ત તને પાછું હવાલે કરવાને હું તૈયાર છું. દારાએ પોતાની અજ્ઞાન નજદીક આવેલી જોધને સેકંદરને કેટલાક દોઆના અપ્રયુક્ત સાથે આ મુજબ કહ્યું:— “મારા ફર્જદો જેઓ કેદમાં છે તેઓના અંબાણ રાખજે. પાક તનની મારી રોપનક નામની બેટીને તારા આરામની જગા ઉપર રાખજે. તેણીને ખરી શીખામણ દેતો રહેજે, પણ ખોટો તાણો ના મારતો. તે તું જેવા પાદશાહનેજ લાયકની છે. જો તેણીને પેટો ખોટો પેદા થાય તો તેનું નામ અરુષદચાર રાખજે કે તે તેનું નામ જીવતું રાખે; જંદ અવસ્થા હાથમાં ધરી જરતોરતના આતશને રોશન રાખે; નોરોજ, જશને સદે, અને આતશ કહેલના મર્ત્યાનો અંબાણ રાખે; ગુસ્તાફની દીનની પેરવી કરીને લોહુરાશપની રાહરસમને તાજ રાખે.” સેકંદરે કમ્બુજન આપી કે પાદશાહની શીખામણ મુજબ અમલ કર્યા આગમજ તે પોતાને વતન પાછો ફરશે નહીં. આ ઉપરથી દારાએ તેનો હાથ લઈ પોતાનાં સર ઉપર ધર્યો અને તેના હકમાં કેટલીક દોઆ આહી. એ પછી તે ડુખી પાદશાહ મરણ પામ્યો. ફીરદોસ્તી લખેછે કે આ બનાવથી તમામ અંજુમન જરજર રડી. સેકંદર પોતાનાં કપડાં કઢાડી નાખી, પોતાનાં તાજ ઉપર ધુજ નાખી, પીક નમાવી, માથું નીચે નાખી માતમ કરવા લાગ્યો. દીનના હુકમ મુજબ ડુખધું તૈયાર કરાવી દારાની લાશને ગોજાખંધી ઘાઘ પાક કાઢી, અને રૂમી રેશ્મી કપડાં પહેરાવી કાઢરથી ઢાંકી મુકી. ત્યારબાદ તેનું મોહાકું કાઢી જોઈ શક્યું નહીં. ડુખમાની અંદર એક સોનાનું તખ્ત ગોઠવી તથા કસ્તૂરીનું તાજ મેલી તૈયાર રાખ્યું. પછી લાશને ઉઠાવી લઈ ચાલ્યા ત્યારે પાંચદરે જતાર સઘળા અંકેકના હાથ પકડીને ચાલ્યા હતા. સેકંદર લાશની અગાડી ચાલતો હતો. એ રીતે પાદશાહી રૈવાજ મુજબ લાશને ડુખધે સહડાવી.

ફીરદોસ્તીના આ સઘળા સુંદર હેવાલમાં ખીજા મહમદીયાન લખનારાઓએ થોડાજ વધારો કરીધો. મીરખુદ લખેછે કે દારાને નહાસતી પેળા માર્ગમાં એક નદી મળી જે સજ થંડીને લીધે બરફથી ઢંકાઈ ગઈ હતી. પાદશાહ વગેરે તે ઉપરથી ચાલી ગયા, પણ પછવાડે પુઠકજ લશ્કર આજુ તેના બારથી બરફ છુટ્ટું પડી ગયું અને ઘણાખરાઓ ડુખી મુઆ. વળી તે લખેછે કે વજીરેએ તેનો જીવ લેવાની ધારણા રાખી હતી તે પામી જઈને પાદશાહે તેમને કપકો દીધો અને કહ્યું કે મારાં પુત્રનેા બદલો સેકંદર લીધા બીના રહેનાર નથી.

પણ દારાનાં પુત્રમાં સેકંદરની શામેલગીરી હતી એમ નીજામી લખી જાયછે. તેણે એમ જાહેર કીધુંછે કે પાદશાહ દારાના પુત્રીઓને સેકંદરનેા છુપો ટેકો હતો.

તેઓએ સેકંદરની લડાઈમાં બંને વાર હાર થયલી જોઈને તેને જઈ મળ્યા અને માગણી કરી કે અગરજો અમો દારીનો જીવ લઈયેતો અમને નવાજવા, આ શરત કયુજ રાખીને સેકંદરે સોગંદ લીધા, તોપણ તેને તેમના બોલવા ઉપર બરૂંથો હતો નહી. ખીજે દીને લડાઈ ચાલી અને લશ્કરે નહાસબાગમાં પડેલાં હતાં તે વેળા દારીની નજદીક પેલા વજીરેએ જઈ તેની પાંચલીમાં સજ્જ જખમ કરીધા, અને તેને ત્યાં પડતો મેલીને સેકંદર પાસે જઈ ધનામ માગ્યું. ખુત્તી વજીરે દારીના દુશ્મન પાસે ધનામ માગતા ગયા એમ સૂઘળા મહમદીયાન ગ્રંથકારે કહેછે તે ઉપરથી નીજ્જમીએ જણાવેલી વાતને કંઈક રંગ મળેછે. એ શાયર મુજબ સેકંદરે દારીનું સર પોતાના બોલા ઉપર ઉઘાળ્યું તેથી તે દુખી પાદશાહ એમ સમજ્યો કે તે તેનું ડાકું કાપી નાખવા માગેછે; કેમકે સેકંદર તેની નજદીક છે એવી દારીને ખબર ન હતી.

કસલ ૨. શેહનશાહતની તમામ્મત.

આ રીતે માઠાં બાગ્યના પાદશાહ દારીનો અંત આવ્યો, અને તેનાં મરણ સાથે ઇરાનની પહેલી મોટી પાર્સી પાદશાહતનો પણ અંત આવ્યો. દારીનું ખુત તેની ઉમરનાં ૫૦ માં વરસમાં થયું, અને તેણે માત્ર પાંચ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું. તેના અમલની આ ટુક મુદતમાં તેણે કશું સુખ જોયું નહી. તત્કાલ ઉપર બેઠા ત્યારથી તે તેના અંત આવ્યો ત્યાં સુધી તેણે યા તેની રૈયતે સુલેહમાં એક મહીનાની મુદત પણ ગુજરી નહી. મહેલમાં ચાલેલી ખુતરેજનાં પરીણામ દાખલ તેને માથે તાજ મેલવામાં આવ્યું, જે વસ્ત્ર જેમ આખી શેહનશાહત જુદા જુદા હાકમાંમાં કુસંપ ચાલવાને લીધે દોદરી થઈ પડી હતી તેમ ખુદ દરબારીઓ અને પાદશાહના કુટુંબીઓ પોતે એટલા ગાર્ફેલ બની ગયા હતા કે છેક મેસીડનના રાજા ફ્રીદકુસે ઇરાન ઉપર ચહુડાઈ લાવવાની ધમકી આવી હતી ત્યારથી ઇરાન ઉપર બચનું વાદળ લટકતું થયું હતું તે છતાં કોઈ પણ બે દરબારીઓ અથવા બે શાહજદાઓને એવી ખુદી સુજ પડી નહી કે માંહોમાંહે સંપ રાખીને શત્રુની સામે થવા માટે પોતાનું જાતી બળ ભેરું કરે. એવા કડાકડીના વખતમાં દારીને માથે તાજ મેલાયું તેમાં વાંક તેનો ન હતો; અને તેનાથી હપ્પામની વંશના પાર્સી પાદશાહોની આખેરી આવી તેમાંની તકસીર તેની નહીજ હતી. તેના પછી ઇરાનની શેહનશાહત સેકંદરના હાથમાં ગઈ તેમાં જેમ દારીની કસુર ન હતી, તેમજ એ શેહનશાહતને બચાવવા માટે તેણે લીધેલા ઇલાજોમાં તે કશ્યો નહી તેમાંની તેનો દોષ કહાડી શકાય નહી. દુશ્મન લખનારાઓ ગમે એટલું બોલે—ખુતાની તવારીખતવેશો સેકંદરની ખુશામદ યા શત્રુતીને માટે ગમે એટલી બડાઈ મારે—તોપણ દારીને માથે તોહમતો મેલનારાઓએ વીચાર એટલોજ કરવાનો હતો કે તેણે વખત પ્રમાણે પોતાથી બનતી મહેનત લઈને રાજ્યનો બચાવ કરવાની તજવીજો કરી હતી કે નહી ? એટલે કહેછે કે દારીના પોતાના અધાપાને લીધે તેનો નાશ થયો હતો. તે એમ કે ઇસમની લડાઈ પછી તે જગદીથી શત્રુની સામે થવાને બેદાન પડ્યો નહી; ટાયર અને ગાબ્લ શેહરે સેકંદરની સામે થયાં ત્યારે તેણે તેઓને મદદ ન આપતાં સરજત ઉપર છોડી મેલ્યાં; અને શેવટે જેમ ઇસમ તેમજ આર્યોલાની મેડાઈ વખતે તે

હીચકારાપણું બતાવીને લશ્કર મેલી નહાસી ગયો.^૧ પહેલી નજરે આ એકેએક તોહમત ખરું દીસે એવું છે, પણ જે મંજોગાએ દારાને ફાવવા દેવા સામે એકસંપ કર્યો હતો તે તરફ જોતાં આ એકેએક તોહમત માત્ર નામનું ફરેછે. ઇસમની લડાઈ પછી જે વરસ સુધી તેણે લડાઈની તૈયારી કું નહી કરી તેનું કારણ શ્રોતે પોતેજ સમજાવેલું છે.^૨ એ લડાઈમાં પોતાનું રાજકુટુંબ કે પકડાઈ ગયાથી તેને પાછો છુટકારો બક્ષાવવા માટે દારાએ એકથી વધારેવાર સેકંદરને નમનતાઈ બરેલાં નામાંઓ લખ્યાં, તેને પોતાનાં રાજ્યના ચોકસ મુલકો આપી દેવા માંગ્યા, અને પોતાના કુટુંબીઓને એલસી દાખલ મોકળ્યા. એ સ્થળે તેણે એટલામટે કીધું કે સેકંદર તેની રાણી, માતા, શાહબદા, અને શાહબદીને છોડી દે અને પાદશાહના કબ્જામાં પાછાં આપે. દારાને આ માયા મોટી હતી, અને તેથી અગરજો કુટુંબનો કબ્જો લેવા આગમજ પોતે લડાઈ ઉઠાવશે તો સેકંદર જેવો ધાતકી માણસ—જેણે આ નીર્દોષ અપળાઓ અને બાળકોને કેદ કરી રાખ્યાં હતાં તે—તેઓને નાહક કતલ કરી દેશે, એવા બય રાખીને પાદશાહે લડવાની ઉતાવળ કીધી ન હતી. પણ જ્યારે કાલુ દીલનો સેકંદર એકનો બે થયો નહી, દારાને પોતાનાં અરાખરીયો ગણવાની પણ ના પાડવા લાગ્યો, ત્યારે ઇરાનના પાદશાહે તેના સામે શેવરની લડાઈ ઉઠાવી;—એ ખીના કહી આપેછે કે અગરજો તેનું કુટુંબ તેને પાછું મળ્યું હોત તો દારા વગર લડાઈએ સેકંદરને ફાવી જવા કદી દેત નહી. એ વીચારને આ ખીનાથી ટેકો મળેછે કે અંતે જ્યારે સેકંદર પીગળ્યો નહી ત્યારે પાદશાહે તેના સામે લડાઈ કરવાની અરેખરી અગત્ય પીછાની.

વળી ઇસમ પછી સેકંદરે ઇરાનના ઉગમણ ભાગ ઉપર ચહાઈ લાવવાને બદલે આથમણ તરફ અને છેક મીસર સુધી રોકાયેલો હતો, માટે દારાએક ત્યાં સુધી તેની સામે લડવા જાય એ કેવળ અશક્ય હતું. જ્યારે તે નજીક આયો ત્યારે દારા તેની સામે થયો, લડયો, અને લશ્કર નાકું ત્યારેજ પોતે ખીજી નવી લડાઈને માટે તૈયાર થવાની ઉમેદથી નોંધો. એમાં અરેખર દારાનું હીચકારાપણું ગણાય નહી. શ્રોત એ પાદશાહ ઉપર અનેક ટેકાણે આ હીચું તોહમત મેલેછે અને કહેછે કે તેણે પોતાના નાશ જોડે પોતાની પ્રજાનો અને શેહનશાહતનો નાશ કીધો. પણ ઉપજા આજાસા પછી આ તોહમત કેટલું આટું છે તે જણાઈ આવશે. રૉલીન્સન પોતે આ આપતમાં પાદશાહ દારાને ઇનસાફ આપેછે. તેનું આ મત છે કે અગરજો દારા આખેલાની લડાઈમાં જીવપર આવીને માથેમાથ લડતાં મરણ પામ્યો હોત તો કીર્તીનું તેજસ્વી ચક્ર તેની આસપાસ ફરી વળ્યું હોત; પણ ખીજા ઘણા રાજાઓ અને સુપેહસાજારાની પેડે તેનામાંથી પેહલવાનગીરીના ગુણની ખામી હતી, તેટલામાટે તેનાં નામ ઉપર જતી હીચકારાપણીનો ડાગ લગાડવો વાજખી નથી.^૩ વળી રૉલીન્સન કહેછે તે બાલેખાત ખરું છે કે શેહનશાહતની આખરી આવીએ અને સ્થળે જીતાઈ ચુક્યું છે, એમ સમજીને પાદશાહ પોતાના દેશનું સ્વતંત્રપણું લુટાયા પાદ જીવ્યો ન હોત તો બેચક તેનું કામ

૧ યુનાં તવાં, ૬૪૦ ૮, સર ૪૦૫.

૨ તેજ, સર ૩૭૫.

૩ પુરાં પાદં, ૬૪૦ ૪, સર ૫૭૨.

વધારે ઉત્તમ અને વધારે દેશહીતકારી ગણાત : પણ દારીને જે હીંગામમાં પાદશાહી મળી તે હીંગામજ એવો હતો કે જ્યારે અગરજો તેણે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી ન હોત તો તે તુર્તજ ભાગીને બુકા થઈ જાત. પણ દારીની નેમ પહેલે ધરથી દેશનો અને ત્યાં સુધી અચાવ કરવાનીજ જણાયછે, અને તેટલામોટેજ તેણે તક મળી હતી તે છતાં ખુદ યુવાન ઉપર ચલડાઈ નહીં મોકળવાની મોટી ખુલ આવી હતી, જેનું પરીણામ અંતે તેના અને સર્વેના નાશમાં આવ્યું. દેશનોજ અચાવ કરવાની નમજાઈને લીધે દારી લડાઈઓમાં શામેલ થયા છતાં જીવપર ખેડીને લડયો નહીં—બલકે આપણ એમ કહીશું કે તેના મુખ્ય મજાહકારોએ તેને લડવા દીધો નહીં; કેમકે ખુદ યુવાની સરદારો પોતે દારીને મજાહ આપતા હતા કે તેણે લડાઈમાં છોટા પડવું નહીં. ૧ અને તેમ છતાં દારી બંધે લડાઈઓમાં હાજર થયો અને લડયો, એ શું તેનું હીચકારાપણું ગણાય? કીજી. પાદશાહેને ધનસાફ આપેછે ૨ કે દારીએ તખ્તે આપ્યા આગમજ એક સીપાહ દાખલજી બહાદુરી અને એક સરદાર દાખલજી આઝાદી દેખાડી આપેલી હતી. તેણે ત્રીજી (આર્બેલા) ની લડાઈ મોટેની જગા પસંદ કરવામાં ડહાપણ વાપર્યું હતું. વળી તે લખેછે કે પાછળા જમાનાના અસંકારશાસ્ત્રીઓ દારીને ભપકા અને નમજાઈમાં ખીજો જઈસીસ ગણવાનું પસંદ કરેછે; પણ છેલ્લી લડાઈમાં તેણે જે હુબર દેખાડયો હતો તે ઉપરથી જણાયછે કે હીસ્તાસીસના બિટા દારાયસનું નામ નામ રાખવાને તે કેવળ યોગ્ય હતો.

પાદશાહ દારી બહાદુર હતો, પણ વળી એક ખરા પાદશાહના જેવાજ તે મખી દીલનો અને માયાળુ હતો. પોતાના દુશ્મનથી પોતાને ખરેખરે દુખ થાયછે એમ નજરે જોયા છતાં તે તેના ઉપર મેહરબાન હતો. મહમદીયાનોજ નહીં પણ યુનાની લખનારાઓ પોતે લખી જાયછે કે તેણે મરતી વખતે સેકંદરનો બહુ આભાર માન્યો હતો. ૪ દારીની ભત્રમણસાઈના ઘણા દાખલા નોંધાયલાછે. કહેછે કે આર્બેલાની લડાઈમાં શીકસ્ત થયા પછી દારાયસે નાહાસવા માંડયું. લડાઈ ગોગેમેલાનાં મેદાનમાં થઈ હતી જ્યાંથી આર્બેલા ચાર માઈલ દુર હતું. વચમાં લાઈકિસ નામે એક નદી હતી, જે ઉપર બાંધેલા પુલ મૂરફતે પાદશાહ અને તેના માથીઓ પેલેપાર જઈ પહોંચ્યા. આ પછી તેના માથીઓએ પાદશાહ કને માંગી લીધું કે પુજા ભાંજી નાખવાની પરવાનગી આપવી, કેમકે તેમ થવાથી શત્રુઓ ઠરાઓની પુઠ પકડી શકશે નહીં. પણ દારીએ કહ્યું કે ખુદ ઠરાની ફાજનાં કેટલાંક માણસો પુલ પસાર કરવા વીના રહી ગયલાછે, મોટે એક પુઠે આવતા શત્રુનો અટકાવ કરવા મોટે આપણા પોતાના મીત્રનો માર્ગ અટકાવવાને બદલે હું તો તે શત્રુનો માર્ગ ખુલ્લો રાખવાનું વધારે પસંદ કરું, કેમકે

૧ થ્રોટ, યુના. તવા. ૬૧૦ ૮, સર્ ૩૩૬. ખુદાઈ—“સેકંદરનાયુ”.

૨ પંદર પરીપુર્ણ લડાઈઓ, સર્ ૬૨.

૩ તેજ, સર્ ૩૬.

૪ શીરદોસી, શમશેરખાની, શીરખુદ, નીજમી, વગેરે સર્વ ઊગ્રશીલ તરફના તવારીખ-નવેશો આમ લખી ગયાછે; તેમજ યુનાનીઓથી.—થ્રોટ, યુના. તવા. ૬૧૦ ૮, સર્ ૪૦૪; પાર્સી. તવા. સર્ ૧૦૨.—ખુદાઈ પણ “સેકંદર નાયા”નાં એમજ લખી ગયોછે.

તેથી આપણા મીત્રનો જીવ બચે.^૧ મીડયાથી પાઠ્યો તરફ નહાસતાં બેકવયાના હાકમ બીસસ અને બીજાઓએ પાદશાહ સામે એકસંપ કીધી તે વીથેની ખખર દારીને તેના વફાદાર યુનાની મદદગારોથી મળી તેઓએ તેને અરજ કીધી કે તેણે ધરાની છાવણી છોડીને યુનાનીઓની વફાદારી અને જનકેશાની ઉપર ઇતિબાર રાખવો, જેઓ તેનો જન સહાયમત રાખશે. આના ઉત્તરમાં, દારીએ કહ્યું કે ધરાનીઓને બેવફા ગણીને સજા કરે તેથી મને જે દુખ ઉપજે તે તેઓની વફાદારી ઉપર ઇતિબાર રાખીને ઠગાયાથી ઉપજતાં દુખ કરતાં વધારે છે. મારી પોતાની પ્રજામાં વસીને હું બહીમાં ભારી દુખ ખમું તે ગમે એવા વફાદાર પરદેશીઓથી આશ્રય મેળવવા કરતાં બહુ; અને જો ધરાની સીપાહો એમ ધારતા હોય કે હવે મારે જીવવું હરામ છે તો મારી જીંદગીની જરૂરીથી આખરી આવેલી ગણાય નહીં.^૨ એક ત્રીજો અને સર્વથી વધારે જાણવાજોગ દારીએ મરતી વખતે આપ્યો છે. જ્યારે ખુન્નીઓ તેને મરતોતજ જખમી કરીને એક બંધ ગાંઠમાં નાખી ચાલી ગયા, અને જ્યારે એક મેસીડાન્થને તેનો પેટા મેળવ્યો ત્યારે તેની કને થોડુંક પાણી માંગી પાદશાહ પીધું અને પછી તેની કને સેકંદરને આ મતલબના મખુનો કહેવાડયા:—સેકંદરને કહેજે કે હું તારો દેવાદાર મરી જઈશું; મારી મા, બાયડી અને છોકરાઓ તરફ તે મેહરબાનગી બતાવી તે માટે હું તારો ઉપકાર માનુંશું; હું બોદા પાસ માયુંશું કે તે તને ક્તેહ બક્ષે અને તું હકેકેશવર સુલુકોના પાદશાહ થાય; હત્યાદી હત્યાદી.^૩ હવે આ સઘળી વાતો આપણને માત્ર યુનાની લખનારાઓએ જાણવેલી છે, અને તેમાં મુખ્ય મતલબ ધરાનીઓની ગીબતની અને સેકંદરની મૃત્યુની રાખેલી છે, તોપણ એ વાતો ધરાની પાદશાહનાં સાફ દીન અને મોટાં મનની એવીતો અચુક વીશાન બતાવે છે કે તેટલા મોટાજ એ વાતો હાં નોંધી લેવા જોગ જણાઈ છે. પણ વળી ફાર્મી લખનારાઓ મુજબ તે સેકંદરને જે છેલ્લી નસીહત કરી ગયો તે એ હતી કે તેણે ધરાની આગમને દુખી કરવી નહીં અને પાદશાહને લીધે તેના ઉપર વેર લેવું નહીં.

એક સુધો લખનાર જાણવે છે કે ધરાની શેહનશાહતનો નાશ દારીના ગેરવહીવટને લીધે થયો ન હતો : એ નાશ તો એવાં કારણોથી જન્મ પામ્યો હતો કે જે ઉપર એ પાદશાહનો કશો કાબુ ન હતો. તેનાં ખી તો ઘણા આગમજથી વવાયલાં હતાં, અને દારીના વખતમાં નાશરૂપી ઝાડ પાકીને તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. મહાત્મા ફાર્મરે પર્સીયના પહાડી પ્રાંતમાં વસતા મીતાહાર અને બહાદુર પાર્સીઓને એકવાર ફજદુપ જગામાં લઈ જઈ મેલ્યા ત્યારથી પાર્સી પ્રજા અને પાર્સી સીપાહો મોજમાં પડયા; બેખીલન જેવાં મોજલાં શેહરની ક્તેહ પછી તે મોજમાં વધારો થયો; નવા નવા સુલુકો હાથ આવતા ગયા તેમ તેમ નવી નવી વસ્તુઓ જાણમાં આવતી ગઈ અને મોજલા પાર્સીઓમાં તેનો શોક વધતો ગયો. એ રીતે મીતાહાર પ્રજામાં મોજે ઘેર કીધું, મોજ ઉપરથી પાર્સી પ્રજા મગરૂરી ઉપર અહડતી ગઈ; ફોકરાજી વધતી ગઈ; મદાંગીને બદલે નખખાઈ

૧ પાર્સી તવાં, સરે ૯૯.

૨ તેજ સરે ૧૦૧.

૩ ખુરાક—“સેકંદર નામું.”—પાર્સી તવાં, સરે ૧૦૨.

૪ તેજ.

તેની જગા લેતી ગઈ; વધારે દેશો જીતવાના લોભ પેદા થયાથી તે લોભને તૃપ્ત કરવા માટે દગા કટકા ચલાવવામાં આવી; અને એ રીતે આ સર્વેથી મીતાહાર પ્રજા સર્વેથી વધારે મોજી, ભયકાદાર, જાહેજલાલ અને શકડી બની. એટલામાટે આમ કહેવું જોઈ નથી કે ધરાની શેહનશાહતની શરૂઆતથીજ તેમાં મોજનો મજો પેડા હતો અને તેથીજ શેહનશાહત પોકળ થતી જઈને અંતે તેનો માવો અવાઈ જઈ માત્ર આલી કોતણું રહ્યું હતું, જે દુસ્મનની એકજ સહડાઈમાં કકડા થઈ પડ્યું.

અજબત ધરિનનાં મોટાં રાજ્યના કકડા બુકડા થવામાં ધરાની પાદશાહીની રાજ્ય-દ્વારી કુનેહની પણ આમી હતી. લસ્કરો પુરતાં કવાયદ પામેજાં ન હતાં; માત્ર ઘોડ-મવારો પોતાની આગલી બહાદુરી જળવી રાખી શક્યા હતા, બાકી પેદજ ફોજ તો કોઈવાર હથીયાર વીના તો કોઈવાર કવાયદ વીના માત્ર એક મોટી મંખ્યામાં ભેગી થતી અને ફક્ત દુરથી ગોફણ કે તીરે કે નેજા ફેંકવામાં લડાઈનો મધજો હુજર આવી રહેલો સમજતી હતી. દલગીરી ભરેલી વાત એ છે કે યુનાનીઓ તેમજ ખીજ શત્રુઓ માથ જેમ જેમ કામ પડતું ગયું તેમ તેમ ધરાનીઓએ તેમનાં મજબુત હથી-યારોનો અનુભવ મેળવ્યા છતાં તેમનાં જીવાં હથીયારો અને તેમના જીવી કવાયદની કશી જરૂર છેક શેવટની ધરી સુધી જોઈ ન હતી! રાજ્યની અરાખીનું એક ખીજું મુખ્ય કારણ જુદા જુદા પ્રાંતો આતેના હાકમો ઉપર પાદશાહે પોતાનો કુલે અખત્યાર રાખી દેરકને પોતાના મુખા તરફે ગણવાને બદલે તે ગોયા પ્રાંતનો રાજા હોય તેમ મધજો હક તેને બક્ષી દેવાનું હતું. આથી થયું એમ કે કોઈવાર એક અને કોઈવાર વધારે પ્રાંતોના હાકમો ભેગા થઈ પાદશાહ સામે કમર બાંધતા, અજવાથી દેશને અરાખ કરતા, અને આ માંહિમાંહેની લડાઈ જોઈને આસપાસના શત્રુઓ પોતાનું કામ ફહાડી લેતા તથા સ્વતંત્ર થવાની તજવીજ કરતા હતા. આથી રાજ્ય ગમે એટલું મોટું છતાં તેના દરેક ભાગ ગોયા અદેકથી છુટો હોય તેમ હોવા પડી ગયો હતો, અને તેથીજ સેકંદર જેવા સરદારને ધરાન જીતવાનું સવજ થઈ પડ્યું હતું. એક ત્રીજું મુખ્ય કારણ પાદશાહી કુટુંબનો કુસંપ હતો. દારા આગમજના છેલ્લા થોડાક પાદશાહોએ ચલાવેલી પોતાનાંજ આનદાનમુદી કતલથી રાજ્યની સમાપ્તિને નજદીક આણી હતી. આમ બે ભાઈ શાહનદાઓ વચે કુસંપ હોવાથી એક પ્રાંતનો સરદાર એક ભાઈની તો ખીજાં પ્રાંતનો હાકમ ખીજા ભાઈની પક્ષે તાણેનો, જેથી મુજમાં અરાખી રાજ્યની પોતાની થતી હતી. ધરાનની શેહનશાહતનું શેવટ સેકંદરથી આવ્યું તેમાં યુનાનને મગરૂરી લેવાનું કશું કારણ નથી. ધરાનની ક્તેહ યુનાનને કાળે થઈજ ન હતી. એતો માત્ર એક સજેલી શેહનશાહત ઉપર ઘણા માકા મંજેગોને તાંકણેજ સેકંદરે સહડાઈ કર્યાથી ધરાન તેના હાથમાં ભાગી પડ્યું હતું. કુસંપી કુટુંબીઓ, દગાખાજ સરદારો, લાલચુ ઓફેદારો, કંઠાળી રહેલા તામેના જીતાયજા દેશો, ત્યાંની બેદીજ પ્રજા, એ અને એવાજ ખીજા મંજેગો ભેગા થયલા હતા તેવે પ્રમંગે ધરાન પોતાનો અચાવ કરવાને કેવળ અશકત હોયું જોઈયે. તેની એ અશકતીનો સેકંદરને લાભ મળ્યો, અને ધરાન તેના હાથ ઉપર ક્તેહ થયું.

ખા.ખ. ૩૦.

સેકંદર.

(૬૦ સુ. ૫૦ ૩૩૦—૩૨૩.)

પર્સી પોલીસનો માશ.

પાયતખોની નાચાર હાલત—તેમની સહેલ ક્ષેત્ર ; પર્સી પોલીસના માર્ગમાં મુશ્કેલી—આવી
 બુલ્ડોઝરની બળતવારી—સેકંદરનું પાણું હકબુ—એક છુપો રસ્તો—શત્રુઓની ક્ષેત્ર—પાયતખોના
 આગેવાનોનું હીચકારાપણું—સેકંદરનું ઘાતકીપણું—શેહરમાં આગ અને લુટ—રહેવાસીઓની
 કતલ—આરતોનું શુભામદાખલ વેચાણ—શત્રુઓની ફોજમાં કાપાકાપો—પર્સી પોલીસનું અંગીકર.

ફસલ ૧. ઈરાનનાં પાયતખોની ક્ષેત્ર.

(૬૦ સુ. ૫૦ ૩૩૧—૩૩૦)

આર્મેલાની લડાઈનાં શેવટ પછી ઈરાનની શેહનશાહતને આથમણ તરફનો મુઘળો
 બાગ સેકંદરના હાથમાં આવ્યો. એ આખો મુલક જીતતાં તેને ચાર વરસો લાગ્યાં
 હતાં. અને હવે તેણે ઉગમણ તરફનો મુલક જીતવાની તલબ કરી. પણ આર્મેલાની
 લડાઈએ તેનું એ કામ એટલું બધું મુવલ કરી આપ્યું કે આથમણ તરફનો મુલક
 જીતતાં તેને જોડી મુદત લાગી તેથી અરધી પણ આ બાકીના દેશો હાથ કરતાં લાગી
 નહી. ગોગેમેલાનાં મેદાનમાં સેકંદરનો સેનારો બુલ્ડોઝ જણાયો, દારૂ નોડો, ઈરાની
 ફોજો વીખરાઈ ગઈ; અને એ મુઘળાંનું પરીણામ એ બીજાનું કે જેમ ઉગતાને મુર્વે
 કાઠ નમે તેમ દારૂનો પક્ષ છોડીને તેના વીચાસુ મરદારો સેકંદરના ઝુંડા હેઠળ જઈ
 ભરાયા, હાકમોમાં દેશ બચાવવા માટેની એકદીલી રહી નહી, જેઓ વફાદાર રહ્યા
 તેમનું દગખોર હાકમો આગલ ચાલ્યું નહી, અને એ રીતે ઈરાનનાં મોટાં, દોલતમંદ,
 વગવાળાં પાયતખો શેહરો આ મેસીડોન્યન મરદાર આગલ કરી પણ હરકત વીના ગોયા
 ખીચારી હાલતમાં આવી પડ્યાં. આ પાયતખોમાંનું એક મુસા અને ખીજી બેખીજન
 હતાં. આ બંને શેહરો એકદમ તાબે થયાં. એવું જણાયછે કે સેકંદરને આવતો
 માંબળતાંજ બેખીજનના હાકમ માજીયુસે^૨ શેહરના કીલ્લાની ચાવીઓ તેને હવાલે
 કરી. સેકંદરને બેખીજન આતેથી પુષ્કળ દોલત મળી. મુસા શેહર આતેથી મળેલો
 ખજાનો બેખીજન કરતાં પણ વધારે હતો. કહેછે કે શુમારે ૩૧૧૧ કરોડની દોલત
 આ માતબર શેહર આતેથી સેકંદરના હાથમાં આવી. આ દોલતમાંના આશરે
 ૩૮૮ કરોડ જેટલું તો નકર સોનું અને રૂપું હતું, અને બાકીના દારૂક સીકા હતા.

પ્રથમ બેખીજન આતે ઘટો બંદોબસ્ત કરીને સેકંદર મુસા તરફ ચાલ્યો. ત્યાં
 ૧૫૦૦૦ નવી યુવાની ફોજ તેને આવી મળી. એ બંને પાયતખોની હાકમી તેણે ત્યાંના

૧ આ તેજ ઘણું હતો જેણે આર્મેલાની લડાઈમાં પાર્શીઓને શીકસ્ત આપી હતી.

૨ મુસા આતેથી મળેલી દોલત પોતાના ખજાનામાં સેકંદરે ઉતરી તે ઉપરથી “પાર્શીઓની
 તવારીખ” લખનાર કહેછે કે “અચીત તે એક બળવાન હુદારો હતો” — સર ૧૦૦.

દગાખોર ધરાની હાકમેનેજ સ્વાધીન કીધી, પણ એ બંને શેહરે ખાતે લશ્કર અને મેહસુલ ખાતાંઓ માટે સેકંદરે બેયુનાનીઓને હાકમના મંદદગાર દાખલ રાખ્યા. સુસા અને પર્સિયન વચે પહાડોની મોટી હાર આવેછે, જે ઉપર યુકસાઈ નામે ભરવાડોની એક જંગલી પણ બહાદુર પ્રજા વસતી હતી. આ લોકે સેકંદરને આગળ વધતો અટકાવ્યો. પણ અંતે તેઓ દગમ્ના ભોગ થયા, અને સેકંદર પર્સિયામાં દાખલ થયો.

આ બહાદુર લોકે જે રસ્તો રોકી રાખ્યો હતો તે 'યુકસીયન પાસ' ને નામે ઓળખાયેછે; પણ એ કરતાં વધારે મુશ્કેલ રસ્તો 'સુસ્યન પાસ' અથવા ધરાની ભાગળનો હતો. એ માર્ગનો કબ્જો પર્સિયાના હાકમ આર્યબાજનીસ (આર્યબુજીન) ના હાથમાં હતો. તે એક બહાદુર અને દેશહીતકારી સરદાર હતો. તેણે કબ્જામાં રાખેલો માર્ગ સંકડો અને બંને બાજુએ પર્વતોની દેવાલોથી ઘેરાઈ ગયેલો હતો. આ કુદ્રતી બચાવ એવો મજબુત હતો કે સેકંદરની ગમે એટલી દલેરી છતાં બચાવ કરનારાઓ પોતાને મુઘળી મુલામતીમાં રાખીને શત્રુઓ ઉપર હથિયારો ફેંકી તેમનો સંહાર કરી શકે. આર્યબુજીન કને ૪૦૦૦ પેદલ અને ૭૦૦ ઘોડમવારો હતા, જેઓ જેવી દુશ્મનોની કોજ પાસમાં દાખલ થઈ કે તે ઉપર મોટા પથરો ધુમાવવા અને પર્વતો ઉપરથી ગબડાવવા લાગ્યા. આ પથરો ગબડતા ગબડતા નીચે જતા અને શત્રુઓનાં માથુસોને છુંદી નાખતા હતા. આથી સેકંદરને શીકસ્ત ખાઈ પાછું હંધું પડ્યું. તેના સીપાહીઓની બહાદુરી છતાં પાર્સિયાને તે કશી ધજા કરી શક્યો નહી. કદાચ સેકંદર પર્સિયાલીસ જોવા પણ પામત નહી, એવી આ મજબુત પાસ હતી. પણ એટલામાં સેકંદરને એક છુપા રસ્તાની ખાતમી મળી, જે વીશે એક યુનાની યુવામનેજ માત્ર ખબર હતી; અને તે દગાખોરે સેકંદરને તે ખાતમી આપ્યાથી તે સરદાર બરાબર આર્યબુજીનની પછવાડે જઈ ઉભા. ધરાની હાકમને આ દગાની ખબર પડે તે આગમજ તે બે ગમથી ઘેરાઈ ગયો, અને તેની કોજનો મોટા ભાગ કપાઈ ગયો તથા પર્વતો ઉપરથી નીચે પડી ઝીખાઈ ગયો. થોડાઓજ બચ્યા જેઓમાંનો એક પર્સિયાનો બહાદુર હાકમ પોતે હતો.

પર્સિયાલીસની હવે આવી બની. આર્યબુજીન જેવો નોડો તેવો શેહરમાં દાખલ થયો અને તેના કીલ્લાનો બચાવ કરવાની તજવીજ કરવા મંડ્યો. પણ તેમાં તેને કુતેહ મળી નહી. શેહરના આગેવાનોમાં બેઠેલી જણાઈ. હાકમે કંઈજ નહીતો ખજનો વગેરે ત્યાંથી ઉપાડી લઈ જવાની ઇચ્છા દેખાડી. પણ તેમની તે કરી શક્યો નહી. શેહરમાંના કેટલાક બદમાશો એકગમથી આ ખજનો લુટવાની તજવીજ કરતા હતા ત્યારે ખીજી ગમથી કીલ્લાનાં લશ્કરના વડા તીરીદાતીસે (તીરદાદે) સેકંદરના

૧ પાર્સિયન તવાન, સર ૧૦૦.

૨ ગ્રોટ, યુનાન તવાન, ૬૨૦ ૮, સર ૭૯૧. આ કેકાણે જે લડાઈ થવી જોઈયે તેજ કશું વર્ણન યુનાની લખનારાઓ આપતા નથી, પણ 'સેકંદરને યુકસાની સાથ પાછું રસ્તું પડ્યું', એટલુંજ માત્ર કબુલ કરવામાં આવ્યુંછે. આ ઉપરથી ખુલ્લો વેદ જ બપે છે છતાં એક મોટી લડાઈમાં દુશ્મનોની બારી ખુલ્લી થઈ હશે.

ગુસ્સાનો ડર કરીને ખજાનો ઉપાડી લઈજવા દેવાની ના પાડી. તે આર્યબુછું નની સામે થયો, અને ગુપચુપ સેકંદર ઉપર મદદેશો મોકલ્યો કે તેણે હવે પગ ઉઠાવીને શેહર અને તેમાંના સર્વસ્વનો કપ્પળે લેવો. તુર્તજ સેકંદર પોતાની થોડસવાર કોજ સાથે આવી ચઢ્યો. તીરદાદ નેની મદદે ગયો, પણ આર્યબુછું ન તેની સામે થયો, અને એક લડાઈ થઈ તેમાં તે બહાદુર પોતાના સઘળા સીપાહીઓ સુધાં માર્યો ગયો. એ રીતે પર્સીપોલીસ બેવડા દગાનું ભાગ થઈ મેસીડોનિયનોના હાથમાં ગયું. તેની જોડે તેની પડોસનું પાર્સીગર્દ (પાર્સી કીલો) શેહર પણ શત્રુને તાબે થયું. હવે સેકંદરે પોતાના લોભને છાંં પુરતી હદ સુધી તૃપ્ત કરી. એ ધાતકી સરદારે શેહનશાહતનાં આ મુળ શેહરને છુટ અને આગથી તારાજ કરી નાખ્યું. તેણે આ સુંદર મહેલોનાં શેહર ઉપર કેહર વરસાવ્યો, અને તેના ઉપર વેર લીધું. હપ્પામની પાદશાહની જગમગસીધ સુંદર ઇમારતોના તેણે નાશ કરી, ત્યાંના કીલ્લામાં સાચવી રાખેલાં કીમતી દસ્તરખાનાં ફના કરી, અને એ રીતે હુનરના એ બેકદર શત્રુએ એકગમથી પોતાનું અજ્ઞાનપણું, અને વીઘબ્યાસના આ બુબખ દુશ્મને ખીજગમથી પોતાનું જંગલીપણું આલમને દેખાડી આપ્યાં. સેકંદરનાં ખીજાં બુડાં કામોના ગમે એટલો બચાવ કરી શકાય, પણ આ નીજીવ સીજો ઉપર તેણે વાપરેલાં ધાતકીપણુના કશો બચાવ નથી. તે કામો મોટે તેના બચાવ કોઈએ કરી નથી અને કોઈ કરશે પણ નહી. કીલ્લામાંની સઘળી દોલત ભેગી કરી લઈને પછી તેણે શેહર છુટવાનો પોતાના સીપાહીઓને હુકમ આપ્યો. પાર્સીઓને આ વાત પસંદ આવી નહી. તેણે તથા ખીજ સરદારોએ તેને આ કામથી વાળવા માંગ્યો. પણ કંઈ દીલના સેકંદરે આ ભલી શીખામણુ માની નહી.

છાંથી રૂઝા કરોડ જેટલી પાદશાહની દોલત એકહાથ કરી ૫૦૦૦ ઉંઠા અને તે કરતાં વધારે અચરે ઉપર લાવીને આ ગંબવર ખજાનાને સેકંદરે પર્સીઓને બહાર મોકળાવી દીધો. પર્સીપોલીસના આ ખજાના ઉપરાંત પાર્સીગર્દ ખાતેથી ખીજ થોડીક દોલત મળી. આ સઘળું એકહાથ કરી લઈને પછી આ લોભી અને ધાતકી માણસે શેહરને લાગ લગાડી. એકગમથી શેહર સળગ્યું કે ખીજ ગમથી રહેવાસીઓમાં નહામણું પડ્યું. તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ મેળીને નહામવા લાગ્યા. યુનાની અને મેસીડોનિયન સીપાહીઓ હવે પોતાના હાથમાં જે ખજાનો આપ્યો તે હાથ કરવા લાગ્યા. પણ માત્ર છુટ કરવાનોજ તેમને હુકમ ન હતો. નીર્દય સેકંદરે તેમને હુકમ આપેલો હતો કે શેહરમાં સઘળા મદ રહેવાસીઓને જેમ હાથમાં આવે તેમ કાપી નાખવા, અને ચોરોને પકડી આણવી. પકડાયેલી સ્ત્રીઓને તેણે યુલામડી દાખલ વેચી દીધી. થોડાઓ નહાસી ગયા તે બચ્યા, કેટલાકો પોતાના માલ ખજાના સાથે આગમાં બળી મુઆ, આકીના સઘળા કપાઈ ગયા. કહેણે કે સેકંદરે છાકટપણાંના બહારમાં શેહરને પોતાની જાતે આગ લગાડી હતી; અને તેનું જોઈને તેના સીપાહીઓ પોતે એટલા ચકચુર

૧ ખુટાર્ક ("સેકંદર નામુ") લખેલું કે પર્સીપોલીસ ખાતે એક દીને સેકંદરે પોતાના શીનોને એક છપાસત આપી પુકળ દારૂ પીધો. આ વખતે છાવણીમાંની યુનાની સ્ત્રીઓ તદન બેચકા બનીને આ છાકટાઓની જાલસમાં પોતાના દેસ્તો મેળવવા મહોડાં

બનેલા હતા કે તેઓ અપસ અપસમાં વહડયા અને કાપાકાળી ચલાવવા લાગ્યા. અતે આ ભુખા સીપાહીઓની ભુખ ભાગી અને પર્સીપોલીસ એક ઉજડ, વસ્તી વીતાનું, માત્ર સુંદર ઇમારતોનાં ખંડીયેર જેવું થઇ પડ્યું. એમ છતાંની સેકંદર સઘળી ફોજ સાથે આ નાથ પામેલાં શેહરની નજદીકમાં એક મહીના કરતાં વધારે મુદત સુધી રહ્યો, અને તે મુદતમાં પર્સિયામાં ફરી ભૂખને ઘણું શેહરે તાપે કીધાં. તેની સામે આ વેળા મદદનામે એક ટોળાએ ખરેખરી મદદાંગી બતાવી. પર્સીપોલીસ ખાતે ૩૦૦૦ મેસીડોનિયનોની એક ફોજ રાખીને સેકંદરે પેલા દગાખાર તીરદાદને પર્સિયાની હાકમી બક્ષી, અને પછી ઇં ૨૦ પું ૩૩૦ ની વસંતમાં તેણે મીડયા તરફના રસ્તે લીધી.

આ પછીની છેક દારા પાદશાહનાં મરણ સુધીની સેકંદરની હીલચાલો આપણુ છેલ્લા ખાખમાં જોઈ ગયા છીયે; અને તે પછીના ચોડાજ અને તેની આપણી તવારીખને લગતાજ બતાવોની ટુક વીગત આ ડોકાણે કહી જવાનું આકી રહ્યુંછે. શેહનશાહતની આખરી પછીના સેકંદરનો હવાલ આ તવારીખ સાથે સંબંધ ધરાવતો નથી, માટે તે વીગતે લખવાનું ઇં ૨૦ પું ૩૩૦ પછીની ઇરાનની તવારીખ લખનારને માટે રાખીને અમારાં કામનું હવે શેવટ આણીયું.

સેકંદર હજુ ઇરાન સરજમીનના પુરેપુરે હાકમ થઈ ચુક્યો ન હતો. પાર્થિયા, હીકેન્ચા, વગેરે પ્રાંતો તેને તાપે થયા, પણ માજંદરાન અને ધીલાનના પ્રાંતો વચ્ચે વસનારી મદદનામે એક પ્રજાએ તેની સામે થઈને જખરી મદદાંગી દેખાડી. હવે તે પાદશાહ દારાનું ખુન કરનાર બીસસની પુઝે દોડયો. ખુનીની મદદમાં આર્યોના પાર્સી હાકમ સતીબાજેનીસ (મદબજન) છે એવી ખખર ઉપરથી તે પ્રથમ આર્યો ઉપર ચહડાઈ લઈ ગયો, જ્યાંના હાકમે પડોસની હીંદી પ્રજાઓનો આશ્રો લેવાથી સેકંદરે આર્યોના રહેવાસીઓની જખરી ચુહારી કીધી.

ઈં ૨૦ પું ૩૩૦—૩૨૬ ની પાનખર તથા શીયાળાની રતુ દ્રાન્જ્યાના, ગેદુસ્ચા, આરારકાચ્યા અને આજના અફઘાનીસ્તાનના કેટલાક મુલુકો જીતવામાં પસાર થઈ ગઈ. એજ મુદતમાં સેકંદરે કાબુલ, કંદાહાર, ગીજની અને ફરાહની વચ્ચેનો મુલક પણ

જીતવાની કાબલ થઈ. એ ખેશરખ ઓરતોમાંની એક થૈસ નામની હતી, જેણી ટોલેમીની આશ્ચ થતી હતી. તેણી શરાબથી મસ્ત બની હતી અને પોતાનાં સ્ત્રી ચરીત્રમાં કુશળ હતી. સેકંદરજી લક્ષ પોતાના શરખ ભરેલા ચાલાઓ તરફ ખેંચીને તથા શરાબની જામ ઊઠાવીને તેને મહાનમા જુર્જસીસના મહેલોને કુડી ચુકવા ઊસકેયો, જે ઉપરથી આખી મન્જલેસે તેણીને ખુશાલીના પોકારોથી વધાવી લીધી અને તેણીની ઇચ્છા તુત કરવાનો સેકંદરને આગ્રહ કીધો. આ ઉપરથી તે પોતાની એકક ઉપરથી કુદકો ચારીને ઊઠયો અને હાથમાં મશાલ લઈ આગળ ચાલ્યો. તેની પુઝે પેલી આખી જાકટી મન્જલેસે આતશ લઈ દોડી, અને નાચી કુદીને તથા ખુશીના પોકારો કરીને મહેલની આસપાસ સઘળાઓ ફરી વળ્યા અને ખરાખી પુરી કીધી. ખુટાર્ક કહે છે કે સેકંદરને આ કામ માટે તુર્ત પસ્તાવો લાગ્યો અને તેણે આગ હોળવી નખાવી. પણ એથી કંઈ તેને સાથે ઓટેલી કાળી ટીલી શીદી નહી.

ફતેહ કીધાં. હાંદુકુશ પર્વતની દક્ષીણે અને કાબુલનાં ઇશાણુ ખુણાં તરફ તેણે પોતાની યાદગારીમાં એક શેહર વસાવ્યું, અને પછી પંદર દીવસની મુશ્કેલી અને મુસીબત વચે તે હાંદુકુશ પર્વત પસાર કરીને બેકત્રયામાં પેઠા. તેની મતલબ બીસસને સળ કરવાની હતી : નહી કે તેણે દારાનું ખુન કીધું હતું એટલામાટે ; પણ તેણે ઇરાનના પાદશાહનો ખિતાબ ધારણ કીધેલો હતો તેથીજ પોતે અપમાન લઇને સેકંદર તેને સળ કરવા ગયો હતો. બીસસે પોતાની હવે આવી બનેલી જોઇ. તેની કને સેકંદર સામે લડી શકે એવડી માટી ફાળ હતી નહી માટે તેણે ખોરાકી વગેરેનો નાશ કરી શત્રુને વધારે આગલ વધતો અટકાવવાની મતલબ રાખી અને પોતે જીહુન નદી પસાર કરી સોગ્દયાના પ્રાંતમાં જઇ ભરાયો. એજ વખતે તેણે નદી ઉપર ફરતી સઘળી હાડીઓ ભાંજી નાખી. સેકંદરની સામે બેકત્રયામાં કોઇ થયું નહી. તેણે એ પ્રાંત ઉં વાળ્યો. દરીયા જેવી જીહુન નદી મેસીડોનિયન ફાળે સામડાંઓમાં ઘાસ ભરીને પસ. કીધી, અને બીસસને એક ગામમાંથી પકડી કહાડી સેકંદરે તેના ઉપર પુરં વેર લીધું. તેનાં ગળાંમાં એક બંધ બાંધ્યો, તેને હાથે પગે બેટી ડોકી, અને એક જાહેર રસ્તા ઉપર તેને ઉભો કીધો. સેકંદર પોતાના રથમાં બેસીને તેના તરફ ગયો, રથ ઉભો રાખ્યો, દારાનું ખુન કરવાનું કારણ પુછ્યું, અને પછી તેને બાંધી મરાયો. એ જાદ સેકંદરે તેને પાછો બહાનુ આતે મોકળી આપ્યો, જ્યાં જ્યારે પોતે પાછો ફર્યો ત્યારે બીસસને બોલાવી મંગાવ્યો, તેના કાન તથા નાક કપાયાં, અને શેવટે એ હાલતમાં તેને હમદાન આતે મોકળાવી દીધો—એવી દેખાઇતી મતલબથી કે મીડ અને ઇરાનીઓ પોતાના પાદશાહના ખુનીને પોતાનેજ હાથે જામે કરે. આપણે ઉપર જોઇ લીધું છે કે સેકંદરને પોતાના સ્વાર્થ માટે બીસસ ઉપર જેટલો ક્રોધ હતો એટલો તેને દારાનાં ખુન માટે ન હતો ; તોપણ ઇરાની પ્રજાને રાજી રાખવાની મતલબથી તેણે બીસસ ઉપર ખુદ દારાને માટેજ વેર લેવાના ઢોંગ કીધા હતા.

આ પછી એન્સાઇડી નામે એક પ્રજાનાં એકેએક માણસની ધાતકી કતલ ચલાવીને જકસાર્તીસ (સીહુન) નદીના કાંઠા ઉપર સેકંદરે પોતાને નામનું એક નવું શેહર બાંધ્યું, અને કેટલીક નવી કતલો ચલાવીને તે સ્કીથયનોને તામે કરવા ગયો ; પણ ત્યાંથી મરતો મરતો બચી આવ્યો. તેની ઘણી ફાળનો નાશ થયો. આ પછી બહાનુ આતે જઇને તેણે પેલા કમ્પાસ બીસસ ઉપર નવા એજબો ગુજાર્યા, અને સોગ્દયાનાનો નવો બલવો કેટલીક મુશ્કેલીથી નરમ પાડ્યો. એ પછી બેકત્રયાના હુક્કીચાર્તીસ નામે હાકમને તેનાં આખાં કુટુંબ સાથ કેદ પકડી તેની બેટી રોક્ષાના (રોષન)² સાથ ઇ

૧ બીસસનું શેવટ કેસ આખું તે યુનાની લખનારાઓ જણાવી જતા નથી, પણ સઘળા શર્સી લખનારાઓ એક કહેછે કે દારાનાં રવાનને અવલમનજલ પુગાડયા પછી પુર્તજ તેના બાને ખુની વછરોને સુળીએ ચઢાડ્યા હતા.

૨ આ હાકમ કોણ અને તેની બેટી રોક્ષાના કયાંથી આવી ? કોઇક યુનાની તવારીખ-નવેશો મુજબ આ હુક્કી પાદશાહ દારાનો ભાઈ હતો અને તેની બેટી મજ્દુર રોષન હતી. પણ શર્સી લખનારાઓ મુજબ દારાની પોતાની બેટી રોષનક નામની હતી, જેણી

૪૦ પુ ૩૨૭ માં શાદી કીધી. એ બાદ તે હીંદુસ્તાન તરફ પંજાબમાં ચહડાઈ લઈ ગયો અને ત્યાંથી પાછો ફરીને એકવાર પર્સીપોલીસ તથા પાર્સીગદની બેઠ લીધી અને મહાત્મા કુરુશનાં અસ્તોદાનને ખરાબ થયલું જોઈ તેના રખેવાળોને મારી નાખ્યાં. ખુનરેજ અને કતલ સેકંદરનો પેશોજ હતો, અને તેથી જ્યારેથી લડાઈમાં લોહી રેડવાનું ન હોય ત્યારે તે પોતાના દોસ્તો અને માનીતાઓને નજીવે બહાને જીવ લેતો હતો. એક માનીતો મરણ પામવાથી સેકંદરે તેનાં માત પાછળ મોટી ખાનાપીની કરીને પોતેથી પુઠકળ દારૂ પીધો, અને એજ લખથી અંતે તેનું માત નીપજ્યું! તાવ છતાં તેણે સ્નાન કીધું અને તેથી ફેટલાક દીવસોનાં દુખ પછી ૪૦ ૪૦ પુ ૩૨૩ ના જીન મામમાં તેનું માત નીપજ્યું, અને દુન્યા તેના એજખોથી છુટી થઈ.

શાદી કરવાની તે સેકંદરને વસીહત કરી ગયો હતો; અને પાછળથી સેકંદરે એ મે દારાની રાણી દીલારાય તથા રોષનક બેપર નાચાં લખીને શાદી આટે પોતાની પારજી દેખાડી હતી તથા તેઓ તે આટે ખુશી થયાં હતાં. શીરદોસ્તી લખેછે કે એ કારણ આટે સેકંદરે પોતાની આ નાહીદ (મીરખુદ સુજ્ય રૂકીયા) ને પોતાને વતન અમુરીયેથી ખોલાવી હતી.

હુખામની પાદશાહૃતની વંશાવળી.

(૧) હુખામનીશ (એકીમીનીસ) (અળ પુરૂષ).

· (ર) અશ્વપાઘ્નિ (દીપ્તપીઠ).

[illegible]

(૧૦) બહુમત.

(૧૧) સમઘાટિ (બહુસીસ) ર.	(૧૨) સોઝખાનસ.	આર્તિસીસ.	(૧૩) દારાબુકા દારા (દારાબસ નાઇસ) ર.	૬.
ઝોઝીસીસ (સેતખમી ઝોરત).	(૧૪) અદ્દીર (અર્તકચ) (આર્તબહુસીસ નીખન) ર.		કુરશ (કાઠિસ).	ઝોરતનીસ.
અબ્બદેપ (આર્તપીસ).	દારાબુકા-દારા (દારાબસ).	અર્થાન.	(૧૫) દારાબ (દારાબસ 'ઝોકસ') ર.	અર્થાનીસ.
			(૧૬) અર્વ (રાસ્ત) (આર્સેસીસ).	(૧૭) દારા (દારાબુકા) (દારાબસ કેદોખાનસ) ર.

નોંટ—જે નામે આગળ ૧ થી ૧૭ સુધીના આંકડા મુકયાછે તે સર્વ રાખ્ય કરી અથવા પાદશાહેનું બજવાં, અને ઝો અંકડા મુજબ ઝોદ પછી ઝોક આ પાદશાહે કીતરેલા સચળવા.

